

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN
BÖLGESEL POLİTİKALARA ETKİSİ
(19.YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE)
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
THE EFFECTS OF TURKISH-ARMENIAN
RELATIONS ON THE REGIONAL POLICIES
(FROM 19th CENTURY TO PRESENT DAY)*

BİLDİRİLER

12-14 Mayıs/May 2016 / BİTLİS

Yayına Hazırlayan
Arzu GÜVENÇ SAYGIN

ANKARA, 2017

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu (2016:Bitlis)=International Symposium on the Effects of Turkish-Armenian Relations on the Regional Policies (From 19th Century to Present Day) (2016:Bitlis)

Türk-Ermeni ilişkilerinin bölgesel politikalara etkisi (19.yüzyıldan günümüze) uluslararası sempozyumu: bildiriler; Bitlis,12-14 Mayıs 2016)=International symposium on the effectsof Turkish-Armenian relations on the regional policies (From 19th century to present day):proceedings / yay. Haz.: Arzu Güvenç Saygın . _Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2017.

XVIII, 789s.hrt.:tbl.fotog.;24cm._(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN: 978-975-16-3365-1

1. ERMENİLER TÜRKİYE TARİHİ KONGRELER, VB.

2. TÜRKİYE İLİŞKİLER ERMENİ KONGRELER, VB.

3. ERMENİ İLİŞKİLER TÜRKİYE KONGRELER, VB.

I.Saygın,Arzu Güvenç,yay.haz. II.E.a. II.E.a.:International symposium... IV.Seri

323.11919920561

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Kemal ÇELİK
Doç. Dr. Cengiz ATLI

KİTAP SATIŞ:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA
Tel : 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer : 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3365-1
İLESAM : 17.06.Y.0150-521
BASKI SAYISI : 1000
BASKI : Diyanet Vakfı Matbaası

İÇİNDEKİLER

Sempozyum Kurulları VII

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı..... XIII

Prof. Dr. Mahmut DOĞRU
Bitlis Eren Üniversitesi Rektörü XVII

BİLDİRİLER

Ermenistan ve Diasporanın Türkiye'ye Yönelik Siyasi ve Diplomatik
Faaliyetleri
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN 3

AB'nin Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Güvenlik ve Enerji Çerçevesinde
Yaklaşımı
Yrd. Doç. Dr. Metin AKSOY 21

Türk-Ermeni İlişkilerinin Geleceğinde Algılar Karar Alıcıları Etkiler mi?
Tarihin Psikolojik Yansımaları Üzerine Bir Analiz
Prof. Dr. Hayati AKTAŞ – Arş. Gör. Vahit GÜNTAY 33

Ermeni Komşu Ahiret Kardeşi
İlhami NALBANTOĞLU
Ahlat Kültür Sanat ve Çevre Vakfı Başkanı 51

Batı Azerbaycan Topraklarında Rusya İşgali “Ermeni Devleti Kurulması
Yönünde Gerçekleştirilen Askeri-Siyasi Tedbirler”
Doç. Dr. İbrahim KAZIMBEYLİ 73

Azerbaycan Halkına 1918'de Tatbik Edilen Katliamlar: İç Savaş, İktidar
Savaşı, Soykırım
Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA-TOHIDI 91

Son Dönem Osmanlı Polis Teşkilatı'nda Görev Yapan Ermeni Polisler
Doç. Dr. Ali DİKİCİ 109

Cavahetiya'daki Ermeni Azınlık Sorununun Türkiye-Gürcistan İlişkilerine Etkisi Dr. Murat ESEDOV	143
Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Yurdu İsteklerine Tepkiler Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK	165
Türkiye- Avrupa Birliği Müzakere Belgelerinde Ermeni Meselesi Yrd. Doç. Dr. N. Selcen KORKMAZCAN	199
Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Üye Olmak İçin Başvurması ve Sovyetler Birliği'nin Sözde "Ermeni Soykırımı" Meselesini Gündeme Taşımaya (Sovyet Belgeleri Işığında) Prof. Dr. Musa QASIMLI	225
Ermenilerin Güney Azerbaycan'da Yaptıkları Soykırım (İran Kaynaklarında) Doç. Dr. Eşan ŞEFİYEVA HAYDARKIZI	233
Ermeni Meselesinin Türk-İran İlişkilerine Etkileri (1914-1918) Prof. Dr. Sadık SARISAMAN	247
Ermeni Tehcirinde Tarımsal İş Kolundan Giden Ermenilerin Mallarına İlişkin Düzenlemeler (Sözde Soykırımda Yeni Bir Sav) Prof. Dr. Kemal ARI	265
Bitlis'te Ermeni Tehciri ve Sonuçları Öğr. Gör. Mehmet Törehan SERDAR	279
Karşılaştırmalı Yerel Yönetimler Perspektifinden Türkiye ve Ermenistan Arş. Gör. Nisa ERDEM	309
Rus Tarih Yazımında Ermeni Meselesi ve Sorunun Oluşumunda Çar Rusyası'nın Rolü Doç. Dr. Ziyad EMRAHOV	335
Ermenice Kaynak ve Hatıratlar Işığında Ermeni Lejyonu ve Ermeni Gönüllü Hareketi Yrd. Doç. Dr. Halil ÖZŞAVLI	351
Short History of Armenians in Romania, the Public Opinion Concerning the Armenian Question (1915-1923) Doç. Dr. Liliana BOŞCAN	375

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Fransız-Ermeni İşgali ve Sonuçları (1919-1921)	
Prof. Dr. Yaşar AKBIYIK	391
Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Temsiller: Ermenistan'dan Bir Bakış	
Arş. Gör. Mehmet KARASU – Arş. Gör. Ezgi MEHMETOĞLU	
Arş. Gör. Feyzan TUZKAYA – Prof. Dr. Melek GÖREGENLİ	419
Kırım'ın 2014 İşgali Ekseninde Rusya-Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Rusya'nın Çifte Çevreleme Politikası	
Doç. Dr. Sezai ÖZÇELİK	443
Rusya'nın Siyasetinde "Türkiye Ermenistanı" Meselesi: Oluşumu, Kuruluş Çalışmaları ve İflası	
Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV	459
Rusya'nın "Türkiye Ermenistan'ı" Politikası (1917-1920)	
Doç. Dr. Firdovsiye AHMEDOVA	471
Türk Ermeni İlişkilerinin Geliştirilmesinde Temsilî Bir Örnek: Akdamar Kilisesi Restorasyonu	
Öğr. Gör. Vedat Evren BELLİ	
Öğr. Gör. Filiz BAŞBAYDAR BELLİ	491
Çatal Sipsiden Çifte Dilli Düdüğe Bir Müzik Aletinin Milletler Arası Yolculuğu	
Bilim Uzm. Veli Cem ÖZDEMİR	513
Karşılaştırmalı Musa Dağı Gregoryen Ermenileri Halk İnançları	
Dr. Yaşar KALAFAT	531
Ermeni Meselesinde Dinî Motifler	
Prof. Dr. İsa YÜCEER	547
Türk-Ermeni İlişkileri Hakkında Kazak Halkının Görüşleri	
Yrd. Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat HEKİMOĞLU	579
Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Azerbaycan Faktörü: Ekonomi Politik Bir Analiz	
Öğr. Gör. Mehmet DİKKAYA	
Yüksek Lisans Öğr. Shamsi RZALI	589

XIX. Yüzyılda Ermenilerin Osmanlı Mali Sistemindeki Yükselişleri ve Etkileri Arş. Gör. Fatih KALECİ	611
Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Ermenilerin ve Rusların Van'daki Faaliyetleri Yrd. Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ	633
Rusya-Ermenistan Ticaretine Rakip Bir Aktör Olarak Türkiye: Malatya Pazarı Örneği Yrd. Doç. Dr. Yiğit Anıl GÜZELİPEK	659
Azerbaycan Edebiyatında Türk Dünyası-Ermeni İlişkileri Dr. Fatima DURSUNOVA	671
Elif Şafak'ın Baba ve Piç Romanında Türk ve Ermeni Yaşayışına Dair Ayrıntılar Yrd. Doç. Dr. Esra KÜRÜM	685
Rusya Ermenistan İlişkilerinde Türkiye'nin Konumu Prof. Dr. Asem NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU	703
Anadolu Vilâyetlerinde Ermenilerin Çıkardıkları İsyanlarla İlgili Bir Tahkikat Raporu (6 Nisan 312 Cumartesi-18 Nisan 1896/4 Teşrin-i sâni 312 Pazartesi-16 Kasım 1896) Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI	713
Türkistan Vilayetinin Gazeti'nde Türk-Ermeni Konusu (1915-1916) Doç. Dr. Tahir KAHHAR	733
Ermeni İsyanlarının Amerikan Gazetelerindeki Yansımaları (1894-1896) Yrd. Doç. Dr. İsmail KÖSE	745
Ermenice Basın-Yayın Kuruluşlarında Mustafa Kemal Atatürk'e Karşı Saldırıları ve Nedenleri Doç. Dr. Gaffar Çakmaklı MEHDİYEV	767
Fotoğraflar	779

SEMPOZYUM KURULLARI

DÜZENLEME KURULU / ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

Nihat BÜYÜKBAŞ

Prof. Dr. Halil BAL

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

Prof. Dr. Çağrı ERHAN

Prof. Dr. Asem NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU

Prof. Dr. İbrahim KAVAZ

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Prof. Dr. Ömer TURAN

Prof. Dr. Selma YEL

Yrd. Doç. Ayşe Nur BUYRUK AKBABA/Asst. Prof.

Yrd. Doç. Dr. Gül GÜN/ Asst. Prof.

Yrd. Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat HEKİMOĞLU/ Asst. Prof.

Yrd. Doç. Dr. Esra KÜRÜM/ Asst. Prof.

Yrd. Doç. Dr. Serap TOPRAK/ Asst. Prof.

Hüseyin TOSUN

BİLİM KURULU / SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

Nihat BÜYÜKBAŞ

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Prof. Dr. Halil BAL

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

Prof. Dr. Mehmet CANATAR

Prof. Dr. İsmail COŞKUN

Prof. Dr. Çağrı ERHAN

Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ

Prof. Dr. Gülnihal BOZKURT

Prof. Dr. Ayşegül SEVER

Prof. Dr. Bilal ERYILMAZ

Prof. Dr. Haluk SELVİ

Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK

Prof. Dr. Kemal ÇELİK

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Prof. Dr. Köşim YESMAGAMBETOV

Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA TOHİDİ

Prof. Dr. Boris JAPAROV

Prof. Dr. Darhan KIDIRALI

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

Prof. Dr. Yakup MAHMUDOV

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Prof. Dr. Kahraman RAJAPOV

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU

Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ

Prof. Dr. Mehmet TEMEL

Prof. Dr. Mustafa TURAN

Prof. Dr. Ömer TURAN

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR

Prof. Dr. Selma YEL

Doç. Dr. Uğur ÜNAL/Assoc. Prof.

SEKRETARYA / *SECRETARIAT*

Ramazan ÇART

Erdem ÜNLEN

Halit Aytuğ TOKUR

Gonca AŞUT

Arş. Gör. Yasemin HAYTA/Res. Asst.

Arş. Gör. Veysel ERAT/ Res. Asst.

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Mehmet Ali BEYHAN*

Sayın Valim, çok değerli Rektörüm, Bitlis Vilayeti'nin değerli protokol mensupları, Eren Üniversitesi'nin değerli yöneticileri, saygıdeğer meslektaşlarım, muhterem hanımefendiler, beyefendiler, değerli konuklar, sevgili öğrenciler.

Burada icra edeceğimiz ilmi etkinliğin üst başlığı "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi" olarak tespit edilmişti. İki gün boyunca, burada, yüz yıl önce pek çok hadiseye tanıklık etmiş bir beldemizde; Bitlis'te, Eren Üniversitesi çatısı altında gerçekleştireceğimiz "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi Sempozyumu"na hoş geldiniz. Sizleri saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

Bitlis, Osmanlı idari taksimatında bir vilayet merkezi idi. Geniş Osmanlı coğrafyasında vilayet sayısı, zaman içinde değiştiği için 25-29 arasında bulunuyordu. Bitlis te bu vilayetlerden biridir. Elbette Osmanlı dönemi Bitlis'inin sınırları içinde, bugün birkaç vilayet merkezi bulunmaktadır. Doğu ile Güneydoğu Anadolu'nun tamamını ve Orta Karadeniz'in iç kesimini ihata eden geniş coğrafya Vilâyet-ı Sitte'yi meydana getiriyordu. Bitlis, Ermeni nüfusunun da yaşadığı; Ermeni meselesine temel teşkil eden ıslahatların yapılacağı altı vilayetten biridir.

Bitlis ve çevresi, Ermeni tedhiş örgütlerinin, Van'dan sonra en çok önem verdikleri, faaliyet gösterdikleri bir bölgedir. Kanlı olaylara tanıklık etmiş; katliamlar yaşamıştır. İlk Ermeni hadisesi bu vilayetin sınırları dâhilinde, Sasun'da çıkmıştır. Kültür ve medeniyetimizin somut unsurları medreseler, mektepler; camiler, hanlar yakılmış, tahrip edilmiştir. Olaylar sadece bu bölge ile, yani Vilâyet-ı Sitte ile sınırlı kalmamış; İstanbul ve Adana gibi şehirlerde de meydana gelmiştir.

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin, 1878 yılına gelinceye kadar bir problemi yoktur; bir mesele de teşkil etmemişlerdir. Ermeniler, Osmanlı Millet Sistemi içinde, devletin itimada şayan çalışkan teb'asından olup milleti sadıka olarak adlandırılmıştır. Bunun içindir ki, devletin önemli görevlerinde istihdam edilmişlerdir; kaymakam, mutasarrıf, hâkim ve vali olarak görev yapmışlar; sarayda, mabeynde üst düzey memuriyetlerde bulunmuşlardır. Vezir rütbesiyle, Osmanlı Devleti'ni diplomat olarak dışarıda temsil etmişler, ba-

* Prof. Dr., Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı.

kan olarak Osmanlı hükümetlerinde yer almışlardır. Kırsal kesimde Ermeniler; kendi arazilerinde, çiftliklerinde tarımla meşgul oldular, hayvancılık yaptılar. Şehirlerde; ticaret, sanayi ve sanat alanlarında çalışmalarıyla Osmanlı içtimai hayatında kalburüstü bir tabaka oluşturdular. Pek çok Ermeni mimar günümüzde, bilhassa İstanbul'da, birer sanat abidesi olarak varlığını sürdüren eserlere imza attılar.

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonunda, Rus ordularının İstanbul kapılarında olduğu bir sırada, Ermeni Patriği Nerses, Yeşilköy'de Rus Başkomutanı Nikola'ya başvurmuş, o zamana kadar bahsi geçmeyen isteklerde bulunmuştur. Bu istekler, Yeşilköy Anlaşması'nın 16. ve Berlin Kongresi'nin 61. maddesinde yer almış, bu tarihten itibaren de; zaman içinde gelişerek bir mesele haline gelmiştir. Nitekim Berlin Kongresi'nden sadece bir yıl sonra, 1879'da "Anavatanı Savunma" adlı bir örgüt, gizli bir Ermeni örgütü Erzurum ve çevresinde faaliyet göstermeye başlamıştır.

Doğu Anadolu, Çarlık Rusya'sı için önem arz ediyordu. Erzurum doğuda Anadolu'nun kapısı idi. Mezopotamya'ya, sıcak denizlere inen yolun üzerindedi. Berlin Kongresi ile Kars ve Ardahan Rusya'nın eline geçmişti. Doğu Anadolu'da açmış oldukları konsolosluklar, dinî müesseseler, merkezler, Ermeni örgütlerine eleman temin eden birer fidelek halindeydi. Elbette Ruslar sadece teşvik ve tahrik etmiyorlardı, aynı zamanda amaçlarına şiddet yoluyla ulaşmaları için silah ve cephane de temin ediyorlardı.

1890'da başlayan ve zamanla bölgede yaygınlık kazanan tedhiş eylemleri, elbette devletin güçleri tarafından karşılık bulmuştur. Ancak bu güvenlik tedbirleri Batı basınında "Asya'daki vilayetlerde Ermeniler hakkında reva görülen mezâlim" olarak yansıtılmış; Osmanlı Devleti aleyhine bir kamuoyu oluşturulması gayreti sergilenmiştir. Sadece Rusya değil, Amerika ve Avrupa devletleri de Ermeni örgütlerini desteklemiş, tahrik ve teçhiz etmiştir. Bu geniş coğrafyanın muhtelif şehirlerinde açmış oldukları misyoner okulları, bölgede Ermeni örgütlerinin birer üssü gibi çalışmışlardır.

19. yüzyılın son çeyreğinde, Ermeni olaylarının bütün yoğunluğu ile devam ettiği sırada; daha çok da bu bölgenin etkilendiği bir zamanda; yerkürenin gözlerden irak bir bölgesinde insanlık tarihinin tanıklık etmiş olduğu en vahşi cinayetler işlenmekteydi. Bu cinayetleri işleyenler, bugün bize çeki düzen vermek isteyenlerin; her 24 Nisan'da "Ermeni Techiri"ni gündeme getirenlerin ataları idi.

1895 yılında, Kongo'da Afrika'nın üçra köşesinde "asayiş koruma operasyonu" adı altında, binlerce Kongolunun kesilmiş elleri efendilerine takdim

ediliyordu. Bu cinayeti, cinayetleri Afrika’da işleyenler, bugün Avrupa Birliği’ne ev sahipliği yapan Belçika askerleriydi. Çünkü o tarihlerde Kongo, Belçika Kralı II. Leopold’un şahsi mülküdür.

Tam da bu zamanda, ülkesinin birliğini, vatandaşlarının güvenliğini sağlamak gayretinde olan Osmanlı hükümdarı II. Abdülhamid, Batı matbuatında “Kızıl Sultan, büyük kâtil, sefil yaratık” gibi sıfatlarla anılmakta, hakarete uğramaktaydı. Bu şeytanlaştırma, itibarsızlaştırma kampanyası çerçevesinde, Batı kamuoyunda Sultan II. Abdülhamid, “halk düşmanı, ortadan kaldırılması gereken bir adam” idi. Ne yazık ki, II. Abdülhamid’e karşı, Jön Türkler de bu kampanyada Batı ile aynı kulvarda bulunmuşlardır. Abdülhamid’i devirmek için her yolu mübah gören Jön Türkler, Ermeni komitacıları ile iş tutmuş; 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında, Paris’te, “Osmanlı Hürriyet Severleri” yani “Ahrâr-ı Osmaniye” adı altında topladıkları kongrede Taşnak ve Hınçak komitacıları da yer almışlardır.

Sultan II. Abdülhamid iktidarına son vermek amacıyla, yapılacak bütün faaliyetlere katılacaklarını, Ermeni teşkilatlarının bu faaliyetleri dışında kendi çalışmalarını da sürdüreceklerini; faaliyetlerinin tamamının II. Abdülhamid yönetimine karşı olduğunu, bu maksatla ortaya çıktıklarını ifade etmişlerdir. Jön Türk-Ermeni komitacılarının buluştuğu tarihten üç yıl sonra, 21 Temmuz 1905’te Cuma günü, Yıldız’da II. Abdülhamid’in şahsına girilen bombalı suikastte 26 kişi ölmüş, 58 kişi yaralanmıştır.

Suikastçi Edward Jorris, Belçika uyruklu bir Ermeni idi. II. Abdülhamid’i öldürdükten sonra, İstanbul’da önemli binaları havaya uçuracak, panik oluşturacak, kargaşa ortamında Batı’yı müdahaleye mecbur edecekti, planları bu idi. Sultan Abdülhamid’in hasımları, suikastin başarısızlığını “bir şanssızlık” olarak görmüşlerdir. Edebiyat tarihlerimizde “mutena” bir yere sahip olan Tefvîk Fikret’e göre Jorris “şanlı bir avcı”; hedefini vuramayan, talihsiz, bahtsız şanlı bir avcıdır.

II. Abdülhamid sonrası yazılan eserlerde dahi Bomba suikasti; “Ermeni yurtseverlerinin Osmanlı milletini, Abdülhamid istibadından kurtarmak için gerçekleştirdikleri kahramanca bir eylem” diye yer almıştır. Bunların içinde tarihle meşgul olanların yakinen tanıdığı ve literatüre “tarihi bu millete sevdi-ren adam” olarak geçen Ahmet Refik de vardır. Cumhuriyet döneminde “Altınay” soyadını alacaktır.

Değerli konuklar, değerli meslektaşlarım, I. Dünya Savaşı’nın devam ettiği, Osmanlı ordularının pek çok cephede savaştığı bir zamanda, Tehcir Kanunu; orijinal ifadesiyle “Sevk ve İskân Kanunu”, 9 Haziran 1915 tarihinden

8 Şubat 1916 tarihine kadar, yedi aylık bir zaman içinde uygulandı; bu kanun çerçevesinde Ermenilerin göç ve iskânı tamamlandı. Göçler sırasında elbette sıkıntılar, ölümler meydana gelmiştir. Bir dünya savaşının ortamında ve pek çok cephede savaşıyan Osmanlı Devleti, kısıtlı imkânlarının elverdiği ölçüde sevk ve iskânı en iyi şekilde gerçekleştirmeye çalışmıştır. Tabiat şartları, yetersiz beslenme, salgın hastalıklar ve en önemlisi yol güvenliğinin zafiyeti beraberinde pek çok ölümleri getirmiştir.

“Sevk ve İskân Kanunu” üzerinden bir asır geçti. Tehcir, zaman içinde uluslararası bir kavrama dönüştü, dönüştürüldü. Yıllar yılıdır, Türkiye üzerinde bir baskı aracı olarak kullanıldı, kullanılmaya devam edilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin diplomatları, 1973-86 yılları arası hedef alındı, katledildi. Günümüz dünyasında insanlık tarihinin en önemli cinayetleri hâlâ işlenmektedir. Tarihin sayfalarında değil, belki her birimiz canlı yayında bunları izlemekteyiz. Suriye’de, Irak’ta, Filistin’de kadınlar, çocuklar, yaşlılar, aciz insanlar katledilmektedir. Ve dünya da buna seyirci kalmaktadır. Cezayir’in hesabını hiç kimse sormamaktadır. Daha dün meydana gelmişti, insanlar katledilmişti, tam da bir soykırım uygulanmıştı. Bugün Filistin topraklarında hâlâ dünyanın gözü önünde bu cinayetler işlenmektedir. Yanı başımızda, 20.yüzyılın son çeyreğinde Balkan coğrafyasında; Bosna-Hersek’te Müslümanlar soykırımı tabi tutulmuşlardı.

Değerli konuklar, Tehcir, uluslararası bu kavram siyasi baskı aracı olarak zaman içinde varlığını yitirmeye başladı. Bunu rahatlıkla hissedebiliyoruz, rahatlıkla görebiliyoruz. Tarihin bize gösterdiği önemli bir husus var, o husus ta şudur: Bir ülke, ürettiği gücü, bilgisi, teknolojisi ve ekonomik kudreti nispetinde uluslararası arenada söz sahibidir ve dolayısıyla barışın, huzurun da teminatıdır. Türkiye’nin gücü görüldükçe, uluslararası arenada hissedildikçe, evet Tehcir bir uluslararası baskı aracı olmaktan çıkacaktır ve bunun emarelerini de görmekteyiz.

İki gün boyunca dünyanın muhtelif ülkelerinden gelen bilim insanları, üniversitelerimizin değerli mensupları Ermeni meselesiyle ilgili yeni bilgilerini bizlerle paylaşacaklardır. Sunulan bildirimler, Ermeni meselesiyle ilgili çok zengin olan literatüre yeni zenginlikler katacaktır.

Bu vesile ile sizleri tekrar saygı ve sevgiyle selamlıyor, emeği geçenlere teşekkür ediyor ve sempozyumun başarılı geçmesini diliyorum.

Mahmut DOĞRU*

Sayın Valim, Sayın Garnizon Komutanım, Sayın Atatürk Araştırma Merkezi Başkanım, sayın protokol, kıymetli bilim insanları, basınımızın değerli temsilcileri, Türk dünyasından ve dünyanın çeşitli yerlerinden gelen değerli akademisyen arkadaşlarım, sevgili öğrenciler. Öncelikle Atatürk Araştırma Merkezi ile ortaklaşa gerçekleştirdiğimiz “19. Yüzyıldan Günümüze Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi” sempozyumuna hoş geldiniz der, teşrifleriniz için hepinize teşekkür ederim. Dilerim burada misafir olarak kalacağımız günler boyunca verimli çalışmalara vesile olacak ve buradan mutlu olarak ayrılacağız.

Değerli katılımcılar, Türkler ve Türk devletleri tarih boyunca adları öne çıkan en eski milletler ve kurulan devletler arasında yer almıştır. Türk boy ve topluluklarının tarihin farklı dönemlerinde Asya’dan Avrupa’ya, Avrupa’dan Afrika kıtasına kadar uzanan engin coğrafyada egemenlik sürmelerinin elbette bunda rolü büyüktür. Önceleri konar-göçer yaşayan, sanılanın aksine erken sayılacak dönemlerde de yerleşik hayata geçip şehirler kuran Türk boy ve toplulukları kendileriyle aynı veya yakın coğrafyalarda yaşayan milletlerle ve devletlerle sıkı ilişkiler kurmuşlardır. Milletler ve devletler arasındaki ilişkiler tıpkı aynı semtte oturan komşular arasındaki ilişkilere benzer. Zaman zaman içten, zaman zaman da mesafeli olmayı gerektirir. Bildiğiniz üzere komşular arasındaki ilişkiler genelde birlikte yaşama mecburiyeti ortak çıkarlar ihtiyaçlar ve amaçlar belirler. Milletler ve devletler arasındaki ilişkiler de hiç kuşkusuz aynen böyledir. Nitekim tarih boyunca ortak amaçlar ve ihtiyaçlar milletleri ve devletleri birbirine yakınlaştırmış, çıkarların çatıştığı noktada ortaya çıkan anlaşmazlıklar ise birbirinden uzaklaştırmıştır. Türk boy ve topluluklarının Orta Asya, Kafkasya ve Anadolu coğrafyasında ilişki halinde olduğu, aynı coğrafyada birlikte yaşamak ve paylaşmak zorunda kaldığı milletler arasında Ermeniler de bulunmaktadır. Ermenilerin Orta Asya coğrafyasında Kıpçaklarla, Kafkasya ve Anadolu coğrafyasında ise Azerbaycan ve Osmanlı Türkleriyle birlikte yaşadıkları da bilinmektedir.

Kıymetli bilim insanları, değerli katılımcılar Türk boy ve topluluklarının anılan coğrafyada Ermenilerle birlikte yaşadıkları, Ermenilerin kültürlerine, medeniyetlerine, yaşayışlarına ve inanışlarına ciddi anlamda tesir ettikleri

* Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Rektörü.

inkâr edilemez bir gerçektir. Kilise dilinin, din dilinin bir zamanlar Kıpçakça olması, Kıpçak Türkçesiyle Ermeni harf ve metinlerinin vücuda getirilmesi bunun en açık kanıtıdır. Ancak Ermenilerin Hristiyan olmaları ve Hristiyan milletlerle, devletlerle, topluluklarla olan yakınlıkları genelde Müslüman olan Türk boy ve topluluklarına karşı hep mesafeli durmalarına sebebiyet vermiştir. Ermeniler ne yazık ki zaman zaman kendi arzu ve amaçları, zaman zaman da başkalarının, özellikle de Hristiyan devlet ve topluluklarının kışkırtmalarıyla Türklerle olan ilişkilerini koparma noktasına kadar getirmiştir. Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri hasmane tavırlar Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde halka karşı yaptıkları zulümler Osmanlı Devleti yöneticilerinin bazı güvenlik önlemleri almalarını ve Ermenilerin daha güvenli bölgelere nakledilmelerini zorunlu kılmıştır. Sonrasında Ruslar tarafından tarihi Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ermenilerin Azerbaycan Türkleriyle ciddi sorunlar yaşadıkları, Azerbaycan topraklarını işgal edip katliamlar yaptıkları da bilinen gerçeklerdir.

Kıymetli bilim insanları bugün burada tarihsel süreçte Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermeni meselesiyle ilgili son derece anlamlı bir sempozyum gerçekleştirilecek, birbirinden değerli bilim insanları konuyla ilgili görüşlerini bizlerle, kamuoyuyla paylaşacaklardır. Ben şahsım başta olmak üzere, üniversitem ve ekip arkadaşlarım adına sempozyumu birlikte gerçekleştirdiğimiz paydaşımız Atatürk Araştırma Merkezi ve değerli başkanına, bildirileriyle tarihi gerçekleri gözler önüne serecek olan bilim insanlarına, siz değerli katılımcılara, teşekkür eder, saygılar sunarım. Bu arada sempozyumun gerçekleştirilmesinde de büyük emekleri geçen sempozyum düzenleme kurulu ve başkanı, bilim kurulu ve başkanına değerli katkılarını esirgemeyen başta valiliğimize ve yine maddi ve manevi desteklerinden dolayı Eren Holding Yönetim Kurulu Başkanı, BEKAM Yönetim kurulu başkanı, ahlat belediye başkanı, Adilcevaz belediye başkanı ve yine bu arada ismini zikretmediğim az ya da çok katkısı olan herkese teşekkür ediyorum, saygılar sunuyorum.

BİLDİRİLER

ERMENİSTAN VE DİASPORANIN TÜRKİYE'YE YÖNELİK SİYASİ VE DİPLOMATİK FAALİYETLERİ

Mustafa Sıtkı BİLGİN*

ÖZET

Makalede, Ermenistan Devleti'nin ve Avrupa ve ABD'de bulunan Ermeni diaspora gruplarının Türkiye'ye karşı yürüttükleri siyasi ve diplomatik faaliyetleri konu edinilmiştir. AK Parti Hükümeti döneminde Türkiye 2005 yılından itibaren Ermenistan'a yönelik siyasetinde paradigma değişikliğine giderek bu ülkeyle anlaşma ve uzlaşma yollarını aramaya başlamış ve bu çerçevede 2009 yılında Ankara'nın büyük gayretleriyle Ermenistan'la diplomatik ve siyasi ilişkileri başlatmak için protokoller imzalanmıştır. Ancak, Ermenistan tıpkı geçmişteki onlarca örneğinde olduğu gibi bir kez daha Türkiye'nin tüm iyi niyet, gayret, tolerans ve olumlu adımlarını, protokolleri Erivan Meclisinde onaylamayı reddederek tahrip etmiştir. Ermenistan bununla da kalmamış diasporadaki grupları da organize ederek Türkiye'yi uluslararası siyasette zor duruma düşürmek için başta ABD olmak üzere AB üyesi ülkelerde ve diğer ülkelerde propaganda ve kampanyalar yürütmüştür.

Mevcut çalışma ile Ermenistan'ın propaganda faaliyetlerinin iç yüzü ve değişik siyasi kampanyaları yürütmesinin sebepleri incelenecek ve karşı önlemlerle ilgili yapılması gerekli faaliyetler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, ABD, AB, Diaspora, Tehcir, Taşnak-sutyun, Zürih Protokolleri.

* Prof. Dr., YBU-SBF Öğretim Üyesi, Ortadoğu ve Kafkasya uzmanı.

POLITICAL AND DIPLOMATIC ACTIVITIES OF ARMENIA AND DIASPORA TOWARDS TURKEY

ABSTRACT

This article deals with the policies and activities adopted by Armenian state and its diaspora groups which dispersed in the USA and various EU countries. Turkey under AK Party Government (Justice and Development Party) started a paradigmic change towards the Armenian state in order to improve relations between the two countries. In 2009 with the great endeavours shown by Turkey, diplomatic protocols were signed between Ankara and Erivan. But as it had been in many cases in the past, Armenia at the last minute refused to sign the protocols in its parliament and thus ruined all of Turkey's good will, intentions and hard works. Armenia not only destroyed Turkey's political and diplomatic efforts but it provoked its diaspora groups in the USA and Europe against Turkey. Armenian diaspora groups began to make dirty campaigns against Turkey to prepare themselves for 2015 which was the hundredth anniversary of the so-called Armenian annihilation. They planned these campaigns in order to gain international political and economic benefits especially from the Western countries. But as their campaigns were based on false claims and allegations. Their attempts brought no fruit since there was not any credible basis on their campaigns.

This study thus scrutinizes the reasons behind the Armenian illogical irrational political and diplomatic policies and how Armenian diaspora groups made up their dirty campaigns. Also how Turkey should counteract these campaigns and what measures should take to stop these nonsense activities will be examined.

Key Words: Turkey, Armenia, The United States of America (USA), EU, Diaspora, Their (Relocation), Tashnaksutyun, Zurich Protocols.

GİRİŞ

Gerek Ermenistan Devleti ve gerekse de dünyaya özellikle de Avrupa ve ABD'ye yayılmış bulunan Ermeni Diaspora grupları uluslararası baskı yoluyla Türkiye'ye 'sözde soykırım' iddiasını kabul ettirmeyi birinci temel hedef olarak belirlemiş bulunmaktadır. Zira siyasi ve ekonomik saiklerle hareket eden Ermeni grupları, bilhassa 1915 yılında meydana gelen Ermeni Tehciri hadisesinin 100. yıldönümü olması dolayısıyla Türkiye aleyhinde önceki senelere nazaran çok daha yoğun bir propaganda kampanyasını başlatma kararını almışlardır. Hatta Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın talimat ve onayıyla 1 Nisan 2011'de 'Ermeni Soykırımının 100. Yıldönümüne İlişkin Etkinliklerin Koordinasyonu İçin Devlet Komisyonu' kurulmuştur.

Bu propaganda kampanyalarının temelinde, ilk aşamada uluslararası propaganda ve dayatmalar yoluyla Türkiye'de sözde soykırım olayının tanınmasını sağlama sonra da Türkiye'den tazminat ve toprak talep etme amaçları (3-T formülü) yatmaktadır. Nitekim dönemin Türkiye Başbakanı Erdoğan'ın 23 Nisan'da 2014'te tarihî bir adım atarak Ermenilere taziye mesajı yayınlamasının ardından Ermenistan'da gösteri düzenleyen binlerce kalabalık grup bahse konu bu talepleri dile getirerek Türk Bayrağını yakmıştır. Ayrıca, gerek Ermenistan ve gerekse de diaspora ülkelerinde yapılan resmî ve gayiresmî açıklamalar da Ermenilerin bu akıl dışı emperyalist taleplerini açık ya da kapalı bir şekilde destekler nitelikte olmuştur.¹

Türkiye, son dönemlere kadar Ermeni iddia ve propagandalarına karşı geniş kapsamlı bir eylem stratejisi geliştirememiş ancak, Osmanlı arşivlerini araştırmacıların kullanımına açarak bunlara cevap vermeye çalışmıştır. Tabiatıyla Türkiye'nin tek taraflı yaptığı bu hamle gerek Ermeni ve gerekse de Batılı entelektüel ve siyasi mahfillerini ve kamuoylarını Ermeni Meselesi'nin iç yüzü konusunda aydınlatmaya ve ikna etmeye yetmemiştir. Bu sebepten dolayıdır ki Türkiye, 2005 yılından sonra strateji değişikliğine gitmiş ve 1915 yılının gerçeklerini ortaya çıkarmak amacıyla matuf olarak uluslararası tarafsız bir tarih komisyonunun kurulmasını önermiştir.

Ancak böyle bir hamleyi hiç beklemeyen ve de Türkiye'nin tarih komisyonu kurma önerisiyle önce büyük bir şaşkınlığa uğrayan Ermenistan ve diaspora Ermeni grupları bu öneriyi çok fazla düşünmeden hemen reddetmişlerdi. Zira böyle bir durum Ermenileri oldukça ürkütmüş olmalı ki Kaliforniya Üniversitesi'nin tanınmış Ermeni tarihçisi Prof. Dr. Richard Hovanissian 2009

¹ Akşam, 24.04.2014; Milli Gazete, 25.04.2014; Milliyet, 24.04.2014; Vatan, 24.04.2014; Hürriyet, 24.04.2014.

yılında Ermenistan Hükümetini uyararak ‘Ermenistan’ın kurulacak Uluslararası Tarih komisyonuna katılmamasını, zira, Ermenilerin bu davayı masada kaybedeceklerini ifade etmişti.²

Meselenin tarihî boyutu bir yana, Ermenilerin yüz yıllık uğraşları neticesinde ‘Ermeni meselesi’ artık sadece tarihî bir mesele olmaktan çıkmış ve fakat uluslararası siyasetin, ticaretin, çıkar ve rekabetin konusu haline dönmüştür, tıpkı 19’uncu asrın ikinci yarısında olduğu gibi. Aradaki fark zaman, mekân ve taktiklerin değişmesidir, ancak, Ermeni stratejisinin özü değişmemiştir. Makalenin takip eden bölümlerinde yukarıda belirlenen ana çerçevede Ermeni Meselesi’nin tarihî altyapısına kısaca değinildikten sonra, Ak Parti Hükümeti döneminde Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Ermenistan ve Diasporanın bu mesele üzerinde geliştirdiği stratejiler analiz edilecektir.

I. Tarihi Süreç

Tarihin uzun dönemleri içinde önce Makedonyalıların sonra Roma ve Pers imparatorluklarının ve sonra da Bizans’ın yoğun baskı ve eziyetlerine maruz kalan Ermeni toplulukları ancak Selçukluların Asya kıtasında hâkimiyet kurdukları dönemde huzur ve emniyete kavuşmuşlardı. 1071 yılında Sultan Alp Arslan’ın Bizanslılar’ı Malazgirt’te kesin bir yenilgiye uğratıp Anadolu kapılarını Türklere açmasıyla Ermeni toplulukları Selçuklu hâkimiyeti altına girdiler.³ Selçuklular Bizans’ın ortadan kaldırmağa çalıştığı Ermeni Kilisesine geniş haklar sağlamışlar ve Ermenileri vergiden muaf tutmuşlardı. Sultan Melikşah’ın Ermenilere karşı siyaseti konusunda zamanın Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos eserinde şunları söylemişti: ‘Aynı yılda evrenin sahibi Sultan Melikşah Rumların ülkelerine doğru ilerledi. Kalbi Hristiyanlara karşı şefkat ve iyimserlikle doluydu. Fethettiği ülkelerin ahalisine bir baba sevgisiyle muamele etti... Ermeni halkına refah ve mutluluk getirdi.’⁴

Selçuklu Sultanı Melikşah öldüğü zaman, Ermeniler onun arkasından ‘Ermenilerin babası öldü’ diyerek gözyaşı dökmüşlerdi. Bu hoşgörü geleneği Anadolu Selçuklu Sultanları tarafından da devam ettirilmiştir. Fatih Sultan

² Armand Sağ, ‘Türk Ermeni Araştırma Komisyonu’, http://www.armandsag.nl/artikelen/Turk-Ermeni%20arastirma%20komisyonu.html#_ftnref6 (Erişim tarihi: 24.02.2015).

³ **Foreign Office Handbook**, Mayıs 1919, FO 373/5, s. 15.

⁴ Erol Kürkçüoğlu, ‘Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri’, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 1, ASAM-EREN, Ankara, 2003, ss. 335–341.

Mehmet ise, 1461 yılında İstanbul'da Ermeni Patrikhanesini kurdurarak Türklerin Ermenilere karşı sürdürdüğü bu tarihi engin hoşgörü ve iyi niyetlerini zirveye taşımıştı.⁵

Ermeniler 1514 yılında I. Selim zamanında Osmanlı hâkimiyeti altına girmişlerdi. Bundan az bir zaman sonra Osmanlı yönetimi Ermeni toplumunu 'Millet Sistemi' içine dâhil ederek geniş bir dinî ve sosyal özgürlük ortamı sağlamıştı. Ermenilerin 'Gregoryen Milleti' olarak örgütlendiği bu sisteme göre milletler dinlerine göre gruplara ayrılacak ve bu gruplar da dinî liderlerin sorumluluğu altında olacaktı. Böylece Osmanlı yönetimi İstanbul'daki Ermeni Patriği'ni Ermeni milletinin dinî otoritesi olarak kabul etmişti.⁶

Daha sonraki dönemlerde Ermenilerin sahip oldukları sosyo-kültürel dinî haklar daha da genişlemiş ve hatta Osmanlı Müslüman toplumundan bile daha fazla ekonomik ve ticari imtiyazlar ve ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. 1850'li yılların sonunda Ermenilerin Osmanlı toprakları içerisinde sahip oldukları büyük zenginlik bir yana, okul sayısı 1000 civarında iken 20'nin üzerinde Ermenice gazete yayınlanmaktaydı. Ekonomi ve ticaretteki imtiyazlarının yanı sıra bürokraside ve devlet kademelerinde de onlarca sayıda bakanlık, müsteşarlık, valilik, sefirlik vb. gibi görevlere atanmışlardır.

Böylece, 11'inci asırdan 19'uncu asrın ikinci yarısına kadar olan dönemde Türklerin idaresi altında geniş bir dinî tolerans, sosyo-kültürel ve ekonomik hak ve hürriyetlere sahip olan Ermeniler, Türkler tarafından 'Millet-i Sadıka' sıfatıyla taltif ve tavsif edilmişlerdir. Ancak, özellikle 19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeniler, Osmanlı'yı parçalamak isteyen Avrupalı müstevli güçlerin kışkırtmalarıyla ve bir devlet kurma bahanesiyle Osmanlı Devleti'ne karşı başkaldırmışlardır. 50'nin üzerinde büyük-küçük Ermeni isyanından sonra nihayet I. Dünya Savaşı sırasında bu isyanlar bir iç savaşa (civil war) dönüşmüştür. Neticede de Osmanlı Devleti iç savaşın büyümesini ve derinleşmesini önlemek ve Anadolu'yu işgale başlayan Rus ordularına karşı vatan müdafaasını yapabilmek amacıyla birtakım zorunlu idari ve siyasi tedbirler almış ve bunları 27 Mayıs 1915 yılında çıkarılan Sevk ve

⁵ Mustafa Sıtkı Bilgin, "Attitudes of the Great Powers towards the Ottoman Armenians up to the Outbreak of the First World War", *Review of Armenian Studies*, I, 4, 2003, ss. 36-54.

⁶ **Foreign Office Handbook**, Mayıs 1919, FO 373/5, p.16; Salahi Ramadan Sonyel, **The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy**, K. Rustem & Brother, London, 1987, ss. 10-11.

İşkân Kanununu (galatı meşhur adıyla Tehcir) çerçevesinde icraata koymuştur.⁷

Zira sevk ve iskân kararının alınmasından 10 gün önce 17 Mayıs 1915 tarihinde Van, Ermeni asker ve komitacıların da yardımlarıyla Rus ordusunun eline geçmiş ve şehir birkaç gün içinde Müslüman nüfustan arındırılmıştı. Rusların işgal harekâtı iki yıl boyunca devam etmiş ve tüm doğu bölgesini kapsamıştı.⁸

Yukarıda bahsi geçen Tehcir uygulaması esnasında açlık, salgın hastalıklar, eşkıya baskınları vs. gibi sebepler yüzünden 200 bin civarında Ermeni yollarda hayatlarını kaybetmiştir. Dolayısıyla emperyalist kıskırtmaların ve Ermeni terörist örgütlerin isyanlarının faturasını yine sivil Müslümanlar ve Ermeniler ödemişlerdir. Ancak, Ermeniler I. Dünya Savaşı sırasında gerçekleştiremedikleri hedeflerini bu sefer Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'yu işgal eden Fransızların yardımıyla elde etmeye kalkmışlar fakat doğu Anadolu bölgesi Müslüman nüfus çoğunluğuna sahip olduğundan burada bir devlet kurmaya muvaffak olamamışlardır. Nihayet 1923 Lozan Antlaşmasıyla Türkiye'deki Ermenilere azınlık statüsü tanınarak uluslararası hukuk bakımından Türkiye için Ermeni sorunu defteri kapanmıştır.⁹

II. Ermenistan Diasporası ve Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde devlet kurma hedeflerine kavuşamayan Ermeniler Avrupa ve ABD' ye giderek buralarda Ermeni diasporasını teşkil etmişlerdir. Ermeni diaspora grupları huylarından vazgeçmeyerek ve intikam alma duygusuyla hareket ederek Türklerden isyan, cebir

⁷ Dolayısıyla, Ermenilerin, sözde soykırım iddialarına temel olarak 24 Nisan tarihini seçmeleri aslında tarihî gerçeklerle bağdaşmamakta ve daha başından bu mesnetsiz iddianın sakatlığını ortaya koymaktadır. Zira 24 Nisan tarihinde olan hadise, isyan hazırlığı içinde olan 2345 Ermeni liderlerin tutuklanmasından ibaret bir hadiseydi. İlgili araştırma için bkz., Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset", **Ermeni Araştırmaları**, 10, (2003).

⁸ Taşnak, Hınçak ve Ramkavar ve diğer Ermeni tedhiş örgütlerinin Van'da Müslüman ahalîye yaptığı zulümler için bakınız; **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, I-IV**, Ankara, 1995; Faiz Demiroğlu, **Van'da Ermeni Mezalimi**, Ankara, 1995; Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyânları, 1896-1916**, İstanbul, 1994; Hüseyin Çelik, **Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi**, Van, 1996.

⁹ Hikmet Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, TTK, Ankara, 2004; M. S. Bilgin, "Lozan Konferansında Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti", **Belleten**, LXIX, 254, 2005; Mustafa Sıtkı Bilgin, "Arşiv Belgelerine Göre Fransız İşgali Altındaki Maraş'ta Ermeni Faaliyetleri" içinde **Maraş Tarihi ve Sanatı Üzerine** (Ed.) M Özkarcı ve diğerleri Kahramanmaraş, 2008.

ve şiddet yöntemleriyle gerçekleştiremedikleri hedeflerini bu sefer uluslararası siyasi ve diplomatik kanallar ve propaganda kampanyalarıyla elde etme sevdasına düşmüşlerdir.

Eskiden beri Ermenileri siyasi amaçları için kullanmaya alışık olan Batılı devletler de bu yeni Ermeni stratejisine zemin oluşturmuşlardır. Bu yeni strateji gereğince gerek Diaspora Ermenileri ve gerekse de Ermenistan hükümeti Türkiye'yi sözde soykırımla suçlamaya başlamışlardır. Osmanlı'ya isyan etmiş örgütlerden biri olan Taşnaksutyun Partisi'nin 1925'te toplanan 10. kurultayı kararları gereğince Fransa Ermenileri yeni bir örgütlenme sürecine girmişlerdir. Propaganda faaliyetlerini yürütmek üzere 1924'te partinin gençlik kolunun ideolojik eğitimini üstlenebilecek Rostom kütüphanesini kurulmuş ve 2 Ağustos 1925'te yılında *Arraç* gazetesi yayınlanmaya başlanmıştır. Avrupa'da yaşayan Ermeniler genellikle Taşnaksutyun Partisi'nin önderliğinde örgütlenmiştir. Bu çerçevede 1930'larda Fransa'da toplanan partinin 11 ve 12. kurultaylarında Türkiye aleyhine bazı kararlar alınmıştır. Ermeniler bu toplantılarda sözde soykırım ve toprak taleplerini ön plana çıkarmışlardır.¹⁰

1965'te Ermenistan hükümeti sözde soykırım kurbanlarını anmak için 24 Nisan'da törenler düzenlemeye başlamış ve Tsitsernabert kentinde 'soykırım anıtı' inşa etmiştir. Bu tarihten sonra Ermenistan hükümeti yurt dışında yaşayan Ermenilerin soykırım propaganda faaliyetlerini idare etmeye başlamıştır. Diaspora Ermenileri amaçlarını gerçekleştirmek için 1970'li yıllardan itibaren ASALA terör örgütü marifetiyle Türk diplomatlarına karşı suikastlar tertip etmeye başlamışlar ancak bu terör faaliyetleri uluslararası kamuoyundan tepki görünce 1980'li yılların ortalarında yeni bir strateji değişikliğine giderek hedeflerini gerçekleştirmek için Avrupa ve özellikle de ABD'de lobi faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu çerçevede Ermenistan, 21 Eylül 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra soykırım propagandası konusunda faaliyet alanını oldukça genişleterek değişik yöntem ve araçları kullanmaya başlamıştır.¹¹

III. Bağımsızlık Sonrasında Ermenistan-Türkiye İlişkileri

SSCB'nin dağılmasından sonra 23 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş olan Ermenistan Türkiye'ye karşı olumsuz bir tavır takınacağıının sinyallerini bir yıl öncesinden vermeye başlamıştı. Ermenistan Parlamentosu 23 Ağustos 1990'da kabul ettiği bağımsızlık bildirisinde Türkiye'nin doğu bölgeleri için 'Batı Ermenistan' ifadesini kullanmış ve sözde Ermeni Soykırımının uluslararası alanda tanınması için çaba gösterilmesine vurgu yapmıştı.

¹⁰ Mustafa Sıtkı Bilgin, "Amerika'da Ermeni Lobi Faaliyetleri", **2023 Dergisi**, 2002.

¹¹ Mustafa Sıtkı Bilgin, "Amerika'da Ermeni Lobi Faaliyetleri", **2023 Dergisi**, 2002.

Daha sonra kabul edilen Ermenistan anayasasında da bağımsızlık bildirisindeki bu maddelere atıfta bulunulmuştur. Bunlara rağmen Türkiye, bağımsız Ermenistan'ı 15 Aralık 1991'de tanımış ve Ermenistan'a karşı gayet esnek ve ılımlı bir politika takip ederek bu dönemde büyük ekonomik zorluklar çeken bu devlete her türlü insani yardım yapmaktan kaçınmamıştır.

Bundan başka, Türkiye, 25 Haziran 1992 tarihinde aralarında diplomatik bir ilişki kurulmamasına ve Ermenistan'ın Karadeniz'de kıyısı bulunmamasına rağmen Ermenistan'ı Karadeniz Ekonomik ve İşbirliği Örgütüne kurucu üye olarak katılmaya davet etmiştir. Türkiye, bu ılımlı ve yapıcı politikalarıyla bir yandan Karabağ sorununa çözüm bulunmasına yardımcı olmaya çalışırken diğer yandan Ermenistan'ın uzlaşmaz ve düşmanca bir tavrın içerisine düşmesini önlemek istemiştir.¹²

Ancak, Ermenistan, Türkiye'nin attığı bu olumlu adımları algılayamamış ve takındığı olumsuz tavra devam ederek 1992 yılında Ermenistan Parlamentosu bir açıklama yaparak SSCB ile Türkiye arasında 1921 yılında imzalanmış olan Kars Antlaşması'nda belirtilen sınırları tanımadığını ilan etmiştir. Buna ilave olarak Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırılarını daha da şiddetlendirerek Nisan 1993 yılında Kelbecer şehrini işgal etmesi Türkiye'nin sabrının taşmasına yetmiştir. Türkiye sert bir şekilde Ermenistan'ı uyararak saldırgan politikasına son vermesini istemiştir. Bundan başka Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin 5 Nisan 1993'te yaptığı bir açıklamada Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı her türlü yardımı durdurduğunu açıklamış ve daha sonra Türkiye Ermenistan ile olan sınırını kapatmıştır.¹³

Ancak, Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkilerin gelişme sürecinde 1991'de Ermenistan'ın ilk devlet başkanı olan Levon Ter-Petrosyan dönemi ile 1998 yılında iktidara gelen Robert Koçaryan dönemi arasında bariz bir farklılığın olduğu da bir gerçektir. Ter-Petrosyan, her ne kadar pratiğe aktaramadıysa da, en azından teoride Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesini arzulamakta olup soykırım iddialarının gündeme getirilmesine karşı iken Koçaryan ise tam tersi politikayı uygulamakta tereddüt göstermemiştir.

Ermenistan'ın bağımsızlığı kazanmasında önemli rol oynayan Ermeni Ulusal Hareketi (EUH) ile bu hareketin lideri ve daha sonra Ermenistan devlet

¹² Ömer E. Lütem, "Türkiye'nin Ermenistan, Ermenistan'ın Türkiye Politikası", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, ASAM, Ankara, 2003, s. 283; Hatem Cabbarlı,-Araz Aslanlı, "Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı: Amaç mı, Araç mı?", **Stratejik Analiz**, C 4, S 42, Ekim 2003, s. 56.

¹³ Mustafa Mutluer, "Türkiye Ermenistan İlişkilerinde Yeni Sorunlar Ve Çözümler" **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, ASAM, Ankara, 2003, ss. 374-375.

başkanı olan Ter-Petrosyan soykırım iddialarının bağımsızlık bildirgesine eklenmesine karşı çıkmışlardı. EUH ve Ter-Petrosyan kararlar arasında sıkışmış olan Ermenistan'ın komşu ülkelerle ve özellikle de Türkiye ile iyi ilişkiler kurmasının ekonomik ve siyasi yönlerden Ermenistan'a büyük avantajlar sağlayacağını düşünmekteydiler. Ermenistan için Türkiye, ekonomik yönden dünyaya açılan bir kapı konumunda görülür iken siyasi yönden ise Rusya'ya karşı bağımlılığını azaltacak bir alternatif olarak düşünülmektedir.¹⁴

Ancak, bu görüşlere diaspora partileri olarak da adlandırılan Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) ve Ramgavar (Ermeni Liberal Demokrat Parti) partileri şiddetle karşı çıkmışlar ve Ter-Petrosyan'a karşı sert bir muhalefet oluşturmuşlardı. Bundan başka diaspora partileri Ermenistan'ın Dağlık Karabağ konusunda her türlü uzlaşmaya kapalı ve çok daha sert bir politika takip etmesini arzu etmekteydiler. Bölgede, özellikle de Türkiye ve Azerbaycan'a karşı sert ve saldırgan bir politika takip etmeyi savunan bu partilere karşı Ter-Petrosyan yönetimi harekete geçmek zorunda kalmış ve bu çerçevede 1994 yılında Taşnak'ların Ermenistan'daki faaliyetleri yasaklanmıştır.¹⁵

Ancak, bu son hareket Ter-Petrosyan iktidarı için sonun başlangıcı olmuştur. Ermenistan'da Taşnak'ların faaliyetlerinin durdurulmasından sonra Ter-Petrosyan'a karşı Ermenistan içinde ve dışında aleyhte yoğun kampanyalar başlatılmış ve özellikle yukarıda adı geçen diaspora partileri bu kampanyalarda büyük rol oynamışlardı. Ter Petrosyan'ın 1997'de AGİT Minsk Grubunun¹⁶ yapmış olduğu önerilere olumlu baktığını açıklaması muhalefetin aleyhinde yaptığı kampanyaları doruk noktasına çıkarmıştı. AGİT yaptığı önerilerde Ermeni kuvvetlerinin işgal altındaki Azeri topraklarının bazı bölümlerinden çekilmesini ve Azeri mültecilerin yerlerine dönmesini teklif etmişti. Ancak bu yoğun kampanyaya Dağlık Karabağ Ermenileri'nin de baskıları eklenince Ter-Petrosyan fazla dayanamamış ve Şubat 1998 yılında istifa etmiştir.¹⁷

¹⁴ Kamer Kasım, "Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu", içinde **Ermeni Sorunu El Kitabı**, (der.) Şenol Kantarcı ve diğerleri, Ankara, 2003, ss. 127-128; Kamer Kasım, "Ermenistan'ın Dış politikası: Ter Petrosyan ve Koçaryan Dönemleri Arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C II, ASAM, Ankara, 2003, ss. 351-352.

¹⁵ Kasım, "Ermeni Sorunu'nun...", ss. 127-128; Kasım, "Ermenistan Dış Politikası", ss. 351-352.

¹⁶ AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) Minsk Grubu, Avrupa Birliği tarafından Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ anlaşmazlığı konusunda arabuluculuk yapmak ve çözüm bulmak üzere görevlendirilmiş bir kurumdur.

¹⁷ Kasım, "Ermenistan Dış Politikası", s. 353.

Ter-Petrosyan'dan sonra mevcut muhalefetin yardımıyla Robert Koçaryan Nisan 1998'de iktidara geldi. Koçaryan, tabiatıyla, Türkiye ve Azerbaycan'a karşı Ter-Petrosyan'a muhalefet eden grubun savunduğu sertlik yanlısı ve çekişmeye dayalı bir politika takip etmeye başladı. İlk yaptığı icraatlarından biri de faaliyetleri yasaklanmış olan Taşnaklar'a izin vermek olmuştur. Koçaryan yönetime geldikten sonra Karabağ sorununa çözüm bulmak konusunda hiçbir adım atmaya yanaşmadığı gibi sözde soykırım iddialarını tekrar gündeme getirerek Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerini daha da germiştir. Bu durum ise bölgede sınırdaş olduğu bütün ülkelerle sorunları olan Ermenistan'ı ekonomik, siyasi ve stratejik yönlerden gittikçe Rusya'ya bağımlı olmaya itmiş ve zamanla bu ülkenin adeta Rusya'nın bir ileri karakolu haline dönmesine sebep olmuştur.¹⁸

Türkiye ise 2000'li yıllardan itibaren gerek Ermeni meselesi ve gerekse de Türkiye-Ermenistan ilişkiler konularında gerek Kafkasya'da etkinliğini arttırmak ve gerekse de 'komşularla sıfır politikası' çerçevesinde tedrici bir şekilde yeni stratejiler geliştirmeye koyulmuştur. 2005 yılında Ermenistan'a yapılan 'ortak tarih komisyonu' kurulması önerisinden sonra taraflar arasında ilk ciddi temas, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 2008 yılında Türkiye-Ermenistan maçını izlemek üzere Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın davetiyle Erivan'a düzenlediği ziyaret oldu. Gül'ün ziyaretinin ardından iki taraf arasında pek çok görüşme yapıldı. Örneğin Ekonomi Bakanı Ali Babacan mevkidaşı Edvard Nalbantyan ile pek çok toplantıda bir araya gelerek, diplomatik ilişkileri kurma konusunda görüşmelerde bulundu. 2009 yılında ise, Sarkisyan Cumhurbaşkanı Gül'ün daveti üzerine Türkiye'ye gelmiştir.

Karşılıklı diplomasi trafiği hızlı bir süreçle devam ettirilmiş ve Zürih'te 31 Ağustos 2009'da imzalanan iki protokolle (Diplomatik ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesine dair protokoller) somut bir sürece doğru evrilmiştir. Bu iki protokolü ekleriyle birlikte şu altı maddeyi kapsamaktaydı:

- 1- İki ülke arasında önce konsolosluk ve sonra da elçilik seviyesinde diplomatik ilişkilerin kurulması,
- 2- Sınırların karşılıklı olarak tanınması,
- 3- İki ay içinde Türkiye'nin sınırını açmasının sağlanması,
- 4- Sözde Ermeni soykırımı konusunda Türkiye, Ermenistan, İsviçre ve diğer bazı Avrupalı tarihçilerin dâhil olacağı bir tarih alt komisyonunun kurulması,
- 5- Terör konusunda işbirliğinin sağlanması,

¹⁸ Kasım, "Ermenistan Dış Politikası", s. 353.

- 6- Kültürel, ekonomik ve ticari konularda işbirliğinin yapılması ve Ermenistan'ın Avrupa'ya enerji nakil projelerine dâhil edilmesinin önündeki Türk vetosunun kaldırılmasını sağlanması.

Bu protokoller kısaca iki ülke arasındaki sınırların karşılıklı olarak tanınmasını ve ilişkilerin geliştirilmesini öngörmektedir. Her iki protokolde Ankara ve Erivan mevcut sınırları kabul ederek, iyi komşuluk ilişkilerini geliştireceklerine dair taahhütte bulundular. Ayrıca iki taraf tarihi olayları araştıracak tarafsız bir tarih komisyonu kurulmasını da içeren diyalog süreci üzerinde anlaşıldılar. Ankara'nın protokollerde talep ettiği iki esas nokta mevcuttu: 1) Ermenistan'ın, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygı göstermesi, 2) Tarafsız bilimsel bir tarih komisyonunun kurulması. Karabağ konusunda ise Türkiye daha esnek davranarak, bunu ilişkilerin başlaması için şart olarak ortaya koymamıştır.

Ancak, Ermenistan'ın tereddütlü ve ikircikli siyaseti yüzünden beklenen gerçekleşmemiştir. Protokollerin her iki ülkenin dışişleri bakanları tarafından Zürih'te imzalanmasına rağmen, Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010 tarihinde açıkladığı kararında protokollerin bazı maddelerinin Ermeni anayasası ve bağımsızlık bildirgesi ile çelişkili olamayacağına hükmetmiştir. Bunu fırsat bilen Ermenistan Parlamentosu anlaşmayı onaylamamıştır. Ermenistan'ın bu tavrının arkasındaki gerçek niyeti ise Erivan'ın Türkiye sınırını tanımak istememesi ve Türkiye ile sınırların açılmasının Karabağ sorununa bağlanmasını kabul etmeme düşüncesine dayanmaktaydı. Haliyle Türkiye'nin karara tepkisi sert olmuştur. Ankara, bu kararın, protokollerin ruhu ile bağdaşmadığını ifade ederek ilişkilerin kurulması için Karabağ sorununun çözülmesinin şart olduğunu belirtti. Böylece iki ülke arasındaki normalleşme süreci sekteye uğramış oldu.

Tüm bu gelişmeler şunu göstermiştir ki Ermenistan'ın Türkiye ile diplomasi faaliyetlerine yönelmesi tamamen göstermelik olup bu diplomasi hamlelerini asıl hedeflerini gerçekleştirmek (3 T projesi) için bir araç olarak kullanmak istemektedir. Bu diplomatik gösterilerle Ermenistan, Batılı siyasetçi ve kamuoylarına Ermenistan'ın barış ve çözüm siyaseti takip ettiği imajını vermek istemektedir. Halbuki 2 Şubat 2007 tarihli Ermenistan Milli Strateji Belgesi'nde Ermenistan ve diaspora lobileri Türkiye'ye yönelik hedeflerini şu şekilde belirlemiştir:

- 1- Anadolu şehirlerindeki Ermeni varlığı kültürel ve antropolojik olarak yeniden oluşturulacak. 2- Ermeni genç kuşakların eskiden ecdatlarının otur-

dukuları topraklarla ilgili hasret duyguları canlandırılacak ve gayrimenkul almaları özendirilecek. 3- Aile tarihi araştırmaları ile Türk kimliğine yönelik bir saldırı stratejisi oluşturulacak.

2010-2013 yılları arasında Türk-Ermeni ilişkileri incelendiğinde, Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkileri geliştirme ve Ermeni sorununu çözüme konularında aktif bir politika izlemeye devam ettiği söylenebilir. Bu çerçevede bazı Ermeni STK temsilcilerinin Türk tarafı ile bir araya gelmeleri ve sivil inisiyatif teşebbüsleri buna örnek olarak gösterilebilir. Ancak, Türkiye'nin tek taraflı olarak pozitif bir siyaset izlemesi uluslararası siyasi kamuoyu ve mahfillerinde olumlu karşılınsa da hiçbir zaman yeterli olamayacaktır. Zira Türkiye'nin olumlu adımlarına karşılık gerek Ermenistan ve gerekse de Ermeni diasporası Türkiye'nin barışçıl teşebbüslerini sabote etmek için ellerinden gelen gayreti göstermeye devam etmişlerdir. Bu çerçevede Ermeni lobi örgütleri 2011 yılında Vaşington'da bir Ermeni soykırım müzesi açma teşebbüsüne girişmişlerdir.¹⁹

Yine bu dönemde ABD'de ilgili Ermeni lobi örgütleri tarafından Ermeni soykırımı iddialarını konu alan toplantı, konferans ve yayınların sayısında çok ciddi bir artış gözlenmiştir. Basında yer alan haberlere göre bazı Amerikan üniversitelerinin bu konularda hummalı bir faaliyet içerisine girdiği ve bu çerçevede de Armenian Film Foundation adlı vakıf ile Güney Kaliforniya Üniversitesi'ne bağlı Shoah Foundation Enstitüsü arasında Ermeni soykırımı hususunda çalışmalar yapmak için Nisan 2010 tarihinde bir anlaşma yaptığı belirtilmiştir.²⁰ Ermenistan'da ise bizzat devlet başkanı Sarkisyan'ın emriyle Nisan 2011 tarihinde 'Ermeni Soykırımının 100. Yıldönümüne İlişkin Etkinliklerin Koordinasyonu için Devlet Komisyonu' kurulmuştur.

Ancak, Ermenistan ve diaspora Ermenilerinin tüm bu olumsuz çabalarına rağmen Türkiye olumlu adımlar atmaya devam etmiştir. Belki de bu dönem içerisinde yapılan en etkili hamle dönemin T.C. Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından 23 Nisan 2014 tarihinde yapılan tarihî açıklamayla gelmiştir. Bu açıklama gerek uluslararası konjonktür ve gerekse de siyasi açılım ve Türk diplomasisi açısından yerinde ve etkili bir adım olmuştur. Bu durum yarattığı uluslararası dalga boyu ve siyasi etki boyutundan da anlaşılmaktadır. Her ne kadar ulusal ve uluslararası çevreler Başbakan'ın açıklamalarını farklı açılardan yorumlamışlarsa da dikkatle ve doğru bir şekilde okunduğunda iki temel

¹⁹ **Asbarez**, 23 Mayıs 2011.

²⁰ Aslan Yavuz Şir, "Fransa Tartışmaları Işığında 2015 Öncesi Ermeni Diasporası Faaliyetleri", <http://www.avim.org.tr>. (22.12.2011).

unsurun ön plana çıktığı görülecektir. Bu temel noktaları kısaca belirtmek gerekirse:

Bunlardan birincisi, I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı vatandaşları içerisinde sadece Ermeniler değil, birçok farklı din ve milletten halklar da kayıplar vermiş ve acılar çekmiştir. Üstelik bu kayıpların bir kısmı Ermeni tedhiş örgütlerinin marifetleriyle olmuştur. Ölen Müslüman ya da diğer halkların acıları hatırlanmayacak mı ya da yasları tutulmayacak mı? Burada Türkiye Başbakanı pek haklı olarak tarihî olayları bir bütün olarak ele alıp manipüle ve istismar etmeden, yas da acı da ortak olarak hatırlanmalıdır demektedir.

İkinci temel nokta ise Başbakan Erdoğan'ın bir tarih komisyonu kurulması konusunda yaptığı vurgudur. Eğer Türkiye ile Ermenistan arasında yeni bir sayfa açılacaksa bunun yolu tarihî gerçeklerin ortaya çıkarılmasından geçer. Bu da ancak tarihçilerin yapacakları objektif çalışmalarla ortaya çıkarılacak bir durumdur. Yoksa bu parlamentoların, hukukçuların ya da siyasilere karar vereceği bir konu değildir. Bu mesele artık uluslararası soykırım sermayesinin, siyaset ve ideolojisinin esaretinden kurtarılmalıdır.²¹

Ancak, Ermenistan 2009 yılında imzalanan normalleşme protokollerini Türkiye'nin gerekli iradeyi göstermediğini bahane ederek meclisten geri çekmesi Türkiye'nin iyi komşuluk ilişkilerini geliştirme siyasetine önemli bir darbe vurmuş ve Ankara'da Ermenistan'ın niyeti ve samimiyetiyle ilgili şüphelerin oluşmasına neden olmuştur.

Buna ek olarak Ermenistan'ın sözde soykırım iddialarının 100'üncü yıldönümü olan 24 Nisan 2015 tarihi için Türkiye aleyhine uluslararası propaganda kampanyalarını başlatması ve lobi faaliyetleri yürütmesi 2015 yılında Türkiye ile Ermenistan arasında büyük bir siyasi ve diplomatik rekabetin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Beş seneden beri olanca gücüyle diplomatik ve siyasi hazırlıklar yapan Erivan'ın temel hedefi, büyük bir uluslararası organizasyon düzenleyerek sözde Ermeni soykırımının başta ABD olmak üzere Avrupa ve diğer dünya ülkeleri tarafından tanınmasını sağlamaktır. Ancak, Türkiye'nin karşı hamleleriyle Ermenistan'ın çabaları boşa gitmiş, tabiri caizse dağ fare doğurmuştu. Ermenistan'ın attığı adımları yakinen takip eden Türkiye Hükümeti Erivan'ın hamlesine, aynı tarihte Çanakkale Zaferi'nin 100'üncü yıldönümü kutlamalarıyla uluslararası bir anma günü düzenleyerek karşılık vermiştir. Türkiye pek haklı olarak tarihin öncelikle doğru tespitler

²¹ Mustafa Sıtkı Bilgin, "2015'te Tüm Ölenlere Dua Edelim", **Star**, 16.11.2014 (Erişim:16.03.2016).

üzerinde anlaşılması ve tarihe bütünsel olarak bakılması gerektiği mesajını vererek 24 Nisan 1915'te Osmanlı Devleti için bir ölüm kalım savaşı olan Çanakkale'de büyük fedakârlık ve bedeller ödendiğini uluslararası kamuoyuna böylece anlatma imkânı bulabilmiştir.²²

SONUÇ

Yaklaşık 8 asır bir arada yaşayan Türkler ve Ermenilerin ortak tarihi, birçok yayınlanmış eserin varlığına rağmen, henüz tüm yönleriyle ortaya konmuş ve dünyaya anlatılabilmemiş değildir. Bu durum ise tarihi meseleleri istismar etmek isteyen bazı grup ve ülkelere büyük bir fırsat alanı yaratmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye, Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermeni araştırmaları konularında ortaya çıkan bu boşluk, durumdan vazife çıkarmaya çalışan ve siyasi, ekonomik ve stratejik çıkar peşinde koşan üçüncü taraflar tarafından doldurulmaya çalışılmaktadır. Özellikle netameli hadiselerin yaşandığı tarihî dönemler, tarihî meselelere tek taraflı ve önyargılı yaklaşan Ermeni ve bazı Batılı yazar ve lobiler tarafından siyasi, stratejik ve ekonomik amaçlarla istismar edilmiştir ve bu tutuma halen de devam edilmektedir. Bir başka ifadeyle tarihin konusu olan bir mesele uluslararası siyaset ve stratejik çıkarlara alet edilmektedir. Böylece Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan ve tarihin bir konusu olan Ermeni meselesi, değişik siyasi ve ekonomik hedef ve amaçlarla önce cumhuriyet dönemine sonra da günümüze kadar taşınmış oldu.

Yukarıdaki bahislerde de belirtildiği üzere 2011 yılından itibaren çok yönlü bir çalışma başlatan Ermenistan ve diaspora Ermenileri'nin hamlelerine karşı Türkiye'nin başlattığı siyasi açılımın aşağıda belirtilen tedbirlerle de ivedi olarak desteklenmesi gerekmektedir. Bunları maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkündür:

- 1- Ermeniler, 100 yıldır iddialarını dünyaya gerçekmiş gibi pazarlarken (Türkçede bir kişiye '40 kez deli dersin deli olur' sözünden kastedildiği gibi) Türkiye ise, bu konuyu araştırmaya 1990'lı yıllardan itibaren başlamış ve bırakın uluslararası ilgili çevreleri henüz daha kendi kamuoyunu bile bilgilendirme ve bilinçlendirmeyi başarabilmiş değildir.
- 2- Türkiye, henüz mukayeseli arşiv çalışmalarını başlatamamıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin bulguları, bu meseleye taraf olan İngiliz, Fransız ve Rus arşiv belgelerinin verileriyle karşılaştırılarak elde edi-

²² **Sabah**, 24 Nisan 2015; **Hürriyet**, 24 Nisan 2015; **Milliyet**, 24 Nisan 2015; **Hürriyet**, 25 Nisan 2015.

len sonuçlar yabancı dillere çevrilip yayınlanmalı, sempozyum, konferans, panel ve sanatsal etkinlikler vs. vasıtalarla batı kamuoylarına anlatılmalı ya da duyurulmalıdır.

- 3- Türkiye'nin Başbakan Erdoğan döneminde başlattığı siyasi ve diplomatik hamlelerinden sonra yoğun bir diplomasi trafiğine devam edilmeli ve bu çalışmalar lobi faaliyetleriyle desteklenmelidir. Türkiye'nin düşünce ve tezleri Avrupa siyasi mahfillerine, organizasyon ve kamuoylarına anlatılmalıdır. Avrupa ve ABD'de yaşayan ve milyonları bulan Türk vatandaşı ve yine milyonları bulan ve bize sempati ile bakacak Müslüman halklar bulunmaktadır. Son bir iki yıl sayılmazsa şimdiye kadar bu durumla ilgili yeterli ve ciddi bir lobi faaliyeti, tanıtım, reklam ve propaganda çalışmaları ortaya konamamıştır. Senelerdir bu büyük potansiyel heba edilip gitmiştir. Ancak, 2013 yılında Türkiye ve Azerbaycan vatandaşları bir araya gelerek lobi oluşturmuşlar ve New York Eyaleti Meclisine Ermenilerin Azerbaycan'a karşı soykırım yaptığını kabul ettirmişlerdir. Bu olay, 'Düşmanın silahıyla silahlanın' fikrinin de isabetini ortaya koyması açısından güzel bir örnektir. Evet, 100 yıl öncesine de gitmeye gerek yok. 1990'lı yıllarda Ermenistan'ın, Hocalı'da Kelbecer'de Şuşa ve Karabağ'da gerçekleştirdiği vahşi katliamlar bütün dünyanın gözünde cereyan etmişti. Halen 1 milyon Azeri çok kötü şartlar altında yerlerinden yurtlarından kovulmuş bir surette göçmen olarak yaşamaktadır. Bu durum bile Ermenistan'ın maskesini düşüren ve asıl niyetlerini ifşa eden apaçık bir delil değil midir?
- 4- Konuyla ilgili belgesel ve filmler yapılmalı, tarihî resimlerden oluşan sergiler açılmalı ve kitaplar basılmalıdır. Örnek vermek gerekirse, Londra Üniversitesi'nin kütüphanesinde veya bir başkasında Ermenilerin yanlı ve taraflı bakış açılarını yansıtan binlerce kitap dergi vs. yer alırken, Türk tarafını anlatan eserlerin sayısı ise bir elin parmak sayısını geçmemektedir.
- 5- Uluslararası önemli gazete, TV ve ajanslarla temas kurularak Tehcir konusunda tarafsız ve objektif bilgiler verecek olan yerli ve yabancı akademisyenlerin mülakat yapmaları temin edilmelidir.

Sonuç olarak, yukarıda sıralanan tedbirler alınmadıkça ve temel eksiklikler giderilmedikçe bu mesele Türkiye için sorun olmaya devam edecek gibi gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Kitap, Makale ve Arşivler

AKÇORA, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları, 1896-1916**, İstanbul, 1994.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, I-IV, Ankara 1995.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, "Attitudes of the Great Powers towards the Ottoman Armenians up to the Outbreak of the First World War", **Review of Armenian Studies**, I, 4, 2003, 36-54.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, "Lozan Konferansında Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti", **Belleten**, LXIX, 254, 2005.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, "Arşiv Belgelerine Göre Fransız işgali Altındaki Maraş'ta Ermeni Faaliyetleri" içinde **Maraş Tarihi ve Sanatı Üzerine** (Ed.) M Özkarcı ve diğerleri Kahramanmaraş, 2008.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, "Amerika'da Ermeni Lobi Faaliyetleri", **2023 Dergisi**, 2002.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, "2015'te Tüm Ölenlere Dua Edelim", **Star**, 16.11.2014 (Erişim:16.03.2016).

CABBARLI, Hatem- ASLANLI, Araz, "Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı: Amaç mı, Araç mı?", **Stratejik Analiz**, C 4, S 42, Ekim 2003, s. 56.

ÇELİK, Hüseyin, **Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi**, Van, 1996.

DEMİROĞLU, Faiz, **Van'da Ermeni Mezalimi**, Ankara, 1995.

Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5.

KASIM, Kamer, "Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu", içinde **Ermeni Sorunu El Kitabı**, (der.) Şenol Kantarcı ve diğerleri, Ankara, 2003.

KASIM, Kamer, "Ermenistan'ın Dış politikası: Ter Petrosyan ve Koçaryan Dönemleri Arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C II, ASAM, Ankara, 2003.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, "Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 1, ASAM-EREN, Ankara, 2003, ss. 335-341.

LÜTEM, Ömer E., “Türkiye’nin Ermenistan, Ermenistan’ın Türkiye Politikası”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, ASAM, Ankara, 2003.

MUTLUER, Mustafa, “Türkiye Ermenistan İlişkilerinde Yeni Sorunlar Ve Çözümler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, ASAM, Ankara, 2003.

ÖZDEMİR, Hikmet ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, TTK, Ankara, 2004.

SAĞ, Armand, “Türk Ermeni Araştırma Komisyonu”, http://www.armand-sag.nl/artikelen/Turk-Ermeni_arastirma_komisyonu.html#_ftnref6 (Erişim tarihi: 24.02.2015).

SONYEL, Salahi Ramadan, **The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy**, K. Rustem & Brother, London, 1987.

ŞİR, Aslan Yavuz, “Fransa Tartışmaları Işığında 2015 Öncesi Ermeni Diasporası Faaliyetleri”, <http://www.avim.org.tr>. (22.12.2011).

Gazeteler

Akşam, 24.04.2014; **Milli Gazete**, 25.04.2014; **Milliyet**, 24.04.2014; **Vatan**, 24.04.2014; **Hürriyet**, 24.04.2014; **Sabah**, 24 Nisan 2015; **Hürriyet**, 24 Nisan 2015; **Milliyet**, 24 Nisan 2015; **Hürriyet**, 25 Nisan 2015.

AB'NİN TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNE GÜVENLİK VE ENERJİ ÇERÇEVESİNDE YAKLAŞIMI

Metin AKSOY*

ÖZET

Avrupa Birliği, Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu kabul etmesiyle birlikte, Türkiye'den tam üyelik şartlarının yerine getirilmesini talep etmiştir. Ancak Ermenistan ve Ermenilerle olan güncel ve tarihsel ilişkiler, Türkiye'nin tam üyelik müzakerelerinin doğrudan konularından biri olmamasına rağmen kimi iddialar çoğu kez Türkiye ile ilgili ilerleme raporlarında, Avrupa Parlamentosunun ve Avrupa Komisyonunun aldığı kararlar arasında yer almaktadır. Bu kararlar çoğu kez emredici, suçlayıcı ve yükümlülük getirici biçimde formüle edilerek bunlara Türkiye'nin uyması beklenmektedir.

AB, uluslararası düzeyde hem kendi çıkarlarını korumak hem de Türkiye-Ermenistan ilişkilerini dengede tutmak için bölgesel politikalarının Türk-Ermeni ilişkileri açısından önemli olduğunu görmektedir. Avrupa Birliğinin küresel düzeyde bir oyun kurucu olabilmesi için güvenlik ve enerji sorununu çözmesi gerekmektedir. Bundan dolayı Türkiye-Ermenistan ilişkileri, AB tarafından Güvenlik Stratejisi ve İyi Komşuluk Politikaları çerçevesinde değerlendirilmekte ve Türkiye ile müzakereler yürütülürken AB'nin ihtiyaçları göz önüne alınarak AB Müktesebatının dışına çıkılmaktadır.

Bu bildirinin amacı, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin Türkiye ile ilgili ilerleme raporlarına, parlamento ve komisyon kararlarına yansımaları, AB'nin enerji ve güvenlik politikalarının Türk-Ermeni ilişkileri açısından önemini ve AB'nin iyi komşuluk ilişkileri gibi bölgesel politikalarını tartışmaktır. Bildiri, AB'nin küresel oyuncu olmak için her iki ülkeye yönelik stratejiler geliştirdiği iddiasını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: AB, Türkiye, Ermenistan, Güvenlik, Enerji.

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Öğretim Üyesi, metinaksoy@hotmail.de.

THE EU'S APPROACH TO THE TURKEY-ARMENIA RELATIONS IN THE CONTEXT OF SECURITY AND ENERGY FRAMEWORK

ABSTRACT

With the acceptance of Turkey's European Union membership application, it has requested the fulfillment of the conditions for full membership of Turkey. While existing historical relations with Armenia does not have the subject of one of Turkey's accession negotiations, this subject has often emerged as issues addressing the decisions taken by the European Commission, the European Parliament and the progress report on Turkey. These decisions are frequently formulated in a mandatory, accusatory and obligation-imposing way. Also, it is expected that Turkey will accommodate them.

The EU does not only protect its interests at the international level but also is willing to keep in balance Turkey-Armenia relations. For this, the EU considers that the EU's regional policy is important for the Turkish-Armenian relations. To be a playmaker at the global level the European has to solve the security and energy issues. Therefore, the framework of Turkey-Armenia relations are considered by the EU as a Security Strategy and a good neighborhood policy. For this reason, continuing negotiations with Turkey, the EU interest leads to go beyond the EU's acquis.

The purpose of this study is to discuss the reflection of Turkey - Armenia relations on the progress report on Turkey, the parliament and the commission's decision, and the importance of Turkish-Armenian relations for the EU's energy security policy and the EU's regional policy, such as good neighborly relations. The study addresses the reflection of the security and energy issues in the EU's foreign policy on Turkish-Armenian relations and it has claimed that the EU has developed strategies for both countries in order to become a global player.

Key Words: EU, Turkey, Armenia, Security, Energy.

GİRİŞ

Sivil Aktör, uluslararası sistemde kendi çıkarlarını askerî araçlar ve yöntemleri kullanmadan yerine getiren ve sürdüren organize bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, Avrupa Birliği kendisini sivil bir güç şeklinde nitelendirirken Avrupa Topluluğunun 'ekonomik gücü yoğun ama askerî gücü sınırlı bir grup sivil ülkeler topluluğu' olduğunu vurgulamaktadır (Duchene 1973: 19). Avrupa Birliğinin kuruluşunda ifade edilen barışın korunması ve ülkeler arasında işbirliğinin artırılması gibi amaçlar, onun uluslararası sistemde sivil güç olduğunu gösteren en önemli işaretlerden biridir. Avrupalı devletlerin kendi aralarında göstermiş oldukları bu başarının uluslararası sistemdeki yansıması da yine bu gücün bir tezahürüdür. Aynı zamanda Soğuk Savaş yıllarında Avrupa Topluluğunun süper güçler olan ABD ve Sovyetler Birliğinin, yani rakip iki ittifakın arasındaki karşılıklı caydırıcılık ve güç dengesinin ortasında kalması da AT dış politika alanında sivil/ekonomik araçları ön plana çıkarmasının en önemli nedenlerinden biridir. Bu bağlamda, Avrupa Birliğinin, uluslararası ilişkilerde sivil bir güç olma rolünün temel yapı taşları ekonomik ve insani yardımlar, üçüncü ülkelerle kurulan ticari ve ekonomik ilişkiler, kullanılan diplomatik ve kültürel araçlardır (Mercan 2008: 103). AB'nin dış politika alanında yararlandığı 'arabuluculuk' 'ticaret, ortaklık ve işbirliği antlaşmaları', 'üyelik perspektifi', 'insani yardımlar', 'tarife indirimleri' ve 'kota artışları' ekonomik/sivil araçlar arasında en etkin olarak kullandığı araçlardır (K. Smith 2014: 53). AB'nin dünya genelindeki ticari malların altıda birini ve servis hizmetlerinin beşte birinden fazlasını meydana getirmesi ve bu bağlamda dünyadaki en büyük piyasalardan birini oluşturması onun dünyanın en büyük ekonomik güçlerinden biri olmasını sağlamıştır (McCormick 2013: 332). AB'nin bu küresel ekonomik varlığı sayesinde diğer ülkeler ve uluslararası örgütlerle çok taraflı ve çift taraflı ticaret antlaşmaları yapılarak, bu gücün aynı zamanda dış politika alanında da kullanılması mümkün hale getirilmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, AB'nin özellikle üçüncü ülkelerle yapmış olduğu ticaret, ortaklık ve işbirliği antlaşmaları, Avrupa dış politikasının uluslararası sistemdeki kapasite ve kabiliyetinin artmasında ve bu anlamda aktörlüğünün güçlenmesinde en etkin araçlar olarak görülmektedir. Gerçekten de Avrupa Birliği, nerdeyse dünyadaki her ülkeyle ticaret, ortaklık ve işbirliği antlaşmaları yapmakta ve böylece üçüncü ülkelerin AB piyasalarına rahatça girebilmelerine, bunun yanında finansal yardımlardan teknik yardımlara bilimsel desteklerden çevresel desteklere kadar çok geniş alanlarda AB'nin imkânlarından yararlanmalarına fırsat tanımaktadır (Krohn 2009: 7). Avrupa Birliğinin bu türden antlaşmalarda tamamen üçüncü ülkele-

rin lehine bir sonucu ortaya çıkarması, dış politika alanında bu araçların etkinliğinin artmasına katkı sağlamaktadır. Bu durum, üçüncü ülkelerin AB'ye bağımlılığına neden olmaktadır. AB'nin sivil güç konsepti, hem Türkiye ve Ermenistan ilişkilerine hem de Avrupa Güvenlik stratejisinin ve Avrupa Komşuluk Politikasının uygulanmasına önemli katkılar sağlamıştır. AB her iki ülke ile hem ilişkilerini geliştirmiş hem de Türkiye ve Ermenistan'ı farklı projelerin içinde tutmaya özen göstermiştir. Böylece her iki ülke AB'nin kontrolünde bir birleriyle iş birliği yapmak zorunda bırakılmıştır.

Avrupa Güvenlik Stratejisi

“Daha İyi Bir Dünya” alt başlığı ile hazırlanan güvenlik belgesinin giriş bölümünde Avrupa, 2010 yılında 500 milyon nüfusu ve dünya sıralamasında en üstte olan Gayrisafi Yurt İçi Hasılasıyla kendisini ilk kez küresel bir oyuncu olarak tanımlamıştır (European Security Strategy (ESS): 2003: 1). AB kendisi ve yakın coğrafyası üzerinde meydana gelen krizlere müdahale etmekte zayıf kalmış, bu durum AB'yi dış ilişkiler ve askerî savunma konusunda kurumsallaşmaya iterken daha etkin rol ve önlemler almaya sevk etmiştir (Çayhan, 2002: 51). 2003 yılında Javier Solana'nın gözetiminde hazırlanan Avrupa Güvenlik Stratejisi (AGS); birliğin güvenliğine yönelik ana tehditleri ve küresel zorlukları tespit ederek komşu bölgelerde güvenliğin inşası ve desteklenmesi gibi tehditlerle mücadelede gerekli plan ve hedefleri tanımlamaktadır. Bu nedenle Avrupa Güvenlik Stratejisi, AB'nin küresel güvenliği ve ‘daha iyi bir Dünya’yı kurmaya yönelik sorumlulukları paylaşmaya hazır olması gerektiğini belirtmektedir. Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan uluslararası düzen, küreselleşmenin etkisiyle uluslar için karşılıklı bağımlılıklara, fırsatlara ve hayal kırıklıklarına neden olmuştur. Bağımlılıkların artması, dünyanın en büyük petrol ve gaz ithalatçısı olan AB'yi büyük ölçüde etkilemiştir. Özellikle enerji kaynaklarının yoğun olduğu bölgeler arasında yer alan Rusya, Körfez Bölgesi ve Kuzey Afrika, AB için önem arz etmektedir (ESS, 2003: 1). Mevcut uluslararası sistemin yol açtığı eşitsizlik ve çatışma ortamında beklenmedik tehditlerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Bu tehditlerin önceden tahmin edilmesi ve önlemlerin alınması mümkün olmamaktadır. Avrupa Güvenlik Stratejisi bunları terör, kitle imha silahlarının yayılması, bölgesel çatışmalar ve başarısız devletler olarak tanımlamaktadır. AGS'ye göre terörizm Avrupa için önemli bir risk oluşturmaktadır. Terörizm, modernleşmenin yarattığı baskılar, kültürel, sosyal, siyasi krizler ve dinî radikalizm gibi karmaşık sorunlar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Avrupa ise terörizmin hem hedefi hem de üssü durumundadır. Bu nedenle AB'nin terörizme karşı harekete geçmesi ve önlemler alması kaçınılmazdır (Argomaniz, 2009: 152-164). AGS, AB tarafından hazırlanan ilk kapsamlı güvenlik belgesidir. Bölgesel çatışmalar, AB'yi

hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkilemektedir. Özellikle AB açısından önem taşıyan enerji yolları üzerinde bulunan bölgelerdeki çatışmalar, enerji güvenliğini tehlikeye sokmaktadır. Bu bölgelerden biri de Güney Kafkasya'dır. Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu da bu kapsamda ele alınmaktadır (Europäisches Nachbarschafts und Partnerschaftsinstrument, 2013: 3) AGS'ye göre organize suç olarak görülen silah, kadın ve uyuşturucu kaçakçılığının yasadışı çeteler tarafından yürütüldüğü tespit edilmiştir. Bunların terörizmle olan bağlantısı vurgulanarak bu tür faaliyetlerin başarısız devletlerle ilgili olduğu ifade edilmektedir (ESS, 2003: 4-5). Birlik, Avrupa Güvenlik Stratejisinde kendisine yönelik her türlü tehdide karşı koymak ve kendi değerlerini yaymak için üç amaç belirlemiştir. Bunlar, tehditlerin tespit edilmesi, AB'nin komşularında güvenliğin sağlanması ve etkili çok taraflılıktır (Büyükbay, 2006: 56-57). Güvenlik stratejisinde belirtildiği üzere AB'nin hedefi, Akdeniz ve Doğu komşularında istikrarlı devletlerin oluşmasına katkı sağlamaktır. Bu kapsamda Arap- İsrail çatışmasını, Güney Kafkasya arasındaki anlaşmazlıkları ve daha önce belirtildiği gibi Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorununu ele almaktadır (ESS, 2003: 7-8).

AB'nin Komşuluk Politikası

2004 yılında oluşturulan Avrupa Komşuluk Politikası (AKP), AGS ile yakından ilgilidir ve onun tamamlayıcısıdır. Birliğin kendi ifadesiyle AKP'nin amacı, genişleme sonrası AB'ye komşu olacak devletlerle aralarındaki derin farklılıkları kaldırmak ve herkes için refahın, istikrarın ve güvenliğin güçlenmesini sağlamaktır (European Commission, 2004). AKP, AB'nin doğusundaki ve güneyindeki komşularını -Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Filistin, Ürdün, Lübnan, Suriye, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan Moldova, Ukrayna ve Belarus olmak üzere on altı ülkeyi- kapsamaktadır. AB, genişlemeden sonraki yeni sınır komşuları üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu amaçla 11 Mart 2003 yılında yayınlanan Geniş Avrupa belgesinde, AB'nin komşularıyla arasındaki ilişkinin ortak değerler olarak bilinen insan haklarına saygı, demokrasi ve hukukun üstünlüğü temelinde geliştirilmesi öngörülmüştür. Bu belgeye göre AB'nin amacı, yeni sınırlar içinde ve dışında refahın, istikrarın ve güvenliğin güçlendirilmesidir (Wider Europa, 2003: 3-4). AB, komşu ülkelerle kendi arasındaki ve komşu ülkelerin de kendi aralarındaki ticareti arttırmaya, iç pazarını bu ülkelere açmaya ve karşılıklı bağımlılık ilişkileri sayesinde bölgede siyasi istikrarı ve güvenliği sağlamaya çalışacaktır. Bunun yanında AB'ye olan göçü yasal çerçevede düzenlemeyi, güvenlik konusunda işbirliğine gitmeyi, doğabilecek bölgesel krizlerin, çatışmaların önüne geçmeyi

ve karşılıklı kültürel işbirliğine zemin hazırlamayı amaçlamaktadır. Bunu yaparken de, AKP'ye dâhil olan ülkelerden kendi demokrasi ve insan hakları anlayışını benimsemelerini beklemektedir (Lippert, 2007: 182). Avrupa Komisyonunun belirttiği gibi enerji, birliğin önemli konularından biridir. Ortadoğu petrolü ile Rusya ve Hazar Havzası'nın doğalgaz rezervleri Komşuluk Politikasına katılacak ülkelerin bu gruba dâhil olmalarında önemli etken olduğu ülkelerin coğrafi konumlarından anlaşılmaktadır.

AB'nin Kafkasya Güvenlik ve Enerji Politikası

Avrupa Birliği Rusya'nın bir yandan, Doğu Akdeniz enerji rezervlerinin çıkartılıp işletilmesinde söz sahibi olmak istemesine hem de ekonomisinin en önemli ihraç kalemi olan enerji ham maddelerinin fiyat istikrarını korumak için, kendi çıkarlarına aykırı olabilecek şekilde söz konusu enerji kaynaklarının Avrupa pazarına girişini kontrol etmek istemesine karşılık olarak temel politikalar geliştirip uygulamak istemektedir. (Erhan, 2015) Bu bağlamda Avrupa Birliği Enerji açığını ortadan kaldırmak ve kesintisiz enerji ithalatını sağlayabilmek için enerji üreten ve tüketen ülkeler ile kendi ekonomik çıkarları çerçevesinde yakın işbirliği öngörmektedir (Efegil, Musaoğlu, 2011:155). AB'nin enerji arzını güçlendirme isteği, bölgesel çatışmaların enerji güvenlik yollarına yönelik tehdidi ve bölge halkının AB'ye göç etme olasılığı birliğin Kafkasya'ya ilgisini artırarak AKP kapsamında bölge ülkeleri ile ilişkilerini yeniden düzenleme ihtiyacını doğurmuştur. AB'nin bu bölgeye ilgisinin iki boyutu vardır. Birincisi enerji, ikincisi ise güvenlidir. Bu iki konu birbirini doğrudan etkilemektedir. Güney Kafkasya'da yaşanan bölgesel çatışmalar, Avrupa Güvenlik Stratejisine göre güvenlik tehdidi olarak algılanmaktadır. Gürcistan'da yaşanan Abhazya ve Osetya ile ilgili sorunlar ve Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu Kafkaslardaki en önemli çatışma kaynağı olarak görülmektedir. AGS'ye göre bu tür bölgesel çatışmalar, terörizmin ve suç örgütlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu bölgede siyasi istikrarın tesis edilmesi uluslararası suç örgütlerinin, kaçakçılığın ve kitle imha silahlarının yayılmasının önlenmesini sağlayacak, dolayısıyla enerji boru hatları bu tehditlere karşı güvence altına alınacaktır. Güney Kafkasya'nın AB açısından büyük öneme sahip olmasının nedeni mevcut enerji kaynakları ve enerji boru hatlarıdır. AB, dünyanın en büyük enerji ithalatçılarından biri olması hasebiyle bölgedeki istikrarsızlığa rağmen Kafkasya'daki ülkelerle ilişkilerini geliştirmek istemektedir (Çakmak, 2004: 142). Türkiye de AB'nin bölgesel ve enerji politikasında bölgelerarası bir koridor görmesinden dolayı büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle AB, Türkiye'yi Ermenistan ile olan sınır kapısını açmaya zorlamakta ve Türkiye'den Dağlık Karabağ so-

rununun çözümünde arabuluculuk yapmasını istemektedir. Çünkü bölge ülkeleri arasında iyi ilişkiler geliştirilmesi hem güvenlik sorunlarının azaltılmasını sağlayacak hem de enerji yollarının güvenlik altına alınmasına zemin hazırlayacaktır. Dönemsel olarak geliştirilen enerji ve güvenlik politikasında Türkiye ile Ermenistan birçok projede birlikte düşünülmüştür. Örneğin, hayata geçirilemeyen Trans Hazar Boru hattı Projesinde (Aydın, 2005: 145) Türkmen doğalgazı, Hazar Denizi'nin altına dönecek bir boru hattı ile önce Azerbaycan'a, Azerbaycan'ın Ermeni güzergahına olan muhalefeti nedeniyle Gürcistan üzerinden Türkiye'ye getirilecek ve buradan da Avrupa'ya ulaştırılacaktır. Gelecek yıllar içinde bu hatta paralel bir hat döşenmesiyle Kazak petrollerini taşıyacak bir ham petrol boru hattı projesi de dile getirilmiştir. AB tarafından kurgulanan diğer önemli proje de 1991 yılında SSCB'nin yıkılması ve enerji zengini Hazar Havzası devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından AB'nin, 'Küresel Proje' olarak adlandırdığı ve Hazar Havzası'na güvenli ve sürekli erişimini sağlamak adına hayata geçirdiği ilk girişim olan "Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaşım Koridoru"dur (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia, TRACECA). Mayıs 1993'te, AB üyeleri ile Kafkasya'nın ve Orta Asya'nın bağımsızlıklarını yeni kazanmış devletlerini buluşturan Brüksel Konferansı'nda, bu devletlerin ticaret ve ulaşım altyapılarındaki problemler belirlenmiştir. Konferans sonunda hazırlanan Brüksel Bildirgesi ile hayata geçirilen TRACECA Programı, bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan bu devletler ile -ki bu devletler içinde Hazar Havzası'nın enerji zengini devletleri de bulunmaktadır- AB'nin sanayileşmiş devletleri arasındaki kara ve demiryolu bağlantılarının geliştirilmesini, boru hatları bağlantılarının tamamlanmasını ve bir hava koridoru oluşturulmasını hedeflemiştir (Amtsblatt für TRACECA, 2006: 3). Program ayrıca TRACECA'ya iştirak eden 13 ülkeden (Ukrayna, Moldova, Romanya, Bulgaristan, Türkiye, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan) denize kıyısı olanların limanlarını genişletmeyi ve iletişimde fiber optik kablolar gibi yüksek teknolojinin de kullanıldığı modernizasyonu öngörmektedir. TRACECA'nın ve dolayısıyla da bu program kapsamında hayata geçirilen projelerin AB'nin yönlendirmesiyle Rusya'yı ve İran'ı dışarıda bırakmış olmaları da oldukça önemli bir noktaya işaret etmektedir. Enerji güvenliğini sağlamanın peşinde olan AB, bu amacını istikrarlı, şeffaf, güvenilir ve aynı seviyelerde karşılıklı bağımlılık kurabileceği ülkeler üzerinden gerçekleştirmeyi tercih etmekte, bu bağlamda kendisine güven vermeyen Rusya'yı ve İran'ı ise dışarıda bırakmaktadır. Güney Kafkasya ve Türkiye doğu-batı ve kuzey-güney enerji koridorlarının kavşağında yer almakla birlikte Soğuk Savaş sonrası dönemde inşa edilmesi düşünülen enerji ve taşımacılık güzergâhlarının merkezindedir.

AB açısından bu projeler, bölgesel istikrarı ve ekonomik kalkınmayı sağlar; bölge devletleri arasında oluşacak karşılıklı bağımlılık, bölge devletlerini, sorunlarına barışçıl yöntemlerle çözüm bulma konusunda teşvik edecektir (Efegil, Özsavaş, 2012: 398).

Avrupa Birliği, Kafkasya'daki varlığını meşrulaştırmak için AGS'ye uygun bir şekilde ülkeleri çok taraflı işbirliğine dâhil etmekte ve projeler sayesinde karşılıklı olarak birbirlerini sözleşmelerle bağlı hale getirmektedir. Sorunlu olan ülkeler arasında da yine kendisi arabuluculuk rolünü üstlenmektedir. Arabuluculuk görevi, AB'nin kendi içinden atadığı özel diplomatik temsilcileri vasıtasıyla yürütülmektedir. AB özel temsilcilerinin görevi genel olarak birliğin politikalarını sağlamlaştırmak ve bölgedeki gelişmeleri takip etmektir. Dönemsel olarak yayımlanan ilerleme veya işbirliği raporlarıyla da bu işbirliğinin performansı ölçülmektedir. Getirilen eleştiriler ve öneriler doğrultusunda işbirliği AB tarafından yönlendirilmektedir. Bu bir bakıma AB'nin önemli bir güç olduğu algısının yerleşmesini de beraberinde getirdiği gibi diğer ülkeler üzerinde etkili bir baskı unsuru da oluşturmaktadır.

AB'nin Türkiye ve Ermenistan'a Karşı Tutumu

AB, Ermenistan'ın SSCB'nin dağılmasından ve onu resmî olarak tanımının sonra ilişkilerini piyasa ekonomisi, insan hakları ve demokrasi gibi konular üzerinden düzenlemeye çalışmıştır (Demir, 2003: 363-366). Konu ile ilgili olarak AB tarafından 2005 yılından itibaren yayınlanan ilerleme raporlarında, Dağlık Karabağ konusunda Türkiye ve Rusya ile görüşmeler yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Ermenistan'ın Batı sınırındaki Türkiye ve Doğu sınırındaki Azerbaycan sınır kapılarının kapalı olduğu ve bunun Ermenistan ekonomisini olumsuz etkilediği ifade edilmektedir. Raporun dış ilişkiler kısmında, 1915 olaylarının uzun süredir iki ülkenin ilişkilerini karmaşık hale getirdiği vurgulanmaktadır (Country Report Armenia, 2005: 6-11) Ermenistan için hazırlanan tüm AB resmî belgelerinin ortak yanı, bu ülkenin Komşuluk Politikası çerçevesinde ekonomik başarı sağladığı yönündedir. Ancak Ermenistan'ın siyasi ve ekonomik geleceğinin ve güvenliğinin Türkiye ve Azerbaycan ile sınır kapılarının açılmasına ve Dağlık Karabağ sorununun çözülmesine bağlı olduğu sık sık dile getirilmiş ve Türkiye-Ermenistan arasındaki sorunların diplomasi yoluyla giderilmesine atıfta bulunulmuştur. Ancak Rusya'nın bölgesini dizayn etme ve bölgede önemli bir oyuncu olma isteği doğrultusunda Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliğine katılması sağlanmıştır. Rusya açısından Ermenistan üzerindeki AB baskısının azaltılması ve işbirliğinin artırılması anlamına gelen bu hamle AB açısından ise Ermenistan ile ilişkilerini

derinden etkilemeyecek ve bir kırılmaya neden olmayacaktır. Çünkü AB Ermenistan'ı gözden çıkarmak istemeyecektir. Ermenistan'ın AB açısından stratejik önemi, bölge ve enerji güvenliğinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı AB tarafından AKP çerçevesinde Ermenistan'ı dışlayıp ilişkileri kesmek yerine onun mevcut durumunu meşrulaştıracak yeni stratejiler geliştirilecektir.

AB Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilere Türkiye'nin Tam Üyelik Müzakereleriyle bağ kurarak yaklaşmaktadır. Bu yaklaşım tarzı Türkiye'nin AB'nin ortak geliştirdiği politikalara destek vermesi durumunda "uyumlu işbirliği" çerçevesinde değerlendirilmektedir. Türkiye'nin bu politikalar karşılıklı çıktığı durumlar ise "uyumsuzluk" olarak değerlendirilerek eleştirilmekte ve hatta yaptırımla tehdit edilmektedir. AB'nin bu bakış açısını belirleyen iki önemli faktör vardır. Bunlar Avrupa ülkelerinde yaşayan Ermeni nüfusu ve AB'nin Kafkasya ve Hazar Havzası'nın enerji kaynaklarına olan ilgisidir. Özellikle, Ermenistan'ın AKP'ye dâhil edilmesinden itibaren AB'nin bu ülkelerle olan ilişkileri gelişmeye ve dolayısıyla Türkiye-Ermenistan arasındaki sorunlar, Türkiye'nin üyelik sürecini etkilemeye başlamıştır. 1915 yılında Osmanlı Devleti'nin Ermenilere soykırım uyguladığı iddiası Avrupa Parlamentosu tarafından 1987 tarihli kararlar kabul edilmiştir. Ermeni iddialarının soykırım olarak kabul edilmesi yönündeki 1987 tarihli kararın hukukî bir niteliği bulunmamaktadır ve karar, sadece tavsiye niteliğindedir. Ancak Avrupa Parlamentosu bu kararıyla konseye çağrıda bulunmakta ve konseyin Türkiye'yi Ermeni soykırım iddialarını kabul etmeye zorlamasını salık vermektedir (Laçiner, 2008: 243). Aynı zamanda bu karar, Türkiye'nin üyelik müzakerelerine şu an için etki etmese de müzakere başlıkları kapatıldıktan sonra üyelik adına Avrupa Parlamentosunun onayı gerektiğinde bir soruna yol açabilir. Yayımlanan belgelerden hareketle AB'nin genel olarak Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunları "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları", "Dağlık Karabağ Sorunu" ve "Sınır Kapılarının Açılması" olarak kategorize ettiği görülmektedir (Özdal, 2014: 114) Türkiye'nin AB tarafından önerilen AB müktesebatının Ermenilerle ilgili kısmını şimdiden kabul etmesi doğru değildir. Bu yaklaşım, Ermenistan tezlerinin baştan onaylanması anlamına gelecektir. Kaldı ki bu durum, tam üyelik aşmasında tartışılacak bir konudur ve bunun tek taraflı değerlendirilmemesi gerekir. Bunun AB tarafından dayatılması veya emredici biçimde sunulması kabul edilemez. AB, Kafkasya ve Orta Doğu'da aktif rol oynamak istiyorsa burada bölgesel güç konumundaki Türkiye'nin üyeliğine olan ihtiyacını göz önünde bulundurmalıdır (Kasım, 2014: 3841).

SONUÇ

AB'nin genel olarak Kafkasya özel olarak ise Ermenistan ile olan ilişkilerinde enerji faktörü önemli rol oynamaktadır. AB, enerji arzını çeşitlendirme ve bu bağlamda Rusya'ya olan bağımlılığını azaltma amacı gütmektedir. AB'nin bölgesel sorunlara yönelik politikaları kapsamında bölgesel çatışmaların çözümü konusundaki uygulamaların istenen sonucu vermemesinden ötürü 2003'te Avrupa Komşuluk Politikası gündeme gelmiştir. Komşuluk Politikası, her ülkeye göre farklı stratejiler geliştirilerek ülkelerin demokratikleşmesine katkıda bulunulması, sivil toplumun güçlendirilmesi ve bölgenin çatışmalardan uzaklaştırılarak istikrarlı hale getirilmesine dayalı imkânlar arz etmektedir. Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası ekseninde Avrupa Birliği'nin bölgesel çatışmalara yönelik olarak sivil ve askerî araçları kullanması, çatışmaların çözümünde önemli rol oynamaktadır. Ayrıca diplomatik mekanizmalardan olan arabuluculuk, birliğin dış politikasında önemli yer tutmaktadır. Avrupa Birliği, 1990'lardan itibaren Doğu Blok'unun çözülmesinin akabinde, kendisi için jeostratejik ve jeopolitik açıdan önemli gördüğü Kafkasya bölgesinde, çeşitlendirilmiş ve somutlaştırılmış işbirliğine dayalı politikaları uygulamaya koymaya başlamıştır. Avrupa Birliği genel olarak birliğe üye devletlere komşu olan ve birlik dışında kalan devletleri ortak proje ve işbirliği çerçevesinde kendi etki alanında tutarak Kafkasya'da önemli bir güç haline gelmek istemektedir. Bu amaç düzleminde Türkiye ile ilişkilerini Avrupa Komşuluk Politikası ile koordineli olarak yürütmek ve bu sayede Ermenistan ile olan sorunların çözümünde Türkiye'nin üyelik müzakerelerini bir baskı aracı olarak kullanmak istemektedir. Genel olarak bu strateji, AB'nin enerji ve güvenlik kaygılarının bir sonucu şeklinde ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- ARGOMANIZ, Javier, "Post-9/11 institutionalisation of European Union counter-terrorism: emergence, acceleration and inertia", **European Security**, C 18, S 2, 2009, s. 151-172.
- AYDIN, Mustafa, "Türkiye'nin Orta Asya-Kafkaslar Politikası", **Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)**, Haz. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005, s. 101-147.
- BÜYÜKBAŞ, Hakkı, "Avrupa Güvenlik Strateji Belgesi ve Türkiye", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 61, S 1, 2006, s. 37-66.
- ÇAKMAK, Haydar, "AB'nin Kafkasya Politikası", **Karadeniz Araştırmaları**, S 3 (Güz 2004), s. 139-146.

- ÇAYHAN, Esra, “Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası ve Türkiye”, **Akdeniz İİBF Dergisi**, 3, 2002, s. 42-55.
- DEMİR, Ali Faik, “AB'nin Güney Kafkasya Politikaları”, (Der.: Beril Dedeoğlu), **Dünden Bugüne AB**, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003, s. 363-395.
- DUCHÊNE, François, “The European Community and the Uncertainties of Interdependence”, İçinde: M. Kohnstamm and W. Hager (eds) **A Nation Writ Large? Foreign-Policy Problems before the European Community**, London: Macmillan, 197, p. 1-21.
- EFEĞİL, Ertan, & MUSAOĞLU, Neziha, “Rusya ve Avrupa Birliği Ekseninde, Türkiye'nin Enerji Politikasının Analizi”, (der.) Murat Ercan, **Değişen Dünyada Türk Dış Politikası**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Mart 2011, s. 147 – 168.
- EFEĞİL, Ertan & ÖZSAVAŞ, Sibel, “Hazar Denizi'nin Jeopolitik Önemi ve Uluslararası Petrol Firmalarının Rolü”, **II. Blue Black Sea International Congress on Politics, Economics and Society: Prospects of Conflict Resolution, Cooperation and Democratization**, (der.) Aladdin Yalçınkaya, Barış Kitap, Ankara, 2012, 395 – 408.
- ERHAN, Çağrı, “Rus gazına alternatif Doğu Akdeniz gazı”, **Türkiye Gazetesi**, 06.12.2015.
- LAÇİNER, Sedat, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, USAK, Ankara, 2008.
- LIPPERT, Barbara, “The EU Neighbourhood Policy, Profile, Potential, Perspective”, **Intereconomics**, Jul 2007, Vol. 42 Issue 4, s. 180-187.
- KASIM, Kamer, “Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu: Türkiye'nin Üyelik Süreci Bakımından Değerlendirme”, **S 64**, 2014, s. 3821-3832.
- KROHN, Fabian, “What kind of power? The EU as an International Actor”, (2009), <http://www.atlantic-community.org/app/webroot/files/articlepdf/Fabian%20Krohn.pdf>
- MCCORMICK, John, “Avrupa Birliğini Anlamak”, Bing Bang Yayınları, Ankara, 2013.
- MERCAN, Sezgin, “Avrupa Dış Politikası: İsrail-Filistin Çatışması Örnek Olayı”, **Akademik Orta Doğu**, 3 (1) 2008, s. 97-131.

ÖZDAL, Barış, “Avrupa Birliği İlerleme Raporları Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Analizi”, **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Erzurum/Türkiye 2-4 Mayıs 2012 Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 1033, 2014, s. 113-124.

SMITH, Karen E., “European Union Foreign Policy in the Changing World”, 3. Edition. Polity Press, Cambridge, 2014.

Amtsblatt der Europäischen Union, Entscheidung Nr. 1364/2006/Eg Des Europäischen Parlaments Und Des Rates vom 6. September 2006 zur Festlegung von Leitlinien für die transeuropäischen Energienetze und zur Aufhebung der Entscheidung 96/391/EG und der Entscheidung Nr. 1229/2003/EG, Brüssel, s. 1-23. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006D1364&from=EN> Erisim: 10.03.2016.

“Das Länderstrategiepapier (LSP) für Aserbaidşan” erstreckt sich auf den Zeitraum 2007-2013, Europäischen Kommission (2013)Brüssel, s. 1-44. http://eeas.europa.eu/enp/pdf/pdf/country/enpi_csp_azerbaijan_de.pdf Erişim: 11.03.2016.

Communication from the Commission – “European Neighbourhood Policy” - European Commission, 2004 Strategy paper {SEC (2004) 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570} /* COM/2004/0373 final https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/csp-azerbaijan-2007-2013_de.pdf Erişim: 11.03.2016.

Europaen Commission, “European Neighbourhood Policy” Country Report Armenia {COM (2005) 72 final} Brussels, xxx SEC (2005) 285/3, s. 1-31. http://www.eeas.europa.eu/delegations/georgia/documents/eu_georgia/armenia_cr_0503.pdf Erişim: 10.03.2006.

“Wider Europe-Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours”, Commission Of The European Communities, Brussels, 11.3.2003 COM (2003) 104 final, s. 1-26. http://eeas.europa.eu/enp/pdf/pdf/com03_104_en.pdf Erişim: 10.03.2016.

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİNDE ALGILAR KARAR ALICILARI ETKİLER Mİ? TARİHİN PSİKOLOJİK YANSIMALARI ÜZERİNE BİR ANALİZ

Hayati AKTAŞ* - Vahit GÜNTAY**

ÖZET

Özellikle devlet vasfıyla beraber iç içe yoğrulmuş ve tarihî gelişmelerin olumsuzlukları getirdiği süreçler toplumlar arasında kimi zaman psikolojik bir travmaya da dönüşmektedir. Yüzyıllara dayanılan bu yoğrulma nasıl oluyor da aynı unsurları birbirlerine düşman haline getirir gibi sorular ve beraberinde getirdiği tartışmalar ise çoğu zaman karar alıcıları da etkilemektedir. Türk-Ermeni ilişkilerinde de benzer bir sürecin yaşandığı ve karar alıcıların söylemlerini, politikalarını bu düzlemde değerlendirdiği gözlerden kaçırılmaması gerekmektedir. Her ne kadar karar alıcılar tarihi gelişmeleri ve gerginliği bir kenara bırakıp politikalar üretmeye çalışsa da iç ve dış politikadaki dinamikler buna engel olmaktadır. Ermeni diasporasının sözde soykırımı kabul ettirme çabaları, toplumlardaki yeni nesillerin düşmanca söylemlerle gelecekte yeni karar alıcılar olarak yer almaları ve buna benzer birçok dinamik temel sorunsallar olarak karşımıza da çıkmaya devam edeceklerdir. Karar alıcıların tutumları ve söylemlerinin bu dinamiklerle örtüşmesi, psikolojik olarak bu gelişmelerin örneklendirilmesi uluslararası ilişkiler temelinde bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Bu psikolojik çerçevede ikili ilişkilerin uluslararası siyasette karar alıcılar yönündeki boyutu farklı çalışmalardan örnekler ve gelişmelerle somut bir şekilde ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İlişkiler, Dış Politika, Psikoloji, Türk-Ermeni İlişkileri.

* Profesör Doktor, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı, hayatko@yahoo.com

** Araştırma Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, vahitguntay@gmail.com

**DO PERCEPTIONS AFFECT DECISION MAKERS FOR THE
FUTURE OF TURKISH-ARMENIAN RELATIONS? AN ANALYSIS
OF PSYCHOLOGICAL REFLECTIONS IN HISTORY**

ABSTRACT

Processes with negative developments in history which are interfered with state fact, sometimes transform to psychological traumas at intersociety. From centuries to today this transform affect decision makers many times with carrying the arguments and the questions about hostilities between the same factors. It is required that there is the same process between Turkish-Armenian relations and decision makers evaluate their policy in this context. Although decision makers work for generating new policies without historical developments and tensions, dynamics in domestic and foreign policy prevent this situation. Efforts for establishing so-called genocide, taking part the new generations as a new actor in the future with unfriendly discourses and so on dynamics are main problems. The main subject of this study is decision makers' attitudes, discourses and their harmony with these dynamics, exemplifying these developments as a psychological with the context of international relations. In this psychological context, the dimension of bilateral relations from the way of decision makers in international politics will be dealt with different examples and developments as a concrete.

Key Words: International Relations, Foreign Policy, Psychology, Turkish-Armenian Relations.

GİRİŞ

Uluslararası ilişkilerin doğası itibariyle devletler en önemli uluslararası aktörlerden biri olma özelliğini devam ettirirken, devletleri yöneten kişilerin almış olduğu kararlar aktör içerisinde aktör olarak karar alıcıların merkezde olduğu gerçeğini karşımıza çıkarmaktadır. Kimi zaman karar alıcıların söylemleri, sahip oldukları psikolojik özellikler devletlerin dış politikadaki çıktılarını ve kararların uygulanışındaki seyri de belirleyen temel unsur haline dönüşmektedir.

Liderin davranışları, davranışsal özellikleri ve nispeten söylemleri sadece kendisine bağlı değildir ve çeşitli faktörler tarafından şekillendirilmektedir. Bu faktörler liderin içinde bulunduğu durumdan kaynaklanabileceği gibi, liderin geçmiş yaşantı ve deneyimlerinden, siyasi bir kişilik olması sebebiyle ideolojik yaklaşımlardan da etkilenebilir. Liderlik teorilerinin tarihsel gelişimi de bu durumu doğrulamaktadır.¹ Bu davranışsal özellikler ve buna bağlı olarak ortaya çıkarılan söylemler kimi zaman anlık, kimi zaman çalışılmış ve hazırlanmış bir ürün, kimi zaman da danışmanlar ve uzmanların işbirliğiyle oluşturulmuş metinlerden, dosyalardan oluşturularak politik arenaya enjekte edilmektedir.

Liderlerin psikolojik özellikleriyle ortaya çıkarılan söylemler kimi zaman belli analizlerle çalışılmış ve ele alınmış olsa da her alanda, her koşulda, her durumda kullanıldığı yere göre çoğu zaman belli bir analize de ihtiyaç duymaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi söylemlerin ve psikolojik alt-yapının etkilediği boyutun iç politikayla sınırlı olmamasıdır. Dış politikanın da önemli unsurlarından olan söylemler, yaklaşım olarak bir eğilimi ya da duruşu sergilemektedir.

Türk-Ermeni ilişkilerinin yönünü bu çerçevede, dış politika açısından inceleyecek olursak söylemlerin ve yaklaşımların yöneldiği boyutun iki ayaklı olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Bunlardan ilki uluslararası arena açısından gözümüze çarpmaktadır. Diğeri ise Türkiye'nin sınır komşusu olan Ermenistan ile olan ilişkilerde karşımıza çıkmaktadır. Bu iki yön ile ilgili yaklaşımlar ve düzlem birbirinden çok da farklılık göstermemektedir. Bunun altında yatan

¹ Hasan İ. & İbrahim Ö. & Sebahattin T., "Liderlik Davranışı ve Toplumsal Norm İlişkisi: Ampirik Bir Çalışma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Y 2009, C 14, S 2, s. 4-6.

en önemli sebeplerden biri de Ermeni diasporasının Ermenistan ile olan organik ilişkisidir. Bu açıdan bakıldığında Ermenistan'ın devlet olarak sergilediği tavırda uluslararası ortamdaki dinamikler önemli bir yere sahiptir.

Dış politikadaki evre açısından ise psikolojik yaklaşımın devletler nezdindeki boyutu da iki çevrede gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki liderlerin sahip olduğu psikolojik yaklaşım diğeri ise toplumlar nezdindeki duruştur. Toplumların ve liderlerin yaklaşımını birbirlerinden her ne kadar ayrı düşünemsek de diplomatik olarak liderlerin tavrı çoğu zaman dengede bir çizgiyle devam etmektedir. Bunun dizginlendiği ve dikkate alındığı en önemli unsur elbette ki uluslararası toplumun reaksiyonudur.

Gözden kaçırılmaması gereken hususlardan en önemlilerinden birisi de ilişkilerin sadece tarihi boyutlardan şekillendiğidir. Tarihî analizler ve süreç elbette dikkate alınması gereken bir durumdur fakat iki sınır devletinin çıkarılma özellikleri ve bunun artırılması yönündeki arzusunun oluşması daha da beklenilebilir bir durumdur. Bu durumun ikili ilişkilerdeki en önemli kilidi ise Ermeni diasporasının elinde bulunmaktadır. Yapılan analizleri bu yüzden sadece liderler yönüyle değerlendirmemekte fayda vardır. Türkiye ve Ermenistan nasıl birbirine yakın iki sınır ülkesiyse, psikolojik olarak ve söylemlerin getirmiş olduğu savrulmuşlukla, üçüncü tarafların da etkisiyle bir o kadar birbirine uzak iki ülkedir. Bu durumun üzerinde daha etraflıca durmak önemli bir çalışma başlığını oluşturacaktır.

Psikolojik Yaklaşım ve Söylem Analizinin Güncel Boyutu Üzerine

Eskiçağlardan günümüze kadar fikir adamları toplum hayatı, yönetim biçimleri ve en iyi yönetim biçiminin hangisi olduğu gibi konularda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Fikir adamlarının, toplum hayatının esasları, çeşitli yönetim sistemleri, en iyi yönetim şeklinin hangisi olduğu -ya da olabileceği- konularında sistemli bir şekilde ortaya koydukları değişik görüşler, bugün “*siyaset felsefesi*” olarak adlandırılan disiplini meydana getirmiştir ve bu felsefe altında toplanan siyasal fikirler ve siyaset teorileri uzun süre politika biliminin başlıca konusunu ve temelini oluşturmuştur.²

Politika bilimi içerisinde yaklaşımsal olarak ulusların ya da etnik grupların çatışma durumlarında hangi psikodinamik özelliklerin etkin olduğunu anlayabilmek için ben duygusunun gelişimi başlangıç noktası olarak alınabilmektedir. Mağduriyetin ve çatışmacı söylemlerin başlangıcında yetişmedeki

² Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, 14 Basım, Ankara, 2002, ss. 22-23.

algı ve travmaların büyük önemi vardır. Olumsuz duyguların üstesinden gelebilmenin yolu da siyaset ve söylem olarak yaşadıklarının benzerlerini söylem olarak ötekilerine uygulamaktır.³

Devletler arası ilişkilerde dış politikanın belirlenmesinde amaçlar, kısa ve uzun vadeli planlar gibi birtakım unsurlar oluşturulmaktadır. Bu çıktıların yanında psikolojik etmenlerin bağladığı liderler sergilediği yaklaşım ve söylemlerle de bu unsurların gelişimi ve geldiği noktaya katkı sağlayabilir veya bu durumu yavaşlatabilir ve hatta zarar verebilmektedir.

Psikolojik yaklaşımlar veya bu temele dayanan söylemler felsefi bir yapıyla desteklenmezse ya da nefrete dayalı bir çerçevede ele alınırsa sorunun en önemli aktörlerinden olan toplum davranışlarını ve niteliğini de etkileyebilir ve nefret söylemlerine dönüşebilir. Politik psikoloji de işte tam burada devreye girmektedir. Politik psikoloji; büyük grupların, kitlelerin ve ulusların birbirleriyle olan ilişkilerini ele alarak bu ilişkilerde rol oynayan psikolojik etmenleri değerlendirmektedir. Bununla birlikte, politik psikoloji büyük gruplar ve uluslarla, bunların liderleri ve liderler arasındaki ilişkilerin psikolojik boyutlarını incelemektedir. Politik psikoloji, psikolojik kanıları sosyal uygulamaya bağlayan ve psikolojik süreçleri sosyal olaylarla ilişkilendiren bir kaynak olarak görülebilir. Politik psikoloji, psikolojiyi ve toplumu birleştiren bir kesişim noktasıdır.⁴

Söylemlerin, tavrın ve sorunlara karşı tutumun çıkış noktasını da politik psikolojinin temeli yönlendirmektedir. Diplomatik olarak sorunsala dönüşebilecek bu tür söylemler ve tutumlar artık birçok uzmanın, analistin inceleme alanı ve raporlarına girmiştir de. Söylemlerin niteliği, nerede nasıl mesajlar verildiği ve hangi kelimelerin kullanıldığı ve hatta vücut senkronunun analizi gibi hususlarda uzmanlar mesai harcamakta ve karar alıcılara raporlar sunulmaktadır.

Politik anlamda psikolojik olarak belirtilen hususlarda tavır alma, söylemler bir toplumun inşasında ve nesillerin birbirlerine karşı olan tavırlarındaki sempati ya da nefret oluşturmada bir temel oluşturmaktadır. ABD’de dünyanın farklı noktalarındaki farklı bölgeleri terör gruplarının merkezi halinde oluşu ile ilgili liderlerin söylemleri farklı ülkelerde de benzer algının

³ Abdülkadir Çevik, “Mağduriyet Psikolojisi ve Toplumsal Yansımaları”, **21. Yüzyılda Sosyal Bilimler**, S 2, Aralık-Ocak-Şubat, 2012-2013, s. 67.

⁴ Adela Garzon Perez, “Political Psychology as Discipline and Resource”, **Political Psychology**, Vol 22, No. 2, 2001, s. 347.

oluşmasında ve müdahaleci arzusunun oluşmasında meşru bir dayanak oluştur-
maktadır. İki kutuplu dönemde Rusya ve ABD arasındaki çekişme ve söylem-
ler nesiller arasındaki senkronizasyonda, algıda kalıcı olarak bıraktığı etkiyle
devam etmektedir ve hatta ettirilmektedir.

Politik Psikolojide Seçilmiş Travma

Medya ve kamuoyunu bilgilendirme amacıyla kullanılan diğer araçlar da
“*düşman imajının*” oluşturulmasında negatif bir etkiyle kullanılabilir. Türk-Ermeni ilişkileri temelinde yapılan programlarda, belgesellerde ve gör-
sel çalışmalarda bunların izlerini görmek mümkündür.⁵ Uluslararası platform-
larda kamu spotlarının Ermeni diasporası tarafından bilinçli bir şekilde kulla-
nıldığı ve kullanılan kelimelerin, yaklaşımların etkinliği bu noktada psikolojik
boyutun etkinlenmesinde önemli hususlardan diğerini oluşturmaktadır.

Bütün bu bileşenler dahilinde, bilinçli olarak veya olmayarak seçilsin; Fo-
ucault kelimelerin sahip olduğu anlamların ve içeriklerinin, kişilerin düşünce
dünyasının ve duygularının şekillendirilmesinde temel etmenlerden biri oldu-
ğunu vurgulamaktadır. Özellikle vurgulanması gereken hususlardan birisi de
bu tür analizlere sadece söylem odaklı bakılmaması ve dil bilimi özelinde şe-
killendirilmemesi gerektiğidir. Siyasal psikoloji temelindeki yaklaşımların al-
tında yatan unsurların aynı zamanda geçmişle olan organik bağı geri plana
atılmaması gereken bir husustur.

Türk-Ermeni İlişkilerine Psikolojik Bir Bakış

İki kadim toplum nasıl olur da Türk-Ermeni toplumlarında olduğu gibi bu
derece düşman bir hale gelebilir ya da getirebilir? Cevabını vermek bir o kadar
kolay gibi görünse de tarihsel dinamikler ve süreç bu sorunun cevabının as-
lında çok daha karmaşık bir düzlemde olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kimi analizlerde ve çalışmalarda din faktörü temelli bir çatışmanın baş-
ladığı süreç, kimi çalışmalarda farklı aktörlerin körüklediği bir sorun, kimi
analizlerde ise dönemsel gelişmelerle birlikte kaçınılmaz son gibi görünen
yaklaşımlar sahip olduğu çok farklı soruların yanında psikolojik bir analiz ge-
reksinimini karşımıza çıkarmıştır. Bu psikolojik boyutun getirmiş olduğu ağır-
lık altından kalkılamaz bir yükü toplumlara, karar alıcılara çoktan yüklemiştir.

⁵ Armine Ghazaryan, **Psychological Peculiarities of the “Normalizing” Armenian-Turkish Relations**, The Armenican Center for National and International Studies, Yerevan, 2009, p. 3.

Bazen algıyı kırmak oldukça zordur. Türk-Ermeni ilişkilerinin psikolojisinde tam da bu husus belirleyici bir etkidir. Tarihî süreç içerisindeki yaşanan gelişmeler ortak değerlerin bir bölümünün kaybedilmesi durumunda, bununla ilgili yaşanacak yas tepkisini de ortaya çıkarmaktadır. Her kayıpta bir yas yaşanmaktadır ve bunun beraberinde getirmiş olduğu öfke söylemlere ve psikolojiye yansımaktadır. Ermeni toplumu ile ilgili güven sarsılması, ihanet ile ilgili oluşturulan temel, hayal kırıklığı karar alıcılar açısından ön planda olan duygular olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bunlar Türk ulusu nezdinde yaşanan acılar olarak algılanınca yaklaşım da hep öfke dolu olmaktadır. Bu algı Batı ile ilgili ya da yabancı düşmanlığı ile ilgili bazı özelliklerle benzerlik göstermektedir.⁶

Algısal olarak sorunun adlandırılmasında “*Ermeni Sorunu*” gibi bir tamamanın seçilmesi yine toplumsal olarak algının tekdüze kalmasına sebep olmaktadır. İki toplum arasındaki sorunun böyle bir isimle adlandırılması nesnellikten uzak bir algıyı beraberinde getirmektedir.⁷ Bir grup diğer grubun öznel yargısına ve yaklaşımına göre sorun haline gelebilir ya da sorun olabilir, bu öznel yargı iki grup arasındaki ilişkinin geçtiği safhalarda yaşanan bir sorundan temel almaktadır. Sorunun “*Ermeni Sorunu*” olarak ele alınmasında semantik⁸ olarak da bir hata oluşturmaktadır. Anadolu’da yaşayan ve birbiriyle bir şekilde ilişki halinde olan farklı toplulukların birbirlerini tarih içerisinde bir sorun olarak tanımlamadığını görmekteyiz. Toplum olarak Aleviler ve Sünniler arasındaki sorunlar halkın lisanında hiçbir zaman “*Alevi sorunu*” veya “*Sünni sorunu*” şeklinde adlandırılmamıştır. Bu doğrultuda yapılan analizlerin niteliğinde ve temelinde sorunun “*Türk ve Ermeni toplumları arasındaki sorunsal*”, “*Türk ve Ermeni toplumları arasındaki ilişki sorunu*” gibi isimlerle inceleme alanı bulması daha makul bir tutum gibi gözükmektedir.⁹

⁶ Bahar Semen Çevik-Ersaydı & Abdülkadir Çevik, **Psiko-Politik Bir Yaklaşım İle Türk-Ermeni İlişkileri**, Uşak Akademi Kitap Dağıtım Pazarlama, Uşak, 2011, s. 86.

⁷ Erol Göka ve Murat Beyazyüz’ün yapmış olduğu analizde vurgulamış oldukları sosyal psikoloji adına bir grubun sorun olarak adlandırılması doğru bir husus değildir ve kavramsal olarak böyle bir yaklaşım da mümkün gözükmemektedir.

⁸ **Anlam bilimi (semantik)**, anlamları inceleyen bilimdir. Anlam bilimi felsefi ya da mantıksal ve dilbilimsel olmak üzere iki farklı açıdan ele alınabilir. Felsefi ya da mantıksal yaklaşım, göstergeler ya da kelimeler ile bunların göndermeleri arasındaki bağlantıya ağırlık verir ve adlandırma, düz anlam, yan anlam, doğruluk gibi özellikleri inceler. Dilbilimsel yaklaşım ise zaman içinde anlam değişiklikleri ile dilin yapısı, düşünce ve anlam arasındaki karşılıklı bağlantı gibi konular üstünde durur.

⁹ Erol Göka, Murat Beyazyüz, “Türk-Ermeni Sorununun Psikolojik Boyutu”, **Ermeni Araştırmaları**, S 44, 2013, s. 126-127.

“*Ermeni Sorunu*” diye tüm çalışmalarda ve platformlarda üstüne basarak yaşattığımız olgu tek taraflı bir yapısal sorun değildir aynı zamanda. Böyle bir sorunsalın veya ilişkilerdeki psikolojik gerginliğin arka planında yatan en önemli sebeplerden biri *Soykırım* olarak tabir edilen durumun dayatılması hususu ya da kabul ettirilerek gelecek senaryosunun oluşturulması hususudur.¹⁰ Bu konudaki psikolojik altyapı ve çözümleyici aktörlerden en önemlisi de Ermeni diasporası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Soykırım kavramı ikileminin ve Ermeni diasporasının bu konudaki uluslararası baskınlığı yakın coğrafyadaki iki sınır devletini psikolojik olarak yıpratmakta ve zor duruma düşürmektedir. Ermenistan’da uzun yıllar Koçaryan dönemini de hatırlayacak olursak herhangi bir toprak talebinin olmadığı belirtilmiştir. Bunun altında yatan en önemli sebeplerden birisi bölge coğrafyasındaki toplumsal durumun ve terazinin bu yönde bir hususu gerektirmediği, aksine zorlaştıracığı yönündeki yaklaşımdır. Fakat uzun yıllar soykırım kavramının kabul ettirilmesine yönelik ısrar, sonrasında taleplerin geleceği inancı ve bunun Türk toplumunda bir nefrete dönüşmesi sürece dayalı bir husustur.

Belli bir döneme damgasını vuran ve aslında psikolojik kalıntıları alevlendiren ise Türk diplomatlarına yapılan terör eylemleri olmuştur. 1915 yılındaki olaylardan sonra ihmaller ve yaşanan olumsuz ortamla birlikte kayıplar, bu kayıpların sonrasında sorumlu kişiler varsa bunların cezalandırılmadığı kanısı Ermeni toplumu üzerinde psikolojik bir etki bırakmış; Türkiye halkı suçsuz ve görev halindeki diplomatlarının şehit edilmeleriyle geri dönüşü oldukça zor olan bir hafızayla süreci takip eder hale gelmiştir. Yapılan terör eylemleri sonrasında soykırım vurgusu yapılmış, 1915 yılına ait fotoğraflar, belgeseller, filmler yapılarak adeta bu eylemleri yapanlar alkışlatırılmıştır. Katillerin çoğu yakalanamamış, kimilerinin kaçmalarına göz yumulmuş, kimisi ise sembolik cezalarla salıverilmiştir.¹¹

¹⁰ Hilmar Kaiser, Erik Jan Zürcher’in derlediği **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma** (İletişim Yayınları tarafından çevirisi yapılmıştır), adlı eserde Ermeni Soykırımı’nın var olduğunu ve Tehcir denilen olgunun bu soykırımda bir örtü olarak yer aldığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde birçok tarihçi sözde Ermeni soykırımı ile ilgili olarak Tehcir gibi bir olgunun, kavramın varlığını kabul etmekte fakat bunun soykırım olarak yaşanan süreci kapatamayacağını, inkârcı yaklaşımın bir tezi, dayanağı olarak görmektedir.

¹¹ Baskın Oran, “Son Tabunun Kökenleri: Türkiye Kamuoyunun Ermeni Sorunundaki Tarihsel-Psikolojik Tıkanışı”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2006, s. 206.

Özellikle ASALA¹² özelinde gerçekleştirilen eylemlere kadar Türkler nezdinde Ermeni düşmanlığı günümüzdeki boyutlara asla ulaşmamıştır. Türk toplumu içinde yapılan terörist eylemler kamuoyunda ciddi bir şaşkınlık uandırmıştır. Çünkü Türkiye için Ermeniler ile olan dönemin sorunu Lozan Antlaşması ile çözüme kavuşturulmuş bir husustu. Türk kamuoyunun ve devletin böyle bir soruna karşı bir hazırlığının olmadığı veya beklenmezliği verilen tepkiden ve şaşkınlıktan da anlaşılmaktaydı.¹³ Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından 1970'li yıllara kadar Türkiye'de Ermenilere ilişkin yaşanan problemlerin birkaç istisna hariç gündem oluşturmadığı ve buna bağlı olarak tartışılmadığı gözlerden kaçırılmamalıdır. Ermeni terörü ve bunun başlattığı tartışmalar, Türk kamuoyunun ve Türkiye'deki ilgili kurumların bu tartışmaya hazır olmadığı yönündeki görüşleri doğrulamaktadır. Türkiye'nin bu hazırlıksızlığı 1970'li ve 1980'li yıllarda yurt dışındaki Türk diplomatlarını hedef alan ASALA terörünün en yoğun yaşandığı dönemlerde etkisini göstermiştir.¹⁴

Gerek tarihî gelişim, gerek terörist eylemler ve söylemler politik yaklaşımlarla desteklenince psikolojik olarak belirginleşen karamsarlık daha da derinleşmektedir. Ermenilerin 20. yüzyıl başında topraklarından sürülmüş oldukları kanısı ve Doğu Anadolu üzerinde "*Büyük Ermenistan*" kurma gibi amaçlarına soykırım iddiaları üzerinden ulaşma stratejisi daha da belirginleşmiştir. Bugünkü komşu ülke Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirgesi'nde ve anayasasının girişinde "*Büyük Ermenistan*" hayalinin devam ettiğine ilişkin ifadeler yer almaktadır. Bu yaklaşım uluslararası politikada Ermenistan'ı ya-

¹² ASALA terör örgütü; *Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia* tamlamasının kısaltmasıdır. Ermeni teröristler, 21 ülkenin 38 kentinde, 39'u silahlı, 70'i bombalı, biri de işgal şeklinde olmak üzere toplam 110 terör olayı gerçekleştirmişlerdir. Bu saldırılarda Türkiye'nin 42 diplomatı ile 4 yabancı uyruklu kişi hayatını kaybederken, 15 Türk ve 66 yabancı uyruklu kişi de yaralanmıştır. 1983 Paris Orly Havaalanı saldırısından sonra örgüt birçok gruba bölünmüştür. Zamanla örgüt içi çekişmeler ve anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, kurucularından Agop Agopyan 1988 yılında öldürülmüş, Ermeni halkından da yeterli destek görememiş ve 1994 yılında eylemlerini sonlandırmıştır.

¹³ Sedat Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası** adlı çalışmasında bu durumu şöyle ifade etmiştir: "...*Hatta Türk diplomatların kendilerine yönelik çağrıya olumlu yanıt vermeleri ve buluşmaya gitmeleri, oluşan sonucu akıllarından geçirmediklerini göstermektedir. Bu durum bile diplomatların şahsında Türk devletinin ve kamuoyunun böyle bir tepkiyi beklemediklerini ortaya koymaktadır.*"

¹⁴ Bu paragraftaki değerlendirmeler **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, VI/15, 2007/Güz sayısında yapılan Sedat Laçiner'in **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası** adlı kitap analizinden kurgulanmıştır.

yılmacı bir devlet konumuna sokarken, bunun zemininin soykırım gibi unsurlarla meşru gösterilmesi psikolojik olarak karar alıcıların nefret söylemlerinde bir araç haline dönüşmüştür.¹⁵

Türk-Ermeni İlişkilerinde Karar Alıcılar ve Söylemler

Türk siyasetinde yer alan azınlıklar arasında Ermeni asıllı vatandaşların da siyaset sahnesinde olduklarını söylemekte fayda vardır. Türk parlamentosunun ilk dönemlerinden itibaren Ermeni milletvekilleri Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yer almışlardır. Atatürk döneminde azınlıklara ayrıca sayı olarak yer açıldığı ve mecliste yer almalarının sağlandığını görmekteyiz. Berç Keresteciyan Türker, Afyon'dan milletvekili seçilmiştir. 1935-39 seçimlerinde Atatürk'e olan yakınlığıyla bilinen Dr. Abrevaya Marmaralı iki dönem üst üste Niğde milletvekili olarak da görev yapmıştır. Atatürk sonrasında, İsmet İnönü döneminde de azınlıklar açısından sayı olarak mecliste yer ayrılmıştır. Bu dönemde Rum asıllı vatandaşların meclise girdiklerini görmekteyiz. Demokrat Parti döneminde ise kontenjan usulü ile uygulanan sistem kaldırılarak, aktif siyaset yapan azınlık adayları seçimler sonucu meclise girmiştir. 1960 sonrasında ise çeşitli siyasi partilerden aday olmalarına rağmen azınlıklar siyasette tam olarak başarılı sağlayamamışlardır. Bunun temel sebeplerinden birisi nüfuslarının az oluşu ve oy tabanlarının yeterli olmayışından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında daha önceki bölümlerde vurguladığımız psikolojik süreçle birlikte toplumda azınlıklara olan önyargının etkisiyle siyasete girmeye karar verdikleri gözlenmektedir.¹⁶

1970 ve sonrasında yaşanan terör olayları ile beraber karar alıcılar, temsil ve söylemler açısından ılımlı havanın daha sert bir havaya dönüştüğünü hem temsil hem de tutum açısından gözlemlenmesi mümkündür. Bunun en önemli sebebi olarak özellikle eylemlerin devlet görevlilerine karşı yapılması ve diasporanın daha sert ve üslup yönünden olumsuz bir tavır takınması gösterilebilir. Beklentilerin de farklılaşması Türk toplumu ve karar alıcıları açısından olumsuz havayı körüklemiştir. Söylemler inişli ve çıkışlı bir çizgide kimi zaman takdir kimi zaman tepki çekerek devam etmiştir.

1970 ve 1980'li yıllarda özellikle karar alıcıların söylemlerinde sadece tek bir toplumun veya ülkenin özelinde, Ermeni merkezli tutumlardan ziyade

¹⁵ Birol Akgün & Murat Çemrek, "Türk Dış Politikasında Ermeni Sorunu: Tarihsel Açmaz İçin Çözüm Önerileri", **SDE Analiz**, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 12.

¹⁶ Cafer Ulu, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Siyaset ve Parlamentoda Ermeniler", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, Ed. Bülent Bakar, Necdet Öztürk, Süleyman Beğoğlu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 41-42.

bu konuyla uzaktan yakından ilişkisi olan ülkeler de sert söylemlerden ve yaklaşımlardan nasibini almıştır. Özellikle Avrupa'daki Ermeni terör saldırılarında Kıbrıs Rum Kesimi'nin ve Yunanistan'ın desteği açıkça hissedilince tavırlardaki sertlik yerini öfkeye bırakmıştır. Bazı teröristler Rum Kesimi pasaportlarını kullanarak sınırları rahatça geçebilmiştir. Silahlı eğitimlerde, finansal sorunlarda Yunanistan ve Rum Kesimi'nin desteği eleştirilmiştir. Bu desteğin açıklığı derinleştikçe Türkiye ve saldırının yapıldığı ülkeler o dönemki gerginliklerden dolayı saldırıları Rumların dahi yaptığını düşünmekten kendilerini alamamışlardır.¹⁷ Dönemin karar alıcıları terörist olaylar karşısında Rumların bu konudaki tutumlarını ağır ifadelerle eleştirmişlerdir.¹⁸

1970 ve 1980 döneminde yaşanan terör olayları ve psikolojik anlamda yaşanan süreç hem karar alıcılar açısından hem de toplumsal açıdan zor yıllar olarak tarihe notlarını düşmüştür.¹⁹ Bu dönemde yaşanan ekonomik sıkıntılar ve Soğuk Savaş'ın getirmiş olduğu çalkantılar karar alıcıların tutumlarını daha da ağırlaştırmıştır. Bu dönemden sonra özellikle Ermeni ve Kürt temalı sorunlarının büyümesi ve söylemler açısından karar alıcıların sertleşmesi daha da net bir şekilde ortaya çıkmıştır.

1980 ve sonraki süreçte²⁰ Ermeni Soykırımı hususunun uluslararası ortamda kabul görmesi ve siyasallaşması, ABD'deki Ermeni karar tasarıları ile

¹⁷ 1970'lerin başında ve devamındaki olaylarda karar alıcıların söylemlerinde kimi zaman farklılıkların, kimi zaman sertlik dolu ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Saldırıların ilk yıllarında dönemin başbakanı Demirel: "Bu caniyane kareketlerin arkasında hangi örgütlerin bulunduğu hakkında henüz kesin bir bilgimiz yoktur. Bu hunharca cinayetlerin faileri kim olursa olsun ve nerede bulunursa bulunsun, arkalarındakilerle birlikte Türk milleti ve devletin pençesinden kurtulamayacaktır." yorumunu yapmıştır. 1975 yılında yapılan saldırılar sonrasında dönemin başbakan yardımcısı ve MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş Türk milletinin sabırlı olduğu kadar cezalandırmayı da bildiği yönünde sert bir üslup kullanmıştır.

¹⁸ Sedat Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, USAK Yayınları, Ankara, 2008, s. 166.

¹⁹ Ermeni teröründen faydalanmak isteyen devletlerden birisi de Yunanistan olmuştur. Özellikle, Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Barış Harekati'ndan sonra iyice ortaya çıkan Türk-Yunan ihtilafı sonucu Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi, ASALA'ya destek vermeye başlamıştır. Teröristlerin, Kıbrıs Rum Kesimi'nde eğitildikleri haberleri basında sık sık yer almıştır. Özellikle, Ermenilerin "*Soykırım Günü*" ilan ettikleri 24 Nisan günlerinde her yıl Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi'nde Türkiye aleyhine toplantılar ve mitingler düzenlenmiştir. Bu toplantılara Yunan ve Rum yöneticiler de katılarak Türkiye aleyhine sözler sarf etmişler; Türk hükümeti, Atina'ya bunları kınayan ve protesto eden notalar vermiştir.

²⁰ Sedat Laçiner bu dönemde özellikle 1980 askerî darbesinin ardından içe kapanan ve dünya tarafından da izole edilen Türkiye'nin daha da çok içe kapandığını belirtmektedir ve haklı bir tespittir de. Dönemin askerî rejiminin milliyetçilik anlayışı ile beslenen bu algı sonucunda Türkiye'de "*Türkün Türkten başka dostu yoktur*" anlayışı daha da derinleşmiştir.

gerginliğe dönüşmüş ve artık bir dış politika sorunsalı olarak Türk karar alıcılarının önüne gelmiştir. Turgut Özal o dönemde bu durumu ABD'nin Türkiye aleyhinde kullandığı bir kart olduğunu düşünmüştür ve sık sık Türkiye'nin önüne getirilmesinin yarattığı sıkıntıdan rahatsızlık duyduğunu dile getirmiştir. Özal'ın söylemlerinde ve yaklaşımında asıl rahatsızlığının bu tasarıların siyasal anlamı ve sonuçları yanında, Türk kamuoyunun olumsuz etkilenmesi ve muhalefetin bu durumu kendisine karşı kullanması olmuştur. O dönemde Özal bu karar tasarısını “*bir atımlık silah*” olarak değerlendirmiş, tasarının geçmesinin bir etkisinin olmayacağını belirtmiştir.²¹

ASALA cinayetlerinin bitmesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılışından sonra yeni bir süreç başlamıştır. Türkiye'yi uluslararası alanda yıpratın Ermeni tasarıları kampanyası başlamış, 1915'in bir soykırım olduğunu kabul eden kimi yerel veya ulusal parlamentolar²² ile uluslararası kuruluş kararları²³ Türkiye'ye büyük zarar vermiştir. Bu tasarılar Ermeni diasporası açısından maliyeti olmayan ve büyük kâr getiren bir buluş haline gelmiştir. Tasarılardan zarar gören ise, birinci derecede Türkiye, ikinci derecede ise Ermenistan olmuştur. Ermenistan bu süreçle denize çıkışı olmayan zor bir coğrafyada büyük ekonomik sıkıntılar çekerek yaşamak zorunda kalmıştır. Türkiye'nin bu yönde coğrafi olarak Doğu ile ilişkilerinde zorlayıcı bir etkisi olmayan Ermenistan'a karşı tutumu ve karar alıcıların söylemleri sert bir şekilde süregelmiştir. Ermenistan'da bu dönemde sürecin farkında olan Petrosyan söylemlerini yumuşatsa da Türkiye'deki sağın gayretleri ve Azerbaycan'la yaşanan Dağlık Karabağ sorunu yüzünden ilgi görmemiştir. Bu dönem içindeki rasyonel çabalardan birisi Dışişleri Bakanlığı'nın diasporayı saf dışı bırakmak için 2000 yılı sonunda yaptığı 3 boyutlu²⁴ plan hazırlığı olmuştur. Fakat planın hükümette

²¹ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası: Cilt II, 1980-2001**, İletişim Yayınları, İstanbul, 8. Baskı, 2005, s. 62.

²² Soykırım olduğunu kabul eden ülke parlamentosu sayısı günümüzde 24'ü bulmuştur. 2015 yılı içerisinde Çek Cumhuriyeti, Avusturya ve Suriye bu ülkeler arasına katılmıştır. Uluslararası camiada karar alıcıların böyle bir soykırımı tanınmasında Ermeni diasporasının etkili çalışmaları ve ABD merkezli etki gruplarının baskınlığı oldukça etkili olmuştur. Hem karar alıcıların tutumları, hem de toplumlar arasındaki ilişkiler açısından bu tür kararların alınması ve parlamentolardan geçirilmesi Türkiye açısından yıpratıcı ve imajını zedeleyen önemli bir gösterge halindedir.

²³ Uluslararası alanda Birleşmiş Milletler Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu, Avrupa Konseyi, Avrupa Parlamentosu, İnsan Hakları Derneği tasarısı farklı zamanlarda tekrarlayarak ve revize ederek kabul eden kurum ve kuruluşlar arasındadır.

²⁴ Bu planın ilk boyutunda sınır ticaretini artırmak, Karadeniz'de liman kolaylıkları sağlamak gibi ekonomik yaklaşımlarla gerginlik azaltılarak Taşnakçıların etkisi düşürülecek, ikinci boyutta soykırım iddiaları ile ilgili akademik düzeyde uluslararası bir süreç başlatılacak, üçüncü boyutta Ermeni azınlığın sorunları giderilecekti.

görüşülmesi sırasında Ecevit'in "Azeriler tepki göstermez mi?" söylemi ve Azerbaycan'a sorulması yönündeki kararlar girişim ertelenmiştir.²⁵

Özellikle 2000 sonrasındaki söylemler ve yaklaşım Ermenistan ile olan diplomatik ilişkilere daha çok yansımıştır ve yoğunlaşmıştır. Bunun en önemli sebebi siyasi olarak üstünlüğü eline alan Ermeni diasporası karşısında, Ermenistan'ın dış politika açısından Türkiye'ye karşı üstünlük kurma çabasına girmesidir. Bunun yanında Dağlık Karabağ Sorunu, sınır problemleri gibi nedenlerle gözler yakın coğrafyaya çevrilmiştir. Dönem itibariyle günümüze kadar Türkiye'deki politik söylemler Ermenistan sınırının Dağlık Karabağ'ın işgali üzerine kapatıldığı yönünde olmuştur.

Özellikle Hocalı Katliamı ve Şuşa'nın düşüşü sonrası Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı ele geçirmesi ile birlikte 1992 sonrasındaki dinamikler 2000 sonrasına da sorunsal olarak sarkan süreci beraberinde getirmiş, sınır problemi ile ilgili yaklaşımları daha da sertleştirmiştir. Söylemler bu doğrultuda toplumsal beklentiler ile birlikte şekillendirilmeye başlanmıştır. Ermenistan karar alıcıları sınırı tanıdıklarını açık ve resmî bir şekilde ilk defa 2009 Protokollerinde ilan etmişlerdir. Bu sonuca varan süreç dönemin cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Erivan'a millî maça gitmesiyle başlamıştır. Gizli yürütülen müzakereler sonucunda ise İsviçre'de ikili mutakabatın sağlandığı haberi gecikmemiştir. Bu haberin hemen sonrası 24 Nisan 2009 tarihinde, Obama kullanacağı "Soykırım" terimi yerine 15 Aralık 2008'de Türkiye'de başlatılan "Ermenilerden Özür Kampanyası" metnindeki terimi²⁶ kullanmıştır.²⁷

2000'li yıllarda karar alıcıların Türk ve Ermeni ilişkilerindeki gündemlerinden birisi de Ermeni Soykırım Kabul Tasarılarının farklı ülkelerde kabul edilmesi ve Fransa'da uygulanan Ermeni yasaları olmuştur. Bunlardan ilki 2001'de çıkartılan tek maddelik yasa²⁸, ardından 2003 yılında soykırımı açıkça övenlere uygulanacak ceza takibatı ile ilgili durum²⁹, üçüncü olarak

²⁵ Baskın Oran, **a.g.e.**, s. 234-235.

²⁶ Bu ifade "Büyük Felaket" anlamına gelen "Medz Yeghern"dir. Diaspora bu terimin Obama tarafından kullanılmasından hoşnut olmamıştır ve bu durumu protesto ederek Türk hükümetinin oyunu diye nitelendirmiştir. Söylemlerin dozu ve tutumlardaki sertlik daha da arttırılmıştır.

²⁷ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası: Cilt III, 2001-2012**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 2013, s. 168-169.

²⁸ Tek maddelik yasada: "Fransa, 1915 Ermeni Soykırımını alenen tanır." ifadesine yer vermiştir.

²⁹ Fransız Ceza Yasası Md.211/1, soykırımı açıkça övenlere ceza takibatı yapılmasını öngörmüştür. Fakat Millet Meclisi, bu maddenin II. Dünya Savaşı'ndaki soykırımı kastettiğini belirterek, Ermeni Soykırımı için uygulanmasını 26 Kasım 2003'te reddetmiştir.

2006 yılındaki soykırımı karşı çıkmanın, tartışmanın suç sayılması tasarısı³⁰ ve son olarak yeni bir tasarının 22 Aralık 2011’de Millet Meclisi’ne gelmesi olmuştur. Bütün yasa çıkarma faaliyetleri sonrasında Türkiye’deki birey, dernek, kamu kurumları ve devlet organlarından çeşitli tepkiler gelmiş ve söylemler sertleşmiştir. Bu süreçte Ankara’da Başkent Üniversitesi Fransızca derslerini yasaklamış; dönemin YÖK Başkanı Prof. Erdoğan Teziç Fransız hükümetinden aldığı Commandeur madalyasını iade etmiş; emekli diplomatlar Yaşar Yakış ve Şükrü Elekdağ, İstanbul’da kaçak çalışan Ermenistanlıların kademeli olarak geri gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan: “Türkiye’nin tarihinde sömürü yoktur. Ceza yir’de fırınlarda yakılarak öldürülenlerin sayısı 45.000’dir. Aynı şekilde Ruanda’da 800.000 kişinin öldürülmesi hiçbir şekilde gündeme getirilmiyor.” şeklindeki ifadesiyle karşı duruş yönünde bir söylem kullanmıştır.³¹

2000 sonrasında karar alıcılar açısından yaşanan tek ve somut gelişme, söylemlerin ve tavrın yumuşadığı 2009 yılında, İsviçre’nin arabuluculuğunda gerçekleşen protokoller olmuştur. Taraflar ilk adım olarak diplomatik ilişkiler yanında, sınırların kabul edilmesi ve sınırların açılması ile ilgili kararlar almıştır. Daha önce vurguladığımız noktada bireysel olarak karar alıcıların tavırları dış politikada çıktı üretirken yeterli olmamaktadır. Protokoller Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde gerginliği tetikleyince rafa kaldırılmıştır. Türkiye’de muhalefet partileri CHP ve MHP söylemlerini sertleştirmiş ve protokollere karşı çıkmıştır. Söylemlerdeki ortak nokta Dağlık Karabağ sorununun çözümü gerçekleşmeksizin bu tür adımların atılmaması gerektiği yönünde olmuştur. Dış politika açısından Ermeni Anayasa Mahkemesi’nin almış olduğu karar Türk kamuoyunda tepki toplarken, AKP hükümetinin de kamuoyuna paralel bir politika izlemesi Ermenistan tarafının protokollerini askıya almasıyla tekrar çıkmaza girilmiştir. Eylül 2010’da dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Ermenistan konusunda komşularla sıfır sorun politikasının gerçekleşmediğini kendi söylemiyle kabul etmiştir.³²

Türk-Ermeni Cemaati’nin önde gelen gazeteci ve aydınlarından olan Hrant Dink’in 2007’de suikaste uğraması toplumsal hafızaya 2000’lerin sonuna gelirken, psikolojik anlamda bir çizik daha bırakmıştır. Özellikle kamuoyu açısından kitlesel bir tepki ve söylemle “*Hepimiz Ermeniyiz, Hepimiz*

³⁰ Soykırımı karşı çıkma/tartışma suç sayılarak 1 yıla kadar hapis ve 45.000 Avro ile cezalandırılmasını öngören bu tasarı 19’a karşı 106 oyla kabul edilmiştir. Şiddetli tepkiler üzerine ifade özgürlüğüne aykırı olduğu gerekçesiyle Senato’ya ulaşamamıştır.

³¹ Baskın Oran, **a.g.e.**, s. 178-185.

³² Ali Balcı, **Türkiye Dış Politikası, İlkeler, Aktörler, Uygulamalar**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 302-303.

Hrant Dinkiz.” şeklindeki protesto mottosu toplumsal olarak sadece bu cinayete karşı bir duruşu değil, kendi içinde Türk toplumunun bölünmüşlüğüne gözler önüne serdi.³³

Sonuç Olarak;

Türk-Ermeni ilişkilerinin “Ermeni Sorunu” gibi kavramsal bir kısır döngüyle başladığı söylemsel açıdan tehlikeli boyutu, zaman içerisinde Ermeni diasporasının saldırgan tavrı ve uluslararası camiadaki çalışmaları ile, Ermenistan’ın kuruluşu ile düşman olarak anılan bir toplumun yanı başımızda yer alması, karar alıcıların psikolojik yaklaşımlarında ve tutumlarıyla birlikte söylemlerinde olumsuz bir havayı beraberinde getirmiştir. 1970 ve 1980’lerde yaşanan terör olayları ile zaten olmayan güven ilişkisi dondurulmuştur.

Dönemsel olarak, kimi zaman iyi niyetli yaklaşımlar ve söylemlerle bir araya gelmeye çalışan karar alıcıları engelleyen, toplumsal bakış açısı ve tarihî olaylar olmuştur. Ermeni terör örgütlerine karşı Türkiye’nin karşısında yer alan yakın coğrafyadaki ülkeler de konunun dahili olarak çerçeveyi genişletmiştir. Uluslararası camianın konunun derinliğini ve önemini anlamadan kimi ülkelerde kabul gördüğü sözde soykırımı tanıyan yasa tasarıları, söylemlerin niteliğini hep olumsuz bir yönde seyrettirmiştir.

Karar alıcı olmak, dış politikada siyasi hamleler yapmak oldukça detaylı bir süreç gerektirmektedir ve Türk-Ermeni ilişkilerinde sorunsal haline gelen psikolojik yaklaşım ve söylemler diplomatik bir nitelikte, nezaket kuralları çerçevesinde ve herşeyden önce tarihi beraber paylaşmış iki toplum özelinde ele alınmalıdır. Bu yapılmadığı sürece sorunsal durumun çözümünden ziyade toplumların kaybettiği vakit uzun vadede enerji kaybına neden olacaktır.

Yapılan çalışmaların defalarca ispatladığı ve sorunsalın gelecek açısından daha da büyüyeceği nokta ise yeni nesillerin bu söylemler etrafında yetişecek olmasıdır. Tarihî gelişmeler ve bilimsel açıdan ele alınmayarak oluşturulacak bir nefret yumağı teoriden öteye geçmeyerek pratikte her iki toplumu daha da zorlayacak bir hale dönüşecektir. Bunun en önemli sebebi karar alıcıların bu konuyla ilgili atmakta zorlandıkları güven adımlarıdır. Bu adımların gerekliliği ile ilgili en önemli hususun ise geleceği görmekten geçtiği ajandalarda yer alması gereken hususların başında gelmektedir.

³³ Hasan Kösebalaban, **Türk Dış Politikası: İslam, Milliyetçilik ve Küreselleşme**, Çev. Hüsamettin İnaç, BigBang Yayınları, Ankara, 2014, s. 311.

Yakın coğrafyada çatışmanın eksik olmadığı bir ortamı gözlerimizin önüne getirirsek karar alıcıların söylemlerinin ve hatta bu tür sorunsallarda kullanacakları kelimelerin dahi özenle seçilerek diplomasi yolunun daima açık kalması sağlanmalıdır. Yakın coğrafyalardaki toplumlar için bu durum vazgeçilmezdir, kaldı ki aynı coğrafyada uzun yıllar yaşanmışlığı içerisinde barındıran toplumlarda bu durumun Türk-Ermeni ilişkilerindeki gibi düşmanlık boyutunda seyretmesi bireyler arasında psikolojik sınırları da zorlayacaktır.

Seçilen görseller, söylemler, haberler, anma etkinlikleri veya düşmanca yaklaşımlar toplumlar arasındaki yaşanmışlıkların sadece acılardan ibaret olduğu gibi bir gerçeği devamlı gündemde tutacak ve yeni nesiller açısından geleceği düşmanlık içinde kurgulatacaktır. Bu durumun geleceğin karar alıcıları açısından da farklı bir senaryoyu karşımıza çıkarmayacağı ortadadır.

KAYNAKÇA

- AKGÜN, Birol & Murat ÇEMREK, “Türk Dış Politikasında Ermeni Sorunu: Tarihsel Açmaz İçin Çözüm Önerileri”, **SDE Analiz**, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Ankara, 2010.
- BALCI, Ali, **Türkiye Dış Politikası, İlkeler, Aktörler, Uygulamalar**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÇEVİK, Abdülkadir, “Mağduriyet Psikolojisi ve Toplumsal Yansımaları”, **21. Yüzyılda Sosyal Bilimler**, S 2, Aralık-Ocak-Şubat, 2012-2013.
- ÇEVİK-ERSAYDI, Bahar Semen & Abdülkadir ÇEVİK, **Psiko-Politik Bir Yaklaşım İle Türk-Ermeni İlişkileri**, Uşak Akademi Kitap Dağıtım Pazarlama, Uşak, 2011.
- GHAZARYAN, Armine, **Psychological Peculiarities of the “Normalizing” Armenian-Turkish Relations**, The Armerican Center for National and International Studies, Yerevan, 2009.
- GÖKA, Erol & Murat BEYAZYÜZ, “Türk-Ermeni Sorununun Psikolojik Boyutu”, **Ermeni Araştırmaları**, S 44, 2013.
- İ., Hasan & İbrahim Ö., Sebahattin T., “Liderlik Davranışı ve Toplumsal Norm İlişkisi: Ampirik Bir Çalışma”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Y 2009, C 14.
- KAPANI, Münci, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınev, Ankara, 14 Basım, 2002.

- KÖSEBALABAN, Hasan, **Türk Dış Politikası: İslam, Milliyetçilik ve Küreselleşme**, Çev. Hüsamettin İnaç, BigBang Yayınları, Ankara, 2014.
- LAÇİNER, Sedat, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, USAK Yayınları, Ankara, 2008.
- ORAN, Baskın, “Son Tabunun Kökenleri: Türkiye Kamuoyunun Ermeni Sorunundaki Tarihsel-Psikolojik Tıkanışı”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2006.
- ORAN, Baskın, **Türk Dış Politikası: Cilt II**, 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 8. Baskı, 2005.
- ORAN, Baskın, **Türk Dış Politikası: Cilt III**, 2001-2012, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 2013.
- PEREZ, Adela Garzon, “Political Psychology as Discipline and Resource”, **Political Psychology**, Vol 22, No. 2, 2001.
- ULU, Cafer, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Siyaset ve Parlamentoda Ermeniler”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, Ed. Bülent Bakar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- ZÜRCHER, Erik Jan, **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma**, İletişim Yayınları, İstanbul, 6. Baskı, 2011.

ERMENİ KOMŞU AHİRET KARDEŞİ

İlhami NALBANTOĞLU*

ÖZET

Orta Asya'da yaşayan Türk toplulukları, maruz kaldıkları kuraklık ve benzeri doğa olaylarından etkilenerek sıkışıp kaldıkları bölgeden çıkıp kendilerine yeni ve daha elverişli topraklara göç etme ve yeni yurt edinme arayışlarına girmişlerdi. Oğuz Boyu akıncıları Bizans hâkimiyetinde olan Anadolu'da bolluk ve bereketli topraklar olduğunu keşfetmişlerdi. Tarihî süreç askerî karargahı Ahlat'ta olan Türk Komutan Alparslan ile askerî güçleri Malazgirt'te bulunan Roma İmparator'u Romen Diyojen'i 1071 yılında Malazgirt Ovası'nda karşı karşıya getirmişti. Askerî dengeleri ve güçleri eşit olmayan bu savaş, asker sayısı daha az olan Alparslan'ın zaferi ile sonuçlanmıştı.

Savaşın sonucunda Anadolu'da yerleşik toplumlarla, Türk toplulukları aynı topraklarda birlikte yaşamaya başlamışlardı. Bir arada yaşamak durumunda olan toplulukların nüfusları tarihin koşulları içinde zaman zaman değişiklikler gösteriyordu.

1071 yılında başlayan bu birliktelik 1900'lü yılların başına kadar her şeye karşın devam etti. Bu tarihten itibaren, çeşitli unsurlar çeşitli amaçlarla bu ilişkinin sorunsuz olarak devam etmesinden rahatsızlık duyuyorlardı. Bu konuda her türlü yıkıcı ve bölücü tavır ve davranışın içine girmekten çekinmiyorlardı ve sonunda amaçlarına ulaşmışlardı.

Türk ve Ermeni toplumları arasında yaşanan olaylar önlenemez bir hal alınca 800 yılı aşkın bir süre birlikte dostça yaşayan iki toplum, geride çok acı dolu, hüzünlü bir tablo, unutulmayacak anılar, hatıralar, akrabalıklar, kardeşlikler, aşklar bırakarak yollarını ve vatanlarını ayırmışlardı.

Bu ayrılıktan 100 yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına karşın Türk-Ermeni ilişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisini pozitif bir yapıya kavuşturmak için toplumların değil devletlerin uzlaşmaz tavırlarının, bütünleşme yaklaşımı içine giren yeni dünya anlayışı ile örtüşmesi, yeni ve beyaz bir sayfa açarak geçmişin kötü yaşanmışlıklarını ve izlerini bir kenara bırakıp, geleceğe ortak çıkarlar üzerinden bakarak, birlikte ve dostça yaşanabilecek bir tablo yaratmak gerekiyor.

* Başbakanlık Mevzuat Dairesi E. Başkanı, Ahlat Kültür Sanat ve Çevre Vakfı Başkanı, i_nalbantoglu@yahoo.com

Revan’da dünyaya gelen Türk ve Müslüman Abdullah Nalbant Usta ile Ahlat’ta doğan Ermeni kökenli Sıdika Sayın Hanım, “**Ahret Kardeşi**” olarak okyanusta bir damla misali iki toplum arasında yaşanabilecek pembe bir tablo ile ipucu sunuyorlar.

Anahtar Kelimeler: Ahlat, Ermeni Komşu, Abdullah Nalbant Usta, Ermeni Ahret Kardeşi, Bayan Terzisi Sıdika Hanım.

ARMENIAN NEIGHBORS HEREAFTER BROTHER**ABSTRACT**

Turkish Communities living in Central Asia wanted to move to a new and more favourable soil and live there because of affecting drought and other natural events that they were exposed to. Oguz Raiders discovered abundant and fertile soils in Anatolia which were in the Byzantine domination. Historical process brought Turkish commander Alp Arslan whose military headquarters were in Ahlat, against Roman emperor Romen Diogenes, whose military forces were in Malazgirt in 1071 in Malazgirt Plain. This war whose military balance and force were unequal was resulted in the victory of Alp Arslan who had a small number of soldiers. As the result of this war, established communities in Anatolia and Turkish communities began to live together in the same land. From time to time the population of the community that had to live together got changed in the condition of history.

Starting in 1071 until the beginning of 1900s, this association continued despite everything. From that date several factors discomfited from this smoothly continued relationship with their various purposes. In this regard they weren't hesitating to do destructive and divisive behaviour. Finally, they reached their goal.

While the events between Turkish and Armenian community get an unavoidable state, these communities which had been living together friendly for more than 800 years, separated their paths and homelands leaving a sardonically and sadly statement, unforgettable memories, family relationships, brotherhood and love. Despite the passage of more than 100 years of this separation, in order to create a friendly statement to live together by looking to the future with common interests, it's necessary to leave the bad experiences of the past by opening a new white page and it's necessary that the uncompromising attitude of the states -not the society- to reach an agreement with the new world mentality that adopted integration clarifying the effect of the regional policy of Turkish-Armenian relationship to a positive structure.

Turkish and Muslim Master Abdullah Nalbant, who was born in Revan and Armenian Mrs Sıdıka Sayın, who was born in Ahlat are providing a clue with a rosy picture as "Hereafter Brothers" like a drop in the ocean.

Key Words: Ahlat, Armenian Neighbor, Abdullah Nalbant Usta, Armenian Brotherhood, Female Tailor Sıdıka Lady.

GİRİŞ

Günümüzde Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi konusuna baktığımızda, bugün için söz konusu olmasa da gelecek için bütünleşmeye doğru seyreden ve tek devlet olma hayalleri olan bir dünyada pozitif duruş sergilemenin gerekliliği göz ardı edilmemelidir. Bunun ancak ilişkilerindeki sorunları çözmüş, geleceğe ortak bir bakış açısıyla bakabilen toplumlarla mümkün olabileceği açıkça görülmektedir. Türk-Ermeni ilişkileri ile ilgili bir tabloya baktığımızda böyle bir tablo görmek mümkün görünmüyor. İlişkileri kopuk olan devletlerin böyle bir sürecin içinde yer alamayacakları net olarak görülmektedir. Bu nedenle ülkelerin ve devletlerin barış içinde karşılıklı çıkarlarını gözeterek ve geleceğe güvenle bakabilmeleri için bazı adımları atmaları kimi koşulları yerine getirmeleri gerekmektedir. Bu koşulların başında da öncelikle komşuları ile olan ilişkilerini gözden geçirmeleri, bir sorunları varsa bunu ortadan kaldırmaları gerekir.

Dünya üzerinde yer alan pek çok komşu olan ya da olmayan devletler arasında kuşkusuz çeşitli sorunlar vardır. Türkiye ile Ermenistan'ın da aralarında geçmişten kalan ve günümüzde de devam eden sorunlar vardır. Bu sorunlar çözümlenemeyecek sorunlar değildir. Uzlaşmacı bir yaklaşımla bu sorunların bir an evvel çözümlenmesi, globalleşen dünyanın gidişatına uyum sağlayacak, iyi komşuluk ilişkilerinin tesis edilmesi kaçınılmazdır. Çünkü Türk ve Ermeni toplumları geçmişte yüzyıllar boyu iyi komşuluk ilişkilerinin seçkin bir örneğini tüm dünyaya göstermişlerdir. Bu iki toplumun durumları ilişkileri, hedefleri, coğrafi konumları geleceğe yönelik pozitif bir tablo ortaya koymuyor. 800 yıldan fazla bir süre birlikte yaşamış, 100 yılı aşkın bir süredir ilişkileri kopuk bu iki toplumun geçmişte birlikte paylaştıkları topraklar, kültürel etkileşimler dikkate alındığında, geçmişin her türlü olumsuzluğuna karşın günümüz realiteleri ile örtüştüğü söylenemez. Kuşkusuz iki toplum arasında bazı istenmeyen yaşanmışlıklar vardır. Her iki toplumun da birbirlerine karşı sorumlulukları ya da sorumsuzlukları olmuştur. Ancak bu iki toplumun birlikteliğini, iyi ilişkilerini çekemeyen, bundan rahatsızlık duyan dost mu düşman mı oldukları pek anlaşılamayan kimi devlet ve kuruluşlar, her türlü yola başvurarak bu süreci sona erdirmişler ve bazı sevimsiz olayların yaşanmasına sebep olmuşlardır. Geçmişte yaşanmış, toplumların gelecekleri ve yararları açısından geride bırakılması gereken bazı sevimsiz olayları bir yana bırakıp geleceğe güvenle bakmak, hedefleri ve ilkeleri yeniden gözden geçirip ona göre yeni yaklaşımlar edinmek gerekiyor. Bunları yaparken de iki toplum arasında yaşanmış pozitif örnekleri baz alıp iyimser bir bakış açısı sergilemek gerekiyor.

Her iki toplum da bir asrı aşkın bir süre geçmişte yaşanmış olayların muhasebesini iyi yapıp, gelecekte yaşanacak ve ilelebet devam etmesi arzulanan bir gelecek bırakmak için bu katı tutumlarını bir yana bırakıp birlikte geleceğe bakmak durumundadırlar.

Unutulmamalıdır ki her iki toplum da böyle bir yaklaşımdan yanadır. Başka bir deyişle yarıya kadar su dolu bir bardağın dolu tarafına bakılarak bir değerlendirme yapılmalıdır.

TARİHİ SÜREÇ

Türk-Ermeni ilişkilerinin başlangıç dönemi, her ne kadar Orta Asya'dan Anadolu kapılarına dayanan Oğuz Akıncıları'nın 1040'lı yıllardan itibaren başlayan akınlarıyla Ahlat ve çevresini mesken edinmeleri gibi görülse de, asıl tarihin 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi'nin kazanılması ile olduğu bilinmektedir.

Malazgirt Zaferinin Kumandanı Alparslan

Bu zaferle, bölgede Bizans hâkimiyetine son verilmiş, Anadolu'nun kapıları Türklere sonuna kadar açılmıştır. O dönemde Anadolu'da yaşayan, aralarında Ermenilerin de olduğu çeşitli etnik topluluklarla aynı toprakları birlikte paylaşım koşulları ortaya çıkmıştır.

Zaferi kazanan büyük kumandan Alparslan, yenilgiye uğrayan Roma İmparatoruna esir muamelesi yapmamış, tam tersine onun şahsiyetine ve kişiliğine saygıda kusur etmemiştir. Alparslan'ın bu insancıl tavrı doğal olarak halk kitlelerine de yansımış, bunun uzantısı olarak 800 yılı aşkın bir süre çeşitli etnik topluluklar aynı toprakları paylaşmış, farklı kültürleri, gelenekleri, görenekleri ile birbirlerini zenginleştirmişlerdir.

Bu süreç, 1900'lü yılların başına kadar 800 yılı aşkın bir süre ortak yaşamı iyi komşuluk ilişkileri içinde ve birlikte paylaşma şeklinde gerçekleşmiştir. Bu uzun süreç içinde kuşkusuz çeşitli nedenlerle pek çok olumsuz olay yaşanmış olmasına karşın, birlikte yaşama ve iyi komşuluk ilişkileri etkin olmuş, yaşam huzur içinde devam etmiştir.

Buna örnek olarak Bitlis'te yaşayan Ermeni Protestanlar için bir okul ve kilise açılmasına dair Padişah II. Abdülhamit'in bir emrini gösterilebilir. (1)

Bu emirde şöyle denilmektedir. "Bitlis'te bulunan Ermeni Protestanların ibadethane olarak kullandıkları yerin okula dönüştürülmesi ve yakınında bulunan arsaya bir kilise inşa edilmesine gerekli koşulları yerine getirmesi halinde izin verilmiştir."

Bitlis'te Ermeni ve Protestanlar için açılan okul ve kilise

Aynı şekilde Bitlis'te Çarşı Mahallesi'nde yaşayan Ermenilerden Süryani papazının evinde, Süryanilerin ayin yapmalarına izin verildiği hakkında dönemin Başbakanı Mustafa Reşit Paşa'nın yazılı emri gösterebilir. (2)

Bu emirde, "Bitlis'in Çarşı Mahallesi'nde yaşayan Ermenilerden olan Süryanilere ait kilise çok uzak bir yerdedir. Ayinlerini yönetecek papaz buraya gidip gelmekte zorluk çekmektedir. Bu nedenle papazın evinde vaftiz töreni yapmak, İncil okumak, kandil ve mum yakmak, tasvir asmak, buhur sallamak ve ellerinde asma tutmak gibi ritüellerin icra edilmesine izin verilmesi yerinde olacaktır."

Ermeni Papazı Agop ve Cemaati

Osmanlı döneminde ortak yaşamı paylaşan değişik kültürlere mensup toplulukların hiçbir sorun yaşamadan dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerine ait gerçekleri göstermek için Bitlis Bidayet Mahkemesi üyelerinden Ermeni Bakkalyan Ağacan'a görevinde göstermiş olduğu başarıdan ötürü üçüncü rütbeyle ödüllendirilmesi hakkındaki belgeyi göstermek mümkün. Bu belgede; "Daha önce görevli olduğu Bitlis Vilayeti İdare Meclisi üyeliği ile Bidayet mahkemesi üyeliği sırasında gösterdiği üstün hizmetlerden dolayı Ermeni ileri gelenlerinden Bakkalyan Ağacan Efendi'nin takdire şayan çalışmaları nedeniyle üçüncü rütbe ile ödüllendirilmesi uygun olacaktır." (3)

Bitlis ve Van Ermeni Katolik Başpiskoposu Ohannes Efendi'ye bir adet Osmanlı madalyası verilmesi hakkında Padişah II. Abdülhamit'in yazılı emrini gösterebiliriz. (4)

Bu emirde; "Padişahımız, Van ve Bitlis Ermeni Katolik Murahhası Başpiskopos Ohannes Efendiye, üçüncü rütbeden Osmanlı Madalyası verilmesini uygun bulmuşlardır."

Osmanlı döneminde Ermeni vatandaşlarımızdan 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos yüksek devlet görevlerinde bulunarak çok değerli hizmetler vermişlerdi.

Tüm bu gelişmeler Türk-Ermeni ilişkilerinin hangi düzeyde olduğuna dair çarpıcı gerçekleri gözler önüne sermektedir.

KÜLTÜREL PAYLAŞIM

1071 yılında Malazgirt Meydan Muharebesi ile Büyük Kumandan Alparslan'ın Bizans İmparatoru Romen Diyojen'i bozguna uğratarak Anadolu'nun kapılarını Türklere açması üzerine, dil, din ve ırkları farklı olan toplulukların bir arada yaşama durumu ortaya çıktı. Birlikte yaşama kültürüne sahip olan bu farklı kültürdeki toplumlar 800 yılı aşkın bir süre iyi ilişkiler içinde yaşadılar. Bu süreç içinde birbirleri ile kültür alış verişinde bulundular.

Göçebe bir hayata alışkın olan Türk toplumu, yerleşik düzene alışmış Ermeni toplumu ile aynı toprakları paylaşıyorlardı. Gelenekleri, dilleri, dinleri, alışkanlıkları, yaşam tarzları farklıydı, bunu sorun etmediler, birbirlerine alışmayı, uyum sağlamayı tercih ettiler. Bunun için kültürel paylaşım sürecine girdiler. Birbirlerine bildiklerini anlattılar, öğrettiler, iyi komşu oldular, iyi günde kötü günde bir oldular, kız aldılar, kız verdiler, yaşamlarını yaşanır hale getirdiler.

İki toplum arasındaki etkileşim ve paylaşım ilk iki sırasını kültürel alan ve tarımsal alan almaktaydı. Özellikle Ahlat ve çevresinde Selçuklu döneminde yapılan anıt ve abidelerde Ermeni taş ustalarının üstün yeteneklerini görmek mümkün. Günümüze kadar, doğanın ve kötü amaçlı insanların tahribatına karşın ayakta kalmayı başaran bu eserlerdeki üstün sanat örneklerinde Ermeni sanatçıların etkilerini yadsımak mümkün değildir.

Mimarinin ve taş sanatının seçkin örneklerinden bir detay

13.yüzyılda bünyesinde barındırdığı mimari eserlerin ihtişamıyla nüfusu 300.000'lere varan Ahlat'ın "Selçuklu Rönesansı"nın gerçekleştiği yer olarak "**Kubbe-tül İslam**" payesi ile taltif edilmesi, burada uygarlığın ve sanatın geldiği düzey açısından dünyanın dikkatini çekmeyi başarmıştır. Bu eserlere imza atan büyük ustalar da adlarını tarihe yarıdirmayı başarmışlardır.

Bir eşi bulunmayan Bayındır Padişah Kümbeti

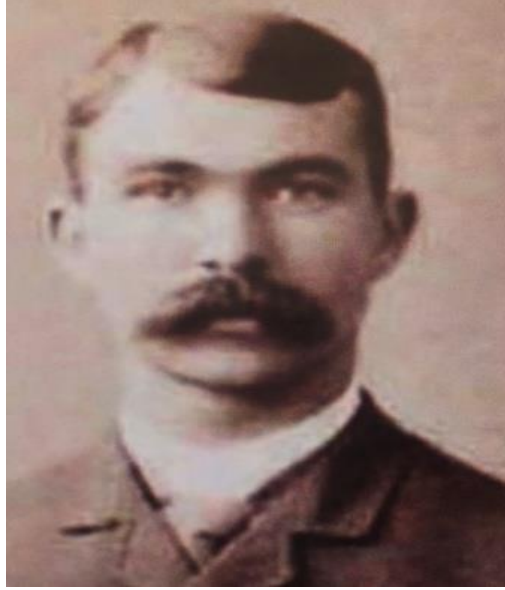
Aynı başarının el sanatlarında, kuyumculukta, musikide, mutfak ve yemek kültüründe, ticarete ve tarımsal alanda da aynı çizgiyi yakalanmıştır. Ermeni saz ve ses sanatçılarının, şairlerin, bestecilerin Türk Sanat Müziğine katkıları büyüktür. Besteledikleri ölümsüz eserleri ile yüzyıllar boyu Ermeni saz ve ses sanatçılarının, bestecilerin Türk Sanat Müziğine katkıları büyüktür.

Özellikle tarımsal alanında kullanılan araç gereç ve objelerin hemen hemen tamamının isimlerinin Ermenice olması ve günümüzde dahi hala bu isimlerle anılması Ermeni kültürünün etkisini ve önemini göstermektedir.

Örneğin, Biheri, Gam, Gort, Goduk, Gorannık, Gran, Gogurav, Guruşka, Haçirdek, Harol, Harnık, Jağ, Jijan, Kalah, Kındrak, Kıhsık, Kösevi, Küvle, Kuflan, Kaysefe, Lagırdan, Lengir, Mejdefe, Pohrank, Rafata, Sıpank, Sakkavil, Şipana, Şoratan, Tirindi, Teşi sözcükleri günümüzde de kullanılmaktadır. Osmanlı döneminde de cumhuriyet döneminde de Ermenilere her zaman iyi ve muamele görmüşlerdir.

İLİŞKİLERE ZARAR VEREN GELİŞMELER

Yüzyıllardır birlikte yaşayan Türk ve Ermeni topluluklarının iyi ilişkileri sürüp giderken buna tahammül edemeyen kimi unsurlar boş durmuyorlardı. Örneğin Bitlis'te devlet aleyhine olan faaliyetleri desteklemediği için Ermeni Kivork Ağa, Amerikalı Misyoner George Knapp'ın kışkırtmasıyla saldırıya uğramıştır. (5) Bu çirkin olayı Bitlis Ermenilerinden Ağacan ve Nazar Sadaret'e gönderdikleri yazıda, bu misyonerin Bitlis'te bulunduğu sürece bu tür olayların devam edeceğini şu ifadelerle belirtmişlerdir; "Bitlis Ermenileri, devlet aleyhine gelişen fikirlere iştirak etmemektedir. Bu nedenle fesat sahibi bazı Ermeniler bizlere düşmanlık göstermektedir. Bu kapsamda üç gün önce kardeşim Kivork Ağa'yı öldürmeye çalışarak yaralamışlardır. Hükümet görevlilerinin çalışmaları neticesinde suçlulardan Ermeni Mapari, Serop ve Hemanersop yakalanmıştır. Bunların sorguları sonucunda Amerikalı misyonerlerden George Knapp'ın bazı vaatlerle bu kişileri bizlere katletmeye ikna ettiği öğrenilmiştir. Kullandıkları tabancayı onlara kendisi vermiştir. Yine George Knapp'ın teşvikiyle Ermeniler camilere saldırmışlardır. Bu kişinin Ermenileri camilere saldırtması adam öldürmeye ve ihtilale kışkırtması, kendisinin burada kalmasındaki sakıncaları ortaya koymaktadır. Bu adam burada buldukça bizler tehlike ve telaş içinde kalacağız. Bu adamın şerrinden muhafaza edilmemizi istirham ediyoruz."

Amerikalı Misyoner George Knapp

Washington'daki Osmanlı Elçiliği'nden ABD Dışişleri Bakanlığına gönderilen bir yazıda; aynı misyonerin Bitlis'teki Ermenileri devlet aleyhine kışkırttığı, bunun kanunlara aykırı olduğu belirtiliyordu.

Bitlis'te Amerikan Protestan Okulu

Aynı dönemde Bitlis'te Amerikalı misyonerler tarafından kurulmuş elli kadar yabancı okulla ilgili olarak bölgenin siyasi durumu göz önünde bulundurulurken yerleri, ne zamanlarda eğitim verdikleri, öğrenci sayısı, müdürleri ve öğretmenlerinin kimlikleri, hangi ulustan oldukları, okulların ruhsatlarının alınıp alınmadığı konularında dönemin Milli Eğitim Bakanlığı endişelerini belirterek Bitlis Valiliğinden acilen bilgi istemiştir. (6)

Bu yazıda şu hususlara dikkat çekilmiştir. “Bitlis Vilayeti dahilinde Amerikalı misyonerler tarafından açılacak olan elli kadar okulla ilgili Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından kaleme alınan yazının bir sureti alınmış olup konuyla ilgili ne gibi işlemler yapılması gerektiği hakkında Bitlis Valiliğinin yazısı Yabancı Okullar Müfettişliğine havale edilmiştir. Bu gibi yabancı okulların açılmasına izin verilmeyeceği padişahımız tarafından emredilmişse de daha önce açılmış bu tip okulların durumu ve tebaanın oraya olan ilgisi dikkate değer önemli konulardandır. Şu sıralar bölgenin siyasi durumu malum olduğundan konuyla ilgili gerekli önlemlerin alınması ve ortaya çıkacak sonuca göre icabının yapılması gerekmektedir. Bitlis Valiliği tarafından ne gibi önlemler düşünüldüğü ve bu okulların sayısı, yerleri, ne kadarının ne zamanlarda eğitim verdiği, öğrenci sayısı, müdürü ve öğretmenlerinin kimlikleri ve bu kişilerin hangi milletten olduklarıyla, okulların ruhsatı olup olmadığı hakkında acilen cevap verilmesi.”

Bitlis'te Faaliyet Gösteren Amerikalı Protestan Misyonerler

Bu dönemde Bitlis genelinde Müslümanların 26.000 hanesi, Ermenilerin ise 7.600 hanesi bulunuyordu. Müslümanlar 167.054, Ermeniler 110.358, Süryani ve Nasturiler 59.500, Katolik ve Protestanlar, 1.930, Kıptiler 159 kişiden oluşuyordu. (7)

Bitlis'te Amerikan Kız Okulu

İSTENMEYEN OLAYLAR

Dünyanın içinde bulunduğu gerilim ortamı, bitip tükenmeyen savaşlar, araya giren kıskırtmacılar 800 yılı aşkın süredir bir arada iyi ilişkiler içinde yaşayan Türk ve Ermeni toplumları arasındaki dostluğa da zarar veren bir hal almıştı. Özellikle Doğu bölgesinde hemen her yerde meydana gelen olaylar tedirginliği gün geçtikçe dayanılmaz bir şekle sokuyordu. Devlet, köklü çözüm bulabilmek için Ermeni toplumu için zorunlu ikamet kararı almıştı. Her iki toplum da istenmeyen bu sevimsiz olaylarla karşılıklı olarak birbirlerine zarar veriyorlardı.

Yaşanan olaylardan her iki tarafta hoşnut değildi. Çünkü birbirleriyle dostça ve kardeşçe yaşayan aileler, kız alıp vermiş aileler, ticari ortaklık içinde olun aileler, bu ilişkilerinin zarar görmesini istemiyorlardı. Her şeye karşın olaylar dinmiyor inadına tırmanıyordu. Sonunda olanlar oldu, dostlar yollarını ayırmak zorunda kalmışlardı. Ancak geride çok acı bir tablo bırakmışlardı. Parçalanan aileler, kimsesiz kalan çocuklar, servetlerini kaybetmiş insanlar ve zoraki olarak düşmanlığa dönüştürülmüş dostluklar.

Bu sonucun dostça birlikte yaşayan halk kitlelerinin suçunun olmadığı, toplumlara yön veren kimselerin ihtiraslarından kaynaklanmış olabileceği hususu da göz ardı edilmemelidir.

CUMHURİYET DÖNEMİ

1915 yılında iki toplum arasında yaşanan istenmeyen olaylar sonrasında yüzyıllar boyu birlikte yaşayan bu iki toplum birbirlerine karşı tamamen kapalı bir yapıya dönüşmüştü. Taraflar birbirlerini suçluyor, kimse kendini sorgulamıyordu. Tarihçiler olaylara tarafsız bir gözle bakmak yerine olayları kendi çıkarları doğrultusunda, yorumluyor, yazıyor uluslararası camiada kendilerine taraftar kazanmak adına yarışıyorlardı. Dünya kamuoyu yazılanlara, anlatılanlara bakarak, kimin haklı kimin haksız olduğu konusunda bir yargıya varamıyordu. Uluslar ve ülkeler kendi çıkarları doğrultusunda bir tercih yaparak insanların kafalarını daha da karıştırıyorlardı. Hemen hemen hiçbir ülke sorunun çözümünden yana bir tavır ortaya koymuyordu.

Geçmişte Ermeni toplumunun yoğun olduğu özellikle Ahlat, Bitlis ve Van yöresinde de Ermeni toplumundan geri kalan izler silinmeye devam ediyordu. Özellikle köy adlarının Türkçeye çevrilmesi dikkat çekiyordu. Her nasılsa Van Gölü'nde bulunan Ahdamar Adası'ndaki kilise ayakta kalmayı başarmıştı. Kimi çevreler bu kilisenin tarihi önemine dikkat çekerek iki toplum arasında bir yumuşamayı sağlayacak girişimlerde bulunmuşlardı.

Türk Hükümetleri, bu girişimleri ihtiyatla karşılıyor olmasına karşın gerekli adımları atmakta tereddüt etmiyordu. Başlangıç yıllarında coşkuyla karşılanan Ahdamar ziyaretleri zamanla dikkatleri üzerine çekmekte gerekli etkiyi gösterememişti. Böylece bir fırsat daha geride kalıyordu.

Sonraları iki ülke takımlarının spor alanındaki karşılaşmaları yeni bir fırsatı daha ortaya koyuyordu. Bunu değerlendiren Türkiye Cumhurbaşkanı Eri-
van'da maç izlemek için bir kez daha bu konudaki iyi niyetini ve samimiyetini sergiledi. Ancak bunun da ilerleyen zaman süreci içinde beklenen ve gereken etkiyi göstermediği gözlemlendi.

Günümüzde dahi Türkiye'de yüz binden fazla Ermeni kökenli Türk vatan-
daşı yaşamaktadır. Ermenilerin dinî lideri Ermeni Patrikliği makamı İstanbul'un fethi olan 1453 tarihinden itibaren günümüze kadar İstanbul'da otur-
maktadır. Ermeni Patriği'nin Türkiye'de yüzden fazla Ermeni kilise ve okulu vardır. Her alanda Ermeni bilim insanları, gazeteciler, yazarlar, sanatçılar, meslek sahipleri, işadamları Türkiye'de yaşamakta ve her fırsatta Türkiye'de yaşadıklarından dolayı mutlu olduklarını dile getirmektedirler.

Tüm bunlar yaşanırken Ermenistan, konuyu uluslararası arenaya taşıyarak Türkiye'ye zorluk çıkarmak için pek çok girişimlerde bulunmaktan çekinmedi. Türkiye bu girişimlere karşı ihtiyatlı davranmayı tercih etti.

AHİRET KARDEŞLİĞİ

Ahret kardeşliği, iki Müslüman arasında Allah rızası için, dünyada ve ahirette birbirlerine yardım etmek ve dua etmek üzere kurulan kardeşlik ve dostluk bağı anlamına gelmektedir.

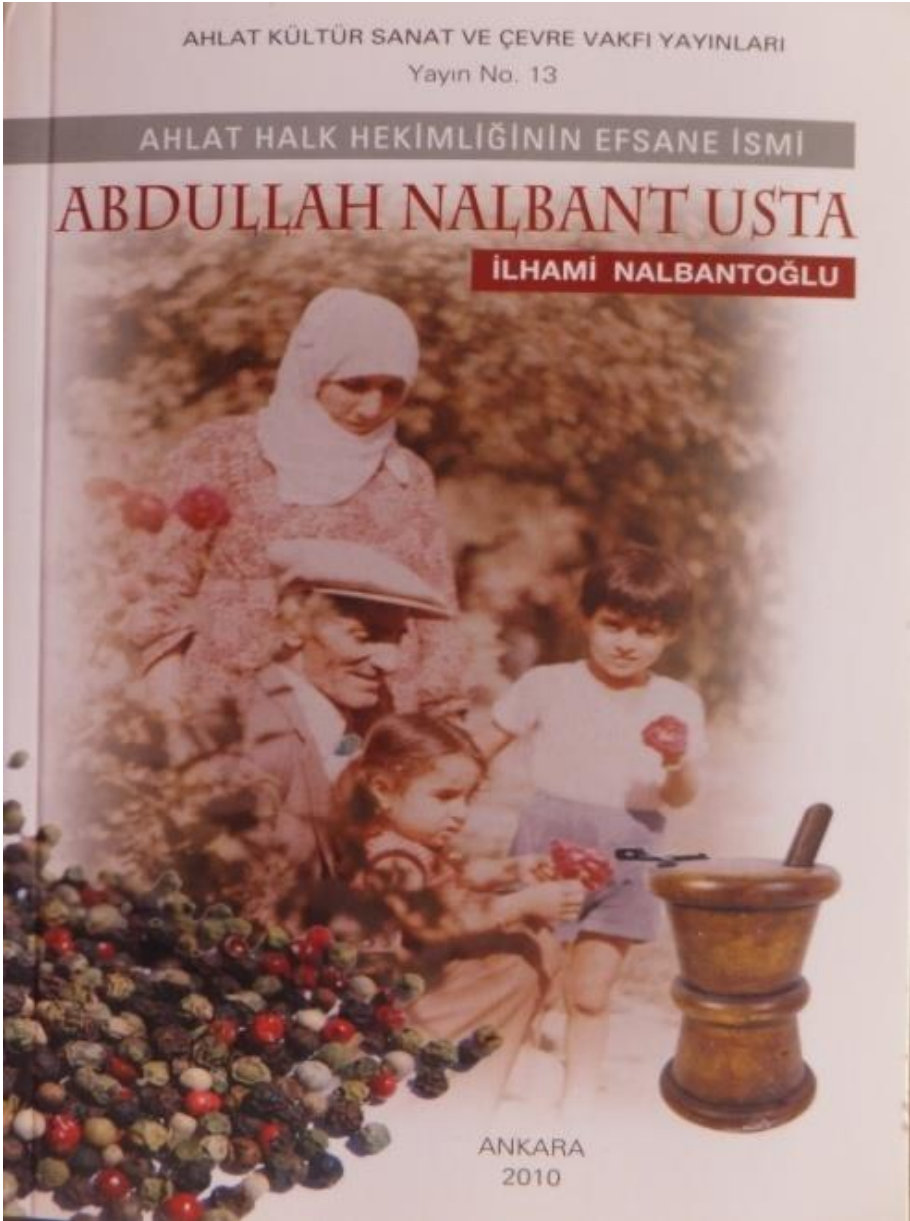
İslamiyet'e göre ahiret kardeşliği iki erkek veya iki kadın arasında olur. Ancak bir erkeğin bir kadınla ahiret kardeşi olması da dinen caizdir.

Ahiret kardeşi olan kimseler birbirlerine hediye verirler. Sevinçli ve üzüntülü zamanlarında birbirlerinin yanında yer alırlar. Birbirlerine hayrı tavsiye eder, kötülüklerden sakındırırlar. Kötü ve tehlikeli yollara düşmekten korurlar. Hayattayken birbirlerine yardımcı olan ahiret kardeşlerinden birisi öldüğü zaman, sağ olan vefat edenin ruhu için hayır ve hasenat yapar, ailesine ve çocuklarına yardımcı olur. Onların sıkıntılarını gidermeye çalışır. Ahiret kardeşi olan kimselerin aileleri de aynı münasebetleri devam ettirmeye çalışırlar.

ABDULLAH NALBANT USTA

Abdullah Nalbant Usta, Revan'da yaşayan Türk ve Müslüman bir ailenin 3. çocuğu olarak 01.07.1913 yılında dünyaya geldi. Babasının adı Müşir, annesinin adı Kudret'tir.

Dönemin koşulları gereği Türk topluluklarının maruz kaldığı şiddet ve baskı yüzünden Ailesi diğer Türk aileleri gibi Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldı. Zor koşullar altında göç sırasında Aras Nehrinden geçiş sırasında ailenin büyüklerinin taşkın sulara boğulması üzerine küçük yaşta öksüz ve yetim kaldı. Akriba ve komşuların yardım ve desteği ile yaşama tutunmaya çalıştı. Birlikte olduğu kabile, önce İğdir'a daha sonra da Erciş'e yerleşmeye karar verdi. Burada okul çağına gelince ilkokula kaydoldu. İlkokulu bitirmeden küçük yaşta çeşitli meslekten esnafın yanında çıraklık yapmaya başladı. Bir süre sonra Nalbantlık mesleğinde karar kıldı ve kendi başına çalışmayı tercih etti. Daha iyi bir iş ortamı bulabilmek için çeşitli yerleri dolaştı sonunda Ahlat'a yerleşmeye karar verdi. Burada Ahlat'ın köklü ailelerinden Hacıpolatların kızı Miyeser Hanımla evlendi, altı çocuğu oldu, para kazandı, arsa satın aldı, yeni bir ev yaptırdı. Artık Ahlat'ın Efsanevi Halk Hekimi Abdullah Nalbant Usta olmuştu artık.

Abdullah Nalbant Ustanın Yaşam Öyküsünü Anlatan Kitap

En yakın komşularından birisi de Bayan Terzisi Sıdıka Sayın Hanımdı.

Abdullah Nalbant Usta 1985 yılında, 72 yaşında Ahlat'ta yaşama gözle-
rini yumdu. Kabri Ahlat Havai Baba Mezarlığı'ndadır.

Abdullah Nalbant Usta

SIDIKA SAYIN HANIM

Sıdıka Sayın Hanım, 01.07.1899 tarihinde Ermeni kökenli bir ailenin kızı olarak Ahlat'ta doğdu. Babasının adı Abdullah, annesinin adı Fatma'dır. Genç kızlık döneminde Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan olumsuz gelişmeler sonucunda çeşitli nedenlerle ailesinden ayrı kaldı. Ahlat'ın köklü ailelerinden birine mensup polis memuru olan İzzet Sayın ile evlendi ve Müslümanlığı seçti. Bu evlilikten Talia, Fahriye ve Yaşar adlarında üç çocuğu oldu. Çocukları büyüdüler, Talia Malatya'ya, Fahriye Batman'a gelin gitti. Yaşar askerlik görevini tamamladıktan sonra Batman'da işe girdi. Hepsinin çocukları oldu.

Sıdıka Hanım

Sıdika Hanım, bayan terziliği yapıyor, zengin mutfak kültürü ile komşulara çeşitli yemek tarifleri yapıyor, çevresinde büyük saygı ve itibar görüyordu. Bir süre sonra genç sayılacak bir yaşta eşini kaybetti. Eşinden kalan emekli maaşı ile geçinip gidiyordu. Zamanla yaşı ilerlemişti, çocukları artık seyrek gelmeye başlamışlardı. İşleri de bir hayli azalmıştı. Yalnızlık ona ağır geliyordu. Evinin tam karşısındaki evin çocukları ile kendi çocukları ve torunlarının hasretini gidermeye çalışıyordu. Bu nedenle karşı komşusu ile ilişkileri iyice gelişmişti. Evin hanımı Miyeser Hanım, kendi annesini genç yaşta kaybettiği için onu annesi gibi sevip sayıyordu. Bu komşuluk ilişkisi artık iki ev tek aile kimliği kazanmıştı. Miyeser Hanım'ı kızı, çocuklarını torunları, Abdullah Nalbant Ustayı da kardeşi gibi görüyordu. Aynı sevgi ve saygıyı Abdullah Nalbant Usta'nın ailesi de hissediyor, Sıdika Hanım'ı evin büyükannesi olarak kabul ediyor, sevgi ve saygı gösteriyorlardı.

Sıdika Hanım kızı ve oğluyla

KOMŞULUK İLİŞKİSİNDEN AHİRET KARDEŞLİĞİNE

Zaman içinde sevgi ve saygı boyutlarını aşan bu ilişkinin adını koymak gereksinimi duymuş olmalı ki **“Biz Ahiret Kardeşiyiz.”** şeklinde bir söylem geliştirdiler. Bu açıklama kısa sürede Sıdika Hanım'ın çocuklarına ve torunlarını bildirildi. Sıdika Hanım'ın çocukları ve torunları zaman zaman Ahlat'a ziyaretler yapmaya başladılar. Böylece iki aile arasında başlayan sıcak ilişki çocukları ve torunları da kapsayan geniş bir yapıya kavuşmuş oldu.

Batman ve Malatya’da yaşayan çocukları ve torunları yaz aylarında Ahlat’a geliyor, tatillerini burada geçiriyorlardı. İki ailenin ikinci kuşağı da birbirleri ile kardeş gibi bir birliktelik sergiliyorlardı. Aynı şekilde Abdullah Nalbant Usta’nın çocukları da onları ziyaret ediyor, mutlu ve güzel anlar yaşıyorlardı.

Sıdıka Hanım Aile Bireyleri ile Toplu Halde

Sıdıka Hanım, yaşı ilerledikçe ortaya çıkan sağlık sorunlarının çözümü için Ahlat’ta yeterli sağlık kuruluşlarının olmaması nedeniyle oğlu Yaşar Bey tarafından tedavi edilmek üzere Batman’a götürülmüştü. Bir süre sonra, 10.06.1961 tarihinde, 62 yaşında Batman’da yaşama gözlerini yumdu.

Ahlat’taki evi ve bahçesi sahipsiz kalmadı. Ahiret Kardeşi Abdullah Nalbant Usta ömrünün son demine kadar “Ahiret Kardeşi” Sıdıka Hanım’ın malını mülkünü gözetti korudu, evinin bakımını, onarımını yaptırıp kiraya verdi kirasını çocuklarına gönderdi. Bahçesindeki, bostanındaki sebze ve meyveleri ekti, biçti elde ettiği ürünleri derledi topladı Sıdıka Hanım’ın çocuklarına ve torunlarına gönderdi. Ahiret Kardeşi olmanın sırtına yüklediği tüm sorumluluklarını büyük bir ciddiyet ve samimiyet içinde yerine getirdi.

Kendilerinden sonra çocuklarına yansıyan bu Ahiret Kardeşliği ilişkisi günümüze kadar devam ede geldi. Bundan sonra da bu sevgi bağının yeni kuşaklara aktararak devam edeceğine inanıyoruz.

SONUÇ

Tarih, yaşayan bir organizma gibidir, dinamiktir. Tekrarlanmaz, sürekli değişim içindedir, durdurulamaz. Bu nedenle geçmişte yaşanmış, tarafları mutsuz etmiş, istenmeyen yaşanmışlıkları derin dondurucuya atıp gelecek kuşaklara taşımak sağlıklı bir iradenin ürünü olamaz. Çağımızda dünya bütünleşme sürecine girme çabaları içine girmişken, geçmişte yaşanmış istenmeyen olaylar üzerine tarihin bir sayfasına takılı kalmak, insanlığın geleceği açısından hoş görülebilecek bir yaklaşım değildir.

Evet, bazı yaşanmışlıklar olmuştur, istenmeyen olaylar yaşanmıştır. O olaylar o dönemde kalmıştır. Karşılıklı olarak geçmişin kötü izlerinden arınılmalı, kin ve nefret duyguları yerini sevgi ve saygıya terk etmelidir. Bunun için taraflar üzerlerine düşen görevleri çekinmeden, cesurca yerine getirmeli, geçmişten aldıkları bu sorumluluğu gelecek kuşaklara taşımak için ellerini taşın altına koymalıdır. Bunun için:

1. Taraflar geçmişte yaşanmış olan tüm olumlu ya da olumsuz olaylara karşı önyargılarını bir yana bırakıp geleceğe daha sağlıklı bir miras bırakmak için gerekli duyarlılığı göstermeye hazır oldukları göstermelidirler.
2. Bir asrı aşkın bir süre önce yaşanan istenmeyen olaylar nedeniyle içinde buldukları kin ve nefret duygularının geleceğe bir yarar sağlamadığı bilincinde olmalıdırlar.
3. Taraflar sen bunu yaptın, ben bunu yaptım restleşmesinden titizlikle kaçınmalıdırlar.
4. Her iki toplum arasında geçen yaşamışlıklarına üçüncü kurum ve kuruluşları karıştırmamaya özen gösterilmelidir.
5. Gerçekten de bu sorunun çözümünü istiyorlar ise, bunu sadece tavır ve davranışları ile değil da ortaya koyacakları somut yaklaşımları ile göstermelidirler.
6. Gelişen ve globalleşen bir dünyanın içinde yer almak istediklerine dair gerçek ve samimi iradeleri ile ortaya sürülen engelleri bir yana koymak suretiyle net bir biçimde tavır sergilemelidirler.
7. Taraflar ikili ilişkiler çerçevesinde aradaki gerginliği gidermeye yönelik hükümetler düzeyinde yapılan girişimleri görmezden gelmek yerine pozitif bir girişim olarak değerlendirilmelidir.
8. Ülkeler arasında çeşitli anlaşmazlıklar hatta savaşlar bile olabilir. Ancak zamanla bunların da ilelebet süremeyeceği anlaşıldığından aralarında barış anlaşmaları yapılır. Bunun en güzel örneğini Cumhuriyetimizin kurucusu büyük devlet adamı Mustafa Kemal ATATÜRK

göstermiştir. Cumhuriyetin kuruluşunun ardından bir yandan ülkenin onarım ve atılım hizmetlerini yapmaya çalışıyor, öte yandan savaştığı ülkelerle ilişkilerini geliştirmek için büyük çaba gösteriyordu. Bunun sonucunda da “Yurtta Barış, Dünyada Barış” gibi bir modeli dünya kamuoyunun önüne koyuyordu. Komşularla ve ülkelerle dostluk nasıl olurmuş dersini de vermeye başlamıştı. Kuruluşun hemen ardından Polonya, ABD ile peşi sıra 1934’de Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya ile Balkan Antantı imzalandı. Bunu Yugoslavya, Bulgaristan ile İran, Irak ve Afganistan’la İran’da Sadabad Paktı takip etti.

Türkiye, Arnavutluk, Macaristan, İsveç, İspanya, Çekoslovakya, Estonya, Finlandiya, İsviçre, Litvanya, İrlanda, Norveç, Şili, Uruguay, Almanya, Sırp-Hırvat-Sloven Dostluk Antlaşması, Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması ve İngiltere ile anlaşmalar yaptı. Hem de bütün bunları Avrupa’nın, Sovyet Rusya’nın, Amerika’nın baskılarına boyun eğmeden, onurlu bir şekilde yaptı.

Bu ilkenin Türk-Ermeni ilişkilerinde de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Modern, çağdaş ve geleceğe güvenle bakan bir dünya görüşü bunu gerektiriyor.

KAYNAKLAR

NALBANTOĞLU, İlhami, **Ahlat Halk Hekimliğinin Efsane İsmi Abdullah Nalbant Usta**, AKSAV Yayınları, Ankara, 2010, s. 117.

DEĞERTEKİN, Halil, **1.Dünya Savaşı/Doğu Cephesinde Muhacirler**, Kanguru Yayınları, Ankara, 2015, s. 143-155.

NALBANTOĞLU, İlhami, **Anadolu’da Türk Mührü: AHLAT**, AKSAV Yayınları, Ankara 1993.

NALBANTOĞLU, İlhami, **Anadolu’nun Kapısı, Türkiye’nin Tapusu AHLAT**, AKSAV Yayınları, Ankara, 1994.

Osmanlı Arşiv Belgeleri

Osmanlı Arşiv Belgesi BOA, İ.DH, 883/70444-18.

Osmanlı Arşiv Belgesi BOA, A.DVN,49/46.

Osmanlı Arşiv Belgesi BOA, DH, MKT,1505/51.

Osmanlı Arşiv Belgesi BOA, İ,DH, 1112/87002.

Osmanlı Arşiv Belgesi BOA, A. MKT. MHM,694/2/9.

Osmanlı Arşiv Belgesi BOA, MF, MKT,259/7-1.

Osmanlı Arşiv Belgesi BOA, Y.EE,33/6-2a.

**BATI AZERBAJYCAN TOPRAKLARINDA RUSYA İŞGALİ
“ERMENİ DEVLETİ KURULMASI YÖNÜNDE
GERÇEKLEŞTİRİLEN ASKERİ-SİYASİ TEDBİRLER”**

İbrahim KAZIMBEYLİ*

ÖZET

Makalede Azerbaycan'ın ezelî toprağı olan İrevan bölgesinin Ermenilere verilmesi ve bu bölgede Ermeni devletinin kurulması süreci incelenir. İrevan Hanlığı'nın Rusya tarafından işgal edilmesinden İrevan civarında Ermeni devletinin kurulmasına dek geçen süre içinde bölgenin Aborijen nüfusunun diskriminasyonu ve Ermenilerin göç ettirilmesi sonucunda bölgenin etnik yapısının değiştirilmesi, bölgede Ermeni devletinin kurulmasına hizmet eden idari reformları gibi konularda zengin arşiv kaynaklarına dayanarak araştırılıyor. Aynı zamanda 1918 yılında Batum konferansı döneminde Osmanlı Devleti tarafından Ermeni devletinin kurulması süreci incelenir. Makalede kullanılan olguların çoğunluğu ilk defa bilimsel devriye dâhildir.

Anahtar Kelimeler: İrevan Hanlığı, Ermeni İli, İrevan Guberniyası, Ermeni Devleti, Batum Konferansı.

* Doç. Dr., Nahçıvan Üniversitesi Rektör Yardımcısı.

PROCESS ON GIVING OF YERAVAN AND ESTABLISHMENT OF ARMENIAN STATE IN THE REGION

ABSTRACT

Process on giving of Yirevan region which is eternal land of Azerbaijan to the Armenians and establishment of Armenian state in this region are studied in the article. Questions like discrimination of aboriginal population of region during past period till establishment of Armenian state around Yirevan after occupation of Yirevan Khanate by Russia and changing of region's ethnic composition as a result of Armenians' deportation, administrative territorial reforms serving to establishment of Armenian state in the region are illuminated under rich archival materials. At the same time, process on establishment of Armenian state by Ottoman state during Batum conference period in 1918 is investigated. Most of the facts used in the article are included into scientific turnover for first time.

Key Words: Yirevan Khanate, Armenian Province, Yirevan Governorate, Armenian State, Batum Conference.

İrevan bölgesi tarih boyunca Azerbaycan topraklarında mevcut olmuş devletlerin bünyesinde olmuştur. İrevan Hanlığı (1747-1827) da tarihî Azerbaycan topraklarında yaranmakla Ağrı dağı ile Alagöz Dağı arasındaki Aras nehrinin iki yakasında bulunan toprakları kapsıyordu. Ağrıdağ ovasının Göyçe gölü havzası İrevan Hanlığı'nın merkez bölgeleri idi. İrevan Hanlığı kuzeyden Pembek ili, Şamşedil ve Kazak sultanlıkları ve Gence Hanlığı, doğudan Karabağ ve Nahçıvan hanlıkları, güneyden Hoy ve Maku hanlıkları, Güneybatı ve Batıdan Osmanlı İmparatorluğu ile komşu idi. 23,8 min km² alanı kapsayan İrevan Hanlığı 15 ilçeye bölünmüştü: 1) Kırkbulak; 2) Zengibasars; 3) Gernibasars; 4) Vedibasars; 5) Şerur; 6) Şürân; 7) Derekent; 8) Saatlı; 9) Talın; 10) Seyidli-Aksaklı; 11) Serdarabad; 12) Karpi; 13) Abaran; 14) Ereççek; 15) Göyçe.¹

İrevan Hanlığı kurulduğu 1747 yılından 1797 yılına kadar bağımsız hanlık olmuş, 1797-1828 yılları süresinde ise İran'ın yönetmenliği altında mevcudiyetini sürdürmüş, iç bağımsızlığını, aynı zamanda dış politikada da şu veya bu derecede bağımsızlığını korumayı bilmişti. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da mevcut olan diğer hanlıklar gibi, İrevan Hanlığının da siyasi tarihi ardı arkası kesilmeyen feodal çarpışmalar, kanlı saray darbeleri ve yabancı işgalcilere karşı mücadele ile ilgilidir. Yapılan mücadelelere rağmen, XVIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Azerbaycan hanlıklarının tek bayrak altında birleştirilmesi süreci başarısızlıkla sonuçlandı. Bu ise, yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan hanlıklarına dış askerî müdahale ve onları işgal etmek için uygun koşullar yarattı.

XVIII. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'la ilgili yayılcı planlarını gerçekleştirmek için öncelikle İran ve Rusya devletleri, kısmen de Osmanlı Devleti Güney Kafkasya'da faalleşti. İran, bu arazileri işgal edip Nadir Şah İmparatorluğu sınırları içinde imparatorluğu kurtarmak için çalışıyordu. Rusya ise, henüz I.Petro'nun döneminden başlayarak Güney Kafkasya'yı işgal etmek siyaseti yürütüyor, fakat ister I. Petro'nun (1682-1725), gerekse II. Yekaterina'nın (1762-1796) döneminde Güney Kafkasya'ya ordu yürüten Rusya bu bölgelerden eli boş dönmeli olmuştu. 1801 yılında Rusya'da imparator tahtına oturan I. Aleksandr (1801-1825) hemen tüm dikkatini Güney Kafkasya'nın işgaline yöneltti. Adı geçen dönemde Güney Kafkasya'daki perakendelik ve karmaşık askerî-siyasi ortam Rusya'nın bu bölgeyi işgal etmesini kolaylaştırıyordu. Oluşan durumdan yararlanan çar I. Aleksandr 12 Eylül 1801 yılında

¹ Шопен И.И., *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи*. СПб., 1852, с. 442-446.

Kartli-Kahetiya çarlığını Rusya'ya ilhak etti² ve bunun ardından Kuzey Azerbaycan hanlıklarına karşı açık saldırıya başladı. Rusya-Azerbaycan savaşı (1803-1813) sırasında 1803.yıl 29 Martta Car-Balaken, 1804 yıl 4 Ocakta Gence Rus birlikleri tarafından işgal edildi.

Gence'nin işgalinden sonra Kafkasya'daki Rus ordularının başkomutanı Dmitri Sisianov tüm dikkatini İrevan Hanlığının işgaline yöneltti. İrevan hanlığını Rusya'nın yönetmenliğini kabul etmek ve Danilin Ermeni Patriği olarak tanınması ile ilgili Sisianovla İrevan hanı Muhammed Han arasında altı ay süren mektuplaşmalar istenilen sonucu vermedi.³³ Sisianov imparator I. Aleksandr'a gönderdiği raporunda yazıyordu: "Muhammed Han ekselans imparatorun Danilin Ermeni Patriği olarak tanınması hakkında yüksek talimatı yerine getirmekten imtina ediyor. Onun cezasız kalması silahla ele geçirdiğimiz alanlarda imparator zati alileri otoritesini zayıflatıyor. Bu nedenle Muhammed Han'ı cezalandırmak ve Danili Ermeni Patriği yapmak için İrevan'a gitmeli ve orada garnizon (askeri birlik) yerleştirmeliyim. Yerel Ermeni tüccarları bize gıda sağlamayı vaat ediyorlar..."³⁴ Sisianov aynı zamanda, bu raporunda İrevan yürüyüşünü başarıyla tamamlamak için daha 4 alay ve 100 bin gümüş rubleye ihtiyaç duyduğunu da imparatorun dikkatine iletiyor ve daha sonra kaydediyordu ki, o bu güçlerle İrevan, Nahçıvan, Karabağ topraklarını zapt edecek ve Kür-Araz boyu bölgelerin tamamen işgali planını sonlandıracak.⁵ Sisianov 1804 yılı Mayıs ayında İrevan Hanlığı üzerine saldırıya geçmek hakkında emir imzaladı. 29 Mayıs'ta tuğgeneral Tuçkon'un başkanlığındaki Rus birlikleri İrevan kalesine doğru harekete başladılar. Onun ardından Sisianov'un takımı altında bulunan alaylar aynı yöne yola çıktılar. İrevan yönüne hareket eden Rus birliklerinin sayısı 4370 asker ve subaydan oluşuyordu.⁶ Yaklaşık üç ay süren bu yürüyüşte gösterdiği tüm çabalara rağmen, Rus birlikleri İrevan kalesini ele geçiremediler, İrevan'ın muhasarasından vazgeçmek zorunda kaldılar. 1 Eylül'de Sisianov Muhammed Han'a İrevan Kalesi'ni teslim etmek konusunda son başvurusunu yaptı, fakat reddedildi. Bundan sonra Sisianov Eylülün 3'ünde ablukayı durdurmak ve Rus birliklerini İrevan civarından geri

² Акты собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК), Т. I, Тифлис, 1866, док. 276, с. 267-268; Фадеев Р. Кавказская война, Москва, Эксмо Алгоритм, 2005, с. 36.

³ Дубровин Н., История войн и владычества русских на Кавказе, Т. IV.СПб., 1886, с. 279-285; Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. II, Тифлис, 1868, док. 1206, с. 605, док. 1209-1216, с. 605-610.

⁴ АКАК, Т. II, док. 1216, с. 610.

⁵ АКАК, Т. II, док. 1216, с. 610.

⁶ Aliyev F., Hasanov U., İrevan hanlığı, Bakü, Şark-Qerb, 2007, s. 115-116.

çekme konusunda emir verdi.⁷ Böylece, İrevan seferinde iki binden fazla askerini kaybeden Rus ordusu mağlup oldu ve İrevan’dan ayrıldı.⁸

Bununla birlikte, Rus birlikleri İrevan kalesinin kuşatmasından vazgeçseler de, stratejik öneme sahip İrevan Hanlığı topraklarının işgal edilmesi Rusya askerî yetkililerin esas amacı idi. Dolayısıyla, İrevan Hanlığının topraklarını parça parça işgal etmek ön plana geçirildi. 1805 yılı Mart sonlarında İrevan hanlığına tabi olan, stratejik ve ekonomik açıdan elverişli olan Şöreyel sultanlığı Rus birlikleri tarafından tamamen işgal edildi.⁹

1805 yılı Kürekçay sözleşmeleri ile Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlıkları Rusya'ya bağlandı, 1806 yılı askerî yürüyüşlerde ise Derbent, Bakü ve Guba hanlıkları işgal edildi ve böylece Kuzey Azerbaycan hanlıklarının işgali süreci esasen tamamlandı. Fakat bu, Rusya'nın Ermenistan'ın işgal edilmesi fikrinden vaz geçmesi demek değildi. Rus birlikleri General Qudoviçin kumandlığında 1808 yılı Eylül'ünde İrevan ve Nahçıvan hanlıkları üzerine yeni saldırıya başladılar. Bu yürüyüşte 240 subay ve 7506 Rus askerî yer alıyordu.¹⁰ Eylül'ün sonlarında Ruslarla mücadelesinde yenilen Hüseyinkulu Han'ın geri çekilmesi ile 3 Ekim İrevan kalesi Gudoviç tarafından kuşatıldı.¹¹ Nahçıvanın işgali emri alan tuğgeneral Nebolsin 78 subay ve 3062 askerle 9 Ekim'de Karabağ'dan Nahçıvan'a doğru hareket etti.¹² Nahçıvan'ın savunmasını yapmak mümkün olmadı, çünkü nüfus arasında önemli etkisi olan Kelbeli Han 1808 yılı yazında hanlıktan mahrum edilerek ailesi ile birlikte İran'a götürülmüştü.

Onun oğlu Şeyhali beyin kendi yakın adamları ile Karabağ'a kaçarak Ruslara katılması ve Nebolsinin yürüyüşüne kılavuzluk etmesi Nahçıvan'ın işgalinde önemli rol oynadı.¹³ 28 Ekim 1808'de Nahçıvan yakınındaki Karababa

⁷ АКАК, Т. II, док. 1242, с. 619; Aliyev F., Hasanov U., **İrevan Hanlığı**, s. 123.

⁸ АКАК, Т. II, док. 1682, с. 815-816.

⁹ **İrevan hanlığı, Rusiya işgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesi**, Bakı, Azerbaycan, 2010, s. 303.

¹⁰ Дубровин Н.Ф., **История войны и владычества русских на Кавказе**, Т. V. СПб., 1887, с. 209.

¹¹ РГВИА, ф. ВУА, док. 6265, л. 12-16.

¹² Дубровин Н.Ф., **История войны и владычества русских на Кавказе**, Т. V, с. 215.

¹³ АКАК, Т. III, док. 476, с. 267-268; Ибрагимбейли Х.М., **Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из военно-политической истории)**, Москва, «Наука», 1969, с. 93.

adlı yerde yaşanan dövüşte Ruslar Abbas Mirza'nın ordusunu yenilgiye uğrattılar. Sonuçta 1 Kasım 1808'de Nahçıvan Ruslar tarafından zapt edildi.¹⁴ İrevan kalesinin savunmalarına Hüseyinkulu Han'ın kardeşi Hasan Han başkanlık ediyordu. Kaleyi teslim etmekle ilgili Gudoviç'in tekidli başvurularına Hasan Han tarafından ret cevabı verildi.¹⁵ Gudoviç'in kaleyi teslim etmek hususunda talebine Hasan Han aşağıdaki cevabı vermiştir: "...Siz talep ediyorsunuz ki, İrevan kalesini gönüllü teslim edim, karşılığında İrevan hanlığını bana vereceksiniz. Eğer bu iş iyiye, o zaman siz de İran hükümdarına hizmet edin, karşılığında İrevan, Tebriz ve başka hanlıkların kontrolünü alın."¹⁶

Kışın erken gelmesi ile Tiflis'le ilişkilerin kesilmesi tehlikesi karşısında gıda, yem ve silah eksiklikleri Rus birliklerini zor duruma soktu. Bu nedenle Gudoviç tüm dikkatini İrevan kalesinin saldırıyla alınmasına yöneltti. Rus birlikleri 17 Kasım 1808'de İrevan kalesine sonraki büyük ölçekli saldırı gerçekleştirdiler, fakat ciddi direnişe rastlayıp başarısızlığa uğradılar. Ciddi telefata verdi. 30 Kasım'da geri çekilmeli olan Rus birlikleri İrevan'dan mağlup durumda geri döndüler. Rus harp tarihçisi N.F. Dubrovin yazıyor ki, İrevan saldırısı sonucunda Rus alayları öyle bir duruma düştüler ki, kaleye tekrar saldırı hakkında düşünmediler bile.¹⁷ Gudoviç'in Rus imparatoruna gönderdiği rapora göre bu dövüşte 17 subay ve 269 asker ölmüş, 64 subay ve 829 asker ise yaralanmıştı.¹⁸ Bölgede kuvvetlenemeyeceğini gören Rus işgalci birliklerinin komutanı Nebolsin Nahçıvan'da kuvvetlenemedi ve burayı terk etmeli oldu.¹⁹ Takipler ve güçlü kar yağmasına bağlı soğuk hava koşulları sonucunda Rus birlikleri bin kişi daha kayıp vererek Karabağ'a döndüler.²⁰ Bu, Rus askerlerinin 1804 yılı seferinden sonra İrevan hanlığındaki ikinci rüsvay yenilgisi idi. Şunu da belirtelim ki, Rus birliklerinin İrevan'ı almak için ister 1804, gerekse 1808 yıl yürüyüşlerinde Ermeniler Ruslarla paralel dövüşmekle yanı sıra, onları gıda, yem ve diğer gerekli araçları sağlayıp kendi yardımlarında bulunmuşlar. İrevan'daki yenilgiden sonra General Gudoviç'in Kafkasya'daki Rus ordularının başkumandanı görevinden geri çağrıldı, yerine General Tormosov atandı.²¹ Tormosov İran'la ilişkileri müzakere yoluyla düzene sokmaya

¹⁴ РГВИА, ф. ВУА, док. 4266, л. 1-2; АКАК, Т. III, док. 474, с. 267; *Nahçıvan tarihi*, Üç cildde. II cild. Nahçıvan, Есепи, 2014, s. 84.

¹⁵ РГВИА, ф. ВУА, док. 4266, л. 1-2.

¹⁶ *Присоединение Восточной Армении к России*, Т. I. 1801-1813. (Сб. док.). Ред. Ц.П.Агаян, Ереван, Издательство Академии Наук Армянской ССР, 1972, с. 473.

¹⁷ Дубровин Н.Ф. *История войны и владычества русских на Кавказе*, Т. V, с. 224.

¹⁸ АКАК, Т. III, док. 467, с. 252-264.

¹⁹ АКАК, Т. III, док. 462, с. 250-251; *Nahçıvan tarihi*, Üç cildde. II cild, s. 85.

²⁰ *Утверждение русского владычества на Кавказе. под ред. В.А Потто*, Т. I. Тифлис, 1901, с. 305.

²¹ Дубровин Н.Ф., *История войны и владычества русских на Кавказе*, Т. V, с. 279.

çalıştı. Aynı zamanda İran şahı da Rusya ile görüşmelere başlamağı önerdi.²² 1810 yılının Nisan ayında taraflar arasında Esgeran’da yapılan görüşmelerde Rusya Nahçıvan ve İrevan hanlıklarını, İran ise Talış hanlığını talep etti. Ruslar burada vaktiyle Kırım için kullandıkları yönteme el atarak, Talış hanlığının Rusya ve İran’dan asılı olmayan bir arazi olmasını önerdiler. Fakat bu görüşmelerden bir sonuca varılmadı. Tormosov da selefi gibi İrevan Hanlığının işgal edilmesine büyük önem veriyordu ve bu hanlığın işgalinin İran’ı barışa mecbur edeceğini düşünüyordu. Fakat Hüseyinkulu Han’ın askerî ve diplomatik yeteneğı, Tormosov’un planlarının gerçekleşmesine imkân vermedi. Rusya-İran Savaşı 12 Ekim 1813’te Gülüstan anlaşmasının imzalanması ile sonuçlandı. Gülüstan sözleşmesine göre, İran Rusya’nın Kafkasya’daki işgalleri barışmalı oldu ve Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Guba, Bakü ve Talış hanlıklarının, ayrıca Doğu Gürcistan ve Dağıstan Rusya’ya geçtiğini doğruladı.²³ İrevan ve Nahçıvan hanlıkları ise İran’ın içinde kaldı. Böylece, XIX. yüzyılın başlarında Rusya ve İran arasında Azerbaycan toprakları uğruna giden savaşın birinci aşaması bitmiş oldu.

Gülüstan anlaşmasının imzalanmasından sonra da İran-Rusya ilişkileri gergin olarak kalıyordu. İran kendi başarısızlığı ile barışmıyor, Rusya ise yeni arazileri, özellikle de İrevan hanlığını ele geçirmeye çalışıyordu. İki ülke arasındaki ilişkilerin giderek keskinleşmesi ikinci Rusya-İran savaşına (1826-1828) yol açtı. Bu savaşın gidişinde – 1 Ekim 1827’de İrevan kalesinin Ruslar tarafından tutulması ile İrevan Hanlığı çöktü ve İrevan bölgesi Rusya’nın işgali altına düştü. Kafkasya’daki Rus birliklerinin Komutanı General İvan Paskeviç’in emri üzerine 6 Ekim’de İrevan’da “Geçici yönetim” oluşturuldu. Yerel birliklerin komutanı General Krasovski idarenin reisi, İrevan kalesinin komutanı General Borodin ve Ermeni Piskoposu Nerses Aştarakesi yönetim üyeleri görevine atandılar. İrevan bölgesinde hâkimiyeti tam ele almak, yönetim işlerini yürütmek, disiplini düzenlemek, bölgedeki birliklerinin teminat ve donatım sorunlarını çözmek gibi konularda “Geçici yönetimin” karşısına temel görev olarak konulmuştu.²⁴

²² Утверждение русского владычества на Кавказе, Т. I, с. 16

²³ Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. **Azerbaycan: Uluslararası ilişkiler hvə diplomatiya tarixi. 1639-1828. Devletlerarası anlaşmalar və digər yabancı siyaset protokolleri**, Dörd cildde, I cild. Bakü, 2009, s. 439; Şükürov K.K., **Türkmençay – 1828, Tarixi kronika**, Bakü, Çasıoğlu, 2006, s. 12-14; Süleymanov M., **Gülüstan anlaşması**, II kısım, Bakı, İlm və Tehsil, 2014, s. 576.

²⁴ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. (АКАК). Том VII, Тифлис, 1878, с. 480-481.

Aynı zamanda, İrevan Hanlığı topraklarında güvenliğin sağlanması ve bölgede hizmetinin düzenlenmesi için Ermeni nüfustan piyade ve süvari drujinaların (birlik) düzenlenmesi de geçici idarenin göreviydi.²⁵

İrevan Hanlığı topraklarında Azerbaycanlı nüfus mutlak çoğunluğa sahip olmasına rağmen “Geçici yönetimde” Azerbaycanlıların temsil olunmaması, güvenlik ve gözetim hizmeti için Ermeni nüfusundan silahlı birliklerin oluşturulması İrevan bölgesinin Ermenileştirilmesinin temelini attı.

10 Şubat 1828’de imzalanan Türkmençay anlaşmasının üçüncü maddesi ile Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının Rusya’ya geçtiği tespit edildi. Sözleşmenin imzalanmasından az sonra – 21 Mart 1828’de Rusya imparatoru I. Nikolay’ın verdiği fermanla “Geçici yönetim” iptal edildi ve Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının arazisinde “Ermeni vilayeti (ili)” adlı geçici idari-yönetim oluşturuldu.²⁶ Ermeni ilinin başkanı görevine yerel birliklerin komutanı, Tuğgeneral Aleksandr Çavçavadze atandı. Nahçıvan ve İrevan hanlıkları topraklarında “Ermeni ili”nin oluşturulması ile Azerbaycan topraklarında Ermeni devleti kurulması için önemli bir adım atıldı.

Türkmençay ve Edirne anlaşmaları ile Rusya hükümeti İran ve Türkiye’den Ermeni nüfusunun Güney Kafkasya bölgesine göç ettirilmesi sürecine başladı. 26 Şubat 1828’tan 11 Haziranın 1828’e kadar, yani üç buçuk ay boyunca İran’dan Kuzey Azerbaycan’a - İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının topraklarına 8249 Ermeni ailesi, yani, yaklaşık 40 bin Ermeni göç ettirildi. Az sonra, Osmanlı Devleti üzerinden de 90 bin kişiden fazla Ermeni nüfusu Güney Kafkasya’ya göç ettirilerek adı geçen hanlıkların arazisinde yerleştirildi.²⁷

Göçlerden önce, sonradan “Ermeni ili” olarak adlandırılan bölgenin nüfusu 107.224 kişi idi ki, bunun da %76.24 Azerbaycanlılar, %23.45’ü Ermenilerden oluşuyordu.²⁸ İrevan’ın 9700 kişilik nüfusunun %75.6 Azerbaycanlılar, %24.4 Ermeniler idi. Azerbaycanlıların nüfusun etnik bünyesinde bu tür üstünlük oluşturması bu toprakların tarihî Azerbaycan toprakları olduğunu teyit eden itiraz edilemez bir gerçektir. Göçürülmeden sonra nüfusun etnik dağılımı keskin değişti. Sadece İrevan şehrinde göç ettirme sonucunda nüfus

²⁵ АКАК, Т. VII, с. 480-481

²⁶ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, Часть I, Москва, 1833, с. 278-279.

²⁷ АКАК, Т. VII, с. 619-620, 845.

²⁸ Aliyev F., Hasanov U., *İrevan hanlığı*, s. 15.

11.463 kişiye ulaştı. Sonuçta Azerbaycanlı nüfus sayısı %64'e indi, Ermenilerin sayısı ise %36'e yükseldi.²⁹

Böylece, Rusya Kuzey Azerbaycan'ın işgali sırasında Ermenilerin çar ordusuna gösterdikleri hizmet karşılığında onlara işgal edilmiş Azerbaycan topraklarında - Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının topraklarında “Ermeni vilayeti” adı verilen araziye hediye etti. Bununla da Ermeniler çar Rusyası'nın himayesi ve yardımı ile Güney Kafkasya'da kendilerine toprak tabanı yaratmış oldular.

Ermeni ilinin yönetimi için kurallar projesi de hazırlanmıştı. Bu proje Ermeni nüfusa karşı belli liberalliğin uygulanmasını öngörüyordu. Proje, genel olarak Rusya'nın ildeki hâkimiyetinin güçlendirilmesine hizmet etse de, bu bölgenin Ermenileştirilmesine de zemin yaratmalı idi.³⁰

Rusya hükümeti Güney Kafkasya'nın işgalini ve burada kuvvetlenmesine ilişkin politikasını gerçekleştirdikten sonra 10 Nisan 1840 yasası ile “Ermeni vilayeti”ni iptal etti. İrevan ve Nahçıvan eyaletleri aynı adlı kazalara dönüştü. Çar Nikolay'ın fermanı üzere 9 Haziran 1849'da eski “Ermeni vilayeti” ve Gümrü (Gümrü) kazası esasında İrevan guberniyası (kazası) yaratıldı. Yeni guberniya ve onun idareleri 1 Ocak 1850'de faaliyete başladı. Bazı idari arazi değişikliklerinden sonra guberniya İrevan, Aleksandropol, Eçmiedzin, Nahçıvan, Yenibayazid, Şerur-Dereleyez ve Sürmeli kazalarına bölündü.³¹ İrevan bölgesinde guberniya yönetimi 1917 yılına kadar devam etti. İrevan guberniyasının oluşturulması aslında Batı Azerbaycan topraklarında Ermenilere devlet oluşturma yolunda sonraki adım oldu. Bundan sonraki dönemde de Ermenilerin İran ve Türkiye'den İrevan guberniyası bölgesine göç ettirilmesi süreci devam ettirildi ve XIX. yüzyılın sonu – XX. yüzyılın başları için artık guberniya arazisinde Ermenilerin mutlak çoğunluğunun sağlanması başarılıydı. 1917 yılı için Kafkas takvimine göre, 24.745 km kare arazisi olan İrevan kazasında 1.120.242 kişi yaşıyordu ki, bunun da 669.871'i (%59,8) Ermeni, 373.582 neferi (%33,35) Azerbaycanlı idi. İrevan kentinde ise 51.286 kişi nüfus kaydı alınmıştı; bunun 12.557 kişi (%24,5) Azerbaycanlı, 37.204 neferi (%72,5) Ermeni idi.³² Oysa yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1828 yılında 9700 kişi nüfuslu İrevan şehrinin nüfusunun %75,6'sını Azeriler, %24,4'ünü Ermeniler oluşturuyordu. Buradan da görüldüğü gibi, 1828-1917 yılları arasındaki dönemde

²⁹ Aliyev F., Hasanovv U., **İrevan hanlığı**, s. 16.

³⁰ Süleymanov M., **Ermeni milletçiliyi ve tecavüzkarlığı tarihinden**, Bakı, Harbi yayınevi, 2008, s. 366.

³¹ **Полное собрание законов Российской Империи**, Собрание Второе, Том XXIV, Отделение 1, 1849 г., с. 312.

³² **Кавказский календарь на 1917 год**, Тифлис, 1916, с. 216-220.

Rusya'nın gerçekleştirdiği hedefli göç ettirme politikası ve Azerbaycanlılara karşı ayrımcılık ve diskriminasiya politikası sonucunda ister İrevan guberniyası, gerekse İrevan kentinde Azerbaycanlı nüfusun sayısı azalmış, Ermenilerin sayısı artmıştı. Azerbaycanlı nüfusta doğal artışın Ermenilerden en az iki kat fazla olduğunu da buraya eklersek, bu göç ettirmenin ölçeği hakkında daha aydın net tesevvür yaranır. Rus oryantalisti N. Şavrov 1911 yılında yayınladığı kitabında haklı olarak yazıyordu: “Güney Kafkasya’da yaşayan 1 milyon 300 bin Ermeni'nin 1 milyonu yerli değildir. Ve onlar bizim tarafımızdan göç ettirilmiştir.”³³ Böylece, Ermenilerin toplu şekilde Güney Kafkasya’ya, özellikle İrevan bölgesine göç ettirilmesi bu bölgede demografik durumu ciddi etkiledi ve Ermenilerin gelecek toprak iddialarının esası konuldu. Rusya’nın kapsamlı desteği ve yarattığı uygun koşullar ile Ermeniler sonradan İrevan bölgesinde kuvvetlendiler. Bununla da, Rusya Kuzey Azerbaycan’da, Azerbaycan ile İran ve Osmanlı devletleri arasında Ermenilerden oluşan tampon bölgesi yaratmış oldu. Çarizm kendisinin Azerbaycan’a karşı ve Türkiye’ye karşı politikasını gerçekleştirmek için Ermenileri bir araç olarak kullandı. Rusya sömürgecileri tarafından silahlandırılan ve kapsamlı savunulan Ermeni silahlı birlikleri bölgede Türk-Müslüman nüfusa karşı katliamlar yapmaya başladılar.

Ermenilerin 1890’lı yıllardan başlayarak Osmanlı devletine karşı kaldırdıkları hain ayaklanmalar başarısız olduktan sonra bu mücadelenin merkezi Azerbaycan’a geçti. Çar Rusyasından kapsamlı destek alan Ermeniler XIX. yüzyılın sonlarından itibaren “Büyük Ermenistan” fikrini gerçekleştirmek uğruna açık mücadeleye başladılar. Bu düşüncenin temel unsurlarından biri de İrevan bölgesinde yerel Azerbaycanlı nüfusunu yok etmek ve onların yaşadıkları toprakları tamamen ele geçirmek idi.

Ermeniler 1905 yılından itibaren Azerbaycan halkına karşı toplu katliamlar yaptılar. 1905-1907. yıllarında Ermeniler Azerilere karşı, Azerilerin yaşadığı tüm birimleri kapsayan büyük ölçekli kanlı işlemler yaptılar, yüzlerce yerleşim yerleri yerle bir oldu, binlerce Azerbaycanlıyı hunharca katlettiler. Amaç, bu bölgelerde yaşayan Türk-Müslümanları kırmakla gelecekte Ermeni devleti kurmak için zemin hazırlamaktı. Bu yıllarda sadece İrevan guberniyasında 200’den fazla Müslüman köyü Ermeniler tarafından yerle bir edildi, nüfusu soykırıma maruz kaldı. Fakat 1905-1907 yıllarında yaptıkları katliamlar da Ermenileri sakinleştirmede. Onlar Birinci Dünya Savaşı’nın doğurduğu tarihi şartlardan faydalanarak yeniden mitolojik “Büyük Ermenistan” devleti

³³ Шавров Н.Н., **Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам**, С-П, 1911, с. 64.

yaratmaya gayret gösterdiler. 1917 yılında Rusya İmparatorluğu'nun dağılması ile Güney Kafkasya'da oluşan anarşi ortamında Ermeniler Azerbaycanlılara karşı katliamların daha vahim dönemine başladılar. 1918 yılının Mart ayında Bakü'de başlatılan ve tüm Azerbaycan'ı kapsayan katliamlar sonucu yüz binden fazla Türk-Müslüman katledildi, nüfusa milyarderca hasar verildi.

Dönemin arşiv belge ve materyallerinin incelenmesi kanıtıyor ki, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'da gerçekleştirdiği göç ettirme politikaları ve idari reformları, Ermenileri İrevan bölgesinde yerleştirmeye, onların şahsında adı geçen bölgede tampon bölgesi ve çarizm için sosyal dayanak yaratmaya, Güney Kafkasya'yı Gürcü, Müslüman ve Ermeniler arasında eşit şekilde bölmeye hesaplanmıştı. Bu politika Azerbaycan topraklarının birkaç merkezden yönetilmesine yol açtı ki, bu da Ermenilerin, aynı zamanda Gürcülerin Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları için zemin hazırlamaktı.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Rusya Osmanlı Devleti ile ilgili planlarını gerçekleştirmek için yeniden “Ermeni faktörü”nden faydalanmağa karar verdi. Çarizm, Ermenilerin savaşta Rusya'yı destekleyeceği ve Osmanlı devletine karşı ayaklanma organize ederlerse, onlara Doğu Anadolu'da, özellikle Kilikya'da özerklik, Rusya Ermenilerine ise reformlar vaat ediyordu [13, s. 89]. Savaş döneminde Rusya ile paralel olarak İngiltere ve Fransa da Ermenilere çeşitli vaatler vererek Osmanlı devleti ile ilgili planlarını gerçekleştirmek için onlardan bir vasıta olarak kullandılar. Fakat ne kadar garip de görünse, Ermenilerin Antanta'nın elinde Osmanlı devletine karşı bir araç olarak kullanmalarına rağmen sonunda Ermenilere devlet yaratan ve onu ilk tanıyan itilaf devletleri değil de Osmanlı devleti oldu.

Rusya'daki 1917 Ekim ihtilalinden az sonra, 15 Kasım'da Güney Kafkasya'da “Transkafkasya Komiserliği” oluştu. 23 Şubat 1918'de oluşan Transkafkasya Seymi Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını onayladı ve 22 Nisan'da Güney Kafkasya'yı bağımsız federal demokratik cumhuriyet ilan etti. 26 Mayıs 1918 yılında bu cumhuriyetin çöküşü ile Güney Kafkasya'da bağımsız devletlerin kurulması süreci başladı.

Bahsedilen dönemde bölgede gerçek güç sahibi olan burada giden süreci kendi kontrolünde bulunduran Osmanlı hükümeti ilk önce Seymin dağılması halinde Güney Kafkasya'da sadece Azerbaycan ve Gürcü devletlerinin kurulması politikasını yürütürdü. Belirtmek gerekir ki, bu politika hiç de Osmanlı hükümetinin tüm üyeleri tarafından desteklenmiyordu.

Sadrazam Talat Paşa ve askerî Bakan Enver Paşa Güney Kafkasya'da Ermeni devleti kurulmasının aleyhinde idiler ve bu konuda “yarayı kökünden temizlemek” taraftarı idiler.³⁴ Bu imkânsız olduğundan “Ermenistan'ın çok zayıf ve yaşayamayacak bir devlet şeklinde teşekkül etmesini” teklif ediyorlardı. Fakat Talat Paşa ve Enver Paşa farklı olarak, Batum görüşmelerinde Türkiye heyetine başkanlık eden Danıştay Başkanı ve Adalet Bakanı Halil Bey Mentşe ve Osmanlı Orduları Kafkas Cephesi Komutanı Ferik Mehmet Vehib Paşa Güney Kafkasya'da Azerbaycan topraklarını hesabına Ermenilere devlet yaratmak taraftarı idiler. Onlar sandılar ki, bununla Ermeniler hem Anadolu'dan uzaklaştırılacak, hem Türkiye-Ermeni ilişkileri düzene sokulacak, hem de “Ermeni meselesi” ile ilgili Türkiye'ye karşı uluslararası “kınamağa” son verilecektir.³⁵

Şunu da belirtmek gerekiyor ki, Talat ve Enver Paşaların mevcut durumda Ermeni devletinin kurulmasına izin vermemek ve bu konuda “yarayı kökünden temizlemek” isteğine Azerbaycan temsilcileri hiç de olumlu yaklaşmıyorlardı. Onlar kendi konumuna dayanarak belirttiler ki, eğer bölgede üç - Gürcü, Müslüman ve Ermeni kantonları yerine sadece iki - Gürcü ve Müslüman devletleri kurulursa, o zaman Güney Kafkasya'da ve özellikle de ultimatonda talep edilen, Osmanlı devletine birleştirilecek bölgelerde bulunan büyük Ermeni kütlesi Azerbaycan'a gidecek. Bu da Azerbaycan'a aslında daha büyük katliamlar, musibetler ve enkaz getirecek. Buna meydan vermemek için küçük bir arazide Ermenilerin millî devletlerini kurmak ve onları oraya cem etmek gerekir. Bu konuda Azerbaycan temsilcileri 23 Mayıs 1918'de Batum'dan Enver paşaya yazılı bir başvuru da gönderdiler.³⁶

Azerbaycan temsilcilerinin başvurusu, aynı zamanda Halil Bey Mentşe'nin ısrarı sadrazam Talat Paşa ve askerî Bakan Enver Paşa'nın Ermeni devletinin kurulması konusundaki düşüncelerini ciddi etkiledi.³⁷ Ermeni devletinin kurulmasına rıza elde edildikten sonra bu devletin hangi siyasi merkez etrafında oluşturulması meselesi tartışma konusuna dönüştü. Aleksandropol Türkler tarafından alındıktan sonra Ermenilere siyasi merkez olarak İrevan'ın

³⁴ **ATASE**, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31; **BOA**, HR.SYS, D. 2398, G. 5, v. 113-115.

³⁵ Mahmudov Y., İrevan ve çevresindeki topraklar Ermenilere hangi şartlarla verilmişti? Azerbaycan halkının bu topraklara tarihi miras hakkı sağlanmalıdır // **Azerbaycan Gazetesi**, 14 Ekim 2014.

³⁶ **BOA**, HR. SYS, D. 2398, G. 4, v. 12.

³⁷ **ATASE**, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31; **BOA**, HR.SYS, D. 2398, G. 5, v. 113-115.

verilmesi konusu gündeme geldi. Osmanlı siyasi daireleri İrevan'dan taviz istemeseler de, Ermeniler bu konu üzerinde ısrarla durdular. Şimdi Türkler yeni oluşan Ermeni devleti için siyasi merkez olarak ya Aleksandropol'u Ermenilere vermeli ve bu şehirle ilgili ileri sürdüğü talebinden geri çekilmeli, ya da İrevan'ı Müslümanlardan alıp onlara vermeli idiler. Bu iki seçenek karşısında Aleksandropol'dan vazgeçmek fikrini bile kabul etmeyen Türkler ikinci seçeneğe üstünlük verdiler.³⁸

Batum toplantısında (11 Mayıs-4 Haziran 1918) Ermeni devletinin kurulması meselesi ile ilgili yapılan görüşmeler hakkında sadrazama bilgi veren Halil Bey bu konuyu şu biçimde yorumladı: “.. Ermenilere gelince, onlar İrevan'ın kalan kısmında teşekkül edebilirler. Sadrazamın Kafkasya'da Ermeni mevcudiyetinin aleyhinde olmadığına memnun oldum. Bu bir siyasi zorunluktur. Kafkasya'da Ermenilerin en yoğun olarak yaşadığı yerler Osmanlı Devleti'ne birleştirilecek yerlerdir, diğer yerlerde Ermeniler Müslümanlar arasında dağınık biçimde yaşamaktadırlar. Osmanlı Devleti'ne birleştirilecek toprakların karşı tarafında Ermeni devletinin kurulması için bir alan ayrılmasının uygun olup- olmadığını Müslüman temsilciler ile geniş ele aldık ve sonuçta bunun imkânsız olduğu ortaya çıktı.”³⁹

Sadrazamın Ermeni meselesinde mümkünse “yarayı kökünden temizlemek ve Ermeni devletinin kurulmasına genellikle izin vermemek” fikrini imkânsız ve tehlikeli bulan Halil Bey Ermenilere devlet oluşturulmasını gerekli bulur ve bildirir ki, “arzum hilafına olsa da, tabii ki, görevimi yürüteceğim, fakat zorunluluk ile atacağım bu imza hayatımın en acı bir sayfası olacaktır.”⁴⁰ Talat ve Enver paşalardan farklı olarak, Vehip Paşa da mevcut gerçekliği değerlendiren Halil Bey ile aynı düşüncede idi. O, Enver Paşa'nın telgrafına 29 Mayıs 1918 tarihinde verdiği cevapta “verilen emirleri yerine getirmek için çalıştıklarını” belirtiyor ve onu da kaydediyordu ki, “Ermenileri büsbütün var olmayan edemeyiz. Herhalde onlara bir vücut vermek icap ediyor ve zorundayız.”⁴¹ Batum'daki Türk heyetinin konumuna göre kurulacak Ermeni devleti Eçmiedzin ve Yeni Bayezid kazalarından oluşuyordu.⁴²

³⁸ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31; BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5, v. 113-115; Gafarov V., *Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan konusu (1917-1922)*, Bakü, Azərneşr, 2011, s. 162

³⁹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 3, v. 55-57.

⁴⁰ BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 3, v. 55-57.

⁴¹ (ATASE), A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26; Gafarov V., *Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan konusu*, s. 168.

⁴² Gafarov V., *Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan konusu*, s. 168.

Halil Bey 26 Mayıs 1918'de Azerbaycan ve Ermeni temsilcileri ile geniş görüşmeler yaptı. Bu konuşmalardan elde edilen sonuç şu oldu ki: 1) Azerbaycan temsilcileri şimdi Ermenilerin elinde olan Bakü ile ilgili çok rahatsız idiler ve Osmanlı askerî yardımını ülkeye sağlamak için Osmanlı Devleti'ne geçecek arazinin karşı tarafında Ermenilere onları kısmen temin edecek bir arazi ayırmağa razı oldular; 2) Ermeni temsilcileri de böyle bir arazinin ayrılmasından memnun kaldılar. Ermeni temsilcileri bu şekilde onlara devlet yarattığı takdirde İstanbul'a bir heyet göndererek Osmanlı Devleti'ne sadakat arz edeceklerini beyan ediyorlar; 3) Ermenilere bu şekilde devlet kurulmasının Avrupa ve Amerika'da yaratacağı etkisi çok büyük olacaktır.⁴³

İrevan civarında Ermeni devletinin kurulması ile ilgili Batum konferansında yapılan görüşmeler 30 Mayıs'ta sona erdi. İrevan'ın Ermenilere verilmesi ve İrevan bölgesinde Ermeni devletinin kurulması karşılığında Ermeni heyeti aşağıdaki şartların yerine getirilmesini üstlendi.

1. Ermenilerle Müslümanlar arasında düşmanlık ortadan kaldırılacak ve Ermeni tarafı Stepan Şaumyan'la ilişkiye girip Bakü'nün Müslüman nüfusun güvenliğini sağlayacak, bununla Azerbaycanlılara karşı toplu katliamların önü alınacaktır,
2. Azerbaycan kazalarında Ermeni silahlı birlikleri tarafından Müslümanlara karşı gerçekleştirilen kitlesel katliamlar durdurulacak,
3. Ermenistan hükümeti İrevan'da ve yeni oluşturulan Ermeni devletinin diğer bölgelerinde Müslümanların serbest dinî ibadet, kültür, siyasi ve ana dilinde eğitim alma haklarını sağlayacaktır,
4. Ermeniler Azerbaycan'a karşı toprak iddialarından vazgeçecekler,
5. Ermeniler gelecekte Azerbaycan'la birim konfederatif devlette birleşeceklerdir.⁴⁴

Böylece, Batum görüşmelerinde İrevan'ın Ermenilere verilmesi ile bağlı anlaşma elde edildikten sonra, 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Konseyi kararıyla İrevan şehri Ermenilere verildi.⁴⁵

Yeni kurulmuş Ermeni devletinin arazisi İrevan kenti ve çevresindeki topraklardan oluşmak üzere 9 bin km kare idi. Ermenistan cumhuriyeti Göyçe

⁴³ BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5, v. 129-130; BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 6, v. 82-83.

⁴⁴ BOA, HMŞ.İŞO, D. 107, G. 11, v. 11-19, 28-32; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4, v. 1-2; ARPIİSSA, f. 276, siy. 9, iş 1, v. 47, 19; Mahmudov Y. İrevan ve çevresindeki topraklar Ermenilere hangi şartlarla verilmişti? Azerbaycan halkının aynı topraklara tarihi varislik hükuku berpa olunmalıdır//**Azerbaycan Gazetesi**, 14 ekim 2014.

⁴⁵ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 51-52.

gölü ile Osmanlı Devleti'nin yeni sınırları arasındaki dar dağlık araziye kapsıyordu. Bu şu toprakları içerir: Yeni Bayazıt kazası (Basarkeçər denilen güneydoğu kısmı dışında), İrevan kazası (Gemerli-Gernibasar, Uluhanlı-Zengibasar ve Vedibasar dışında), Eçmiedzin kazası (Serdarabad hariç) ve Gümrü kazası (kaza merkezi Aleksandropol istisna olmak üzere).⁴⁶ Ermenilere verilmiş Azerbaycan topraklarının nüfusu toplam 321.000 idi ki, onun da 230 bini Ermeni, 80 bini Türk-Müslüman, 11 bini ise diğer halkların temsilcileri idi.⁴⁷

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti Batum Konferansı sırasında İrevan merkez olmak üzere Azerbaycan toprakları hesabına küçük bir alanda (9 bin km kare) Ermenilere devlet yarattı ve İstanbul hükümeti onu fiilen tanıyan ilk devlet oldu. Böylece, Halil Bey Menteşe'nin tabirince desek, Osmanlı Devleti bir yandan “Ermeni meselesi” ile ilgili uluslararası alanda ona karşı olan “kına- mağ” ortadan kaldırmış olur,⁴⁸ diğer yandan da Rusya ve Fransa gibi devletlerin Doğu Anadolu'da yaratmak istedikleri Ermeni devletini Güney Kafkasya'da oluşturarak hem de Ermeni sorununu kendinden uzaklaştırmış oluyordu. Fakat Ermeniler İrevan bölgesinde kendilerine devlet kurulmasına nail olduktan sonra üstlendikleri şartların hiçbirini yerine getirmediler. Nitekim Batum konferansından sonraki dönemde Taşnak hükümeti bölgede Türk-Müslüman nüfusa karşı soykırım cinayetlerini gerçekleştirmekte olan Ermeni silahlı birliklerinin faaliyetini durdurmadı, aksine onları desteklemeğe başladı; Ermenistan topraklarında kalan Müslümanlara karşı soykırım gerçekleştirdi; Azerbaycan'a karşı yeni toprak iddiaları ileri sürdü; Azerbaycan topraklarını işgal etti vs. Böylelikle, sonuç olarak söyleyebiliriz ki, Azerbaycan'ın ezeli toprağı olan İrevan hanlığı 1827 yılında Rusya tarafından işgal edildikten sonra Çarizm aşama aşama hanlığın aborijen nüfusu olan Azerilerin diskriminasyonu ve dışarıdan Ermenilerin göç ettirilmesi hesabına bölgenin etnik yapısını yapay şekilde değiştirdi ve bu bölgenin Ermenileştirilmesini gerçekleştirdi. İrevan bölgesinde Ermeniler Rusya'nın doğrudan yardımıyla kendilerinin toprak tabanlarını yarattılar. 1827 yılından 1917 yılına kadar, 90 yıl boyunca Rusya İmparatorluğu da kendisinin Azerbaycan'a karşı ve Türkiye'ye karşı politikasının uygulanmasında Ermenilerden bir vasıta olarak faydalandı. Fakat ne kadar çelişkili görünse de, sonuçta, 1918 yılında Ermenilere İrevan merkez olmak üzere bölgede devlet kuran, onlardan Osmanlı Devleti'ne karşı kendi amaçları için kullanan Rusya, Fransa, İngiltere gibi devletler değil de, Ermeni devletini ilk tanıyan Osmanlı Devleti'nin kendisi oldu. Fakat Ermeniler ve Er-

⁴⁶ BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 1, v. 69.

⁴⁷ BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 1, v. 69.

⁴⁸ BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 6, v. 82-83; BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5, v. 129-130.

menistan Devleti Osmanlı Devleti'nin Ermeni halkı karşısındaki bu hizmetlerini değerlendirmedir. 1918 yılından itibaren geçen dönem içinde İrevan hükümeti ve onun tarafından desteklenen, finanse ve teşvik edilen Ermeni silahlı birlikleri ve terör örgütleri Türkiye ve Azerbaycan'a karşı düzenli terör, takip, saldırı ve soykırım suçları yaptılar ve bu siyaset hâlihazırda da devam etmektedir.

KAYNAKLAR

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA), fon (f.) 970, liste (siy.) 1, iş 1.

ARDA, f. 970, liste. 1, iş 4.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Yazıhane Politik Arşivi (ARPIİSSA), f. 276, siy. 9, iş 1.

Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE), A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26.

ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HMŞ.İŞO, Dosya (D.) 107, Gömlek (G.) 11.

BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 6.

BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 1.

BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 3.

BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 4.

BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф. ВУА, док. 4266.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф. ВУА, док. 6265.

Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, (АКАК), Том I-IV, Тифлис, 1866, 1868, 1869, 1870.

История Азербайджана по документам и публикациям, Под. ред. акад. З.М.Бунятова. Баку, Элм, 1990.

Кавказский календарь на 1917 год, Тифлис, 1916.

Полное собрание законов Российской Империи, Собрание Второе. Том XXIV. Отделение 1. 1849 г.

Присоединение Восточной Армении к России. Т. I. 1801-1813, (Сб. док.). Ред. Ц.П.Агаян. Ереван, Издательство Академии Наук Армянской ССР, 1972.

Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, Часть I, Москва, 1833.

Дубровин Н., **История войн и владычества русских на Кавказе**, Т. IV-V. СПб., 1886, 1887.

Aliyev F., Hesenov U., **İrevan hanlığı**, Bakü, Şark-Karb, 2007.

Фадеев Р., **Кавказская война**, Москва, Эксмо Алгоритм, 2005.

Ибрагимбейли Х.М., **Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из военно-политической истории)**, Москва, «Наука», 1969.

İrevan hanlığı, Rusiya işgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesi, Bakü, Azerbaycan, 2010.

Mahmudov Y., İrevan veçevresindeki topraklar Ermenilere hangi şartlarla verilmişdi? Azerbaycan halkının aynı topraklara tarihi varislik hükuku berpa olunmalıdır, **Azerbaycan gazetisi**, 14 Ekim 2014.

Mahmudov Y.M., Şükürov K.K., **Azerbaycan: Uluslararası ilişkiler ve diplomatiya tarihi. 1639-1828, Devletlerarası anlaşmalar və diger yabanci siyaset protokol**, Dört cild. I cild. Bakü, 2009.

Nahçıvan tarihi, Üç cildde. II cild. Nahçıvan, Ececi, 2014.

Qafarov V.V., **Türkiye-Rusiya ilişkilerinde Azerbaycan konusu (1917-1922)**, Bakü, Azernesır, 2011.

Süleymanov M., **Ermeni milletçiliyi ve tecavüzkarlığı tarihhindən**, Bakü, Herbi yayınevi, 2008.

Süleymanov M., **Gülüstan anlaşması**, II hissə, Bakü, Elm ve Tehsil, 2014.

Şükürov K.K. **Türkmençay – 1828. Tarihi kronoloji**, Bakü, Çasıoğlu, 2006.

Шавров Н.Н., **Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам**, С-П, 1911.

Шопен И.И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.

Утверждение русского владычества на Кавказе, под ред. В.А. Потто. Т. I. Тифлис, 1901.

AZERBAJYCAN HALKINA 1918'DE TATBİK EDİLEN KATLIAMLAR: İÇ SAVAŞ, İKTİDAR SAVAŞI, SOYKIRIM

Solmaz RÜSTEMOVA-TOHIDI*

ÖZET

1918 yılının Mart-Temmuz aylarında Azerbaycan'ın büyük şehirlerinde ve birçok kazalarda “Bolşevik” adı altında Ermeni ordusu tarafından Azerbaycan nüfusuna karşı eşi benzeri bulunmayan vahşetlerle katliamlar yapılmıştır. Bu katliamlar sonucunda 50 binden fazla sivil, kadın, çocuk ve yaşlı katledilmiştir. Şamahı şehri tamamen yıkılmış, Bakü ve Guba şehirlerinde Azerbaycanlıların yaşadığı mahalleler bütünüyle tahrip edilmiştir, kazalarda yüzlerce köy yakılmış ve dağıtılmıştır. Evler, çiftlikler yağmalanmış ve talan edilmiştir. Azerbaycanlı-Müslüman nüfus milyarlarca Manat değerinde maddi zarara uğratılmıştır.

Azerbaycanlılara karşı katliamlar başlatıldığı günden itibaren olayların karakteri ve nedenleri konusunda geniş tartışmalar oluşmuştur. Bu katliamları yapanlar ve bu katliamların kurbanı olanlar tarafından olayların karakterine ve nedenlerine ilişkin çok farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Katliamları düzenleyenlerin başında bulunan ve 1918 Bakü katliamlarından sonra iktidara geçen Bolşevik Bakü Sovyeti'nin başkanı, Ermeni asıllı Bolşevik Stepan Şaumyan bu kanlı olayları önce Azerbaycan'ın ulusal partisi olan “Müsavat” tarafından yapılan “askeri ayaklanmanın” yatıştırılması gibi ve daha sonra “iç savaş” gibi nitelemiştir. Ermeni Ulusal Konseyi bu katliamları “Bolşevikler ve Müsavatçılar arasında iktidar savaşı” gibi göstermeye çalışmışlardır. Azerbaycan ulusal güçleri tüm bu suçlamaları reddederek, sivil Azerbaycanlılara karşı tüm ülkede yapılan katliamları “millî ve hatta dinî zeminde yapılan soykırım” gibi nitelemiş ve Ermenilerin son amaçlarının Azerbaycanlılara Bakü başkent olmak üzere bağımsız bir devlet kurma olanağı tanınması olduğunu kanıtlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: 1918, Azerbaycan, Müslüman Katliamları, Soykırım, Ermeni, Bolşevik.

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Ziya Bünyadov adına Şarkiyat Enstitüsü, sru.tohidi@gmail.com

THE AZERBAIJANI MASSACRE IN 1918: CIVIL WAR, THE WAR OF POWER, GENOCIDE

ABSTRACT

In March and July 1918, in large cities and many uyezds of Azerbaijan, Armenian armed forces under the “Bolshevik” veil with unseen savagery committed massacres against Azerbaijanis. As a result, more than 50 civilians, including women, children and elderly people were killed, Shamakhy town was completely destroyed, Azerbaijani quarters in Baku and Guba town were completely burned, hundreds of villages in uyezds were burned and destroyed, houses and peasant farms were robbed and plundered, the property of Azerbaijani-Muslim population sustained a loss worth of billions of manats.

From the first day, the slaughter of Azerbaijanis for their character and reasons caused widespread controversy, and different versions were put forward on their nature and causes by the committers and the victims of the massacres. The main organizer of the massacres, who came to power after the massacres in 1918, head of the Bolshevik Baku Soviet, Armenian origin Bolshevik Stepan Shaumyan at first, assessed these bloody events as the suppression of the “military uprising” raised by leading national party of Azerbaijan “Musavat”, then as the “civil war.” The Armenian National Assembly which acted in these massacres as allies of Baku Soviet consisting of the Armenian Bolsheviks, tried to present them as a “fight” between the Bolsheviks and the “Musavat” for seizure of power. The national forces of Azerbaijan rejecting all the accusations characterized these massacres committed against the peaceful population in the entire territory of the country as “genocide” on national and even religious grounds. It has proven that their goal was not to give chance to the Azerbaijanis to create their independent state with the capital city of Baku.

Key Words: 1918, Azerbaijani Massacre, Armenian Forces, Bolshevik, Genocide, Civil War.

1918 yılının Mart-Temmuz aylarında Azerbaycan'ın büyük şehirlerinde, Bakü, Şamahı, Guba dâhil, birçok kazada “Bolşevik” adı altında Ermeni ordusu tarafından Azerbaycan nüfusuna karşı eşi benzeri bulunmayan vahşetlerle katliamlar yapılmıştır. Bu katliamlar sonucunda 50 binden fazla sivil, kadın, çocuk ve yaşlı katledilmiştir. Şamahı şehri tamamen yıkılmış, Bakü ve Guba şehirlerinde Azerbaycanlıların yaşadığı mahalleler bütünüyle tahrip edilmiştir. Bakü, Şamahı, Göyçay, Cavad, Areş, Nuha, Guba, Lenkeran vs. kazalarda yüzlerce köy yakılmış ve dağıtılmıştır. Evler, çiftlikler yağmalanmış ve talan edilmiştir. Azerbaycanlı-Müslüman nüfus milyarlarca Manat değerinde maddi zarara uğratılmıştır. Bu katliamlar sonucunda yüz binlerce insan mülteci olmuş, dağlarda, ormanlarda, kırlarda soğuktan, açlıktan, korkudan ve hastalıktan ölmüştür. Onların sayısı Ermeniler tarafından öldürülenlerin sayısından defalarca fazla olmuştur.

Azerbaycanlı Müslüman nüfusa karşı saldırılar 30 Mart 1918 yılında Bakü ve Şamahı kentlerinde aynı zamanda başlamıştır. Lakin bu olayları gerçekleştiren nedenlerin ve amaçların özel tarihi bulunmaktadır.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile özellikle de 1917 yılı Şubat devrimi ve Rusya İmparatorluğunun çöküşü sonrası savaşa katılan dünya devletlerinin Kafkasya üzerinde menfaatleri keskinleşti ve çatıştı. Bununla bir arada, kendi politik-millî ülkülerini ve peşinde buldukları hedefleri gerçekleştirmek için, Kafkasya halkları önünde geniş ufuklar açılmış oluyordu. Ermeni ideologları “Ermeni Devletçiliği meselesi”ni çok yıllık amaca yönelik çabalar sonucunda Batı ülkeleri ve Rusya'nın, Güney Kafkasya'nın geleceği ile ilgili planlarına dâhil etmeği başarmışlardı.

1918 yılının başlarında, Birinci Dünya Savaşı daha son bulmadığı sırada, Ermeni milliyetçileri Türkiye'nin 7 bölgesinde “Büyük Ermenistan” kurmak ümitlerinden vazgeçmek istemiyorlardı. Ama ortaya çıkan durumlarda, şu planları iyice zorlaştı. Bu zorluk, Ermenileri, kendi idealarını gerçekleştirebilmeleri için, ana faaliyetlerini daha elverişli koşulların mevcut olduğu Güney Kafkasya arazisine yönlendirmeğe zorlamış oldu. Şöyle ki, 1918 yılının Mart ayına kadar Ermeniler Güney Kafkasya'nın güneybatısında, Kars'ta, Zengezur'da, Gökçe'de, İrevan ve Yelizavetpol guberniyalarının bazı kazalarında ve Karabağ'da sivil Azerbaycanlı sakinler sıkıştırarak, zorla kovarak ve toplu şekilde öldürerek temel amaçlarından birisini gerçekleştirmeyi, henüz mevcut olmayan Ermeni devleti için geniş bölgeleri yerli nüfustan temizlemeyi gerçekleştirebilmişlerdi. Tam bu dönemde Ermeni Devleti'nin arazi temeli atılmıştı.

Lakin “Büyük Ermenistan”ın sınırlarına Azerbaycan’ın diğer bölgelerinin, aynı zamanda büyük kentlerinin dâhil edilmesi öngörülmekteydi. Sonunda “Denizden Denize Büyük Ermenistan”ın kaderi, Bakü dâhil, diğer kentlerde ve diğer ülkelerin başkentlerinde çözülmüyordu.

1918 yılının Mart ayının başlarında Bakü ve Yelizavetpol (Gence) guberniyalarında hâkimiyet Azerbaycan’ın Müslüman nüfusunu birleştirmeyi becerecek ve toplumun temel siyasi gücüne dönüşmüş olan “Müsavat” partisinin elinde bulunmaktaydı. Fakat tek başına iktidara can atan etkin siyasi güçlerin ilişkilerinin sertleşmesi nedeniyle Bakü’de durum daha da karmaşık hal almıştı. Kasım 1917’den itibaren Rusya’da Bolşevik devriminden hemen sonra, Stepan Şaumyan’ın başkanlık yaptığı ve sadece Lenin’in Halk Komiserleri Sovyeti’ne bağlı olan Bakü Sovyeti’i kendini kentte tek hâkimiyet olarak dururmuştu. Bakü’deki diğer siyasal güçler, özellikle “Müsavat” partisi, hem de kentin yerel yönetimi - Azerbaycanlı hukuk bilimcisi Fetali Han Hoyski’nin başkanlık yaptığı ve çok uluslu Bakü toplumunun sağ kolunun temsil edildiği Bakü Duması bu karara karşı çıkıyordu. “Müsavat” yönetimi altında bulunan Azerbaycan ulusal güçlerinin Azerbaycan’a “millî-arazi” (misak-i millî) özerkliği verilmesi talebi hem sınıfsal mücadele düşüncesini savunan Bolşevikler, hem de bambaşka jeopolitik çıkarlardan bahseden “Taşnaksutyun” öncüleri için kabul edilemezdi. Sonuncular Ermeni Stepan Şaumyan’ın yönettiği Bakü Sovyeti’nde yüksek mevkilerde bulunuyorlardı. Azerbaycan ulusal güçlerinin neyin pahasına olursa olsun siyasal alandan çıkarılması amacı beynelmilelci Bolşevikler ve “Taşnaksutyun” başta olmak üzere radikal milliyetçi Ermeni gruplarını birleştirmişti.

Şöyle ki, 1918 senesinin Şubat ayında “Bakinski Raboçiy” (Bakü işçisi) gazetesinin sayfalarında Şaumyan’ın açıkça verdiği “Azerbaycan özerkliğini arzulayan Müsavatçılar bir yığın harabe alacaklar” demecini¹ acele ordu toplayan ve Azerbaycan’ı bu “harabeler yığınına” çevirecek olan Ermeni Ulusal Konseyi tam destekliyordu. Ermeni Kolordusunun düzenlenmesi ve Ermeni askerlerinin Kafkasya’ya gönderilmesiyle Rus birlikleri bünyesinde görev yapan üst düzey Ermeni askerleri uğraşıyorlardı. Örneğin, Ermeni Kolordusunun ihtiyaçları için Petrograd’dan birkaç zırhlı tren, otomobil, teknik araç ve gereçler, hatta sıhhi tren gönderilmişti. 6-7 Şubat 1918’de eski Rusya ordusunun generalleri İvan Bagratyan ve Akop Bagratuni, ayrıca “Taşnaksutyun”

¹ Бакинский рабочий Gazetesi, Bakü, 1918, 17 Şubat.

partisinin kurucularından birisi olan Stepan Zoryan (Rostom) Bakü'ye gelmişti.² Cepheden dönen Ermeni askerlerini Bakü'de tutmaya ve hazırlanan silahlı mücadelelerde onlardan yararlanmaya çalışan Ermeni Ulusal Konseyi 1918 yılının Mart ayının başlangıcında "Ermeni askerlerine" çağrıda bulundu ve üstü kapalı biçimde onları silahlarını kendilerinde tutmaya ve Ermeni milletinin çıkarlarının korunması için talep edilen her yerde kullanmaya hazır bulunmaya çağırdı.³

Aynı zamanda Bakü Sovyeti'nin Kızıl Ordusu'nun var olan ve yeni bölümlerinin oluşturulması çalışması sürüyordu, ordu saflarına asker toplamak işiyle Ermeni Avakyan uğraşıyordu. Sonuçlar oldukça karakteristikti: "Kırmızı Muhafızlar" adı altında kurulan 10-12 binlik ordunun yüzde 70'ini Ermeniler oluşturuyordu.⁴ Kızıl Ordunun Kurmay Başkanı çar ordusunun albayı, Taşnak birliklerinin komutanı ve "Taşnaksutyun" partisinin üyesi Z. Avetisov, tugay ve birleşik birliklerin komutanları - çar ordusunun albayı Kazarov, Osmanlı Türkiyesi'nde Türk nüfusuna karşı vahşice tavrıyla ünlü olan Amazasp, A.Emirov ve diğerleri bulunuyordu. Böylece, 1918'in Mart ayında Şaumyan'ın kaydettiğine göre, artık Bolşeviklerin sayısı "yaklaşık 6 bin kişi" olan askerî birlikleri, "Taşnaksutyun"un ise "3-4 binlik millî birlikleri" bulunmaktaydı ve bunlar da Bolşeviklerin yetkisine verilmişti.⁵

Bu sırada Müslümanların bir tek askerî birliği Lenkeran'da gönüllülerden oluşan "Vahşi tümen" adı taşıyan⁶ silahlı birlikti ve Bolşevik liderleri ortaya çıkan ilk fırsattan faydalanarak, ilk darbeyi ona karşı yönelttiler.

27 Mart'ta Müslüman tümeninin subay ve askerlerden oluşan küçük bir birlik kendi hizmet arkadaşları, Müslüman tümeninin subayı, Azerbaycan'ın ünlü milyoncusu ve yardımseveri Hacı Zeynelabidin Tağiyev'in silahla tedbirsiz davranarak, trajik şekilde ölen oğlu Muhammed'in cenazesine eşlik etmek ve onun defninde bulunmak amacıyla "Evelina" gemisinde Lenkeran'dan Bakü'ye gelir. Definden sonra 29 Mart'ta Lenkeran'a geri dönmeye hazırlanan grup güya şehirde silahlı çatışmanın ve kan dökülmesinin önlemek isteyen

² **Армянский Вестник Dergisi**, Yerevan, 1999, № 1-2

³ **Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İşleri İdaresi Siyasi Belgeler Arşivi**, f.276, liste.8, iş 155, v.8. (bundan sonra ACC II SBA)

⁴ **A.g.a.**, f.276, liste.2, iş.20, v.44.

⁵ Şaumyan S.G., **Seçilmiş eserleri**, Bakü, 1978, s. 260.

⁶ "Vahşi tümen" ("Дикая дивизия") - Çarlık Rusyası döneminde Azerbaycanlılar da dâhil olmak üzere Kafkas Müslümanlarından oluşan "Tatar" (Azerbaycanlı) süvari alayı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Konseyi'nin 26 Haziran 1918 tarihli kararı ile bu alayın askerlerinden oluşmuştur ve General Aliğa Şikhlinski'nin komutasında Müslüman birliği esasında ilk ordu birliği, 5000 kişilik heyeti olan "Alahidde Azerbaycan Birliği" kurulmuştur.

Bolşevikler tarafından tutuklanır ve silahları ellerinden alınır. Bu defa sabotaj işe yarar. Lenkeran'a gitmeye hazırlanan 48 kişilik Azerbaycanlı askerlerin silahsızlandırılması kentteki birkaç bin kişilik Ermeni ve Kızıl Ordu birliklerinin karşısında silahsız ve savunmasız kalan Bakü ve çevre köylerinin Müslüman nüfusunun öfkesine neden olur.

30 Mart günü kentin çeşitli bölgelerinde Azerbaycanlıların düzensiz itiraz eylemleri başlar. İtiraz edenler Azerbaycanlı askerlerin silahlarının iadesini veya Bakü'de Ermeni askerî birliklerinin de silahsızlandırılmasını talep ederler. Azerbaycan aydınlarının ve siyasi güçlerinin temsilcilerinin kentteki gerginliğin daha da derinleşmesinin önüne geçmek için sarf ettikleri tüm çabaları sonuçsuz kalır. Müsavatçıların "Açık Göz" gazetesi Müslüman nüfusa duygulara kapılmamak çağrısında bulursa da, silahlı çatışma kaçınılmaz olur.⁷

Kentin Müslüman nüfusunun direnişi, Azerbaycanlılara mensup olan kamu binalarının önünde ve Müslüman mahallelerinde düzensiz biçimde siperlerin kazılması ve "bir mavzerle ve beş kurşunla" "top ve makineli tüfeklere" karşı cevap verilmesi⁸ bir gün bile sürmedi. Kentin merkezi ve istisnasız olarak tüm Müslüman mahalleleri çok sayıda (binlerce) Bolşevik-Ermeni birliklerinin silahlı saldırısına maruz kaldı ve uçaklarla bombardıman edildi. Hazar filosunun kıyıya getirilmiş olan gemileri ise kendi toplarını onlara çevirerek, aralıksız ateş yağmuruna tuttu. 31 Mart günü Azerbaycanlı nüfusun temsilcileri yardımsız kalan Müslümanların katliamına son verilmesi talebi ile Bakü Sovyeti'ne, bizzat Şaumyan'a başvurdular ve tam teslim işareti olarak beyaz bayraklar kaldırdılar. Azerbaycanlıların teslim olması ile yetinmeyen Bolşevikler ve Taşnaklar "Müsavat" ve Müslüman Ulusal Konseyi'ne ultimatom verdiler. Ültimatomla Müslümanlardan "açıkça ve koşulsuz Bakü Sovyeti hâkimiyetini tanınması, Azerbaycanlıların "Vahşi Tümen"inin Bakü ve çevre köylerden çıkarılması, ayrıca Bakü-Tiflis ve Bakü-Petrovsk demir yolunun açılması gibi acil eylemlerin yapılması talep ediliyordu."⁹

"Bu taleplerden bazıları özellikle absürt nitelikte idi. Örneğin, Azerbaycanlılar ve onların siyasi örgütleri hatta isteseler bile, Bakü-Petrovsk demir yolunun aralıksız çalışmasını sağlayamazlardı, çünkü onlar bu demir yolunun tümünü kontrol edemiyorlardı. Diğer taraftan Azerbaycanlı askerî birliklerinin Bakü'nün çevresinden çekilmesi konusunda ise bizzat Bakü Sovyeti'nin Bolşevik-Taşnak ileri gelenleri Mart olayları sırasında onlara şehrin sınırlarını

⁷ **Azerbaycan Gazetesi**, Bakü 1919, 6 Aralık.

⁸ Muradzade Muhammed, **Mart Hadise-i Elimesi**, Bakü, 1996, s. 29.

⁹ **Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане**, Документы и материалы. 1917-1918 гг. Баку, 1957, s. 333.

terk etmeye izin vermemişlerdi.”¹⁰ Bununla birlikte, akan kanın durdurulması ve kentin yerli Azerbaycanlı nüfusunun korunması için ultiatom aynı gün içinde Azerbaycanlılar tarafından kabul edildi. Fakat “duyurulmuş olan bu barışa” rağmen, kentin Müslüman mahallelerinin yağmalanması, yakılması, yollarda ve kentin çevresinde bulunan köylerde Ermeni silahlı haydut çetelerince insanların öldürülmesi devam etti.

Son olarak Müslümanların topluca katledilişi Azerbaycanlılarla barış yapmayı resmen kabul eden Bakü Sovyeti tarafından değil, 2 Nisan’da 36. Türkistan Alayı’nın kararlı talebi ve artık durumu anlamış olan Hazar Rus donanmasının aksi takdirde Bakü Sovyet’i yetkisinden çıkacağı tehditleri sayesinde durduruldu: “Denizciler eğer Ermeniler Müslüman katliamlarını durdurmazsa, kentin Ermeniler yaşayan bölgesine toplardan ateş açacaklarını bildirdiler ve “Ardahan” ve “Krasnovodsk” askerî gemileri kentin doğu kısmında bulunan limanlara yaklaştı.” Ayrıca “dört vahşet dolu günden” sonra İcraiyye Komitesi başkanı Caparidze’nin “ciddi müdahalesi” de sonuç verdi.¹¹

30 Mart 1918’te akşam başlayan Azerbaycanlıların katliamı bir hafta devam etti. Özellikle katliamın üç günü boyunca Taşnak çeteleri kitlesel olarak, kentin Azerbaycanlı Müslüman nüfusuna zalimce ve acımasızca zulüm etti.

Bakü’nün tarihî mahallelerini ve sokaklarını, kentin dışındaki Müslüman kasabalarını saran Azerbaycanlı katliamları sadece bu bölgelerle sınırlı kalmadı. O günlerde Ermeni haydut çeteleri Bakü’nün yakınlarındaki çevre köylere de baskın yaparak, Müslümanların evlerine giriyor, yoldan geçen Müslümanları yağmalayıp katlederek, kentin dışındaki yollarda pusular kuruyorlardı. 1918 yılının Mart ayında Bakü köylerinin; Muhammedi, Ahmetli, Balahani, Binekadi, Bibi-Heybet, Hökmeli, Zabrat, Sabuncu, Ramana’nın ve Bakü’nün diğer köylerinin sakinleri Ermeni silahlı birliklerinin zalimce muamelelerinin kurbanı oldular.

Asıl bu günlerde Şamahı şehri ve onun çevresindeki köyler yakıldı. Şamahı olayları kendi büyüklüğüne göre 1918-de Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde yapılan katliamlar arasında özel bir yere sahiptir.

Öyle ki, sabah erkenden uyuyan kentin top ateşine tutulmasıyla başlayan silahlı saldırı, onun ardından şehrin yakılması, toplu katliamlar, masum sivil

¹⁰ Балаев А., *Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 г.*, в Азербайджане. М., 2008, s. 35.

¹¹ АСС II СВА, f.277, liste 2, iş 14, v.51.

Azerbaycanlı nüfusa karşı korkunç vahşetler ve zalimce yıkımdan sonra viraneye dönüştürülen Şamahı'nın ve onun sağ kalan ahalisinin yardımına koşan İsmail Han Ziyathanov'un önderliğinde Gence birlikleri Ermeni ve onları destekleyen yerel Rus-Molokanlarından oluşan silahlı birlikleri şehirden çıkarsalar da, olayların akışını değiştiremediler. Bakü'den gönderilen çok sayıda Ermeni askerî mühimmat ve iyi silahlanmış olan 3 bin kişilik ordunun karşısında Gence birlikleri şehri terk etmek zorunda kaldılar. Birkaç gün sonra Şamahı'ya ikinci kez saldıran Bolşevik-Ermeni birlikleri tüm Müslüman mahallelerini, Azerbaycanlıların Ermeni mahallesindeki evlerini, şehirdeki 13 camiyi, oraya sığınan insanlarla birlikte, Azerbaycanlılara ait tüm ticari ve askerî tesisleri tamamen yakarak eski şehri harabeye çevirdiler. Kentteki 5 bin evden sadece 4-5 bina ve Ermeni ve Rus kiliseleri kalmıştı. Şamahı şehrinin 21.127 bin Müslüman nüfusunun 8 bin kişiden fazlası katledildi. Şehre ve sakinlere vurulan maddi zarar 1 milyar Manattan fazlaydı.¹²

Katliamlar Şamahı kazasının köylerine de yayıldı ve sonraki ayları da dikkate alırsak, kazanın genelde 110 Azerbaycanlı köyü imha edildi, yakıldı ve yıkıldı. Köylerde katledilen sivil sakinlerin sayısı toplam 10.341 kişi olmakla, bunlardan 4359'u kadın ve çocuktan oluşmaktaydı. Köylülere vurulan maddi zarar ise 607.167.420 Ruble değerindeydi. Belirtmemiz gerekir ki, Şamahı katliamlarından sonra sağ kalan Azerbaycanlı nüfus şehri ve pek çok köyü terk etmiş, on binlerce insan Türk-Azerbaycan birlikleri tarafından Azerbaycan toprakları kurtarıncaya kadar (1918 senesinin Temmuz ayının ortaları) mülteci sıfatıyla ağır ve felaketli bir durumda yaşamak zorunda kalmış ve bu nedenle de büyük insani zayiata uğramışlardır.

Belirtildiği üzere, Şamahı'da ve köylerinde Azerbaycanlıların katliamının hazırlanmasında ve gerçekleştirilmesinde yerel Ermeni nüfusu, ayrıca bir takım Molokan köylerinin nüfusu aktif yer almışlardır. Bakü'de vuku bulan benzeri olaylara birkaç saat kala Şamahı kentine saldırının başlaması olayı şu fikri kanıtlamaktadır: Diğer olaylarla birlikte Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde sivil Azerbaycanlı nüfusa karşı Bolşevik-Taşnak güçlerinin ceza aksiyalarının tamamı bir merkezden koordine edilmiştir.

Şamahı ardısıra Kuba, Kürdemir, Cavad, Areş, Lenkeran.. 1918'in Mart- Temmuz aylarında yaklaşık 50 binden fazla sivil Azerbaycan halkı Bolşevik-Taşnak müfrezelerince katle yetirildi ve daha 10 binlerce Azerbaycanlı tenkil

¹² Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, fond, 1061, liste.1, iş 3, v.56. (bundan sonra AC DA...).

operasyonları sonucu öz yurtlarını terk etmek ve kendi ülkesinde göçmen olmak zorunda kaldılar. Aynı ayrı şehirlerde yüzlerle köy, on binlerle oturulur bina, tüm Müslüman caddeleri, millî mimarlık örneği bulunan onlarla abideler (anıtlar), Azerbaycanlıları sosyal- kültürel ve manevi merkezlerinin timsalini oluşturan mescitler, okullar, hastaneler ve Müslümanlara ait diğer sivil, sanayi, ticari tesisleri tahrip edildi. Tüm bu olayların ardında, Azerbaycanlı nüfusun, tüm bölgeler üzere sayıca azami düzey-de azaltılması ve sonra da Azerbaycanlıların tarihsel-ezeli topraklarının parsellenip Rusya-Ermeni devleti ve kısmen Gürcüler arasında bölüştürülmesi çabaları geldiği gayet netti.

Tüm Bakü ve Şamahı toplumu, aynı zamanda bu “dehşetle dolu” günleri yaşamış olan gayrimüslimler kimin tarafından “tamamen huzurlu bir kentte böylesine bir olayın nasıl ortaya çıkarıldığını” anlamaya çalışarak, Mart katliamlarını öfkeli biçimde tartışıyordu. Mücadele içinde olan siyasi güçler de bizzat kendileri bir taraftan Bolşevik-Ermeni ittifakı, diğer taraftan “Müsavat” - kanlı olaylarının başladığı andan itibaren biri diğerini nüfusun çeşitli kesimleri arasında silahlı çatışmaya neden olmakta suçluyorlardı.

Örneğin, bizzat Stepan Şaumyan Mart olaylarına ilk siyasi değer vermeye çalışan birisi olarak, bu olayları evvelce “Musavat” partiyasının ve onun ardınca giden milletçilerin kıyamının yatırılması”, daha sonra ise “iç savaş”¹³ şeklinde değerlendirmiştir.

Fakat bu kavramlar ne denli Bakü’de ve Şamahı’da vuku bulan olayların karakterine uygundu?

Bakü ve Şamahı olayları sırasında Azerbaycanlıların, aynı zamanda “Musavat” partisinden olan “milliyetçilerin” 12 binlik Bolşevik-Ermeni “Kızıl Ordusu’na” karşı koymaya muktedir olan herhangi bir büyük askerî birliklerinin olmadığını partinin lideri Mehmet Emin Resulzade mantıklı bir şekilde ortaya koymaktadır: “Mart olaylarında “Müsavatı” suçluyorlardı. Bu tamamen temelsiz bir iddiadır, çünkü savaşın ilan edilmesi için herhangi bir (maddi) fiziksel güce sahip olmak gerekmektedir. Bu ise “Müsavat”da bulunmamaktaydı.”¹⁴

¹³ **Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане**, s. 329–330; Şaumyan S.G., **Seçilmiş eserleri**,... c 2, s. 249.

¹⁴ **Azerbaycan Gazetesi**, Bakü 1919, 6 Aralık.

“Musavat” partisinin ve Azerbaycanlıların “ayaklanması” versiyonu bu olayların diğer katılımcıları ve tanıkları, ayrıca 1918 yılının Mart ayında yaşanan olayların içeriğini araştıran ilk Sovyet araştırmacıları da, tamamen yandaş olmalarına rağmen, bu durumu onaylamaktaydılar:

“Müsavat” partisinin yöneticileri Martın 18 (30)’de savaşın başlayacağını beklemiyorlardı... İllerde olan müsavatçı askerî güçler zamanında kente getirilmemişti. Aynı gün şehirde “Müsavat” partisinin düzenli askerî birlikleri yoktu, sadece düzensiz haydut çeteleri vardı, onlar da çoğu zaman genel başkanlık olmadığı halde hareket ediyorlardı.”¹⁵

Burada Bakü Sovyeti başkanı olan Stepan Şaumyan’ın bir itirafına dikkat etmek gerekir: “Bu sırada “Güney Kafkasya’nın kaderi halledilmekteydi... Eğer onlar Bakü’de üstünlüğü sağlayabilselerdi, Bakü Azerbaycan’ın başkenti olarak ilan edilecekti... Eğer onların Güney Kafkasya’yı Rusya’dan ayırıp Türkiye protektörlüğüne sokmak gibi siyasi amaçları dikkate alınırca, bu durumda onların Bakü’deki zaferleri Güney Kafkasya’nın Rusya için kaybedilmesi anlamına gelirdi”, diyen S.G. Şaumyan açıkça şunları itiraf ediyordu: “Biz bunu def etmek zorundaydık ve biz ilk fırsatı, atlı birliğimiz üzerine ilk silahlı saldırı girişimini kullanarak, tüm cephe boyunca saldırıya geçtik.”¹⁶

Artık sadece bu itirafın kendisi bile “Müsavat” partisinin Mart olaylarında suçlanmasının asılsız olduğunu kanıtlamaktadır.

Burada Bolşeviklerin “atlı birliğimiz üzerine ilk silahlı saldırısı”nın kimler tarafından gerçekleştirildiği ve gerçekten böylesine bir saldırının olup olmadığı araştırılmamış olarak kalmaktadır.

Lakin Moskova’ya gönderdiği raporlarda Şaumyan Bakü’de “tüm cephe boyunca saldırıya geçtiklerine” dair bahaneler ileri sürse de, Bakü ile eş zamanda başlayan Şamahı olayları konusunda susuyordu. Şaumyan’ın Azerbaycan’ın iki büyük şehirlerinde – Bakü’de ve Şamahı’da aynı zamanda başlayan ve aynı sonuçlarla - katliamlarla, yangınlarla, yağmalarla ve ölümlerle - biten bu “tüm cephe boyunca saldırı”lara böylesine bir yaklaşımının nedeni neydi? Uyuyan şehre – Şamahı’ya saldırının “mazeretinin” olmaması mı? Fakat bir süre sonra Bolşevik lideri böylesine bir neden buldu. Şamahı’ya yapılan ilk saldırıdan sonra İsmail Bey Ziyathanov’un önderliğinde Gence’den askerî birliğin Şamahı Müslümanlarına yardıma gelmesi Bolşeviklere Şamahı’da “sivil

¹⁵ Ратгаузер Я., Революция и гражданская война в Баку. 1917–1918, Баку, 1927, s. 145.

¹⁶ A.g.e., s. 264- 265.

savaş”ın başlaması tarihini 5 gün geriye çekmeye esas verdi. Moskova’ya yazdığı 13 Nisan 1918 tarihli mektubunda Şaumyan “Yelizavetpol (Gence) birlikleri ile 3 bin kişilik Sovyet orduları arasında savaşlar sürdüğünü”¹⁷ haber verse de, bu “savaşlara” kadar ve ondan sonra Şamahı’nın 18 binlik Müslüman nüfusunun katledilmesinden, Şamahı’nın tamamen yakılmasından bir satır bile bahsedilmiyordu.

Bunu da belirtmemiz gerekir ki, aynı milletten olan on binlerce sivil halkın öldürüldüğü ve yaralandığı 1918 Mart olayları V.İ. Lenin tarafından verilen iç savaş tarifine de uymuyordu. Bolşevizm’in ideoloğuna göre iç savaş “bir sınıfın temsilcilerinin elinde silah diğer sınıfa karşı verdiği sınıfsal mücadeleden en keskin biçimi”dir.¹⁸

Şu tamamen açık ki, sivil Müslüman nüfusu katleden silahlı Ermeni-Taşnak birlikleri (o dönemde Kızıl Ordunun %70’ini onlar oluşturmaktaydı), Azerbaycanlıların katliamının hazırlanmasında ve gerçekleştirilmesinde büyük rol üstlenen Ermeni Ulusal Konseyinin başkanlık yaptığı Bakü şehrinin çok sayıdaki Ermeni nüfusu hiçbir şekilde “sınıf” gibi karakterize edilemezdi. Muhtemelen, “gerçek Rus Marksisti” gibi bu hususu S. Şaumyan kendisi de anlıyordu. “İç savaş sonucunda yoksul ve evsiz Müslüman kitlesinin etkilediğini” itiraf etmek zorunda kalmasına rağmen, Şaumyan tam da orada şunları belirtiyor: “.. Zafer öylesine büyüktü ki, bu gerçekliğe az kederlenmemize neden oluyor.”¹⁹

Burada bir konu özellikle kaydedilmeye değerdir. 1918 katliamlarına Azerbaycan toplumunun tüm kesimleri, zengininden en fakir insanına kadar maruz kalmışlardır. Kurbanlar arasında Sovyet yönetiminin hakkını ve hukukunu korumak zorunda olduğu işçiler, yoksullar büyük çoğunluğu oluşturmaktaydı.

M.E. Rezulzade bu hususa dikkat ederek, şöyle kaydediyordu: “Katledilen Müslümanların sayısı 10 bin civarındaydı ve onların büyük bir kısmını fakir kesimden olan işçiler, binlerce kadın, çocuk ve silah taşıyabilecek durumda olmayan insanlar oluşturmuyordu.”²⁰

¹⁷ **Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане**, s. 348.

¹⁸ Ленин В.И., **Русская революция и гражданская война**, Eserlerinin tam küllüyatı, M., 1969, C 34, s. 215.

¹⁹ Şaumyan S.G., **Seçilmiş eserleri**,... s. 265.

²⁰ **AC DA**, f.894, liste.10, iş 148, v.30.

Bu açıdan Mart olaylarını “millî soykırım” gibi değerlendiren ve Güney Kafkasya'nın tüm Müslüman nüfusunu yok etmek amacı taşıyan bir politika olduğunu belirten başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere, diğer Azerbaycanlı milliyetçilerinin değerlendirmeleri son derece tutarlı ve adil sayılabilir: “.. Kadetlerden Bolşeviklere kadar ve Taşnaklardan Sosyalistlere kadar... Sınıfsal sorunlar arka plana itilmiştir ve şimdi mücadele farklı sınıflarla değil, Azerbaycan Türkleriyle ve sosyal zeminde değil, ulusal, hatta dinî zeminde yapılmaktadır.”²¹

Tüm bu gerçekler, aynı zamanda Mart olaylarının asıl karakteri, bazı Ermeni ileri gelenleri tarafından, özellikle de Bakü Kommunası'nın gelecek üyesi, o günlerde Astrahan'da olan Saak Ter-Gabrielyan tarafından da teyit edilmektedir. Mart olayları ile ilgili olarak Bakü'yü terk ederek, Astrahan'a gelen Rus vatandaşlarının konuşmalarını duyan Saak Ter-Gabrielyan 28 Nisan 1918 tarihinde Stepan Şaumyan'a şöyle yazmıştır: “Şimdi toplu şekilde Bakü'den gelen Rusların, sosyal durumundan asılı olmayarak, hiçbirisinden Bakü'de Sovyet mücadelesi sürdüğünü duyamazsın. Herkes yalnız bir şey söylemekte: “Bakü'de Ermeni-Tatar katliamı sürmekte ve bu katliam Ermeniler tarafından kasıtlı olarak yapılmıştır.”²²

Azerbaycan Hükümetinin 15 Temmuz 1918 tarihinde ülkede yaşanan katliamları incelemek amacıyla oluşturduğu Olağanüstü Soruşturma Komisyonu da bu olaylara hukukî değer vererek, katliamların “Müslüman nüfusa karşı dinî ve aşiret düşmanlığı amacıyla” yapıldığını belirtmiştir. Genel olarak, gayrimüslimlerin temsilcilerinden oluşan komisyon üyeleri (Polonya, Alman, Rus, vb.) Azerbaycanlılara karşı yapılan bu olaylarda suçlu olanları ve onların amaçlarını da açıklamışlardır:

“Mart soygunları 1917 senesinden “Taşnaksütyun” ve Ermeni Millî Şurası tarafından hazırlanmıştı. Onlar Müslüman ahaliyi aşkar silahlı harekete geçmeğe tahrik etmekle onları Bakü'den başlayarak diğer bölgelerde de mahvetmek, onların tüm mülkiyetini ele geçirmek ve doğal surette tüm güzeran ve siyasi hâkimiyetinin Ermenilerin eline geçmesi maksadı taşıyordu.”²³

Bakü Sovyet'i başkanı olarak, Stepan Şaumyan, “Müslümanlara karşı alçaklığın yapılmasında” bizzat kendisinin ve başkanlık yaptığı teşkilatın doğrudan rolünün bulunduğunu hiç inkâr etmez ve ayrıca, onu “Ermeni alayının

²¹ **Azerbaycan Gazetesi**, Bakü, 1918, 8 Aralık.

²² Saak (Ter-Kabrielyan'ın yoldaş Şaumyan'a mektubu, 28.04.1918. **Rusya Devlet Sosyal-Siyasal Tarih Arşivi**, f. 71, liste 33, iş 1716, v. 62.

²³ **AR Pİİ SSA**, f. 277, s. 2, i. 27, v. 16-24

yardımdan faydalanmaya” “iten” temel nedeni açıkça belirtir: “Kentimizin etnik yapısı bizleri ürkütüyordu. Biz, mücadelenin istenmeyen boyutlara ulaşabileceğinden korkuyorduk” .²⁴

S. Şaumyan aynı zamanda şunları iddia etmekteydi: “Bizim siyasetimiz - iç savaştır. Kim bu siyasete karşı çıkarsa, o, düşmanlarımızın hizmetindedir demektir”.²⁵ O, bu şekilde Bakü’de Azerbaycanlıların toplu şekilde katledilişinin tüm sorumluluğunu Ermeni tarafının üzerine atmaya çalışıyordu. “Doğru, biz onları kullanmak zorundaydık; çünkü onlar bizim müttefiklerimiz olmuşlardı, ama mücadeleye millî unsur kattılar ve bu nedenle beynelmileçliğin zaferi için millî konseylerin ve alayların güçlenmesine imkan vermek olmaz. Ermeni Ulusal Konseyi bağımsız bir biçimde tutuklamalar yapıyor, aramalar, müsadereleler vs. gerçekleştiriyor. Buna karşı tedbir almak gerekir”²⁶

Ermeni Ulusal Konseyi bu katliamları yapan ve genellikle Ermeni Bolşeviklerden oluşan Bakü Sovyeti’nin müttefiki gibi hareket ederek, ilk başlarda “Müslümanlar” üzerinde elde ettikleri “zaferi” açık bayram etmiş, fakat daha sonra bu olayların Bakü’nün Hristiyan nüfusu ve yabancı diplomatları üzerinde uyandıracığı olumsuz tepkiden korktuğu için kendilerinin bu olaylardaki rollerini tekzip etmişlerdir. Bu katliamları “Bolşevikler ve Müsavatçılar arasında iktidar savaşı” gibi göstermeye çalışmışlardır.²⁷

İlginçtir ki, bu katliamları gerçekleştiren Ermeni subay ve askerlerinin, özellikle “Taşnaksütyun” partisinin üyelerinin bu olaylara karşı özel tutumu olmuş ve bu katliamların “Türkiye’de öldürülen Ermenilerin öcünün Azerbaycan Türklerinden alınması amacıyla yapıldığını” iddia etmişlerdir. Azerbaycan topraklarının Osmanlı hükümeti tarafından kurulan Kafkas İslam Ordusunca kurtarılması sebebiyle Ermeni milliyetçileri bu olaylarda “Türkiye” faktörünü ileri sürmüş ve kendi suçlarını saklamak için geniş girişimlerde bulunmuşlardır.²⁸

²⁴ Şaumyan S.G., *Seçilmiş eserleri...* s. 265.

²⁵ Şaumyan S.G., *Seçilmiş eserleri...* s. 265.

²⁶ Yine orada, s. 265.

²⁷ **Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918– 1920 гг.**, Сборник документов и материалов, s.145–151, belge. № 136.

²⁸ Bak: Rüstemova-Tohidi Solmaz. Bakı. Mart 1918-ci il. Azerbaycan qırğınları senedlerde, Bakü, 2013, s. 113, 126, 133; Quba. Aprel-May 1918. Azerbaycan qırğınları senedlerde, Bakü, 2013, s. 96-98, 101-103, 115, 118.

Sol eğilimli çeşitli partilerin Azerbaycanlılar da dâhil olmak üzere üyeleri ve Bolşeviklerin düşünce müttefikleri de Bolşevik-Taşnak birliklerinin Müsavatçılarla mücadele bahanesiyle aslında kasıtlı olarak sivil Azerbaycanlıları katlettiğini anlıyor ve itiraf ediyorlardı. Azerbaycanlı Bolşevik S.M. Efendiyev şöyle kaydetmiştir: Mart olayları sırasında “Taşnaklar sadece Müsavatçıları değil, tüm Müslümanları katlettiler... Olayların gidişi öylesine bir hal almıştı ki, Sovyet’in başında bulunan yoldaşlar - Şaumyan, Caparidze ve diğerleri, kendileri Taşnakların tutsağına dönüşmüştü.”²⁹ N. Nerimanov Şaumyan’a ve Caparidze’ye yazdığı mektuplarında şöyle kaydeder: “Bu olaylar Sovyet hâkimiyetini lekelemiş ve onu gözden düşürmüştür.”³⁰

Bunların yanı sıra, Mart olaylarının yapılmasında “Müsavat” partisine karşı ileri sürülen “suçlamaları” tamamen göz ardı etmek olmaz. Partinin lideri M.E. Resulzade kendisi açıkça şöyle itiraf ediyordu: “Müsavat” partisinin Azerbaycan’ın özerkliği düşüncesini savunmasının Mart olaylarının vuku bulmasına neden olması doğrultusunda suçlamalar kısmen gerçeğe uygundur. Eğer biz özgürlüğümüzün düşmanları karşısında itaat edercesine başımızı eğseydik, belki de bu olaylar yaşanmazdı. Fakat biz bunu yapamazdık. Biz o dönem açıkça Azerbaycan için özerklik talep ediyorduk. Bununla da biz düşmanlarımızın sayısını artırmaktaydık. Bizim düşmanlarımız “Azerbaycan’ın özerkliğini sadece bazı kişiler kendi çıkarları için istemektedirler ve bu, tüm Azerbaycan halkının arzusu değildir”, diye iddia ediyorlardı. Fakat onlar halkın “Müsavat”ın peşinden gideceğini çok iyi biliyorlardı. Onlar bizimle mücadele ederekten Azerbaycan halkına karşı savaşıyorlardı.”³¹

Azerbaycan’ın diğer tanınmış siyasi ve toplumsal lideri, Bakü’de askerî operasyonların durdurulması amacıyla Bolşeviklerin ultimatomen kabul eden Azerbaycan Temsilciler Heyeti üyesi ve olaylar sırasında Bolşevikler tarafından hapsedilen Ali Merdan Bey Topçubaşov o günlerde, olayların sıcak iziyle aynı kuvvetlerin Azerbaycanlılara karşı yaklaşımını çok titizlikle analiz ediyordu: “Kendi içeriğine göre müthiş olan iç savaş Bolşevikler tarafından sadece onlara özgü nefret ve yıkıcı içgüdüyle revaç bulmuş toplu katliamlara ve sivil Müslümanların katledilmesine neden olmuştur. Bu, hem de sadece bir amaç için - iktidara gelmek amacıyla yapılmıştır.” Bundan sonra Ali Merdan

²⁹ Жизнь национальностей Gazetesi, Moskova, 1919, 6 Temmuz.

³⁰ Нариманов Н., Избранные произведения, Баку, 1989, т. II, с. 123

³¹ Azerbaycan Gazetesi, Bakü, 1918, 6 Aralık.

Bey yaşanan trajedinin içeriğini açıklayan çok önemli bir hususu vurgulamaktadır: “.. Şehrin Müslüman nüfusunun imha edilmesine neden olan bu olaylarda Ermeni elementinin doğrudan katılımı da çirkin rol oynamıştır.”³²

Azerbaycan ulusal güçleri sivil Azerbaycanlılara karşı tüm ülkede yapılan katliamları “millî ve hatta dinî zeminde yapılan soykırım” gibi nitelemiş ve Ermenilerin son amaçlarının Azerbaycanlılara Bakü başkent olmak üzere bağımsız bir devlet kurma olanağı tanınması olduğunu kanıtlamışlardır.

Böylece, 1918 yılının Mart ayında Bakü’de yaşanan trajik olaylar aslında Bolşevikler tarafından planlanmış, Bolşevik-Taşnak tandemi (ikilisi) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bununla birlikte, o zamanki olayların ve belgelerin kapsamlı bir şekilde incelenmesi şunu göstermektedir: Bolşevikler açısından önemli ve elzem olan iktidar sorunu için Ermeni faktörü katliamların gerçekleştirilmesi adına elbette, belirleyici bir unsurdur.

Bunun yanı sıra, 1918 Mart günlerinde olduğu gibi daha sonraki aylarda da Azerbaycanlıların kitlesel bir biçimde fiziksel yok edilmesinin Bolşeviklerin (ya da Rusların) temel amacı olmadığı pek çok belgeyle kanıtlanmaktadır. Bakü Sovyeti yöneticilerinden biri olan A. Caparidze ve iki piyade Rus alayı düşmanlığın bırakılması ve Bakü’de sonraki katliamların durdurulması konusunda aktif çalışmalarda bulunmuşlardır. Bakü’de Bolşevikler tarafından kasten tutulmakta olan cepheden dönen Rus komutanları ve 36. Türkistan Alayının askerleri halka karşı askerî eylemlere katılmayarak, kesin bir biçimde Bolşeviklere daha fazla kan dökülmesinin önüne geçilmelerini, aksi takdirde hemen Bolşeviklere karşı hareket edeceklerini duyurdular. Burada konu genel olarak Bolşeviklerle ilgili olarak verilse de, gerçekte doğrudan Bakü Sovyeti’nin Taşnak Ermeni liderleri ve hükümet birliklerinin bir parçası durumunda olan Taşnak birlikleri kast edilmektedir. Hazar denizci kuvvetleri olan Ruslar başlangıçta şehre kendi gemilerinden ateş açsalar da, daha sonra durumu anlayarak, Bakü Sovyeti’ni tehdit etmişlerdir: Eğer Ermeniler Müslü-

³² Топчибашев А.М., Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным посланником при правительствах Блистательной Порты, Армении и Грузии Али Мардан-беком Топчибашевым (ноябрь 1918 г.), Баку, 1993, s. 31-32.

manların katlini durduramazlarsa, onlar Bakü Sovyeti'nin yönetiminden çıkacak ve şehrin Ermeni kısmına toplardan ateş açacaklar.” Yürütme Komitesinin başkanı Caparidze'nin de çabası sonucunda istenilen sonuç elde edildi.³³

Şamahı'nın tamamen imha edilmesi, birkaç bin Müslüman nüfusun katledilmesi ve geri kalanların kaçması bu şehri, katliam yaşanan Azerbaycanların bulunduğu diğer şehirlerden ayırmaktadır. Bu Caparidze'nin yönetiminde olan yerel ve Gürcü asıllı Bolşevikler diğer bir taşra kentinde, Guba'da, kitlesel katliamları, tarumarı ve yağmacılığı durdurmak için katılmıştı. Özellikle Rus-Bolşeviklerinin, komutan ve askerlerinin Ermeni askerlerine karşı sık sık silahlı mücadele ederek, Müslüman halkı kesin ölümden kurtarmış oldukları konusunda çok sayıda belge, aynı zamanda kentteki Müslüman nüfusun katliamları bulunmaktadır.³⁴

Bakü'de Mart olaylarının ilk günlerinde Azerbaycanlılar kendilerini savunmaya çalıştığı zamanlarda belki de nasılsa hala bu olayları “iç savaş” gibi göstermek mümkündü. Fakat daha sonra 1918'in Mart-Temmuz aralığında Şamahı, Guba, Cavat, Gökçay, Areş, Nuha, Lenkeran kazalarında gerçekleştirilen toplu katliamlar hem Bolşeviklerin ve hem de Ermenilerin bu konuyla ilgili tanımını temelden reddediyordu. Katliamlar arifesinde olduğu gibi, katliamlar sırasında da Şamahı ve Guba şehirlerinde, yüzlerce köyden bahsetmeye gerek yok, herhangi bir siyasi partinin, hareketin ve özellikle sınıf bazında mücadelenin olmaması Bolşeviklerin “iç savaş”la ilgili tüm iddialarını geçersiz kılmıştı. Bu nedenle Ermeni aktivistlerinin “Ermenilerin tam tarafsızlığıyla Bolşevikler ve Müsavatçılar arasındaki iktidar mücadelesi” hakkındaki ifadeleri kabul görmemiştir.

Bu bölgelerde Azerbaycanlı katliamı sonucunda çok sayıda köylü Müslüman, sivil kent ahalisi, pek çok kadın, çocuk ve yaşlı öldürüldü.

Böylece, Bolşeviklerin ve Ermeni milliyetçilerinin son planları ne olursa olsun (Azerbaycan topraklarının ve yerli halkının kaderiyle ilgili olarak, onun coğrafyasında Sovyet egemenliğini kurmak; Bakü'yü Bakü guberniyasından koparmak ve daha sonra onu Rusya'ya bağlamak; burada “Ermeni özerkliği” oluşturmak ve daha sonra Ermeni devletine dönüştürmek vs. gibi) onlar bu planları uygulamak için etnik ve hatta dinî temizlik gerçekleştirmiş ve kasıtlı

³³ ACC II SBA, f.277, liste.2, iş.14, v.51.

³⁴ ACC II SBA, f.277, liste.2, iş.14, v.5; AC DA, f. 1061, liste 1, iş. 96, v..65 oö.; ACC II SBA, f..1, liste.405, iş.107, v. 9; Archives d'Ali Mardan-bey Toptcbachi. carton n 9/1, C. III a, v. 11,13// Le Centre d'etudes des Mondes Russe, *Caucasien et Centre-Europeen, L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*, Paris.

olarak toplu katliamlar yapmışlardır. Bölgenin Azerbaycanlısızlaştırması, Müslümanlısızlaştırılması bu planların her hangi birini tamamen gerçek kılabilirdi. Bu nedenle başkent Bakü'yle birlikte bağımsız Azerbaycan fikri ne Bolşevikler, ne de Ermeniler tarafından tolere edilmezdi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler İdaresi Siyasi Belgeler Arşivi, f.276, liste.8, iş 155, v.8. (bundan sonra ACC İİ SBA...)

ACC İİ SBA, f.276, liste.2, iş.20, v.44.

ACC İİ SBA, f.277, liste2, iş14, v.51

AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, i. 27, v. 16-24

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, fond. 1061, liste.1, iş 3, v.56. (bundan sonra AC DA...)

AR DA, ф.894, siy.10, iş148, v.30.

Rusya Devlet Sosyal- Siyasal Tarih Arşivi, f. 71, liste 33, iş 1716, v. 62.

Archives d'Ali Mardan-bey Toptcbachi, carton n 9/1, C. III a, Le Centre d'études des Mondes Russe.

Caucasien et Centre-Europeen, L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris.

Belgeler

Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане, Документы и материалы, 1917-1918 гг. Баку, 1957.

Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918–1920 гг. Сборник документов и., материалов, s.145–151, belge. № 136.

Rüstemova-Tohidi Solmaz, Bakı, Mart 1918-ci il, **Azerbaycan qırğınları senedlerinde**, Bakü, 2013.

Rüstemova-Tohidi Solmaz, Quba, Aprel-May 1918, **Azerbaycan qırğınları senedlerinde**, Bakü, 2013.

Gazete ve Dergiler

Azerbaycan Gazetesi, Bakü 1919, 6 Aralık.

Azerbaycan Gazetesi, Bakü, 1918, 8 Aralık.

Армянский Вестник Dergisi, Yerevan, 1999, № 1-2

Бакинский рабочий Gazetesi, Bakü, 1918, 17 Şubat.

Жизнь национальностей Gazetesi, Moskova, 1919, 6 Temmuz.

Kitaplar

Балаев А., **Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 г. в Азербайджане**, М., 2008.

Ленин В.И., **Русская революция и гражданская война**, Eserlerinin tam küllüyatı, М., С 34, 1969.

Нариманов Н., **Избранные произведения**, Баку, с II, 1989.

Muradzade, Muhammed, **Mart Hadise-i Elimesi**, Bakü, 1996.

Ратгаузер Я., **Революция и гражданская война в Баку, 1917–1918**, Bakü, 1927.

Şaumyan, S.G., **Seçilmiş eserleri**, Bakü, 1978.

Топчибашев А.М., **Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным посланником при правительствах Блистательной Порты, Армении и Грузии Али Мардан-беком Топчибашевым (ноябрь 1918 г.)**, Баку, 1993.

SON DÖNEM OSMANLI POLİS TEŞKİLATI'NDA GÖREV YAPAN ERMENİ POLİSLER

Ali DİKİCİ*

ÖZET

Bu bildiri, Osmanlı son dönemlerinden itibaren cumhuriyet dönemine kadar Türk Polis Teşkilatı'nda görev yapan Ermeni polisleri incelemek amacıyla kaleme alınmıştır. Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslim azınlığın istihdamı 19. yüzyılda artış göstermiş ve başta Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olmak üzere azınlıklar, polis teşkilatı da dâhil bürokrasinin birçok alanında görev almışlardır. Bu bildiri, özellikle Abdülhamid döneminde yoğunlaşmaya başlayan gayrimüslimlerin polis istihdam edilmesi politikası çerçevesinde en büyük oranın Ermeni polisler için olduğunu ortaya koymaktadır. Bu Ermeni polisler, özellikle büyük Ermeni ayaklanmalarının yaşandığı Doğu Anadolu bölgesinde görevlendirilmişlerdir. Bildiride ayrıca, incelediğimiz dönemde Ermenilerin Türk Polis Teşkilatı'nda istihdam edilmelerinde izlenen hükümet politikaları, savaş dönemlerinde bu polislerin tutum ve davranışları, tehcir sırasında Ermeni polislerin durumu, İttihat ve Terakki döneminde çeşitli nedenlere bağlı olarak başlayıp cumhuriyete tevarüs eden gayrimüslim polis istihdam etmeme politikasının Ermeni polisleri nasıl etkilediği hususları üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Osmanlı'da Gayrimüslimler, Ermeniler, Polis, Jandarma, İç Güvenlik.

* Doç. Dr., (E) 1. Sınıf Emniyet Müdürü, Ankara, alidikici40@yahoo.com.tr

ARMENIAN POLICE OFFICERS EMPLOYED IN TURKISH POLICE ORGANIZATION IN THE LATE OTTOMAN PERIOD

ABSTRACT

This paper is drafted to examine the Armenian police officers in the Turkish Police Organization from the last period of the Ottoman Empire till the Turkish Republic. The employment of the nonmuslim minorities in the Ottoman bureaucracy increased in the 19th century. All minority groups, mainly the Greek Ottomans, the Armenians and the Jews, dominated many areas in the bureaucracy including police organization. In this context, the paper clarifies that, among those numerous nonmuslim law enforcement officers employed during the Abdulhamid reign, the Armenians have been granted more positions with respect to others. For instance, many Armenian police officers had been working in the Eastern Ottoman territories where Armenian uprisings took place. Government policies in the employment of Armenians in Turkish Police Organization, the attitudes and behavior of those police officers during the war times, particularly their position during Armenian deportations, and finally, how the policy of unemployment of nonmuslims as police officers commenced by Committee of Union and Progress and pursued by Republican Governments affected the Armenians, will also be touched upon.

Key Words: 19th Century, Non-Muslims in the Ottoman Empire, Armenians, Police, Gendarmerie, Homeland Security.

GİRİŞ

Ülkemizde başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslimlerin özellikle ordu ve emniyet teşkilatı bünyesinde görevlendirilmesi konusu¹ Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde sık sık gündeme gelmekte ve bu konuda Türkiye çeşitli eleştirilere uğramaktadır. Bu tartışmalar aslında kökenleri Tanzimat dönemine kadar giden ve cumhuriyete miras kalan, ancak küllenmeye yüz tutmuş bir sorunun tekrar gündeme taşınmasından başka bir şey değildir. Bu bildiriye Osmanlıdan günümüze kadar uzanan bu tartışmanın tarihî arka planının yanı sıra, sorunun cumhuriyet dönemine nasıl tevarüs ettiği Ermeni polisler çerçevesinde ele alınacaktır.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gündeme gelen gayrimüslimlerin diğer devlet kademelerinde olduğu gibi ordu ve emniyet teşkilatında da görev yapmaları hususunun, İkinci Meşrutiyet döneminde yoğun bir şekilde tartışıldığı görülmektedir. Bu bildiriye, çokuluslu bir imparatorluktan ulus devletine geçiş ve modern Türkiye'nin ulusal kimliğinin oluşturulması sürecinde yaşanan bu tartışmaların, polis teşkilatına yansımaları ve Ermenilerin polis teşkilatındaki istihdamının geçtiği aşamalardan sonra evrildiği son durum incelenecektir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde diğer gayrimüslim unsurlarla birlikte Ermenilerin polis teşkilatında istihdamındaki artışın nedenleri, savaş dönemlerinde özellikle de Tehcir esnasında Ermeni polislerin durumu, cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte iyice kristalize olan milliyetçilik çerçevesinde bu olgunun ne şekilde devam ettirildiği veya ettirilmediği, bu süreçte görev yapmış bazı Ermeni polislerin otobiyografileri çerçevesinde ele alınacaktır. Bu polislerin hayat hikâyeleri için bu dönemle ilgili yapılmış çalışmalar, konu ile ilgili gazete haberleri ve diğer yayınların yanı sıra özellikle 2013 yılında Polis Akademisi tarafından gayrimüslim polislerle ilgili iki cilt halinde yayınlanan bir kitaptan² yoğun bir şekilde yararlanılacaktır. Emniyet Genel Müdürlüğü personel özlük dosyalarından ve Emniyet Sandığı Genel Müdürlüğü

¹ Türkiyeli Süryanilerin dinî önderlerinden, Patrik vekili Yusuf Çetin'in **Milliyet** gazetesine bir verdiği bir mülakatta "mülkiyede, askeriyede, emniyette neden farklı inanç sahiplerine görev verilmiyor" eleştirisini yapmıştır. Bkz. Mehmet Gündem, "Gündemdekiler", "Askeriyede, emniyette, mülkiyede neden yokuz?", **Milliyet**, 14.10.2013. Bunun üzerine Emniyet Genel Müdürlüğü resmî Twitter hesabından şu açıklama yayımlandı: "Süryani Ortodoks Kilisesi İstanbul Metropoliti Sayın Yusuf Çetin'in 'Süryani vatandaşlarımız neden emniyette yok' şeklindeki açıklamaları olmuştur. Herhangi bir din, ırk ve mezhep ayrımı yapılmadan her Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı polis olabilmektedir. Süryani vatandaşlarımızı da açılacak polislik sınavlarına katılmaya ve polis olmaya davet ediyoruz." Bkz. Türk Polis Teşkilatı, @Emniyet GM, <https://twitter.com/emniyetgm/status/389713225987944448>, 14 Ekim 2013.

² Eyüp Şahin, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gayrimüslim Polis Biyografileri**, Polis Akademisi Yayınları, 2 Cilt, Ankara, 2013.

emeklilik dosyalarından yararlanarak hazırlanan bu kitapta, Osmanlı'nın son dönemlerinde ve cumhuriyetin ilk yıllarında görev yapmış gayrimüslim polislerin biyografileri (adı soyadı, etnik kökeni, anne ve baba adı, doğum yeri ve tarihi, eğitim aldığı kurumlar, bildiği diller, varsa telif ettiği eserler ve memuriyet kariyeri gibi bilgiler) yer almaktadır. Bu kitapta yer alan yaklaşık 370 gayrimüslim polisin arasında 167 kişiyle en kalabalık grubu oluşturan Ermeni polislerin biyografilerinin yanı sıra, başka kaynaklardan da ulaştığımız Ermeni polislerin yaşam öykülerine de yer geldiğinde temas edilmiştir.

1. OSMANLI DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN EMNİYET TEŞKİLATINDA GÖREV ALMALARI

Osmanlı Devleti bünyesinde farklı kültürel grupları barındırmış, bu çok kültürlülüğü tek bir potada eritme çabasına girişmemiştir. Millet sistemi dâhilinde devlet, bir takım vergiler karşılığında tüm gayrimüslim azınlıkların mal ve can güvenliğini üstlenmiş ve onlara inanç, ibadet ve eğitim alanlarında geniş bir özerklik sağlamıştır. Görece olumlu bu tablonun diğer tarafında gayrimüslimler sosyal alanda önemli kısıtlamalara maruz kalmışlardır. Örneğin gayrimüslimlerin egemenlik ile ilgili üst düzey kamu görevlerinde bulunmaları da mümkün değildi.³ Bununla birlikte taşra vilâyetlerinde 18. yüzyıldan itibaren belli ofislerde ve özellikle malî görevleri yerine getirme konusunda gayrimüslimlerin etkinliği artmaktaydı.⁴ Ancak gayrimüslimlerin silah taşınması da yasaktır ve bu nedenle askerlik yapmamaktadırlar. Dolayısıyla henüz asker ağırlıklı yapısından sıyrılıp özerk bir meslek olarak ortaya çıkamamış olan polislik mesleğinde gayrimüslimlerin istihdam edilmeleri mümkün olmamıştır.

Osmanlı Sultanı ve bürokratları bir yandan Batı karşısında gerilemenin durdurulması için kapsamlı reformları hayata geçirmeye çalışırken, diğer yandan gayrimüslim azınlıkları etkisine alan milliyetçi hareketlerin önüne geçmek için tüm tebaanın eşitliğini sağlamayı hedefliyorlardı. Bu amaçla bir devlet ideolojisi haline gelen Osmanlılık politikası çerçevesinde ilk önemli ve

³ İlber Ortaylı, "The Ottoman Millet System and its Social Dimensions," **Boundaries of Europe**, Stockholm, Forksningradnamnden, 1998, s. 121.

⁴ İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 73. Osmanlı Devleti'nde, klasik dönemde istihbarat işlerinde kullanılan casusların arasında Hristiyan veya Yahudiler içinden seçilip özel olarak yetiştirilen martalozların varlığı göze çarpmaktadır. Yabancı ajanların faaliyetlerinin yoğunlaştığı 19. yüzyıl ortalarında, Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde, Balkanlar'daki muhtemel ayaklanmaları gözlemek amacıyla, Fransız Gizli Polis Teşkilâtı örnek alınarak modern tarzda gizli bir teşkilâtın kurulmuş ve başına Rum asıllı Civinis getirilmiştir. Bkz. Saeed Bagheri, "Devlet Aklın'ın Bir Yansıması Olarak Osmanlı Gizli Polis Teşkilatı", **EÜHFD**, C XVI, S 1-2, 2012, s. 91.

kapsamlı reform programı, 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'dır.⁵ Can güvenliği, ırz ve namus dokunulmazlığı, adil vergi toplanılması, askerlikle ilgili yeni düzenlemeler yapılması, müsaderenin kaldırılması gibi konuları ele alan fermanla ilk defa imparatorluk sınırları içinde yaşayan tüm halkların eşitliği özel olarak vurgulanmaktaydı. Bu çerçevede yapılan reformların kâğıt üzerinde kalmayıp uygulamaya konulduğu ve hemen hemen bütün devlet memurluklarında gayrimüslimlerin istihdam edildiği görülmektedir. Ancak "19. yüzyıl boyunca Osmanlı devletini yönetenler bir yandan toplumu oluşturan bütün unsurları bireysel eşitlik ilkesine dayanan evrensel bir Osmanlı vatandaşlığı temelinde birleştirmeye çalışmışlar, diğer yandan da gayrimüslimlerin mülki idare, ordu ve iç güvenlik teşkilatında temsil edilmeleri gereğinin doğurduğu endişe karşısında sıkışıp kalmışlardır."⁶ Bununla birlikte Osmanlı yöneticileri Avrupa devletlerinin, Hristiyanların da devlet bürokrasisinde görev alması yönündeki baskılarına direnebilmek için "Müslümanların yanında Hristiyanların da idareye katılmalarını sağlama ve onların da idareden sorumlulukları sonucunu doğurmakla yabancıların entrika ve müdahale nedenlerini de ortadan kaldırmayı amaçlıyordu."⁷ Avrupalı devletlerin baskısı, gayrimüslimlerin devlet hizmetinde istihdam edilme nedenlerinden sadece birisidir. Nitekim Ortaylı da, bu uygulamayı Hristiyan devletlerin baskısına bağlayarak açıklama taraftarı değildir. Ortaylı'ya göre, "Devlet hayatındaki kozmopolitizmin 18. yüzyıldan beri şekillenmesi ve 19. yüzyılda özellikle laik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayrimüslim gençlerin tıpkı Müslümanlar gibi hizmete girip muhtelif yerlere tayin edilmesi söz konusudur."⁸ Ayrıca Osmanlı idaresi şu gerçeğin farkındaydı: "Eğer bir polis teşkilatı görev yaptığı toplumun etnik, din, dil ve bölgesel özelliklerini yansıtacak bir yapıda

⁵ Avrupa'nın gayrimüslimlerin devlet hizmetinde yeterince istihdam edilmediklerine dair tepkileri İslahat Fermanı'ndan çok önce başlamıştır. Örneğin Tanzimat'ın ilanından önce İngiliz Elçisi Ponsonby, gayrimüslimlere orduda görev verilmediğinden ve devletin diğer kurumlarında görev almayı başaranların da önemsiz işlerde çalıştırıldığından şikâyet etmekteydi. Bkz. NA., FO., 78/301, 4 January 1837'den aktaran Musa Kılıç, **Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 254.

⁶ Nadir Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)", in **Tarihsel Perspektiften Türkiye'de Güvenlik Siyaseti, Ordu ve Devlet**, (ed. Evren Balta ve İsmet Akça), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 71.

⁷ Sıddık Sami Onar, **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, C 2, İstanbul, 1966, s. 712.

⁸ Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, s. 74.

ise, polis ile hizmet ettiği toplum arasında çok daha iyi bir ilişki tesis edilecektir. Çünkü kendi meşruiyetini korumak için, polis, hizmet ettiği toplumun nüfus yapısının bir aynası olmalıdır.”⁹

Böylece Tanzimat’la birlikte gayrimüslimlerin devlet hizmetinde istihdam edilmelerinin önündeki gizli/açık engellerin kaldırılmasıyla “giderek merkezî idarenin taşra şubelerinde, mahkemelerde gayrimüslim memur, hâkim ve zabıta sayısı arttı. Bunlar her zaman mahallî memurlar değildi; git-tikçe merkezden tayin edilen gayrimüslim memurlar da görülüyordu. gayrimüslim memurlar merkezî idarenin temsilcileri olarak teknik ve fen dallarının dışında da silk-i adliyeye, dâhiliye ve zabıtaya intisap ederlerdi.”¹⁰ Ancak Tanzimat döneminde gayrimüslimlerin haklarını genişleten reformlarda göze çarpan bir ilerleme kaydedilmişse de bürokratik kurumlarda gayrimüslimlerin sayısında çok fazla artış olmamıştır. Bunun en önemli nedeni, Osmanlı bürokratik yapılanmasının hiyerarşik sisteminde tüm engellerin ortadan kalkmamış olmasıydı. gayrimüslimlerin istihdamında engellerin fiilen ortadan kalkması, muhtemelen muhaliflerin tepkisinden korkulduğu için, fermanın öngördüğü kadar çabuk gerçekleşmedi. Ayrıca bu konuda yüzyılın ikinci yarısına kadar yasal düzenlemeler yapılmamıştı.

Nihayet 1855 yılında ilan edilen bir fermanla gayrimüslimlerin askeri-yede miralay rütbesine ve bürokraside birinci sınıf memuriyetlere kadar yük-selebileceklerinin teminatı veriliyordu.¹¹ Bu fermanla gayrimüslimlere özellikle askerlik yasağının da kaldırılması iç güvenlik bürokrasisi açısından önemlidir. Her ne kadar 1845 yılında askerden bağımsız bir polis teşkilatı ku-

⁹ Arrick Jackson and Alynna Lyon, “Policing After Ethnic Conflict: Culture, Democratic Policing, Politics, and the Public”, **Policing: An International Journal of Police Strategies & Management**, Vol. 24, No. 4, MCB University Press., 2001, p. 576-7.

¹⁰ Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, s. 74. Burada geçen zabıta teriminin güvenlik güçleri (polis ve zabıta) anlamında kullanıldığına dikkat çekmek istiyorum. Ülkemizde polis kavramının yanı sıra, 'Kolluk' ve 'Zabıta' terimleri kullanılmakta ise de 'zabıta' sözcüğünün 'polis' sözcüğüne kıyasla daha geniş ve kapsamlı bir anlamı vardır. Zabıta, zaptiye, inzibat hep aynı kökten türetilmiş birer isimdir. Bkz. R. Füsun Akıncı-Sokullu, **Polis-Toplumsal Bir Kurum Olarak Gelişmesi, Polis Alt-Kültürü ve İnsan Hakları**, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1990, s. 17. Zabıta kavramı geçmiş yıllarda polis ve jandarma kavramını da içine alacak şekilde geniş bir anlamda kullanılmıştır. Bu nedenle polis ve jandarmanın tarihi ile ilgili kaleme alınmış kitaplarda, polis ve jandarma kuvvetlerinin her ikisi için de zabıta teriminin kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Halim Alyot, **Türkiye’de Zabıta, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum**, Kanaat Basımevi, Ankara, 1947; Derviş Okçabol, **Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihiçesi**, (II. baskı), Polis Enstitüsü Yayını, Ankara, 1940; Eyüp Şahin, “Türk Zabıta Yapılanmasının Tarihi Gelişimi”, **Polis Der-gisi**, S 38, EGM Yayınları, Ankara, (2004), s. 91–198.

¹¹ Edward Engelhard, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Yay. Haz. Akın Bedirhan, İstanbul, 1999, s. 127-128.

rulması yönünde önemli bir adım atılmış olsa da, uzun yıllar polislik işi askerler vasıtasıyla yapılmaya devam etmiştir. Dolayısıyla asker olmaları önündeki engeller kaldırılan gayrimüslimler, ordunun denetimindeki güvenlik bürokrasisi içinde polis veya jandarma olarak görev yapabilme ve ileride ordudan bağımsız sivil bir polis teşkilatı oluşturulduğunda burada doğal olarak görev alma imkânına kavuşmuşlardır. 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin devlet memuru olmasında hiçbir engel bulunmadığı ve memurluğun en üst rütbesine kadar yükselebilecekleri ilan ediliyordu. Ferman'da padişah, “teb'â-yı devlet-i aliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyyetlerine göre umum hakkında meriyy'ül-icrâ olacak nizamata imtisâlen memuriyetlerde istihdâm olunmaları”¹² şeklindeki ifadesi ile Ermenilere ve diğer azınlık gruplara devlet memuru olma yolu açmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat reformlarıyla memuriyet kadrolarını, hiçbir ayırım gözetmeksizin bütün tebaasına açmış oldu¹³ ve gayrimüslimler Osmanlı yönetiminde önceden olmadığı ölçüde daha fazla temsil edilmeye başlandı. En azından resmî olarak gayrimüslimlerin devlet memuru olması ve yükselmeleri konusundaki engeller tamamen ortadan kalkmış oldu.¹⁴

Zabıta teşkilatında görevli gayrimüslimlerin sayısı bu dönemde sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte devletin gerek merkez ve gerekse taşra teşkilatında, özellikle de Hariciye (Dışişleri) işlerinde ve elçiliklerde Müslüman olmayan uyruklardan yüzlerce Ortodoks Rum, Katolik, Ermeni ve Musevi görev yapmıştır. Bir zamanlar kalemiye çevresinde tercüman ve diplomat olarak çalışan sadece birkaç Rum varken, 1876'ya gelinceye kadar Hristiyan memurun bulunmadığı devlet dairesi kalmamıştır.¹⁵ Bu dönemde Ermeni, Rum ve Yahudi azınlığın devlet kademelerinde görev almaları birbirlerine göre oranları zaman zaman değişiklikler göstermiştir. ‘Millet-i Sadıka’ olarak anılmaya başlayan Ermeniler polis teşkilatında diğer azınlıklara nazaran daha üstün bir konuma gelmişler ve konularını yüzyılın son çeyreğinde milliyetçiliğin büyümesine kapılıncaya kadar sürdürmüşlerdir.

¹² Suna Kili-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s. 24-31.

¹³ Abdülhamit Kırmızı, “Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler”, **ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (Kış 2003), S 8, s. 138.

¹⁴ Kılıç, a.g.t., s. 244.

¹⁵ Kırmızı, “Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler”, s. 138.

2. ERMENİLERİN POLİS OLARAK İSTİHDAMINDA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR

Osmanlı hükümetlerinin, Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra ve daha sonra Anadolu Islahatı ve Rumeli Tensikâtı kapsamında gayrimüslimlerin nüfusları nispetinde polis ve jandarma teşkilatlarında istihdamı konusunda hayli çaba sarf ettiği görülmektedir. Osmanlı idaresi polis teşkilatında birçok gayrimüslimi istihdam etmenin yanı sıra jandarma teşkilatında da “özellikle Doğu vilâyetlerinde nüfus oranında temsil ilkesine riayet etmiştir. Bâb-ı Âli'nin jandarma subayları konusunda daha temkinli davranmakla birlikte erler arasında gayrimüslimlerin sayılarının artırılması için elinden geleni yaptığı söylenebilir.”¹⁶ Ancak yerel idareciler ve merkezi hükümette yer alan bazı Osmanlı idarecilerinin bu samimi çabalarına karşın, bu süreç umulduğu kadar sorunsuz yürümemiştir. Bu konuda önemli mesafeler kat edilmiş olmasına rağmen 1909 yılına gelindiğinde belirlenen hedeflerden oldukça uzak kaldığı gözlemlenmektedir.

Diğer gayrimüslimlerle birlikte Ermenilerin kolluk birimlerindeki temsilinin yetersiz kalışının birçok nedeni bulunmaktadır. Bu konudaki en büyük etken, tüm yöneticilerin reform çabalarına beklenen desteği vermemesi, daha doğrusu her fırsatta bu çabalara elinden gelen direnci göstermesiydi. Özellikle alanda görev yapan Osmanlı bürokratları gayrimüslimlerin güvenlik teşkilatlarında istihdamına karşı çıkmışlardır. Örneğin 1896 yılında Van Vilayetinde teftiş görevinde bulunan Sadettin Paşa, Ermeni köylerindeki jandarma erlerinin kolayca Ermenilere uyduklarını ifade ederek Ermenilerin jandarma birliklerinde istihdamlarına karşı çıkmıştır.¹⁷ Nitekim polis veya jandarma teşkilatında görev alan birçok gayrimüslimin ayaklanma ve savaş süreçlerinde mesleklerinin gerektirdiği tarafsızlık ve devlete bağlılık ilkelerini bir kenara bırakarak, kendi etnik davalarının gönüllü neferlerine dönüştükleri görülecektir. Ayrıca yöneticiler bu tür uygulamalarla bu azınlıkların yaşadıkları vatan topraklarının ellerinden alınması için bir adım olarak kullanıldığına inanıyorlardı. Ancak bu olumsuz tutuma rağmen genel eğilim Rumeli'de ve Anadolu'da gayrimüslimlerin istihdamı yönünde olmuştur.

İkinci olarak Müslümanlar kaybettikleri millet-i hâkime statüsünden dolayı rahatsızlık duymakta, ordu ve emniyet gibi iki önemli kurumda gayrimüs-

¹⁶ Nadir Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876–1909”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S 16, (Güz 2004), s. 77-78.

¹⁷ Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876–1909”, s. 74.

limlerin görev almasını hazzedememektedirler. Bu uygulamaların hayata geçirildiği bölgelerde yaşayan Türkler ve diğer Müslüman unsurlar, Hristiyan ahalinin zabıta teşkilatında görev almasına karşı çıktılar.¹⁸

Bu dönemde Osmanlı'nın toprak kayıpları da hızlanmış, gayrimüslimlerin Batılı devletlerle ilişkileri giderek hem merkezi iktidarın hem de genel olarak Müslüman nüfusun gözüne batmaya başlamıştır. Balkanlar'daki toprak kayıpları ve Balkanlar'dan, Kırım ve Kafkaslardan Anadolu'ya başlayan Müslüman göçü de Osmanlı'nın çok-dinli yapısını giderek ortadan kaldırmakta, Müslüman ahalinin gayrimüslimlere bakışını olumsuz olarak değiştirmektedir. Böylece Osmanlılık politikasının getirisi diğer kurumlarda olduğu gibi özellikle bu ordu ve emniyet içerisinde beklenen sonuçları doğurmamıştır.

Ermeni zabıta görevlileri, Müslümanların yanı sıra bazı Ermeni ahali tarafından da benimsenmemiştir. Ermeniler özellikle Doğu Anadolu'da zabıta teşkilatına katılanları hain ve uşak olarak tanımlıyorlardı. Bölgede görev yapan İngiltere konsolosları Ermeni ahalinin ilgisizliğinden şikâyet etmektedir.¹⁹ Osmanlı'dan koparak bağımsız devlet olma hayalinden vazgeçmeyen Ermeniler, bu tür girişimleri gereksiz bir çaba olarak değerlendiriyor ve bu tür uygulamalarla bölgede asayişin sağlanmasının kendi mücadelelerine bir engel teşkil ettiğini düşünüyorlardı. Çünkü güçlü bir zabıta teşkilatı onların bu bölgede hareket kabiliyetlerini kısıtlayacaktı. Bu ise onların Osmanlı'ya karşı yürüttükleri tüm yasadışı faaliyet ve oluşumların sekteye uğraması demektir. Bu nedenle Ermeni memurlar sadece sıradan her memurun karşılaştığı sorunlarla değil, kendileri haklarında artan kuşkuyla ve kendi soydaşlarının saldırılarıyla yüz yüze kalmışlardır. Ermeni komitacılar Osmanlı Devleti'ne sadık Ermeni memurlara suikastlar tertip etmiş; onları korkutmuş, yaralamış veya öldürmüştür.²⁰ Örneğin 1894 yılında, aslen Arapkirli olup Zaptiye Nezaretî'nin Heyet-i tahkikiyesinde çalışan yirmi yedi yaşındaki Agop oğlu Sitrak ifa-yı vazife zımında, daha sonra anlaşılacağı üzere Ermeni müfritleriyle düşüp kalkan Kadıkaryeli bir meyhaneci Serkiz, uşağı ve manevi evladı Karabet ile Ermeni komitalarıyla düşüp kalktığı gibi komitaları terğib ve teşvik ile müstehir olan Galata Kilisesi kapukethudası Vartan tarafından öldürülmüştür.

¹⁸ Ryan Gingeras, "A Break in the Storm Reconsidering Sectarian Violence in Ottoman Macedonia during the Young Turk Revolution", **The MIT Electronic Journal of Middle East Studies**, Crossing Boundaries: New Perspectives on the Middle East, Vol. 3, Spring 2003, p. 31. <http://web.mit.edu/cis/www/mitejmes/>.

¹⁹ Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", s. 77-78.

²⁰ Abdülhamid Kırmızı, "Osmanlılık ile Milliyetçilik Arasında Hamidiye Bürokrasisinin Ermeni Memurları", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi yay., C 1, 2007, s. 78.

Yine aynı yıl komiser Markar Efendi Kumkapı'da bir Ermeninin revolver endahıyla vurulmuş, onu vuran yazmacı çırağı Samatyalı Sampik sığındığı Patrikhane Kilisesinden polis zoruyla çıkarılmıştır.²¹ Yine Ermeni polis memuru Arşak Efendi, görev yaptığı Van Vilayeti, Çatak kazası Nurdüz nahiyesinde görev yaparken Mir Mihi çetesi tarafından 27 Nisan 1911 tarihinde vurularak öldürülmüştür.²²

Ermenilerin polis ve jandarmaya katılma konusundaki isteksizliğinin bir diğer önemli nedeni maaşların düşük ve düzensiz olmasıydı. Bu durum yalnızca Balkan ve doğu vilayetlerinde değil, imparatorluğun birçok bölgesinde hatta merkeze yakın vilayetlerde bile kolluk kuvvetlerinde istihdamın cazibesini büyük oranda düşürmüştür. Bölgede görevli valiler tam anlamıyla yetki sahibi değillerdi ve reformları gerçekleştirmek için yeterince mali güçleri de yoktu. Normal şartlarda burada görevli memurların işesini zor karşılayan Osmanlı maliyesi, reformların getirdiği ilave harcamaları karşılamakta zorlanıyordu. Durum böyle olunca vatandaşa hizmet götürmesi beklenen zabitanın kendilerine bile bakamaz hale gelmesi reformları sekteye uğrattıyordu.

Zabitanın reformdan geçirilmesi ve Ermeniler gibi diğer gayrimüslimlerin istihdam edilmesi konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapan Avrupalı devletler, aslında çok da samimi değillerdi. Çünkü bu ülkeler bölgede yaşayan Hristiyan halkın çıkarlarını korumaktan öte kendi ülke çıkarlarını ve bölgenin paylaşımında elde edecekleri kazanımları düşünüyorlardı. Bu devletlerin amacı gayrimüslimlerin haklarını koruyarak, halk arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmak olarak gösterilmiş olsa da, asıl amaçları gayrimüslim halkı kendi amaçları için kullanmaktı.²³

3. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ERMENİ POLİSLERİN İSTİHDAMI

II. Abdülhamid döneminde gayrimüslimlerin çeşitli devlet dairelerinde ve hükümetlerde yoğun bir şekilde görev aldıkları görülmektedir. Bu dönemde Avrupa devletlerinin tükenmeyen ıslahat talepleri üzerine idari ve mali alanda birçok ıslahat projesi uygulamaya konmuştur.²⁴ Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus savaşıdan sonra gayrimüslim unsurların iç güvenlik birimlerinde istih-

²¹ Kırmızı, "Osmanlıcılık ile Milliyetçilik Arasında...", s. 76.

²² Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 303-304.

²³ Meltem Begüm Saatçi, "Makedonya Sorunu", içinde **Balkanlar El Kitabı**, (der. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ), C I Tarih, KaraM & Vadi, Ankara, 2006, s. 565.

²⁴ Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, s. 70.

damı meselesi yeni bir boyut kazanmıştır. Avrupa devletleri her birimde olduğu gibi özellik güvenlik birimlerinde gayrimüslimlerin istihdam edilmeleri konusunda ısrarcı olmuşlardır. Savaş sonrasında imzalanan 1878 Berlin Antlaşması'yla Makedonya'da ve Doğu Anadolu vilâyetlerinde gerçekleştirilecek reformlar çerçevesinde gayrimüslim unsurların jandarma ve polis teşkilâtında kendi nüfusları oranında istihdam edilmesi öngörüliyordu. Örneğin Antlaşma'nın 61. maddesi Ermeni nüfusun belli bir ağırlığa sahip olduğu Doğu Anadolu vilâyetlerinde Ermeni halkın, jandarma, polis ve vergi tahsildarlığı teşkilatlarında nüfusları oranında temsil edilmelerini öngörmekteydi.²⁵ Böylece gayrimüslimler, bir devletin en önemli meşruiyet kaynaklarından birisi olan iç güvenlik hizmetlerine, Avrupa devletlerinin aktif bir şekilde müdahil olmasının gerekçesini oluşturuyordu. Özellikle İngiltere hükümeti bir yandan gayrimüslimlerin vilâyet, kaza ve nahiye idarelerinde ve oluşturulacak jandarma ve polis teşkilâtlarında nüfusları oranında temsil edilmeleri konusunda çok ısrarcıydı.²⁶ Ancak Tanzimat döneminde olduğu gibi bu dönemde de iç güvenlik alanında reform yapılması ihtiyacını belirleyen en önemli olgunun, sadece Avrupa devletlerinden gelen baskı olduğunu söylemek yeterli değildir. Doğu Anadolu'da Ermeni sorunu, Kürt aşiretleri meselesi, Balkanlarda Makedonya meselesi ve diğer birçok yerel sıkıntının doğurduğu gerilimler, Osmanlı yönetimini bu tür uygulamaya iten diğer önemli unsurlardı. Böylece yönetim, her türlü olumsuzluğa rağmen, özellikle yeni oluşturulan polis birimlerinde gayrimüslimleri istidam etme konusunda hassasiyet gösteriyordu. Bu süreçte 1879 yılında istihdam edilen dört gayrimüslim polisten birisi Mardin doğumlu Ermeni asıllı Cercis Efendi'dir. Diyarbakır'da polis memuru olarak göreve başlayan Cercis Efendi, 1909 yılında Tensikat Kanunu çerçevesinde üçüncü sınıf komiser rütbesiyle emekli olana kadar görev yapmıştır.²⁷

1880'li yıllardan itibaren kapsamlı bir polis örgütü oluşturulması doğrultusunda adımlar atılmaya başlanacaktır. "1880-1894 yılları arasında Anadolu Islahatı çerçevesinde birçok vilâyet merkezinde küçük de olsa polis birimleri oluşturulmuştur. Örneğin Hakkâri vilâyetinde içlerinden bir tanesi gayrimüslim olmak üzere yedi kişilik bir polis teşkilâtı bulunmaktaydı. Van vilâyetinde ise 1885 yılında bir polis teşkilâtı kurulmuş ve hususî müfettişlik biriminin başına da Avedis Efendi Barteviyan getirilmişti."²⁸ Bu yıllar arasında göreve

²⁵ Nadir Özbek, "Anadolu Islahatı," "Ermeni Sorunu" ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S 9, (Güz 2009), s. 59.

²⁶ Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", s. 73.

²⁷ Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 239-241.

²⁸ Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", s. 78.

başlayan 24 gayrimüslim polisin on tanesi Ermeni'dir. 1890'lı yılların ortalarında 10 polis ve üçüncü sınıf komiser ile göreve başlayan Adana polis teşkilatının ilk kadrosunda Agop adında bir de Ermeni vardı. Ancak 1897 yılında Agop, Amerika'ya kaçak yoldan Ermeni göndermekten suçlu bulundu ve görevine son verildi.

1895 ve 1902 yılları arasında ise 67 gayrimüslim, polis olarak göreve başlamıştır. Bunların 41 tanesinin Ermeni olduğu ve çoğunluk olarak doğu illerinde görevlendirildiği görülmektedir. Bu dönemde en çok 1896 yılında 26 gayrimüslim polisin göreve başlaması dikkat çekicidir. İngiltere, Rusya ve Fransa 11 Mayıs 1895 tarihli notayla, Vilayat-ı Sitte'ye, yani Bitlis, Diyarbakir, Erzurum, Mamuratülaziz, Sivas ve Van vilayetlerine vali tayininde elçilere danışılması, vali muavinlerinin valininkinden farklı bir dinden olması, vali maiyetine Hristiyan memur verilmesi, mutasarrıf ve kaymakamların üçte birinin Hristiyan olması gibi taleplerde bulunmuşlardır.²⁹ İngiltere'nin bir baskı unsuru olarak İskenderiye'deki donanmasını harekete geçirmesi, önce padişahın mülki hizmetlerde, polis ve jandarma teşkilatında Osmanlı tebaası gayrimüslimlerden de faydalanılacağı, her vilayette nüfusla orantılı tayinler yapılacağını bildirmesini gerektirmiştir. Buna göre, Hristiyan memurlar halkın nüfusu nispetinde nasb ve tayin olunacak, polis ve jandarmada Hristiyan zabıt bulunacaktır.³⁰ Bu çerçevede, Üçüncü Komiser Agop Efendi ve Polis Memurları Manok, Haçıyen, Ohannes ve Teşan Efendiler, 1897 yılında Van polis müdüriyeti bünyesinde görev yapan bazı Ermeni polislerdir.³¹

1902 yılına gelindiğinde ise İstanbul polisinin kontrol faaliyetlerini yürütebileceği gelişkin bir teşkilât yapısı şekillenmiş bulunmaktaydı. İstanbul polisinin mevcudu 1902 yılında 2275'e ulaşmıştı.³² Polisin bu sayısal artışı çerçevesinde 1902 yılında polis teşkilatında göreve başlayan 28 gayrimüslimin polisin on ikisi Ermeni asıllıdır.

Böylece II. Abdülhamid döneminde gayrimüslimlerin önceki döneme oranla kıyas yapılamayacak kadar yüksek oranda bürokraside istihdam edilmesinin yansıması polis teşkilatında da açık bir şekilde görülmektedir. Bu dönemde görevlendirilen gayrimüslim polislere karşı yönetimin ayrımcılık, dışlama veya temel haklarından mahrum etme gibi bir politika gütmeye, bilakis

²⁹ Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Yayın Nu: 53, Ankara, 2001, s. 50-51.

³⁰ Kırmızı, "Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler", s. 149.

³¹ Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkiran, Ömer Turan, **1915 Van'da Ermeni İşyanı**, Tarih & Kuram Yayınları, 2015, s. 285.

³² BOA, Y.PRK.ZB, 32/51, 1320.S.6 (15 Mayıs 1902)'den aktaran Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", s. 81.

onlara, Müslümanlarla aynı statüde olduklarını hissettirecek davranışlar sergilendiği ve haklarına saygı gösterildiği görülmektedir. Bu olumlu atmosferden en çok istifade edenler Ermeni polisler olmuştur. Örneğin, polis memuru Mıdırgiç Efendi mesleki eğitimini ikmal etmek üzere Dersaadet Polis Mektebinde bulunduğu sırada 12 Nisan 1914 tarihinde bir dilekçe vererek İstanbul Yenikapı'da muallimlik yapan oğlu Karabet Efendi'yi evlendireceğini ve ayrıca Nisan ayının on sekizinin Büyük Paskalya Bayramına denk geldiğini beyan ederek izin talebinde bulundu. Okul yönetimi tarafından kendisine on gün izin verilerek durum Sivas vilayetine bildirildi.³³ Dersaadet polis efradından Estepan Efendi, "mukkadema leylem ifa-yı vazife için Kumkapı civarında şimendüfer hattı etrafında dolaşırken nasılsa şimendifer altında kalıb, sağ kolu kopması üzerine" bahsi geçen polise sun'î bir kol taktırmak için ödenek çıkarılmıştır.³⁴ Benzer şekilde yönetim, Ermeni polislerin meslekte yükselmeleri konusunda olduğu gibi eğitim almaları ve kendilerini yetiştirmeleri konusunda da kısıkanç davranmıyordu. Örneğin, Ermeni merkez memuru Kirkor Efendi, polisiye konularda eğitim görmek üzere sekiz ay müddetle Viyana'ya gönderilmiştir.³⁵

4. İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN TÜRKLEŞTİRME POLİTİKALARI VE ERMENİ POLİSLER

1908'de II. Meşrutiyet'le birlikte başlayan İttihat ve Terakki döneminde, devleti kurtarmak için Osmanlıcılık politikası yerine Türkçülük politikasının ön plana çıktığı ve polis teşkilatındaki gayrimüslimlere karşı dönem dönem farklılık gösteren Türkçü politikalar uygulandığı görülmektedir. İTC iktidarında diğer gayrimüslimlerle birlikte Ermenilerin polislik mesleğinden uzaklaş (tırıl)masının iki dönemde yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bunlar 1909 yılında çıkarılan Tenkikat Kanunu uygulaması ve Birinci Dünya Savaşı dönemleridir.

4.a. Tensikat Kanunu ve Ermeni Polisler

24 Temmuz 1908'den itibaren İTC'nin tam desteğini alan hükümet, devlet kademelerinde bir tasfiye hareketine girişti. Abdülhamid idaresine mensup memurları görevlerinden uzaklaştırarak yerlerine, kendilerini her şeyden önce İTC'ye karşı sorumlu gören "subay memurlar" görevlendirmeye başladılar.³⁶

³³ Şahin, a.g.e., C II, s. 5.

³⁴ BOA, BEO, 339/25400, 24 Cemaziye'l-ahir, (1)311 ve 20 Kanuni evvel, (1)339 (2 Ocak 1894).

³⁵ Şahin, a.g.e., Cilt: II, s. 113-117.

³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C IX, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 51-55.

İTC, hemen her bürokratik yapıda olduğu gibi polis teşkilatında da kadrolaşma ve kendi düşüncesindeki insanları göreve getirme politikasını iktidara geldiği günden itibaren uygulamaya başlamıştır. Bu çerçevede 14 Mayıs 1909 tarihinde, Polis ve Jandarma Umûm Müfettişi Miralay Galip Bey'in başkanlığında kurulan özel bir komisyon marifetiyle, kötü sicili olan, ihtiyaç fazlası görülen veya ehliyetsiz ve kabiliyetsiz oldukları ileri sürülen 854 polis memuru ve komiser meslekten ihraç edilmiştir.³⁷ Ancak İttihatçılar düzensiz olarak gerçekleştirdikleri bu tasfiyeleri daha meşru hale getirmek üzere 31 Mart Vakasından sonra yüzlerce memuru kadro harici bırakacak olan “Tensikat Kanunu”nu çıkardılar ve bu kanun 1 Temmuz 1909 günü Takvim-i Vekayi'de yani Resmî Gazete'de yayınlanıp yürürlüğe girdi. Tensikat ve Tasfiye-i Rütbe adı verilen bu uygulama, asker-sivil birçok memurun yaş haddiyle görevden alınması ve bilhassa Abdülhamid devrinde haksız yere verildiğine inanılan nişanların geri alınması gibi unsurlar da içermekteydi. Böylece İttihatçılar, partilerinden olmayan bütün memurları tasfiye etme operasyonuna giriştiler ve birçok memur, kötü hali öne sürülerek³⁸ ve hatta hiçbir gerekçe gösterilmeyecek görevlerinden alındı. Bu dönemde “Posta Memuru Talat Bey'in Dâhiliye Nazırı olması”,³⁹ polis teşkilatındaki büyük tasfiyenin diğer kurumlara göre daha ciddi ele alınmasına neden olmuştur. İttihatçıların, Polis Teşkilatı'nda uyguladığı bu tasfiye girişiminden gayrimüslim polisler de nasibini almıştır.

İttihatçılar, öteden beri güvensizlikle baktığı Bâbîali ve devlet bürokrasisinden, özellikle güvenlik bürokrasisinde boşalan kadroları, parti binalarında hazırlanmış partizanlarla doldurmaya başlamışlardır. Böylece tek meziyeti İttihatçılık olan tecrübesiz, genç subaylar “Paşa” yapılıırken, partililere makamlar dağıtılıyordu.

Tensikat öncesi süreçte başlayan ve tensikat kanunun çıkarılmasıyla ivmelenen, Abdülhamid dönemi polislerin tasfiyesi çerçevesinde polislik mesleğinden ilişiği kesilen 38 gayrimüslim polisten on yedisi Ermeni'dir. Ancak

³⁷ Nureddin Van, **İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmiyyesi; Kuruluşu, Teşkilâtı ve Faaliyetleri (1909-1918)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 28.

³⁸ Hareket Ordusu tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda “Yanya Vilayeti maiyet memurlarından Avlonyalı Ali ve Polis Müdürü Nuri Efendilerin erbab-ı irticadan olduklarına ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Hareketini ve vilayet dâhilindeki Başkim kulüplerine telgraf keşidesiyle protesto etdiklerine ve ahaliyi ifsadatta bulduklarına ve mûmâ ileyhimun orada bekaları münasebetsiz ahvalin zuhuruna sebebiyet vereceğinden” bahisle başka bir yere nakl suretiyle tebdilleri talep edilmektedir. **Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi**, Hareket Ordusu Kumandanlığının, Bâb-ı Âli Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Dördüncü Şube'ye gönderdiği 27 Mayıs 325 tarihli yazı.

³⁹ **Tanin**'deki yazılarından nakleden Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah, Yay., İstanbul, 1999, s. 32.

tensikatın gayrimüslimleri tamamen polis teşkilatından uzaklaştırmak için gerekçe yapılmadığını söylemek gerekir. Çünkü tensikatın en şiddetle uygulandığı süreçte bile birçok gayrimüslim polisin görevine devam ettiği görülmektedir. Hatta tensikattan sonra, tasfiye edilenden daha fazla gayrimüslim vatan- daşın polislik mesleğine başvuruları olumlu değerlendirilerek polis teşkilatına kabul edilmiştir. 1909 yılında kırk altısı Ermeni asıllı olmak üzere 93 gayri- müslim polis işe alınmış ve adeta bu oran gayrimüslim polis istihdamında zirve yapmıştır. Bu yüksek sayıdaki istihdamın en büyük sebebi, tasfiyelerden doğan boşluğu doldurma gayretidir. Ayrıca İttihatçılar çok sayıda gayrimüs- limi polisliğe almak suretiyle Avrupalılara, azınlıklara yönelik bir ayrımcılık yapılmadığını göstermek istiyorlardı. Hatta İttihatçılar tensikatla meslekten ilişkisi kesilen birçok polisi, tekrar müracaatları üzerine polisliğe kabul etmiş- lerdir. Bunun yanı sıra II. Meşrutiyetten önce istifa edip meşrutiyetin ilanın- dan sonra tekrar başvurduklarında polisliğe tekrar kabul edilenler de vardı. Örneğin Ermeni Kiyork Efendi, 1907 yılında polislikten istifa etmiş, ancak müracaatı üzerinde 14 Mayıs 1909 tarihinde Zara kazasında polis memuru olarak tekrar göreve başlamıştır.⁴⁰ Polislikten azledilen bazı polisler bile tekrar göreve başlatılmıştır.⁴¹ Ermeni asıllı polis memuru Korkin Efendi, 1905 yılı Haziran'ında işlediği siyasi bir suçtan dolayı 15 yıl Kal'a Bend cezasına mahkûm edildi. Meşrutiyet'in ilanı sonrası çıkarılan af kanunu ile aklandı ve 13 Kasım 1909 tarihinde Trabzon polis müdürlüğü kadrosunda göreve baş- ladı.⁴² Bu tür suçları işleyenlerin yanı sıra Meşrutiyet'ten önce eşkıyalık ya- panların bile polisliğe alındığı olmuştur.⁴³

4.b. Birinci Dünya Savaşı Yılları ve Tehcir Uygulamasında Ermeni Polisler

Birinci Dünya Savaşı öncesinde büyük devletlerin baskılarıyla Osmanlı Devleti'nin onaylamak zorunda kaldığı 8 Şubat 1914 tarihli "İslahat Planı", polis ve jandarma kadroları boşaldığında eşit derecede Ermeni istihdamını ön- görüyordu.⁴⁴ Ancak bu süreçte çok fazla Ermeni polisin istihdam edilmediği görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı dönemi, İttihatçıların başta Ermeniler ol- mak üzere gayrimüslimlere olan tavrının gittikçe olumsuz bir mecraya girdiği ve devlet birimlerinde çalışan gayrimüslimlere kuşkuyla yaklaşıldığı yıllar ol- muştur. "Bu dönemde gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketler içinde olması ve

⁴⁰ Şahin, a.g.e., C II, s. 207-209.

⁴¹ Şahin, a.g.e., C II, s. 341-342.

⁴² Şahin, a.g.e., C II, s. 52.

⁴³ Şahin, a.g.e., C II, s. 567-568.

⁴⁴ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 12-13.

işgal güçleriyle işbirliğine gitmesi, gayrimüslimlere yönelik reformların sürekli dış güçlerin teşvikiyle gündeme gelmesi de gayrimüslimlerin dış güçlerin maşası olarak kodlanmasını beraberinde getirmiştir.⁴⁵ Böylece Kafkasya Cephesinde Rusya ile savaşın başlamasıyla birlikte, başta emniyet teşkilatında görev yapan polisler olmak üzere Ermeni memurların devlet dairelerinden uzaklaştırılmasına başlanmıştır. Erzurum, Bitlis ve Van illerinde, orduda ve emniyet teşkilatında görevli Ermeni personelin görevden uzaklaştırılması gündeme geldi.⁴⁶ 1914 yılı Aralık ayı sonlarında, Talat Paşa imzasıyla bu illere gönderilen bir yazıyla, kötü işlere alet olan ve fesat çıkarma ihtimali bulunan Ermeni komiser ve polis memurlarının kayıtlarının silinmesinde sorun çıkmayacak olanların kayıtlarının silinmesi, sorun çıkma ihtimali olanların da vilayetin uzak bölgelerine gönderilerek istifaya mecbur edilmesi, bu iki şıktan birinin yapılamaması durumunda ise bunların isimlerinin bildirilmesi istendi. Zararlı faaliyetlerde bulunma ihtimali olup başka bir yere gönderilmesi gereken bu polisler için özellikle cephelelerden uzak yerler seçilecekti.⁴⁷

Rus işgali sırasında Ermenilerin gönüllü alaylar kurarak Rus saflarına katılması, Rus işgal kuvvetleriyle birlikte Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmaları ve sivil halka yönelik büyük katliamlara girişmeleri,⁴⁸ İttihatçıların, Sarıkamış faciasından Ermenileri sorumlu tutmalarına yol açtı. Talat Paşa yerel yöneticileri Ermeni memurlarla ilgili gelişmeler hakkında kendisini bilgilendirmeleri için sürekli sıkıştırıyordu.⁴⁹ Önce dar kapsamlı düşünülen bu tedbirler, 1915'in Mart ayında daha da genişletildi. Ayrıca Bitlis ve civarında yaşanan olaylar nedeniyle Harbiye Nezareti askere alınmış olan Ermenilerin orduda önemli görevlere getirilmemesini istedi ve Dâhiliye Nezareti'ne Ermeni polislerin vazifelerine son verilmesi gerektiğini belirtti.⁵⁰ Bu yazılarda Ermenilerin ihaneti ve Rus askerlerine verdikleri destek gerekçe olarak gösteriliyordu. Talat Paşa, bu görevlilerin hemen görevden alınmadığına kanaat getirince de, Van Emniyet Müdürlüğü kadrosunda görev yapan ve Ermeni Taşnak Komitesi'nin talimatları doğrultusunda hareket eden emniyet müdürü Krikor

⁴⁵ Ayşe Kadioğlu, "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği," **Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara**, İstanbul, Metis, 2008, s. 36–39.

⁴⁶ Mark Levene, **Crisis of Genocide, Devastation: The European Rimlands 1912-1938**, Volume I, Oxford University Press, 2013, p. 141.

⁴⁷ DH. EUM. MEM, 57/22, 14 Kanunievvel 1330), (27 Aralık 1914)'den aktaran Van, **a.g.t.**, s. 44.

⁴⁸ Kemal Çiçek, "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme", **Akademik Bakış**, C 3, S 6, Yaz 2010, s. 4-5.

⁴⁹ **BOA**, DH.ŞFR 50/3, (14 Şubat 1915), Talat Paşa tarafından Erzurum, Bitlis ve Van Vilayetlerine gönderilen yazı, içinde Uğur Ümit Üngör, **The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950**, Oxford University Press, 1 March 2012, p. 59.

⁵⁰ DH. ID, 62/8, 27 Şubat 1330 (12 Mart 1915)'den aktaran Van, **a.g.t.**, s. 44.

ve polis memurları Armenak, Boghos ve Şahin'in görevden azledilerek Musul'a sürgün edilmeleri için bizzat devreye girdi.⁵¹ Bunlardan polis memuru Şahin Efendi, Van Polis Müdürlüğünden sonra tayin edildiği Musul'da görev yapmakta iken yine muzır faaliyetlerine devam ederek, ahalinin düşüncelerini bulandıracak biçimde gerçek olmayan haberleri yaymasından dolayı 11 Kasım 1915 tarihinde polislikten ihraç edildi.⁵²

Dâhiliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen 30 Mart 1915 tarihli bir başka yazıda, Anadolu'nun bazı kısımlarında memuriyetleri dolayısıyla kötü işlere ve olaylara alet olan, düşmanca faaliyetlerde bulunan ve artık güvenilmeyen Ermeni polis memurlarının ya işten uzaklaştırılmaları ya da münasip mahalle nakledilmeleri ve bu tedbirlere karşı çıkanların memleketin uzak bir köşesine sürgün edilmesi emrediliyordu.⁵³ Yapılan inceleme sonucunda Erzurum'da on üç, Van ve Sivas'ta on ikişer, Mamuratülaziz (Elazığ) de yedi, Hüdavendigar (Bursa) da altı, Bitlis, Karasi, Aydın ve Ankara'da dörder, Diyarbakır, Konya ve Adana'da üçer, Kale-i Sultaniye (Çanakkale), Halep ve Urfa'da ikişer, İzmit, Kudüs ve Kastamonu'da da birer adet olmak üzere toplam seksen sekiz Ermeni polis ve komiser olduğu belirlendi.⁵⁴ 31 Mart 1915 tarihinde ilgili vilayet ve sancaklara bu konuda bir şifre telgraf gönderildi. Bu tebligata tam olarak uymayan vilayet ve sancaklara 21 Kasım 1916 tarihinde yeni bir şifre telgraf gönderildi ve kadrosunda otuz iki Rum ve Ermeni polis bulunan İstanbul da bu uygulamaya dâhil edildi.⁵⁵

Bu çerçevede 1915-1916 yıllarında çoğunluğu Ermeniler olmak üzere birçok gayrimüslim polis hakkında hıyanet-i vataniye suçlamasıyla yasal işlem yapıldı.⁵⁶ Bu dönemde çeşitli illerde görev yapan on dokuzu Ermeni ve dördü Rum olmak üzere 23 polisin, görevden uzaklaştırma, tehcir ve emeklilik gibi çeşitli nedenlerle polislikten ayrıldığı görülmektedir. Ermeni kökenli me-

⁵¹ BOA, DH.ŞFR 50/179, (6 Mart 1915), Talat Paşa tarafından Van Vilayetine gönderilen yazı, içinde Üngör, a.g.e., p. 59.

⁵² Şahin, a.g.e., C II, s. 519-520.

⁵³ DH.EUM.MEM. 62/79, 14 Cemaziye'l-evvel 1333 (30 Mart 1915). Maliye Nazırı Talat Paşa imzasıyla Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Ma'mûretü'l-aziz, Diyarbakır Vilâyetlerine gönderilen başka bir yazıda "hüsn-i vazîfeden ziyâde gayret-i milliye ile hareket eder komite mensûbîni olduğu (şimdiye) kadar birçok vesîleler ile ta'ayyün eylemiş" olan Ermeni maliye memurları için de benzer işlemlerin yapılması emredilmektedir. Bkz. BOA. DH. ŞFR, nr.52/249: Dâhiliye şifresiyle telgraf, Fî 23 Nisan sene [1]331 (6 Mayıs 1915)

⁵⁴ DH.EUM.MEM. 121/37; 62/57, 12 Mart 1331 (25 Mart 1915)'den aktaran Van, a.g.t., s. 44.

⁵⁵ DH.EUM.MEM. 80/63; 82/23, 21 Kasım 1916'den aktaran Van, a.g.t., s. 44.

⁵⁶ Bütün Ermeni ve Rum polislerin görevden azledilmesini emreden resmî yazı için bkz. BOA, DH.EUM.MEM 80/63, 21 Kasım 1916, içinde Üngör, a.g.e., p. 59.

murların büyük çoğunluğu kendi istekleri ile değil idarenin kararıyla görevlerinden uzaklaştırılmış, hatta tehcire tabi tutulmuştur. Çünkü dönemin Osmanlı hükümeti Tehcir Kanunu'na göre pek çok muafiyet kategorileri tanımlayarak Ermeni nüfusunun önemli bir kısmını tehcirin dışında bırakırken, bu gruplar arasına polisleri dâhil etmemiştir.⁵⁷ Örneğin Erzincan doğumlu Ermeni asıllı Serkomiser Yafişa Efendi, Konya vilayetinde görev yapmakta iken Adana'dan Konya'ya gönderilen Ermenileri görünce kötü söz ve hareketlerde bulunduğu anlaşıldığından, vilayetçe memuriyetine devamı caiz görülme-ye- rek 14 Mayıs 1915 tarihinden itibaren meslekten azledildi. Bu gerekçe ile Tehcir Kanunu hükümleri doğrultusunda Suriye'ye tehcir edilen Yafişa Efendi, Mondros Mütarekesi'nden sonra yurda dönerek İstanbul'a yerleşti. Tekrar polisliğe müracaatı "daha önce kaydının silinmesine dayanak olan sebepler" yüzünden reddedildi, ancak başka bir resmî göreve iadesi uygun bulundu.⁵⁸ Konya'dan tehcir edilen bir başka polis memuru Ermeni asıllı Aris Nidelyan Efendi'dir. 1882 Konya-Ereğli doğumlu olan Aris Nidelyan Tehcir Kanunu uygulaması çerçevesinde ailesi ile birlikte Mersin'e tehcir edilmiş ve 30 Ağustos 1915 tarihi itibarıyla müstafi sayılmıştır.⁵⁹ Tehcir fırtınasının estiği bu dönemde yönetimin polislik mesleğine aldığı Ermeniler de vardı. İstihbarat Memuru İlyas Mıgriç Efendi 14 Haziran 1915 tarihinde Beyrut Polis müdürlüğü kadrosunda göreve başladı. Ancak 22 Haziran 1916 tarihinde görev esnasında vurularak öldürüldü. Aile mensuplarının mağdur olmaması için en yüksek dereceyle maaş bağlandı.⁶⁰

1915 yılında tehcir edilmemekle birlikte tutum ve davranışlarıyla polislik mesleğine ve millî menfaatlere aykırı davranışlar sergileyen bazı memurların meslekten ihraç edildiği görülmektedir. Bunlardan birisi 1880 Çanakkale doğumlu polis memuru Danyal Aleksanyan Efendi'dir. Daha önce görevi gereği öğrendiği iş ve işlemlerle devlet sırlarını bilhassa fesat ehline duyurduğu için cezalandırılan Aleksanyan, görev yaptığı Biga'da da geleceğinden hayır umulmayan karanlık görünüşlü kişilerle ilişkide bulunmaya devam etmesi ve hareketleri şüphe çeken Ermenilerle konuşup görüşmesi üzerine 9 Haziran 1915 tarihinde meslekten ihraç edildi.⁶¹ Aynı şekilde görev yaptığı Kütahya'da bir takım yabancı Ermenilerle temasa geçip görüşen Ermeni polis memuru Strak Ferid Efendi, 30 Eylül 1916 tarihinde meslekten ihraç edildi. Ancak askerlik sonrası başvurusu üzerine hakkında 3 Haziran 1919'da cevaz-

⁵⁷ Çiçek, a.g.m., s. 5-6.

⁵⁸ Şahin, a.g.e., C II, s. 199-202.

⁵⁹ Şahin, a.g.e., C II, s. 37-38.

⁶⁰ Şahin, a.g.e., C I, s. 521-523.

⁶¹ Şahin, a.g.e., C II, s. 451453.

1 istihdam kararı verildi.⁶² Benzer şekilde 1894 Sivas doğumlu komiser muavini Mıdırgıç Efendi, Tokat sancağı polis kadrosunda görev yapmakta iken siyasi halinden dolayı, 14 Haziran 1915 tarihinde görevinden azledildi ve kaydı silinerek meslekten ilişiği kesildi.⁶³ Ermeni asıllı İkinci Sınıf Komiser Mihran Efendi de Bursa'da görev yaparken görevde kayıtsızlık ve vilayette bekasının mahzurlu olarak mütalaa edilmesi üzerine 11 Ekim 1915 tarihinde meslekten ilişiği kesildi. İtirazı üzerine 4 Eylül 1920 tarihinde Bursa'da tekrar göreve başladı.⁶⁴

Bu dönemde bazı polislerin kendi istekleri veya kanuni bir zorunluluk olarak emekliye ayrıldıkları da görülmektedir. Örneğin Ermeni cemaatinden ve Diyarbakır-Ergani doğumlu polis memuru Karabet Rehber Efendi, yürürlüğe giren Muvakkat Tekaüt-i Mülkiye Kanunu hükümleri uyarınca 29 Mayıs 1915 tarihinde emekli edildi.⁶⁵ Benzer şekilde Ermeni Polis Memuru Sinekerim Karabetyan Efendi 20 Haziran 1915 tarihinde,⁶⁶ Ermeni Komiser Muavini Ohannes Ferid (Duru) Efendi 14 Haziran 1915'te,⁶⁷ Ermeni Polis Memuru Karabet Efendi 17 Mart 1915 tarihinde⁶⁸ kendi isteğiyle emekli olanlar arasındadır. Bunun haricinde bu dönemde çeşitli sebeplerden dolayı meslekten ihraç edilen, azledilen polisler de vardır. Ermeni İkinci Sınıf Komiser Servet Aram Efendi 14 Haziran 1915 tarihinde,⁶⁹ Ermeni Komiser Muavini Vartan Efendi 7 Nisan 1915 tarihinde,⁷⁰ Ermeni Polis Memuru Karabet Efendi 14 Haziran 1915 tarihinde,⁷¹ İkinci Sınıf Polis Komiseri Ermeni Artin Efendi 2 Mayıs 1915 tarihinde,⁷² Polis Memuru Ermeni Aleksan Efendi 4 Mayıs 1915 tarihinde⁷³ meslekten çıkarılmışlardır. Ermeni Komiser Muavini Dikran Efendi, 4 Haziran 1915 tarihinde ihraç edilmiş, ancak 16 Mart 1921 tekrar görevine dönmüştür.⁷⁴ Birinci Dünya Savaşı veya Millî Mücadele sonrası tekrar görev almak için müracaat etmediği için müstafî sayılan Ermeni polisler de vardı.

⁶² Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 399-401.

⁶³ Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 319-320.

⁶⁴ Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 413-417.

⁶⁵ Şahin, **a.g.e.**, C II, s. 267-269.

⁶⁶ Şahin, **a.g.e.**, C II, s. 467-469.

⁶⁷ Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 327.

⁶⁸ Şahin, **a.g.e.**, C II, s. 517-518.

⁶⁹ Şahin, **a.g.e.**, C II, s. 81-84.

⁷⁰ Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 329-330.

⁷¹ Şahin, **a.g.e.**, C II, s. 7-8.

⁷² Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 273-275.

⁷³ Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 333-335.

⁷⁴ Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 433.

Bunlardan polis memuru Pedinaki Efendi, en son görev yaptığı Halep'ten müraaat etmediği için müstafi sayılmıştır.⁷⁵

Sivas'ta yaşanan bir Rum polis örneğinde olduğu gibi, bazen herhangi bir zararı dokunamayacak kadar aciz olduğu bildirilen polislerin bile kaydının silinmesi yönünde şifreli telgraflar çekilirken⁷⁶ diğer taraftan emirler gereği kaydı silinmesi lazım gelen bazı gayrimüslim polislerin ise istihdamına devam edildiği anlaşılmaktadır. Mesela İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmiyyesi kadrosunda bulunan iki polis kötü hali görülmediği; Beyoğlu Müdüriyeti'nde bulunan Bedros adındaki bir Ermeni polis tabibi de “yerine münasip bir İslâm bulmak imkânı olmadığı” gerekçesiyle kayıtları silinmemişti.⁷⁷

Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir tarafta polis ihtiyacını karşılamakta sıkıntı yaşanmaktayken diğer taraftan da polisler çeşitli gerekçelerle meslekten çıkarılmaktaydı. İttihat ve Terakki'nin tehcir ve Türkleştirme faaliyetleri dolayısıyla İstanbul ve taşrada bulunan ve çoğunluğu Ermeni olan gayrimüslim polislerin ihraç edilmesi, polis sayısının azalmasına neden olmuştu. İstifa edenlerin sayısı da oldukça yüksekti.⁷⁸ Nitekim 1918 yılındaki polis mevcudu 6.868 kişi olup⁷⁹ bu rakam 1911-1912 yıllarındaki kadardı.

5. ERMENİ ASILLI MÜHTEDİ POLİSLER

Osmanlı polis teşkilatında görev yaparken ihtida ederek Müslüman olmaya karar veren veya ihtida ettikten sonra mesleğe giren bazı Ermeni polislere de rastlamak mümkündür. Bunların içerisinde verdikleri kararda samimi olduklarına inanılan polisler olduğu gibi, idarenin, tehcirden kurtulmak gibi değişik çıkar amaçlı ihtida ettiğini düşündüğü örnekler de vardır. Yönetim, ihtida eden bu tür polis memurlarının kayıtlarının silinmesinde ısrar etmiştir.⁸⁰ Bu konudaki yaşanan ilginç örneklerden birisi 1884 Karahisarısahip doğumlu Ermeni Agop Rıfkı Efendi'dir. Önce jandarma teşkilatında göreve başlayan

⁷⁵ Şahin, **a.g.e.**, C I, s. 493-494.

⁷⁶ DH. EUM. MEM, 80/78, 23 Kasım 1916 (10 Teşrinisani 1332)'den aktaran Van, **a.g.t.**, s. 44.

⁷⁷ DH. EUM. MEM, 82/23, 23 Kasım 1916 (10 Teşrinisani 1332)'den aktaran Van, **a.g.t.**, s. 44.

⁷⁸ Bir başka belgede belirtildiğine göre 1916 yılında İstanbul'da 136, vilayetlerde 190; 1917 yılında ise İstanbul'da 122, vilayetlerde 159 olmak üzere sadece iki yılda toplam 607 polis ve komisere kayıt silme cezası verilmişti. DH. EUM. MEM, 105/69, (26 Şubat 1918)'den aktaran Van, **a.g.t.**, s. 44.

⁷⁹ Hikmet Tongur, **Türkiye'de Genel Kolluk, Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi**, Ankara, 1946, s. 251-252.

⁸⁰ DH. EUM. MEM, 80/63, lef 4, 8 Teşrinisani 1332, (21 Kasım 1916)'den aktaran Van, **a.g.e.**, s. 44.

Agop Rıfki Efendi, 5 Ocak 1909 tarihinde Hüdavendigâr polis müdürlüğü kadrosunda polis olarak çalışmaya aştı. Burada görev yapmakta iken, ailesinin mevcut durumu ile kendisinin davranışları sebebiyle memuriyet görevinin devamının uygun olmayacağına kararı verilerek, 24 Kasım 1914 tarihinde polis mesleğinden ilişiği kesildi. Açıkta iken Dâhilîye Nezareti'ne başvurarak ailece ihtida etme talebinde bulundu. Bu isteklerinin kabul edilmesi üzerine, kendi tabiriyle “Şeref-i İslamiye'ye nail” oldular. Ancak kaydının silinmesine karşı yaptığı bütün itirazlar sonuçsuz kaldı.⁸¹

Birçok ilde il emniyet müdürlüğü yapan Mehmet Halit Gökçen,⁸² Ermeni asıllı mühtedi emniyet müdürlerindedir. Havva ve Abdullah⁸³ oğlu Mehmet Halit Bey, 1868 yılında Bitlis vilayeti Muş Sancağı Malazgirt Kazasında doğdu. Ermeni cemaatine mensup iken, 1893 yılı itibarıyla ihtida ederek İslam dinini seçti. Çeşitli işlerde çalıştıktan sonra 29 Kasım 1896 tarihi itibarıyla Bitlis Vilayeti Polis Müdürlüğü kadrosunda üçüncü sınıf komiser rütbesiyle göreve başladı. 14 Haziran 1908 tarihinde ikinci komiser olarak Van Vilayeti Polis Müdürlüğü kadrosu atandı. Burada polislik görevinin yanı sıra uzun süre Bargiri (Muradiye) nahiyesi Ta'dad-ı Ağnam Nazırlığı (Küçükbaş Hayvan Sayım Nezareti) görevini başarılı bir şekilde sürdürdü. 26 Kasım 1909 tarihinden geçerli olarak Van Polis Müdürlüğü görevine başladı. Ancak bu görevi yapmakta iken, tarafgirane bazı cereyanlara uymasından dolayı vazifesinde ikilemlere düştüğü anlaşıldı. 4 Kasım 1911 ve 13 Haziran 1912 tarihleri arasında açıkta kaldıktan sonra Musul vilayeti Polis Müdürü olarak göreve başladı. Bu sırada Erbil kaymakam vekilliği, Kerkük Mutasarrıf Vekilliği ve Kerkük Mutasarrıf Vekilliği görevlerinde bulundu. Mücahitlerin Başkanı sıfatıyla Birinci Dünya Savaşı'na iştirak etti. Önce Bağdat Vilayeti Polis Müdürlüğü, daha sonra tekrar Musul Vilayeti Polis Müdürlüğü görevine ataması yapıldı. Görev yaptığı yerler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra işgale uğrayınca Anadolu'ya gelerek, görev talebinde bulunması üzerine Konya Polis Müdürlüğü görevine ataması yapıldı.⁸⁴ Konya'dan sonra Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Şubesi Müdürlüğü, Bursa Vilayeti Polis Müdürlüğü, İstanbul Vilayeti Polis Müdürlüğü merkez memurluğu, Karesi, Kastamonu, Mardin Emniyet

⁸¹ Şahin, a.g.e., C I, s. 403-405.

⁸² Mehmet Halit Gökçen Özlük Dosya No. R-206, içinde Eyüp Şahin, **Türk Polisinden Seçkin Biyografiler**, C I, Emniyet Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2012, ss. 203-210.

⁸³ Babasının asıl ismi Malkon'dur. Ancak bir mühtedinin isminden bahsedilirken kendi adından sonra Müslüman olmayan babasının isminin yerine “Allah'ın kulu” anlamına gelen Abdullah adı kullanılırdı. Bkz. Victor Ménage, “Seven Ottoman Documents from the Reign of Mehmed II”, **Documents from Islamic Chanceries** (ed. S. M. Stern - R. Walzer), Oxford, 1965, s. 81-118. Mühtedilerin anne adında ise daha çok Havva ismi tercih edilmiştir.

⁸⁴ “Tevcihat ve Tebdilat”, **Polis Mecmuası**, 6. Sene, S 109, 01 Kânunusani 1335, İstanbul, 1919, s. 207.

Müdürlüğü görevlerinde bulundu. Meslek hayatı boyunca yaptığı başarılı çalışmalarından dolayı çok çeşitli ödüllerle ödüllendirilen Mehmet Halit Gökçen, yaş haddini doldurduğundan dolayı, 01 Nisan 1932 tarihi itibarıyla emekliye sevk edildi. Evli ve 6 kız çocuğu babasıydı.

6. ERMENİ POLİSLERİN RÜTBELERİ, GÖREV YERLERİ ve DOĞUM YERLERİ

Ermeniler çerçevesinde incelediğimiz gayrimüslim polislerin büyük çoğunluğunun rütbesi polis memurudur. Ancak mesleğe polis memuru olarak başlayıp daha sonra liyakat göstererek Polis Çavuşu, İkinci Sınıf Komiser, Komiser Muavini, Kıdemli Komiser Muavini, Komiser, Üçüncü Sınıf Komiser, Serkomiser, Merkez Memuru, Polis Müfettişi gibi çeşitli rütbelere terfi ederek görev yapan seksene yakın polis amiri vardır. Bu rütbeli personelin birçoğunun komiser sınıfında (başkomiser, komiser veya komiser muavini olarak) görev yaptığı görülmektedir. Ancak o dönemlerde polis amiri yetiştiren bir okulun olmaması ve polis memuru iken başarılı çalışma sergileyenlerin bu rütbelere yükseldiği göz önüne alınırsa, bu insanların terfi etme yollarının açık olduğu görülür. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar birçok ilde il emniyet müdürlüğü görevini komiser sınıfı rütbesindeki insanların yürüttüğü dikkate alındığında, bu kişilerin sahip oldukları rütbelerin önemi daha iyi anlaşılır.

Mesleğe “polis memuru veya polis neferi” olarak başlayan polislerin yanı sıra, mesleğe ilk başvurduklarında sahip oldukları; yabancı dil bilmek, hukuk mektebi gibi yüksek bir mektepte okumak gibi bazı üstün vasıflarından dolayı doğrudan rütbeli personel olarak göreve başlayanlar da vardı. Örneğin 1888 İstanbul doğumlu Ermeni asıllı Kirkor Efendi, Türkçe, Ermenice, Fransızca ve Almanca dillerini bildiği için 17 Temmuz 1909 tarihinde doğrudan komiser muavini rütbesiyle göreve başlamış ve merkez memuru (emniyet amiri) rütbesine kadar yükselmiştir.⁸⁵

Osmanlı döneminde polislerin kendi doğdukları memleketlerinde görev yapabilmeleri mümkün idi. Bu nedenle birçok polisin ilk atamalarının memleketlerine yapıldığı görülmektedir. Ancak bunun tersi örneklere de rastlamak mümkündür. Bu polisler daha sonraki yıllarda mesleğin gereği olarak geniş imparatorluk coğrafyasının farklı yerlerinde görev yapabiliyordu.

⁸⁵ Şahin, *Gayrimüslim Polisler*, C II, s. 113-117.

Ermeni asıllı polislerin doğum yerlerine baktığımızda, Osmanlı toprakları içerisindeki her ilden polise rastlamak mümkündür. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki şehirlerde doğan polislerin sayılarının diğer illere göre görece daha fazla olduğu dikkat çekmektedir.

TABLO - I

Doğum Yeri	Ermeni Polis Sayısı	Doğum Yeri	Ermeni Polis Sayısı
Adana	4	İstanbul	11
Afyon	3	İzmir	4
Ağrı	1	İzmit	2
Amasya	1	Kastamonu	1
Ankara	4	Kayseri	5
Antep	1	Kilis	1
Balıkesir	6	Konya	4
Beyrut	1	Kütahya	1
Bilecik	1	Malatya	8
Bitlis	3	Mamuretilaziz	12
Bolu	3	Maraş	3
Bursa	7	Mardin	2
Çanakkale	1	Muş	1
Çankırı	2	Niğde	1
Diyarbakır	5	Samsun	1
Erzincan	5	Sivas	18
Erzurum	10	Tekirdağ	1
Gümüşhane	1	Tokat Niksar	1
Hakkâri	1	Trabzon	3
Halep	3	Urfa	1
İskenderiye	1	Van	18
		Yozgat	3

Kaynak: Eyüp Şahin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gayrimüslim Polis Biyografileri*, Polis Akademisi Yayınları, 2 Cilt, Ankara, 2013.

7. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ VE CUMHURİYETİN İLK YILLARI

Millî Mücadele yılları ve sonrası, yine gayrimüslim polislerin polis teşkilatından kopuşlarının devam ettiği önemli süreçler olmuştur. Ankara Hükümetinin işgal altındaki yerlerde Jandarma ve Polis Teşkilatlarında sadece Türklerin kullanılması⁸⁶ konusundaki kararı, bu gelişmede etkili olmuştur. Sivas Kongresi'nden sonra, işgal edilmiş bölgelerden Müslüman halkın göçe zorlanarak Ermenilerin bu bölgelere yerleştirilmesi üzerine gönderilen bu talimat 'millî bir polis' teşkilatının oluşturulmasında, milleti oluşturan asli unsurlar olan Türklerin söz sahibi olması ve azınlıkların işgal bölgelerinde sergiledikleri insanlık dışı davranışlardan dolayı artık onlara güvenilmeyeceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede gayrimüslim polis sayısının oldukça azaldığı ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında görevine devam on bir tane gayrimüslim polisin savaştan sonra Ankara hükümetine müracaat etmediği için müstafi sayıldığı görülmektedir. Bazı polislerin ise Millî Mücadele döneminde görevlerine devam ettikleri, ancak büyük bir kısmının Millî Mücadele sona ermeden çeşitli sebeplerden dolayı polislikten ayrıldığı görülmektedir. 1882 Malatya doğumlu Ermeni asıllı komiser muavini Dikran Efendi, 1909 yılında başladığı polislik mesleğinden 4 Haziran 1915 tarihinde ihraç edildi. Şahsi müracaatı üzerine 4 Haziran 1919 tarihinde tekrar mesleğine döndü. Ancak yükümlülüğünde bulunan polisiye görevlerin yerine getirilmesi hususunda gereği gibi çalışmadığı ve bazı suçlar işlediği gerekçesiyle 16 Mart 1921 tekrar meslekten ihraç edildi.⁸⁷ 1868 Maraş doğumlu Ermeni asıllı polis memuru Serkis Efendi,⁸⁸ 1880 Halep doğumlu Ermeni asıllı polis memuru Corci Efendi,⁸⁹ Millî Mücadele'nin kazanılmasının ardından tekrar müracaat etmedikleri için müstafi sayılan Ermeni polislerden bazılarıdır. Mütareke döneminde işgal güçleri bölgelerindeki mevcut gayrimüslim polislerden bir şekilde istifade etmek istiyorlar ve çoğu zamanda yerli azınlıklara polis kıyafeti giydirmek suretiyle istihdam ediyorlardı. Bu sebeple Mütareke esnasında işgal güçleriyle işbirliği yaptığı için meslekten uzaklaştırılan polisler de vardı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni devirerek milletin arzusu hilâfına bir hükümet kurmaya çalışmakla suçlanan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin üyeleri arasında bulunan Kütahya polis memurlarından Artin, bu olumsuz tabloda göze

⁸⁶ Doğan Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Tarihi 1938'den 1945'e**, Üçüncü Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 1274.

⁸⁷ Şahin, **Gayrimüslim Polisler**, C I, s. 433-435.

⁸⁸ Şahin, **Gayrimüslim Polisler**, C I, s. 305-306.

⁸⁹ Şahin, **Gayrimüslim Polisler**, C I, s. 306-307.

çarpan bir olumsuz örnektir.⁹⁰ Bu olumsuz örneklerin yanı sıra işgalci güçlerin tüm baskılarına rağmen onların istediklerini değil, mesleklerinin ve ülke menfaatlerinin gereğini yapan polisler de vardı.

Mütareke döneminde İngilizler, İstanbul'da polis teşkilatını örgütlemek üzere bir yandan İstanbul Polis Müdüriyeti ile işbirliği yaparken, diğer yandan bazı yeni şubeler ihdas etme yoluna gitmişlerdir. Bu şubelerden birisi de, iyi derecede Türkçe bilen Ermeni ve Rumların istihdam edildiği Ermeni-Rum Şubesi'dir. Bu şubeye atanan kişiler şehirde asayiş ve güvenliği sağlamak yerine, Türklerin can ve mal emniyetini tehdit etmeye başlamış, bazı evlere silah arama bahanesiyle zorla girerek birçok Türk'ü tutuklamışlardır.⁹¹ Böylece İngilizlerden cesaret alan Ermeni komiteleri teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetlerini tamamladıktan sonra İstanbul'da terör faaliyetlerine başladılar. Öncelikle hedef olarak İstanbul Polis Müdüriyeti istihbarat birimlerinde görev yapan bazı polis memurlarını seçerek birkaçını öldürmüşler, bazılarını da yaralamışlardır. Bu öldürme ve yaralama olaylarının failleri hiçbir zaman yakalanamamıştır.⁹² Bu saldırıların hedefi olan polislerden birisi de Harutyun Mıgırdıçyan'dır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Almanların yardımı ile Kısm-1 Siyasi bünyesinde bir Ermeni masası oluşturuldu. Bu birim, İstanbul'daki Ermeni Patriği de dâhil Ermenilerin tüm yurtiçi ve yurtdışı siyasi faaliyetlerini takip etmek ve rapor hazırlamakla görevliydi. Şubat 1915'de bu birimde görev yapmaya başlayan komiser Harutyun Mıgırdıçyan, 24 Nisan 1915 tarihinde İstanbul'da tutuklanan Ermenilerin listesinin hazırlanmasında büyük rol oynadı.⁹³ Mıgırdıçyan özellikle Ermeni gazetelerinin sansürlenmesi, Taşnaksutyun ve Hınçak'a yönelik operasyonların yönetilmesi, yakalanan Ermenilerin sorgulanması gibi konularda faal olarak görev yaptı. Mıgırdıçyan, 3 Nisan 1919'da Beşiktaş'taki evinde Ermeni bir suikastçı tarafından öldürüldü. İşin ilginç yanı Mıgırdıçyan'ı öldüren Tehliryan adlı suikastçı, daha sonra Talat Paşa'yı da öldürmüştür. Ermeniler sadece Mıgırdıçyan'ı değil aynı birimde haber elemanı olarak çalışan Ermenileri de öldürmüşlerdir. O dönemde Kısm-1 Siyasi'nin Ermeni Masası şefi olan Ali Rıza Öge şunları söylemektedir. "Ermeni komitecileri, öç almak için evvelâ kısım-1 siyaside yanımda çalışan dört haber alıcı memurdan (Hımayak Aramyans)'ı, Gedikpaşa'da kapısı önünde,

⁹⁰ Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri (1920–1927)**, I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988, s. 63.

⁹¹ Önder Duman, "Mütareke İstanbul'unda Ermeni Faaliyetleri", **Ermeni Araştırmaları**, Yıl: 2004-2005, S 16-17, s. 157-158.

⁹² Duman, a.g.m., s. 158.

⁹³ Vahakn N. Dadrian, **The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus**, Berghahn Books, New York, 2004, s. 210.

(Artin Mıgırdıçyan)'ı, Beşiktaş'ta evinin içinde, (Vilademir)'i, Dolapdere'de kapısının eşiğinde, (Vahe İhsan)'ı Taksim'de kalabalık caddede öldürdüler."⁹⁴

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte bir ulusal kimlik olarak Türk kimliğinin inşasında gayrimüslimlerin kamu hizmetlerinde istihdamlarında tedrici bir azalma süreci yaşanmaya başlamıştır. Bu uygulamada gayrimüslimlerin işgalcilerle işbirliği yapmış oldukları ve Müslüman-Türk azınlığa zulüm yaptıkları algısının önemli bir etken olduğunu vurgulamak gerekir. Devlet yöneticilerindeki bu algı ve halk arasında devam eden öfke, ulus devletin ve ulusal kimliğin inşasında önemli rol oynamıştır.⁹⁵ Osmanlı döneminde geçerli olan millet sistemi göreceli olarak cumhuriyete taşınmış, Boşnaklar, Arnavutlar ve Çerkezler gibi Osmanlı döneminde Müslüman olmaları nedeniyle millet-i hâkime içinde yer alan halklar Türklük çatısı altında asimilasyon politikalarına tabii tutulurken, cumhuriyetin ilk döneminde de gayrimüslimlerin Türk kimliğinden dışlanmasına devam edilmiştir. Böylece İttihatçıların başlattığı ulus devletin inşası, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dâhilinde tamamlanacaktı. Bu sürecin kaçınılmaz bir sonucu olarak, gayrimüslimlerin birçok alanda olduğu gibi devlet kademelerinde görev almaları oldukça zorlaşmıştır.

Böylece İTC döneminde başlatılan yüksek rütbeli polislerin Türklerden seçilmesi uygulaması, cumhuriyet döneminde ise, sadece yüksek düzey polis görevlilerinin değil, alt kademedeki polis memurlarının da Türklerden oluşturulması yönünde genişleyerek devam etmiştir.⁹⁶ Bu dönemde gayrimüslim polis alımındaki kısıtlamanın yanı sıra görev başındaki memurların görevlerini uzatmalarına imkân tanınmadığı da oluyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında kısıtlı sayıda da olsa gayrimüslimlerin polis teşkilatında görev yapmaya devam ettiği, ancak daha sonraki yıllarda bunun ortadan kalkmaya başladığı görülmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim azınlıklar arasında milliyetçiliğin tesirini hissettirmeye başladığı süreçte, bürokraside giderek değişik azınlık mensupları boy göstermeye başlamıştır. Tanzimat döneminde yapılan reformlar,

⁹⁴ **Türk Polis Teşkilatı'nın Kuruluşunun 166. Yılında 166 Belge**, Emniyet Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2011, s. 312-313. Ayrıca bkz. Mümine Çakır, "Bir Bektaşî Babası Kadîmî'nin Mektupları", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S 59, 2011, s. 397.

⁹⁵ Elçin Aktoprak, "Bir 'Kurucu Öteki' Olarak: Türkiye'de Gayrimüslimler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İnsan Hakları Merkezi**, Ankara, 2010, s. 17.

⁹⁶ Ferdan Ergut, **Modern Devlet ve Polis: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği**, İletişim yayınları, İstanbul 2004, s. 323.

gayrimüslimlerin devlet hizmetinde istihdamı politikasında önemli değişiklikler getirmiş ve giderek daha fazla gayrimüslim memuriyete kabul edilmiştir. Ortaylı'nın da belirttiği gibi, 19. yüzyılda ne Avusturya ne de Rusya'da hâkim ulusun dışında herhangi bir dinî-etnik gruptan devlet adamı görülemezken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyan nazırlar, sefirler, valiler ve hatta beynelmilel konferans ve barış antlaşmalarına gönderilen gayrimüslim murahhaslara rastlanmaktaydı.⁹⁷ Özellikle II. Abdülhamid dönemi ile birlikte gayrimüslimlerin devlet hizmetine alınması konusunda geçmiş dönemlere göre büyük ilerleme kaydedilmiş ve polis teşkilatında da bu kozmopolitizme rastlanmaya başlanmıştır. Polis teşkilatındaki gayrimüslimlere baktığımızda ırk ve dil renkliliği, dönemin hiçbir polis teşkilatında görülemeyecek bir tablo arz etmekteydi. Bu unsurların polis teşkilatındaki sayısal oranlarına baktığımızda sırasıyla en fazla Ermeni (167), Rum (114) ve Yahudi (28) azınlığın polis teşkilatında istihdam edildiği görülmektedir. Bu dağılımda Ermenilerin oranının yüksek olmasını birkaç sebebe bağlamak mümkündür. Birincisi diğer azınlıklara oranla Ermenilerin en yüksek nüfus oranına sahip olmasıdır. Avrupalı devletlerin azınlıkların nüfusları oranında gayrimüslim polis istihdamı konusundaki ısrarları sonucu polis olarak görev yapan Ermenilerin oranı haliyle diğer azınlıklardan fazla olmuştur. Bu fazlalıkta bir diğer önemli sebep ise istihdam edilen gayrimüslim polislerin öncelikle kendi soydaşlarının yaşadığı sorunlu bölgelerde görevlendirilmesi politikasıdır. Bu çerçevede göreve başlayan Ermeni polisler öncelikle doğu Anadolu bölgesinde istihdam edilmiştir. Bu dönemde bu bölgede Ermeni ayaklanmalarının ve asayişsizliğinin had safhada olduğu göz önüne alınırsa, Ermeni polislerin daha fazla sayıda istihdam edilmesi daha anlamlı hale gelmektedir. Bir diğer sebep olarak da diğer azınlık gruplarının Ermeniler kadar polislik mesleğine ilgi göstermemesidir. Örneğin Yahudiler nüfusça az olmalarının yanı sıra polislik mesleğine çok fazla ilgi göstermemişlerdir.

Polis teşkilatının kurulmasıyla birlikte Ermenilerle birlikte diğer gayrimüslim azınlıkları polis teşkilatında istihdam eden Devlet-i Aliyye, bu unsurları istihbarat birimlerinde veya polis müdürlüğü gibi hassas ve önemli görevlere getirmekte de tereddüt etmemiştir. Balkan milletleri ve Doğu Anadolu'da Ermeniler ayaklanıp şiddet hareketlerine başvururken, Osmanlı Devleti onların başına Ermeni kökenli Vali Muavinleri ve kaymakamların yanı sıra polis

⁹⁷ İlber Ortaylı, 'İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili', **Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı Armağanı**, Ankara, 1978, s.171.

ve jandarma da göndermekteydi.⁹⁸ Böylece yönetim, Avrupa devletlerinin bu konudaki baskılarını bertaraf edebilme düşüncesinin yanı sıra onların devlete bağlılıklarını artırmayı ve böylece milliyetçiliğin tesirlerini önlemeyi amaçlıyordu. Ancak İTC, özellikle Balkan Savaşları'nın ardından farklı ulusların Osmanlılık bayrağı altında bir arada tutulamayacağı açıklık kazandıktan sonra Türkleştirme siyasetini daha da hızlandırmıştır. Bunun sonucu olarak da bürokrasinin, -özellikle ordunun ve polis teşkilatının- Türk unsurlarına dayandırılması politikası güdülmeye başlanmıştır. Bu süreçte yaşanan savaşlar ve buhranlı dönemler, polis teşkilatındaki gayrimüslimlerin meslekten uzaklaştırılması için İTC'ye en büyük gerekçeyi sunmuştur. Böylece devlet idaresindeki etnik çoğulculuk yok olmaya başlamış ve polis teşkilatının Osmanlılığı ve etnik renkliliği yıllar geçtikçe azalmaya başlamıştır.

Balkan Savaşları ile başlayan çalkantılı süreçte ve cumhuriyetin ilk yıllarında görev yapan diğer gayrimüslim polislerde olduğu gibi Ermeni polis sayısının oldukça azaldığı görülmektedir. Yaşanan toprak kayıpları ile ülke sınıırı dışında kalanlar, çeşitli sebeplerle istifa edenler veya göreve başlamayıp müstafi sayılanlar, polislik mesleğini devam ettirmek için gerekli şartları kaybedenler, çeşitli suçları işleyerek meslekten ihraç edilenler, yasal süresi dolduğu için emekli olanlar, görevde iken hayatını kaybedenler bu azalmada en büyük grubu oluşturmuşlardır. Yönetimin sadece gayrimüslim oldukları için görevden uzaklaştırdığı polis hemen hemen hiç yok gibidir. Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı veya Millî Mücadele yıllarında düşmanla işbirliği yaptıkları ve millî çıkarlar aleyhinde faaliyetler gösterdikleri için meslekten uzaklaştırılan polisleri, sadece gayrimüslim oldukları için bu muameleye maruz kaldıklarını söylemek çok tutarlı değildir.

⁹⁸ Örneğin Ermeni asıllı ve Muş doğumlu komiser Rupen Raci Efendi, 1910-1911 yıllarında Bitlis vilayeti polis müdürlüğüne vekâlet etmiştir. Şahin, **Gayrimüslim Polisler**, C I, s. 481-483.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA**, BEO, 339/25400, 24 Cemaziye'l-ahir, (1)311 ve 20 Kanuni evvel, (1)339 (2 Ocak 1894).
- BOA**, DH. ŞFR, 52/249, Dâhiliye şifresiyle telgraf, 23 Nisan [1]331 (6 Mayıs 1915).
- BOA**, DH.EUM.MEM 80/63, (21 Kasım 1916).
- BOA**, DH. ŞFR 50/179, (6 Mart 1915), Talat Paşa tarafından Van Vilayetine gönderilen yazı.
- BOA**, DH.ŞFR 50/3, (14 Şubat 1915), Talat Paşa tarafından Erzurum, Bitlis ve Van Vilayetlerine gönderilen yazı.
- BOA**, DHSAİDd., 113/165.
- BOA**, DHSAİDd., 122/1.
- BOA**, Y.PRK.ZB, 32/51, 1320, (15 Mayıs 1902).
- DH. EUM. MEM, 105/69, (26 Şubat 1918).
- DH. EUM. MEM, 57/22, 14 Kanunievvel 1330, (27 Aralık 1914).
- DH. EUM. MEM, 80/78, 10 Teşrinisani 1332, (23 Kasım 1916).
- DH. EUM. MEM, 82/23, 10 Teşrinisani 1332, (23 Kasım 1916).
- DH. İD, 62/8, 27 Şubat 1330 (12 Mart 1915).
- DH.EUM.MEM. 121/37; 62/57, 12 Mart 1331 (25 Mart 1915).
- DH.EUM.MEM. 62/79, 14 Cemaziye'l-evvel 1333 (30 Mart 1915).
- DH.EUM.MEM. 82/23, (21 Kasım 1916).
- Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi**, Hareket Ordusu Kumandanlığının, Bâb-ı Âli Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Dördüncü Şube'ye gönderdiği 27 Mayıs 325 tarihli yazı.
- NA.**, FO., 78/301, 4 January 1837.

Makaleler, Kitaplar, Tezler

- “Rifat Bali ile Gayrimüslim Mehmetçikler Üzerine”, Söyleşi: Rita Ender, **Toplumsal Tarih**, S 215, Kasım 2011, s. 76-78.
- “Tevcihat ve Tebdilat”, **Polis Mecmuası**, 6. Sene, S 109, 01 Kânunusani 1335, İstanbul, 1919.
- AKINCI-SOKULLU, R. Fusun, **Polis-Toplumsal Bir Kurum Olarak Gelişmesi, Polis Alt-Kültürü ve İnsan Hakları**, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1990.
- AKTOPRAK, Elçin, “Bir ‘Kurucu Öteki’ Olarak: Türkiye’de Gayrimüslimler”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İnsan Hakları Merkezi**, Ankara, 2010.
- ALYOT, Halim, **Türkiye’de Zabıta, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum**, Kanaat Basımevi, Ankara, 1947.
- AVCIOĞLU, Doğan, **Millî Kurtuluş Tarihi 1938’den 1945’e**, Üçüncü Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1983.
- AYBARS, Ergün, **İstiklâl Mahkemeleri (1920–1927)**, I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.
- BAGHERİ, Saeed, “Devlet Aklı’nın Bir Yansıması Olarak Osmanlı Gizli Polis Teşkilatı”, **EÜHFĐ**, C XVI, S 1–2, (2012), s. 87-106.
- Bey, Münir Süreyya, **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Yayın Nu: 53, Ankara, 2001.
- BİRİNCİ, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah, Yay., İstanbul, 1999.
- ÇAKIR, Mümine, “Bir Bektaşî Babası Kadîmî’nin Mektupları”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S 59, 2011, s. 373-400.
- ÇİÇEK, Kemal, “Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme”, **Akademik Bakış**, C 3, S 6, Yaz 2010, s. 1-14.
- ÇİÇEK, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012.
- DADRİAN, Vahakn N., **The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus**, Berghahn Books, New York, 2004.

- DUMAN, Önder, “Mütareke İstanbul’unda Ermeni Faaliyetleri”, **Ermeni Araştırmaları**, S 16-17 Ankara (Kış 2004-İlkbahar 2005), s. 151-173.
- ENGELHARD, Edward, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Yay. Haz. Akın Bedirhan, İstanbul, 1999.
- ERGUT, Ferdan, **Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği**, İletişim yayınları, İstanbul, 2004.
- GÜNDEM, Mehmet, **Gündemdekiler**, “Askeriyede, Emniyette, Mülkiyede Neden Yokuz?”, **Milliyet**, 14.10.2013.
- JACKSON, Arrick and LYON, Alynna, “Policing After Ethnic Conflict: Culture, Democratic Policing, Politics, and the Public”, **Policing: An International Journal of Police Strategies & Management**, Vol. 24, No. 4, MCB University Press, 2001, p. 563–584.
- KADIOĞLU, Ayşe, “Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği,” **Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara**, Metis, İstanbul, 2008, s. 36–39.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C IX, TTK Yay., Ankara, 1996.
- KILIÇ, Musa, **Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.
- KIRMIZI, Abdülhamit, “Osmanlılık ile Milliyetçilik Arasında Hamidiye Bürokrasisinin Ermeni Memurları”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi yay., C 1, 2007, s. 69-79.
- KIRMIZI, Abdülhamit, “Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler”, **ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 8, (Kış 2003), s. 137-152.
- KİLİ, Suna-Şeref GÖZÜBÜYÜK, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000.
- LEVENE, Mark, **Crisis of Genocide, Devastation: The European Rimlands 1912-1938**, Vol. I, Oxford University Press, 2013.
- MCCARTHY, Justin-Esat ARSLAN, vd., **1915 Van’da Ermeni İsyamı**, Tarih & Kuram Yayınları, 2015.

- MÉNAGE, Victor, “Seven Ottoman Documents from the Reign of Mehemed II”, **Documents from Islamic Chanceries** (ed. S. M. Stern - R. Walzer), Oxford 1965, s. 81-118.
- OKÇABOL, Derviş, **Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihçesi**, (II. baskı), Polis Enstitüsü Yayını, Ankara 1940.
- ONAR, Sıddık Sami, **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, C 2, İstanbul, 1966.
- ORTAYLI, İlber, “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, **Kanun-ı Esasi’nin 100.Yılı Armağanı**, Ankara, 1978, s. 169-182.
- ORTAYLI, İlber, “The Ottoman Millet System and its Social Dimensions,” **Boundaries of Europe**, Stockholm, Forskningradnamnden, 1998.
- ORTAYLI, İlber, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 73.
- ÖZBEK, Nadir, “Anadolu Islahatı,” “Ermeni Sorunu” ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S 9, (Güz 2009), s. 59-85.
- ÖZBEK, Nadir, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S 16, (Güz 2004), s. 59-95.
- ÖZBEK, Nadir, “Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Jandarma (1876-1908)”, **Tarihsel Perspektiften Türkiye’de Güvenlik Siyaseti, Ordu ve Devlet**, (ed. Evren Balta ve İsmet Akça), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-78.
- SAATÇİ, Meltem Begüm, “Makedonya Sorunu”, içinde **Balkanlar El Kitabı**, (der. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ), C I (Tarih), Karam & Vadi, Ankara 2006.
- ŞAHİN, Eyüp, “Türk Zabıta Yapılanmasının Tarihi Gelişimi”, **Polis Dergisi**, S 38, EGM Yayınları, Ankara 2004, s. 91-198.
- ŞAHİN, Eyüp, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Gayrimüslim Polis Biyografileri**, Polis Akademisi Yayınları, 2 Cilt, Ankara 2013.
- ŞAHİN, Eyüp, **Türk Polisinden Seçkin Biyografiler**, I. Cilt, Emniyet Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2012.

TONGUR, Hikmet, **Türkiye’de Genel Kolluk, Teşkil ve Görevlerinin Ge-
lişimi**, Ankara, 1946.

Türk Polis Teşkilatı’nın Kuruluşunun 166. Yılında 166 Belge, Emniyet
Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2011.

ÜNGÖR, Uğur Ümit, **The Making of Modern Turkey: Nation and State in
Eastern Anatolia, 1913-1950**, Oxford University Press, 1 March 2012.

VAN, Nureddin, **İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmiyyesi; Kuruluşu, Teş-
kilâtı ve Faaliyetleri (1909-1918)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi,
Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul,
2012).

İnternet Kaynakları

GINGERAS, Ryan, “A Break in the Storm Reconsidering Sectarian Violence
in Ottoman Macedonia during the Young Turk Revolution”, **The MIT
Electronic Journal of Middle East Studies**, Crossing Boundaries:
New Perspectives on the Middle East, Vol. 3, Spring 2003,
<http://web.mit.edu/cis/www/mitejmes/>, Erişim: 12.06.2009.

<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>, Erişim: 01.01.2015.

Türk Polis Teşkilatı, 14 Ekim 2013, @Emniyet GM, [https://twitter.com/em-
niyetgm/status/389713225987944448](https://twitter.com/emniyetgm/status/389713225987944448), Erişim: 19.01.2015.

CAVAHETİYA'DAKİ ERMENİ AZINLIK SORUNUNUN TÜRKİYE-GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Murat ESEDOV*

ÖZET

Güney Kafkasya'da etnik ve idari yapı bakımından en sorunlu ülkelerden biri Gürcistan'dır. Bağımsızlığını kazandığından beri özerklik talebinde bulunan bölgelerde iç savaşa tırmanan mücadeleler yaşanmıştır. Bu sorunlar Gürcistan'ın iç yapısını bozmuş ve politik istikrarsızlıklara sebep olmuş, aynı zamanda da uluslararası arenada dış müdahalelere açık bir konuma getirmiştir.

Gürcistan Transkafkasya'da bulunan ve jeostratejik anlamda, önemli bir yer tutan; tarihte, dönemlerinin güçlü yapılarına sahip ve bölgede kontrolü ele geçirmeyi hedefleyen devletlerin harekât alanlarından birini teşkil etmiştir. Bu yönüyle Gürcistan, çok değişik uygarlıkların hükümranlığının boy gösterdiği bir coğrafya olmuştur.

Bu çalışmada Türkiye-Gürcistan ilişkilerinde Gürcistan topraklarında bulunan Cavahetiyada Ermeni meselesi incelenecektir. Temel amaç Cavahetiyanın coğrafi ve demografik özellikleri, Ermenilerin buraya nasıl geldiği, Türkiye-Gürcistan siyasi ve ekonomik ilişkilerinde nasıl bir rol oynadığı araştırılacaktır. Sonuçta Türkiye'nin Gürcistan'daki gelişmelere ve istikrarın sağlanmasına yönelik Cavahetiya'da daha aktif politikalar izlemesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Gürcistan, Cavahetiya, Kafkasya, Ermeni.

* Dr., Baku Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, www.esedov-m@mail.ru

GİRİŞ

Kafkasya, dünyanın askerî yönden ikinci büyük devleti olarak kabul edilen SSCB'nin dağılmasından sonra, jeopolitik bir sarsıntı geçirmiştir. Bu zaman “Avrasya'nın Balkanları” dediğimiz Kafkasya bölgesinde jeopolitik bir boşluk alanı oluşmuştur ki, bu da bölgede oluşan bu boşluğu doldurmak isteyenlerin, küresel ve bölgesel güç mücadelesine sahne olmuştur. Özellikle, Kafkasya, Soğuk savaş sonrasında, sanki şiddet saçan bir bölgeye dönüşmüştür.

Ermenistan Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü tanıdığını bildirirse de, Cavahetiya Ermenilerinin bölücü taleplerini destekler ve onların hükümete karşı örgütlenmesine yardımcı olur. Ayrıca Abhazya'da yaklaşık 70 bin Ermeninin yaşadığını dikkate alan Ermenistan, bu bölgenin Gürcistan'ın bünyesinde kalmasını istemiyor.

Gürcistan'daki toplam nüfusun yüzde 8'ini oluşturan Ermenilerin çoğunluğu Cavaheti bölgesinde ikamet etmektedir. Bölgenin asıl ahalisi olan Ahıska Türklerinin Josef Stalin döneminde başka bölgelere göç ettirilmesinden dolayı bölge nüfusundaki değişiklikler bugünkü durumu meydana getirmiştir. Stalin'in göç ettirme ve yer değiştirme politikalarından payını alan Gürcistan da, aynı kaderi paylaşan diğer Kafkasya bölgeleri gibi pek çok sorunla karşı karşıyadır.

Ermenilerin Cavaheti'de Dağlık Karabağ senaryosunu gerçekleştirmek niyeti Gürcistan'ı uzun zamandır endişelendiriyor. Komşu devletlerden toprak koparmak, başkalarının topraklarında gözü olan bu halk için toprak iddialarını gerçekleştirmek adına en uygun yoldur. Yıllardır komşulukta bulunan Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı toprak koparma mücadelesi için de olan Ermenilerin bu iddiaları, diğer komşusu Gürcistan içinde önemli sorundur. Ermeniler Gürcistan topraklarının da bir kısmını ele geçirmek için faaliyetlerini genişletmektedirler.

Tarihî Türk Yurdu Samtshe-Cavaheti.

Samtshe-Cavahet, Gürcistan'ın güneybatısında yer alan idari bir bölgedir ve bu bölgenin yönetsel merkezi Ahıska kentidir. Kuzeyinde Guria ve İmeret, kuzeydoğu ve doğusunda Şida Kartl ve Kvemo Kartl, güneyinde Ermenistan ve Türkiye, batısında Acaristan yer alır. Samtshe-Cavahet, tarihsel Cavahet, Samtshe ve Tor bölgelerini kapsamaktadır. Bölgenin tarihsel ismi Meshetya'dır. Türkiye'nin Ardahan ili ile sınır bölgesinde yer alan ve Gürcistan'ın 12 idari biriminden birini oluşturan Cavaheti'nin nüfusunun %65'den fazlasını

Ermeniler oluşturmakta olup, bölge aynı zamanda, Gürcistan – Ermenistan sınırında yer almaktadır. Sovyetler sonrası ekonomik sıkıntı ve işsizlik problemlerinin yaşandığı bölgede en önemli geçim kaynağı Rus üssü olup, üste iş bulamayan Ermeni erkeklerin büyük bir kısmı mevsimlik işçi olarak Rusya'da çalışmaktaydılar. Yine de bölge halkı ekonomik yönden Abhazlar'dan ve Osetler'den daha güçlü durumdadır (Ağacan, 2006: s. 475)

Kafkasya'da doğu ve batı sınır kapılarının kapalı olmasından dolayı bölgenin ekonomi, enerji, ticaret ve kalkınma projelerinden faydalanamayan Ermenistan, kuzey komşusu Gürcistan ile ilişkilerini normal seyirde devam ettirmekte ancak Gürcistan içerisinde bulunan ve Gürcistan için bir tehdit unsuru olma yolunda ilerleyen Ermenilere yönelik tavırlarında yumuşama göstermemektedir. Bağımsızlığını ilan ettiği tarihten bu yana toprak bütünlüğünü koruyamama sorunu yaşayan Gürcistan; Acaristan, Güney Osetya ve Abhazya gibi sorunlarla birlikte Ermenistan sınırındaki Cavaheti bölgesiyle ilgili de çeşitli sıkıntılar yaşamaktadır.

Ahıska Türkleri ya da Meshet Türkleri, Gürcüstan'ın Mesheti bölgesinin Müslüman nüfusuna verilen addır. Bu nüfus, 1944'da Orta Asya'ya sürülerek Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a yerleştirildi. Ahıska Türkleri, bugün eski Sovyet coğrafyasına dağılmış olarak yaşamaktadırlar. Ahıska Türklerinin büyük bölümünün etnik olarak Türk'tür (Terekeme). Ama bu nüfusun içinde Kürtlerin ve 17-18. yüzyıllarda Müslüman olmuş Gürcülerin (Meshiler) de bulunduğu kabul edilir. Ahıska Türklerinin nüfusunun 300.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Özbekistan'ın Fergana vadisinde yaşayan Meshet ya da Ahıska Türkleri, 1989'da, etnik bir gerilim sonrasında büyük bir kıyım uğratıldı. Bu trajedinin ardından bölgedeki nüfus tamamen göç etmek zorunda kaldı. Gürcistan yönetimi, 1990'larda etnik olarak Gürcü kökenli Meshileri nüfusu ülkeye yerleştireceğini duyurdu. Bu karar, Samtshe-Cavaheti bölgesinde yaşayan Ermeni nüfus arasında tepkiye yol açtı. Azerbaycan, Dağlık Karabağ'dan göç ettirilen nüfusla ilgili sorunlarına karşın Ahıska Türklerinin bir kısmını kabul etti ve topraklarına yerleştirdi. Türkiye, Ahıska Türklerinin kendi topraklarına yerleştirilmesini talep etmektedir. Öte yandan Türkiye, az sayıdaki Ahıska Türk nüfusunu ülkenin doğusuna yerleştirdi. Rusya Federasyonu'nun Krasnodar bölgesine yerleştirilen Ahıska Türkleri, Rus Kazakların Türk karşıtı tepkileriyle yüz yüzedir. Rusya'daki Ahıska Türklerinden 5.000 kadarı ABD'de çeşitli kentlere yerleştirilmiştir (Kartal, 2007: s. 128) Gürcistan, 2006'da bu nüfusun Gürcistan'a yerleştirilmesi için ciddi çalışmalara başlamış ve bu çalışma programını Türkiye ile paylaşmaktadır (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Ah>).

Ermeniler Buraya Nereden ve Ne Zaman Gelmiş

Ermeni ve Gürcü halklarının tarihine değinmeden bugünkü Ermenistan-Gürcistan ilişkilerine açıklık getirmek mümkün değildir. Ermeni tarihçiler büyük bir gayretle kendilerinin Kafkasya'nın yerlisi olduklarını ispatlamaya çalışsalar da Gürcü ve Rus kaynakları bunun aksini iddia etmektedir. Bütün qafqazlılar bilirler ki, ermənilər burada köklü xalq kimi mövcud olmamış Türkiyə və İran qaçqınları kimi XIX yüzilliyin birinci yarısında görünməyə başlamışlar (Veliçko: 1954, s. 80) A. S. Qriboyedov Ermeniler hakkında Rusya çarına yazdığı mektupta ise “Majesteleri, Ermenilerin merkezi Rus topraklarında yerleşmesine izin vermeyin. Onlar ele tayfatandırlar ki, birkaç yıl yaşayan sonra tüm dünyaya bu toprakların baba ve dedelerine ait olduğunu qışqıracaqlar” (<http://newtimes.az/citations/227/>)

Büyük İskender'in zamanına kadar Ermeniler Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan olarak adlandırılan coğrafyada yaşamışlardır. İskender Emeni İmparatorluğu'nu mağlup ettikten sonra Ermenistan'ı il olarak İmparatorluğa katmış ve tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir. İskender'in ölümünden sonra bu bölge Partlar'ın yönetimini kabul etmiştir. MS VII. yüzyılda Arap, İran ve Bizans devletlerinin hücumlarına uğrayan Ermeniler Kafkasya'ya göç etmeye başlamışlardır (Uras, 1987: s. 42-71). Gürcü tarihçileri Ermenilerin Kafkasya'ya göç etmelerini üç döneme ayırmaktadırlar. Birinci dönem I - VI ve IX. yüzyılları, ikinci dönem XV. ve XVIII. yüzyılları, üçüncü dönem ise XVIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar olan zamanı kapsamaktadır. Birinci dönemde, Gürcistan'a göç eden Ermenilerin sayısı konusunda ne Ermeni ne de Gürcü kaynaklarında bilgiye rastlanmamaktadır. Ermenilerin toplu halde Gürcistan'a göç etmeleri Ermeni kolonilerinin zayıflamasına ve güçsüzleşmesine neden olmuştur. David Ağmaşenebeli'nin zamanında Selçuklu Türklerinin egemenliği altındaki Ermeniler Tiflis'e ve sınır bölgelerine göç ettiler. Böylece Ermeni ve Gürcü halklarının ilişkileri yeni bir döneme girdi (Tetvadze, 1999: s. 25). Ermenilerin Gürcistan'a göç etmesi Nadir Şah'ın Gürcistan'a hücum etmesinden sonraya rastlamaktadır. Bu hücumlar sonucunda birçok Gürcü şehir ve kasabaları boş kalmıştır. Gürcü Çarı II. Erekle boşaltılmış şehir ve kasabalarda ticaret ve ekonominin canlanması için Ermenilerin yerleşmesine izin vermiş ve Ermeniler Ktsia-Berduçi civarına Taşiri, Abotsi, Tiflis, Gori, Baraleti, Saçheidzo-Aragveti ve Kutaisi'ye yerleştirilmişlerdir (Ter- Mkrçyan, 1963: s. 61).

Cevaheti sorunun temelini gidecek olursak, Ermenilerin Çarlık Rusya tarafından bölgeye göç ettirilmelerine kadar eskiye gitmemiz gerekmektedir.

Sorunu tam olarak ancak bu şekilde anlayabiliriz. Çarlık orduları Güney Kafkasya'yı işgal ederken Ermenilerden büyük destek görmüşlerdir. Çarlık hem kendilerine destek olan Ermenileri ödüllendirmek hem de bölgede kalıcı olabilmek için sürekli kullanabilecekleri tampon bölgeler oluşturmak amacıyla işgal ettikleri stratejik noktalara Anadolu ve İran'dan Ermenileri göç ettirip yerleştirmişlerdir. Çarlık Rusyası bölgedeki Ermeni varlığını artırmak için sistemli politikalar izlemiştir. Rus Çarlığı 1828'de Azerbaycan'ı İran'la paylaşan Türkmençay anlaşmasını imzalamış ve bu anlaşmaya İran'da yaşayan Ermenilerin göç etmelerini serbest bırakan bir madde koymuştur. Diğer taraftan göç edenlerin yol masrafları karşılanmış, yerleştikleri yerlerinde geniş topraklar tahsis edilmiş ve uzun süre vergiden muaf tutularak Ermenilerin bölgeye göçünü cazip hale getirmişlerdir. Bu şekilde kısa zaman içerisinde Osmanlıdan 84 bin, İran'dan ise 70 bin Ermeni Azerbaycan'ın Karabağ, Revan ve Nahçıvan, Gürcistan'ın Tiflis, Borçalı, Ahilkelek, Batum, Sohum bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Bu göçler bu tarihten sonra sürekli devam etmiş ve kısa zamanda bölgenin demografik yapısı Ermenilerin lehine değişmeye başlamıştır (Hidayet Orucovla röportajı, **Azerbaycan Gazetesi**, 29 Mart 2005).

Böylelikle, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusyası Güney Kafkasya'da möhkemlenmek ve burada kendisine güvenli dayanak oluşturmak amacıyla gerçekleştirdiği etnik-ulusal azınlıklar ve onların göç ettirilme politikası geniş karakter almaya başladı. Özellikle, Türkiye'nin çeşitli il ve köylerinden Gürcistan'ın çeşitli bölgelerine aktarılan Ermeniler burada engele rast gelmeden hızla məskunlaşdırılırdı. Rusya çarizminin Gürcistan'a demografik ekspansiyası XIX. yüzyılın başlarında daha geniş karakter aldı. Gürcü topraklarına yine Ermenilerin, Rusların ve diğer yabancı toplulukların aktarılması, Gürcü topraklarının işgal ettirilmesi - asimilasyon süreci devam ediyordu. Türkiye'de Ermenilere karşı represiyaların güçlendirilmesinden sonra Gürcistan'a onların göçü arttı. Rusya'nın yardımıyla Ermeniler Gürcü topraklarını Axalikelek, Axalsixe, Borçalı, (Alaverdi, Şulaver, Sadaxlı) Tiflis, Gori ve Kutais kazalarını ele geçirdiler. Ermeniler Gürcistan'da Ermenistan'ı yeniden kurmayı düşünüyorlar. Bu amaçla Ermeni tüccarları Tiflis'te yerleşim yerleri aldılar. Tiflis'in ətrafıyanı şehirlerde boş yerleri elde ediyorlardı ve Ermeniler oraya köçürürdülər. Öyle ki, Vera Ermeni qebristanlığı yakınlarında 20 kadar Gürcü ailesinin yerleştiği şehir topraklarında Ermeni Aramyans kimdense sahte bir kişiden gizlice almış ve sonra bütün Gürcüleri oradan çıkarmıştır. Vera 300 kadar Gürcü ailesinin məskunlaşdırdığı Barataşvilinin yurdunu gizlice bir Ermeni ele geçirmiş ve sonra bu yurdu başka bir Ermeniye sattı. Son olarak, bu yurdu Aramyans almış ve 300 Gürcü ailesini oradan çıkarmıştır.

Yazar daha sonra yazıyor ki, Kuki ile Didube arasındaki topraklar Ermeni Nadirova ve Doluxanov aitti. Bu yerlerde 500 kadar Gürcü yaşıyordu. Nadirov ve Doluxanov tartışma ediyor. Bu yerleri pahalıya diyorlardı ki, Gürcüler ne satın alabiliyorlardı ne de kira ile onu ala biliyorlardı. Gürcüler, mecbur idiler ki, bu yerlerden çıksınlar (Tetvadze, 2009: Şubat № 02 (20) 28). Ayrıca, Ermeniler Gürcistan Saatabaço ilçesini, yani Atabey Cakelinin topraklarını (şimdiki Axaltski kazasını) kendilerinin adına çıkmaya gayret ediyorlardı. Ünlü qafqazşünas alim Veliçko yazıyor ki, her Kafkasyalı bilir ki, Çariça Büyük Tamaranın bu ilçede yaşamasının açık izleri hala duruyor, kazanın Müslüman nüfusu Gürcüce konuşan türklleşmiş gürcülerden oluşur ve Ermeniler oraya XIX yüzyılın ilk yarısında gelmeye başlamışlardır. Hem de onlar Türkiye'den kaçan Ermenilerdir, yerli halk değil (Veliçko, 1995: s. 50).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin Gürcistan topraklarında yerleşim sürecinin devam etmesi ve büyük toprak alanlarını ele geçirmeleri hakkında Fahri Valehoğlu “Karapapaklar ve XIX. yüzyıl askerî tarihi” eserinde yazıyor: “Fon-Qakstqauzen XIX. yüzyılın ortalarında Tiflis nüfusunun 1/3-ni (10000 neferini) Ermenilerin teşkil ettiğini, bunların hem sayıca, hem de vardevlette gürcüleri geçtiğini, gürcülerin Ermenilere nefret ettiklerini, Köroğlu'nun atını çalan Hamza'nın Ermeni olduğunu ve Ermenilerin çoğunun yalancı olduğunu yazıyordu” (Valehoğlu, 2005: s. 49). Gerçekten de XIX. yüzyılın 20 yıllarının sonlarında Güney Kafkasya bölgesine toplu aktarılan Ermeniler çok geçmeden meskunlaştıkları bölgelerde, o cümleden Tiflis kentinde Rus destekçilerinin yardımları ile yönetim kurumlarında önemli görevlere tayin olundular, büyük toprak alanları ele geçirdiler ve demografik durumu hızla kendi xeyirlerine değiştirdiler.

XIX. yüzyıl boyunca Ermenilerin Gürcü topraklarına amaçlı şekilde aktarılması presesi sonucunda Tiflisle birlikte ülkenin güney bölgeleri de suni şekilde məskunlaşdırıldı. Axalikelek ve Axalsix arazileri jeostratejik açıdan önem arz ettiğinden buraya Ermenilerin göç ettirilmesi daha hızlı bir şekilde idi. Belirtmek gerekir ki, 1801'da Doğu Gürcistan toprakları ve tamamen Gürcistan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgali sonucunda mülkleri ve toprakları ellerinden alınmış Gürcü esilzadeleri buna karşı mücadele aparmaqdansa, geçmiş yaşam tarzlarını sürdürmek için Ermeni tüccarlarından borç almaya başladılar. Yüksek faizlerle borca düşen Gürcü esilzadeleri böylece Ermenilerin elinde siyasi alete dönüşmekte idiler (Cabbarlı, 2002: s. 158-159). Bu dönemde Osmanlı-Rus çelişkileri yeni sayfaya girdi ve olayların sonraki gidişatı savaşı kaçınılmaz etti. Böylece, 1828'da Osmanlı-Rus Savaşı başladı ve 15 Ağustos 1829'da bölgede yaşayan Türklerin Osmanlı topraklarına göç etmelerine izin verildi. Bazı araştırmacılar 1828-1829 yılları savaş döneminde

Axalikelek'de 100 binden fazla Türk'ün yaşadığını, savaştan sonra ise sayın 45 bine kadar düştüğünü bildirmektedirler. Not edelim ki, savaş sonucunda Rusya'nın kontrolüne geçen Axalikelek ve Mesheti'den zorla göç ettirilen yaklaşık 30 bin Türk'ün boşalttığı köylere Kars, Erzurum ve Bayazidden 14 bin kişi, diğer bölgelerden olmak üzere 30 bine yakın Ermeni buraya göç ettirildi. Axalikelekin Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Gürcü esizadeleri Gürcü çarları tarafından Axalikelek topraklarının kendilerine verildiğini öngören belgeleri Paskeviçe göstererek toprakları geri almak isteseler de amaçlarına ulaşamadılar (Cabbarlı, 2002: s. 158-159). Böylece, ülkenin güney ve güneybatı toprakları Ermenilerin emrine verilmekteydi. Bu konuda Gürcü tarihçisi Otar Tetvadze yazıyor: "XIX. yüzyıl boyunca biz Axalikelek kazasını tamamen kaybettik; çoklu göçmenler, aynı zamanda Borçalı ve Axalsix kazalarına yerleşti. Şimdi de sığınak arayanlar Gürcistan'da yerleştirilse, bu işi daha da zorlaştırır ve kâskinleşdirer. Bu bizim ulusal durumumuza büyük tehlike yaratabilir ve Gürcü milletinin kendisine zorla yeten topraklarımızın ala-süs olmasına her vechle mukavemet bilemeyiz (Tetvadze, 2009; Şubat № 02 (20)).

XIX. yüzyıl boyunca Gürcistanın güneybatı bölgesinin yanı sıra Axalsix ve Axalikelek arazilerinin aborijen nüfuslu Müslüman Gürcülerin bu bölgelerden aktarılması presesi aşamalı şekilde gerçekleştirilmekte idi. Axalsix paşalığından Hoca ve mollaların propagandası sonucunda Müslüman Gürcüler kendilerinin ata yurtlarını topluca terk ederek Osmanlı'da yerleşti. Eçmiedzin ve Erzurum'un Ermeni papazları ile iş yazışmaları olan Axalsix vilayetinin valisi General Vasil Behbudov onların göçüp gitmesine her türlü ortam yaratıyordu. V. Behbudov Paskeviçin rızasıyla axalsixli beylere kendi ev-şiklerini satmaya ve Türkiye'ye taşınmaya yetki vermişti. 1870 yılının başlangıcında V. Behbudovun "büyük emeği" sonucunda Axalsix Müslüman gürcülerinden tamamen temizlendi. Müslüman Gürcülerin köyleri boşaldı. Axalsix'in geçmiş paşalığında ve Axalsix'in özünde Ermeni müstəmləkəçilerinin büyük ordusunun yerleşmesi zorlukla karşı karşıya kaldı. Evsiz sömürgecileri zorla yerli Gürcülerin yaşadığı bölgelerde məskunlaşdırdılar. Qocaların, dul-ların özel evlerini ellerinden aldılar. Halk ellerinden alınan ev-şiklerini geri ala bilmiyorlardı ve başka yerlere göç etmek zorunda kalıyordu (Tetvadze, 2008; Temmuz, № 5 (13): s. 43-46).

1897'da yapılan nüfus siyahıyaalmasına göre Tiflis eyaletinin Axalsix ve Axalikelek bölgelerinde 43.300 kişi (% 31) Türk olmak üzere toplam 141.500 kişi nüfus yaşıyordu. Bölge nüfusunun %48 sini Ermeniler oluşturuyordu. Rusya hükümetinin Ermenileri kitle bu bölgelere göç ettirmesinin sonucunda 1916 yılında bu bölgelerde 80.000 Ermeni (46%), 59 bin Türk (34%) ve 29

bini Gürcü (17%) olmak üzere geri kalan diğer milletlerden olmak üzere 172 000 kişi nüfus yaşamakta idi. Kısaca olarak not edebiliriz ki, sadece 1853-1856 ve 1877-1878 yılları Osmanlı-Rus savaşlarında Axalkələkdə yaşayan Türklerin büyük bir kısmı Osmanlı'ya göç etti. 1897 yılında nüfusun siyahıyaalınmasına göre, Tiflis eyaletinin Axalsix ve Axalkelek bölgelerinde 43 300'ü (% 31) türk olmak üzere genel 141 500 kişi nüfus yaşıyordu. Bölge nüfusunun% 48'ini Ermeniler oluşturuyordu. Rusya hükümetinin Ermenileri hızla bu bölgeye aktarması sonucunda 1916 yılında burada 80 bin Ermeni (46%), 59 bin Türk (34%) ve 29 bin Gürcü (17%) geri kalan başka milletlerden olmakla birlikte 172 bin kişi yaşıyordu (Cabbarlı, 2002: s. 158-159).

Ermenilerin daha çok can attıkları ve yüzyıllardır bu topraklarda yaşamak arzusunda oldukları ve nihayet çarizmin himayesi ile meskunlaşdıkları diğer arazi Samtsxe-Cavahet bölgesi idi. Karapapakların (teregemeler) tarihi vatani olan Samtsxe - Cavahet bölgesi XIX. yüzyılın başlarına etnik farklılıklar açısından aşınmaya maruz kalmamıştı. Anılan dönemde yaşanan savaşlar ve Ermenilerin bu topraklara, özellikle de karapapak köyleri çevresine toplu şekilde yerleştirilmeleri onların ekserinin Çıldır, Ardahan ve Kars mahallarına yönelerek göçmesine neden olmuştur. Belirtmek gerekir ki, 1828-1830 yıllara gibi, Ermeniler bu bölgede yaşamamışlardır. Bu yıllarda Cavahet bölgesinin nüfusunun % 35 sini gürcüler teşkil etmişlerdir. Fakat 1829'da Çarlık Rusyası'nın zengin Ermeniler tarafından ele alınmış memurları, elbette Paskeviç başta olmak üzere, bu bölgeye Erzurum'dan 20 bin Ermeni ailesi aktardı. Burada yaşayan Gürcüleri ise zorunlu olarak kendi topraklarından kaçmaya vadar ettiler. Cavahet bölgesinin demografik durumu yapay yolla Ermenilerin lehine çözüldü (Armenian treason and Georgia, 2008: s. 72). Böylece, 1828-1829 yılları Rus-Türk savaşından sonra Ermenilerin Cavahet bölgesinde yerleşimi sonucunda buradaki İmrehesenli / Emirhesenli kavmine ait olan Terekemelerin bir kısmı o bölgenin Rusya hududlarındaki Niyal düzlüğünün Lebis, Van, Qarzet, Kiondra, Daşlıkışlak, Elence köylerine göç, Lebis toplumunu oluşturular (Valehoğlu, 2005: s. 246).

Gürcü tarihçisi Bondo Arveladze uzun süreli araştırmalar sonucunda geldiği sonucuna göre, 1828-1830 yılları arasında Cavahet bölgesinin esas sakinlerinin 90% -ni gürcüler teşkil ediyordu. Yıllar içinde Rus İmparatorluğu Türkiye'den kovulmuş Ermenileri Gürcistan topraklarında yerleştirdi. O yıllarda bölgeye 40 binden fazla Ermeni ailesi göç ettirildi. Bundan sonra Ermenilerin sayısı bölgede, zorla çıkarılmış Gürcülerin sayısını üsteledi. Tarihi saxtalaşdırmaqda Ermenilerin mahir usta olduklarını bir Rus papaz şöyle ifade ediyor: "Kafkasya'da Rus idari organları diğer halklarla karşılaştırıldığında, Ermeni-

lere daha geniş yetkiler vermişti. Gürcülere oranda Ermeniler büyük imtiyazlara sahip olurdu. Bu yüzden de Gürcistan topraklarının bir kısmını Ermeniler zor gücüne istila edebildiler. Onlar Axalikeleki, Borçalı ilçelerinde yerleşti. Ermeniler bu bölgelerde yerleşen gibi aborijen Gürcüleri sıxlaştırmağa başladılar. Ruslar Gürcülerin onlara karşı gösterdiği içtenliği, rus qartalının kanatları altında penah bulduğunu dikkate almalıydı, ancak Rus bürokratları bunun yerine saldırgan Ermeni halkına daha fazla dayanarak, hamilik gösterdi. Elbette, böyle davranışın alt katında siyasi bakışlar dururdu: öncelikle Cavahet bölgesinde yaşayan yerli aborijen halkları-Gürcüleri ve Türkleri qızıştırıp bu bölgeden çıkarmak, Ermenilerin bölgede sayısını artırmak idi (Arveladze, 2009: seh.13). Aslında Rusya'nın emperyalist politikasının başlıca amacı Samtsxe-Cavaxetə Ermenilerin göç ettirilmesi sırasında Ermenilerin güvenliğini sağlamak değil, Gürcistan'ın özünde Gürcü halkına karşı çıkan, ona aykırı olan yasa Gürcü etnik ortamın oluşturulması idi. Bu, aşırı ilerilere hedeflenmiş ve iyi düşünülmüş eks Gürcü hain planı idi (Tetvadze, 2008: Temmuz, № 5 (13): s. 43-46).

XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası Cavahet bölgesini ele geçirmek, burada yaşayan ve daha önce Gürcü olan Müslümanları Hristiyan yapmak niyetinde idi. Müslüman Gürcülerin Osmanlı'ya aktarılması için para da harcıyorlardı. 1829-1830 yılları arasında Samtsxe-Cavahetiyadan 35 bin Müslüman Gürcü Osmanlı'ya aktarıldı. Kısaca olarak belirtmek gerekir ki, burada Müslüman Gürcüler Katolik gürcülerle birlikte yaşıyordu. Ünlü Gürcü alimleri Şota ve Otar Tetvadze kardeşleri yazıyor ki, Samtsxe-Cavahet bölgesinde öyle bir şehir, kasaba, köy yoktu ki, orada Gürcü Müslümanları ile birlikte Gürcü katolikleri de yaşamaya idi. Erzurum'dan Ermeni Katoliklerin göç ettirilmesinin sonrası Müslüman gürcülerini zorla Türkiye'ye aktarmışlardır, kalan Gürcü katoliklerini ise erməniləştirmişler. Ermeni katoliklerini Sxaltbila, Kulikani, Turtsx, Alaastan, Vargav, Varevan, esti, Torna, Abdaxevi, Supli, Sinauban, Naoxrebi, Balaçir, Culkan köylerinde yerleştirdiler. Onlar birbirlerine kaynaşıp-karışarak Gürcü katoliklerini de erməniləşdirdilər. Ermeni Gregoryan Kilisesi yöneticileri Samtsxe-Cavaxetdə yerleşen zaman çevrede yaşayan Gürcüleri, Ermeni yaşam tarzına uyarlar, Ermeni dinî okulları açıyor, sonra da her türlü yolla Gürcülerin milli ve dinî kimlikleri erməniləşdirmeye çalışıyorlardı. Bazı durumlarda sadece Samtsxe-Cavahetde değil, hatta Gürcistan'ın diğer köşelerinde buna nail de oluyorlardı. İşte bu nedenle sonraki yıllarda Samtsxe-Cavahetde Gürcülerin sayısı önemli ölçüde azaldı. Örneğin, 1894 yılında Axalsix kazasında 19041 Ermeni, 32809 Azerbaycanlı ve sadece 5642 kişi Gürcü yaşıyordu. Eğer bu göstergeler 1886 yılı göstergeleri ile mukayese edilirse, Gürcülerin sayısı ¼ kez azalmıştır. Ermeni ve Azerilerin sayısı sırasıyla

½ kadar artmıştır. XX. yüzyılın başlarından itibaren Türkiye'den sadece Samtsxe-Cavaxetə sürekli yaşamak için 25 binden fazla Ermeni göç gelmiştir. Edip Ermenilerin çoğunluğu Axalkalak, Axalsix, Azqur, Xertvis ve diğer yerlerde yaşamaya. Anılan dönemde Axalkalak ve Axalsix nüfusunun çoğunluğu Ermeni idi (Tetvadze, 2009: Şubat № 02 (20)).

Kaynaklar gösteriyor ki, sadece 1876 yılında Tiflis'teki nüfusun 36,16% -i (37610 kişi) Ermeniler, 29,62% -i (30813) Ruslar, 21,3% -i Gürcüler (22156 kişi), % 13'ü (13445 kişi) ise başka milletlerden, 1896 yılında ise % 48 i Ermenilerden ibaret olmuştur. 1917 yılında Tiflis quberniyasında 418651 Gürcü ve 139939 Ermeni, Tiflis şehrinin özünde ise 62337 Gürcü ve 83977 Ermeni yaşayıbdır (Valehoğlu, 2005: s. 246).

Özellikle belirtmek gerekir ki, Ermeniler Tiflis'in daha verimli topraklarını benimsemekle büyük arazilere yiyələnmişdiler. Öyle ki, Tiflis quberniyasının istatistiksel komitesinin 1886'da yayınlanmış listesinde Tiflis şehrindeki toprak alanlarının çoğunluğunun sahibinin Ermeni olduğu gösterilir. Bu listeye sadece bir Türk ismine-Qırcanis-Ortocaladaki 6 desyat 600 sajendən oluşan 3 sayılı alanın sahibi Mehdi Bey Hüseynoğlunun adına rastlanır (Valehoğlu, 2005: s. 246).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1897-1902'da Gürcistan'a yaklaşık 55 bin Ermeni geldi, Tiflis'te Ermenilerin sayısı 46,7 binden 124,9 bine kadar çoğaldı ki, bundan da yaklaşık 68 bini yeni gelen Ermeniler idi (Tetvadze, 2009: Şubat №02 (20)).

Görüldüğü gibi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Çarlık Rusyası'nın Gürcistan'da gerçekleştirdiği demografik ekspansiya "başarıyla" yapılmakta idi. Gürcü topraklarından zorla aktarılan yerli Müslüman Gürcülerin yerine Türkiye'den çok sayıda Ermeni aileleri məskunlaşdırılmaqda idi. Böylece, on binlerce Ermeni Gürcü topraklarını değer-deymezine, bazen de zor gücüne benimsemekte idi. Neredeyse, ülkenin dört bir yanına dağılmış Ermeniler burada demografik durumu kendi xeyirlere değişime muvaffak oldular. Büyük topraklara yiyelenen Ermeni topluluğu üyeleri kısa sürede büyük mülkedarlara dönüşmeye başladılar. Kısa sürede ticarete başarı kazanan Ermeniler büyük şehirlerde kendilerinin ticaret evlerini kurmaya başladı. Aynı zamanda burada Ermeni diasporasının ilk embriyoları oluşmaya başladı. Bu süreç XX. yüzyılın başından itibaren teşekkül bulmaya başladı.

Ermenilerin İkinci Dağlık (Yukarı) Karabağ Oyunu-Samtshe-Cavaheti

Ermenistan'ın Gürcistan ile ilgili sorunu, Gürcistan'da yaşayan Ermeni azınlıkla ve Ermenistan ile Rusya arasındaki demir yolu ve doğalgaz hattı ile ilişkilidir. 1990-1992 yılları arasında yaşanan Gürcistan-Abhazya çatışması sırasında, Gürcistan'da bulunan 70.000 Ermeni güçlülüklerle karşılaşmış ve bunlar 1993'te Gürcistan'dan çeşitli nedenlerle ayrılmışlardır. Ayrıca yine bu çatışma sırasında Ermenistan için hayati öneme sahip Gürcistan Karadeniz demiryolunun ve Gürcistan'dan geçirilen doğalgaz hattının tahrip edilmesi Ermenistan'ı rahatsız etmiştir. Ermeni hükümeti bu hattın güvenliğinin sağlanması için Gürcistan yönetimini uyarmış ve hattın açık tutulmasını sert bir şekilde talep etmiştir.

Bilindiği gibi Ermenistan komşusu Azerbaycan ile en büyük çatışmasını yaşamıştır. Özellikle Yukarı Karabağ'da odaklaşan sorun hala çözülmemiştir.

Gürcistan'daki toplam nüfusun yüzde 8'ini oluşturan Ermenilerin çoğunluğu Cavaheti bölgesinde ikamet etmektedir. Bölgenin asıl ahalisi olan Ahıska Türkleri'nin 1944 yılında başka bölgelere göç ettirilmesinden dolayı bölge nüfusundaki değişiklikler bugünkü durumu ortaya koymuştur. Ahıska Türkleri'nin geri dönüşü ile ilgili bürokratik işlemler bugün dondurulmuş vaziyet olarak özelliğini korumaktadır. Bölgedeki Ermeni nüfusun Gürcistan'a olan olumsuz etkileri son dönemlerde daha da artmıştır. Nüfus çoğunluğunun Ermeni olmasından dolayı bölge üzerinde çeşitli haklar iddia eden Ermeniler'in söylemleri şunlardır:

- Gürcistan bu bölgede yaşayan etnik gruplara ayrımcılık yapmaktadır,
- Bölgedeki ekonomik, sosyal ve kültürel yapı Gürcistan'ın diğer bölgelerinden daha yetersizdir,
- Bölgeye kültürel ve siyasi özerklik statüsü kazandırmak üzere mevcut konumu tartışmaya açılmalıdır (Kanbolat;15.12.2009).

1988'de Dağlık Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan'dan ayrılma faaliyetlere başlaması Gürcistan Ermenilerinin de milliyetçilik duygularının uyanmasına neden oldu. Özellikle Gürcistan'ın Cavahetiya bölgesinde yaşayan Ermeniler ciddi bir örgütlenme sürecini başlatarak Cavah Halk Hareketini kurdular. Bu hareketin başlıca amacı Cavahetya'ya özerklik verilmesi ve ileride bu bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesidir. Gürcistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında Gürcistan Başkanı Zviad Gamsakhurdia'nın Gürci milliyetçiliğini ön plana çıkarması Gürcistan'da yaşayan Ermenilerin özerklik (bağımsızlık) ta-

leplerini güçlendirdi. Ancak Gamsakhurdia'nın devrilmesinden sonra Ermenilere karşı baskıların azalması, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı ve çevresindeki 7 bölgeyi işgal etmesi, Ermenilerin özerklik taleplerinin bir az geri plana atılmasına neden oldu. Gürcistan'ın Özgürlük Partisi'nin lideri Rezo Şavişvili konuyla ilgili verdiği beyanatta; "Ermenilerin Dağlık Karabağ sorununu gündeme getirmeseydi, Gürcistan'daki Ermeni bölgesini Ermenistana birleştirilmesini talep edeceklerdi" demişti (http://www.azg.am/_RU).

Aslında Ermenilerin kendileri de istekler konusunda fikir ayrılıklarının olduğunu itiraf etmektedirler. Ermeni siyaset bilimci "Gürcistan'ın bir taraftan güvenlik önlemlerini artırırken diğer taraftan da ekonomik yatırımlar yaparak problemi çözmeye çalışmaktadır ama Cavaheti Ermenilerini muhatap alırlarsa daha efektif çözüm bulmuş olurlar... Sorun şudur: sadece devlet değil aynı zamanda Ermeni sivil toplum kuruluşları da şu soruya yanıt bulmuş değiller. Cavaheti Ermenistan için ne ifade ediyor? Sadece sınır bölgesinde Karabağ'dan sonra Ermenilerin (100-140 bin) toplu şekilde yaşadıkları bir yer mi yoksa bütün Ermeni toplumu ve Ermenistan için daha fazla sorun mu?" (Minasyan; 24.11.2011). Yani talep edilen istekler daha iyi yaşamak için iyileştirme için mi yoksa daha idialist hedefler için mi olduğu konusunda bir belirsizlik olduğunu söylemeye çalışmaktadır.

Ermenistan hükümeti Gürcistan Ermenilerinin siyasi ve kültürel örgütlenmesi için gerekli her türlü yardımı yapmakta ancak siyasi örgütlerin sınırlı bir çerçevede faaliyet yapmalarını tercih etmektedir. Ermenistan Samtse-Cavahetya vilayetinin Gürcistan toprakları olduğunu kabullenmekle beraber bölge Ermenilerin sosyal ve ekonomik sorunları olduğunu vurgulamaktadır.

"Yerkir" örgütünün başkanı uluslararası kamuoyunu ve Ermeni diasporasını Cavaheti konusunda özel dikkat etmeli olduğunu farz ediyorlar. Sevak Artsruni iddia ediyor ki, Gürcistan bağımsızlık kazandıktan sonra iktidara gelen tüm devlet başkanları Ermenilere karşı acımasız politika yürütmektedir. Ermenistan'ın istihbarat organları ile yoğun ilişkide olduğu bildirilen Sevak Artsruni, ayrıca Cavaheti'de yasadışı faaliyet gösteren ve Ermenilerden oluşan silahlı gurubun önemli yöneticilerinden biridir (Zeynal; www.1news.com.tr).

Özellikle Levon Ter-Petrosyan iktidarı, Gürcistan Ermenilerinin siyasi faaliyetlerini kontrol altında tutmaya çalışılmıştır. 1997'de Şevardnadze-Petrosyan görüşmesinde Ermenilerin kültürel özerklik haklarının dikkate alınacağı ve Ermeni okullarında Ermenistan tarihinin okutulması için gerekli her türlü kolaylığın gösterileceği ifade edilmiştir. Buna karşılık Petrosyan,-

Samtse-Cavaheti Ermenilerinin bölücülük faaliyetlerini destekleyen ve bu bölgenin Ermenistan tarafından ilhak edilmesi gerektiği konusunda bir dizi makaleler yazan -Taşnaksutyun partisinin *Lragir* (Gazete) adlı gazetesini kapatmıştır (Kanbolat ve Gül, Ekim 2000: s. 11). Ancak Koçaryan'ın iktidara gelmesinden sonra resmî devlet yetkilileri Gürcistan Ermenileri konusunda çeşitli açıklamalarda bulunmaya başladı. Ermenistan Parlamentosu Komisyon Başkanı Vaan Ovanisyan yaptığı bir açıklamada Ermenistan-Gürcistan sınırını cephe olarak tanımlaması Ermeni basınında tepkiyle karşılanmış ve bugünün siyasi denklemleri açısından hiç de zamanında yapılmış bir değerlendirme olmadığı ifade edilmiştir (<http://www.azg.am.ru/20020327/2002032702.shtm>).

Güçlü teşkilatçılık faaliyetleriyle taleplerini gerçekleştirmeyi hedefleyen Ermeniler, gerçekleştirilen seçimler sonrasında talepleriyle ilgili bir kısım taviz almayı başarmışlardır. Gürcistan'ın Erivan'daki Büyükelçisi Grigol Tabatadze, Gürcistan Eğitim Bakanlığı'ndaki okul kitaplarının en kısa zamanda Ermeniceye çevrileceğini ve bunların Ermenistan'da bastırılarak bölgedeki 144 Ermeni okuluna dağıtılacağını belirtmiştir.

Şu anda Ermenilerin en büyük hedef ise Gürcistan topraklarıdır. 2002 yılında yapılan nüfus sayımının sonuçlarına göre, Gürcistan'da 248 bin Ermeni yaşıyor ki, bunlardan da 113 bini Samshe – Cavahetiya bölgesindedir. Bu bölgede Ermeniler toplam nüfusun %54,6'sını oluşturmaktadır. Bölgede Ermenilerin demografik avantajı ise Müslümanların (Ahıska Türklerinin ve Azerbaycanlıların) sıkıştırılması hesabına gerçekleşmiştir. Öyle ki, 1897 yılında Çarlık Rusyası'nın yaptığı nüfus sayımına göre Tiflis Ahaltsih uezdinde Ermeniler toplam nüfusun %22'sini oluşturmaktadır, 24.317 kişilik Ahıska Türkleri (%35,1) ve 12.370 kişilik Azeriler (%18) birlikte toplam nüfusun %53'ünü teşkil etmiştir. 2002 listeye almasına göre ise Samshe – Cavahetiyanın Ahalçih ilçesinde sayıları 16.879 kişi olan Ermeniler artık toplam nüfusun %36,6'sını oluşturuyordu. Sovyet İmparatorluğu'nun Ahıska Türklerini sürgün etmesi bölgede Ermenilerin say üstünlüğüne neden olmuştur. Gerçek şudur ki, Ermeniler burayı tarihî vatanları olarak kabul etseler de, bölgeye göç ettirdikleri toplam 150-170 yıl boyunca azınlıktan çoğunluğa dönüşebilme başarmışlar (<http://karabakhinfo.com> 23.10.2013).

Cavaheti bölgesindeki sorunlar; Ermeniler' in geçmişten gelen ve ilk aşamada bölgeye hâkim olma, ikinci aşamada bu durumu Gürcistan' a kabul ettirme ve nihai aşamada ise Ermenistan ile birleşme emelleridir. Zira Ermenistan Kafkaslar'daki yayılmacılığını Azerbaycan topraklarında olduğu gibi Gürcistan' ın güneybatısında da yinelemek istemektedir. Bu maksatla bölgedeki

Ermeni azınlık Gürcistan yönetimi ile açık çatışmaya girmeden devamlı küçük sorunlar çıkarmayı tercih etmekte, bölgeyi “Cevah” isimli bir örgüt adı altında örgütlemektedir. Bu arada Rusya’dan ve Ermenistan’dan da hatırı sayılır destek bulmaktadır. Ermenistan olayları bizzat manipüle eder bir politika ile bölgedeki olayları hedeflerine uygun olarak kullanmaktadır (Kartal, 2007: s. 133).

Son zamanlaradek Ahılkelek’te bulunan Rus askerî üssü Ermeniler için büyük önem arz etmiştir. Burada istihdam edilen Ermeniler’in bölge güvenliğini tehdit edeceğini düşünen Gürcistan bölgede bir Rus etkisinin olmasından da son derece rahatsızdı. Bölgedeki ekonomik yetersizliklerin kendilerini Rusya ve Türkiye’ye muhtaç ettiği Ermeniler Gürcistan dahilinde etkin olma çabalarını sürdürmektedirler. Geçtiğimiz yıllarda “Birleşik Cavah” hareketinin Gürcistan meclisine gönderdiği mektupta; Rus üssünün kapatılmaması, Gürcistan’ın sözde Ermeni soykırımını tanınması, Ermeni okullarında Ermeni tarihinin okutulması yönündeki yasağın kaldırılması konularına değinilmiştir. (Oğan, 17.12.2009) Sosyal hayatta oldukça etkin olan Ermeniler’in hemen hemen her alanda Gürcistan aleyhine faaliyet göstermesi gözden kaçmayan bir durumdur. Diplomatik Gözlem’de sıralanan kuruluşlara göre: Ermenice gazeteler, Ermeni kiliseleri, Kiliseler Şurası, Gürcistan Ermeniler Birliği, Acaristan Ermenileri Birliği, Gürcistan Ermeni Teşkilatları Birliği, Gürcistan Ermeni Kiliseleri Birliği, Tiflis Ermeni İcması, Gürcistan Ermeni Kadınları Şurası, Paros Ermeni Kadınları Teşkilatı, Gürcistan Ermeni Gençleri Teşkilatı, Gürcistan Ermenileri Hristiyan Demokrat Hareketi, Sarl Anzavur Teşkilatı, Sayat Nova Ermeni Medeniyet Merkezi, Cavahk Ermeni Milli Sosyal Siyasi Hareketi, Vırk Ermeni Milli Partisi, Ovanes Tumanyan Fonu, Gürcistan Ermeni Ressamlar Birliği, Vurnatun Gürcistan-Ermeni Yazarlar Birliği, Gürcistan Ermeni Kabiliyetleri Teşkilatı, Gürcistan Ermeni Devlet Dram Tiyatrosu bunlardan en etkin olanlarıdır (Diplomatik Gözlem: 17.12.2009).

Ermenistan’ın bölge ile ilgili yayılcı iddialarını şu an konuşmak erken olabilir. Ancak Gürcistan’da Ermeni açılımı konusunda ısrar eden Erivan’ın geçtiğimiz aylarda sergilediği tavır son derece şaşırtıcı olmuştur. Erivan bölgede yıllardır etkinlik göstermeye çalışan Ermeniler’le ilgili olarak; Ermenice’nin bölgenin resmî dili olması ve Ermeni kilisenin devlet kayıtlarına alınması isteği ek bir açıklamayla Tiflis’e ulaştırılmıştır. Bunu takiben Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan’ın: “Gürcistan’daki Ermeniler’e, entegrasyon sürecinde asimilasyona uğramamaya yardımcı olmalıyız” (Turkish-American Web Portal, 16.12.2009) açıklamasını kendisine güvenen bir Ermenistan olarak Türkiye’nin Ermeni açılımını müteakiben yapması son gelişmeler hakkında bilgi verici mahiyettedir. Bu arada Ahıska Türkleri’nin tarihî yurdu olan

Samtshe- Cavaheti bölgesine dönüşleri de büyük ölçüde bölgede yaşamakta olan Ermeni nüfusun önemli bir kısmının tepkileri nedeniyle gerçekleşmemektedir. Ahıska Türkleri'nin tarihî yurtlarına dönüşleriyle ilgili AGİT'in yıllardır uygulanmayan kararını görüşmek üzere Nisan 2005'te AGİT yetkilileri ile Gürcistan yönetimi arasında gerçekleştirilen görüşmeler sırasında ve sonrasında, özellikle 24 Nisan 2005'te, bölgede yaşayan Ermeniler konuya tepkiyle yaklaşmışlar ve böyle bir şeye izin vermeyeceklerini açıklamışlardır. Ahıska Türkleri'nin tarihî yurtlarına geri dönüşleriyle ilgili önemli gelişmelerin yaşandığı bu günlerde Cavaheti'de gerginliğin yeniden tırmandırılmasına bu açıdan bakmak gerekir. (Cumhuriyet Gazetesi-Strateji Eki, Sayı 80, 2006: s. 15).

Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı Ahılkelek (Cavaheti) bölgesindeki Taşnakların, yerel yönetimleri ele geçirme çabaları sürmektedir. Taşnaklar, baskı ve silah zoruyla, Ermeni olmayan etnik grupları bölgeden göçe zorlamaktadırlar. Taşnakların hedefi, bölgeyi Gürcistan'dan koparmaktır. Gürcistan'da yaşayan yaklaşık 400.000 Ermeni kendi anadilinde eğitim almakta olup, Ahılkelek (Cavaheti) Ermenileri ise kültürel otonomiye sahiptir, hatta eyalette yaşayan Gürcüler Ermenice konuşabilirken, Ermeniler Gürcüce dilini hiç bilmezler. Ermeniler, Gürcistan para birimi (Lari) yerine Ermenistan para birimi (Dram)'ı kullanmakta ve Gürcistan ordusuna askerlik yapmamaktadır.

Gürcü Polisi'nin Ahılkelek (Cavaheti)'de düzenlediği operasyonlar sırasında büyük miktarda silah ve mühimmatın ele geçirilmesi, Ermenilerinin gizlice silahlandığı iddialarını teyit etmektedir. Bazı kaynaklar, silah ve mühimmatın; personelinin yaklaşık yüzde 60'ı Ermenilerden oluşan eski 62. Rus askerî üssünden alındığını belirtmektedirler. Türkiye sınırına çok yakın olan Ahılkelek (Cavaheti) bölgesinde yakın gelecekte geniş çaplı bir silahlı çatışmanın çıkması kuvvetle muhtemel görülmektedir.

Ahıska Bölgesi, Ahıska Türklerinin anayurdudur. 1944 yılında Stalin tarafından yurtlarından sürüldüler ve 70 yıldır sürgünde yaşamaktadırlar. Gürcistan'ın 1999 yılında üye olduğu Avrupa Konseyi (Council of Europe), Gürcistan'ın 12 yıl içerisinde Ahıska Türklerinin geri dönüşünü, üyelik şartı olarak kabul etmiştir. Gürcistan, Konseye üye olarak bu süreci 12 yıl içerisinde tamamlama yükümlülüğü altına girmiştir. Bu yükümlülüğü gereği Gürcistan 2007 yılında, geri dönüş yasası olarak da bilinen "20. Yüzyılın 40'lı Yıllarında Eski Sovyetler Birliği Tarafından Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden Zorla Sürgün Edilen İnsanların Geri Dönüşü Hakkında Kanunu" çıkarmıştır. Ahıska Türklerinin Gürcistan'a dönmesi ile ilgili çıkarılan yasa en

çok Gürcistan'da yaşayan Ermeniler ve Ermenistan tarafından rahatsızlıkla karşılanmaktadır (Abağba, 27 Nisan 2015).

Ahıska Türklerinin geri dönüşünü sağlayacak olan bürokratik işlemler bugün dondurulmuş vaziyet olarak durumunu korumaktadır. Bununla birlikte bölgedeki Ermeni nüfusun Gürcistan'a yönelik olumsuz etkileri son dönemlerde daha da artmıştır. En son Gürcistan'da 30 Mayıs 2010'de gerçekleşen yerel seçimlerde Cavaheti Ermenilerinin durumu ile ilgili olarak çeşitli örgütler seçimlerin adil bir şekilde gerçekleştirilmediğini ve bu bölge halkının kendi kendisini temsil etme hakkına sahip olması gerektiğini dile getirmişlerdir. Siyasi zemine yöneltilen bu eleştirilerin arka planında Sovyetler Birliği sonrasında yaşanan tarih, kültür ve siyaset konularından doğan talepler yer almaktadır (Öztarsu, 23 Ekim 2010).

Aslında Ermenilerin korkusu, Ahıska Türklerinin kitlesel dönüşü ile birlikte bu bölgede Türk nüfusunun giderek yoğunlaşması ve Ermenilerin etkinliğinin azalmasıdır. Çünkü Gürcistan'ın Ahılkelek (Cavaheti) bölgesine yakın Borçalı (Marneuli) bölgesinde de 400 bin civarında Azerbaycan Türkü bulunmaktadır. Böylece Ahıska Türkleri kendi ana vatanlarına dönmüş olurlarsa Ahılkelek (Cavaheti) Ermenileri, Ahıska ve Borçalı Türkleri arasında kalacaklardır. Erkir örgütü koordinatörü Robert Tatoyan açıklamalarında bölgeden Ermeniler giderken Ahıska Türklerinin geri dönüşünün mevzu bahis olması Ermeni örgüt yöneticisini rahatsız etmiştir. Bunu Gürcü yetkilileri de dile getirmektedir. Hatta bu faktörü bahane ederek Ahıska Türklerinin geri dönüşü ağırdan alınmakta veya Ahıska bölgesine olmaması gerektiği anlatılmaya çalışılmaktadır. Bu durumu "Sardarapat" hareketinin üyesi Tigran Khazmalyan Gürcüler ve Ermenilerin ortak tarihî bir birlikteliklerinin olduğunu belirterek bugün bu iki halkın en önemli sorununun Ahıska Türklerinin geri dönüşünün söz konusu olması dolayısıyla Hristiyan bir ülke olan Gürcistan'ın Müslüman tehlikesiyle karşı karşıya olduğudur. Bundan dolayı da, Cavaheti Ermenilerine önemli sorumluluk düşmekte olduğu sonucunu çıkarmaktadır (Армянский кинорежиссер призывает гражданское общество к большей активности. <http://www.regnum.ru/news> 24.11.2011).

Ahıskalıların eninde sonunda geri dönecekleri Anayurtları olan Acara ve Ahıska bölgeleri Karadeniz'e çıkış yolu olduğu için stratejik öneme sahip bölgelerdir. Bölge hem Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Hattı'nın, hem TANAP Doğalgaz boru hattının, hem de Bakü-Tiflis-Ahılkelek-Kars Demiryolunun güzergâhı üzerindedir. Bundan sonraki muhtemel enerji ve ulaşım hatları da bu bölgelerden geçecektir. Bütün bu nedenlerden dolayı Ermeniler Ahıska Türk-

lerinin, Ahıska bölgesine değil Gürcistan'ın geneline yerleştirilmesini istemektedir. Gürcistan parlamentosunun kabul ettiği “geri dönen Ahıska Türkleri Gürcistan'ın istedikleri bölgesine yerleşebilir” ibaresi de ucu açık bir ifadedir. Bu ifade Ahıskalıların kendi ana vatanlarına yerleşmesi önünde engel oluşturabilir.

Cavahet'ya sorunu Dağlık Karabağ sorununa çok benzemektedir. Dağlık Karabağ Ermenileri de ilk önce sosyal ve ekonomik sorunlarını öne çıkarmıştı. Azerbaycan hükümetinin kendilerinin hak ve özgürlüklerini ihlal ettiğini iddia ediyorlardı ve kendi silahlı birliklerini oluşturmuşlardı. Günümüzde Cavahet'ya Ermenileri de aynı stratejiyle hareket etmelerine rağmen Gürcistan hükümeti yakın geçmişte sınırlarının hemen yanında cereyan eden bu olaydan gerçekli sonuç çıkarmamıştır. Gürcistan Ermenileri kültürel alanda olduğu gibi siyasi alanda da ciddi bir şekilde örgütlenmiş ve özerklik arayışlarını yoğunlaştırmıştır. Gürcistan hükümeti Cavahetya Ermenilerinin onayını almadan bölgede günlük rutin işleri bile yapamamaktadır. Cumhurbaşkanı'nın Samtse-Cavahetya bölgesine atadığı birçok vali Ermeniler tarafından valilik binasına sokulmamış veya baskı sonucunda görevden alınmıştır. Cavahetya Ermenilerinin ayrılıkçı faaliyetleri sonucunda bölgenin siyasi yönetiminin Gürcistan'ın kontrolünden çıkması Gürcistan hükümeti için ciddi bir tehlikedir (Cabbarlı, Sayı 6, Yaz 2002).

SONUÇ

Ermenistan hükümeti resmen komşu devletlerin toprak bütünlüğünü tanınamakta ideolojisine dayanan bir politika izlemekte ve bütün komşularından toprak talep ederek Türkiye'nin doğu, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ, Gürcistan'ın Cavahetya, Rusya'nın Krasnodar ve İran'ın kuzey-batı bölgesini kendi sınırları içerisinde görmek istemektedir.

Ermenistan'ın bölgeyle ilgili yayılmacı iddialarını şu an için konuşmak erken olabilir. Ancak Gürcistan'da Ermeni açılımı konusunda ısrar eden Erivan'ın geçtiğimiz yıl sergilediği tavır son derece şaşırtıcı olmuştur. Erivan bölgede yıllardır etkinlik göstermeye çalışan Ermenilerle ilgili olarak; Ermeninin bölgenin resmî dili olması ve Ermeni kilisenin devlet kayıtlarına alınması isteği ek bir açıklamayla Tiflis'e ulaştırılmıştır. Bunu takiben Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın, “Gürcistan'daki Ermenilerin, entegrasyon sürecinde asimilasyona uğramamalarına yardımcı olmalıyız” açıklamasını kendisine güvenen bir Ermenistan olarak Türkiye'nin Ermeni açılımını müteakiben yapması son gelişmeler hakkında bilgi verici mahiyettedir.

Son zamanlara dek Ahılkelek'te bulunan Rus askerî üssü Ermeniler için büyük önem arz etmiştir. Burada istihdam edilen Ermeniler'in bölge güvenliğini tehdit edeceğini düşünen Gürcistan bölgede bir Rus etkisinin olmasından da son derece rahatsızdı. Bölgedeki ekonomik yetersizliklerin kendilerini Rusya ve Türkiye'ye muhtaç ettiği Ermeniler Gürcistan dahilinde etkin olma çabalarını sürdürmektedirler.

Ermenistan hükümetinin Gürcistan'a yönelik politikasını Ermenistan'ın ekonomik durumu belirlemektedir. Zira Ermenistan ekonomik ilişkilerinin büyük bir bölümünü Gürcistan üzerinden düzenlemekte, petrol ve doğalgaz ihtiyacını Gürcistan üzerinden karşılamaktadır. Bu nedenle Ermenistan hükümeti Gürcistan'la olan ilişkilerine büyük önem verse de bazen Cavahetya sorunu ile ilgili olarak Gürcistan'ı rahatsız edecek demeçler vermekten çekinmemektedir. Ermenistan, Gürcistan'da yaşayan Ermenilerin sosyal, kültürel ve siyasi olarak örgütlenmesini desteklemekte ve faaliyetlerini koordine etmektedir. Cavahetya Ermenileri özerklik taleplerini siyasi zemine taşımakta ve hatta ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmaktadır. Ermenistan, Gürcistan'la olan ilişkilerinde ekonomik ilişkileri öne çıkarmakta, ancak uygun siyasi ve ekonomik şartlarda Cavahetya konusunda Gürcistan'a baskı uygulamaktadır. Ermenistan, Dağlık Karabağ savaşında Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesiyle Gürcistan'la ilişkilerinde de savaş galibi devlet olarak kendi görüşlerini kabul ettirmek niyetindedir. Her ne kadar iki ülke ekonomik ilişkilerini geliştirmek için çalışsalar da Cavahetya sorunu, her iki tarafın kabul ettiği bir çözüme kavuşturulmadığı takdirde, Gürcistan – Ermenistan ilişkilerini belirleyecek en önemli faktör olacaktır.

Cevahati (Javakheti) Bölgesi, özerk idari bir birim olmadığı halde, coğrafi ve demografik özellikleri yüzünden siyasi öneme sahiptir. Ermenilerin bu bölgede özerklik oluşturmaya gayret etmelerinin temel nedenlerinden biri de Cavahetiyanın jeopolitik ve jeo ekonomik açıdan elverişli arazide olmasıdır. Öyle ki, Gürcistan'ın güneybatısında bulunan Samshe – Cavaheti bölgesi Güney Kafkasya'da stratejik önemli bölgelerinden biridir, kuzey – batıda anaharı, güneyde Ermenistan (Bavra Gümrük istasyonu), güneybatıda ise Türkiye (Vale gümrük istasyonu) ile sınırlanmıştır. Araziden önemli boru hatları ve demir yolları, sadece bölge ülkeleri için değil, hem de Avrupa ve Amerika için çok önemli olan Bakü – Tıblisi – Ceyhan, Bakü – Supsa petrol, Bakü – Tıblisi – Erzurum doğalgaz boru hatları geçiyor ve Bakü – Tıblisi – Kars – Axalkalaki demir yolunun da bu bölgeden geçmesi çok önemli jeo stratejik önem taşıyor.

Tablo1. Ermenilerin Gürcistana göçü

Yıllar	Ermenilerin Gürcistan'daki sayısı	Samtshe - Cavaheti
1800	47.000	37.000
1832	84.000	65.000
1865	122.600	86.000
1886	172.900	122.600
1897	197.000	141.500

Kaynak: Tetvadze, Somhebi: s. 58.

KAYNAKÇA

ARVELADZE, Bondo, “Ermenistan'ın siyasi ve etnik sınırları, 1877-1948 yılları, Taşnak hasleti”, **Hürriyet Gazetesi**, gürcü dilinden çevirdi: Neriman Aliyev, № 208 (1852) 26-29 Ekim 2009, seh.13.

Армянский кинорежиссер призывает гражданское общество л большей активности.” <http://www.regnum.ru/news> 24.11.2011.

ABAĞBA, Kadir Başar, “Kafkasyadaki Ermeni Varlığı”, <http://www.abhaz-haber.com>, 27 Nisan 2015.

AĞACAN, Kamil, Soğuk Savaş Sonrası Türkiye – Gürcistan İlişkileri, İdris Bal (Ed.), **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara, Lalezar Kitapevi, 2006., s.475

CABBARLI, Hatem, “Ermenistan'ın Bölge Politikasında Gürcistan: Tarihi Süreçte Karşılıklı İlişkiler”, **Ermeni Araştırmaları**, S 6, Yaz 2002 <http://www.eraren.org>.

Cumhuriyet Gazetesi-Strateji Eki, S 80, 2006, s.15.

KANBOLAT, Hasan, “Kafkasya’da Cavaheti ve Krasnodar Ermenileri’nin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları”, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, [http:// www.eraren.org/index.php?Lisa...er=DergiIcerik](http://www.eraren.org/index.php?Lisa...er=DergiIcerik), Erişim Tarihi: 15.12.2009.

- KANBOLAT, Hasan ve Nazmi GÜL, “Kafkasya’da (Cavahetya) ile Krasnodar (Rusya) Ermenilerinin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları”, **Stratejik Analiz**, C 1, S 6, Ekim 2000.
- KARTAL, Çetin, **Gürcistan ve Türkiye İlişkileri**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül, 2007, s. 133.
- MINASYAN, Sergey, “Решив проблемы джавыхских армян, Грузия поднимет свой рейтинг в мире”, [http://www. Regnum/ru.news](http://www.Regnum.ru.news) 24.11.2011.
- OĞAN, Sinan, “Rus-Gürcü askerî Üs Pazarlığı ve Cavaheti Ermenileri”, TÜRKSAM, <http://www.turksam.org/tr/a308.html>, Erişim Tarihi: 17.12.2009.
- Ter- Mkrtçyan, **Армения Под Игом Надир Шаха**, Moskova, 1963, s. 61.
- TETVADZE, Şota & TETVADZE Otar, “XX yüzyılda Gürcistan'da Ermeni mühaciretinin yeni akımları”, **Karapapaqlar**, 2009, Şubat №02 (20) 28.
- TETVADZE, Şota & TETVADZE Otar, “XIX yüzyılın ilk yarısında Ermenilerin Kvemo Kartli ve Samtsxe Cavaxet bölgelerine toplu şekilde aktarılması”, **Karapapaqlar**, 2008, Temmuz, № 5 (13), s. 43-46.
- TETVADZE, Şota & TETVADZE Otar & SAKARTVELOŞI, Somhebi, **Gürcistan’daki Ermeniler**, Gürcistan Milli ve Sosyal İlişkiler Yayınevi, Tiflis, 1999, s. 25.
- VELİÇKO, V.L., **Kafkas, Rus işi ve tayfalararası meseleler**, Bakü, Azerbaycan Yayınevi, 1995, s. 50.
- VALEHOĞLU, Fahri, **Qarapapaqlar ve XIX yüzyıl harp tarihi**, Bakü, Seda, 2005, s. 49.
- ÖZTARSU, Mehmet Fatih, “Cavaheti Ermenileri Konumunu Güçlendiriyor”, 23 Ekim 2010 <http://www.fatihoztarsu.com/cavaheti-Ermenileri-konumunu-guclendiriyor.html>
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 42-71.
- ZEYNAL, Asef, “Gürcistan’ın Ermeni sorunu”, www.1news.com.tr
- VELİÇKO, V. L., “Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы”, (Petersburg: 1904), 1954, s. 80 <http://www.slavrus.net>

Turkish-American Web Portal, <http://www.turkishny.com/old/en/oth...kapida-mi.html>, Erişim Tarihi: 16.12.2009.

Diplomatik Gözlem, http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=2633, Erişim Tarihi: 17.12.2009.

<http://karabakhinfo.com> “İşgalci Ermenilerin yeni hedefi: Samshe – Cavahetiya (Ahıska)”, 23.10.2013.

(<http://tr.wikipedia.org/wiki/Ah>)

<http://www.azg.am.ru/20020327/2002032702.shtm>

“31 Mart Azerbaycanlıların Soygırım Günüdür” AzerTac’ın muhabirinin Azerbaycan Respublikası Milli Siyaset Meseleleri Üzere Devlet Müşaviri Hidayet Orucovla röportajı, **Azerbaycan Gazetesi**, 29 Mart 2005.

LOZAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİNDE ERMENİ YURDU İSTEKLERİNE TEPKİLER

Rahmi ÇİÇEK*

ÖZET

Bu bildiride Lozan Görüşmelerinin birinci döneminde (20 Kasım 1922-4 Şubat 1923) İtilaf Devletleri tarafından “Ermeni Yurdu” adı altında Anadolu topraklarında Ermenilere ayrıcalıklı bir toprak parçası oluşturma girişimlerine karşı; Türk basınına yansıyan haberlere göre ortaya çıkan tepkilere yer verilmiştir. Bildiri “Ermeni Yurdu” isteklerinin ortaya çıkışı ve Lozan konferansına taşınması sorunu ile TBMM Hükümeti ve üyelerinin “Ermeni Yurdu” taleplerine karşı ortaya koyduğu tepkiler, “Ermeni Yurdu” tartışmalarının basına yansımaya biçimi ve basında yer alan tartışmalara yer vermektedir. Başta İstanbul olmak üzere Türkiye coğrafyasında yaşayan Ermeni nüfusundan gelen tepkiler üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Ermeni Yurdu, TBMM, Lozan Antlaşması.

* Doç. Dr., KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, rahmicicek65@yahoo.com.

REACTIONS TO THE CLAIMS FOR AUTONOMY FOR ARMENIAN TERRITORY IN LAUSANNE PEACE NEGOTIATIONS

ABSTRACT

In this statement, the reactions that arose in accordance with the news that was in the Turkish press against the efforts shown by the allied states, in the first period of the Peace Negotiations of Lausanne (20th November 1922- 4th February 1923), of creating a piece of sovereign region in the Anatolian land under the name “The National Armenian's Home”, that had privileges for the Armenians, were given a place.

Furthermore, the emergence of “the National Armenian's Home” demands and the problem of moving the demands to the Peace Negotiations of Lausanne, the reaction by the Grand National Assembly of Turkey and its members against “the Armenian's Home” demand, the form of reflection on press and the discussions on Press are taken place in this paper. Besides, the reactions from Armenian Population who lives in Turkey and especially Istanbul are covered.

Key Words: Lausanne, Armenian Land, TBMM, The Grand National Assembly of Turkey, The Treaty of Lausanne.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı sonrası; Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine girmesiyle birlikte Osmanlı toprakları üzerinde azınlık gruplarının istekleri ortaya çıkmıştı. Bu gruplardan biri olan Ermeniler, Osmanlı toprakları üzerinde bir "Ermenistan Devleti" oluşturmak amacıyla Berlin Antlaşması sonrası başlattıkları girişlerinde; 1918 sonrasında yeni bir merhaleye ulaşmışlardır. Osmanlı topraklarının bir parçası olan "Elviye-i Sitte" ve iki denize (Karadeniz ve Akdeniz') açılan topraklar üzerinde "Büyük Ermenistan" devleti oluşturma girişimleri, Sevr Antlaşması ve Londra görüşlerinde umduklarını bulamamaları ve Millî Mücadele hareketinin başarıya ulaşması, Ermeniler ve Ermeni diasporası üzerinde hayal kırıklığı yaratmıştır.

Ermeniler Paris Konferansında iki heyetle katıldılar. Bunlardan biri; İtilaf Devletlerince resmen tanınan Bogos Nubar Paşa'nın bulunduğu "Millî Ermeni Heyeti", diğeri ise Avetis Ahoranyan'ın başkanlığındaki Ermenistan Cumhuriyeti heyetidir. Her iki heyet arasındaki rekabet ve anlaşmazlığa rağmen Ecmiyazin Ermeni Kilisesi ve Ermeni din adamlarının yönlendirmesiyle heyetler; tek bir grup gibi hareket etmeyi başarmışlardı. Bu iki heyetten başka çeşitli ülkelerden kırk kadar bağımsız Ermeni heyeti Paris Konferansında yoğun bir lobi faaliyeti yürütmüşlerdi. Sevr Antlaşması hükümleriyle Ermeni Devleti'ni güven altına alan Ermeniler, bununla yetinmemişler ve Millî Mücadeleyi yürüten kuvvetlerle olan ilişkilerini düzenlemek amacıyla Milletler Cemiyetine başvuruda bulunmuşlardır. Cemiyet-i Akvam Kasım 1920'de yaptığı görüşmede oybirliği ile Ermenistan'ın korunması yönünde bazı kararlar aldı.

Alınan kararlar doğrultusunda mümkün olan en kısa zamanda Ermeni trajedisine son vermek için Cemiyet-i Akvam, Ermeni Konseyi görüşerek ve birlikte çalışarak sorunlara çözüm bulunacaktı. Cemiyet-i Akvam, Ermenilerle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasındaki savaşa son vermek için, bir devletin görevlendirilmesini, Ermenistan ile TBMM arasındaki durumu sona erdirecek tedbirleri incelemek ve yapılacak toplantı sırasında rapor düzenlemek üzere altı üyeden meydana gelen bir komisyon kurulmasını kararlaştırmıştır.

Buna karşın TBMM 7 Haziran 1920 tarihinde çıkarmış olduğu kanunla İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren TBMM onayı olmadan İstanbul hükümetince imzalanmış ve imzalanacak olan her türlü antlaşmanın hükümsüz sayılacağını kabul etmişti. Böylece Ermenilerin Sevr Antlaşması çerçevesinde elde etmeye çalıştıkları çıkarları TBMM hükümeti yok saymıştı.

28 Eylül 1920 tarihinde Ermenilerin saldırıları üzerine TBMM'si adına hareket eden Kazım Karabekir'in komutasındaki 15. Kolordu, önce Sarıkamış'ı 30 Ekim'de de Kars'ı alarak 7 Kasım'da Gümrü'ye girmişlerdir. Böylece 3 Aralık'ta Ermenistan ile Türkiye arasında Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Ermenistan Cumhuriyeti, Anadolu toprakları üzerinde talepleri olmadığını kabul ederek, bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırı çizilmiş Sevr Antlaşmasının geçersizliği onaylanmıştır.¹

Yine Sakarya Zaferi sonrasında Fransa ile de 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmada Ermenilerle ilgili hiçbir ifadeye yer verilmemiş olması daha önceleri Güney Cephesinde Ermenilere yardım eden ve gerektiğinde de yardım alan Fransızların bu politikalarının başarısızlığını kabul ettikleri anlamına gelmekteydi.

İtilaf Devletlerinin Millî Mücadele döneminde Ermeni sorunuyla ilgili girişimleri bunlarla sınırlı kalmamıştır. Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Batılı devletlerin Türk tarafına Mart 1922'de önerdikleri barış taslağında Ermeni yurdu ile ilgili olarak Sevr Antlaşması mantığına dayalı yeni yaklaşımlar yer almıştır. Bu barış taslağında bir "Ermeni Yurdu" kurulması konusunda Milletler Cemiyeti'nin yardımına başvurulması öngörülmektedir. Bu teklif de Misak-i Millî kararlılığından sapmayan TBMM Hükümeti tarafından reddedilmiştir.

Bu son barış taslağı; Türk tarafına sadece Yunan işgali kaldırmak için değil, Ermeni sorunun çözümü için de Batı Cephesinde kapsamlı ve kesin sonuçlu bir askerî harekâta girişmesinin şart olduğunu göstermiştir. Türk ordusunun Yunan ordusunu Anadolu'dan çıkarması, Yunan işgalinin sona ermesinin yanı sıra, Ermeni sorununu da nihai olarak çözümleyecek bir adım olarak görülmüştür.²

26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz Harekâtının başarıyla sonuçlanmasından sonra imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın arkasından Ermeni lobileri tekrar harekete geçerek Lozan barış sürecine müdahil olmak için, Mart 1922 tarihinde Cemiyet-i Akvam'da dillendirilen "Ermeni Yurdu" taleplerini yenilemek istemişlerdir. Ermenilerin Lozan Konferansı'na katılmasına TBMM Hükümeti kesinlikle karşı koymuştu. O nedenle konfe-

¹ Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Akademik Bakış*, C II, S 3, İstanbul Kış 2008, s. 125-138.

² Temuçin Faik Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C II, S 2, Ankara Güz 2000, s. 209-225.

rans öncesinde Ermeni lobileri katılım için dolaylı arayışlara girmişlerdir. Lozan'da Ermeni çevrelerini dolaylı da olsa temsil etmek amacıyla Ermenistan adına Aharonyan ve Hadisyan'dan oluşan bir heyetle, diğer yandan da Noradunkyan ve Leon Paşalıyan öncülüğünde oluşturulan "Ermeni Millî Heyeti" adına katılmışlardır. Her iki heyette aralarında işbirliği yaparak tek heyet izlenimi vermeye çalışmışlardır. Bu durum Sevr Antlaşmasından sonra "Büyük Ermenistan" kurulması hayallerinden vazgeçilerek, "Ermeni Yurdu" amacının gerçekleştirilmesi etrafında oluşturulan yeni bir talebin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Millî Mücadele Hareketin başarısı karşısında Lozan Barış Görüşmelerinin birinci döneminde İtilaf Devletleri delegelinin de desteği ile Anadolu toprakları üzerinde bir "Ermeni Yurdu" kurulması amacı taşıyan bu faaliyetler konferans süresince İtilaf Devletleri tarafından kısmen desteklenmiştir.

Konferans Öncesi Ermeni Talepleriyle İlgili Gelişmeler

Lozan görüşmeleri öncesinde "Ermeni Yurdu" kurulması düşüncesi daha çok diasporada yaşayan Ermenileri ilgilendirmekteydi. Onlara göre; 1915 Olayları sonrasında yaklaşık 700 bin Ermeni vatandaşı yurtsuz, 100 bin civarında çocuk yetim kalmıştı. Toplam 800 civarında olan bu nüfusu hiçbir ülke kendi toprakları üzerinde görmek istemiyorlardı. Bu nedenle Türkiye toprakları üzerinde oluşturulacak bir toprak parçasında bu nüfusun yerleştirilmesi İtilaf Devletleri tarafından da kabul edilecek bir düşünce olarak görülmektedir.³

İtilaf Devletleri ile TBMM Hükümeti arasında I. Dönem Lozan görüşmelerinde sert tartışmalara sahne olacak olan "Ermeni Yurdu" tartışmaları öncesinde başta ABD ve İngiltere olmak üzere; buralarda kurulmuş olan Ermeni komiteleri tarafından, Lozan görüşmelerini kendileri için son bir şans olarak görülüyordu. Başta ABD ve İngiltere olmak üzere konferansa katılan ülkelerde propaganda faaliyetlerine başlayan Ermeni komiteleri, özellikle ABD Hükümeti üzerinde yoğun bir baskı kurmaya çalıştılar.⁴ ABD'de bulunan Ermeni örgütleri Amerikalı misyonerlerin de desteği ile Ermenilere bir yurt sağlanması konusunda Amerikan hükümeti üzerinde baskı oluşturmak amacıyla hareket geçmişlerdir. 7 Kasım 1922 tarihinde Amerikan Kamuoyuna "Ermenilerin Yeni Korkusu" başlıklı bir deklarasyon yayınlamışlardır. İki bölümden

³ Ömer Turan, "Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu", **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ankara, 2002, s. 195-222.

⁴ Mehmet Okur, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Yurdu Meselesi ve ABD Heyetinin Tutumu", **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildirileri-I**, Ankara, 2015, s. 282-283.

oluşan deklarasyonun birinci kısmında; Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleriyle birlikte hareket eden Ermenilere, İtilaf Devletleri'nin toprak sözü verdiklerinden söz edilerek, bugün gelinen noktada Cemiyet-i Akvam çatısı altında Ermenilere güvenli bir toprak parçasının sağlanması düşüncesi ortaya konulmaktadır. Deklarasyonun ikinci kısmında ise Amerika'da ve diasporada yaşayan Ermenilerin, Amerikan hükümeti üzerinde baskı oluşturması için yapılması gerekenler beş madde halinde sıralanmaktadır:

“1-Resmî gazetenize veya eyaletinizin üyelerinden biri veya daha fazlasına derhal yazınız.

2-Eyaletinzn senatörlerine yazınız. Çünkü kişisel mektup ve düşünceler daha derin tesir uyandırır.

3-Şahsen tanıdığınız her senato ve kongre üyesine yazınız.

4-Ermenileri koruma konusunda harekete geçmelerini sağlamak için Kilise ve derneklerden kararlar çıkartınız ve kongreye gönderiniz.

5- Mektuplarınızda Ermenileri daha fazla zulme ve işkenceye maruz bırakacak eylemlere karşı duygularınızı ve endişelerinizi, Ermenilerin Türk hâkimiyetine bırakılmasına kesinlikle karşı olduğunuzu ve Ermenilere güvenli bir ülke sağlanması gerekliliğine vurgu yapınız.”⁵

Aynı paralelde Lozan'da Ermeni sorunu anlatmak üzere oluşturulan “Ermeni Ulusal Delegasyonu” sorunun İtilaf Devletleri nezdinde anlaşılması ve anlatılmasını sağlamayı amaçlamışlardı. Bu delegasyonda Gabriel Noradoughian, Alaksandr Khatissian, Vahan Papazian, Avetis Aharonnian, Leon Paşalyan gibi isimler yer almaktadır. Heyet, diğer ülke Ermeni örgütlerinin de katılımıyla “Ermeni Birleşik Heyeti” adı altında Türkiye'nin Ermenistan sınırına yakın kuzey-doğu Anadolu bölgesinde ya da güneyde Kilikya bölgesinde bir “Ermeni Yurdu” oluşturulması için çaba harcamaya başlamıştır. Heyet öncelikle; Amerikan Hükümeti tarafından oluşturulan Lozan heyetinde yer alan ABD İtalyan Büyükelçisi Richard Wasburn Childe, Yüksek komiser L. Bristol, Bern'deki Amerikan ortaelçisi Joseph Grew, F. Lammont, Belin, Copley Amory, Hery G. Dwight, Lewis Heck ve Jullian E. Gillespie, üzerinde etkili olmak istemişlerdi. Fakat Amerikan hükümeti ve heyeti Ermenilere ulusal yurt için Kilikya değil, Kafkasya'daki mevcut Ermenistan hükümeti toprakları ile çevresini uygun görmekte idi.⁶

⁵ Mehmet Okur, **a.g.b.**, s. 284-285.

⁶ Mehmet Okur, **a.g.b.**, s. 286.

Amerikan Hükümeti'nin Lozan'a gözlemci sıfatıyla katılması Ermeni temsilcilerini hayal kırıklığına uğratmıştı. Bu nedenle; her şeye rağmen Lozan'a gitme kararında olan "Ermeni Birleşik Heyeti" kendilerine destek olabilecek çevrelerden biri olarak düşünülen Amerikan misyonerlerinin de desteğini sağlayarak, Lozan'da İtilaf Devletleri nezdinde baskı sağlayacak adımlar atmışlardır. Ermeni temsilcileri, The Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions adlı misyoner teşkilatının Genel Sekreteri olan James L. Barton⁷, kuruluşun İstanbul'daki temsilcisi William W. Peet ve AAS(Ermenistan Amerikan Derneği) Müdürü George R. Montgomery'nin Ermeniler için Anadolu'da bir toprak parçası elde etmek amacıyla Lozan'a geldiler.⁸ Aynı zamanda AAS üyesi olan Montgomery; Ermenilerin sözcüsü gibi hareket etmekte ve Barton ile birlikte Türklere karşı bir cephenin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Barton, Türklere bir yurt sağlamaya yanaşmadıklarını ve Batı devletlerinin Ermenileri yeterince desteklemediği düşüncesini dile getirmektedir. Londra'da bu düşünceler dile getirilirken, AAS ve ACAI (American Committee for Independence of Armenia) "Amerika Ermenistan'ın Bağımsızlığı Komitesi" başta olmak üzere Amerika'daki Ermeni dernekleri her eyalet ve şehirde kiliselerin de desteğiyle toplantılar düzenleyerek kamuoyu yaratmaya çalışmışlardır.⁹

İstanbul'da ise ABD Yüksek Komiseri, ABD tarafından Lozan'a gidecek heyet dâhil edilmeden önce İstanbul'da bulunan azınlık temsilcileri ve ABD misyonerleriyle konferansla ilgili temaslarda bulunuyordu. Bu temaslarda çerçevesinde 20 Kasım'da Ermeni Patriği Zaven Efendi, Bristol'u ziyaret ederek

⁷ Hikmet Öksüz- İsmail Köse, **ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2015, s. 241-42; "Lozan Konferansı toplanmadan önce, Ermeni AAS (Armenia America Society) (Ermenistan Amerika Topluluğu), Ermeni Ulusal Heyeti ve James L. Barton, Ermeniler için ulusal yurt koparılmasına çalışılması amacıyla Başkan Harding üzerinde yoğun bir baskı oluşturmaya çalıştı. Bu sayede amaçlarına ulaşmayı ummaktaydılar ve hiç olmazsa Ermeniler için bir "Ulusal Yurt" (National Home) elde etmeyi hedeflemişlerdi. Barton, Millî Mücadeleye karşı New York Times tarafından yürütülen propagandaların baş aktörleri arasındaydı. Başkan Harding'in Lozan'a sadece gözlemci heyeti gönderme kararı üzerine; Ermeni temsilcileri, George R. Montgomery, James L. Barton ve Peet Lozan'a giderek "ulusal yurt elde etmek için çalışmaya karar verdiler. Ermeni toplumunun destekçileri ütopya isteklerinden vazgeçmişlerdi ve artık Kilikya'da kendilerine yurt verilmesini istiyorlardı. Başkan Harding, James L. Barton'un danışman olarak Amerika heyetine katılmasını kabul etmekle birlikte, Lozan'a sadece bir gözlemci heyeti göndermeye kararlı idi. Heyete verilen talimatta Ermeni isteklerine destek yoktu ve ulusal yurt için uygun topraklar Kilikya değil, Rus Kafkasya'sı olarak belirlenmiştir." Kemal Çiçek, "Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 119-141.

⁸ Mehmet Okur, **a.g.b.**, s. 286-287.

⁹ Hikmet Öksüz- İsmail Köse, **a.g.e.**, s. 242.

Ermeni taleplerini ilettiler. Gizli olarak yapılan bu toplantıda Zaven Efendi'nin Ermeniler için Anadolu'da bir toprak talebi dillendirilmiştir.¹⁰ Zaven'le yapılan görüşmelerden sonra İstanbul'da bulunan Amerikan misyonerlerinin temsilcisi W.W. Peet'le de bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmede Amiral Bristol, Peet'e Robert Koleji Müdürü Dr. Jaquith Gates¹¹'in danışman olarak Lozan'a gelmesinin ABD hükümeti tarafından da istendiği belirtilmiştir. Ertesi gün Protestan Ermenilerin temsilcisi olan Z. A. Bezciyan'la da bir görüşme yapan Amiral Bristol, burada da Türkiye'deki Ermenilerle, tehcir edilen Ermenilere bir yurt bulunması isteğinin tekrarlandığı belirtilerek, bu yurdun Kilikya'da olması düşüncesinin yansıtıldığı ifade edilmektedir.¹²

Amiral Bristol, İstanbul'da azınlık temsilcileri ve misyonerlerle yaptığı görüşmelerden sonra beraberinde bulunan emir subayı O. J. Wheeler, sekreter olarak görevlendirilen Lewis Heck, ticari danışman Julian E. Gillespie ve gayriresmî danışman Robert Koleji Müdürü Dr. Jaquith F. Gates olmak üzere Lozan Konferansına katılmak üzere İstanbul'dan ayrılmıştır.

ABD delegasyonu vasıtasıyla konferansta amaçlarına ulaşmanın zor olacağını anlayan Ermeni Komiteleri, konferans öncesinde İngiltere, Fransa¹³ ve İtalya nezdinde de girişimlerde bulunmuşlardır. Ermeni isteklerine desteğin daha çok İngiltere tarafında geldiği görülür. İngiltere'yi Lozan'da temsil eden Lord Curzon Müttefikler arasında Türkiye'ye karşı birlik oluşturma düşüncesinde başarısızlıklar yaşayınca, Türklere karşı Ermeni lobilerinin desteğine yönelme kararı almıştır. Konferans başlamadan önce British –Armenia Committee (İngiliz-Ermeni Komitesi) nin başkanı Aneurin Willians, Curzon'a bir telgraf göndererek, Ermeni sorunun çözümünde Curzon'dan beklentilerini dile getirmişti. İngiltere-Ermeni Komitesi içinde yer alan Viscount Bryce'da Gladstone, Lord Robert Cecil gibi tanınmış politikacılar; Canterbury Başpiskoposu, Londra piskoposu gibi birçok kilise mensubu ve Prof. G. P. Gooch ve Arnold Toynbee gibi bilim adamları komite vasıtasıyla Filistin mandasında

¹⁰ Hikmet Öksüz- İsmail Köse, aynı yer.

¹¹ Getes, yaklaşık kırk yıl Anadolu'nun çeşitli yerlerinde görev yapmış, Türkçe, Arapça ve Ermenice bilen bir misyonerdir. O ayrıca İslam dinî ve hukuku konusunda uzmanlık sahibidir. Konferansta Yakındoğu uzmanı olarak Amiral Bristol'e yardımcı olacaktır. Hikmet Öksüz- İsmail Köse, **a.g.e.**, s. 248.

¹² Hikmet Öksüz- İsmail Köse, **a.g.e.**, s. 245-247.

¹³ Fransa Hükümeti, Paris Barış Görüşmeleri, Sevr Antlaşması ve Londra görüşlerinde Ermeni isteklerini gündeme getiren Ermeni temsilcileri Bogos Nubar Paşa, Aharonian ve Ermeni Patriği Terziyan tarafından ortaya atılan görüşleri her ne kadar sık sık tekrarlamasa da, Lozan'da İngilizler ve Amerikalılar tarafından dillendirilen görüşlere destek vermiştir. Yahya Ak-
yüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 81.

Yahudilere olduğu gibi, Ermeniler için de Londra'nın desteği ile bir yurt oluşumunu talep etmişlerdir.¹⁴ Gerek bu nedenle, gerekse Lord Curzon'un İngiliz menfaatleri açısından "Ermeni Yurdu" ve azınlıklar sorununu sürekli olarak Türk heyetine karşı bir koz olarak konferans süresince kullandığı görülmüştür.¹⁵

Lozan Konferansı'nda "Ermeni Yurdu" Talepleri

20 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan Barış görüşmelerinde, Ermeni temsilcileri ABD temsilcileri üzerinde yeterli yetkiyi sağlayamayınca Amerikan Hükümeti üzerinde baskı oluşturmaya başladılar. Tek arzuları ABD ya da İtilaf Devletlerini kullanarak "Ermeni Yurdu" taleplerini konferans gündemine aldirmaktı.

Bu amaçlarını gerçekleştirmek için Lozan'da bulunan Ermeni heyeti bir taraftan Vahan Kardeşyan aracılığıyla ABD Dışişleri Bakanı Hughes'a mektup yazarak Washington'da Ermeni sorununu gündeme getirirken diğer yandan 30 Kasım'da Hatisyan Lozan'da Amiral Bristol ile görüşerek Ermeni ulusal yurdu için üç farklı öneriyi ortaya attı. Birinci öneri; Doğu Anadolu'da Türklerin hükümranlılığı altında Ermenilerin kendilerini yönetebilecekleri, büyük güçler tarafından güvenliği teminat altına alınacak özek bir yurt temini. Böylece Sovyet Rusya ile Türkiye arasında tampon bir bölge oluşturulacaktı. İkinci öneri; Mevcut Ermenistan topraklarına Türkiye'nin Kuzey-doğu Anadolu bölgesinden toprak katarak yeni bir Ermeni devleti oluşturmaktı. Üçüncü öneri ise; Kilikya yakınlarında Suriye-Türkiye sınırı üzerinde Akdeniz'e açılan bir özerk Ermeni devleti kurmaktı.¹⁶

Lozan'da bu temaslar gerçekleşirken, İstanbul'da Ermeni Patriği Zaven Efendi ABD İstanbul Yüksek Komiser Vekili Dolbare ile görüşerek, Lozan'daki ABD heyetinin etkinliğini kullanarak, Türk tarafı üzerinde baskı oluşturulması talebini iletmiştir.¹⁷

Lozan görüşmelerinde Türk ve Yunan tarafı arasında yapılan müzakerelerde; Azınlıklar Alt Komisyonu çalışmalarında Türk tarafı Türkiye toprakları üzerinde yaşayan Rumlarla Ermenilerin mübadele edilmesi noktasındaki gö-

¹⁴ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 188.

¹⁵ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 315-317.

¹⁶ Hikmet Öksüz- İsmail Köse, **a.g.e.**, s. 249; Mehmet Okur, **a.g.b.**, s. 288.

¹⁷ Hikmet Öksüz- İsmail Köse, **a.g.e.**, s. 260.

rüşlerini oraya attı. Bu görüş; Türk heyetine Ankara Hükümeti ve TBMM tarafında da bildirilen görüşler olarak bilinmektedir.¹⁸ Alt Komisyon çalışmalarında Türk heyetinin Rumlarla birlikte Ermenilerinde mübadeleye tabi tutulması talepleri İtilaf Devletleri tarafından tepkiyle karşılandı. İsmet Paşa Türkiye’de yaşayan Ermenilerin mübadelesi konusunda geri adım atılması gerektiği noktasında Anakara Hükümetini ikna edecek bir takım gerekçeler bildirdi.¹⁹ Bu gerekçeler arasında; Lozan’da Sovyet deneti altında bulunan Ermenistan Cumhuriyeti’ni temsil edecek herhangi bir kişinin bulunmadığı, Rusya’nın ise konferansta sadece “Boğazlar Sorunu” ilgili oturumlara katılma yetkileri nedeniyle Ermenileri temsil edecek muhatabın olmadığı ileri sürülmüştür. Ermeni mübadelesi meselesinin konferans gündemine alınmasının dolaylıda olsa Ermeni örgütlerinin muhatap alınacağı anlamına geleceğini ileri sürerek, Ermenilerin mübadelesinden vaz geçilmesi yolunda Rauf Bey’e 25 Kasım’da gönderilen telgrafa önce olumsuz cevap verilmiş²⁰, arkasından 7 Aralık’ta Ankara Hükümeti, İsmet Paşa’nın teklifini kabul ettiğini açıklayan bir telgraf yollamıştır.²¹ Bu telgrafta Rauf Bey; “Ermenilerin mübadelesi meselesini Heyet-i Vekile’de tekrar mevzu-u bahis ettim. Bin-netice teklif-i devletleri veçhile hareket tasvip edildi” denilmektedir.

Türk Heyetinin Ermenilerle ilgili manevraları, ABD delegelerinin Ermeni sorununu konferans gündemine alma konusundaki isteksizlikleri, Lozan’daki Ermeni heyetini yeni bir takım girişimlere itmiştir. 12 Aralık 1922 tarihinde Azınlıklar Alt Komisyonu’na müracaat ederek, Lord Curzon’un da desteği ile sorunu buraya taşımışlardır.²² Komisyon’da Lord Curzon tarafından temel olarak İngiliz-Ermeni Komitesi’nin görüşleri doğrultusunda oluşan istekler dile getirilmiştir. Oturumda Fransız ve İtalyan delegelerde Ermeni Yurdu isteklerini destekleyen açıklamalarda bulununca; Ankara’nın konferansın kesilmesi de dâhil her türlü tepkinin ortaya konması isteği üzerine İsmet Paşa 13

¹⁸ Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları 1922-1923, I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 1990, s. 124-125.

¹⁹ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 162-163, 172.

²⁰ Bu olumsuz cevap üzerine İsmet Paşa Rauf Bey’e gönderdiği telgrafta şu ifadelerle yer vermektedir; “Yerli Ermenilerin Ermenistan’da ki Türklerle mübadelesini kimle görüşeyim? Ermenistan Hükümetiyle bir mübadele işi şark hudutlarını ve Moskova antlaşmasını tartışmaya açar. Ruslarla sadece Boğazlar üzerinde bir görüş birliği oluşturmak için Rusları buna dâhil etmemek gerekli. Yani Ermeni mübadelesinin muhatabı yok o nedenle Rum mübadelesi dışında mübadele düşünülmemeli. Amerika’nın bütün misyonerleri ve bütün Ermeni cemaatleri buradalar. Benim fikrim onlara vatandaş yüzü göstermektir. Ermeni yurdu ve mümkünse ekalliyetler hukuku fikirlerini onlara ret ve ilan ettirmek niyetindeyim. İsmet Rauf Bey’e 6 Kanunu evvel 38” Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 172.

²¹ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 176; Mehmet Okur, **a.g.b.**, s. 290.

²² Selahî R. Sonyel, **a.g.e.**, s. 315-317; Mehmet Okur, **a.g.b.**, s. 290.

Kasım tarihli oturumda bir konuşma yaparak, Ermeni Yurdu isteklerini ret ettiklerini açıklamıştır.²³ 14 Aralık'ta Lord Curzon Ermenilere yurt verilmesi talebini tekrarladı. İsmet Paşa; Türkiye'nin hiçbir yerinde Ermenilerin çoğunlukta bulunmadıklarını belirten bir konuşmayla Curzon'u cevaplandırdı.²⁴

İsmet Paşa 12-14 Kasım tarihlerinde Ankara'da Heyet-i Vekilliyeye Başkanı Rauf Bey'e yazmış olduğu telgraflarda bu dönemle ilgili temasları hakkında şu bilgileri vermektedir²⁵:

“Bugün ekalliyetler komisyonu içtima etti. Curzon Ermeni yurdunu müdafaa etti. Hülasa ekalliyetler sebebiyle şiddetli bir propaganda ve tehditte bulundu. Amerikan gazetelerinde ekalliyetler ve Ermeni yurdu sebebiyle pek şiddetli propaganda yapıyorlar. Yarın tekrar cevap vereceğiz.

Amerikan murahhasları ve Amiral Bristol hep birden ziyaretime geldi. İki Amerikan valisinden aldığı telgrafları gösterdi.

²³ Selahi R. Sonyel, **a.g.e.**, 315'de 12 Aralık'ta Curzon tarafından büyük bir coşkuyla gündeme getirilen Ermeni Yurdu taleplerinin İsmet Paşa'nın bu konuda hazırlıksız olması nedeniyle cevaplandırılmadığını ertesi yani 13 Aralık tarihinde yapılan toplantıda İsmet Paşa'nın tarihsel süreçte Osmanlı- Ermeni ilişkilerini özetleyen uzun bir konuşma yaparak, batılı emperyalist unsurlar tarafından Ermenilerin kullanıldığını açıklamıştır. Mehmet Okur, **a.g.b.**, s. 291.

²⁴ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1991, s.188-189'da İsmet Paşa'nın yapmış olduğu konuşmayla ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: İsmet Paşa da cevaben, İngiliz kaynaklarına dayanarak uzun bir konuşma yapar. “Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan diğer azınlık cemaatleri gibi, millet sistemi çerçevesinde barış, huzur ve ferah içinde Türk komşularıyla bir arada yaşadıklarını hatırlatan İsmet Paşa, bu ilişkilerin Ortadoğu'da emperyalist emelleri olan devletlerin müdahaleleri sonucu bozulduğunu; Ermenilerin, yabancı tahrikleriyle Babıali'ye isyan ettiklerini Müslüman ahaliyi mezalime duçar bıraktıklarını ve bu durum karşısında İstanbul'un kendini savunduğunu söyleyerek konuyu tarihi perspektifi içine oturtacaktır. Devamla İsmet Paşa, Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin-kendilerine karşı iyi düşüncelerle dolu ve geçmişteki olayları unutmaya hazır olan- Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşayabileceklerini Konferans önünde de belirtecektir. Öte yandan, Ankara, ülkenin parçası olan bir toprağın “Ermeni Yurdu” kurulmak üzere Türkiye'den ayrılmasını, Türkiye'nin bölünmesine yeni bir girişim saymak zorundadır. Şu var ki, İsmet Paşa'ya göre, bu girişimlerin gerçekleşmeyeceği defalarca ispat edilmiş durumdadır. Türkiye'nin gerek doğusunda, gerek güneyinde Ermeni çoğunluğunun bulunmadığı açıktır. Kaldı ki Türkiye, zaten var olan bağımsız Ermenistan'la (Erivan Sovyet Cumhuriyeti ile) devletler hukuku ve uluslararası siyasal teamüller uyarınca antlaşmalar yapmış ve iyi komşuluk ilişkileri kurmuş bulunmaktadır. Bunun dışında bir Ermenistan'ın var olduğunu düşünmek, Türkiye'nin antlaşmalarına aykırı düşer. Sonuç olarak İsmet Paşa, Ermeni ulusal yurduna ilişkin olarak yaptığı açıklamaların yeterli sayılacağını vurgulamaktadır.”

²⁵ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 215-217.

Marki Garroni 'ye gittim. Ekalliyetler meselesini açtı. Bizim tabiiyetimizdeki bir Ermeni yurdunun mahsuru olmayacağını ısrar etti. En nihayet bizim metalibimiz için çalışacağını vaat etti. İngilizler için propaganda yapıyorlar.

İngiliz Maliye Nazırının oğlu yanıma gelerek Sovyet Ermenistan'ın tarafımızdan zaptı ve Kilikya'da bir Ermeni yurdu ihdasını teklif etti."

Türk Heyetinin sadece komisyon ve konferans çalışmalarında değil, kaldıkları otel ve davet edildikleri mekânlarda da Ermeni heyetleri tarafından rahatsız edildiği anlaşılmaktadır. İsmet Paşa 16 Kasım tarihinde Rauf Bey'e yazmış olduğu telgrafta kendilerine yönelen Ermeni tacizleriyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir²⁶:

"Bugün Ermeniler Fransız ekâbirinin imzası ile benim bulunduğum otelde Ermeni Yurdu için rey asmıştılar. (Ermeni propaganda bildirisi) Rehber olmak üzere Fransa'nın Anatole France başta olmak üzere bazı ekâbiri vardı. Amerika'dan şimdiye kadar beş milyon rey toplamışlar."

Rauf Bey, İsmet Paşa'ya 17 Kasım tarihinde yazmış olduğu telgrafta o güne kadar İtilaf Devletleri ve Ermeni Örgütleri tarafından dillendirilen Türkiye dışındaki Ermenilerin tekrar yurtlarına dönmeleri tekliflerinin katıyetle kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir.²⁷ Bu teklif esas olarak Türkiye topraklarında "Ermeni Yurdu" oluşturma düşüncesinin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu konuda Türk heyetine "Azınlıklar Alt Komisyonu"nda gelen teklifler, heyet tarafından şiddetle ret edilmiştir.

14 Aralık'ta yapılan konuşma ve tartışmalardan sonra 22 Aralık'ta "Ermeni Yurdu" meselesi dolaylı olarak bir kez daha komisyon gündemine getirildi. İtalyan delege Montagna; Bulgar, Süryani, Keldani ve Ermeni unsurlarına Anadolu toprakları üzerinde yurt verilmesi ile ilgili bir konuyu "Azınlıklar Alt Komisyonu"na getirerek, bu grupların temsilcilerinin dinlenmesini kararlaştırdı. Komisyon'da Türkiye'yi temsil eden Rıza Nur, bu talebi kesinlikle kabul etmeyeceğini belirterek, Ermeni temsilcilerinin de söz aldığı 26 Aralık tarihli toplantıya Türk tarafı katılmadı. 29 Aralık'ta yapılan komisyon çalışmasında azınlıkların affı konusu konuşulurken tekrar Ermeni meselesi gündeme alınarak 30 Aralık'ta Amerikalı misyonerler Barton, Peet ve Montgo-

²⁶ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 229-230.

²⁷ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 232.

merry tarafından imzalanan bildiri, ABD delegeleri tarafından konferansa sunuldu.²⁸ Son olarak Ermeni Yurdu meselesi 6 Ocak 1923 tarihli Azınlıklar Komisyonunda tekrar dillendirildi.²⁹ Bu toplantıda İtalyan temsilci Montagna ve İngiliz temsilci Horace Rumbold, Ermeni taleplerini tekrarlayınca komisyonda bulunan Rıza Nur, sert bir konuşma yaparak, bu görüşmelerin Türk tarafınca yok hükmünde olduğunu söyleyerek oturumu terk etmiştir.³⁰

“Ermeni Yurdu” Taleplerine Türkiye’den Tepkiler

Lozan görüşmelerinde ortaya atılan “Ermeni Yurdu” talepleri karşısında gerek TBMM Hükümeti ve gerekse TBMM tarafından bazı itirazlar yükselmiş olsa bile, Lozan’da görüşülen diğer konuların yanında bu taleplere karşı çok cılız sesler çıkmıştır. Çünkü TBMM açısından “Ermeni Sorunu” 1920 yılında imzalan Gümrü Antlaşması ve arkasından Ruslarla imzalanan Kars Antlaşmalarıyla bitmiş bir sorun olarak görülmektedir.³¹ Bu nedenle hem Türkiye kamuoyu hem de hükümet ve meclis daha çok “Musul, Türk-Yunan Sınırı, Ahali Mübadelesi, Boğazlar Sorunu ve Kapitülasyonlar Sorununa” odaklanmıştır. Gerek TBMM’inde gerekse Türk basınında “Ermeni Yurdu” talepleriyle ilgili haberler ve tepkiler, genel azınlıklar sorunu çerçevesinde ele alınarak değerlendirilmiştir.

TBMM’si I. Dönem Lozan Konferansı sırasında iki açık oturum yaptıktan sonra, güvenlik gerekçesiyle Lozan’la ilgili tartışmaları gizli oturumlarla ele almıştır. Yapılan iki açık oturumda “Ermeni Yurdu” konusunun TBMM gündemine herhangi bir sebeple gelmemiştir. 25 Kasım 1922 yılında yapılan ilk gizli oturumda Rauf Bey, Heyet-i Vekilliyeye sıfatıyla Lozan Konferansı hakkında o tarihe kadar olan gelişmeler üzerinde bilgi verirken, Heyet-i Vekilliyeye ile Lozan Heyeti arasında yapılan haberleşmenin güvensizliğini dile getirerek,

²⁸ Mehmet Okur, **a.g.b.**, s. 294-295; Mim Kemal Öke, **a.g.e.**, s. 189; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s. 299-306.

²⁹ İsmet Paşa tarafından Rauf Bey’e yazılan telgraflarda bu sürekle ilgili olarak şu bilgilere yer verilmektedir: “Ekalliyetler tali komisyonunda Bulgar ve Ermeni heyetlerinin içtimarını evvelce Rıza Nur Beyin protestosuna rağmen ruznameye ithal etmişlerdi. Bunun üzerine Rıza Nur Bey tarafından tali komisyona ve tarafımdan konferans reisine muhtıra yazdık. Ermeni heyetinin Ermenistan hükümeti tarafından vekâlete haiz olmadığı, eğer Türkiye ekalliyeti olarak içtima edebilecek ise bunu şiddetle protesto ettiğimizi bildirdik. 26 Kanun u evvel 38”

“Ekalliyetler komisyonunda... Ermeni, Asuri ve Keldani yurtları hakkında kısa beyanat olacağı ve buna mukabil tarafımdan da reddi katı kısa nutukla edileceği takarrür etti. 10 Kânunusani 39.” Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s.360

³⁰ Mehmet Okur, **a.g.b.**, s. 296-297; Kamuran Gürün, **a.g.e.**, s. 301-302.

³¹ Selahi R. Sonyel, **a.g.e.**, s. 37-58, 182-186.

Lozan’la ilgili bilgilendirmenin gizli oturumlarda yapılmasına karar verdiklerini belirtmektedir. Rauf Bey giriş konuşmasında Lozan heyetiyle haberleşmenin durumunu açıklayarak şu bilgileri vermektedir.³²

“Efendim bundan evvel iki aleni celsede Lozan Konferansında cereyan müzakeratın husulasını Heyet-i alinize arz etmiştim. Son maruzatımda vaziyet tebellür edemediğini ve ettirilemediğini ve yekdiğerine girift şeklindeki mesail üzerinde müzakeratın devam etmekte olduğunu arz etmiştim. O günden bu güne kadar Hariciye Vekâletine ve Hükümetimize bu babda gelen mesail-i muhtelifeye ait hulasalarını Heyet-i alinize arz edeceğim. O günden bugüne kadar Lozan ve Ankara arasındaki muhaberat hakikaten arkadaşlar, endişe bahşolunacak kadar sakat cereyan etmektedir. Resmî kanallardan şikâyetimizi tekrar ettik. Ayrıca murahhasımız da teşebbüsâtı lazimedede bulunacaktır. Telgraflarda takaddüm ve teahhur gittikçe çoğalmaya ve aynı zamanda şifrelerin en mühim kısımlarının birkaç satırları halledilemeyecek şekilde gelmişlerdir. Bittabi bu hususta ve şüphesiz mukabil taraf murahhaslarımız müşkülât görmektedir. Vaziyeti tahlil edemiyorlar. Buna karşı kuryelerimizi takibe başladık. Muhaberatımızı tashihen o vasıta ile de teyit ediyoruz. Böyle olmakla beraber Heyet-i umumiyesi hakkında Heyet-i Alinizi son vaziyetin vasıl olduğu kademeye kadar malumattar edeceğimi zannediyorum.”

Rauf Bey’in 25 Kasım’da TBMM gündemine getirdiği haberleşme ile ilgili problem “Ermeni Yurdu” sorunuyla doğrudan ilgili olmamakla birlikte Lozan heyetinin Ankara ile haberleşme problemini ortaya koyması açısından önemlidir.³³ İngiliz istihbaratının çalışmalarıyla sekteye uğrayan haberleşme sistemindeki açıklık Rauf Bey’in konuşmasından da anlaşılacağı üzere Lozan Konferansı’nın yürütülmesinde önemli zorluklardan biridir. Bu durum Konferans’ta Lord Curzon tarafından “Ermeni Yurdu” ve “Azınlıklar” sorununun

³² **TBMM Gizli Celse Tutanakları**, C III, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1990, s. 1146.

³³ Lozan Heyetinin Ankara’yla haberleşme problemi Sonyel tarafından yapılan bir araştırmada detayıyla ortaya konulmuştur. Sonyel’e göre; İngiliz istihbaratı Ankara-Lozan hattındaki telgraf haberleşmesinin şifrelerini çözerek Lozan’da bulunan Türk Heyetinin müzakere gücünü kırmıştır. Çünkü Lord Curzon istihbarat vasıtasıyla almış olduğu bilgilerle Türk heyetini sıkıştırmaktadır. Curzon’un İngiliz çıkarları açısından gündemi değiştirmek için sık sık azınlıklar sorunu ve “Ermeni Yurdu” meselesini konferans gündemine getirmesi bir İngiliz stratejisi olarak görülmektedir. Sonyel, İngiliz istihbaratının Lozan Konferansı sırasında sadece telgraf haberleşmesi değil, TBMM gizli görüşmeleri ve Heyet-i Vekilliye görüşmeleri hakkında da istihbari bilgi sahibi olduğunu ifade etmektedir. Salahi R. Sonyel; **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 290.

konferans gündemine getirilme biçiminin bütünüyle diplomatik bir strateji olduğunu da göstermektedir.

Söz konusu oturumda Rauf Bey, “Azınlık Sorunu” ile “Ermeni Yurdu” hakkında şu ifadelere yer vererek Türkiye’nin tutumunu dilendirmektedir;

“Bu mesail hakkında komisyonlarda ciddi münakaşat cereyan ediyor. Irkı ve lisani ekalliyet tefrikini kabul etmiyoruz. Gayrimüslim ekalliyetler diyoruz. Son tekliflerinde Ermeni Yurdu tayyedilmiştir. Fakat haremlerdeki kadın ve çocukları istiyorlar. (hala mı sesleri) (taharri memuru göndersinler sesleri) Alelumum ekalliyetler hakkında Avrupa muahedatındaki kavaidi umumiye bize kabul ettirmek, affı umumi ilan ettirmek ve ledelhace askerlikten affettirmek serbesti seyahat, emlak ve hukuklarına tesir edecek tedabirin âdem-i vaazını bilhassa istiyorlar. İstanbul’da ve Yunanistan’da Rumlara ve Türklere ait ekalliyet hususatının tatbikine bir heyet tarafından tetkikine ve sulhden sonra Cemiyet-i Akvam girmek arzusunda olduğumuzu ve nokta-i nazarımızı o vakit bildireceğimizi ve Hristiyanların bedel ile askerlikten muafiyetini reddettik.”³⁴

Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi “Ermeni Yurdu” konusunda TBMM’nin İtilaf Devletleri tarafından konferans masasına getirilme istekleri noktasındaki girişimleri ciddiye almadığını göstermektedir. Genel olarak azınlıklar konusunda Rauf Bey dışında söz alan Burdur mebusu İsmail Suphi (Soysallı), İstanbul’da yaşayan Rumlarla birlikte Ermenilerin de İstanbul’dan mübadele edilmesi düşüncesi ifade ederek 27 Kasım tarihinde TBMM’ye sunduğu bir tahrirde “Ermeni Sorunu” ve “Azınlık Sorunu” ile ilgili şu satırlara yer vermektedir³⁵:

“Riyaseti Celile’ye

Sulh Konferansında cereyan eden müzakarat hakkında ajanlarda ve gazetelerde malumattan anlaşıldığına göre bilhassa ekalliyetler ve mübadele meseleleri hakkında murahhaslarımızın müsaadekar davrandıkları fikri hasıl olduğundan be veçhi ati noktaların bil-kabul serian heyet-i murahhasımıza tebliğini teklif ediyorum.

1-Dersaat’deki Rumlara ve Ermeniler dahi bila-istisna mübadeleye tabi olacaklardır. Bunların yerlerinde kalmaları kabul edilemez.

³⁴ TBMM Gizli Celse Tutanakları, s. 1155.

³⁵ TBMM Gizli Celse Tutanakları, s. 1161.

2-Rum patrikhanesiyle, Ermeni patrikhanesi ve diğer patrikhaneler dahi Dersaadet'ten çıkarılacaktır, bunlarında iblası kabul edilemez.

3-Şehriamaneti hudutları ağılebiyetle İstanbul vilayeti hudutlarıdır; bu noktaya Hükümetin dikkatini celbederim.”

Aynı paralelde ikinci bir tahrirde ise yine Burdur mebusu İsmail Suphi ile Ertuğrul mebusu Ahmet Hamdi Bey tarafından verilerek, azınlıklar konusunda bu şartların sağlanamaması durumunda Lozan heyetinin geri dönmesi teklif edilmektedir.³⁶

Lozan heyetinde yer alan ve TBMM'nin 1 Ocak 1923 tarihli gizli oturumda Lozan Konferansı'nın gidişatı hakkında bilgi veren Trabzon mebusu Hasan (Saka) “Ermeni Yurdu” konusunda şu açıklamaları yapmıştır³⁷;

“Ancak bir şey vardır (Mezon nötr) dedikleri bir çok Müslüman çocuklarını Ermeni eytanı diye almış tıkmışlardır. Bunları adedi de 95 ila 100 bin kadardır. Bunları sureti katiyede ailelerine iade etmekten başka çare olmadığını ve bundan sarfi nazar edemeyeceğimizi ve bunun için en iyi çare kendileri tarafından zaten isimleri malum, müracaatları vukuunda ailelerine iadesini istedik. (Miktarı nedir? Sesleri) 95 ile 105 bindir. Ekalliyetler mesailinin vardığı safha; heyet-i umumiyetiyle arz ettiğim şekildedir. Ermeni meselesi namıyla bir yurt teklifi vardır. Fakat bunun ciddiyet ve samimiyetine kendileri de inanmamaktadır. Onlar Ermenilere karşı eskâr-ı umumiyenin tahtı tesirinde birçok şeyler yapmak mecburiyetinde bulunuyorlar. Bahusus Amerika eskâr-ı umumiyesinin bu hususta pek çok tesiri vardır. Bu şekilde vaki olan teklife karşı bittabi lazım gelen cevaplar verilmiştir. Bugün Ermenistan namıyla bir memleket mevcut olduğunu ve bu müstakil Ermenistan'ı ilk defa meydana getiren, ilk defa tanıyan Türkiye olduğu ve bugün Ermenistan'la komşu muamelatı cereyan etmekte olduğu ve yine bugün muahede-i sulhiye mevcut olduğu ve Türkiye dâhilinde hiçbir Müslüman veya Türkü bir yerden kaldırıp ta Ermenilere bir yurt verilmeyeceğini söyledik. Bunu suret-i katiyede reddettik. Bunun ciddi olarak bir teklif olduğuna biz kani değiliz. Mamañih tali komisyonda Ermeni delegeleri, yani Ermeniler namına söz söylemek üzere gelenlerden Noradonkiyan orada bulunuyordu. Tali komisyonda bunu dinlemişlerdir. Bizimkiler bittabi dinlememişlerdir ve gitmişlerdir.

³⁶ Aynı Yer.

³⁷ TBMM Gizli Celse Tutanakları, s. 1173-1174.

Tali komisyonu bunları dinlediklerinden dolayı protesto eder şekilde Konferans Riyasetine bir muhtıra yazmıştır.

Osman Bey (Lazistan): Noradonkiyanı dinlerken Bolşevik Ermeni murahhasları ne şekil almışlardır?

Hasan Bey

Orada Bolşevik murahhas olduğunu bilmiyorum. Fakat oraya gelen Ermenilerden ve mahut simalardan birkaç kişi biliyorum. Bolşevik murahhaslarından haberim yoktur. Nihayet onlar bize ya Erzurum'un o bir tarafında Rize üzerine doğru bir yurt verilmesini veyahut bu olmadığı takdirde Maraş, Antep gibi bir sahada kendilerine bir yurt verilmesini bu suretle olmazsa, bu olmazsa gibi birçok mutalibatta bulduklarını haber aldım. Ermeni Yurdu meselesi arz ettiğim şekildedir."

Hasan Saka'nın konuşmasında da belirttiği gibi "Ermeni Yurdu" talebine İtilaf Devletleri de inanmaktadır. Bu nedenle TBMM'de olduğu gibi Türkiye kamuoyunda da bu mesele uzun tartışmalar yaratmamıştır. Dış kamuoyu açısından baktığımızda ise daha çok ABD'de basın ve Ermeni örgütlerinin girişimleri ile sorunun tartışıldığı görülür.³⁸

Türk basınında "Ermeni Yurdu" haberleriyle ilgili bilgiler daha çok Aralık 1922 ortalarıyla Ocak 1923 ortalarına kadar olan bir aylık süreç içerisinde yer almıştır. Bu tarihler Lozan Konferansı'nda "Ermeni Yurdu" girişimlerinin olduğu tarihlere denk gelmektedir. Bu konuyla ilgili haberlerin verilme tarihlerine baktığımızda İstanbul basınına Anadolu basınına göre daha erken tarihlerde bilgi vermesine karşın, iki-üç gün sonrasında Anadolu basını da benzer haberlere yer vermektedir.

12 Aralık 1922 tarihinde "Ermeni Yurdu" meselesinin Lord Curzon tarafından Konferans gündemine taşınmasından bir gün önce yayımlanan *İleri Gazetesi*, yabancı basında Ermeni nüfus iddialarıyla ilgili çıkan yazıları ve rakamları reddederek ve bu konuda istatistik rakamlar vermektedir. Ermeni Yurdu meselesiyle ilgili olarak da şunları yazmaktadır: "*İstedikleri gibi bir "Ermeni Yurdu" teşkil ederse Edirne'den Irak'a kadar olan hudut-u millimiz dâhilinde mukim bil-umum Ermeniler mal ve maliklerini ticaret ve mevcudiyetlerini bırakarak kendilerine tahsis olunacak yerde ihtiyari ikamet ederler*

³⁸ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Lozan Barış Konferansı Sürecinde Amerikan Basınında Ermeniler (1922*1923)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S 35, Yaz 2015, İstanbul, s. 33-53; Kemal Çiçek, *a.g.b.*, s. 110-141.

mi? Ve derhal Ermeni Yurduna çekileceklerini taahhüt ederler mi?” ifadesine yer vermektedir.³⁹

Gazete, 12 Aralık 1922 tarihli nüshasında da Türkiye’de yaşayan Ermenilerin, Lozan Konferansı’nda tartışılan “Ermeni Yurdu” meselesindeki yerli Ermenilerin düşüncelerine yer vermektedir. Bu konuda yerli Ermenilerin düşüncelerini şöyle açıklıyor: “Ermeniler Türklerin maksadından başka hiçbir ma-talebi siyasileri bulunmadığını ve yurt talebinde bulunan Ermeni ve ecne-bilerin fuzuli ve kendi hesaplarına bazı makamatı taciz etmekte olduklarını söylüyorlar. Geçen gün telgrafla resmen iŝar ettikleri gibi bugün (Lozan) da Ermeniler namına söz söylemek hakkı yalnız İsmet Paşa ile rüfekasındaki he-yet-i muhassasına ait ve münhasırdır.”⁴⁰

Konya’da yayınlanan *Babalık Gazetesi* ise aynı tarihlerde Ermeni isteklerini “Ermeniler Amerika vasıtasıyla konferansta Ermeni Yurdu meselesini ortaya çıkarmak istiyorlar” şeklinde vermektedir.⁴¹ Yine aynı gazete 19 Aralık 1922 tarihli sayısında “Ekalliyetler ve Ermeni Yurdu Meselesi” başlığı altında⁴², 12 Aralık 1922 tarihli alt komisyonda Lord Curzon’un Ermeni meselesi hakkındaki konuşmasına karşı, İsmet Paşa’nın cevabını yayınlamaktadır. İsmet Paşa söz konusu cevabında; Ermenileri yıllarca İtilaf Devletleri’nin kışkırttıklarını savunmakta ve işleri bitince de onları yüzüstü bıraktıklarını dile getirmektedir. Ermeni Yurdu meselesine ise kesinlikle karşı oldukları belir-mektedir.

Azınlıklar meselesinde Alt Komite’de bazı maddelerin taraflarca kabul edilmesi üzerine 28 Aralık 1922 tarihli *Babalık Gazetesi*,⁴³ “Ekalliyetler Me-selesinde Nokta-ı Nazarımızın Kabulüne Doğru” başlığı altında, komitede be-nimsenen maddeleri yayınlamaktadır. Söz konusu maddelere göre; “Tür-kiye’de oturan herkes her inancın dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlak kurallarıyla çatışmayan vecibelerini serbestçe yerine getireceklerdir. Türk uyruğundaki azınlıklar hukuk bakımından Türklerle aynı garantiden faydala-nacaklardır. Eğitim konularında Türk hükümeti, Müslüman olmayan azınlık-ların oturdukları il ve ilçelerde anadilleriyle eğitim yapacak olan ilk eğitim kurumlarına gerekli kolaylığı gösterecektir. Hükümet, Müslüman olmayan

³⁹ *İleri Gazetesi*, 11 Kânunuevvel 1922.

⁴⁰ *İleri Gazetesi*, 12 Kânunuevvel 1922.

⁴¹ *Babalık Gazetesi*, 15 Kânunuevvel 1922.

⁴² *Babalık Gazetesi*, 19 Kânunuevvel 1922.

⁴³ *Babalık Gazetesi*, 28 Kânunuevvel 1922.

azınlıkların aile hukuku ile ilgili konularda da söz konusu azınlıkların gelenek ve göreneklerine göre çözüm yolu bulacaktır.” ifadeleri yer almaktadır.

İstanbul’da yayınlanan *Akşam Gazetesi*’nin nüshalarında ise “Azınlıklar Sorunu” genel bilgileri içerisinde zaman zaman “Ermeni Yurdu” ve “Türkiye Ermenileri” konularına değinilmektedir. 29 Aralık’ta gazete⁴⁴, “Ermenilere Tavsiye” başlığı altında Türkiye Ermenileri Lozan’daki “Ermeni Yurdu” istekleri konusunda uyarılmaktadır. 30 Aralık’ta⁴⁵, “Bir Aylık Konferans Müzakeratının Bilançosu” başlığı altında Lozan görüşmeleri özetlendikten sonra, “İstanbul Ermenileri” başlığı altında Patrikhane’nin faaliyeti hakkında bilgi verilmektedir. 31 Aralık’ta ise⁴⁶ “Ekalliyetler Komisyonu Münasebetiyle Murahhasımızın İki Şiddetli Notası” başlığı altında 26 Aralık’ta alt komisyona getirilen Ermeni talepleriyle azınlık taleplerinin reddedildiği bilgisi yer almaktadır. *Akşam Gazetesi* Ocak 1923 tarihinde ise sırasıyla; 2 Ocak tarihinde azınlık sorunu ve Ermeni yurdu nedeniyle “İnkıta Olur mu” başlığı altında, 3 ve 7 Ocak tarihinde sırasıyla ⁴⁷“Ermeni Patriği” ve “Ermeni Patrikhanesinde İçtima” başlıklarıyla, Patrik Zaven Efendi’nin İstanbul’u terki sonrasında ortaya çıkan patriklik sorununa değinmektedir. 9 Ocak tarihli nüshasında ise İsmet Paşa’nın “Ermeni Yurdu” taleplerine verdiği cevabı yayınlamaktadır.⁴⁸ 12 Ocak tarihli nüshasında ise⁴⁹; “Bir Ermeni Gazetesinin Makalatı” başlığı altında Ermeni patrikhanesi tartışmasına yer verilirken, “Ekalliyetler ve Ermeni Yurdu” başlığı altında Azınlıklar Alt Komisyonu’nda konuşan Rıza Nur’un konuşması yer almaktadır. Ayrıca “Lozan’da itilaf ihtimali gittikçe artıyor çünkü müzakerat ekalliyetler meselesinin bir suret-i hal bulunacağını göstermektedir” başlığı ile azınlık sorunun çözümü konusunda sona doğru yaklaşıldığı bildirilmektedir. 18 Ocak’ta; “Hakiki Ermeni Yurdundan Yükselen Sesler” başlığı altında Erivan’da yayınlanan Ermenice gazetelere dayalı olarak Erivan Ermenistan Cumhuriyet’in “Ermeni Yurdu” isteklerine olumsuz yaklaştığı vurgusu yapılmaktadır. 22 Ocak tarihinde ise “Ermenilere Yurtluk Gösteren Gösterene” başlığı altında yurt dışında bulunan çeşitli çevrelerin Türkiye’nin çeşitli bölgelerini “Ermeni Yurdu” için önerdikleri bilgisi yabancı basın organlarına dayalı olarak verilmiştir. Konferansın son günlerine ait bir

⁴⁴ *Akşam Gazetesi*, 29 Kânunuevvel 1922.

⁴⁵ *Akşam Gazetesi*, 30 Kânunuevvel 1922.

⁴⁶ *Akşam Gazetesi*, 31 Kânunuevvel 1922.

⁴⁷ *Akşam Gazetesi*, 3, 7 Kânunusani 1923.

⁴⁸ *Akşam Gazetesi*, 9 Kânunusani 1923.

⁴⁹ *Akşam Gazetesi*, 12 Kânunusani 1923.

haberde ise; “Ekalliyetlerin Siyaseti Ermeniler Arasında” başlığı altında Lozan’da bulunan Ermeni grupları arasında fikir ayrılıklarının olduğu bilgisi bulunmaktadır.⁵⁰

Ankara Hükümeti’nin ve Anadolu Ajansı’nın resmî görüşlerini belirten *Hâkimiyet-i Milli Gazetesi*, Aralık 1922 başından itibaren daha çok resmî bilgiler çerçevesinde “Ermeni Sorunu” ve “Ermeni Yurdu” ile ilgili haberlere yer vermiştir. Ocak 1923 tarihinden itibaren ise azınlıklarla ilgili Lozan’da görülen konular arasında çok kısa bu konuyla ilgili bilgi vardır. Gazete 7 Aralık’ta “Ermeni Yurdu” meselesinde Amerika hükümetinin değil, ABD’deki dinî kurumların isteklerinin olduğunu beyan etmektedir. 10 Aralık’ta İstanbul Ermenileri ve Patrikhane meselesine değiniyor; 18 Aralık’ta Lord Curzon’un “Ermeni Yurdu” talebini münasebetsizlik olarak değerlendiren bir yazıya yer vermektedir. Curzon’un komisyonda yaptığı konuşmadan bazı kısımları yayınlamıştır. 19 Aralık’ta ise İsmet Paşa’nın 13 Aralık tarihli konuşmasına dayalı olarak “Türkiye’de ne kadar Ermeni vardı? Ne kadar kaldı” sorusuna rakamsal açıklamaları ortaya koymaktadır. 24 Aralık’ta ise ekalliyetler konusunda ABD misyonerlerinin girişimleri üzerinde durulmaktadır. 27 ve 28 Aralık tarihlerindeki nüshalarında ise Türkiye’deki Ermenilerin görüşleri ile “Ermeniler Hala Eski Hayaller Peşinde” başlığı altında Ermeni delegelerin alt komisyondaki taleplerine yer verilmiştir.⁵¹

Anadolu basınının önemli gazetelerinden biri olan Trabzon’da yayınlanan *İstikbal Gazetesi* “Ermeni Yurdu” ve “Ermeni Sorunu” konusundaki haberlerin büyük bir çoğunluğunu Anadolu Ajansı ve *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*’nden alarak yayınlamıştır. Zaman zaman da İstanbul basınından haberlere yer vermiştir. Gazete, 17-18 Aralık’ta⁵² Lord Curzon’un azınlıklarla ilgili talepleri ile “Ermeni Yurdu” talebini dile getirdiği 12 Aralık tarihli konuşmasından alıntılara yer veriyor. Curzon’la ilgili olarak şu satırlar bulunmaktadır:

“Lozan Konferansının birinci komisyonu dün Ekalliyetlerin himayesi meselesini tetkik etmiştir. Müzakere Lord Curzon’un Komisyona bu meselenin bütün bir cihanda büyük bir alaka uyandırdığını hatırlatan nutku ile küşad edilmiştir. Curzon bu prensibi hiç kimsenin inkâr edemeyeceğini ve akd edilen Avrupa Muahedelerinin birçoğunda ca-i kabul bulunduğunu Ekalliyetlerin ve ba-husus din ve ırk farkı mevcut olur ise emin ve muntazam bir hayat için teminat-ı mütesaviyeye mazhariyetleri icap etmekte olduğunu izah etmiş ve Türiye ile Yunanistan heyet-ı murahhaslarına bütün

⁵⁰ *Akşam Gazetesi*, 16, 22, 31 Kânunusani 1923.

⁵¹ *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, 7, 10, 19, 20, 27-28 Kânunuevvel 1922.

⁵² *İstikbal Gazetesi*, 17-18, 20 Kânunuevvel 1922.

buhran-ı inzariyetin bu meseleyi müzakere ettiği esnada konferansa mütece bulunduğundan bahisle İstanbul'daki Rumlarla Garb-ı Trakya'daki Müslümanların yerlerinde kalmaları lazım geldiğini beyan ve müttefikler namına atideki tedabiri teklif etmiştir. (Beş Madde Yazılmış)

Buna karşın İsmet Paşa'nın 13 Aralık tarihli konuşmasıyla ilgili olarak da şu bilgilere yer verilmiştir:

“Türkiye’de kalmak isteyen Ermenilerin hüsnü kabul edileceğini maaziye unutmaya hazır olan Türkiye hükümetiyle kardeşçe yaşayacağını söyleyerek Türkiye’nin taksimi suretinde telakki etmiş olduğu Ermeni Yurdu ihdasını red eylemiştir. Af-ı umumi esasını kabul ve ekalliyetlerin askerlikten istisnasını ret etmiştir. Bir kontrol komisyonunun tesisini Türk hürriyet ve istiklaliyle gayri kabil teklif bulduğunu söyledi. Lord Curzon asabiyet ve hiddetle İsmet Paşayı tenkit etmek isteyerek bu şart içinde Konferansın İnkıtaa uğraması imkânı olduğunu beyan etmişti. İçtima heyecanlı oldu Lord Curzon Türkleri inkıtaa –ı müzakeratla tehdit etti.”

20 Aralık tarihinde ise Azınlıklar Alt Komisyonu’nda Türkiye’yi temsil eden Rıza Nur’un azınlıklarla ilgili Lozan’da gazetecilerle yaptığı mülakata yer verilerek, Ermeni taleplerinin arkasında ABD misyonerlerinin bulunduğu yolundaki ifadelerine yer vermektedir:

“Keza Ermenileri kovuyormuşuz, bu da buda doğru değildir. Ermeni ithamına gelince, mesele şundan ibarettir. Bu ithamın himaye eden deruhte eden Amerika misyonerleri sırf idare maksadıyla öteden beride müteaddit ithamname bulundurmak için bil-umum bizden müsaade talep ettiler. Biz bu babda bir mahsur görmedik”

İstanbul’da yayınlanan *İkdam Gazetesi* 11 Aralık’ta “Ermeni Meselesi” başlıklı haberinde Ermeni sorunun çözüm yolunun Lozan olmadığını belirterek, sorunun çözümünün TBMM’de mümkün olacağını ifade ederek, İstanbul Ermenileri ile bazı yabancı gazetelerden bu konuyla ilgili alıntılara yer vermiştir. 14 Aralık tarihli yazısında ise Ermeni Patriği Zaven Efendi’nin istifası ve sonrasında Bulgaristan’a gittiği bilgisi verilerek, Zaven’den sonra Patrik seçimi konusunda İstanbul Ermeni kilisesinde yapılan toplantılara değinilmektedir. 15 Aralık’ta ise Lord Curzon’un talepleri ile İsmet Paşa’nın Curzon’a verdiği cevaptan alıntılar yapılmıştır. 29 Aralık nüshasında ise “Türkiye Ermenileri” başlıklı yazıda; “Türk-Ermeni Teali Cemiyeti 338 senesi Fevkalade Kongre Heyet-i Umumisi” adına İsmet Paşa’ya çekilen bir telgraf metni

yayınlanmıştır. Söz konusu metinde Türkiye Ermenilerini Lozan'da temsil etme yetkisine TBMM murahhaslarının sahip olduğu vurgulanmaktadır.⁵³

İstanbul'da yayınlanan *Tanin Gazetesi* "Ermeni Yurdu" ve "Ermeni Sorunu" konularına en geniş yer veren gazete olma özelliği taşımaktadır. Gazete, Lozan haberlerini Ankara bağlantılı olarak verme yanında Lozan'da bulunan Hüseyin Cahit (Yalçın) ve hususi muhabirlerine dayalı haberlere de yer vermiştir. Bu nedenle gazetede yayınlanan köşe yazıları ve çeviri yazılara da "Ermeni Yurdu" konusunda açıklayıcı yazılar yer almaktadır. Gazete; 6 Aralık tarihinde "Ermeni Patriği Zaven Efendi İzahat Veriyor" başlığı altında Patrik'in *Tanin Gazetesi* muhabiriyle yaptığı mülakata ait şu ifadelerle yer vermiştir:⁵⁴ "*Patrik Efendiye göre Ermeniler, siyasi ceryanlardan şimdiye kadar kâfi derece zarar görmüş oldukları için bugün huzur ve rahatın ancak Türk vatandaşlığında olduğunu anlıyorlar ve bizimle kardeş gibi yaşamak ve müştereken çalışmak istiyorlarmış.*"

14-16, 20, 22, 24 Aralık tarih nüshalarında Lozan'da azınlık ve "Ermeni Yurdu" tartışmalarına yer veren gazete, azınlıklar projesi, komisyonunun azınlıklarla ilgili çalışmaları konusunda geniş teferruatlı bilgilere sunmaktadır.⁵⁵ 31 Aralık'ta ise 26 Aralık tarihinde Ermeni delegeleri tarafından tali komisyonda dile getirilen görüşleri yansıtmaktadır:

"Mütalatımız gayet sarih Ermeniler sulha Konferansın müzakarattının mümkün olduğu kadar çabuk neticelenmesini istiyoruz. Bazı noktalar var ki onlara dair izahat vermek fikrindeyiz.

1915 hadisesi Türklerle Ermeniler arasında derin bir uçurum açtı. O zamanın genç Türkleri Osmanlı İmparatorluğunun sadık tebaası olan Ermenilere karşı gayri kabil kesif bir takım harekâta taadi etmeden başka kendi memleketlerinin menafini kat surette idrakten bile aciz kaldılar. Ehemmiyetimiz bir bahane olarak miktarda tehcirler başladılar ve Ermeni ahalisinin büyük bir kısmının vücutlarını izale ettiler. Mamefi bu meşum vakayı artık dilimize dolamayı istemeyiz. Gözlerimizi hale ve istikbale çevirmeyi tercih ederiz.

Türklerle Ermeniler arasında elyevm karşılıklı ve kati bir emniyetsizlik mevcut olmasına çok müteessiriz İsmet Paşa Hazretleri bunun ça-

⁵³ **İkdam Gazetesi**, 11, 14-15, 29,31 Kânunuevvel 1922.

⁵⁴ **Tanin Gazetesi**, 6 Kânunuevvel 1922.

⁵⁵ **Tanin Gazetesi**, 14-16, 20,22ü 24 Kânunuevvel 1922.

resini hususi bir yurt teşkilinde değil harice iltica etmiş Ermenilerin avdetine müsaade eyleyebilirdi. Maalesef biz bu suret-i tavsiyeyi kafi bulmuyoruz.

Balikesir'deki, Bursa'daki, Biga'daki Ermenilerin, bunlar Türk vatandaşları tarafından verilen teminat üzerine oralarda kalmışlardı. Halbuki vaka-ı ahirde hayatlarını kaybettiler. Diğer bir taraftan 1915 tehcir zamanlarından mütareke-i müteakip avdet edenler tekrar hicrete başladılar. Kışın şiddeti arasında bir takım ihtiyarların, kadın ve çocukların kendi ihtiyarlarını ile Karadeniz limanlarına ve Suriye'ye doğru muhaceret edeceklerini zan etmiyoruz. İşe yarayacak erkekler amale taburlarında yahut umera karargahlarında bulunuyorlar.

Bu gün memalik-i ecnebiyede takriben 700 bin Ermeni muhaciri vardır. Bunları bervechi atisi: Kafkasya'nın muhtelif mahallerinde : 345 bin, Suriye'de: 95 bin, Yuanistan'da: 120 bin, Bulgaristan'da ve Garbi Trakya'da: 40 bin, İran'da: 50 bin mübakisi de öteye beriye dağılmıştır. Amerika Muavenet heyeti tarafından da 110 bin yetim ayrıca iâşe istemektedir. Bütün bu muhacirler mukadderat-ı fecaiyelerine nihayet verecek bir suret-i hale sabırsızlıkla muntazırdırlar.

İşte maalesef vaka budur. Bu muhacirlerin eski yerlerine avdetleri gayr-i kabil olduğunu takdir edersiniz. Oralarda elim hatırdan başka içinden çıkılmaz meşgalete maruz kalacaklardır. Hiçbir teminat kendilerini tatmin edemez. Yalnız bir milli Ermeni yurdunun tesisi fecai üzerine bir perde çekebilir, birikmiş kinleri izale edebilir, .. emniyeti tekrar vücuda getirebilir. Düvel-i müttefike 1922 tarihinde ki Londra'da ve Paris konferansında Ermeni Yurdunu tesis etmek kararını tecdit ettikleri zaman işte bu mülâhazattan ve vaatlerini tutmak arzusundan mülhem olmuşlardır.

İstiklalleri için mübareze etmiş olan Türklerin diğer vatandaşlarının bu kadar mütevaziane taleplerini isafâ mümanet göstereceklerini tasavvur edemeyiz. Bhusus ki Türk Hükümeti ve efrad o... felaket içerisinde varis bırakmaksızın kayıp olan Ermenilerin menkul ve gayr-i menkul emvalinden müstenid olmuşlardır.

Bu mütevazi yurdun teşkili tasavvureten mukaddem olan Ankara meselesinin bu arzuya bir maale teşkil edeceğini zannetmiştir. Bu meseleyi hal etmenin muhtelif tarz ve misallerine bilhassa İngiltere dominyonlarında tesadüf edilebilir.

Ermeni Yurdu için tahsis edilecek araziye gelince heyet-i murahhasımız konferansa arz eylemiş oldukları muhtıra münderecatı derhal ettirirler. Bu muhtırada yurdun şimal-i şark vilayetlerinin yahut Kilikya'nın bir kısmında tesisi teklif etmişlerdir. Havali-i mezkurede Harb-i umumi-den dolayı Müslüman ahalinin miktarı son derce azalmıştır.

Dünyanın bütün kavimleri davamızın adaletini kabul ediyorlar. Gerek parlamentolarda gerek cemiyet-i akvam Meclislerinde ve içtimai umumilerinde bu yurdu tesis lüzumu lehinde beyan-ı efkâr etmişlerdir.

Avrupa'nın Amerika'nın Hristiyan kiliseleri ve cemaatlerine mensup milyonlarca zevat ile maaruf mütefekkirler tarafından imza edilmiş muhtıralar masanızın üstünde duruyor.

Yalnız Hristiyanları değil Hindistan'da İran'da Azerbaycan'da, Türkiye'de binlerce Müslümanın böyle düşünmekte ve Ermeni Yurdu tesisinin meşruiyet ve faidesini teslim etmekte olduğunu görmek bizim için bilhassa bade-i mahzuzindir.

Mesleyi biraz da hukuk nokta-ı nazarından tetkik etmeliğimize müsaade buyrulmasını rica eyeleriz.

Fikri hukuk harp-i umumiye kıyam etmiş olan müttefikler Türkiye Ermenilerine defaat ile halasta bulunmuşlardır. Londra'da da 1915 tehcir faciasının ferdasında vukua gelen bir itilaf neticesinde Amerika ve mahalli saire Ermenileri Fransa'nın himayesi altında şark alayları teşkil etmeye davet olunmuşlardır. Ermeniler, vatanlarının halasını ifade eden gönüllü askerlik kağıtlarını imza ettikten sonra, mareşal Allenby'nin kumandası altında Filistin ve Suriye cephelerinde cesurane harp etmişlerdir.

1920 tarihli Sevr muahedenamesi Ermenistan temin-i hududu için Amerika reisi cumhuriyetinin hakimiyeti ve müşarünileyhin 22binci maddesi harp esnasında devletler tarafından Ermeniler lehinde yapılan taahhüdatı tasdik ve tebdil eden birer vakadır. Şark-ı Karip umurunu tanzim için vakai siyasiye neticesinde yeni bir sulh muahedesi tertibine lüzum görülürse Türk .. Ermeni davasının da meşrutiyetini teslim saik olacağını ümit eyeriz. Ahval-i siyasiye, Sevr muahedenamesinde Ermenistan için tastik edilmiş olan "müttefik" vasfına rağmen Ermeni murahhasları-

nın sizin yanınızda ahz-ı mevki etmelerine mani olmuşlardır. Fakat esasatın ve tahüdatın muhataşı emrinde hiçbir şeyi ihmal etmeyeceğinize itimadımız vardır."⁵⁶

4 Ocak 1923 tarihli nüshasında ise ABD'li misyonerler Child, Peet ve Montgomery tarafından azınlıklar alt komisyonuna sunulmak üzere hazırlanan ve ABD delegesi tarafından komisyona sunulan "Ermeni Yurdu" ile ilgili bildirgenin içeriğiyle alakalı geniş kapsamlı bir yazı bulunmaktadır. "Ermeni Yurdu Meselesi" üst başlığı altında "Yurt Hakkında Amerika Murahhaslarının Beyanatı- Amerika'dan Gelen Mektuplar" alt başlığında Amerikan delegesinin gazeteciler beyanatının metnine yer verilmiştir.⁵⁷

15 Ocak tarihinde ise İstanbul'da toplanan Türk-Ermeni Muhadenet (Dostluk) Cemiyeti'nin yapmış olduğu toplantı ve burada yapılan konuşmalarda ise Ermeni Yurdu talebi İstanbul Ermeni nokta-i nazarından değerlendirilmektedir. Türk-Ermeni Dostluk Cemiyeti toplantısına katılanların cemiyet yöneticilerinin bu toplantıda yapmış oldukları konuşmalar, Lozan'da Türk tezini destekleyen konuşmalardır.

"Türk-Ermeni Muhadenet Cemiyetinin Büyük Millet Meclisine ve reis makamına arz tazimatı havi telgrafına cevaben Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinden varid olan mektubun resmî kıratı dün Beyoğlu'nda Ermeni kulübünde ihtilafat-ı fevkalade tezahürat-ı laike ile icra olunmuştur. Kulübün salonları iki milletin güzide efradından bir çok samilerle dolu idi. Mazi unutulurken istiknali al bayrakla karşılamaya azim eden gönüllerin ihyası herkeste temayün etti. .. politikacılar şunun bunun alat-i fesadi olarak ta Avrupa'dan iki milletin arasına uçurumlar açmağa çalışırken burada hakikati anlayan .. nin ittihatında olduğunu gören Ermeni vatandaşlarımız maziden gözlerini çevirerek Türklere mebni bir kardeş eli uzatıyorlardı. Dün hatiblerden bazılarının dediği gibi Türk-Ermeni muhadeneti on, yirmi ,elli, yüz senelik değil, altı asırlık bir muhanettir. Bu muhanetini maksadı karıştırıcı siyaset adamlarının ihlal edebilmelerine mani olmak iki taraf için elzem idi. Bunu takdir eden Türk-Ermeni muhadenet Cemiyetinin himmetiyle dünkü içtima akd olundu.

Hazurun meyanında murahhas Adnan Bey namına umur-u siyasiye müdürü Macid Bey Şehreemini Ziya Bey vali Esad Bey namına Beyoğlu mutasarrıfı Asım ve Polis müdür vekili Sadi Beyler cemiyetin bil-umum

⁵⁶ **Tanin Gazetesi**, 31 Kânunuevvel 1922.

⁵⁷ **Tanin Gazetesi**, 4 Kânunusani 1923 Metin için Ek: 1.

Türk ve Ermeni azası, patrikhane ruesai ruhaniyesi, pek çok Ermeni mu-teberan ve eşraf matbuat mümessilleri bulunuyorlardı.

Saat dörtte Karabetyan Mektebi müdürü Bedros Zeki Efendi bir at-lasa sarılı olan Gazi Paşa hazretlerinin mektubunu badel-telelnüm kırat etti. Mektubun hitam-ı kıratında bütün hazırun heyecan ve hararetle uzun müddet alkışladılar ve bunu mütakip Bedros Zeki Efendi tarafından Tev-fik Fikret merhumun Ferda manzumesinden muktebes ikibeyt ile bir nutuk irad olundu. Bundan sonra cemiyetin reisi fakrisi Bank- Osmani direk-törlerinden Berc Keresteciyan Efendi tarafından suret-i atıye münderiç nutuk okundu. Keresteciyan Efendi bu nutkunu cidden samimi ve heyecan alud bir eda ile irad etmişti. Büyük hakikatleri sade kelimelerle, fakat ruhdan kopan bir his-i vefa ve sadakatle ifade den Keresteciyan Efendinin nutkunu mütakip içtimaa on dakika kadar fasıla verildi. On dakika son-raki içtima Macid Bey Efendinin beliğ ve veciz bir hitabesiyle başlandı. Macit Bey maziyi unutmak ve istikbalin şaşadar yollarında birleşmek tem-nennisinde ve iki milletin saadet-i müşterekesine el birliği ile çalışılmak vesayesinde bulunduktan sonra izhar olunan hissiyat-ı muhadenet ve merbutiyetten dolayı Büyük Millet Meclisi Hükümeti namına beyan-ı teşekkür etti. Bade Ermeni Patrik Vekili namına Kazazyan Efendi Cemiyet-in mesaisini takdir ve muvaffakiyetini temenni etti. Bunu müteakiben Cemiyet reisi Doktor Aziz Bey tarafından Cemiyetin bir tarihçesi yapıldığı gibi reis-i sani Çubukcuyan Efendi tarafından Büyük Millet Meclisi Hü-kümeti mümessile teşekkür ve cemiyetin hissiyat ve tazimiyat hususunun hükümet-i merkeziyeye iblağını rica olunmuş ve Bade cemiyet azasından Muharan Elmayan Efendi Türk-Ermeni dostluğunun mazideki ananevi hatıra ve rabitalarını, istikbalde bu rabitalarla bağlayacak olan iki mil-letin muzaffer olacağını söylemiş ve nihayet İsmail Müştak Bey iki mille-tin münasebet-i müstakbelesinde matbuatın ifa edeceği mühim vazifeleri ve iki millet matbuatının da hem dest-ufevk olmaları lüzumunu hatırlat-mış her biri ayrı ayrı alkışlanan bu nutuklardan sonra içtima hitam ver-miştir.

Keresteciyan Efendinin Nutku

Efendiler

Bendeniz bir hatib değilim fakat bugün birkaç söz söylemeyi kendime bir vazife addediyorum. En evvel hazurun-u kiramin buraya teşriflerin-den dolayı arz-ı şükran eylerim.

Efendiler Türk-Ermeni Teali Cemiyeti pek yüksek ve mukaddes bir maksat ile teşkil edilmiştir. Hariçten yapılan teşvikata katılmayarak siyaset tuzağına düşüp büyük bir felakete uğrayan Ermeniler yine Türk kardeşlerine uhuvvet ellerini uzatıyorlar ve maziye unutarak onları kucaklamak istiyorlar. Efendiler cenab-ı hak bu memleketin ahalisini o kadar sevdi ki kendi yarattığı memalikin en güzelini bize bahsetmiştir. Biz bundan dolayı cenap-ı hakka arz-ı edelim ve aramızdaki kin ve garezi unutalım ve bu güzel vatanın terakki ve taliyesine el birliği ile çalışalım. Zaten öteden beri bu vatanda iki asır birbirleriyle pek samimi bir surette yaşamışlardır.

Birçok asırlar bu Türk ve Ermeni anasırı o kadar birbirlerine merbut idiler ve bununla beraber Türklerin Ermenilere o derece emniyet ve itimadı var idi ki seyahate çıktıkları vakit evlerini barklarını Ermenilere teslim edip giderlerdi. Hatta işittiğime göre Anadolu'daki bir cami-i şerifin mütevellisi bile bir Ermeni idi. Ta son zamanlara kadar hükümetin en mühim vazife ve memuriyetlerine Ermeniler nail olmuşlardır.

Fakat burada kemal-i teessüfle zikrediyorum ki Avrupa politikacıları kendi siyasetlerini yürütmek için son kırk sene zarfında Ermenilerin bir kısmını kendilerine alet ittihaz ettiler ve bunu yüzünden bir takım masum Ermenilerin felaketine sebebiyet verdiler. Bu iki anasır Avrupa politikacılarının teşvikatından uzak durmakla beraber Avrupa'nın medeniyet ilim ve irfan-ı sanat ve sermayesinden pek çok istifade edebilirler.

Bendeniz teferruata girmeden şurasını dahi söylemek istiyorum ki felaketimizde Ermenilerin kısmı azamı bi-taraf ve hiçbir günah işlemeyen takımı idi. Bu bir parlak delildir ki Türkiye Ermenilerinin ekser-i azamisi katiyen Türklerden ayrılmak istememişlerdir. Bunun içindir ki adil ve necib Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden bir ricamız vardır. Yani bundan sonra sadık ve bi-suç Ermenler harici teşvikata kapılan birkaç kızgın faillerden tefrik olunup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetimizin himayesi altına alınmalarını istirham ediyorlar. Zaten şimdi kiraat olunan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin cemiyetimize izafen hitab buyurdıkları mektuptan anlaşılacağı veçhile bundan böyle Türkiye'deki sadık Ermeniler için artık istirahat ve selamet günlerinin yaklaşmış olduğunu kemal- meserret ve mahzuziyet ile Ermeni mahfili andında kayd edilmiştir. İnşallah bundan sonra Türk ve Ermeni kardeşleri el ele verecek sulh ve selamet içinde bu güzel vatani düşmanımıza hayret bahş bir surette yükseltip ebediye bahtiyar ve mesut olurlar.”

Lozan görüşmelerinin birinci döneminde Türkiye azınlık sorunu ile ilgili İtilaf Devletleriyle yapmış olduğu antlaşmadan sonra, Türkiye’de yaşamakta olan Ermeni azınlıklardan bir kısmı Lozan’da verilen azınlık haklarını kabul etmeyerek, Türk eşit vatandaşı olmak istemişlerdir. Bununla ilgili olarak Lozan Antlaşması’nın imzalanması sonrasında TBMM nezdinde bir takım girişimlerin olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri de “Türk-Ermeni Teali Cemiyeti” mensuplarıdır. 18 Ağustos 1923 tarihli *İleri Gazetesi*⁵⁸, cemiyet mensuplarının Ankara’da İsmet Paşa’yı ziyaret ederek; “Ermenilerin bütün teşkilat-ı ruhaniye, cismaniye ve milliyeleriyle müttehiden Lozan Muahedesindeki ekalliyetlere ait ahkâmı reddederek tamamıyla Türklüğü kabul eylemek hususundaki teşebbüslerini izah eylemişlerdir” ifadesi yer almaktadır. Bu ve benzer girişimler daha sonraki tarihlerde de rastlanmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı tarihinin son elli-altmış yılında, Osmanlı toprakları üzerinde toprak talepleriyle ortaya çıkan Ermeni istekleri, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan olaylar nedeniyle farklı bir seyir takip etmiştir. Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Ermeniler ifade ettiğimiz olaylar sonrasında uluslararası emperyalizmin de etkisi altında sürekli savrulmuşlardır. 19. yüzyılda başlayan Rusya himayesi zaman içerisinde Fransa, İngiltere ve Amerika politikalarının çıkarlarına alet olan bir toplum yaratmıştır. 1918 sonrasında bir taraftan Kafkasya’da oluşturulan “Ermenistan Cumhuriyeti” Sovyet sisteminin bir parçasına dönüşürken, diğer yandan, dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmış olan Ermeni örgütleri Osmanlı’nın parçaları üzerinde güçlü bir devlet kurma arzusu ile Paris, San Remo görüşmelerine umutla katılırken, TBMM hükümetinin Anadolu’da gösterdiği başarı karşısında bütünüyle umutlarını kaybetmişlerdir.

Lozan görüşmelerinde ABD misyoner örgütleri ve Ermeni diasporasının girişimi ile Anadolu toprakları üzerinde özerk yurt talebini, görüşmelere taşımak isteyen bu gruplar, bir kez daha emperyalist devletlerin çıkarlarına kurban olmuşlardır. TBMM hükümeti tarafından ciddiye alınmayan, Lozan’da gündeme taşınmak istenen Ermeni istekleri, İtilaf Devletleri tarafından her ne kadar müzakere gündemine taşınmak istenmiş olsa bile, daha çok İngiltere örneğinde olduğu gibi Türkiye ile pazarlık sürecinde Türkiye aleyhine kullanılabilecek bir araç olarak görülmüştür.

Türk Hükümeti’nin Ermeni sorunu konusunda Gümrü ve Kars Antlaşmalarıyla elde etmiş olduğu diplomatik başarı Lozan’da elini rahatlatan en

⁵⁸ *İleri Gazetesi*, 18 Ağustos 1923.

önemli faktörlerden biridir. Bu nedenle Lozan’da Ermeni örgütleri tarafından ortaya atılan “Ermeni Yurdu” girişimleri Türk basınında olduğu gibi Türk Hükümeti üzerinde de önemli bir etkide bulunmamıştır.

KAYNAKLAR

Kitap ve Makaleler

- AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.
- BEYOĞLU, Süleyman, “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, **Akademik Bakış**, C II, S 3, İstanbul, Kış 2008, s. 125-138.
- ÇİÇEK, Kemal, “Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 119-141.
- ERTAN, Temuçin Faik, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C II, S 2, Ankara, Güz 2000, s. 209-225.
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.
- OKUR, Mehmet, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Yurdu Meselesi ve ABD Heyetinin Tutumu”, **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildirileri-I**, Ankara, 2015, s. 282-308.
- ÖKE, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1991.
- ÖKSÜZ, Hikmet-İsmail KÖSE, **ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol’un Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2015.
- SARIKOYUNCU, Esra (Değerli), “Lozan Barış Konferansı Sürecinde Amerikan Basınında Ermeniler (1922-1923)”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 35, Yaz 2015, İstanbul, s. 33-53.
- SONYEL, Salahi R., **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- SONYEL, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 315-317.

ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları 1922-1923 I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

TURAN, Ömer, “Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ankara, 2002, s. 195-222.

TBMM Gizli Celse Tutanakları, C III, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1990.

Gazeteler

Akşam Gazetesi, 29 Kânunuevvel 1922, 30 Kânunuevvel 1922, 31 Kânunuevvel 1922, 3, 7 Kânunusani 1923, 9 Kânunusani 1923, 12 Kânunusani 1923, 16, 22, 31 Kânunusani 1923.

Babalık Gazetesi, 15 Kânunuevvel 1922, 19 Kânunuevvel 1922, 28 Kânunuevvel 1922.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 7, 10, 19, 20, 27-28 Kânunuevvel 1922.

İkdam Gazetesi, 11, 14-15, 29,31 Kânunuevvel 1922.

İleri Gazetesi, 11 Kânunuevvel 1922, 12 Kânunuevvel 1922, 18 Ağustos 1923.

İstikbal Gazetesi, 17-18, 20 Kânunuevvel 1922.

Tanin Gazetesi, 6 Kânunuevvel 1922, 14-16, 20,22ü 24 Kânunuevvel 1922, 31 Kânunuevvel 1922, 4 Kânunusani 1923.

Ek:1

Yurt Hakkında Amerika Murahhaslarının Beyanatı- Amerika'dan Gelen Mektuplar

“Amerika Heyeti murahhası kendilerinin vaazı imza eyleyeceği bir muahedenin müzakeresiyle iştilal etmemekle beraber Lord Curzon ve İtilaf Devletleri müdahildarları tarafından bir Ermeni Yurdu lehinde söylenen sözlere iştirak etmekte olup bu hususun kuvveden fiile ishal edilmesini görmek ister. Amerika murahhasları Amerika'da bu mesele ile alakadar olan ve mütehasıssız addedilen zevat ile temas etmiş ve mumaileyhin bu husustaki nokta-i nazarını tetkik ettikten sonra bugün konferansın nazar-ı dikkatine vaaz eylemiştir. Ermeni Yurdu meselesinin konferansta müzakeresini temin etmek için tarafımızdan teşebbüsât vaki olacağı hakkında gerek Ermenilere gerek alakadar

Amerikalılara teminat verilmiştir. Türkiye’ni bu meseleye amil bir tarz tavsiye bulması meselesinde ısrar ettik ve ısrarda edeceğiz.

...

Celse esnasında Ermeni Yurdu tesisi hakkında Mister Child tarafından vaki bulan beyanatı ve ifadatına merbut olan mektupları da bervechi ati tercüme ediyorum.

Mister Child’in Beyanatı

Ermeniler için iltica gâh olmak üzere muhtariyet –i idareye malik bir Ermeni ihdası memalik bahsine Amerika’da pek çok zevat hüsnü nazarla telakki ettiği bir tekliftir. Düvel-i muazzamının Ermenilere Milli bir yurt temin edilmesi icabatı adalet ve emniyetten olduğuna ... ile vuku bulmuş olan beyanatını da hatıralardan çıkarılamaz.

Amerika heyet-i Murahhası ol-veçhede bizim için gayet haiz ehemmiyet olan insani meselelerde bazı beyanatta bulunmuştur. Şimdi de Amerika’da efkâr-ı umumiyyeyi gayet meşgul eden mesele hakkında tali komisyona bazı şeyler arz edeceğiz.

Bir Ermeni Yurdu tesisi için teklif olunabilecek arazi ve havali hakkında Amerika cumhuriyetlerinin ve teşkilatlarının fikirlerini sormak. Bu babda sarf olunacak paralar nasıl temin edilecek ve alakadar memleketler arasında nasıl tevzi olunacak? Ne gibi tedabir himayekarane lazımdır? Mühanezaret-i idareye malik arazi bir hücumu karşı nasıl muhafaza edilebilir? Bu temin olunacak havaliye hemen derhal ne miktar Emeni gidecektir? İşte daha bu gibi umumi mesail hakkında vaazı fikirler peyda etmek istedik. Heyetimize vaki bulunan teklifatları tali komisyon riyasetine arz ederek bunları nazar-ı ehemmiyete almasını talep ediyoruz.

Mister Child Cenaplarına

Efendim

Türklerle vesair faillerle birçok görüşmeden ve bir hayli temaslarda bulduktan sonra kanaat getirdik ki Ermeni ekalliyeti meselesinin en iyi suretle halli hususu bir arazi ara edilerek yetimlerde dâhil olmak üzere bütün Ermeni milliyetçilerini oraya birleştirmekten ibarettir. Böyle hareket edilecek olursa:

Lozan, 21 Kanunu evvel 1922

Evvela: Muavenet kıymeti daha marazi... daha müdafaane hal olunur. Bu nokta Amerika, muavenet teşkilatı için son derece de mühimdir

Saniyen. Ermeniler Türk ahali arasında kalabalık bir surette buldukları şekliyle daha iyi himaye edilebilir.

Salisen: Türklerde bundan daha çok memnun olurlar.

Rabien: Ermeniler de bu şekli daha iyi kabul ederler. Türklerin arasına eski memleketlerine avdetten uzak kaldıkları halde burada daha memnuniyetle otururlar.

Hamisen: Bu teklif Amerika ahalisinin kâffesi tarafından tasvip edilebilecektir. Hâlbuki Ermeni mültecilerinin eski yerlerine avdeti nazar-ı tereddüt ile görülecektir.

Bu mutalatin nazar-ı dikkate alınacağını zamanı tayini kişi en iyi siz takdir edebileceksiniz.

Amerika Protestan Kiliseleri İttihattı Mümessili

Child, Barton, Peet

Ermeni ve Amerika Cemiyeti Tarafından Ermeni Yurdu Hakkında verilen Nota

1. Yurdun tayin-i mevki -Yurt için en iyi mevki tali komisyon tarafından olunabilir. Tali komisyon bütün avamili takdir edebilecek bir vaziyettedir. Mamafih Yurdun Suriye'nin şimal mıntıkasında olması bazı kavaidi haiz olduğunu söylemek faideden hali olmaz.
 - a. Suriye mandası Fransa'ya verildiği vakit cemiyet-i akvam tarafından tayin edilmiş olan Suriye'nin şimal hudud ile Ankara ile Fransa arasındaki ayrı itilafnamede tayin edilmiş olan hatt-ı hudut arasındaki arazinin miktarı elyem takrir etmemiş addolunabilir. Bunu Lozan Sulh Konferansı Türkiye'ye verecektir. Bu araziye istediği gibi istimal etmek bu konferansın elindedir.
 - b. Türkiye ile Suriye arasında bitaraf bir mıntika bulunursa bunun sulh için haiz mahsusat olduğu aşikârdır.
 - c. Mültecileri bu havaliye gitmeye ikna etmek kolaydır.
 - d. Bu havalinin deniz ile muvasalası kolaydır.

- e. Fırat'ın garbinda olan bu mıntıka Sis ve Elbistan taraflarına doğru tevsi edecek olursa Fırat'ın şark kısmının Türkiye'ye terkine karşı tevziat istimal edilmiş olur. Musul-Pirine on sekiz bin mil ari vasatında bitaraf bir arazi meydana gelir ki bunun Türkiye'den tefrik Türkiye'nin inkişaf-ı dâhiliyesine hâlel veremez.
- f. Amerika'da umumiyetle arzu edildiğine göre bu bitaraf memleket Cemiyet-i Akvamın idaresi altında muhtariyet-i idareye malik olmalıdır.

Umur-u Maliye Meselesi

Böyle bir arazinin temin-i idaresi evvel emirde bir miktar para sarfına ihtiyaç gösterir. Bu ilk masrafı o arazi bir borç gibi deruhte edebilir. Birkaç sene zarfında bu borcun tediye edilmesi pek memuldür.

Bittabi hiç kimseye para vermediği taht-ı taahhüde alamaz. Mamafi bu akşam Amerika'dan aldığımız bir memorandum nazaran Ermeni Milli Yurdu mahfilleri kongreye yirmi milyon doları tecavüz etmemek üzere efsatında bulunabileceğine dair bir kanun layihasını teklif etmiştir. Bu meblağ geçen sene Rus kıtâtı için kabul edilen miktardır. Bu layihanın kabul edilip edilmeyeceğini bilmiyoruz.

Amerika'da Ermeni meselesine alakadar olan zevat arasında ufak bir istikraz akdi imkanı vardır.

Cemiyet-i Akvam Meclis-i Umumisi bir Ermeni Yurdu tesisi lehinde ittihaz-ı karar ettiği zaman işin cihet-i maliyesini de düşünmüş olmak tabidir.

İngiltere, Fransa, İtalya murahhaslarının da 26 Mart'ta buna kısmen dermeyan ettikleri zaman maliye cihetini nazar-ı temine almış olacakları ümit edilebilir.

3-Tecavüzden Masumiyeti Temin Keyfiyeti

Lozan muahedesini imza eden devletlerin kâffesinin Ermeni Yurdunun bitaraflığını tetkik edecekleri ümit olunur. Ermeni Yurdunu muhafaza edecek derecede büyük bir kuvve-i askeriye lüzum olacak olurda bu Yurdu tesisine karışmamak daha iyi olur. Fakat bütün devletler Yurdun bitaraflığını tasdik ederlerse ve umum da civar memleketlerde cemiyet-i akvama dâhil bulunursa

Yurdu muhafaza için ufak bir orduya bile ihtiyaç kalmaz. Bilakis memleketin zabıtası için ufak bir jandarma kuvveti tesis etmek lazım gelir.

4-İstanbul Ermenilerinin memleketlerini terk ile Milli Yurda gideceklerine intizar etmemelidir. Mamafih İstanbul'da on beş bin mülteci vardır ki kısmı azamı çiftçidirler. Bunlardan birçoğu milli yurda gitmeyi tercih edeceklerdir.

İzmir ve Anadolu'dan ahiren iltica edenlerin miktarı yüz on bini bulur. Bunlardan birçoğu Yurda gitmeyi büyük bir nimet addedeceklerdir. Son muhacirlerden evvel Suriye'de 75 bin mülteci vardı. Bunlardan çoğu Suriye'de Esaslı surette yerleşmemişlerdir. Rusya'da ve bilhassa Kafkasya'da 400 bin kadar Ermeni mültecisi bulunur. Bunlarında kısmı azamı emin bir yere gidecek orada çalışmak imkânını bulmaktan mesut olacaklardır.

Eytam hanelerde çocukların miktarı elli bine baliğ olmaktadır. Bu eytam hanelerin masrafına tahammül eden heyet onları emin bir yurda nakletmeyi hüsünü telakki edeceklerdir.

İşte görülüyor ki böyle milli bir yurda derhal kabil-i nakl olunabilecek miktardan fazla vardır. Milli Yurda yerleşmek isteyecek mültecilerin miktarı iki yüz bin ile üçyüz bin arasında olacağı tahmin olunabilir.

Montgomery

Ermeni-Amerika Cemiyeti muhtırasına zeyil

Şimdi Amerika'dan alınan bir telgraf nameye nazaran kongreye atideki teklif arz edilmiştir:

“Riyasete yirmi milyon dolarlık bir ikrazda bulunmak selahiyetinin itası ve Lozan Konferansının Ermenilere Milli bir Yurd temin etmesini teklif ediyoruz.” Montgomery

Tanin Gazetesi, 4 Kânunusani 1923

TÜRKİYE- AVRUPA BİRLİĞİ MÜZAKERE BELGELERİNDE ERMENİ MESELESİ

N. Selcen KORKMAZCAN*

ÖZET

Türkiye- Avrupa Birliği arasındaki müzakere süreci, 3 Ekim 2005 tarihinde başlamıştır. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye olması için başlayan süreç, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik olarak Avrupa Birliği'nin değerlerine uygunluğunun ölçüldüğü Kopenhag Kriterleri'ni yeterli ölçüde karşıladığına kanaat getirilerek başlatılmıştır. Müzakere Çerçeve Belgesi ile yol haritası çizilen müzakereler, 10 yılı aşkın süredir devam etmektedir. Müzakerelerin seyri, taraflarca ilan edilen çeşitli belgelerle ortaya konulmaktadır. AB'nin her üye adayı için hazırlanmasını kabul ettiği, AB Komisyonu tarafından çıkarılan yıllık İlerleme Raporları'nda Türkiye'nin müzakere sürecindeki durumuyla birlikte, Kopenhag Kriterleri'ni ne ölçüde karşıladığı, ülkede yaşanan olaylar göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada, Türkiye-AB arasındaki müzakere sürecinde, AB ve Türkiye tarafından ilan edilmiş olan müzakereye ilişkin belgelerde, müzakerelerle doğrudan bağlantılı olmaması gerektiği halde detaylı şekilde azınlık hakları konusunun içinde de, dışında da yer alan Ermeni meselesi ele alınacaktır. Bu konuda AB'nin beklentisini yansıtan durumlar ve Türkiye'nin cevabi belgelerinde ortaya koyduğu ifadeler gözden geçirilerek tarafların bakış açıları ve algıları değerlendirilecektir.

Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için başvuruda bulunduğu 1987 yılından itibaren fazla olumlu bir karnesi bulunmamakta ve bu durum, ilan edilmiş olan AB belgelerine de yansımaktadır. Bu çalışma ile Türkiye-AB müzakereleri sonuçlanıncaya kadar gündemden düşmeyecek olan Ermeni meselesinde tarafların tutumu ve durumu ortaya konulacak; konunun müzakerelerin seyrine etkisi irdelenecektir. Demokrasinin varlığı, hukukun üstünlüğü, insan hakları gibi Avrupa'nın kendi değeri olarak tanımladığı konularda değerlendirmeler içeren Kopenhag siyasi kriterlerinin içeriğinde yer vermeye çalışılan iyi komşuluk ilişkileri konusunda değinilen Ermeni meselesinin AB'nin zaman zaman yükseliş gösteren Türkiye'ye karşı ayrımcılığını açıklamada önemli bir örnek olduğu anlaşılabacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Türkiye- AB ilişkileri, AB Müzakerelerinde Ermeni Meselesi, Ermeni Meselesi, 1915 Olayları.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, selcenkorkmazcan@aydin.edu.tr

ARMENIAN ISSUE IN EU- TURKEY NEGOTIATION PROCESS

ABSTRACT

Accession negotiations between the European Union and Turkey started on 3 October, 2005. After the EU Commission decided that Turkey fulfils the Copenhagen political criteria, a Negotiation Framework has been issued to start the process for full membership of Turkey. For more than 10 years, the parties have been proceeding the negotiations according to the Negotiation Framework. Since then, many different kinds of documents have been presented for the course of events. EU Commission has been preparing annual Progress Reports for all of the candidates as well as Turkey. In these reports, EU Commission has been examining the progress of the negotiations with Turkey and the reviewing the Copenhagen Criteria's adaptation by taking into consideration the facts of Turkey. In this study, the indecently partaking Armenian issue on the documents of EU about the negotiations of Turkey's access is going to be discussed. When giving details about Turkey's progress especially according to the Copenhagen political criteria's minority rights issue part, Armenian issue took place without a necessity. In this study, the point of view of the parties on the Armenian issue or the events of 1915 on the negotiation process is going to be evaluated.

The relations of the EU and Turkey have not always been in a positive atmosphere at every turn from the beginning of the relations, especially after Turkey's application to access to the European Communities. It can be seen in the documents of the accession process that there has been a discriminative behaviour to Turkey. Turkey rejects the precondition for EU membership to recognize the so called "Armenian Genocide", on the other hand, the EU seems to bring the case to the table, although it isn't included in any membership criteria. In this study, the Armenian issue which has been taking part in the negotiation process is going to be discussed to clarify EU's discriminative behaviour to Turkey.

Key Words: European Union, EU-Turkey relations, Armenian Issue in Turkish-European Negotiations, Armenian Issue, The Events of 1915.

GİRİŞ

Türkiye'nin bütünleşen Avrupa ile ilişkileri 31 Temmuz 1959 tarihinde, o zamanki adı Avrupa Ekonomik Topluluğu olan günümüz Avrupa Birliği'ne yapılan başvuru ile başlamıştır. Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg tarafından 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu kurulmuş, Türkiye, antlaşma yürürlüğe girdikten bir yıl kadar sonra Yunanistan'ın ardından başvuru yapan ikinci ülke olmuştur. Önce ekonomik, sonra siyasi olarak entegrasyon hedefiyle bir araya gelen devletler, henüz hedeflerine ne kadar yaklaşacaklarını bilemeden gelen bu iki başvuruyu memnuniyetle karşılamış ve işbirliğini nasıl geliştirebileceklerini değerlendirmişlerdir. Türkiye ve Avrupa Ekonomik Topluluğu 1963 yılında Ankara Antlaşması'nı imzalayarak belirli bir geçiş döneminin sonunda önce gümrük birliği, ardından da mümkün olursa tam üyelik ilişkisi kurmaya karar vermişlerdir. Türkiye'nin 1992 yılında Avrupa Birliği adını alan bütünleşik Avrupa ile ortaklık ilişkisinin son dönemi 1996'da taraflar arasında gümrük birliği oluşturularak başlamıştır. Türkiye'nin, ilişkilerin hukuki boyutunu oluşturan ortaklık ilişkisi hedeflediği gibi belli bir sonuca ulaşmıştır.

Türkiye'nin 1959 girişiminin sonucunda kurulan ortaklık ilişkisiyle dolaylı yönden bağlantılı olmakla birlikte, bunun dışında gelişen siyasi ilişkiler, 1987 yılında Türkiye'nin Avrupa Toplulukları'na tam üyelik başvurusu yapmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Henüz Avrupa Birliği kurulmadan, 12 üyeli topluluklara başvurusunu gerçekleştiren Türkiye'nin tam üyelik yolundaki mücadelesi yaklaşık 30 yıldır inşili çıkışlı devam etmektedir. Günümüzde 28 üye sayısına ulaşan AB, Türkiye'nin tam üyelik başvurusu karşısında ilk olarak kendi iç düzenlemeleri sebebiyle yeni bir üyeye hazır olmadığını belirtmiştir.¹ Türkiye'nin üye adaylığı 1999 yılı sonunda kabul edilmiş, müzakere süreci, 3 Ekim 2005 tarihinde başlamıştır. Başlangıçtan günümüze, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye olması için başlayan süreç, zorluklarla dolu geçmiş, tarafların pek çok konuda hatalara düştüğü ve birbirini anlamakta zorlandığı görülmüştür. Türkiye tarafından, pek çok kez iç siyasi gündeme alet edilerek zedelenen müzakere süreci, Avrupa tarafından da bazı üye ülkelerin çıkarlarına kurban edilmiştir.

Avrupa Birliği ve Türkiye arasındaki ilişkilerde Ermeni konusu ilişkilerin başlangıcından itibaren gündeme gelmiş bulunmaktadır. 12 Eylül 1963'te imzalanan ve Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında ortaklık ilişkisi kuran Ankara Antlaşması'nın onay sürecinde Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti

¹ Rıdvan Karluk, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Beta Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2007, s. 478.

ve hemen ardından Lübnan’da bulunan Vazken I ve Khoren I isimli Patrikler, dünya Ermenilerini Türkiye’ye karşı örgütlemek için bildiriler yayımlamışlardır.² Ermeni meselesini ilk kez gündeme getiren bu belgelerin ortaya çıkışı ve 1967 yılından itibaren “soykırım” anıtlarının dikilmeye başlanması Avrupa ile kurulan ilişkilerle aynı zamana denk gelmesi dikkat çekicidir. Yine benzeri şekilde, Türkiye AET’ye tam üyelik için başvurusunu 17 Nisan 1987’de gerçekleştirdikten 2 ay sonra, 18 Haziran 1987 tarihinde, Avrupa Parlamentosu’nda “Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar”ın kabul edilmesi,³ konunun Avrupa’nın gündemine taşınması için çabalayanların isteklerini elde ettiklerini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Avrupa Parlamentosu’nun Ermeni Sorunu üzerine aldığı bu ilk kararda, Ermeni Soykırımı’nın gerçekleştiğinin tarihî olarak kanıtlanmış olduğu ifade edilmiştir. Kararın 4. maddesinde, Türkiye’nin AET’ye katılımı sürecinde, soykırımın tanınmamasının; Kıbrıs’ın işgalinin; Yunanistan ile anlaşmazlıklarda uluslararası hukuka uymamasının; Kürt sorununu tanınamasının; demokratik, dinî, kitlesel ve kişisel özgürlüklerdeki eksiklikler konularında olduğu gibi “aşılmaz engel” olduğuna inanıldığından söz edilmiştir.⁴ 1987 yılında kabul edilen karar, ilerleyen yıllarda Avrupa Parlamentosu’nun belirli aralıklarla ve eklenmelerle kabul ettiği soykırım kararlarına da referans gösterilmiştir.⁵ Avrupa Parlamentosu kararları ikincil hukukunun ve dolayısıyla AB müktesebatının bir parçasıdır. Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren Avrupa Birliği kurumları kararları hukuki açıdan bağlayıcıdır.⁶ Avrupa Parlamentosu’nun Ermeni Sorunu üzerine aldığı kararların Türkiye’nin AB üyeliği önünde ne zaman ve ne şekilde engel yaratacağı bilinmemekle birlikte 2005 yılında başlayan üyelik müzakerelerinin ön koşulu haline getirilmediği açıktır. Bunun dışında, AB’ye tam üyelik başvurusunda bulunmuş bir ülke olarak Türkiye için AB tarafından hazırlanan çeşitli belgelerde Ermeni Sorunu gündeme getirilmektedir.

² Bilal Şimşir, **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi Yay., 4. Baskı, Ankara, 2007, s. 223.

³ **Official Journal of the European Communities, (OJ)** No: C 190/88, 20 July 1987, Minutes of Proceedings of The Sitting of Thursday, 18 June 1987 (87/C 190/04).

⁴ Aynı yer.

⁵ <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+P8-RC-2015-0342+0+DOC+XML+V0//EN>

⁶ Kamuran Reçber, **Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri**, Dora Yay., Bursa, 2012, s. 124.

Kopenhag Kriterleri ve İlerleme Raporları

Türkiye ve Avrupa Birliği arasında müzakere süreci, Türkiye'nin Kopenhag Siyasi Kriterleri'ni yeterli ölçüde karşıladığına kanaat getirilerek başlatılmıştır. AB'ye üye olma kriterleri olarak tanımlanabilecek Kopenhag Kriterleri, 22 Haziran 1993 tarihinde, Danimarka'nın başkenti Kopenhag'da bir araya gelen AB üyesi ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarının gerçekleştirdiği AB Zirvesi'nde kararlaştırılmıştır. Zirve sonuç bildirgesinde, aday ülke olarak kabul edilen ve "Merkez ve Doğu Avrupa ülkeleri" olarak tanımlanan eski Doğu Bloku ülkelerinin AB üyesi olmalarının istendiği, bunun gerçekleşebilmesi içinse bu ülkelerin siyasi ve ekonomik yönden belli yükümlülükleri karşılamaları gerektiği belirtilmiştir. Buna göre ülkeler, siyasi yönden demokrasinin istikrarını, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlık haklarını güvence altına alan kurumların varlığını; ekonomik olaraksa, işleyen bir piyasa ekonomisinin varlığını garanti etmekle ve AB piyasalarının rekabetçi yönüyle baş edebilecek kapasiteye sahip olmakla yükümlü kılınmışlardır. Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinin bu koşulları karşılayıp AB'nin siyasi, ekonomik ve parasal birlikle ilgili müktesebatını üstlenmeleri durumunda üye olarak kabul edilecekleri ilan edilmiştir.⁷ Soğuk Savaş dönemini siyasi ve ekonomik olarak Sovyetler Birliği'ne yakın şekilde geçirmiş olan Merkez ve Doğu Avrupa ülkeleri için kabul edilmiş bulunan kriterler, bu ülkelerin hepsinden önce başvurmuş olan ve Soğuk Savaş döneminde Batı dünyasının önemli bir parçası kabul edilen Türkiye için de kapsamı genişletilerek geçerli sayılmıştır. Aday ülkelerin, üyeliğe yakınlıklarının değerlendirildiği 1997 tarihli Gündem 2000 raporunda Türkiye aday ülkeler arasında sıralanmamış, 1997 sonundaki Lüksemburg Zirvesi'nde farklı bir sonuç elde edilemediğinde Türkiye, kendisine ayrımcılık yapıldığını belirterek masadan kalkma kararı almıştır. Türkiye'nin üye adayı olarak anılmadığı toplantılarda ilk etapta üyeliğe "daha uygun" bulunan bazı Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinin Kopenhag Kriterleri'ne uygunluğunun değerlendirildiği AB Komisyonu raporlarının hazırlanmasına karar verilmiş; 1998 Cardiff Zirvesi ile Türkiye için de İlerleme Raporu hazırlanması kabul edilmiştir.⁸

AB'nin her üye adayı için hazırlanmasını kabul ettiği, AB Komisyonu tarafından çıkarılan yıllık İlerleme Raporları'nda Türkiye'nin müzakere sürecindeki durumuyla birlikte, Kopenhag Kriterleri'ni ne ölçüde karşıladığı, ül-

⁷ European Council In Copenhagen, 21-22 June 1993, **Conclusions Of The Presidency**, Sn 180/1/93 Rev 1.

⁸ Cardiff European Council, 15 and 16 June 1998, **Presidency Conclusions**, SN 150/1/98 Rev 1, s. 22.

kede yaşanan olaylar göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir. Yaklaşık 60 sayfa şeklinde hazırlanan raporlarda Türkiye'nin AB üyeliğiyle bağlantılı olan, bazen de olmayan pek çok konu yer almaktadır. 1998'in sonundan itibaren, AB Komisyonu tarafından Türkiye'nin AB'ye katılımı yönünde karşılaması gereken kriterleri değerlendiren İlerleme Raporları yayınlanmakta ve Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri kapsamında değerlendirilebilecek faaliyetleri kapsamlı şekilde yıllık olarak raporlanmaktadır. Ancak, bu raporlarda değerlendirilmesi için belirlenen çerçeve olan Kopenhag Kriterleri'nin zaman zaman Türkiye'nin iç siyasi durumuna müdahale edecek şekilde genişletildiği anlaşılmaktadır. Normal koşullarda, ilerleme raporlarında belirtildiği gibi, siyasi kriterler kapsamında "Türkiye'nin hukukun üstünlüğünü, insan haklarını, azınlıklara saygıyı ve azınlıkların korunmasını güvence altına alan kurumlarda istikrarın sağlanmasını gerektiren Kopenhag Siyasi Kriterlerinin karşılanması bakımından kaydettiği ilerleme incelenmektedir." Ancak, bunun dışında, bazı raporlarda özellikle belirtildiği gibi "ayrıca, uluslararası yükümlülükler uylmasına, bölgesel işbirliğine ve genişleme ülkeleriyle ve üye devletlerle iyi komşuluk ilişkileri kurulmasına verilen önem de izlenmektedir."⁹ Kopenhag Siyasi Kriterleri'nin "Azınlık Haklarına Saygı" başlığı kapsamında değerlendirilebilecek Ermeni azınlıklar konusuyla ilgili olarak raporlarda yer alan detaylı incelemelerin dışında, Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından itibaren destek bulmaya çalıştığı konular, AB tarafından Ermenistan'ın istediği şekilde ele alınmakta, zaman zaman Türkiye'ye yöneltilen eleştirinin dozu da artırılmaktadır.

Türkiye için AB Komisyonu tarafından hazırlanmış olan ilk İlerleme Raporu'nda Ermeni konusu Kopenhag Siyasi Kriterleri'nin "Azınlık Haklarına Saygı" ve "Genel Değerlendirme" alt başlıkları altında incelenmiştir. Komisyon, raporda, Türkiye'de bulunan Ermeni azınlıklarla ilgili bir tespitte bulunarak 62 milyon nüfusun 50.000 kişininin Lozan Barış Antlaşması ile belirlenmiş olan azınlıklar içinde en kalabalık grup olduğunu ifade etmiştir. İçişleri Bakanlığı'nda, azınlıklar ile ilgilenen bir daire olduğu; azınlıkların, kimlik kartlarında mensubiyetlerinin belirtildiği; yetkili makamlara kayıt yaptırmakla yükümlü oldukları; kendi kilise, okul ve hastanelerini serbestçe yönettikleri ifadeleri dışında Ermeni azınlıkları doğrudan ilgilendiren bir ifade raporda yer bulmamıştır. Dini özgürlükler kapsamında devlet ilkokullarında dinî eğitimin zorunlu olduğu, Lozan Antlaşması azınlıklarının, İslami din eğitiminden yasayla muaf tutulduğu ve kendi dinlerini icra etmekte serbest olduk-

⁹ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf

ları, fakat “örneğin dinsel mekânların mülkiyetini ve faaliyetlerin genişletilmesini etkileyen” İslam’dan başka dinlerin icrasının pek çok bürokratik kısıtlamaya tabi olduğu belirtilmiştir. Bunların dışında, Siyasi Kriterler başlığının sonunda konuyla ilgili olarak kaleme alınan Genel Değerlendirme alt başlığı içinde yer alan şu ifadeler, Ermeni konusunun kapsamının geniş tutulduğunu belirtir şekilde kaleme alınmıştır: “Bu sorunların çözülmesine ek olarak, Türkiye, muhtelif komşu ülkelerle tüm anlaşmazlıkların uluslararası hukuka uygun olarak barışçı yollarla çözümlenmesine yapıcı bir katkıda bulunmalıdır.”¹⁰ Başlangıçta Kıbrıs konusuyla bağlantılı olarak kaleme alınmış gibi değerlendirilebilecek olan bu ifadenin içeriğinin çok daha geniş kapsamlı olduğu ve Türkiye-Ermenistan sınırıyla da ilgili olduğu ilerleyen süreçte anlaşılmıştır. İlerleyen yıllarda yayınlanan İlerleme Raporları’nda da bu ifadeye atıfta bulunulmakta, hatta, aynı cümle 1998 raporu referans gösterilerek verilmektedir.

Her yıl daha da kapsamlı hale gelen İlerleme Raporları’nda Türkiye’ye karşı yapılan eleştiriler ve incelemesi yapılan konular artırılmıştır. 2000 yılında kabul edilen İlerleme Raporu’nda din özgürlüğü konusunda, “bazı gayrimüslim cemaatlere yönelik daha büyük bir hoşgörü olduğunu gösteren işaretler” olduğu ve Türkçeden başka dillerin kullanımı açısından, “Lozan Antlaşması kapsamına giren azınlıklara mensup vatandaşlar” ile ilgili olarak bir problem bildirilmiş olmadığı belirtilmiştir. Ortak dış politika ve güvenlik politikası başlığı altında Kıbrıs konudaki detaylı bölüm sonrasında diğer komşu ülkeler ile ilişkiler konusunda, Türkiye, Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya ile ikili ilişkileri daha da geliştirmeye devam etmekte olduğu, Eski Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından teklif edilen Kafkas İstikrar Pakti’nin, Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle, henüz gerçekleşmediği ve Türkiye’nin, Ermenistan sınırını kapalı tutmaya devam ettiği belirtilmiştir.¹¹ 2001 yılı raporunda Türkiye’nin Ermenistan sınırının hala kapalı olduğu, gayriresmî Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu’nun ekonomi, turizm, kültür, eğitim, araştırma, çevre ve kitle iletişim araçları konusunda diyalogun ve karşılıklı anlayışın geliştirilmesi amacıyla oluşturulduğu belirtilmiştir.¹²

2002 yılına ait raporda, Müslüman olmayan dinî toplulukların, tüzel kişiliklerinin ve mülk edinme haklarının olmamasına vurgu yapılmış, din adamı

¹⁰ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1998.pdf

¹¹ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2000.pdf

¹² http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2001.pdf

yetiştirme yasağına ilişkin sorunlarla karşılaştıkları belirtilmiştir. 1936'da kabul edilen kanun kapsamı dışında kalan Ermeni, Rum ve Katolik mülklerine el konulduğu ya da el konulma riski söz konusu olduğu vurgulanmıştır. Ermeni Patriği'nin, İstanbul'da, bir özel üniversitede Hristiyanlık eğitimi yapacak bölüm kurulmasını talep ettiği Türkiye'nin eğitimde Müslüman görevlileri zorunlu tutarak öneriyi kabul etmeleri karşısında konunun Patrik tarafından reddedildiği belirtilmiştir. Türkiye'nin, Ermenistan sınırını kapalı tutmaya devam ettiği ancak ikili ilişkilerde bazı olumlu durumların görüldüğü, Türk ve Ermeni Dışişleri Bakanları arasında çeşitli konularda ikili toplantıların gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Ermeni Dışişleri Bakanı'nın, Haziran 2002'de İstanbul'daki Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi toplantısına katıldığı; Ermenistan'dan Türkiye'ye havayoluyla giriş yapan Ermenistan vatandaşlarına uygulanan vize işlemlerinin basitleştirildiği; iki ülke arasındaki işbirliğinin artırılmasının desteklenmesi amacıyla, Türk-Ermeni İş Konseyi dahil, sivil toplum örgütleri tarafından bir çok girişimde bulunduğu ifade edilmiştir.¹³

2003 İlerleme Raporu'nda azınlıkların, "yetkililerin bazı ayrımcı uygulamalarına maruz kaldığı" vurgulanmıştır. Devlet tarafından hazırlanan tarih ders kitaplarının azınlık gruplarına yönelik düşmanlık hissi uyandırdığına ilişkin şikayetler bulunduğu, Nisan 2003'de, Milli Eğitim Bakanlığı'nın okullara bir genelge göndererek Ermeni, Yunan-Pontus ve Süryaniler ile ilgili tartışmalı tarihi olaylar hakkında konferans ve kompozisyon yarışması düzenlenmesi talimatını verdiği ifade edilmiştir. Ermenistan sınırının hâlâ kapalı olduğu, Eylül 2003'de New York'ta gerçekleştirilen ikili toplantının ardından, Türkiye'nin Dağlık-Karabağ ile ilgili ikili ilişkilerdeki bağlantısını tekrar gözden geçirebilmesi olgusu yanında, sınırların diplomatlara ve yabancılara yeniden açılması ihtimaline değinildiği; Türkiye ile Ermenistan arasındaki işbirliğinin daha da yakınlaştırılması amacıyla, özellikle Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC) gözetiminde, sivil toplum örgütlerinin girişimlerinin devam ettiği, Türk Hava Yolları'nın İstanbul'dan Erivan'a haftada iki uçuş gerçekleştirmeye başlamasının kararlaştırıldığı belirtilmiştir.¹⁴

2004 yılında, din özgürlüğü konusunda, dinî inanç özgürlüğünün Anayasa'da teminat altına alınmış olmasına ve ibadet özgürlüğünün genellikle engellenmemesine karşın gayrimüslim toplulukların engellerle karşılaşmaya devam ettikleri, tüzel kişiliğe sahip olmadıklarından mülk edinme haklarının sınırlandırıldığı, vakıflarının yönetimine müdahalelerde bulunduğu ve din

¹³ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2002.pdf

¹⁴ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2003.pdf

adamlarını yetiştirmelerine izin verilmediği belirtilmiştir. Bu güçlüklerin giderilmesi için gerekli mevzuatın çıkarılması gerektiği vurgulanmıştır. Azınlık hakları konusu başlığında Musevi, Rum ve Ermeni okullarında çifte müdürlük konusunda resmî makamlarla başlatılan diyalog devam ettiği belirtilirken müdür yardımcısı şu şekilde tanıtılmıştır: “Bu okulların müdür yardımcısı, Milli Eğitim Bakanlığı’ nı temsil eden bir Müslümandır ve müdürdan daha fazla yetkiye sahiptir.” Daha önce sadece babaları azınlık üyesi olan çocukların gidebildiği azınlık okullarına anneleri azınlık üyesi olan çocukların da gidebileceğinin açıklandığı; ancak ebeveynlerin azınlık statüleri konusundaki beyanı, Milli Eğitim Bakanlığı’ nın yapacağı bir değerlendirmeye tabi olacağı belirtilmiş; Ermeni cemaatinin, Ermeni dilinin öğretilmesinin yetersizliği konusundaki kaygılarını dile getirdiği vurgulanmıştır. Ortak Dış ve Güvenlik Politikası başlığı altında sınır meselesine yeniden değinilerek sınırın yeniden açılması nın faydalarına ilişkin bilinçlenmenin ve üçüncü ülkelerden gelen malların geçişine izin vermeye yönelik hazırlıkların arttığının görüldüğü ifade edilmiştir. 2003 Ekim ayında, İstanbul’ dan Erivan’ a hava ulaşımı için charter seferlerinin başladığı; Ulaştırma Bakanı’ nın, “iki ülke arasındaki demiryolunun yeniden açılmasının, doğu Anadolu ekonomisine fayda sağlayacağını” ifade ettiği; 2004 Haziran ayında İstanbul’ da düzenlenen NATO zirvesi sırasında Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanları seviyesinde ilk kez üçlü bir toplantı düzenlendiği; Türkiye, Gürcistan’ daki siyasi değişiklikler ve Adjaria’ daki durum karşısında takındığı tavırla, Güney Kafkasya’ daki bölgesel istikrara olumlu katkıda bulunduğ u belirtilmiştir.¹⁵

Türkiye ile AB arasındaki üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılından itibaren İlerleme Raporları’ nın kapsamının genişlediği anlaşılmaktadır. 2005 yılına ait İlerleme Raporu, Orhan Pamuk’ un bir İsveç gazetesinde Türkiye’ de Ermenilerin ve Kürtlerin öldürülmelerine dair ifadeleri ile ilgili olarak 301. madde uyarınca aleyhine dava açıldığını ele almış, *Agos* gazetesinin editörü Hrant Dink’ in, Ermeni diasporası hakkında yazdığı bir makale ile ilgili olarak 301. madde uyarınca 6 ay hapis cezasına çarptırıldığı, cezanın tecil edildiği, Dink’ in mahkeme kararını temyiz etmek niyetinde olduğu belirtilmiştir. Yazar ve yayımcı Ragıp Zarakolu aleyhine, “Kürt ve Ermeni konularına dair yayınları nedeniyle”, sonuçlanmamış davalar bulunduğu, Ermeni konusuna dair yayınlarına ilişkin iki davanın 301. madde temelinde açıldığı belirtilmiştir. “Açık ve serbest tartışma hususunda genel olarak biraz ilerleme kaydedildiği”, Bilgi Üniversitesi’ nde “İmparatorluğ un Çöküşü Sırasında Osmanlı Ermeni-

¹⁵ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf

leri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Konuları” başlıklı bir konferans gerçekleştirildiği, Boğaziçi Üniversitesi’nde gerçekleşmesi öngörülen konferansın, Adalet Bakanı’nın TBMM’de konferansı eleştirir bir konuşma yapmasının ardından, organizatörler tarafından ertelendiği, “engellemelere rağmen farklı görüşlerin katılımı ve başbakan ile Hükümetin açık desteğiyle bu konferansın gerçekleşmiş olması”nın önemli bir adım olduğu; Türkiye Yayıncılar Birliği’ne göre, Kürt ve Ermeni konuları gibi hassas konulara ilişkin kitapların, geçmişe nazaran, daha kolay yayınlandığı ve yazar ile yayıncılar aleyhine açılan davaların beraatle sonuçlanmasının yaygınlaştığı ancak, bu konulara yoğunlaşan kitapların bazı durumlarda hâlâ yasaklanıp kişilerin bazen mahkûm edildiği belirtilmiştir. Haziran 2004’te “Gayimüslim Dini Vakıfları Kurulları Yöntem ve İlkelerine İlişkin Tüzüğü” kabul edilmişse de, kuralların, Ermeni toplumunun seçim yapma taleplerinde uygulanmadığının söylendiği vurgulanmıştır. Azınlık okullarındaki çifte müdürlük uygulaması konusunda resmî makamlarla başlatılan diyalogda gelişme olmadığı, Ermenice dil öğretmeni yetiştirilmesinin hala mümkün olmadığı, İstanbul’daki üniversitelerden birinde Ermeni dilinin öğrenimine olanak verecek bir Ermenice bölümü açılmasına onay verilmesi beklendiği, İstanbul Üniversitesi bünyesinde bir Ermeni Kürsüsü kurulmasının Türk makamlarınca kabul edilmiş olduğu belirtilmiştir. Sınır hala kapalı da olsa iki ülke arasındaki diyalog sürecinin, Dışişleri Bakanları dahil, çeşitli seviyelerde devam ettiği; resmî yetkililer arasında dokuz görüşme gerçekleştirildiği; Türk Başbakanı ile Ermenistan Cumhurbaşkanı arasında resmî bir mektup teatisi gerçekleştiği; Türkiye Başbakanı’nın 2005 Nisan tarihli mektubunda, “1915 yılının trajik olaylarının tartışılması amacıyla, bağımsız tarihçiler ile uluslararası uzmanlardan oluşan ve ilgili tüm arşivlere şartsız erişim imkanı bulunan ortak bir komisyon kurulmasını” önerdiği; Ermenistan Cumhurbaşkanı’nın cevabında, “tarihçilerin görevlendirilmesi yerine, her iki hükümetin önce diplomatik ilişki kurmalarını ve kapalı sınırlar dahil, ilişkilerdeki kritik sorunların tümüyle ilgilenecek ortak bir hükümet komisyonu kurulmasını” beklediği; her iki liderin Varşova’da Avrupa Konseyi Zirvesi’nde bir araya gelmeleri beklendiği halde, görüşmenin gerçekleşmediği; birçok Türk şehriden Erivan’a doğrudan uçuşların devam ettiği; “1915 yılı trajik olaylarının 90. yıldönümü arifesinde”, Türk akademisyenlerinin Erivan’daki konferanslara katıldıkları; Ermeni Parlamenterlerin Türkiye’ye resmî bir ziyarette buldukları belirtilmiştir. Raporun sonunda, tespitten çok tavsiye niteliği taşıyan şu ifadeler yer almıştır: “Ermenistan konusunda sınır hâlâ kapalı ve diplomatik ilişkiler henüz tesis edilmemiş olsa da resmî temaslar devam etmekte olup, iki ülke arasında işbirliği ve uzlaşmaya dönük şekilde yoğunlaştırılmalıdır. Yunanistan’a ilişkin olarak ilişkiler

olumlu biçimde gelişmeye devam etmiştir. Bununla birlikte Türkiye, komşularıyla ihtilaf kaynağı olan konuları ele almalı ve sınır sorunlarının barışçı çözüme kavuşturulması sürecini olumsuz etkileyecek her türlü hareketten kaçınmalıdır.”¹⁶

2006 yılı raporunda, Hrant Dink’in ertelenmiş 6 ay hapis cezasının Yargıtay tarafından onandığı; kararın, “Dink’in Ermeni kimliğine ilişkin yazdığı bir dizi makalede TCK’nin 301. maddesi uyarınca “Türklüğe” hakaret etmiş olmasına dayandırıldığı” belirtilmiştir. Türkiye’nin AB’nin ortak ticaret politikası konusunda ilerleme sağladığı, Genelleştirilmiş Tercihler Sistemini (GSP) değiştirse de, Ermenistan ve Myanmar’ı dâhil etmediği belirtilmiştir. Türkiye Başbakanı ile Ermenistan Cumhurbaşkanı arasında bir önceki yıl gerçekleşen mektup teatisinden sonra, ilişkilerde önemli bir gelişme olmadığı, Türkiye’nin sınırı açmadığı belirtilmiştir. Raporda yine, tespitin ötesinde şu ifadeler yer almıştır: Bu, (sınırın açılması), “iyi komşuluk ilişkilerinin oluşturulması için önemli bir adım olacaktır. Bu, özellikle ticaret bağlamında her iki taraf için yararlı olacaktır.”¹⁷

2007 raporunda “tarihi konularda şiddet içermeyen görüşler ifade ettiği için çeşitli cezai hükümlerle karşılaşan Ermeni kökenli Türk gazeteci Hrant Dink’in 2007 Ocak ayında bir suikasta kurban gittiği, öldürülmesinin Türk toplumunda dayanışma hareketi başlatmış olsa da, faillere destek ifadelerinin de dile getirildiği, cinayet davasının devam ettiği; polis ihmali iddiaları dâhil olmak üzere, kapsamlı soruşturmaya ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Mülkiyet hakları konusunda; Türkiye Hükümeti ile İstanbul Ermeni Hastanesi Vakfı arasında vakfın 1943 ve 1963’te edindiği mülke ilişkin AİHM’deki bir davada dostane çözüme varıldığı, 1974’te el konulan vakfa ait taşınmazın iade edileceği belirtilmiştir. İfade özgürlüğü bağlamında, “Türk Ceza Kanunu’nun bazı maddelerinin, özellikle de 301. maddenin, uygulaması birçok cezai takibata ve zaman zaman da, diğer konuların yanı sıra, Ermeni ve Kürt konularıyla askeriyenin rolü konusunda, şiddet içermeyen düşüncelerini ifade eden kişilerin mahkûmiyetine” yol açtığı, “insan hakları savunucularına, gazetecilere, yazarlara, yayıncılara, akademisyenlere ve aydınlara karşı adli takibat ve tehditlerin, ülkede oto-sansüre yol açan bir ortam yarattığı” vurgulanmıştır. Ermenistan ile üst düzey görüşmelerin gerçekleştirildiği; Türkiye’nin, Ermenistan temsilcilerini, Hrant Dink’in cenaze törenine ve Kutsal Haç Akdamar Ermeni Kilisesi’nin resmî açılışına davet ederek sembolik adımlar attığı, “ancak,

¹⁶ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf

¹⁷ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf

bu konuda ilave esaslı gelişme” kaydedilmediği, Türkiye’nin, Ermenistan kara sınırını kapalı tutmayı sürdürdüğü belirtilmiştir.¹⁸

2008 Raporu’nda Cumhurbaşkanı’nın, Ermenistan Cumhurbaşkanı’nın daveti ile, “iki ülke arasında ikili ilişkilerin normalleştirilmesine yol açacak ikili diyalogun tesis edilmesi amacıyla”, Eylül 2008’de Ermenistan’a ziyaret gerçekleştiren ilk Türk Cumhurbaşkanı olduğu belirtilmiştir. Cumhurbaşkanı’nın, Erivan’a “ilk kez ve ikili ilişkilerde yeni bir başlangıç için ümit verici nitelikte” bir ziyaret gerçekleştirdiği”; Türkiye’nin, sınırları kapalı tutmayı sürdürdüğü; Dışişleri Bakanları arasında resmî görüşmeler yapıldığı; Türkiye’nin ortak tarih komisyonu kurulmasına dair önerisini sürdürdüğü; Dağlık Karabağ sorununun çözümünü kolaylaştırıcı çaba göstermeye başladığı; bu kapsamda ilk üçlü toplantının, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları arasında yapıldığı belirtilmiştir. TCK 301. Madde ile ilgili olarak içeriğinin büyük oranda aynı kaldığı Adalet Bakanı’nın, biri, Ermeni kökenli Türk gazeteci Hrant Dink’in öldürülmesinden kısa süre sonra Ermeni meselesi hakkında açıklamalar yapan bir Türk gazeteci hakkında açılan davaya ait olan 37 dosya ile ilgili soruşturma işlemine devam edilmesi izni verdiği vurgulanmıştır. İstanbul Valiliği’nin Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi’nin kaydını, açık hukuki dayanak olmadan reddettiği belirtilmiştir.¹⁹

2009 yılında Türkiye- Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik adımların atılması sonrasında hazırlanan İlerleme Raporu yeni detaylar içermiştir. 2009 yılı raporunda, kamuoyunca takip edilen önemli davalarda, soruşturmaların kalitesi konusunda kaygılar olduğu, Hrant Dink’in öldürülmesi davasıyla ilgili olarak, sivil toplum kuruluşlarının raporları ve tanıkların ifadelerinin, bu kaygıları daha fazla artırdığı; Başbakanlık Teftiş Kurulu’nun bir raporunda, güvenlik güçlerinin cinayet öncesindeki rolünün sorgulandığı, güvenlik güçlerinin, Dink’e yönelik ölüm tehditleriyle ilgili güvenilir bilgiler elde ettikten sonra harekete geçmekten imtina ettiklerinin anlaşıldığı, cinayetle ilgili olarak, İstanbul, Samsun ve Trabzon’daki davaların devam ettiği ancak, davaların Dink ailesinin avukatlarının talebine rağmen birleştirilmediği belirtilmiştir. 200 Türk aydını tarafından imzalanan, “1915’te Osmanlı Ermenilerinin uğradığı Büyük Felaketin inkâr edilmesini” reddeden ve Ermenilerden özür dileyen dilekçenin internet ortamında paylaşıldığı; 30.000 imza toplanan kampanya sebebiyle geniş çaplı tartışmaların ortaya çık-

¹⁸ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2007.pdf

¹⁹ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2008.pdf

tığı; kampanyayı başlatanlara karşı takipsizlik kararı verilse de Adalet Bakanlığının bu karara yaptığı itiraz ile Yargıtay'da görüşülmeye devam edildiği belirtilmiştir. Gayrimüslim cemaatlerin, tüzel kişiliklerinin olmamasından kaynaklanan sorunlarla halen karşı karşıya olduğu; din adamlarının eğitimi konusundaki kısıtlamaların sürdüğü; Türk mevzuatının, bu cemaatler için özel yüksek din eğitimi imkânı tanımadığı ve kamu eğitim sisteminde bu yönde bir imkân bulunmadığı vurgulanmıştır. Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeni dili ve Ermeni din adamlarının eğitimi için üniversitede bölüm açılması önerisinin değerlendirilmesinin devam ettiği; AİHM'in, iki Ermeni Vakfı davasında da Türkiye'nin mülkiyet hakkını ihlal ettiğini tespit ettiği; Türkiye'nin, AİHM'nin bu kararını yerine getirdiği belirtilmiştir. Ermeni cemaatinin şikâyetiyle okullarda dağıtılan "Sarı Gelin: Ermeni Meselesinin ardındaki Gerçek" isimli belgeselin dağıtımının Milli Eğitim Bakanlığı tarafından durdurulduğu; ancak, belgeselin okullardan çekilmesi yerine gösterilmesine dair kararın okul makamlarının takdirine bırakıldığı belirtilmiştir. Mart 2009'da devlet radyosunda, Ermenice yayın başladığı; TRT'nin günde 2 kez yarım saat Ermenice yayın yapıldığı vurgulanmıştır. Güney Kafkasya ile ilişkiler konusunda, Türkiye Cumhurbaşkanı'nun Eylül 2008'de Ermenistan'ı ziyaretini müteakip, iki ülke, aralarındaki çalışma ziyaretlerinin ve üst düzey ikili ziyaretlerin sayısını arttırdığı ve ilişkileri normalleştirme yönünde önemli mesafe kat ettiği; Ağustos ayında, iki tarafın, diplomatik ilişkilerin kurulmasını ve ikili ilişkilerin geliştirilmesini öngören iki protokolü imza ve onay için hazırlamak üzere iç siyasi istişarelerini altı hafta içerisinde tamamlamayı kararlaştırdıkları belirtilmiş; Türkiye'nin Ermenistan ile kara sınırını kapalı tuttuğu hatırlanmış, ancak, Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesine yönelik diplomatik çabalarda önemli mesafe alındığı belirtilmiştir.²⁰ Türkiye- Ermenistan arasında protokollerin imzalanması konusu AB için de önem taşımış, İsviçre'de gerçekleşen imza törenine İsviçre Dışişleri Bakanı'nın yanı sıra ABD, Rusya, Fransa Dışişleri Bakanları, AB Konseyi Başkanı ve AB Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi katılmışlardır.²¹ Türkiye'nin komşusu olan Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmak üzere imzaladığı protokole dünya güçlerinin ve AB'nin bu derece önem vermesi Ermeni konusunun sadece iki ülkenin konusu olmadığını hatırlatması açısından önemli gözükmektedir.

²⁰ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2009.pdf

²¹ **Hürriyet Gazetesi**, "Tarihi İmza Atıldı", 11 Ekim 2009.

2010 raporunda, ilişkilerin normleştirilmesine yönelik olarak Ermenistan'la imzalanan protokollerin hâlâ onaylanmadığı belirtilmiştir. İfade özgürlüğü konusunda, “Kürt meselesi, azınlık hakları, Ermeni meselesi ve ordunun rolü gibi hassas addedilen konularda giderek daha açık ve serbest hale gelen tartışmalar medya ve toplumda geniş ölçekte sürmüştür” olduğu vurgulanmıştır. Yargıtay'ın, “Kürt ve Ermeni meseleleri hakkında 2005 yılında sarf ettiği ve bir İsviçre dergisinde yer alan sözleri” nedeniyle Nobel Ödülü sahibi Orhan Pamuk'un dava edilebileceğine hükmettiği belirtilmiştir. Toplantı düzenleme özgürlüğü konusunda, bazı olumlu gelişmeler kaydedildiği; 24 Şubat'ta “Sözde Ermeni Soykırımını Anma Günü” adıyla bir dizi sembolik toplu etkinlik gerçekleştirildiği; toplananlar için polis güvenliği sağlandığı belirtilmiştir. İbadet özgürlüğüne genel olarak saygı gösterildiği; Van Gölü'ndeki Akdamar adasındaki Ermeni Surp Haç Kilisesi'nde 1915 yılından bu yana ilk dinî ayının düzenlendiği vurgulanmıştır. Başbakanlık'ın gayrimüslim Türk vatandaşlarının problemlerine gerekli ilginin gösterilmesi yönünde ilgili makamlara talimat veren ilk genelgeyi yayımladığı; genelgenin, “kontrolü belediyelere geçmiş gayrimüslim mezarlıklarının korunması ve bakımının yapılması, gayrimüslim cemaat vakıfları lehine verilen mahkeme kararlarının tapu sicil müdürlüklerinde uygulanması ve gayrimüslim cemaatlere karşı kin ve düşmanlığı teşvik edici yayınlar konusunda yasal işlemlerin derhal başlatılması konularını” içerdiği belirtilmiştir. Gayrimüslim cemaatlerin, tüzel kişiliklerinin olmamasından dolayı hâlâ sorunlar yaşadıkları din adamı eğitimine ilişkin kısıtlamaların sürdüğü; Türk mevzuatında cemaatler için din konusunda özel yüksek öğrenime yer verilmemekte ve kamu eğitim sisteminde de bu imkan bulunmadığı; Ermeni Patriğinin, Ermeni dili ve din adamları için bir üniversite bölümü açılması önerisinin üç yıldır beklediği belirtilmiştir. Hrant Dink'in öldürülmesi davasının “önemli ilerleme olmaksızın” sürdüğü; Türkiye'nin azınlıklara yaklaşımının kısıtlayıcı kaldığı; Avrupa standartlarıyla uyumlu şekilde, dil, kültür ve temel haklara, tam olarak saygı gösterilmesi ve bu hakların korunması henüz tam olarak sağlanmadığı; Türkiye'nin, “azınlıklara ilişkin olarak hoşgörünün geliştirilmesi ve azınlıkların topluma dâhil edilmesi hususlarında daha çok çaba gösterme” si gerektiği vurgulanmıştır. Yayıncılara uygulanan yaptırımlar ve yayıncılıkla ilgili kanunun bazı maddelerinin yorumlanış biçiminin endişelere yol açtığı; RTÜK'ün, Ermeni meselesi hakkında konuşan bir yazarın sözleri için ilgili kanala yayın yasağı getirdiği ve eleştiri sınırlarını aştığı belirtilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkilerde gerginlikler yaşandığı; ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi'nin, 1915 yılında Ermenilerin öldürülmesinin sözde soykırım olarak tanınmasına ilişkin bir tasarımı kabul etmesinin ardından, ABD Büyükelçisi'nin geri çekildiği belirtilmiştir. “Komşularla sıfır sorun” politikası çerçevesinde Türkiye'nin, Ermenistan

dâhil komşu ülkelerle ilişkilerin normalleştirilmesine yönelik çaba sarf ettiği vurgulanmıştır.²² Rapordaki ifadelerden, Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan protokollerin onay sürecini askıya alan Ermenistan'ın bu tutumunun göz ardı edilerek tüm adımların Türkiye'den beklendiği anlaşılmaktadır.

2011 yılı raporunda ifade özgürlüğüne ilişkin olarak, medya ve kamuoyunda, “Kürt meselesi, azınlık hakları, Ermeni meselesi ve ordunun rolü gibi hassas addedilen birçok konuyu açıkça tartışmaya devam ettiği”; muhalif görüşlerin düzenli olarak açıklandığı belirtilmiştir. Türk vatandaşlarını aşağıladığı gerekçesiyle açılan davada yazar Orhan Pamuk'a para cezasına çarptırıldığı; nefret söylemi ile ilgili olarak, dinî azınlıklara saygı konusunda Avrupa Konseyi tavsiyesine uyulmadığı; medya tarafından yapılanlar da dahil olmak üzere, kin ve düşmanlığın tahrik edilmesinin etkin bir şekilde kovuşturulmasını sağlayacak yeni mevzuata ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.

Entelektüeller ve sivil toplum temsilcileri tarafından 1915 olaylarını anmak için düzenlenen ve aralarında “Sözde Ermeni Soykırımı Anma Günü” de bulunan birçok etkinlik barış içinde gerçekleştirildiği; Van Gölü'nde Akdamar adasındaki Ermeni Surp Haç Kilisesinde 1915 yılından bu yana ikinci dinî ayının düzenlendiği; Ermeni Patriğinin, Ermeni dili ve din adamları için bir üniversite bölümü açılması önerisinin dört yıldır beklediği; azınlık okulları lehine çaba gösterildiği; 2010 – 2011 öğretim yılında, matematik ve fen bilgisine giriş kitapları Ermeniceye çevrilerek ücretsiz olarak dağıtıldığı; Türkiye'nin azınlık haklarına yönelik kısıtlayıcı yaklaşımının sürdüğü; Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşmesi'nin imzalanmadığı belirtilmiştir. Azınlık okullarının yönetimi konusunun, düzenleme yapılmasını bekleyen bir sorun olmaya devam ettiği; kayıtla ilgili usule ilişkin Türk vatandaşı olma şartı, bürokratik zorluklar ve kayıtlı öğrenci sayısına bağlı olarak bütçesel ve sürdürülebilirliğe ilişkin sorunların bulunduğu 2011 – 2012 öğretim yılı itibarıyla, Ermeni çocuklar, Ermeni azınlık okullarına misafir öğrenci olarak kabul edilecekleri belirtilmiştir. Hrant Dink'in öldürülmesi ile ilgili davada, sınırlı ilerleme kaydedildiği; Cumhurbaşkanı tarafından Devlet Denetleme Kurulu aracılığıyla inceleme başlatıldığı; İstanbul'da bir idare mahkemesinin, İçişleri Bakanlığı'nı koruyucu önlem almadığı gerekçesi ile cezalandırdığı belirtilmiştir. Türkiye'nin azınlıklara yönelik yaklaşımı kısıtlayıcı olarak tanımlanmış; dile, kültüre ve temel haklara tam olarak saygı gösterilmesi ve bunların korunmasının, henüz Avrupa standartlarına uygun olmadığı vurgulanmıştır. “Türkiye'nin, azınlıklara yönelik hoşgörünün artması

²² http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2010.pdf

ve kapsayıcılığın teşvik edilmesi için daha fazla çaba sarf etmesi gerekmektedir. Mevcut mevzuatın kapsamlı bir şekilde revize edilmesi, ayrımcılıkla mücadele için kapsamlı bir mevzuatın çıkarılması, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, antisemitizm ve hoşgörüsüzlük ile mücadele edecek koruyucu mekanizmaların veya spesifik kurumların oluşturulması gerekmektedir.” İfadeleri raporda yer almıştır. Ermenistan’la ilişkilerin normalleştirilmesine yönelik olarak 2009’da imzalanan protokollerin henüz onaylanmadığı; ilişkilerin normalleştirilmesi konusunda ilerleme kaydedilmediği; Aralık 2010 Zirve sonucunda, Müzakere Çerçeve Belgesine uygun olarak, Türkiye’nin gerekirse Uluslararası Adalet Divanına başvurmak dâhil, BM Şartıyla uyumlu olarak, iyi komşuluk ilişkileri ve sorunların barışçıl şekilde çözümüne bağlı kalması gereğini not ettiği hatırlatılmış; “bu bağlamda, Birlik, iyi komşuluk ilişkilerine ve anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesine zarar verebilecek her türlü tehdit, sürütüşme ya da eylemden kaçınma çağrısında bulunmaktadır.” denilmiştir.²³

2012 yılında, ifade özgürlüğü konusunda, Ermeni meselesinin açıkça tartışılmaya ve muhalif görüşlerin düzenli olarak açıklanmasına devam edildiği; toplanma özgürlüğü konusunda, sivil toplum grupları ve entelektüeller tarafından 1915 olaylarını anmak için düzenlenen ve aralarında “Sözde Ermeni Soykırımını Anma Günü” de bulunan birçok etkinliğin barışçıl bir biçimde gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü konusunda, ibadet özgürlüğüne genelde saygı gösterilmeye devam edildiği; Van Gölü Akdamar adasındaki Ermeni Surp Haç Kilisesinde 1915 yılından bu yana üçüncü dinî ayin düzenlendiği; Ermeni kimliğini gizleyen birçok kişinin özgün adlarını ve dinî kimliklerini kullanmaya başladığı; bazı kilise liderine polis koruması sağlandığı ve bazı kiliselere ayin sırasında polis koruması sağlandığı belirtilmiştir. Din adamlarının eğitimine ilişkin kısıtlamaların sürdüğü; Ermeni Patrikhanesi’nin, üniversitede Ermeni diline ve din adamlarına yönelik bölüm açılması önerisinin beş yıldır sonuçlanmadığı; Ermeni Tibrevank Lisesi’nin bazı diğer cemaat okullarıyla birlikte vakıf statüsü elde etmesine yönelik karar alındığı; Milli Eğitim Bakanlığı’nın, Ermeni, Rum ve Musevi azınlıkların Türk vatandaşı olmayan çocuklarının, azınlık okullarında eğitim almalarına izin veren yeni bir yönetmelik kabul ettiği, ancak, Türk vatandaşı olmayan çocukların resmî mezuniyet belgesi alamadığı belirtilmiştir. Hrant Dink davasının sonuçlandığı, bir kişi “öldürmeye tahrik” suçundan mahkûm edildiği ancak davalıların tümü bir terör örgütüyle bağlantılı olma suçlamalarından beraat ettiği; Dink ailesinin cinayetle bağlantılı olduğu düşünülen bazı polis ve

²³ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2011_ilerleme_raporu_tr.pdf

Jandarma görevlileri hakkında yeni bir soruşturma açılması talebinde bulunduğu belirtilmiş; “Türkiye’de insan hakları ihlallerinin cezasız kalmasıyla mücadele edilmesi ve konuyla ilgili tüm sorumluların adalet önünde hesap verebilirliğinin sağlanması için Dink davası ile ilgili 14 Eylül 2010 tarihli AİHM kararının tam anlamıyla uygulanması elzemdir.” denilmiştir. Hocalı katliamının yıldönümü vesilesiyle Taksim meydanında gerçekleştirilen anma törenlerinin, “ırkçı ve Ermeni karşıtı sloganlarla gölgelendiği” ve Agos önünde yürüyüş yapma teşebbüsüne dönüştüğü belirtilmiştir. Malatya’daki Ermeni mezarlığında bulunan birçok önemli yapının, Malatya belediyesi tarafından yıkıldığı; Kars’ta Türk-Ermeni uzlaşmasına ithafen yapılmış insanlık heykelinin yıkılması hakkındaki idari davanın sonuçlandığı; AİHM’in, davanın kabul edilebilir olduğunu açıkladığı belirtilmiştir. Ermenistan ile imzalanan protokollerin henüz onaylanmadığı hatırlatılmıştır.²⁴

2013 İlerleme Raporu, “Ermeni meselesi gibi hassas addedilen konuların serbestçe tartışılmasına imkân sağlanması bakımından gelişme” kaydedildiğini, Türkiye’deki medyanın bir kısmının görüşlerini açıkça bildirmeye devam ettiğini belirtmiştir. Türk milletine hakareti suç sayan Türk Ceza Kanunu’nun 301. maddesi hakkındaki iki AİHM kararının uygulanmadığı ve maddenin değiştirilmediği vurgulanmış; Hrant Dink’in gazetesi Agos’un genel yayın yönetmeni dâhil gazeteden iki gazeteci hakkında, Dink davasında verilen kararı eleştirmeleri nedeniyle soruşturma başlatıldığı belirtilmiştir. 1915 yılındaki olayları anmak maksatlı “Sözde Ermeni Soykırımını Anma Günü”ne ilişkin faaliyetlerin barışçıl bir biçimde gerçekleştiği belirtilmiştir. Din adamlarının eğitimine ilişkin kısıtlamaların sürdüğü; Türk mevzuatında ve eğitim sisteminde, herhangi bir cemaat için özel dinî yükseköğretim imkânı sunulmadığı; Ermeni Patrikhanesinin, üniversitede Ermeni diline ve din adamlarına yönelik bir bölüm açılması önerisinin sonuçlanmadığı hatırlatılmıştır.

İstanbul’daki birkaç Protestan, Ermeni ve Rum Ortodoks kilisesinin saldırıya uğradığı belirtilmiş; İstanbul’da düzenlenen bir mitingde Ermeni karşıtı pankart taşıyan altı kişiye, halkı nefret ve düşmanlığa tahrik ettikleri gerekçesiyle Aralık 2012’de 3.000 lira para cezası verildiği ifade edilmiştir. Türkçe-Ermenice yayın yapan Agos Gazetesi’nin, Türk Hava Yolları’nın gazete standında yer aldığı; “2012’de gösterilen iyi niyete rağmen”, azınlık gazeteleri, sınırlı tirajları ve Türkçe dışında da basılabilmeleri nedeniyle, fiiliyatta resmî

²⁴ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf

ilan veya reklam alıp yayımlayamadıklarından, Basın İlan Kurumu'nun reklamlar için para ödemek yerine azınlık gazetelerine bir miktar mali yardımda bulunduğu” belirtilmiştir. Hrant Dink'in davasında, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, “sanığın söz konusu suçu örgüt faaliyeti çerçevesinde işlemiş olduğu” gerekçesiyle, İstanbul 14. Ağır Ceza Mahkemesinin kararının bozulmasını talep ettiği; yeniden yargılama sürecinin başladığı; AİHM kararını müteakip, çeşitli kolluk ve kamu görevlileri hakkında ayrı açılan soruşturmanın sürdüğü belirtilmiş, “Dink Davasına ilişkin AİHM kararı, konuyla ilgili tüm sorumluların kanun önünde hesap vermelerini gerektirmektedir.” denilmiştir.

Malatya kazara yıkılan Ermeni mezarlığındaki yapıların, Malatya Belediyesi tarafından yeniden inşa edilip açıldığı; Diyarbakır askerî Mahkemesi Ermeni asıllı bir erin öldürülmesiyle ilgili olarak sanığa, taksirle adam öldürmek suçundan dört yıl beş ay hapis cezası verildiği, ölen kişinin ailesinin temyize başvurduğu belirtilmiştir. Mevcut hukuki çerçevenin azınlık haklarını tam olarak güvence altına almadığı; Türkiye'nin, azınlıkları veya benzer grupları hedef alan nefret söylemlerini ya da suçlarını engellemek ve cezalandırmak amacıyla sarf ettiği çabaları devam ettirmesi gerektiği; azınlık okullarına ilişkin olarak, Türk vatandaşı olmayan çocuklar mezuniyet belgesi almaksızın misafir öğrenci olarak okula gitme seçeneğinden yararlanmaya devam ettikleri; azınlık mensubu okul müdürleri ve azınlık mensubu olmayan müdür yardımcılarının hesap verebilirlikleri dâhil olmak üzere, azınlık okullarının yönetimi, hakkında uygulama yönetmeliğinin çıkarılması gerektiği; Kars'ta Türk-Ermeni barışına ithafen yapılmış insanlık heykelinin yıkılması hakkındaki davanın, kabul edilebilir olarak değerlendirilmesinin ardından, AİHM nezdinde devam ettiği belirtilmiş, 2009 yılında ilişkilerin normalleşmesine yönelik olarak Ermenistan ile imzalanan protokollerin onaylanmadığı hatırlatılmıştır.²⁵

2014 raporunda ifade özgürlüğüne ilişkin olarak, Kürt ve Ermeni meseleleri gibi hassas addedilen konularla ilgili tartışmalar açık ve canlı bir şekilde yapıldığı; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İhlallerinin Önlenmesine İlişkin Eylem Planı ile AİHM tarafından Türkiye'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ihlal ettiği tespit edilen konularda Türk Ceza Kanunu'nun basın ve ifade özgürlüğünü kısıtlayan bazı hükümlerinin gözden geçirilmesinin” öngörüldüğü; din adamlarının eğitimi konusundaki kısıtlamaların sürdüğü; Ermeni Patrikhanesinin, üniversitede Ermeni diline ve Ermeni din adamlarına yönelik bir bölüm açılması önerisinin sonuçlanmadığı belirtilmiştir. 1915 yılındaki olayların 99. yıldönümünün arifesinde, Başbakan'ın, hayatını kaybeden ya da

²⁵ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf

tehcir edilen Ermenilerin torunlarına yönelik ilk taziye mesajını Batı ve Doğu Ermenice dâhil olmak üzere, dokuz dilde yayımladığı, Mayıs ayında Ermeni Patrik Vekili ile görüştüğü; “Sözde Ermeni Soykırımını Anma Günü”ne ilişkin etkinliklerin 24 Nisan’da altı ilde barışçıl bir şekilde gerçekleştiği; Hrant Dink Vakfı tarafından Boğaziçi Üniversitesi’nde Türkiye’deki Müslüman Ermenilere ilişkin “çığır açan bir konferans” düzenlendiği belirtilmiştir. Bazı medya kuruluşlarının nefret söylemlerinin, Ermenileri de içerecek şekilde, gayrimüslimleri ve Kürtleri hedef aldığı, Protestan Kiliselerinin insan hakları ihlallerine ilişkin raporunda, 2013 yılında Hristiyanlara yöneltilen nefret suçlarının devam ettiği ve Protestan kiliseleri ile diğer kiliselere ve buralarda ibadet eden kişilere karşı fiziksel saldırılarda bulunduğu belirtilmiştir. Türkiye’nin Mayıs Yasağı Antlaşması olarak bilinen Ottawa Sözleşmesi uyarınca mayınları temizleme yükümlülüğünün 2022 yılına kadar uzatıldığı; Ermenistan sınırı dâhil olmak üzere bazı sınırlarda bulunan mayınların temizlenmesinde karşılaşılan güçlükler dikkate alındığında, Türkiye’nin mayınların temizlenmesini denetlemekle görevli bir millî mayın birimi oluşturması tavsiye edildiği belirtilmiştir. 2009 yılında ilişkilerin normalleştirilmesine yönelik olarak Ermenistan ile imzalanan protokollerin henüz onaylanmadığı hatırlatılmıştır.²⁶

Son olarak yayımlanan 2015 İlerleme Raporu’nda ayrımcılık yapmama ilkesinin, yasal zeminde ve uygulamada yeterince uygulanmadığı ve korunmaya en muhtaç gruplar ile azınlık mensuplarının haklarının yeterince korunmadığı; din adamlarının eğitimi konusundaki kısıtlamaların sürdüğü; Ermeni Patrikhanesinin, üniversitede Ermeni diline ve Ermeni din adamlarına yönelik bir bölüm açılması önerisinin sonuçlanmadığı; Vakıflar Meclisi’nin, Ermeni Katolik Kilisesi’nin tüzel kişiliğini iade ettiği; Başbakan’ın, Nisan 2015’te, 1915 olaylarının 100. yıldönümünün arifesinde, hayatlarını kaybedenlerin torunlarına bir kez daha taziyelerini sunduğu; Avrupa Birliği Bakanı’nın, bir anma törene katılıp Cumhurbaşkanı’nın mesajını okuduğu; sivil toplum örgütleri tarafından İstanbul, Diyarbakır, Ankara, İzmir ve Van’da düzenlenen özel anma etkinliklerinin, barışçıl bir şekilde gerçekleştiği; Türk makamlarının, söz konusu olaylar yurtdışında soykırım olarak her tanındığında, “sistemik olarak ve güçlü bir biçimde tepki” verdiği; Hrant Dink’e yönelik suikastla ilgili davanın yavaş ilerlediği; suikastının anılması amacıyla çeşitli etkinlikler düzenlendiği belirtilmiştir. Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesine yönelik olarak imzalanan protokollerin henüz onaylanmadığı hatırlatılmıştır.²⁷

²⁶ http://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf

²⁷ http://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2015_ilerleme_raporu_tr.pdf

1998 yılından itibaren düzenli olarak sunulan İlerleme Raporları genel olarak değerlendirildiğinde siyasi kriterler başlığının içinde yer alması beklemeden daha fazla detaya girilerek Ermeni azınlıklar ve Türkiye- Ermenistan ilişkilerinin kapsamlı şekilde ele alındığı anlaşılmaktadır. Avrupa Birliği tarafından tanımlanan Kopenhag Siyasi Kriterleri kapsamında yer almayan pek çok unsur, bu başlık altında incelenmekte, Ermeni konusu da yanlış değerlendirmelerle birlikte raporlarda yer almaktadır.

Müzakerelerin Seyrini Etkileyen Diğer Belgelerde Ermeni Konusu

Türkiye ve AB arasındaki ilişkilerde, 10-11 Aralık 1999 tarihinde Helsinki’de gerçekleşen Zirve sonucunda yeni bir sayfa açılmış, Türkiye’nin adaylık statüsü kabul edilmiştir. Türkiye’nin adaylığının ilan edildiği Zirve Sonuç Bildirisi’nin Türkiye ile ilgili bölümünde Türkiye’nin de diğer adaylar gibi üyelik sürecine eşit temelde katıldığı vurgulanmıştır. Bildiride şu satırlara yer verilmiştir: “Avrupa Konseyi, anlaşmazlıkların BM Şartı’na uygun olarak barışçı yoldan çözümlenmesi ilkesini vurgular ve aday devletleri süregiden sınır anlaşmazlıklarını ve ilgili diğer meseleleri çözmek için her türlü gayreti göstermeye davet eder. Bunda başarılı olunamadığı takdirde, anlaşmazlığı makul bir süre içinde Uluslararası Adalet Divanı’na götürmelidirler. Avrupa Konseyi, süregiden anlaşmazlıklara ilişkin durumu, özellikle üyelik süreci üzerindeki yansımalarıyla ilgili olarak ve en geç 2004 yılı sonuna kadar Uluslararası Adalet Divanı yoluyla çözüme bağlanmalarını teşvik etmek amacıyla gözden geçirecektir.”²⁸ Bu cümlede ifade edilenler hem Kıbrıs, hem de Ermenistan ile ilgili gözükmektedir. Zirve Sonuç Bildirisi’nde Kıbrıs ile ilgili ayrıca iki paragrafa yer verilmiş bulunmaktadır. Helsinki’den sonra hem Kıbrıs, hem de Ermeni konusuyla ilgili olarak sözü edildiği gibi Avrupa Parlamentosu ve Bakanlar Konseyi geçmiş kararları teyit edip güncelleyen pek çok karara imza atmışlardır.

Helsinki Zirvesi sonucunda açıklanan karar uyarınca, yıllık İlerleme Raporları’nın yanı sıra Türkiye’nin üyeliğe hazırlığı için yapması gerekenler AB tarafından hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgeleri ile ifade edilmekte, karşılığında da Türkiye’nin cevabi belgesi Ulusal Program hazırlanmaktadır. Tüm bu belgeler, üyelik müzakereleri başlayan bir ülkenin AB üyeliğine hazırlığını değerlendirmek üzere ortaya konulması gereken metinlerdir. Türkiye için 2001, 2003, 2006 ve 2008 yılında hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgeleri’nde Türkiye’nin üye olabilmek için kısa ve orta vadede atması gereken adımlar

²⁸ <http://www.mfa.gov.tr/helsinki-zirvesi-10-11-aralik-1999.tr.mfa>

AB müktesebatı başlıklara ayrılarak sıralanmıştır. Mevzuatla ilgili olarak teknik konuları içeren belgede Ermeni konusunun yer alabileceği bir başlık ya da bölüm yer almamaktadır. Buna karşın, Ermenistan ile ilişkiler ve sınırların açılması konusunun Katılım Ortaklığı Belgesi'ne yansıtılmış olduğu görülmektedir. “Sınır anlaşmazlıklarının barışçı çözümü... Henüz çözüme bağlanmamış sınır anlaşmazlıklarının, gerektiğinde Uluslararası Adalet Divanının yargı yetkisi de dâhil olmak üzere, Birleşmiş Milletler Şartı uyarınca anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözümü ilkesine uygun olarak çözüme kavuşturulması yönündeki çabaların sürdürülmesi... Sarih biçimde iyi komşuluk ilişkileri içinde olunması, komşu ülkelerle uyuşmazlıkların kaynağı olan konuların ele alınması ve sınır anlaşmazlıklarının barışçı yollarla çözümü sürecini olumsuz yönde etkileyebilecek herhangi bir eylemden kaçınılması...” beklentileri 2006 yılı Katılım Ortaklığı Belgesi'nde yer almıştır.²⁹ Benzeri ifadeler AB Komisyonu tarafından hazırlanan ve 1998'den beri Türkiye ile ilgili bölüm de içeren genişleme Strateji Belgeleri'nde de yer bulmaktadır.

3 Ekim 2005 tarihinde Müzakere Çerçeve Belgesi hazırlanarak bu doğrultuda yol haritası çizilen müzakereler, 10 yılı aşkın süredir devam etmektedir. Müzakere Çerçeve Belgesi, müzakerelerin seyrinde “Türkiye'nin iyi komşuluk ilişkilerine koşulsuz bağlılığı ve mevcut sınır anlaşmazlıklarını, gerektiğinde Uluslararası Adalet Divanının yargılama yetkisi de dâhil olmak üzere, Birleşmiş Milletler Şartı uyarınca ihtilafların barışçıl yollardan halli ilkesine uygun olarak çözüme taahhüdü”nün önemli olduğu ifadesine yer vermiştir.³⁰ Türkiye ile gerçekleştirilen katılım konferansında AB tarafından yapılan açış konuşmasında konuyla ilgili olarak, “Yargının bağımsızlığının ve işleyişinin güçlendirilmesi, temel özgürlüklerin (dernek kurma, ifade ve din) kullanılması, asker-sivil ilişkilerinin Avrupa uygulamalarıyla daha da uyumlu hale getirilmesi ve ülkenin güneydoğusundaki durum başta olmak üzere, Türkiye'nin, katılım öncesi strateji ve reformların tam ve etkili biçimde uygulanması doğrultusunda çalışmaya devam etmesi ihtiyacını hatırlatıyoruz. Bu, siyasi reform sürecinin geri dönülemezliğini temin etmelidir. Türkiye'nin barış ve istikrara ve iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesine (mevcut iki taraflı sorunların çözülmesi de dahil) olan bağlılığı çerçevesinde, Türkiye faal olarak bölgesel işbirliğini desteklemelidir. Bu, bölgesel istikrara katkıda bulunacaktır.” ifadeleri yer almıştır.

²⁹ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2006.pdf

³⁰ http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/MuzakereCercevesi/Muzakere_Cercevesi_2005.pdf

16-17 Aralık 2004 tarihli Brüksel Zirvesi Sonuç Bildirisi'nin Türkiye ile ilgili bölümünde “Zirve, iyi komşuluk ilişkilerine koşulsuz bağlılık ihtiyacının altını çizerek, Türkiye'nin, komşularıyla ilişkilerini geliştirmesini ve mevcut sınır ihtilaflarının Birleşmiş Milletler Şartının uyuşmazlıkların barışçıl yollarından halli ilkesine uygun olarak çözüme kavuşturulması için ilgili üye devletlerle işbirliğine devam etmeye hazır olmasını memnuniyetle karşılamıştır. Zirve, konuya ilişkin olarak, başta Helsinki Zirvesi Sonuç Bildirgesi olmak üzere, önceki sonuç bildirelerine uygun olarak, süregelen uyuşmazlıklara ilişkin durumu gözden geçirmiş ve bu amaca yönelik istikşafi mahiyetteki temasları memnuniyetle karşılamıştır. Bu bağlamda, Zirve, katılım sürecine etkisi bulunan mevcut uyuşmazlıkların, gerektiğinde çözüm için Uluslararası Adalet Divanına götürülmesi yönündeki görüşünü teyit etmiştir. Zirve, kaydedilen gelişmeler konusunda bilgilendirilecek ve gerektiğinde bunları gözden geçirecektir.” denilmiştir.³¹ Bildiride “AB Konseyi, Avrupa Parlamentosu'nun 15 Aralık 2004 tarihinde kabul edilen kararını not eder.” şeklinde yer alan cümlelerin içeriğine bakıldığında Ermeni konusunun ne kadar gündemde tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Brüksel Zirvesi Sonuç Bildirisi hazırlanıp Türkiye ile müzakerelerin başlamasına yönelik tavsiyenin ilan edilmesinden bir gün önce Avrupa Parlamentosu'nun 2004 düzenli raporu ve Bakanlar Konseyi'nin Türkiye'nin katılımına yönelik tavsiyesinde açıkça Ermeni konusu gündeme gelmiş; sınırların açılmamış oluşu, 1987 yılında Ermeni soykırımını kabul eden Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye'ye yaptığı çağrının yerine getirilmemiş oluşu mevcut problemler arasında sıralanmıştır.³² Türkiye ile Avrupa Birliği arasında var olan pek çok sorunun gerisinde kalan bu gibi satır arası detayların üyelik müzakereleri sürecinde ihtiyaç duyulduğunda yeniden gündeme getirileceği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Avrupa bütünleşmesinin ilk ortaya çıktığı süreçte başlayan Türkiye'nin günümüz Avrupa Birliği ile ilişkileri, başlangıcından günümüze çeşitli sorunları gündemine katarak inişli çıkışlı devam etmektedir. Türkiye ve AB arasında 3 Ekim 2005 tarihinden beri devam eden tam üyelik müzakerelerinin seyri, taraflarca ilan edilen çeşitli belgelerle ortaya konulmaktadır.

Türkiye-AB arasındaki müzakere sürecinde, AB tarafından ilan edilmiş olan müzakereye ilişkin belgelerde, müzakerelerle doğrudan bağlantılı olma-

³¹ <http://www.mfa.gov.tr/bruksel-zirvesi--16-17-aralik-2004.tr.mfa>

³² <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P6-TA-2004-0096>

ması gerektiği halde Ermeni meselesi, Ermeni azınlıklar ve Türkiye- Ermenistan ilişkileri kapsamında ancak müzakerelere konu olması gerekenden kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Bu konuda AB'nin beklentisini yansıtan durumlara bakıldığında, Ermenistan ve Ermeni Diasporası'nın beklentilerine uygun adımlar atılarak Türkiye'ye karşı haksız bir tutum izlendiği görülmektedir. Müzakereler sürecinde ortaya konulan AB kurumlarına ait belgelerde bazı gelişmeler karşısında AB'nin "tavsiye" adı altında Türkiye'ye karşı müdahaleci bir yaklaşım izlediği anlaşılmaktadır. Bunun dışında, AB ile pek çok konuda sorun yaşayan Türkiye'nin, Ermeni konusu ile ilgili olan sorunlarının görülenden ve müzakerelerde gündeme gelenden daha fazla olabileceği anlaşılmaktadır. Geçmişte bazı belgelerde belli konularla ilgili olarak kullanılan genel ifadelerin, yeri geldiğinde yeni anlamlarla ortaya konulması örneği, ikili ilişkilerde pek çok kez ortaya çıkmıştır. Müzakerelerin sonucunda, Türkiye'nin AB'ye üyeliğine yaklaşılması durumunda, AB tarafının Ermeni konusu ile ilgili olarak yeni beklentilerini, ya da geçmişte ortaya koyduklarının tartışmasız kabulünü bekleyebileceği düşünülebilir. AB, Ermeni konusunu, asli kurumlarının bağlayıcılığı olan ya da olmayan hukuki belgelerine, ya da Türkiye'ye yönelik hazırlanan metinlere ekleyerek müktesebatına dahil etmiş durumdadır. Anlaşıldığı gibi, olağan koşullarda Türkiye'nin, temel amacı, belli konularda egemenlik devri ile çalışmak olan uluslar üstü bir topluluğa katılımında gündemde olmasına gerek olmayan konular, Ermenistan ve Ermeni Diasporası'nın beklentisiyle gündemde tutulmaya ve müzakerelere konu edilmeye çalışılmaktadır. Türkiye'deki Ermeni azınlıklar konusu dışında kalan, 1915 olayları, sınır anlaşmazlıkları gibi tüm konular, Türkiye'nin AB ile müzakerelerinin seyrini etkileyecek gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

Cardiff European Council, 15 and 16 June 1998, **Presidency Conclusions**, SN 150/1/98 Rev 1.

European Council In Copenhagen, 21-22 June 1993, **Conclusions Of The Presidency**, Sn 180/1/93 Rev 1.

Hürriyet Gazetesi, "Tarihi İmza Atıldı", 11 Ekim 2009.

http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf

http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1998.pdf

http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2000.pdf

- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2001.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2002.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2003.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2007.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2008.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2009.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2010.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2011_ilerleme_raporu_tr.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2015_ilerleme_raporu_tr.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2006.pdf
- http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/MuzakereCercesesi/Muzakere_Cercevesi_2005.pdf
- <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+P8-RC-2015-0342+0+DOC+XML+V0//EN>

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P6-TA-2004-0096>

<http://www.mfa.gov.tr/bruksel-zirvesi--16-17-aralik-2004.tr.mfa>

<http://www.mfa.gov.tr/helsinki-zirvesi-10-11-aralik-1999.tr.mfa>

KARLUK, Rıdvan, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Beta Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2007.

Official Journal of the European Communities, No: C 190/88, 20 July 1987, Minutes of Proceedings of the Sitting of Thursday, 18 June 1987 (87/C 190/04).

REÇBER, Kamuran, **Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri**, Dora Yay., Bursa, 2012.

ŞİMŞİR, Bilal, **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi Yay., 4. Baskı, Ankara, 2007.

TÜRKİYE'NİN AVRUPA BİRLİĞİ'NE ÜYE OLMAK İÇİN BAŞVURMASI VE SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN SÖZDE “ERMENİ SOYKIRIMI” MESELESİNİ GÜNDEME TAŞIMASI (SOVYET BELGELERİ IŞIĞINDA)

Musa QASIMLI*

ÖZET

Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olması, birkaç yıl sonra Amerikan askerî üslerini ülke topraklarında yerleştirmekle ABD'yi SSCB'nin komşusu yapması Sovyet yönetiminin rahatsızlığına neden olmuştur. Sovyet liderlerinin fikrinde, ABD üsleri SSCB'nin içini gören gözleri, işiten kulaklarıydı. Türkiye 50'lerin sonlarından itibaren Avrupa Birliği'ne üye olmak için başvuruda bulunduğu zaman SSCB ayaklandı. Diğer yandan ABD'nin yabancı ülkelerdeki Taşnakları SSCB aleyhinde kullanması Sovyet yönetiminin de buna karşı bazı önlemler almasına neden oldu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesinin 1.Sekreteri, SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı N.S. Kruşçov'un 1961 yılının Mayıs ayında Ermenistan'a ziyareti bu açıdan etkili oldu. Ziyaret Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasının 40.yıldönümü dolayısıyla gerçekleştirildi. Fakat şunun bilinmesi gerekiyor ki, Ermenistan'da Sovyet yönetimi 1920 yılının Kasım ayında kurulmuş, 40.yıldönümü ise 1960 yılının Ekim ayında gerçekleşmişti. Ziyaret öncesi Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 1. Sekreteri S.A. Tovmasyan tüm Ermenilerin başpiskoposunu kabul ederek, Sovyet başkanı ile planlanan bir sonraki görüşmede gündeme taşınacak meseleleri tartıştı. Yolculuğu sırasında N.S. Kruşçov'un Erivan'da ABD, Fransa, Brezilya, Arjantin, Romanya, Bulgaristan vb. ülkelere kutlamalara katılan Ermenilerle ilgili görüşleri alındı. Görüşmeye yabancı ülkelerdeki Ermeni kiliselerinin yöneticileri katıldılar. Yabancı Ermenilerin temsilcileri N.S. Kruşçov'a Sovyet Ermenistanı'nın 40.yılda kazandıkları başarılarından dolayı gurur duyduklarını söylediler, Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasının Ermenilerin “ikinci doğuşu” diye nitelendirtiler, Ermenilerin 1915 yılında sözde “soykırımı” yaşadıklarını ve Türkiye arazisindeki “Ermeni toprakları”nın alınmasının, yabancı ülkelere Ermenilerin Ermenistan'a getirilmesinin önemli olduğunu belirttiler. Ermeni temsilcileri önceki yıllarda Rusya ve diğer devletler açısından kullandıkları yöntemden yeniden yararlanarak kısaca belirttiler: “Sovyet yönetimi bu işi gerçekleştirirse, dünya Ermenilerinin beğenisini kazanacaktır.”

* Prof. Dr., Milletvekili, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Kafkasşünaslık Enstitüsü Başkanı, musa_qasimli@hotmail.com

N.S. Kruşçov'un ziyareti tamamlamasından az sonra Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı A.Y. Koçinyan, Fransa, ABD, Lübnan, Suriye vb. ülkelerden Erivan'a geldi Ermeni kilise liderleri ile buluşarak ilerideki faaliyet planlarını tartıştı. Erivan'da görüş ve yapılan tartışmalar kendi sonucunu pek uzun bekletmedi. Sovyet yönetimi Ermenistan SSC arazisinden Türkiye aleyhinde faaliyetlerde Ermenileri ve Kürtleri daha çok kullanmaya başladı. Yabancı ülkelerdeki Ermeniler de anti-Türk faaliyetlerini genişlettiler. Sovyet KGB'nin kontrolündeki Eçmiadzin kilisesinin başkanı I.Vazgen 1964 senesi 16 Ağustos tarihinde, ABD CIA'nın kontrolündeki Antilas Patrikliği, kendi ifadesi ile Kilikya Katolikosu I. Horen ise üç gün sonra, 19 Ağustos tarihinde bildiri yaydılar. Bildirilerin her ikisinde 1915 yılında "gerçekleştirilmiş" sözde "soykırımı"nın yıldönümünün yaklaştığı belirtiliyordu. I. Vazgen'in başvurusunda 1965 yılının tüm Ermeni halkı ve kilisesi için matem yılı ilan edilmesi tavsiye ediliyordu. 24 Nisan tarihinde tüm Ermeni kiliselerinde matem toplantıları, konferanslar gerçekleştirilmeli, edebî yayın yapılmalı ve katledilenlerin hatırasının anılması gerekiyordu. Çeşitli yerlerde yazılısalar da, başvuruların ikisinin de içeriği aynıydı. Bu tür bir yaklaşım sadece 1915 yılında savaş sırasında yaşanan olaylarla ilgili değildi. Onun Türkiye'nin AB'ye üyeliğine ve Kıbrıs konusundaki ulusal çıkarlarına engel olmak niyetleri vardı.

Asılsız toprak iddiaları 1965 yılında Ermenistan'da sözde "Ermeni soykırımı"nın 50.yıldönümünün anılması sırasında kendini gösterdi. Toplantı yapıldığı zaman bir olay gerçekleşti. İrevan sokaklarına çıkarak katı anti-Türk sloganları ve Türkiye'ye karşı toprak iddiaları seslendiren 25 bin genç ebedi meşale önüne gittikten sonra toplantının yapıldığı tiyatro binasına girerek kargaşa çıkardı. Bu, Ermeni gençlerinin moralini merkeze göstermek için Ermenistan yönetimi tarafından hazırlanmış bir oyundu sadece. Hiç boşuna değildi ki, daha sonraları Ermeni gazeteleri bu olayı sadece matem gibi değil, "millî tarihin tarihî sayfası" gibi değerlendiriyordu. Aynı gün arazisi 200 hektardan fazla olan Çiçernakaberd parkında sözde soykırım kurbanlarının anısına yüceltilecek anıtın temeli konuldu. 1967 senesinde İrevan'da sözde soykırım anıtının açılış töreni ve bu törende 200 bin kişinin katılımıyla Türk düşmanlığının körüklenmesi sadece akıllarda kaldı.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Türkiye, Sovyetler Birliği, N.S. Kruşçev, Sözde Ermeni Soykırımı, Çiçernakaberd.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1952 yılında NATO'ya üye olması, birkaç yıl sonra Amerikan askerî üsslerini ülke topraklarında yerleştirmekle ABD'yi SSCB'nin komşusu yapması Sovyet yönetiminin rahatsızlığına neden olmuştu. Türkiye'de NATO askerî üsslerinin bulunması Sovyetler Birliği'ni rahatsız ediyordu. Sovyet yönetimine göre, Türkiye bu durumda ABD'yi ve diğer NATO ülkelerini SSCB'yle komşu yapmıştı. Bu objelerdeki kurgular Türkiye üzerinden SSCB dahilini izleyebilir, hatta bazı telefon konuşmalarını da dinleyebilirdi. Sovyet liderlerine göre, ABD üssleri "SSCB'nin içerisini gören gözleri, dinleyen kulaklarıydı."

N.S. Kruşçov'un Ermenistan Ziyareti Ermenileri Ruhlandırıyor

Türkiye'nin 50'lerin sonlarından başlayarak Avrupa Birliği'ne üye olmaya ilişkin başvurusu Sovyetlerin rahatsız olduğu konuları daha da arttırıyordu. Üye olması halinde, Türkiye tarafı Avrupa ülkelerini de SSCB'yle komşu yapıyordu. Türkiye arazisi bu ülkeler için de "SSCB'nin içerisini gören gözleri, dinleyen kulakları" olabilirdi.

ABD'nin yabancı ülkelerdeki Taşnakları Türkiye üzerinden SSCB aleyhinde kullanması Sovyet yönetiminin de buna karşı bazı önlemler almasına neden oldu. Tüm bu ve diğer nedenler dolayısıyla SSCB yönetimi belirli adımlar atarak, yabancı ülkelerdeki Taşnaklara karşı yeniden sıcak yanaşmaya başladı. Yabancı ülkelerdeki Ermenilerin Ermenistan'a getirilmesine yeniden izin verildi. Ermenistan'a gelenler kalplerinde Türk düşmanlığı besleyen insanlardı. Onlar Ermenistan'da Türk düşmanlığının propagandasını yapıyorlardı. Yabancı ülkelerdeki Ermeni siyasi-terör örgütleri ve Ermenistan SSC liderleri harekete geçtiler.

Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin I. Sekreteri, SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı N.S. Kruşçov'un 1961 yılının Mayıs ayında Ermenistan ziyareti bu açıdan çok etkili oldu. Ziyaret Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasının 40.yıldönümü dolayısıyla gerçekleştirilmişti. Fakat bilindiği üzere, Ermenistan'da Sovyet yönetimi Kasım 1920 senesinde kurulmuş, 40.yıldönümü ise Ekim 1960 senesinde olmuştu.

Ziyaret öncesi Ermenistan KP MK'nın I. Sekreteri S.A. Tovmasyan tüm Ermenilerin Katolikosunu kabul ederek, Sovyet yönetimi ile planlarının kurulduğu ilerdeki görüşmede masaya yatırılacak konuları tartıştı.

Ziyareti sırasında N.S. Kruşçov'un Erivan'da ABD, Fransa, Brezilya, Arjantin, Romanya, Bulgaristan vb. ülkelerden yıldönümü kutlamalarına katılan

Ermenilerle görüşü düzenlendi. Görüşmeye yabancı ülkelerdeki Ermeni kiliselerinin yöneticileri katıldılar. Yabancı ülkelerdeki Ermenilerin temsilcileri N.S. Kruşçov'a Sovyet Ermenistan'ının 40. yılda kazandıkları başarılarından gurur duyduklarını ifade ettiler, Ermenistan'da Sovyet yönetimin kurulmasını Ermenilerin “ikinci doğuşu” gibi değerlendirdiler, Ermenilerin 1915 yılında sözde “soykırımı”na maruz kalmaları ve güya Türkiye arazisindeki “Ermeni toprakları”nın alınmasının, yabancı ülkelerden Ermenilerin Ermenistan'a getirilmesinin önemini belirttiler. Ermeni temsilcileri önceki yıllarda Rusya ve diğer devletler bakımından kullandıkları geleneksel yöntemden yeniden yararlanarak sinsi bir biçimde belirttiler: “Sovyet yönetimi bu planı gerçekleştirirse, dünya Ermenilerinin beğenisini kazanacaktır.”

N.S. Kruşçov'un ziyareti sona erdikten hemen sonra Ermenistan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı A.Y. Koçinyan Fransa, ABD, Lübnan, Suriye vb. ülkelerden Erivan'a gelmiş Ermeni kilise liderleri ile görüşerek ilerideki planlarını tartıştı. Erivan'daki görüş ve yapılan tartışmalar sonucunu pek fazla beklemedi. Sovyet yönetimi Ermenistan SSC arazisinden Türkiye aleyhinde faaliyetlerde Ermenileri ve Kürtleri daha büyük oranda kullanmaya başladı. Yabancı ülkelerdeki Ermeni örgütleri de anti-Türk faaliyetlerini daha da artırdılar. Bu örgütler üzerinde Sovyet KGB'nin ve ABD CIA'nın etkisi vardı.

Sözde “Ermeni Soykırımı”nın 50. Yılına Hazırlıklar

KGB'nin kontrolündeki Eçmiadzin kilisesinin başkanı I. Vazgen 1964 senesi 16 Ağustos tarihinde, ABD CIA'nın kontrolündeki Antilas patrikliği, kendi ifadesi ile Kilikya Katolikosu I. Horen ise üç gün sonra, 19 Ağustos tarihinde bildiri yaydılar. Bildirilerin her ikisinde 1915 yılında gerçekleştirilmiş soykırımın yıldönümünün yaklaştığı belirtiliyordu. I. Vazgen'in başvurusunda 1965 yılının tüm Ermeni halkı ve kilisesi için matem yılı ilan edilmesi tavsiye ediliyordu. 24 Nisan tarihinde tüm Ermeni kiliselerinde matem toplantıları, konferanslar gerçekleştirilmeli, edebi yayınlar yapılmalı ve vefat edenlerin hatırasının anılması gerekiyordu. Çeşitli yerlerde hazırlansalar da, başvuruların ikisinin de içeriği aynıydı. Bu tür bir yaklaşım sadece 1915 yılında askerî operasyonlar sırasında yaşanan olaylarla ilgili değildi. Onun Türkiye'nin AB'ye üyeliğine ve Kıbrıs konusundaki ulusal çıkarlarına engel olmak niyetleri vardı.

Sözde “Ermeni Soykırımı”nın 50. Yılıın Ermenistan’da Gerçekleştirilmesi

Asılsız arazi iddiaları 1965 yılında Ermenistan’da sözde “Ermeni soykırımı”nın 50. yıldönümünün anılması sırasında kendini gösterdi. 20 Nisan tarihinde İrevan Devlet Üniversitesi'nin yeni binasında Ermenistan Bilimler Akademisi'nin ve üniversitenin birlikte Ermenilerin sözde soykırımın 50. yıldönümüyle ilgili “bilimsel” sempozyumu yapıldı. Merkezin izni olmadan SSCB'yi oluşturan bir cumhuriyette bu tür sempozyumun yapılması mümkün değildi. Oturumu Bilimler Akademisinin başkanı V. A. Ambartsumyan açtı. Hukuk doktoru, Profesör A. Yesayan “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni halkının soykırımı ve uluslararası emperyalizm” adlı sunum yaptı. Sunumda gerçek tarih tamamen sahteleştirilmişti. Diğer konuşmacılar da tarihte hiçbir zaman gerçekleşmeyen soykırımından geniş bir şekilde söz açarak onu esaslendirmeye çalıştılar [3].

21 Nisan tarihindeyse İrevan’da güzel sanat işçileri evinde Ermenistan üniversitelerinde eğitim alan yabancı ülkelerden olan Ermeni öğrencilerin katılımıyla sözde “Ermeni soykırımı” ile ilgili anım töreni düzenlendi [2]. Geceyi giriş sözü ile yurtdışında yaşayan Ermenilerle kültürel ilişkiler kurumunun başkanı V. Amazaspyan açtı. Sonra konuşma yapan şair Gevorg Emin nefretle ve sahtekârlıkla belirtti ki: “Sultan Türkiye’si’nin hâkimleri Batı Ermenistan’ın şehir ve köylerinin huzurlu ahalisini katlettiler, masum insanların kanlarını akıttılar” [5]. Akademi üyesi A. Şaginyan, öğrenciler A. Arabyan, M. Adamyanyan, T. Torosyan ve şair Silva Kaputikyan da konuşmalar yaptılar. S. Kaputikyan konuşmasında belirtti ki, bu günleri biz farklı ve özel anıyoruz, Matenadaran’da anıt dikeyoruz. Konuşmalar Türk’e karşı nefret duyguları aşılama maksadı taşıyordu.

24 Nisan tarihindeyse A. Spandaryan adına İrevan Devlet Akademik Opera ve Balesi binasında şehir camiası temsilcilerinin uydurma soykırımla ilgili toplantısı gerçekleştirildi. Toplantının yönetim kadrosunda Ermenistan yöneticileri S. A. Tovmasyan, H. Arutunyan, E. Asatryan, O. Bagdasaryan, D. Dragunskiy, Y. Zarobyan, A. Koçinyan, M. Melkonyan, G. Ter- Kazaryan, B. Muradyan, S. Arakelyan, S. Pogosyan, bakanlar, yazarlar, şair ve bilim adamları bulunuyorlardı. Tüm Ermenilerin Katolikosu I. Vazgen, ayrıca, Suriye, Fransa, Lübnan, İran ve diğer ülkelerden gelmiş 200’e kadar Ermeni yer alıyordu.

Toplantıyı açan Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu Başkanı H. Arutunyan bu günün bir daha tekrarlanmayacağını ümit ettiğini söyleyerek sözde “Ermeni soykırımı” politikasını ithamda bulundu. Bildirisini sunan Ermenistan Bilimler Akademisi Başkanı V.A. Ambartsumyan tüm tarihî gerçekleri kabaca sahteleştirerek, Ermeni silahlı çetelerinin Türk, Müslüman halkı acımasızca kitlesel olarak öldürmesi konusunda hiçbir kelime bile etmeden, adalet hissini kaybederek belirtti ki, güya sultan Türkiye’si’nin yöneticileri daha önceden hazırlıklar yaptılar, “Batı Ermenistan’da” (Türkiye toprakları kast ediliyor – M.Q.) Ermeni nüfusunu toplu olarak imha ettiler. Onun konuşmasından sonra oturma kapandı.

Fakat toplantı yapıldığı zaman daha bir iğrenç olay oldu. İrevan sokaklarına çıkarak katı anti-Türk sloganları ve Türkiye’ye karşı toprak iddiaları seslendiren 25 bin Ermeni genç ebedi meşale önüne gittikten sonra toplantının yapıldığı tiyatro binasına girerek kargaşa çıkardılar. Bu, Ermeni gençlerinin durumunu Moskova’ya göstermek için Ermenistan yönetimi tarafından hazırlanmış bir oyundu sadece. Hiç boşuna değildi ki, daha sonraları Ermeni gazeteleri bu olayı sadece matem gibi değil, “millî tarihin tarihî sayfası” gibi değerlendiriyordu [4].

Ermenistan basınında G. Galoyan, Dj. Kirokosyan, M. Nersisyan ve başkalarının sözde soykırımla ilgili makaleleri basıldı [1]. Tüm ülkede sansürün olduğu bir durumda böyle makalelerin basılması yalnızca Moskova’nın izni ile ola bilirdi.

Aynı gün arazisi 200 hektardan fazla olan Çiçernakaberd parkında sözde “Ermeni soykırımı” kurbanlarının anısına yüceltilecek anıtın temeli atıldı. Böylece uzun yıllar boyunca sahteleştirilmiş tarih, propagandasının güçlü bir şekilde yapıldığı Türk düşmanlığı ve nefret silinmeyecek taşlara yazıldı. Artık Türk’e nefret etmeyen, gerçek tarihi bilmese bile, önceden onun hakkında fikre sahip olan bir Ermeni gençliğinin yetiştirilmesi zor değildi. Böyle bir anıtın dikilmesi iki dünya sisteminin mücadelesinin yürüdüğü bir ortamda NATO blokunun üyesi olan Türkiye’ye karşı Sovyet politikasının uygulanması işine yarıyor, böylece Ermenistan Sovyet - Türkiye ilişkilerinde bir oyuncağa dönüşüyordu.

Ermenistan SSC liderleri Ermenistan Komünist Partisi toplantılarında tarihte hiçbir zaman olmayan sözde “Ermeni soykırımı” ifadesini kullanmaktan bile çekinmiyor, mevcut koşullarda bu meselenin dikkatlice, hislere kapılma-

dan, amaca ulaştıran bir yol gibi görüyorlardı. Ermenistan KP'nin 1966 senesinin Mart ayında yapılan XXIV. Kongresinde yaptığı konuşmasında MK'nın I. Sekreteri A.E. Koçinyan şöyle söylüyordu:

“Bir takım gençler bu faciayı doğru pozisyondan değerlendirmeden soykırımı sağlıklı düşünceyle ve siyasi akılla değil, hislerle değerlendiriyorlar. 1965 senesi 24 Nisan tarihinde yaşanan tatsız olayların nedenlerini araştırmak gerekir. Fakat hiç kimse bu tarihin anılmasının önemini azaltamaz. Bu tarih Sovyetler Birliği Komünist Partisi tarafınca insana nefret soykırımı politikası olarak mahkûm edilmiş, Ermeni halkının uyanması ve halklar dostluğunun propagandası gibi sunulmuştur. Belirtmek gerekir ki, Sovyet Ermenistan'ı emek severleri, tüm Ermeni halkı Ermenilerin katledilmesinin 50. yıldönümünün anılmasını memnuniyetle karşılamıştır. Bu olayı anmakla biz kanlı soykırımın kurbanlarını ruhlarını andık. Bilindiği üzere, Ermenistan hükümetinin kararı ile bu kurbanların hatırasını anmak amacıyla İrevan'da anıt dikilmiştir” [6].

Ermeni komünistlerinin lideri bu fikirleri ile Taşnakların konumunu tekrarlıyordu. Sadece bir farkla: Eğer Taşnaklar sözde soykırımını zor kabullendikleri durumda, A.E. Koçinyan “siyasi akılla ve sağlıklı tefekkürle” bunu yapmayı tavsiye ediyordu. “Ermeni soykırımı”nın propagandasında Sovyet yöneticilerinin “hizmetleri” de belliydi. İlginçti: Sovyet liderleri bir yandan, halklar arasındaki dostluktan, barıştan bahsettikleri halde, diğer yandan, Ermenilerde milliyetçiliğin körüklenmesine önlemler almak için hiçbir çalışma gerçekleştiriyordu. 1967 senesinde İrevan'da sözde soykırımı anıtının açılış töreni ve bu törende 200 bin kişinin katılımıyla Türk düşmanlığının körüklenmesi akıllarda kaldı.

SONUÇ

Kısacası, birkaç Sovyet belgesinin araştırılması gösteriyor ki, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olmak için başvuruda bulunması Sovyetler Birliği'nin rahatsızlığına neden olmuştur. Sovyet liderlerine göre, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olması SSCB'nin menfaatlerine aykırı olmuştur. Bu nedenle Moskova bezi önlemler almaya çalışmıştır. Bu önlemlerden biri sözde “Ermeni soykırımı” denilen bir konu olmuştur. Sovyet yönetiminin izni ile Ermenistan'da sözde “Ermeni soykırımı”nın 50. yılının kutlanması için bazı işlemler gerçekleştirmiştir. İdeolojik farklılıklara rağmen, yabancı ülkelerde bulunan Ermeni örgütleri, kilisesi ve komünist Ermenistan'ı liderleri beraber harekete geçmişlerdir. Bu işte Sovyet lideri N. S. Kruşçov'un Ermenistan zi-

yareti kendine has önem taşımıştır. Ermenistan'da sözde “Ermeni soykırımını”nın 50. yılıyla ilgili toplantılar gerçekleştirilmiş ve anıt dikilmiştir. Bu durum Türk düşmanlığının körüklenmesinde büyük önem taşımıştır. Bununla da Ermenistan yeniden Sovyet-Türkiye ilişkilerinde “futbol topu”na dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

1. Галоян Г., Киракосян Дж. От трагедии к возрождению. – Газ. “Коммунист”, Ереван, 24.04.1965, №96 (9403); Нерсисян М., Ушаков Н. Геноцид - тягчайшее преступление перед человечеством. – Газ. “Коммунист”, Ереван, 25.04.1965, №97 (9404).
2. Живет и процветает армянский народ. Встреча со студентами-армянами из-за рубежа. – Газ.”Коммунист”, Ереван, 23.04.1965, №95 (9402).
3. Научная сессия. – Газ.”Коммунист”, Ереван, 23.04.1965, №95 (9402).
4. Самян Р. Цицернакаберд. – Газ. “Коммунист”, Ереван, 24.04.1989, №97 (16664).
5. Собрание представителей общественности Эривана. – Газ. “Коммунист”, Ереван, 1965, 25 апреля, №96 (9403).
6. XXIV съезд Коммунистической Партии Армении. Доклад первого секретаря ЦК Компартии Армении тов. А.Е.Кочиняна. – Газ. “Коммунист”, Ереван, 04.03.1966, № 53 (9669).

ERMENİLERİN GÜNEY AZERBAJYAN'DA YAPTIKLARI SOYKIRIM (İRAN KAYNAKLARINDA)

Efşan ŞEFİYEVA HAYDARKIZI*

ÖZET

20. yüzyılda gerçekleştirilen ve planlı şekilde işlenen en korkunç soykırımlardan biri Güney Azerbaycan'ın batı bölgesinde - Urmiye, Salmas, Hoy ve çevresinde Azerbaycan Türklerine karşı Ermeni, Süryani askerî birliklerince yapılmıştır. Planlı şekilde düzenlenen bu soykırımı destekleyen büyük Hristiyan devletlerinin amacı Osmanlı İmparatorluğu gibi güçlü bir Türk devletine yakın bir bölgede ve genel olarak, Müslüman Türklerinin yaşadığı bölgelerde Ermeni devletini kurmaktır. İşte bu nedenle Büyük Ermenistan kurma planını gerçekleştirmek için Ermeni komutan Andronik Cilogara, oradan da İngilizlere katılarak, 25 bin Ermeniyle Hoy'a saldırmış, fakat amacına Hoy'daki Azerbaycanlı mücahitlerin ve Osmanlı ordusunun karşı koyması sonucunda ulaşamamıştır.

Rıza Han'ın hakimiyete geçmesinden sonra Azerbaycanlılara karşı yapılan bu soykırım politikası unutturulmuştur. Maalesef, İran'da Azerbaycan şehirlerinin tarihiyle ilgili yazılan birkaç kitap istisna olmakla, Azerbaycanlılara karşı yapılan katliamlarla ilgili hiçbir tarihinin eserinde bu konuya değinilmemiştir. Biz bu makalemizde geçen yüzyılda Güney Azerbaycan'da vuku bulan, fakat unutulmaya çalışılan acı tarihimizi ortaya koymaya, karanlıklara gömülen soykırım faciasına kısmen de olsa ışık tutmaya çalıştık. Makale özellikle İran tarihçilerinin, İran'da yaşayan, yapılan soykırımı tanık olanlarca kaleme alınan bilgiler, kayıtlar esasında tetkik edilmiştir. Artık bugün alimlerimiz tarafından Azerbaycan'ın hem kuzeyinde, hem güneyinde Ermeniler tarafından Azerbaycan Türklerine karşı yapılan soykırım faciasının tarihi geniş tetkik edilmekte ve dünya kamuoyuna ulaştırılmaktadır.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü, İran Tarihi ve Ekonomisi Bölümü, afshanshafiyeva@yahoo.com.

GENOCIDE COMMITTED IN SOUTH AZERBAIJAN BY ARMENIANS (IN IRAN SOURCES)

ABSTRACT

One of the most horrible genocides of the twentieth century committed in a planned manner is the genocide created against Azerbaijani Turks by the Armenian-Assyrian military forces in the western part of South Azerbaijan - Urmia, Salmas, Khoy and the surrounding areas. The main goal of this organized genocide supported by the big Christian forces was to create an Armenian state in the neighborhood of the powerful Turkish state like the Ottoman Empire, in the areas mainly inhabited by Muslim Turks. In 1918, the Armenian commander Andronik aiming to realize the plan for creating the Greater Armenia, with his army consisting of 25 thousand men teamed up with the Jilos and the British and attacked the city of Khoy, but facing with resistance from Azerbaijani mujahedeen in Khoy and the Ottoman troops could not reach his target.

After Reza Khan came to power, this genocide policy implemented against Azerbaijanis caused to be forgotten. Unfortunately, some books written about the history of Azerbaijani cities in Iran being exception, in the works of any historian no importance was given to the massacres committed against Azerbaijanis. In this article we tried to unveil our bitter history in the last century in South Azerbaijan, we tried to unveil our bitter history in the last century in South Azerbaijan, which was forced to be forgotten, to illuminate at least partially the tragedy of genocide that was the dark page in our history. The article was written on the basis of the records and notes by the Iranian historians, especially by the people who lived in Iran then and had eye witnessed the genocide committed there. Today, the history of this tragedy of genocide implemented by Armenians against Azerbaijanis both in the north and south of Azerbaijanis extensively studied by our scientists and delivered to the world community.

GİRİŞ

Geçen yüzyılın başlarında (1 Ağustos 1914'de) süper devletler kendi niyetlerini gerçekleştirmek için savaşa giriştiler. 4 yıldan fazla süren bu tarihi savaşta her devletin doğal olarak, kendi farklı hedefleri bulunmaktaydı. İtilaf üyesi olarak savaşa katılan Rusya'nın dikkat merkezinde ise "Ermeni meselesi" sebebiyle Müslüman Türklerinin yaşadığı bölgelerde Ermeni devletini kurmak amacı durmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nda İran kendini tarafsız ilan etse de, hem İtilaf birliğindeki İngiltere ile Rusya'nın, hem de İttifak devletleri olan Almanya ile Türkiye'nin bu ülke ile ilgili özel planları vardı. Özellikle İran'da konumunu güçlendirmeye çalışan ABD burada Amerikan misyonerlerinin faaliyetinden geniş faydalanmaktaydı. Egemen Hristiyan devletlerinin asıl amacı diğer Müslüman devletlerinde olduğu gibi İran'da da, özellikle Azerbaycanlıların yaşadıkları Güney Azerbaycan bölgesinde etnik gruplar arasında ulusal zeminde çatışma ve katliamlar yapmaktı.

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Çarizm sistemli bir biçimde Ermeni silahlı birliklerini Anadolu'da, Güney Azerbaycan'da ve Kafkaslarda hazırlayarak, sivil Türk nüfusa karşı soykırım gerçekleştirmekteydi. Soykırım politikasının izlendiği coğrafya Anadolu, Güney Azerbaycan, Borçalı, Erivan eyaleti ve şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarıydı. Güney Azerbaycan'ın batı bölgesinde - Urmiye, Salmas, Hoy ve çevresinde Azerbaycan Türklerine karşı Ermeni-Süryani askerî birliklerinin işlediği soykırım Ermeni vahşetinin Müslümanlara karşı yürüttüğü soykırım politikasının bir parçasıydı.

Henüz 23 Haziran 1908'de İran'ın ilk Ulusal Meclisinin varlığıyla barışmayan hakim muhafazakâr güçler Rusya ve İngiltere'nin desteğiyle anayasa aykırı olarıktan askerî darbe yaparak, birinci Meclisi kapatmak için Rus ve İngiliz birliklerini yardıma çağırılmışlardı. Meşrutiyet devrimi yatıştırıldıktan sonra da birliklerini İran'dan çıkarmayan Rus ve İngiliz hükümeti istiklalci ve özgürlükçü hareketi boğarak, korkunç olayları başlatmış oldu. Rusya 1912 yılından başlayarak, Hoy'da, Salmas ve Urmiye'de savaş olanaklarını artırmak için bu vilayetlerde ordu birliklerini daha da artırdı. 1912 yılında Urmiye'de askerî bölükle birlikte 5. tugay ve bir dağ bölüğü yerleştirilmişti.

1914 yılında ise (I. Dünya Savaşı başladığında) Urmiye'ye Türkistan'dan topçu birliği olan büyük süvari taburu getirilerek yerleştirilmişti.¹

1914 yılının sonunda hem Rus, hem de Türk ordusu Güney Azerbaycan'ın büyük kısmını ele geçirmişti. Türk askerî birlikleriyle Güney Azerbaycan topraklarında bulunan Rus askerî birlikleri arasında sık sık çatışmalar oluyordu. Üstünlüğü ele geçiren Türk ordusu 25 Aralık'ta Tebriz'e girdi. Böylece İran'ın kuzeybatı bölgeleri Birinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü Kafkas cephesine dahil oldu. Türk birliklerinin 1915 yılının Ocak ayında Sarıkamış'ta Rus ordusu tarafından yenilmesi Alman-Türk bloğunun planını bozdu. Rus birlikleri Türk birliklerini Güney Azerbaycan'dan çıkarmak için saldırıya geçtiler. 15 Ocak'ta Türk birlikleri Güney Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kaldı. 17 Ocak'tan 20 Ocak'a kadar Rus birlikleri Tebriz'i ele geçirdi ve bundan sonra Güney Azerbaycan'ın tamamını işgal ettiler ve diğer ifadeyle, böylece gelecekte gerçekleştirmek istedikleri soykırım politikasına engel olacak ve yerel halka destek olacak gücü ortadan kaldırmış oldular.

GÜNEY AZERBAJYCANLILARA KARŞI YAPILAN SOYKIRIM

Rusya'nın desteği ile Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermeniler burada dağınık şekilde yaşıyorlardı. Onlar her şehirde ve bölgede yerel Türk nüfusla karşılaştırıldığında nüfusun çok azını oluşturuyordu. Güney Azerbaycan'ın batı bölgesinde de Ermeniler demografik değişikliğe ulaşmak için nüfusun çoğunluğunu katledip, Türklerin yaşadığı bütün bölgelerde aynı taktikle soykırım gerçekleştiriyorlardı.

Bu planlı katliamları aslında daha ilk günden Ruslar yönetiyordu. 1917'de Osmanlı devleti ile Urmiye sınırında bulunan Mergever köyünde iki Rus askerinin cesedinin bulunması Müslümanlara karşı katliamların başlaması için bahane arayan Ruslara adeta bir koz verdi. Ruslar bu köyle birlikte, çevre köylere de saldırıyor, her yeri yakıp yerle bir ediyorlardı. Bunun devamında onlar yakınlardaki Salo denilen Azerbaycan köyüne yöneldiler. Burada da evleri yakıp, büyük küçük demeden yerli nüfusa zulüm ettiler. Anadolu'dan kovulan daha henüz İran'a iltica eden Cilo adlı Hristiyan Ermeniler de toplu kıyım sırasında Ruslarla birlik oldu.

Köyleri yağmalayan Ruslar bununla yetinmeyip Urmiye'ye sokularak, sivil Müslüman nüfusa karşı kitlesel katliamlar, yağmalar yaptılar. Felaketin

¹ T.M. Dilmekani, **Güney Azerbaycan Birinci Dünya Müharebesi İllerinde - Soykırım**, Farsçadan Azerbaycan Türkçesine çeviri C. Mirzeyeva, Bakü, "Çapevi" Neşriyyatı, 2010, s. 11.

vuku bulduğu ilk günlerde artık sadece İran'da değil, hem de Azerbaycan başınında “Urmiye felaketi” başlığı altında makaleler yayınlamaya başlandı. Meşrutiyet devrimi sırasında olayları yakından izlemek için İran'a giden ve orada siyasi faaliyette bulunan Azerbaycan'ın genç siyasetçisi, gazetecisi M. E. Resulzade'nin kurucusu olduğu “Açık söz” gazetesinin 1917 senesinin yazında yayımlanan sayılarında Urmiye katliamlarıyla ilgili “Urmiye faciası”, “Urmiye ahvaline dair”, “Urmiye felaketi” başlıklı bir dizi makalelerine rastlanmaktadır.

Genel olarak, Urmiye'de yaşanan bu olaylar Rus askerlerinin buğday ve arpa stoklarının mühürlenmesiyle hızlandı. Rus askerleri bahane olarak kendileri için buğday, hayvanları için ise arpa talep ediyorlardı. Bu haber Azerbaycan Demokrat Fırkası'na ulaştı. Fırka büyük çaba göstererek, Rus kumandanlarıyla görüştü ve onlardan yeni kurulan rejime ve devrim sloganlarına uymalarını talep etti. Sloganlarda ülkedeki “güvenliğin, kıtlığın ve sıkıntıların çözümüne” yardım edilmesi ifade edilmekteydi. Konsolosluk temsilcileri, “biz buğdayın dağıtımını yerel nüfusa bırakmışız, yalnız bir kısmını alıyoruz” diyorlardı. Oysa bu sorunu Ruslar kendi yararlarına uygun çözmüşlerdi. Urmiye'de yaşanan başıboşluğa Tahran kayıtsız kalsa da, Azerbaycan Demokrat Fırkası Urmiye'deki durumu dikkat merkezinde tutuyordu. Fırkanın Urmiye bölümü düzen oluşturmak, asayişi, birliği korumak ve Rusların zulmünü önlemek için tedbirler almaya çalışıyordu. Bu amaçla fırka Nazmin'de Süryani ve Ermeni Taşnak temsilcilerinin de katılımıyla düzenlenen toplantıda yaşanan olayları tartışmaya ve düzenlemeye çalıştı. Toplantı Hristiyanların güzel sözleriyle son bulsa da, zavallı Türkler kendilerinin sonraki amansız kaderinden habersizlerdi.

Bu sırada Tebriz'de yayınlanan “Kilid-e necat” (“Nicat anahtarı”) gazetesinde Urmiye felaketi şöyle anlatılmaktaydı: “Ramazan ayının 12'sinde sabahleyin bir grup Rus askerî köylülerden yiyecek almak bahanesiyle kente girdiler. Onlar önce İran Kazaklarından birkaçını, sonra ise kent nüfusundan 2-3 kişiyi katlettiler. Giderek şehirde kargaşa artmaya başladı, 2 saat sonra askerlerin sayısı da arttı. Rus askerleri silahsız, savunmasız kalan ve korkudan evlerine sığınan yerli nüfusun yokluğundan faydalanarak, kontrolsüz kalan dükkanları yağmalamış, pazarları ateşe vermiş, nüfusun buğday, arpa stoklarını yakmış, yaklaşık gece saat 4'e kadar şehri talan etmişlerdi. Bu vahim haberi duyan çevre köylerde yaşayan savunmasız insanlar büyük bir korku, dehşet içindeydiler. Onlar ne yapacaklarını, kimden yardım isteyeceklerini bilmiyorlardı. 3 gün gece gündüz yapılan yağmanın miktarı o zamanki hesaplamalara göre 20 milyon tümen (400 milyon lira) miktarında hesaplanmıştır. Vahim haber veliahta ulaşır ulaşmaz o, cenap Haşmetü'l-saltana ve Mecallülül'l-

mülkü Başkonsolosun huzuruna gönderdi. Başkonsolos elçileri dinleyerek, olayı kınamış ve askerleri cezalandıracağını belirtmişti.²

Tebriz'deki Rus ordusunun komutanı Urmiye katliamlarını tekzip etse de, bu elem olayın Rus askerleri tarafından yapıldığını o sırada Tebriz'de yayımlanan gazeteler genişçe anlatmıştı. 1917'de "Teceddüd" gazetesinde "Urmiye ahvaline dair" başlıklı makalede şunlar yazılmıştı: "Cuma gününden Cumar-tesine kadar Urmiye sokakları Rus askerleriyle tamamen doluydu. Akşam üzeri kente giren Rus askerleri evlere saldırıyor ve tecavüz ediyorlardı. Bu korkunç katliamlardan sonra bir takım muhterem insan hükümet temsilcileriyle birlikte Rus Başkonsolosu Vasili Nikiti'nin yanına gitmiş, Başkonsolos Rus askerlerinin başına buyruk davranmasını ve talanları kınamış, yaşanan olaylarla ilgili soruşturma komisyonunun oluşturulacağını belirtmiştir. Bir süre sonra Urmiye talanıyla ilgili Tebriz'de veliaht hazretlerinin yönetimi altında Rus, İngiliz konsolosları ve ordu komutanlarından oluşan komisyon kuruldu. Oluşturulan yeni komisyon Urmiye talanında ne kadar insan öldürüldüğünü ve ne kadar maddi hasar olduğunu yaklaşık belirledi. Resmî açıklamalara göre, Rusya'nın yeni hükümeti askerler tarafından İranlılara verilen hasarı inceleyip ödeyecekti."³

Urmiye'deki olayların nedenini araştırmak için Rusya hükümeti tarafından Olağanüstü Soruşturma Komitesi oluşturuldu. Temmuz ayının sonunda komite tarafından başta Meşedi Salih Karayev olmak üzere bir grup heyet Urmiye'ye gönderildi. Heyet yaşanan faciayı incelediği zaman yağmaya katılan 70 civarında kişiyi gözaltına aldı. Tutuklananlar içerisinde katliam sırasında Rus askerlerinin kıyafetini kullanan Ermeniler de vardı. Sivil halka verilen hasarı ödemek için bağış olarak zekât toplanılmaya başlandı. Meşedi Salih Karayev ilk zekâtı 100 ruble olarak verdi. Faciayla ilgili bazı konular komite temsilcilerinden ve konsoloslardan oluşan özel bir komisyona havale edildi.⁴

Urmiye'de yaşanan olaylardan rahatsız olan bağımsızlık yanlısı bir grup Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Urmiye şubesini açtılar. Fırka halkın ulusal çıkarlarını kendi taraflarına yöneltmekten onların refahı için çalışıyordu. Gerçekleştirilen bazı tedbirlerle birlikte, Genel Zahire (gıda) Komisyonu da oluşturuldu. Bu sırada sadece Güney Azerbaycan'da değil, genel olarak İran'da açlık yaşanmaktaydı, buğday ve ekmek kıtlığı hakimdi.

² "Urmiye Felaketi", **Açık Söz Gazetesi**, 17 Temmuz 1917-ci il.

³ "Urmiye Ahvaline Dair", **Açık Söz Gazetesi**, Ağustos 1917-ci il.

⁴ "Urmiye Ahvaline Dair", **Açık Söz Gazetesi**, Ağustos 1917-ci il.

1 Ocak 1918'de Rusya hükümeti Rus birliklerinin İran'dan çıkarılması konusunda karar aldı. Bu karar İran hükümeti tarafından da onaylandı. Yeni kararın onayından sonra İtilaf bloğundan çıkan Rusya, Osmanlı Devleti ile 1918 yılının Mart ayında Brest-Litovsk barış anlaşması imzaladı. Anlaşmanın bir maddesinde de Rus birliklerinin İran'dan tamamen çıkarılması belirtilmişti.⁵ Gerçekte ise Rus ordusu planlı bir biçimde tamamen İran'dan çıkarılmadı.

Rus askerî birlikleri Güney Azerbaycan'ı terk ettikten sonra İngilizler bu yerlere kendi özel askerî birliklerini gönderdiler. 1918 yılının baharına kadar onlar Zencan, Miyana, Hoy ve Urmiye'yi ele geçirdiler. Aynı zamanda Güney Azerbaycan'ın kuzeybatısında bu devletlerin tahrikiyle Süryaniler, Kürtler ve Ermeniler Azerbaycanlılara karşı gerçek anlamda soykırım gerçekleştirdiler. Şöyle ki, o sırada Rusların baskılarından henüz kendine gelemeyen Urmiyeliler bir yandan da Anadolu'dan kovulan Ciloların akımı ile karşılaştılar. Yerel halk beklenmedik "misafirlerin" asıl amacından habersiz olarak, onları misafirperverlikle karşılayıp, yiyecek ve giyecek verdiler. Hatta Urmiye karguzarlığının raporuna göre, İran devleti ile Dışişleri Bakanlığı 1917 yılı kışında Cilolara yardım amacıyla Tahran'da Tumannyan ticarethanesinde bir yardım komitesi kurup, halka onlara kışın soğuktan korunmak için yardım etmeleri konusunda seslendiler.⁶ Ciloların bir bölümü Süryanilerin toplu halde yaşadıkları köylerde yerleşti. Onların yerleşim merkezleri Rusların kontrolünde olduğu için Ciloların buraya gelişini Ruslar büyük memnuniyetle karşıladılar. Onlara dinî liderleri olan Benyamin Marşimon başkanlık ediyordu. Rus birliklerinin İran'dan çıkarılması Cilo (İngiltere ve Osmanlı topraklarında yaşayan Süryaniler) ve Ermeni kuvvetlerinde büyük huzursuzluk oluşturdu. Cilolar Rus askerleri çıkarıldığı takdirde Osmanlıların Urmiye'ye gelebileceğinden korkuyorlardı. Urmiye vilayeti coğrafi konumuna ve stratejik önemine göre o günkü koşullarda komşu vilayetlerden daha üstün durumdaydı. Bölgenin böylesine önemli olduğu özellikle Türk-Rus savaşından biliniyordu. Kafkasya bölgesine girebilmek ve Kafkasya'yı kapsayan arazilere sahip olmak için Urmiye'yi kontrol altında tutmak önem arz etmekteydi. Rus askerleri çıkarıldığı zaman Cilolar Güney Azerbaycan şehirlerinde çatışmalar çıkarmaya başladılar.⁷

⁵ Hasan Enzeli, **Urmiye Der Gozer-e Zeman**, Çap-e dovvom ba bazbini ve efzudeniha, en-teşarat-e "Destan", Tahran, 1384/2005, s. 87.

⁶ Samed Serdariniya, **Arazın Her İki Tayında Müselmanların Soykırımı**, Bakü, 2006, s. 28.

⁷ İrec Zövği, **İran Der Godrethay-e Bozorg 1900—1925**, Tarih-e revabethay-e siyasi, Tahran, 1368, s. 92.

Kaynaklarda belirtildiği üzere, Cilolar ve Ermeni eşkıyaları sadece Urmiye'de 150 bin kişiyi; kadınları, çocukları, yaşlıları, Hoy bölgesinde ise 50 bin Azerbaycan insanını katletmişlerdir.⁸ Bu saldırılardan önce Urmiye şehrinde yerel yönetimi ele geçiren Ermeniler Azerbaycanlıları kandırarak, 48 saat içinde onları silahsızlandırmıştır. Silahsız, kandırılmış halk bu yüzden kendini savunamamış ve vahşice katledilmiştir. Yalnız Türk ordu birliklerinin bölgeye dahil olmasıyla katliamların önüne geçilmiştir. Fakat Türk askerleri bu yerlerden çıktıktan sonra Güney Azerbaycan'ın Türkiye ve Irak'la sınır bölgelerinde Ermeniler, Süryaniler ve Kürtler Azerbaycanlıları yeniden katletmeye başlamıştır. Bu katliamlar Bolşevik hükümeti tarafından Rusya ordularının düzensiz bir biçimde 1918 yılı öncesinde İran'dan çıkarıldığı zaman daha trajik bir hal almıştır.⁹

Arka arkaya yapılan soykırım eylemi 1918'de Aras'ın her iki tarafında yaşayan Azerbaycanlılara karşı uygulanmıştır.

Güney Azerbaycan'da - Urmiye, Salmas, Hoy ve çevre bölgelerde, Ermeni ve Süryanilerin 1918'in başlarında başlattığı bu soykırım 6 ay sürmüştür.¹⁰ Bu korkunç olaylar sırasında yüzlerce masum Azerbaycanlı insan hunharca katledilmiştir. Soykırımın gerçekleştiği dönemde yaşayan, Fars şovizminin dahi propagandacısı olarak bilinen Ahmet Kesrevi de kendisinin "Azerbaycan'ın On Sekiz Yıllık Tarihi" adlı kitabında tarihi gerçeği inkâr edememiş ve bu olaylarda 130 binden fazla insanın Ermeni ve Süryanilerden oluşan Hristiyan birlikleri tarafından katledildiğini belirtmiştir.¹¹ Kesrevi yazıyordu: "Van gölü civarında Süryaniler Türkiye Kürtlerine yenilerek, Güney Azerbaycan'a sığındılar. Yerel halkın "Cilo" adlandırdığı 25 bin Süryani Hristiyanlık kaygısı taşıyan Rusların yardımıyla Azerbaycan topraklarında yerleştirildi. Onlar çoğu zaman yerli halkın malını, mülkünü zorla onların ellerinden alıyor, direnenleri ise katlediyorlardı. Bu konuda Ermeniler daha aktif çalışıyordu, yardımsız ve silahsız sivil Azerbaycanlıları katlediyorlardı." Daha sonra yazar şöyle kaydetmektedir: "12 bin Cilo (Süryani) ailesi başkanları Marşimon'la (Ciloların Patriği - red.) Osmanlı topraklarından geldiler. 20 bin Ermeni ve Süryani ailesi ise "Urmiye, Salmas, Sulduz" çevresinden onlara katıldı. Bunun dışında 5 - 6 bin Ermeni İrevan, Van ve Nahçıvan'dan gelip bunlarla birleştiler. Bunların 20 bini iyi eğitim almış ordu askerleriydi. 800 Rus askerî ise Rusya'ya gitmeyerek, burada kalmıştı. 72 Fransız komutanı ise

⁸ "Cenubi Azerbaycanda töredilen kırğınlar", http://garabagh.net/content_84_az.html

⁹ "Cenubi Azerbaycanda töredilen kırğınlar", http://garabagh.net/content_84_az.html

¹⁰ Seyid Ahmed Kesrevi, "Tarih-e 18 sale-ye Azerbaycan", Çap-e 5, Neşr-e **Emir Kebir**, Tahran, 1350/1971, s. 760.

¹¹ Seyid Ahmed Kesrevi, **a.g.e.**, s. 763.

Hristiyanlara kılavuzluk yapmaktaydı. Ermeni ve Süryanilerden oluşan Hristiyan ordusunda 25 adet top da vardı.” Daha sonra A. Kesrevi Urmiye katliamını şöyle tasvir etmektedir: “Savaş sabah erkenden başladı. Ermeniler Diale ve Cühud dağlarından kenti top ateşine tuttular. Halk Hristiyanlarda top olduğunu gördüğünden dehşete kapıldı. Her taraftan kente yürüyüş ettiler. Asgerhan, Mehdelkadar, Yurttaş ve Seyyid Hüseyin bağı adlı sokaklar yürüyüşe maruz kaldı. Evler yağmalanıp yakıldı. Aynı günün akşamı Karadağlı orduları hiçbir iş yapmadan Urmiye, Salmas yolu ile kaçtılar.”¹²

Bu olayın çağdaşlarından olan Azerbaycanlıların soykırımını gözleriyle gören Mutemedü'l-vüzera ise kendi kayıtlarında şu bilgileri vermektedir: “Sabaha kadar ateş kesilmedi. Sabah hükümet merkezine geldim. Raporlardan geceyein dehşetli facialar yaşandığı belli oldu. Cilolar, Ermeniler saldırarak, yaklaşık 500 evi yakmış, Azerbaycanlı halkı katletmişlerdi. Katliam sabah da devam etti. Aynı gün katliamda 10 bine yakın masum Azerbaycanlı kadın ve çocuk öldürüldü. Sabah erkenden başlayan katliamlar, yağmalar, öğleden sonra Amerika'nın Urmiye'deki konsolosu Mister Shed'in dur emrine rağmen devam ettirildi. Hristiyanlar istedikleri gibi Azerbaycanlıları öldürüyorlardı.”¹³

Urmiye'nin kanlı tarihini yansıtan kaynaklardan biri de Ali Dehkani'nin “Zerdüş Yurdu Urmiye” adlı eserinde Azerbaycanlıların millî bayramları olan “ahir çarşamba günü”nde yapılan facialar şöyle tarif edilmektedir: “Amerika'nın Urmiye'deki konsolosu Mister Şed'in kandırması sonucunda silahsızlaştırılmış Azerbaycanlılarla görüşmeden sonra Urmiyeliler aldatıldıklarını anladılar.” Yazar daha sonra şunları aktarmaktadır: “Bu gün Güneş yılı 1226'da, İsfend ayının 26'sı Ahir Çarşamba'da (17 Mart 1918) Urmiye şehrinde Ermeni Taşnaklarının ve Ciloların 10 bine yakın Azerbaycanlıyı katlettiklerine tanık oldum.” Azerbaycanlılara karşı soykırım düzenleyen Ermeniler sadece Süryanileri değil, yerli Kürt nüfusun askerî gücünü de kullanmak amacıyla gizli görüşmelerde bulunuyorlardı. Bu işte hile kullanarak, Süryani başkanı Marşimon'u ileri süren Ermeniler onun Kürt lideri Simetko ile görüştürdüler. Görüşme sırasında fikirleri uyuşmadığı için Simetko Marsimon'u öldürdü ve Ermenilerin bu kurnaz teklifine karşı çıktı. Marşimon'un ölümünden sonra askerî gücü Ermeni Ağa Petros yönetmeye başladı. Ağa Petros'un ön-

¹² Seyid Ahmed Kesrevi, a.g.e., s. 764.

¹³ Rehmetsullahan Moteme-ol-Vozera, **Urmiye Der Moharebe-ye Alemsuz**, Be kuşç-e Kave Beyat, neşr-e “Pejuh-e Şiraze”, Tahran, 1379/2000, s. 230.

derliğinde gerçekleştirilen bu kanlı çatışmalar sırasında Salmas'ta bir tek dağıtılmamış köy kalmamıştı. Çaresiz kalan halk öldürülüyor, imkânı olan kaçıp kurtuluyordu. Urmiye'de insan katledilmeyen gün neredeyse olmuyordu.”¹⁴

A. Kesrevi şöyle yazıyor: “Urmiye, Salmas, Hoy şehirleri ve bu şehirlerarasında olan köylerde Azerbaycan Türklerinin soykırımı ve talanlarının devam ettiği bir sırada Osmanlı ordusu onların yardımına gelerek, Azerbaycanlıları belki de yok olmak tehlikesinden kurtardı. Osmanlı ordusu 1918 yılının Haziran ayında Hoy şehrine ulaştı. Ordu oradan Salmas'a doğru hareket ederek, Ermeni-Süryani birleşmelerine hamle etti. Petros bu savaşa Urmiye'den topçu birliyi de getirmişti. birkaç gün süren savaştan sonra Ermeni ordusu dağıldı, onlar ailelerini, hayvanlarını alıp kaçmaya başladılar.”¹⁵

Aynı yıl Büyük Ermenistan kurmak fikrinde olan Taşnak partisinin başkanı Andronik Hoy şehrini ele geçirmek ve Ermeni-Süryani birliklerine katılmak için 8000 kişilik askerî güçle (onların 10.000 kişilik ailesiyle) Culfa yolundan Hoy kentine doğru hareket etti. Ermeniler Hoy şehrini tutup, onun halkını katlettikten sonra on bin Ermeni ailesini burada yerleştirmeyi ve Azerbaycan'ın bu bölgesini Ermenistan'a birleştirmeyi kararlaştırmışlardı... Osmanlı ordusu Salmas tarafından Hoy'a ulaştı. Bunu duyan Hoy halkı sevinecek, direnişi güçlendirdi.

Sonunda, Osmanlı ordusu yetişerek topları dağ başında kurdu, Ermeni ordusunu ateşe tuttu. Ermeniler zafer kazanmak umutlarını kaybederek, geldikleri yoldan geri dönüp kaçtılar. Fakat bu yenilgi de Azerbaycanlıların soykırımına son koymadı. Ermeniler yeni planlar çiziyor, savunma halkası zayıf olan şehirlere lokal hamleler yapıyor, yeni trajik olaylara sebebiyet veriyorlardı. Düşmanlar kendi sinsi planlarında Rusların Urmiye gölündeki askerî gemisini kullanmayı planlıyorlardı. O gemi 180 kişilik Ermeni-Süryani askerinin elindeydi. Amaç bu gemide toplar yerleştirerek, Şerefhan limanına çıkmak, limandaki gemileri ele geçirip yeni askerî operasyonlara başlamaktı. Bu niyetlerine ulaşmak için onlar her türlü suçu işliyor, sivil halkı, din adamlarını bile katlediyorlardı. Ermenilerin ve Süryanilerin gizli niyetlerini ortaya çıkaran Ağa Mirmuhammed Pişnamaz Halhali'nin katli de Ermeni vahşetinin bariz örneğiydi. Ahmet Kesrevi, Ermenilerin Urmiye'den kaçarken yollarda, köylerde eşi benzeri görülme-yen zalimlikler yaptıkları da kaydediyor. O, devam ederek şunları belirtiyor: “Onlar Osmanlı ordusunun yaklaştığını görüp şehri terk et-

¹⁴ Ali Dehkan, **Serzemin-e Zertoşt-e Rezaiye**, Enteşarat-e “İbn Sina”, çap-e evvel, 1348/1969, s. 477.

¹⁵ Seyid Ahmed Kesrevi, *a.g.e.*, s. 766.

tiler. Bu korkunç olaylarda Ermeniler ve Süryaniler 10 binden fazla Azerbaycanlıyı öldürdüler. Çaresiz halk altı ay zulüm ve işkenceden sonra Ermenilerin ve Süryanilerin kaçtığını görünce sevindi.”¹⁶

Azerbaycanlılar facianın ağır sonuçlarını daha sonra görüp idrak ettiler. Kısa sürede Güney Azerbaycan'da öldürülen insanların sayısı o kadar fazla olmuştu ki, bu elem olayı kaleme almak imkânsızdı. Batı bölgesinin şehir ve köyleri yakılarak, tahrip edilmiş, 150 bin Azerbaycan Türk'ü öldürülmüştü.

İran devletinin Batı Azerbaycan eyaleti için yayımladığı “Coğrafya-ye Ustan-e Azerbaycan-e Garbi” (Batı Azerbaycan Eyaletinin Coğrafyası) dersliğinde 163 bin kişinin bu katliamda öldürüldüğü kaydedilmektedir. Dr. Tohid Melikzade tarafından Türkçeden Farsçaya çevrilen “Azerbaycan Pehlevi İktidarının İlk Yıllarında” (1927 Türk askerî makamlarına gizli rapor esasında) adlı kitapta, Türk memurları Güney Azerbaycan'ın batı bölgesinde 160 binden fazla Müslümanın bu olaylar sonucunda öldürüldüğünü kaydetmişlerdir.¹⁷ Fakat daha doğru bilgi, bu işle ilgili rapor hazırlayan İran merkezi yönetiminin Urmiye'deki temsilcisi Rahmetüllâh Han Mutemidü'l-vüzara tarafından verilmiştir. O, I. Dünya Savaşı başladıktan bugüne kadar kayda alınan ve sayılan insani kaybın 160 bin kişi, zararın ise yaklaşık 80 milyon Kror Tümen olduğunu belirtmekte ve şunu kaydetmektedir: “Hesaplamalar dışında kalan yerleri de dikkate alırsak, maddi hasar 100 milyon Kror Tümen, insan kaybı ise 200 bin kişidir.”¹⁸ Daha sonra yazar bu günlerin acısını şöyle ifade etmektedir: “Bu günlerde köylerde katliam ve yağma olayları başlanmıştır. Silahlı insanlar köylere saldırıyor, tecavüz etmekten, öldürmekten çekinmiyorlardı. Birkaç köyün halkı evlerini terk ederek, bir köye toplanarak, kısmen güvenli bir mıntikalara sığınıyorlardı. Fakat amansız düşman bu köylere de saldırıyor, yağmalıyor, öldürüyordu. Evleri ateşe verip, köyü viraneye dönüştürüyorlardı. Kış mevsimi olduğundan hava keskin soğuktu. Çocuklar ve kadınlar açıkta, soğuk havada, dışarıda, karın üzerinde çıplak kaldıkları için soğuğa ve açlığa dayanamayıp ölüyorlardı. Hatta bazıları vahşi hayvanların saldırısına uğruyordu. Orada yaşanan, yürek burkan, üzücü felaketleri, utanç verici olayları kaleme almak çok zordur. Allah şahittir ki, kalem bile bu durumları yazmaktan acizdir. Aciz değil, sadece o faciaları birer birer anlatmaktan utanç duymaktadır. Bu olaylar sırasında o vilayetlerde bulunanlar yaşamlarının sonuna

¹⁶ Seyid Ahmed Kesrevi, a.g.e.

¹⁷ **Azerbaycan der evayel-e doure-ye Pehlevi** (ber esas-e gozareşe mehremane-ye sal-e 1927 be erteş-e Torkiye). Çeviri Touhid Melekzade, s. 112.

¹⁸ Rehmetsullah Han Moteme-ol-vozera, **Urmiye der moharebe-ye alemsuz**, Be kuşeş-e Kave Beyat, neşr-e “Pejuh-e Şiraze”, Tahran, 1379/2000, s. 230.

kadar bu olayları unutamayacak, hayatları boyunca matem içinde olacaklardır .”¹⁹

Osmanlı ordusu 1918 yılının Haziran ayında Hoy kentine ulaştı. Ordu oradan Salmas’a doğru hareket edip Ermeni ve Süryani birliklerine hücum etti. birkaç gün süren savaştan sonra Ermeni ordusu dağıldı, onlar ailelerini, hayvanlarını alıp kaçmaya başladılar.

Soykırımı maruz kalan Azerbaycanlılar hiçbir suçu olmadığı halde Ermeni ve Süryanilerin tecavüzüne maruz kalmıştı. Peki, bu ortamın oluşmasının nedeni neydi? Güney Azerbaycan’ın batı bölgesinde işlenen soykırımdan bir süre önce İngiltere ve Rusya Osmanlı topraklarında yaşayan ve “Cilo” denilen Süryanileri Osmanlı devletine karşı silahlandırıp savaşa kışkırtmışlardı. Fakat onlar Osmanlı ordusuna yenilerek, aç susuz canlarını kurtarıp Güney Azerbaycan’ın batı bölgesine, özellikle Urmiye’ye ve Salmas’a kaçmışlardı. Böylesine bir durumda halkın desteği dışında Urmiye’nin yerel yönetim birimleri Tahran gazetelerinde Süryanilere yardım ilanları yaymış, onları açlık ve ölümden kurtarmıştı.²⁰ Bunun karşılığında Osmanlı topraklarından gelen yaklaşık 40 bin Hristiyan Süryani bu bölgeye yerleşmiş, Urmiye, Salmas çevresinde dağınık şekilde yaşayan Ermenilerle birlikte Rusya, Fransa, İngiltere, ABD vs. batı devletlerinin Urmiye’deki misyoner teşkilatlarının ve temsilcilerinin elinde alete dönüşmüş ve 200 bin masum insanı vahşice öldürmüşlerdir.²¹

Sonunda 1918 yılının Haziran ayında kardeş Osmanlı ordusunun yardımıyla dağıtılan Ermeni haydut çeteleri Güney Azerbaycan’dan çıkarıldı.

SONUÇ

Soykırımı uğratılan Azeriler hiçbir suçu olmadığı halde Ermeni ve Süryanilerin zulmüne maruz kalmışlardır. Peki, bu ortamın oluşmasının nedeni neydi? Güney Azerbaycan’ın batı bölgesinde işlenen soykırımdan bir süre önce İngiltere ve Rusya Osmanlı topraklarında yaşayan ve “Cilo” denilen Süryanileri Osmanlı devletine karşı silahlandırıp savaşa sevk etmişlerdi. Fakat onlar Osmanlı ordusuna yenilmiş, aç biilaç canlarını alıp Güney Azerbaycan’ın batı bölgesine, özellikle Urmiye ve Salmas’a sığınmışlardı. Böylesine

¹⁹ Rehmetullah Han Moteme-ol-vozera, **a.g.e.**, s. 230.

²⁰ Seyid Ahmed Kesrevi, **a.g.e.**, s. 622.

²¹ Hasan Seferi, **Güney Azerbaycan: Tarih ve Müasirlik. 1918-ci ilde Güney Azerbaycanın Garb bölgesinde Soykırım Töredilmesinde Missioner Teşkilatların Rolü**, Bakü, 2014, s. 4-17, s. 6.

bir durumda halkın desteği dışında, Urmiye'nin yerel yetkilileri Tahran gazetelerinde Süryanilere yardım ilanları yaymış, onları açlıktan ve ölümden kurtarmışlardı.²²

Tarihî bir coğrafyası, devleti, millî kimliği olmayan sinsi, hafif zihniyetli Ermenilerin bu konuyla ilgili körüklenmesinde ve seferber edilmesinde Rusya'nın, ayrıca Batı devletlerinin misyoner örgüt ve temsilciliklerinin büyük rolü olmuştur. Diğer bir ifadeyle, bölgede yaşanan felaketler Rusya'nın bölgeye ayak açmasıyla, onun ardından da misyoner kuruluşların gelmesiyle başlamıştır. Rusya ve Hristiyan taassubu taşıyan emperyalist Batılı devletleri de dahil olmak üzere İngiltere, Fransa ve ABD temsilcileri tarafından onlara bağlı olan misyoner kuruluşlarının yardımıyla Müslüman Türk devletlerinin, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yakınlarında kendilerine destek olacak nitelikte Hristiyan devletlerinin kurulması için Ermeniler ve Süryaniler örgütlenmiştir.

Geçen yüzyılın başlarında Ermenilerin Türklere karşı uyguladığı soykırım olayı zamanında yerel ve dünya kamuoyundan saklanmış, aksi propagandayla Türklere karşı sinsi, kurnaz politika yürütülmüştür. Ermenilerin Türk dünyasına yönelttiği iftira politikasına yardım eden faktörlerden biri de onların işlediği soykırımların açıklanmamasıydı. Geç de olsa artık bu haksızlık ortaya çıkarıldı. Türk dünyasına, Azerbaycanlılara karşı yapılan haksızlıklar bugün kısmen de olsa dünya birliğine ulaştırılmış durumdadır. Bu doğrultuda yeterince bilimsel, edebi, sanatsal eserler yazılmakta, filmler çekilmekte, uluslararası konferanslar yapılmaktadır. Fakat Azerbaycanlılara karşı kötü niyet taşıyan Ermenilerce yapılan ve iki asır boyunca süren bu soykırım eylemine büyük Hristiyan devletlerince destek verilmiş ve günümüzde de destek vermeye devam etmektedir. Azerbaycan halkı bu soykırımlar sonucunda hem maddi, hem de manevi kayıplara uğramıştır. Fakat ne BM, ne de dünya birlikleri Azerbaycan halkına karşı yapılan bu haksızlığa siyasi bir değer vermiştir. Üzülerek şunu belirtmemiz gerekir ki, 21. yüzyıl uygarlığını yaşayan Batı ve Doğu Avrupa devletleri sadece Azerbaycan'a karşı yapılan soykırımı tanımayarak kalmıyor, aynı zamanda daha geçen yüzyılın başında olduğu gibi günümüzde de asıl amaçlarına ulaşmak için bu halkları bir araç olarak kullanıyorlar ve Ermeni gibi çok hafif düşünceli bir halka destek olmaktan devam ediyorlar.

²² Seyid Ahmed Kesrevi, *a.g.e.*, s. 622.

KAYNAKÇA

- DEHKAN, Ali, **Serzemin-e Zertoşt-e Rezaiye**, Enteşarat-e “İbn Sina”, çap-e evvel, 1348/1969.
- Cenubi Azerbaycanda töredilen kırğınlar, http://garabagh.net/content_84_az.html
- DİLMEKANİ, T.M., **Güney Azerbaycan Birinci Dünya müharebesi illerinde - soykırım**, Farsçadan Azerbaycan Türkçesine çeviri C.Mirze-yeva, Bakü, “Çapevi” Neşriyyatı, 2010.
- ENZELİ, Hasan, “Urmiye Der Gozer-e Zeman, Çap-e dovvom ba bazbini ve efzudeniha”, enteşarat-e **Destan**, Tahran, 1384/2005.
- SEFERİ, Hasan, **Güney Azerbaycan: Tarih ve Müasirlik. 1918-ci ilde Güney Azerbaycanın Garb bölgesinde Soykırım Töredilmesinde Misyoner Teşkilatların Rolü**, Bakü, 2014.
- ZÖVĞİ, İrec, **İran Der Godrethay-e Bozorg 1900—1925**, Tarih-e revabet-hay-e siyasi, Tahran, 1368.
- MOTEME-OL-VOZERA, Rehmetsullahan, **Urmiye Der Moharebe-Ye Alemsuz**, Be kuşş-e Kave Beyat, neşr-e “Pejuh-e Şiraze”, Tahran, 1379/2000.
- KESREVI, Seyid Ahmed, **Tarih-e 18 sale-ye Azerbaycan**, Çap-e 5, neşr-e “Emir Kebir”, Tahran, 1350/1971.
- SERDARİNİYA, Samed, **Arazın Her İki Tayında Müselmanların Soykırımı**, Bakü, 2006.
- MELEKZADE, Touhid, **Azerbaycan der evayel-e doure-ye Pehlevi** (ber esas-e gozareşe mehremane-ye sal-e 1927 be erteş-e Torkiye).
- “Urmiye Felaketi”, **Açık Söz Gazetesi**, 17 Temmuz 1917-ci il.
- “Urmiye Ahvaline Dair”, **Açık Söz Gazetesi**, Ağustos 1917-ci il.

ERMENİ MESELESİNİN TÜRK İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ (1914-1918)

Sadık SARISAMAN*

ÖZET

İran ve Türkiye devletleri uzun zamanlardan beri iki önemli komşudur. Bu ülkelerden her hangi birisinde meydana gelen olaylar ve gelişmeler mutlaka diğer tarafı da etkilemiştir. Bu sebeple bu ülkeler diğer taraftaki olayları ve gelişmeleri yakından takip etmek durumunda kalmışlardır.

Ermeni meselesine gelince, her iki ülkeyi de ilgilendiren bir konu olmuştur. Zira hem İran hem de Osmanlı ülkesinde Ermeniler yaşıyordu. Ermeni isyanlarında İran toprakları Anadolu'ya yapılan saldırılarda bazen bir üs gibi kullanılmıştır. Bunun iki önemli sebebi vardır. Birincisi İran devletinin güçsüz olduğu dönemlerde dış müdahalelerle uğraşmak zorunda kalması neticesinde sınır güvenliğinin zaafa uğramasıdır. Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında etkili olan İngiltere ve Rusya'nın İran'ı baskı ve nüfuzları altına almış olmalarını da dikkatten uzak tutmamalıdır.

İkincisi ise Osmanlı ve İran devletleri arasındaki geçmiş yüzyıllara dayanan rekabettir. Bu rekabetin temelinde Şii-Sünni mücadelesi yer almaktadır. Sınır anlaşmazlıkları ise daima gündemde kalmıştır. Bununla bağlantılı olarak sınır civarındaki aşiretlerin komşu ülkedeki gasp ve talanları temel sorunlardan birisini teşkil etmiştir. Bunun sonucunda İran içinde özellikle Tebriz, Salmas, Hoy, Makü ve Urmiye'de örgütlenen Ermeni komitacılar, buralarda gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Osmanlı-İran sınırını kolaylıkla geçerek Anadolu'daki isyan faaliyetlerine katılmışlardır. Ayrıca yine bu bölgelerden Osmanlı içindeki Ermenilere, silah ve teçhizat taşıyarak isyanların daha da büyümesi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti Bu yüzden sınırın korunması için, askerî bazı tedbirler almıştır. İran yönetiminin Ermenilere pasaport temini ve sınırından geçiş kolaylığı temin ettiği görülmüştür.

Diğer taraftan Ermenilerin Türkiye'deki olaylar nedeni ile İran'a kaçtıkları da bilinmektedir. İran'ın o tarihlerde önemli miktarda Ermeni nüfusun yaşadığı Van vilayeti ile sınır olması bölgedeki hareketliliği artırmıştır.

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ssadik@aku.edu.tr.

Bu bildiride Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri, Genelkurmay ATASE Arşivi belgeleri esas olmak üzere d6nemin basını ve hatıralar ve araştırma eserler değerlendirilmek suretiyle Ermeni meselesinin Osmanlı İnan ilişkilerine etkileri somut bir şekilde ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İnan, Ermeni Meselesi, İsyen, Rusya.

**THE EFFECTS OF THE ARMENIAN ISSUE ON THE
RELATIONSHIP BETWEEN TURKEY AND IRAN (BETWEEN 1914
AND 1918)**

ABSTRACT

Turkey and Iran have long been two important neighbours. Unsurprisingly, events happening in one country have had an influence on the other. For this reason, both Turkey and Iran follow events in their neighbour country closely.

The Armenian Issue has been a topic of concern to both sides. Armenians lived in both Iranian and Ottoman countries. Iranian territories at the time of attacks to Anatolia were sometimes used as a station during Armenian outbreaks. This is because of two important reasons. First, the border security of Iran was debilitated as a result of foreign attacks during the period that rendered them powerless. It should also be remembered that England and Russia were effective in revealing the suppression of the Armenian issue and got hold of Iran.

Second, the rivalry between the Ottomans and Iran goes back many years. At the base of this rivalry, there was a struggle between Shia and Sunni. The conflict on the borders always remained on the agenda. Depending on this, seizures and raids of the tribes around the border in the neighbour country were one of the basic problems. As a result of this, Armenian committee members organizing especially in Tabriz, Salmas, Hoy, Makü, and Urmiye, in Iran, joined in outbreak activities in Anatolia by passing the Ottoman- Iranian border easily after completing necessary preparations.

Moreover, the outbreaks were enlarged further by providing weapons and armaments from these regions for the Armenians in the Ottoman Empire. For this reason, the Ottoman Empire had to take some military precautions for the protection of the border. It was seen that the Iranian government supplied the Armenians with passports and ease of passage from the border.

On the other hand, it is also known that the Armenians escaped on Iran due to the happenings in Turkey. The fact that Iran had a border with Van province where a substantial number of Armenians lived during those dates increased the mobility in the region.

In this report, the effects of the Armenian issue on the Ottoman- Iran relations will be analysed by evaluating the media, memories, and research pieces from those times based on the documents of The Ottoman Archives of the Prime Ministry and the Turkish Military Archive.

Key Words: Ottoman Empire, Iran, Armenian Issue, Outbreak, Russia.

GİRİŞ

İran, Türkiye'nin önemli komşularından birisidir. Bu sebeple bölgedeki siyasi gelişmeler her iki ülkeyi de ilgilendirmektedir. Ermeni meselesini de bu merkezde ele almak gerekir. Bu meselenin en önemli kaynağı Ermeni nüfusun mevcudiyetidir. Fakat İran'da Türkiye'ye oranla Ermeni nüfus çok daha azdı. İran'da Ermenilerin en yoğun bulunduğu bölge Azerbaycan Eyaleti idi. Hatta Azerbaycan Ermeni Piskoposluğu'nun merkezi de Tebriz'de idi.

Öte yandan bağımsız Ermenistan Devleti hayali kuran Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni örgütleri Osmanlı topraklarını da içeren, Nahçıvan, Erivan ve Tebriz'in dâhil edildiği bir Ermeni devleti planlamışlardı. Görüldüğü üzere başlangıçta hedef ülkeler arasında İran da vardı. Fakat uygulama safhasında Ermeni terör örgütleri İran'dan toprak talebini dillendirmediler. Belki de bu tavin en önemli sebebi İran'daki Ermeni nüfusun azlığı idi. Bu yüzden İran hiç bir zaman Ermenilerin kendi topraklarını hedef aldığı endişesine kapılmadı. Ermeni meselesi İran'da rahatsız edici bir olay olarak algılanmadı. Blakis ezeli rakip olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ni yıpratma ve yola getirme aracı olarak görüldü.

Bununla birlikte iki devlet arasındaki sorunların çözülememiş olması Ermeniler için elverişli bir ortam oluşturuyordu. Zira sınırlar sorunu çözümlenmiş değildi. Sınırın kontrol edilememesi hali söz konusuydu. Aşiretlerin diğer ülke aşiretlerine saldırıları ve sınır ihlalleri sıklıkla yaşanıyordu. İki ülke arasında mezhep farkından kaynaklanan sorunlar devam ediyordu. İran'ın Osmanlı Devleti kontrolünde yürütülmek istenen İttihadı İslam siyasetine karşı çıkıyordu.

Bunun sonucunda Ermeni meselesinin başlangıcından itibaren İranlı Ermeniler Türkiye'deki terör olaylarında boy gösterdiler. 1895 yılında gerçekleşen İstanbul'daki Ermeni olaylarına birçok İran Ermenisinin de katıldığı tespit edilmiştir. Yine 1 Haziran 1896 tarihinde gerçekleşen Van isyanı sırasında silahların büyük bir kısmı İran ve Kafasya yolu ile temin edildiği anlaşılmıştır. 1895 Sason İsyanı'nda İran'a göç eden Ermeniler önemli rol oynamışlardı. 1896 Osmanlı Bankası baskınına katılanlardan birisi Şahbaz isimindeki İran Ermenisiydi.

Diğer taraftan İran'da Ermenilerden yana tavır koyan devlet adamları da vardı. Roma büyükelçiliği de yapan önemli gazeteci ve düşünürlerden Mirza Malkom Han, İran'ın Petersburg, Londra ve İstanbul büyükelçiliği ve İran Dışişleri bakanlığı görevlerinde bulunan Mirza Muhsin Han, Sirac'üssaltana

bunlar arasındadır. Bunun dışında Ermenilerin rüşvet ile elde ettikleri devlet memurları da ardı.

İlavaten İranlı bazı müctehidler de Ermenilerin verdiği mücadeleyi desteklemişlerdir. Hatta bunu belirten fetvalar bile yayınlamışlardır. Bunlar arasında Tebrizli Mirza Cevad Ağa ve Muhammed Çerbanı zikredilebilir.¹

1. TEHCİR VE ERMENİLER

1.1. İranlı Ermeni Komiteciler

İranlı Ermenilerden de komite faaliyeti içerisinde bulunanlar olmuştur. Örneğin İskenderiye'deki Ermeni İhtilal Cemiyeti'nin başkanlığını İran Ermenilerden Musa Han yürütmekte idi.²

Hatta İran Büyükelçiliğinde ve konsoloshanelerinde görev yapan komite mensubu olduğu düşünülen Ermeniler de vardı. Hatta İstanbul'daki İran Büyükelçiliği doktorlarından Bazilhan komite mensubu olması ve bozguncu tavırları nedeni ile tutuklanmıştı. İran Büyükelçiliğinin müdahalesi üzerine bu kişi Osmanlı topraklarını terk etmesi kaydıyla tahliye edilmişti.³ Ancak, Bazilhan İstanbul'da oyalanarak sınır dışına çıkmak istememişti. Bunun üzerine İstanbul Polis Müdüriyeti bahsi geçen kişinin sınır dışı edilmesini üst makamlardan talep etmiştir.⁴ Bunun üzerine Bazilhan'ın ailesi ile birlikte sınır dışına çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁵ Bilahare adı geçen kişi 15 Mayıs 1915 tarih ve 97 numaralı tezkere ile güçlü bir şekilde yeniden uyarılmıştır.⁶ Ancak, 26 Mayıs tarihi itibarıyla Bazilhan'ın hala ülkeyi terk etmediği görülmüştür. Dışişleri Bakanlığı aynı tarihle İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda adı geçen kişinin Osmanlı Devleti sınırları dışına çıkarılması için İran Büyükelçiliği ile irtibata geçildiği bilgisini vermiştir. Buna göre Bazilhan aile fertleri ile ilgili işleri yoluna koyarak iki güne kadar onlarla beraber Osmanlı sınırını terk edecektir.⁷

¹ Bu hususlarda geniş bilgi için bkz. Gökhan Bolat, **Ermeni Meselesi'nde İran'ın Rolü ve Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri (1876-1909)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2010.

² **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, A.MTZ, Dosya: 9D, Gömlek: 315 13, 16 Şevval 1332/7 Eylül 1914.

³ **BOA**, DH.EUM. 2. Şb, Dosya: 7, Gömlek: 33, Lef: 4, Tarih: 1333 B 12/ 13 Mayıs 1331/ 26 Mayıs 1915.

⁴ **BOA**, DH.EUM. 2. Şb, Dosya: 7, Gömlek: 33, Lef: 1, 12 Receb 1333 / 13 Mayıs 1331/ 26 Mayıs 1915.

⁵ **BOA**, HR. SYS, Dosya: 2879, Gömlek: 26, 17 Mayıs 1915.

⁶ **BOA**, DH.EUM. AYŞ, Dosya: 19, Gömlek: 42, 17 Ağustos 1335/ 1919.

⁷ **BOA**, DH.EUM. 2. Şb, Dosya: 7, Gömlek: 33, Lef: 6, 12 Receb 1333/ 13 Mayıs 1331/ 26 Mayıs 1915.

Yine Samsun'da yaşayan İranlı Ermenilerden Vahan Ohenesyan'ın Taşnaksudyun Komitesi üyesi olması, hal ve hareketlerinin şüphe uyandırması nedenleri ile önce Kayseri'ye gönderilmesine karar verilmiştir. Fakat hastalığı yüzünden sevki gerçekleşmemiştir. İçişleri Bakanlığı bilahare bu kişinin jandarma eşliğinde Zor livasına gönderilmesini kararlaştırmıştır.⁸ Bu karar Emniyeti Umumiye Müdüriyeti tarafından 29 Nisan 1916 tarihinde Canik Mutassarrıflığına bildirilmiştir.⁹ Ancak, bilinmeyen bir sebepten dolayı tehirden vazgeçilerek Samsun'da gözetim altında tutulmuştur.¹⁰ Bu kararın alınmasında kişinin hastalığının devam etmesi ya da İran Büyükelçiliğinin müdahil olması rol oynamış olabilir.

Komitecilerden bir diğeri de Mirza oğlu Balasan'dır. Balasan 15 Mayıs 1915 tarihinde İran Büyükelçiliği'ne müracaat ederek tahliyesinin sağlanmasını istemiştir. O, dilekçesinde Beyoğlu'nda Hamalbaşında bulunan Ermenice Azadamard gazetesinde çaycılık ve kahvecilik yaparken 24 Nisan 1915 Cumartesi akşamı Osmanlı Devleti Polis memurları tarafından bu gazeteye yapılan baskın neticesinde kendisinin de yakalanıp götürüldüğünü ifade etmiştir. Elbise ve eşyalarını dahi almasına izin verilmeden, hakkında hiç bir inceleme yapılmadan Ayaş'a sürüldüğünü iddia etmiştir. Balasan hiç kimseyi tanımadığı böyle bir yerde fakr ü zaruret içerisinde kaldığını, tutukluluk halinin sona erdirilmesini ve normal hayatına döndürülmesini talep etmiştir.¹¹

1.2. İran Ermenilerinin Tehciri

Ermeni tehcirinin uygulandığı dönemde Osmanlı yetkilileri yabancı ülke vatandaşı olan Ermenilerini de sıkı bir şekilde takip etmek istemiştir. Bu amaçla valiliklere yazılar yazılmış,¹² çeşitli ülkelerin konsolosluklarında görevli bulunan Ermeni memur ve görevliler hakkında bilgi toplanmıştır.¹³

Bu arada tehirden kurtulmak isteyen Ermenilerin İran üzerinden yurt dışına kaçma ihtimali Osmanlı yetkilileri tarafından göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin bir belgede elde ettiği pasaportla Bulgaristan'a firar etmek

⁸ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 74, Gömlek: 10, Lef 2, 26 Cemaziyelahir 1334/ 17 Nisan 1332/ 30 Nisan 1916.

⁹ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 74, Gömlek: 10, Lef: 4, 26 Cemaziyelahir 1334/ 17 Nisan 1332/ 30 Nisan 1916.

¹⁰ BOA, DH.EUM. 2. Şb, Dosya: 21, Gömlek: 33, Tarih: 21 Receb 1334/ 11 Mayıs 1332/ 24 Mayıs 1916.

¹¹ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 71, Gömlek: 23, 1 Receb 1333/ 2 Mayıs 1331/ 15 Mayıs 1915

¹² BOA, DH.ŞFR, Dosya:511, Gömlek: 148, Tarih: 1331 Şu 21.

¹³ BOA, DH.ŞFR, Dosya:545, Gömlek: 80, 1 Şubat 1332/ 14 Şubat 1917.

üzere iken yakalanarak 2 Ağustos 1915 tarihinde dâhile sevk olunan manifatura tüccarı Bitlisli Simbat Kırkoyan'ın tutulduğu yerden firar ederek Beyrut'a ve oradan da Halep ve Musul'a geçtiği, İran üzerinden Rusya'ya kaçmak üzere iken İstanbul'da bulunan dostlarından para talep etmesi üzerine yeri tespit edilerek yakalandığı bilgisi yer almaktadır.¹⁴

Diğer taraftan belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bir kısım İran vatandaşı Ermeni'nin de tehcirine başlanmıştır. Örneğin İranlı Bıcağcı Moses Sahafyan ile Mirza oğlu Balasan ve Fenerciyan isimli şahıslar Ayaş'a sürgün edilmişlerdir.¹⁵ Ancak, bunların İran'a mı yoksa Suriye'ye mi gönderilecekleri meselesi çeşitli devlet kurumları arasında yazışmalar yapılmasına yol açmıştır.¹⁶ Bilahare İranlı Ermenilerin tehcirinden vazgeçildiği görülmektedir. 17 Ekim 1915 tarihli bir belgede Çankırı'dan Ankara'ya gönderilmiş olan İran vatandaşı Ermenilerden Mıgırdıç İstepenyan'ın ailesiyle İran'a gitmek üzere jandarma korumasında İstanbul'a iade edilmesi emredilmiştir.¹⁷ Yine Osmanlı sınırları dışına çıkarılmasına karar verilen bir başka İranlı da Karin veledi Mardiros Zozikyan'dır.¹⁸

Bütün bunlara rağmen İranlı Ermenilerin tehcir edilip edilmeyeceğine karar veremeyen valiler olmuştur. Örneğin Canik Mutasarrıfı Kemal Bey 25 Şubat 1916 tarihinde Bakanlığa müracaat ederek İran vatandaşı Ermenilerin sevke tabi olup olmadıklarını sormuştur.¹⁹

Bu dönemde binlerce Ermeni, Türkiye'den İran'a kaçmıştır.²⁰ Bunların çoğunluğunun savaş bitiminde geri dönmedikleri, İran'da kaldıkları görülmüştür.²¹

¹⁴ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 58, Gömlek: 20, Lef: 2, 14 Teşrinisani 1332/ 27 Kasım 1916. Oysa diğer belgeler bu kişinin kaçmadığını jandarma ve polis nezareti altında Halep'e ve Musul'a getirildiğini ortaya koymaktadır. BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 58, Gömlek: 20, Lef: 8, 19 teşrinisani 332/ 2 Aralık 1916; BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 58, Gömlek: 20, Lef: 5, 23 Teşrinisani 1332/ 6 Aralık 1916.

¹⁵ BOA, DH.EUM. 1. Şube, Dosya: 6, Gömlek: 10, 12 Receb 1335 / 4 Mayıs 1917.

¹⁶ BOA, DH.ŞFR, Dosya:62, Gömlek: 228, Tarih: 29 Cemaziyevvel 1334/ 21 Mart 1332/ 3 Nisan 1916.

¹⁷ BOA, DH.ŞFR, Dosya:57, Gömlek: 57, Tarih: 1333 Z 08. 4 Teşrinievvel 1331/ 17 Ekim 1915

¹⁸ BOA, DH.ŞFR. 04, Dosya: 421, Gömlek: 21, Tarih: 1916 06 16.

¹⁹ BOA, DH.ŞFR, Dosya:510, Gömlek: 109, 17 Şubat 1331/ 1 Mart 1916.

²⁰ Bolat, a.g.t., s. 40.

²¹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli Sürgün mü Soykırım mı?, Belgeler*, s. 19. (<http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/01.pdf>)

1.3. İran Büyükelçiliğinin Vatandaşlarını Koruma Çabaları

İran devletinin vatandaşı olan Ermenileri korumaya yönelik faaliyetlerde bulunduğu görülmüştür. Örneğin büyükelçilik Samsun'da yaşayan vatandaşlarından Vahan Karacadağı'nın sürgün edilmesini engellemeye çalışmıştır. Bir kaza sonucunda malul kalan bu kişinin sürgün edilmesinden vazgeçilmesini 21 Mayıs 1916 tarihli ve 194/10 numaralı yazısı ile Osmanlı Dışişleri Bakanlığında talep etmiştir. Dışişleri Bakanlığı bu talebi İçişleri Bakanlığına iletmıştır.²²

Bu arada askeriye tarafından İstanbul'dan Ankara'ya sevk edilen 18 İranlı, İran Büyükelçiliğine müracaat ederek yardım talebinde bulunmuştur.²³ Bu kişiler 8 Mart 1916 tarihinde Eskişehir'den büyükelçiliğe bir telgraf çekerek şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Bu telgrafta jandarma eşliğinde Ankara'ya sevk olunmak üzere yola çıkarıldıklarını, Eskişehir'de pasaportlarına el konulduğunu bildirerek kendilerine yardım edilmesini istemişlerdir.²⁴ Söz konusu telgrafın İran Büyükelçiliğine gönderilebilmiş olması İçişleri Bakanlığı yetkililerini rahatsız etmiştir. Bakanlık tarafından bu amaçla Eskişehir Mutasarrıflığına gönderilen 21 Mart 1916 tarihli yazıda söz konusu telgrafın kimin tarafından ve ne suretle keşide edildiğinin incelenmesi ve sonucunun bildirilmesi talep edilmiştir.²⁵

İran Büyükelçiliği tehcir ve sürgüne tabi tutulan İran vatandaşı Ermenilerin menkul ve gayrimenkul mallarının korunması için de Türk makamlarına başvurmuştur.²⁶ Örneğin 28 Şubat 1916 tarihiyle Dışişleri Bakanlığına yaptığı bir müracaatta İran vatandaşı Kırkor Kürkçüyan'ın İzmit'teki mallarının iadesinin sağlanmasını talep etmiştir. Bu amaçla adı geçen kişinin İzmit'e gidip gelmesini sağlamak amacıyla Polis Müdüriyeti Umumiyesi tarafından seyahat belgesi verilmesini istemiştir.²⁷ Geçmişte İzmit'te tütün ticareti ile meşgul olmuş olan Kürkçüyan ailesi Mondros Ateşkes Anlaşması sonrasında çıkarılan geri dönüş kararnameşi gereğince müracaatlarını yenilemişlerdir. Onlar İran

²² BOA, DH.EUM. 2. Şb, Dosya: 22, Gömlek: 4, Tarih: 1334 Ş 02 /22 Mayıs 1332/ 4 Haziran 1916.

²³ BOA, DH.EUM. 5. Şb, Dosya: 23, Gömlek: 1, Lef: 3, 26 Cemaziyelevvel 1334/ 17 Mart 1332/31 Mart 1916

²⁴ BOA, DH.EUM. 5. Şb, Dosya: 23, Gömlek: 1, Lef: 5, 26 Şubat 1331/10 Mart 1916.

²⁵ BOA, DH.EUM. 5. Şb, Dosya: 23, Gömlek: 1, Lef: 13, 8 Mart 1332/ 21 Mart 1916

²⁶ BOA, HR. SYS, Dosya: 2881, Gömlek: 24, Tarih: 1915 11 01.

²⁷ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 19, Gömlek: 3, lef: 8, 15 Şubat 1331/28 Şubat 1916.

vatandaşı oldukları halde tehcire tabi tutulduklarını, İzmit'te bulunan emlaklarını üç ay içinde satmaya mecbur edildiklerini iddia ederek emlaklarının iadesini talep etmişlerdir.²⁸

1.4. Ermenilerin Tazminat istemesi

Bilindiği gibi Mondros Ateşkes Anlaşması sonrasında tehcir edilen Ermeniler Osmanlı Devleti'nden tazminat talep etmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda İranlı Ermeniler de tehcirle bağlantılı olarak tazminat talebinde bulunmuşlardır. Bunlardan bir tanesi İran'ın İstanbul Büyükelçiliği doktorlarından Bazilhan'dır. Bu kişi komite mensubu olması nedeni ile Türkiye dışına çıkarılmıştı. Bazilhan ikamet etmekte olduğu Bulgaristan'dan 3 Temmuz 1919 tarihinde İstanbul İran Büyükelçiliğine bir telgraf çekerek müracaatta bulunmuştur. O, Osmanlı Devleti tarafından suçsuz yere ansızın tutuklandığını, İran Sefaretinin müracaatı üzerine tahliye edilerek sınır dışı edildiği bildirmiştir. Bulgaristan'a gitmeyi tercih ettiğini belirten Bazilhan bu süreçten dolayı masraflarının arttığını, çeşitli zorluk ve sıkıntılar yaşadığını, İstanbul'da çalıştığı sırada elde ettiği birikimini tükettiğini, manen ve maddeten çok zarar gördüğünü ifade etmiştir. Beden sağlığını da yitirdiğini iddia eden Bazilhan artık çalışamaz hale geldiğini öne sürerek maddi, manevi ve bedenî zararlarına karşılık en az 5.000 altın Osmanlı lirası tazminatın Osmanlı Hükümeti tarafından kendisine ödenmesini sağlanmasını istemiştir.²⁹

1.5. İran Kökenli Ermenilerin Seyahatlerine Getirilen Sınırlamalar

Ermeni olayları ile bağlantılı olarak yabancı ülke vatandaşı Ermenilerin de seyahatlerine sınırlamalar getirilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin 24 Ağustos 1915 tarihli bir yazısında tebası ne olursa olsun Ermenilerinden yurt dışına çıkmak isteyenler hakkında Karargâh-ı Umumiye haber verilmesi, oradan gelecek cevaba göre harekât edilmesi emreilmiştir.³⁰

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermenilerin yurt içi seyahatlerine sınırlama getirilmiştir. Bu sınırlama İran Ermenileri için de geçerli idi. İçişleri Bakanı Talat Paşa Eskişehir Mutasarrıflığına gönderdiği bir yazıda İran tebaasından olan Ermenilerin de diğer Ermeniler gibi bakanlıktan izin alınmadıkça buldukları yerlerden ayrılmalarına veya İstanbul'a gitmelerine müsaade edilmemesi talimatını vermiştir.³¹

²⁸ BOA, ŞD, Dosya: 3154, Gömlek: 33, Tarih: 29 Receb 1337/ 30 Nisan 1335/ 1919.

²⁹ BOA, DH.EUM. AYŞ, Dosya: 19, Gömlek: 42, lef: 3, 3 Temmuz 1 335/ 1919.

³⁰ BOA, DH.ŞFR, Dosya: 485, Gömlek: 54, 11 Ağustos 1331/ 24 Ağustos 1915.

³¹ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 35, Gömlek: 28, lef: 5, 2 Nisan 1333/ 2 Nisan 1917.

Hatta İran konsolosluk görevlisi Ermeniler dahi bu kurala tabi idiler. Bu sebeple Samsun İran Karperdzalığı tercümanı Ermeni Behram Efendi'nin İstanbul'a gitmesine izin verilip verilmeyeceği İçişleri Bakanlığına sorulmuştur.³²

Dönemin şartları gereğince güvenilir Ermeniler dahi sıkı bir soruşturmadan geçirilmişlerdir. Örneğin geçmişte Düyunu Umumiye Ankara Başmüdürlüğü, Konya ve İzmir Başmüfettişliği görevlerinde bulunmuş olan İranlı Arhancıyan Efendi hakkında soruşturma yapılmıştır. Soruşturma neticesinde bu kişinin geçen zaman içerisinde herhangi bir olumsuz tavrı gözlenmediği Polis Müdüriyeti Umumiyesi tarafından rapor edilmiştir.³³ Adı geçenin görev gereği olarak İzmir'den İstanbul'a gelmesine izin verilmesi kurumlar arası bir kısım yazışmalar neticesinde mümkün olabilmıştır.³⁴

1918 yılı içerisinde bile İranlı Ermenilerin Türkiye'deki seyahat serbestileri sınırlandırılmış vaziyette idi. Örneğin Beyoğlu'nda babası ve Paris adındaki erkek kardeşi ile birlikte ikamet eden Nikoli veledi Hristo İzmir'e gitmek üzere izin istemişti. Rumeli hanının altında şekerçilik yapan kardeşinin yanında çalışan bu kişinin kötü hali tespit edilememişti. Buna rağmen güvenilir olmaması ve İzmir'e gitmesinde zaruret bulunmadığı gerekçeleriyle izin verilmemiştir.³⁵

Oseb Veledi Abraham da İstanbul'da Nuri Osmaniye'de ticaret ile meşgul idi. Trabzon'da açıcılık yapan erkek kardeşi Yakob'u ziyaret etmek amacıyla seyahat varakası talep etmiştir.³⁶

Bu arada Ermeniler ile ilgili gelişmelere Millî Mücadele Döneminde de bigâne kalınmamıştır. Örneğin 26 Haziran 1919 tarihinde Erzurum Valiliği'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta Iğdır'dan Bayezid'e gelip İran'ın Avacığ tarafına hareket eylediği bildirilen İngiliz subayı ile maiyetindeki Ermeni tercümanının faaliyetlerine dikkat çekilmiştir. Buna göre bu kişiler Ermeni dostu Avacığ hâkimi ile görüşerek 7 Haziran günü oradan ayrılmışlar, Karabulak yoluyla tekrar Iğdır'a hareket etmişlerdir.³⁷

³² BOA, DH.ŞFR, Dosya:567, Gömlek: 37, Tarih: 1333 E 27.

³³ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 40, Gömlek: 17, Lef: 7, 31 Mayıs 1333/ 1917.

³⁴ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 40, Gömlek: 17, Lef: 12, 15 Temmuz 1333/ 1917.

³⁵ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 66, Gömlek: 41, 20 Kanunisanı 1334/ 20 Ocak 1918.

³⁶ BOA, DH.EUM. 2. Şube, Dosya: 51, Gömlek: 33, 24 Cemaziyelahir 1336/ 6 Nisan 1334/ 1918.

³⁷ BOA, DH.EUM. AYŞ, Dosya: 15, Gömlek: 89, Lef: 3, 26 Haziran 1335/ 1919.

2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE İRAN ERMENİLERİ

2.1. İran'daki Ermeni Kuvvetleri

Birinci Dünya Savaşı döneminde İran'da yaşanan Türk-Rus mücadelesinde Ermenilerin net bir şekilde Ruslardan yana tavır koydukları görülmüştür. Ermeniler ya bizzat Rus kuvvetlerinin içerisinde yer almışlar ya da yardımcı pozisyonda kalmışlardır. Bu arada Osmanlı Devleti yurt dışı temsilcilikleri vasıtasıyla da Kafkasya ve İran hududundaki Rus ordularına katılan Ermeni çeteleri ve faaliyetleri hakkında bilgi toplamaya çalışmıştır.³⁸

6 Eylül 1914 tarihli bir istihbarat belgesinde Hoy ile Van arasında yer alan Kahrik köyünde 2 bin talimsiz Ermeni'nin bulunduğu istihbar edilmiştir.³⁹ 1915 yılı Ağustos ayı başlarında İran içerisinde Rumiye'de savunma hazırlığı yapan Rus kuvvetlerinin arasında eski tüfeklerle silahlendirilmiş olan Ermeniler ve Keldaniler de vardı.⁴⁰

1915 yılı Kasım ayı içerisinde ise Rumiye civarındaki üç köyü ele geçiren Ruslar Ermeniler vasıtasıyla Müslüman ahaliye baskı uygulamışlardır. Bu durumda XII. Kolordu Kumandanı Vekili Cevdet Bey Ermenilerin aşiret kuvvetleriyle yola getirilmesinin düşünmüş, başarısız olunması durumunda ise düzenli ordudan kuvvet sevkine karar vermiştir.⁴¹

Yine 7 Mayıs 1916'da taarruza geçen Çernazobov kuvvetleri arasında Ermeniler de vardı. 1 süvari alayı, 2 top, 500 Ermeni, Nasturi, bir miktar İranlı'dan oluşan bir kol Merkuvar'dan Deriraş-Şemdinan-Diz istikametinde taarruza geçmişti.⁴² 26 Temmuz 1916'da Musul Grubu Bölgesinde Ermeni destekli Rus kuvvetleri 22. Alay'ın sol kanadını tehdit ederek Derbend Boğazı'nı zorlamaya başlamışlardı. 27 Temmuz'da karşılıklı ve yoğun saldırılar devam etmiştir.⁴³

³⁸ BOA, HR.SFR. 04, Dosya: 894, Gömlek: 16, Tarih: 13 Eylül 1915; BOA, SFR. 04, Dosya: 274, Gömlek: 30,23 Ağustos 1915; BOA, HR. SYS, Dosya: 2880, Gömlek: 11, 30 Ağustos 1915.

³⁹ BOA, DH.EUM.KLU, Dosya: 3, Gömlek: 6, Lef: 2, 24 Ağustos 1330/ 6 Eylül 1914.

⁴⁰ Askeri Tarih Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASEA); Klasör (K): 195, Dosya (D):250/825, Fihrist (F): II.

⁴¹ ATASEA; K: 17, D:263/81, F:30.

⁴² ATASEA; K:178, D:278/834, F:71,71-1; Mehmet Kenan, **Büyük Harpte İran Cephesi**, C II, İstanbul, 1928, C II, s. 157.

⁴³ M. Kenan, C II, s. 173-175,178; Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 182.

Revandiz Cephesi'nde yer alan Rus kuvvetleri içerisinde 1 Ermeni Drojin Taburu da yer alıyordu.⁴⁴ 1916 yılı sonuna kadar Çernazobov'un emrinde toplanan kuvvetler, iki piyade alayı ile Ermeni ve Gürcü milislerinden teşekkül etmiş “Hudut Tümeni” adı verilen bir piyade tümeni idi.⁴⁵

Öte yandan Ruslar'ın Selmas'ın güneyinde Ermeni ve Nasturileri iskân ettikleri de gözlenmiştir.⁴⁶

Bununla birlikte Hınçaklar, Türk ordusunun İran'da Azerbaycan Eyaleti topraklarına girmesi üzerine tüm Ermeni örgütlerini birleştirerek ortak bir savunma hattı oluşturmuşlardır. Birçok örgüt üyesi Adranik Ozanyan'nın gönlü ile Ruslara katılmıştır.⁴⁷

2.2. Savaş ve Ermeni Halk

İran Ermenilerinin de Ruslarla birlikte hareket ettikleri gözlenmiştir. Örneğin 1915 yılı Ocak ayında Teşkilatı Mahsusa birlikleri Selmas'ı işgal etmişlerdi. Bunun üzerine Selmas'daki Ermeni ve Nasturiler Ruslarla beraber firar ederek köyleri boşaltmışlardır. Ermeni köylerinde sadece birkaç ihtiyar ve küçük çocuklar kalmıştı.⁴⁸

General Tcherenozanbow Tebriz'i Türklerden geri alarak Ermeni katedralini ziyaret ettiğinde buradaki Ermeni halk tarafından sevinçle karşılanmıştı. Ermeniler Rus imparatoru ve İran şahı için dua etmişlerdi.⁴⁹

Yine 13. Osmanlı Kolordusunun 11 Ağustos 1916 tarihinde Hemedan'ın işgali üzerine Ermeniler de diğer Rusçular da büyük bir korku içerisinde Tahran'ı terk etmeye başlamışlardır.⁵⁰ Ermeniler genellikle Mazenderan'a kaçmışlardır.⁵¹ Tahran Sefareti Maslahatgüzarı Nüzhet Bey Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 18 Eylül 1916 tarihli telgrafında Tahran'daki Ermeniler'in hemen büyük çoğunluğunun hicret ettikleri bilgisini vermiştir.⁵² Tahran'da kalan Ermeniler ise İran Şahı'na müracaat ederek Osmanlı Ordusu'na karşı kendilerinin can ve mal güvenliklerinin teminini istemişlerdir.⁵³ Bunun üzerine İran

⁴⁴ ATASEA; K: 199, D:260/838, F:60.

⁴⁵ , W.E.D. Allen & Paul Muratov, **Kafkas Harekâtı 1828-1921**, Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966, s. 412-413,414.

⁴⁶ M. Kenan, C II, s.123.

⁴⁷ Bolat, a.g.t., s. 98-99.

⁴⁸ BOA, DH.EUM. 2. Şb, Dosya: 3, Gömlek: 66, Tarih: 31 Kânunuevvel 1330/ 13 Ocak 1915.

⁴⁹ BOA, HR.SYS, Dosya: 2109, Gömlek: 7, Tarih: 1915 02 01.

⁵⁰ ATASEA; K: 4276, D: 53/584, F: 35.

⁵¹ ATASEA; K: 200, D: 252/840, F: 49 ; K: 4278, D:58/581-A, F: 3-16.

⁵² BOA, HR.SYS, Dosya: 2339, Gömlek: 103,Lef: 6, 5 Eylül 1332/ 18 Eylül 1916.

⁵³ ATASEA; K: 200, D: 252/840, F: 92; K: 4279, D: 497/61, F: 5,5-24,5-25.

Hükümeti Tahran'daki Osmanlı büyükelçisini uyarmış, Ermenilerin İran vatanı olmaları dolayısıyla şah hazretlerinin himayesi altında bulduklarından Türk büyükelçiliği tarafından teminat verilerek muhaceretin önünün alınmasını istemiştir. İran ayrıca Tahran'ın önemli Ermenilerinden olduğu anlaşılan Panik Tomanyan'ın Enzeli'den Tahran'a dönmesine müsaade edilmesini de rica etmiştir.⁵⁴

Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti İran içerisinde aşiretlerin ve İranlıların saldırısına uğrayan Ermeni sivillerini korumaya yönelik tedbirler almıştır. Örneğin Sine'de Serdar Reşid ve Sine ileri gelenleri Ermeni ve Keldaniler tarafından terk edilen 100 bin tumana yakın emvale de el koymuşlardı.⁵⁵ Bu tür gelişmeler üzerine İslam ve Hristiyan köylerine tecavüz ve yağmaya teşebbüs eden aşiretlerden yakalananlar kurşuna dizilerek asayiş temin edilmeye çalışılmıştır.⁵⁶ Bütün bunlara rağmen Türk ordusunun Azerbaycan Eyaletini ele geçirmesi ve Bolşevik İhtilali sebebi ile Ermenilerden büyük gruplar halinde daha güvenli addettikleri Tahran'a göç etmeye başlamışlardır.⁵⁷

2.3. Bolşevik İhtilali Sonrası İran Ermenileri

Bilindiği üzere İran Ermenileri Bolşevik İhtilali'ne kadar Ruslarla işbirliği yapmışlardır. İhtilal sonrasında da İngilizlerle birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Tahran Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına gönderilen 25 Mart 1918 tarihli bir telgrafta Tahran'daki Ermenilerin silahlandıkları, ülkede asayiş ve emniyetin bozuk olduğu bilgisi verilmiştir. Ayrıca, Ermeni çetelerinin teşkiline memur bir İngiliz subayı ile üç Danimarkalıının İttihad-ı İslam Cemiyeti Ordusu kumandanı Mirza Küçük Han tarafından esir edildiği haber verilmiştir.⁵⁸

Görüldüğü üzere İranlılardan Ermenilerle çatışan yerel güçler de mevcuttur. Maku hâkimi de her köyden beşer asker yazmak suretiyle topladığı birlikle Nahçıvan'da Müslümanlara saldıran Ermenilere karşı sevk etme kararı almıştır.⁵⁹

Diğer taraftan Kuzey İran'da gerçekleşen Ermeni faaliyetleri ile ilgili olarak 9. Ordu Komutanlığının gönderdiği telgraflar önem arz etmektedir.⁶⁰

⁵⁴ BOA, HR.SYS, Dosya: 2339, Gömlek: 103, Lef: 9, 16 Eylül 1916.

⁵⁵ ATASEA; K; 4278, D: 58/581-A, F:10-1,17-1.

⁵⁶ BOA, DH.EUM. 2. Şb, Dosya: 3, Gömlek: 66, Tarih: 31 Kanunuevvel 1330/ 13 Ocak 1915.

⁵⁷ Bolat, a.g.t., s. 50.

⁵⁸ BOA, HR.SYS, Dosya: 2341, Gömlek: 4, Lef: 2, 15 Haziran 1334/ 1918.

⁵⁹ BOA, DH.ŞFR, Dosya:631, Gömlek: 37, 21 Mayıs 1335/ 1919.

⁶⁰ BOA, BEO, Dosya: 4544, Gömlek: 340775, 28 teşrinisani 1334/ 28 Kasım 1918.

Şevki Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine gönderilen bir telgrafta Azerbaycan'ın Osmanlı kuvvetlerinin işgali altındaki aksamında emlak-i emiriye zarar verilmediği, tahribatın Ermeni ve Nasturiler tarafından gerçekleştirildiğinin İran memurları tarafından da tespit edilmiş olduğunu belirtmiştir.⁶¹

Bu arada Ermenilerin tecavüzlerini engellemek amacıyla Osmanlı kuvvetleri Hoy'a girmişti. İran Hükümeti Hoy'a gelen Osmanlı Ordusu Kumandanı'nın günlük 700 tümeni aşan ordu levazımâtını fakir yerli halka yüklediği suçlamasında bulunmuştur. Alış verişlerde Osmanlı kağıt parasının İran akçesi derecesinde kabul olunmasını da talep etmiştir.⁶²

Diğer taraftan Kuzey İran'da ve Azerbaycan'da Ermenilerin Müslüman halka yönelik katliamları başlamıştı. Bu sebeple Osmanlı Devleti, aleyhinde teşkilat yapmak ve Ermeni Nasturi eşkıyasına para yardımı etmekle suçladığı bazı Amerikalıları Tebriz'de tutuklanmıştı. Ancak, İran hükümeti kendi ülkesinde iç işlerine müdahale olarak algılanacak böyle uygulamalara göz yummak istememişti. İran Hükümetinin kefaleti altında olmak kaydıyla Amerikalıların tahliye edilmelerini talep etmiş ve bu talebini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişti.⁶³

İran'ın içişlerine karışıldığına dair bir başka şikâyet de İstanbul'daki İran maslahatgüzarı tarafından dillendirilmiştir. Maslahatgüzar İran Azerbaycan'ındaki Ermenilerin Osmanlı askerî tarafından mallarının yağmalandığı, ölümle tehdit edildikleri şikâyeti ile Osmanlı Dışişleri Bakanlığına müracaat etmiştir.⁶⁴

3. İRAN DEVLETİNİN TÜRKİYE'DE ERMENİ KÖKENLİ KONSOLOSLAR GÖREVLENDİRMESİ

İran devletinin Türkiye'deki konsolosluk görevlileri arasında Ermeni kökenliler de vardır. Örneğin 1915 yılı Ağustos ayında İran devletinin Bursa Şehbenderi Mösyö Kof yerine şehbenderhane tercümanı Osmanlı vatandaşı Bursalı Şişmanyen Efendi vekâleten getirilmiştir.⁶⁵ Bilahare İçişleri Bakanı Talat Paşa tarafından Hüdavendiğâr Vilayetine gönderilen 25 Ağustos 1915 tarihli bir yazıda Bursalı Şişmanyen Paronak'ın azledilmiş olması nedeni ile

⁶¹ BOA, HR.SYS, Dosya: 2341, Gömlek: 51, 11 Teşrinievvel 1918/ 11 Ekim 1918.

⁶² BOA, HR.SYS, Dosya: 2341, Gömlek: 17, Lef: 1, 10 Haziran 1334/ 1918.

⁶³ BOA, HR.SYS, Dosya: 2460, Gömlek: 52, 28 teşrinievvel 1334/28 Ekim 1918.

⁶⁴ BOA, HR. SYS, Dosya: 2456, Gömlek: 54, Tarih: 1918 07 22.

⁶⁵ BOA, DH.ŞFR, Dosya: 484, Gömlek: 15, Lef: 1, 3 Ağustos 331/ 16 Ağustos 1915.

tehcire tabi tutulması talep edilmiştir.⁶⁶ İzmir İnan Serkarperdazhanesi'nde ise İnan vatandaşı Ermenilerden Stefan Akçelyan Efendi viskonsolos, Artin Kuleyan da tercümanlık görevini yürütüyordu.⁶⁷

Bu arada Osmanlı devletinin İnan devletinin Türkiye'ye konsolos olarak tayin etmeyi planladığı İnan vatandaşı Ermeniler hakkında da inceleme yaptığı görülmüştür. Örneğin Halep İnan Konsolosluğuna tayin edilmesi düşünülen İranlı Davutyân Efendi hakkında tahkikat yapılması İçişleri Bakanlığı tarafından ilgili birimlere emredilmiştir.⁶⁸ Halep Valiliğinin incelemeleri neticesinde Davudyân Efendi'nin Musevi ve ticaret âleminde oldukça nüfuzlu olup, ahlaklı, ilim irfan sahibi, Osmanlı Devleti hakkında olumlu hisler taşıyan bir kişi olduğu, İnan Sehbenderliği'ne tayin edilmesinde herhangi bir sakınca bulunmadığı rapor edilmiştir.⁶⁹

Diğer taraftan İstanbul'daki İnan Konsolosluğu Şura-yı Devlet eski üyesi müteveffa Bedros Kuyumcuyan Efendi adına kayıtlı bulunan bir binada faaliyet göstermekteydi. Bu bina Daye Hatun Mahallesi'nde eski sadrazamlardan Abdullah Naili Paşa Vakfına kayıtlı idi.⁷⁰

4. VATANDAŞLIK MESELESİ

4.1.İnan Vatandaşı Olduğunu İddia Eden Ermeniler

Bazı Ermeniler İnan vatandaşı olduklarını iddia ederek bir kısım yükümlülüklerden kurtulmaya çalışmışlardır. Örneğin Kartal'da Meşeli Ayazmada oturan Bağos İplikciyan ile oğlu Pilmiyot İnan vatandaşı olduklarını iddia etmişlerdir. Fakat yapılan incelemede nüfus kayıtlarının Hüdavendiğâr vilayetinin Hoca Tayyib Mahallesinde olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple adı geçen kişilerle beraber Bağos'un diğer oğulları Diran İplikciyan ile Ertaki İplikciyan ve tüm aile fertlerinin Osmanlı vatandaşı olduklarının kesinleştiği ve ona göre muamele edilmesi ilgililere duyurulmuştur.⁷¹

Kendisini İnan vatandaşı gösteren bir başka Ermeni Beyoğlu'nda Feridiye caddesinde oturan Leon Gazarosyan'dır. O, İnan vatandaşı sıfatıyla Taksim polis merkezine 6 Mayıs 1915 tarihinde bir beyanname vermiştir. Bu kişinin

⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, Dosya:55, Gömlek: 222, 14 Şevval 1333/ 12 Ağustos 1331/25 Ağustos 1915.

⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, Dosya:539, Gömlek: 25, 19 Teşrinisani 1332/ 2 Aralık 1916.

⁶⁸ BOA, DH.ŞFR, Dosya: 75, Gömlek: 196, Tarih: 1335 C 28.

⁶⁹ BOA, DH.ŞFR, Dosya:553, Gömlek: 6, 30 Nisan 1333/ 1917.

⁷⁰ BOA, ŞD, Dosya: 90, Gömlek: 22, Tarih: 1338 Z 22.

⁷¹ BOA, DH.EUM. ECB, Dosya: 16, Gömlek: 12, Lef: 6, 21 Mart 1334/ 1918.

13 Mayıs 1915 tarihli ikamet tezkeresinde de kendisini İranlı göstermiştir. Fakat bilahare yapılan incelemelerde Osmanlı vatandaşı olduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden ikamet tezkeresi elinden alınmış, evrakları 22 Temmuz 1918 tarihinde askerlik şubesine gönderilmiştir. İlaveten sahte evrak düzenlemekten dolayı tutuklanma talebi ile adliyeye sevk edilmiştir.⁷²

Yine İran tebaası iddiasında bulunanlardan birisi de Hrand Balcıyan veled-i Manok'tur. Pangaltı'da Konstantin sokağında ikamet etmekte olan Manok Bayezid polis merkezine İran vatandaşı olduğuna dair beyanname vermiştir. Ancak, yapılan inceleme ve Tabiiyyet Müdüriyeti Umumiyyesi'nden alınan 16 Eylül 1920 tarihli tezkirede bu kişinin aslen Sivaslı ve Osmanlı tebaasından olduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine ikamet tezkeresi elinden alınmış, Yabancılar şubesindeki kaydının silinmesi kararlaştırılmıştır.⁷³

Bu arada bazı İran konsolosluklarının para karşılığı şüpheli Ermenilere Türkiye'de İran vatandaşı muamelesi görmeleri için ikamet tezkeresi verdikleri tespit edilmiştir. Örneğin 15 Temmuz 1918 tarihiyle Halep Vilayetinden İçişleri Bakanlığına gönderilen telgraf bu konu ile ilgilidir. Halep Valiliği İran konsolosunun İran vatandaşlarına verilmesi gereken fotoğraflı ikamet tezkeresini 25 altın karşılığında bazı şüpheli Ermenilere sattığı ihbarında bulunmuştur. Valilik bütün delilleriyle söz konusu usulsüzlük ve yolsuzluğun açığa çıkarıldığını da belirtmiştir.⁷⁴

4.2. Osmanlı Vatandaşı Muamelesi Gören İranlı Ermeniler

İran Büyükelçiliği Osmanlı vatandaşı muamelesi yapılarak askere alınmaya çalışılan İranlı Ermenilerin haklarını savunmak için çaba göstermiştir. Örneğin İran Büyükelçiliğinden 25 Aralık 1912 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanlığına gönderilen bir telgrafta Samatya'da karakol yokuşunda ikamet eden İranlı Simon veledi Agob Hekimyan'ın oğlu Mardirus'un Osmanlı Devleti tarafından askere alınmasının yanlış olduğu ifade edilmiştir. Harbiye Nezaret'i'nin bilgilendirilerek bu kişinin askerlik kaydının silinmesi talep edilmiştir.⁷⁵ Ancak, Osmanlı yetkilileri tehcir uygulaması döneminde bu ailenin tabiyetini yeniden sorgulamışlardır. Osmanlı Dışişleri Bakanlığı 14 Ekim 1915 tarihli yazıyla İran'ın İstanbul Büyükelçiliğine müracaat etmiş, Simon veledi

⁷² BOA, DH.EUM. ECB, Dosya: 18, Gömlek: 42, 28 Şevval 1336/ 6 Ağustos 1334/1918.

⁷³ BOA, DH.EUM. ECB, Dosya: 31, Gömlek:2, 5 Muharrem 1339/ 19 Eylül 1336/ 1920.

⁷⁴ BOA, DH.EUM. 5. Şube, Dosya: 85, Gömlek: 57, Tarih: 15 Temmuz 1334/1918.

⁷⁵ BOA, HR.İD, Dosya: 122, Gömlek: 13, Lef: 5, 13 Kanunuevvel 1328/ 26 Aralık 1912.

Agob'un nerede doğduğunun ve büyükelçilikte ne zamandan beri kaydının bulunduğu tespit için mevcut belgelerin göndermesini istemiştir.⁷⁶

SONUÇ

Türkiye'de faaliyet gösteren Ermeni komiteciler arasında İran asıllı olanlar da vardı. Ermeni tehcirinin uygulandığı dönemde Osmanlı yetkilileri yabancı ülke vatandaşı olan Ermenilerini de sıkı bir şekilde takibata almışlardır. İranlı Ermenilerin yurt içi seyahatlerine sınırlama getirilmiştir. Hatta İran konsolosluk görevlisi Ermeniler dahi bu kurala tabi idiler.

Başlangıçta İran vatandaşı Ermenilerin de tehcirine başlanmış ise de bilahare bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bu arada İran'ın İstanbul Büyükelçiliğinin vatandaşı olan Ermenileri korumaya yönelik faaliyetlerde bulunduğu görülmüştür. Büyükelçilik İranlı Ermenilerin sürgün edilmesini engellemeye çalışmıştır. Ayrıca sürgüne tabi tutulan İran vatandaşlarının menkul ve gayrimenkul mallarının korunması için de Türk makamlarına başvurmuştur. İran Büyükelçiliği Osmanlı vatandaşı muamelesi yapılarak askere alınmaya çalışılan İranlı Ermenilerin haklarını savunmak için çaba göstermiştir.

Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı döneminde İran'da yaşanan Türk-Rus mücadelesinde İran Ermenilerinin net bir şekilde Ruslardan yana tavır koydukları görülmüştür. Ermeniler ya bizzat Rus kuvvetlerinin içerisinde yer alarak Türklere karşı savaşmışlar ya da onlara yardımcı pozisyonda kalmışlardır. Ermeni halk ise umumiyetle Türk kuvvetleri geldiğinde yaşadıkları yerleri terk etme eğilimi göstermiştir. İran Ermenileri Bolşevik İhtilali sonrasında da İngilizlerle birlikte hareket etmeye başlamışlardır.

Bazı Osmanlı Ermenileri ise İran vatandaşı olduklarını iddia ederek bir kısım yükümlülüklerden kurtulmaya çalışmışlardır. Bazı İran konsolosluklarının ise para karşılığı şüpheli Ermenilere ikamet tezkeresi verdikleri tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Askeri Tarih Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BEO

⁷⁶ BOA, HR.İD, Dosya: 122, Gömlek: 13, Lef: 3, 1 teşrinievvel 1322/ 14 Ekim 1916.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.EUM

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.EUM. ECB

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.EUM.KLU

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.İD

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR. SYS

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, SFR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ŞD

Kitaplar

ALLEN, W.E.D. & MURATOV, Paul, Kafkas Harekâtı 1828-1921, Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966.

BELLEN, Fahri, **Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.

BOLAT, Gökhan, **Ermeni Meselesi'nde İran'ın Rolü ve Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri (1876-1909)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2010.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Ermenilerin Suriye'ye Nakli Sürgün mü Soykırım mı?", **Belgeler**, (<http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/01.pdf>)

KENAN, Mehmet, **Büyük Harpte İran Cephesi**, C II, İstanbul, 1928.

ERMENİ TEHCİRİNDE TARIMSAL İŞ KOLUNDAN GİDEN ERMENİLERİN MALLARINA İLİŞKİN DÜZENLEMELER (Sözde Soykırımda Yeni Bir Sav)

Kemal ARI*

ÖZET

1915 yılında, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti için en zorlu günlerinde, Osmanlı yurttaşı olan Ermenilerin zorunlu olarak göç ettirilmesi sürecinde, onların geride bıraktıkları mallarına ilişkin birçok düzenleme yapılmıştır. Ermeniler, o günkü Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik yapısı içinde, geçimlerini sağlayabilmek için değişik iş kollarıyla uğraşıyorlardı. Bunların önemli bir kısmının uğraşı alanı ise tarımsal iş koluydu. Her bir yörenin kendi özellikleri içinde değişik tarımsal faaliyetlerde bulunan Ermeniler, nüfusla orantılandığında, Osmanlı Devleti'nin en deneyimli ve üretken kesimlerinden birini oluşturmaktaydı. Osmanlı Hükümeti, göç ettirilen kişilerin nerelere, hangi koşullarda yerleştirileceğini belirlerken, aynı zamanda geride kalmış olan mallarla ilgili de malın türüne, özelliğine, oranına ve bulunduğu bölgeye göre kimi düzenlemelerde bulundu. Tarımla uğraşan Ermeniler'den tarlaları, bağları, bahçeleri, evleri, ambarları; koşumluk çift hayvanları ve araç gereci ile henüz toplanmamış ya da toplanmışsa da ambarlarda kalmış ürünleri için değişik yöntemler geliştirilerek uygulamaya konuldu. Bunlar yapılırken, özellikle de Osmanlı Muhacirin Müdüriyetinin daha önceki göç süreçlerinde yaşanmış deneyimlerinden yararlanıldı.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tehciri, Ermeni Malları, Göç, Ermeni Faaliyetleri, Tarım.

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, kemal.ari@deu.edu.tr, kemalari55@hotmail.com.

**ARRANGEMENTS REGARDING THE GOODS OF THE
ARMENIANS IN THE ARMENIAN DEPORTATION FROM THE
AGRICULTURAL BUSINESS**

ABSTRACT

In 1915, during the toughest days of the First World War for the Ottoman Empire, many arrangements were made regarding the goods they left behind during the forced displacement of the Armenians, the Ottoman citizens. Armenians, in the Ottoman Empire of that day's social and economic structure, were laboring with different manufacturing trade branch to ensure their livelihood. One of the important part of these field of occupations was the agriculture business. The Armenians, who were in different agricultural activities within their own characteristics, constituted one of the most experienced and productive parts of the Ottoman Empire, when compared with the population. Whereas the Ottoman government determined where and by which conditions the displaced persons will be placed, at the same time, it was some arrangements also related to the goods which were left behind according to the species, property, rate and location of the goods. Different methods were made applicable by developed for the fields, ties, gardens, houses, warehouses, farm animals and they had not been harvested or also harvested products which left at warehouses with their equipment. While these were being done, especially the experiences of the Ottoman Empire's Governor's previous immigration processes were utilized.

Keywords: Armenian Relocation, Armenian Goods, Migration, Armenian Transaction, Armenian Agriculture.

Giriş

1915 yılında, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti için en zorlu günlerinde, Osmanlı yurttaşı olan Ermenilerin zorunlu olarak göç ettirilmesi sırasında geride bıraktıkları mallar sorunu, günümüzde özellikle Batı dünyasında en çok tartışılan konulardan biridir. Siyasi yönden bakıldığında da Ermeni diasporasında, Ermenilere ait olduğu iddia edilen malların ya da bu mallara ait bedellerin Türkiye'den geri alınması için ateşli bir tartışma yaratıldığı da gözden uzak değildir. Adına "*Emval-i Metruke*" denilen konunun özellikle tarımsal iş kolundan giden Ermeniler'den geriye kalan tarım ürünleri ve tarım ürünlerinin yetiştirildiği alanlarla ilgili düzenlemeler çok daha aktüel bir tartışmanın odağı olmuş durumda görülmektedir. Konu, bize dışarıdan oldukça zorlama bir yorum görünebilir. Ancak bu tartışmanın temelinde, üretim ortamları ile "*genocide*" kavramı ilişkilendirme çabası bulunmaktadır.

Ermeni Malları Üzerinden Yeni Soykırım Savı

Konuyu aktüel biçimde gündeme getiren Ermeni yazarların ya da onlara destek veren Batılı araştırmacıların yaklaşımı temel olarak şöyledir: Genocide kavramı, belli bir gurubun yalnızca bilinçli ve eylemli biçimde yok edilmesiyle sınırlı sayılmamalıdır. Soykırımına uğrayan grubun, gelecekte soyunu sürdürecektir. Ortadan kaldırdığınızda, o zaten varlığını devam ettiremeyeceğinden, soykırımı uğramış olur. Osmanlı Ermenileri de göç ettirilirken onların geri dönmelerini engellemek için, doğup büyüdüğü yerlerde yaşamlarını sürdürebilecekleri ortamlar, bilinçli olarak ortadan kaldırılmıştır. Bağları, bahçeleri, tarlaları ve tarım ürünleri bilinçli olarak dağıtılmış ya da bu mallara el konulmuş, yok edilmiştir.

Ancak Osmanlı Hükümeti gelecekte bu konuyla ilgili olarak yargılanacağından korktuğu için, sorumluluğunu ortadan kaldırmak amacıyla çok sağlam bir mevzuat ve kayıt sistemi geliştirmiştir. Yani eylemli olarak bu alanlar ve varlıklar yok edilirken, gelecekte suç ortaya çıkmasın diye, bilinçli bir biçimde bütün yasal sorumluluğu ortadan kaldıracak yasal dayanaklar oluşturulmuştur. Bu çaba ve uygulamalar bir anlamda suçun delillerini ortadan kaldırmaya dönük bilinçli bir çabadır.¹ Bunun için ortaya ilginç bir tez de atılmaktadır: Soykırım genel olarak hukuk sisteminin çökmesi durumunda ortaya çıkan bir durumdur. Hukuk çöker, bir sistem içinde normal yoldan sapılır ve o karmaşa ortamında soykırım ortaya çıkar. Oysa soykırım bu yaklaşımdan daha öte bir

¹ Taner Akçam, "Kanunların Ruhu ya da Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek", Published on 25/09/2014.

çizgide aranmalıdır. Bu savı ileri sürenler genellikle Lemkin'den esinlenmektedirler. Ondan yapılan aktarımlara göre, soykırım pekâlâ hukuk düzeninin içindeki ayrıntılarda da görülebilir. Suç sıradan hukuk metinlerinin içinde de olabilir.²

Bu yaklaşım aslında yeni bir bakış açısını ortaya koymakta ve soykırım kavramı üzerindeki tartışmaları bambaşka bir zemine çekmektedir. Bir anlamda tartışmada veriler üzerinden gidilerek bir sonuca ulaşmayı göz ardı etmekte ve kanıttan çok “kafadan geçen niyetlere” odaklanmaktadır. Çünkü yaklaşıma göre; soykırımın var sayılabilmesi için yasalarda ne denildiğine bakmaya gerek yoktur. Söylenenlerden çok, söylenmeyen ve gizlenmiş olan dile bakmak gerekir. Var olan yasalar çok hukuki metinlermiş gibi görünebilir. Her şey güya kayıt altına alınmış ve uygulama sorunsuz işliyor gibi görünebilir. İlk bakıldığında temel haklar ihlal edilmemiş sayılabilir. Oysa yasalar pekâlâ var olan sözde soykırım olgusunu bütünüyle gizlemek üzere kurgulanmış da olabilir. Taner Akçam bu görüşün ısrarlı savunucularındandır. O bu savı, Ermenilerden kalan emval-i metruke üzerinden giderek kanıtlamak olanaklıdır. Ermenilerden kalan mallarla ilgili pek çok yasa çıkarılmıştır. Bu yasalar temel olarak soykırım sürecinin bir parçası, onun yapısal bir unsuru olarak yaratılmış ve uygulamaya konulmuştur. Şöyle devam ediyor: “Söylemek istenen, soykırımın sadece fizik imha anlamına gelmediğidir. Hatta daha ileri giderek iddia edilebilir ki, Ermenilerin fiziki olarak imha edilip edilmediklerinin bir ayrıntı gibi durduğu bir olgu ile karşı karşıyayız. Sürgün ve imhalarından çok sayıda Ermeni kurtulmuş olabilir; önemli olan, onların bir daha doğdukları yerlere, vatanlarına geri dönmelerinin engellenmesi ve o yerlerdeki izlerinin tümüyle yok edilmesidir. Hukuk bunun için vardır ve buna uygun olarak yapılmıştır. Bu anlamda soykırım, işleyen normal hukuk sisteminden sapma değil, bizzat hukuk sisteminin de bir ürünüdür ve onun aracılığıyla uygulamaya konmuştur. Hukuk, Ermenilerin yaşam koşullarının ekonomik temellerinin ortadan kaldırılmasında ikili bir tarzda kullanılmıştır. Birincisi, Ermenilerin geride bıraktıkları mallar üzerindeki her türlü tasarrufta bulunma ve işlem yapma hakkı kanunen yasaklanmıştır. İkincisi, mallarının değerlerinin kendilerine ödenmesine ilişkin hiçbir kanun ve yönetmelik çıkartılmamış, yani bu mallar hukuk yoluyla gasp edilmiştir”.³

² Rafael Lemkin, **Axis Rule of Occupied Europe, Laws Of Occupation, Analysis Of Government, Proposals For Redress** (Clark New Jersey: The Lawbook Exchange, 2008), s. 79; yine akt. Taner Akçam, “Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek...”

³ A.g.m., 25/09/2014.

Öyle ki O, Lemkin'in soykırımı: "Ulusal grupların zorunlu yaşam temellerini, grubun kendisini imha amacıyla, yıkmaya yönelik farklı eylemlerin koordineli bir planı" olarak tanımlar ve "mülkiyete el konulmasını" bu planlı eylemlerin en önemlilerinden biri" olarak tanımladığını belirtir.⁴

Ardından da uygulamaya ilişkin şu ilginç savlar ileri sürülüyor: Devlet Ermenilerin tüm mal ve varlıklarına en koyarken açıkça bu malları ya da değerleri sahiplerine geri verilmeyecektir dememiştir. Deseydi devlet doğrudan "hırsız" durumuna düşerdi. Oysa devlet hırsız değildir ve vatandaşlarının mallarına karşılıksız el koymakla, yani hırsızlıkla suçlanamaz. Bu nedenle Ermenilerin mallarına el koyma eylemi, bu malların veya değerlerinin sahipleri adına idare edilmesi ve ne zaman olacağı belirsiz olmakla birlikte, asıl sahiplerine iade edilmesi ilkesine göre düzenlenmiştir.⁵ Yani devlet bir yandan hırsız olarak nitelendirilmesini istememekte, ancak "*Emval-i Metruke*" yasalarının dilini buna göre ayarlamaktadır.⁶ Bu nedenle açıkça emval-i metruke yasalarının uygulanmasında hukuka aykırı tek bir konu yoktur. Yasalar soykırımın bir parçası olarak kurgulanmıştır.⁷

Yöntem Sorunu

Bu savın, bir tarih metni üzerinden oluşturulabileceğini söylemenin olanağı yoktur. Her şeyden önce söylenenler, somut veriler üzerinden gidilerek bir sonuca ulaşmayı bütünüyle ret ediyor. Daha da ötesi, olayların ana aktörü durumunda olan Tehcir uygulamasını gerçekleştiren Osmanlı Hükümeti'nin niyet okuyuculuğuna soyunduğu görülüyor. Bir anlamda tarih araştırmalarıyla Ermeni sorununa yaklaşma çabalarını da bütünüyle göz ardı ediyor. Tarih, somut veriler üzerinden giderek sorunları neden sonuç ilişkileri üzerinden araştırır ve elde ettiği veriler üzerinden giderek bir sonuca ulaşır. Oysa yorum her şeyden önce genocide kavramının hukuki boyutlarını göz ardı ederek, kendini yasa koyucu yerine koyup ona göre yargıda bulunuyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tanımlanmış ve yasal boyutları düzenlenmiş bir kavramı, geçmişteki olaylara uygulamakla da yetinmeyerek, olayların içinde rol almış yönetici ve kurumların niyet okuyuculuğunu yaparak, yargısız infazda da bulunuyor.

Öyle de olsa, bu savı ileri sürenlerin, Birinci Dünya Savaşı'nın içinde, 1915 yılında uygulanan Tehcir kararında değinilen konularla ilgili ne türlü

⁴ Rafael Lemkin, a.g.m., s. 79.

⁵ Akçam, a.g.m., 25/09/2014.

⁶ Akçam, a.g.m.

⁷ Terk edilmiş malları düzenleyen yasalar: 26 Eylül 1915 tarihli yasa: **Takvim-i Vekayi**, no: 14 Eylül 1331; 8 Kasım 1915 tarihli kararname: **Takvim-i Vekayi**, 28 Teşrinievvel 1331.

düzenlemeler yapıldığını bir kez daha anımsamak ister istemez kaçınılmaz oluyor. Değınilen konularla ilgili düzenlemeleri önce açıkça görme, sonra da tarihsel sürecin nasıl işlediğini izleyerek, konuyu bütünüyle ve açıkça görme zorunluluğu kendini göstermektedir. Bu yapıldığında ileri sürülen tezin ne denli saçma, savruk, tutarsız olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bir anlamda bu yaklaşım, bilindik yöntemlerle konu üzerine eğilme çabalarından artık sözde Ermeni soykırımını olduğu savında bulunanların artık savlarını kanıtlayacak veriler ortaya koyamayacaklarının kendi ağızlarıyla itirafı olarak da yorumlanabilir.

Konu göç eden Ermenilerin geri dönüşlerinin yolunu tıkamak ve geri dönüş olsa bile artık yaşamlarını sürdürecekt ortamları yok etmek olarak tanımlandığına göre; bunun böyle olmadığını göç ettirilen Ermenilerin göç ettikleri toplumsal ve ekonomik statülerine ilişkin uygulamalar üzerinden giderek kanıtlamak olanaklıdır. Bu genel veriler üzerinden giderek, tarımsal uğraşı ile yaşamlarını sürdüren Ermeniler üzerinden giderek, yasal düzenlemeleri ve uygulamaları ele alarak yapılabilir. Sav, göç edenlerin geri dönüşlerini engelleyen, dönseler de yaşama olanaklarını ortadan kaldırmış uygulamalardan söz ettiğine göre; bunu kanıtlayacak somut veri ve uygulamaların da ortaya konulması gerekir.

Bu durumda üç konu ortaya çıkmaktadır: 1- Ermeniler göç ettirilirken, geride kalan ve üretim için gerekli olan malları bilinçli biçimde ortadan kaldırılmış mıdır? 2- Göç ettikten sonra Ermenilerin geri dönmemeleri için yasal düzenlemeler ve uygulamalar var mıdır? 3- Geri dönenler olmuşsa, geri dönenlerin yaşam ortamlarını sürdürecekt üretim ortamları yok edilmiş ya da devlet bütünüyle bu istek ve çabaları ortadan kaldıracak düzenlemeler gerçekleştirmiş midir?

Öncelikle en önemli konu, tehcire uğrayan Osmanlı yurttaşı Ermenilerinin ve bunların içinde tarımsal iş kolunda üretim faaliyetlerinde bulunan Osmanlı yurttaşı Ermenilerin somut, kanıtlanabilir sayısını ortaya koymak gerekir. Daha da ötesi, bu iş kolunda etkinlik gösteren çiftçi Ermenilerden ne kadar işlenebilir toprak, taşınabilir üretim araçları ve ürün kalmıştır? Bugün bulunduğumuz araştırma düzeylerinde kimi sayılar ortaya konulabilse de bunlar her kesimce kabul edilebilir netlikte değildir.

Uygulamalar, Kanıtlar

Ermeni nüfusun tehcirine karar verildiğinde, onlarla ilgili değişik düzenlemeler yapıldı. Bunun bir kısmı da geride kalan mallarıyla ilgiliydi.⁸ Tehcire karar veren hükümetin en dikkatli olduğu konulardan birisi, göç eden Ermenilerden kalan malların ilgisiz kişilerin eline geçme olasılığıydı. Bu nedenle 27 Mayıs 1915 tarihinde yayınlanan üç maddelik tezkerede, boşaltılan bölgelere ilgisiz kişilerin giremeyeceğine ilişkin karar verildi. Hükümet, göç ettirilen Ermenilerin yanlarında istediği eşyalarını götürebileceklerini belirtiyordu. Ancak göçmenler savaş koşullarında ve yeterli hazırlık yapılamadan göçe yönlendirildiği için, kıt taşıma olanaklarıyla yanlarında çok fazla şey götürme olanakları bulunmuyordu. Bu nedenle, ayrıntılı biçimde sonradan düzenlenecek olan bir uygulamanın ilk kararları bu aşamada verildi. Göç eden Ermenilerin terk ettikleri yerleşim yerlerinde, bozulabilecek ürünleri ve telef olacak hayvanları bulunuyordu. Bu ürünlerin bozulması hayvanların da telef olması olası olduğu için bu ürünler satılacak ve karşılığı olan para malın sahibi olan Ermeni adına mal sandığına yatırılıp kayıtlanacaktı. Bozulmayacak ürünler ise sahipleri adına korunacaktı.⁹ Göç kararı kendisine bildirilen Ermeni kişi, tarımsal ürünlerini satmak istediğinde istediği kişiye satabilecekti. Ancak bu kişinin bir ecnebi olmaması gerekiyordu. İçinde eşya bulunan yapılar ise mühürlenip koruma altına alınacaktı. Terk edilen arazilerle ilgili olarak düzenleme yapılan yönetmelik gereğince, bu işlerle ilgilenmeleri için özel komisyonlar oluşturuldu. Karar uyarınca koruma altına alınan malların türünü, oranını, değerini cetveller hazırlandı ve bunlar ilgili komisyonun belirlediği edeller üzerinden sahibi adına bu cetvellere kaydedildi. Taşınmaz mallardan olan arazilerde ürünler ve ekili yerler bulunuyorsa, bunlar ilgili kurul tarafından açık artırma yoluyla satılacak ve bedelleri malın sahibi adına mal sandığına yatırılacaktı. Kimi durumlarda bu tür malları ve arazi üzerinde hasat edilmeyi bekleyen ürünleri alacak kişi bulunamayabilirdi. Bu durumda bu mallar ve ürünler isteyenlere yarı yarıya paylaşılarak verilebilecekti. Yani ürünü hasat

⁸ Bkz. Kemal Arı, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Genkur. ATASE Bşk. yay., Ankara, 1997; genel olarak şu eserlere bakılabilir: Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK yay., Ankara, 1983; Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri Ve Gerçekler (1914 – 1918)**, Ankara, 2001; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge yay., İstanbul, 1987; Justin MC Charty, **Ölüm ve Sürgün**, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1995; Mîm Kemal Öke, **Ermeni Sorunu: 1914-1923**, TTK yay., Ankara, 1991; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Ün. yay., Ankara, 1990; Cemalettin Taşkıran, “1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış”, **Beşinci askerî Tarih Semineri Bildirileri, (23-25 Ekim 1995 İstanbul)**, I, Gnkur. ATASE yay., Ankara, 1996, (132-141).

⁹ Yavuz Ercan, “Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s. 220.

eden kişi yarısını alacak, öteki yarısı ürünü işleyen kişinin ödeyeceği icar karşılığı olarak satılacak; bu biçimde elde edilecek miktar, malın sahibi adına mal sandıklarına teslim edilecekti. Kimi göçmenler göç etmeden önce taşınmaz mallarının yönetimini, vekâleten belirledikleri gerçek kişilere vermişti. Bu tür vekâletnameleri üzerine almış olan kişiler bu mallarla ilgili almak, satmak ya da işletmek gibi hiçbir işlem yapamayacaktı. Boşaltılmış köylere, başka yerlerden gelen göçmenler yerleştirilecekti. Ermenilerden kalan arazi ve evler de göçmenlere dağıtılacaktı. Göçmenler bu mallara yerleştirildiğinde, düzenli ve ayrıntılı biçimde haneye göre adları, nereden geldikleri, yerleştirilme tarihleri ve iskân edildikleri yerler oluşturulan defterlere yazılacaktı. Göçmenlere verilen evlerin ve arazilerin cinsi, türü, oranı, değeri defterlere kaydedilecekti. Köylerde bulunan yapı ve dikili ağaçların iyi korunması gerekiyordu. Köye sonradan yerleştirilen göçmenler bunların korunmasından sorumluydu. Bunlar yıkıma uğradığında kimin yaptığına bakılmaksızın bedeli bütün köylülere ödetilecekti. Bu işi yapanlar saptandığında da bu kişiler hemen köyden uzaklaştırılacak ve göçmenlere sağlanan haklardan yoksun olacaklardı. Göçmenlerin yerleştirilmesinden sonra arta kalan Ermeni emvaline yörede bulunan konargöçer aşiretler yerleştirilecekti. Şehirlerde ve kasabalarda boşalan Ermeni evlerine ise öncelikli olarak şehirli ve kasabalı göçmenler yerleştirilecekti. Yerleştirilecek kişilerin ekonomik ve mali durumları ile imar yetenekleri göz önünde bulundurularak kendilerine yeterli oranda arazi verilecekti. Dükkân, han, fabrika, hamam, ambar gibi gelir getiren yerler ile göçmenlerin oturmasına uygun olmayan binalar, komisyonlar ve kurullar tarafından açık artırma yolu ile satılacaktı. Şehir ve kasabalar ile onların çevresinde bulunan bağ, bahçe, portakallık, zeytinlik ve bunlara benzer taşınmaz mallar da buraları imar etmeye uygun kişilere senet karşılığında ve kefil göstermek koşuluyla dağıtılacaktı. Bu kişilere ne oranda mal ve arazi verildiği defterlere kayıt edilecekti. Artan mallar da yine açık artırma yolu ile satılabilecekti. Satılmayan mallar ise iki yıl süreli olarak istekli olanlara kiraya verilebilecekti. Bütün bu uygulamalar ile ilgili düzenli defterler ve cetveller tutulacaktı.¹⁰ Mal sahibi olan Ermenilerin köylerde kalan arazilerini onların elinden çok ucuza alarak kapatmaya çalışan kişilere karşı hükümet 1915 yılı Ağustos ayında bir emir yayınlarak, bunun önüne geçilmesini istedi.¹¹ Ermeni mallarına karşı gasp

¹⁰ Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri, Genelkurmay ATASE yayınları, Ankara, 2005, s.s. 433-434.

¹¹ Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni isyanları (1896-1916), Dürk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul, 1994, s. 140.

ve yağma eylemine yönelen kişilerle ilgili derhal işlem başlatılması ve soruşturma açılması emri verildi.¹²

Tehcir uygulaması başladığında tarım işleriyle uğraşan Ermeniler bağ ve bahçelerine yeni ürünlerini dikmiş, tarlalarını sürmüş ve ekmiş bulunuyorlardı. Göç başladığında da büyük oranda hasat mevsimi başlamıştı. Savaş ortamında ülkede yoğun bir gıda sıkıntısı yaşıyordu. Bu nedenle hasat edilmeyi bekleyen bu ürünlerin toplanmadan çürümeye terk edilmesi ülke için önemli bir kayıptı. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti, göçün yaşanmış olduğu vilayetlere yazdığı 7 Temmuz 1915 (Fi 24 Haziran 1331) tarihli bir yazıda; Ermeniler tarafından boşaltılan yörelerde terk edilmiş tarım ürünlerinin kaldırılarak işlenmesini istedi. Kimi yerlerde bu işi yapacak kişiler bulunması zor olduğu için zorluklar olabilirdi.¹³ Ancak bu ürünlere, pek çok cephede savaşan Osmanlı Ordusu'nun gereksinimi vardı. Harbiye Nezareti, Ağustos 1915 tarihinde değişik yerlere yazdığı yazılarda; yer değiştiren Ermenilerden kalan bu gıda maddelerine, savaştaki ordunun yoğun olarak gereksinimi olduğu anımsatılıyordu. Bu erzak ve benzeri maddelerin ötekinin berikinin eline geçerek ordunun bundan olumsuz olarak etkilenmemesi için Tekâlîf-i Harbiye komisyonları aracılığıyla ederlerinin belirlenerek, özel yasası uyarınca alınması ve ne cins ve oranda iâşe maddesi alındığının açıkça bildirilmesi isteniyordu.¹⁴ Ermenilerin kendi malları üzerindeki tasarruf hakkı “pek tabii” biçiminde nitelendirilirken; örneğin Divan-ı Harp'te yargılanmakta olan Ermeniler, ancak karar kesinleştikten sonra mallarıyla ilgili tasarruf haklarını kullanabiliyorlardı.¹⁵

Bu nedenle tarımla uğraşan Ermenilerin tarlalarda kalmış ürünlerinin hasatı için komisyonlar harekete geçti. Hasat yapılırken amele kullanılacak ve onlara da yevmiye verilecekti. Ayrıca başka zorunlu harcamalar da olabilecekti. Bu masraflar göçmenler için oluşturulmuş ödenekten karşılanacaktı. Dâhiliye Vekâleti ilgili kurum ve kişilere yazılar yazarak, bu tür ürünlerin kaldırılması için nelere ihtiyaç olduğunu sordu. Bu iş için ne kadar ameleye, ne tür ve ne kadar makinelere; ne tür ve ne oranda araç gerece gereksinim olduğunu belirten çizelgeler oluşturuldu.¹⁶ İlgili kurumlar ve komisyonlar gerekli

¹² Muammer Demirel, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Gnkur. ATASE yay., Ankara, 1996, s. 61.

¹³ BOA, DH. ŞFR, 55-A/227.

¹⁴ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH. ŞFR, 55-A/171; yine bkz: (<http://www.devletarsivleri.gov.tr>)

¹⁵ BOA, DH. ŞFR, 55-A/227.

¹⁶ BOA, DH. ŞFR, 54/301.

önlemleri alarak, oluşturdukları amele gruplarıyla Ermeni tarlalarında ve bağlarında kalan ürünlerin hasatı için çalışmalar başlattılar. Orduda görev yapan amele taburları da ihtiyaç olduğunda bu işlerde kullanılabilecekti. Toplanan ürünler harmanlandı, saplarından ayrılması gereken ürünler için gerekli işlemler yapıldı. Bu ürünler ambarlara ve depolara kaldırıldı. Ayrıca ürünlerin elde edilmesinde açığa çıkan sap ve samanların ziyan olmaması için hükümetin öngörüsü doğrultusunda işlemleri gerçekleştirildi. Depolara ve ambarlara kaldırılan buğday, arpa, yulaf, çavdar, mısır gibi ürünler ile balyalar haline getirilmiş saman ve saplar; ayrıca yemlik öteki ürünler, öncelikli olarak ordunun kullanımı için ayrıldı. Belirlenen bedelleri sahipleri adına ilgili defterlere kaydedildi ve sahibinin talep etmesi üzerine hazine tarafından gereken masraflar çıkarıldıktan sonra elde edilen bedelin ödenmesi için ederi mal sandıklarına yatırıldı. Ordu tarafından alınmayacak ürünlerin de açık artırma ile satılmasına karar verildi. Satılan ürünün ederi neyse, ondan hasat için yapılan harcamalar ondan çıkarılıyor, kalan miktar ürünün sahibi göç etmiş Ermeni kişi adına yatırılıyordu.¹⁷ Yerel yöneticiler ile bölgelerde görev yapan kurul ve komisyonlar çalışmalar yapıyor ve eksik olan şeylerin tamamlanması için uğraşıyorlardı. Öncelikli olarak ordunun gereksinimlerin sağlanması için kullanılan bu ürünlerden arta kalanlar, toplumun gereksinimleri için de kullanılıyordu.¹⁸

Göç ettirilmiş Ermenilerin dönüşüne ilişkin düzenleme 1918 yılı Ağustos ayında yapıldı. Buna karar veren de tehcirin baş sorumlusu gibi gösterilen Talat Paşa'ydı. O kolera ve başka hastalıklarla boğuşan göç ettirilmiş nüfusun artık dönebileceğini ve tüm bu sorunların bir ay içinde çözülebileceğini belirtiyordu. Yerinden edilmiş Ermenilerin, Rumların ve Arapların yeniden eski yerlerine dönebilmeleri için seferberlik bütçesinden 60 milyon kuruş harcandı. Sonradan buna 2 milyon lira daha eklendi.¹⁹ Aralık 1918 tarihinde de geri dönen Ermenilerin taşınmaz mallarının iadesi konusunda bir kararname çıkarıldı.

Buna göre öteki yörelere gönderilen kişilerin terk ettikleri mallar, alacaklar ve borçlar için komisyonlar kurulması öngörülmekteydi. Bu varlıkların tasfiyesi bu komisyonlarca tutulan tutanaklara göre, mahkemelerce yapılabilirdi. Göç ettirilen, ancak kaybolmuş kişilerin malları, alacakları ve borçları için defterler tutulmuştu. Bunun için iki ayrı defter söz konusuydu. Birisine borç

¹⁷ BOA, DH. ŞFR, 54/301.

¹⁸ BOA, DH. ŞFR, 54/301.

¹⁹ Hikmet Özdemir, Yusuf Sarımay, **Türkisch-Ermenian Conflict Dokuments**, Ankara, 2007, s. 491.

ve alacaklar, ötekine de metruk malların cari hesapları kaydedilmekteydi. Defterler komisyonlar tarafından tutuluyordu. Bu komisyonlar gerek gördüklerinde başka defterler de tutabiliyorlardı.²⁰

Geri dönen Ermenilerin mallarına ilişkin düzenlemenin temel aldığı uygulama 13 Eylül 1915 tarihli yasaydı. Bu yasa 8 Ocak 1920 tarihli bir düzenlemeyle ilga edilerek, geri dönen Ermenilerin mallarına ilişkin düzenleme yapıldı. Buna göre göç ettirilen kişilerin terk ettikleri paraları, malları, mevduatları ve alacakları göçmenin gidişinden sonra komisyon başkanı ya da onun vekili tarafından toplanmaktaydı. Taşınır mallar satılır ve ederi mal sahibi adına mal sandıklarına yatırılırdı. Bu malların ederleri ile ilgili sorumluluk maliye ve vakıflar hazinelerine aitti. Malların kayıtları bu iki hazine adına yapılıyor ve göç eden Ermenilerin geri dönüşüne karar verildiğinde, onların alacaklarına ilişkin sorumluluk bu iki hazinede bulunuyordu. Terk edilmiş malın sahibi ya da yasal temsilcisi bu iki hazineye başvurmaları durumunda kendilerine malları geri veriliyordu. Ayrıca kişinin adına kayıtları yapılıyordu. Bu iki hazinede adlarına henüz kayıtları yapılmamış kişiler de olabilirdi. Bunların kendilerinin hayatta olduklarını ve malın sahibinin kendisi olduğunu kanıtlanması durumunda mal derhal kendisine geri verilecekti. Eğer malın sahibi ölmüş ise; mirasçılarının mal ya da ederleri teslim edilecekti. Kimi taşınmaz mallar kamulaştırılarak kamu yararı için kullanılıyor olabilirdi. Bunlar için uygulanacak yöntemler ve kurallar vardı. Malın sahibi, malın mülkiyetini kendisine ait olduğuna ilişkin belgeleri sunduğunda, malının ederi kendisine verilecekti. Eğer geri dönen Ermeni kişiye ait malda bir zarar ya da tahribat oluşmuşsa, bunun bedelini yapanlar ödeyecekti. Sorumlu kişi bulunmadığında ödemeyi devlet üstleniyordu. Kiraya verilmiş olan malların geri verilmesi söz konusu olduğunda, kiracıya 10 gün süre verilir ve bu sürenin sonunda mallar sahibine geri verilirdi. Tasfiye edilmiş mallarla ilgili tasfiye komisyonlarında, malın sahibi adına kayıtlanmış paralar vardı. Bunlar da derhal mal sahiplerine ödenecekti. Bu mallarla ilgili doğal olarak davalar olabilirdi. Bunların iki yıl içinde sonlandırılmasına çalışılacaktı.²¹

Bu kararlar, Osmanlı Hükümeti tarafından alınmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu düzenlemelerin kimi maddelerine Ankara'da Türkiye Büyük Mil-

²⁰ Sâlahaddin Kardeş, **Tehcir' ve Emval-i Metruke Mevzuatı**, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, s. 7.

²¹ Sâlahaddin Kardeş, **Tehcir' ve Emval-i Metruke Mevzuatı**, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2008, s. 96 ve d.

let Meclisi sonradan katılmamış; reddettiği maddelerle ilgili yeni düzenlemelere gitmiştir. Ancak geri dönenlerin yaşam koşullarını ortadan kaldıracak bir düzenleme her iki hükümet için de söz konusu olmamıştır.²²

Sonuç

Görülüyor ki, Ermeni mallarına ilişkin düzenlemeler, savaş koşullarına karşın son derece titiz biçimde saptanmış ve uygulamaya konmuştur. Her şeyden önce, gerek tehcirin ve gerekse Ermeni Emval-i Metrukesi'ne ilişkin uygulamaların Birinci Dünya Savaşı yıllarının zor koşullarında gerçekleştirildiği unutulmamalıdır. Daha da ötesi, o yıllarda “soykırım” kavramı kullanılmıyor ve olmayan bu kavramın uluslararası hukuki bir yaptırımı da bulunmuyordu. Dolayısıyla Osmanlı yöneticilerinin olmayan bir kavramdan dolayı kendilerinin sorumlu tutulacağına ilişkin bir düşünce de kafalarında bulunmuyordu.

Bu nedenle uygulama o dönemin kuralları ve uluslararası mevzuatına uygun olarak gerçekleştirilmişti. Savaş içinde bir ülkenin güvenlik gerekçesiyle, kendi tebaası olan bir nüfusu bir yerden başka bir yere göndermesini yasaklayan her hangi bir yasal zorunluluk da bulunmuyordu. Buna karşın hükümet, göç eden Ermenilerle ilgili son derece titiz ve ayrıntılı yasal düzenlemeler yapmıştır. Yapılan her işi kayıt altına almış; hukuki mevzuatını belirlemiştir. Temel yaklaşım, terk edilmiş malın asıl sahibinin göç ettirilmiş Ermeni oluşuna ilişkin ilkedir. Bu ilkeye titizlikle uyulmuş, cetvellere kayıtlar yapılmış ve bir biçimde mal ya da ürün elden çıkmışsa, ederi kayıt altına alınmış ve karşılığı da mal sandıklarına yatırılmıştır. Geri dönüş sırasında da Ermeni'nin kendisine ait malı geri almasını engelleyecek bir kural ya da uygulama söz konusu olmamıştır.

Dolayısıyla bu say, tıpkı sözde soykırım gibi büyük bir yalandır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Kitap ve Makaleler

AKÇAM, Taner, “Kanunların Ruhu ya da Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek”, Published on 25/09/2014.

²² Bu düzenlemelerin tamamına bkz.; a.g.e., çşt. Syf.

- AKÇORA, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni isyanları (1896-1916)**, Dürk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul, 1994.
- AKTER, Ahmet, **Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Göçler**, IQ yay., İstanbul, 2007.
- ARI, Kemal, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Genkur.ATASE yay., Ankara, 1987.
- Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri**, Genelkurmay ATASE yay., Ankara, 2005.
- DEMİREL, Muammer, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Gnkur. ATASE yay., Ankara, 1996.
- ERCAN, Yavuz, "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni iddiaları", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle Olan İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara, 1985, (207-224).
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, TTK yay., Ankara, 1983.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri Ve Gerçekler (1914 – 1918)**, Ankara, 2001.
- Hayrat Tarih Mecmuası**, VI/(74).
- HOCAOĞLU, Mehmet, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, 1976.
- KARDAŞ, Sâlahaddin, **Tehcir' ve Emval-i Metruke Mevzuatı**, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2008.
- KEVORKYAN, Dikran, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri, (Sempozyuma Sunulan Bildiriler: 8-12 Ekim 1984, Erzurum)**, Atatürk Üniversitesi yay., Ankara, 1985.
- LEMKIN, Rafael, **Axis Rule of Occupied Europe, Laws Of Occupation, Analysis Of Government, Proposals For Redress**, The Lawbook Exchange, Clark New Jersey, 2008.
- MC CHARTY, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1995.
- ÖKE, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu: 1914-1923**, TTK yay., Ankara, 1991.

SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Ün. yay., Ankara, 1990.

Takvim-i Vekayi

TAŞKIRAN, Cemalettin, “1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış”, **Beşinci askerî Tarih Semineri Bildirileri, (23-25 Ekim 1995 İstanbul)**, I, Gnkur. ATASE yay., Ankara, 1996, (132-141).

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge yay., İstanbul, 1987.

BİTLİS'TE ERMENİ TEHCİRİ VE SONUÇLARI

Mehmet Törehan SERDAR*

ÖZET

Bitlis vilayeti Ermenilerin nüfus oranı bakımından en yoğun yaşadıkları ildir. 3 sancak, 14 kaza ve çok sayıda köyden oluşuyordu. Bunun yanı sıra bulunduğu coğrafik konumu, kuzeyi güneye bağlayan geçit ve boğazlara sahip olması, ilgili devletlerin dikkatinin üzerine çekildiği il olmuştur.

Ermenilerin Van'dan sonra en çok isyan ettikleri illerin başında Bitlis gelir. Çete reislerinin sürekli dolaştığı, isyanların ardı ardına yaşandığı şehir Bitlis olmuştur. Bu durum Bitlis'i hep gündemde tutmuş, tehcirde de önemli konuma getirmiştir. Vilayeti sitte içerisinde yer alan Bitlis, tehcirin en yoğun yaşandığı illerden birisidir. Bitlis için uygulanan tehcir yasaları, tehcir sırasında Ermenilerin tutumu ve tehcir edilecekler tek tek belirtilmiş, buna göre hareket edilmiştir.

Bitlis Ermenilerin tehcir yolu ve yerleri, tehcir edilen Ermeni sayısı, yolda ölenler, tehcir sırasında alınan önlemler, tehcir dışında Bitlis Ermenilerinin göç ettiği ülkeler, Ermenilerin geri dönmesi, geri dönmeyen Bitlisli Ermenilerin akıbeti, geri dönenler için alınan tedbirler belgelerle anlatılmaya çalışılmıştır.

Ermeni diasporası bir süreden beri Bitlis üzerine yoğunlaşmış, William Saroyan'ın Bitlis gezisi bahane edilerek eskiden Ermeni çetecilerin üst olarak kullandığı kilise, okul ve merkezlerin tekrar açılması istenmektedir. Bu istekler dile getirilirken; Bitlis'te Ermeni tehcirinde katliam yapıldığı gibi mesnetsiz ifadeler kullanılmaktadır. Hatta yalan beyanlarla Müslümanlara ait kabristanlar, Ermeni katliam mezarlığı olarak anlatılmaktadır. Bu tür gelişimlere fırsat vermemek için tehcirin Bitlis boyutunun iyi bilinmesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Çeteleri, İsyan, Müslüman, Sevk ve İskân, Bitlis.

* Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, mtserdar@gmail.com

RELOCATION OF ARMENIANS IN BITLIS AND RESULTS

ABSTRACT

Bitlis is the city where the Armenians lived most intensely in terms of the proportion of the population. It consisted of 3 Sanjaks, 14 towns and numerous villages. Besides, because of its geographic location and having the passages connecting the north to the south, it took over the attention of the states concerned.

Bitlis comes just after Van at the top of the cities where the Armenians rebelled most. Bitlis had been the city where the chieftains roamed and rebellions occurred one after another. This situation had always kept Bitlis on the agenda and brought Bitlis to a significant position in relocation. Bitlis, which was among “the Six Cities (Vilayet-i Sitte)”, was one of the cities where the relocation occurred most. The Relocation Laws for Bitlis, the attitude of the Armenians during the relocation and the individuals who would be relocated were specified one by one and actions were taken accordingly.

The route and places of the relocation of Bitlis Armenians, the number of relocated Armenians, the ones who died on the way, the precautions which were taken during the relocation, the countries where the Bitlis Armenians moved, the return of the Armenians, the situation of the ones who didn't return and the precautions which were taken for the returned ones, have been worked on with the help of documents.

The Armenian Diaspora has focused on Bitlis for a while, by William Saroyan's Bitlis trip is pretended, the church, schools and headquarters used by the Armenian gangs are wanted to be opened again. While these claims are expressed, unfounded statements, like a massacre was committed during the Relocation of Armenians in Bitlis, are used. Moreover, with the help of false pretenses, the Muslim Cemeteries are told as if they belonged to Armenians who were massacred. In order to prevent such claims, the aspect of the relocation related to Bitlis should be well known.

Key Words: Armenian Gangs, Rebellion, Muslims, Dispatch and Settlement, Bitlis.

GİRİŞ

Vilayet-i Sitte içinde yer alan Bitlis, Ermenilerin asla vazgeçmediği şehirlerden birisidir. Gerek Ermenilerin nüfus oranı bakımından en yoğun yaşadıkları il olması, gerekse bulunduğu coğrafik konumu, kuzeyi güneye bağlayan geçit ve boğazlara sahip olması, Bitlis'i önemli konuma getirmiştir.

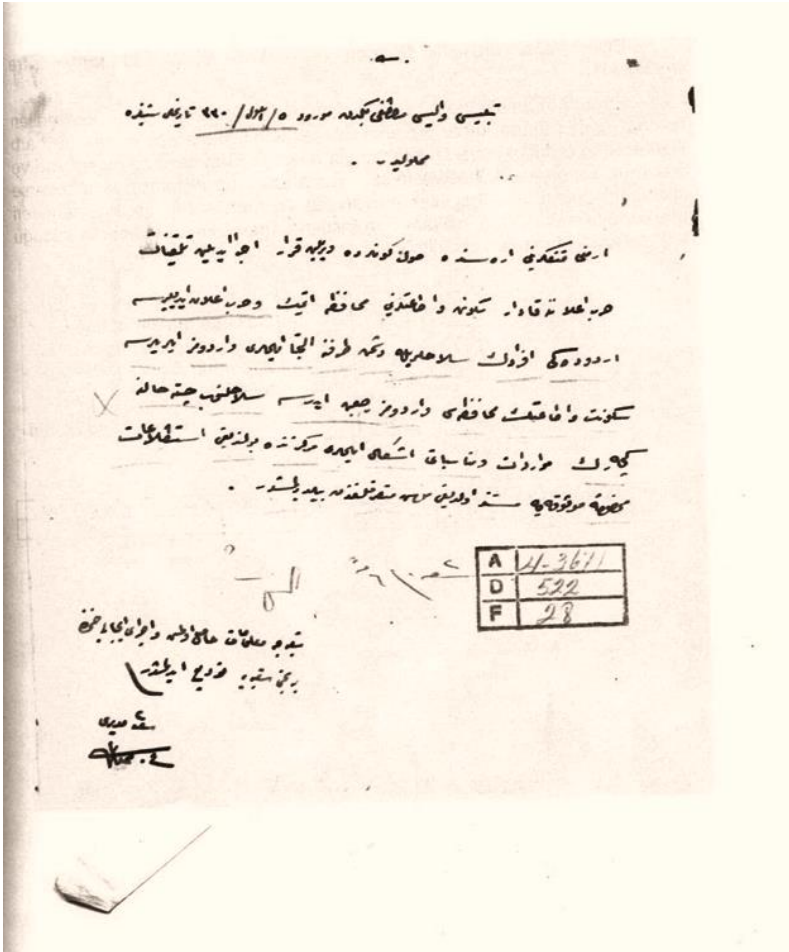
Ermenilerin en çok isyan çıkardıkları illerinden birisi de Bitlis'tir. Çete reisleri bu topraklarda barınmış, katliam senaryolarını buralarda yazmış ve uygulamışlardır. Sonuçta Bitlis tehcirin en yoğun yaşandığı illerden birisi olmuştur.

Durum böyle olunca tehcirin Bitlis boyutunun ele alınması gerekir. Bitlis için uygulanan tehcir yasaları, tehcir sırasında Ermenilerin tutumu ve tehcir edilecekler, tehcir öncesi Ermeni nüfusu, kendi istekleriyle Bitlis'ten Kafkasya'ya ve diğer ülkelere göç edenlerin sayısı araştırılmıştır. Bitlis Ermenilerinin nerelerde iskân edildikleri, tehcirde yaşananlar, tehcir sonrası geri dönenler, geri dönenlerin kazanılmış haklarının iadesi gibi konuların araştırılması elzem bir konudur.

Günümüzde Bitlis üzerinde yoğunlaşan Ermeni diasporasının oyunlarını bozmak, insanlarımız arasına kin ve nifak sokmasını engellemek için tehcirin Bitlis boyutunun iyi bilinmesi ve halkımıza anlatılması gereklidir.

1. Tehcire Giden Yol

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığının yayınladığı aşağıdaki şifreli belge, Ermeni tehciri hakkında bize bazı bilgiler vermektedir.

Bitlis Valisi Mustafa Beyden gelen 18 Eylül 1914 tarihli şifrenin çözümüdür.

Ermeni aydınları arasında, son günlerde alınan karar ve uygulamaların; harbin ilanına kadar sessiz kalınması ve itaatin korunması, harp ilan edildiğinde ordudaki askerlerin silahlarıyla birlikte düşman tarafına geçmeleri; Türk ordusunun ilerlemesi durumunda itaate devam edilmesi; Türk ordusunun geri çekilmesi halinde de silahlanıp çete halinde gelen şeylere el konulması ve ilişkileri kesme merkezinde olduğunun güvenilir

ve özel istihbarat sonucuna dayandığı Muş Mutasarrıflığından bildirilmiştir.¹

Şubece bilgi alınmış ve gerekenin yapılması maksadıyla 1 nci Şubeye teslim edilmiştir.

İkinci Şube Müdürü

Yukarıdaki belgeden de anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nin ölüm-kalım savaşı verdiği bir sırada Ermeniler, gerek cephede ve gerekse cephe gerisinde düşmanın işine yarayacak büyük faaliyetler içerisinde bulunmuş ve bu faaliyetlerini ülke geneline yaymaktaydılar. Hatta Ermenilerin top yekûn bir isyana hazırlandıkları sezilmeye başlanılmıştı. Nitekim Ermeniler, köylere varıncaya kadar şu talimatı yayınlamışlardır:²

1. Kim olursa olsun her Ermeni asli ihtiyaçlarından bazılarını satmak suretiyle silahlanmalıdır.
2. Seferberlik ilanıyla silahaltına çağrılan Ermeniler bu çağrıya uymayacaklar, Müslümanlar da dâhil çevrelerindeki halkı da orduya katılmaktan men edeceklerdir.
3. Her ne suretle olursa olsun silahaltına alınmış olan Ermeniler ordudan firar edip Ermeni çetelerine ve gönüllü birliklerine katılacaklardır.
4. Rus ordusu sınırı geçer geçmez komitacılar, firariler ve çeteler, Rus ordusuna katılarak Osmanlı ordusuna saldıracaklardır.
5. İkmal yollarını ve telgraf hatlarını kesmek suretiyle Osmanlı ordusunun iâşe ve istihbaratını sekteye uğratacaklardır.
6. Cephe gerisinde, iki yaşına kadar olan bütün Müslümanları gördükleri yerde ve her fırsatta katledeceklerdir.
7. Müslüman halkın yiyecek, mal ve mülkünü ele geçirecek veya yakıp yıkacaklardır.
8. Terk edecekleri ev, hububat, kilise ve hayır kurumlarını yakıp, bunları Müslümanların yaptığı propagandasını yapacaklardır.
9. Resmî devlet dairelerini kundaklayacak, Osmanlı zaptiye ve jandarmalarını pusuya düşürüp katledeceklerdir.
10. Cepheden yaralı dönen Osmanlı askerlerini öldüreceklerdir.
11. Şehir, kasaba ve köylerde isyanlar çıkaracaklardır.

¹ Genelkurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C I, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005, sah. 35. (BDH. 2811, 522/26,28)

² Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, sah. 42-43.

12. Müslüman askerlerin ve sivil halkın morallerini bozarak göçe mecbur edeceklerdir.
13. Bomba, silah imal, tedarik veya ithal ederek bütün Ermenileri silahlandıracaklardır.
14. İtilaf devletleri hesabına casusluk ve rehberlik yapacaklardır.
15. Ermenilerin yaptıkları isyan, ihtilal ve katliamın faturasını Müslümanlara çıkararak, bunu iç ve özellikle dış kamuoyunda neşrederlerdir.

Ermeniler bu talimatı derhal uygulamaya koydular. Bu durum karşısında Başkumandanlık 25 Şubat 1915'te bütün birliklere gönderdiği tamimde, Ermenilerin çeşitli yerlerde çeteler kurduklarını, askerden kaçarak eşkıyalığa başladıklarını, aramalarda bol miktarda silah ve bomba bulunduğunu ve bunun bir isyan hazırlığı olduğunu belirterek aşağıdaki tedbirlerin alınmasını istemiştir.

- a) Ermeni erler, seyyar orduda ve silahlı hizmetlerde kullanılmayacak,
- b) Komutanlar silahlı saldırılara karşı koyacaklar, gerekirse örfi idare ilan edeceklerdir.
- c) Her yerde uyanık davranılacak, ancak planlı harekât olmayan yerlerde arama yapılmayacak ve sadık tebaaya herhangi bir zarar verilmeyecektir.³

İsyana kalkan Ermeniler için Osmanlı Devleti gerekli tedbirleri almaya mecburdu. Hatta geç bile kalmıştı. İsyancılar her yana yayılmıştı. Van'da, Bitlis'te, Erzurum ve diğer illerde Ermeni isyanı bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, İstanbul'a, diğer bölgelerde Ermenilerin isyan ettikleri, yol kestikleri, Müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler geldi. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki bu olayları önleyemiyordu. Nihayet Başkumandan Vekili Enver Paşa bu duruma bir çare olmak üzere, 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yolladı: *Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermenilerin isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine*

³ Azmi Süslü, F.Kırzıoğlu, R.Yinanç, Y.Halaçoğlu, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Ankara, 1995, sah. 185-186.

*göndermek yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahsur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim.*⁴

Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Eğer, Ermeniler toplu halde tutulmak yerine, ufak üniteler halinde çeşitli yerlere dağıtılacak olurlarsa, isyan etme imkânları da kalmamış olurdu. Yine bu yazıdan, uygulamanın yalnız Ermenilerin isyan ve karışıklık çıkardıkları yerlerde gerçekleştirilmesinin istendiği anlaşılıyor. Nitekim ilk tehcirde buna özellikle dikkat edilmiştir.⁵

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, durumun ciddiyeti karşısında Meclis-i Vüke-la'dan karar almadan ve bu işle ilgili bir geçici kanun çıkartmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni tehcirini başlattı. Önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin harp sahası dışına çıkarılmaları konusunu ele aldı. Bu maksatla 9 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'e, Van Valisi Cevdet Bey'e ve Bitlis Valisi Mustafa Abdulhalık Bey'e şifre emirlerini gönderdi. Bu şifreli emirlerde Talat Paşa, özellikle Van Gölü çevresinde ve Van vilayetince bilinen muayyen mevkiilerdeki Ermenilerin isyan ve ihtilal için daimi birer ocak halinde bulduklarını bildirmektedir. Bunların yoğun şekilde buldukları yerlerden çıkarılarak güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığını, kararın derhal tatbiki için valilere mümkün olan her türlü yardımın yapılması gerektiğini ve Başkumandanlık Vekâletinden 3 ve 4 üncü Ordu Komutanlarına tebligat yazıldığını, esasen çok faydalı sonuçlar verecek bu teşebbüsün, Van'la birlikte Erzurum'un güney kısmı ve Bitlis'e bağlı önemli kazalara, bilhassa Muş ve Sason ile Talori civarına da teşmilinin iyi olacağını vurguladı. Ayrıca valilerden, ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal uygulamalara geçmelerini de istedi.⁶

Talat Paşa, 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde 4. Ordu Komutanlığına gönderdiği şifrede de, başka vilayetlere nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri şu şekilde belirtmekteydi:⁷

⁴ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, sah. 47.

⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, sah. 47.

⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, III/3*, Ankara, 1963, sah. 38.

⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, sah. 48.

1. Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri;
2. Halep Vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen), Cısr-i Şugur ve Antakya kazaları dâhilindeki köy ve kasabalar;
3. Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı;
4. Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları.

Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilayetinin Güney kısmı ile Zor sancağına ve Merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye vilayetinin Doğu kısmı ile Halep vilayetinin Doğu ve Güney Doğusuna, hükümetin tayin ettiği yerlere nakledilecek ve oralarda iskân edileceklerdi. Nakliyat işlemlerine nezaret etmek üzere Adana bölgesine, refakatinde bir mülkiye müfettişi ile maliyeden de bir özel memur bulunmak üzere mülkiye müfettişlerinden Ali Seydi Bey, Halep ve Maraş için de aynı şekilde Hamid Bey tayin edilmiş ve Ali Seydi Bey görevi başına gitmiştir. İskân mahallerine ulaşan Ermeniler, hal ve mevkiin durumuna göre ya mevcut köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere veyahut hükümet tarafından tayin edilecek yerlerde yeniden kuracakları köylere yerleştirileceklerdi. Ermeni köylerinin Bağdat demiryolundan en az yirmi beş kilometre uzakta olması şart koşulmuştu. Nakli icap eden Ermenilerin sevk ve iskânları mahalli memurların idaresine bırakılmıştı. İskân yerlerine sevk edilen Ermenilerin can ve mallarının korunmasıyla iâşe ve istirahatlerinin sağlanması, güzergâhlarında bulunan idari memurlara aitti. Nakledilecek Ermenilerin, bütün taşınabilir mal ve eşyalarını birlikte götürebilecekleri ve taşınmaz malları konusunda da mufassal bir talimatname hazırlanarak tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı.

Bitlis'ten gönderilen Ermenileri yerleştirdiği yerler

حکومت عثمانیہ

۶۶۱ عم

استدعا علیہ تعالیٰ انہو نطقہ کورمہ زوے ادریسیم نسیم و توجہ ایستدرا . (۱) کوکوت جا قند ایزد خدمتہ
 تیب کیورد خدمتہ فایز تعانت و قرار حق ایلو اودلی خاند . موین و دودلیخ حذلی خدمتہ و غیرہ سمه (۲) دباکری
 خدمتہ کہیہ نسیہ کیورد املع و خادیر و خان و خان ندری و دلیفہ کہ سیرور دلیخ ایلو اوزرہ نوری خفت حیات
 مغول (۳) بند و دلیفہ قیچ خانبانہ شتا ایلو اوزرہ شرد و حلیف و حلیفہ غریبہ . فوج کا قازا ترا و نصیات ایچ سورہ
 و دلیفہ حوراند کورک سق قری ایلو ایلو اوزرہ شتا و دلیفہ کاخوزہ کہیہ نسیہ کیورد املع و خان نصیات و قرار و خاد
 سموننک یوزدہ ادریسیمہ توزع و ناسم ایلو سکورہ . سوقاٹ اؤکورد ترتیب و خلیفہ نسیم ایلو ایلو اوزرہ
 تالیف نامه

دولت و عوالم و عوالم

مدد واطہ فرمولون ریاستہ
 بانکت - ۱۰۰۰۰
 ہفتہ

Ermenilerin Nerelere Gönderileceği İle İlgili Genelge

*Osmanlı Hükümeti
İçişleri Bakanlığı
Muhacir Yerleştirme Müdürlüğü
Genel: 361*

Şifre

*Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon,
Elazığ, Musul Vilayetine,*

*Adana (çeşitli nedenlerle yerlerini terk eden) komisyon üyelerine,
Zor, Maraş, Samsun, Kayseri, İzmit Sancaklarına, Halep komisyon üye-
lerine.*

*Ermenilerin iskânlarına tahsis edilen yerlerde görülen lüzum üzerine
aslına zarar vermeden çeşitli değişiklikler yapılmıştır.*

*1- Kerkük sancağının İran sınırına 80 km. mesafede bulunan kasaba
ve köylerde dâhil olmak üzere Musul vilayetinin güneyi ve batısı.*

*2- Diyarbakır hududundan 25 km. içerde, Habur ve Fırat nehirleri
vadisindeki güzel yerler de dâhil olmak üzere Zor sancağının güney ve
batısı.*

*3- Halep vilayetinin sol tarafı hariç olmak üzere doğu, güney ve gü-
neydoğusunda olan bütün köy ve kasabalar ile Suriye vilayetinin Havran
ve Kerek sancakları dâhil olmak üzere demiryolu güzergâhlarından 25
km. içerideki kasaba ve köylerde Müslüman nüfusunun yüzde onu ora-
nında dağıtılarak yerleştirileceklerdir. Sevkiyatın buna göre tertip edile-
rek yapılması bu genelgeyle tebliğ olunur.⁸*

*Bakan Adına
Ali Münif*

*Fi 22 Haziran sene (1) 1331
(3 Temmuz 1915)*

2. Bitlis'ten Gönderilen ve Göç Eden Ermeniler

Ermeni Patrikhanesine göre Bitlis sınırları içerisinde yaşayan Ermeni nü-
fusu 180.000, Osmanlı kaynakları ve bazı yabancı yazarlara göre 110.000-

⁸ BOA, DH. ŞFR, nr. 54/315.

120.000 arasındadır. Tehcirden önce, Rus birliklerinin Anadolu'da ilerlemesiyle bu Ermenilerden 90.000 kadarı Rusya'ya göç etmiştir.

Ermeni Baronigian 1920 yılındaki yazısında, savaş esnasında Rusya'ya kaçan Ermeni sayısını; Van vilayetinden 180.000, Bitlis vilayetinden 90.000, Erzurum vilayetinden 120.000, diğer vilayetlerden 60.000 olmak üzere toplam 450.000 olarak göstermiştir.⁹

Talat Paşa, Bitlis'ten gönderilen Ermeni sayısını 109.521¹⁰ olarak göstermektedir. Talat Paşa'nın verdiği bu rakam, tehcir edilen Ermeniler değil, Bitlis'te yaşayan toplam Ortodoks Ermeni sayısıdır. 1914 yılında Bitlis'teki Ermenilerden 90.000'i Rusya'ya göç ettiğine göre, tehcir edilen Ermeni sayısı 20.000 civarındadır.

Genelkurmay arşiv belgelerinde Talat Paşa'nın verdiği rakamlar görülmektedir. Ancak bu arşiv belgelerine bakıldığında Bitlis ilinde kütüğe kayıtlı toplam Ermeni sayısı 109.521, sevk edilen Ermeni sayısı 20.000 kişidir. Talat Paşa; kütüğe kayıtlı bütün Ermenilerin sevk edildiğini yazmaktadır. İşin aslına bakıldığında sevk edilen Ermeni sayısı 20 bin civarında olup geri kalan Ermeniler Rusya'ya göç etmişlerdir. Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığının yayınladığı eserde Bitlis'te tehcir edilenler ilçeler seviyesine kadar verilmiş, nerelere sevk edildikleri kaydedilmiştir. Şöyle ki:¹¹

⁹ Hikmet Özdemir, K.Çiçek, Ö.Turan, R.Çalık, Y.Halaçoğlu, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, sah. 15-17.

¹⁰ "Sadrazam Talat Paşa'nın defteri", Murat Bardakçı, **Hürriyet Gazetesi**, 26.04.2006.

¹¹ Genelkurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C I, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005.

İlerin İsimleri	Kütüğe Kayıtlı Nüfus	Sevk Olunan Nüfus	Sevk Olunacakları Yol Güzergâhı ve Yer	Açıklamalar
	Sayı	Sayı		
Ankara	47.224			
Erzurum	128.657	120.000	Elazığ yoluyla Musul ve Zor'a.	Geri kalan nüfus kısmen çarşımalarda ölmüş ve kısmen de kaçmıştır.*
Adana	46.031			
İzmit	54.370	50.000	Konya, Halep yoluyla Zor'a.	Geri kalan nüfus kaçmış, saklanmış veya ölmüştür.*
Eskişehir				
Bitlis	109.521	20.000	Bir kısmı Sirt yoluyla Diyarbakır'a, bir kısmı da Elazığ yoluyla Zor ve Musul'a.	Geri kalan nüfus çarşımalarda ölmüş ve bir kısmı da kaçmıştır.*
Samsun (Çankir)	26.374	26.374	Amasya, Karahisar, Sivas yoluyla Zor ve Musul'a.	
Halep	34.451			
Bana (Çaldırandığı)	66.413			
Diyarbakır	61.002			
Sivas	141.592	141.592	Malatya yoluyla Zor ve Musul'a.	
Trabzon	34.500	28.000	Gümüşhane yoluyla Zor ve Musul'a.	Geri kalan nüfus çarşımalarda ölmüştür.
Bakır (Karesi)	8290			
Aydın	7327			
Kayseri	47.617			
Elazığ (Manuretlüazır)	74.206			
Karmanmaraş	27.101	27.101	Halep yoluyla Zor ve Surive'ye.	
Höde	5101			
Van	67.792			
Toplam	987.569	(413.067)		

Sevk edilen ve uzaklaştırılan Ermenilerin İl ve İlçelere göre miktarını gösteren cetveldir.

İl ve İlçelerin İsimleri	Kütüğe Kayıtlı Nüfus	Sevk Olunan Nüfus	Düşünceler	
İZMİT	Izmit	23.430		
	Adapazarı	16.034		
	Geyve	8274		
	Yalova	3253		
	Karamürsel	2753		
	Kandıra	626		
	Toplam	54.370		
BITLİS	Bitlis	18.008		
	Ahlat	9478		
	Hizan	4980		
	Mutki	4011		
	Toplam	36.477		
	Muş	Muş	32.954	
		Bulanık	14.309	
		Malazgirt	4430	
		Varto	1963	
	Sason	6456		
Toplam	60.112			
Sirt	Sirt	2115		
	Pervari	1316		
	Kurtalan, Yanarsu (Garzan)	2859		
	Eruh	1747		
	Şirvan	1144		
Toplam	9181			
Genç	Genç	1622		
	Bingöl (Çapakçur)	714		
	Kulp	1415		
Toplam	3751			
İl Toplamı	109.521			

Tehcir öncesi Bitlis'e baktığımız genel durum şöyledir:

Bitlis şehri 3 Sancak (Muş, Siirt, Bingöl/Genç), 14 Kaza ve 1000'den fazla köyden oluşmuştu. Genel nüfus durumu şöyledir.¹²

Genel Nüfus	:	437.479
Ermeniler	:	114.704
Katolik Ermeni	:	2.788
Protestan Ermeni	:	1.640
Ortodoks Ermeni	:	<u>110.276</u>
Müslüman	:	322.775

3. Belgelerde Bitlis'te Ermeni Tehciri

(Bitlis ve Van'daki Ermeni isyancılarıyla ilgili genelge)

¹² Osmanlı Ülkelerinin 1330 (1914) Yılı Nüfus İstatistiği, Dâhiliye Nezareti, Sicil Genel İdaresi (Müdürlüğü),

*Osmanlı Hükümeti
İçişleri Bakanlığı
Emniyet Genel Müdürlüğü
Özel Kalemi: 409
Şifre
Mutlaka yerine getirilecektir.*

Van Valisi Cevdet Bey'e

Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalık Bey'e

Van Gölü etrafında ve özellikle Van vilayetince bilinen yerlerdeki Ermeniler isyan ve ihtilal için daimi birer ocak halinde bulduklarından bunların buldukları yerlerden alınarak güneye doğru sevk edilerek oralara yerleştirilmelerine karar verilmiştir. Bu kararın derhal yerine getirilmesi için valiliklere mümkün olan her türlü yardım, 3.üncü ve 4.üncü Ordu Komutanlığına bildirilmiştir. Esasen faydalı neticeler verecek şu teşebbüsün Van'la beraber Erzurum'un güneyinden Bitlis merkezine bağlı önemli kazalara ve özellikle Muş, Sason ve Talori civarını da kapsayacak ve buralarda tatbik edilerek gerekli tedbirler ordu komutanıyla görüşülerek Erzurum Valisi Tahsin Bey tarafından yerine getirilmesi kabul edilmiştir. Bu konu kendisine yazılmış olmasına rağmen bizzat Erzurum'la haberleşerek, yukarıda zikredilen konu için icap eden tedbirler alınarak çabuklaştırılacak ve düzenli bir şekilde tatbik edilecektir. Şifre kopyasının telgrafhaneden alınması.¹³

Bakan

*Fi 26 Nisan 1331
(9 Mayıs 1915)*

¹³ BOA, DH. ŞFR, nr. 52/282.

۵

بیتلیس، وان، ارزنجه

(شماره)

تاریخ

مجلس

عمدی

۱۳۰۵

دوبت دافوق زا دنجاره سانگ اریئر نائب لرین قلا دژ آردو داد دواج ابرج صدایه
 نه سلبه ست اوچه ادره موسی دویولا ننه جوسکوز روزیکانی دروزی شته اوچه ادره ادره ادره
 دژ مکتوبه شید اوان سده نفق دانسده ایبر جلدو کده اسطایز قور لیم رودایس اریئر ایبر
 دوتنه کره یا نفوق جومن مولو زا دنجاره است ابر جلدو نازاره دیوار اوان مکتوبه شید ایبر
 سده کیه نایس ابر جلدو کیره بر لیس بر جلدو نقد ایان ایبر اریئر تایدسون اسیطان
 کس ناموریه ادره سده کده اسطایز لیس سده اریئر ای قنر جاد دملر بر تاید اسیطان
 دانشنده کورده ادره بقل ناموریه ادره سده نقد ایبر اریئر تاید اسیطان
 بر لیس کرده ایبر بوسقانه بلقی هوان هریرک سده اریئر سده اویادونر

نایط

ایمانلو

۱۳۰۵

(Bitlis, Van ve Erzurum'daki Ermenilerin gönderileceği yerlerle ilgili genelge)

Osmanlı Hükümeti
 İçişleri Bakanlığı
 Emniyet Genel Müdürlüğü

Şifre

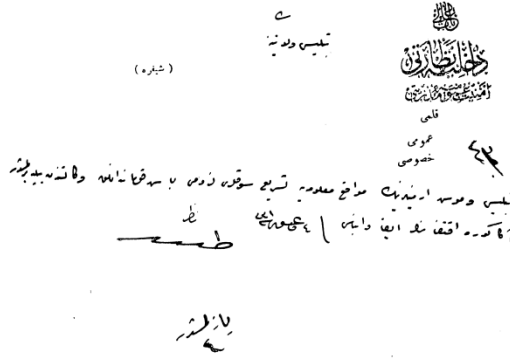
Erzurum, Van, Bitlis Vilayetine

Vilayet dâhilindeki köy ve kasabalarda bulunan Ermenilerin buldukları yerler dikkate alınarak Van vilayeti ile ona komşu olan kuzey tarafı hariç olmak üzere Musul vilayetinin güneyi ile Zor sancağı ve merkezi hariç olmak üzere Urfa sancağında hükümet tarafından tespit olunan yerlere gönderileceklerdir. Oradaki köylere gelen Ermeniler, gerekli duruma ve yere göre çeşitli şekilde mevcut köy ve kasabaya yapacakları evlere veya hükümet tarafından belirlenecek yerlerde yeni yapılacak köylere yerleştirilecektir. Nakledilmesi gerekli olan Ermenilerin güvenli bir şekilde sevk ve yerleştirilmeleri oradaki memurlara aittir. Yeni yerlerine

*gönderilen Ermenilerin can ve mallarının korunması, iaşe ve istirahatleri, geçtikleri yerlerdeki memurlara aittir. Gönderilen Ermeniler kendilerine ait çeşitli eşyalarını beraberlerinde götürülebilirler. Bilinmeli ki bu sevkîyat, harbin olduğu yerlerde yapılacaktır.*¹⁴

Bakan

*Fi 10 Mayıs sene (1) 1331
(23 Mayıs 1915)*

*Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti
Husûsî: 43 Şifre*

Bitlis Vilâyeti'ne

*Bitlis ve Muş Ermenilerinin mevâki'-i mâ'lûmeye tesrî'-i sevkleri lüzumu Başkumandanlık vekâletinden bildirilmiştir. Ona göre iktizâsının îfâ ve inbâsı.*¹⁵

Fi 4 Ağustos sene [1]331

*Nâzır
Tal'at*

¹⁴ BOA, DH. ŞFR, nr. 53/93.

¹⁵ BOA, DH. ŞFR, nr. 55/55.

موصول دلايتہ اور فرزند ملاقاتہ
(شيفره)

۶۱
خدايکبار
الذليل على الحق
قلی

عمومی
خصوصی

وانه تليسا وارفرودم دلايتہ نہ اور فرزندہ کوئہ بدوہ ارنيہ عقدہ قلیقا ایجاب ایہہ معاہدہ
بعد اسی بروم آقا بیخ اولوہ کوئہ بدوہ ارنيہ عقدہ قلیقا ایہہ معاہدہ فقو وادوہ
ایہہ عقدہ معاہدہ کھیلہ وروایہہ ارنيہ ایجاب ہای و موہد کوہہ یا قلمہ صورتہ موروثہ
وقصہ اتنا ایہہ عقدہ خانزہہ ویاہد طرف عقدہ قلیقا ایہہ معاہدہ بقیدہ تاسین ایہہ
معاہدہ یا ہدیہ عقدہ اس اظہار ایہہ معاہدہ قلیقا ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ
عقدہ اسد و خرید الصاف عقدہ بدوہ قلموہ ہدیہ و نہ لواقہ تاسین ایہہ معاہدہ اور ایہہ
نقل ایہہ معاہدہ ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ اور ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ
معاہدہ ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ اور ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ
ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ اور ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ
ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ اور ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ
ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ اور ایہہ معاہدہ تاسین ایہہ معاہدہ

اور فرزند ملاقاتہ
موصول دلايتہ
دلايتہ قسم جویہ

۵۳/۱
کے
تاریخ

(Bitlis ve Muş Ermenilerinin belirlenen yerlere sevklerinin yapılmasına dair Dâhiliye Nezâreti'nden Bitlis Vilayetine şifre telgraf)

*Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti*

Musul Vilâyetine Urfa Zor Mutasarrıflıklarına

Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetlerinden o taraflara gönderilecek Ermeniler hakkında îcâb eden mu'âmeleye mütedâ'ir ta'limâtın ba'zı aksâmı ber vech-i âtî tebliğ olunur. Gönderilecek Ermeniler taraf-ı hükûmetten ta'yîn edilen mahallere nakl ve oralarda iskân edileceklerdir. Mahall-i iskâniyelerine vürûd eden Ermeniler îcâb-ı hâl ve mevki'a göre ya müteferrik sûrette mevcût kurâ vekasabâta inşâ edecekleri hânelere veyâhût taraf-ı hükûmetten ta'yîn edilecek mahallerde yeniden te'sis edecekleri köylere yerleştireceklerdir. Ermeni iskân edilecek kurâ ve kasabâtla yeniden te'sis edilecek Ermeni köyleri hudûdunun Bağdat şimendüferiyle iltisak hatlarının ve diğer hutût-ı hadîdiyyeden lâ-ekall yirmibeş kilometre uzak bulunması şarttır. Nakli îcâb eden Ermenilerin te'mîn-i sevk ve iskânı (Bitlis'ten Musul'a gönderilecek Ermeniler) mahallî me'mûrîn idâriyyesine âitdir. Mahall-i iskâniyelerine sevk edilen Ermenilerin muhâfaza-i cân ve mallarıyla te'mîn-i i'âşe ve istirâhatleri güzergâhlarında bulunan me'mûrîn-i idâreye âitdir. Nakledilen Ermeniler kâffe-i emvâl-i menkûle ve eşyâlarını birlikte götürabilirler.¹⁶*

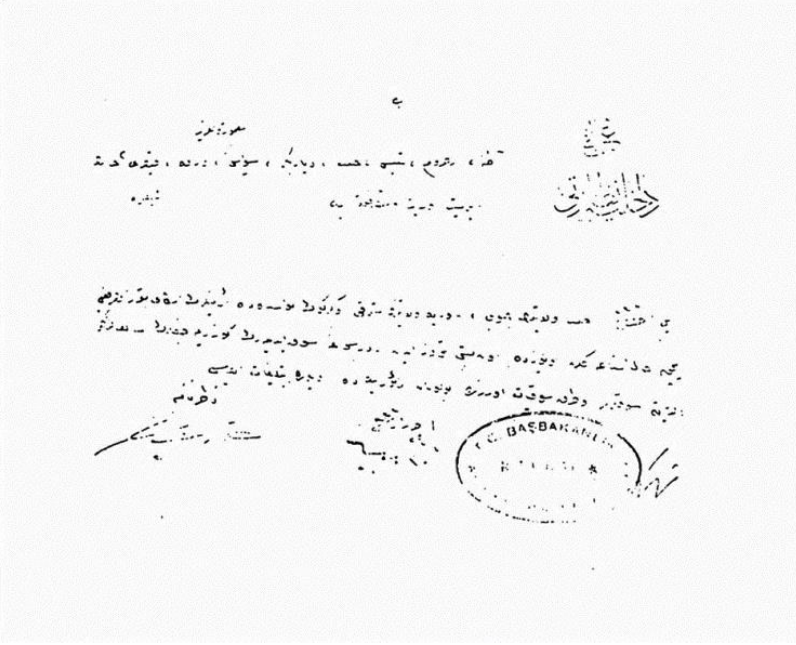
Fî 10 Mayıs sene [I]331

Nâzır

**Urfa Mutasarrıflığına (Livânın Ermeni meskûn olan merkezi civârı müstesnâ olmak üzere)*

**Musul Vilâyetine (Vilâyetin kısm-i cenûbîsinde)*

¹⁶ DH, ŞFR, 53/91.

(Halep, Suriye ve Kerkük'e de Ermeni sevki yapılabileceğinden gönderilecek Ermenilerin bu üç vilayete sevkedilmeleri)

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İskân-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti Şifre

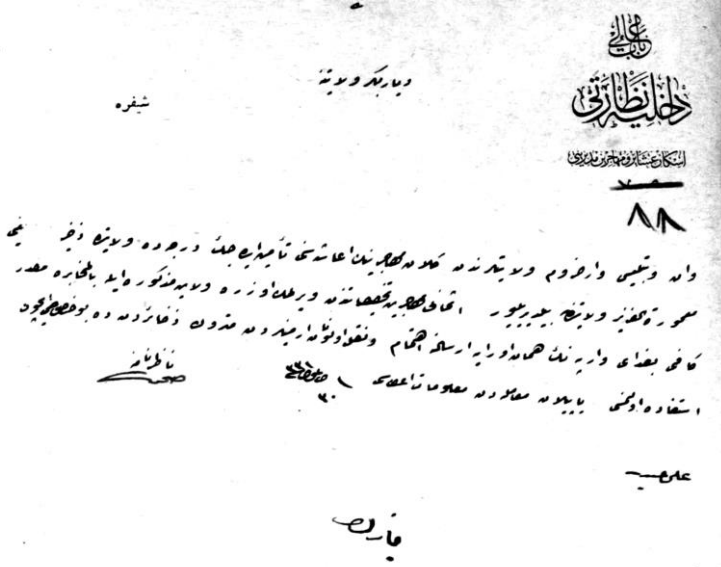
Adana, Erzurum, Bitlis, Haleb, Diyârbekir, Sivas, Ma'mûratü'l-azîz, Urfa, Kayseri, Canik, İzmit Vilâyet ve Mutasarrıflıklarına

Zeyl Fî Haziran [1]331. Haleb Vilâyeti'nin cenûbu Sûriye Vilâyeti'nin , şarkı ve Kerkük livâsında da Ermenilerin Zor'a iskânı mukarrer olduğu için hâl-i işbâ'a gelen yüzde on beşi tecâvüz eden Zor sancağına sevk edilerek gönderileceklerin sâlifü'z-zikr vilâyâta sevkleri ve turuk-ı sevkîyât üzerinde bulunan me'mûrîne de o yolda tebliğât ifâsı.¹⁷

Fî 29 Haziran sene [1]331

*Nâzır Nâmına
Ali Münif*

¹⁷ BOA, DH. ŞFR, nr. 54/308.

(Bitlis'ten Gönderilecek Ermenilerin İaşesi İçin Diyarbakır'a Gönderilen Yazı)

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İskân-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdüriyeti

88

Şifre

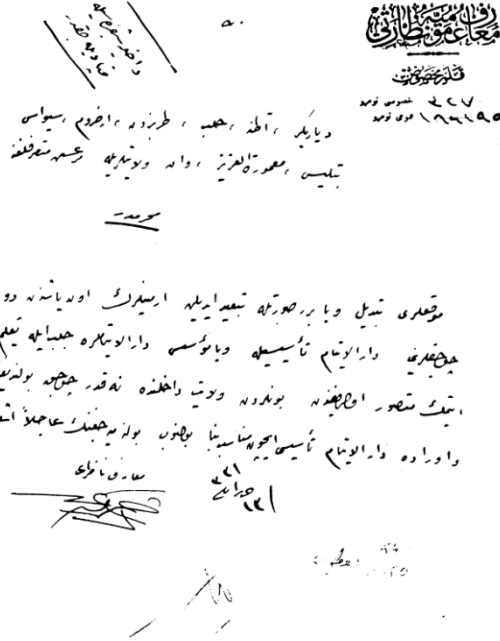
Diyârbekir Vilâyetine

Van ve Bitlis ve Erzurum Vilâyetlerinden gelen muhâcirinin i'âşesini te'mîn edecek derecede vilâyette zahîre (olma)dığı Ma'mûretü'l-azîz Vilâyeti'nden bildiriliyor. Esmâni Muhâcirin Tahsisâtı'ndan verilmek üzere vilâyet-i mezkûre ile bi'l-muhâbere mikdar-ı kâfi buğday ve arpanın hemân oraya irsâline ihtimâm ve nakl olunan Ermenilerden metrûk zehâ'irden de bu husûs için istifâde olunması yapılan mu'âmeleden ma'lûmât i'tâsı.¹⁸

Fî 30 Eylöl sene [1]331

Nâzır Nâmına
İmza

¹⁸ DH, ŞFR, 56/379.

(Yerleri değiştirilen Ermenilerin küçük çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmeleri)

Ma 'ârif-i Umûmiyye Nezâreti

Kalem-i Mahsûs

Husûsî numro: 327

Umûmî numro: 194195

Dâhiliye şifresiyle kapatılacaktır.

*Diyârbekir, Haleb, Trabzon, , Erzurum, Sivas Bitlis, Ma 'mûretü'l-
azîz, Van vilâyetleriyle Mar 'aş Mutasarrıflığı'na*

*Mevki 'leri tebdil veya birer sûretle teb 'id edilen Ermenilerin on ya-
şından dûn çocuklarını dâru'l-eytâm te 'sîsiyle veya mü 'essisi dâru'l-
eytâmlara celb ile ta 'lîm ve terbiye etmek mutasavver olduğundan bun-
lardan vilâyet dâhilinde ne kadar çocuk bulunduğunun ve orada dâru'l-
eytâm te 'sîsi için münâsib binâ bulunub bulunamayacağının âcilen
iş 'ârî.¹⁹*

Fî 13 Haziran sene [1]331

Ma 'ârif Nazırı

¹⁹ BOA, DH. ŞFR, nr. 54/150.

(Şifre)

Edirne	سیواس	ولایت	ادرنه	ولایت
»	طرزون	»	اورشروم	»
»	قسطون	»	آنگه	»
»	نوتیه	»	آقره	»
»	ممودوالعزیز	»	آبدین	»
»	موسل	»	بئلیس	»
»	وان	»	بصره	»
»	بن	»	بنغازی	»
»	اورنه	»	بیروت	»
»	متصرفلغه	»	جاز	»
»	ایزیت	»	علی	»
»	بولی	»	خداوندکار	»
»	جایک	»	دیارنکر	»
»	چتالنه	»	سویا	»
»	خوز	»		

 هیئت عمومی سریشی
 شعبه
 عمومی
 خصوصی

محمد یحیی به
 در تاریخ ۲۰/۱۰/۱۳۰۳
 در ایالت اولیایان برده و مکاتیب تحت اینده ادرنه سلطنت اعظمیه را به
 دستبرد اولیایان برده و مکاتیب تحت اینده ادرنه سلطنت اعظمیه را به
 دستبرد اولیایان برده و مکاتیب تحت اینده ادرنه سلطنت اعظمیه را به

(Ermeni yetimlerinin, Ermeni cemaati teşkilatı olan yerlerde onlara teslimi, olmayan yerlerde de Hükümetçe emniyet altına alınmasına dair Dâhiliye Nezâreti'nden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen şifre telgraf

Bâb-ı Alî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti

Şu 'be: 2

Umûmî

Husûsî

(Şifre)

Edirne

Vilâyeti'ne

Urfa

Mutasarrıflığı'na

Erzurum

“

İzmit

“

Adana

“

Bolu

“

<i>Ankara</i>	“	<i>Canik</i>	“
<i>Aydın</i>	“	<i>Çatalca</i>	“
<i>Bitlis</i>	“	<i>Karesi</i>	“
<i>Hüdâvendigâr</i>	“	<i>Kal'a-i Sultâniyye</i>	“
<i>Diyârbekir</i>	“	<i>Menteşe</i>	“
<i>Sivas</i>	“	<i>Teke</i>	“
<i>Trabzon</i>	“	<i>Kayseri</i>	“
<i>Kastamonu</i>	“	<i>Karahisâr-ı Sâhib</i>	“
<i>Konya</i>	“	<i>Eskişehir</i>	“
<i>Ma'mûretü'l-azîz</i>	“	<i>İçel</i>	“
<i>Musul</i>	“	<i>Kütahya</i>	“
<i>Van</i>	“	<i>Maraş</i>	“
<i>Niğde</i>	“	<i>Erzincan</i>	“

Umûm yirmi yedi 21 Teşrîn-i Evvel sene [13]34 ve 5 Teşrîn-i Sâni sene [13]34 târîhli telgrafnâmelerde de iş'âr olunduğu üzere Ermeni eytâmının Ermeni cemâ'ati teşkilâtı olan yerlerde onlara teslîmi, olmayan yerlerde Hükûmetçe taht-ı emniyete alınarak ma'lûmât i'tâsı ta'mîmen tebliğ olunur.²⁰

Fî 18 Kânûn-ı Sâni sene [13]35

*Dâhiliye Nâzır Vekili
Ahmed İzzet*

²⁰ BOA, DH. ŞFR, 95/163.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

از نوم از طرف انجمن صیحة و صوابه و صوابه
 دیار بار ، بیلس ، طبرسون ، قورنه ، دوانه
 و ولائیرله ادرش ، ایزیت ، چایلیک ، قوش
 قوشه صابیه ، قوشه ، رسته ، سیده
 اکتید

افواج اولرجه ادریزون عسکری صابانله
 ایتدیروم افواج ایلمهردی
 بئردی و ساری
 ۱۳۲۱

۱۳۲۱

ریشه ایلمهردی

ع

(Asker, zabıt ve sıhhiye zabıtlarının ailesinden olan Ermenilerin sevkedilmeyerek yerlerinde bırakılmalarına dair Dâhiliye Nezâreti'nden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifre telgraf)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti
Kalem-i Husûsî: 5020

Şifre

Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Konya, Van Vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Karahisâr-ı Sâhib, Kayseri, Mar'aş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına

*İhrâc olunacak Ermenilerin asker, zâbitân ve zâbitân-ı sıhhiyye â'ilelerinin buldukları mahallerde bırakılarak ihrâc edilmemeleri.*²¹

Fî 2 Ağustos 1331

Nâzır

²¹ BOA, DH. ŞFR, nr. 55/18.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ اَنْزَلَ عَلَیْكَ الْقُرْآنَ الْعَرَبِیَّ الْمُبِیْنِ
 قُلْیَ
 عَمْرِی
 صَاحِبِ خُصْمِی
 ٥٠٠٩

(شیده)
 اوزوم، اطرا، انقوش، تیلیس، حلب، دیارنیز، دیاربکر
 سیواس، لیزون، قعینه، معور، تانیز، وان ویتوزله
 اورن، ایزیت، چانلی، قزاق، ٥٠٧٠ صاحب
 قعلی، رشه، نیلده، اسکندر، تاشقندینه

ارنی بیعت
 وعاله لایله
 ابراج ایلمه
 ١٣٣١
 ع

ریشه | اسکندر
 ع

(Ermeni mebus ve ailelerinin ihraç edilmemelerine dair Dâhiliye Nezâreti'nden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen şifre telgraf)

Bâb-ı Âlî
 Dâhiliye Nezâreti
 Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti
 Husûsî: 5029

Şifre

Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Konya, Ma'mûretü'l-azîz, Van Vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Karahisâr-ı Sâhib, Kayseri, Mar'aş, Niğde, Eskişehir Mutasarrıflıklarına

Ermeni meb'ûs ve â'ilelerinin ihrâc edilmemeleri.²²

Fî 2 Ağustos 1331

Nâzır

²² BOA, DH. ŞFR, nr. 55/19.

هـ

 قلمی
 عمومی
 محمد علی
 ۱۳۳۱

ارزوم انقره تبلیس حلب
 دیار بکر سیواس میزوره معمره انکار
 وانه ولایت بید اورف عانیق مرعنه
 قرضه نیر سفه

قلمه ارزا این قید کیدینک سوره واقعه عدت. عرف نظر ایضا ولایت
 نفوسه مقادینه اشغالی (۱) کوریشی
 داغلی

(Kalan Katolik Ermenilerin sevk edilmeyerek nüfuslarının bildirilmesine dair Dâhiliye Nezâreti'nden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen şifreli telgraf)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti
Umumî: 423

Şifre

Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Haleb, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Ma'mûratü'l-azîz, Van Vilâyetleriyle Urfa, Canik, Mar'aş Mutasarrıflıklarına

*Kalmış olan Ermeni Katoliklerinin sevk ve ihrâclarından sarf-ı nazar edilmesi, livâ/vilâyet nüfusları mikdârının iş'ârı.*²³

Fî 21 Temmuz sene [1]331

Nâzır
Tal'at

²³ BOA, DH. ŞFR, nr. 54-A/252.

(شيدو)
 ارزوم ، آدانا ، آنکارا ، بئلس ، حلب ، هيدآونديجار ،
 سيباس ، سولاس ، طربزون ، قونيه ، معروز ، ترابزون ،
 وان ، عرشي ، اورفة ، ايربئنه ، چانديك ، قهقك ، قهصه ،
 صاب ، قهره ، عرسه ، نيكه ، ايسيشنه ، قهقونيه
 بروستانه دھنجه ، ايربئنه ، ارشيزون ، عود اوکيا نون سؤقدور عرف قار
 دولت / راضندکي زفتيرى وقانده وسوجو ادناه مقولاره
 اوکي و
 اعمار
 ۱۲۲۱
 قهقونيه
 يازمسه

ربه | بهينه
 ع

(Sevkedilmemiş olan Protestan Ermenilerin sevkedilmeyerek nüfusları, sevkolunan ve kalanların miktarının bildirilmesine dair Dâhiliye Nezâreti'nden çeşitli vilâyetlere ve mutasarrıflıklara çekilen şifreli telgraf)

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti Şifre

Husûsî: 5028

Mahrem

Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Konya, Ma'mûretü'l-azîz ve Van Vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Karahisâr-ı Sâhib Livâları, Mar'aş, Niğde, Eskişehir Mutasarrıflıklarına

*Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerden sevk olunmayanların sevkinden sarf-ı nazar olunması ve vilâyât dâhilindeki nüfusları ve kalan ve sevk olunan mikdârının iş'ârî.*²⁴

Fî 2 Ağustos 1331

Nâzır

²⁴ BOA, DH. ŞFR, nr. 55/20.

Suriye'nin Zor sancağına gönderilen Ermenilerin, mevcut nüfusun %10 nisbetini aşması nedeniyle Zor Sancağına sevklerinin durdurup başka yerlere yönlendirilmesiyle ilgili olarak İçişleri Bakanlığı Bitlis Valiliğine bir telgraf gönderilmiştir.²⁵

٤

سورة لوري
 اظه ، ارعوم ، بتسي ، حلب ، دياربكر ، سيسي ، اردنه ، تيقه كهانيه
 شيفره
 ابريت ولديت وسفقتينه

الملك
 خلاطاري

٦
 لاله عم

زيلي اعقع .. حب ولديت هون ، حويه ولديت شرق وركوك بونه ده اريدك اسفاد مورافيه
 عيم حاله اشاعه ويرده اوله لتي قاراييه زور سانعا سوريه ليرك كوندريم جهلك ساله لرك
 ولديت سوتير ووطه سوقيت اورك بولونه سوريه ده اولوب شفقت الفاسه
 باقران

٩
 حوزان
 ٤٩

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İskân-ı Aşâyir ve Muhacirîn Müdüriyeti

Umûm: 376

Şifre

Adana, Erzurum, Bitlis, Haleb, Diyârbekir, Sivas, Ma'mûretü'l-azîz,
 Urfa, Kayseri, Canik, İzmit Vilâyet ve Mutasarrıflıklarına

Zeyl, Fî Haziran [1]331. Haleb vilâyetinin cenûbu, Sûriye vilâyetinin şarkî ve Kerkük livâsında da Ermenilerin iskânı mukarrer olduğu için hâl-i işbâ'a gelen ve yüzde on nisbeti tecâvüz eden Zor sancağına sevk edilmeyerek gönderilmeyeceklerin sâlıfu'z-zikr vilâyâta sevkleri ve turuk-ı sevkiyât üzerinde bulunan me'mûrine de o yolda teblîğât ifâsı.

Fî 29 Haziran sene [1]331

Nâzır Nâmına
 Ali Münîf

²⁵ BOA, DH. ŞFR, nr. 54/413.

SONUÇ

Sekiz asır boyunca beraber yaşadığımız, kendimizden bir parça bildiğimiz ve sadık tebaa dediğimiz Ermenilerin Rusya ve batılı devletlerin kışkırtmasıyla ayaklanması, isyana kalkışmaları kabul edilir bir olay değildir. Bu isyanın katliama dönmesi, çetelerin acımasızlıkları asla kabul edilemez. Osmanlı Devleti'nin yerinde başka bir devlet olsaydı, isyana kalkan Ermenileri güvenli yerlere göndermez, buldukları yerlerde divanı harbe vererek idam ettirirdi.

Ancak Osmanlı Devleti bunu yapmadı. En zor yolu seçerek Ermenileri affedip güvenli bölgelere gönderdi, savaş halinde olmasına rağmen. Gönderirken de her türlü tedbiri almış, masraftan kaçınmamıştır.

KAYNAKÇA

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/3, Ankara 1963.

BDH, 2811, 522/26, 28.

BOA, DH. ŞFR, nr. 52/282.

BOA, DH. ŞFR, nr. 53/93.

BOA, DH. ŞFR, nr. 54-A/252.

BOA, DH. ŞFR, nr. 54/150.

BOA, DH. ŞFR, nr. 54/308.

BOA, DH. ŞFR, nr. 54/315.

BOA, DH. ŞFR, nr. 54/413.

BOA, DH. ŞFR, nr. 55/18.

BOA, DH. ŞFR, nr. 55/19.

BOA, DH. ŞFR, nr. 55/20.

BOA, DH. ŞFR, nr. 55/55.

BOA, DH. ŞFR, 95/163.

DH. ŞFR, 53/91.

DH. ŞFR, 56/379.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

Genelkurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C I, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005.

Osmanlı Ülkelerinin 1330 (1914) Yılı Nüfus İstatistiği, Dâhiliye Nezareti, Sicil Genel İdaresi (Müdürlüğü).

ÖZDEMİR, Hikmet, Kemal ÇİÇEK, Ömer TURAN, Ramazan ÇALIK, Yusuf HALAÇOĞLU, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

“Sadrazam Talat Paşa'nın defteri”, Murat Bardakçı, **Hürriyet Gazetesi**, 26.04.2006.

SÜSLÜ, Azmi, Kırcıoğlu Fahrettin, Yinanç Rafet, Halaçoğlu Yusuf, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Ank., 1995.

KARŞILAŞTIRMALI YEREL YÖNETİMLER PERSPEKTİFİNDEN TÜRKİYE VE ERMENİSTAN

Nisa ERDEM*

ÖZET

Yerinden yönetim anlayışının yürütücü organları olan yerel yönetimler, hem halka yakınlık (subsidiarite) ilkesinin gereklerini yerine getirirler hem de kamu yönetiminde şeffaflık, katılım ve demokrasi üzerine yükselen değerlerin devamını sağlarlar. Bu sebeple, “yerel yönetimlerin güçlendirilmesi” ve “yönetmelik özerklik”, demokratik ve halkçı bir yönetimi hedefleyen tüm ülkelerin tartışmakta olduğu konulardan biridir. Yerel yönetimlerin anayasa ve çeşitli kanunlar aracılığıyla düzenlenmesi, bu organların demokrasiyi derinleştirecek kamu hizmetlerinin sağlanmasında etkili ve verimli çalışmalarını sağlamak için yeterli değildir. Bu açıdan, yerel yönetimler konusuna hem siyasetçilerin hem de kamuoyunun gündeminde bulunan ve uluslararası temel bir metin niteliği taşıyan Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı (AYYÖŞ) bağlamında değinilmelidir. Bu bağlamda çalışma, Türkiye ve Ermenistan’daki yerel yönetimleri ve bu yönetimlerin AYYÖŞ kapsamında karşılaştırmalı olarak bir değerlendirmesini yapmaktadır. Özerk yerel yönetimlere sıklıkla vurgu yapan AYYÖŞ’ü, her iki ülke de çeşitli hükümlerine çekince koymakla beraber, kabul ettiklerini teyit etmişlerdir. Türkiye çekimser kaldığı çoğu hükme, gerçekleştirdiği son idari reformlarla aslında fiili olarak uygunluk sağlamış durumdadır. Ermenistan ise, Sovyetler Birliği’nin bir parçası olmayı bıraktıktan sonra, bölgesel politikalar aracılığıyla bu Şartı kendi yerel yönetimleri için öncü bir referans olarak almaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı, Ermenistan’da Yerel Yönetimler, Türkiye’de Yerel Yönetimler.

* Araştırma Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, nisaerdem@ktu.edu.tr

TURKEY AND ARMENIA FROM PERSPECTIVE OF COMPARATIVE LOCAL SELF-GOVERNMENTS

ABSTRACT

Local government that is executive organ of decentralization, both fulfills the requirements the principle of subsidiarity and ensures the continuation of the rising value on transparency, participation and democracy. For this reason, "the strengthening of local governments" and "administrative autonomy" is one of discussed issues in all countries aiming a democratic and populist administration. The regulation of local government through the constitution and various laws, are not sufficient to ensure effective and efficient working of these bodies in the provision of public services to deepen democracy. In this regard, local governments must be addressed in the context of European Charter of Local Self Government (E.C.L.S.G.) that is international basic text on agenda both of politicians and public. In this context, text evaluates local governments in Turkey and Armenia and comparative assessment of these governments within E.C.L.G. Although both countries put reservations to several provisions, they have confirmed that they accepted E. C. L.S.G. Actually, with the recent administrative reforms, Turkey has already ensured compliance to most of that provision abstained. Armenia, after leaving the Soviet Union, has continued to take as reference this Charter through regional policy for own local governments.

Key Words: European Charter of Local Self Government, Local Government in Turkey, Local Governments in Armenia.

YEREL ÖZERKLİK KAVRAMI

Özerklik, bir kişinin ya da grubun, görevlerini yerine getirmesine izin verecek ve diğer gruplardan farklı kimliğini korumaya yetecek miktarda bağımsız olmasıdır (Kalabalık, 2005: 130) Yerel özerklik ise yerel toplulukları ilgilendiren meselelerde, kanunlara uygun olmak koşuluyla yerel makamların karar alma ve aldığı kararları uygulayabilme hak ve yetkisidir. Keleş (2014: 54)'in ifadeleriyle, bir yerel topluluğun, yerel nitelikteki işlerini kendi başına ve kendi oluşturduğu organları eliyle görebilmesi ve buna olanak verebilecek kaynaklara sahip olabilmesidir. Yerel özerkliğin iki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, yerel organların merkezi yönetimle olan ilişkilerini ilgilendirir. Yerel organların, merkezle olan bu ilişkilerinde tamamen bağımsız olması beklenemez. Zira özerklik tam bağımsızlık demek değildir. Asıl olan yerel organların kendilerini ilgilendiren meselelerde kanunlara uygun olarak merkezin müdahalesi olmadan işlerini görebilmeleridir. İkincisi ise yerel yönetimlerin halkla olan ilişkisini ilgilendirmektedir. Keleş'e göre özerkliğin ikinci boyutu, seçilmiş yerel organların, halkı gereği gibi temsil edebilmelerini ve temsil yönteminin bu nitelikteki kişilerin seçilmesine elverişli olmasını anlatır.

Yerel özerklik ve özerk yerel yönetimler Avrupa Konseyi'nin de önem verdiği alanlardan biridir. Konsey, demokratik ve halkçı bir yönetim sistemi için, yerel yönetimlerin oynayabileceği rolün öneminden bahsetmiş ve yerel yönetimlerin özerkliği kavramını tanımlamaya çalışmıştır. Yapılacak tanımlamanın beş temel ilkeye dayandırılması gerektiğini belirtmiştir. Bunlar sırasıyla, “yerel yönetimlerin özerkliğine saygı gösterilmesi”, “yerel hayatın siyaset üstü niteliğinin korunması”, “devletle belediye arasındaki ilişkilerin tanımlanması ve sınırlandırılması”, “belediye maliyesinin özerkliği” ve “komün bilincinin geliştirilmesidir” (Şinik, 2012: 54-55).

Avrupa Konseyi, özerk yerel yönetimlerin geliştirilmesi doğrultusunda yapılan birçok düzenlemede, yerel özerklik ilkesinin anayasada ve ilgili kanunlarda yer almasını önermiştir. Konsey, özerk yerel yönetimlere dair birçok ilkeyi, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı adıyla uluslararası bir metinde toplayarak 1985 yılında Konseye üye devletlerin imzasına sunmuştur. Bugün söz konusu Şart, Avrupa Konseyine üye devletlerce imzalanmış bulunmaktadır.

AVRUPA YEREL YÖNETİMLER ÖZERKLİK ŞARTI MUHTEVASI

Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı (AYYÖŞ)’nin hazırlanmasına 1980’lerin başında Avrupa Konseyi bünyesinde başlanmıştır. AYYÖŞ, önsöz, üç bölüm ve toplamda on sekiz maddeden oluşmaktadır. Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nın hazırlanmasındaki ana tema şartın önsözünde ifade edilmiştir. Buna göre, şartın hazırlanma amacı kısaca, şarta üye olan devletlerce yerel yönetimlerde katılım, demokrasi, etkinlik ve halka yakınlık ilkelelerinin sağlanması aracılığıyla, yerel yönetimlerin korunması ve güçlendirilmesidir. Şart, âdem-i merkeziyetçiliğe dayanan idari bir yapılanmanın devletler arasında anlaşmaya dayalı bir birlik kurulması yoluyla sağlanabileceğini öngörmektedir. AYYÖŞ, 15.10.1985 tarihinde Avrupa Konseyi üyesi devletlerin imzasına açılmıştır.

İlk bölümde, yerel yönetimlerin yapı ve işleyişine dair on madde yer almaktadır:

Birinci madde de, şarta taraf olan devletlerin, kendilerini bu şartın maddeleriyle bağlı kabul edecekleri hükmü yer almaktadır. Bu hükümler şartın birinci bölümü içerisindeki on maddede açıklanmıştır. Buna göre toplamda otuz adet hüküm (paragraf) devletlerin imzasına açılmış durumdadır. Maddeler alt hükümleri (paragrafları) ile birlikte aşağıda kısaca açıklanmaktadır:

İkinci maddede, yerel yönetimlerin özerklik ilkesinin ulusal mevzuatlarca güvence altına alınacağı ve ayrıca uygun bulunduğu takdirde anayasa ile tanıacağı belirtilmiştir.

Üçüncü madde, özerk yerel yönetim kavramını, yerel yönetimlere verilmiş “yönetme ve düzenleme hak ve imkânı” olarak tanımlamaktadır (1.pf). Bu hak, doğrudan, eşit, genel oy ve gizli seçim sistemine göre seçilmiş meclislerce yerine getirilir. Diğer yandan bu hükmün, mevzuatın olanak verdiği durumlarda, vatandaşlardan oluşan meclislere, referandumlara veya vatandaşların doğrudan katılımına olanak veren öteki yöntemlere başvurulabilmesini hiçbir şekilde etkilemeyeceği ifade edilmiştir (2.pf).

Dördüncü madde, yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarını kapsamaktadır. İlgili maddeye göre yerel yönetimlere verilecek yetki ve sorumluluklarda, genel yetki kuralının öngörüldüğü anlaşılmaktadır (1. ve 2.pf). Diğer yandan ilgili maddeyle, yerel yönetimlerde “*subsidiarite (halka yakınlık)*” (3.pf), “*tam ve münhasır yetki*” (4.pf), “*takdir hakkı*” (5.pf) ve “*yerel birimlere danışma*” (6.pf) gibi bir takım önemli hususlara dikkat çekilmektedir.

Beşinci maddede, yerel yönetimlerin sınırlarında yapılacak değişikliklerde mevzuata uygun olmak koşuluyla ve mümkünse bir referandum yolu ile ilgili yerel topluluğa danışılmadan değişiklik yapılamayacağı açıklanmaktadır.

Altıncı madde, yerel yönetimlerin iç örgütlenmeleri ve yerel yönetimlerdeki görevlilerin çalışma koşullarına ilişkindir. Buna göre, yerel yönetimlerin ilgili konularda kendi organları aracılığıyla karar alabilmeleri (1.pf) ve görevlilerin çalışma koşullarıyla ilgili olarak gerekli idari ve mali imkânlara sahip olabilmeleri istenmektedir. (2.pf)

Yedinci madde, yerel düzeyde seçilmiş temsilcilerin görev koşulları ile ilgili hükümleri içermektedir. Madde, görevlerin serbestçe yerine getirilebilmesi (1.pf), bu doğrultuda gerekli mali imkânların sağlanması (2.pf) ve seçilmiş kişilerin göreviyle bağdaşmayacak işlev ve faaliyetlerin kanunlar tarafından belirlenmesi olarak üç nokta üzerinde durmaktadır. (3.pf)

Sekizinci madde, yerel yönetimlerin yerine getirdiği faaliyetler üzerinde uygulanan idari denetimin boyutlarını ilgilendirmektedir. Buna göre, idari denetim, ancak kanunla ya da anayasa ile belirlenmiş durumlarda yapılacaktır. (1.pf) Asıl olan kanunilik denetimidir. Yerindelik denetimi ise, istisnai bir denetim türü olarak belirtilmiştir. (2.pf) Ayrıca, yerel makamların idari denetimi, denetleyen makamın müdahalesinin korunması amaçlanan çıkarların önemiyle orantılı olarak sınırlandırılmasını sağlayacak biçimde yapılmalıdır. (3.pf)

Şartın dokuzuncu maddesi, yerel yönetimlere sağlanacak mali kaynaklara yöneliktir.(1.pf) Yerel yönetimlere verilecek mali kaynakların görevleriyle orantılı olması (2.pf), bir takım mali kaynakların yerel yönetimlerce belirlenebilmesi (3.pf), mali kaynakların yeterli ölçüde çeşitlilik ve esneklik arz etmesi (4.pf), mali kaynakların yerel yönetimler arasında dengeli bir şekilde dağıtımı ve bölüşümü (5.pf), ve bu bölüşüm sırasında ilgili yerel makamlara danışılması gerekliliği (6.pf) ilgili maddenin çeşitli hükümlerinde yer alan konulardır. Diğer yandan, yerel yönetimlere sağlanan mali kaynakların sadece belli görevler için verilmesi uygun görülmemekte, bunun yerine genel yetkilendirme öngörülmektedir (7.pf). Son olarak, yerel makamlar sermaye yatırımlarının finansmanı için kanunla belirlenen sınırlar içinde ulusal sermaye piyasasına girebilecektir (8.pf).

Onuncu madde, yerel yönetimlerin kanunlar çerçevesinde birlik kurma ve uluslararası birliklere katılma hakkını düzenlemektedir. Buna göre, yerel makamlar diğer yerel makamlarla işbirliği yapabilir ve birlik kurabilirler (1.pf).

Yerel yönetimlere birliklere üye olabilme ve uluslararası yerel makamlar birliklerine katılma hakkı tanınacaktır (2.pf). Yerel makamlar, başka devletlerin yerel makamlarıyla işbirliği yapabilirler (3.pf).

On birinci madde ise, özerk yönetim ilkesinin yasal olarak korunması sağlayabilmek amacıyla, yerel yönetimlere yargı yoluna başvurma hakkını vermektedir.

On iki, on üç ve on dördüncü maddeler muhtelif hükümlerin belirtildiği ikinci bölümde yer almaktadır. Bu maddelere göre; şarta taraf olan devletler, en az ilk onu 12. maddede belirtilen paragraflar (md. 2, md. 3 pf 1 ve 2, md. 4 pf 1,2 ve 4, md. 5, md. 7 pf 1, md. 8 pf 2, md. 9 pf 1, 2 ve 3, md. 10 pf 1, md. 11) arasından olmak üzere, şartın birinci bölümündeki en az yirmi paragrafla kendilerini bağlı kabul etmek zorundadırlar. Devletler, hangi paragraflarla bağlı olduklarını Avrupa Konseyi Genel Sekreterine bildirecektir. Sonradan kabul edilen ve bildirilen paragraf yükümlülükleri de aynı etkiyi taşıyacaktır. Kural olarak kabul edilen şart hükümleri, taraf devlette mevcut bulunan tüm yerel yönetim birimleri için uygulanır. Ancak, taraf devlet hangi yerel ya da bölgesel birimlerin uygulama dışında ya da içinde kaldığını belirtebileceği gibi, daha önce dışarda tuttuğu yerel ya da bölgesel birimleri sonradan dâhil ettiğini de Avrupa Konseyi Genel Sekreterine bildirebilir. Gerekli tüm bilgiler Avrupa Konseyi Genel Sekreteri tarafından taraf devletlere bildirilir.

Şartın son maddeleri (15, 16, 17 ve 18) ise üçüncü bölümde yer almaktadır. Maddeler sırası itibarıyla taraf devletlerin imza, onay ve yürürlüğe girme hükümlerini, şartın uygulanacağı taraf devletlerin topraklarına ilişkin hükümleri, şarttan çekilme durumunu ve taraf devletlere yapılacak bildirimlere ait hükümleri ele almaktadır.

TÜRKİYE'DE YEREL YÖNETİMLER VE AVRUPA YEREL YÖNETİMLER ÖZERKLİK ŞARTI

1982 yılında kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın en belirgin özelliklerinden biri hemen her konuyu ayrıntılı bir şekilde düzenlemiş olmasıdır. Dolayısıyla Türkiye'de yerel yönetimleri incelerken, halen yürürlükte bulunan 1982 Anayasası'nın yerel yönetimler ile ilgili hükümlerine değinmek mümkün gözükmemektedir. Yöntem olarak anayasanın yazım sırasını takip eden Şahin (2014: 33-40), anayasanın yerel yönetimlere dair en az 14 temel ilkeyi belirlediğini ifade etmektedir. Bunlardan bazılarına kısaca değinmek gerekirse, evvela Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, il özel idaresi, belediye ve köy olarak üç türlü yerel yönetim birimi öngörmüştür. Bunların dışında bir yerel yönetim birimi oluşturulup oluşturulamayacağı ayrı bir tartışma

konusudur. Anayasa, söz konusu yerel yönetimlere dair düzenlemeleri ancak kanunla yapabilmektedir ki bu, yerel yönetimler için oldukça önemli bir güvencedir. Yerel yönetim birimlerinin oluşturulma amacı mahalli ve müşterek ihtiyaçlardır. Yerel yönetimlerin karar organları kanunda gösterilen seçmenler tarafından seçilerek oluşturulur. Yerel seçimler, beş yılda bir yapılır.

Türkiye'deki yerel yönetimlere dair ilgili ulusal mevzuata ilerleyen kısımlarda tekrar değinilecektir. Diğer yandan, Türkiye'de yerel yönetimler konusunda ulusal mevzuat dışında, dış kaynak diyebileceğimiz gerek bölgesel gerek evrensel düzeyde birçok uluslararası mevzuat hükümleri de bulunmaktadır. Bunlar Türkiye tarafından imzalanarak iç hukukun bir parçası haline gelmektedir. Türkiye, kendi tarihi, siyasal, sosyal ve ekonomik şartlarını göz önüne alarak, bu uluslararası metinleri tam olarak ya da bazı çekinceler getirerek imzalamakla kendi iç hukukunu uluslararası mevzuatla zenginleştirmiş olmaktadır (Parlak ve Ökmen, 2015: 175). Bu bağlamda, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı, Türkiye tarafından 21.11.1988'de imzalanmış, 03.10.1992'de 21364 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak, 09.12.1992 tarihinde onaylanmıştır. Yürürlük tarihi ise 01.04.1993 olarak belirlenmiştir.

Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı, Türkiye'nin de içinde bulunduğu Avrupa Konseyi üye devletler tarafından kabul edilmiştir. Şartın 9. maddesinin 3. hükmünün Rhineland-Palatinate eyaletindeki bazı yerel birimler ile diğer eyaletlerde sadece belirli birimler tarafından uygulanmayacağı hükmü istisna olarak kabul edilirse, Almanya şarta çekince koymayan Avrupa Konseyi devletlerindedir (Sobacı, 2015: 15). Almanya ve diğer birkaç devlet dışında, devletler genel itibarıyla çeşitli birçok hükme çekince koyarak, şartın diğer hükümleri ile bağlı olduklarını kabul etmişlerdir. Devletler tarafından en fazla çekince koyulan maddeler özerk yerel yönetimin kapsamı, yerel düzeydeki sorumlulukların kullanma koşulları, yerel makamların faaliyetlerinin idari denetimi ve yerel makamların mali kaynaklarını konu alan sırasıyla 4. 7. 8. ve 9. maddelerdir.

Türkiye'nin yukarıda sayılan konuları işleyen tüm ilgili maddelerde, çekinceleri mevcuttur. Bunlar dışında şartın 6. 10. ve 11. maddeleri de Türkiye tarafından çekinceli olarak kabul edilmiştir. Toplamda ise, Türkiye şartın 10 hükmü ile kendini bağlı kabul etmeyeceğini bildirmiş olmaktadır. Dolayısıyla Türkiye birinci bölümündeki 20 hükme bağlı kalarak, neredeyse asgari şartları yerine getiriyor gibi görünmektedir. Oysa son yıllarda Türkiye'deki idari reformlara bakıldığında, bu durumunun fiiliyatta hiç de görüldüğü gibi olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Türkiye, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nda çekince koyduğu birçok hükmü, yaşanan idari reformların ardından

mevcut yerel yönetim sisteminde uygulamaktadır. Aşağıda, ilk olarak Türkiye'deki yasal mevzuatlar ile sırasıyla AYYÖŞ'ün maddeleri arasındaki uyuma genel olarak bakılacak ve bu arada, Türkiye'nin AYYÖŞ içinde çekince koyduğu maddeler değerlendirilmeye alınacaktır.¹

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 127. maddede “mahallî idareler; il, belediye veya köy halkının mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirtilen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzelkişileridir”, diyerek il özel idaresi, belediye ve köy olmak üzere üç çeşit yerel yönetim türü belirlemiştir. AYYÖŞ'ün 2. maddesinde belirtildiği üzere “özerk yerel yönetimler ilkesi” her ne kadar anayasada “özerklik” kavramıyla anılmamış olsa da, anayasanın “yerinden yönetim esası” yönetsel olarak özerk yerel yönetimleri işaret etmektedir. Nitekim anayasanın 127. maddesi, mahalli idareler başlığı altında yerel yönetimlere ayrılmıştır. İlgili maddeye göre, yerel idarecilerin seçimleri beş yılda bir yapılır. Anayasanın 127. maddesine benzer yerel yönetim tanımları, 5302 İl Özel İdari Kanunu ve 5393 Belediye Kanununda, il özel idaresi ve belediye için ayrı ayrı yapılmıştır. Bu bakımdan, Türkiye'deki yerel yönetimler tanımlaması ve oluşumu AYYÖŞ'ün hem 2. hem de özerk yerel yönetim kavramına ve serbest seçimle oluşan yerel karar organına (meclise) vurgu yapan 3. maddesiyle tam bir uyum içindedir. Bu uyum aynı zamanda Türkiye'nin 2000'li yılların ortalarında yaptığı idari reformun bir sonucudur. Zira yerel yönetim türlerinden biri olan il özel idaresinin karar organı olan il genel meclisine reformdan önce merkezin bir adamı konumundaki vali tarafından başkanlık edilmekteydi. Reformun ardından meclis kendi başkanını kendi içinden bir kişiyi seçerek oluşturma yoluna gitmiştir.

Genel olarak, yerel yönetimlerin görev ve sorumluluklarına ilişkin yapılan yetkilendirmede üç temel kural bulunmaktadır. Bunlar liste yöntemi kuralı, genel yetki kuralı ve karma yöntem kuralıdır. Liste yönteminde yerel yönetimlerin yerine getireceği görev ve sorumluluklar mevzuat tarafından belirlenen listeden ibarettir. Genel yetki kuralında ise kanunla başka bir kamu kurum ve kuruluşuna bırakılmayan, mahalli nitelikteki tüm görev ve sorumluluklarda yerel yönetimlere takdir yetkisi verilmektedir. Son olarak karma yönetime göre ise, yerel yönetimlerin görev ve yetkileri ilk önce tek tek sayılmakta, ardından ek bir madde ile kanunla başka bir kamu kurum ve kuruluşuna bırakılmayan, mahalli nitelikteki görev ve sorumluluklarda yerel yönetimler genel yetkili birimler olarak belirlenmektedir (Kalabalık, 2005: 273- 279).

¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Zahid Sobacı, “Türkiye'nin Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartına Uyumu Özerklik Miti”, *Analiz Dergisi*, S 120, 2015.

AYYÖŞ'ün 4. maddesi özerk yerel yönetimler için genel yetki kuralını benimsemiştir. Türkiye'de yerel yönetimlerin görev ve sorumluluklarının, yerinden yönetim ilkesine uygun olarak kanunla düzenleneceği, ayrıca son hükümde görevleri ile orantılı gelir kaynaklarının sağlanacağı anayasa tarafından belirtilmiş ve ayrıntılarıyla düzenlenmek üzere ilgili kanunlara bırakılmıştır. Hem 5302 İl Özel İdaresi Kanunu hem 5393 Belediye Kanunu hem de 442 sayılı Köy Kanunu ilgili yerel yönetimlere ait görev ve sorumluluklar konusunda benzer yöntemler kullanmışlardır. Kanunlarda yerel yönetim hizmetlerinin, vatandaşa en yakın yerlerde ve uygun yöntemlerle sunulacağı öngörülmektedir. İlgili kanunlar, yerel yönetimlerin görev ve sorumluluklarını tek tek liste halinde sunarak, mahalli nitelikte olmak şartı ile ilgili yönetimlerin yerine getireceği görev ve sorumluluk alanlarını belirlemişlerdir. 5393 sayılı Belediye Kanunu ilk kabul edildiğinde genel yetki kuralını da içermektedir. Buna göre, belediyelerin görev ve yetkileri öncelikle tek tek liste halinde sayılmakta ardında da, "belediye, kanunla başka bir kamu kurum ve kuruluşuna verilmeyen mahalli müşterek nitelikteki diğer görev ve hizmetleri de yapar ve yaptırır" ifadesiyle belediyeler genel yetkili kuruluşlar olarak belirlenmekteydi. Yani Türkiye'de 5393 sayılı Belediye Kanunu ilk kabul edildiğinde görev ve yetkiler konusunda karma yöntem belirlenmişti. Ancak 2007 yılında belediyelere genel yetki veren madde iptal edildi. Bu şekilde belediyelerin görev alanı daraltılmış oldu ki, bu durum, AYYÖŞ'e uyum noktasında atılmış geri bir adımdır. Diğer yandan, 442 sayılı köy kanununda da köylerin yerine getireceği işler mecburi ve isteğe bağlı olmak üzere iki kısımda sayılmış ve isteğe bağlı işlerin köy derneğinin kararıyla uygun bulunması ve vesayet makamının uygun bulması ile zorunlu hizmetler arasına alınacağı öngörülmüştür (Kala-balık, 2005: 279).

Yukarıda bahsedilen maddenin son paragrafına Türkiye tarafından çekince koyulmuştur. Söz konusu paragrafa göre: "*Yerel makamları doğrudan ilgilendiren tüm konulara ilişkin planlama ve karar alma süreçleri içinde, kendileriyle olanaklar ölçüsünde zamanında ve uygun biçimde danışılacaktır.*" Nitekim AYYÖŞ'ün bu maddesi, Türkiye'de mevcut Belediye Kanununun 8. maddesi ile uyum göstermemektedir. 5393 Sayılı Belediye Kanununun ilgili maddesine göre; "*Bir belde veya köyün veya bunların bazı kısımlarının meskûn sahasının, komşu bir beldenin meskûn sahası ile birleşmesi veya bu sahalar arasındaki mesafenin 5.000 metrenin altına düşmesi ve buralarda oturan seçmenlerin yarısından bir fazlasının komşu beldeye katılmak için başvurması halinde, **katılacak belde sakinlerinin oylarına başvurmaksızın katılmak isteyen köy veya belde veya bunların kısımlarında başvuruya ilişkin***

oylama yapılır.” Dolayısıyla Türkiye AYYÖŞ’ün 4. maddesi ile kısmi bir uyum içindedir.

AYYÖŞ’ün 5. maddesinde, “*yerel yönetimlerin sınırlarında, mevzuatın elverdiği durumlarda ve mümkünse bir referandumla yerel yönetimlere önceden danışılmadan değişiklik yapılamaz*” denmektedir. Türkiye, her ne kadar şartta ilgili maddeyi çekince koymadan kabul etmişse de, il özel idaresi, belediye ve köy yerel yönetimlerinin sınırlarına ilişkin hususlarda referandum yoluna gitmediğini de belirtmek gerekmektedir. Ayrıca, yukarıda bahsedilmiş olan 5393 Sayılı Belediye Kanununun 8. maddesi, Sobacı (2015: 23)’ nın da belirttiği üzere, AYYÖŞ’ün 5. maddesine de aykırı bir durum teşkil etmektedir.

Son olarak, 2012 yılında 6360 sayılı On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması İle Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun üzerinde de bu madde ile ilgi haklı eleştiriler bulunmaktadır. Öncelikle Gözler (2013: 3-8)’ e göre, 6360 sayılı Kanun gereğince 29 ilde il özel idaresinin kaldırılması evvela anayasayla da çelişen bir durumdur. Zira ulusal mevzuat gereği il özel idaresi ilin kurulmasına dair kanunla kurulur ve ilin kaldırılmasıyla tüzel kişiliği sona erer. Yani eğer kaldırılan şey 29 ilin kendisi olsa idi, buradaki il özel idareleri de doğrudan kalkacağı için anayasaya aykırı bir durum ortaya çıkmayacaktı. Ancak ilin varlığına son vermeden il özel idaresinin tüzel kişiliğinin kaldırılması isabetli bir uygulama değildir. Duruma AYYÖŞ’ün 4. maddesi kapsamında bakılacak olursa, bu konuda Güler (2012: 39-40)’ in mevzuat üzerinden haklı bir yorumu bulunmaktadır. Buna göre 6360 sayılı Kanun 29 ilde 1053 belediyenin ve 16.082 köyün tüzelkişiliğini kaldırmakta ve bunları buldukları ilçedeki belediyenin mahallesine dönüştürmektedir. Bu kararlar ilgili olarak ilgili yerel yönetimler konuyla ilgili olarak önceden bilgilendirilmemiş, hiçbir belde ve köyde halk oylaması yapılmamıştır. Dolayısıyla 2012 yılında çıkarılan bu kanun, AYYÖŞ’ün hem 4. hem de 5. maddesiyle ters düşmektedir.

Türkiye, yerel yönetimlerin iç idari örgütlenme ve görevlilerin çalışma koşulları hususunda AYYÖŞ’ün 6. maddesi ile uyumlu gözükmektedir. Ancak, maddenin birinci paragrafındaki “*kanunla düzenlenmiş daha genel hükümlere hanel getirmemek koşuluyla, yerel makamlar kendi iç idari örgütlenmelerini, bunları yerel ihtiyaçlarla uyumlu kılmak ve etkin idare sağlamak amacıyla, kendileri kararlaştırabileceklerdir*” ifadesine Türkiye tarafından koyulan çekince hala mevcut bulunmaktadır. Oysa hem il özel idaresi hem de belediye teşkilatı ve oluşturulacak ilgili birimler *norm kadroya* uygun olarak *il genel meclisinin* ve *belediye meclisinin* kararıyla oluşturulmaktadır. Diğer yandan, Belediye Kanunu sözleşmeli personel ve kısmi zamanlı sözleşmeli

personel çalıştırılmasına imkân vermektedir. İl özel idareleri için de Belediye Kanununun aynı maddesi uygulanmaktadır.

AYYÖŞ'ün 7. maddesi ise, yerel yönetimlerin seçilmiş temsilcilerinin görev koşullarına ilişkin hükümleri içermektedir. Bu konuda hem İl Özel İdaresi Kanunu hem de 5393 sayılı Belediye Kanunu çeşitli hükümlerinde seçilmiş yerel temsilcilerin sosyal ve mali haklarına değinmiş bulunmaktadır. Maddenin üçüncü paragrafı, Türkiye' nin çekince koyduğu diğer bir ifadeyi içermektedir. İlgili paragrafta, "*Yerel olarak seçilmiş kişilerin görevleriyle bağdaşmayacak işlev ve faaliyetler kanunla veya temel hukuki ilkelere göre belirlenir*" denmektedir. Koyulan çekinceye rağmen, bu paragrafa paralel şekilde, 5302 ve 5393 sayılı kanunlara göre; belediye başkanı ve meclis üyeleri ile il genel meclisi üyeleri görevleri süresince ve görevlerinin sona ermesinden itibaren belirli süreyle (1-2 yıl), sırasıyla belediye ve bağlı kuruluşları ile il özel idaresi ve bağlı kuruluşlarına karşı doğrudan doğruya veya dolaylı olarak taahhüde giremez, komisyonculuk ve temsilcilik yapamazlar (madde 20 ve madde 28). Dolayısıyla bu da, Türkiye'de fiili olarak ortadan kalkan çekinceli paragraflardan biridir.

AYYÖŞ'ün 8. maddesi yerel makamların faaliyetlerinin idari denetimini içermektedir. Sobacı (2015: 20 ve 24)'ya göre Türkiye bugün idari denetim noktasında, AYYÖŞ'ün ilgili 8. maddesinden bile daha ileri bir noktadadır. Zira şartın ilgili maddesinde, yerel makamların faaliyetlerinin idari denetiminin, asıl olarak hukukilik denetimi kapsamında yapılmasını öngörülmektedir. Ancak şart "*bununla beraber, üst makamlar yerel makamları yetkili kıldıkları işlerin gereğine göre yapıp yapılmadığını idari denetimine tabi tutabileceklerini*" belirterek yerindelik denetimine de izin vermektedir. Türkiye'de il özel idaresi ve belediyede denetim, iş ve işlemlerin hukuka uygunluk, mali ve performans denetimini kapsar. Yerindelik denetimi kapsam dışındadır. Türkiye bu maddenin sadece şu paragrafına çekince koymuştur: "*Yerel makamların idari denetimi, denetleyen makamın müdahalesinin korunması amaçlanan çıkarların önemiyle orantılı olarak sınırlandırılmasını sağlayacak biçimde yapılmalıdır.*"

AYYÖŞ'ün 9. maddesi, yerel yönetimlerin mali kaynaklarını ilgilendirmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 127. maddesi bu konuda, yerel yönetimlere görevleriyle orantılı gelir kaynaklarının sağlanacağına dair bir hüküm içermektedir. Ancak mevcut durumun uygulamada da böyle olduğunu savunmak güçtür. Türkiye bu maddenin üç paragrafına çekince koymuştur. "*Yerel makamlara sağlanan kaynakların dayandığı mali sistemler, görevin*

yürütülmesi için gereken harcamalardaki gerçek artışların mümkün olduğunca izlenebilmesine olanak tanımaya yetecek ölçüde çeşitlilik arz etmeli ve esneklik taşınmalıdır” (4.pf). “Yeniden dağıtılan kaynakların yerel makamlara tahsisinin nasıl yapılacağı konusunda, kendilerine uygun bir biçimde danışılacaktır” (6.pf). “Mümkün olduğu ölçüde, yerel makamlara yapılan hibeler belli projelerin finansmanına tahsis edilme koşulu taşımayacaktır. Hibe verilmesi yerel makamların kendi yetki alanları içinde kendi politikalarına ilişkin olarak takdir hakkı kullanmadaki temel özgürlüklerine halel getirmeyecektir” (7.pf).

Öncelikle, Türkiye’deki yerel yönetimler Şartın ilgili 4. paragrafında belirtildiği üzere çeşitli ve esnek mali kaynak yapısından yoksundur. Ne il özel idaresi ne belediye ne de köyde, yerel yönetimlerin oranlarını kendi belirleyebildiği vergi kaynakları bulunmamaktadır (Sobacı: 2015: 20). Ulusoy ve Tekin (2009: 276)’nin de belirttiği üzere, Türkiye’de yerel yönetimlerin Emlak Vergisi ile bazı tali vergiler dışında yerel düzeyde vergi koyma ve kendi bölgelerinde merkezi yönetim tarafından toplanan vergilere oran ekleme yetkileri bulunmamaktadır. Bu konuyla ilgili Türkiye’nin yerel yönetimlere bazı konularda vergilendirme yetkisi tanınması ya da yerel yönetimlere genel bütçe vergi gelirlerinden daha fazla pay ayrılması önerilmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, uygulamada vergilendirme yetkisinin tamamen yerel yönetimlere bırakıldığı bir örnek bulunmamaktadır.

Türkiye’de yerel yönetim hizmetlerinde yaşanan aksaklıkların en büyük sebeplerinden biri, yerel yönetimlere görevleriyle uyumlu olacak şekilde gelir tahsis edilmemesi ve aynı zamanda yerel yönetimlerin kendi mali kaynaklarını kendilerini sağlama konusunda yeterli esnek bir yapının bulunmamasıdır. Her ne kadar Türkiye’de, yerel yönetimlere görevleriyle uyumlu mali kaynakların sağlanması konusunda anayasal bir güvence bulunuyor olsa da, uygulamada yerel yönetimlerin birçok hizmeti mali imkânsızlıklar dolayısıyla yerine getiremediği bilinmektedir. Yine, yukarıdaki maddenin ikinci hükmü çerçevesinde, kaynakların yerel makamlara tahsisi noktasında da yerel yönetimlere danışma yoluna gidildiği söylenemez. Türkiye’de yerel yönetimlerin mali kaynakları konusunda da son yıllarda bir takım gelişmeler yaşanmaktadır. Ancak yaşanan reformların yeterli olmadığı ve etkili bir yerel yönetim ve güçlü bir demokrasi için daha fazlasının gerekli olduğu bilinmelidir. Son olarak, İl Özel İdaresi Kanununun 6. maddesindeki şu ifadelere de değinmek gerekmektedir: “Bakanlıklar ve diğer merkezi idare kuruluşları çeşitli hizmetlere ilişkin yatırımlar ile bakanlıklar ve diğer merkezi idare kuruluşlarının görev alanına giren diğer yatırımları, kendi bütçelerinde bu hizmetler için ayrılan ödenekleri il özel idarelerine aktarmak suretiyle gerçekleştirebilir. Aktarma işlemi

ilgili bakanın onayıyla yapılır ve bu ödenekler tahsis amacı dışında kullanılamaz.” İfade, AYYÖŞ’ün 9. maddesindeki 7. paragrafa ters düşmektedir. Söz konusu paragrafa göre: “Mümkün olduğu ölçüde, yerel makamlara yapılan hibeler belli projelerin finansmanına tahsis edilme koşulu taşımayacaktır. Hibe verilmesi yerel makamların kendi yetki alanları içinde kendi politikalarına ilişkin olarak takdir hakkı kullanmadaki temel özgürlüklerine halel getirmeyecektir.” Nitekim ulusal mevzuat ile ters düşen bu hüküm, Türkiye tarafından çekinceli olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, yerel makamların mali kaynaklarını kapsayan çekinceli hükümler ile bunların uygulamadaki durumu, Türkiye’de yerel yönetimler için adeta kanayan bir yaradır.

AYYÖŞ’ün 10. maddesi, yerel yönetimlerin birlik kurma ve birliklere katılma hakkını düzenlemektedir. Maddenin Türkiye tarafından çekince koyulan maddeleri şunlardır: “Her devlet, yerel makamların ortak çıkarlarının korunması ve geliştirilmesi için birliklere üye olma ve uluslararası yerel makamlar birliklerine katılma hakkını tanıyacaktı” (2.pf). “Yerel makamlar, kanunla muhtemelen öngörülen şartlar dâhilinde, başka devletlerin yerel makamlarıyla işbirliği yapabilirler” (3.pf). Ancak koyulan çekincelerin aksine, Türkiye’de ilgili kanunlar (5302 İl Özel İdaresi Kanunu ve 5393 Belediye Kanunu), açık bir biçimde, yerel yönetimlerin diğer mahallî idarelerle birlik kurmalarına, kurulmuş birliklere katılmalarına veya ayrılmalarına imkân vermektedir. Benzer şekilde hem 5302 sayılı kanun hem de 5393 sayılı kanunda; yerel meclisinin kararına bağlı olarak, yerel yönetimler görev alanıyla ilgili konularda faaliyet gösteren uluslararası teşekkül ve organizasyonlara üye olabilirler. İl özel idaresi ve belediye, bu teşekkül ve organizasyonlarla ortak faaliyet ve hizmet projeleri gerçekleştirebilirler. Birinci ve ikinci fıkra gereğince yapılacak faaliyetlerin, dış politikaya ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak yürütülmesi ve önceden İçişleri Bakanlığının izninin alınması zorunludur. Dolayısıyla, AYYÖŞ’ün 10. maddesi Türkiye’deki yerel yönetimlerin mevcut durumu ile uyum içindedir.

Son olarak, AYYÖŞ’ün 11. maddesi, yerel yönetimlerin yargı yoluna başvurma hakkını düzenlemektedir. Bu konuda, Sobacı (2015: 21)’nin anayasasının 125. maddesinden yola çıkarak yaptığı yorum şu yöndedir: ilgili maddeye göre, “idarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolu açıktır.” Bu durumda, yerel yönetimler üst bir makamın yaptığı işlem ve eylem nedeniyle özerkliğinin zedelendiğine inanıyorsa yargı yoluna başvurabilir. Bu açıdan bakılacak olursa, anayasasının bu maddesi Şartın 11. maddesiyle uyumlu gözükmektedir.

Türkiye’ de yerel yönetimlerin gidişatı ve Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’na uyum noktasında yapılacak genel bir değerlendirme çekince koyulan paragrafların sayısına rağmen olumlu yönde olacaktır. Çünkü yukarıda da görüldüğü üzere şartta çekince koyulan birçok hüküm, aslında uygulamada ortadan kalkmış durumdadır. Türkiye bu hükümler ile kendini bağlı kabul ettiğini en kısa zamanda Avrupa Konseyi Genel Sekreterliğine bildirerek, uluslararası mevzuatta da bu uyumu gösterebilmelidir. Diğer yandan, Türkiye son yıllarda genel olarak kamu yönetimi alanında gerçekleştirdiği reformlarla yukarıda bahsedilmeyen yerel demokrasinin gelişmesine katkı sağlayacak daha nice gelişmeler göstermiştir. Hatta Türkiye mevcut yerel yönetim yapısı ile birçok ülkeye örnek teşkil edebilecek konumdadır.

ERMENİSTAN’DA YEREL YÖNETİMLER VE AVRUPA YEREL YÖNETİMLER ÖZERKLİK ŞARTI

Ermenistan bağımsızlığından bu yana geçen yıllar içinde, Rusya ile sıkı ilişkilerini sürdürürken, Batılı ülkeler ile de yakın ilişkiler kurma ve Batılı kurumların içinde yer alma çabası içerisinde olmuştur. Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Konseyi (AK), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Karadeniz Ekonomi İşbirliği (KEİ) ve Ortak Güvenlik Anlaşma Örgütü (OGAÖ) Ermenistan’ın üyesi olduğu uluslararası kuruluşlardır. Bununla beraber, Ermenistan’ın Batı’ya yönelik en ciddi yaklaşımı Avrupa Konseyi vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Ermenistan Avrupa Konseyi için resmî olarak ilk kez 7 Mart 1996’da başvurmuştur. Ermenistan, Avrupa konseyi üyeliğinin kabulüyle bazı konularda bir takım yükümlülükler üstlenmiştir. Bunlardan biri de, yerel yönetimlerin geliştirilmesi için gereken girişimleri yapmak adına, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nın imzalanması ve onaylanmasıdır (Karagül, 2006: 128-136). Nitekim Ermenistan, 25 Ocak 2001 tarihinde Avrupa Konseyi üyesi olduktan sonra, şartı 11 Mayıs 2001 tarihinde imzalamış ve 25 Ocak 2002 tarihinde onaylamıştır.

Ermenistan, 71 yıl Sovyetler Birliği yönetiminde kaldıktan sonra, 21 Eylül 1991’de bağımsızlığını kazanmış ve uluslararası arenada bağımsız bir devlet olarak yerini almayı başarabilmiştir. 5 Haziran 1995 tarihinde, 9 bölümden oluşan Ermenistan Anayasası kabul edilmiştir. Anayasaya göre Ermenistan, hukukun üstünlüğü ile yönetilen egemen, demokratik ve sosyal bir devlettir. Ermenistan halkı, devletin kendilerine tanıdığı hakları seçimler, referandumlar, devlet ve yerel yönetimler ile diğer kamu kurumları aracılığı ile kullanırlar. Ermenistan’da devlet başkanı, millet meclisi ve yerel yönetim organlarının seçimi ile referandumlar, evrensel, eşit, doğrudan ve gizli seçim ilkelerine

göre yapılmaktadır. Yapılacak seçim ve referandumlara ilişkin kural ve prosedürler, Ermenistan kanunlarında ayrıntıları ile düzenlenmiştir. 18 yaşını dolduran her Ermenistan vatandaşı, seçimlerde ve referandumlarda oy kullanma hakkına sahiptir. Devlet, yerel yönetimler ve diğer kamu kurumları, sadece anayasa ve kanunlarca kendilerine verilen görevleri yerine getirme hususunda yetkili bulunmaktadır.

Ermenistan halkı, devletin kendilerine tanıdığı hakları seçimler, referandumlar, devlet ve yerel yönetimler ile diğer kamu kurumları aracılığı ile kullanırlar. Ermenistan’da devlet başkanı, millet meclisi ve yerel yönetim organlarının seçimi ile referandumlar, evrensel, eşit, doğrudan ve gizli seçim ilkelere göre yapılmaktadır. Yapılacak seçim ve referandumlara ilişkin kural ve prosedürler, Ermenistan kanunlarında ayrıntıları ile düzenlenmiştir. 18 yaşını dolduran her Ermenistan vatandaşı, seçimlerde ve referandumlarda oy kullanma hakkına sahiptir. Devlet, yerel yönetimler ve diğer kamu kurumları, sadece anayasa ve kanunlarca kendilerine verilen görevleri yerine getirme hususunda yetkili bulunmaktadır. Ermenistan’da yerel yönetimlere ilişkin ilgili düzenlemeler, Ermenistan anayasasında ve ilgilin yerel yönetim kanunlarında yer almaktadır. Aşağıda, Ermenistan anayasası ve yerel yönetimler kanunu doğrultusunda Ermenistan yerel yönetimleri, organları ve oluşumları açıklanmaktadır. Yapılan açıklamalarda Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nın birinci bölümünde yer alan 10 maddedeki konu sıralaması dikkate alınmıştır.²

Öncelikle Ermenistan Anayasası, 11. maddenin 2. fıkrasında “Ermenistan Cumhuriyeti özerk yerel yönetimleri garanti altına almaktadır” demektedir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda “yerinden yönetim ilkesi” ile ifade edilen özerk yerel yönetimler, Ermenistan Anayasası’nda AYYÖŞ’ün 2. maddesinde belirtildiği gibi “özerklik” ifadesiyle kullanılmıştır.

Bugün, Ermenistan’da yerel yönetimler belediyeler düzeyinde sürdürülmektedir. Yani tek yerel yönetim birimi belediye olarak belirlenmiştir. Bu durum, anayasanın 104. maddesinde açıkça belirtilmiştir. İlgili maddeye göre, belediyeler mülkiyet ve diğer ekonomik haklara sahip tüzel kişiliği bulunan kuruluşlardır. Yine aynı maddede, yerel yönetimlerin belediyelere belirli amaçları gerçekleştirmek üzere verilmiş hem bir hak hem de yetki olduğundan bahsedilmiştir. Devlet, kamu hizmetlerinin daha etkili bir biçimde yerine getirilmesi amacıyla, yerel yönetimlere yetki devrinde bulunabilmektedir. Diğer yandan, Ermenistan Anayasası’nın yerel yönetimlere ait 7. bölümünü ayrıntılı

² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Husik Ghulyan, “Ermenistan’da Yerel Yönetimler ve Bölgesel Politikalar”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C 24, S 3, 2015.

olarak düzenleyen Ermenistan Yerel Yönetimler Kanununun (The Law of Republic of Armenia on Local Self-Government) 4. maddesinde, belediyelerin, demokrasinin temel taşları olduğundan bahsedilmektedir.

Devlette etkili bir yürütme mekanizmasının sağlanabilmesi adına AYYÖŞ'ün 3. maddesinde, yerel yönetim makamlarının seçimle oluşturulmasını öngörülmüştür. Yerel yönetim organları ve bunların seçimi anayasanın 107. maddesi tarafından güvence altına alınmıştır. Madde, belediyelerin yerel yönetim yetkilerini yerel organları aracılığı ile kullanacağına hükmetmektedir. Ermenistan Anayasası'na göre, belediyenin organları belediye meclisi ve belediye başkanından oluşmaktadır. Söz konusu yerel yönetim organları, ilgili yerel yönetim birimini temsil ederler ve anayasa ve kanunlarca kendine verilen görevleri yerine getirirler. Belediye organları, kanunlar tarafında belirtilen usullere göre 4 yıl için seçilirler. Belediye meclisinin yerine getireceği yetki ve sorumluluklar, Ermenistan Yerel Yönetimler Kanununun 16. maddesinde liste halinde sıralanmıştır. Belediye başkanı tarafından yerine getirilecek yetki ve sorumluluklar ise daha kapsamlı bir şekilde, Ermenistan Yerel Yönetimler Kanununun 32 ila 45. maddeleri arasında yer almaktadır.

Ermenistan'ın başkenti Erivan da anayasanın 108. maddesinde belediye olarak ifade edilmiştir. Söz konusu maddeye göre, Erivan'daki yerel yönetim ve organlarının oluşumu kanunlarla düzenlenir. Kanun Erivan Belediye başkanının doğrudan ya da dolaylı olarak seçilmesini düzenler.

AYYÖŞ'ün 4. maddesine paralel bir şekilde, Ermenistan halkı, yerel yönetimlerde kendi özgür iradesi ve doğrudan seçtiği temsilciler aracılığı ile kendilerini ilgilendiren konularda söz sahibi olabilmektedir. Yerel halk, özel ve kamu çıkarlarının korunması amacıyla, makul süreler içinde kendilerine cevap verilmek üzere yerel yönetim birimlerine başvurma hakkına da sahiptir. Ermenistan Anayasası 83. maddenin ilk fıkrasında "İnsan Hakları Koruyucusu" (The Human Right's Defender) adında bağımsız bir kuruluş öngörmüştür. Bu kuruluş, devlet ve yerel yönetim organları ve onların görevlileri tarafından ihlal edilen insan hak ve özgürlüklerinin korunmasını uygulayan yetkili bir birimdir. Devlet ve yerel yönetimler "Human Right's Defender" ile birlikte hareket etmektedir. Ayrıca, anayasa yerel yönetim organlarının seçimi ve Ermenistan vatandaşı olmayan kişiler için yerel referandumlar düzenleyebilmektedir. Bu hüküm, Ermenistan anayasasında zorunlu bir ifade olarak yer almakla birlikte, tercihen kişilerin kullanılacakları oy aracılığı bu konularda katılımlarının sağlanabileceği öngörülmüştür. Ermenistan AYYÖŞ'ün 4. mad-

desine çekince koymamıştır ancak, referandum sonuçlarının bağlayıcılığı olmaması, Ermenistan mevzuatı ile şartın hem 4. hem de 5. maddesi arasında dolaylı ve kısmi bir uyumsuzluk oluşturmaktadır.

Diğer yandan, AYYÖŞ'ün 4. maddesinde belirtilen yerel yönetimlerin kapsamı, Ermenistan'da yerel yönetimlerin sahip olması gereken ilkeler başlığı altında, Ermenistan Yerel Yönetimler Kanununun 9. maddesinde belirtilmiştir. Buna göre; öncelikle, mevzuatta farklı bir hüküm bulunmamak ve toplumun yararına olmak ve yasayla çelişmemek kaydıyla, genel otorite, belediyenin kendi sorumluluğu altındaki herhangi bir özerk faaliyeti yürütme yetkisine sahiptir. Diğer yandan, yerel yönetim faaliyetleri, yerel yönetimlerin kendi sorumlulukları altında, bağımsız olarak gerçekleştirilir. Yerel yönetimlere sahip oldukları görevlerle uyumlu gelir kaynakları tahsis edilir. Merkezi yönetime ait yetkilerin yerel yönetim kurumlarına devrinde ve bu yetkilerin belediyeler tarafından çok daha etkin bir şekilde yerine getirildiği durumlarda, yerel yönetimlerin ihtiyaç duyacağı finansal kaynakları zorunlu olarak kanunla sağlanır. Belediyelerin sahip oldukları haklar, meşru çıkarlar ve belediye mülkiyeti kanunla belirlenen prosedüre uygun olarak yargı yoluyla korunur. Mali bakımdan zayıf olan belediyeler, mali denkleştirme yoluyla desteklenir. Belediyeler, yerel sorunların katılımcı tarzda çözümlenmesi amacıyla, kanunlara uygun olarak, diğer belediyelerle birlikte birlik kurabilirler. Son olarak yerel yönetim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde hesap verebilirlik, açıklık ve şeffaflık esastır. Ancak, sayılan bu ilkeler ile şartın 4. maddesinde yerine getirilmesi istenen tüm şartların sağlandığını söylemek zordur.

Kanunun 10. maddesinde ise, maddesinde ise yerel yönetim organlarının sahip olduğu yetkilerden bahsedilmiştir. İlgili maddeye göre yerel yönetim organlarının yetkileri iki kısma ayrılmaktadır: öz yetkileri ve merkezden devredilen yetkiler. Öz yetkileri de kendi içinde zorunlu ve isteğe bağlı yetkiler olarak iki kısma ayrılmaktadır. Zorunlu yetkiler ve bunların uygulama prosedürleri kanunlarca belirlenir. Aynı şekilde merkezden devredilen yetkilerde hükümet tarafından belirlenen prosedür ya da kanunlara uygun olarak uygulanmaktadır. Devredilen yetkilerin finansmanı tam ve zorunlu bir şekilde devlet bütçesinde finanse edilir. Devlet bütçesinden karşılanan yerel yönetim yetkilerine ilişkin ayrıntılı hükümler Ermenistan Yerel Yönetimler Kanununun 48. maddesinde yer almaktadır. Zorunlu ve merkezi yönetim tarafında devredilen yetkiler öncelikle uygulanır. İsteğe bağlı görevler ise, belediye meclisi tarafından belirlenen düzenlemeler ile uygulanmaktadır ve bu yetkilerin finansmanı belediye bütçesi tarafından karşılanır. İsteğe bağlı görevler listesi, Ermenistan Yerel Yönetim Kanununda ayrıntılı olarak verilmemiştir. Belediye-

ler, diğer kanunlar tarafından kendilerine verilen yetkileri de isteğe bağlı olarak yerine getirebildikleri gibi, kanunlara aykırı olmamak şartıyla kanunlarda yer almasa dahi beledi nitelikteki yetkileri de üslenebilirler.

Belediyeler kamu çıkarlarının gözetilmesi sebebiyle, kanunla birbirleri ile birleşebilir ya da ayrılabilirler. Kanun, hükümetin önerisi üzerine millet meclisi tarafından kabul edilmektedir. Meclis onay vermeden önce, hükümet tarafından belediyelerde birleşme ve katılmaya yönelik yerel referandum yapılmasına karar verilebilir. Ancak belediyelerde yapılacak yerel referandumun bağlayıcı bir yönü bulunmamaktadır. Bununla beraber, AYYÖŞ'ün 5. maddesine göre, *“yerel yönetimlerin sınırlarında, mevzuatın elverdiği durumlarda ve mümkünse bir referandum yoluyla ilgili yerel topluluklara önceden danışılmadan değişiklik yapılamaz.”* Ermenistan, şartın bu maddesine çekince koymuştur. Zira daha öncede ifade edildiği gibi, Ermenistan yerel yönetimleri ile bu hüküm arasında kısmi bir uyumsuzluk söz konusudur. Hatta Ermenistan'daki mevcut durumun, yerel referandumun uygulanmadığı Türkiye'den bile daha geri olduğu düşünülebilir. Zira daha öncede bahsedildiği üzere, Türkiye, birleşme ya da katılma yoluyla değişen yerel yönetim sınırlarına dair kısmen de olsa ilgili yerel halkın oylarına zorunlu olarak başvurmaktadır.

Ancak burada şu husus da gözden kaçırılmamalıdır ki; AYYÖŞ'de danışılması istenen yerel makamlar iken, şartın 5. maddesinde yerel topluluklara danışılmasından bahsedilmektedir. Bu durumda, metin üzerinde yapılacak bir yorumda, Ermenistan'ın yerel referandımlara ilişkin düzenlemesinin asıl olarak, AYYÖŞ'ün 4. maddesiyle değil de 5. maddesi ile çeliştiği söylenebilir.

Şartın 6. maddesi, yerel makamların idari örgütlenme ve kaynakları ile ilgili hükümleri içermektedir. *“Kanunla düzenlenmiş daha genel hükümlere hanel getirmemek koşuluyla, yerel makamlar kendi iç idari örgütlenmelerini, bunları yerel ihtiyaçlarla uyumlu kılmak ve etkin idare sağlamak amacıyla, kendileri kararlaştırabileceklerdir.”* *“Yerel yönetimlerde görevlilerin çalışma koşulları liyakat ve yeteneğe göre yüksek nitelikli eleman istihdamına imkân verecek ölçüde olmalıdır; bu amaçla yeterli eğitim olanaklarıyla ücret ve mesleki ilerleme olanakları sağlanmalıdır.”* Türkiye tarafından maddenin ilk hükmüne çekince koyulduğundan daha önce bahsedilmişti. Ermenistan maddenin her iki hükmüne de çekince koymuştur. Nitekim ilgili maddeye yönelik Türkiye'de yerel yönetim kanunlarında olduğu gibi ayrı bir düzenleme, Ermenistan Yerel Yönetimler Kanununda rastlanmamıştır. Şartın 7. maddesinin ikinci hükmü de yerel makamlar için benzer bir düzenlemeyi gerektirmektedir. *“Görev koşulları söz konusu görevin yürütülmesi sırasında yapılacak masrafların uygun biçimde mali tazminiyle birlikte, uygunsa, kazanç kaybının*

tazminine veya yapılan işin karşılığında ücret ve buna tekabül eden sosyal sigorta primlerinin ödenmesine olanak sağlayacaktır.” Ermenistan bu hüküm için çekince koymuş bulunmaktadır. Diğer yandan, şartın 7. maddesinin son hükmüne paralel bir şekilde, Ermenistan Yerel Yönetimler Kanununun ilgili maddesinde belirtildiği üzere: belediye meclisi üyeleri aynı anda; belediyenin yönetim kadrosunda ya da belediye yönetimine ait bir teşebbüs veya organizasyonda yöneticisi olarak çalışamaz; diğer bir belediyenin meclis üyeliğini veya başkanlığını üslenemez; kolluk kuvveti, millî güvenlik ya da yargı birimlerinde çalışamaz. Belediye meclisinin bir üyesinin Silahlı Kuvvetlerde hizmet etmesi veya hizmete (askere) gitmesi durumunda, olağan toplantıdan önce belediye meclis üyeliğini yazılı olarak reddetmek zorundadır; aksi takdirde yetkileri geçersiz sayılır.

AYYÖŞ’ün yasal makamların faaliyetlerinin idari denetimini ele aldığı 8. madde üzerinde, Ermenistan’ın koyduğu bir çekince bulunmamaktadır. Ermenistan yerel yönetimlerinin denetimine ilişkin yasal düzenleme şu yöndedir: Yerel yönetim organlarının yerine getirdiği işlev ve faaliyetlerin yasalara uygunluğunu sağlamak amacıyla kanunlara uygun olmak şartıyla yerel yönetimler üzerinde yasal denetim öngörülmüştür. Devletin belediyelere devrettiği yetkiler üzerindeki denetim yetkisi kanunlarca belirlenir.

AYYÖŞ’ün yerel yönetimlerin mali kaynaklarını düzenleyen 9. üzerinde de Ermenistan tarafından koyulan bir çekince yoktur. Ermenistan Yerel Yönetimler Kanununun 57. maddesinde belediyelerin sahip olduğu gelirler tek tek maddeler halinde sıralanmıştır. Madde 58’ de ise, merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki mali tevzinden bahsedilmektedir. İlgili maddeye göre, belediyelerin görevleri ile gelirleri arasındaki uyumlu gelişmenin sağlanması amacıyla ve mali tevzin ilkesince merkez bütçesinden belediye bütçesine mali transfer sağlanacaktır. Belediyelere yapılan mali transferler AYYÖŞ’ün 9. maddesinin son hükmünde belirtildiği üzere, belli projelerin finansmanına tahsis edilme koşulu taşımayacaktır. Ancak teorik olarak uyumlu gözükken düzenlemelerin uygulamada da aynı şekilde devam ettiğini söylemek güçtür. Zira önemli olan yapılan düzenlemelerin gerçek hayatta uygulanabileceği mekanizmaların oluşturulabilmesidir. Ermenistan’da yerel yönetimlerin kısa süreli varlığına bakılacak olursa, yerel yönetimlerdeki mali problemlerin çözümü için henüz yeterli gelişimin gösterilemediği söylenebilir. Nitekim Ermenistan’da yerel yönetimlere ait mali kaynaklar, bu yönetimlerin görevlerini yerine getirmelerine imkân vermemektedir. Diğer yandan Ermenistan’da küçük ve yeterli mali kaynaklardan yoksun güçsüz birçok belediye bulunmaktadır. Bunlar etkili birer yerel yönetim birimi olmaktan çok uzaktırlar (Tumanyan, 2005: 11-12).

Ermenistan'ın çekince koyduğu son hüküm, yerel makamların başka devletlerin yerel makamlarıyla işbirliği kurma hakkına yöneliktir. Bunun dışında, Ermenistan Yerel yönetimler Kanununun 78. maddesine göre, Ermenistan'da yerel yönetimler çeşitli ortak sorunların çözümü amacıyla kendi aralarında birlikler kurabilir ve kurulmuş birliklere üye olabilirler. Bu birlikler, tüzel kişiliği sahip birimlerdir.

Yerel yönetimlerin yargı yoluna başvurma hususu, yukarıda yerel yönetimlerin ilkelerinin açıklandığı 9. maddede ifade edilmiştir. Dolayısıyla, Ermenistan'da yerel yönetimlerin yargı yoluna başvurma konusu AYYÖŞ'ün ilgili maddesiyle uyum içindedir.

Buraya kadar sadece Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ve Ermenistan mevzuatı üzerinden yapılan incelemeler yapılmıştır. Görünen şudur ki, Şart ile Ermenistan ulusal mevzuatı arasında genel bir uyum söz konusudur. Ermenistan'ın Şart üzerinde çekince koyduğu madde sayısı fazla olmamakla beraber, çekinceli maddelerinin çoğu aynı zamanda Türkiye'nin de çekince koyduğu maddelerdir (madde 6, 7 ve 10). Zira Ermenistan bağımsızlığına yakın zamanda kazanan bir ülke olarak, bölgesel politikalarında Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartını kendine yol haritası olarak almıştır. Ancak, Ghulyan (2015: 112) tarafından Ermenistan yerel yönetimleri üzerine yaptığı bir çalışmada mevzuat üzerindeki bu uyumun, fiiliyatta gerçekleşmediği sonucuna varmıştır. Söz konusu çalışmaya göre bu durumun sebebi, yerel yönetimlerin merkezi yönetim ile yerel yönetim arasında güç dağılımında fiilen zayıf kalmasıdır. Dolayısıyla bu durum, mevzuattaki hükümlerin uygulamaya geçirilmesine imkân vermemektedir.

Ermenistan yerel demokrasisinin uygulamada karşılaştığı sorunlardan biri köklü bir sivil toplum yapısına sahip olmasına karşın, sivil toplumun devletle olan ilişkisinin sınırlı ve katı olmasıdır. Devlet, yerel halkı ilgilendiren meselelerde sivil toplum kuruluşları ile istişare yoluna gitmemektedir. Dolayısıyla sivil toplum kuruluşları yönetimde karar alma ve uygulama faaliyetlerine aktif bir şekilde katılamamakta ve yerel demokrasinin katılım ilkesi bu yolla zedelenmektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Ermenistan'da yönetime katılım ilkesinin, vatandaşların doğal bir hakkı olarak değil de, merkezin vatandaşlara tanıdığı bir hak olarak düşünülmesidir. Ermenistan'daki uygulamalar katılımı genellikle seçimler ile sınırlı tutmakta, bunun dışında yerel halkın zorunlu katılımını sağlayacak uygulamalardan çekinmektedir. Diğer yandan e-devlet sistemi ile belediye toplantılarının halka duyurulması ve halkın toplantılarda aktif katılımının sağlanması amacıyla çeşitli resmî internet

sayfaları oluşturulmuştur. Ancak bunların uygulamada amacına uygun olarak hizmet vermedikleri düşünülmektedir (Tumanyan, 2014).

Aşağıdaki tabloda, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik şartı çerçevesinde her iki ülkenin de çekince koyduğu maddeler karşılaştırmalı olarak verilmiştir:

Tablo 1. Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı: Türkiye ve Ermenistan Tarafından Çekince Koyulan Hükümler

Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı: Türkiye ve Ermenistan tarafından çekince koyulan hükümler	Türkiye		Ermenistan	
	Çekince	Açıklama	Çekince	Açıklama
Madde 4 – 6.pf: Yerel makamları doğrudan ilgilendiren tüm konulara ilişkin planlama ve karar alma süreçleri içinde, kendileriyle olanaklar ölçüsünde zamanında ve uygun biçimde danışılacaktır.	Var	5393 sayılı kanunun 8. maddesi, şartın ilgili maddesiyle uyumsuzluk göstermektedir.	Yok	Ermenistan Anayasasının 110. maddesi uygulamada geri bir adım atmaktadır.
Madde 5: Yerel yönetimlerin sınırlarında, mevzuatın elverdiği durumlarda ve mümkünse bir referandum yoluyla ilgili yerel topluluklara önceden danışmadan değişiklik yapılamaz.	Yok	5393 sayılı kanunun 8. maddesi ile 6360 sayılı kanun uygulamada ilgili madde ile çelişmektedir.	Var	Ermenistan Anayasasının 110. maddesi ilgili maddeye ters bir hüküm içermektedir.
Madde 6 – 1.pf: Kanunla düzenlenmiş daha genel hükümlere hâle getirmek koşuluyla, yerel makamlar kendi iç idari örgütlenmelerini, bunları yerel ihtiyaçlarla uyumlu kılmak ve etkin idare sağlamak amacıyla, kendileri kararlaştırabileceklerdir.	Var	Çekince uygulamada ortadan kalkmıştır.(5302 sayılı kanunun 35. ve 36. maddeleri ile 5393 sayılı kanunun 48. ve 49. maddeleri)	Var	Çekince uygulamada devam etmektedir.

Madde 6 – 2.pf: Yerel yönetimlerde görevlilerin çalışma koşulları liyakat ve yeteneğe göre yüksek nitelikli eleman istihdamına imkân verecek ölçüde olmalıdır; bu amaçla yeterli eğitim olanaklarıyla ücret ve mesleki ilerleme olanakları sağlanmalıdır	Yok	—	Var	Çekinince uygulamada devam etmektedir.
Madde 7 - 2.pf: Görev koşulları söz konusu görevin yürütülmesi sırasında yapılacak masrafların uygun biçimde mali tazminiyle birlikte, uygunsuz, kazanç kaybının tazminine veya yapılan işin karşılığında ücret ve buna tekabül eden sosyal sigorta primlerinin ödemesine olanak sağlayacaktır.	Yok	—	Var	Çekinince uygulamada devam etmektedir.
Madde 7 - 3.pf: Yerel olarak seçilmiş kişilerin görevleriyle bağdaşmayacak işlev ve faaliyetler kanunla veya temel hukuki ilkelere göre belirlenir.	Var	Çekinince uygulamada ortadan kalkmıştır. (5302 sayılı kanunun 20. maddesi ile 5393 sayılı kanunun 28. maddesi)	Yok	—
Madde 8 - 3.pf: Yerel makamların idari denetimi, denetleyen makamın müdahalesinin korunması amaçlanan çıkarların önemiyle orantılı olarak sınırlandırılmasını sağlayacak biçimde yapılmalıdır.	Var	Çekinince uygulamada ortadan kalkmıştır.	Yok	—
Madde 9 - 4.pf: Yerel makamlara sağlanan kaynakların dayandığı mali sistemler, görevin yürütülmesi için gereken harcamalardaki gerçek artışların mümkün olduğunca izlenebilmesine olanak tanımaya yetecek ölçüde çeşitlilik arz etmeli ve esneklik taşımalıdır.	Var	Çekinince uygulamada devam etmektedir.	Yok	—
Madde 9 - 6.pf: Yeniden dağıtılan kaynakların yerel makamlara tahsisinin nasıl yapılacağı konusunda, kendilerine uygun bir biçimde danışılacaktır.	Var	Çekinince uygulamada devam etmektedir.	Yok	—

Madde 9 - 7.pf: Mümkün olduğu ölçüde, yerel makamlara yapılan hibeler belli projelerin finansmanına tahsis edilme koşulu taşımayacaktır. Hibe verilmesi yerel makamların kendi yetki alanları içinde kendi politikalarına ilişkin olarak takdir hakkı kullanmadaki temel özgürlüklerine hanel getirmeyecektir.	Var	5302 sayılı kanunun 6. maddesi ilgili paragrafla ters hükümler içermektedir.	Yok	—
Madde 10 - 2.pf: Her devlet, yerel makamların ortak çıkarlarının korunması ve geliştirilmesi için birliklere üye olma ve uluslararası yerel makamlar birliklerine katılma hakkını tanıyacaktır.	Var	Çekinice uygulamada ortadan kalkmıştır.	Yok	—
Madde 10 - 3.pf: Yerel makamlar, kanunla muhtemelen öngörülen şartlar dâhilinde, başka devletlerin yerel makamlarıyla işbirliği yapabilirler.	Var	Çekinice uygulamada ortadan kalkmıştır.	Var	Çekinice uygulamada devam etmektedir
Madde 11: - Yerel yönetimler kendi yetkilerinin serbestçe kullanımı ile anayasa veya ulusal mevzuat tarafından belirlenmiş olan özerk yönetim ilkelere riayetini sağlanması amacıyla yargı yoluna başvurma hakkına sahip olacaklardır.	Var	Çekinice uygulamada ortadan kalkmıştır. (Türkiye Anayasasının 125. maddesi)	Yok	—

SONUÇ

Yerel özerklik, yerel demokrasiyi görünür kılacak bir araç olarak, yerine getirilmesi gereken zorunlu bir ilkedir. Yerel özerkliğin sağlanması için çeşitli koşulların bir arada bulunması gerekmektedir. Bunlardan biri, belli amaçlar çerçevesinde ve belirli coğrafi sınırlar dâhilinde bir araya gelen, kendi işlerini yine kendileri tarafından oluşturulmuş organları aracılığıyla yerine getiren yerel yönetim birimlerinin varlığıdır. İkincisi koşul ise, bu birimlerin merkez ile olan ilişkilerinin ölçüsüdür. İstenen ölçüt, yerel yönetimlere bırakılmış alanlarda ve kanunun elverdiği sınırlar içerisinde, yerel yönetimlerin dışardan (merkezden) bir müdahale olmaksızın karar alma ve uygulama serbestisinin bulunmasıdır.

Avrupa Konseyi, özerk yerel yönetimler ilkesinin önemi nedeniyle, 1985 yılında, yerel demokrasi alanında uluslararası temel bir metin niteliği taşıyan,

Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nı üye devletlerin imzasına açmıştır. Şart, Türkiye tarafından 1988'de, Ermenistan tarafından ise 2001'de imzalanmış ve her iki ülkede de bir süre sonra onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Türkiye ve Ermenistan Şarta imza atmakla beraber, şartın kendileri açısından uygun görülmeven bazı maddelerine çekince koymuşlardır.

Türkiye'nin şart üzerindeki birçok hükmünde çekince bulunmaktadır. Ancak koyulan çekincelerin büyük bir kısmı yaşanan reformların ardından uygulamada ortadan kalmış durumdadır. Şart üzerinden yapılacak bir yerel yönetim değerlendirmesine göre, Türkiye'de başlıca iki eksik nokta göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, yerel yönetimleri ilgilendiren konularda yerel makamlara ve topluluklara danışılmasını öngören katılım ilkesi, diğer ise yerel yönetimlerin görevleriyle uyumlu olacak gelir kaynaklarının sağlanmasını öngören mali özerklik ilkesidir. Nitekim ilgili konuları düzenleyen hükümlere Türkiye tarafından çekince konulmuştur. Bunun dışında çekince koyulan hükümler ise Türkiye tarafından zaten uygulanmaktadır. Sonuç olarak denilebilir ki, Türkiye ulusal mevzuatları açısından Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ile büyük bir uyum göstermektedir. Dolayısıyla bu maddeler üzerindeki çekincelerin bir an evvel kaldırılması ve Avrupa Konseyi Genel Sekreterine bu durum bildirilerek, uygulamadaki uyumun mevzuat üzerinde de gösterilmesi gerekmektedir.

Ermenistan yerel yönetimlerinin Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ile uyumu üzerinden yapılan incelemelerde de genel bir uyumun sağlandığı görülmektedir. Ermenistan'ın Şart üzerinde çekince koyduğu madde sayısı fazla olmamakla beraber, çekinceli maddelerinin çoğu aynı zamanda Türkiye'nin de çekince koyduğu maddelerdir. Zira Ermenistan bağımsızlığını yakın zamanda kazanan bir ülke olarak, bölgesel politikalarında Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartını kendine yol haritası olarak almıştır. Şöyle ki, şartı koyduğu birçok çekinceyle kabul eden Türkiye, ilerleyen dönemlerde bu çekincelerin çoğunu uygulamada kaldırabilmiş ise de, Ermenistan mevzuatı ile Şart arasındaki uyum için aynı yorumu yapmak zor görünmektedir. Ermenistan için çekince koyulan madde sayısı, Türkiye'ye oranla çok daha azken, Ermenistan mevzuatı ile şart arasındaki uyumun uygulamada sağlanamadığı görülmüştür. Bunun en büyük sebeplerinden biri, Ermenistan'daki yerel demokrasi anlayışının henüz yerleşmemiş olmasıdır.

Diğer yandan şunu da unutmamak gerekir ki, Türkiye'de yüz elli yılı aşkın bir yerel yönetimler geleneği mevcut bulunmaktadır. Bu geleneğinin minimum başlangıç noktasını Tanzimat döneminde yaşanan gelişmeler oluşturu-

maktadır. Bu dönemdeki yaşanan gelişmelerin ana teması her ne kadar batılılaşma olsa da, yerel yönetimler, bu dönemde direk ‘özenti” diyebileceğimiz bir tarzda değil, ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkmış kurumlardır. Ermenistan’da ise yerel demokrasi kuruluşunu beraberinde getiren özerk yerel yönetim sistemi, 1996’den bu yana faaliyet göstermektedir. Sistem ağır işlemektedir. Çünkü bir toplumda yeni değerlerin tanıtımı, başlangıçta zorlu engellerle karşılaşır ve çok zaman gerektirir.

KAYNAKÇA

- Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı, **T.C. Resmî Gazete**, 21364, 3 Ekim 1992.
- GHULYAN, Husik, “Ermenistan’da Yerel Yönetimler ve Bölgesel Politikalar”, **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, C 24, S 3, 2015.
- GÖZLER, Kemal, “6360 Sayılı Kanun Hakkında Eleştiriler: Yirmi Dokuz İlde İl Özel İdareleri ve Köylerin Kaldırılması ve İlçe Belediyelerinin Büyükşehir İlçe Belediyeleri Haline Dönüştürülmesi Anayasamıza Uygun Mudur?”, **Legal Hukuk Dergisi**, C 11, S 122, 2013.
- GÜLER, Birgül Ayman, “Bütünşehir Belediyesi”, **TBMM komisyon konuşmaları**, S 12, 2012.
- KALABALIK, Halil, **Yerel Yönetimler Hukuku**, Seçkin Yayınları, Ankara, 2005.
- KARAGÜL, Soner, “Ermenistan’ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa İle İlişkileri”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C 1, S 2, 2006.
- KELEŞ, Ruşen, **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, 6. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2014.
- PARLAK, Bekir ve ÖKMEN, Mustafa, **Yerel Yönetimler Kuram ve Uygulamada Küresel ve Ulusal Konular ve Sorunlar**, 4. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa, 2015.
- Recommendation on Local Democracy in Armenia, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=859603#Top> (01.03.2016).
- SOBACI, Mehmet Zahid, “Türkiye’nin Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartına Uyumu Özerklik Miti”, **Analiz Dergisi**, S 120, 2015.
- ŞAHİN, Yusuf, **Yerel Yönetimler**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2014.

ŞİNİK, Bilal, **Avrupa'dan Karşılaştırmalı Yerel Yönetim Örnekleri**, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 2012.

TUMANYAN, David, "Hearing on Local and Regional Democracy in Armenia", Committee of the Regions, Brussels, 2014.

TUMANYAN, David, "Local Government Budgeting in Armenia", **Working Group on Public Sector Finance and Accounting**, The 13. NISPAcee Annual Conference, Moscow, 2005.

The Constitution of The Republic of Armenia (With Amendments), <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=eng#7> (01.03.2016).

The Law of Republic of Armenia on Local Self-Government, <http://parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1305&lang=eng> (01.03.2016).

The Law of Republic of Armenia on Referendum, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1284&lang=eng> (01.03.2016).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, **T.C. Resmî Gazete**, 2709, 7 Kasım 1982.

ULUSOY, Ahmet ve AKDEMİR, Tekin, **Mahalli İdareler Teori – Uygulama – Maliye**, 5. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007.

1580 Sayılı Belediye Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 1471, 14 Nisan 1930.

442 Sayılı Köy Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 68, 7 Nisan 1924.

5302 Sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 25745, 4 Mart 2005.

5393 Sayılı Belediye Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 25874, 13 Temmuz 2005.

RUS TARİH YAZIMINDA ERMENİ MESELESİ VE SORUNUN OLUŞUMUNDA ÇAR RUSYASI'NIN ROLÜ

Ziyad EMRAHOV*

ÖZET

Bu makalede, suni bir politika olan “Ermeni Sorunu” nun yayılmasında Çar Rusyası'nın rolü irdelenmiştir. Vurgulanıyor ki, Çar Rusyası XIX. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun düştüğü ağır durumdan faydalanarak imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Ermeni toplumunda politik canlanmalarda önemli rol oynamıştır. Bahsi geçen dönemlerde Kafkasya'da giderek güçlenen Rusya geleneksel çıkarlarına uygun olarak ele geçirdiği bölgelerde güvenilir dayanak oluşturmak amacıyla bir takım planlarını hayata geçirmeye başlamıştı. Bu planlar içerisinde “Hristiyan dayanışması” çok önemli bir yere sahipti. Aslında bu “güvenilir etno-sosyal taban”nın arkasında gizli hususlar da vardı. Tarihi kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı gibi, I Petro döneminde “açık işbirliği” biçiminde gerçekleşen Rus-Ermeni işbirliğini Ruslar daha çok ekonomik ve siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Çar Rusyası, Büyük Devletler, Rusya-Ermeni İlişkileri.

* Doç.Dr., Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Kaynak Tetkiki, Tarih Bilimi ve Metodoloji Anabilim öğretmeni, zamrahov@gmail.com.

GİRİŞ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük devletlerin dış politika önceliğine dönüşen emperyalist amaçlar Osmanlı Devleti’ni kapsama alanı dışında bırakmadı. Bu dönemin emperyalist mihrakları açısından Osmanlı Devleti, paylaşılması gereken bir devlet konumundaydı. Bu projede büyük devletlerin her birisinin kendi çıkarı vardı. Pastadan pay almak isteyen devletlerin başında Çar Rusyası gelmekteydi. Amacını bir an önce gerçekleştirmek isteyen emperyalist Rusya “Ermeni faktörü” üzerinde özellikle durmaktaydı. Bu bağlamda 1804-1813 ve 1826-1828 tarihli Rus-İran savaşları esnasında Ermeni din adamlarıyla yakın ilişkiler tesis edilmiş ve savaşın Rusya lehine sonuçlanması için “Ermeni faktörü”nden yeteri kadar istifade edilmişti.¹ Bu etkenin farkında olan Çar yönetimi, Kafkasya’yı ele geçirdikten sonra benzer yöntemi Osmanlı Devleti’ne karşı kullanmaya başladı.

Ermeni tarihçi V. A. Parsamyan’ının tespitlerine göre, Rusya’da XIX. yüzyılın ikinci yarısında gelişim kaydeden kapitalist münasebetler; Rus burjuvazisinin hem iç hem de dış politikada etkin görevler almasına neden oldu. Türklerin denetiminde bulunan Boğazları ele geçirme teşebbüsleri ve yeni pazar arayışları bu sürecin en önemli aşamaları arasındaydı.² Bu kayıtlar; söz konusu dönemde Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne karşı açık işgalci siyaset güttüğünü göstermektedir.

Belirtilen dönemin siyasi olaylarının açıklığa kavuşturulmasında Ankara’da yayımlanan “Uluslararası Suçlar ve Tarih” adlı derginin özel önemi vardır.³ 2006’da ilk sayısı yayımlanan ve 255 sayfadan oluşan dergide sorun, daha ziyade Rusya’nın tasarımı olan Panslavizm politikasının bir parçası olarak karakterize edilmektedir. Makale müellifi Süleyman Erkan’ın konuyla ilgili düşünceleri şöyledir:

“Rusya’nın Türkiye ile Kırım Savaşı’na girip yenilgiye uğraması Panslavizm’e münasebette önemli değişiklikler meydana getirdi. Kırım Savaşı, kuşkusuz, Rusya’nı temel hedefinden bir süreliğine uzaklaştırdı. İngiltere ve Fransa gibi Batı Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti’ne verdikleri destek Rusya’nı yenilgiye uğrattığı gibi uluslararası alemden tecrit etti. Bu durum Rusya’nın Panslavizm silahına sarılmasına neden

¹ RGIA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv), F. 821, Dok. 175, Op. 7, L. 55; GARF (Gosudarstvenniy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii), F. 730, Dok. 687, Op. 1, L. 12.

² V. A. Parsamyan, *İstoriya Armyanskogo Naroda, 1801-1900* gg., Yerevan, İzdatelstvo Ayastan, 1972, s. 267.

³ Süleyman Erkan, “Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Döneminde Etnik Sürgünler”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, S 1, Ankara, Yaz 2006, s. 155-173.

oldu. İlerleyen tarihte sistematik bir projeye dönüşen bu akım; Batı medeniyeti karşısında Slav kültürü ve Ortodoksluğu yeğleme amacı gütmeye başladı.”⁴

Makale müellifine göre, Balkan Savaşlarındaki yenilgiler Osmanlı’da Panturanizm akımını güçlendirdiği gibi, Kırım Savaşı’ndaki yenilgi Rusya’da Panslavizm akımını güçlendirdi. Mihail Çernyayev, K. Kasakov ve R. A. Fadeyev gibi aydınlar bu akımın ateşli savunucuları arasında yer aldılar. Adı geçen aydınlar tarafından geliştirilen bu akım, I. Nikola’dan sonra Rusya tahtına oturan II. Aleksandr’ın elinde neredeyse çocuk oyuncağına dönüştü.⁵ Müellifin kanısınca, Rusya’nın emperyalist hedefleri kısa sürede Panslavizm’i siyasal bir akıma dönüştürdü.

Azerbaycan tarihinin yakın çağının araştırmacılarından Prof. Dr. Cemil Hesenli “SSRİ-Türkiye: Soyuq MühariBenin Sınaq Meydanı” adlı kitabında İkinci Cihan Savaşı yıllarından itibaren Sovyetler Birliği’nin Ermeni meselesini Türkiye aleyhine bir politik malzeme olarak kullandığını arşiv belgeleriyile kanıtlamaktadır. Cemil Hesenli’nin konuyla ilgili değerlendirmeleri şöyledir:

“Ermeni meselesi Türkiye’ye yönelik toprak taleplerini temellendirmeği ve baskıları güçlendirmeye amaçlayan Sovyetler Birliği’ne ek olanaklar sunmaktaydı. Bilhassa 1945’in ilkbaharında Sovyet etki alanında bulunan bölgelerde SSCB diplomatları ile özel servis elemanları Ermeni cemaati ve Taşnakların faaliyetleri hakkında bilgi ve belgeler toplamaya başladılar...”

19 Nisan 1945’te İ. Stalin tüm Ermenilerin patrik yardımcısı Papaz Georg Georogçyan’ı kabul etti. Bu görüşmenin Ermeni patrik seçimiyle ilgili olduğu söylenmekteydi. Gerçekte ise Ermenilerin Türkiye aleyhindeki propaganda ve faaliyetlerine rota çizme amaçlı idi. Ermeni patrik yardımcısı; Eçmiadzin Kilisesi’nin yeniden hizmete açılması, yeni bir dinî akademi kurulması, geçmiş dinî akademi kütüphanesinin Eçmiadzin’e devredilmesi, Eçmiadzin’de dinî kitapları basılması için matbaa kurulması ve bazı Ermeni din adamlarının Ermenistan’a gelmesine izin verilmesi gibi talepleri 3 Nisan 1945’te İ. V. Stalin’e ilettili.”⁶

⁴ A.g.m., s. 160.

⁵ A.g.m., s. 160.

⁶ C. Hesenli, **SSRİ-Türkiye: Soyuq MühariBenin Sınaq Meydanı**, Bakı, Adiloğlu, 2005, s. 153-154.

Cemil Hesenli'nin tespitlerine göre, İ. V. Stalin ile patrik yardımcısının görüşmesinden sonra, ABD Ermeni Milli Şurası, Birleşmiş Milletlerin San Fransisko Konferansı'na katılan temsilcilere "Ermeni Meselesi" adlı memorandum takdim etti. Söz konusu memorandumun birinci kısmında; Ermeni Milli Şurası ABD'deki Ermeni cemaatinin gerçek temsilcisi olarak tanıtılmaktadır. Memorandumun ikinci kısmı "Ermeni Meselesinin Tarihsel Perspektifleri" adını taşımaktadır. Bu kısımda Ermeni sorununun kökenlerinin eskilerde olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca, Mezopotamya uygarlığından beri vuku bulan olaylar sıralanmakta ve Asya'dan gelen istilacılar karşısında Ermenilerin adeta fethedilemez bir kale gibi dayandıkları belirtilmektedir. Memorandumun üçüncü kısmı Türklerin tarih sahnesine çıkışları ve Yakındoğu, Balkanlar ve Orta Avrupa'ya getirdikleri felaketlerle ilgilidir. Lozan antlaşması ile Anadolu'nun Türklere bırakılması nedeniyle bir buçuk milyon Ermeninin muhacrette yaşamak zorunda kaldığını belirten Ermeni Milli Şurası durumdan hoşnutsuz gibi gözükmektedir:

"Halkımızın iftihar ve şerefi sayılan, arzu ve ümitlerinin kabarık sembolü olan Ararat dağı Türklerin egemenliği altında kalmaktadır."

Bağımsız ve özgür Sovyet Ermenistan'ından ayrı kalan Türkiye'deki "Ermeni vilayetleri"nin Ermenistan ile birleşmesi ve yurtdışındaki Ermenilerin kendi "mesut kardeşleri" ile kavuşması Ermeni halkının sosyal düzeninin yeniden kurulmasına, yaşamının canlanmasına ve Sovyetler egemenliğinde mutlu günlere ulaşmasına neden olabilir. Memorandumun son kısmında ise G. Gladstone'un, "Ermenileri kurtarmak tüm uygarlığı kurtarmak anlamına gelmektedir" cümlesi üzerine vurgu yapılmaktadır.⁷ Birleşmiş Milletlerin San Fransisko Konferansı'na takdim edilen bu memorandumun içeriği, metnin Sovyet diplomatlarınca hazırlandığını göstermektedir.

Türk bilim adamlarından Ramazan Çalık, Rusya'nın Kafkasya ve Balkanlara açıldığı günlerde uyguladığı politikanın temel parametrelerini şöyle açıklamaktadır:

"Korkunç İvan ve I. Petro dönemlerinde büyüme kaydeden, Batı bilim ve tekniği ile tanışan Rusya, siyasî amaçlarına ulaşabilmek için psikososyal ve manevî değerleri ihmal etmedi. Ortodoksluğa öncelik verdi, bilhassa Osmanlı topraklarında yaşamını sürdüren Ortodokslarla iletişim kurdu. Bizzat bu olgu Balkan uluslarının harekete geçmeleri için uğurlu

⁷ Hesenli, a.g.e., s. 155.

bir seçim idi. Nitekim önce Balkan ulusları ayaklandılar, ardından Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açtı."⁸

Müellif, bu amacı gerçekleştirebilmek için Rusya'nın 7 defa savaşa girdiğini belirtmektedir:

*"Osmanlı Devleti'ne savaş açılması, Rusya'ya Ortodoks ve Slav uluslarını himaye amacıyla gerekli idi. Örneğin, domuz güden Kara Yorgiler'in 1804'te başlattıkları Sırp İsyanı, 1806'da Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasına neden oldu. 1821-1826 yılları arasında meydana gelen Mora İsyanı, 1828'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nı doğurdu. Bosna-Hersek'teki isyan ise 93 Harbi'nin başlaması için ender bulunur bir bahane oldu. Rus Çarı "Ortodoks Dünyası'nın tartışmasız lideri" olmaya karar vermişti. Liderliğin yolu ise Osmanlı'yı devre dışı bırakıp Boğazları ele geçirmek ve sıcak denizlere inmekten geçiyordu. Sıcak denizlere ulaşmanın ikinci yolu Erzurum-İskenderun rotasıydı. Nihai adımlar ise Kafkas-Basra ve Türkistan üzerinden Hint Okyanusu'na çıkış elde etmek şeklinde belirlenmişti."*⁹

İçinde birçok objektif yaklaşımlar bulunmakla birlikte, V. P. Potyomkin tarafından 1945'te Moskova'da yayımlanan "İstoriya Diplomatii" adlı kitabın 1872-1919 yıllarının olaylarını içeren 2. cildinde Sırbistan'da Osmanlı aleyhine meydana gelen ayaklanmalar güney Slavlarının birleşme süreci olarak değerlendirilmektedir:

*"1875'in yaz döneminde Bosna-Hersek'in Hristiyan ahalisi Türkiye aleyhine ayaklandı. Güney Slavlarının ulusal birleşimini hedef olarak belirleyen isyancıların eylemleri Sırbistan'da rağbetle karşılandı."*¹⁰

Gurko-Kryajin'in "Ermeni Meselesi" adlı eseri Rusya'nın bölgede yürüttüğü siyasete açıklık getirecek mahiyettedir. Eserde sorunun ortaya çıkışı hususunda Çar Rusyası ile Ermeni burjuvazisinin oynadığı rol şöyle özetlenmektedir:

"Ermeni meselesi "Şark Meselesi" denilen siyasetin bir parçasıdır. Bu mesele 2 açıdan ele alınabilir: 1. Dış politika malzemesi olarak, büyük devletler Türkiye'yi sömürgeye dönüştürmek için ayrılıkçı eğilimleri güçlendirmeye ve böylece ülkeni tamamen zayıflatmaya çalışıyorlardı. 2. İç

⁸ Ç. Ramazan, **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 39.

⁹ **A.g.e.**, s. 40.

¹⁰ **İstoriya Diplomatii**, ed. V. P. Potemkina, Moskva, OGİZ, 1945, c. 2, s. 22.

*politika konusu olarak, Ermeni burjuvazisi ülkedeki Ermenilerin mukadderatlarını bağımsız tayin etme eğilimlerini tetikliyor ve böylece burjuvazinin gelişimi açısından uygun sosyo-ekonomik koşulların oluşması için mücadele yapıyorlardı. Dolayısıyla başlangıçta sırf ekonomik kaygılarla ortaya çıkan Ermeni meselesi Rusya ve İngiltere'nin müdahaleleri sonucunda kompleks hal aldı ve politik malzemeye dönüştü. Rus ticarî ve sanayi kapitalinin Kara deniz'den İstanbul ve Çanakkale Boğazları aracılığıyla uluslararası çıkma girişimleri "Hristiyanları Müslüman Türkiye'nin zulmünden kurtarmak uğrunda mücadele" sloganı ile perdeledi. Ermeni milletinin mukadderatını bağımsız tayin edeceğini zanneden Ermeni burjuvazisi ise Rusya yanında yer almakla birlikte Türkiye Ermenileri arasında propagandalar yapmaya başladı."*¹¹

Avrupa'da Almanya-Avusturya-Macaristan ve İtalya Bloğu ile Rusya-Fransa İttifakı'nın kurulması Asya ve Afrika dâhil tüm dünyanın kaderini etkiledi. "Vostochny Vopros vo Vneşney Politike Rossii: Konets XVIII-Naçalo XX Veka" adlı eserde bu yeni konjonktür şöyle ifade edilmektedir:

*"Rusya-Fransa İttifakı, adı geçen devletlerin Almanya ve İngiltere ile mücadele yapabilmek için birlikte çalışmalarını temin etti. Diğer taraftan ise ortaçağlardan beri bilhassa Orta Doğu hususunda Rusya ve Fransa arasında yaşanan gerilimin yumuşamasına neden oldu. Buna ek olarak, XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında Asya ve Afrika kıtalarında sürekli genişleme kaydeden bir Alman ekspedisyonu söz konusuydu. Bu gelişme ise Alman-İngiliz çatışmasına neden oldu."*¹²

3 bölüm ve 434 sayfadan oluşan bu kitapta, Ermeni meselesine özel bir alt başlık tahsis edilmiştir. Şöyle ki; ikinci bölümün dördüncü alt başlığı "XIX. yüzyılın 90'lı Yıllarında Yakındoğu Buhranı, Ermeni Meselesi ve Büyük Devletler" adını taşımaktadır. Belirtilen eserde XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında Yakındoğu'da vuku bulan olaylar şöyle yorumlanmaktadır:

"90'lı yıllarda büyük devletlerin Uzak Doğu'daki mücadelesine paralel olarak Yakındoğu'da Sultan hükümetinin yürüttüğü siyaset nedeniyle bölgede yeni sorunlar baş gösterdi. Balkanlar'ın büyük bir kısmında egemenliğini kaybeden II. Abdülhamid'in diktatör yönetimi Osmanlı egemenliğinde bulunan ulusları mengeneye sıkıştırmaktaydı. Sultanın despotik politikası Hristiyan tebaanın yanı sıra Müslüman tebaanın itirazlarına

¹¹ V. Qurko-Kryajin, **Ermeni Meselesi**, Bakı, Kommunist Neşriyyatı, 1990, s. 7-9.

¹² **Vostochny Vopros vo Vneşney Politike Rossii, Konets XVIII-Naçalo XX Veka**, Pod. Red. N.S.Kinyapina, Moskva, Nauk, 1978, s. 259.

neden olmaktaydı. Örneğin, bu sıralar Osmanlı'nın Avrupa kısmında seferde olan bir Fransız konsolos, Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan ahali arasında çok sayıda müflis ve dilenci konumunda bulunan kişinin olduğunu kaydetmektedir. Konsolosun kanısınca, ahalinin bizzat bu kesimi yönetimin değişmesinden yana tavır benimsemişti."¹³

Rus müellifler tarafından yazılan yukarıdaki satırlarda olumlu değerlendirmeler bulmak söz konusu değildir. Dolayısıyla makale müelliflerinin bölgedeki Rus genişlemeci politikasına hak kazandırma girişiminde oldukları görülmektedir. İlginç olay olmakla birlikte bu tür çalışmalarda; Osmanlı-Rus savaşları sırasında Ermenilerin metbu buldukları devlete ihanetlerini açık şekilde gösterilmektedir. Aşağıdaki pasajda verilen satırlar böyle duruma somut örnek olabilir:

*"Berlin Kongresi'nde mutabakata varılan ıslahatlar yapılmadı. Makedonya ve Girit ahali sabırsızlıkla yaşamlarının iyileştirilmesini beklemektedir. Sömürge rejimi, bilhassa Türk olmayan ahali üzerindeki sultan yönetiminin temel ahlak kriteri olarak belirlenmişti. Türkiye Ermenileri ağır şartlar altında yaşamaktaydılar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ermeni birlikler Rusya safında savaşa katıldılar ve bu nedenle sonraki tarihlerde Osmanlı'daki Ermeniler baskılara maruz kaldılar. Rusya ise Ermenilerin durumunun düzeltilmesi amacıyla San-Stefano mukavelesinin 16. maddesine Türkiye Ermenistan'ında acil reformlar yapılmasını ön gören bir koşul koydurabilmişti."*¹⁴

Kitapta yer alan makalelerin müellifleri olaylara taraflı ve subjektif yaklaşmaktadırlar. Söz konusu sübjektivizm bilhassa Osmanlı Devleti'yle ilgili hususların değerlendirilmesinde belirivermektedir. Böyle değerlendirmelerin birisini örnek olarak göstermekte yarar vardır:

*"1891'de Küçük Asya'da Kürtler ve Çerkezlerden oluşan ve bizzat sultanın denetiminde bulunan süvari birlikler yani Hamidiye alayları kuruldu. Onların görevi, eyaletlerde hükümet temsilcilerinin zorbalığına karşı ayaklanan ahaliyi yatıştırmaktan ibaretti. Hamidiye alayları görevlerini icra ettikleri sırada bilhassa Ermenilere karşı gaddar davranmaktaydılar."*¹⁵

¹³ A.g.e., s. 259.

¹⁴ A.g.e., s. 259.

¹⁵ A.g.e., s. 160.

II. Abdülhamid Han yönetiminin Ermenilere karşı izlediği politikayla ilgili Rus müellifler şöyle değerlendirmelerde bulunmaktadırlar:

“... Osmanlı Ermenilerinin dinî konular ile iç meselelerdeki sınırlı özgürlüklerini tamamen kısıtlamaya çalışmaktaydı. Batı Ermenistan'daki kazaların sınırlarını yeniden düzenleyen sultan yönetimi, herhangi bir kazada Ermeni nüfusun çoğunluk konumunda olmamasına özel ihtimam sarf etmekteydi. Bu nedenle Ermeniler Batı Avrupa devletleri nezdinde destek arayışına girdiler.”¹⁶

Acaba yukarıdaki satırların müellifleri tarihi sahteleştirdiklerinin farkındadırlar mı? Oysaki benzer durumlara Rusya tarihinde çok tesadüf edilmektedir. Makale müellifleri Fransız arşiv belgelerine istinat ederek Çar Rusyası'nın Ermeni meselesine yaklaşımını şöyle açıklamaktadırlar:

“Rusya Hükümeti'nin Ermeni sorununa yaklaşımı karmaşık içeriğe sahipti. Fransız belgelerinde, Rusya “ince ve ihtiyatlı” davranan devlet olarak gözükmektedir. 90'lı yıllarda Şark meselesi bağlamında Rusya Hristiyan ulusları himaye etmeği amaçlayan politikayı devam ettirdi ve Sultan'dan San-Stefano ve Berlin antlaşmalarında belirlenen reformları yapmayı talep etti.”¹⁷

Doğu'da yeni savaş odağının oluşmasını istemeyen Fransa ile Rusya'nın politikasının örtüşmesinden makale müellifleri kıvanç duymaktadırlar. Makale müelliflerinin, “Ermenilerin ağır ekonomik durumu ve Avrupa devletleri arasındaki fikir ayrılığından istifade eden II. Abdülhamid Ermenilerin katledilmelerine revaç tanıdı” türünden değerlendirmelerin bilimsel değeri yoktur. Çünkü söz konusu dönemde Anadolu'daki Ermeni çeteleri masum ahalinin katledilmesinin temel aktörleri gibi hareket etmekteydiler. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu'nun 25 Haziran 1880 tarihli raporunda bu husus şöyle özetlenmektedir:

“Yurtdışından gönderilen askerî araç ve gereçler Ermeni çetelerinin ayaklanmasını kolaylaştırdı. Bölgedeki Ermeni evleri birer silah deposu olarak faaliyet göstermektedir.”¹⁸

1895'in 30 Eylül-2 Ekim tarihleri arasında Ermenilerin Anadolu'da yaptıkları katliam ve terör eylemleri, makale müelliflerince, “sivil gösteri” olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla burada “bilimsel tarafgirliğin” söz konusu

¹⁶ A.g.e., s. 160.

¹⁷ A.g.e., s. 162.

¹⁸ William Langer, **The Diplomacy of Imperialism**, New-York, 1956, p. 157.

olduğu açıktır. Buna ek olarak, Ermeni meselesi konusunda Rusya'nın politikası tahrif edilmekte ve Çar yönetiminin Yakındoğu'daki genişlemeci ve sömürgeci politikası "Ermenilerin himayesi" olgusu ile perdelenmektedir.

Çağdaş Azerbaycan tarih yazımında konuyu "Rus bakış açısı" ile ele alan birçok çalışma vardır. Örneğin, Azerbaycanlı bilim insanlarından A. Hacıyeva "Beynelhalk Münasebetler Tarihi" adlı eserinde mevzubahis politika ile ilgili şunları kaydetmektedir:

*"Rusya'nın Yakındoğu politikasında Boğazlar meselesinin özel yeri vardı. Güneyde Rusya sınırlarının güvenliği açısından İstanbul ve Çanakkale Boğazları stratejik öneme sahipti. Bir taraftan Rusya'nın güney ticaret rotası bu boğazlardan geçmekteydi. Diğer taraftan ise anılan boğazlardan geçen yabancı devlet gemileri bir anda kendilerini Rusya'nın güney sınırlarında bulabilirlerdi. Nitekim Kırım Savaşı'nda böyle bir deneyim yaşanmıştı. Bu tehlike iki şekilde bertaraf edilebilirdi: 1. Boğazlara sahiplenmek gerekir. 2. Güvenliği sağlayabilmek için Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkileri sıcak tutmak gerekir."*¹⁹

Müellifin değerlendirmelerinde taaccüp doğuracak bir yaklaşım söz konusu değildir. Çünkü müellif bu eseri telif eder iken, "İstoriya Diplomatii" adlı yukarıda bahsi geçen eseri derin ilmi tenkide tabi tutmadan istifade etmiştir. Hacıyeva; Balkanlar'ın Rusya açısından önemini şöyle değerlendirmektedir:

*"Balkanlar'da nüfuz sahibi olmak Avrupa sınırlarında stratejik açıdan etkin konumda bulunmak ve Türk Boğazlarını kontrolde bulundurmaya anlamına gelmektedir. Bu nedenle Avusturya-Macaristan ile Almanya'nın Balkanlar'da genişleyen faaliyetleri Rusya'nın stratejik me rakları ile örtüşmemektedir."*²⁰

XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başlarında Kafkasya'da yaşayan ünlü Rus gazeteci ve tarihçisi Vasil Lvoviç Veliçko, bölgenin tarihine özel ilgi duymuştur. Tiflis'te yayımlanan "Kafkas" gazetesinin editörü olduğu günlerde Mâverâ-yı Kafkasya'nın her tarafını dolaşmış, yerel halkın gelenek-göreneklerini ve yaşam tarzını derinden öğrenmiş, edindikleri izlenimleri makale ve kitaplarına aktarmıştır. Veliçko "Kafkas: Rus İşi ve Kabileler Arası Meseleler" adlı eserinde Ermenilerle ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

¹⁹ A. Hacıyeva, **Beynelxalq Münasibetler Tarixi**, Bakı, Bakı Universitetinin Neşriyyatı, 2001, s. 51.

²⁰ **A.g.e.**, s. 51.

“Ermenilerin Rus Hükümeti ile ilişkileri çetrefillidir. Yakın-doğu’daki Rus misyonunun önemini kavrayan I. Petro, kuşkusuz, Hristiyanları Müslüman ağalarına karşı yeğledi, Ortodoks ve Slav meselelerinin düşmanlarına karşı itiraz sesini yükseltti. Bu nedenle dolandırmacı İsrail Ori’ye kendi düşüncelerini ifade etme hakkı tanıdı, fakat onun yalanlarını uygulamaya koymadı. Büyük İmparator, Ermeni elçilerine “şimdi İsveç savaşıyla meşguldür” yanıtının verilmesini emretti. Dolayısıyla yalana dayanan bir politikaya malzeme olmadı. İsrail Ori’nin İsveç savaşı sırasında Rus ordusunda bulunma talebini ise reddetti.”²¹

Veliçko’nun kayıtlarına göre, II. Ekaterina döneminde Ermeni-Rus ilişkilerinde yakınlaşma yaşanmıştır. Yazar bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“II. Ekaterina’nın sarayında sapık ve mutantan yaşam süren Ermenilere çok iltifat gösterilmekteydi. Saray aristokrasisinin Ermeni tüccardan peşkeşler alması adı hale dönüşmüştü. Tavrida’nın süslü püslü knezi, kuşkusuz, şımarık birisiydi ve Ermenistan yaylasında Hristiyan bir krallığın kurulması fikri onu sürekli meşgul etmekteydi.”²²

Ermeni Patrikliği ile Rus Hükümeti arasındaki ilişkiler konusunda Veliçko şöyle içerikli bilgiler vermektedir:

“XVIII. yüzyılın sonlarında; Eçmiadzin’de halk oylaması ile patrik seçme teamüllerine zıt olarak, din adamları tarafından Patrik Luka adlı birisini kilisenin başına getirdiler. Konstantinopol Ermeni Patriği Zaharya bu uygulamayı şiddetle protesto etti. Patrik Luka ise içtenlikle davranıp ona mektuplar yazdı ve ısrarından vazgeçmesini talep etti. Buna paralel olarak, Konstantinopol Ermeni Cemaati Zaharya’nın görevden alınması konusunda Osmanlı Sultanı’na başvuruda bulundu.”²³

“Ermeniler kudretli Rusya sınırlarına girdikten sonra musibetlerden kurtulup zenginleştiler” şeklinde bir tez ileri süren müellifin fikirleri tartışmaya açıktır. Çünkü 1839’da ilân edilen Tanzimat Fermanı, diğer gayri milletler gibi, Ermenilere birçok yeni anayasal ve ekonomik haklar tanımıştır. Bu nedenle Veliçko’nun kanısının kendi devleti lehine yapılan

²¹ V. L. Veliçko, **Qafqaz: Rus İşi ve Tayfalararası Meseleler**, Bakı, Azerbaycan Neşriyyatı, 1995, s. 57.

²² **A.g.e.**, s. 58.

²³ **A.g.e.**, s. 59.

savunmacı bir yaklaşım olduğu söylenmelidir. Müellifin adı geçen eserinde bazı ilginç itiraflar bulunmaktadır. Onlardan birisini örnek olarak vermekte yarar vardır:

“Ermenilerin ekonomik gücünün artmasına ve aralarındaki ilkel rekabetin izalesine Kafkasya Umumi Valiliği çok yardım etmiştir. Örneğin, Kafkas uluslarını Avrupalılaştırmayı kendine amaç edinen Genel Vali Knez Vorontsov, arz ve talebi artırma, dinamik toplum oluşturma yoluna başvurmuştu. Bu politikanın doğal bir sonucu olarak, ekonomik gücü zayıf olan insanlar iflas ettiler, bunun yerine açığözlü kişiler, bilhassa Ermeni burjuvazisinin temsilcileri çok zenginleştiler.”²⁴

Veliçko'nun kayıtlarına göre, 12 Haziran 1898'de yayımlanan Çar fermanı, Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin mülklerini koruma amacı gütmekteydi:

“Bu önlemin siyasal ve dinsel açıdan önemi büyüktü. Böyle bir önlem kilise paralarının kilise dışı amaçlar için harcanması olgusunu ortadan kaldırmakta, Ermeni teokrasisini siyasal amaçlarını sınırlamakta ve onları manevî açıdan Ermenilere zarar veren birçok hülyadan uzaklaştırmaktadır. Aslında bu ferman geç kalmış bir adımdır. Ermeni iş adamları uzun süreden beri Kafkas'ın ve başkent'in önemli kurumlarında önemli görevde bulunan birçok memuru ayarlamışlardır.”²⁵

Ermeni meselesine Rusya'nın yaklaşımını konu edinen çalışmalardan diğer birinin müellifi S. N. Glinka'dır. Çalışmasında Rusya'nın Yakındoğu ve Kafkasya'da yaptığı girişimleri haklı bulan müellif, belirlenen hedeflere ulaşabilmek için Ermeni politikasından istifade edilmesini makul bulmaktadır. Glinka'nın Ermenilerle ilgili değerlendirmesi şöyledir:

“Ermeniler eskiden beri Rusya'ya sadıktırlar. Fakat bu sadakat daha ziyade I. Petro dönemindeki Rus-İran savaşları sırasında net olarak ortaya çıktı. Rusya tüm milletlere, beşer ailesinin tüm kardeşlerine kendi ağışunu açtı ve milletlerin birleşmesine örnek oldu. Doğu'da ticarî faaliyetleri genişletme azminde olan I. Petro, bu süreçte Ermenileri saf dışı bırakamazdı. Bu nedenle I. Petro Rusya'nın ve Ermenilerin çıkarlarına olan böylesine bir politikayı yürürlüğe koydu. Ariyeten, Büyük İslahatçı;

²⁴ A.g.e., s. 64.

²⁵ A.g.e., s. 105.

Ermenilerin Rusya'ya sadakatini pekiştirmek amacıyla İran'la çatışmalarda yiğitlik ve kahramanlık gösteren bazı Ermenilere madalya, nişan ve imtiyazlar tahsis etti."²⁶

"Rusya tüm ulusların birleşmesine örnek oldu" ifadesiyle Çar Rusyası'nın Kafkasya'daki sömürgeci siyasetine kılıf bulan müellifin somut olarak neleri kastettiği açık değildir. Diğer taraftan I. Petro'nun "Büyük Islahatçı" olarak takdim edilmesi Rusya'nın Kafkasya ve Yakındoğu'daki sömürgeci politikasını kamufle etmektir. Müellifin kayıtlarına göre, I. Petro faydalı vatandaşlar oldukları için Ermenileri ülkeye davet etmiş, onların korunup himaye edilmesini tavsiye etmiştir. Yeni vatanlarında edindikleri konumlar onların Rus yönetim çevrelerinde itibar kazanmalarına neden oldu. Nitekim söz konusu durumun somut örneklerinden birisi Lazarevler ailesidir. Bu aile Rusya Hükümeti'nin eski Ermenistan evlatlarına gösterdiği kaygının somut örneğidir.²⁷ Glinka'ya göre, I. Petro dönemindeki gelişmeler Ermenilerin Rusya'ya katılmalarının ilk merhalesiydi. I. Petro'nun politikalarını Çar I. Nikola devam ettirdi. Nikola'nın bayrakları, İrevan hisarlarını teslim aldı. Şehir savaşızsız teslim oldu, çünkü Ermenilerin yürekleri şehrin kale duvarlarını Rusların yüreklerine, yüzyılların eski arkadaşlarına açtı. Uluslar arasındaki sevgi ve dayanışma ulusları korumaktadır, kale duvarları bu etken karşısında düşüverdi.²⁸ Görüldüğü üzere, Glinka, bu konuda muhayyel tasarımlar oluşturmaktadır. Galiba 1827'nin yaz ve sonbahar mevsimlerinde İrevan havâlisinde vuku bulan çatışmaları, İrevan Hanı Hasan Han ile Rus General Paskeviç arasındaki atışmaları kaleme almak müellifin işine gelmemektedir.

Rus araştırmacılarından N. N. Suhotin'in 1828-1829 tarihli Osmanlı-Rus savaşını konu edinen çalışmasında, savaşın seyrinin yanı sıra Kafkasya'nın genel durumu ele alınmaktadır. Suhotin, her şeyden önce savaşın nedenlerinden bahsetmektedir. Ardından Tuna ve Kafkasya cephelerindeki çatışmaların geniş tasviri yapılmaktadır. Kafkasya cephesindeki çatışmaları ayrıntılı olarak tasvir eden müellif, savaş sırasında Anadolu'daki Ermenilerin Rus ordusuna yaptıkları yardımı özellikle vurgulamaktadır. Savaşın sonucunu belirleyen Edirne barışı Rusya'nın Kafkasya'da Ahalsih ve Ahılkelek gibi yeni topraklar

²⁶ S. N. Qlinka, *Azerbaycan Ermenilerinin Rusiya Hüdudlarına Köçürülmesinin Tesviri*, Bakı, Azerbaycan Neşriyyatı, 1995, səh.8.

²⁷ A.g.e., s. 9.

²⁸ A.g.e., s. 9.

edinmesine neden oldu.²⁹ Ancak olay bununla sınırlı kalmadı. Çar Rusyası, Ermeniler aracılığıyla Osmanlı Devleti'ndeki etnik meseleleri körüklemeye başladı. Rus tarih yazımı ise olayı farklı şekilde açıklamaktadır.³⁰ Şark meselesinin çözülmesinde özel çaba sarf eden Rus yetkilisi Gorçakov, Berlin Kongresi'ne sunduğu projede Slav vilayetleri için özerklik talep ederek, Hristiyan tebaanın durumunun iyileştirilmesi için Osmanlı mercilerine baskı uygulamaktaydı.³¹ Buradan anlaşılacağı üzere, ayaklanan Balkan uluslarına yardım yapılması Rusya'nın temel dış politika malzemesine dönüşmüştü. Ancak Çar Rusyası bu hususla ilgili Avusturya-Macaristan ile çatışmaya girmek istemiyordu. "İstoriya Diplomatii" adlı eserin "Şark Meselesi (1875-1877)" adlı ikinci bölümünde bu mesele şöyle ele alınmaktadır:

*"Bir taraftan Slavlar arasında Rusya'nın nüfuzunu yaymak, diğer taraftan Avusturya-Macaristan ile ilişkileri kontrolde tutmak isteyen Gorçakov, Avusturya-Macaristan ile tesis edilen sıcak ilişkilere dayanarak Balkan sorununu çözmeye çalışmaktaydı. 1875'in Ağustos ayında Viyana'da görüşmeler yapan Gorçakov, Slavların durumunun iyileştirilmesi için Avusturya-Macaristan'a işbirliği önerisinde bulundu. Gorçakov'un önerisi, Romanya örneğinde olduğu gibi, diğer Balkan uluslarına özerklik verilmesi şeklindeydi."*³²

Rusya'nın Panslavizm politikasının Osmanlı Ermenileri üzerinde uyardığı etkiyi Türk bilim adamlarından S. Koçaş şöyle tasvir etmektedir:

*"Ermenilerin muhtariyet ve istiklal istemlerinde istinat ettikleri ve ileri sürdükleri en önemli talep, Avrupa ve Rusya'nın Balkan uluslarına yaptıkları yardım ve desteğin benzerinin kendilerine verilmesinden ibaretti. Bu tarihten itibaren Ermeniler çeşitli adlar altında çeşitli dernekler kurmaya başladılar."*³³

Koçaş; Rusya'nın Ermeni politikasındaki gizli makamlarla ilgili açıklamaları ilgi uyandırmaktadır. Koçaş'a göre, "Rusya hudutlarında Ermenileri

²⁹ N. N. Suhotin, *Periodi Voyn, ne Voşedşih v 1, 2 i 3 çasti Obzora Voyn Rossii ot Petra Velikogo do Naşih Dney*, Kovno, 1897.

³⁰ Bu tür çalışmalara örnek olarak bkz. A. N. Dulina, *Tanzimat i Mustafa Reşid Paşa*, Moskva, İzdatelstvo Nauka, 1984; A. N. Dulina, *Osmanskaya İmperiya i Mejdunarodnıh Otneşeniyah (30-40 gg. XIX v.)*, Moskva, İzdatelstvo Nauka, 1980; P. A. Çihaçev, *Velikie Derjavi i Vostoçnoy Vopros*, Moskva, İzdatelstvo Nauka, 1970.

³¹ *Russko-Germanskogo Otnoşeniya, 1873-1914 gg.*, Moskva, Tsentrarhiv, 1922, s. 48.

³² *İstoriya Diplomatii*, c. 2, s. 22.

³³ S. Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, Altınok Matbaası, 1967, s. 73.

olmayan Ermenistan” projesi, Çar Rusyası’nın Ermeni meselesine yaklaşımı açıklayan en doğru ifadedir.³⁴

SONUÇ

Zira Rusya ve Azerbaycan’da yapılan akademik araştırmaların bilimsel tahlili dikkatli okuru bu sonuca götürmektedir. Tüm bu akademik çalışmalar, sırf ekonomik zeminde start alan Ermeni meselesinin Rusya’nın müdahalesi sonucunda kompleks hal aldığı ve İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile İskenderun Körfezi’ni zapt etmeği tasarlayan Rusya’nın Hristiyanları Müslüman Türkiye’nin zulmünden kurtarma projesi ile perdelendiğini göstermektedir.

KAYNAKLAR

Arsiv Belgeleri

RGİA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv), F. 821, Dok. 175, Op. 7, L. 55.

GARF (Gosudarstvenniy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii), F. 730, Dok. 687, Op. 1, L. 12.

Kitap ve Makaleler

ÇİHAÇEV, P. A., **Velikie Derjavi i Vostoçnoy Vopros**, Moskva, İzdatelstvo Nauka, 1970.

DULINA, A. N., **Osmanskaya İmperiya i Mejdunarodnih Otneşeniyah** (30-40 gg. XIX v.), Moskva, İzdatelstvo Nauka, 1980.

DULINA, A. N., **Tanzimat i Mustafa Reşid Paşa**, Moskva, İzdatelstvo Nauka, 1984.

ERKAN, Süleyman, “Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Döneminde Etnik Sürgünler”, **Uluslararası Suçlar ve Tarih**, S 1, Ankara, Yaz 2006, s. 155-173.

HACIYEVA, A., **Beynelxalq Münasibetler Tarixi**, Bakı, Bakı Universitetinin Neşriyyatı, 2001.

HESENLİ, Cemil, **SSRİ-Türkiye: Soyuq Müharibenin Sınaq Meydanı**, Bakı, Adiloğlu, 2005.

³⁴ A.g.e., s. 79.

İstoriya Diplomatii, ed. V. P. Potemkina, Moskva, OGİZ, 1945.

KOÇAŞ, S., **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, Altınok Matbaası, 1967.

LANGER, William, **The Diplomacy of Imperialism**, New-York, 1956.

PARSAMYAN, V. A., **İstoriya Armyanskogo Naroda, 1801-1900 gg.**, Yerevan, İzdatelstvo Ayastan, 1972.

QLINKA, S. N., **Azərbaycan Ermenilerinin Rusiya Hüdudlarına Köçürülmesinin Tesviri**, Bakı, Azərbaycan Neşriyyatı, 1995.

QURKO-KRYAJIN, V., **Ermeni Meselesi**, Bakı, Kommunist Neşriyyatı, 1990.

RAMAZAN, Ç., **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Russko-Germanskogo Otnoşeniya, 1873-1914 gg., Moskva, Tsentrarhiv, 1922.

SUHOTIN, N. N., **Periodı Voyn, ne Voşedşih v 1, 2 i 3 çasti Obzora Voyn Rossii ot Petra Velikogo do Naşih Dney**, Kovno, 1897.

VELİÇKO, V. L., **Qafqaz: Rus İşi ve Tayfalararası Meseleler**, Bakı, Azərbaycan Neşriyyatı, 1995.

Vostoçny Vopros vo Vneşney Politike Rossii: Konets XVIII-Naçalo XX Veka, Pod. Red. N.S.Kinyapina, Moskva, Nauk, 1978.

ERMENİCE KAYNAK VE HATIRATLAR IŞIĞINDA ERMENİ LEJYONU VE ERMENİ GÖNÜLLÜ HAREKETİ

Halil ÖZŞAVLI*

ÖZET

Taşnak, Hınçak ve diğer Ermeni siyasi örgütlerinin çabalarıyla orya çıkan Ermeni gönüllü hareketi ve Ermeni lejyonu I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin çarpışmak zorunda kaldığı adeta beşinci düşman oldu. Zira sadece Rus ordusundaki Ermeni asker miktarı yüz binlerle ifade edilmektedir. Osmanlı topraklarında kurulacak bağımsız bir Ermenistan vaadi ve hayaline inanmış bu yüzbinlerce Ermeni gönüllü Osmanlı Devleti'ne karşı can feda bir şekilde savaştı. Henüz savaşın çıkmasından evvel Ermeni Taşnak örgütü liderleri ileri görüşen İttihat ve Terakki partisi liderleri onlardan millet-i sadıka unvanına yakışır şekilde Osmanlı Devleti'nin yanında yer almalarını ve Rusya'ya karşı yapılacak bir seferde almalarını veya Kafkasya'daki milletdaşlarını Rusya'ya karşı isyan ettirmelerini, istedi. Taşnaklar bu teklifi reddettikleri gibi savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında yer alçaklarını ifade etmelerine rağmen savaş başlayınca Rusya yanlısı bir siyaset izlediler. Hem Taşnaklar hem Hınçak Avrupa ve Amerika'da düzenledikleri kampanyalarda bir yandan gönüllü asker topladılar bir yandan da bağış kampanyaları organize ederek topladıkları binlerce doları cephede Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan askerlere gönderdiler. Amerika'dan gelen gönüllüler yanlarında sadıklar dolusu silah da getirdi. Bu çalışmada konuyla ilgili diğer çalışmalardan farklı olarak Ermenice kaynaklar ve Ermeni gönüllülerin hatıratlarından faydalanılarak konuya farklı bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Lejyonu, Ermeni Gönüllüler, Hatırat, I. Dünya Savaşı.

* Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, halil-ozsavli@hotmail.com.

ARMENIAN VOLUNTARY MOVEMENT AND ARMENIAN LEGION IN THE LIGHT OF ARMENIAN SOURCES AND MEMOIRS

ABSTRACT

The Armenian voluntary movement and the Armenian legion which was organized by the joint cooperation of the Armenian Revolutionary Federation (ARF), the Social Democrat Hunchakian Party (SDHP) and other Armenian political organizations became the fifth enemy of the Ottoman State. Forasmuch, only the amount of Armenian soldiers in the Russian army is expressed by hundreds of thousands. Believing in the dream and the promise of an independent Armenia to be founded in the Ottoman Empire, hundreds of thousands of Armenian volunteers fought against the Ottoman army. Before the onset of the war, the CUP leaders met the ARF leaders and asked them to stay with Ottoman Empire and to organize a rebellion against Russia through their co-religionists as befitting the title of the loyal nation. Rejecting this offer ARF leaders followed a pro-Russian policy during the war despite their statements which was to support the Ottoman State. Both the Dashnaks and Hunchaks organized campaigns in Europe and America to recruit volunteers and collected thousands of dollars by organizing fundraising campaigns. The collected money was sent to the soldiers who were fighting against the Ottoman State. Volunteers from America brought with them crates of weapons. In this study, unlike other studies on the subject, Armenian voluntary movement and the Armenian legion was tried to be approached from a different perspective by using Armenian sources and the memoirs of the volunteers.

Key Words: Armenian Legion, Armenian Volunteers, Memoirs, WWI.

GİRİŞ

1916 yılında Fransızlar tarafından oluşturulan Ermeni Lejyonu bugüne kadar birçok Türk araştırmacı tarafından araştırıldı ve incelendi. Ancak genel olarak bu araştırmalar Osmanlı arşivi ve Fransız arşivinden elde edilen belgelere dayanmaktadır.¹ Ancak Ermeni gönüllü hareketinin nasıl ortaya çıktığı ve Ermeni lejyonunun nasıl kurulduğu hakkında Ermenice kaynak ve hatıratlardan henüz Türk akademisyenler tarafından istifade edilmemiştir. Lejyonun kuruluş hikayesi, Fransız ve İngilizlerin bu lejyonu neden kurmak istedikleri veyahut böyle bir lejyonun kuruluşundan nasıl bir çıkar elde edecekleri konusunda Türkçe ve yabancı kaynaklarda aşağı yukarı benzer şeyler yazmaktadır. Fakat Ermenice kaynaklar ve bizzat lejyonda görev almış Ermeni askerlerin hatıratlarında çok daha fazla ve farklı ayrıntılar bulmak mümkündür. Özellikle lejyonda bizzat görev almış Ermenilerin bırakmış oldukları hatıratlar kendi içlerinde çok özgün oldukları gibi henüz hiçbir Türk araştırmacı tarafından istifade edilmemiştir. Çalışmamızın temelini oluşturacak olan bu kaynaklardan Ermeni akademisyenler dahi istifade etmekten kaçınmıştır demek dahi mümkündür. Bunun nedeni bu hatıratlarda Ermeni lejyonerlerin Fransızların işgalci askerleri olarak Çukurova ve havalisine vardığı sırada Ermeni askerlerin bölgede yaptıkları taşkınların ve Türk ve Müslüman ahaliye Ermeni asker tarafından yapılan eziyetlerin bizzat lejyonda görev almış olanlar tarafından anlatılmasıdır.

Bu nedenle bu çalışmada büyük oranda Ermenice kaynaklar kullanmaya özen gösterdik. Ermenice kaynakların yanında bizzat bu lejyonda görev almış Ermeni askerlerin kaleme aldıkları ve farklı ülkelerde yayınlanmış ve yine Ermenice kalem alınmış olan hatıratlarına da çalışmamızda genişçe yer verdik. Çalışmamızın üçüncü bölümünü tamamen bu hatıratlara ayırmayı uygun gördük. Bu hatıratlarda, Ermeni lejyonunun oluşturulması, gönüllü asker kayıtları için Amerika'da düzenlenen faaliyetler ve yardım kampanyaları, gönüllülerin Avrupa ve Amerika'dan Kıbrıs'a taşınmaları ve nihayet Adana ve yöresine vardikten sonra burada yaptıklarına dair bilgileri tarafsız bir şekilde çalışmamıza dahil ettik. I. bölümde henüz savaşın ilk yıllarında Kafkasya'da Ermeni gönüllü birliklerinin oluşturulma sürecini, bu birliklerin Rus ordusuna hizmetlerini ve Taşnak ve Hınçak örgütlerinin gönüllü birliklerin oluşturulmasındaki rollerine değindik. İkinci bölümde ise Kafkas cephesindeki gönüllü birliklerin

¹ M. Serdar Palabıyık, "Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Kasım 1918 – 1921)", **Ermeni Araştırmaları**, S 30, 2008; Erdal İler, "Milli Mücadele Doğu Lejyonu'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi** 01/1989; DOI: 10.1501/Tite_0000000195; Halil Aytekin, **Kıbrısta Monarka Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK Yay., Ankara, 2000.

yanı sıra Güney cephesinde hizmet vermek üzere sadece Ermenilerden müteşekkil bir lejyonun oluşturulmasına karar verilmesi ve bu lejyona asker toplamak için Amerika’da yapılan faaliyetleri yine Ermenice kaynaklardan faydalanarak izah ettik.

I. Ermeni Gönüllü Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Ermeni Siyasi Partilerinin Bu Harekete Karşı Tutumu

Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı’nda yenilen devletlerin durumlarını görüşmek ve ateşkes antlaşmalarının şartlarını görüşmek üzere 1919’da Paris’te bir Barış Konferansı toplanmıştı. Bu konferansa Ermeniler de bir heyet göndererek İtilaf Devletleri’nin özellikle de İngiltere ve Fransa’nın kendilerine söz vermiş oldukları Ermeni devletini talep etti. Paris’teki Ermeni Delegasyonu başkanı M. Ahoranyan’ın 26 Şubat 1919’da konferansta şu açıklamalarda bulundu:²

“...Ulusumuz, Çarlık yönetimine karşı olan sızıntılarını savaşın başlangıcında unutarak, İtilaf devletlerinin davasını desteklemek amacıyla Rus bayrağı altında toplanmakla kalmamış, Türkiye’de ve dünyanın her yanındaki ırkdaşlarımız, Çar Hükümetine şu öneride bulunmuştur: Rus erleriyle birlikte ve Rus generallerin komutası altında çarpışacak Ermeni lejyonları kurmak ve bunların masraflarını bizzat karşılamak...”

Gerçekten de Ahoranyan’ın yukarıda ifade ettiği gibi I. Dünya Savaşı’nın başlamasından hemen önce Ermeni Milli Komitesi Tiflis şubesi 1914-1916 yılları arasında Kafkas Ermenilerinden mürekkep gönüllü birlikler oluşturmuştu. 7 müfrezden oluşan bu birliklerde toplamda 9,000 Ermeni gönüllü vardı. Bu birliklerin amacı batı Ermenistan dedikleri Osmanlı sınırındaki topraklarını işgal etmek ve Rus ordusunun muzafferiyeti için savaşıyordu.³ 1916 yılında Çar hükümeti bu birlikleri yeniden organize ederek onlardan beş tabur asker oluşturdu. Bu taburlar Rus ordusunda bilfiil savaştı. 1917 yılında Kafkasya’da General T. H. Nazaregowr komutasındaki Ermeni kolordusunda 20.000 civarında adam Ruslar için savaşıyordu.⁴ Bunların dışında Ermeni General Antranik’in savaşın bitiminden sonra *Tan* gazetesine verdiği mülakata göre I. Dünya Savaşı’nda 200.000 kadar Ermeni asker Ruslar için savaştı.

² Salahi R. Sonyel, “Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri”, **Bellekten**, C XXXVI, S 141, s. 34.

³ Gilmend Harutunyan, “Ֆրանսական Բանակի Հայկական Լեյոնը 1916-1920 Թուրքիայում (Fransız Ordusunun’da Ermeni Lejyonu, 1916)”, **Պատմա-բանասիրական հանդես**, (**Badma Panagan Hantes: Tarih ve Filoloji Dergisi**) No, 2-3 , s. 101-111. ISSN 0135-0536.

⁴ Harutunyan, **a.g.e.**, s. 3.

Bunların 180.000'i Alman cephesinde Almanlara karşı savaşırken 15.000 kadarı da Rus üniforması labisen Kafkas cephesinde Türklere karşı savaştı. Kafkas cephesinde Rus ordusunun en ağır işlerini onlar görmüşler ve en tehlikeli hücumları onlar yapmışlardı.⁵

Rus ordusunda savaşan iki yüz bin Ermeni askerin hepsi Rusya'da veya Kafkasya'da yaşayan Ermenilerden oluşmuyordu. Bunların içinde Amerika ve Avrupa ve hatta İran'da yaşayan ancak savaş başlayınca büyük Ermenistan hayalini gerçekleştirmek ümidiyle Rusya saflarında savaşan Ermeniler de vardı. Kafkasya ve Rusya dışından olup Rus ordusu yanında savaşa katılacak olan bu askerleri ise Hınçaklar ve Taşnaklar organize etti. Her iki parti 1914 yılında savaş başlamadan evvel düzenledikleri kongrelerde savaş sırasında pozisyonların nasıl olması gerektiği ve savaşa iştirakleri söz konusu olduğunda kimlerin yanında savaşa girmeleri gerektiği hakkında kararlar aldılar. Taşnakların kongresi 1914 yılının Ağustos ayında Erzurum'da toplanırken, Hınçaklar ise kongrelerini aynı yıl Haziran ayında İstanbul'da topladı.

Savaşın başlamasından önce Erzurum'da 1914 yılında düzenlenen Taşnak kongresi Taşnakların 8. evrensel kongresi idi. Kongre devam ederken İttihat ve Terakki hükümeti adına Dr. Bahattin Şakir ve Naci Bey Erzurum'a gelerek Taşnak temsilcileri ile görüşme talep ettiler. Önce Naci Bey ile Vramyan yalnız görüştüktan sonra 13 Ağustos'ta Taşnak üyeleri Rosdom, Agnuni, Vramyan ile tekrar görüştiler. Daha sonra ikinci bir kez 28 Ağustos'ta bu kez sadece Agnuni ve Vramyan ile Bahattin Şakir ve Naci Bey arasında bir görüşme daha oldu. İttihatçılar Taşnakların savaşta kimin yanında yer alacaklarını merak ediyor ve onlardan millet-i sadıka unvanlarına layık olarak Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girmelerini ve Rusya'daki Ermenileri Rusya aleyhine isyana teşvik etmelerini istiyorlardı. Ancak Taşnak temsilcileri ittihatchılara savaşta tarafsız kalacaklarını ve Rus Ermenilerini isyan ettirmeye muktedir olamayacaklarını bildirdiler.⁶

⁵ Genarıl Antranik ile Mülakat; **Sebil-ül Reşad Dergisi**, C 18, Aded 449, sahife 84.

⁶ Hraç Daşnabedian (ed), **Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պարտութեան Համար (Hay Heğopoğagan Taşnagsutyun Badmutyan Hamar: Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihinden Belgeler)**, C 11, Beyrut, 2015, s. 133. Bu eser Taşnak arşivinden derlenen belgelerin yayınlandığı bir eserdir. Atıf yaptığımız belge Erzurum'daki kongrede bulunan Vramyan'ın mekez komiteye gönderdiği mektuptur. Ayrıca bakınız: Aram Nazaryan, **Հայ Կամավորական Շարժումը 1914-1916 Թվականներու եւ Հայ Հեղոփոխական Դաշնակցութիւնը (Hay Gamavoragan Şarjumu 1914-1916 Tvagannyru yev Hay Heğophagan Taşnaksutyun: Ermeni Gönüllü Hareketi 1914-1916 Yılları ve Ermeni Devrimci Federasyonu)**, Hay -Tad Basimevi, Erivan, 2011, s. 22.

Aslında Taşnak partisi içinde savaşa girip girmeme ve girilmesi durumunda kimin yanında yer alınması konusunda fikir ayrılıkları vardı. Partinin batı (Osmanlı topraklarındaki, H.Ö) şubelerindeki kurulları ve K. Hacag ve A. Garon gibi ajanlarının bir kısmı Taşnakların öz savunma ve silahlı mücadele için gizlice hazırlık yapması gerektiğini, gönüllü birlikler ile ancak tehlike anında birleşilmesi gerektiği görüşündeydiler. Bununla birlikte partinin yine batı şubelerindeki, A. Manugyan, A. Vramyan, Vartkesd Papazyan ve H. Şahrigyan gibi bazı ajanlara göre ise gönüllü birlikler teşkil etmek de savaşta silahlı mücadeleye katılmak Ermenilerin zararınaydı.⁷ Ancak Kafkasya Taşnakları 21-23 Eylül 1914 tarihinde Tiflis'te düzenledikleri diğer bir kongrede gönüllü birlikleri oluşturarak savaşa Rusya'nın yanında dahil olmayı kararlaştırdılar. Başlangıçta 3.000 kişiden oluşan bir birlik daha sonra 8.000 kişiye ulaşarak Rusya'nın yanında Kafkas cephesinde savaşa dahil oldu.⁸

Hınçaklar ise savaş esnasında nasıl bir tavır takınmaları gerektiği konusunu Haziran 1914'te İstanbul'da yaptıkları kongrede belirledi. Sadece Osmanlı Devleti'ndeki Hınçak şubelerinin katıldığı bu kongreye partinin Osmanlı topraklarındaki toplam 51 şubesinden sadece 31'i temsilci göndermişti. Kongrenin gündem maddesi Hınçak partisinin İttihat ve Terakki Partisi ile ilişkileri ve savaş durumunda Hınçakların nasıl bir pozisyon alacağı idi. Kongrenin sonunda Hınçakların öz savunma için örgütlenmesi ve hazırlanması kararı alındı.⁹

Kongrede alınan karar paralel olarak Hınçaklar şubelerinin bulunduğu bir çok ülkede Hınçak mensubu gönüllü askerler toplamaya başladılar. Rus ordusundaki 6. Bölük tamamen Hınçaklardan oluşurken, Astrahan'daki Hınçaklar 150 gönüllü toplamıştı. Fransa'daki Hınçaklardan 40 kişi Fransız ordusunda Almanlara karşı savaşıyordu. Bulgaristan ve Romanya'daki Hınçak gönüllü askerleri ise 850'yi buluyordu. Amerika'dan Tiflis'e gidip Rusya için İttifak Devletleri karşısında savaşan Hınçakların miktarı 350 civarındaydı.¹⁰

⁷ Nazaryan, a.g.e., s. 22.

⁸ Daşnabedian, a.g.e., s. 144-145.

⁹ **Պատմության Արևիկա Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցություն 1887-1962 (Sosial Demograd Hınçagyan Gusagsutyun; Ermenice Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Tarihi 1887-1962)**, Beyrut, 1962, C 1, s. 375.

¹⁰ M. S. Sdepanyan, “Կամավորական Շարժումը Եվ Արևիկա-Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցությունը (Gönüllü Hareketi ve Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi)”, **Lraber Sosyal Bilimler (Լրաբեր Հասարակական Գիտություններ)**, No: 3, s. 177-184. ISSN 0320-8117.

Oluşturulan gönüllü birlikleri Rus ordusu için değişik bölgelerden sınırı geçerek Türk topraklarına girdi. Amaç hem Ermenilerin Batı Ermenistan dedikleri Doğu ve Kuzey Doğu Anadolu'dan Türkleri atmak hem de geçmişin intikamını almaktı. Ermeni birliklerinin üstün hizmetleri sayesinde Pasinler, Eleşkirt, Erzurum ve Van Ruslar tarafından işgal edilebildi.¹¹

II. Ermeni Lejyonunun Kurulmasına Karar Verilmesi ve Gönüllü Kaydına Başlanması

Londra'da 27 Ekim 1916'da Fransız ve İngiliz hükümetleri Ulusal Ermeni Delegasyonu Boğos Nubar Paşa ile bir antlaşmaya vararak, masrafları Fransızlar tarafından karşılanacak ve Fransız subaylar tarafından idare edilecek Ermeni ve Süryanilerden mürekkep bir Doğu Lejyonu kurmaya karar verdiler. Fransa ve İngiltere bunun karşılığında Ermenilere, Sykes-Picot antlaşmasına göre savaş sonrasında Fransızlara verilecek olan Osmanlı topraklarında otonom bir devlet verme sözü verdiler. Musa Dağı'ndan Mısır'a götürülen 500 kadar Ermeni Doğu lejyonunun çekirdeğini oluşturacaktı.¹²

Lejyonun kurulmasına karar verildikten sonra dünyanın bir çok yerinde Taşnak ve Hınçakların tarafından düzenlenen organizasyonlarda Ermeni gençler kendilerini gönüllü asker olarak yazdırmaya başladı. 1916 yılı süresince ve 1917 yılı başlarına kadar devam eden gönüllü asker toplama faaliyetleri neticesinde 4000¹³ kadar Ermeni gönüllü lejyona kabul edildi. Bunların 1.200 kadarı Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Ermenilerden oluşurken diğerleri ise Avrupa, Güney Amerika, Mısır ve Avustralya gibi ülkelerden katılıyordu Lejyona.¹⁴ Amerika'daki gönüllü asker toplama kampanyalarına daha fazla önem verildi. Zira Amerika'daki Ermeni cemaati hem nüfus miktarı bakımından hem de daha fazla maddi olanaklara sahip olması bakımından diğer ülkelerdeki Ermeni topluluklarından ayrılıyordu. Önce Amerika'daki Ermeni Piskoposluğu tarafından bir istişare toplantısı düzenlendi. Bu toplantının

¹¹ Հայ Կամավորներ (Hay Gamavorner; Ermenice Ermeni Gönüllüler), Ermeni Merkez Bürosu, Tiflis, 1916, s. 4-5. Bu eserde Ermeni gönüllü birliklerine ait birçok fotoğraf vardır.

¹² **Forgotton Heroes; The Armenian Legion and the Great War**, The Armenian Library & Museum of America Presents, 2001, s. 1.

¹³ Lejyondaki asker sayısı bazı kaynaklarda farklı gösterilmekle beraber Ortodoks Emeni cemaati adına Patrik Zaven, Katolik Emeni cemaati adına Katolik Patrik Vekili Rahip Naglian ve Protestan Emeni cemaati adına Bezciyan tarafından imzalanan ve Milletler Cemiyetine gönderilen 15 Ekim 1921 tarihli bir mektupta lejyondaki asker sayısı 5,000 olarak verilmektedir. Bakınız: **League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (Milletler Cemiyeti Nansen Bürosu Mültecilere Yardım Komisyonu Arşivi)**, C.430. M. 309. 1921. VII.

¹⁴ **Forgotton Heroes**, s. 1.

amacı Amerika’da faaliyet gösteren dört Ermeni siyasi partisi arasında iş birliğinin sağlanmasıydı. Konferanstan sonra 12 Kasım 1914 tarihinde dört parti temsilcilerinin katıldığı bir toplantı düzenlendi. Toplantıya Sosyal Demokrat Hınçak Partisi adına Safo ve Yeğya Sarvart; Vera Gazmiyal Hınçak¹⁵ Partisi adına Mihran Sivazlı ve Hovhannes Zovigyan; Taşnak Partisi adına Dr. Nişan Taşcıyan ve Manıg Hampertsumyan; ve Ramgavar Demokrat Partisi adına Armenak Nazar ve Mikayel Hovhannesyan katıldılar. Yapılan toplantı neticesinde cephede savaşan Ermeni gruplarına yardım edilmesi, İtilaf Devletleri’nin onayı ve yardımı sağlanırsa askerî harekate öncelik verilmesi ve diplomatik girişimlerde bulunulması gibi kararlar alındı.¹⁶

Amerika’daki Ermeni siyasi partileri arasındaki iş birliği kısa bir süre sonra Amerika’ya gelip kurulacak olan Ermeni lejyonu için gönüllü asker toplayacak olan daha yüksek mevkideki Ermeni liderlerinin işini kolaylaştırdı. Çok geçmeden Kafkasya ve Anadolu’daki Ermeni partilerinin daha yüksek mevkideki liderleri Amerika’ya gelerek kurulacak olan Ermeni lejyonu için gönüllü asker yazdırmaya başladı. Ramgavar partisi adına Mihran Damadyan, Hınçak partisi adına Stepan Sabah Gülyan ve Taşnaklar adına Ardabast Haçig Hanımyan Amerika’daki asker toplama faaliyetlerini yürüten Ermeni liderleriydi.¹⁷ Zikrettiğimiz liderler Amerika’daki faaliyetlerini sadece gönüllü askerler kaydetmekle sınırlamadılar. Ermeni lejyonuna Amerika’dan katılan gönüllülerin hatıratlarından anladığımız kadarıyla düzenlenen müzikli eğlence gecelerinde gönüllülerin yolculuk masraflarını karşılamak ve cephede savaşanlara gönderilmek üzere bağış kampanyaları düzenlendi ve binlerce dolar toplandı.¹⁸

Bir yandan gönüllü kayıtları devam ederken öte yandan gönüllü olmaya karar vermiş olanlar da peyderpey Kıbrıs’a gitmek üzere yola çıkarıldı. İlk olarak Patterson, New Jersey ve New York ile bu yerlere yakın bölgelerde yaşayanlar New York limanından gemilere bindirildi. 400 kişiden oluşan ilk kabile sekiz gün ve gece yolculuktan sonra Bordo’ya ulaştı. Burada 10

¹⁵ Yenilikçi Hınçaklar demek. Hınçak partisinin 1897’de ikiye bölünmesi ve Vera Gazmiyal Hınçak Partisi’nin kuruluşu için bakınız: Halil Özşavlı, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu, Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S 41, Ankara, 2012, s. 153 vd.

¹⁶ Dikran H. Boyacıyan, *Հայկական Լեզուներ և Պատմական Հուշագրություն (Hay Lekeoni Badmagan Husakrutyun)*; Ermenice Ermeni Lejyonu, Tarihsel Hatırat), Baykar Matbaası, ABD, 1965.

¹⁷ *Forgotton Heroes...*, s. 2.

¹⁸ Movses Şahmazyan, *Հայ Կամավորներ Շարժումը, Առաջին Աշխարհամարտին 1917-1920 (Hay Gamavorner Şarjumi Araçin Aşharhamardin 1917-1920: Ermenice, Ermeni Gönüllü Hareketi, Birinci Dünya Savaşı 1917-1920)*, Kesap-Suriye, 1965, s. 9.

gün kadar kaldıktan sonra Marsilya'ya vardı. Marsilya'da Ermeni gönüllülere askerî üniforma dağıtıldı. Burada birkaç gün geçiren Ermeni gönüllüler tekrar yola koyularak gemiyle Mısır'a, Port Said'e vardı. Port Said'de fazla kalmayan Ermeni gönüllüler nihayet ordu kampının bulunduğu Kıbrıs'a taşındı. Burada kendilerine silah verildi ve resmen gönüllü asker olmuş oldular.¹⁹

Kıbrıs'ta bir yıl kalan Ermeni askerler burada sıkı bir eğitime tabi tutuldu. Kantara ve Nablus cephelerinde İngiliz Genaral Allenby'nin komutasında Osmanlı ordusuna karşı savaştı. İngilizlerin buradaki zaferinin ardından önce Filistin, daha sonra Beyrut'a taşınan Ermeni gönüllüler burada doğu lejyonundan ayrılarak sadece Ermenilerden oluşan başka bir birlik oluşturuldu ve adına Ermeni Lejyonu adı verildi.²⁰ O dönem Mondros antlaşması imzalanmış ve Osmanlı Devleti ağır bir yenilgi ile savaştan çekilmişti. Mondros ateşkes antlaşmasının maddelerine istinaden Anadolu topraklarını işgale hazırlanan İngiltere ve Fransa bu iş için Ermeni lejyonundan da istifade etmeyi düşündü. Aralık 1918'de Fransız gemileri Ermeni lejyonerleri Mersin'e taşıdı. Buradan da kara yolu ile Adana'ya varan lejyonerler nihayet hayalini kurdukları Kilikya'ya varmış oldu.²¹

III. Lejyonunda Görev Almış Ermeni Askerlerin Hatıratları

Konu ile ilgili çalışmalarımızı sürdürürken Ermeni lejyonunda gönüllü asker olarak görev almış ve Anadolu'ya kadar gelebilmiş dört kişiye ait hatırat tespit edebildik. Ancak bunlardan sadece ikisini temin edebildik ve okuduk.²² Bu eserlerin isimleri ve yazarları şöyledir;

- Movses Şahmazyan, Հայ Կամաւորներ Շարժումը (Hay Gamavorner Şarjumu);
- Ermenice Ermeni Gönüllüler Hareketi)
- Erzincanlı Ardaşes Demirciyan, Կամաւորի մը Պատմութիւն (Gamavori mı (Gamavori mı
- Badmutyun; Ermenice Bir Gönüllünün Hikayesi)²³

¹⁹ Şahmazyan, a.g.e., s. 9-10.

²⁰ **Forgotton Heroes...**, s. 3.

²¹ Şahmazyan, a.g.e., s. 13.

²² Temin edemediğimiz hatırat Han (Manug Bağdasaryan)'a ait olan ve "Kilikya Lejyoner Hareketi Günlerinden Hatıralar" diye Türkçeye çevirebileceğimiz, 1943'te Boston'da yayınlanan hatıratır. Bunun yanında yine bir lejyoner olan Hovhannes Garabedian'ın otobiyografisi de bu konuda istifade edilebilecek ancak temin edemediğimiz eserlerden biridir.

²³ Erzincanlı Ardaşes Demirciyan, Կամաւորի մը Պատմութիւն (Gamavori mı Badmutyun; Ermenice Bir Gönüllünün Hikâyesi), Detroit, 1916.

Her iki eserde de gönüllü asker toplamak için Amerika’da sürdürülen coşku kampanyaları görmek mümkün. Movses Şahmazyan’ın hatıratında bir Kesaplı olan kendisinin Ermeni lejyonuna katılmaya karar verip uzun bir yolculuktan sonra Kıbrıs’a gelmesi ve burada bir yıl kadar eğitim aldıktan sonra Fransız askerî olarak Adana’ya gelmesini anlatmaktadır. Ermeni gönüllülerin Adana ve havalisinde yaşayan Ermenilerce coşkuyla karşılanması ve her akşam söylenen zafer türküleri ile Osmanlı bayrağının Ermeni gönüllülerce meydana yakılması bu hatıratındaki dikkat çekici öğelerin sadece birkaçıdır.

Erzincanlı Ardaşes Demirciyan tarafından kaleme alınan hatırat ise Amerika’nın Detroit şehrinden bir grup Erzincanlı Ermeninin gönüllü askerler olarak Rus ordusunda savaşmak üzere Tiflis’e gelmesi ve Kafkas cephesinde yaşananlar anlatılmaktadır. Amerika’dan sandıkları dolusu silahın gönüllülerle beraber Tiflis’e getirilebilmesi, İğdır’daki salgın hastalık ve bu hastalıktan ötürü günlük iki-üç yüz kişinin hayatını kaybetmesi bu eserdeki en dikkat çekici noktalarıdır. Aşağıda her iki eserdeki önemli noktalar Türkçeye çevrilerek verilmiştir.

1) Movses Şahmazyan’ın Hatıratı

“...1917 yılında Boğos Nubar Paşa ve Fransız hükümeti arasında bir antlaşmaya varıldı ve Ermeni lejyonun kurulmasına karar verildi. Fransızlar onlar için savaşacak bu gönüllü Ermeni lejyonun karşılığında Ermeniler için Kilikya’da bir devlet kuracaktı.

Amerika’ya Fransa’dan bir heyet geldi. Heyetin iki mensubundan biri Taşnak partisi temsilcisi Hanımyan diğeri ise Hınçaklar temsilcisi Seban Gülenyan idi. Bu heyetin gelişiyile beraber Amerika’da Ermenilerin yaşadığı her yerde Ermeni partileri iş birliği içinde açık hava toplantıları yapmaya başladı. Her yerde kahramanlık türküleri ve şiirleri okundu. Büyük bir heyecan ve coşku ile Ermeni gönüllülerden bir lejyon kurulacağı duyuruldu. Tarihsiz bir heyecan sarmıştı her yanı. Amerika’nın dört bir yanından Ermeni gençler New York’a geliyor ve gönüllü asker yazılıyordu. Maalesef 2000 civarında kişi Alman deniz altılarının oluşturduğu tehlikeden ötürü ve bizim için meçhul diğer bazı nedenlerden ötürü gönüllü asker yazılmaktan vaz geçti. Aksi halde ve eğer fırsat verilsydi en az 10,000 Ermeni gönüllü olmaya ve cepheye gitmeye hazırdu. Gidenlerin içinde Amerika’daki Kesaplıların yarısından fazlası vardı. O günkü heyecan ve coşkuyu anlatmak için bir örnek yeterli olacaktır; New York’ta, gönüllüler henüz yola çıkmadan Ermeni siyasi partilerinin girişimiyle bir eğlence ve toplantı gecesi düzenlendi. Korneg’in büyük ve ge-

niş salonu kiralanmıştı. Salonda 4-5000 kişi bulunuyordu. Burada vatanperver nutuklar söylendikten sonra tanınmış bir şarkıcı olan Baron²⁴ Şahmuradyan “Hayasdan (Ermenistan, H.Ö)” türküsünü söyledi.²⁵ Daha sonra yine meşhur bir Ermeni türkücü olan Bayan Panosyan “Grung Urge Gukas Mer Aşharhen Habrig Çunis [Turnam nerelerden gelirsin, bizim illerden bir haber getirdin mi?]” adlı şarkıyı söyledi. Ne kadar heyecan verici ve etkileyici bir manzaraydı. Salondakilerin bir çoğu ağlamaya başladı. Bunun ardından para yardımı kampanyası başladı. Yağmur gibi yağıyordu samimi, içten ve cömert bağışlar. Neredeyse on dakika içinde 30,000 dolar civarında para toplandı. O anda bir Ermeni gönüllü ayağa kalktı ve şöyle bağırdı: “-İşte!!! Banka hesap cüzdanım, 800 dolarım var. Beni de gönüllü kaydedin. Hem kendimi hem sahip olduğum her şeyi bu kutsal davaya bağlıyorum.”

Huzurlu ve hüzünlü ayrılık zamanı gelmişti. Yukarıda zikrettiğim gecedен sonra Ermeni cemaati son bir kez hoşça kal demek için kilisede toplanmıştı. Yakın akrabaları, dostları ve hemşerileri ile burada idi gidecek olan Ermeni gönüllülere hoşça kal demek için. Son vatanperver nutuktan sonra kucaklaşmalar ve sarımlar başladı. Ve tabi ki ağlamalar ve ağıtlar. Aynı anda hem sevinç hem keder havayı dolduruyordu. Mutluyduk çünkü Ermenilerin haklı davasını savunmak için gittiğimizin bilincindeydik. Gururluyduk çünkü savaş alanına kutsal bir görevi ifa etmeye ve alçak düşmandan intikam almaya gidiyorduk. Aynı zamanda kederliydik çünkü sevdiklerimizden ve geleceğimizden bilinmeyen bir tarihe kadar ayrılıyorduk.

İşte böyle ayrıldı Ermeni gönüllülerin ilk kafilesi New York vapur iskelesinden. 400 kişi civarında idi bu ilk kafile. Gece yarısı gemi hareket etti. Alman deniz altıları tehdidinden dolayı çok yavaş ve temkinli yol alıyordu gemi. 8 gün ve gece yolculuk yaptıktan sonra salimen Bordo’ya ulaştık. Burada 10 gün kadar kaldıktan sonra Marsilya’ya vardık. Burada bize askerî üniforma dağıtıldı. Birkaç gün sonra tekrar gemiye bindik ve Mısır’a, Port Said’e vardık.²⁶ Buradan Kıbrıs’a geçtik. Ordu kampı buradaydı. Burada bize silah verildi ve gönüllü askerler olmuş olduk. Sıkı bir disiplin altındaydık. Her gün eğitim yapıyorduk. Bazen 30-40 kilometre boyunca koşuyorduk. Bir gün bizi Girne’de St. Hilarion Dağı (Beşparmak Dağı, H.Ö)’nin zirvesine götürdüler. Buradan Mersin’deki Toros

²⁴ Baron kelimesi Ermenicede Türkçedeki Bay kelimesine, Digin ise Bayan kelimesine karşılık geliyor.

²⁵ Şahmazyan, a.g.e., s. 7.

²⁶ Şahmazyan, a.g.e., s. 9.

Dağları'nın zirvesi rahatlıkla görünebiliyordu. İşte, Ermeni gönüllülerin sevgili vatanları Kilikya'yı ilk kez görüşleri burada oldu. Mutluluğumuz zirve noktasına ulaşmıştı. Her yanı coşku ve neşe sarmıştı. Ermeni gönüllülerin morali çok yüksekti. "Dilerim Seni Görmeyi Benim Kilikyam" şarkısını söylüyorduk.

Kıbrıs'ta bir yıl kadar kaldık. Bundan ötürü Ermeni gönüllüler şikayet etmeye başladı. Sıkıcı ve taşkın bir durumdaydık. Sağdan soldan sesler duyulurdu: "Biz bu dağları beklemeye mi geldik? Bizi cepheye gönderin" gibisinden.

Nihayet, uzun bekleyişten sonra cepheye gitme haberi geldi. Lejyon savaş alanına hareket edecekti. Tekrar yolculuk ve denizaltı tehlikesi. Gemilerle önce Port Said'e oradan da İsmailiye'ye vardık. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra Kantara'ya, oradan da düşmanla karşı karşıya olduğumuz Nablus'a geçtik.²⁷ Bir birimizden sadece bir kilometre kadar uzaktık aramızda sadece dikenli teller vardı. Kısa bir bekleyişten sonra, gece geç vakitte sabah düşmana karşı hücum harekatı yapacağımız haberi geldi. Sabah ilk ışıklarıyla saldırı emri bize verildi. Dikenli telleri keserek hattı geçtik. Çok şiddetli ateş başladı. Her yerden ateş yağıyordu. Mitralyözler ve toplar durmadan gürlüyordu. Ermeni askerî aslan kesilmiş ileri doğru atılıyordu. En ileri ve tehlikeli mevzide olmayı biz istemiştik. Kaç defa İngiliz ordusu cesur Hintli askerler ile bizim bulunduğumuz yerden düşmana hücum etmiş ancak her seferinde bozguna uğramış ve geri çekilmişti. Enver Paşa buraya üçüncü boğaz ismini vermişti. Ancak Ermeni askerler her türlü korku ve tehlikeyi küçümseyerek savaşımaya devam ettiler ve Türkleri bozguna uğratarak cephe arkasını koruma görevini üstlenmiş olan mitralyöz mangasının bulunduğu yere kadar vardılar. Sonraki sabah düşman çoktan kaçıp gitmişti. Mitralyöz mevzisinin az ilerisinde birkaç Ermeni gönüllünün cesedini bulduk. Bunlar geceleyin mitralyöz kullanan Türk askerlerini canlı canlı yakalamayı denemişlerdi. 5.000 kişiden oluşan Ermeni gönüllü ordusu daha önce eşi benzeri görülmemiş bir saldırıyla düşmanı bozguna uğrattı.

Amerika'dan gelen birlikte aşçı vazifesi gören bir Ermeni gönüllüsü, hücum günü kumandanından, kendisinin aşçılık yapmaya değil aksine düşmanla savaşmaya geldiğini söyleyerek kendisini cephe hattına göndermesini istedi. Bu başarılı saldırıda 23 kaybımız ve 400 yaralımız vardı. O günün genel kumandanı General Allenby, Paris'teki Ermeni

²⁷ Şahmazyan, a.g.e., s. 10.

Ulusal Komitesi'ne Ermeni lejyonun cesaret ve başarılarından bahseden bir teşekkür telgrafı gönderdi. Hatta Türk komutan bile şaşırılmış ve bize karşı böyle cesurca savaşıyor bu askerler kim diye sormuş. Karşısında savaştığı kişilerin Ermeni olduğunu öğrenince, bu güne kadar bir çok millete karşı bir çok cephede savaştığını ancak şimdiye kadar böyle şiddetli ve cesur bir saldırı ile hiç karşılaşmadığını ifade etmiş. İşte böyle, Türk ordusu arkasında büyük miktarda cephane, binlerce ölü ve esir bırakarak yenildi ve geri çekildi. İşte böyle Ermeni ordusu büyük cesaret ve başarılarıyla tarihe şanlı bir sayfa kaydetti.

Birkaç gün dinlendikten sonra Kilikya'ya doğru ilerleme emri verildi. Düşman bozguna uğramış ve dağılmıştı. Önümüzdeki engel kalkmış ve yol önümüzde sonuna kadar açılmıştı. askerî çantalar sırtımızda ve silahlarımız elimizde uzunca yürüdük. Filistin'in tarlalarını yarararak Hayfa'ya vardık. Daha sonra karayoluyla Beyrut'a. Günler süren zor yolculuk boyunca hijyen eksikliğinden ve temiz su bulunmamasından ötürü oldukça çok sayıda kayıplar verdik. Bazen deniz kenarından geçerken kumu kazarak tuzlu ve tatsız suyu içerek susuzluğumuzu gideriyorduk. Kıtık Beyrut'ta da hüküm sürüyordu. Şehir harabe haldeydi ve bazı bölgeler geçilmez durumdaydı. Halktan her gün onlarca insan ve fazlası ölüyordu. Genç kızlar ellerinde ölmüş bebeklerinin cesetleri, sokaklarda ekmek dileniyordu. Ermeni gönüllüleri bu manzaralar karşısında dayanamayarak ve onlara acıyarak, kendilerine verilen konserveleri açıp aralarında Ermeni muhacirlerinde olduğu bu insanların önüne bırakıyordu. Bir ara bir Ermeni gönüllünün erzakını verdikten sonra üstündeki giysiyi de fakirin birine verdiğini fark ettim. Fransızların 5-6 gemi dolusu un, ilaç ve giysiden oluşan yardımını da burada belirtmem gerek.²⁸

Beyrut'ta birkaç hafta kalışımızdan sonra Kilikya'ya gidiş haberi verildi bize. Ermeni gönüllülerin kalbindeki sevinci tarif etmek imkânsızdı. Ermeninin rüyası gerçek oluyordu. Fransız gemileri bizi Mersin'e taşıdı. Oradan trenle Adana'ya geçtik. O manzarayı anlatmak çok zor. Aradan yıllar akıp gitmiş olmasına rağmen halen hüznümü ve gözümde akan yaşları engellemek çok zordu. Bizi karşılamak için Milli Dernek üyeleri bizi karşılamaya gelmişti. Onlarla beraber kız ve erkeklerden oluşan okul öğrencileri, halktan yaşlılar ve gençler. Sanırsın bütün Ermeniler buraya bizi karşılamaya gelmiş.

²⁸ Şahmazyan, a.g.e., s. 11-12.

Ermeni ordusu sıra oluşturarak askerî düzende yürümeye başladı. O anda olan şey zafer geçidiydi. Arkadan takip eden kalabalık haykırıyordu; “Yaşasın Ermeni gönüllüler.” Her yerden alkışlar ve zafer çiğlekleri yükseliyordu. Başımıza ve omuzlarımıza çiçek demetleri dökülüyordu. Bu anda hem sevinç hem gözyaşı fark ediliyordu yüzlerde. Bu tarifsiz manzara bana bir Ermeni şiirin mısralarını hatırlattı. Şöyle deniyordu o iki mısrada; “Ermeni yaşlıları ağlayarak diliyordu, özgürlük görmek ve ölmek.”

Adana sokaklarından geçerek Milli Derneğim binasına vardık. Oradan da askerî kışlaya. İlk bakışta binanın girişinde hâlâ Türk bayrağı asılı olduğunu fark ettik. Ermeni gönüllü buna tahammül edemedi. İçimizden birisi hemen direğe tırmandı ve artık oraya yakışmayan düşmanın bayrağını aşağı getirdi. Daha sonra o bayrağı meydanda yaktılar.

Her yerde mutluluk ve neşe türküleri söyleniyordu. Mutluydu Ermeni askerî ve mutluydu halkımız. Çünkü artık kendi vatanımızda özgür idik. Ama yazık ki bunların hepsi kısa sürdü.

Askerî Kurmay heyeti içinde başkan yardımcılığı avukat Vahan Portakalyan'a verilmişti. Vahan Portakalyan herkesçe bilinen, gururlu ve yurtsever M. Portakalyan'ın oğluydu ve Marsilya'da Ermeni lejyonuna katılarak gönüllü asker olmuştu. Bizimle beraber Kıbrıs'a gelmiş ve çadırlarda kalmıştı. Önce onbaşı sonra çavuş sonra emir subayı ve sonunda da teğmen rütbesi almıştı. Hem Ermeniler tarafından hem de Fransızlar tarafından çok seviliyordu. Çevre bölgelerde dört bir tarafta yaşayan Ermeniler Adana'ya yerleşmeye başladı. Orada burada yetimhaneler açılmaya başlandı.

Teğmen Çankalyan'ın idaresinde oluşturulan farklı Ermeni gruplar Ermeni yetimleri toplamaya, Türk evlerindeki Ermeni kızları kurtarmaya ve yetimhanelere yerleştirmeye başladı.²⁹ Teğmen Portakalyan'ın emriyle müdürlüğünü binbaşı Takıcıyan'ın yaptığı bir polis gücü oluşturuldu. Bir İngiliz, bir Fransız ve bir Ermeni asker Adana sokaklarında gözetim ve denetim yapıyordu. Polis gücü sistemi şehir için çok faydalı oldu. İstih-

²⁹ Ermeni lejyoner benzer aramaları Beyrut'ta da yapacaktır. Ancak lejyonerler bazı yerlerde kurtarma işini Müslüman evlerinin yağmalanması işine dönüştürünce Müslüman ahali ile Ermeni lejyonerler arasında çatışmalar yaşanacak ve her iki taraftan insanlar ölecektir. Bakınız: FO 371/4000/A No. 59, Beyrut İngiliz Büyükelçisi Sir E. L. Spears'dan Dışişleri Bakanı Rt. Hon. Anthony Eden'e, **Lübnan Ermenileri Raporu**, 29 Haziran 1944.

barat işleri de yürütülüyordu. O, Ermenilere ait eşyaların götürülüp saklandığı yerleri tek tek buldu ve toplattı. Ermenilere gelip eşyalarını almaları için haberler gönderdi.

Mersin'den gelen silahlar Haçinlilere doğdukları memleketlerine gitmeleri için yardımcı oldu. Tıpkı Baron Portakalyan'ın İleri Gazetesi'nde yayımlanan hatıratında dediği gibi Türk evlerinden kurtarılan Ermeni kızlar oluşturduğumuz bir barınağa yerleştiriliyordu. Bu barınak aynı zamanda Ermenilerin gelip dert ve sıkıntılarını anlattığı bir ev olarak da hizmet görüyordu. Baron Portakalyan verdiği tüm kararlarda adil ve mantıklıydı. Nerede sıkıntı veya ihtiyaç varsa Baron Portakalyan yardım için oradaydı. Onun mütevazı yardımcılarında biri de bu satırları yazandı. (yazar kendini kastediyor, H. Ö).³⁰

Polis karakollarındaki komiserler genellikle Ermeni idi. Çoğunlukla jandarma karakollarını merkez olarak kullandılar. Polisler de genellikle Ermenilerden oluşuyordu. Hatta polis genel müdürü bile Ermeniydi. Adanali olan bu kişi Türkçe konuşmasına rağmen gerçek bir Ermeni severdi. Baron M. Damadyan hem Ermenistan delegesi hem de Milli Dernek temsilcilerindendi. Baron Şişmanyan erkek ve kadın gönüllülerden oluşan bir askerî müfrezeye oluşturdu. Bunların yanında parti (parti üyesi kişilerden oluşan, H. Ö) kulüpleri ve askerî gruplar da vardı. Bu askerî gruplara Çakıcı, Hayguni ve Aram Gayzag'ın grupları örnek olarak verilebilir. Aram Gayzag'ın grubu Haçinlilerden oluşuyordu. Her akşam Ermeni merkezlerinde, Bizdigyanlar'ın kahvehanesinde ve Babigyanlar'ın bahçesinde Ermeni şarkılarının söylendiği ve doğu danslarının sergilendiği eğlence toplantıları vardı. Her taraftan oldukça fazla sayıda insan vardı bu toplantılarda ve tek bir sesle "Biz gönüllü Ermeni askeriyiz, savaştan korkmayız, yaşa! Gönüllü kardeş" şarkısını söylüyorlardı.

Yerel idareci Türk olmasına ve resmî yerlerde Türk polis ve jandarmalar bulunmasına rağmen bunların hepsi bu durum karşısında sessizdi. Aksine Ermenilerle barış içinde yaşamının bir yolunu bulmaya çalışıyorlardı. O kadar özgür hissediyorduk ki sanırsın ki Ermenistan'dayız. Dört bir yandan binlerce Ermeni göçmen geldi ve şehri doldurdu. Her yerde sevinç ve coşku vardı. Adanali Ermeniler evlerini inşa etmeye ve işyerlerini işletmeye başladılar. Bölge verimli ve zengin bir yerdi. Kısa bir süre sonra şehir genişleyip gelişmeye başladı. Halk daha önceki göçün getir-

³⁰ Şahmazyan, a.g.e., s. 13-14.

diği üzüntü, sıkıntı ve kayıpları unutmaya başlamıştı. Bu barış ve özgürlük ortamının kısa süreceğini ve çok geçmeden üçüncü kez göçe mecbur kalacağını hiç düşünmüyordu.

Öyle bir göç ki bu, onları Suriyeli ve Lübnanlı Arapların nazik ve misafirperver kucağına bırakacaktı.³¹

2) Erzincanlı Ardaşes Demirciyan'ın Hatıratı

Geçen seneki Amerika'dan Kafkasya'ya gönüllü gönderme hareketini ve bu amaçla yapılan propaganda çalışmalarını ve o dönem yaşanan heyecanı Amerikalı Ermeniler zaten biliyor. Detroit şehri de bu heyecanın yaşandığı yerlerden biriydi. 7 Ağustos'ta Erzincanlı Ermeniler olağanüstü bir kongre düzenlediler ve bu kongrede Erzincanlı Ermenilerden mürekkep bir gönüllü alayının oluşturulmasına Milli Ermeni Konseyi adına Kafkasya'da savaflara katılmasına karar verildi. Toplantı sırasında ve sonrasında yapılan bağışlar ve diğer Erzincanlı Ermenilerden gelen yardımlarla 4.000 dolar para toplandı.

Ağustos 14-15'te 55 kişiden oluşan Erzincanlılar grubu Arrangel isimli gemiye binmek üzere New York'a doğru yola çıktılar. Fakat beklenmedik aksaklıklardan dolayı o gemiye yetişemediler ve 29 Ağustos'ta New York'tan ayrılacak olan diğer gemiyi beklemek zorunda kaldılar.³² New York'ta bizim gruba beş Erzincanlı ve farklı yerlerden daha birçok Ermeni gönüllünün katılımıyla sayımız 260'a yükseldi.

Samimi olmak gerekirse Taşnak partisi gönüllülerin toplanması için ve gönüllü olmaya karar verenlerin bir an evvel ve en uygun yolla Kafkasya'ya gönderilmesi için hiç bir fedakârlıktan kaçınmadı. Bu konuda ki çabaları takdire şayandır.

Ağustos'un 28'inde Taşnaklar gönüllüler için bir eğlence gecesi düzenlemişti. Ben o akşam başka bir yerde işim olduğu için erken vakitte geceye katılamadım. Gece saat 12 civarında eğlencenin yapıldığı salona girdiğimde mahşeri bir kalabalık vardı burada. Bir süre sonra başkan halktan evlerine gitmelerini yalnızca Kafkasya'ya gidecek gönüllülerin kalmasını istedi. Çünkü gönüllülerle konuşulması gereken önemli şeyler vardı. Kürsüye Zadiğ Çekiciyan gibi liderler sırayla çıktı. Gönüllü asker olmaya karar verenleri cesaretlendirici konuşmalar yaparak korkuyu

³¹ Şahmazyan, a.g.e., s. 15-16.

³² Demirciyan, a.g.e., s. 6.

unutmalarını ve diğer partililerle aynı yere gideceklerini ifade etti. Kucaklayıcı ve diğer Ermeni siyasi partilerini de kapsayan ve ilham veren bir konuşma yaptıktan sonra gönüllüler milli yeminlerini etmek için ayağa kalkmaya davet edildi. Daha sonra tören sonra erdi ve gönüllüler coşkulu bir şekilde korkutucu yolculuk için gerekli hazırlıklarını yapmak için ayrıldılar. Bu toplantını üzerimdeki etkisi derin oldu.

Özellikle toplantıda sergilenen herkesi kucaklayan ve milletine adanmışlık ruhu üzerimde büyük etki yarattı. Kısmen bu etki kısmen de korkudan kaynaklanan duygular beni sabaha kadar uyutmadı.

20 Ağustos'ta sabahın en erken saatinde biz gemiye gitmek için hazırlık yaparken sağanak yağmur da işimizi zorlaştırmak için elinden geleni yapıyordu. O sabah New York'un sokaklarında bir tek Ermeniler görünüyordu; Gönüllüler ve onlara hoşça kal demek için gelen bir kalabalık. Ve nihayet pasaport ve biletlerimiz bizlere dağıtıldıktan sonra gemiye çıkıyoruz. Bu sırada akşam olmuştu. Düdük sesi geminin az sonra hareket edeceğinin işaretini veriyor. Yolcular da bindikten sonra tezahürat ve alkışlarla gemi hareket ediyor. New York yavaş yavaş gözümüzde küçülüyor ve kayboluyor.

O gece herkes uzanabileceği bir yer aramakla meşgul olduğu için bir tanışma toplantısı yapamadık. Taşnak liderleri evvela 260 gönüllüyü temsil etmeleri için 11 kişiden oluşan bir İdare Kurulu belirledi. Bu 11 kişi Merkez Büro ile irtibatlı olacaktı. Bunlardan biri de bendim. 30 Ağustos'ta kahlvaltıdan hemen sonra bana toplantı yapılacağını haber verdiler.

Toplantı açık havada gemi güvertesinde yapıldı. Toplantıda Detroit grubunun başı olarak Dr. Muradyan seçildi ancak daha sonra Haçig Melikyan onun yerini aldı. Bunların yanı sıra gönüllülerin heyecan ve coşkusu diri tutmak için yolculuk boyunca açık hava toplantılarının sürekli olarak yapılması kararlaştırıldı. Burada şunu belirtmeliyimki gemide sadece Taşnaklar yoktu. Hınçaklardan da gönüllü yazılıp gemiye binenler vardı. Onlarda kendi partilerinin belirlediği yerlerde diğer gönüllü Hınçaklarla birleşeceklerdi. Ayrıca Vera Gamıyal Hınçaklardan (Yeni Hınçaklar) da beş kişi vardı. Hınçakların lideri Çankalyan idi.³³

³³ Demirciyan, a.g.e., s. 8.

Gemide bulunan gönüllüler arasında sen o partisindensin ben şu partidenim gibisinden bir ayırım yoktu. Hepimiz ortak bir noktası vardı: Biz Ermeniydik!

14 Eylül'de Arhangelsk³⁴'e vardık: Gemiden inmeden önce bazı düzenlemelerin yapılması gerekiyordu. Bunları halletmek için ben H. Demirciyan ve Horen Çankalyan gemiden indik ve bölge sorumlusunu görmeye, şehre gittik. Daha önce alına karara göre biz ve beraberimizdeki 23 sandık silah Tiflis'e gönderilecekti. Bölge sorumlusu gereken izinleri almak için aynı akşam Petrograd'a telgraf göndereceğine dair söz verdi ve cevabın 2-3 güne kadar geleceğini belirtti. Bu iki üç zarfında gemide kalmamız gerekiyordu. Beraberimizde getirdiğimiz silahlara ilişkin olarak bunun bir gümrük sorunu olduğunu belirterek silahları beraberimizde götürmemize karşı çıktı. Ancak daha sonra ayrılış günümüzde silahları trenle göndereceğine dair söz verdi.³⁵

Ancak gemide herkese yetecek kadar yer ve yiyecek yoktu. Gönüllüler gemide kalmak istemiyordu. Bölge sorumlusu ise gönüllülerin şehre girmesini istemiyordu. Bir süre sonra gemide huzursuzluk baş gösterdi. Nihayet bölge sorumlusu gemiden çıkmamıza izin vererek bizi gemi şirketine ait göçmen evine yerleştirmeye kara verdi ve bize her gün ekmek, peynir ve şeker göndereceği sözünü verdi. Böylece her gün erzak almak için şehre inmeyecektik. Bu arada sayımız 320'ye yükselmişti.

Eylül 30'unda şehirden vagonlarla ayrılacağımız ve Kafkasya'ya gideceğimiz haberi geldi. Nihayet oldukça fazla bekledikten sonra istasyona gittik ve tren geldi. Burada da bir düzen yoktu. Herkes daha iyi bir vagona binmek için uğraşüyor kargaşa çıkartıyordu. Tam tamına 330 kişi beş eski vagona tikiş tikiş bindik. Bölge sorumlusu silahların yakında bize gönderileceğine dair söz verdi.

Tren saat 11.30'da hareket etti. Arhangelsk'ten ayrıldıktan sonra 18 gün boyunca trenle yolculuk yaptıktan sonra 7 Ekim'de Tiflis'e yaklaştık. Bando takımı hazırladığı marşları çalmaya başlıyor. Öte yandan uzun boylular grubun bayrağını taşımak için ayağa kalkıyor. Bu hummalı işler yapılırken tren Tiflis'e 7 kilometre kala Navtuluh istasyonunda durdu. Burada istasyon müdürü aniden dışarı çıktı ve emredici bir ses tonuyla bağırıp vagonlardan çıkmamızın ve Tiflis'e gitmemizin yasak olduğunu

³⁴ Rusya'nın Avrupa kıtasındaki topraklarında bir şehir.

³⁵ Demirciyan, a.g.e., s. 9.

söyledi. Bizim direkt olarak Erivan'a gitmemiz gerekiyormuş. Bu beklenmedik durum beynime yıldırım gibi düştü. Tartışmalar yaşanmaya başlandı. Gönüllüler vagonların içinde toplantılar yaptılar. Ulaşabilecek herkese taleplerimiz iletme kararı aldık. Ayrıca toplantıdan sonra grup ben ve Vartanyan'ı Tiflis'e gönderip Merkez Büro ile görüşmemiz kararı aldı.³⁶

Oldukça zorluk çektikten sonra Şıdar'a vardık. Zaman geçmiş olduğu için burada resmî görevlilerin hiç birini bulamadık. Fakat burada bizden önce Amerika'dan çıkmış başka bir gönüllü grupla karşılaştık. Bizi gördüklerine çok sevindiler ve halimize çok acıdılar. Yeni gönüllülerin geleceğine dair mektuplarımızı almadıklarını söylediler. Kaybedecek zaman yoktu. Onlardan bizi Merkez Büro'nun ofisine veyahut sorumlu bir kişiye götürmeleri istedik. Sarkis Papazyan bizi Baron Garcigyan'ın evine götürdü. Bize Merkezi Büro'nun yapabileceği bir şey olmadığını bu sorunu sadece askerî Konsey'in çözebileceğini anlattı. Garcigyan'ın evine vardık. Toplanan 2.000 dolar yardım parasını ve Merkez Büro'nun tavsiye mektubunu ona sunduk. Garcigyan mektubu okudu, sonrada parayla beraber bize iade ederek Erivan'a götürmemizi ve Vrasyan'a vermemizi istedi. İçimizde şüpheler yükseldi. Merkez Büro'ya gönderilmiş bir mektubu Erivan'a götürmek ve o zaman partinin üyesi olmayan birine vermek ne anlama geliyordu. Özellikle de Merkez Büro burada Tiflis'te iken.

Vartanyan mektubu cebine koydu ve hep beraber Garcigyan'a bizi vagonlardan dışarı çıkarmadan Erivan'a göndermelerinin nedenini sorduk. Aynı zamanda Garcigyan'a beraberimizde silahlar getirdiğimizi ve onların Tiflis'e varmasını beklemek zorunda olduğumuzu anlattık. Ona sıkıntılı olduğumuzu, uzun yolcuğumuzun yorgunluğunu ifade ettik ve gönüllülerin çok huzursuz olduklarını söyledik. Garcigyan bize Tiflis'e giremeyeşimizin sebebinin onlar olmadığını bunun Rus hükümetinin emri olduğunu ve bu emre uymaları gerektiği söyledi. Silahlarla ilgili olarak ise sadece iki kişinin silahları götürmek için Tiflis'te kalabileceğini söyledi. Bu kararlar bize ne kadar acı görünürse görünsün onlara uymak zorundaydık. Ancak bu durumun gönüllüleri arasında huzursuzluğa neden olacağını ve bazılarının bu kara uymak istemeyeceğini bildiğimizden Garcigyan'dan gelip gönüllülerle konuşmasını istedik. Fakat Garcigyan bu önerimizi sağlık sorunları nedeniyle evden çıkamadığını ifade ederek reddetti. Biz konuda ısrar edince başka birini bizimle beraber göndermek

³⁶ Demirciyan, a.g.e., s. 10-13.

zorunda kaldı. Garcigyan gibi askerî Konsey üyesi olan Cemalyan adında birisi geldi. Fakat mevzunun ne olduğunu anlayınca bir randevusunu olduğunu iddia ederek bizimle gelmeyi reddetti.³⁷

Garcigyan ile Rusça bir şeyler konuştuktan sonra bize eşlik etmek zorunda kaldı. Yola çıktık ve Naftuluh istasyonuna vardık. Bize istasyondan ayrıldıktan sonra Vera Gazmıyal Hınçaklar ile Sosyal Demokrat Hınçaklar istasyona gelmiş ve arkadaşlarını alıp şehre götürmüştü. Bizde arkadaşlarımızdan toplanmalarını, beraberimizdeki kişinin askerî Konsey üyesi olduğunu ve onu dinlemelerini istedik. Cemalyan bir vagonun üstüne çıkararak Rus hükümetinin gönüllülerin Tiflis'e girmelerini yasaklayan bir emri olduğunu ve buna uymak zorunda olduklarını açıklamaya çalıştı. Tabi, Cemalyan bizimle beraber başka parti mensubu olduğunu ve onların çoktan şehre gittiğini bilseydi arkadaşlarımız gibi o da bu açıklamayı huzursuz edici bulurdu. Dinleyicilerden bazıları çoktan "Nasıl oluyorda Hınçaklar şehre gitme izni veriliyorda bize verilmiyor?" diye sormaya başlamıştı bile.

Biz istasyona dönmeden Amerikadan gelen başka bir Ermeni gönüllü gurubu bizim gruptakilere Iğdır'da hastalık olduğunu, günde iki yüz üç yüz kişinin bu hastalıktan öldüğünü, bu yüzden Iğdır'a gitmemelerini anlatmış. Gönüllüler, Cemalyan'a bunu da hatırlatarak Tiflis'e gitme isteklerini tekrarladılar.

Cemalyan ise "siz gönüllüsünüz buraya ölmeye gelmişsiniz. Ha cephede ölmüşsünüz ha hastalıktan, ne far eder?" diye cevapladı. Bunun üzerine kalabalıktan uğultular yükseldi. Cemalyan yakasını zor kurtararak, kaçtı. Durum bizim içine tehlikeli olmaya başlamıştı. Çünkü gönüllüler bizim, yani idare kurulundakilerin de bu oyunda parmağımız olduğunu ve onların şikayetlerini askerî Konsey'e iletmediğimizi düşünmeye başlamıştı. Kaos çıkmıştı.

Bazıları Amerika'da iken Milli Konsey'e yapılan eleştirileri hatırlamış ve hak vermeye başlamıştı. Öte yandan Gürcüler ve Ruslar istasyona gelmiş bizimle dalga geçiyordu. İdare Kurulundakiler gönüllüleri Erivan'a gitmek için trene binmeye ikna etmeye çalışıyordu çünkü zaman kalmamıştı, tren birkaç saniye içinde hareket edecekti. Tren henüz herkes binmeden hareket etti. Biz trenin Erivan'a gittiğini sanıyorduk ancak makinist emri yanlış anlamış ve Tiflis'in yolunu tutmuştu bile.

³⁷ Demirciyan, a.g.e., s. 14-15.

Tiflis'e vardığımızda daha bir yıldan beri cephede savaş binlerce Ermeni gönüllü gördük. Büyük bir bölümü Türkiye Ermenisi olan bun gönüllüler, Rusya içlerinden, Romanya'dan, Bulgaristan'dan, Mısır'dan ve bazıları da Türkiye'den gelmişti. Savaşın başlamasının ardından saydığım bu ülkelere kaçan bu Türkiye Ermenileri daha sonra Kafkasyas'ya gelmiş ve on bir aydan beri cephede savaşa savaşa iyi birer gönüllü olmuştu. Bazıları Bitlis'e kadar gidip şimdi ise Tiflis'e geri gelmek zorunda kalmıştı.

Tiflis'te sadece sıradan gönüllü Ermeni askerler yoktu. Sebu, Simbad, Avedis, Nikol, Aramayis ve diğer meşhur Ermeni komutanlar da burada Tiflis'teydi. Hepsi de eski Taşnak kurucusuydu.³⁸

Gönüllülerin bazıları Tifliste kalırken bazıları da Erivan'a gitmişti. Erivan'a gidenler üzerlerinde doğru dürüst elbise ve ayakkabı olmadığı halde, ellerine birer silah verilerek Antranig'in emriyle İğdır'a doğru yola çıkarılmıştı. İğdır'a varan gönüllülerin büyük bir kısmı hastalanıyor geri kalanlar ise Türk sınırına doğru devam ediyor. Antranig yarı yolda geri dönüyor ve gönüllü askerleri Simbad'ın emrine veriyor. Antranig'e duydukları güvenden dolayı buraya kadar gelen gönüllüler Antranig'in döndüğünü duyunca onlar da dönmeye karar veriyor. Bu durumu anlayan Simban Vartanyan'ı çağırarak eğer böyle bir şey olursa ilk önce onu kurşuna dizeceğini söylüyor. Gönüllüler bir süre sessiz kalıyor ve ilerlemeye devam ederek Hızırköy'e kadar varıyor. Hastalıktan, elbise ve ayakkabıların tamamen çürümesinden dolayı buradan öteye girmek artık mümkün değildi. Burada Vartanyan dahil askerlerin bir kısmı fırlar ediyor. Diğerleri de umutsuz bir sonla karşılaşmadan önce kaçıyor.

Kaçanlar ve hastalar Tiflis'e varmaya başladığı zaman bende Tiflis'teydim.³⁹ Hastalara ve yaralılara yer bulmakta büyük zorluk yaşıyorduk. Maddi sıkıntımız had safhadaydı.

Ekim'in 19'unda Amerika'dan 160 kişilik üçüncü gönüllü gurubu vardı. Beraberlerinde 45 sandık silah getirmişlerdi. Ertesi gün bunların büyük bir bölümünü Erivan'a doğru yola koyduk. Birkaç gün sonra onların bir kısmı ile Tiflis'te karşılaştım ve bana gruplarının Erivan'a varınca askerî üniforma giymeyi ve silah altına alınmayı reddettiğini anlattı. Anlattıkları nedenleri burada anlatmayacağım. Amerika'dan gelen bu

³⁸ Demirciyan, a.g.e., s. 17-20.

³⁹ Demirciyan, a.g.e., s. 24-25.

üçüncü grubun hikayesini o gruptan biri gelecekte bir gün anlatır umarım. Sadece şunu söyleyeyim ki guruptakilerin yarısı Erivan'da kaldı yarısı Tiflis'te. Birkaçı Amerika'ya dönebildi. Eğer pasaport konusunda onlara kolaylık sağlansaydı bir çoğu dönebilirdi Amerika'ya.

Amerika'dan bizimle gelen ve bu üçüncü gönüllü gurubun getirdiği silah sandıklarınının Tiflis'e vardığını ancak Erivan'a varamadığını belirtiyim. Daha sonra bunlar Milli Konsey'in adresine gönderildi. Ancak daha sonra 45 sandıktan oluşan bu silahlar kayboldu. Detroit'ten ben ve birkaç arkadaşımın cezalandırılmasına dair bir telgraf geldi. Telgrafın altında Detroit Erzincanlılar Komitesi imzası vardı. Ama niçin cezalandırmak bizi? Bunca yaptığımız fedakarlık için mi?⁴⁰

Daha öncede ifade ettiğim gibi bizim grubumuz dağıldığı ve son olaydan ötürü inancımızı tamamen yitirdiğimiz için gruba ait bazı eşyaları (dürbün, elektrikli lambalar vs.) güvende tutmak için bazı düzenlemeler yaptıktan sonra başımızın çaresine bakmaya karar verdik. Erzincanlılardan bir kurul oluşturup eşyaları o grubu teslim ettik. Daha sonra Amerika'ya geri dönmeye karar verdik. Ger dönüş yolunda gemide farklı gruplarla buraya gelmiş ve şuan geri dönen toplam 40 kişiydik.⁴¹

SONUÇ

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber bağımsız bir Ermenistan hayaline inanmış olan Kafkasya ve Osmanlı Ermenileri savaş sonrasında kurmak istedikleri devleti talep edebilmek için İtilaf Devletleri yanında savaştılar. Kafkas Ermenileri, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinde yaşayan Ermenilerle birlikte daha çok Rusya'nın yanında Kafkas cephesinde Osmanlı'ya karşı savaşırken Çukurova ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşayan Ermeniler Fransızların yanında savaşta yer aldı. Fransızların Adana'dan Diyarbakır'a kadar uzanacak bir Kilikya Ermeni Devleti vaadine inan Ermeniler onlar için Ermeni Lejyonu adında bir gönüllü birlik kurdu. Fransızlar Çukurova ve güneydoğu illerini işgal ederken bu lejyonu öncü birlik olarak kullandı. Bu birlikteki gönüllü askerlerin hatıratlarına göre Çukurova ve havalisinde yaşayan Ermeniler tebaası oldukları Osmanlı devletini unutup hem gönüllülerin hem de Fransız birliklerinin bölgeyi işgalini coşkuyla karşıladı. Ermenilerin tebaası oldukları devlete açıkça savaş ilan ettiklerini göstermesi bakımından son derece önemli olan bu hatıratlar, aynı zamanda Ermeni gönüllülerin Adana ve civarında yaptıkları taşkınlık ile Türk ahaliye karşı tutumlarını da göstermesi

⁴⁰ Demirciyan, **a.g.e.**, s. 26-29.

⁴¹ Demirciyan, **a.g.e.**, s. 30.

bakımından önemlidir. Ermenice hatıratların diğer önemli bir yanı da bu hatıratlarda “vahşi ve acımasız Türk” imgesi yerine “itilaf devletleri için savaşan, kahraman, cesur ve fedakâr Ermeni” imgesinin olmasıdır.

KAYNAKÇA

Arşivler

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi (FO), FO 371/4000/A No. 59.

Milletler Cemiyeti Arşivi (L.N), C.430. M. 309. 1921. VII.

Gazeteler

Sebil-ül Reşad Dergisi, C 18, Aded 449.

Kitaplar

AYTEKİN, Halil, **Kıbrıs'ta Monarga Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK Yay., Ankara, 2000.

BOYACIYAN, Dikran H., **Հայկական Լեգեոնը եւ Պատմական Հուշագրութիւն (Hay Lekeoni Badmagan Huşakrutyun; Ermenice Ermeni Lejyonu, Tarihsel Hatırat)**, Baykar Matbaası, ABD, 1965.

DAŞNABEDYAN, Hraç (ed), **Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պառնութեան Համար (Nüter Hay Heğopoğagan Taşnagsutyanyan Badmutyanyan Hamar: Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihinden Belgeler)**, C 11, Beyrut, 2015.

DEMİRCİYAN, Erzincanlı Ardaşes, **Կամաւորի մը Պատմութիւն (Gamavori mı Badmutyanyun; Ermenice Bir Gönüllünün Hikayesi)**, Detroit, 1916.

Forgotton Heroes; The Armenian Legion and the Great War, The Armenian Library & Museum of America Presents, 2001.

HARUTUNYAN, Gilmend, “Ֆրանսական Բանակի Հայկական Լեգեոնը 1916-1920 Թւականներուն (Fransız Ordusun'da Ermeni Lejyonu, 1916)”, **Պատմա-բանասիրական հանդես**, No, 2-3, s. 101-111. ISSN 0135-0536.

ŞAHMAZYAN, Movses, **Հայ Կամաւորներ Շարժումը, Առաջին Աշխարհամարտին 1917-1920 (Hay Gamavorner Şarjumu Araçin Aşharhamardin 1917-1920: Ermenice, Ermeni Gönüllü Hareketi, Birinci Dünya Savaşı 1917-1920)**, Kesap-Suriye, 1965.

NAZARYAN, Aram, **Հայ Կամաւորական Շարժումը 1914-1916 Թվականներու և Հայ Հեղոփոխական Դաշնահցութիւնը (Hay Gamavoragan Şarjumu 1914-1916 Tvagannyru yev Hay Heğopohagan Taşnaksutyun: Ermeni Gönüllü Hareketi 1914-1916 Yılları ve Ermeni Devrimci Federasyonu)**, Hay -Tad Basımevi, Eri-
van, 2011.

SONYEL, Salahi R., “Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri”, **Bel-
leten**, C XXXVI, S 141.

Հայ Կամաւորներ, (Hay Gamavorner; Ermenice Ermeni Gönüllüler), Er-
meni Merkez Bürosu, Tiflis, 1916.

**Պատմութիւն Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցութիւն 1887-
1962 (Sosial Demograd Hınçagyan Gusagsutyun; Ermenice Sosyal
Demokrat Hınçak Partisi Tarihi 1887-1962)**, Beyrut, 1962, C 1.

Makaleler

İLTER, Erdal, “Milli Mücadele Doğu Lejyonu’nun Fransız İşgal Bölgesin-
deki Fonksiyonu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Ensti-
tüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 01/1989; DOI: 10.1501/Tite_0000000195.

ÖZŞAVLI, Halil, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu, Taşnak-İtti-
hat ve Terakki İttifakı”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 41, Ankara,
2012.

PALABIYIK, M. Serdar, “Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lej-
yonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Kasım 1918 – 1921)”, **Ermeni
Araştırmaları**, S 30, 2008.

SDEPANYAN, M. S., “Կամավորական Շարժումը Եվ Սոցիալ-
Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցութիւնը (Gönüllü Hareketi ve
Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi)”, **Lraber Sosyal Bilimler
(Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ)**, No: 3, s. 177-184.
ISSN 0320-8117.

SHORT HISTORY OF ARMENIANS IN ROMANIA, THE PUBLIC OPINION CONCERNING THE ARMENIAN QUESTION (1915-1923)

Liliana BOȘCAN*

ABSTRACT

The present study aimed to explore the Romanian diplomacy and public opinion about Armenian question from 1915 to 1922. It is quite obvious that the Armenian refugees had a strong impact on the Romanian public opinion.

A historical examination of the articles signed by Romanian journalists and of the memoirs written by some of the Romanian historians and politicians, such as Nicolae Iorga, Nicolae Batzaria, IG Duca, Filotti, Argetoianu and Siruni about detachment of Armenians population in the First War World context, will reflect the paper's concern upon the subject.

Furthermore, numberless reports of the Romanian diplomatic corps accredited in Ankara and Istanbul, who watched the changes in Ottoman Empire with greatest interest, complete the subject of utmost concern.

The perception of Romanian diplomats about the detachment of Armenian population from turmoil war zone was the result of the unorganized - plan evacuation of the Turkish authorities in the front to the danger of Russian military offensive, but also the protection of civil population, Turkish population and Armenian ones.

From the historical point of view, the territorial distribution of the Armenians population in Romania can be divided into three compact groups:

The first group, far fewer in number is descendants of merchants and craftsmen families place in Moldova since the thirteenth and fourteenth centuries. Most major cities have been preserved Armenian churches are: Suceava, Botosani, Romania and Iasi. "Old" Armenians came to Romania 600-700 years ago, almost assimilated into the mass of the Romanian people, their number is quite high, but there is no clear statistics. They lived more in Moldova and Wallachia and the religion is Orthodox (Armenian-Gregorian church.)

The second group, about 5 000 lived in Transylvania, in the town Gherla and they became Catholic Magyarized. A small part of them lives in Cluj, Dumbrăveni

* Associate Professor, Faculty of History, University of Bucharest.

and Frumoasa was composed of descendants of Armenian families who emigrated from Moldova in Transylvania in the eighteenth century.

The third group is the largest group of those who migrated and settled in Romania after 1915. Armenian refugees settled in Romania between 1895 and 1922, that number was about 20,000 living in Bucharest (12,000), Constanța (2-3000), Galați, Tulcea, Pitești, Craiova Focșani, Ploiești, Bacău, Roman, Iași. These are Armenian Orthodox. After two period of returns in Republic of Soviet Armenia and departures abroad, their number is around 16 000.

The study will also focus on the Armenian refugees who came to Romania used the Romanian Maritime Company from Istanbul to Constanța (1915-1922).

The paper is based on unpublished documents found in the Romanian diplomatic and national archives, namely the memoirs of the Romanian elite, and also the Romanian press.

Key Words: Armenian Refugees, First War World, Peace Conference, Ottoman Empire.

On the Romanian territory were two groups of Armenians. *First group*, called “old Armenians” were connected with a series of events that affected Armenia like the fall of the Bagratuni Kingdom in 1045, the conquest of Ani by Seljuk Turks leading to an exodus towards Cilicia, Crimea and Poland, also the Tartar invasion in 1239 and in 1299, the earthquake and famine of 1319 and the Mongol invasion in 1342.¹ *The second group* represented the “Armenians with passport” who came in 1895, 1915 and 1922.²

“Old Armenians” have had an important place in the evolution of the main urban centers on Romanian territory, involved in trade and manufacture and were clearly bring the modernity in Romanian space. From this category only few Armenians arrived in Valahia, mainly are in Moldavia follow the way trade such as Crimea, Galicia, Poland and Bukovina, and only a small community were settling in Transylvania.³

The first traces of an Armenian presence in Romania are more than a thousand years old. An inscription on a tombstone in Cetatea Albă is dated 967 AD and another religious inscription dates from 1174. Coins from the 12th century were also discovered in the same city, proving the existence of trade relations between the two regions.⁴

The settlement of **Armenians in Moldavia** took place before the actual foundation of the principality in 1352. Armenians came to Moldavia from the north and east, from Crimea, Galicia and Podolia, regions with significant Armenian population and active Armenian trade centers. The movement of Armenians took place along trade routes – such as the “Moldavian route.” For a while, Moldavian trade was dominated by Armenians and played a crucial role in the development of Moldavian towns. The early refugees from Armenia were belonged the upper classes (aristocrats, merchants, and craftsmen) and they used their skills and knowledge of a wide range of Oriental and European languages to develop their trade networks.⁵

¹ René Grousset, **Histoire de l'Arménie des origines à 1071**, Paris, Payot, 2008; Richard H. Hovannisian, **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, London, MacMillan, 1996.

² **AMAE**, fund Constantinopol, vol. 432 (1882-1900): Passport for Aromanians, Armenians and Greeks.

³ Tigran Grigorian, **Istoria și cultura poporului armean [The History and Culture of the Armenian People]**, Editura Științifică, București, 1993, passim.

⁴ **Ibidem**.

⁵ Nicolae Iorga, **Armenii și românii: o paralelă istorică**, București, 1913.

The formation of Armenian communities in Moldavia may have started as early as the 11th century, but we only have solid documentary evidence from the 14th century. The present of Armenians in Cetatea Albă (Akkerman), the town had previously been a Genoese trade center and Italian and Armenian merchants were often associates in the regions around the Black Sea. Along the “Moldavian route” connecting Chilia and Cetatea Albă with the great city of Lemberg⁶, Armenians were among the founders or early settlers of several towns.

Armenian merchants used transit route from southern Poland by Moldavia to the Black Sea. Princes of Moldavia invited them to contribute to the economic development of the Moldovan towns, giving them rights and privileges. After tax and customs exemption in Suceava settled 700 Armenian families. In 1418, there were 3000 families to the Armenian who settled mainly in 7 cities Moldova: Suceava, Iași (1608 were 200 Armenian households), Botoșani, Dorohoi, Vaslui, Galați and Hotin.⁷

Under the reign of Stephen the Great came to Moldova about 10,000 Armenians. From 1400 until the early seventeenth century, all trade was concentrated in the hands of Armenians in Moldova, the Moldovan state providing an important source of income. In towns with high numbers of Armenians, they had the right to choose their own mayor. Also, some of Armenians have turned the landowners, craftsmen and others became owners of manufactories.⁸

Armenians came to Wallachia at a later date towards the end of the 14th century. Between 1400 and 1435 we have mentions on documents about Armenian communities in Bucharest, Târgoviște, Pitești, Craiova and Giurgiu. The fall of Constantinople in 1453, the conquest of Crimea in 1475 and other events led to the increase of the number of Armenians in the area. In Bucharest, the Armenian school was (re)opened in 1800, and reorganized in 1817 due to the donations of Manuk Bey Mirzaian. The Armenian population – especially that in Wallachia – was increased due to the immigration of Armenians from Bulgaria and other regions on the Ottoman empire at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century⁹.

⁶ Nicolae Iorga, **Patru conferințe despre Armenia**, București, 1929, p. 91.

⁷ **Ibidem**, p. 82.

⁸ **Ibidem**, p. 86.

⁹ **Ibidem**, p. 87.

The 18th century was not a very good one for Armenians in Moldavia¹⁰ and Wallachia. The economic hardship generated by extremely high taxes and frequent wars were compounded by the preference of Phanariote (Fanar) princes for Greek traders. Some trade restrictions forced Armenians to extend their activities as money lenders. In order to protect themselves in extremely volatile political circumstances, some Armenians tried to get additional guarantees by adopting Russian or Austrian citizenship. Still, princes tried to preserve the privileges previously granted to Armenians.¹¹

In 1775, Austrians occupied the north-western corner of Moldavia, including the towns of Suceava, Cernauți and Siret, which they named **Bukovina**.¹² They were thus to some extent separated from the rest of Armenians in Moldavia, but family and economic ties continued and Romanian was kept as the second language. About one quarter of Armenians in Bukovina was landowners, owning according to an estimate as much as one third of the land in the region. The activity of Armenian traders lost some of its importance due to the new, stricter borders, restrictions on trade and Jewish competition. Armenian craftsmen produced soap, candles, foods and spirits, leather objects, medicine and jewels. Many of the Armenians in Bucovina were rich and cultivated. Some of them became Austrian nobles or were members of the Austrian Parliament.¹³

In 1812 the eastern part of Moldavia was annexed by the Russian Empire and given the name of **Bessarabia** and had over 2,000 Armenians. In the new capital of Bessarabia, Chișinău, Armenians had settled as early as the 17th century. In 1858, according to official numbers, there were 2275 Armenians in Bessarabia, 1100 of which lived in Chisinau. While some of the Bessarabian Armenians moved to the remaining part of the Moldavian principality, new Armenians settled in Bessarabia, and their number increased to some limited extent over the 19th century.¹⁴

The beginning of the 19th century was a period of cultural and economic revival for Armenians in Moldavia and Wallachia. In Moldavia Armenian schools were opened in Iasi (1803), Suceava (1823), Roman (1841), Botoșani (1843), Focșani (1847, school for girls in 1860), Galați, Bacău and Târgu-

¹⁰ ANIC, fond SIRUNI, volume 106 (Armenians in Moldavia: 1840-1859) and volume 217 (Armenians in Moldavia: 1932-1936).

¹¹ Ibidem.

¹² Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, Editura Humanitas, București, 1991, passim.

¹³ Nicolae Iorga, *Patru conferințe despre Armenia*, București, 1929, p. 82, 86-87.

¹⁴ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Humanitas, București 1991, passim.

Ocna. In 1841, Armenian schools were included in the Moldavian public education system and Armenians were allowed to attend the developing Moldavian system of higher education.¹⁵

The struggle of Armenians in Moldova and Valahia to achieve civil rights was successful in 1858, when the Paris Conference stipulated that the United Principalities have to recognize the equal rights of citizens from different confessions. From that date, many Armenians received boyar titles, the right to buy land and the right to participate in political life.¹⁶

Armenians also settled in Transylvania¹⁷ from a very early period, perhaps even the 11th century in Pannonia and Transylvania. Hungarian chroniclers also mention that Armenians were among the various nations colonized by Duke Geza and King Stephen.¹⁸

Other Armenians may have come from Poland and the Balkans. During the reigns of Andras II and Bela IV Armenians had their own monasteries and estates in Transylvania (Monasterium Armenorum, Terra Armenorum). In 1243, king Bela IV and king Ladislas IV (1281) confirms their privileges and donates Armenian properties to the Augustine friars. In 1399 Armenians are listed among the non-Catholic inhabitants of Brașov, together with Greeks, Romanians and Bulgarians. Armenians are also mentioned in Sibiu (1447), Târgu Mureș (1647) and Bistrița in the 16th century.¹⁹

The movement of Armenians across the Carpathians had started earlier, in 1654, a group of Moldavian Armenians led by Mardiros Gandra and the Azbey brothers went to Transylvania but – because of political troubles - they were forced to move back and settled in Gheorgheni.

In 1672 there was a massive Turkish invasion into Moldavia and Wallachia became a battleground in the wars between Poland and the Ottoman Empire – with truly devastating effects for the principality. Fighting resumed in

¹⁵ Dimitrie Dan, **Etnii bucovinene**, Editura Mușatinii, Suceava, 2012, p. 15-46

¹⁶ C. Hamangiu, **Codul general al României**. Legi uzuale, vol. II, pag. 6-8.

¹⁷ Siruni, Armenii în Trasnilvania, in **ANI**, București, 1942; H.D.Siruni, Armenii în Transilvania în lumina izvoarelor descoperite recent, in **Revista Arhivelor Armenilor**, Erevan, no 2/1966.

¹⁸ C. Albinetz, **Identități în dialog: Armenia și armenii din Transilvania**, București, Editura Ararat, 2012, p. 99.

¹⁹ Ibidem.

1683, when the Armenian monastery of Zamca was turned into a fortress by the army of the Polish king Jan Sobieski.²⁰

Because of the Armenians's active participation in revolts against the hard fiscal policy pursued by Gh. Duca (1668-1684), Prince of Moldavia in 1668, and the Polish-Ottoman wars broken out in 1672, the Armenians with their spiritual leader, Minas, Apostolic Bishop of the Armenians in Moldavia, 3000 Armenians were obliged to flee from Moldavia to Transylvania.²¹

Prince Michael Apafi²² allowed Armenians to settle in Bistrița, Gheorgheni, Miercurea-Ciuc, Petelea, Șumuleu and Alba-Iulia. A Charter issued by Apafi in 1680 gave Armenians autonomy, the right to exercise freely their trade and crafts and to elect their own judges. An important Armenian community settled initially in Bistrița, where they built a church.²³ Conflicts with the local Saxons forced Armenians to leave the town and find other places to settle.²⁴

The foundation of Armenians cities coincides with the expansion of Habsburg rule over Transylvania. For obtaining lands and the rights to have their own autonomous cities, the Austrian Government put the condition to conversion to Catholicism (Armenians from Dumbrăveni²⁵ tried in 1690 but return to the old Gregorian faith).²⁶

²⁰ Nicolae Iorga, **Patru conferințe...**, p. 92-93.

²¹ Kornél Nagy, Two Letters of the Armenians in Transylvania to the Holy See from 1689 in **Revista Arhivelor [Archives Review]**, 56 (2009), p. 226–243.

²² Ibidem.

²³ Marius Chelcu, "Cauze ale părăsirii Moldovei de către armeni la sfârșitul secolului XVII", in *** **Istorie și societate în spațiul est-carpatic :secolele XIII–XX** (ed. Dumitru Ivănescu, Marius Chelcu), Iași, Edit. Junimea, 2005, p.73– 81.

²⁴ Judit Pál, **Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei**, Cluj, Centrul pentru Studii Transilvane, 2005, passim.

²⁵ ANIC, fund SIRUNI, volume 553, 807, 815 and 823 (Armenians inscription in Transilvania).

²⁶ Kornél Nagy, "Catholicization of the Transylvanian Armenians (1685–1715). Integrative or Disintegrative Model?" in *** **Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization** (Eds. Agnieszka Barszczewska, Lehel Peti), Cluj-Napoca, Kriterion, 2011, p. 33–56.

The wars of liberation to end the Ottoman occupation, the integration of the Transylvanian Principality into the Habsburg Empire after 150 years' independence and Rákóczi's independence war (1703–1711) indicated serious challenges for the Habsburg Court in Vienna.²⁷

The process called catholicisation in Hungary's eastern and northern regions was getting increasingly under way: the Orthodox Ruthenians and Romanians in Transylvania united with the Roman Catholic Church.

Some of the Armenians who had taken refuge in Poland moved to Transylvania in order to avoid conversion to Catholicism. It soon became apparent that – despite Michael Apafi's protection – they would still have to convert even in the principality which became part of the Habsburg Empire in 1699. The organizer of the new Armenian Catholic community was Oxendius Varzarian, an Armenian from Botoșani who had been educated in Rome between 1670 and 1684. Varzarescu convinced bishop Minas to be converted to Catholicism by the bishop of Lemberg, Vartan Hunanian. After Minas's death in 1686, Varzarescu became the next Armenian Catholic bishop in Transylvania (Bistrița).²⁸ In 1669, John Kieremowicz became the nominal Armenian Catholic bishop of Suceava, but local Armenians elected their own Apostolic bishop, Sahak.

After Oxendius Varzarescu's death, pressures from the Latin-rite church, particularly the Jesuits, and divisions among Armenians in Armenopolis and Elisabethopolis prevented the election of another Armenian Catholic bishop.

The Apostolic-believer Armenians established themselves dispersedly in Transylvania, forming economically strong colonies in towns and villages, like Gheorgheni, Frumoasa, Cluj, Sibiu, Brașov, Oradea, Arad, Aiud, Bistrița, Alba-Iulia, Reghin, Abrud, Năsăud, Odorhei, Sfintu Gheorghe, Tîrgu Secuiesc, Deva, Carei, Ditrău, Joseni, Remetea, Lăzarea, Toplița, Suseni and Gurghiu.²⁹

Throughout the 18th century, Armenians in Transylvania played a major role in the development of the local economy. Using their traditional networks and skills, they acted as intermediaries between the East and Western Europe.

²⁷ Kornél Nagy, "The Catholicisation of the Armenians in Transylvania (1685–1715)" in *AIEA Newsletter*, 45/2008, December/Décembre, p. 64–73.

²⁸ Kornél Nagy, "The Armenians in Transylvania and the Holy Congregation for the Propagation of Faith: Oxendio Virziresco, Missionary Bishop of the Armenians" in *AIEA Newsletter*, 43/2007, December/Décembre 7–12.

²⁹ ANIC, fund SIRUNI, volume 393 (Armenians in Transilvania during the XVIII-XIX).

In their main towns, Armenians had their own guilds. They were locksmiths, furriers, silversmiths and goldsmiths, carpet makers, brewers, lace makers. The guilds also were involved in building churches and schools and caring for the poor. Armenians also organized some of the first manufactures in Transylvania – one producing leather, in Armenopolis and another producing candle, in Elisabethopolis. Armenopolis and Elisabethopolis were declared “free royal cities” in 1726 and 1733.

In the early seventeenth century, in Transylvania lived about 15 000 Armenians, and on the eve of the revolution of 1848, their number reached 20 000. Gradually, the Austrian authorities passed restricting the rights conferred Armenians. Trying national awakening in the period 1850-1870 was not successful; after the disappearance of Armenian schools, withdrawal of privileges granted for Armenian cities, denationalization policy pursued by the Austrian government, then Austro-Hungarian, all this led to magyarization Armenians in Transylvania. In the second half of the nineteenth century most of Armenians in Transylvania became gradually Magyarized.

The economic situation also changed in Transylvania, which – around the middle of the century – was somehow left behind the industrialization process. The peace treaty of Adrianople and the lifting of the Turkish monopoly over Moldavian and Wallachian trade moved the commercial centre of the region towards Bucharest. Armenian merchants were confronted with the competition of Greek, Aromanian/Vlach and later on local Romanian tradesmen. Many young Armenians had to leave their native towns and look for jobs in other places; their Catholic faith made assimilation easier.³⁰

In the **province of Dobrudja**³¹ (under Turkish rule since 1420 until 1778) there also were Armenian communities and churches.³² There was an Armenian community in Babadag around 1500, and a church is mentioned in 1649. Around the middle of the 18th century an Armenian church was built in Sulina; it was destroyed by bombs during the Second World War. In Constanța there was an Armenian church prior to 1760 – as well as an old Armenian graveyard. About a fifth of the houses in Constanta when the region returned to Romanian administration were Armenian. In southern Dobrogea there were

³⁰ Kornél Nagy, “The Problem of the Armenian Unite (Catholic) Episcopacy” in Transylvania in the First of the 18th Century in *AIEA Newsletter*, 48–49/2010 June–2011 June, p. 27–28.

³¹ ANIC, fund SIRUNI, volume 386 and 494 (Armenians in Dobrudja: Babadag, Tulcea, Sulina and Constanța before 1877).

³² D.B. Mamigonian, *Le présent et le futur des Arméniens de Roumanie*, Galați, 1895.

Armenian communities, churches and schools in Silistra and Bazargic/Dobric.³³ From the beginning of the XVI century they founded various churches in Constanța, Babadag, Sulina and Tulcea.³⁴

In the economical field the Armenians were remarkable too. They were very good industrialists and tradesmen, also involved in many charitable works.³⁵ They contributed from the beginning to the enriching of the national patrimony in Dobrudja. From a population of almost 8000 inhabitants during the post-war period, at the national census in 2002 only few hundreds were declared as Armenians 1780 persons.³⁶ The major cause of the emigration was registered in 1955.³⁷

The events happened inside of Ottoman Empire in 1895 and 1915 brought new waves of Armenian refugees to Romania named “**Armenians with passport.**” In 1915, Romania was the first country officially offer asylum to Armenian refugees and was also one of the countries that accepted Nansen passports. After 1916, when Romania joined the Entente, many of newly arrived Armenians served as volunteers in the Romanian army, although they were not yet Romanian citizens. The Armenian community set up an orphanage in Strunga aimed at saving children who had lost their parents during the war.³⁸ The bulk of the new Armenians settled in București and Constanța, although some of them spread to other towns in Romania. They revived Armenian community life, churches and schools. In 1920 the Honorary Consulate of the Republic of Armenia opened in Bucharest and operated up to the 1930s, serving to the needs of Armenian immigrants.

In the report dated on August 3, 1915 made by Romanian military attaché in Istanbul noted that active forces of the Turkish army were exhausted by marches inside areas of the empire, decimated by disease, deprivation and sterile battles in Anatolia and is

³³ S. Tavitian, *Armenii dobrogeni în istoria și civilizația românilor*, Ex Ponto, Constanța, 2003.

³⁴ ANIC, fond SIRUNI, volume 441 (Armenian Churchill in Moldavia, Valahia, Transilvania and Dobrudja).

³⁵ Simion Tavitian, *Armeni sub cupola Academiei Române* (foreword by Stoica Lascu), Ex Ponto, Constanța, 2004, passim.

³⁶ <http://www.insse.ro/cms/files/rpl2002rezgen1/rg2002.htm>

³⁷ Sergiu Selian, *Schița istorică a comunității armene din România [A Historical Sketch of the Armenian Community in Romania]*, Ed. Ararat, Bucharest, 1999, passim.

³⁸ ANIC, fund SIRUNI, volume 1502 /1924-1925 and 341 /1919.

“Obviously interests of Turkey dictates, today, necessity to abandon large parts of Anatolia (Armenia, Syria), because occupation of Russians, British and French armies, respectively, without excluding Mesopotamia, when were attacked with such violence”.³⁹

Romanian diplomats in Istanbul brought the attention of premature exhaustion of Turkish army forces, after only a year of war, but a war on several fronts, in a generalized state of exhaustion. In the report dated on August 3, 1915 made by Romanian military attaché noted that much of the active forces of the Turkish army were exhausted by marches inside empire, decimated by disease, deprivation and sterile battles in Anatolia.

In February 25, 1916, Romanian Foreign Affairs Minister receives a brochure from Ottoman Ministry of Foreign Affairs entitled *Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales*. In the report send to Romanian Foreign Affairs Minister by a Romanian diplomat from Romanian Legation in Istanbul mentioned that:

“Brochure mentioned a series of facts and reveals the atrocities committed by Armenians against Muslims and their intrigues in different parts of the empire in order to compromise the operations and to stop the advancing of Turkish army.

These facts had as consequence to remove Armenians from the place where their presence was considered dangerous. The memorandum recognizes however that during this application measure many Armenians were victims of violence and abuses. Ottoman agents who were made guilty of abuses were sent to a court martial and were severely punished.

The conclusion of this brochure said that coercive measures was forced to take by Imperial Government against the Armenians was only a consequence the intrigues of Entente governments, and [Ottoman government] cannot has moral responsibility of the regrettable facts what happens.

Considerations exposed in this document may explain the necessity of the Ottoman government to use repression against an element forever unrest and revoutionar, but they cannot justify inhumane behaviour of repression, which will be a sad page in modern history of Turkey.”⁴⁰

³⁹ AMAR, fund 984/ Biroul Ataşați Militari, volume 62, p. 6.

⁴⁰ AMAE (Diplomatical Archive of Romanian Foreign Affairs Minister), fund Constantinopol, vol. 130, p. 18-19.

Because of the great wave of emigration from Romania makes the Armenian population to grow, thus, by according of 1930 census indicate a 4761 of Armenians. The Romanian Ministry of Religious Affairs in 1928 mentioned a total of 7 000 Armenians. The statistics made by H.D. Siruni considered a greater number of 10 000 Armenians which included old Armenians and new one. In 1941 their number was 12 000 but until 1976 drops to 3 000 Armenians.⁴¹ Reducing the number was consequently massive emigration in Armenia in 1946-1948 (3 000 Armenians), in 1945 - 1950 (500 families) and from 1960 to 1980.

Established on 25 January 1919, *Union of Armenians of Romania* was dedicated approaches for obtaining Romanian citizenship to over 10,000 Armenian fugitives who had found refuge in Romania. Archives record a disturbing picture of the 198 orphans, brought in Constanța in 1923 by the Armenian philanthropist Armenag Manissalian. The children were aged between 8 and 15 years and were sent to the orphanage from Strunga (Roman) provided by Manolescu Strunga family. Asylum has been for three years, after 1926 they emigrated around the world.

Armenians refugees who came in Romania used the *Romanian Maritime Company* from Istanbul to Constanța (1915-1922), but also came on the Bulgarian route and settled down in *Southern Dobruja (Cadrilater)*. In 1920, the port of Constanța landed about 2 000 families of Armenians refugees from Istanbul. The *Union of Armenians* in Romania, founded in 1919 and headed by businessman Armenac Manisalian organized with the permission of the Prime Minister Brătianu, their accommodation in a hospital with 150 beds in Bucharest. Many of these refugees choose Romania as their new home or went to European states. In 1923 Armenian orphanage is established, with branches in 20 cities inhabited by Armenian because 198 Armenian orphans arrived in Constanța from Istanbul.

When reinstalling the Romanian authorities in South of Dobrudja at the end of 1918, situation in this region was disastrous, largely destroyed archives and the number of Bulgarian population had grown, plus Armenians and Greeks refugees from Turkey.

Population of Armenians according to Romanians statistic ⁴² were:

⁴¹ *****Munca unui savat armean în România: Hagop Djololian Siruni** (ed. Vartan Arachelian), Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2008.

⁴² <http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t1.pdf>

Years	Armenians Population in Romania
1930	12 175
1956	6 441
1966	3 436
1977	2 342
1992	1 957
2002	1 780

In Romania, after the First War World, most of Armenian population gave support such of nationalist parties, whose command centers were abroad. We mentioned *Daşnak Organization*, which at that time had its headquarters in Cairo and Boston. This organization was tolerated by the Romanian authorities because of attitude against to Soviet Union and *Committee to Aid Armenia* (H.O.G.) with its newspaper *Araz*. It was as particularly active by efforts of party leaders as Drastamar (Dro) Kanaia, a former general during World War I, established in Romania between 1924 and 1944, a shareholder in petrol business. Moreover, it has organized in Romania several group of Armenians volunteers working under the shadow of cultural organizations in Bucharest, Constanţa, Ploieşti, Galaţi, Silistra or Bazarcic.

In Romania had activity at least two other Armenian political groups: *Hâncean* with concerns especially cultural, especially between 1924 and 1931 with offices in Bucharest and Constanta; Ramgavar, the essentially liberal, but extremely poorly represented with only a few members. But both parties collaborated closely with H.O.G. and had obvious against *Daşnak Organization*.

1928-1929 in Romania there was a pro-Soviet Armenian movement, the *Committee to Aid Armenia* (HOG), with its center in Yerevan. It had offices in Bucharest (1930), Constanţa (1932), Silistra, Galaţi, Brăila, Piteşti, Craiova, Bacău and Iaşi. As well as an own newspaper, *Nor Arsaluis* which appeared between 1932 and 1935, but Romanian authorities banned due the pro-Soviet line. In this context has been edited a new newspaper called *Bahag* which occurred until June 22, 1941.

As a conclusion, the paper was divided in two parts. *First part* is concerning the short history of Armenian community in Romania. From the historical point of view, the territorial distribution of the Armenians population in Romania can be divided into two compact groups: old Armenians (Moldavia, Valahia and Transylvania) and Armenians with passport who come after 1800 in Romania. *Secondly part* is about the Romanian diplomacy and public opinion concerning the Armenians who emigrated after 1915 in Romania.

The perception of Romanian diplomats about the detachment of Armenians population from turmoil war zone was the result of the not organized - plan evacuation of the Turkish authorities without the protection of civil population, Turkish population and Armenians ones.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

AMAE (Romanian: Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe) = Diplomatical Archive of Romanian Foreign Affairs Minister

— funds:

- Constantinopol
- Primul Război Mondial/ First World War
- România/Romania

ANIC (Romanian: Arhivele Naționale Istorice Centrale) = The National Archives of Romania

— funds:

- Siruni: vol. 95, 161, 182, 341, 501, 506, 510, 563, 696 and 1561-1562
- Organizația „Frontul Armeniei”

Books

ALBINETZ, C., **Identități în dialog: Armenia și armenii din Transilvania**, București, Editura Ararat, 2012.

CHELUCU, Marius, **Cauze ale părăsirii Moldovei de către armeni la sfârșitul secolului XVII, în *** Istorie și societate în spațiul est-carpatic: secolele XIII–XX** (ed. Dumitru Ivănescu, Marius Chelcu), Iași, Junimea, 2005.

DAN, Dimitrie, **Etnii bucovinene**, Editura Mușatinii, Suceava, 2012.

DJUVARA, Neagu, **Intre Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne [Between East and West. The Romanian Principalities at the Beginning of the Modern Era]**, Editura Humanitas, Bucharest, 1995.

- GRIGORIAN, Tigran, **Istoria si cultura poporului armean [The History and Culture of the Armenian People]**, Editura Stiintifica, Bucharest, 1993.
- GROUSSET, René, **Histoire de l'Arménie des origines à 1071**, Paris, Payot, 2008.
- HAMANGIU, C., **Codul general al României, Legi uzuale**, vol. II, pag. 6-8.
- HOVANISSIAN, Richard H., **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, London, MacMillan, 1996.
- IONESCU, Ștefan, **Manuc Bey, zaraf și diplomat la începutul secolului al XIX lea**, Dacia, Cluj-Napoca, 1976.
- IORGA, Nicolae, **Armenii și românii: o paralelă istorică**, București, 1913.
- IORGA, Nicolae, **Patru conferințe despre Armenia**, București, 1929.
- MAMIGONIAN, D.B., **Le présent et le futur des Arméniens de Roumanie**, Galați, 1895.
- NAGY, Kornél, "The Catholicisation of the Armenians in Transylvania (1685–1715)" in **AIEA Newsletter**, 45/2008, December/Décembre, p. 64–73.
- NAGY, Kornél, "The Problem of the Armenian Unite (Catholic) Episcopacy in Transylvania in the First of the 18th Century" in **AIEA Newsletter**, 48–49/2010 June–2011 June, p. 27–28.
- NAGY, Kornél, "Two Letters of the Armenians in Transylvania to the Holy See from 1689" in **Revista Arhivelor [Archives Review]**, 56 (2009), p. 226–243.
- NAGY, Kornél, "Catholicization of the Transylvanian Armenians (1685–1715). Integrative or Disintegrative Model?" in *** **Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization** (Eds. Agnieszka Barszczewska, Lehel Peti), Cluj-Napoca, Kriterion, 2011, p. 33–56.
- NAGY, Kornél, "The Armenians in Transylvania and the Holy Congregation for the Propagation of Faith: Oxendio Virziresco, Missionary Bishop of the Armenians" in **AIEA Newsletter**, 43/2007, December/Décembre 7–12.
- NISTOR, Ion, **Istoria Basarabiei**, Humanitas, București 1991.

NISTOR, Ion, **Istoria Bucovinei**, Editura Humanitas, București, 1991.

PÁL, Judit, **Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei**, Cluj, Centrul pentru Studii Transilvane, 2005.

SELIAN, Sergiu, **Schita istorica a comunitatii armene din Romania [A Historical Sketch of the Armenian Community in Romania]**, Editura Ararat, Bucharest, 1999.

TAVITIAN, S., **Armenii dobrogeni în istoria și civilizația românilor**, Ex Ponto, Constanța, 2003.

TAVITIAN, Simion, **Armeni sub cupola Academiei Române (foreword by Stoica Lascu)**, Ex Ponto, Constanța, 2004.

Newspaper, Journal

Adevărul; Realitatea ilustrată; ANI Journal: vol. I/1935; vol II April/1936; vol. II/1937; vol. III-IV/1938

Online Resources

<http://www.digibuc.ro/>

<http://www.insse.ro/cms/files/rpl2002rezgen1/rg2002.htm>

<http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t1.pdf>

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE FRANSIZ-ERMENİ İŞGALİ VE SONUÇLARI (1919-1921)

Yaşar AKBİYİK*

İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi üç kutsal dinin mensuplarını bünyesinde barındırmış olan Osmanlı İmparatorluğu, üç kıtada huzur ve sükûnu sağlamıştır. Türklerin 11.yüzyılda Anadolu'ya girişi ile başlayan Hristiyan toplumlarla ilişkilerde genellikle huzur hakim olmuştur. Türkler ele geçirdikleri ülkelerin bütünlüğünü bozmamış, halkını asimile etmemişlerdir. Zamanın Ermeni kaynakları Anadolu'da yaşayan ve Bizans İmparatorluğu'nun baskısı altında bulunan soydaşlarının Türklerin gelişi ile rahat bir hayat sürmeye başladıklarını belirtmiştir. Malazgirt savaşına giderken Sivas'a geçen Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes bu bölgedeki Ermeni Prensleri ile ahalisini öldürtmüş, mallarını yağma ettirdiği ettirmiştir.

Bu sırada Ermeniler günümüz Ermenistan'ı, Doğu Anadolu, Kuzey-Batı İran ile kısmen Suriye ve Çukurova bölgelerinde dağınık olarak yaşıyorlardı. Ermeni prenslikleri yıkılmış olup, halk Bizans yönetiminin dinî baskısı altındaydı. Ermeni seyyah Simeon, Bizans döneminde İstanbul'da çok az Ermeni'nin yaşadığını, Ermenilerin değil İstanbul'a yerleşmek bir taraf, ticaret için girmelerinin bile mümkün olmadığını belirtmektedir. Simeon Türklerin hayırsever bir millet olduğunu, Ermenilere “gavur” değil, “İsevi” veya “İsa Kulu” dediklerinden bahseder. Rumların Ermenilere düşman olduğunu, atalarının başına büyük felaketler getirdiklerini, İstanbul'da ada Rumlarının bir Ermeni gördüğünde yere tükürüp hakaret ettiklerini, Ermenilerin yemek yediği kapları değerli olsa da kırdıklarını belirtir.¹

Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü dönemlerinde devlete bağlılığını gösteren Ermeniler 19.yy.da Batılı devletlerin güdümünde hareket etmeye başladılar. Avrupa devletleri emperyalist emellerini

* Prof. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğr. Üyesi.

¹ Simeon'un **Tarihte Ermeniler 1608-1619**, adlı eserinden aktaran, Yaşar Akbiyik, “Asırların Dostluğundan İhanete Ermeniler”, **Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı I**, Eylül-Aralık 2014, Y 20, S 60, Ankara, 2014, sf. 83.

gerçekleştirmek için Osmanlı içindeki Hristiyan azınlıkları kullanmaya başladı. Bunlardan biri de Fransa devleti idi.

Kanuni Sultan Süleyman'ın Avrupa devletlerine karşı ittifak içinde olduğu Fransa ile dostane ilişkilerin kurulduğu bilinmektedir. 1535 yılında imzalanan Dostluk ve Ticaret Anlaşmasıyla bu ülkeye mali, dinî, adli, ticari alanlarda ayrıcalıklar (kapitülasyon) tanınmıştır. Batılı devletlerle ilişkiler ne kadar iyileşse de Avrupa'nın Haçlı ruhu içinde Osmanlı-Türk karşılığı eksik olmamıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlayan Osmanlı-Fransız ilişkileri iki asır boyunca önemli bir problem yaşanmadan devam etmiştir.

18.yy.da Osmanlı-Fransız ilişkileri daha da gelişmiştir. Fransa kendi menfaatlerine zarar vereceği düşüncesiyle Rusya'nın Karadeniz'e inmesini önlemeye çalışmıştır. I. Mahmut zamanında Rusya ve Avusturya saldırıları karşısında sarsılan Osmanlı İmparatorluğu'na destek veren Fransa'ya kapitülasyonlar genişletilerek yeni haklar tanımış, en imtiyazlı devlet durumuna gelmiştir. İyi ilişkiler Fransız İhtilali'nin ilk dönemlerinde sarsılmış olmakla birlikte önemli bir değişim yaşanmamıştır. Napolyon Bonapart (1804-1815) Osmanlı Devleti üzerine projelerle denemeye kalkışmıştır. Hindistan-Akdeniz ticaret yolunun can alıcı noktası olan Osmanlı yönetimindeki Mısır'ı 1798'de işgali sonucu Osmanlı-Fransız ilişkileri bozulmuştur. 1799'da Suriye'ye yönelen Napolyon Bonapart Akka Kelesi önlerinde başarısızlığa uğramıştır. "O sefil kalede Doğu'nun kaderi yatıyordu" diyen Napolyon ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır.²

19'uncu yüzyılın başlarında Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıkları Fransızları şaşirtacak kadar iyi düzeydeydi. Napolyon Bonapart Akka'da uğradığı yenilginin hırsıyla Osmanlılardan intikam almayı planlamış, bu amaçla Katolik Ermeniler arasında isyan çıkarmayı düşünmüştür. Konyu İstanbul'daki Fransız büyükelçisi Sabastiani'ye açtığında aldığı: "Ermeniler hayatlarından o kadar memnunlar ki buna imkân yoktur" cevabı onu şaşirtmiştir.³

General Bonapart'ın Mısır'ı işgali, Ortadoğu'daki olayların seyrini etkilemiş, Avrupalı büyük devletlerin çıkarları eylemleri ve amaçları yüzünden kimi zaman krizler çıkmıştır. Fransa 1802'de Paris Antlaşması ile Mısır'dan

² Lord Kinros, **Osmanlı Devletinin Yükselişi ve Çöküşü**, çeviren Meral Gaspıralı, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 429.

³ Gürbüz Evren, "Gizli Belgelerde Fransa'nın Ermeni Politikası", **Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı II**, Eylül-Aralık yıl 20, S 61, s. 1054.

çekilmesinden sonra yine itibar görse de Osmanlı üzerindeki emelleri son bulmamıştır. Rus Çarı I. Alexandre ile 1807'de Osmanlı Devleti'ni paylaşma planlarını içeren Tilsit Anlaşmasını imzalamıştır. Prusya'ya bağlı olan Silezya bölgesinin Fransa'ya verilmesi, bazı Osmanlı eyaletlerinin de Rusya'ya bırakılması hususunda anlaşmış⁴ olsalar da Napolyon'un çekinceleri vardı; Rusya İstanbul'a sahip olduktan sonra İngilizlerle anlaşma yoluna gidebilir, böyle bir gelişme kendileri aleyhine durum yaratabilirdi. Bu nedenle Fransa Rusya ile Osmanlı ülkesini paylaşım içine girmeye cesaret edememiştir.

Fransa 1821'de Mora yarımadasında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanan Yunanlılara bağımsızlık verilmesini sağlayan Londra Antlaşmasını imza atmıştır. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla Akdeniz'de dengelerin bozulduğunu gören Fransa; 1830'da Osmanlı eyaleti Cezayir'i işgal etmenin yanında, Suriye'ye el atmış Müslüman, Hristiyan ve Dürziler arasında çıkan iç savaşta Hristiyanlara özerklik verilmesini istemiştir.⁵

Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne destek verdikleri Kırım Savaşı'ndan sonra, Fransa'nın önerisi doğrultusunda İslahat Fermanı'nın ilanına ve bunun yapılacak barış antlaşmasında yer almasına karar verilmiştir. İslahat Fermanı Ermenilere verilen hakları genişletmiştir. 1863'te yayınlanan ve Osmanlı Devletince tanınan Ermeni Milleti Nizamnamesi ile Ermeniler yeni haklar kazanmış, böylece Fransız-Ermeni yakınlaşması sağlanmıştır.⁶ Fransa 1881'de Osmanlı toprakları olan Tunus'u işgal etmiştir.

19. yüzyıl sonlarında Avrupa devletleri Osmanlı vatandaşı Ermenileri kendi emelleri için kullanmaya başlamışlardır. Ermenilerin Erzurum, Van ve Maraş'a bağlı Zeytun kasabasında çıkardıkları 1890-1896 isyanlarının Avrupa basınında geniş şekilde duyurulması sonucu Avrupa'da dayanışma komiteleri kurulmuştur. Bunlardan biri de 1896'da Paris'te kurulan Ermeni Dayanışma Komitesi olmuştur. Bu komitenin üyeleri içinde 1917-1920 yılları arasında Fransa başbakanı olarak görev yapmış olan Clemenceau da bulunuyordu. Komite Fransa'da büyük bir Ermeni lobisi oluşturmuş, Paris Ermeni davasının merkezi olmuştur. Fransız basını Osmanlı ülkesindeki Ermenilerle ilgili gelişmeleri taraflı bir şekilde haberleştirmeye başlamıştır. 1890'lı yıllarda büyük gelişme gösteren tekstil endüstrisinin pamuk ihtiyacını karşılamaya çalışan

⁴ Viladimir Potemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, C I, çev., Atilla Tokatlı, : May Yayınları, İst., 1977, s. 396.

⁵ *İslam Ansiklopedisi*, C III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1977, s. 139.

⁶ Yaşar Akbıyık, *Osmanlıdan Türkiye'ye Tarih Toplum ve Siyaset*, Ankara, 2012, s.109.

Fransa Ermenilerin yaşadığı Çukurova ve Suriye'ye yönelmiş bölgede yaşayan Ermenileri kullanmaya girişmiştir.

Fransa'nın Kahire elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazdığı 21 Kasım 1914 tarihli mektubunda; Ermeni liderlerden Bogos Nubar Paşa'nın kendisini ziyarete geldiği, Adana-Mersin civarındaki Ermenilerin İskenderun Körfezinden Osmanlı topraklarına yapılacak bir saldırıya destek vereceklerini ifade ettiği belirtilmektedir. Fransa'nın Moskova büyükelçiliği de 23 Şubat 1915 tarihli gizli yazısında: Zeytun Ermenilerinin Türklerin ulaşım şebekesine saldırmak için silah desteği istediklerini, bunun kendi çıkarlarına uygun olduğunu, İskenderun Körfezinden Ermenilere silah gönderilebileceğini belirtmiştir. Fransız Dışişleri bakanlığının yazışmalarına göre: Hariciye Nâzırı ve Şûrâ-yı Devlet Reisi Kürt Said Paşa'nın oğlu olan ve Paris'te okumuş bulunan, Kürt Teâvün ve Terakkî Cemiyeti kurucularından Kürt Şerif Paşa'nın Ermenilerle birlikte Fransa'ya destek vereceğini vaat ettiği belirtilmektedir.⁷

İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu topraklarını paylaşmak için 16 Mayıs 1916'da Sykes-Picot gizli anlaşmasını yapmışlardır. Buna göre Suriye ile Musul bölgesi Fransa yönetimine vaat edilmiştir. Daha sonra yapılan bir düzenleme ile Adana, Maraş, Antep, Urfa illeri de Fransa'ya bırakılacaktır.⁸

30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ve İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan oluşan Müttefik donanmasının İstanbul'a girmesinden sonra, Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı hain politikasını göstermiştir. Müttefik Doğu Orduları Başkumandanı, Fransız General Franchet d'Esperey'in beyaz at sırtında, 8 Şubat 1919'da İstanbul surlarından "bir fatih edasıyla" İstanbul'a girişi ile Ermenilerin de içinde olduğu gayrimüslim azınlıklar tarafından taşkınlıkla karşılanması Türk kamuoyunu derinden yaralamıştır. Fransız General Esperey, anılarında Osmanlı yöneticileri için: "Bir şeyler yapabilecek enerjiye sahip olanlar sadece İttihatçılar; geriye kalanlar ortadan kaldırılabilmeyi düşlediğim hadım sürüsünden farksız," yorumunda bulunmuştur.⁹

Fransız generalin Türk kamuoyunu rencide edici sözleri ve beyaz at üzerinde bir fatih edasıyla İstanbul'a girişi karşısında vicdanlar sessiz kalmamış,

⁷ Gürbüz Evren, *a.g.e.*, s. 1057.

⁸ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1976, s. 13.

⁹ Nur Bilge Criss, "Müttefik İşgali Altındaki İstanbul'dan Bir Kesit: 1918-1920 Yıllarında İngiliz-Fransız Rekabeti ve İdari Sorunlar", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Y 1990, S 1, s. 79.

Süleyman Nazif *Hadisat* gazetesinde tarihî gerçekleri Fransızların yüzüne haykıran “Kara Bir Gün” başlıklı bilinen yazısını kaleme almıştır.¹⁰

Bu gelişmeler yüzyıllarca Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrıcalıklı ülke kabul edilen Fransa'nın nasıl değiştiğini gösteriyordu. I. Dünya Savaşı sonrası Fransa'sı Osmanlı topraklarını paylaşma yolunda Batılı devletlerle rekabet içindeydi. Bu rekabet Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya arasında yaşanıyordu. Napolyon'un ordusu Mısır'da İngiliz-Fransız çıkarlarını yüz yüze getirdiği zaman iki devletin Ortadoğu'daki rekabeti başlamıştı. Her iki devlet Doğu Akdeniz'de sadece kıyılarda yerler elde etmekten öte, iç kısımları da ele geçirmek ekonomik ve stratejik imkânlar elde etmek amacındaydı. Bu hedefe yönelik olarak İngiltere Mısır'ı seçerken, Fransa Kuzey-Batı Afrika ile Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni ele geçirmeye çalışıyordu. Osmanlı toprakları olan Suriye ve Çukurova'nın ticari ve stratejik durumu Fransa'yı bu bölgelere yöneltti. Fransa bölgeyi iktisaden ele geçirme çabalarının yanı sıra dinî faaliyetlerde de bulunmuş, Katolik Hristiyanların hamiliğini üstlenmişti.

Fransa'nın bu ilgisi, Haçlı Seferleri sırasında başlamıştı. Fransa kralı 1250 yılında Marunilerin Haçlı Seferleri sırasında yaptıkları hizmetlere karşılık onlara bir Charte (ayrıcalık belgesi) vermiş ve Marunilere destek vaat etmişti. Fransız Kralı XIV. Lui Lübnan'da yaşayan Marunileri himayesine aldığı belirtmişti.¹¹ Anadolu'da Bursa'dan Van'a, Trabzon'dan Mersin'e Fransız hastanesi, okulu ve yardım kuruluşu vardı. Fransızca, Osmanlı İmparatorluğu'nda neredeyse ikinci dil haline gelmişti.¹²

Fransa Türkiye'deki çıkarlarını üç guruba ayırmıştı: Birincisi, Türkiye'deki üç bin vatandaşının ve dinî toplulukların çıkarları; ikincisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan alacağı bulunan Fransız vatandaşlarının çıkarları, üçüncüsü ise Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Fransız şirketlerinin çıkarları idi.¹³ Fransa bu nedenlerle Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgesine yöneldi.

Paris'te yayınlanan *L'Intransigeant* gazetesini Aralık 1919'da Fransa'nın ümit verici zengin bir koloni kazandığını yazıyordu. Osmanlı Devleti'nin

¹⁰ *Hadisat Gazetesi*, 9 Şubat 1919.

¹¹ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, T.T.K. Yay., Ankara, 1975, s. 35.

¹² Cmote R. De Gontaut-Biron et LeReverend, D'Angora a Lausanne'den aktaran, Bige Sükan, “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kurulan “Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Çıkarları Topluluğu”, *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.787.

¹³ Bige Sükan, *a.g.e.*, s. 793.

borçlu olduğu devletler arasında yüzde altmış ile Fransa ilk sırayı alıyordu. Fransa Osmanlı borçlarını Güneydoğu Anadolu bölgesini işgali için sebep olarak göstermiştir.¹⁴

Fransa pamuk ihtiyacının az bir kısmını sömürgelerinden elde edebiliyor, geri kalanını Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'den alıyordu. Bu bağımlılıktan kurtulmak için Fransa Çukurova'yı ele geçirmek istiyordu. Fransa Başbakanı Briand ulusal mecliste yaptığı konuşmasında: “Kilikya (Çukurova) pamuk demektir. İhtiyacımız olan pamuk ve daha başka zenginlikler demektir” diyordu.¹⁵ Bölge, demiryolu ağının kavşak noktasıydı. Fransa Osmanlı Devleti içinde döşediği demiryollarının %55'i kendi çıkar bölgeleri olan Suriye'de inşa edilmişti. Bu bölgede uzunluğu 788 km'yi bulan deniryolu hatları, Şam, Halep, Hana, Humus kentlerini birleştirerek Beyrut ve Trablus'ta denize ulaşıyordu.¹⁶ Burası elde edilince Bağdat demiryollarının kontrolü de Fransa'nın denetimine geçmiş olacaktı.¹⁷ Fransa, Uzakdoğu kolonilerini korumak için, Suriye sahillerinde ikmal ve yükleme limanı elde etmek istiyor¹⁸ Çukurova'yı Suriye'nin bir parçası olarak görüyordu. Fransa'ya göre Çukurova “Alp dağlarına sahip Mısır” idi, Çukurova, Adana, Mersin bölgelerini içine alan 40.000 kilometrekarelik büyük bir alanı kapsıyordu.¹⁹ Fransız Başbakanı Briand, İskenderun Körfezini Akdeniz'de şahane bir yer olarak görüyor, Fransa'nın geleceği için gerekli olduğunu söylüyordu. ²⁰ Fransa, Suriye'ye tutunabilmek için Çukurova bölgesini elinde bulundurmamak istiyordu. ²¹

¹⁴ Maraş'ta meydana gelen bayrak olayı üzerine bir toplantı yapan Fransız işgal kuvvetleri komutanı Andrea'nın sarf ettiği şu sözler bunu gösteriyordu:

“Bütün bu yerler Arslantaş'a kadar bizindir, bizim malımızdır. Buraları padişahınızdan kırk yedi milyon liraya satın aldık. Artık buralar Türklerin değil, Fransızların toprağıdır. Biz sizi refaha kavuşturmaya çalışacağız. Memur aylıklarınızı artıracacağız. İhtiyacı olanlara sermaye vereceğiz. Siz ise durup dururken bir bayrak olayı yarattınız. Doğru mu bu?” Demesi üzerine, Maraş eşrafından Çuhadarzade Hacı Mehmet Efendi: “Mademki onlar buraları para ile aldıklarını söylüyorlar, ödemiş oldukları parayı vereceğiz. Yeter ki buradan çekilip gidin” demesi üzerine Yzb. Andrea verecek cevap bulamamıştır. Bakınız: Gaston Gaillard, **Les Turces at L'Europe**, Paris, 1920, s. 71.

¹⁵ Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 33 ve 152.

¹⁶ Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No:131, Ankara, 2009.

¹⁷ N. Zeki Efendiyeva, “Güney Anadolu'da Fransız İşgaline Karşı Türk Ulusunun Savaşı”, Çev. Olcay Çankaya, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 36, s. 86.

¹⁸ Reşat SAGAY, **XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletler Arası Önemli Meseleler**, Türkiye İş Bankası Yay., İst., 1972, s. 70.

¹⁹ Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 120.

²⁰ **A.g.e.**, s. 121.

²¹ **Türk İstiklâl Harbi**, IV. Cilt, Güney Cephesi, Gn. Kurmay yay., Ankara, 1966, s. 37.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İngilizler 8 Kasım 1918'de Musul'u, 9 Kasım 1918'de İskenderun'u, Fransızlar da 11 Aralık 1918'de Dörtyol'u, 17 Aralık 1918'de Mersin'i işgal ettiler. 21 Aralık'ta Adana'yı, takiben Pozantı'yı ve Toros Tünellerini ele geçirdiler. İngilizler 1 Ocak 1919'da Antep'i, 22 Şubat'ta Maraş'ı, 24 Mart'ta Urfa'yı işgal ettiler.²² İşgaller Mondros Mütarekesi'nin: "İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde herhangi bir stratejik yeri işgal etme hakkına sahip olacaktır" hükmünü taşıyan 7. maddesine dayandırılıyordu. İşgaller üzerine yurdun her tarafından Suriye'nin Resulayn kentinden²³ protesto sesleri yükseldi.

Bu protestolar, düşmana karşı koymak amacıyla halkın teşkilatlanıp, tek vücut olarak dünyaya sesini duyurduğu, Osmanlı topraklarının işgal edilemeyeceği, işgal edilse bile, er veya geç işgalcilerin yurttan atılacağını belgeleyen olayların başında gelmektedir. Düşmana karşı koymada, psikolojik savaşın bir örneği olan bu miting ve protestolar, Millî Mücadelede önemli bir yer işgal eder.

İngilizlerin Sykes-Picot gizli anlaşmasında Fransa'ya ayrılmış olan Maraş, Antep ve Urfa'yı işgali bu ülkeyi rahatsız etmişti. İngiltere'nin bundaki

²² A.g.e., s.50.

²³ Bugün sınırlarımız dışında olan Resulayn Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Hasan Fehmi imzası ile 14 Kasım 1919'da Sivas'ta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığına protesto telgrafi gönderildi. İnsanlık âlemini kan ve ateşe boğan yüz binlerce ocağı söndüren, savaşın kötü sonuçlarının silinmesi ve artık refahın gelmesinin beklendiği belirtilen telgrafta; Amerikan Reiscumhurunun dünyaya ilan ettiği prensiplerin, milletlere kurtuluş getirmesi beklenirken, Türk Milletinin hukuk ve mukaddesatının ayaklar altına alındığı ve hakarete uğradığı dile getirilerek şu görüşlere yer verildi: "Bunu (işgali) haber alan bütün Resuleyn halkı üzüntü içindedir. Umumi kararlara aykırı olarak daha evvelce İngilizler tarafından işgal edilen Maraş, Urfa, ve Adana vilayetleri şimdi de bu devletin çekilmesi ile Fransızlar tarafından işgal edildi. Bu işgallerini Diyarbakır ve diğer mahallere doğru genişletmek fikrindedirler. Fransızların Maraş, Antep ve Urfa'ya sevk ettiği kuvvetlerin yüzde sekseni Ermeni fedailerinden oluşmaktadır. Bunlar Müslüman ahaliye işkence ile İslâmiyet'e hiçbir medeni hükümetin kabul edemeyeceği tecavüzde bulunmaktadırlar. Bunu bütün varlığımızla protesto ederiz. Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı olan işgallere ve bizlere gelecek her türlü saldırıya karşı koymak için bütün varlığımızı feda etmeye yemin ettik. Bu sebeple Osmanlı hukukuna riayet edilmesini bütün dünya medeniyetinden istiyoruz. Esasen tahakkümle değil ancak adil olmak ve hakka dayanmakla var olunabilir. Elcezire'nin bir parçası olan bizlerin ve bizimle yaşayan binlerce kişinin Osmanlılığa ve Osmanlı makamının yüce hükümdarına olan bağlılıkları sarsılmaz bir durumdadır. Eski İslâm kavimleri hiçbir yabancı idarenin hâkimiyeti altında yaşamamağa karar vermiştir. Medeniyet âleminin refah ve saadeti için çalışan Avrupa hükümetlerinin ve bilhassa Amerika'nın muhterem reisi Wilson'un millî hakkımızı tanımasını ve takdir etmesini isteriz. Bu vesile ile yüce Padişahımıza da bağlılıklarımızı arz ederiz." Bakınız, Yaşar Akbıyık, **Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2015, s. 96.

amacı, Musul'u Fransızlardan alıp karşılığında Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'yu onlara devretmekti. Sonunda İngiltere amacına ulaştı, 15 Eylül 1919 tarihli Suriye İtilafnamesi ile İngiltere Musul'u alarak karşılığında Mersin'den Mardin'e, Suriye'den Toros Dağlarına kadar olan sahayı Fransızlara terk etti.²⁴ Bu bölgelerde Türk direnişi güçlüydü. Buraları işgal etmek için askerî kuvveti yetersiz olan Fransa, Ermenilerden gönüllü asker toplamaya başladı. Bunlardan 3000'i Kıbrıs'ta eğitim görmüştü. Suriye'den gelen mülteci Ermeniler de bunlara katılarak bir "Ermeni Alayı" meydana getirildi. "Ermeni Lejyonu" da denilen bu kuvvetler 1 bölük, 3 Ermeni Taburu, bir makineli tüfek bölüğü ve yarım topçu bölüğünden oluşuyordu.²⁵

Ermeniler Fransız işgalinin ilk günlerinden itibaren Türklere baskı ve zulüm uygulamaya başladı. Ermeni lejyonerlerine güvenleri kalmayan ve başa çıkamayan Fransızlar onlardan bazı birlikleri dağıttılar. Suçlu görülen Ermeni lejyonerleri diğer taburlara dağıtıldı, bazıları da silâhları alınarak hizmet bölüğüne verildi.²⁶ Ermenilerin katliam ve yağmalarından Fransızlar da sorumluydu. Ermeni çeteleri yağmalayıp ele geçirdikleri malları Fransız subayları ile paylaşıyorlardı.²⁷ Bunlardan Albay E. Bremond açıkça Ermenileri desteklediği ve Adana'da yolsuzluk yaptığından görevden alınmıştır.²⁸

Maraş Ermenileri Adana'da yapılan mezalimi İngiliz yönetimi altında yapmamışlardı. Fransız kuvvetleri Maraş'a girerse rahat hareket edeceklerini düşünüyorlardı. Bu amaçla Adana'daki Fransız komutanlığına başvuran Ermeniler can güvenliklerinin olmadığını ileri sürerek, İngiliz kuvvetleri Maraş'tan ayrılmadan kentin işgal edilmesini istediler. Ermenilerden bir başka heyet de Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiseri Georges Picot'a gitmiş, vakit geçirilmeksizin Maraş'ın işgal edilmesini istemişti.²⁹ 400'ü Ermeni, 100 Fransız, 50'si Cezayirli sömürge askerlerinden oluşan Fransız kuvvetleri 30 Ekim 1919'da Maraş'ı işgal ettiler.³⁰

²⁴ Laurence Evans, **Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, s. 176.

²⁵ Paul Veou, **Kilikya Faciaları**, çeviren Reşat Gögen, askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı basılmamış daktilo metni, sf. 27.

²⁶ **A.g.e.**, s. 42-43.

²⁷ Selahi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", **Belleten**, C XII, s. 150.

²⁸ Taha Toros, "Mesnil'in Türkiye Anıları", **Milliyet Gazetesi**, 21 Ocak 1972.

²⁹ Stanley E. Kerr & Stanley E., **The Lions of Marash**, State University of New York Press, Albany, 1973, s. 61.

³⁰ Hüsamettin Karadağ, **İstiklâl Savaşında Maraş**, Mersin, 1943, s.10.

Fransızların bölgeyi işgaldeki amaçları ekonomik nedenlere dayanıyordu. Beyrut'ta bulunan Suriye Yüksek Komiseri George Picot Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız menfaatlerinin savaşıla değil barış ile korunabileceğini düşünüyordu. Bunun için Mustafa Kemal'i Sivas'ta ziyaret etmiş, Çukurova bölgesinde kendilerine sağlanacak ekonomik ayrıcalıklara karşılık işgal ettikleri yerleri boşaltabileceklerini belirtmişti. Ancak George Picot kısa süre sonra Suriye Yüksek Komiserliğinden ayrılıp Fransa'ya döndüğü için bu görüşmede verilen sözler havada kalmıştı.³¹

Fransız işgalinden sonra Maraş Ermeni ileri gelenleri aralarında toplantı yaptılar. Agop Hırlakyan'ın emri ile Ermeni gençleri Fransız üniforması giyerek şehirde devriye gezmeye başladılar. Ermeniler sokaklarda rastladıkları Türkleri durduruyor üzerinde silah bulduklarını komaya girinceye kadar dövüyor, silahlarını ve paralarını alıyorlardı. Bölgedeki Amerikalı misyonerler ve Fransız kuvvetleri onlarla birlikte hareket ediyorlardı.³² Ermeniler paralı askerlik yanında casusluk yapıyor aldıkları bilgileri ve Kuvayımilliyeye faaliyetlerini günü gününe Fransızlara haber veriyorlardı.³³

Maraş ileri gelenleri işgal üzerine Ermenilere uyarıda bulundular. Eskiden olduğu gibi beraber yaşamak istiyorlarsa ortak hareket edilmesini, bunu kabul etmezlerse tarafsız kalmalarını söylediler; ancak onlar bu tavsiyeye kulak asmadılar ve Fransızların yanında yer aldılar. İşgalden bir gün sonra 31 Ekim 1919 Cuma günü, Ermeniler, Maraş sokaklarında Türklere sataşmaya, halkın inançlarına ve mukaddesatına dil uzatmaya başladılar. Sarhoş Ermeni askerleri Uzunoluk hamamından çıkan bir Türk kadınına saldırıp peçesini yırttılar: "Artık burası Türklerin değildir, Fransız memleketinde peçe ile gezilmez" diyerek kadına saldırıp ilişmek istediler. Bunu gören Türklerin ihtarına rağmen, Ermeniler çirkin sözlerle mukabele edip silaha sarıldılar. Çakmakçı Sait'i şehit ettiler, Gaffar Kabuloğlu Osman yaraladılar. Bunu gören Sütçü İmam tabancasıyla Ermeni askerlerinden birini vurarak öldürdü ve olay yerinden uzaklaşıp Elbistan'a gitti.³⁴

³¹ Detaylı bilgi için bakınız: Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri, Fransızca Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1994, s. 47.

³² **Tercüman Gazetesi**, 24 Mart 1970, S 3030.

³³ **ABADİE, Türk Verdünü Gaziayınıap, Matbaa-i Askeriye**, Dersaadet, 1339, sf. 20.

³⁴ Yalçın Özalp, Mustafa Kemal ve Milli Mücadelenin İlk Zaferi, Ank., 1984, sf. 43, Özalp eserinde saldırıya uğrayan kadının Conavelilerden İbrahim'in hanımı Hurşit isminde bir bayan olduğunu belirtir, s. 324.

Sütçü İmam olayından bir gün sonra Antep yolunda Tiyeklioğlu Kadir'in kulakları ve burnu kesilmiş şekilde cesedi bulundu. Yapılan araştırma sonunda Kadir'in Sütçü İmam'ın akrabası olduğu, Ermeniler tarafından intikam amacıyla öldürüldüğü anlaşıldı. Ermeniler bununla kalmayıp Şeyhadil mevkiinde Nasiroğlu Mehmet'i şehit ettiler.³⁵ Türk askerî kıyafetine bürünüp gece soydaşlarına silah dağıtan Ermeniler Âşık Mustafa oğlu Ökkeş'i kendilerini gördüğü için ihbar edeceği düşüncesiyle şehit ettiler.³⁶

1919 Aralık ayı sonlarında, Çömezoğlu Mehmet Haydar ve Ahmet oğlu Mehmet adında iki kişi daha kışla civarında Ermeniler tarafından şehit edildi. Türk olmaktan başka bir suçu olmayan bir hamal Ermeniler tarafından boğazlanarak öldürüldü. Şeyh mahallesinde bir kahvehaneye bomba atan Ermeniler bir kişiyi öldürdüler, dördünü ağır yaraladılar. Katiller Fransız karakolu olarak kullanılan kiliseye sığındılar.³⁷ Ermeniler şehir içi çarpışmalarında Fransız kuvvetleriyle bir olup Türklere karşı savaştılar, camileri ve Türk mahallelerini ateşe verdiler. Fransız kuvvetleriyle birlikte Antep-Maraş yolu üzerindeki köylerde tahrip ve yağmada bulundular. Halktan bir kısmı bu mezalim karşısında şehirdeki evlerini terk edip köylere sığınmak zorunda kaldı.³⁸

Ermenilerin üzerinde yakalanan mektuplar onların niyetlerini ortaya koyuyordu. Zeytun'a gitmekte olan bir Ermeni'nin üzerinde ele geçirilen mektupta; Türkleri imhaya başlamalarının gerektiği, Türklenden on altı kişinin öldürüldüğü, Türk çetelerinin Maraş'a gidip gelmelerini önlemek için Maraş'ın kuzeyinde Ceyhan nehri üzerindeki köprünün imha edileceği belirtiliyordu.³⁹

Olayları tırmandıran gelişme, Fransız işgal kuvvetleri komutanı Yüzbaşı Andrea'nın 27 Kasım 1919 günü, Maraş ileri gelenlerini toplantı için Abdülkadir Paşa'nın konağına çağırması oldu. Maraş ileri gelenleri toplantının millet ve memleket için zararlı olacağını düşünerek gitmemeye karar verdiler. Durumu şehir esnafına bildirip toplantıya gitmekte olanları geri çevirdiler. Yzb. Andrea yanında jandarma kumandanı Sıtkı, Yzb. Mithat, tercümanı Vahan, eski Osmanlı mebuslarından Agop Hırlakyan oğulları Hovsep, Setrek ve yirmi beş kadar süvari ile Abdülkadir Paşanın konağına gitti. Toplantı saati gelmiş olmasına rağmen Maraş halkından kimse yoktu. Çağrılan kişilerin toplantıya

³⁵ Adil Bağdatlılar, **a.g.e.**, sf. 49.

³⁶ **ATASE**, Arşiv No: 5/1400, kıl. 297, Dos. 87, fih. 23-1.

³⁷ **İrade-i Milliye Gazetesi**, 23 Şubat 1336, num. 26.

³⁸ "The 22 Days of Marash: Papers on the Defence of the City against Turkish Forces Jan. - Feb. 1920", **Armenian Review**, vol. 30,31, Win. 1977, Apr. 1979, s. 410.

³⁹ **T.İ.T.E.** Arşivi belge no: 114/53896.

gelmemesi Yüzbaşı Andrea'yi kızdırmıştı, ancak durum makul bir surette kendisine anlatıldı. Toplantı belediyede yapılmak üzere Cumartesi gününe ertelendi. Ermeniler davetin kabul görmemesinin intikamını, Maraş kalesindeki Türk bayrağını indirtmek suretiyle almak istediler, Fransız komutanı buna teşvik ettiler.

27 Kasım 1919'da, aynı gün akşamı Agop Hırlakyan'ın evinde Fransızların şerefine balo düzenlenmişti. Hırlakyanlar Maraş Ermenileri içinde en nüfuzlu ailelerden biriydi. Fransız kültürünü benimsemiş olup, Katolik mezhebine mensup idiler. Sultan II. Abdülhamit'in müteahhitleğini yaptıklarından zengin olmuşlardı. Hırlakyanların evine misafir olan Yüzbaşı Andrea, Hırlakyan'ın torunları Helena ve Victor ile tanıştı, yemek sonrasında Helena'yı dansa davet etti. Ancak Helena; "Ne Fransız ne de Ermeni bayrağının bulunmadığı bir şehirde dans etmeyi sevmem" diye cevap vererek dans teklifini reddetti.⁴⁰ Yüzbaşı Andrea, Helena'nın isteği üzerine Maraş kalesindeki Türk bayrağının indirilmesini emretti.⁴¹

Yzb. Andrea'nin emriyle Maraş kalesindeki Türk bayrağının indirilmesini kaledeki Türk görevliler Maraş halkına duyurdular.⁴² Ertesi gün Cuma sabahı, Maraş halkı kale burcunda dalgalanmasına alışık oldukları Türk bayrağının yerinde olmadığını gördü. Ali Sezai Bey, Belediye Reisi Bekir Sıtkı ile Mutasarrıfa giderek durumu sordular. Mutasarrıf da Andrea'nin kendisine, Fransız kuvvetlerinin bulunduğu yerde başka devletin bayrağının dalgalanamayacağını, ancak hükümet binasına asılabileceğini söylediğini bildirdi.⁴³ Fransız işgal kuvvetleri yetkilileri Türk bayrağının kale burcundan indirilmesinin kendileri için doğuracağı tehlikenin farkında değildi. Türklerle Ermeniler arasında daha önce yaşanan olaylar nedeniyle durum gergindi.⁴⁴

⁴⁰ Stanley E. Kerr, a.g.e., sf. 71; "The 22 Days of Marash", *Armenian Review*, wol. 30 (winter 1977) sf. 390.

⁴¹ **Türk İstiklal Harbi**, IV. sf. 59.

⁴² Adil Bağdatlılar, a.g.e., s. 58.

⁴³ A. Sezai Kurtaran, "Türk İstiklâl Savaşında Maraş Milli Mücadelesine Dair Tarihçe", **Hizmet Gazetesi**, 15 Mayıs 1957, S 34-1813., tefrika No: 31.

⁴⁴ Daha önce Müslüman-Hristiyan çekişmeleri nedeniyle Maraş'ta olaylar meydana gelmişti. 1874 yılında, Maraş'ta Yoğumoğlu Mustafa isimli bir Türk İslamiyet'i terk edip Protestan mezhebine geçtiği için olaylar olmuştu. Bu kişi hapse atılmış ve Halep'e sürgün edilmiş oradan İstanbul'a geçmişti. İstanbul'da İngiliz büyükelçisi Layard'ın girişimleri sonucu serbest bırakılmıştı. Yıllar sonra memleketini özlediğinden 1880'de Maraş'a dönmüş Kayseri ve Adana yardımcı konsolosu Cooper'a başından gelenleri anlatmış, eski evinde kalabilmesi için Halep valisinden izin istenmişti. Ancak tatmin edici bir cevap alamayan Yoğumoğlu Mustafa bir süre Protestan Misyonerleri ile beraber kalmış sonra hayatı tehlikesi nedeniyle Maraş'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Bakınız: Musa Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara, 2013, s. 158.

Türklerle Maraş Ermenileri arasındaki gerilim yıllar öncesine dayanıyordu: 1895 yılında Zeytun Ermenilerinin isyan ederek Türklerden bazılarını öldürmeleri Maraş hakkında nefret duygularına sebep olmuştu⁴⁵

II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra bir Cuma günü Maraş'ta benzer olay yaşanmıştı. Hristiyanlara yeni haklar verilmesi hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Bu durum o zaman Halep vilayetine bağlı olan Maraş'ta başka sebeplerle birleşince olaylara neden oldu. Mutasarrıf Hayri Bey, Meşrutiyet'in getirdiği kardeşlik, eşitlik prensiplerini hissettirmek amacıyla, Maraş Ulu Cami'de hutbelerde okunan: "Allah'ım! Din düşmanlarını ve kâfirleri kahret" anlamına gelen Arapça duayı hatipten okumamasını istedi. Hristiyanları böyle dualarla kuşkulandırmaya gerek olmadığını, elden geldiğince, Müslümanların, Hristiyanlar derecesine yükseltilmesine çalışması gerektiğini ifade etti.⁴⁶

Ulu Cami'nin imamı verilen emre uyarak 24 Aralık 1909 günü Cuma hutbesinde anılan duayı okumadı. Mutasarrıfı yıpratmak için sebep arayan Meşrutiyet aleyhtarları, mutasarrıf aleyhinde kamuoyu oluşturmaya başladılar. Halktan bazı kişiler Ulu Camii hatibinden eski duayı okumaya devam etmesini istediler, aksi halde olacıklardan kendilerinin sorumlu olmayacağını ifade ettiler. 27 Aralık 1908 günü Ulu Camiye gelen Hafız Mustafa, ikinci namazından sonra camide bulunan yeşil sancağı alıp cemaatin eline vererek hükümet binasına yönlendirdi. Çarşı ve sokaklarda katılımlarla sayıları artan kalabalık: "Şeriat isteriz" naraları atmaya başladı, mutasarrıfın evini taşa tuttu, İstanbul'a telgraf çekip, akşam karanlığının bastırması üzerine dağıldılar.

Pazarcık kazasında halkın saldırması üzerine bazı memurlar Maraş'a kaçtı. Öldürüleceği endişesiyle Antep'e kaçmış olan Mutasarrıf Hayri Bey görevden alındı. Olaylardan sonraki hafta Cuma günü binlerce kişinin hutbeyi dinlemek için Ulu Cami'ye geldiğini gören askerî yetkililerin tavsiyesi üzerine cami imamı duayı eski usulde okuyarak olayların büyümesini önledi.⁴⁷

Zeytun Ermenileri'nin I. Dünya Savaşı'nda da isyan etmeleri nedeniyle hükümet Ermenileri zorunlu göçe tabi tutmuştu. Mondros Mütarekesi'nden sonra Maraş'a geri dönen Ermeniler, halka baskı ve zulüm yapmak, devletin

⁴⁵ Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı", s. 158. Dergiler, ankara.edu.tr/dergi-ler/19/1267/14571, pdf, ulaşım 10.03.2016.

⁴⁶ Nejla Güney, **Zoraki İttifak'tan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015; Besim Atalay, **Maraş Tarihi ve Coğrafyası**, Ukde, Kahramanmaraş, 2008, s. 178.

⁴⁷ Nejla Güney, **a.g.e.**, s. 180.

hâkimiyet sembolü Türk bayrağını indirtmek gibi hareketlere başladılar. Bu durum Maraş halkının isyan etmesine neden oldu.

Maraş kalesinden Türk bayrağının indirildiği akşamın ertesi günü Cuma namazında halk Ulu Cami' de namaz için toplanmıştı. Cemaat içinden bazıları bayrağın indirilmesinin hâkimiyetin kalmadığının bir delili olduğunu söylediler. Osmanîye'den Fransız kuvvetlerinin yanında gelen Türklerden Teğmen Kenan; İstanbul'da da bayrağın asılmadığını söylediyse de kimse dinlemedi.⁴⁸ Halk karışık duygular içinde camiye girdi. Ezan okunup sünnet kılındıktan sonra hatip hutbeye başlayıp: "Elhamdülillâh" der demez dışarıda: "Bayraksız namaz kılınmaz" sesleri duyuldu.⁴⁹ Bunun üzerine minberde bulunan Ulu Camii imamı Rıdvan Hoca halkın duygularına tercüman olarak: "cemaatin doğru söylediğini, hürriyeti elinden alınan bir milletin Cuma namazı kılmasının dinen uygun olmadığını" söyledi.⁵⁰

Bunun üzerine halk minberdeki sancağı alarak camiden dışarıya fırladı, yakındaki Maraş kalesine tırmanmaya başladı. Avluda beli bükülmüş bir ihtiyar: "Haydin babam din kavgasıdır bu" diyerek halkı teşvik etmeye çalışıyordu. Camiden çıkan cemaatin kaleye doğru hareket geçmesinin duyulması halkı galeyana getirmiş, Ermeniler korkudan evlerine kapanmıştı. Halk sarp yoldan kaleye doğru tırmanmaya başladı.⁵¹ Bu sırada Maraş Askerlik Şubesi yazı işleri müdürü Abdullah Bey bu hareketten vazgeçilmesini, Osmanlı Devleti'nin savaşta mağlup olduğu, Fransa Devleti'ne karşı durmanın mümkün olmadığı, işgal altında oldukları, çoluk çocuğun kanına girilmemesi yolunda sözler söyledi ise de kimse dinlemedi.⁵² Kaleye doğru gittikçe büyüyen kalabalık tekbir sesleri ile ortalığı çınlatıyordu. Kalenin kapıları Fransız kuvvetleri tarafından kapatılmıştı. Halk kale duvarını tırmanıp içeri girdi ve kapıları açtı. Fransız askerleri çarpışmayı göze alamayarak kaçmışlardı. Burçları ilk defa aşan onbaşı Osman Erşen Türk bayrağını kaleye dikti.⁵³

Maraş kalesinde dalgalanan Türk bayrağının indirilmesi hususu daha önce de gündeme gelmiş, Yüzbaşı Andrea Maraş'a gelişinin ilk gün Türk bayrağının asılmamasını istemişti. Ancak, Mutasarrıf Ata Bey: "Maraşlıların bay-

⁴⁸ Adil Bağdatlılar, a.g.e., sf. 60.

⁴⁹ Lütfi Oğuzcan, *Milli Mücadele Güney Bölgesinde Bayrak ve Bayrak Özlemi*, Mersin, 1966, sf. 13.

⁵⁰ Celal Çoğalan, a.g.e., sf. 26.

⁵¹ *Demokrasiye Hizmet Gazetesi*, 12 Şubat 1957, Stanley E. Kerr, a.g.e., sf. 71.

⁵² Yalçın Özalp, *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, Ankara, 1986, sf. 28; *Hizmet Gazetesi*, 12.2.1957.

⁵³ Hüsamettin Karadağ, a.g.e., sf. 16.

raklarına düşkün olduğu, zamansız bir hareketin büyük olaylar doğurabileceği, bu konunun ileride icabına bakılacağı” tarzında izahlarla işi geçiştirmişti.⁵⁴ Yüzbaşı Andrea Türk bayrağının indirilmesi fikrinden vazgeçmişti. Ancak Maraş ileri gelenlerinin toplantı davetine icabet etmemesini gurur meselesi yapması ve Ermeni Hırlakyan’ın genç torunu Helena’nın isteğine uyup Türk bayrağını indirtmesi duygularının esiri olduğunu göstermektedir. Yüzbaşı Andrea’nın psikolojisini bir Ermeni kaynağındaki şöyle anlatmaktadır: “Bir Fransız aşığı genç güzel Ermeni bayanın (Hırlakyan’ın torunu Helena’nın) isteklerini karşılamak için hayatına kastetmiştir.”⁵⁵

Fransız komutan Yüzbaşı Andrea’nın bu hareketine karşı Maraş halkının tepkilerinin yanında, halkın dinî inançları ile Cuma namazının kılınması şartlarına da bakmakta fayda vardır. Cuma namazının farz olmasının şartlarından biri de kişinin hür olmasıdır. Hür olmayan Müslüman’a Cuma namazı farz değildir, Cuma namazını eda etmenin yolu bağımsız olmaktan geçer. Cuma namazını kılmak için toplanmış olan cemaatin ve Maraş Ulu Cami imamı Rıdvan Hoca’nın bu hususu dile getirmesi üzerin halk harekete geçmiş, Türk bayrağını kale surlarına astıktan sonra namazlarını eda etmiştir. Bu hususta halkın millî ve dinî duyguları etkili olmuştur.⁵⁶

Ermeni kaynakları; Cuma günü kalenin üzerine Türk bayrağı yerine Fransız bayrağının dalgalandığını gören Maraş halkının Cuma namazını eda etmek için mescitlere toplandıklarında hocaların: “İslam bayrağı kalenin üzerine dikilmedikçe namazın kılınmasının mümkün olmadığını” belirttikleri, bunun üzerine halkın camilerden çıkıp kaleye tırmandıklarını, Fransız bayrağını yıkip yerine Türk bayrağını astıklarını daha sonra camilere dönüp sükûnet içinde namazlarını eda ettiklerini belirtir. Aynı kaynak, olay karşısında Yüzbaşı Andrea’nın ve Ermenilerin sessiz kaldığını, “Türklerin Fransa’nın yüzüne tükürdüğü” yazar. Fransızların bu olaydan sonra otoritelerinin kalmadığını, birkaç

⁵⁴ Adil Bağdatlılar, **a.g.e.**, sf. 57.

⁵⁵ “The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of the City Against Turkish Forces. Jan. Feb. 1920”, part I., **Armenian Review**, Vol. 30 (Winter 1977), sayfa: 390.

⁵⁶ Bu hususta halkımızın milli duyguları kuvvetlidir. O yıllarda halk üzerinde yazdığı şiirlerle büyük etki uyandıran Mehmet Emin Yurdakul’un şu dizeleri bunu göstermektedir:

“Türk evladı odur ki, yurdu olan toprağı

Ana ırzı bilerek yâd ayağı basturmaz

Bir yabancı bayrağı

Ezan sesi duyulan hiçbir yere asturmaz.” Bakınız: www.diyandergisi.com.

gün sonra Fransız komutan Yüzbaşı Andre'nin şehirden kaybolduklarını belirtir.⁵⁷ "Türklerde savaşa karşı hiçbir zaaf veya isteksizlik görülemediğini, bir Fransız aşığının genç ve güzel bir Ermeni bayanın isteği uğruna hayatına kas-tettiğini bunun çatışmaların başlangıcını oluşturduğunu" kaydeder.⁵⁸

Maraş'ta Fransız işgal kuvvetlerine karşı konulan bu tavır bütün Tür-kiye'yi etkilemiştir. Maraş'ta Fransızlara karşı kazanılan zafere misilleme ola-rak İstanbul 16 Mart 1920'de İngiliz, Fransız, İtalyan kuvvetlerince işgal edildi. Bu sadece Osmanlı Devleti için değil, tüm İslam âlemi için bir kara gün oldu. İslam dünyasının tek bağımsız devleti olan Osmanlı İmparatorluğu ve Hilafet esaret altına girmiş, bağımsız İslam ülkesi kalmamıştı. Bu durum mil-letimizi ve İslam dünyasını derinden etkilemişti. Bunun sonucudur ki, Kurtu-luş Savaşı tarihte en kısa sürede sonuçlanan bağımsızlık mücadelelerinden biri olmuştur. İslam dinine göre, ibadetlerin çoğunda yükümlülük sahibi olmak için özgür olma şartı vardır. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgalinden bir ay sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılışını, Hacı Bayram Cami-sinde eda edilen bir Cuma günü namazdan sonrasında gerçekleştirmesi anlam-lıdır. Hacı Bayram Camisinden Meclis'e tekbir ve salâvatlarla gidilmiştir. Ma-raş, Antep, Urfa halkı bayrağa gösterdiği saygı yanında, ülkeyi işgalden kur-tarmak için canı pahasına savaşmaktan geri kalmamıştır. Bu hususta arşiv bel-gesi bizi o günlere götürürken, ecdadımızın fedakârlığını anlatıyor:⁵⁹

Kuvayimilliyeye komutanlarından, Kilisli Aslan Bey Antep savunmasında savaştan ve ağır yaralanan, Maraşlı Hüseyin'in, son nefesini vermek üzerey-ken, koynunda taşıdığı nişanlısının bir tutam saçıyla beraber gömülmek iste-ğini söylemeye çalıştığını ancak bunu o anda anlayamadığını sonradan, şehi-dimizin cebinden çıkan mektubu okuyunca olaya vakıf olduğunu belirtiyor. Hüseyin'in ailesine ulaşamadığından mektubu, Ankara'da Müzeler Müdürlü-ğüne gönderiyor, oradan da bir şekilde Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Ta-rihi arşivine ulaşıyor. Şahadetinden sonra, Hüseyin'in koynundan çıkan nişan-

⁵⁷ Abraham H. Hartunian, **Neither to Laugh Nor to Weep: a Memoir of the Armenian Ge-nocide**, Translated from the Armenian by Vartan Hartunian, Beacon Press, Boston, 1968, sf. 130.

⁵⁸ **Armenian Review**, Vol. 30 (Winter 1977), s.390.

⁵⁹ 1986 yılında Milli Mücadele'de Maraş konulu doktora tezim için Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsünde araştırma yaparken arşivin tozlu belgeleri içinde sahibine ulaşma-mış bir mektupla karşılaştım. Ağzı açık bir zarf, biraz kabarıkça duruyordu. Merakla zarfı açtı-ğımda, kanlı bir mektup ve ona iliştirilmiş saç demeti ile karşılaştım. Şaşkınlık ve merak içinde, zarfın içinde yer alan Kilisli Aslan Bey'in notunu görünce irkildim. Yaşar Akbıyık.

lısının saçı sarılı, kanlı mektubunda, “Nişanlım Emo’ya Destan” başlığı altında yazdığı dizeler ve altında annesinin şehit Hüseyin’e vasiyeti vasiyet şöyledir:

NİŞANLIM EMO’YA DESTAN

Çanakkale harbine gittim ölmeden geldim.

Nişanlım Emo’yu evinde buldum.

Evlenmek için bir ay daha durdum.

Jandarma Artin’i60 evimde gördüm.

Artin jandarma kaldıkça evlenemezdim.

Ellik gavurunu bitirmedikçe köye dönemezdim.

Güzelim Emo sabret ne olur.

Allah’ın emri yerini bulur.

Maraş kurtulduktan sonra düğünümüz olur.

İşte o zaman seninle evleniriz güzelim Emo.

Ellik gavurunun mallarını yağmaya kalktık.

Arkama döndüm edeme61 baktım.

Edemin öldüğünü haber aldım.

Edemin hayfını almaya Antep’e gidiyorum harbe.

Konu komşularla hakkını helal eyle.

Emo ölürsem kimse ile evlenme.

Antep’ten gelinceye kadar yolumu bekle.

Kömür gözlü Emo’m sabret ne olur.

Allah’ın emri yerini bulur.

Kadir Mevla’m dönmeyi nasip et.

Emo şehit olursam mezarıma bir gül dik.

Beni ziyaret etsin hep bildik.

Emo’m yalnız bırakma beni, daima ziyaret et.

Diktiğin gülden başına bir gül dik.

Verdiğin saçı öper koklarım.

Antep’te gâvurları inşallah paklarım.

Ölürsem de ehemmiyeti yoktur.

⁶⁰ Fransızların Maraş’ı işgal etmelerinden sonra, Ermeni komitacılarından Artin, Türklerle evlenerek İslam dinine geçmiş olan Ermeni kızlarını zorla, Amerikan kolejine götürüyor, tehdit ve yıldırma ile Hristiyanlığa geri dönmelerini, Türklerden ayrılmalarını istiyordu. Artin, Karaküçük Hacı Mehmet oğlu, Hacı Mehmet ile evlenmiş ve Müslümanlığı seçmiş olan, bir Ermeni kadını da zorla Amerikan Kolejine götürmüştü ona da aynı tehditlerde bulunmuştu. Ermeni kadın kocasından ayrılmayı istememiş, Artin’in yaptığı işkence sonucu hayatını kaybetmişti. Bakınız; Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadelede Maraş**, Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 15.

⁶¹ Maraş yöresinde, büyük erkek kardeş, ağabey yerine kullanılmaktadır.

Saçını mezarımda da öper koklarım.

Oğlum Hüseyin,

*Dayın Rusya'da, baban Balkan, kardeşin Maraş harplerinde şehit oldu. Hüseyin bana bak! Son yongam sensin. Minareden ezan sesi kesilecekse, camilerin kandilleri sönecekse, sütüm sana haram olsun. Öl de köye gelme. Emo için merak etme. Harbi kazanır da dönersen Emo'ya kavuşursun. Harpten kaçır gelersen, inşallah Emo'yu mezarda görürsün. Haydi, yolun açık olsun oğlum!*⁶²

*Gerek Bayrak olayı gerekse Şehit Hüseyin'in mektubu bize halkımızın dinî ve millî değerlerinin yurt savunmasında önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Bunun en belirgin örneklerinden biri Maraş'ta yaşanmıştır. 21 Ocak 1920'de başlayıp 11 Şubat 1920'kadar 22 gün ve geceli gündüzlü devam eden amansız çarpışmalardan sonra mağrur Fransızlara karşı Maraş halkı galip gelmiştir. Eğer Fransızlar Maraş'ta başarılı olsalardı Kayseri-Sivas yönünde kuzeye doğru ilerleyeceklerdi. Fransızlar, Maraş çarpışmalarında en tehlikeli işleri Ermenilere yaptırırken onlara gıda maddesi vermiyorlardı. Maraş'tan geri çekileceklerini gizlice kendi askerlerine iletirken Ermenilere bu durumu duyurmadılar. Ermeni yazar, Ghovent Chorbajian Fransız kuvvetlerinin Maraş'tan çekilmesini şöyle anlatıyor.*⁶³

"İsteyerek veya istemeyerek şehri Türklere bırakıp ayrılan Fransızlar, Türkleri, Maraş'ı ve on beş binin üzerinde savunmasız Ermeni'yi oldukları yerde top ateşine tuttu. Arkalarından gelen Ermenilere engel olamalarına rağmen aç idik. Ölmek üzere olanlara ne ekmek verdiler nede dönüp baktılar. Sık sık Ermenileri kâh sağa kâh sola yittiler, ya da onları isyana teşvik ettiler. Ermenilerin feryatları bununla bitmiyordu. Yoğun kar yağışı ve soğuk havada felaket Ermeniler için sınıra dayanmıştı." Bir başka Ermeni kaynağı da şunları yazıyordu:

"12 Şubat 1920 Perşembe: Sabah erkenden on bin asker yaklaşık on üç bin kişi Belpınar'a doğru harekete geçti. Rüzgâr bir parça kesilmişti. Hava iyi sayılırdı. İslâhiye'ye varıncaya kadar havanın bu şekilde sürecğini ümit ediyorduk. Fakat öyle görünüyordu ki. Allah soluklanmamıza

⁶² Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, belge No: 26/3746. Belgenin fotokopisi için bakınız; Yaşar Akbıyık, **Millî Mücadelede Maraş**, Ankara, 1999, s. 300, 439.

⁶³ G. Chorbajian, 1894 yılında Maraş'ta doğdu. Adana'da Fransız okulunda okudu. 1915'te askere alındı. 1916 yılında subay olarak görev yaptığı Baalbek askerî kampına gönderildi. 1919 yılının sonuna doğru Fransız kuvvetleri ile Maraş'a döndü. **Armenian Review**, vol. 31, Apr, 1979, sf. 402.

bile müsaade etmeyecekti. Hava öğleye doğru yeniden soğudu. Dondurucu soğuk yeniden başlamıştı. Akşam geç vakitte yaklaşık saat yedide Belpınar'a vardık. Belpınar'da çektiğimiz sıkıntılar Türkoğlu'nda karşılaştığımızdan daha fazla idi. Burada köyün sürüsü bulunamamıştı. Açlığımızı gidermek için tuzsuz ekmezsiz de olsa hiç et bulamamıştık. Hatta (ısınmak için) odun bile yoktu. Biraz ısınmak ve ateş yakmak da böylece imkânsız olmuştu. Gece 8'e doğru yağmaya başlayan yoğun kar durumu daha da kötüleştirdi. Yahudilerin güçlü tanrısı, açlıklarını yatıştırmak için onlara kudret helvası göndermişti. Bize ise yememiz için bol bol beyaz saf, iki arşın kalınlığında kar indiriyordu. Böylece Türklerden kaçıp kurtulanlar donarak ölsün... Kar da yeterli gelmemişti. Doğudan ve batıdan kuzeyden ve güneyden esen rüzgârlar da bedenlerimizi biçiyordu. Rüzgâr böyle esince kar dört bir yandan saldırıyordu. Gece boyunca barınacak yer bulamamış halde açıkta kara karşı mücadele etmeye mahkûmduk. Fransız askerlerinin bir kısmı köyün küçük kulübelerine sığınmış, diğerleri de çadırlarında keyif çatıyordu. Alçaklar! Beyaz bisküvi ile et suyu yiyip, şarap ve çaylarını da yudumladıktan sonra zevkle bizim perişan halimizi seyrettiler. Felaket artık sınırına dayanmıştı. Açlık, soğuk ve kardan perişan olmuş kadınlar, gelinler, ufak çocuklar, bebekler, erkekler kısaca her yaştan ve cinsten talihsiz insanların kalpleri parçalayan feryatları göğün yedi katına ulaştı. Bizim için hiçbir yerde yardım umudu kalmamıştı. Tanrı sağırlaşmış bizi duymuyordu. Körleşmiş bizi görmüyordu. Kesinlikle Müslümanların Allah'ı olmuştu.⁶⁴

Bu hikâye burada bitmiyor, Ermeniler itirafa devam ediyordu: 13 Şubat 1920 Cuma günü Belpınar dağlarında yüzlerce ölü bırakarak sabah erkenden İslahiye yolunu tuttuk. Kar kalınlığı 1 metreyi geçtiği için yollar geçilmez olmuştu. Hatta yolun nerede olduğu bile seçilemiyordu. Kar o kadar yoğun yağıyordu ki bir adım önümüzü görmek mümkün değildi. Önce yolu temizlemek gerekiyordu. Böylece kervan yoluna devam edebilirdi. Birkaç Fransız atlısı yanlarına çok sayıda Ermeni gencini de alarak yolu açmak için teşebbüste bulundu. Ama bu yoldan sadece tek bir insan geçebilirdi. Bu sebeple Fransızlar Ermenileri sağa ya da sola iterek karın üstüne düşürüyorlardı. Bu yolu güçlüklerle Ermeniler açmasına rağmen onlar kullandı. Ermeniler soğuk ve açlıktan bitmiş halde ölümü arıyordu. Askerlerin bu hareketi onların istediklerini kolaylaştırıyordu. Karın üstüne düşenler bir daha kalkmak için gayret etmiyor, oracıkta sessizce uyuyup kalıyordu.

⁶⁴ "The 22 Days of Marash...", **Armenian Review**, vol. 31. (Apr. 1979) msf. 415.

Biz ilerledikçe kar da gittikçe yükseliyordu. Rüzgâr ve fırtınanın durmadan artması sebebi ile ölü sayısı da kabarıyordu. Belpınar'da İslâhiye'ye varacağımız umuduyla canımızı dişimize takıp yolculuğun bütün zorluklarına rağmen inatla ilerliyorduk. Öğle olmuştu. Biz hala dağlık bir arazide karlar içinde zorlukla yürüyorduk. İslâhiye nerede? Ne tarafa düşüyor? Bunu kimse bilmiyordu. Batıyı doğudan ayırmak neredeyse imkânsız hale gelmişti. Yolun açılması için Ermenilerin önünden giden atlılar yolu kaybetti. Oysa Ermeniler bu bölgeyi onlardan daha iyi tanırdı. Fakat mağrur ve kibirli Fransızların bizi dinlemeye niyetleri yoktu. Bu şekilde Ermeniler atlıların emrine göre hareket etmek zorundaydı. İkinci olmasına rağmen görünürde bir tek köy bile yoktu. 8 saattir aç ve yorgun yürüyorduk. Soğuktan donarak ölmek istemediğimiz için biran durup dinlenmeyi bile düşünmüyorduk. Yolumuzu kaybettiğimize dair çıkan söylentiler kervanda yayılınca Ermenilerin pek çoğu kendini karların üzerine atıp oracıkta derin ve sakin bir uykuya daldı. Her adımda bir ölü ile karşılaşılırdık. Kayıplarımız gittikçe artıyordu. Yolun sağında ya da solunda donarak ölmüş kadın, erkek, genç yaşlı Ermenilerin cesetleri uzanıyordu.⁶⁵

Askerlerden donarak ölen çok azdı. Onların da büyük çoğunluğunu hayatlarında bu kadar soğukla karşılaşmamış kara derili Senegalli askerler oluşturuyordu, bunların pek çoğu karı hayatında ilk defa görüyordu.

Öğleden sonra saat 4'de Zincirli köyüne vardık. Askerler hiç duraklamadan İslâhiye'ye doğru devam ettiler. Bu köyün ilerisindeki yol bakımlıydı. Ama kardan geçmek oldukça zordu. Bitkin haldeki Ermenilerden birkaçı biraz soluklanmak için geceyi bu köyde geçirmeye karar verdi, öbür gün onlar da İslâhiye'ye geldiler. Kervandakilerin büyük bölümü bir saat içinde İslâhiye de olacaklarını düşünerek yola devam etmişti. Bir saat iki saat yürüdük ama hala İslâhiye'ye varamamıştık. Ermenilerin çoğunluğu Zincirli köyünde kalmadıklarına pişman olmuştu. Sanki yol kasten uzuyordu. Kayıplarımızın sayısı artmış, kervandaki Ermenilerin üzerinde bir umutsuzluk havası esmeye başlamıştı. Yolda iken hava yine kararmamıştı. Önümüzde yürüyen Ermeni neşe ile "Oh ışık ışık" diye haykırmaya başladı. Gerçekten de ışık görünmüştü... Kolomb'un tayfaları Amerika'yı gördükleri zaman nasıl "kara!...kara" diye bağırırsa işte Fransızlar da "ışık ışık" diye nara atıyordu. Çünkü bu ışık hayat kaynağımız olmuştu. Bu haber umutsuz halkı yeniden canlandırmıştı. Birkaç dakika sonra bir tren düdüğü donmuş kulaklarımızı yalayıp geçti. Ermeniler son enerjilerini de toplayarak ışığa doğru ilerlediler. Böylece saat 8'den 12'ye kadar kervan İslâhiye'ye varmak için boğuşup durmuştu. Bu yolculuk sıra-

⁶⁵ A.g.e., s. 416.

sında Ermeniler binin üzerinde kayıp vermiş iki bin Ermeni de sağ-salim İslâhiye'ye varmıştı. Askerlerden iki yüz kadarı yolda donarak öldü. İslâhiye'ye varılmıştı. İslâhiye'de askerler kendileri için özel olarak ayrılmış evlere yerleşti. Fakat Ermenileri hiç düşünen yoktu. Bu sebeple Ermeniler bulabildikleri evlere sığınmak zorundaydı, öbür günde gruplar halinde Adana yolunu tuttular. Tahminen bu olay Fransızlara yüzden fazlası Amerikalı Ermeni gönüllüsü olmak üzere sekiz yüz Fransız askerine mal olmuştu. Bunlar arasında subaylar da bulunuyordu. Fransızlar ayrıca Maraş'tan çekilmeden önce Amerikan Hastanesinde yüzeli kadar yaralı asker bırakmıştı.

Maraş'ta yirmi iki gün süren çatışmalar Türklerden iki bin kişinin ölümüne sebep olmuştu. Bizim kaybımız bu rakamla karşılaştırılınca çok oransızdı. Eğer bu felaketten kurtulanlar sekiz bin kadar ise, şehirde ve çevresindeki köylerde ve şehir merkezinde ölen Ermeni sayısı on sekiz bine ulaşır. Yine kaybeden biz olduk. Maddi kaybımızı hesaplamak imkânsızdı. Çünkü şehrin dörtte üçü yanmış geriye kalan bölümü ise top atışı sebebi ile harabeye dönmüştü. Kısaca Maraş bugün yerle bir edilmiş durumda idi.”⁶⁶

Maraş'ta başarısız olup İslâhiye'ye zorlukla çekilen Fransız kuvvetleri peşlerine düşen Ermenilere yardımda bulunmadılar. Artık Fransızların Ermenilere ihtiyaçları kalmamıştı. Ermeniler Fransızlar için bir piyon durumundaydı. Bunu, Maraş Ermeni millî birliği başkanı Aram Bağdikian şöyle itiraf ediyordu: “Ermeniler Doğu Kilikya Fransızlar ve Kemalistler arasında oynanan oyunda bir piyon idi, Maraş iki güç arasındaki çarpışmanın kurbanı idi... Ermeniler Kilikya bölgesinde Fransız ve İngiliz rekabetinden ve Ermenilere dayalı politikalarından yeterli tecrübeyi edinmişlerdir. Kuzey Suriye ve Kilikya'daki kazançları Ermenilerin kaderiyle birleştirilmiştir.”⁶⁷

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Fransızların Maraş macerası Yüzbaşı Andre'nin Ermeni kızı Helen'a ile dans edebilmek uğruna Maraş kalesinden Türk bayrağını indirmesi halkın ayaklanmasına neden oldu; bu hareket Fransa için büyük bir hezimetin yolunu açtı. Fransızlar şehir savunmasını Maraş'ta Türklerden öğrendiler denilebilir. Almanlar İkinci Dünya Savaşı'nda Paris'i işgal edince Maraş halkının gösterdiği kahramanlığını örnek alıp ondan öğrendikleri taktikleri uyguladılar.

Fransızlar Maraş'tan çekildikten sonra Ermeniler Türklerin merhametine sığındı. Bütün Ermeniler, savaşta Türklere karşı silâh kullanmış olanlar bile

⁶⁶ A.g.e., s. 417.

⁶⁷ “The 22 Days of Maraş...”, *Armenian Review*, vol. 31 (Winter, 1977) sf. 392.

Türk Hükümeti'nin korunması altına alındılar. Bunu Ermenilerin kendi imzaları ile belgelemek mümkündür. Maraş Mutasarrıf Vekili İrfan Bey'e Ermeni liderlerin imzalarını taşıyan ⁶⁸ bir dilekçe verildi. Dilekçede şöyle deniliyordu:

“Asırlardan beri her türlü hakla şu topraklarda kendileriyle birlikte mesut bir hayat geçirdiğimiz Türklerle iftiralar yüzünden meydana gelen anlaşmazlık iki halk arasında çeşitli mücadeleleri doğurdu. Bu herkesi üzmele beraber, tâbii olmakla şeref duyduğumuz padişahımıza bağlılığımızı ve bu topraklarda Türklerle birlikte sonsuza kadar yaşamak ve ölmek azmimizi kırmadı. Buradaki Amerikalıların da şahit oldukları gibi hiçbir kuvvetin tesiri altında kalmadan vatanımızın selamet ve saadeti için Türklerle birlikte yaşamak hususundaki arzumuzun dikkate alınarak aradaki ihtilafın giderilmesini barışın iadesini ve milletimiz hakkında şefkat gösterilmesini arz ederiz.”⁶⁹ Ermeni ileri gelenlerinden Protestan reisi Abraham Badvil, Katolik Ser Piskoposu Avedis ve Haçator Mustafa Kemal Paşa'ya çektikleri telgrafta, Fransızların geri çekilmesini takiben kendilerinin muhafazaya alınarak hayatlarının temin edildiği belirtiyor ve teşekkür ediyorlardı. ⁷⁰

Maraş Ermenileri tarafından TBMM'ye çekilen telgrafta meclisin toplanması tebrik edildikten sonra şöyle denilmekteydi: “Türk milletinin merhameti sayesinde yaşamaya başlayan biz Maraş Ermenileri evvela padişahımız hazretlerine uzun ömür temenni ederiz. İkinci olarak; vatana canını feda eden Kuvayimillîye'nin başkanlığında bulunan sizlere bağlılığımızı arz ederiz. Üçüncü olarak; Asırlardan beri şerefli Osmanlı Bayrağı altında birlikte yaşamakta olduğumuz necip Türk vatandaşlarımıza kalpten samimi teşekkürlerimizi beyan ederiz. Bu zamana kadar olduğu gibi bundan sonra da can mal ve namusumuzun muhafazası yolunda merhamet ve şefkatinizi istirham eder, yüce meclise Allah'tan muvaffakiyetler temenni ederiz.”⁷¹

⁶⁸ Dilekçe, Ermeni Katolik mürâhhası Serpiskopos Avedis, Haçator Vartebet, Protestan Reisi Abraham, Abraham Sarrafyan, Krikor Sadaryan, Agop Kılıçyan, Bedros Deragop, Daçar Dakisyan, Yamukyan Leon, Muratyan Ohannes, Kitapçıyan Krikor, Murciyan, Şükrü Akarbiyan, adlı Ermenilerin imzaları bulunuyordu.

⁶⁹ ATASE, Arşiv No: 5/1774, dos. 6, fih. 77, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 13 Nisan 1336, num: 21.

⁷⁰ ATASE, Arşivi, dos. 1336/13-3. fih. 70.

⁷¹ **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 5 Mayıs 1336, num. 27.

Maraş Mutasarrıflığına verilen bu maruzatta imzası olanlardan Ermeni Protestan Ruhani Reisi Abraham Hartunian eserinde Ermenilerin Türkler tarafından teslim alınışını anlatırken şöyle diyor: “Şövalye Fransa o müthiş gücü ile bizi korurken katledildik. Onlar çekip gidince Türkler bize acıdılar.”⁷²

Ermenilerin kendi ifadelerinden verdiğimiz bu bilgiler Fransız işgal kuvvetleri Maraş'tan çekildikten sonra Türklerin onları affettiklerini göstermektedir. III. Kolordu Kumandanı Albay Selahattin Harbiye Nezareti'ne verdiği bilgide; Türklerin can mal ve namusunu muhafaza ettiğini Fransızların çekilmesinden sonra katliam yapılmadığını, Amerikalıların ve Ermenilerin şahitliği ile ortaya çıktığını bu hususun Amerikan Kızılhaç Heyeti'nden sorulabileceğini, Ermenilerin Türklerden fazla kayıp vermelerinin sebebinin onların saldırıda bulunmuş olmalarından ileri geldiğini belirtti.⁷³ Albay Selahattin Bey'in yaptırdığı araştırma sonucunda Fransızların çekilmesinden sonra Ermenilerden hiçbir kimsenin zarar görmediği anlaşıldı.⁷⁴

Maraş'ta görevli Amerikalı bir doktorun Antep'teki vatandaşı Doktor Menril'e yazdığı bir mektupta verdiği bilgiler katliam yapılmadığını doğrulamaktadır. Ermenilerden on bin kişinin öldüğüne dair iddiaların hayali olduğu, Maraş Mutasarrıfının kendilerine çok iyi davrandığını, meydana gelen hasardan dolayı Fransızların sorgulanması gerektiği, Ermenilerin de kabahatlerinin olduğu belirtilen mektupta, Fransızlar gittikten sonra durumun daha kötü olması beklenirken aksine onların şehri terk etmesinin Ermeniler için hayırlı olduğu belirtilmekteydi. Fransız kuvvetlerinin Maraş yenilgisi ve ağır kış şartlarında geri çekilişi hususunda bir Fransız subayı *La Matin* gazetesine verdiği demeçte şunları ifade etmiştir: “Bu Rusya geri çekilişinin bir safhası oldu.”⁷⁵

Fransızların Maraş'taki yenilgisi domino taşı etkisi yarattı, Urfa ve Antep halkının katılımıyla Fransızlara karşı büyük bir direniş başladı. Bölgede tutunamayan Fransa'nın bir Ermeni kızının isteği üzerine Türk bayrağını indirmesi üzerine Anadolu macerası hüsrarla sonuçlandı. 21 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile Fransa bölgeden geri çekilmiş bölge huzura ermişti. Ankara Antlaşması'ndan sonra, Fransız ulusal meclisinde Ermenilerin güvenliğine ilişkin bazı milletvekillerinin konuşması üzerine Başbakan Briand söylemiştir:

⁷² Abraham H. Hartunian, **a.g.e.**, s. 148-149.

⁷³ **ATASE**, Arşiv No: 1/1, kıl. 43. dos. 167, fih. 774.

⁷⁴ **ATASE**, Arşiv No: 1/1, kıl. 43, dos. 167, fih. 774.

⁷⁵ Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s.124.

“Korkulduğu şekilde olaylar gelişeydi belki Fransa üç yüz bin asker gönderilmesi gerekli bir sefere girişecekti. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının azınlıkların korunması meselesiyle bizzat ve dolaysız şekilde ilgilendiklerini söylemezsem hak yemiş olurum. Öyle ki işgalimizin sona erdiği ilk bölgelerdeki Ermenileri tamamen korunduklarını kendileri söylediler. Ankara Meclisi genç, gayretli, vatanperver, ateşlidir ve bağımsızlık düşüncesine sahiptir; onun yerinde sizde de böyle bir düşünce pek tabii olurdu. Bu nedenle ülkesi içinde bazı askerî görüşmelerle geleceğini tehlikeye atmak istemedi ve Hristiyanların korunması için jandarma teşkilatı düşüncesi yerine bir çeşit manevi kontrol kondu. Bu kontrolde maddi imkânlardan yoksun değildir ve Fransa Türklerden kesin teminat almıştır.”⁷⁶ Fransa başbakanının bu beyanatı her şeyi ortaya koymaktadır.

Fransızlar, 12 Şubat 1920’de iki yüz kayıp vererek üç yüz yaralı ile, yolda açlık, yorgunluk ve soğuktan ölmüş iki bin Ermeni’nin cesetlerini bırakarak geri çekildi. Bir Fransız subayının, genç bir Ermeni kızı ile dans edebilmek için Türk bayrağını Maraş kalesinden bindirmesi ile başlayan savaşta Maraş mağlubiyeti Fransa için Napolyon Bonapart’ın 1812’de Moskova önlerinde yaşadığı hezimetin bir benzeri oldu. Fransız misyoner Materno Mure’nin dediği gibi: “Kendisinden bin defa daha güçlü rakibinin kaçtığını gören horozun ötmeye hakkı vardır.”⁷⁷

Fransızlar da yardım perdesi altında Maraş'a geri dönmeyi planlıyorlardı. Fransızların bu girişimi İstanbul hükümetinin talebi üzerine olmuştu. Dâhiliye Nezareti Maraş ahalisinin ve bilhassa şehirde kalmış olan 8000 Ermeni’nin sefaletini dile getirerek Fransız Generali Doko’dan iâşe yardımı istemişti. Bunun üzerine General Doko Maraş ahalisinin bir kısmının Ermenileri öldürme hareketinde bulunduğu bilmesine rağmen yardım edeceklerini, ancak bunun için teminat verilmesi gerektiğini ifade edip yardım için bazı şartlar ileri sürdü. Bu gelişme üzerine bölgeden sorumlu olan, III. Kordolu Kumandanı Albay Selahattin, mevcut şartlarda Fransızların Maraş'a gelmesinin Maraş Mutasarrıflığınca uygun görülmediğini, halkın Urfa ve Birecik olayları sebebiyle galeyanının arttığını, böyle bir teklifin ne kumandan ne de Mutasarrıflıkça yapılamayacağını, eğer mesele yiyecek yardımı ise silâhlı askere lüzum olmayacağını, Ermenilere zulüm yapıldığı iddiasına karşı tarafsız milletlerden bir heyetle Amerika tarafından inceleme yapılabileceğini, halkın

⁷⁶ Yahya Akyüz, a.g.e., s.152.

⁷⁷ Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezi yayınları Ankara, 2015, s. XIII.

kendi silâhı ile savunduğu kendi hak ve menfaatini ne sebeple bırakacağı anlatılmadan ve bir meclis tarafından tebligat yapılmadan böyle bir hareketin uygun olmayacağını Heyeti Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi ve görüşünü sordu.⁷⁸

Mustafa Kemal, şartlar değişmedikçe Fransızların Maraş'a tekrar gelmesinin uygun olmadığını, Fransızları Maraş'a davet etmenin yersiz bir fedakârlık olacağını, böyle bir hareketle milletin hakarete uğramasının kabul edilmiş olunacağını, millettten böyle bir durumu kabullenmesinin istenemeyeceğini beyan etti ve şu görüşleri savundu: “Bundan başka Birecik ve Urfa'da Fransız topları Türk köylerini tahrip Fransız kurşunları masum İslam ahalisini katlederken, daha Maraş'taki yangınlar sönmemişken, kendi davetimiz ile Fransız kuvvetlerini Maraş'ta tutmak ve sefaletle terk edildiği iddia edilen Ermenilerin hayatlarının kurtarılması için Fransızlardan iâşe dilenmiş rolü oynamak mantıksız ve vicdansız bir harektettir.”⁷⁹ Bu görüş üzerine Fransızların Maraş'a tekrar dönmeleri konusu kapanmıştır.

Maraş'ta kazanılan zaferi, 10 Nisan 1920'de Urfa'nın kurtuluş takip etti. 21 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalandıktan sonra 21 Aralık 1921'de Gaziantep, 5 Ocak 1922'de Adana düşman işgalinden kurtuldu. Ankara Antlaşması'nın tartışıldığı sırada, Fransa Başbakanı Briand, Fransa Milli Meclisi'nin, dağ başındaki haydutlarla antlaşma yaptığı eleştirisi alması üzerine, yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

“Dağ başındaki haydutlar diye adlandırdığınız Mustafa Kemal ve onun bütün askerleri burada olsalardı, onların heykellerini dikerdik. Böylesine kahraman bir milletle antlaşma imzalamaktan gurur duyuyorum.”⁸⁰

KAYNAKÇA

ABADİE, **Türk Verdünü Gaziayntap**, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1339.

AKBIYIK, Yaşar, **Osmanlıdan Türkiye'ye Tarih Toplum ve Siyaset**, Ankara, 2012.

AKBIYIK, Yaşar, “Asırların Dostluğundan İhanete Ermeniler”, **Ermeni Meselesi Özel sayısı I. Yeni Türkiye**, Eylül-Aralık 2014, Y 20, S 60, sf.83.

⁷⁸ **ATASE**, Atatürk Arşivi, dos. 1336/13-3, fih. 63-20,21.

⁷⁹ **ATASE**, Atatürk Arşivi, dos. 1336/13-3, fih. 63-6.

⁸⁰ Yaşar Akbıyık, **Geçmişten Geleceğe Türkiye**, İstanbul, 2010, s. 256.

AKBIYIK, Yaşar, **Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara, 2015.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, T.T.K. Yay., Ankara, 1975.

BAĞDATLILAR, Adil UZUNOLUK, **İstiklal Harbinde Kahramanmaraş**, Toker Matbaası, 1974.

CRISS, Nur Bilge, “Müttefik İşgali Altındaki İstanbul’dan Bir Kesit: 1918-1920 Yıllarında İngiliz-Fransız Rekabeti ve İdari Sorunlar”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Yıl 1990, S 1.

ÇOĞALAN, Celal & KURTARAN, Halit, **Her Yönü İle Maraş**, İstanbul, 1969.

ÇOĞALAN, Celal & SERTOĞLU, Murat, **Tercüman Gazetesi**, 27 Mart 1970.

Demokrasiye Hizmet Gazetesi, 12 Şubat 1957.

EFENDİYEVA, Zeki, “Güney Anadolu’da Fransız İşgaline Karşı Türk Ulusunun Savaşı”, Çev. Olcay Çankaya, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 36, sf. 86.

EVREN, Gürbüz, “Gizli Belgelerde Fransa’nın Ermeni Politikası”, **Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı II**, Eylül-Aralık, Yıl 20, S 61.

GAILLARD, Gaston, **Les Turces at L’Europe**, Paris, 1920.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi

GÜNAY, Nejla, **Zoraki İttifak’tan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015,

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 13 Nisan 1336, num: 21.

Hadisat Gazetesi, 9 Şubat 1919.

HARTUNIAN, Abraham H., **Neither to Laugh nor to Weep: a Memoir of the Armenian Genocide**, Translated from the Armenian by Vartan Hartunian, Boston, 1968.

İrade-i Milliye Gazetesi, 23 Şubat 1336, nurn. 26.

- İslam Ansiklopedisi**, C III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1977, s.139.
- KARADAĞ, Hüsamettin, **İstiklal Savaşında Maraş**, Mersin, 1943.
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, C 2, Türkiye yayınevi, İstanbul, 1969.
- KINROSS, Lord, **Osmanlı Devletinin Yükselişi ve Çöküşü**, çeviren Meral Gaspıralı, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2009.
- KURAT, Yuluğ Tekin, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara 1976.
- KURTARAN, A. Sezai, "Türk İstiklal savaşında Maraş Milli Mücadelesine Dair Tarihçe", **Hizmet Gazetesi**, 15 Mayıs 1957, tefrika No: 31.
- OĞUZCAN, Lütfi, **Milli Mücadele Güney Bölgesinde Bayrak ve Bayrak Özlemi**, Mersin, 1966.
- ÖZALP, Yalçın, "Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz", **Hizmet Gazetesi**, Ankara, 1986, 12.2.1957, sf. 28.
- ÖZALP Yalçın, **Mustafa Kemal ve Milli Mücadelenin İlk Zaferi**, Ank., 1984.
- POTEMKİN, Viladimir, **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, C I, çev. Atilla Tokatlı, May Yayınları, İstanbul, 1977.
- SAGAY, Reşat, **XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletler Arası Önemli Meseleler**, Türkiye İş Bankası Yay., İst., 1972.
- SERTÇELİK, Seyit, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No:131, Ankara, 2009.
- SONYEL, Selahi R., "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", **Bellekten**, C XII, s. 150.
- SÜSLÜ, Azmi, "Osmanlı İmparatorluğunu Paylaşma Projeleri 1807- 1812" **Bellekten**, C XLVII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.745.
- ŞAŞMAZ, Musa, **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara, 2013.

Tercüman Gazetesi, 24 Mart 1970, S 3030.

TOROS, Taha, "Mesnil'in Türkiye Anıları", **Milliyet Gazetesi**, 21 Ocak 1972.

Türk İstiklâl Harbi, **Güney Cephesi**, , IV. Cilt, Gn. Kur. yay., Ankara, 1966.

"The 22 Days of Marash: Papers on teh Defence of the City Againts Turkish Forces, Jan-Feb. 1920", **Armenian Review**, wol. 30 (winter 1977).

"The 22 Days of Marash: Papers on the Defenseof the City Against Turkish Forces. Jan. Feb. 1920", part, I., **Armenian Review**, Vol. 30 (Winter 1977) sayfa: 390.

VEOU, Paul, **Kilikya Faciaları**, çeviren Reşat Gögen, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı basılmamış daktilo metni.

www.diyanetdergisi.com

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE TEMSİLLER: ERMENİSTAN'DAN BİR BAKIŞ*

Mehmet KARASU** - Ezgi MEHMETOĞLU***
Feyzan TUZKAYA**** - Melek GÖREGENLİ*****

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda, Ermenistan'da yaşayan gençlerin ve bir grup STK çalışanının algı ve değerlendirmelerini sosyal psikolojik bir yaklaşımla incelemektir. Bu amaçla, alan araştırması yöntemi kullanılarak Ermenistan'da bir çalışma gerçekleştirilmiş, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde atılacak adımlara yönelik talepler ve görüşler; bu ilişkilerin nasıl temsil edildiği; 1993'te kapatılan Türkiye-Ermenistan sınırına ve genel olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair algı ve tutumlar araştırılmıştır. Araştırmada genel olarak çatışma çözümleme süreçleri konusundaki sosyal psikolojik teoriler temel alınmıştır (Bar-Tal, 2007; Bilali, Tropp ve Dasgusta, 2012; Tajfel, 1982). Ayrıca, Türkiye ve Ermenistan halkının, sivil toplum kuruluşlarının, politikacıların ve gençlerin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için neler yapabileceğine ilişkin görüşler de öğrenilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Ermenistan'ın iki şehrinde 109 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler ve bilişsel haritalama yöntemi kullanılarak bir alan araştırması yapılmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi ve bilişsel haritaların çözümlenmesi yöntemleriyle incelenmiştir. Sonuçlara göre, araştırma örneklemini oluşturan Ermeni üniversite öğrencileri ve STK çalışanlarının müzakerelere, iletişime, temasa dair güçlü motivasyonlar barındırdığı gözlenmiştir. Katılımcılar, STK çalışanlarının, halkın ve bilhassa gençlerin, ilişkilerin iyileşmesi yönünde iletişim kurmaları gerektiğini düşünmektedirler. İki toplum arasındaki sorunların çözülmesi için işbirliği yapma, dostça ilişkiler kurma yönünde beklenti ve taleplerin sıkça dile getirildiği görülmüştür. Türkiye-Ermenistan sınırının açılması, iki toplum ve devlet arasındaki gerilimin azalması, dostça ilişkilerin yeniden tesis edilmesi, ilişkilerin normalleşmesine

* Bu çalışmada, Hrant Dink Vakfı seyahat fonuyla, ilk üç yazarın Ermenistan'da gerçekleştirdikleri araştırmanın bulguları özetlenmiştir. Hrant Dink Vakfı'na desteklerinden dolayı teşekkür ederiz.

** Arş. Gör. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, mkarasu89@gmail.com

*** Arş. Gör. Ege Üniversitesi, ezgi.mehmetoglu@ege.edu.tr

**** Arş. Gör. Ege Üniversitesi, feyzan.tuzkaya@ege.edu.tr

***** Prof. Dr. Ege Üniversitesi, melek.goregenli@ege.edu.tr

katkı sağlaması gibi gerekçelerle talep edilmiştir. Ayrıca katılımcılar özellikle Türkiye'deki politikacılar­dan Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi yönünde gözle görülür biçimde daha fazla adım ve çaba beklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Ermeni Meselesi, Sosyal Temsiller, Normalleşme, Bilişsel Haritalama.

TURKEY-ARMENIA RELATIONS AND REPRESENTATIONS: AN OVERVIEW FROM ARMENIA

ABSTRACT

The aim of this study is to examine, with the perspective of social psychology, perception and evaluations of young people living in Armenia and members of NGOs regarding the issue of relations between Turkey and Armenia. With this aim, a field study was conducted in Armenia. In this research, demands and opinions on actions to be taken in the process of normalization of Turkey-Armenia relations, how these relations are represented, and perception on and attitudes towards Turkey-Armenia border, which was closed in 1993, and Turkey-Armenia relations were investigated. This study was based on social psychological theories about conflict resolution process (Bar-Tal, 2007; Bilali et.al., 2012; Tajfel, 1982). Also, it is attempted to reveal opinions on what could be done by people, NGOs, politicians and young people in Turkey and Armenia for normalization of Turkey-Armenia relations. With this aim, a field study was conducted including semi-structured interview and cognitive mapping methods with 109 participants in two cities of Armenia. The data were analyzed through content analysis and analysis of cognitive maps. According to results, regarding negotiations, communication and contact, there was a strong motivation of participants of the research; i.e., Armenian university students and NGO members. Participants thought that NGO members, community and especially young people should make contact with each other to improve relations. It was observed that cooperation in order to solve the problems between two countries, expectations of and demand on establishing friendly relations were frequently mentioned. Opening of Turkey-Armenia border was demanded with the reasons such as decrease in tension between people and governments of two countries, re-establishment of friendly relations, and contribution to normalization of relations. In addition, participants apparently expected more endeavor and attempt from Turkish politicians in order to improve Turkey-Armenia relations.

Key Words: Turkey-Armenia Relations, Armenian Question, Social Representations, Normalization, Cognitive Mapping.

Türkiye-Ermenistan arasındaki çatışmalı ilişkinin kökleri Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu süreç kimi zaman sessizlikle, kimi zaman terör eylemleriyle, kimi zaman da normalleşme motivasyonlarıyla 100 yılı aşkın bir süredir devam etmektedir. Özellikle 1990'lardan itibaren artma eğiliminde olan sivil ve siyasi girişimler, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini farklı açılardan etkilemeye devam etmektedir. Söz gelimi Agos gazetesinin kurulması, çeşitli vakıf ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri -araştırmalar, değişim programları, burslar, seyahat fonları yoluyla- ve Dünya Kupası aracılığıyla başlayan 'futbol diplomasi'si Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi yönünde son dönemin önemli kilometre taşları olarak değerlendirilebilir. Öte yandan çatışmalı ilişkilerin doğası gereği pek çok gerilim, aksaklık ve sorun da olabilmektedir. Örneğin Türkiye-Ermenistan sınırı, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Dağlık-Karabağ Savaşı nedeniyle Türkiye tarafından 1993'te kapatılmıştır. Bu durum iki ülke arasındaki kırılgan ilişkileri bir bakımdan daha fazla çıkmaza sokmuş ve toplumsal, siyasi ve ekonomik işbirliğinin önüne set çekmiştir.

Türkiye ve Ermenistan'daki çeşitli vakıf ve sivil toplum kuruluşları Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair, bir ölçüde bu araştırmanın içeriğiyle de benzer, çeşitli araştırmalar gerçekleştirmiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde yapılan çalışmalardan biri Armenian Center for National and International Studies'in (ACNIS) 2005'te yürüttüğü ve Ermenistan'da yaşayan 1900 vatandaşı dâhil ettiği çalışmadır. Çalışmanın dikkat çekici bazı sonuçları şöyledir: Katılımcıların %31,2'si *Ermeni Soykırımı* meselesinin çözümü hususunda "tüm insanlığın" temel bir sorumluluğa sahip olduğunu belirtmiştir. Yine katılımcıların %93,5'i Türkiye'den tazminat talep edilmesi gerektiğini düşünmektedir ve katılımcılar Ermeni soykırımı meselesinin okullarda öğretilmesinden Türkiye'de yaşamakta olan Ermenilere yönelik ayrımcılığın sona erdirilmesine kadar çeşitli konularda isteklerde bulunmaktadır. Katılımcılara Ermenilerin ve Türklerin barışıp barışmayacaklarına ilişkin düşünceleri sorulduğunda %43'ü yanıt vErmenin zor olduğunu, %33,1'i ise barışmayacaklarını ifade etmiştir. Türkiye ile ilişkilerin kurulması konusunda ise katılımcıların %76,3'ünün kurulacak ilişkinin ancak "geçmişini hatırlayarak" olabileceğini belirtirken, kurulacak ilişkilerin diplomatik (%45,6) ve ekonomik (%21,9) bir nitelikte olması gerektiğini düşünmektedirler (Armenian Center for National and International Studies, 2005:2-15).

Aynı dönemde Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) 1219'u Türkiye'den ve 1000'i Ermenistan'dan olmak üzere 2219 katılımcıyla yaptığı çalışmada, Türkiye ve Ermenistan halklarının birbirlerine ilişkin algı

ve tutumları pek çok soruyla incelenmiştir. Ermenilere yöneltilen Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi yönündeki en büyük engelin ne olduğu sorusu, %81,7 ile Ermeni sorunu “Soykırım” şeklinde yanıtlanmıştır. Katılımcıların %62,7’sinin Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılmasını istediği, %87’sinin diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasını ve %60’ının siyasal ve tarihe ilişkin sorunların çözülmesini beklemeden ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği fikrini onayladığı görülmüştür. Yine Türklerin de %50,9’u Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılmasını istediği, %64,6’sı diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasını onayladığı ve %54’ü siyasal ve tarihe ilişkin sorunların çözülmesini beklemeden ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği fikrini onayladığı görülmüştür. Son olarak belki de değinilmesi gereken bir bulgu olarak iki halkın birbirleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığına dair verili bilgi de yine aynı çalışmadan elde edilmiştir (Kentel ve Poghosyan, 2005:10-34).

Ermenistan’da faaliyet gösteren Caucasus Research Resource Center’in (CRRS) 2015’te 18 yaş ve üzeri 1164 katılımcıyla yaptığı çalışmanın raporu incelendiğinde, katılımcıların %79’unun Türkiye-Ermenistan arasındaki normalleşme süreciyle *çok ilgilendiği*, %85’inin Ermeni Soykırımı’nın tanınmasının ve %51’inin Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılmasının Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde *en çok ilgilendikleri* konu olduğu görülmektedir (Caucasus Research Resource Center, 2015:11-13). Bu bilgiler ışığında bu çalışmada Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda, Ermenistan’da yaşayan Ermeni gençlerin ve sivil toplum kuruluşu (STK) çalışanlarının Türkiye-Ermenistan ilişkilerine, sınır kapısına ve normalleşme sürecine yönelik algı ve değerlendirmelerini sosyal psikolojik bir yaklaşımla incelenmiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geçmişi ve bugünü değerlendirildiğinde, ileriye dönük barışçıl ilişkilerin kurulması adına iki ülke arasında yaşanan zorlu çatışma süreçlerinin derinlemesine incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla ilk aşamada teorik anlamda zorlu çatışmaların sosyal psikolojik arka planına dair dinamikleri öğrenmek önemli görünmektedir.

Gruplararası zorlu çatışmalar, kimlik, değerler, güvenlik ve toprak talebi gibi varoluşsal ve sosyal-psikolojik faktörlerle tetiklenen ve sürdürülen, şiddetli barındıran ve en az bir neslin müdahil olduğu *ya hep ya hiç süreçlerini* kapsamaktadır (bkz. Bar-Tal, 1998:22-50, 2007:1431-1434; Kriesberg, 1998:332-342). Zorlu çatışmalar toplum üyelerince paylaşılmış toplumsal inançlarla sürdürülmektedir. Bu inançlar genellikle, karşı grubun gayrimeşrulaştırılmasıyla, kendini düşmanın kurbanı olarak sunmayla ve buna benzer birtakım toplumsal inançlarla ilişkili olmaktadır.

Gruplararası zorlu çatışmalar tarihin bir döneminde bir kez meydana gelen ve hemen sonlanan bir içeriğe sahip değildirler; aksine çatışmalı ilişkilerin akışı içinde döngüsel olarak yinelenebilirler (Bilali ve ark., 2012:23), buradan hareketle gruplararası zorlu çatışmaların süreklilik arz eden bir dokusu vardır. İsraili sosyal psikolog Daniel Bar-Tal (2007:1430-1431) bu dokuyu meydana getiren, sürdüren ve toplumsal inançlara bağlı üç bileşenli sosyal psikolojik bir altyapı olduğunu ileri sürmektedir: kolektif bellek, çatışma etosu ve kolektif duygusal yönelim. Kolektif bellek çatışmalı ilişkinin geçmişine dair işlevsel bilgiler vererek toplumun ihtiyaçlarını karşılayan seçici ve bozulmuş olarak inşa edilen bir anlatıdan oluşmaktadır (Bar-Tal, 2007:1436-1438). Ayrıca çatışmalı ilişkilerin tarihini hızlı, kesin, kısıtlı, basit ve anlamlı bir resim içinde sunma işlevi taşımaktadır. Bu bakımdan gerçek ve kurgusal bilgiler içermektedir.

Çatışma etosu, çatışmalı ilişkiye dair şimdi ve geleceğe ilişkin paylaşılmış inançların bütününe karşılık gelmektedir (Bar-Tal, 2000:351-365) ve kolektif bellekle şimdi ve geleceğe odaklanması açısından farklılaşmaktadır. Bir anlatı olarak, çatışma etosu çatışmadaki toplum üyelerinin deneyimlerini yansıtmaktadır. Çatışma etosu, güvenlik, vatanseverlik, barış gibi bazı faktörlere ilişkin toplumsal inanç temalarından oluşmaktadır. Temaların bir kısmı özellikle çatışma zamanlarında, diğer bir kısmı barış zamanlarında ortaya çıkmaktadır; ancak zorlu çatışmalarda çatışma etosunun içerikleri yeni koşullara uyum sağlamaktadır. Çatışma etosunun anlatısı kolektif bellek anlatısı tarafından desteklenmekte ve her iki anlatıda benzer temaları açığa çıkarmaktadır.

Kolektif duygusal yönelim ise korku, nefret, gurur gibi belirli duygulara vurgu yaparak, iç grup üyelerinin ortak duygulanımını arttırmaya karşı öneriler sağlayan, toplum üyelerinin paylaştığı kültürel yapılardır. Bu duygular iç gruba bağlılığı artırarak grup üyeleri arasında kültürel bir çerçeve rolü üstlenmektedir (Bar-Tal, 2007:1438-1439). Bu yapıları önemli kılan asıl faktör, zorlu çatışma süreçleriyle başa çıkma konusunda sosyal psikolojik altyapıya destek olmasıdır.

Yukarıda özetlenen sosyal psikolojik altyapının –özellikle kolektif bellek ve çatışma etosunun- bazı işlevleri bulunmaktadır. Bunlar zorlu çatışmalara karşı çatışmanın taraflarını strese karşı korumak, her türlü şiddet ve yıkım içeren eylemi meşrulaştırmayı kolaylaştırmak, gruplararası farklılıkları keskinleştirmek, dış grubun tehdit durumlarına karşı iç grubu dayanıklı kılmak, dayanışmayı ve harekete geçmeyi kolaylaştırmak ve son olarak sosyal kimliği pekiştirerek zorlu çatışmanın epistemik arka planı için bir zemin oluşturmak şeklinde özetlenebilir (Bar-Tal, 2007:1440-1443). Sosyal psikolojik altyapı,

bireysel ve toplumsal eksenlerdeki kayda değer işlevleri bakımından sürekli inşa edilerek sürdürülürken, diğer yandan toplum ve devletin kendisi tarafından kurumsallaştırılmaktadır (Bar-Tal ve Rosen, 2009:557-560). Kurumsallaşma süreci nedeniyle, zorlu çatışmaların barışçıl ilişkilere dönüştürülmesi bir hayli zor olmaktadır.

Zorlu çatışmaları başlatan ve sürdüren sosyal psikolojik altyapı (kolektif bellek, çatışma etosu ve kolektif duygusal yönelim) uzun süren ve toplumu baskı altına alan yapısıyla sosyal kimliğin doğasını şekillendirmektedir (Barthel, 1996; Gills, 1994; Oren, Bar-Tal ve David, 2004; akt. Bar-Tal, 2007:1443-1444). Sosyal kimlik, “bireyin bir grup üyeliğine ilişkin bilgisi ve grup üyeliğine atfedilen değer ve duygusal anlamlılıktan kaynaklanan parçasıdır” (Tajfel, 1982:2). Bireyler, belli bir grupla aidiyet kurarak grup üyeliklerini benliklerinin bir parçası olarak içselleştirir. İnsanlar hem kendilerini hem de diğerlerini grup üyelikleri temelinde kategorilendirir (Tajfel, 1982:6). Kendini kategorilendirme sonucunda bir grupla özdeşim kuran bireyler birtakım bilişsel, davranışsal ve duygusal içerikleri kolektif olarak paylaşır. Zorlu çatışmalar bağlamında artan aidiyet ve güvenlik ihtiyacı ile grupla özdeşimin artması; ortak kader ve aidiyet duygusu ile grubun üyelerine güç ve birlik, dayanışma ve işbirliği temeli sağlaması gibi hususlar sosyal kimliğin zorlu çatışmaların arka planında oynadığı epistemik role işaret eder (Bar-Tal, 2007:1444).

Türkiye-Ermenistan ilişkileri, gruplararası zorlu çatışmaların özelliklerini büyük ölçüde taşımaktadır. Bu bakımdan bu çalışma iki ülke arasındaki zorlu çatışmayı barışçıl ilişkilere dönüştürmek amacıyla, Ermenistan’da yaşayan üniversite öğrencileri ve bir grup sivil toplum çalışanınin ilişkilerin iyileşmesi yönündeki algı ve değerlendirmelerini anlamak amacıyla yürütülmüştür.

Bilişsel Haritalar

Bilişsel harita kavramı, belli bir mekanı betimleyen içselleşmiş imge olarak tanımlanabilir. Bilişsel haritalama, bireyin mekansal çevresi hakkında bilgi birikimi, bilgilerin zihinde düzenlenmesi ve depolanması, gerektiğinde tekrar hatırlanması ve bilgilerde değişiklik yapması süreçleriyle oluşan bilişsel bir yapıdır (Downs ve Stea, 1973:14). İlk olarak 1948 yılında Tolman tarafından farelerin labirente çevrelerini nasıl öğrendiğini incelemesi sonucunda farelerin çevreyi öğrenmelerine dair zihinsel örgütlenmenin zihinsel-bilişsel bir haritaya benzetilmesiyle beraber zihinsel haritalama kavramı ortaya çıkmıştır (Göregenli, 2013:31). Bu klasik çalışmanın ardından bilişsel haritalama kavramı, çevre psikolojisi, coğrafya, şehir planlama gibi pek çok alanda çalışılan disiplinler arası bir kavram olmuştur.

Bilişsel haritalar, bireylerin yaşadıkları çevreye dair algı, bilgi ve imajların yanı sıra o çevreye ilişkin bireylerin zihinlerindeki simge, anlam ve temsilleri de içerir. Bilişsel haritaların içeriğindeki tüm bu öğeler fiziksel çevre, bireysel özellikler, bireyin içinde bulunduğu toplumun kültürel özellikleri, tarihsel arka planı ve bağlamsal çerçeve gibi sosyal ve psikolojik faktörlerle çok yönlü olarak şekillenir (Göregenli, 2013:30). Böylelikle bilişsel haritaların nesnel çevreyi birebir yansıtmadığı, fiziksel gerçekliğin sosyal gerçekliklerle beraber tekrar kurgulandığı bilişsel temsiller olduğu söylenebilir. Fiziksel dünya ile temas halindeyken zihinde oluşturulan bu haritalar, her insanın farklı bir dünya algısını zihninde taşıdığını gösterir. Örneğin ülkemizde yapılan sınırlı sayıdaki bilişsel haritalama araştırmalarından biri, Türkiye’deki üniversite öğrencilerinin Avrupa’da ilişkin temsillerini ele almış, Avrupa’nın coğrafi ve izole olarak değil yapısal öğeleriyle beraber bir politik bölge olarak algılandığını ortaya koymuştur (Südaş ve Göregenli, 2009). Yine bir başka bilişsel haritalama çalışmasında üniversite öğrencilerinin İzmir temsilleri incelenmiş, sonuç olarak bu temsillerin sadece coğrafi öğeler değil, uyumlu insanlar, demokrasi, özgürlük gibi İzmir’e dair sosyal gerçekliklere dair öğeler de içerdiği görülmüştür (Karadağ ve Turut, 2013:31-51).

Bilişsel haritaları ortaya çıkarmak için sözel betimleme, kelime çağrışım testi ve katılımcıların kişisel kararlarına bağlı olarak mesafelerin belirtildiği serbest çizim gibi yollar mevcuttur (Milgram ve ark, 1960:198). İleri düzey bir bilişsel harita, yerel, ulusal veya evrensel meseleleri anlamak için önemli bir araç olabilir. Bilişsel haritaların oluşum süreci bireylerin geçmişleri ve çevre hakkında topladığı bilgilerin yanı sıra bireylerin kişisel deneyimleri ve hafızalarından da beslenir. Bireyin zihnindeki mekanları yansıtan bilişsel haritalar bireysel farklılıklara bağlı olarak mekansal davranışı şekillendirir (Medzini, 2012: 30). Dolayısıyla bilişsel haritalar sadece fiziksel gerçeklikleri yansıtan metinler olarak değil o haritayı oluşturan kişilerin niyet ve değerlerini, yani yere ilişkin öznel algıları ve tutumları yansıtan metinler olarak da okunmalıdır.

Sosyal Temsiller

Sosyal psikoloji literatürü, Fransız sosyal psikolog Moscovici’nin (1961) “La Pschanalyse, Son Image et Son Public” (Psikanaliz, İmajı ve Kitle) adlı çalışmasıyla *sosyal temsil* kavramı ile tanışmıştır. Psikanalizin sosyal temsillerini inceleyen bu klasik çalışmanın ardından hem sosyal psikoloji literatürü içinden hem de farklı sosyal bilim alanlarından sağlık, hastalık, farklı kimlik gruplarının inşası, insan hakları gibi pek çok sosyal olgunun sosyal temsiline ilişkin araştırmalar yapılmıştır (Bilgin, 2014:353).

Sosyal temsiller, bireyler arasındaki etkileşim, iletişim ve gündelik konuşma sırasında hem kişilerin kendi yaşantıları tarafından bireysel olarak hem de ait olunan sosyal ve ideolojik sistem tarafından kolektif olarak inşa edilen kavram, ifade, bilgi, görüş ve açıklamalardır. İnşa edilen gerçeklikler ya da sosyal temsiller çoğunluk tarafından paylaşılırken bir yandan da bireyin dünyayı anlama ve bilme ihtiyacını ve dolayısıyla kendini güvende ve rahat hissetme ihtiyacını karşılar (Moscovici, 1984:24). Bilinmeyen/tanıdık olmayan bir bilgi veya olguyla karşılaşan bireyler ve gruplar, onu tanımaya ve ona hâkim olma çabasıyla bu bilinmeyi ve tanıdık olmayı araştırırken bilinen şeylerden yararlanır. Bir başka deyişle, bireyler ve gruplar dünyayı anlama sürecinde tanıdık olmayan yeni bilgi veya olguları, sosyal gerçekliklere ilişkin var olan bilgiler aracılığıyla anlaşılır, açıklanabilir ve bilindik hale getirmeye çabalar; bu çabalar üzerinde belirli bir görüş birliğine varılmasıyla birlikte sosyal temsiller ortaya çıkar (Cirhinoğlu, Aktaş ve Özkan, 2006:167). Sosyal temsillerin inşası bireyin sosyal dünyası ile ilişkisini düzenlerken aynı zamanda bir toplumun üyeleri arasındaki iletişimi kolaylaştıracak olan ortak söylemler, kodlar ve semboller de üreterek ortak eylemi, ortak bir referans çerçevesini, bireylerin birbirini anlamasını, toplumsal iletişim ve etkileşimi mümkün kılar. Sonuç olarak toplumun ortak temsillerinin sosyal gerçeklikleri yeniden inşa ettiği, yeniden inşa edilmiş gerçekliklerin de gündelik iletişim içinde ve kitle iletişim araçları yolu ile bireylerin davranışlarını, tutumlarını, inançlarını, fikirlerini düzenlediği ve şekillendirdiği sürekli bir inşa süreci sosyal temsillerin temel özelliğidir (Öner, 2002: 29).

Sosyal temsil kuramına göre tanıdık olmayanın tanıdık kılınması sürecinde, yani sosyal temsillerin oluşum sürecinde iki temel mekanizma rol oynar: *demirleme* (anchoring) ve *nesneleştirme* (objectifying). İlk mekanizma olan *demirleme* sürecinde aşına olunmayan ve bilinmeyen, aşına olunan sıradan kategoriler veya imajlara indirgenerek ve bilinen bir kavramla ilişkilendirilerek tanıdık hale gelir (Öner, 2002:32). Yeni şey sıradan kategori veya imaja dönüşerek, önceden bilinen bir referans çerçevesi ve anlamlar ağı içinde daha iyi yorumlanır; bu yeni şey tanıdık bir kategori ağında demirler (Bilgin, 2014:368). Diğer mekanizma ise *nesneleştirme*'dir. Bu süreçte sadece düşüncede var olan soyut ve bilinmeyen şey somutlaştırılarak elle tutulur hale getirilir. Fiziksel olarak yok olan şey maddi bir varlık haline dönüştürülür (Öner, 2002:33)

Sosyal temsiller, sosyal grupları tanımlayan ortak değerler, kavramlar, fikirler, inançlar ve pratikler sistemidir. Her bir sosyal grup veya toplum, kendine ait, kendini anlatan, kendi görüş, inanç ve deneyimlerinin yansıması olan

özgün söylemler ve anlamlar aracılığıyla kendi sosyal temsilini inşa edip yarar. Zaman, mekan ve bağlama duyarlı olan sosyal temsilleri anlamak için oluştuğu toplumun ve grubun içinde incelemek gereklidir (Öner, 2002:34). Bu çalışmada da amaç, Ermenistan’da yaşayan gençler ve bir grup STK çalışanının Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair nasıl bir sosyal temsil inşa ettiği, bu temsillerin iki ülke arasındaki ilişkilere dair algı ve tutumları nasıl etkilediğini incelemektir. Alan araştırması yöntemiyle Ermenistan’da bir çalışma gerçekleştirilmiş, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde atılacak adımlara yönelik talepler ve görüşler; bu ilişkilerin nasıl temsil edildiği; 1993’te kapatılan Türkiye-Ermenistan sınırına ve genel olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair algı ve tutumlar, iki halkın gençlerinin, politikacılarının ve STK’ların yapabileceklerine dair gençler ve bir grup STK çalışanının tutumları araştırılmıştır.

Yöntem

Bu araştırma Ermenistan’ın iki şehrinde (Erivan ve Gümrü) yaşayan 77 üniversite öğrencisi ve 32 sivil toplum çalışanı olmak üzere 109 katılımcıyla (77 kadın, 32 erkek; yaş aralığı 17-55) iki farklı ölçme aracı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki olan yarı yapılandırılmış görüşmeler 109 katılımcıyla; bilişsel harita çizimleri gönüllü 106 katılımcıyla yapılmıştır. İlk uygulamada yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla sosyo-demografik özelliklere, sınır kapısıyla ilgili görüşlere ve ilişkilerin değerlendirilmesine dair bilgiler elde edilmiştir. İkinci uygulamada ise bilişsel haritalama tekniğiyle katılımcılardan zihinlerindeki Türkiye-Ermenistan ilişkilerini kâğıda aktarmaları istenmiştir. Buna göre katılımcılara A3 boyutunda boş birer kâğıt verilerek önce Türkiye-Ermenistan’ı birlikte düşünmeleri daha sonra zihinlerinde oluşan imajı kâğıda aktarmaları istenmiştir. Bu görevin tamamlanması için 15-20 dakika arasında bir süre verilmiştir. Elde edilen veriler içerik analizi (Bilgin, 1999:127-152) ve bilişsel haritaların çözümlenmesi yoluyla (Göregenli, 2013: 31-57) incelenmiştir.

Bulgular

1-Yarı Yapılandırılmış Görüşmelerin Bulguları

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Türkiye’de yaşayan halk ve sivil toplum kuruluşları neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 1’de sunulmuştur. Sonuçlara göre en sık dile getirilen iki tema, kötü tutumları terk ederek iyi tutumlar geliştirmeliler (%18.30) ve iletişim kurmaları, işbirliği yapmalılar (%18.30) etrafında toplanmıştır.

Tablo 1

Türkiye’de yaşayan halk ve sivil toplum kuruluşları ilişkilerini iyileşmesi için neler yapabilir?	Frekans	Yüzde
Kötü tutumları terk ederek iyi tutumlar geliştirmeliler (düşmanca tutumu, saldırganlığı, nefreti, soğukluğu terk etmeleri, hoşgörülü, samimi olmaları vb.)	28	18.30
İletişim kurmalılar, işbirliği yapmalılar	28	18.30
Soykırımı kabul etmeliler	26	16.99
Hükümetten talep etmeliler (hükümetin adil karar almasını, soykırımı tanınmasını hükümetin kötü tutumuna dirensinler vb.)	24	15.68
Kendi tarihlerini öğrensinler ve farkındalıklarını artırınsınlar	13	8.49
Diğer talepler (özür dileme, tazminat, mimari anıtların korunması vb.)	8	5.23
Delilleri kabul etsinler ve ilişkilerin düzelmesi için gerekeni yapsınlar	7	4.58
Demokrasiyi, insan haklarını ve ifade özgürlüğünü sağlasınlar	7	4.58
Hiçbir şey yapamazlar, bilmiyorum	4	2.62
Ermeni kültürünü, dilini, müziğini öğrensinler	3	1.96
Türkiye’deki Ermeniler ve normalleşme süreci desteklenmeli	2	1.31
Ellerinden geleni yapıyorlar	2	1.31
Türkiye iyileşme istemiyor	1	0.65
	153	100

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Türkiye’de yaşayan politikacılar neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 2’de sunulmuştur. Buna göre Türkiye’deki politikacılardan ilişkilerin iyileşmesi için en çok istenen talep, %23,29 ile *soykırımın tanınması* olmuştur.

Tablo 2

Türkiye’deki politikacılar ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	Frekans	Yüzde
Soykırımı kabul etmeliler	41	23.29
Ermenilere dönük kötü algıları terk etmeliler	24	13.63

Tarihi çarpıtmamalılar, doğru anlatmalılar	20	11.36
Harekete geçmeliler (yeni çözüm yolları arasınlar, halkı normalleşmeye yöneltsinler, sivil toplum kuruluşları ve gençleri desteklemeliler vb.)	18	10.23
Kendi tarihleriyle yüzleşmeliler	16	9.09
İyi özelliklerle donanmalılar (adil, demokrat olmalılar, evrensel değerleri benimsemeliler, kararlı, bağımsız, samimi olmalılar vb.)	9	5.12
Diplomatik ilişkiler kurulmalı	9	5.12
Resmi ideolojiden ayrılmalılar	9	5.12
Sınırı açmalılar	6	3.41
İşbirliği yapılmalılar	6	3.41
Sorunun çözümü politikacılara ve hükümete bağlı	4	2.27
Tehdit nesnesi olarak politikacılar (yeni nesli kışkırtıyorlar, ilişkileri bozuyorlar vb.)	4	2.27
Diğer talepler (özür dileme, tazminat talebi, toprak talebi)	4	2.27
Türk hükümeti çekiniyor, korkuyor	3	1.71
Hiçbir şey yapamazlar, bilmiyorum	2	1.14
Kendilerinin değil, atalarının suçlarını kabul etmeliler	1	0.56
	176	100

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Türkiye’de yaşayan gençler neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 3’te sunulmuştur. Buna göre Türkiye’de yaşayan gençlerden ilişkilerin iyileşmesi için en sık dile getirilen talep, %30.15 ile *tarihin doğru öğrenilmesi gerektiği* olmuştur.

Tablo 3

Türkiye’deki gençler ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	Frekans	Yüzde
Tarihi doğru öğrenmeliler	60	30.15
İletişim kurmalılar, temas etmeliler	48	24.12
Harekete geçmeliler (mücadele etmeliler, seslerini yükseltmeliler vb.)	32	16.08

Barişçıl bir tutuma geçmeliler	18	9.04
Soykırımı kabul etmeliler, atalarının suçlarını kabul etmeliler	16	8.04
Umut olarak gençler (normalleşmeyi, değişimi sağlayabilirler vb.)	8	4.02
Milliyetçi olarak gençler (Türk gençleri milliyetçi vb.)	4	2.01
Empati kurmalılar	4	2.01
Atalarını takip etmemeliler	3	1.51
Hiçbir şey yapamazlar	3	1.51
Özür dilemeliler	2	1.01
Büyük Turan projesinden vazgeçmeliler	1	0.50
	199	100

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşayan halk ve sivil toplum kuruluşları neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 4'te sunulmuştur. Sonuçlara göre en sık dile getirilen tema, %29.75 ile iki halk arasında iletişim ve temasın kurulması gerektiği olmuştur.

Tablo 4

Ermenistan'da yaşayan halk ve sivil toplum kuruluşları ilişkilerinin iyileşmesi için neler yapabilir?	Frekans	Yüzde
İletişim, temas kurmalılar	36	29.75
İyi tutumları benimsemeliler (hoşgörülü, sabırlı, sadakatli vb.)	25	20.66
Yeterince çalışıyorlar, ellerinden geleni yapıyorlar	11	9.09
Hiçbir şey yapamazlar, bilmiyorum	9	7.44
Önce soykırım tanınmalı, sonra reformlar, iletişim vb. gerçekleşmeli, ilk adımı Türkler atmalı	9	7.44
Normalleşme sürecine destek vermeliler, normalleşmeye hazırlar	8	6.61
Günümüz Türkiye'sinde yaşayanları suçlamamalılar	7	5.79
Soykırımın tanınması için mücadele etmeliler, protestolar yapmalılar	4	3.30
Tarihi gerçekleri, kendi kültürünü anlatmalılar	4	3.30

Suçları unutmamız, affetmeyiz, uyum sağlamayız, karşıdaki- nin Türk olduğu unutmamalı, ödün vermemeli	3	2.48
Hükümeti anlaşmaya ikna etmeliler	2	1.65
Toplumun taleplerini kurumsallaştırmalılar	1	0.83
Problemin bütün yönleriyle alakadar olmalılar	1	0.83
Daha eleştirel olmalılar	1	0.83
	121	100

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşıyan politikacılar neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 5'te sunulmuştur. Buna göre ilişkilerin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşıyan politikacılardan en çok istenen talep, %16.92 ile *diplomatik ilişkilerin kurulması gerektiği* üzerine yoğunlaşmıştır.

Tablo 5

Ermenistan'daki politikacılar ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	Frekans	Yüzde
Diplomatik ilişki kurmalılar	22	16.92
Mücadele etmeliler (etkili dış politika yürütmeliler, ülkeyi geliştirmeliler, sorunları duyurmalılar, daha iyi müttefikler bulmalılar vb.)	19	14.62
Normalleşme Türkiye'ye bağlı	18	13.85
Normalleşme safında yer almalılar	16	12.31
Hiçbir şey, bilmiyorum	14	10.77
Talep etmeli (soykırımın kabulünü, toprak vb.)	11	8.46
Ellerinden geleni yapıyorlar, Ermenistan hep verici tarafta yer alıyor	8	6.15
Türkler görüşmeyi reddediyor, provokasyona uğramamalı, dikkatli olmalılar, Türkiye'ye dikkat etsinler	6	4.62
Soykırımı süper güçlere, uluslararası camiaya duyurmak, kabul ettirmek	4	3.07

Türkiye'ye dönük olumsuz imajlar kırılmalı, farkındalık oluşturmalı, Türk öfkesini nötrleştirmeli, Türk devleti ile halkını birbirinden ayırt etmeli	4	3.07
Normalleşmeye hazır	3	2.31
Ticari, ekonomik işbirliği yapmalılar	2	1.54
İlişkilerde bilgili kişiler olmalı	1	0.77
Soykırımı unutup geleceğe bakmalı	1	0.77
Suçları unutmuyoruz, affetmeyiz	1	0.77
	130	100

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşayan gençler neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 6'da sunulmuştur. Sonuçlara göre ilişkilerin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşayan gençlerden en fazla istenen talep, %25.74 ile *temasın kurulması gerektiği* olmuştur.

Tablo 6

Ermenistan'daki gençler ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	Frekans	Yüzde
Temas etmeliler	35	25.74
Mücadele etmeliler (protestolar, akademik çalışmalar, çözümlü acil talep etsinler, sosyal ağlarla barış yollarını aramalıdır vb.)	23	16.92
Olumlu bir tutuma sahip olmalılar (affedici, hoşgörülü, anlayışlı vb.)	22	16.17
Tarihi ve birbirlerini tanımalılar	12	8.82
Uzlaşmayı, normalleşmeyi sürdürsünler	8	5.88
Türk ürünlerini kullanmamalılar, Türkiye tatillerinden vazgeçmeliler, kendi vatanlarını sevmeli, korumalıdır, atalarının toprakları için mücadele etmeliler	7	5.15
Geçmişlerini unutmamalıdır, suçluları unutmuyoruz, affetmeyiz	6	4.42
Hiçbir şey, bilmiyorum	6	4.42
Umut gençlerde, daha pozitifler	5	3.67
Türk gençleriyle empati kurmalıdır	3	2.20

Önce soykırım tanınmalı sonra normalleşmeli	2	1.47
İstikrarlı, müzakere yapan bir ülke kurmalılar	2	1.47
Geçmişin acıları yüzünden dostça ilişkiler olmuyor	2	1.47
Onlar ne yaptığını, ne yapacağını bilir	2	1.47
Türk gençleri atalarının suçlarını gizledikleri için suçlu ve üz- gün	1	0.73
	136	100

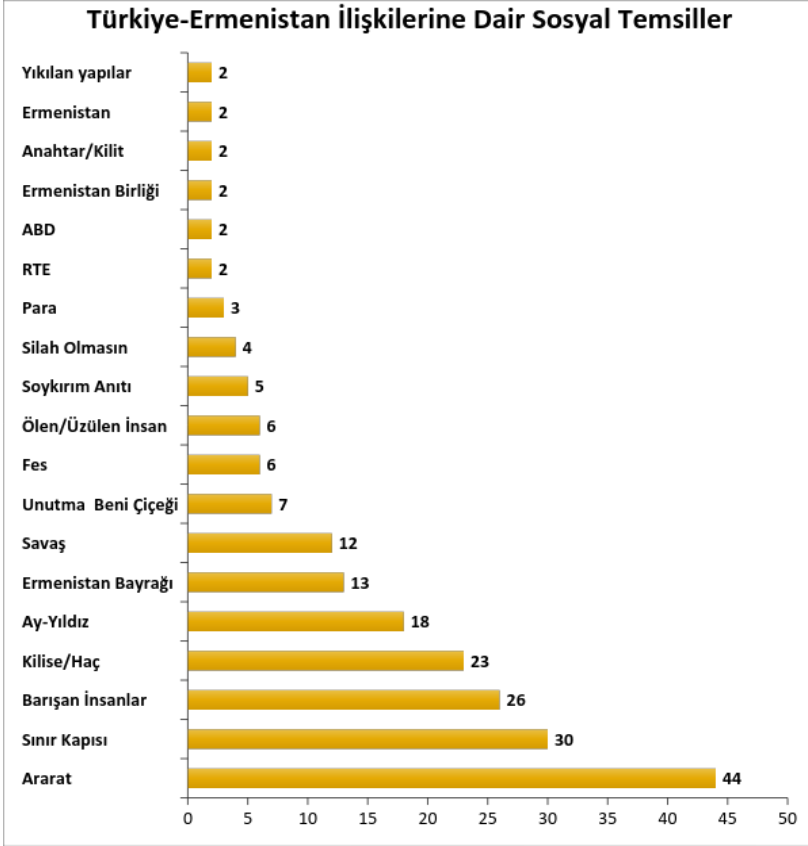
Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına ilişkin bakış açınız nedir? sorusuna verilen yanıtlara göre katılımcıların %60.55'i sınırın açılması gerektiğini dile getirirken, %7.34'lük bir kısmı sınırın açılmaması gerektiğini ifade etmiştir. %11.01'lik bir kesim, ancak çeşitli koşulların (soykırımın tanınması, özür dilenmesi, güvenlik için anlaşma imzalanması vb.) sağlanması durumunda sınırın açılması gerektiğini belirtmiştir. Sınır açılması noktasında bazı katılımcılar karamsar (%8.25); bazıları ise kararsız (%5.50) olduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca %7.34'lük bir kesim ise sınır kapısının açılmasına ilişkin herhangi fikirlerinin olmadığını belirtmiştir.

Sınırın açılmasını isteyen katılımcıların bir kısmı (%71.56) sınırın açılmasına dair görüşlerini birtakım toplumsal, ekonomik ve politik yararlar ilişkilendirerek ifade etmişlerdir. Örneğin, toplumsal yarar teması "*nefreti kırar, yakınlaştırır, olumlu olur, dostça ilişkilere sebep olur, faydalı olur, barış ilişkileri olur, normalleşmeye katkı sağlar, güvenlik açısından olumlu olur*" gibi söylemlerden; ekonomik yarar teması "*ticari, ekonomik bağları geliştirir, turizme katkıda bulunur*" söylemlerden ve son olarak politik yarar teması "*politik yararları olur, demokratikleşmeye sebep olur, Ermenistan başka temalar kurabilir, Azerbaycan-Ermenistan sorununa örnek teşkil eder*" gibi söylemlerden oluşmaktadır.

2-Bilişsel Haritaların Bulguları

Bilişsel haritalar tüm öğelerin gösterilme sıklıkları ve sembolik öğelerin temaları açısından çözümlenerek incelenmiştir. Buna göre haritalarda toplam 209 öğe bulunmaktadır. En sık olarak çizilmiş dört öğe sırasıyla şöyledir: *Ararat (Ağrı Dağı) (44 kez)*, *sınır kapısı (30 kez)*, *barışan insanlar (26 kez)* ve *kilise/haç (23 kez)*. Diğer öğelerin belirtilme sıklıkları ise Grafik 1'de sunulmuştur.

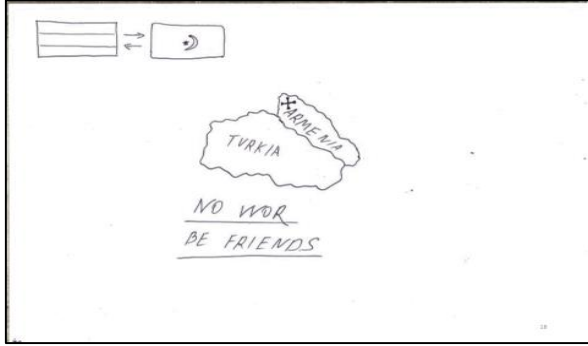
Sembolik öğelerin çözümlenmesiyle Türkiye-Ermenistan ilişkileri ekseninde üç tema oluşmuştur: a)barışı talep eden haritalar b) hâlihazırdaki sorunlara vurgu yapan haritalar ve c) ilişkilere dair durum tespiti yapan haritalar. Barışı talep eden haritalar, koşullu barış ve koşulsuz barış talebi olmak üzere iki temayla görünür olmuştur (koşullu barış için bkz. Şekil-1; koşulsuz barış için bkz. Şekil-2).

Grafik 1

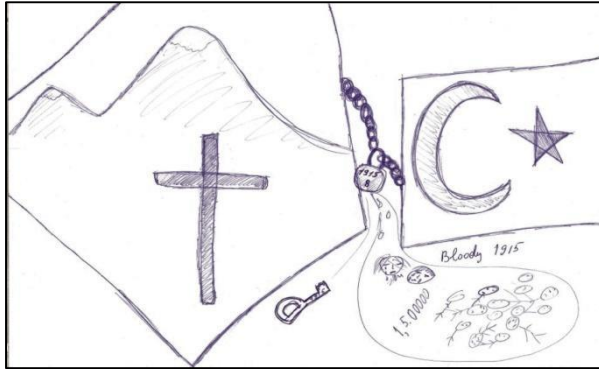

Şekil 1: Koşullu barış talebini gösteren bilişsel harita örneği (“Ermenistan, 1915’i asla unutamaz ama barış olabilir. Türkiye, 1915’i kabul etmelidir.”)

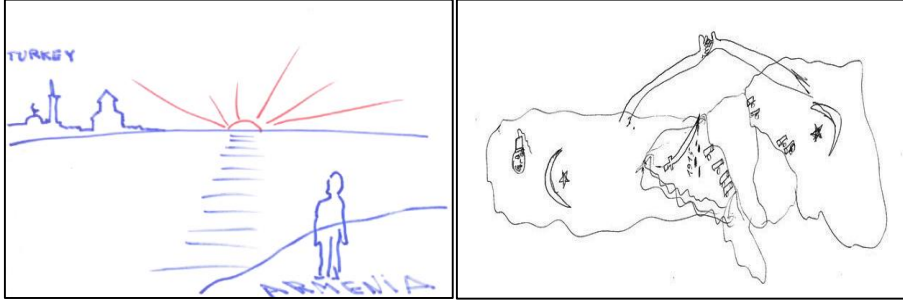
Şekil 2: Koşulsuz barış talebini gösteren bilişsel harita örneği (“Savaşa hayır, dost olalım.”)

Türkiye-Ermenistan arasındaki sorunlara vurgu yapan haritalar, daha çok 1915’te meydana gelen üzücü olayların günümüzü doğrudan etkilemesi temasıyla görülmüştür (bkz. Şekil 3).

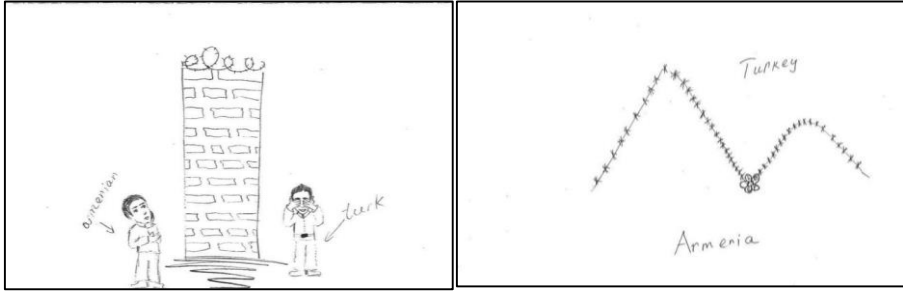

Şekil 3: Hâlihazırdaki sorunlara vurgu yapan bilişsel harita örneği

İki devlet ve halk arasındaki mevcut durumu ifade eden haritalar ise gurbette olma, savaşta olma hâli, problemin çözümünde iki halkın bakış açılarındaki farklar, umut gibi temalarla görünür olmuştur. İfade edilen temalara ilişkin örnek bilişsel haritalar sırasıyla şöyledir:

Şekil 4-5: Durum tespiti yapan bilişsel harita örnekleri

Şekil 7-8 Durum tespiti yapan bilişsel harita örnekleri

Tartışma

Bu çalışmanın amacı, Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda, Ermenistan'da yaşayan gençlerin ve bir grup sivil toplum kuruluşu (STK) çalışmasının algı ve değerlendirmelerini sosyal psikolojik bir yaklaşımla incelemektir. Bu amaçla, alan araştırması yöntemi kullanılarak Ermenistan'da bir çalışma gerçekleştirilmiş, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde atılacak adımlara yönelik talepler ve görüşler; bu ilişkilerin nasıl temsil edildiği; 1993'te kapatılan Türkiye-Ermenistan sınırına ve genel olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair algı ve tutumlar araştırılmıştır.

Gruplararasıdaki zorlu çatışmaların barışçıl ilişkilere dönüştürülebilmesi için karşılıklı güven ve kabul, işbirliği, karşılıklı ihtiyaçların düşünülmesi gibi faktörler gerekmektedir (Bar-Tal, 2000:351-365.). Bu açıdan çalışmamızdaki bulguların büyük ölçüde barışçıl ilişkileri desteklediği söylenebilir. Ermenistan'da yaşayan gençler ve bir grup STK çalışması iki ülke arasındaki

ilişkilerin normalleşmesi için hem Türkiye hem de Ermenistan'daki halk ve STK'lardan sıklıkla olumsuz algı ve tutumların olumlu yöne dönüşmesini ve karşılıklı temas ve işbirliğinin kurulmasını talep etmişlerdir. Yine Türkiye'deki gençlerden tarihi doğru öğrenmeleri ve karşılıklı temasın kurulması; Ermenistan'da yaşayan gençlerden ise karşılıklı temas ve mücadele etmeleri istenmiştir. Sosyal psikoloji literatürünün önemli kuramlarından Temas Kuramı da dış grupla eşit statü ve olanaklar içinde, işbirliğine dayanan, olumlu ve gönüllü ilişkilerin gruplararası daha az yanlılık, düşmanlık ve önyargı olmasıyla yakından ilişkili olduğunu vurgular. Bu olumlu bağlamda artan gruplararası temas, "diğerleri" hakkında bilgi seviyesini ve olumlu ilişki repertuarını da artırırken zorlu çatışmaların altyapısında yatan olumsuz ve düşmanca tutum ve inançları azaltabilmektedir (Pettigrew, 1998:65-85). Bu bilgiler ışığında Ermenistan'da yaşayan gençlerin ve bir grup STK çalışanının karşılıklı temas ve işbirliği talepleri barışçıl ilişkiler açısından çok önemlidir.

Katılımcıların her iki ülkedeki politikacılardan ilişkilerin iyileşmesi yönünde halk, STK ve gençlere kıyasla çok daha fazla beklenti içinde oldukları görülmektedir. Bu açıdan Türkiye'deki politikacılardan istenen en sık iki talep soykırımın kabul edilmesi ve Ermenilere dönük kötü tutumların terk edilmesi yönündeyken; Ermenistan'daki politikacılarından diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasını istemektedirler, ancak normalleşmenin Türkiye'ye bağlı olduğunu da çok sık vurgulamaktadırlar.

1993'te Azerbaycan-Ermenistan arasında Dağlık-Karabağ'da meydana gelen ve hâlen sürmekte olan kriz nedeniyle Türkiye-Ermenistan sınır kapısı kapatılmıştı (Becermen, 2014: 7). Ancak çalışmada katılımcıların büyük çoğunluğunun (%60.55) sınır kapısının yeniden açılmasını talep ettikleri görülmüştür. Bu açıdan yarı yapılandırılmış görüşmelerdeki iletişim, işbirliği, temas temalarıyla benzer dokuda ifade edilen sınır kapısının neden açılması gerektiğine dair gerekçeler, Ermeni halkının ilişkilerin iyileşmesi yönündeki güçlü motivasyonlarına işaret etmektedir.

Bilişsel haritalarda en sık çizilen öge olarak Ararat, Sosyal Temsiller Kuramının bakış açısıyla bir demirleme ve nesneleştirme ögesidir. Ermeniler için kendi köklerini sembolize eden bu öge, dinî anlatı ile harmanlanarak Ermeni kimliğinin inşasında sıklıkla kullanılmaktadır. Öte yandan Ararat, Ermenistan'dan rahatlıkla görülmesi fakat yanına kolaylıkla gidilememesi açısından gurbeti, hüznü de sembolize etmektedir.

Bu çalışmanın sonuçları gösteriyor ki, Ermenistan'da yaşayan gençlerin ve bir grup STK çalışanının zihinlerinde, iki ülke arasında yaşanmış olumsuz

olaylar, gerilimler ve çatışmalar ilişkilerin önünde bir engel oluşturmaktadır. Yine de katılımcıların bu engeli aşmak yönündeki olumlu görüşleri, talepleri ve beklentileri vardır. Araştırmamızın bulguları geçmişte yaşanan ve iki toplum açısından farklı değerlendirilen olumsuzlukların ancak daha derin ve süreklili ilişkiler kurma yoluyla giderilebileceğini göstermektedir. Sosyal psikoloji literatürü zorlu çatışmaların yarattığı olumsuz sonuçların yerini normalleşme sürecine bırakabileceğini bunun ancak barış niyetiyle kurulabilecek ilişkiler yoluyla olacağını işaret etmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda iki toplumun tarihsel ve güncel olgulara ilişkin algılarını ve değerlendirmelerini anlama çabası sürdürülmelidir. Bu çalışmalardan elde edilecek bulgular hem iki toplumun birbirine dair algılarının barışçı yönde değişmesine hem de iki devletin bu yönde geliştireceği politikalara katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Armenian Center for National and International Studies, “The Armenian Genocide:90 Years and Waiting”, Erişim tarihi: 16 Mart 2016, <http://acnis.am/old/pr/genocide/Socio13eng.pdf>, 2005.
- BAR-TAL, Daniel and ROSEN, Y., “Peace education in societies involved in intractable conflicts: Direct and indirect models”, **Review of Educational Research**, 79(2), 2009, 557-575.
- BAR-TAL, Daniel, “From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis”, **Political Psychology**, 21(2), 2000, 351–365.
- BAR-TAL, Daniel, “Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case”, **International Journal of Conflict Management**, 9, 1998, 22–50.
- BAR-TAL, Daniel, “Sociopsychological foundations of intractable conflicts”, **American Behavioral Scientist**, 50, 2007, 1430–1453.
- BECERMEN, Burcu, **Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması**, Hrant Dink Yayınları, İstanbul, 2014, 7 (Araştırma Ekibi: Zümrüt İmamoğlu, Cenap Nuhrat, H. Neşe Özgen, Barış Soybilgen, Araştırma Danışmanı: Asaf Savaş Akat).
- BİLALİ, Rezarta, TROP, Linda R., and DASGUPTA, Nilanjana, “Attributions of responsibility and perceived harm in the aftermath of mass violence”, **Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology**, 18(1), 2012, 21-39.

- BİLGİN, Nuri, **İçerik Analizi, Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1999, 127-152.
- BİLGİN, Nuri, **Sosyal Psikoloji**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2014, 353-368.
- Caucasus Research Resource Center, "Towards a shared vision of normalization of Armenian-Turkish Relations", Erişim tarihi: 16 Mart 2016, from <http://www.crrc.am/research-and-surveys/research-and-surveys/441-ongoing-projects/arm-turkey?lang=en>, 2015.
- CİRHİNLİOĞLU, Fatma, AKTAŞ, Vezir ve ÖNER ÖZKAN, Bengi, "Sosyal temsil kuramına genel bir bakış", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, 30(2), 2006, 163-174.
- DOWNS, Roger, and STEA, David, **Image and Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior**, Chicago, Aldine, 1973, 14.
- GÖREGENLİ, Melek, **Çevre Psikolojisi: İnsan-Mekan İlişkileri**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, 30-57.
- KARADAĞ, Arife ve TURUT, Hatice, "Üniversite Öğrencilerinin Kentsel Çevre Algısı Üzerine Bir Araştırma: İzmir Örneği", **Coğrafi Bilimler Dergisi**, 11(1), 2013, 31-51.
- KENTEL, Ferhat, POGHOSYAN, Gevorg, **Ermenistan ve Türkiye Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi**, Tesev Yayınları, İstanbul, 2005, 1-73.
- KRIESBERG, Louis, Intractable conflicts, in E. Weiner (Ed.), **The handbook of interethnic coexistence**, Continuum, New York, 1998, 332-342.
- MEDZINI, Arnon, "The war of the maps: The political use of maps and atlases to shape national consciousness – Israel versus the Palestinian authority", **European Journal of Geography**, vol.3, 2012, 23-40.
- MILGRAM, Stanley, GREENWALD, Judith, KESSLER, Suzanne, MCKENNA, Wendy, and WATERS, Judith, "A Psychological Map of New York City: Cities possess psychological dimensions that can be mapped through new cartographic techniques", **American Scientist**, 60 (2), 1972, 194-200.
- MOSCOVICI, Sergei, **The Phenomenon of Social Representations, Social Representations** içinde, Cambridge University Press, UK, 1984, 24.

ÖNER, Bengi, “Sosyal temsiller”, **Kriz Dergisi**, 10(1), 2002, 29-36.

PETTIGREW, Thomas, “Intergroup contact theory”, **Annual Review of Psychology**, 49, 1998, 65-85.

SÜDAŞ, İlkay ve GÖREGENLİ, Melek, “Türkiye’nin modernleşme macerasında üniversite öğrencilerinin Avrupa temsilleri”, **12th International Cultural Studies Symposium: Redefining Modernism & Postmodernism**, İzmir, 2009, Sözel bildiri.

TAJFEL, Henri, “Social psychology of intergroup relations”, **Annual Review of Psychology**, 33, 1982, 1-39.

KIRIM'IN 2014 İŞGALİ EKSENİNDE RUSYA-TÜRKİYE- ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ: RUSYA'NIN ÇİFTE ÇEVRELEME POLİTİKASI

Sezai ÖZÇELİK*

ÖZET

Çalışmanın ilk bölümünde öncelikle Kırım ve Kırım Tatarları'nın durumu uluslararası ilişkilerin bir alt dalı olan barış bilimi ve çatışma çözümü bağlamında ele alınacaktır. Bu kısımda özellikle Kırım Tatar millî mücadelesinin şiddetsizlik (nonviolence) stratejisi kavramlarıyla analiz edilecektir. Daha sonra 18 Mayıs 1944'te yaşanan Sürgün Soykırımı'ndan sonra Soğuk Savaş döneminde Kırım Tatarları'nın millî mücadelesine odaklanılacaktır. Ayrıca günümüzdeki Kırım Krizi'ne yol açan gelişmelerin daha iyi anlaşılması için Soğuk Savaş sonrası küresel politika ve dış politika analizi çerçevesinde Kırım Tatarları incelenecektir. Dördüncü bölümde, son yaşanan Kırım Krizi'nin özellikle Rusya-Ermenistan ilişkileri bağlamında bölgesel politikalara etkisi mercek altına alınacaktır. Rusya'nın "çifte çevreleme" (double containment) politikası uygulayarak, Türkiye'yi bir yandan Kırım üzerinden diğer yandan Suriye üzerinden çevrelemeyi amaçladığı gösterilecektir. Bu çifte çevrelemenin bir önemli ayağı, Rusya-Ermenistan ittifakıdır. Ayrıca İran ve Irak gibi ülkeler bu çevreleme politikasının bir parçası olduğu bu çalışmada vurgulanmaktadır. Son bölümde ise 11 Eylül sonrası dünyada küresel terörizmle mücadele söylemi ile Rusya ile ABD yakınlaşmışlardır. Bunun sonucunda Kafkasya ve Karadeniz coğrafyasında Rusya'nın özellikle Ermenistan üzerindeki etkisinin artmasının nedenleri tartışılarak Kırım'ın işgali ve ilhakına giden sürecin anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Krizi, Kırım Tatarları, Rusya, Ukrayna, Ermenistan.

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, sezaiozcelik@gmail.com.

RUSSIAN-TURKISH AND ARMENIAN RELATIONS WITHIN THE AXIS OF CRIMEAN OCCUPATION IN 2014: RUSSIA'S DOUBLE CONTAINMENT POLICY

ABSTRACT

In the first part of the study, the situation of Crimea and the Crimean Tatars has been dealt with in the framework of international relations subfield of peace science and conflict resolution. In this section, the national struggle of the Crimean Tatars is especially analysed by using the concepts of nonviolence strategy. Next, the article is focused on the national struggle of the Crimean Tatars during the Cold War era by focusing on the Crimean Tatars' forced migration incident, namely the Sürgün Genocide on 18 May 1944. In addition, in order to understand the current Crimean Crisis, the Crimean Tatars are examined within the framework of the post-Cold War era's global politics and foreign policy analysis. By implementing double containment policy, it is shown that Russia aims to contain Turkey on the one hand from Crimea on the other hand from Syria. One of the important bases of this policy is the Russian-Armenian alliances. Also, it is emphasized that countries such as Iran and Iraq are the part of this containment policy. In the last part, in the post-September 11 world, both Russia and the United States have become closer with the discourse of global terrorism. As a result, the reasons why Russia has increased its influence toward especially in Armenia in Caucasus and the Black Sea regions are discussed in order to understand the process of the occupation and annexation of Crimea.

Key Words: Crimean Crisis, Crimean Tatars, Russia, Ukraine, Armenia.

GİRİŞ

Karadeniz kıyısında stratejik önem taşıyan Kırım yarımadası, tarihsel olarak çeşitli devletlerin egemenlikleri altında bulunmuştur. Tatarlar bölgenin kontrolünü uzun süre sağlamışlar, 13. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın başlarına kadar Türk-Moğol Hanlığı parçalı bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Bölgenin kuzey kısmında egemen olan Kazan Hanlığı 1552, Astrahan Hanlığı ise 1556'da Korkunç İvan tarafından yıkıldıktan sonra güneyde yarımadaya sıkışan Tatarlar bu bölgede uzun süre ayakta kalmayı başarmışlardır.

Kırım Bölgesi ve Tatarlar, Ruslarla Türkler arasında uzun süren rekabetin en önemli başlıklarından birisi olagelmıştır. Osmanlı Devleti, Sultan II. Mehmet (Fatih) döneminde Kırım'ı kontrol etmeye başlamıştır. 1475 yılından 18. yüzyılın son çeyreğine kadar olan dönemde Osmanlı, bu bölgede yaşayan Tatarlar için en önemli hamî ve müttefikti. Ruslar 1700'lerden itibaren bölgeye nüfuz etmeye başlamıştır. Osmanlı-Rus savaşına son veren Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 1774'te imzalanmasının ardından Osmanlı Devleti Kırım üzerindeki hamiliğini kaybetmiştir. Bundan sonra Kırım de facto bağımsızlığını elde etmişse de bu durum uzun sürmemiştir. Çar II. Katerina zamanında 1783'te Kırım, Rusya tarafından ilhak edilmiş ve Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir. Böylece Rusya, Karadeniz kıyılarına kesin olarak yerleşmiştir. 19. yüzyılda Avrupa'nın önemli devletleri İngiltere ve Fransa, Rus İmparatorluğu'nun güneye doğru yayılmasını kontrol altında tutmak için uğraş vermişlerdir. Kırım Savaşı (1853-1856) Osmanlı Devleti'nin Rus ilerlemesini durdurması için desteklendiği en önemli savaşlardan birisiydi. Özetle Kırım, Osmanlılar ile Ruslar arasında yüzyıllar süren rekabetin, savaş ve diplomasi enstrümanlarının bir arada yürütüldüğü, Avrupa güç dengesi politikası açısından önem taşıyan bir bölge olmuştur.

Kırım, günümüzde yeniden Rusya ile Batı arasında yaşanan rekabetin yoğunlaştığı bir bölge haline gelmiştir. Bu kez Osmanlı Devleti'nin yerine Ukrayna, Rusya'nın Batı ile arasındaki direnç noktası oldu. Ukrayna'nın Batı'yla yaklaşma girişimleri, ülkesindeki Rusya yanlıları ile Batı yanlılarını karşı karşıya getirdi. Rusya'nın duruma müdahil olmasıyla artan çatışmada Batılı devletler savaştan çok diplomasi ve yaptırımlar üzerinden Rusya'yı sınırlandırabilmenin yollarını aramayı tercih ettiler.

Türkiye, Ukrayna'da yaşanan krizde, uluslararası barış ve istikrarın korunması, Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne saygı ve Kırım'da yaşayan Tatarların durumu gibi çeşitli açılardan ilgilendirmektedir. Kırım Tatarları ile Türklerin tarihsel ve dinî yakın bağlar nedeniyle Türkiye, Kırım Tatarlarının meşru

hak ve talepleri karşısında duyarlı olmak durumundadır. Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı daha fazla tırnanan Ukrayna krizine ilişkin Türkiye'nin dış politika davranış ve stratejilerinin dayanaklarına değinmek gerekmektedir.

Kırım'ın Ruslar tarafından işgal ve ilhak edilmesi aslında yeni bir olay değildir. Bundan önce Kırım Tatarları Rusların iki kere işgaline ve ilhakına maruz kalmıştır. Ayrıca Kırım Tatarları Sovyetler Birliği Genel Sekreteri olan Josef Stalin'in emri ile bir gecede trenlere doldurarak 18 Mayıs 1944 yılında toplu göç ettirerek "Sürgün" olayını ve soykırımı yaşamıştır. Kırım'ın Ruslar tarafından ilk işgalinin zemini, 1768-1774 tarihleri arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile atılmıştır. Kırım'ı işgal eden Rus General Alexandrowitsch Rumanyetsev'in karargâhında imzalanan bu anlaşma ile Kırım Hanlığına bağımsızlık verilmesi sağlanmıştır. Kırım hanlarını kâğıt üzerinde bağımsızlık sağlayan bu madde aslında Ruslar için Kırım'ın işgaline giden yolda bir kilometre taşıdır. Sadece dinî işlerinde Kırım hanları Osmanlı halifesinin yetkisine bağlandılar. Bu anlaşmadan 9 yıl sonra Kırım 1783 yılında Kırım Çariçesi II. Katerina'nın emri ile ilhak edildi. Ünlü Rus General Potemkin Kırım Prensi olarak atandı. Yıllar sonra General Potemkin'in adı verilen gemide tayfaların çıkardığı ayaklanma, 1917 Ekim Devrimi'nin kıvılcımını attı. Bu olay bile, Kırım'ın Ruslar tarafından psikolojik olarak neden önemli gösteren örneklerden biridir. İkinci örnek olay, Kırım'daki hemen hemen tüm Kırım Tatar yerleşimlerinin isimleri değiştirilirken Kırım Hanları zamanında başkent olan ve Topkapı'ya benzer şekilde inşa edilen Han Saray'ın bulunduğu Bahçesaray'ın adının değiştirilmemesidir.

Çatışma ve Barış Bilimleri Çerçevesinde Kırım Tatarları

Kırım Tatarları, milenyumun başından beri Kırım'da yaşayan etnik bir gruptur. Sovyetler Birliği lideri Stalin, 18 Mayıs 1944'te etnik Kırımlıları anayurtlarından Sibirya ve Orta Asya'ya sürmüştür. Bu olayın kılıfı olarak da Kırım Tatarlarının Alman Ordusu Lufthwaffe ile işbirliği yaptığı ileri sürülmüştür. Fakat birçok Kırım Tatarı, Kızıl Ordu'da Alman işgaline karşı savaşmıştır. Kırımlı Tatarların etnik kimliklerinin oluşmasında ve ulusal mücadelelerinin şekillenmesine önemli bir yere sahip olan bu göç, Kırım Tatarlarınca "sürgün" olarak adlandırılır. Kırım Tatarları Stalin'den sonraki dönemde 1956'da Sovyetler Birliğine karşı şiddet içermeyen mücadelelerine başladı. Kırım, 1954'de kendisi de bir Ukraynalı olan Sovyetler Birliği lideri Nikita Kruşçev tarafından Ukrayna ve Rusya arasındaki ölümsüz dostluğun bir işareti olarak Ukrayna'ya verilmiştir. 1954 yılı Ukrayna ile Rusya arasında Çar Aleksey zamanında yapılan 08 Ocak tarihli Pereyaslav Anlaşması'nın 300 ncü yıl dönümü idi. Pereyaslav Anlaşması Kazak Ortodoks olan Hetman Bohdan

Khmelnysky'nin Polonya Kralı'na karşı askerî destek almak için Moskova'ya bağlılık yemini etmesidir. Bu anlaşma o dönemde çok büyük törenlerle kutlanmış ve hatta Ukraynalılar ve Ruslar arasındaki Slav kardeşliği ve “sonsuz kadar sürecek birliktelik” üzerine Komünist Partisi tarafından konuşmalar yapılmıştır. “Rus halkının bir dostluk simgesi” olarak Kırım Ukrayna'ya “hediye” edilmiştir (Subtelny, 2009, section 24).

Kırım Tatarları gibi Müslüman toplumlardaki pasif siyasi hareketleri inceleyen çok az sayıda çalışma vardır. Birçokları da toplumların bu tekniği uygulamadaki sebebini araştırmamaktadır. Çoğu zaman, şiddetin pasif direnişin gerçekleştiremediği amaçların gerçekleştirilmesi için kullanıldığı iddia edilmiştir. Bu açıklama geçerli bir anlayış ortaya atsa da şiddetsiz direnişin büyük gruplar tarafından kolektif sosyal bir model olarak kullanılmasını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu bölümde, psikolojik seçilmiş travmalar, ulusal yıpranmalar, etnik gruplar arasındaki dinler arası farklılıklar ve uluslararası destekler gibi faktörlerin Kırım Tatarlarının şiddet yerine, pasif direnişi seçmelerinin sebepleri olarak incelenecektir.

İlk olarak, sürgüne zorlanan Kırım Tatarlarının Kırım Tatarları ulusal kimliğini oluşturacak harekete ilham oldukları vurgulanmalıdır. Daha sonra, Kırım Tatarlarının ulusal mücadelelerinin şiddetsizliğe doğru nasıl ve neden kaydığı açığa çıkarılmalıdır. Bu bakımdan, Kırım Tatarlarının lideri Mustafa Cemil Kırımoglu'nun kişiliği oldukça önemli bir güç ve faktör olmuştur. Sonuç olarak Kırım Tatarları ve Çeçenlerin direnişindeki farklılıklarda kültürel ve yapısal faktörler oldukça önemli olmuştur.

Temel insan ihtiyaçları teorisi (Yılmaz ve Özçelik, 2012, 280-282) genellikle sebepleri derinlerde yatan ve çözülmesi zor çatışmaların açıklanmasında kullanılır. Bu teorinin dayanağı Maslow'un insan ihtiyaçları piramididir. Maslow'un teorisini çatışma analizine uyarlayan John Burton olmuştur. Teori, insanların temel ihtiyaçlarının tatmin edilmemesi ve karşılanmaması halinde insanların yaşaması ve refah seviyesini yükseltmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Sosyal çatışmaların ortaya çıkmasının nedeni ise temel insan ihtiyaçlarından üç ana ihtiyacın – kimlik, güvenlik ve tanınma – tatmin edilmemesi ve var olan sistemin bu üç ana ihtiyaca cevap verememesidir. Bu ihtiyaçlar bastırılmaz, önüne geçilemez ve pazarlık yapılamazlar. Tek çözüm yolu, bu ihtiyaç ya da ihtiyaçları tatmin edilmesidir. Temel insan ihtiyaçları teorisi evrenseldir. Tüm sosyal gruplarda bu ihtiyaçlar kültürel farklılıklara rağmen bir şekilde mevcuttur. Fakat ihtiyaçların tatmin edilmesi hususunda

kültürel farklılıklar olabilir. İhtiyaç tatmin ediciler her toplum ve kültür açısından farklılıklar gösterir. Eğer temel insan ihtiyacı o kültüre uygun bir şekilde tatmin edilirse çatışma ve şiddet ortadan kalkar.

Temel insan ihtiyaçları teorisi açısından şiddet ve çatışmaya yol açan birincil ihtiyaç, kimlik ihtiyacıdır. Genellikle sosyal gruplar ki etnik, dinsel, dilsel, vb. yönlerden farklı olan gruplar açısından grup kimliğinin oluşturulması ve grup kimliğinin savunulması vazgeçilmezdir. Sosyal gruplar, kimliklerini oluşturmak, korumak ve savunmak için şiddet görüp acı çekmeye razı olurlar. Hatta gerekirse grup üyeleri kimlikleri uğruna hayatlarını feda etmeyi göze alırlar. Kısaca, insan ihtiyaçlarının özellikle kimlik ve güvenlik ihtiyaçlarının tatmin edilmemesi çatışma ve şiddete yol açar.

Çok uluslu ülkelerdeki etnik çatışmalara sosyal, ekonomik, kimlik ve güvenlik gibi içsel unsurların yansıdığı ileri sürülmektedir. Çatışma analizi ve çözümü uluslararası ilişkiler alt disiplini ise temel insan ihtiyaçlarının karşılanmasına ve tatmin edilmesine vurgu yapmaktadır. Burton tarafından ortaya atılan temel insan ihtiyaçları (Tİİ) teorisine göre, kimlik ve güvenlik gibi iki temel hakkın karşılanamaması durumunda uzun süreli ve derin çatışmaların kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Kırım Tatarlarının kimlik arayışları da Stalin tarafından sürgün edilmelerinden bu yana devam etmektedir. Kırım Tatar sürgünü ise “seçilmiş travma” (Volkan, 2014, 24) olarak tanımlanmaktadır.

Etnik grupların seçilmiş travmaları kimlik oluşturmalarında ve bunun sağlanmasında oldukça önemlidir. Kırım Tatarlarının temel direniş kaynakları, Sovyet Komünist Partisi'nin etnik grupları tanımayan merkezi hükümetin otoritesine dayalı asimilasyon politikalarıdır. Önyargılar, ekonomik eşitsizlikler ve hukuksuz mahkûmiyetler ve müebbet hapis cezaları ile birlikte gelen işkenceler gibi unsurlar grup kimliğinin oluşmasında etkili olmuştur. Sovyet ve Rus hükümetleri 1700lerden bu yana Kırım bölgesinde büyük çıkarlar görmüşlerdir. Jeopolitik ve jeo-stratejik bakımdan Kırım Yarımadası sadece Rusya değil tüm Karadeniz ülkeleri için hala büyük önemdedir.

Sovyetler Birliğinin çöküşüne kadar, Kırım Tatarlarının direnişi barışçı protestonun güç kullanımıyla bastırılması hükümetin aşırı müdahalesi ile durulma dönemine girilmesi gibi bir döngü içerisindeydi. Kırım Tatarlarının uyguladıkları pasif direnişin temelinde Kırım Tatar lideri Mustafa Cemil Kırimoğlu Batılı insan hakları ve demokrasi ideallerinin retorliğini benimsemesi ve Komünist Partisinin merkezîyetçiliğini reddetmesi vardır.

Kırım Tatarlarının ulusal kimliklerini aramaları İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşadıkları sürgün ile yakından bağı vardır. Burada gördükleri cezalandırmalar da Kırım Tatarlarının şiddetten uzak bir yaklaşıma bürünmelerini sağlamıştır. Kırım Tatar halkının birlikteliğindeki güç, sükûnet ve şiddetsizliği beraberinde getirmiştir. Kırım Tatarları, kendilerini Kırım, Ukrayna ve Rusya'daki Ruslardan kültür, dil ve din gibi unsurlarla tamamen farklı kılan bir Türk etnik grubudur. Sovyet rejiminin baskın politikalarına direnmenin formülünü bu eşsiz özellikleri sayesinde birbirine bağlı bir kimlik oluşturmakta bulmuşlardır. Her Tatar ailesi Kırım'ın onların tarihi vatanı ve atalarının olduğuna inanır. Tüm Kırım Tatarları bu seçilmiş travmadan dolayı, kendilerini hala bu etnik kökene ait hissederler. Bu kimliğin siyasi doğasında sürgünün travması vardır. Sovyet otoritelerinin Kırım Tatarlarını asimilasyon çabaları Orta Asya'da da devam etmiştir. Sovyet rejiminin Kırım Tatarlarına karşı giriştiği baskı rejimlerine karşı yürütülen protestolar Kırım Tatarlarının daha fazla kenetlenmesine neden olmuştur. Kırım Tatarları ulusunun hikâyesinin kendi elleriyle inşa ettikleri ulusal birliğin eseri olduğunu söylemek mümkündür.

Kırım Tatarlarının ulusal mücadelesi yapısal ve uluslararası faktörlerden de etkilenecek şiddetsizlik yönünde ilerlemiştir. Kırım Tatarlarının ulusal yönetiminin (Kurultay) gücü, Türkiye, ABD ve Avrupa'daki Kırım Tatarları diasporaları ve direnişin pozitif imajı, siyasi ifade metodu olarak şiddetsizliğin önemini ve durumun meşruluğunu kuvvetlendirmiştir. Bunlar da Kırım'daki Tatar halkın umudunu ve meşruluğunu körüklemiştir. Bunlar, barışçıl protestoların daha etkin ve masum olduğunu uluslararası topluma da kanıtlamıştır. Kırım Tatarlarının gelişmiş ve demokratik yapısı Kırım Tatar hükümetinin gücünü ve etkisini arttırmıştır. Rusya'daki Çeçen direnişlerinin aksine, diğer insanlara zarar verecek hiçbir aşırı hareket Kırım Tatarlarının direnişinde yer almamıştır.

2014 Kırım Ruleti

11 Eylül Saldırıları dünya düzeninde yeni bir dönemi açtı. Soğuk Savaş sonrası dönemde dünyanın tek hegemonik gücü olarak öne çıkan ABD'ye karşı Rusya Federasyonu karşı karşıya gelmekten kaçınan bir politika izlemiştir. Putin'in başa gelmesinden sonra Rusya'nın başta Çeçenistan olmak üzere "arka bahçesi" olarak tanımladığı ve yakın ulusal çıkarları açısından önemli bulunduğu Kuzey ve Güney Kafkasya, Karadeniz, ve Orta Asya'da bir yandan küresel terörizme karşı olmak adına Batı ile ortak işbirliğine dayalı politikalar izlerken öte yandan Batı'nın normatif değerleri olan insan hakları ve demokrasiyi hiçe sayarak sert gücüne uygun politikalar izlemekteydi. II. Çeçenistan

savaşında yaşananlardan sonra Rusya Gürcistan ile silahlı çatışmaya girerek 2008 yılında bu ülkenin topraklarına girmiştir.

Ukrayna'nın Kırım özerk cumhuriyetinde yaşanan krizin ilk başlangıç noktası, 2013 yılı içinde başlayan Euromaidan gösterileridir. Rus yanlısı politikacıların Ukrayna'yı Avrupa Birliği'nden uzaklaştırma çabaları, daha önce renkli devrimlerin yaşandığı Sovyet-sonrası cumhuriyetlere benzer halk ayaklanmalarının bir benzerinin 2014 yılında Kiev'de yaşanmasına neden oldu. Rus lideri Putin'in Kırım'ı Hitler'in Çekoslavya'nın Sudet bölgesini 1938 Münich Anlaşmasına benzer şekilde hemen hemen silahlı çatışma yaşanmadan kendi topraklarına katması başta batılı ülke liderleri olmak üzere tüm dünyayı şaşkınlığa sürüklemiştir. Özellikle Rusların Sochi kentinde düzenledikleri Kış Olimpiyatları meşalesinin ateşi sönmeden bölgesel barışı bozan bu adım, beklenmedik ve rasyonalite dışı gözükmekteydi. Rus Devlet Başkanı Putin'in uluslararası alanda "büyük stratejist" yakıştırılmasına sebep olan olay Eylül 2013'te Suriye lideri Esad'ın kimyasal silah kullanması iddiaları ve Amerikan önderliğindeki uluslararası kamuoyunun havadan müdahale etme olasılığı başarılı bir şekilde bertaraf etmesidir. İç politikada Putin yenilmez ve iktidarı sarsılmaz gözükmektedir. Son on beş yıldır Rusya'yı tek adam iktidarı ile yöneten Putin'in en az on yıl daha iktidarda kalması muhtemeldir.

Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinin yolunu aşan krizin ardından düzenlediği ilk basın toplantısını Putin 4 Mart 2015 tarihinde yapmıştır. Bu toplantıda Putin, Ukrayna'da yaşanan olayları devrim olarak değil "anayasaya aykırı darbe ve iktidarın askerî yollarla alınması" görülmekteydi. Euromaidan olayları sonrası Ukrayna'nın başına geçen yeni hükümeti ise "yasadışı" olarak tanımlanmaktaydı. Batılı gazetecileri hayrete düşüren şu açıklamayı da yapıyordu. Kırım'da Rus askerî birlikleri olduğu inkâr ediyor fakat bir yandan da sadece Kırım'da değil dünyanın herhangi bir yerinde yaşayan Rusları korumak için gerekirse Rus askerlerinin gönderebileceğini belirtiyordu (BBC, 2014).

Ruslar akıllıca yürüttükleri "algı operasyonu" ile Kırım'da bulunan silahlı güçlerin Rus askerî değil "yerel kendini savunma kuvvetleri" olduğunu belirtiyordu. Putin Rus kamuoyuna da Ukrayna'da yaşanan Euromaidan devriminin, Batı güçlerinin işi olduğunu söylüyordu. Rusya'yı jeo-stratejik anlamda yenilgiye uğratmayı amaçlayan Ukrayna'daki karışıkların bu ülkeyi Batı kampına çekmeye yönelik uzun vadeli Batı stratejisinin bir parçası olarak görmekteydi.

Putin'in bu iddialarını destekleyecek ve Rus kamuoyunu kendi yanına çekmesini sağlayan Amerika Dışişleri Bakanı Yardımcısı olan Victoria Nuland ile Amerika'nın Ukrayna Büyükelçisi Geoffrey Pyatt arasında yaşanan telefon görüşmesinin internet sitelerinde yayınlanmasıydı. Bu görüşmede Nuland, Ukrayna muhalefet liderlerinden Arseniy Yatsenyuk ve Vitali Klitschko yani "Yats" ile "Klitsch" arasında hangisini seçmeleri gerektiğini üzerinde küfürlü konuşarak tartışmaktaydı (BBC, 2014b). Rusya, Amerikalıların Ukrayna'nın içişlerine karışmadıkları iddialarını ve Ukraynalarının kendi geleceklerini kendileri belirlemeleri gerektiğini her fırsatta dile getirmelerini ikiyüzlülük ve yalancılık olarak görmekteydi.

Rusya açısından 2014 Euromaidan gösterileri, özellikle Avrupa Birliği ve NATO üzerinden Batı'nın uzun dönemden beri oynadığı Rusya'yı çevreleme politikasının bir parçasıydı. Ruslara göre, Belarus, Gürcistan, Moldavya ve Ukrayna gibi ülkeleri Batı kendi etki alanı içine almak istiyordu. Gürcistan'daki 2003 Gül Devrimi ve Ukrayna'daki 2004'teki Turuncu devrimi Rus karar vericileri tarafından Batı'nın eski Sovyet toprakları üzerinde adım adım etkisini arttırmasının bir parçasıydı. Bu görüşü güçlendiren bir diğer faktör, Gürcistan ve Ukrayna'nın NATO'ya tam üyelik yolunda 2008 yılında alınan karardır.

Rusların bir diğer çekindiği konu, Batı'nın Rusya Federasyonu içinde Ukrayna benzeri Turuncu Devrimi'ni "Turuncu Hastalığı" şeklinde yaymak için çabaladığını düşünceleridir. Rus iç politikasında yürütülen Putin karşıtı muhalefet ve kampanyalar bu çerçevede değerlendirilmekteydi. Rus muhalefeti, Batı'nın maşası ve Rusya'yı zayıflatmak için Batı'nın Rusya'yı içerden parçalama politikasının bir parçası olarak görülmekteydi.

Rusya-Ermenistan-Ukrayna Bermuda Üçgeni Bağlamında Kırım

Rusya'nın "Yakın Çevre Doktrini" günümüzdeki Kırım Krizi'ni analiz etmemiş için önemli bir kavramdır. Primakov Doktrini ile Rusya çok-kutuplu dünya sisteminde ve çok-vektörlü Rus dış politikası izlenmesine vurgu yapmıştır. Amerika'nın dominant kutup haline geldiği bu çok kutuplu sistemde Rusya'nın gelişmekte olan dünyada "yeni kutuplar" yaratmak için yeni ortaklar bulması önerilmektedir.

Kırım'ın Rusya'ya ilhakının altında yatan en önemli düşünsel altyapı 1992 yılında Yeltsin'in dış politika danışmanı olan Sergei Karaganov'un ortaya attığı doktrindir. Karaganov Doktrini'ne göre, Rusya'nın "Yakın Çevre" olarak adlandırdığı bölgede yaşayan etnik Ruslar Rus dış politikası için kulla-

nımalıdır. Moskova bu bölgede ulusal çıkarlarını maksimize etmek ve gücünü arttırmak için eski Sovyetler Birliği toprakları üzerinde insan hakları ve azınlık haklarının savunucu olmalıdır (Smith ve ark, 2002, 161). Karaganov Doktrini, Putin tarafından tozlu raflardan indirilmiştir. Günümüzde bu doktrin “seçici müdahale” (selective engagement) olarak tanımlanmıştır.

Rusya kendini küresel güç olarak görmemekte daha çok bölgesel güç olarak hareket etmektedir. Rusya'nın izlediği dış politikaya baktığımızda Avrasya'nın Avro alt bölgelerini özellikle Baltık Denizi, Karadeniz, Kafkasya ve Orta Asya'yı çok kutuplu güç mücadelesinin temel kutbu olarak algılaması olarak görülmektedir. Batı ülkelerinin bu bölgelerde Rusya'nın üstünlüğünü kabul etmesini ve bunun için “Pragmatik Yeni İmparatorluk” (pragmatic re-imperialization) olarak adlandırılan bir politikayı hayata geçirme çabaları görülmüştür. Bu politikanın temel öğeleri; Rusya'nın bölgesel hegemonyasını arttırmak, Amerika'nın küresel etkisini azaltmak, NATO ittifakını zayıflatmak, NATO ve Avrupa Birliği (AB)'nin genişlemesine engel olmak ve eski-Sovyet hayat alanı içinde yer alan hükümetlere karşı ekonomik, politik ve askerî araçlar kullanarak özel çıkarlar elde etmek olarak tanımlanabilir (Janusz, 2010, 3). Batı açısından Rusya, çok önemli bir ülke olması sebebi ile izole edilmemesi gerekmektedir. 2008'deki Gürcistan'a Rusya'nın askerî müdahalesine rağmen Batı ile Rusya arasında yeni bir yumuşama (detente) dönemi yaşanmıştır. Rusya'nın Gürcistan'a askerî harekâta bulunması Batı'yı test etmesi açısından önemli bir fırsat olmuştur. Bu askerî güç gösterisi eski Sovyet bloku ülkelerinin hala Rusya'nın arka bahçesi olduğunu Batılı güçlere göstermiş ve Kremlin'in diğer Sovyet-sonrası ülkelere baskı uygulamasını kolaylaştırmıştır.

Soğuk Savaş sonrası yeni dünya düzeninde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) ilk başta Baltık cumhuriyetleri hariç Sovyetlerden ayrılan devletlerin büyük kısmı katılmıştır. Fakat BDT Rusya'nın özellikle 2008'de Gürcistan'a saldırmasının ardından çatırdamaya başlamıştır. 18 Ağustos 2008'de Gürcistan BDT resmen ayrılmıştır. Türkmenistan ve Ukrayna ise BDT anlaşmasını yasama organlarında onaylamadıkları için tam üye olmamıştır. Rusya ile Baltık cumhuriyetleri (Litvanya, Letonya ve Estonya) ile Gürcistan ilişkileri çoğu zaman sıkıntılı ve sorunlarla dolu olmuştur. Öte yandan Ermenistan-Rusya ve Belarus-Rusya ilişkileri yakın işbirliği, dostluk ve kardeşlik temelinde yürütülmüştür. Bu iki ülkenin Rusya ile yakın ilişkiler kurması bağımsızlıklarına gölge düşürmesi dışında Rusya'ya bağımlılıklarını arttırmıştır. Belarus ile Rusya'nın yakınlaşması kültürel ve siyasi benzerlik ile ekonomik bağımlılık ile açıklanmaktadır. Ermenistan ile Rusya'nın yakınlaş-

ması ise bambaşka dinamikler içermektedir. Ermenistan'ın Rusya'ya yakınlaşmasındaki temel neden, Azerbaycan ve Türkiye'yi güvenlik tehdidi olarak görmesidir. Belarus'un tersine Ermeniler güçlü ve farklı kültürel kimlikleri sebebi ile çok güçlü Rusya yakınlaşmasına karşı tutum da göstermektedir. Moskova'nın Erivan nezdinde askeri, politik ve ekonomik işbirliğinde önemli başarılar elde etmiştir. Rusya'nın Erivan ve Minsk üzerindeki bu etkisi, "yeni Rus emperyalizmi" olarak tanımlanmaktadır (Grigas, 2016, 212).

Ermenistan-Rus ilişkileri, bölgesel güvenlik çerçevesinin olmaması ve Türkiye ile olan ilişkilerinin durumundan dolayı "özel" olarak tanımlanmaktadır. Rusya, Ermenistan'ın Türkiye sınırı yakınlarındaki Gyumri'de askeri üsse sahiptir. Ermenistan Rusya'ya doğal gaz ve nükleer santraller sebebiyle enerji alanında bağımlıdır. Buna ek olarak, birçok Ermeni vatandaşı Rusya'da ailelerinin geçimlerini sağlamak için çalışmaktadır. Rus Başkanı Yeltsin ile Ermenistan Başkanı Ter Petrosyan, yakın kişisel ilişki de kurmuşlardır. Rusya hem Ermenistan'a hem Azerbaycan'a silah sağlamakta ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Minsk Grubunun bir üyesi olarak Dağlık Karabağ çatışmasında arabulucu olarak aktif rol oynamaktadır. Ermenistan ile Rusya 1997 yılında Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalamıştır. Ermenistan Rusya'nın kurduğu BDT'yi desteklemektedir. (Libaridarian, 2007, 244).

Ermenistan'ın dış politikasında, Ter Petrosyan/ANM yönetimi döneminde üç önemli özellik göze çarpmaktadır: Birincisi, Ermenistan'ın Kafkas bölgesinde Rusya'nın dış politikasının platzdarm (uygulayıcısı) olarak görülmesi abartılı bir yorumdur. Ermenistan bu dönemde ulusal çıkarları neyi gerektiriyorsa o şekilde davranmıştır. İkincisi, Ermenistan "benim dostlarımın dostları benim dostumdur", "benim düşmanımın düşmanı benim dostumdur" ya da "benim düşmanım için kötü olan benim için iyidir" gibi sloganlar çerçevesinde dış politikasını yürütmemiştir. Ter Petrosyan döneminde Ermenistan dış politikası "düşman" ya da "dost" tanımları üzerinden değil çıkarlar üzerinden yürütülmüştür. Örneğin, Ermenistan iç politikasında çok eleştirilmesine rağmen Ter Petrosyan, Türkiye'nin AB üyeliği desteklemiş ve Azerbaycan'a ABD uyguladığı ambargonun kaldırılmasını birden fazla durumda dile getirmiştir. Türkiye'nin Avrupa'ya entegre olması Ermenistan açısından uzun dönemli güvenliği ve ekonomik gelişimi için desteklenmesi gerekir. Üçüncü olarak, Ermenistan kaynakların sınırlı olduğu bilerek bağımsızlığını ve vatandaşlarının refahını bozmayacak şekilde dış ve savunma politikasını şekillendirmesi gerektiğinin farkındadır. Ter Petrosyan'ın 1998 yılında istifa etmesinin ardından Ermenistan dış politikası, daha yayılcı, saldırgan ve komşularının çoğunluğu ile sorunlu hale gelmiştir (y.a.g.e., 248-249).

1991 yılında bağımsız olan Ukrayna'nın Rusya ile ilişkisi yakınlaşma ve düşmanlıklar içeren gel-git dönemleri ile geçmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Rusya'da devlet başkanı olan Boris Yeltsin ve Dışişleri Bakanı Andrei Kozyrev, Rus dış politikası Batı odaklıdır. Rusya'nın yeri, Kuzey ülkelerinin en saygın kulübü olan G-7 içinde yer almak olmalıdır. Amerika ile ittifaka yakın ilişkiler kurulması bu dönemde yaşanmıştır. Aynı şekilde Ukrayna'daki dış politika yapıcılar da yüzlerini Batı'ya çevirmiştir. Ukrayna, Avrupa Birliği (AB) ile dinamik dostluk ilişkileri kurmak için adımları 2008 yılına kadar atmıştır. 2008 yılında Rusya yanlısı Yanukoviç'in başa geçmesinin ardından yüzünü batıya dönen Ukrayna yönünü doğuya çevirmiştir. Ukrayna, Avrupa Komşuluk Politikası (ENP) ve Doğu Ortaklığı üyesidir. AB-Ukrayna ilişkilerinin uluslararası hukuk temelleri, İşbirliği ve Ortaklık Anlaşması (PCA) imzalanması ile 1994 yılına atılmıştır. 1998 yürürlüğe giren bu anlaşma 2008 yılında sona ermiştir. Anlaşma ile Ukrayna ile AB arasında politik, ekonomik ve sosyal konuları içermekte ve iyi yönetim, insan hakları ve basın özgürlüğü gibi konularda yapılabilecek iyileştirmeleri içermekteydi. AB Troika'sı ile Ukrayna arasında yıllık toplantılar yapılarak siyasi görüş alışverişinin sürdürülmesi de planlanmıştı (Özdal ve Demydova, 2011, 19).

Kırım'ı Ruslar 2014 yılında işgal etmeden çok önce Rus etkisini eski Sovyet ve Rus imparatorluğu topraklarında devam ettirmek adına, 2002 yılından itibaren Rus Pasaport Kanunu'nda yaptığı değişiklik ile orada yaşayan Rus vatandaşlarının kolayca Rus pasaportuna hak kazanmasının yolunu açmıştır. Rusya "pasaportlaştırma" süreci için Rus konsolosluklarını kullanmak dışında bunun iş için kapı kapı dolaşan birimler bile kurmuştur. Gürcistan ile sorunlu olduğu Abhazya ve Güney Osetya'da dağlık köylere bile gidilerek elden Rus pasaportlarının dağıtıldığı bildirilmiştir. Kırım'daki Simferopol'daki Rus konsolosluğu aracılığı ile 2014 işgal dönemine kadar bu süreç devam etmiştir. Rus Federal Göçmen Hizmetleri verilerine göre, 2000-2009 yılları arasında Rusya Federasyonu dışında yaşayan üç milyon kişiye Rus pasaportu verilmiştir. (Grigas, 2016, 43).

Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesine giden yolda bir diğer önemli kilometre taşı, Kosova'nın bağımsızlığıdır. Kosova'nın bağımsızlığının önce AB daha sonra Amerika başta olmak üzere batılı güçler tarafından tanınması Pandora kutusunu açmıştır. Rusya, Kosova'nın bağımsızlığına Slav olan Sırp-ları desteklemek adına en güçlü şekilde karşı çıkmıştır. Uluslararası hukuk açısından bakılacak olursa Kosova'nın bağımsızlığına giden süreç, Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 2nci madde 4ncü fıkrasının açık bir ihlalidir. BM üyesi bir devlet olan Sırbistan'ın toprak bütünlüğünün kaybedilmiş olmasını Ruslar daha sonra örnek olay olarak kullanarak başta 2008 Gürcistan Altı Gün

Savaşı olmak üzere Kırım'da kullanmışlardır. Kosova örneğinin Ukrayna'nın Donbask ile Moldova'daki Trans-Dinyester bölgeleri için kullanılması olası-
lık dâhilindedir.

Rusya'nın "çifte çevreleme" (double containment) politikası (Özçelik ve Karagül, 2015) uygulayarak Türkiye'yi bir yandan Kırım üzerinden diğer yan-
dan Suriye üzerinden çevrelediği tezini ortaya atmak gerekir. Bu çifte çevre-
lemenin önemli bir ayağı, Rusya-Ermenistan ittifakı ve bunun başta İran ol-
mak üzere Irak gibi ülkeleri de bu çevreleme politikasıdır. 11 Eylül sonrası
dünyada küresel terörizmle mücadele söylemi ile Rusya ile ABD yakınlaşması
ve bunun sonucunda Kafkasya ve Karadeniz coğrafyasında özellikle Ermenis-
tan bağlamında Rusya'nın etkisinin artırması sonucu Kırım'ın ilhakına giden
süreç daha iyi anlaşılabilir.

Son Söz

Çoğu uluslararası ilişkiler uzmanı Kırım Tatarlarını jeopolitik, jeo-strate-
jik ve jeo-ekonomik olarak analiz etmiştir. Fakat Kırım Krizi, hem Kırım Ta-
tarları için hem de Rusya için psiko-tarih ve psiko-analiz temellere de sahiptir.
İkisi için de 1989 ve 1944 tarihleri seçilmiş travmadır. Ne Ruslar Sovyetler
Birliğinin çöküşüyle ne de Kırım Tatarları vatanları Yeşil Ada'dan sürgünle
ve soykırımla yüzleşebilmiştir. Kırım Krizi geçmiş su yüzüne çıkarmıştır. Çatı-
şmanın temel iki tarafı olan Kırım Tatarları ve Ruslar kendilerini çatışmanın
mağduru olarak kabul etmektedir. Mağduriyetin getirdiği egoizm, Freud'un
bir tanımı olarak, hem Kırım Tatarları hem de Ruslar tarafından kullanılmak-
tadır. Kırım Tatarları'nın ve Ruslar'ın grup psikolojisinin ortaya çıkardığı bu
çatışma sarmalında kurtulması gerekir. Kısa dönemde bu mümkün görülmek-
tedir. Uzun dönemli bölgesel barış politikası için çok-yönlü ve çok-seviyeli
analizler yapılmalı ve sadece realist ve jeo-stratejik bakış açısı ile bölgedeki
gelişmeler analiz edilmemelidir.

Kırım Tatarları için, çok güçlü ve antidemokratik olan Rusya'ya karşı güç
kullanımı faydasız görünmektedir. En iyi pasif direniş örneği olarak Mahatma
Gandhi'nin İngiltere'ye karşı Hindistan'daki, Nelson Mandela'nın Güney Af-
rika apartheid rejimine, Martin Luther King'in, ABD'ye karşı vb. direnişler-
dir. İslam dünyasında da Filistinlilerin İsrail'e, Afganistan'da Peştun lider
Gaffar Han'ın İngiliz işgalcilere, Kosova'daki Arnavutların Sırbistan'a, karşı
direnişleri örnek gösterilebilir. Kırım Tatarlarının direnişi de bu örneklere ek-
lenebilecek başarı ve özveridedir. Kırım'ın şiddetli bir müdahale yapılmadan
ilhakı Kırım Tatarlarını ümitsiz hissettirmiştir. Fakat Kırım Tatar millî hare-
ketini yeniden harekete geçirmek için hala büyük umut vardır. Kırım'daki

Ruslara bağlı silahlı unsurların provokatif yaklaşımlarına rağmen Kırım Tatar ulusal hareketi halen şiddetsizlik yönteminden şaşmamıştır. Kırım Tatarları için şiddetsizlik hala ve bundan sonra da tek geçerli yol olacaktır.

KAYNAKÇA

- BBC, 2014a, “Putin: Russia force only ‘last resort’ in Ukraine”, 04 March 2014, <http://www.bbc.com/news/world-europe-26433309> (Erişim Tarihi: 16.03.2016).
- BBC, 2014b, “Ukraine crisis: Transcript of leaked Nuland-Pyatt call”, 07 February 2014, <http://www.bbc.com/news/world-europe-26079957>
- GRIGAS, Agnia, **Beyond Crimea: The New Russian Empire**, New Haven, Yale University Press, CT, 2016.
- JANUSZ, Bugajski, **Georgian Lessons: Conflicting Russian and Western Interests in the Wider Europe**, Center for Strategic and International Studies, 2010.
- LIBARIDIAN, Gerard J., **Modern Armenia: People, Nation, State**, Transaction Publishers, New Brunswick, 2007.
- SMITH, David J. & Artis PABRĪKS & Aldis PURS & Thomas LANE, **The Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania**, Routledge: USA, 2002.
- SUBTELNY, Orest, **Ukraine: A History, Scholarly Publishing Division; 4th edition, section 24: Reconstruction and Retrenchment**, University of Toronto Press, 2009.
- ÖZÇELİK, Sezai and Soner KARAGÜL, “Ukraine Crisis and Turkey’s Policy toward Crimea”, Karol Kujawa and Valery Morkva (ed.), **2014 Crisis in Ukraine: Perspectives, Reflections, International Reverberations**, Aslan Press, ISBN: 978-83-939141-7-3, First Publication: Gliwice, December 2015, ss. 99-134.
- ÖZDAL, Habibe & Viktoriia DEMYDOVA, **Turkey-Ukraine Relations: High Potential**, Low Voltage, USAK Policy Brief No: 3, USAK Yayınları, Ankara, December 2011. <https://www.ciaonet.org/attachments/24444/uploads> (Erişim Tarihi: 17.03.2016).
- VAMİK D. Volkan, **Psychoanalysis, International Relations, and Diplomacy: A Sourcebook on Large-Group Psychology**, Karnac Books, 2014.

YILMAZ, Reha & Sezai ÖZÇELİK, **Çatışma Teorileri Işığında Gürcistan ve Karabağ Çatışmalarının Çözümlemesi, Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, Atilla Sandıklı, ed., BİLGE SAM Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 277-313.

RUSYA’NIN SİYASETİNDE “TÜRKİYE ERMENİSTANI” MESELESİ: OLUŞUMU, KURULUŞ ÇALIŞMALARI VE İFLASI

Kerim ŞÜKÜROV*

ÖZET

Araştırmanın konusunu Çar Hükümeti, Geçici Hükümet (27 Şubat-25 Ekim 1917) ve Sovyet Rusya dönemlerinde “Türkiye Ermenistanı” meselesinin oluşumu, gerçekleşmesi için yapılan çalışmalar ve planın iflasa uğraması oluşturmaktadır. Bu çalışmanın amacı Rusya İmparatorluğu, Geçici Hükümet ve Sovyet Hükümeti dönemlerinde “Türkiye Ermenistanı” meselesi fikrinin teşekkülü, meselenin muhteviyat ve mahiyetinin belirlenmesi ve sonuçlarının araştırılmasından ibarettir. Araştırmanın temel soruları şöyle özetlenebilir: Rusya imparatorluk siyasetinde “Türkiye Ermenistanı” meselesi nasıl ve niçin teşekkül buldu? Çar Hükümeti Birinci Cihan Harbi devrinde Osmanlı Devleti’ne karşı Ermenilerden nasıl istifade etti? Savaş sırasında işgal edilmiş Osmanlı topraklarının yönetimi hususunda Çar Hükümeti ve Geçici Hükümet hangi kararları almış ve bu bölgeleri nasıl adlandırmıştır? Sovyet Rusya’nın “Türkiye Ermenistanı” hususundaki kararı nasıl alınmıştır? Çar Hükümeti, Geçici Hükümet ve Sovyet Rusya’nın “Türkiye Ermenistanı” meselesiyle ilgili siyasetlerinin benzer ve farklı özellikleri nelerdir ve bu özellikleri hasebiyle bahse konu siyaset nasıl değerlendirilebilir? Problemin tetkiki için Çar Hükümeti, Geçici Hükümet ve Sovyet Rusya dönemleriyle ilgili resmî belgeler, XIX.-XX. yüzyıllarda neşrolunan kaynak kitaplar ve çağdaş tarihçilerin eserlerinden istifade edilmiştir. Araştırma neticesinde Rusya siyasetinde “Türkiye Ermenistanı” meselesinin aşamaları, özellikleri ve meselenin iflasla sonuçlanmasının nedenleri açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çar Rusyası, Geçici Hükümet, Sovyet Rusyası, Bolşevik Hükümeti, “Türkiye Ermenistanı.”

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarix Enstitüsü, kshukurov@mail.ru.

THE QUESTION OF “TURKISH ARMENIA” IN THE POLITICS OF RUSSIA: FORMATION, ATTEMPTS TO REALIZE AND COLLAPSE

ABSTRACT

Subject of study surrounds occurrence, implementation efforts and failure of question named “Turkish Armenia” during power of three different Russian governments that surrounded Czarist Russia, Interim government (February 27- October 25, 1917) and Soviet Russia. Goal is to learn determination of content and essence of “Turkish Armenia” policy and its outcomes during first period of Russian empire, Interim government and Soviet Russia, also occurrence of “Turkish Armenia” question in Russian empire. Main questions of study are specified as follows: Why and how “Turkish Armenia” question was created in Russian empire? How Czarist Russia used Armenians against Ottoman Empire during The First World War? What official’s documents have been approved by Czarist government then Interim government for management of occupied territories of Ottoman Empire, also how these territories were called? How decree about “Turkish Armenia” was approved in Soviet Empire? What were similar and different features of policy of Czarist Russia, Interim government and Soviet Russia about “Turkish Armenia”? How this policy can be evaluated? Official documents about Czarist Russia, Interim government and Soviet Russia, rare books published at the beginning of XIX-XX century and compositions of modern historians have been used during study of problem. Features of each stages of “Turkish Armenia” in Russia’s policy and finally failure of this questions will be clarified as a result of study.

Key Words: Tzarist Russia, Provisional Government, Soviet Russia, Bolshevik Government, “Turkish Armenia”.

Rusya’nın “Türkiye Ermenistanı” politikasının ortaya çıkış tarihinin daha kapsamlı araştırılması için bu tarihî dönemlerin belirlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebepten de Rusya’nın daha sonralar “Türkiye Ermenistanı” adlandırılan bölge, burada mevcut olan siyasi kurumlar ve bu bölgedeki halkla, özellikle de Ermenilerle ilişkilerinin tarihine yolculuk yapmak bir zorunluluk arz etmektedir. Genellikle Rus-Ermeni ilişkilerinin tarihinden bahsedilirken coğrafi alan belirtilmemekte, vuku bulan olaylar özellikle kronolojik sırayla verilmektedir. Gerçek durumu tespit etmek için Rus-Ermeni ve Rusya-Türkiye ilişkileri bağlamında “Türkiye Ermenistanı”nın tarihi araştırılmalıdır. İlk olarak Rus devletinin ortaya çıkmasından Çarlık rejiminin devrilmesine kadarki (862’den Şubat 1917 yılına kadar) dönem üzerinde durmamız gerekir. İlk önce Rus devletinin yaranmasından Doğu Anadolu topraklarının tamamının Osmanlı devleti tarafından ilhak edilmesine kadar geçen dönem (862’ten Amasiya antlaşmasının yapıldığı 1555 yılına kadar) üzerinde duralım.

862 tarihinde Novogorod’a davet edilen Varyag (Norman) Knezi Rurik’in (862-879) burada kendi yönetimini tesis etmesi ile Rus devleti kurulmuş oldu. Bu yaklaşım tarih ilminde “Norman teorisi” olarak telakki edilmektedir. Anti-Normancılar, yani devletin Norman değil de, Slav kökenli olduğu görüşünü kabul edenlere rağmen “Norman teorisi” daha ağır basmaktadır. Diğer bir Varyag Knezi Oleg (879-912), Kiev’i ele geçirerek devletin merkezini Novogorod’dan oraya taşıdı. Böylece Kiev Rus devleti (son dönemlerde daha fazla Eski Rus devleti (862/882-XIII. yüzyılın ortaları) terimi kullanılmaktadır) yarandı.

Rus devletinin ortaya çıktığı coğrafyada yaşayan Türk halkları ve devletleri sözü giden dönemde önemli rol oynuyor, dinî (İslam) mevkilerini kuvvetlendiriyorlardı. 965 yılında Hazar hakanlığına saldıran Knez Svyatoslav (945-972) onun şehirlerini ele geçirerek tahrip ediyor. Hazar hakanlığı çöküyor. Hazar hakanlığının son dönemlerinde Yahudiliğin yerini İslam dinî almaya başlıyor. Kiev Rus devletinin de İslam’ı kabul etmesi meselesi gündeme geliyor. 988 tarihinde Knez Vladimir’in (980-1015) Bizans aracılığıyla Hristiyanlığı kabul etmesi Kiev Rus devleti ile onun sınırları yakınlarındaki Müslüman-Türk devletler arasında rekabetin artmasına yol açıyor. Böylece Rus devletinin entegre olduğu Müslüman-Türk devletlerinin yerini yeni bir alternatif almış oluyor. Tarihî sürecin böyle bir yönde ilerlemesi, belli istisnalar ile kendi etkisini günümüze kadar sürdürmüştür.

Kiev Rus devletinin Hristiyan dünyasının bir parçası haline gelmesi, onun Bizans ve diğer Hristiyan devletleri ve halkları ile yakınlaşmasına yol açıyor.

Böyle bir durumda Rus-Ermeni ilişkileri de kendisini belli ediyor. 387 tarihinde Ermeni devletinin toprakları Bizans ve Sasani devletleri arasında bölüş-türülmüş, 391 yılında Bizans'ta, 428 yılında Sasani devletinde Ermeni devle-tine ait olan kalıntılar tamamen ortadan kaldırılmıştır. Arap hilafeti dönemi-nde (VII-IX), Ermeniler'in Bizans'a karşı kullanılması siyaseti uygulamaya konulmuştur. Hilafetin zayıflamasından sonra Ermenistan topraklarında Bag-ratuni Hanedanlığı veya Ani çarlığı ortaya çıkmıştır (885-1045). Bu hanedan-lığın varlığına Bizans tarafından son verildi. Mezkûr dönemde Kiev Rus dev-leti ile Ermeniler arasındaki ilişkiler genellikle ticaret ağırlıklıydı (İstoriya Armyanskogo Naroda, 1951:163-164).

Kısa bir süre sonra başlayan akınların sonunda Selçuklu Türkleri Küçük Asya'nın bir kısmını fethetmeyi başarmıştır. Ermeniler üzerindeki hâkimiyet-lerini kaybetmekte olan Bizans devleti bu defa Ermenileri Selçuklular'a karşı kullanmaya başladı (İstoriya Armyanskogo Naroda, 1951:153). Böylece Er-menilerin siyasi amaçlar doğrultusunda kullanılması yönünde bir politika oluşmaya başladı.

XII. yüzyılın otuzlu yılları Rus devleti knezliklere bölündüğü ve dolayı-sıyla güçlü merkezi yönetime sahip olmadığından aktif bir dış politika yürü-tememekteydi. Onun sınırları civarında ise dünya tarihinde derin izler bırakan olaylar cereyan etmekteydi. Temeli 1299 tarihine atılan Osmanlı devleti güç-lenmekte ve sınırları genişlenmekteydi. Osmanlılar, siyasi açıdan Rusların da ilgi odağında olan Bizans başkenti Konstantinopolis'e (Ruslar bu şehri Çarg-rad adlandırmaktaydılar) yaklaşmışlardı. 1453 tarihinde Osmanlıların Kons-tantinopolis'i fethetmesiyle Rusların bu siyasi amaçlarına ciddi darbe vurul-muş oldu. Rus devletinin Bizans'ta iddiası olması ile ilgili olarak "Üçüncü Roma teorisi" ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ileride "Türkiye Ermenistanı" adlandırılacak ve siyasi mücadelenin merkezlerinden birine çevrilecek olan Doğu Anadolu toprakları da Osmanlı imparatorluğunun yönetimi altına geçi-yor. 1555 tarihinde Osmanlılarla Safeviler arasında yapılan Amasya antlaş-ması neticesinde Ermenilerin yaşadıkları toprakların onların yönetimi altına geçmesiyle Ermenilerin bu siyasi rekabette kullanılması meselesini yeniden gündeme getirdi.

1555 tarihinden itibaren başlayan bir sonraki dönem, Şark meselesinin (veya Doğu sorununun) meydana gelmesine (XVIII yüzyılın ortaları) kadar devam ediyor. Merkezileşmiş Rus devletinin yaranması ve güçlenmesi (XV. yüzyılın sonları - 1721 yılı) ve çar I. Petro'nun hâkimiyeti döneminde onun imparatorluğa çevrilmesi Osmanlı devleti ile siyasi rekabetin artmasına neden oldu.

Şark meselesinin ortaya çıkmasına kadarki dönemde Osmanlı devleti daha güçlü, bunun aksine XVIII. yüzyılın başlarında Safevi devleti siyasi cihetten zayıf olduğu için ilk önce Safevi devletinin sınırları içerisinde ikamet eden Ermeniler siyasi amaçlar için kullanılmaya başlandı. Ermeni temsilci İsrail Ori’nin (1658-1711) 1701 tarihli misyonla Rus çarı I. Petro’nun huzuruna gitmesiyle Rus-Ermeni ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. Ermeniler, 1722 tarihinde I. Petro tarafından gerçekleştirilen Doğu seferiyle Derbent, Bakü, kısacası Hazar kıyısı boyunca uzanan toprakların Rusya tarafından işgalinde aktif rol oynadılar. 1723 yılında Rusiya ve Safevi devleti arasında imzalanan Petersburg, 1724 tarihinde Rusya ile Osmanlı devleti arasında imzalanan İstanbul anlaşmaları, Safevi devletinin bölgedeki hâkimiyetinin zayıfladığını ve esas mücadelenin Rusya ile Osmanlı devleti arasında gittiğini ortaya koymuş oldu. I. Petro’nun ölümünden sonra onun varisleri döneminde yönetimin zayıflaması neticesinde Hazar denizi kıyısında bulunan toprakların Safevi devletine geri iade edilmesi ile ilgili imzalanan Reşt (1732) ve Gence (1735) anlaşmalarında özellikle geri iade edilen toprakların Osmanlıların eline geçmemesi üzerinde durulması hiç de tesadüfi değildir. Nadir Şah’ın (1736-1747) kurduğu Afşarlar devleti Rusya’nın pozisyonlarını bir kadar zayıflatmış olsa da onun ölümünden sonra kurulan hanlıklar döneminde Rusya’nın bölgedeki rolü yeniden güçlenmeye başladı.

Rus çarıçesi II. Katerina’nın (1764-1796) hâkimiyeti döneminde Osmanlı devletine karşı yürütülen düşmanca politikaların merkezi Avusturya’dan Rusya’ya kaymaya başlıyor. Bu sebepten Ermeni halkı bu dönemde de Rusya’nın yürüttüğü siyasette önemli faktörlerden biri haline geldi. Bu dönem XIX. yüzyılın otuzlu yıllarında Rusya ile Türkiye arasında belli yakınlaşmaların meydana gelmesine kadar devam etti.

Sözü giden dönemde Kafkasya’da bir Ermeni devletinin kurulması ile ilgili projeler ileri sürülmekle birlikte ilk defa bu dönemde Osmanlı imparatorluğunun iç işlerine müdahale zemini yarandı. 1768-1774 ve 1787-1791 tarihleri arasında vuku bulan Rus-Osmanlı savaşlarının sonunda imzalanan ve Rusya’nın zaferini onaylayan Küçük Kaynarca ve Yassı anlaşmaları Şark meselesini daha da keskinleştirdi. Rusya (Küçük Kaynarca Anlaşması’nın 7. maddesinin hükümlerine göre) Osmanlı devletinde yaşayan Hristiyanların koruyucusu statüsünü kazanmış oldu. Böylece Safevi Ermenileri gibi, Osmanlı Ermenileri de Rusya’nın siyasetinde bir araç haline geldi. 1804-1813 ve 1826-1828 tarihlerinde vuku bulan Rus-İran savaşları Güney Kafkasya’nın ele geçirilmesi, 40 bin Ermeni’nin İran’dan bu topraklara göçürülmesi ile sonuçlandı ve Safevi devletinin sınırları içerisinde ikamet eden Ermenilerle ilgili önemli bir aşama tamamlanmış oldu. Osmanlı devletinin sınırları içerisinde

ikamet eden Ermenileri etki alanı içinde tutmak için daha etkili bir yola başvuruldu. Ermeni Grigoryan kilisesinin merkezi olan Eçmiedzin'in Rusya'nın işgal ettiği topraklarda yer alması Rusya'nın etki yapma olanaklarını artırdı.

1806-1812 ve 1828-1829 tarihlerinde meydana gelen Rus-Türk savaşları neticesinde yapılmış Bükreş ve Edirne anlaşmaları Rusya'nın pozisyonunu daha da güçlendirdi. Edirne anlaşması gereğince 100 bin Ermeni Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya'nın Kafkasya'da işgal ettiği topraklara, özellikle de Azerbaycan topraklarına göçürüldü. Doğu Anadolu toprakları Ermeni sakinleri ile birlikte ilk defa olarak siyasi mücadeleye dâhil edildi.

1833 tarihinde Osmanlı ile Rusya İmparatorluğu arasında yapılmış Hünkar İskelesi antlaşmasından 1853-1856 tarihleri arasında gerçekleştirilen Kırım savaşına kadar geçen dönemdeki ilişkiler nispeten daha stabil bir hal aldı.

Rusya'nın Kırım savaşında yenilgiye uğraması Osmanlı devletinin pozisyonunu güçlendirmiş ve bu sebepten de Rusya, Osmanlı'nın iç işlerine müdahalede bulunma olanaklarını kaybetmiştir. Bu süreç 1877-1878 tarihlerinde meydana gelecek olan savaşa kadar devam etmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile Rusya'nın yürüttüğü siyasette "Türkiye Ermenistanı" meselesinin müstakil bir politika olarak teşekkül ettiği söylenebilir. Bu dönem, 1917 yılı Şubat'ında Çarlık yönetiminin devrilmesine kadar devam ediyor. Bu bağlamda 1878-1914 yılları ile Birinci Dünya Harbini birbirinden ayrı olarak ele almak gerekir.

1878-1879 yıllarında meydana gelen Osmanlı-Rus savaşından sonra Rusya iki önemli başarı elde etti: Ayastefanos anlaşmasının (19 Şubat/3 Mart 1878) şartlarına göre Osmanlı topraklarından Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt'ın Rusya'ya ilhak edilmesini ve 16. madde gereğince ise Hristiyan halkın koruyucusu statüsünün kapsamını genişleterek Ermeni reformları yapılması meselesinin zaruriliğini ileri sürdü.

Berlin kongresinde (13 Temmuz 1878) önceki anlaşmanın şartlarına yeniden bakıldı. Doğubeyazıt Osmanlı imparatorluğuna iade edildi. Ermeni ıslahatı meselesi 61. maddede kaydedilmesine rağmen onun yapılması ve gerçekleştirilmesi Rusiya'nın kontrolünden çıkarıldı. Ermenilerin gönderdikleri heyet, "Türkiye Ermenistanı"nın kurulması ile ilgili projeyi kongrede sunmuştu (Gyuryun K., 1993: 134-139). Böylece "Ermeni meselesi" oluşturuldu ve uluslararası bir meseleye dönüştü. Aslında "Ermeni meselesi" Osmanlı imparatorluğu üzerinde menfaatleri bulunan devletlerin politikalarına uyarlandı.

Burada özellikle “Ermeni meselesi”nin mahiyeti üzerinde durmak isterdik. Berlin anlaşmasında kaydedildiği şekliyle “Ermeni meselesi”, Türkiye Ermenistanı meselesine uygundur. Lakin daha sonralar “Ermeni meselesinin” kapsamı yapay şekilde Ermenilerin lehine genişletiliyor. Ermenilerin, iskân edildikleri diğer ülkeler için oluşturdukları problemler ise dikkate alınmıyor. Bu arada, parantez açıp şunu da belirtelim ki, Rusya arşiv dokümanlarından ibaret üç ciltlik bir topluyu hazırlayanlardan ve oradaki açıklamaların müelliflerinden biri olarak meseleye bu yönden yaklaşım Kafkasya’da “Ermeni meselesi”nin asıl mahiyetini gün yüzüne çıkarmaya çalışmış ve bölgenin tarihî gelişimine vurduğu ağır darbeleri delillerle ortaya koymaya çaba göstermişiz (“Armyanskiy vopros” na Kavkaze, 2011).

Önce Ayastefanos, daha sonra Berlin anlaşmasında “Ermeni meselesi”nin, yani “Türkiye Ermenistanı meselesi”nin ele alınması Osmanlı imparatorluğunun yönetilmesinde bu bölgenin önemini daha da artırdı. Bu bölgede temsil ettikleri devletlerin menfaatlerini güden İngiltere, Almanya, Rusya ve diğer ülkelerin diplomatik temsilcilerinin Osmanlı karşıtı söylemlerine rağmen II. Abdülhamit (1876-1908) yönetimindeki hükümet imparatorluğun menfaatlerine uygun siyaseti devam ettirmekteydi. Doğal olarak bu tutum Rusya da dâhil olmak üzere Berlin anlaşmasını imzalayan devletlerin Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale olanaklarını kısıtlıyordu. Bunu fark eden devletler 7 Eylül 1880 tarihinde imparatorluğun dış işleri bakanlığına kolektif nota ile müracaatta bulunmuşlardı (Polojenie armyan v Turtsii do vmeşatelstva derjav v 1895 g., 1896: 96-105). 1895 yılının Mayıs’ında İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı imparatorluğuna yukarıdakine benzer ikinci bir nota göndermiş ve ıslahat projesi takdim etmişlerdi. Bunun üzerine Sultan 20 Ekim 1895 tarihinde Ermeni reformları hakkında kanun çıkardı. Bu da Osmanlı devletinin kendi üzerine götürdüğü sorumlulukları yerine getirmek için icraatlarda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Fakat bu ıslahatları talep eden devletlerin (Rusya, İngiltere, Fransa) siyasi menfaatleri Ermenileri kullanmakla Osmanlı imparatorluğunu daha da zayıf düşürmekten ibaret idi. Osmanlı imparatorluğunun sınırları içerisinde ikamet eden Ermenilerin aktifleşmesi Rusya’daki Ermenileri de harekete geçirdi. Bu sebepten de II. Nikolay (1894-1917) yönetimi dikkatini kendi sınırları içerisindeki Ermenilere yöneltti ve 1903 tarihinde Ermeni Grigoryan kilisesine ait mülklerin müsadere edilmesi hakkında kanun çıkardı. Bununundan sonra Ermeniler öğlesine bir hükümet karşıtı faaliyet başlattılar ki çar hükümeti esas dikkatini bu ayaklanmaların yatırılmasına yöneltti (“Armyanskiy vopros” na Kavkaze, t.I,2010:36-38). 1911-1912 yıllarında Rusya’nın başkentinde Taşnak partisinin üyelerinin

mahkemesi başladı ve basında Ermenilerle ilgili gerçekler yayımlanmağa başladı. “Russkoye znamyâ” adlı Rus gazetesi, Ermeni müellifin “Türkiye’de Ermeniler şereflerini, hayatlarını ve mülklerini korumak amacıyla nefsi müdafaa yapmışlardı” iddiasını cevaplayarak bunun bir yalan olduğunu, zira Türkler’in değil, Ermeniler’in Rusya ve Avrupa’nın kendilerini kurtaracağı ve özerk Ermenistan kuracakları beklentisiyle isyan ettiklerini söylemiştir (“Armyanskiy vopros” na Kavkaze. t. III, 2010:21). Böyle bir durumda “Türkiye Ermenistan”ı meselesi ikinci planda kaldı.

1908’de yönetime gelen Jön Türkler’in reformist görüşlerine rağmen, 1911-1912 yılları arasında Osmanlı-İtalya ve 1912-1913 tarihlerine Balkan harbine girmesi Osmanlı devletinin yeni problemlerle yüzleşmesine yol açtı. Almanya’nın Osmanlı devleti üzerindeki nüfuzunun artması Osmanlı’ya yapılan baskıları yeniden artırdı. Çar yönetimi hem Rusya, hem de Osmanlı Ermenilerini kendi safına çekmek için planlar kurmaya başladı. Kafkasya canişini (valisi) Vorontsov-Daşkof, çara gönderdiği 10 Ekim 1912 tarihli mektubunda şöyle yazıyordu: “Benim Ermenilere yönelik siyasetimi kötüleyen pek çok devlet adamının bu husustaki görüşlerine rağmen Majesteleri tarafından bana gösterilen yüksek itimat bu emrinizin yılmadan gerçekleştirilmesinde bana kuvvet veriyordu. Ancak sizin şu an Rusya Ermenileri arasında sadık tebaaya sahip olmadığınızı ve Türkiye Ermenilerini kendi safınıza çekmeniz gerektiği haberini Majestelerine iletmekten memnuniyet duyuyorum (metin müellif tarafından seçilmiştir - K.Ş.), (“Armyanskiy vopros” na Kavkaze, c. III, 2010:31). 1912-1914 tarihleri arasında yapılan işlerin bir sonucu olarak 26 Ocak/8 Şubat Rusya ile Osmanlı devleti arasında Ermeni ıslahatı ile ilgili anlaşma imzalandı (Sbornik diplomatıçeskix dokumentov, 1911:162-165). Anlaşma gereğince Doğu Anadolu’da Erzurum, Trabzon, Sivas ile Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır’ı içine alan iki bölge oluşturulacak, genel müfettişler yabancılardan ibaret olacaktı. Birinci Dünya Harbinde Rusya’nın Doğu Anadolu topraklarını işgal etmesi ve Ermenilerin o sıralarda Rusya’ya katılarak “de-facto savaşılan millet” statüsünde olmaları hasebiyle bu reform gerçekleştirilemedi. Birinci Dünya Harbi devam ederken Rusya’nın, “Türkiye Ermenistanı” adlandırılan bölgenin büyük bir kısmını işgal etmesi onun kurduğu planın gerçek yüzünü ortaya koydu. 15 Temmuz 1916 tarihinde “Savaş hukukuna uygun olarak ele geçirilmiş Türkiye topraklarının yönetimi ile ilgili Geçici Tüzük” II. Nikolay tarafından onaylandı. Bu tüzükte geçen hükümlere göre bu topraklar kendi kaderini kendisi belirleyen sıradan bölgeler olmayıp işgal edilmiş arazi olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca tüzükteki hükümler gereğince bu topraklarda Van, Hünüs, Erzurum ve Pont vilayetleri kurulacaktı. Bu vilayetler Rusya’nın toprakları olarak addedilmekteydi (Arutyanyan A.

1971, Marukyan A.,2014). Çar hükümeti Ermenilerin bu topraklardaki pozisyonlarını zayıflatmak için bu yerlere Kazaklar’ı yerleştirmeye planlıyordu.

“Türkiye Ermenistanı” meselesinde belirleyici rol Çar yönetimine ait olmakla birlikte bu mesele, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Rusya’nın siyasi sisteminde meydana gelen değişimler neticesinde ortaya çıkan siyasi partilerin (sosyal demokratlar, eserler, kadetler, oktobristler) ve parlamentonun - Devlet Dumasının gündemine de dâhil ediliyor. Rusya’nın ilim, medeniyet ve medya temsilcilerinin bu mesele ile bağlı devlet ve kamuoyu üzerinde etki bırakan görüşleri de özel bir yaklaşım gibi telakki edilebilir (Çernaya kniqa. Znamenitiye inostrantsı o turetskix prestupleniyax i o genotside armyan.2014).

Çarlık Rusyası’nın siyasetinin bir sonucu olarak mühim imtiyazlara sahip Ermeni Grigoryan kilisesinin bizzat katılımıyla geniş idari-mali kaynaklar, medya araçlarına sahip olan Rusya Ermenileri ve onların siyasi partileri (Armenakan, Qnçak, Daşnaksütun) de bu meselede önemli bir güç haline geliyorlar. (Kişmişev S.O. 1884, Amfiteatrov A.V. 1906, Djivileqov A. [Bez qoda], Kirakosyan Dj. 2007, Yeritsov A. 1879-1881, c.VI, priloenie)

Çarlık Rusyası döneminde “Ermeni meselesi” ile ilgili olarak aktif faaliyet gösteren siyasi partiler ve onların liderleri (A.Kerenski (eser), P.Milyukov (kadet), V.İ.Lenin (bolşevik) və s.) daha sonralar yönetim başına geçmiş ve hükümette önemli görevlere getirilmişlerdi.

1917 yılının Şubatı’nda Çarlık rejimi devrildi. Bundan sonra kurulan Geçici hükümet (Şubat-Ekim 1917) ve Bolşevik yönetiminin (Ekim 1917) “Türkiye Ermenistanı” meselesindeki farklı bir yaklaşım sergilemesi Rusya’nın bu hususla ilgili yürüttüğü siyasetin irsi olmadığını, yönetim başındaki gücün siyasi karakterine uygun olarak değişiklik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Geçici hükümet kurulduktan sonra Kafkas cephesinde askerî operasyonları devam ettirmeye karar verdi. 26 Nisan 1917 tarihinde Osmanlı imparatorluğunun işgal edilmiş toprakları ile ilgili olarak “Türkiye Ermenistanı’nın yönetilmesi hakkında” karar yayımlandı. Bu kararın asıl mahiyeti “Türkiye Ermenistanı’nı özel yönetim birimi gibi ayırmak ve Ermenilerin yönetim sisteminde yer almalarını sağlamaktan ibaret idi (Marukyan A.2014; Tunyan V. 2011).1917 yılının Ekim’inde Bolşevikler Geçici hükümeti devirerek yönetimi ele geçirdiler. Neticede geçici hükümetin planları da suya düştü. Bolşevikler hâkimiyete geldikten sonra 26 Ekim’de Sulh kararnamesi yayımladılar ve savaştan çekildiklerini ilan ettiler. 5/18 Aralık 1917 tarihinde Rusya ve

Türkiye orduları arasında Erzincan'da anlaşma imzalandı ve Rus orduları cepheyi terk etmeye başladılar. 29 Aralık 1917 (11 Ocak 1918) tarihinde Sovyet Rusya'sı "Türkiye Ermenistanı" hakkında kararname (dekret) yayımladı. 15 (28) Ocak 1918 tarihinde bu kararname III. Rusya Sovyetler Kongresi tarafından onaylandı. Kararname, Rusya Halk Komiserleri Kurulu başkanı V. Ulyanov (Lenin), Milletler Halk Komiseri İ. Cugaşvili (Stalin) ve diğerleri tarafından imzalandı. Kararname giriş kısmından, 4 madde ve kayıttan ibaret idi. Kararnamede Ermeni halkına "Türkiye Ermenistanı"nda tam özgür olana kadar kendi kaderini belirlemek hukukunun tanındığı belirtiliyor, bazı kurumsal faaliyetlerin yapılması üzerinde duruluyordu. Halk Komiserleri Kurulu, bu hukukun gerçekleştirilmesinin Ermeni halkına yapılacak olan özgür bir referandum için zorunlu olan bazı belli başlı güvencelerin verilmesiyle mümkün olabileceğini düşünmekteydi. Kararnamede kaydedilen bu güvenceler orduların "Türkiye Ermenistanı" hudutlarından çıkarılması, mülteciler ve zorla göç ettirilmiş Ermenilerin hiç bir engel olmadan geri dönmeleri, Ermeni halkını temsilen Halk Milletvekilleri Kurulu şeklinde "Türkiye Ermenistanı"nın Geçici Halk Yönetiminin tesis edilmesi ve diğer maddeleri kapsamaktaydı. Bu kararnamenin uygulanmasında en önemli görev Kafkas işleri Geçici Olağanüstü Komiseri tayin edilen Ermeni asıllı Stepan Şaumyan'a havale edilmişti. Kararname metnine düşülen kayıtta "Türkiye Ermenistanı"nın coğrafi sınırlarının belirlenmesinden bahsedilir ve hiç bir mantık kurallarına uymayan mülahazalar ileri sürülüyordu. Kararnameye göre bu coğrafi sınırların, Ermeni halkı ve etnik olarak karışık ve tartışmalı bölgelerde ikamet eden Müslüman ve diğer gayrimüslim nüfusun demokratik yolla seçilmiş temsilcileriyle karşılıklı anlaşmaya dayalı olarak ve Şaumyan ile birlikte belirlenmesi gerekirdi. (*Dekret o "Turetskoy Armenii"*, 1957:298-299, Stalin İ.V.1917, Enis Şahin, Arzumanyan M.V.)

O dönemin tarihî ve siyasi koşullarında yayımlanan bu kararname, hiç bir ciddi delile dayanmadan söylenen beyanattan öteye gitmiyordu. Bu kararname, mahiyeti itibarı ile Ermenilerin rağbetini kazanmaya hesaplanmıştır. 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest anlaşmasının 4. maddesi gereğince Rusya, Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılmasını kendi üzerine aldı. Türkiye, Erzincan ve Erzurum'u kurtarmakla 1914 yılındaki sınırlarına, "Elviye-i Selase"nin (Kars, Ardahan ve Batum'un kurtarılmasıyla ise) 1877-1878 tarihlerindeki sınırlarına kavuşmuş oldu. (Kurat A.N. 1990: 408, Şükürov K.2015:286) 1921 yılında Sovyet Rusya'sı ile Türkiye arasında yapılan Moskova anlaşması ile Türkiye ve Güney Kafkasya'daki Sovyet cumhuriyetleri (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) arasında akdedilen Kars anlaşması

yeni sınırları belirledi. Böylece Bolşevikler'in, genelde ise Rusya'nın “Türkiye Ermenistanı” politikası sekteye uğradı.

Rusya imparatorluğunun kalıntıları üzerinde kurulan Sovyetler İttifakı (Aralık 1922), özellikle II. Dünya harbinin sonlarından itibaren artan toprak iddiaları eşliğinde Türkiye'ye karşı izlediği baskıya dayalı politikalarını canlı tutmaya çaba sarf ediyor. Stalin'in ölümünden (Mart 1953) sonra bu iddia resmî olarak rafa kaldırılıyor. 1960'lı yılların ortalarından itibaren ise yeni bir siyasi baskı aracı olarak “1915-Ermeni soykırımı” meselesi gündeme getiriliyor. Sovyetlerin çöküşünden sonra onun varisi gibi politikalar üreten Rusya Federasyonu da bu siyaseti devam ettiriyor. Nitekim Rusya cumhurbaşkanı'nın, “1915 Ermeni soykırımı”nın 100. yıldönümü dolayısıyla Erivan'da yapılan etkinliğe katılan en önemli konuklardan biri olması hiç de tesadüfi değildir.

KAYNAKLAR

AMFİTEATROV, A.V., **Armyanskiy vopros**, SPb., 1906.

ARZUMANYAN, M.V., Leninskiy “Dekret o Turetskoy Armenii” (K 50-letiyu opublikovaniya), <http://raber.asj-oa.am/1211/1/23/pdf>

“Armyanskiy vopros” na Kavkaze, V 3-x tomax, SPb., 2011.

ARUTYANYAN, A. “Politika tsarskoqo i vremennoqo pravitelstva na zavovannix territoriyax Zapadnoy Armenii v 1915-1917 qq.”, **Vestnik arxivov Armenii**, №3, 1971.

Buduşsee ustroystvo Armenii po ofitsialnım diplomatıçeskım dokumentam Oranjevoy kniqi, traktuyuşşey Reformı v Armenii, Petrograd, 1915.

ÇERNAYA, Kniqa, **Znamenitiye inostrantsı o turetskix prestupleniyax i o qenotside armyan**, Moskva, 2014.

VTORAYA ORANJEVAYA, Kniqa, **Diplomatıçeskaya perepiska Rossii**, predşestvovavşaya voyne s Turtsiey, Petrograd, 1915.

Dekret o “Turetskoy Armenii”, **Dekretı Sovetskoy vlasti**, T.I. Moskva, S.298-299, 1957.

ŞAHİN, Enis, “Bolşevik Hükümetinin Ermeni Siyaseti ve “Türk Ermenistanı” Meselesi”, http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/421341860_2.pdf

DJİVİLEQOV, A., **Buduşsee Turetskoy Armenii**, Moskva, [Bez qoda].

İstoriya armyanskoqo naroda, Pod red, B.N.Arakelyana i A.R.İoannisiyana, Yerevan, 1951.

İstoriya Pervoy mirovoy voynı, V 2-x tt, Moskva, 1975.

KİŞMİŞEV, S.O., **Voyna v Turetskoy Armenii 1877-1878 qq**, SPb.,1884.

KİRAKOSYAN, Dj., **Aleksey Djivileqov i eqo istoriko-publisisticeskoe nasledie**, Yerevan, 2007.

KURAT, A. N., **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.

MARUKYAN A., **Politika Rossii na zanyatıx territoriyax Zapadnoy Armenii v 1915-1917 qq**, Kavkaz v qodı Pervoy mirovoy voynı, Mejd. nauçno-prakt. konf. Pyatıqorsk, 2014.

Polojenie armyan v Turtsii do vmeşatelstva derjav v 1895 q, İzd. 2-ye. Moskva, 1896.

“Proekt sozdaniya Turetskoy Armenii, predstavlenıy Berlinskomu Kongressu delegatsiem armyanskix predstaviteley”, Qyuryun K. Armyanskoye dosye, Baku, 1993.

Rossiya i armyanskiy vopros, Yerevan, 1998.

Sbornik diplomaticeskix dokumentov, Reformı v Armenii, 26 noyabrya 1912 qoda -10 maya 1914 qoda, Petroqrad, 1915.

STALİN, İ. V., O “Turetskoy Armenii”, **Pravda**, 1917, 31 dekabrya.

ŞÜKÜROV, K., “Birinci Dünya Harbinin Kafkas cephesi: Rusya’da və bölgede hakimiyet değişimlerinin etkisi və dağılmasına dair”, Birinci Dünya Harbinin başlamasının 100. yıldönümü dolayısıyla yapılan **Tarihın Karanlık Sayfaları, Geçmişin İbret Dersleri ve Geleceğe Çağırış** konulu uluslararası ilmi konferansın makaleler toplusu, Bakü, 2014.

TUNYAN, V., “Rossiya i orqanizatsiya upravleniya Zapadnoy Armenii”, **VİİQA**, №4, 2001.

Türk Tarihinde Ermeniler (Temel kitap), Ankara, 1995.

YERİTSOV, A., “Opıt statisticeskoqo oçerka Turetskoy Armenii”, **İzvestiya KOİRQO**, 1879-1881, t.VI, prilojenie.

RUSYA'NIN “TÜRKİYE ERMENİSTAN'I” POLİTİKASI (1917-1920)

Firdovsiye AHMEDOVA*

ÖZET

Rusya İmparatorluğunda bulunan halklardan önce ülke dışındaki halklara özerklik vaadinde bulunmak, Bolşeviklerin dünyada yürütmeye çalıştıkları politikalarının bir parçasıydı. Eski Rusya İmparatorluğu sınırları dışında yaşayan Osmanlı imparatorluğundaki Ermeni halkına “tam bağımsızlığa kadar kendi kaderini belirleme” hakkının tanındığı belirtiliyordu. Bu hakkın gerçekleşmesinin güvencesi olarak bazı şartlar da belirlenmişti. “Türkiye Ermenistan’ı” hakkındaki genelge, içeriğine göre, Çar Rusya’sının komşu ülkelere, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’na karşı yürüttüğü siyasetten pek de farklı değildi. Nüfuz alanına geçirmeye çalıştığı bölgeleri kendi himayesi altında manda biçiminde yönetmek yöntemini de denemiş olan Rusya monarşisi, millî ve dinî azınlığı savunmak, Hristiyanları kollamak kaygılarıyla vs. “il-keler”le işgalcilik politikasını yürütüyordu. “İlhak etmeden” savaştan çıkmak yanlısı olan Rusya-Sovyet hükümeti, savaş sırasında Çarlık yönetiminin Türkiye’de işgal ettiği bölgelerde Ermeni özerk devletini kurmaya çalışarak “ilhakçı” tavrını sergilemiş ve monarşinin gasp ettiği toprakları ele geçirmeye çalışmıştır.

Bolşevikler Türkiye’deki Ermeni halkının kaderini düşünürken, onların sınıfsal değerlerine değil, millî kimliklerine önem veriyorlardı. Oysa Güney Kafkasya’da kendi tarihi topraklarında Azerbaycan’ın özerklik kazanmasına S.Şaumyan’ın keskin tutumu sınıfsal bağlamda anlatılmaya çalışılıyordu. S. Şaumyan’a 29 Aralık 1917’deki genelgeyi gerçekleştirmek için “Türkiye Ermenistan’ı” nüfusuna her türlü yardım ayrılmıştı. Hatta genelgeye göre, “Türkiye Ermenistan’ı”nın sınırları “Kafkas Çalışmaları Üzere Olağanüstü Komisar”la, yani S. Şaumyan’la birlikte belirlenmeliydi. Çar hükümetinin ve geçici hükümetin gerçekleştirmedığı “Ermeni devleti” planını gerçekleştirmek için Bolşevik hâkimiyeti ilk adım olarak, “Türkiye Ermenistan’ı” ile ilgili genelge çıkardı. Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile resmen uygulanamaz duruma gelen “Türkiye Ermenistan’ı” genelgesi bildirge olmaktan ileri gidemedi. Gerçekleşen Ermeni devleti Bolşeviklerin değil, Osmanlı hükümetinin gerçekleştirdiği, hem de Türkiye’de değil, Güney Kafkasya’da gerçekleştirdiği bir proje durumuna gelmişti. “Türkiye Ermenistan’ı” uğrunda çaba sarf eden merkezî Sovyet yönetimi bu

* Doç. Dr., Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü, Lermontov -74, Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanlığı Nezdiinde Devlet İdarecilik Akademisi, Tarih Bölümü Başkanı.

projeyi Kafkas için pek de makbul bulmadı. Bu olay “Umum-Rusya faaliyetine” ihanet olarak değerlendiriliyordu. Güney Kafkasya’nın dağlık bölgeleri Ermenistan adlandırıldı ve Ermeni Ulusal Konseyi Türkiye ile Ermenistan’ın bağımsızlığını tanıyan barış anlaşması imzaladı. Rusya’nın büyük kentlerinin tamamında Ermeniler toplanıyor ve “her yerde Ermeni sorunuyla ilgili Türkiye’nin gerçekleştirdiği çözüme karşı Ermenilerin keskin olumsuz tutumunu sergileyen kararlar alınıyordu.” “Bağımsız Ermenistan’ın kurulması” “Ermeni sorununun uluslararası boyuttan yoksun bırakılması” anlamına geliyordu. Kafkasya’da Ermeni Özerkliğine ulaşmak umuduyla ve diğer amaçlar için Dünya Savaşı’nda Rusya hükümetinin hizmetinde olan Ermeniler, böylece “Türkiye Ermenistan’ı” dışında, Kafkasya’da bir başka devlete sahip olaraktan daha sonraları bu bölgeleri birleştirmek hayalinde idiler. Türkiye’nin eliyle yapılan “Ararat Cumhuriyeti” ise onların stratejik planlarıyla çelişiyordu. “Türkiye Ermenistan’ı” genelgesi öncelikle Brest-Litovsk Barış Antlaşmasıyla, daha sonra 20. yüzyılın 20’li yıllarında Mustafa Kemal’in başkanlığında yürütülen ulusal özgürlük mücadelesinin zaferle sonuçlanması sebebiyle ve Sovyet Rusya’sıyla kurulan işbirlikleri nedeniyle gerçekleşemedi. Bununla birlikte, dış politikasında, Türkiye’ye yaklaşımında Ermeni halkının kaderine “kayıtsız kalmayan” Sovyet hâkimiyeti toprak iddiasını uzun süre sürdürdü.

Anahtar Kelimeler: “Türkiye Ermenistan’ı”, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Özerklik, Kafkasya, Genelge, Bolşevikler.

RUSSIA'S "TURKEY ARMENIA" POLICY (1917-1920)**ABSTRACT**

The promise of autonomy to the peoples outside the country before the peoples of the Russian Empire was part of the policies the Bolsheviks attempted to conduct around the world. It was stated that the Armenian people living in the Ottoman Empire living outside the borders of the old Russian Empire were granted the right to "determine their own destiny until full independence." Some conditions were also established as a guarantee of the realization of this right. The circular on "Turkey Armenia", according to its content, was not much different from the politics of Tsarist Russia against neighboring countries, as well as the Ottoman Empire. The Russian monarchy, which has also tried to manage the regions it has tried to penetrate into the form of a mandate under its own auspices, to defend national and religious minorities, to worry about looking for Christians, etc., "Principles" were conducting the occupation policy. The Russian-Soviet government, which was pro-active to "fight without annexing", exhibited the "annexin" attitude from trying to establish Armenian autonomous state in the territories occupied by the Tsarist administration in Turkey during the war, and tried to seize the lands that the monarch had usurped.

Key Words: "Turkey Armenia", Ottoman Empire, Russia, Autonomy, Caucasus, Circular, Bolsheviks.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı kendi amaçları uğrunda bir bütün olarak savaş açan Ermeniler Batı Avrupa ve Rusya devletlerinin çıkarlarının sağlanmasında aracı olmuşlardı. Osmanlı Devleti'ne karşı ayrımcılığa hem de Ermenilerin şahsında destek veren Avrupa devletlerinden farklı olarak, Rusya Türkiye'de ele geçirdiği bölgelerde, bu topraklarda Don kazaklarını yerleştirmeyi planlamıştı. Bu planı geçici olarak "Ermenisiz Ermenistan" adlandırmışlardı.

Dünya savaşının sonuna doğru Rusya'da monarşinin çöküşüyle yeni jeopolitik durum oluşmuştu. Rusya'nın yeni hâkimiyetini kendi çıkarları için yönlendirmeye temel oluşturmak isteyen Ermeni ileri gelenleri yeniden aktif faaliyete başlamış, Ermeni Merkezi Ulusal Bürosu 1917 senesinin Mart ayında yeni Rus hâkimiyetini kutlayarak, başarılar dilemişti.¹ Rusya'daki Geçici Hükümetin ülkedeki durumu düzene sokmaya gücü yetmediği gibi, cephede de güçlü durumda değildi.

Türkiye'nin işgal edilmiş vilayetlerinde Genelkurmay Başkanlığının - Rus albayının 4 Eylül 1917'de gönderdiği bilgiye göre, millî katliamdan ve düşmanlıktan kaçınmak için Türklere de kendini savunma araçları verilmesinin gerekliliği belirtiliyordu.² Bu zorunluluk Rusya'dan gelen Ermeni mültecilerin Türkleri katletmeye hazırlandıklarıyla ilgili Rus askerlerinin gönderdikleri telgraflarından anlaşılmaktadır.³ Hatta "ulusal hoşgörüsüzlük temelinde Ermenilerin tahrikiyle" Türk askerlerini ve leventlerini toplu olarak dövmüşlerdi. Bolşevikler iktidara geçtikten sonra Rusya'nın savaştan çıkması Kafkas cephesinde durumu ilk başlarda Türkler için gerginleştirmişti. Tüm askerî birliklerin buldukları mevkiileri keyfi olarak terk etmesi üzerine Kafkas cephesi birliklerinin başkumandanı, ivedilikle Türkiye'nin Ruslar tarafından işgal edilmiş olan vilayetlerinin Ermeni nüfusundan dört alay tertip edilmesini emretmişti.

Erzincan barışından sonra, Rus birliklerinin Genelkurmay Başkanının Erzincan'dan gitmesiyle Ermenilerin yaptıkları sapkınlıklar arttı. Devletlerarası ilişkilerin düzenlenmesini beklemeye zaman kalmamıştı. Rus birliklerinin geri çekildiği Türkiye topraklarında Ermeni sapkınlarının önüne geçmek için askerî komutanlıklar arasında yazışmalar daha verimli sonuç doğurdu. Bu durum resmî nitelikteki tek fırsat olarak da değerlendirilebilir. Rusya ile Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda birbirine düşman kamplarında çarpışan devletler

¹ Rusya Devlet Sosyal-Siyasi Tarih Arşivi (RDSSTA), fond 71, liste 33, iş.1723, v.11

² Mehmet Perinçek, *Armyanskiy vopros v 120 dokumentah iz rossiyskih gosudarstvennih arhivov*, Moskva, 2011, c. 143.

³ Perinçek, *a.g.e.*, s.139-142.

olsalar da, Rusya hâkimiyeti artık Brest-Litovsk'ta Türkiye ile görüşmeler sürecine girmişti. Bu açıdan bölgede gerçek söz sahipleri her iki taraftan da askerî komutanlıklardı. Gerçekte ise askerî komutanlıklar da kendi devletlerinin çıkarlarını ve iradesini yansıtan kararları icra ediyorlardı. Fakat Erzincan barışının Osmanlı Genelkurmayının Sovyet Rusyası ile değil, Kafkasya Komiserliğiyle imzaladığını dikkate alırsak, bu komiserliğin Rusya'dan bağımsız bir taraf olarak kabul edildiğini anlayabiliriz. Erzincan barışından sonra, 1918 yılının Ocak ayında Güney Kafkasya Komiserliğiyle barış görüşmelerine başlamaya teşebbüs eden Türkiye "kendi devlet çıkarları nedeniyle sadece Kafkasya Komiserliğini tanımakla kalmamış, ayrıca onu Brest-Litovsk görüşmelerine çekmeye çalışarak, Dörtler İttifakı (İttifak devletleri) ve Rusya tarafından da tanınmasına çalışmıştır."⁴ Güney Kafkasya Komiserliği "Türkiye'nin ciddi ısrarına ve yardım konusunda vaadine rağmen" Brest-Litovsk görüşmelerine katılmaktan sadece vazgeçmedi, 23 Ocak 1918 tarihli telgrafta "kendisinin Rusya'nın bir parçası olduğunu da belirtti."⁵ Rusya hükümetinin 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta imzaladığı barışa göre, Kars, Batum, Ardahan Türkiye'ye veriliyordu ve Rusya kendi ordusunu terhis etmek zorunda idi. Kendini Rusya'nın bir parçası olarak gören Güney Kafkasya hükümetiyse Brest barış sözleşmesini tanımaktan vazgeçti ve söz konusu olan bölgelerin Türkiye'ye verilmesine karşı çıktı. Gerçi, Güney Kafkasya Komiserliği'nin imzaladığı Erzincan barışında "Rusya ile Merkez devletleri arasında genel uzlaşma anlaşması imzalanacağı halde, onun maddelerinin Kafkas cephesi için de zorunlu olacağı" kaydediliyordu. Bu zorunluluk gerçekte Güney Kafkasya hükümetinin Brest barışını tanımamasıyla reddediliyordu. Ama bu barış anlaşması bağlanıncaya kadar Erzincan barışının maddeleri tarafların her biri için zorunluydu. Yani Brest barışına kadar Erzincan barışı geçerli olmalıydı. Erzincan barışında bağlanacak barışın maddeleri "Kafkas cephesi için de zorunlu olmalı" koşulu gerçekte önemli olmayan maddeydi. Şöyle ki, Erzincan barışından sonra "Rusya için Kafkasya cephesi aradan kalktı." Doğu Anadolu topraklarını terk eden Rus birlikleri geri çekilirken "silahlarının önemli bir bölümünü Azerbaycan ve Anadolu Türklerine karşı soykırım gerçekleştiren Ermeni-Taşnak" birliklerine verdiler.⁶ Bu da Türkiye'nin Rus işgali altında olan vilayetlerinde Müslümanların yeni katliamına neden oldu. Ermeni şiddetini önlemek için Kafkas cephesi Türk ordularının komutanı Ferik Vehib-Mehmet 14 Şubat 1918'de General M. A. Prjevalski'ye mektup gönderdi. Bu mektupta Ferik Vehib-Mehmet ilk önce generale Rus askerleri tarafından ele geçirilen eyaletlerde Osmanlı tebaası olan Müslümanların Ermeni şiddetinden

⁴ AXCE, C I, Baku, 2004, s. 267.

⁵ AXCE, C I, Baku, 2004, s. 268.

⁶ AXCE, C I, Baku, 2004, s. 370.

korunmasıyla ilgili emir verdiği için teşekkür ediyor, “insanın kalbinden kara kanlar akmasına neden olan” Ermeni vahşetinin geniş alanları kapsadığını somut örneklerle kanıtlayan Türk komutanı acil önlemler alınmasını rica ediyordu.⁷ Bunun gibi benzer bir ricayla Ferik Vehib-Mehmet Kafkas ordusu komutanı olan Rus Generali İ. Z. Odişelidze’ye de başvurmuştu. Odişelidze tepki göstererek, 15 Şubat’ta Güney Kafkasya hükümetinin başkanına gönderdiği telgrafta Ermeni askerî birliklerinin kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere silahsız Türk nüfusu üzerinde yaptıkları toplu katliamın cezasız kaldığını belirtmişti.⁸ Ermenilerin sivil Müslümanlara karşı 1918 yılı başından başlayan zulümlerinin yeni aşaması Kafkas cephesinin dağılması ve Rus birliklerinin işgal ettikleri Türkiye topraklarını terk etmesiyle başladı. Ermenilerin yaptıkları katliamların 1918 yılının başlarından başlayan yeni aşaması, hem boyutuna, hem de alanına göre daha geniştir. Güney Kafkasya’da Ermeniler Erivan guberniyasından^{9*} başlayarak, yerli ve sivil Müslüman nüfusunun üzerine topluca saldırıya geçtiler: Doğu Anadolu’da, Kuzey İran’da - Güney Azerbaycan’da ve Kafkas guberniyalarında.

Bu konuda Kafkas cephesi Genelkurmay Başkanı Güney Kafkasya Komiserliği’ne 30 Ocak 1918 tarihli telgrafında uyarıda bulunmuştur.⁹ Bu telgrafta Erivan guberniyasında Müslüman ve Ermeni nüfusu arasında kanlı çarpışmaların önüne geçilemezse, bu husumetin hızla her tarafa yayılacağı belirtiliyordu. Bu düşmanlık durdurulamazsa, Culfa ile demiryolu bağlantısının kesileceği de vurgulanıyordu. Telgrafı gönderen Tuğgeneral Levandovski bir gün önce, 29 Ocak’ta Erivan’a, General Obratsova da telgraf göndermiş, Culfa’yla ilgili aldıkları bilgiye göre emirleri iletmişti. Culfa’daki İran konsolosunun verdiği bilgi üzerine Ermeni ve Assur birliklerinin oluşturulmasına karşılık protesto olaraktan Farslar Ruslar ve onların müttefikleri için sınırı bağlamışlardı.¹⁰ Ermeni birliklerinin oluşturulması Brest-Litovsk görüşmeleriyle eş zamanlı sürmekteydi. Van bölgesinde karşı istihbaratta hizmet edenler, tüm Türkiye Ermenileri orduya çağırılmaktaydı. “Türkiye Ermenistan’ı” General-Komiserine gönderilen mektupta Van karşı istihbaratının etkinliğinin zayıflamış olduğu kaydediliyordu. Rus birlikleri Türkiye vilayetlerinden çıkıyor, onların yerine Türkiye Ermenileri askere çağırılıyor, Ermeni birlikleri

⁷ Perinçek, **a.g.e.**, s.148-149.

⁸ Perinçek, **a.g.e.**, s.156.

* Guberniya: vilayet. Rusya’da 1708-1929 yılları arasında var olan yönetim birimi. Erivan guberniyası: 9 Haziran 1849’da oluşturulan bu guberniya ve birimleri 1 Ocak 1850’den itibaren çalışmaya başlamıştır.

⁹ Perinçek, **a.g.e.**, s. 154.

¹⁰ Perinçek, **a.g.e.**, s. 152.

oluşturuluyordu. Bu birliklerin sivil Türk nüfusuna divan tutması Rus askerlerinin, memurlarının yazışmalarına yeterince yansımıştır.

Rusya'nın "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili tutumu ve politikası Ermeni siyasal güçleri ve devlet adamlarınca analiz edilmiş, değerlendirilmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı, "Taşnaksutyun" partisinin liderlerinden O. Kaçaznuni kendi faaliyetlerine sert eleştiride bulunurken pek çok itirafta bulunmuştur: "Sonuçlara bakılmaksızın biz tüm çabamızla Türklerle ortak bir dil bulmaya çalışmalıydık. İşte bunu biz yapmadık"; "Türkler görüşmelere başlamayı teklif ettiler. Biz onların teklifini reddettik. Bu büyük bir suçtu"; "Biz devlet adamları değildik." O. Kaçaznuni'nin değindiği önemli konulardan bir diğeri de "denizden denize" Ermeni devleti kurmak projesiyle ilgiliydi.

Paris konferansında Ararat Cumhuriyeti'nin temsilci heyetinin sunduğu memorandumda iddia ettikleri bölgeler arasında "Türkiye Ermenistan'ı"nın 7 vilayetinin ismi de belirtilmişti: "Karadeniz'den Akdeniz'e, Karabağ dağlarından Arabistan sahralıklarına kadar büyük bir devlet – "Büyük Ermenistan" planı hazırlanmaktaydı ve talep edilmekteydi. Bu emperyalist talep nasıl gerçekleştirilebilirdi?"¹¹

Taşnak liderinin emperyalist talep olarak gördüğü bu planı gerçekleştirmek doğrultusunda çalışmalarının iflas ettiğini itiraf etmesi sadece tarihî önem taşıyan bir bildiri değildir. Bugün de aynı düşünce için daha önceki eylemlerini sürdüren bir partinin insanlık için tehlike oluşturduğuyla ilgili ve tehdit edici bir örgüt olduğu konusunda kanıt sayılabilecek bir belgedir. Çünkü bu partinin başkanı 90 yıl önce "Taşnaksutyun" partisinin kaderiyle ilgili karar almıştı: partinin bilinçli olarak ve kesin bir biçimde varlığına son vermeliydi.

Taşnak liderinden pek de farklı düşünmeyen Bolşevik A.Mikoyan da "Büyük Ermenistan" düşüncesini temelsiz bulmaktaydı. O, Osmanlı Devleti'nin yedi vilayetinden oluşan, Karadeniz'den Akdeniz'e kadar "Büyük Ermenistan" oluşturulması düşüncesinin boş bir hayal ve suç olduğunu Aralık 1919'da V.Lenin'e sunulan raporunda kaydetmişti. Bu konuya yaklaşımını birkaç temele dayandırmıştı: iddia edilen "Türkiye Ermenistan'ı" topraklarında Ermeniler yaşamıyor ve sadece Müslüman nüfus bulunmaktadır; nüfusun çoğunluğunun iradesine dayanmıyor ve emperyalistlerin aletidir; savaş sonrası oluşan koşullarda uluslararası devrimle ve emperyalizme karşı mücadele çıkarlarıyla çelişmektedir. A. Mikoyan "Ermeni Sorunu"yla ilgili Komü-

¹¹ O. Kaçaznuni, **Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat**, Tiflis, 1927.

nist Partisi'nin tutumunu yorumlarken “Türkiye Ermenistan’ı” ile ilgili genelgeye de kendi yaklaşımını belirtmiştir. Bu konuda Bolşeviklerin savaştan önceki ve sonraki koşullara göre yaklaşım sergilediklerini kaydetmiştir. Şöyle ki, I. Dünya Savaşı’na kadar “Türkiye Ermenistan’ı” topraklarında Ermeniler nüfusun büyük oranını oluşturmanın yanı sıra pek çok yerde hatta çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Onların ulusal özgürlük mücadeleleri Türkiye’deki feodal despot rejime karşı devrimci bir olayken, savaş sırasında ve savaş sonrasında durumun değiştiğini açıklamıştır. “Ermeni Sorunu”nda önceki yaklaşımda ısrar etmek, bağımsız “Türkiye Ermenistan’ı” düşüncesini desteklemek “Kafkas Ermenistan’ı”nın “Faşist hükümeti” ile birlik olmak demektir. Ermeni Faşistlerini İtilaf devletlerinin Türkiye’deki ajanları olarak adlandıran Mikoyan, savaş sonrası oluşan koşullarda stratejik amaçlar doğrultusunda davranmayı doğru buluyordu. Doğu Müslümanlarının emperyalizme karşı isyanını, Türkiye’nin Müslüman halkları arasında sınıflaşmayı ve iç sosyal ve siyasal gelişme sürecini aksatmak amacıyla çıkarılan “Türkiye Ermenistan’ı” ile ilgili genelgeyi ciddi bir yanlış olarak görüyordu.

Sovyet Rusya’sı için “Türkiye Ermenistan’ı”nın bağımsızlığıyla ilgili çıkan bu genelgenin hiç bir olumlu sonuç doğurmadığını, tam tersine sadece Türkiye’nin değil, hem de Kafkasya’nın tüm Müslüman nüfusunu Sovyetlerin aleyhine kışkırttığını belirtiyordu. Mikoyan Ermeni arkadaşlarının küçük bir grubuyla “Türkiye Ermenistan’ı” konusunda çıkan genelgenin ilan edilmesinin ilk günlerinden itibaren ona karşı olduğunu ve bu hatayı düzeltmek konusunda geç kalındığını kaydediyordu.¹² Muhtemelen, 1917’nin sonbaharında Bakü Bolşeviklerine katılan, partinin Bakü komitesinin Yönetim Kurulu üyesi olan A.Mikoyan’ın düşüncesi ve tutumu “Kafkasya’nın Lenin’i” olarak adlandırılan St. Şaumyan’ın düşüncesini ve mantığını alt edememişti. Şöyle ki, “Türkiye Ermenistan’ı” özerkliği düşüncesinin ilham perisi ve bununla ilgili genelgenin uygulayıcısı olan St. Şaumyan’ın farklı bildirimleri ve eylemleri olmuştur. Bu konuya milletin kendi kaderini tayin hakkı düzleminde yaklaşım sergilenmiştir.

Bolşeviklerin ileri sürdüğü “kendi kaderini tayin etme” hakkı, Rusya imparatorluğunu “cezaevi” olarak gören halklarca sevinçle karşılanan bir slogan olmuştu. Sömürge altında kalan halklar ulusal kaderlerini düşünüyor, programlar ileri sürüyor, mücadele ediyorlardı. Daha I. Dünya Savaşı sırasında Bolşeviklerin lideri olan V. Lenin ulusal sorunları önemseyerekten şöyle der:

¹² Rusya Devlet Sosyal-Siyasal Tarih Arşivi (RDSSTA), fond 5, liste1, iş1202, v.9.

"Rusya ne denli özgür olursa ve cumhuriyetimiz Velikorus* olmayan milletlerin ayrılmak özgürlüğünü ne denli kararlılıkla kabul ederse, diğer uluslar bizlerle birleşmeye o denli eğilim gösterirler, sorunlar, mücadeleler o denli az olur, gerçekten ayrılma durumları o denli azalır, bazı milletlerin ayrıldıkları süre de o denli kısalmış olur." "Biz küçük devletlerin oluşumundan yana değiliz." Bu düşünceleri ifade eden V.Lenin, "ayrılmayı" birleşme için önemli koşul olarak görüyordu ve şöyle diyordu: "Fakat biz, kendi tarafımızdan hiç de ayrılmayı istemiyoruz. Biz olabildiğince daha büyük bir devlet olmayı, olabildiğince daha sıkı birlikler kurmayı, Velikoruslarla komşu yaşayan milletlerin olabildiğince çok olmasını istiyoruz." İktidara geçtikten hemen sonra onun imzasıyla "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi" yayınlandı. Halkların kendi kaderini özgürce belirlemek hakkı resmen duyurulduktan bir süre sonra Ocak 1918'de V.Lenin, "Çalışan ve Sömürülen Halkların Hakları Bildirgesi"ni yazdı. Bu sırada vaat edilen ve gerçekleşmesi yönünde resmî adımlar atılan "Türkiye Ermenistan'ı" sorunu ortaya çıktı. Millî konudaki pek çok konuşmasında ve yazılarında V.Lenin, Ermenistan'ın kaderinden bahsediyordu: "Rusya'da yaşayan tüm diğer aşiretler için ayrılmak özgürlüğünü de kapsamakla birlikte tam özgürlüğü sağlamalıyız, bütün Ermenistan'da da aynı şeyi uygulamalıyız." "Biz iktidarı ele geçirdiğimizde, Finlandiya'nın, Ukrayna'nın, Ermenistan'ın ve Çarizm (ve Velikorus burjuvazisi) tarafından esaret altında bulundurulmuş her bir halkın da bu hakkını gayet tabii hemen kabul edeceğiz" vs.

Rusya İmparatorluğu'nda bulunan halklardan önce ülke dışındaki halklara özerklik tanınması vaadinde bulunmak, Bolşeviklerin dünyada yürütmeğe çalıştıkları politikalarının bir parçasıydı. İktidara gelmeden bir süre önce RSDF(b)P'nin I. Kafkas Ülke Kurultayında ulusal sorunlarla ilgili kabul edilen kararın 6. paragrafında şöyle kaydedilmiştir: "Türkiye Ermenistan'ının, Lazistan'ın, İran Azerbaycan'ının - Kafkasya'ya birleşik olup, Rus birlikleri tarafından zapt edilen bu bölgelerin devlet yapısı ... bu vilayetlerin bizzat nüfusu partimizin savunduğu ulusların kendi kaderini tayin hakkı temelinde belirlenmedir."¹³ Hâkimiyeti ele geçirdikten hemen sonra ise sadece "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili genelge ortaya çıktı. V.Lenin, İ.Stalin, V.Bonç-Bruyeviç, N.Korbunov tarafından imzalanan bu genelge hiç de bu kişilerin uzun ve kolektif çalışmaları sonucunda ortaya çıkmamıştır. Üçüncü Umum-Rusya Sovyetler Kurultayınca 15 Ocak 1918'de onaylanan bu genelgenin 29 Aralık

* Velikorus: Büyük Rus.

¹³ Bakinskiy Raboçiy Gazetesi, 1917, 27 Ekim.

1917’de alelacele verilmesi ve uygulanmasının da hemen belirlenmesi dikkat çekicidir.

Bahsedilen genelgenin kabul edilmesinden 13 gün önce V.Lenin’in başkanlığında RSFSR Halk Komiserleri Sovyeti’nin toplantısı yapılmış ve S.Şaumyan Bakü İşçi ve Asker Milletvekilleri Sovyeti’nin Başkanı olarak atanmıştır.¹⁴ 2 gün sonra, 18 Aralıkta V.Lenin ve İ.Stalin’in imzaladıkları genelge ile S.Şaumyan daha geniş yetkilerle donatılmıştır. “Kafkasya’da Sovyet hâkimiyeti oluşturuluncaya kadar “Kafkas Çalışmaları Üzere Geçici Olağanüstü Komiser” olarak atanmıştır.”¹⁵ Bundan 10 gün sonra S.Şaumyan’ın yetki alanı biraz da genişletilmiştir. Eski Rusya İmparatorluğu sınırları dışında yaşayan Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni halkına “tam bağımsızlığa kadar kendi kaderini belirleme” hakkının tanındığı belirtilmiştir. Bu hakkın gerçekleşmesinin güvencesi olarak bazı şartlar da belirlenmiştir.¹⁶

I. Dünya Savaşı’ndan “ilhaksız ve tazminatsız” çıkmak sloganını bayrak eden Sovyet Rusya’sının yönetimi Çar monarşisinin işgalcilik, sömürgecilik politikasını ortaya çıkaran belgeleri yayımlamaya başladı. “Türkiye Ermenistan’ı” ile ilgili genelge içeriğine göre, Çar Rusya’sının komşu ülkelere, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’na karşı yürüttüğü siyasetten pek de farklı değildi. Nüfuz alanına geçirmeye çalıştığı bölgeleri kendi himayesi altında manda biçiminde yönetmek yöntemini de denemiş olan Rusya monarşisi, millî ve dinî azınlığı savunmak, Hristiyanları kollamak kaygılarıyla ve sair “ilkeler” doğrultusunda işgalcilik politikasını yürütüyordu. Bolşevik hâkimiyeti ise Türkiye’deki Ermeni halkının “serbest referandum”u, “Milletvekilleri Sovyeti”, “Halk İdaresi” biçiminde öz yönetimi ifade etmek güvencesi altında müdahalesini sürdürüyor, sonraki genişleme için alan oluşturuyordu.¹⁷ “İlhak etmeden” savaştan çıkmak yanlısı olan Sovyet Rusya’sı yönetimi, savaş sırasında Çarlık yönetiminin Türkiye’de işgal ettiği bölgelerde Ermeni özerk devletini kurmaya çalışarak “ilhakçı” tavrını sergilemiş ve monarşinin gasp ettiği toprakları ele geçirmeye çalışmıştır.

¹⁴ **Azerbaycanda Sosyalist İnkılabının Kalebesi Uğrunda Bolşeviklerin Mübarezesi. Sennedler ve Materiallar**, 1917-1918-ci iller, Bakü, 1960, s. 222.

¹⁵ **Azerbaycan’da Sosyalist İnkılabının...**, s. 222.

¹⁶ **Dokumenti vneşney politike SSSR**, C I, Moskva, 1957.

¹⁷ **Dekreti Sovetskoy Vlasti**, Moskva, 1957, C 1, s.289-299.

Bu amaç doğrultusunda Ermeni kökenli Bolşeviklerin özel rolü yadsınmaz. Gerek "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili genelgenin ortaya çıkması, gerekse onun gerçekleşmesi yönünde yapılan çalışmalar Ermeni Bolşeviklerinin siyasal ve devrimsel biyografisinde önemli yer tutmaktadır.

27 Aralık 1917'de akşam saat 5'te İ.Stalin bu sırada Finlandiya'da tedavide olan V.Lenin'e gönderdiği telgrafta o, gecikmeden "Peter"e doğru hareket edilmesini, ayın 28'i öğlenliğin Smolnı'da olunmasını rica ediyordu. Acil olarak 3 konu belirtilmişti. Bu konulardan sonuncusunda şunlar kaydedilmişti: "Benim Proşyan ve onun Ermenileri ile genel genelgeyle sonuçlanan görüşüm oldu (Sizin imzanız gerekir)."¹⁸ Halk Komiserleri Sovyeti'nin (HKS) "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili genelgesinden bahsedildiği kuşkusuzdur. Şöyle ki, bir gün sonra, 29 Aralık'ta kabul edilen, Lenin ve Stalin tarafından da imzalanan genelge işte bu genelgeydi. Ermenistan'la ilgili konu HKS'nin gündemine ilk kez 20 Aralık'ta getirilmişti.¹⁹ 23 Aralık'taki oturumda genelgenin projesi tartışılmış olsa da, karara bağlanması ertelenmişti. Nihayet, V.Lenin'in tedaviden çağrılması kadar önemli olan bir konu olarıktan 29 Aralık'ta imzalandı. İ.Stalin'den "Gelin, sonra geri dönersiniz" emrini alan V.Lenin'in imzaladığı genelge, Stalin'in yazdığı gibi, Ermenilerin 27 Aralık'taki görüşünden sonra ortaya çıkmıştı.

13 gün süre zarfında Bakü İşçi ve Asker Milletvekilleri Sovyeti yönetimi tarafından Kafkasya'nın ve Türkiye'nin belirli bölgeleri üzerinde olağanüstü yetkilerle donatılan S.Şaumyan sadece 1917'nin Ekim ayında kaydedilen diğer bölgelere (Lazistan, İran Azerbaycan'ı) özerklik verilmesi konusunda ısrarcı olmadı. Bunun dışında Türkiye'deki Ermeni halkının kaderini düşünürken, onların sınıfsal mücadele değerlerine değil, millî kimliklerine önem veriyordu. Oysa Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'da, kendi tarihî topraklarında özerklik kazanmasına karşı S.Şaumyan, keskin tutumunu sınıfsal bağlamda ifade etmeye çalışılıyordu: "Azerbaycan'ın özerkliği Türk burjuvazisinin özerkliği demektir. Bu özerkliğe ne Rusya burjuvazisi, ne de Rusya demokrasisi rıza gösterir. Azerbaycan'ın özerkliğini arzulayan Müsavatçılar sonuçta viranelik elde edecekler."²⁰ Bu vaadini ise S.Şaumyan söylediğinden daha da kanlı biçimde gerçekleştirmek azmindeydi ve Bakü başta olmak üzere diğer Azerbaycan kazalarını da kan içinde kendine ram etmek yolunu seçmişti. Yakın silah arkadaşı P.Caparidze'nin öğüdünü de - "Taşkent'ten ve Kuzeyden" bize yardım gelmekte, artık şimdi Müslümanları sakinleştirmek için onlara

¹⁸ Rusya Devlet Sosyal-Siyasi Tarih Arşivi (RDSSTA), fond 558, liste 1, iş.5397, v.2.

¹⁹ Bolşevistskoe Rukovodstvo, Perepiska, 1912-1927, Senetler Toplusu, Moskva, 1996, s. 35.

²⁰ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, İkinci Cilt, Bakü, 2005, s. 105.

özerklik vaat edilebilir”²¹ - önemsemedi. Hatta İ.Stalin’in, S.Şaumyan’a yazdığı .. eğer Müslümanlar özerklik talep ederse, merkezde ve bölgelerde Sovyet hakimiyetini koşulsuz tanımak şartıyla onlara özerklik verilmesi ... gerekir” talimatının²² da hiç bir önemi kalmamıştı.

Azerbaycan’ın özerkliğini kabul edilemez bulan Şaumyan, “Türkiye Ermenistan’ı”nın özerklik kazanmasına her vasıtayla yardım etmeye çalışıyordu. S.Şaumyan’a 29 Aralık 1917 tarihli genelgeyi gerçekleştirmek için “Türkiye Ermenistan’ı” nüfusuna her çeşit yardım tahsis edilmişti. Hatta genelgeye göre, “Türkiye Ermenistan’ı”nın coğrafi sınırları “Kafkas Çalışmaları Geçici Olağanüstü Komiseri” ile, yani S.Şaumyan’la birlikte belirlenmeliydi.

Türkiye’deki Ermenilerin haklarının korunması konusunda yetki verilen S.Şaumyan Kafkasya’daki Ermenilerin aktif konumuna da destek veriyordu. O, “3 yıl boyunca Kafkasya’nın sınırlarını özveriyle savunan, savaş alanında ve Ermenistan dağlarında on binlerce kardeşini bırakmış olan” Ermenileri Rusya Cumhuriyeti’ne ait silahları ellerinde bulundurmamak konusunda uyarıyordu.²³ Kafkas cephesinde savaştan Ermenilere hak kazandırdığı gibi, Türkiye Ermenilerinin başı olan ve Kafkasya’da Müslümanlara karşı katliamlarıyla ün kazanan Andranik’i de “halk kahramanı” olarak görüyordu. S.Şaumyan’ın 3 yıllık fedakârlık gibi takdir ettiği “Ermeni kahramanlığının” Rusya devletinin himayesi sayesinde gerçekleştiğini Andranik minnettarlıkla anıyordu. Andranik 15 Mayıs 1917’de Erivan’dan Rusya Devlet Duması Başkanı Rodzyanko’ya gönderdiği telgrafta şöyle yazıyordu: “Türkiye Ermenilerinin Erivan’daki I. kurultayı, kovulan çilekeş halka 3 yıl boyunca sığınak verdiği için ve oldukça samimi misafirperverliğiniz sebebiyle sizin simanızda büyük ve özgür Rus halkına derin minnettarlığımı ifade ediyor.”²⁴

Kurultayın Onursal Başkanı olarak telgrafi imzalayan Andranik, “Türkiye Ermenilerinin hak ve özgürlüğü”nü savunmanın yanı sıra Kafkasya’ya yerleştirilmiş olan Ermenilerin kaderine da kayıtsız kalmamıştı. O, Azerbaycan topraklarında yerel Müslüman nüfusa kanlı divan tutarak, köyleri yağmalamış, tahribat yaparak, son derece sapkın eylemlerle toplu katliamlarda bulunmuştu. Düzenli orduya sahip olan, hem de Ermeni haydut birliklerini çevresinde toplayan Andranik Müslümanlardan Ermenistan hükümetine boyun

²¹ **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi**, İkinci Cilt, s. 105.

²² **Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arxivi**, f.456, iş.53a.

²³ **RDSSTA**, f.71, s.33, iş.101, v.26.

²⁴ **RDSSTA**, f.71, s.33, iş.101, v.26.

eğmeyi, aksi durumda yaşadıkları bölgelerden çıkmaları gerektiğini talep ediyordu.

Çar hükümetinin ve geçici hükümetin gerçekleştirmediği "Ermeni devleti" planını gerçekleştirmek için Bolşevik hâkimiyeti ilk adım olarak "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili genelge çıkardı.

Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile resmen icra edilemez duruma gelen "Türkiye Ermenistan'ı" genelgesi bildirge olmaktan ileri gidemedi.

Paradoksal görünse de, gerçekleşen Ermeni devleti Bolşeviklerin değil, Osmanlı hükümetinin gerçekleştirdiği, hem de Türkiye'de değil, Güney Kafkasya'da gerçekleştirdiği bir proje durumuna geldi. Güney Kafkasya'nın siyasi kaderiyle ilgili henüz I. Dünya Savaşı yıllarında çeşitli projeler hazırlanmış, öneriler ileri sürülmüştü. Gürcülerin sunduğu projede bir takım bölgeler karşılığında Erivan'ın bir bölümünün Osmanlı Devleti'ne verilmesi öngörü-lüyordu. 1918'in yazında Osmanlı hükümeti bu kenti - Erivan'ı Ermeni devletinin başkenti yaptı ve Kafkasya'da Ermeni devletinin oluşumunu gerçekleştirdi. Böylece, yüzyıllar boyunca kayıp devletçiliğini, hem de Kafkasya'da bulunmayan devletçiliğini Ermeniler tarihî düşmanları olarak kabul ettikleri Türklerin, hem de Osmanlı Türklerinin eliyle gerçekleştirdiler. Henüz I. Dünya Savaşı'nda Rusya monarşisine hizmetleri karşılığında Kafkasya'da "bir şeyler" elde edemeyen Ermeniler Osmanlı Devleti'nin onayı ile 1918'in Mayıs ayında hayallerine ulaştılar. "Türkiye Ermenistan'ı" uğrunda çaba sarf eden merkezi Sovyet yönetimi bu projeyi Kafkasya için pek de makul bulmadı. Hatta Moskova Ermeni Ulusal Komitesi bu haberi büyük endişeyle karşıladı. "Küçük halkın bağımsızlığını ilan ederek, Rusya'dan gönüllü olarak ayrılmasının kurgulanması kabul edilemezdir" diye belirtildi.²⁵ Bu eylem Umum-Rusya faaliyetine ihanet olarak değerlendirildi. Basının verdiği bilgilere göre, Moskova Ermeni Ulusal Komitesi, diğer devletlerin yönetimi dik-kate alınmadığı için Ermeni devletinin oluşturulması girişimine karşı itirazını bildirdi.²⁶ Metinden anlaşıldığı üzere, burada "İşçi-Köylü Rusya hükümeti" öngörülmekteydi. Burada dikkati çeken husus Ermeni devletinin coğrafyasıyla ilgilidir. Şöyle ki, kaydedilenlere göre, Güney Kafkasya'nın dağlık bölgeleri Ermenistan adlandırılmış ve Ermeni Ulusal Konseyi ile Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan barış anlaşması imzalamıştı.²⁷

²⁵ RDSSTA, f.71, s.33, iş.60, v.5-7.

²⁶ RDSSTA, f.71, s.33, iş.60, v.5-7.

²⁷ RDSSTA, f.71, s.33, iş.60, v.5-7.

Güney Kafkasya'nın bir bölümüne "Ermenistan" adı verilerek, kurulan bu devletin ismi ilk resmî belgelerde "Ararat Cumhuriyeti" olarak geçmiştir. "Ermeni Federasyonu" ifadesiyle de ilk kayıtlarda yer almıştır.²⁸ Sorunun bu şekilde çözümü Rusya Ermenileri tarafından da tek tipli karşılanmamıştır. Basının yazdığına göre, Almanya diplomasinin ortaya çıkardığı "Bağımsız Ermenistan" ve geçici hükümeti Ermeniler arasında pek kabul görmemişti.

Bağımsız Ermenistan'ın var olamayacağından emin olduğunu bildiren Ermeni Ulusal Komitesi'nin seçkin üyelerinden birisinin kaydettiği üzere "geniş Ermeni kitleleri bağımsızlıktan yana değiller. Aksine, onlar arasında herhangi bir Rus egemenliğine yönelik çok kuvvetli bir eğilim bulunmaktadır."²⁹ Rus basınının yazdığına göre, Rusya'nın büyük kentlerinin tamamında Ermenilerin toplantıları yapılmakta ve "her yerde Ermeni sorununa Osmanlı tarafından gerçekleştirilen çözüme karşı Ermenilerin keskin olumsuz tepkisini ifade eden kararlar alınıyordu." Büyük devletlerin desteğiyle Türkiye'de "Ermeni Sorunu" nun böylesine bir çözüme kavuşturulması Ermeni halkının büyük trajedisi olarak kabul edilerek, "Taşnaksutyun" partisine sürekli lanet yağdırıyorlardı. Dağlık bölgelerden oluşan, sert iklime sahip olan, oldukça yoksul coğrafyada kurulan Ermenistan devletinin uyduruk bir devlet olduğunu söylüyor, "12.400 kvadratverst"lik* bölgeyi "devlet arazisi" olarak benimsemiyorlardı. "Bağımsız Ermenistan'ın kurulması" "Ermeni sorununun uluslararası boyuttan yoksun bırakılması" anlamına geliyordu.³⁰ "Ararat Cumhuriyeti"ne Ermeniler tarafından böylesine bir yaklaşım mantıklı sorular doğurmakta ve bir daha Kafkasya'nın Ermenilerin eski yurdu olmadığını doğrulamaktaydı. Devlet için belirlenmiş olan bölgenin uygunsuzluğu, verimsizliği ve sair gibi sorunlar vatan toprağını belirleyemez. Tüm koşullarına, durumuna rağmen vatanda kurulan millî devlete karşı tutum tercih konusu olamaz. Kafkasya'da Ermeni özerkliğine ulaşmak umuduyla ve diğer amaçlar için Dünya Savaşında Rusya hükümetinin hizmetinde olan Ermeniler, böylece "Türkiye Ermenistan'ı" dışında, Kafkasya'da başka bir devlete sahip olarıktan daha sonraları bu bölgeleri birleştirmek hayali taşıyorlardı. Türkiye'nin eliyle yapılan "Ararat Cumhuriyeti" ise onların stratejik planlarıyla çelişiyordu. Daha sonraları Kafkasya'da kendilerine sahte tarih yazan Ermeniler Gürcülerle top- rak iddiasında "gerçek yerleşme" ilkesini ileri sürdüler. Gürcüler ise "tarihsel-

²⁸ **Azerbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi**, f.970, s.1, iş.1, v.51.

²⁹ **RDSSTA**, f.71, s.33, iş.1724, v.63.

* verst: Rusça: "versta" bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre ve 3500 feete karşılık gelmektedir.

³⁰ **RDSSTA**, f.71, s.33, iş.60, v.33.

lik ilkesi"ne dayanıyorlardı. Çarizmin göç politikası sonucunda Güney Kafkasya'nın çoğu stratejik bölgelerine yerleştirilmiş olan Ermeniler için "gerçek yerleşme" ilkesi uygundu. Bu ilkeyi kabul edecekleri halde *Gürcü* gazetesi "Ertoba"nın yazdığına göre, başkentleri Tiflis Gürcistan'ın devlet sınırlarının yakınılarında bulunabilirdi.³¹

XX. yüzyılın başlarında toprak iddiasında "tarihsellik" ilkesini makul bulmayan Ermeniler, bilimsel-ideolojik alanda bir yüzyıl boyunca hazırlık yaparak, sahte tarihi uluslararası kamuoyuna kabul ettirmek için "tüm cephe boyunca" saldırıya geçtiler.

"Türkiye Ermenistan'ı" genelgesi öncelikle Brest-Litovsk Barış Antlaşmasıyla, daha sonra 20. yüzyılın 20'li yıllarında Mustafa Kemal'in başkanlığında yürütülen ulusal özgürlük mücadelesinin zaferle sonuçlanması sebebiyle ve Sovyet Rusya'sıyla kurulan işbirlikleri nedeniyle gerçekleşemedi. Bunu gerçekleştirmek ödevi verilen S.Şaumyan "Türkiye Ermenistan'ı" özerkliğini gerçekleştirmediği gibi, ne Kafkasya'da, ne de Bakü'de Sovyet hâkimiyetini kuramadı. Bunun nedenini Bolşevik A. Mikoyan anlatırken, "Ermeni Sorunu"nda geç kalmadan yeni, daha düzgün bir çalışmanın yapılması gerektiğini vurguluyordu. Siyasi etkinliği tek tipli değerlendirilemeyen A. Mikoyan, 1919'daki yorumlarında Ermeni hareketini sert ifadelerle eleştirmişti. Yeni tanıştığı V.Lenin'e gönderdiği raporunda yer alan yorumlarıyla Mikoyan, milliyetçilik duygularından uzak, sağduyulu komünist imajı oluşturma potansiyelini sergilemiştir. O, Ermeni ulusal hareketinin özgürlük hareketi olmaktan çıkıp, gerici, işgalci ("emperyalist") bir harekete dönüştüğünü yazıyordu. Türkiye Ermenistan'ı, "Büyük, tek ve bağımsız Ermenistan"la ilgili düşüncüyü zararlı, canice ve gerici bularak, buna karşı Komünist partisinin mücadele etmesi gerektiğini belirtiyordu. Ermeni millî hareketinin işgalci-emperyalist hareket olarak nitelendirilmesi bu hareketin sonuçlarından kaynaklanan yeni sorular ve cevaplar doğurmaktadır. Yani, Ermeni ulusal hareketi hangi bölgeleri işgal etmişti ve bu bölgelerin sivil halkına karşı nasıl vahşice zulümler etmişlerdi? Aslında bu sorunun cevabı çok sayıda arşiv belgelerinden tespit edilmiştir. En azından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk çalışmalarından birisi olan Fevkalade Tahkikat Komisyonu'nun (Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun) verileri bu konuda kesin kanıt niteliğindedir. Ermeni askerlerinin ve politikacıların yazışmaları da, işgal niyetlerini ve eylemlerini ortaya çıkarmaktadır.

³¹ RDSSTA, f.71, s.33, iş.60, v.50.

Ermenistan Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanı Albay Zinkeviç'in 17 Ağustos 1919'daki raporunda bağımsızlığın amacının tüm Ermenileri bir araya getirmek çabası olduğu belirtilmekle birlikte şunlar da kaydedilmektedir: “Bunun için Müslümanlardan tahliye edilen bölgelerin bulunması, gelecek Ermenistan'ı savunacak ve ekonomik açıdan kalkındırabilecek koruyucunun bulunması gerekmektedir.” “Müslümanlardan tahliye edilen bölge”yi Zinkeviç bir asker olarak bilfiil sağlamaya çalışıyordu. Ermenilerin Yahudiler gibi tüm dünyaya yayılmasının önüne geçmeye çalışan Albay, Müslümanları kolayca kendi yurtlarından tahliye etmeyi kabul ediyordu. Diğer bir Ermeni subayı “Müslümanlardan tahliye edilen bölgenin” nasıl sağlanacağını çıldırmaşçasına daha “kesin” ifadelerle anlatıyordu: Gökçe ilçesine bağlı Barsargeçer'de ayırım gözetmeksizin Azerbaycan Türklerini yok ettiği için övünen Ermeni subayı kurşunlara esflendiğini yazıyor. Adını anmadan hakaret ettiği milletin artık yeryüzünden silinmesi için en doğru yöntemin, savaştan sonra sağ kalanlarının toplanarak, kuyulara doldurulması ve üzerlerinden ağır taşlarla örtülmesi olduğunu söylüyor. Kendisinin de bu yöntemi ustalıklarla gerçekleştirdiğini saklamayarak, şöyle der: Ben de böyle yaptım: tüm erkekleri, kadınları, çocukları topladım ve onları yok ettim.³² Cesetleri attığı kuyuları taşlarla kapatmıştır. Böylesine itiraflara Ermeni Komünistlerinin yazılarında ve konuşmalarında sık sık rastlanmaktadır.

Bolşevikler Kafkasya'da ikinci kez iktidara geldikleri zaman “Türkiye Ermenistan'ı” ile ilgili politikalarında taktiksel değişiklikler yaptılar. 1918 yılı deneyiminin yanlış olduğunu söyleyen Kafkas komünistlerinin bir kısmı 1920 yılında yeni jeopolitik ortamın gerçekleri doğrultusunda konuşuyorlardı. Onlara karşı olan Ermeni milliyetçileri gerçek durumu kabullenmek istemiyor, “Türkiye Ermenistan'ı”nın bağımsızlığını ret etmeyi “Türk zalimlerinin ve cellâtlarının yanında olmak” gibi değerlendiriyor ve Bolşevikleri Ermeni halkını kendi kaderini tayin hakkından yoksun bırakmakla suçluyorlardı. 1919 yılında Bakü'de gizli Bolşevik Çalışmasının başkanı olarak kabul edilen A. Mikoyan'a göre, ulusun kendi kaderini tayin hakkı komünistlerce tarihi değil, gerçek hukuk olarak kabul ediliyor. Bu ilke doğrultusunda “Komünist Partisi ne ‘Büyük’, ne de ‘Küçük’ Türkiye Ermenistan'ının yandaşı olamaz” diye söyleyenler, “Ermeni Sorunu”nun daha önceki tarihî önemini kaybettiği düşüncesine dayanıyorlardı. Bu düşüncüyü açıklarken en temel sorundan, Türkiye Ermenistan'ıyla ilgili sorundan, yoksun olduğu için “Ermeni Sorunu”nun Avrupa sorunu, uluslararası sorun olmaktan çıktığını belirtiyor ve “Kafkas Ermenistan'ı”nın bir arada yaşayan Ermeni kitesinin sorunu olduğunu, tıpkı

³² A.A. Lalayan, **Kontrevolyusionnaya rol partii Daşnaksutyun**, İstoriçeskiye zapiski, 1928, №2, s. 101.

Gürcü, Azerbaycanlı vs. sorunlar gibi spesifik Rusya sorunu olarak sınırlandırıldığını" vurguluyorlardı. Ermeni Bolşeviklerinin 1919 yılındaki bu düşünceleri ne Ermeni ulusal hareketi, ne de Sovyet yönetimi için stratejik anlam taşımıyordu. "Türkiye Ermenistan'ı" sorunu Ermeni ulusal hareketi için bir asırdan çok devam eden bir sorundu. Sovyetler devleti çökse de, Stalin döneminde resmi, Stalin sonrası döneminde ise gayriresmi güncelliğini korumuştur. Sovyetler Birliğinin jeopolitiğinde etkili araçlardan birisi olarak yedekte bulundurulmakta, gerekli durumlarda kullanılmaktaydı. Fakat Sovyet hâkimiyetinin Güney Kafkasya'daki ilk yıllarında Türkiye ulusal özgürlük hareketiyle kurulan ittifak yeni manzara oluşturmuştu. Artık "şimdiki" (Kafkas) Ermenistan'daki gelecek Sovyet yönetiminin sadece sözde değil, uygulamada da "Büyük Ermenistan" düşüncesinden vazgeçmesinden sonra Kafkasya'da kalan Türkiye - Ermeni muhacirlerinin "vatana" iadesi öneriliyordu.³³ Ayrıca Ermenistan'da Müslümanları sıkıştırmak, huzursuz etmek politikasına bir kerede son vermekle, Müslüman kitlelerinin güvenini kazanıp, Türk halkıyla ve Ermenilerle iyimser ilişkiler kurmayı ve böylece, Ermenileri Türkiye'ye, yerleşim bölgelerine geri döndürmeyi becerebileceklerini ve oluşmuş olan bu durumdan tek kurtuluş yolu olarak bu çözüm yolunu öngörüyorlardı. Ermeni Bolşevik A. Mikoyan'ın "şimdiki Ermenistan" ifadesinde parantezde "Kafkas" yazması gerçek jeopolitiği anlatmaktadır. Onun yazdığı gibi "Ermeni Sorunu" önceki tarihi önemini kaybettiği gibi, "Türkiye Ermenistan'ı" sorunu artık bulunmamakta ve yeni ortaya çıkan koşullar bulunmaktadır. Yeni koşullar ise Kafkasya'da oluşturulmuş olan Ermenistan idi. Ona "şimdiki Ermenistan" diyor, coğrafi konumunu ise parantezde Kafkas yazmakla belirtiyorlardı. Böylece, I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı jeopolitik sonuçlardan bir diğeri de "Kafkas Ermenistan'ı" devleti olmuştur. Bu devleti Ermenistan Komünist Partisinin III. Komünist Enternasyonalinin I. kongresindeki temsilcisi şöyle nitelmiştir: "Ermenistan Cumhuriyeti - küstah bir sahtekârlıktır, Ermenistan halklarının kendi kaderini gerçekten belirlemesinin tahrif edilmesidir." Ermenistan Komünist Partisinin temsilcisinin konuşmasında dikkat çeken bir husus daha bulunmaktaydı. O, Taşnakların "alçak oyunu" nedeniyle "çilekeş Ermeni" insanının 30.000 kurban verdiğini" söylerken Türkiye Ermenilerinin kayıpları ile kıyaslamaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nu, Türkiye devletini, Türkleri Ermenilere karşı soykırım yapmakla itham eden Ermeniler 1,5-2 milyon soydaşlarının öldürüldüğünü yaymakta devam ettikleri halde, Ermeni komünisti uluslararası tribünden Türkiye Ermenilerinin 300.000 ve 500.000 kurban verdiğini kaydetmiştir. Türkiye Ermenilerinin bu kaybının Taşnakların

³³ RDSSTA, f.5, s.1, iş 1202, v. 9, 9 arka.

“ileriye görmeyen ve maceracı politikaları” sonucunda gerçekleştiğini belirtmiştir. I. Dünya Savaşının sonunda, 1915 olaylarına yakın zamanlarda Ermeni komünistinin söylediği rakam, ileri sürdüğü nedenler bugünkü Ermeni politikacılarının, aydınlarının iddia ettikleriyle tamamen çelişiyor. Türkiye ulusal istiklal savaşıyla Sovyet Rusya’sı arasında kurulan müttefiklik ilişkileri sonucunda “Türkiye Ermenistan’ı” sorunu uzun süreliğine dondurulmuş oldu. Hatta Ermeni komünistlerinden A. Mikoyan Türkiye Ermenileri arasında komünist faaliyetinde bulunmak için Ermeni komünistlerine Türkiye Komünist Partisinde birleşmeyi ve gerekirse bu partinin özel Ermeni Fırkasını oluşturmayı öneriyordu. Türkiye Ermenileri arasında komünist faaliyette bulunmak için Ermenistan’ın Ulusal Komünist Partisi adlandırılan siyasi gücünü Mikoyan yeterli bulmuyordu. Şöyle ki, bu partiyi “bir bütün” (Kafkasya ve Türkiye) Ermenistan konumunda bulunan, “komünizm perdesi altında Ermeni milliyetçiliğini” yayan, Sovyet hâkimiyeti için mücadele adı altında Müslümanları katleden parti olarak niteliyordu. Henüz “Ermeni Sorunu”na özel bir tutum sergilenmesi konusunda ortak bir düşünce hakim değildi. Bolşevikler Rusya’da iktidarı ele geçirdikten sonra Rusya hükümetinin “Ermeni Sorunu”na yaklaşımının değişmediğini söyleyebiliriz. Yeni Rusya için “Ermeni Sorunu” Ermenilerin savaştan önceki durumundan ve “Türkiye Ermenistan’ı” ile ilgili sorundan oluşmaktaydı. Savaştan sonraki ortam ise bu tutumun değişmesini zorunlu hale getirmişti. Yeni jeopolitik koşullarda “Ermeni Sorunu”na geleneksel yaklaşımı temelsiz, yanlış, hatta zararlı olarak kabul eden komünistler arasında Ermeniler de bulunmaktaydı.³⁴ 1920 yayında artık Azerbaycan, Bolşevik lideri İ.Stalin tarafından Türkiye ile birlikte desteklenmekteydi.

Bununla birlikte, dış politikasında, Türkiye’ye yaklaşımında Ermeni halkının kaderine “kayıtsız kalmayan” Sovyet yönetimi toprak iddiasını uzun süre sürdürdü. Ermenilerin ise bugün bile devlet düzeyinde Türkiye topraklarına karşı iddiaları geçerliliğini korumaktadır.

³⁴ RDSSTA, f.5, s.1, iş 1202, v.8.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi**, C I-II, Bakü, 2005.
- Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arxivi.**
- Azerbaycanda Sosyalist İnkılabının Kalebesi Uğrunda Bolşeviklerin Mübarezesi. Senedler ve Materiallar, 1917-1918-ci iller**, Bakü, 1960.
- Azerbaycan Respublikasının Dövlet Arxivi.**
- Bakinskiy Raboçiy Gazetesi**, 1917, 27 Ekim.
- Bolşevistskoe Rukovodstvo, Perepiska, 1912-1927**, Senetler Toplusu, Moskva, 1996.
- Dekreti Sovetskoy Vlasti**, Moskva, C 1, 1957.
- Dokumenti Vneşney Politike SSSR**, C I, Moskva, 1957.
- KAÇAZNUNİ, O., Daşnaksutyun Bolşe Neçero Delat**, Tiflis, 1927.
- LALAYAN, A., Kontrrevolyusionnaya rol partii Daşnaksutyun**, İstoriçeskiye zapiski, 1928, №2.
- PERİNÇEK, Mehmet, Armyanskiy vopros v 120 dokumentah iz rossiyskih gosudarstvennih arhivov**, Moskva, 2011.
- Rusya Devlet Sosyal-Siyasal Tarih Arşivi (RDSSTA)**, fond 71, liste 33, iş.1723, v.11.

TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE TEMSİLİ BİR ÖRNEK: AKDAMAR KİLİSESİ RESTORASYONU

Vedat Evren BELLİ* - Filiz BAŞBAYDAR BELLİ**

ÖZET

2005-2007 tarihleri arasında sırasıyla önce Diyarbakır ve hemen ardından Van Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun onayı ve denetimi ile restore edilen Van Akdamar Kilisesi, Anadolu topraklarında maddi kültür kalıntıları bırakmış Ermeni halkı için özellikle dinî anlamda bir sembol niteliğindedir. Böylesi önemli bir yapının restore edilerek anıt müze haline getirilmesi ve yılda bir gün olmak üzere ibadete açılması, Türk-Ermeni ilişkilerini tarihi bir yapının ışığında siyasi ve sosyo-kültürel açılardan olumlu etkilediği görülmektedir.

Geçmiş ile kurulan bağın en önemli bölümünü oluşturan tarihî yapılar; işlevlendirilmeden, bakımsız bir halde doğanın, iklimin ve insanların insafına bırakılarak koruma altına alınmadıklarında yok olup gitmektedirler. Bu durumda sadece yapı değil, yapının inşa edildiği döneme ait tüm tarihî, siyasi, sosyal, ekonomik, dinî ve sanatsal izler de kaybolmaktadır. Yaşanması muhtemel olumsuzluğu ortadan kaldırmak ya da etkilerini minimum düzeye indirmek amacı ile gerçekleştirilen restorasyon ve konservasyon çalışmaları bu noktada son derece önemli bir anlam taşımaktadır. Yapıda, restorasyon çalışmalarının bitirilmesinin ardından 2010 tarihinde gerçekleştirilen ilk ayine çok sayıda davetli katılmıştır. Özellikle Ermeniler için büyük bir anlam taşıyan bu etkinlik hem iki ülkenin siyasi tarihi hem de din kardeşliği açılarından önemli mesajlar içermiştir.

Restorasyonda fiziksel, kimyasal ve biyolojik olmak üzere farklı alanlarda tespit edilen bozulmalar saptandıktan hemen sonra en uygun müdahale yöntemleri ile uygulama çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Restorasyondaki amaç yapıyı yeniden inşa etmek değil, orijinaline en yakın şekli ile yapıyı güçlendirerek dokusunu bozmadan onarmak olmuştur. Özellikle dış yüzeydeki eşsiz kabartmalar, yapıldığı döneme ait dinî, tarihî ve sanatsal önemli veriler içermektedir. Kiliseyi ziyaret etmek isteyen ve ayine katılmak üzere yapının bulunduğu kente gelen misafirler, bölgenin kültürel ve dinî turizminin de gelişimine de katkı sağlamaktadır. Yapı bir örnek olarak, mimari

* Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi El Sanatları Bölümü, evrenbelli@gmail.com.

** Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi El Sanatları Bölümü, bafiliz@gmail.com.

bir kalıntının milletlerarası barışın geliştirilmesine yaptığı olumlu etki ile değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Türk-Ermeni İlişkileri, Restorasyon, Akdamar Kilisesi.

A REPRESENTATIVE EXAMPLE IN THE IMPROVEMENT OF TURKISH - ARMENIAN RELATIONS: THE AKDAMAR CHURCH

ABSTRACT

Akdamar Church restored via approval of Cultural and Natural Heritage Protection Boards of first Diyarbakır and then Van in between the years 2005-2007 is a religious symbol for Armenian people who left significant material cultural remains in Anatolians region. The initial restoration and then transformation of such a significant structure into a museum, followed by the opening for prayer once a year for the people can be assessed as having a positive impact over Turkish - Armanian relations within the light of political and socio-cultural point of views.

Historic buildings that make up the most important part of the bond established with the past; when functioned without the neglected state of nature, the climate and to the mercy of people eventually vanish from existence. In this case, not only the structure but all the political, social, economical, religious and artistic remains from that era in which the structure was built are also lost. The restoration and conservation processes have major role in elimination of the possible problematic issues or to keep them to a minimum. The first service in 2010 immediately following the restoration of the structure has attracted series interest and thus many visitors attended. This event, which is very meaningful especially for the Armanian people, contained important messages about political history and the religious relations of the two nations.

During the restoration, folowing the initial detection of physical, chemical and biological distortions, most appropriate intervention studies have been performed. The aim of the restoration had been not just to rebuild it but to strenghten the structure of the building without damaging the original state. Especially the unique reliefs on the exterier surfaces contain important regious, historical and artistic data of the era they had been created. People who visit the museum or attend the service held every year have series contibutions to development of historical and cultural tourism in the region. The structure is being evaluated with the positive impact that an architectural remain has over the progress international peace.

Key Words: Turkish-Armenian Relations, Restoration, The Akdamar Church.

GİRİŞ

Anadolu kültür mirasını oluşturan sayısız tarihî eser incelendiğinde, aslında birbirinden farklı kültürlerin bir araya gelerek ortaya koymuş oldukları büyük bir kültür sanat mozaïği görölmektedir.

Özellikle Ermeni sanatı dendiğinde kuşkusuz ilk akla gelen yapılardan biri olan tarihî Akdamar Kilisesi, 2005-2007 yılları arasında restore edilerek Türkiye'nin Ermenistan ile olan inişli çıkışlı siyasi münasebetinde olumlu bir gelişme olarak birlik ve beraberliğin din, sanat, mimari, turizm gibi alanlarda olumlu bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Akdamar Kilisesi'nin restorasyonunun yapılmasına T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı öncülüğünde karar verilmiştir. Türkiye-Ermeni ilişkilerini olumlu yönde etkileyecek bu çalışmanın, dönemin bakanlar kurulu tarafından onaylanmasının ardından açılan ihaleyi Erbu İnş. Ltd. Şirketi ve Kartalkaya Proje İnşaat Ltd. Şirketleri adlı iki yüklenici firma kazanmıştır. 2005-2007 yılları arasında gerçekleştirilen restorasyon projesi çalışmaları önce Diyarbakır ve daha sonra Van Kültür ve Tabiat Varlıkları Bölge Koruma Kurulu'nun onayı ve denetimi altında sürdürölmüştür (Belli, 2007: 148-159). Restorasyon çalışmalarının tamamlanmasının ardından, Akdamar Kilisenin açılışı sırasında dönemin Kültür ve Turizm Bakanı yapının Anıt Müze olduğunu vurgulayarak her yıl senede bir gün olmak üzere ayine açılacağı sözünü vermiştir (Bozkuş, 2013: 4).

Akdamar Kilisesi Van-Tatvan karayolunun 50. km'sin de Gevaş ilçesi sınırlarında yer almaktadır. Yapı Van Gölü içerisinde yer alan bir adada konumlanmış olarak karaya yaklaşık 3 km uzaklıkta bulunmaktadır. Ana karadan görölmesi mümkün olan kilisenin bulunduğu adaya ulaşım, tekneler ile sağlanmaktadır.

Akdamar Kilisesi adanın güneydoğu kısmına konumlandırılmış olup, ana karadan birçok yerden görölecek konuma inşa edilmiştir. Yapı, Ermeni sanatında özellikle Ortaçağ'ın en görkemli eserini oluşturur. Bu dönemde yapılan diğer Ermeni Kiliselerinin aksine dış cephede yer alan ve yapıyı saran hareketli figürleri görmekteyiz.

Adanın isminin kökeni konusunda kesin bir bilgi olmamakla beraber, bölge halkı tarafından sıklıkla aktarılan bir mite göre; Akdamar Kilisesi'nin manastırında yaşayan keşiş ve onunla yaşayan güzelliği dillere destan kızı "Tamara"nın konu edindiği bir hikâyeden söz edilmektedir. Civar köylerden birinde yaşayan bir çobanın Tamara'ya âşık olması ve onunla buluşmak için

her gece adaya kadar yüzmesi anlatılır. Tamara, gecenin karanlığında yerini belli etmek ve sevdiğine ışık sağlaması amacı ile elinde bir fener tutmaktadır. Bir süre sonra bu durumdan haberdar olarak duruma sinirlenen keşiş, fırtınalı bir gecede kızını manastıra kilitleyip, elindeki fenerle sürekli yer değiştirerek çobanın yorulmasına ve yönünü kaybederek boğulmasına sebep olur. Boğulmadan önce çobanın “Ah Tamara” diye haykırdığını duyan kız yaşadığı acıya dayanamayarak kendisini gölün serin sularına bırakır. Zaman içinde “ah Tamara” sözü, kilisenin adının Akdamar ismi ile anılmasına vesile olmuştur. Biliysel olarak herhangi bir kanıtı olmayan bu hikâye, yöre halkı tarafından oldukça beğenilerek kilisenin ismini kökenine anonim bir kaynak olarak kabul görmüştür (Baylav, 2009: 18; Öney, 1989:3).

Kilisenin yer aldığı adanın batı kesiminde kalker kayalıklar yer almaktadır. Nispeten düz ve badem ağaçları ile kaplı olan güneybatı kesimine inşa edilen manastır ve kompleksi, Ermeni mimarisinde gerçek anlamda bir Rönesans’ın doğduğu yapı grubu olmuştur (Uluçam, 2000: 162). Manastır ve kompleksinin yapımında kullanılan sarımtırak bir renge sahip kalker taşlarının büyük bir kısmı Kotum (Küçüksu) bölgesinden, bir diğer kısmı da güneyde Gevaş kayalıklarından elde edilmiştir. Kabaca işlenilen taşlar adaya sallar yardımı ile taşınmıştır (Belli, O., 2007: 456). Devamlı olarak ek yapılar ile büyüyen ve onarım gören manastır kompleksinde, koyu kahve renkli, beyaz ve krem renkli Ahlat taşlarının da kullanıldığı görülmektedir.

Akdamar adasında yer alan ve sonradan ilave dilen 4 farklı yapı grubunun Akdamar Kilisesi’ne ilavesiyle, yapılar bir bütünlük oluşturmaktadır. Akdamar Kilisesi ve etrafındaki yapı gruplarının ortak özelliği yapıların kâgir olmasıdır. Ancak yapı gruplarının hemen hepsi taş malzemedeki yapılmış olmasına karşın, her yapıdaki taş cinsi benzerlik göstermemektedir. Akdamar Kilisesi’nin hemen hepsi Tatvan’ın Kotum Bölgesi’nden çıkarılan bir taş cinsi ile çatı ve bazı yerleri ise Ahlat taşından yapılmıştır. Akdamar Kilisesi dışındaki yapı gruplarının geneli moloz taş ve farklı renkli Ahlat taşlarından yapılmıştır. İlginç olan şudur ki iç cephede moloz taş olan yapıların duvarlarında çevredeki Mezar Taşları (Haçkar) yapıların duvarlarında kullanılmasıdır.

Akdamar Kilisesi’nin dış cephesinde yer alan rölyefler kadar, iç cephe-
deki freskler de yapının sanat tarihi açısından önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Kireç esaslı bir sıva tabakası üzerine kök boylarla ile fırça yardımıyla nakşedilen freskler yapı hakkında önemli bilgilere ulaşmamıza vesile olmuştur.

Kilisenin Tarihçesi

Ünlü Ermeni tarihçisi Thomas Ardzuni 10. yüzyılda kaleme aldığı eserinde, Kral Gagik'in Akdamar Adasının karşısında büyük bir liman yaptırdığını, binlerce işçinin çok uzun süren çalışması sonucunda kıyı ile ada arasında bir set inşa ettirdiğini ve böylece adada yapılacak saray ve kiliseye daha kolay malzeme taşındığını yazmaktadır (Brosset, 1874: 238). Anlatımlardan, günümüzden yaklaşık 1100 yıl önce bugünkü kıyı ile ada arasındaki uzaklığın çok daha kısa olduğu anlaşılmaktadır.

Manastırın ilk yapıları Vaspurakan Kralı I. Gagik tarafından 915 - 921 yılları arasında yaptırılmıştır (Bachman, 1913: 41). Yazılı kaynaklara göre kilise, saray, hizmetli odaları, teraslı bahçeler ve limandan oluşan yapıları kral kendisi tasarlamış, uygulamayı ise keşiş mimar Manuel gerçekleştirmiştir (İpşiroğlu, 2003: 23). 1021 yılında Vaspurakan Krallığı ortadan kalkınca, 1113'de yapılar manastıra çevrilmiş ve bu tarihten 1895 yılına kadar bölgedeki Ermeni Patrikliğinin merkezi olmuştur (Özcan, 2004: 46).

13. yüzyılın sonlarında Katholikos III. Stephanus, kilisenin doğusundaki şapeli, 1296 yılında da I. Zacharias güneybatısına bitişik şapeli yaptırmıştır. 1763 yılında kilisenin batısına jamatun, 19. yüzyılın başlarında ise güney kapısı önüne giriş bölümü ile Çan Kulesi eklenmiştir. Yapı ilk yapımında saray kilisesi olarak inşa edilmiş fakat sonradan manastır kilisesine dönüşmüştür (Uluçam, 2000: 164). 1918 yılında burada yaşayan insanlar adayı terk edince, manastır yapıları yıkılmış, kilise ise kısmen harap olmuştur (Öztürk, 2007: 160).

Yapının Plan Özelliği

Akdamar Kilisesi adıyla anılan yapı 16 x 12.50 m. ölçülerinde, dört yapraklı yonca biçimli haç (tetrakonchos) planında tasarlanmıştır (Özcan, 2004: 46). Dört yöne doğru dışa taşırılan haçın kolları arasına apsis şeklinde diyagonal odalar yerleştirilerek cepheler yumuşatılmıştır. Orta mekân yüksek kasnaklı kubbe, haçın kolları yarım kubbe, ara mekânlar merkezi örtü sistemine bağlı olarak çeyrek kubbelerle örtülmüştür. Dışta, merkez kubbesi konik külah, haçın kolları çift meyilli çatı ile kapatılmıştır.

Kilisenin 0.85 - 1.10 m. kalınlığındaki duvarları iki basamaklı bir platform üzerine oturtulmuştur. Kahve renkli kesme taşlarla örülen duvarların dış cepheleri zengin plastik figürler, iç cepheler ise fresklerle süslenmiştir. Doğu hariç diğer cepheler sonradan eklenen yapılarla süsleme kuşakları hizasına kadar kapanmıştır. Ana girişin bulunduğu batı cephesi, içe doğru kademelenen

1.10 m. eninde iki yırtmaç niş ve yuvarlak kemerli pencerelerle hareketlendirilmiştir. Aynı düzende ele alınan 9 m. uzunluğundaki doğu cephesi dıştan taşıntı yapmayan düz duvar şeklindedir. Kuzey ve güney cepheleri beş kenarlı olarak dışa yansıtılmış, diğerleriyle aynı büyüklükteki giriş kapıları, pencereler ve süsleme kuşaklarıyla donatılmıştır. Haçın kolları üçgen alınlık; aralardaki küçük nişler külah şeklinde sonuçlanmaktadır. Onaltıgen kubbe kasnağına sekiz adet pencere açılmış, konik külah taş plakalarla kaplanmıştır. Pencereler uçları yanlara açılan yuvarlak kemerlerle taçlandırılmıştır (İpşiroğlu, 2003: 23-24).

Kilisenin iç mekânı, apsis şeklinde yuvarlatılmış ve üstte merkez kubbeyle bütünleşmiş cepheleriyle büyüleyici bir etki bırakmaktadır. Apsisin yer aldığı doğu kanadı ile asıl girişin sağlandığı batı koluna geniş kemer biçiminde birer tonoz eklenerek haçın doğu-batı ekseninde uzaması sağlanmıştır. Bema ve apsis bölümü diğer mekândan 1 m. daha yüksek tutulmuştur. Apsisin iki yanında, kare mekânın doğu köşelerindeki küçük nişlerden geçilen papaz odaları yer almaktadır. Dikdörtgen planlı bu küçük odalar beşik tonozla örtülmüştür. Hücrelerin doğusunda mazgal pencereci yarım daire planlı küçük nişler mevcuttur. Güney haç kolunda, girişin üzerine kral mahfili yapılmış, ancak kapı önüne çan kulesi eklenirken çıkış merdivenleri kaldırılmıştır. İçte, büyük nişlerle küçük nişler arasında yer alan ve yüzeyinden 0.15 m. çıkıntı yapan sekiz adet duvar payesi de iç mekâna bir hareketlilik sağlamaktadır (Belli, 2007: 150-152).

Kilisenin batı haç koluna bitleştirilen jamatun, dıştan 12.70 x 12.30 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir. Duvarlar, dışyüzleri kesme taş dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. Yer yer onarım izleri görülmektedir. İç mekân, ortada dört payeye yaslanan kemerlerin taşıdığı dokuz bölümlü bir örtü sistemiyle kapatılmıştır. Yapının batı cephesinde giriş kapası ile üç mazgal pencere dışında açıklık bulunmamaktadır. Kapının üzerinde, 1 m. yüksekliğinde sivri kemerli bir alınlık mevcuttur (Baylav, 2009: 22).

Güneye bakan cephe zemini, manastır yapılarının yıkılması sonucunda pencere hizalarına kadar yükselmiştir. Bu cephenin üst ekseninde üç adet mazgal pencere yer almaktadır. Jamatun'un doğu cephesi kilisenin batı haç koluna 0.85 m. kalınlığındaki bir duvarla bitleştirilmiştir. Doğuya doğru meyilli bir şekilde yükselen kuzey cephesinde de üç adet mazgal penceresi bulunmaktadır.

Payeler üzerine oturan 3.55 m. çapındaki kaburgalı ve basık orta kubbeye pandantiflerle geçilmektedir. Diğer kısımlar çapraz tonozlarla örtülmüştür. Doğu ve batıdakiler orta mekâna göre 1 m. daha dar tutulmuştur.

Jamatun'un zemini kiliseden 1.20 m. daha düşüktür. Bu nedenle kiliseye, bugün basamakları bozulmuş olan merdivenle çıkılmaktadır. Yapının batı girişi hariç herhangi bir süsleme unsuru yoktur. Kapı alınlığındaki yedi satırlık kitabenin üzerinde, etrafı gül bezeklerle çevrilmiş dekoratif bir haç kabartması bulunmaktadır.

Kilisenin kuzeydoğusundaki Katholikos I. Zacharias Şapeli 6.60 x 4.80 m. dış ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Batı cephesi, sonraki dönemlerde eklenmiş tarihi bilinmeyen bir yapı ile çatı seviyesine kadar kapanmış durumdadır. Ancak şapelin 2.70 m. uzunluğundaki duvarı kiliseden bağımsızdır. Duvarlar, dış yüzleri kesme taş örgülü dolgu tekniğinde yapılmıştır. Cepheye, apsise açılan bir pencere mevcuttur. Şapelin üzeri dıştan çift meyilli çatı ile örtülmüştür. İç mekâna batıdaki ek yapıdan 0.95 m. genişliğinde bir kapı ile geçilmektedir. Sivri kemerli alınlığa sahip olan kapının çevresini iki sıra halinde kaval silme dolanmaktadır.

Kuzey - güney doğrultusunda uzanan 3.15 x 2.80 m. ölçülerindeki şapel, beşik tonozlu tek bir mekânla doğudaki apsisten oluşmaktadır. Zeminden 0.80 m. yüksekte bulunan yarım daire planlı apsis 2.10 m. derinliğindedir. Buna karşılık tonozu orta mekânın tonozundan 1 m. daha aşağıdadır. Apsisin tam ortasında bir mazgal pencere yer almaktadır. Yapıda herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Kilisenin güney haç koluna eklenen çan kulesi 0.90 x 1.20 m. ölçülerinde, dört paye üzerinde üç katlı olarak düzenlenmiştir. Kule 2.70 x 2.75 m.'lik alan üzerinde yükselmektedir. Birinci kat, payeleri birbirine bağlayan sivri kemerler üzerine oturan çapraz tonozla örtülmüştür. İkinci kat, birinci kattan yüzeyden çıkıntı yapan düz bir silme ile ayrılır. Bu bölüm payelere ve kemerlere yaslanan üçgen alınlıklarla son bulmaktadır. Alınlıkların üzeri taş kaplamalı kırma çatı ile kapatılmıştır. İkinci bölüm üzerinde, altı sütunun taşıdığı piramidal külahlı çan kulesi yer almaktadır (Belli, O.: 454-471).

Restorasyon Öncesi Yapılan Çalışmalar

Akdamar Kilisesi terk edildiği günden 2005 yılına kadar her hangi bir onarım görmemiş ve kendi kaderine bırakılmıştır. Yapı guruplarına müdahale etmeden önce, yapıda tahribata neden olan etkenlerin belirlenmesi konusunda detaylı bir tahribat raporu oluşturulmuştur. Bu çalışma ile hazırlanan rapor

doğrultusunda yapılacak restorasyon müdahaleleri belirlenmiş, yapıdaki bozulmalar fiziksel, kimyasal ve biyolojik bozulmalar olarak üç ana başlık altında toplanmıştır (Belli, 2007: 152-155).

Fiziksel Bozulmalar

a. Doğal yollarla bozulma: Ülkemizin 1. derece deprem kuşağında yer alması, bütün yapı gruplarını etkilemektedir. Akdamar Kilisesi'nin her ne kadar ana kaya üzerine inşa edilse de bu sarsıntılar sonucunda adada yer alan yapı gruplarında zamanla çatlama ve tahribata ve yıkıma neden olmuştur (Tuncel, 1978: 6).

Akdamar Kilisesi'nin ve yapı kompleksinin temel malzemesi taştır. Yapıda kullanılan taşların birbirlerine mukavemetini güçlendirmek için yapılmış orijinal kireç harçların, derz dolgularının zamanın yaşlandırıcı etkisi ile özelliğini yitirmiş olduğu tespit edilmiştir. Bağlayıcısı olmayan taşların oynadığı, özellikle eğik düzlemlerin bulunduğu çatı bölgelerinin büyük bir tehlike oluşturduğu belirtilebilir.

Özellikle Akdamar Kilisesi'nin üst örtü sistemini oluşturan konik biçimli çatı kısmında, kilit taşının olmaması, çatı mekanizmasında oynamalara neden olmuştur. Çatı taşlarının alt kısmında yer alan hayvan frizlerinden biri olan tavşan rölyefinin aşağıya düşmesi tehlikenin boyutunu gözler önüne sermektedir.

Yapının yağmur sularının konik formlu çatıdaki eksik olan kilit taşından yapıya direk olarak girmesi içerideki freskleri tehlikeye sokmuştur.

b. İnsan Eliyle Yapılan Tahribatlar: Akdamar Kilisesi, terk edildikten sonra, 1951 yılında dönemin hükümetinin almış olduğu karar doğrultusunda yıkılmak istenmiş ancak rahmetli Yaşar Kemal sayesinde bu karar durdurulmuştur (Baylav, 2009: 29). Bu tarihten sonra civar köylerden belirli aylarda getirilen küçükbaş hayvanların barındırıldığı bir tür ahır olarak kullanılmıştır. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yıkılmayan birçok kilisesin kaderi bu şekilde olmuştur.

Buradaki insanların, ısınmak için yapı içerisinde ateş yakmaları duvar resimlerinin üzerlerinin islerle kaplanmasına neden olmuştur.

İnsanlar tarafından bilinçli olarak yapılan tahribatlara değinecek olursak, insanların ellerinin yetiştirdiği yerlerde isimler yazmaları ve kabartmalarının gözlerindeki beyaz taşları çıkarmaları gibi sayısız tahribat yapımları sayılabilir. Bu tahribatlar içinde en önemli olanı, define bulmak için yapılan kaçak

kazılardır. Yapıların her yerinin define amaçlı kazılması ve özellikle duvarlarda yapı malzemesi olarak kullanılan mezar taşlarının (haçkar) arkalarında hazine olduğu sanılıp bu taşların yapıdan sökülmesi çok büyük bir tahribattır. Bu tür kazıları yapıların her yerinde görmek mümkündür.

c. Hayvanların Yaptığı Tahribatlar: Akdamar Adası her ne kadar ana karadan 3 km uzakta olsa da üzerinde yer alan yapı grupları insan yerleşimlerinden uzak doğayla iç içe bir konumdadır. Akdamar Adası doğal doğa şartları gereğince birçok hayvan türünü bünyesinde barındırmaktadır. Bunlardan yapıya en çok zarar verenler ise serçeler ve yarasalar olup yapıdaki derzleri boşaltıp, buraları kendilerine yuva yaparak yaşamlarını sürdürmeleri yapı için büyük bir tehlikedir. Kanatlı hayvanlar özellikle Akdamar Kilisesi içerisindeki freskleri tehdit etmektedir. Adada birçok karga yuvasının olması ve bu kargaların kilisenin duvarlarını mesken etmesi ve dışkılarını yapmaları yapı yüzeylerinde birçok tahribatı tetiklemiştir (Öcal, Dal, 2012: 50).

Adada tavşan, köstebek gibi kemirgenlerin fazla sayıda olması hem yapının temellerinin kazılmasına ve deliklerinin açılmasına, hem de badem ağaçlarının yok olmasına neden olmuştur (Öcal, Dal, 2012: 38). İnsanların yaptıkları kaçak kazılar gibi kemirgenlerin duvar diplerinde açtıkları çukurlar da, yapının statigine büyük zarar vermiştir.

Kimyasal Bozulmalar

Akdamar Kilisesi ve yapı kompleksinin özellikle yerleşim yerinden uzak ve doğa ile iç içe olması kimyasal bozulmaları daha aza indirmişdir.

Özellikle kanatlı hayvanların yapının hem iç hem de dış cephesinde bıraktıkları dışkılar kimyasal bozulmalar içerisine girmektedir.

Kuş dışkıları organik ve hafif bir asit olmasına karşın, zamanın yıkıcı etkisiyle büyük tahribata sebep olmaktadır. Her ne kadar doğal yollarla yağmurları bu kalıntıları yıkasa da, yağmurun giremediği ama kuşların girdiği mekânlarda bu tahribat devam etmektedir (Küçükkaya, 2004: 79-91).

Biyolojik Bozulmalar

Yapının genelini taş olmasından dolayı yüzeylerde yosunlanma dediğimiz alg ve liken oluşumlarını görmek mümkündür. Özellikle yapının güneşi az gördüğü kuzey cephesinde bu oluşumları daha fazla görmek mümkündür (Öcal, Dal, 2012: 47-50).

Ayrıca yapılardaki çatlakların arasına giren bitki kökleri zamanla burarlarda gelişerek yapının daha derinlerine doğru ilerliyor olması ve bazı taşları çatlatmış olmaları yapı için büyük bir tehlike oluşturmuştur.

Yapıların bulunmuş olduğu yerde ağaç olarak sadece badem ağacı yetişmektedir. Bu ağacın tohumları kuşlar yoluyla yapının özellikle çatı bölgelerine taşınmış ve bu alanlarda da ağaçlar yetişmiş ve artık meyve verme aşamasına geçmiştir.

Biyolojik etkenler yapının genelinde çatlaklarla ilerlerken, aynı zamanda yapıya su almasını kolaylaştırmıştır. Tüm malzemelerin en büyük düşmanı olan su, yapıyı fiziksel, kimyasal ve biyolojik olarak tehdit etmektedir.

Gerçekleştirilen Restorasyon Çalışmaları

Akdamar Kilisesi ve etrafındaki yapı gruplarının bozulmalarını saptadıktan sonra, uygun müdahalede için harekete geçilmiştir. Yapılan restorasyon projesinde öncelikle konservasyon projesine yönelik çalışmalar baz alınmıştır. Buradaki amaç, yapıyı baştan inşa etmek değil, çatlak, kırık ve eksik olan kısımları eldeki mevcut verilere dayanarak orijinaline uygun olarak yapmayı amaç edinmektir.

Yapının sanat tarihi ve mimarlık tarihi değeri dışında Türk-Ermeni ilişkileri açısından büyük bir öneme sahip olmasından dolayı Ermeni Patriği tarafından yönlendirilen ve Ermeni asıllı olan mimar Zakaryan Mildanoğlu ile yapılan bütün çalışmalar paylaşılmıştır.

Yapılan Restorasyon projesi dünya kültür mirasını etkilediği için İtalyan asıllı Konservasyon ve Konsolidasyon Uzmanı ve UNESCO görevlisi Paulo Pagnin'de yerinde gözlem yapması için Türkiye'ye davet edilmiştir. Pagnin, Akdamar Kilisesi'nde yapmış olduğu gözlemler sonrasında taşların temizlenme süreçleri ve bunların uygulanmasındaki yolları detaylı raporlar ile restorasyon ekibi ile paylaşmıştır. Yapılan bütün çalışmalar bu önemli raporlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Restorasyon projesine başlamadan önce tarihi dokuyu bozmayacak şekilde adada büyük bir restorasyon şantiyesi kurulmuştur. Yapının anakaradan 3 km uzakta bir ada parçasında yer alması beraberinde birçok zorluğu da getirmiştir. Adada elektrik olmadığından 2 büyük jeneratör adaya taşınmıştır. Restorasyon çalışmalarında, önceleri adadaki kuyuların içinde yer alan temiz su kullanılmış, ancak böyle büyük restorasyon çalışmasını karşılayamayacak kadar küçük olan su depoları tükenince, 3 tonluk su deposunu haftada 2 kere

adaya tekne yardımıyla getirilmiştir. Yapılan tüm onarım çalışmalarına temiz su ile devam edilmiştir.

Akdamar Kilisesi'nin dış cephesinde yapılacak çalışmalar için kiliseyi saran demir iskeleler kurulmuştur. Kurulan bu iskelelerde özellikle dış yüzeydeki rölyeflere en ufak bir zarar gelmemesi için kurulan demir iskelelerin yapıya değmemesine özen gösterilmiş, değen kısımların ise mukavva ve süngerle ile tampon bölgeler oluşturularak temas minimuma indirgenmiştir.

Akdamar Kilisesi ve etrafındaki yapı gruplarının ortak özelliği kâgir olmasıdır. Yapıda kullanılan taşların birbirlerine mukavemetini güçlendirmek için yapılmış orijinal harçların, derz dolgularının özelliğini yitirmiş olduğu tespit edilmiştir. Çalışmalar esnasında elektrikli aletler kullanılmamıştır. Kontrollü olarak yapıdan çekiç ve murç yardımıyla uzaklaştırılan bu derzlerin çalışmasındaki ana fikir vibrasyonu minimuma indirmektedir.

Doğa ile bir bütünlük sağlayan Akdamar Kilisesi'nin taş yüzeylerinde bulunan alp ve liken oluşumları, çatlakların içlerine kadar uzanan bitki köklerinin hepsini ince spatül ve kesici aletler yardımıyla yapıdan uzaklaştırılmış ve tekrardan yaşam alanlarının oluşmaması için alkol ile lokal uygulamalarda bulunulmuştur.

Boşalan çatlak ve derz dolguları özel olarak Fransa'dan getirilen (Lafarge marka kireç harcı) kireç harcı ile doldurulmuştur. Zamanın yıpratıcı etkisi ile yok olmuş ve eksilmiş taşların yine orijinaline uygun taşları çekiç ve murç yardımıyla yontarak yapıya yerleştirilmiştir. Özellikle Akdamar Kilisesi'nin üst örtü sistemini oluşturan çatı taşlarında ve diğer yapı gruplarının örtü sisteminde moloz taşlara bu çalışma uygulanmıştır.

Bu uygulamalar içerisinde Akdamar Kilisesi'nin çatısının eksik olan kilit taşını yapıda çalışan ustalar orijinaline uygun olarak taşı şekillendirip başarıyla yerine koymuşlardır. İşlenen ahlat taşının ortalama ağırlığı 500 kg olup, insan gücü ve calaskal tekniği ile yerine koyulmuştur.

Yapının statik olarak tehlike arz eden yerlerine taş aralditi kullanılmıştır. Bundaki amaç güçlendirmeye esaslı bir çalışma idi.

Yapıların üst örtü sisteminde kanatlı hayvanların taş yüzeylerine bıraktığı dışkıları temizlenmesi amacıyla AB 57 adındaki özel bir karışım olan ve içerisinde EDTA tuzu bulunan solüsyonu, yapıya lokal olarak kontrollü bir şekilde uygulanmış ve sonrasında uygun şiddete ayarlanmış komprosörlü su yardımı ile bu solüsyon yapıdan uzaklaştırılmıştır.

Yapılan her müdahalenin aslında bir tür tahribat olduğunu göz önünde bulundurursak, bu müdahaleleri en aza indirmek restorasyon çalışmasında esas amaç olmuştur. Bu bağlamda, yapıların dış yüzeyleri su ve yumuşak fırçalar ile genel olarak temizlenmiştir.

Akdamar Kilisesi'nin dış cephesinde yer alan rölyefler kadar, iç cephesinde ki fresklerde büyük bir önem taşımaktadır. Bu alanda yapılacak müdahaleler için büyük bir iskele kurulmuştur. Bu iskele dış cephede kurulan iskele esasına göre yapılmış ve hiçbir freske değmeyecek bir statikte inşa edilmiştir.

Dış yüzeylerdeki uygulamalara oranla fresklerde yapılan çalışmalar biraz daha farklılık göstermektedir. Yapılan işlemlerde sadece kuru temizlik denilen yumuşak fırçalarla temizlik ve yapıların bazı bölümlerinde ince spatüllerle lokal temizlik işlemleri yapılmıştır. Sıvaların kalktığı, boşaldığı bölgelere kireç harcını şırıngalar yardımıyla enjekte edilmiş ve boyaların tozuması için %3 lük Parolaid B72 fresklerin üzerine sürülmüştür.

Zamanın yıpratıcı etkisine maruz kalan taban döşemeleri zamanla ortadan kalkmış olduklarından ve geriye kalan kısımlar da yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Kalan taban döşemeleri koruma altına alınmış ve ziyarete açılacak olan Kilisenin mukaveti daha güçlü olacak şekilde projelendirilmiş taban döşemeleri bazalt taşından duvarlara deymeyecek şekilde döşenmiştir. Eski ile yeni arasındaki farkın kilise ziyaretçileri tarafından anlaşılabilmesi için taban döşemelerinin duvara mesafesi 10 cm lik bir boşlukla döşenmiştir.

Restorasyonun temel ilkesi olan belgeme çalışmaları büyük bir önem arz etmektedir. Akdamar Kilisesi'nin 2005-2007 yılları arasındaki restorasyon çalışmalarına bakıldığında ortalama 10 yıllık bir süresini geçtiği söylenebilir. Restorasyonun pozitif bir bilim dalı olduğunu ve geçen 10 yıllık süre zarfında birçok yeni tekniğin, malzemenin ve buluşun olduğunu görmekteyiz. Belgelemedeki amaç, yapıda kullanılan malzemelerin tam olarak ne olduğu ve nasıl uygulandığı esastır. İleride yapılacak çalışmalarda büyük kolaylıklar sağlanması için bu verilere başvurulacaktır.

2005-2007 yılları arasında yapılan çalışmalarda özel olarak bir kamera-man ve fotoğrafçı adaya getirilmiş, bütün çalışmaları belgelemiştir.

SONUÇ

Akdamar Kilisesi'nde 25 Haziran 1951 yılında dönemin hükümetinin almış olduğu kararla yıkım çalışmaları başlatılırken, o dönemde genç bir gazeteci olan Yaşar Kemal olaydan haberdar olup yıkımı durdurmuştur. Bu olay

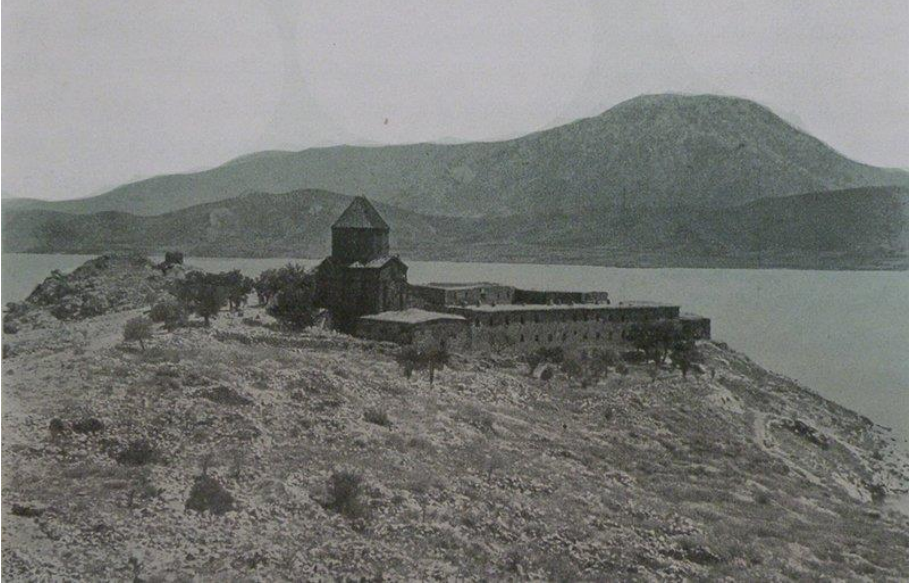
yapının kaderinin de değişmesine neden olmuş, harap bir halde kaderine terk edilen yapı yıkılıp yok olmaktan kurtulmuştur. Yapının Van Gölü'nün içinde bir adada yer alması yapıya ulaşım açısından zor olduğundan, insanların buraya ulaşarak yapıyı bilinçsizce tahrip etmesi kısmen zor bir hal almıştır. Yapı 2005 yılına kadar kendi kaderine bırakılmış olsa da, 2005-2007 yılları arasında gerçekleştirilen başarılı bir restorasyon çalışması ile yeniden ayağa kaldırılarak siyasi, politik, dinî ve turizm açılarından önemli bir konuma sahip olmuştur.

Kilisenin açılış törenine dönemin Kültür ve Turizm Bakanı olan Atilla Koç başta olmak üzere, Türkiye Ermeni Patriği Mesrob Mutafyan, Ermenistan Kültür Bakanı yardımcısı Gagik Gurciyan, yaklaşık 30 ülkenin Büyükelçileri, Ermeni cemaatinin temsilcileri ve özel davet ile birçok kişi katılmıştır. Tören birlik ve beraberlik, hoşgörü mesajları verilerek tamamlanmış, yapının müze olarak kullanılmasına ancak; senede bir gün ibadete açılarak ayın yapılmasına olanak verecek şekilde düzenlenmesine karar verilmiştir. Atılan bu adım, yüz yıllarca aynı coğrafyayı paylaşmış, ortak evrensel değerlere sahip iki eski kültürün kültürel bir miras sayesinde ilişkilerinin iyileşmesine vesile olması açısından son derece büyük bir önem taşımaktadır.

Kiliseyi yılın farklı zamanlarında ziyaret etmek isteyen yerli ve yabancı ziyaretçiler bölgenin kültür turizminin gelişimine katkı sağlarken, ayın için kente önceden gelen ve oradaki turistik işletmeleri kullanarak turizmi hareketlendiren ziyaretçiler ise din turizminin canlanmasını sağlarlar. Ziyaretçiler bölgede varlık gösteren ve günümüze çok sayıda eser bırakan Urartular, Selçuklular, Osmanlılar gibi önemli dönemlere ait eserleri de görme şansına sahip olurlar.

Restorasyon çalışmaları, Akdamar Kilisesi örneğinde olduğu gibi bir yapının kaderini belirleyerek ömrünü uzattığı gibi iki ülke arasında hoşgörüyeye dayalı dostane ilişkilerin kurulmasını da sağlar. Kültürel mirası koruma düşüncesine sahip tüm milletlerin gerçekleştirmesi gereken öncelikli durum, kültürel ve sanatsal değerlerin millî olduğu kadar evrensel değerlere de sahip olduklarını her zaman hatırlayarak bu düşünceye göre hareket etmektir. Kültürel miras, paylaşıldıkça anlamlanır, değerlendirilir ve gelecek nesillere aktarılır. Koruma ve onarma işlemleri sadece belli yapılar üzerinde değil, farklı uygarlıklar, dönemler, inanışlara ait maddi ve manevi kültürel miraslarla yapıldığında asıl amacına ulaşabilir. Bu bağlamda Akdamar Kilisesi, sahip olduğu özellikleri ile günümüzde özel bir konumda bulunarak yapılabilecek restorasyon çalışmalarına ve sonuçlarına örnek teşkil edecek bir yapıdır.

GÖRSELLER

Görsel 1-Akdamar Kilisesi 1913

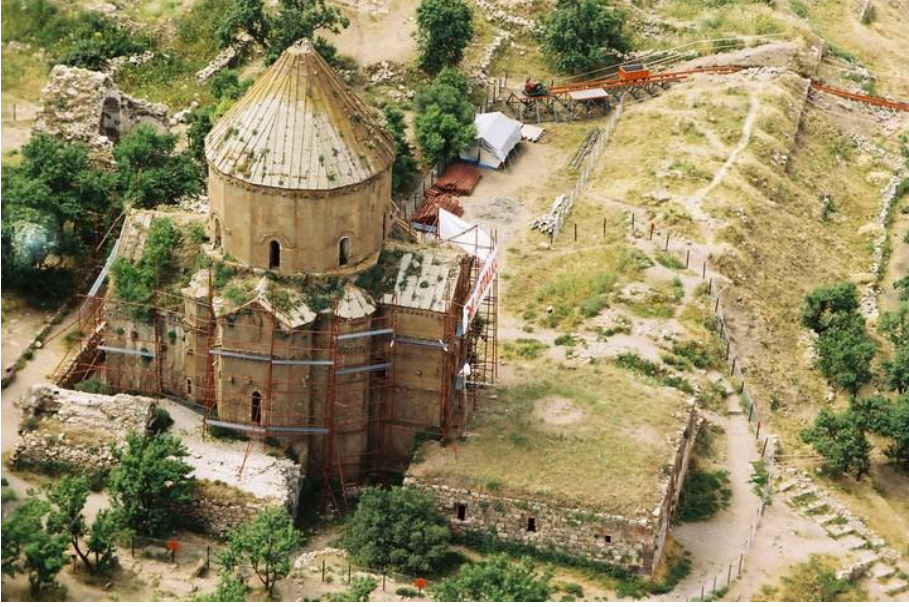
Görsel 2-Restorasyon öncesi Akdamar Kilisesi'nde keşif gezisi

Görsel 3-Restorasyon öncesi Stephanus Şapeli

Görsel 4-Restorasyon öncesi kilise içindeki taban döşemeleri

Görsel 5-Restorasyon öncesi yapının kuşbakışı görünümü

Görsel 6-Yapıdan düşen Tavşan rölyefinin yerine koyulması

Görsel 7- Kireç harcı ile eksik taşların yerlerine yerleştirilmesi

Görsel 8- Kireç harcı ile derz dolgularının yapılması

Görsel 9- Yapı içerisinde yer alan fresklerin sabitlemesi

Görsel 10- Restorasyon sonrası açılış töreni

KAYNAKÇA

- BACHMAN, W., **Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan**, 1913, 40-49.
- BAYLAV, Y., **Van Akdamar Kilisesinin Restorasyonunun Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkilerine Etkisi**, Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.
- BELLİ, O., **Tarih Boyunca Van**, Promat Basım Yayın Sanayi, İstanbul, 2007.
- BELLİ, V. E., “2005 Yılında Akdamar Adası Kutsal Haç Kilisesi’nde Yapılan Restorasyon Çalışmaları”, **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu 4-7 Eylül 2006 Bitlis**, (Ed. O. Belli), Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Nr. 17, Desen Ofset Matbaası, Ankara, 2007, s. 148-159.
- BOZKUŞ, Y. D., “Son Dönem İç ve Dış Politik Gelişmeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri”, **Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi**, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat-Kırgızistan, 2013, 1-12.
- BROSSET, M., **Historie des Ardzrouni par la Vartabied Thoma Ardzrouni**, 1874.
- İPŞİROĞLU, M. Ş., **Ahtamar Kilisesi Işıkla Canlanan Duvarlar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- KÜÇÜKKAYA, A. G., **Taşların Bozulma Nedenleri, Koruma Yöntemleri**, Birsen Yayınevi, İstanbul, 2004.
- ÖCAL, A. D. – DAL, M., **Doğal Taşlardaki Bozulmalar**, Mimarlık Vakfı İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2012.
- ÖNEY, G., **Akdamar Kilisesi**, Kültür Bakanlığı Yarınları: 1075, Tanıtma Eserleri Dizisi: 25, Ankara, 1989.
- ÖZCAN, H. Ö., “Van ve Çevresindeki Hristiyanlık Dönemi Yapıların Plan Açısından Değerlendirilmesi”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, 2004, 43-54.

ÖZTÜRK, Ş., “2006 Yılı Akdamar Kilisesi Kazı Çalışmaları”, **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, 4-7 Eylül 2006 Bitlis, (Ed. O. Belli), Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Nr. 17, Desen Ofset Matbaası, Ankara, 2007, s. 160-170.

TUNCEL, M., **Çaldıran - Muradiye Depremi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1978.

ULUÇAM, A., **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I**, Van, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

ÇATAL SİPSİDEN ÇİFTE DİLLİ DÜDÜĞE BİR MÜZİK ALETİNİN MİLLETLER ARASI YOLCULUĞU

Veli Cem ÖZDEMİR*

ÖZET

İnsanoğlu tarih boyunca başlangıçta dinî amaçlı, sonrasında ise keyif ve eğlence vasıtası olmak üzere pek çok müzik aleti geliştirmiş ve kullanmıştır. Zaman içinde bazı çalgılar ve parçalar o kadar çok sevilmiştir ki kültürden kültüre geçmiş, coğrafyalar dolaşmış ve iki uzak coğrafyada yaşayan toplumu ortak bir paydada buluşturmuştur.

Torosların en batı ucunda bulunan Burdur iline bağlı Dirmil ilçesi, Türk kültürlü halkların müzik aletlerinden en küçüğü olan *sipsiye* kaynaklık etmiş ve tarih boyunca sipsinin en özel ustaları Dirmil coğrafyasından yetişmiştir. Zamanımızda icra eden ustası kalmamış olsa da Dirmil yöresi *çatal sipsi* adı verilen ve iki adet sipsili kamışın yan yana getirilmesinden oluşan özel bir çalgıya da ev sahipliği yapmıştır.

Torosların orta kesiminde bulunan ve günümüzde Türkiye'deki tek Ermeni köyü olarak adını duyuran Vakıflı'da ise çatal sipsinin bir başka varyantı olan ve sipsi gibi kamıştan yapılan *çifte dilli düdük* çalınmaktadır. Ancak çifte dilli düdüğün de çatal sipsi de olduğu gibi günümüzde son bir icracısı kalmıştır ve bu kadim çalgı da tarihe karışmak üzeredir.

Biz bu bildirimizde bir Türk çalgısı olan sipsi ile Samandağı Ermenilerinin kullandığı çifte dilli düdüğü yapılış teknikleri, icra ve tavrı özellikleri, usta performansları ve bahsi geçen çalgıların üstlenmiş olduğu kültürel misyon bakımından disiplinler arası bir tahlille ele alacağız. Ana malzemesi ve icra tekniği birbirine çok benzeyen bu iki kadim müzik aletinin Türk-Ermeni kültürel birlikteliğinde ne gibi bir konuma sahip olduğunu, Türk kültürlü halklar ile beraber yaşayan Ermenilerin niçin benzer çalgıları kullandıklarını, çalgılarda ve çalman ezgilerde ortak paydalarda buluşan bu halkların halk kültürlerinde bu çalgıların yerine ve önemine değineceğiz. Böylece son iki asırda gerilen Türk-Ermeni ilişkilerinin yumuşamasında ve kültürlerin kaynaşmasında bahsi geçen çalgıların nasıl ve hangi amaçlarla kullanılabileceğine dair gözlem ve tespitlerimizi aktaracağız.

Anahtar Kelimeler: Çatal Sipsi, Çifte Dilli Düdük, Türk-Ermeni İlişkileri, Müzik, Halk Kültürü.

* Bilim Uzmanı.

GİRİŞ

Torosların en batı ucunda bulunan Burdur iline bağlı Dirmil ilçesi, Türk kültürlü halkların müzik aletlerinden en küçüğü olan sipsiye kaynaklık etmiş ve tarih boyunca sipsinin en özel ustaları Dirmil coğrafyasından yetişmiştir. Zamanımızda icra eden ustası kalmamış¹ olsa da Dirmil yöresi çatal sipsi adı verilen ve iki adet sipsili kamışın yan yana getirilmesinden oluşan özel bir çalgıya da ev sahipliği yapmıştır.

Torosların orta kesiminde bulunan ve günümüzde Türkiye’deki tek Ermeni köyü olarak adını duyuran Vakıflı’da ise çatal sipsinin bir başka varyantı olan ve sipsi gibi kamıştan yapılan çifte dilli düdük çalınmaktadır. Ancak çifte dilli düdüğün de çatal sipsi de olduğu gibi günümüzde son bir icracısı kalmıştır ve bu kadim çalgı da tarihe karışmak üzeredir.²

Peki, birbirine coğrafi olarak pek de yakın olmayan ve özellikle dinî inanç ve etnik yapı olarak apaçık bir ayrılık gösteren bu iki yerde nasıl oluyor da aynı çalgı, benzer yapılış ve çalınış tarzı ile yaşamaya devam ediyordu? Her iki yöre de neden kamıştan yapılmış çalgıları tercih ediyor ve diğer müzik aletlerinden ayrı bir yerde tutuyordu? İşte bildirimizin çıkış noktasını bu sorular oluşturmaktadır.

Aslında dikkatli gözler ayrılık gibi gözükken bu durumun arka planında bir aynılık olduğunu görebilecektir. Çünkü tarih boyunca birlikte yaşayan bu toplumlar kader, tarih, coğrafya ve kültür ortaklığı yapmışlardır. Gregoryen halk kültürü ile Türk kültürlü halkların halk kültürü arasında pek çok ortak inanç, ortak gelenek, ortak çalgı ve ortak motif tespit edilmiş ve bu konuda çok sayıda eser ortaya konulmuştur.³ Ancak biz bu bildirimizde diğer ortaklıklardan

¹ Dirmil yöresinde yapmış olduğumuz alan araştırmaları sırasında yörede gerçek manada çatal sipsi çalan son icracınının 1961 senesinde 45 yaşındayken vefat eden ve halen Dirmil-Havıdlık mezarlığında medfun bulunan “Guş Ali” lakaplı Hasan Ali Gül olduğunu tespit ettik. Onun vefatından sonra “nefes yetiştirmenin zor olduğu” gerekçesiyle diğer sipsi icracıları çatal sipsi çalmayı terk etmişler ve bu kadim çalgı da Dirmil yöresinde tarih sahnesinden çekilmiştir.

² 1932 Vakıflı doğumlu olan Panos Çapar, Vakıflı köyünde yaşayan ve çifte dilli düdük olan Argun’u icra eden son ustadır. Kendisiyle 17 Aralık 2015 Perşembe günü, I. Hatay İnanç Turizmi Sempozyumu için bulunduğumuz Hatay’da Vakıflı köyünde görüştük. Kendisinin ve çifte dilli düdüğün hikâyesini dinledikten sonra Batı Toroslar üzerindeki Dirmil’de de çifte sipsinin aynı akibeti yaşadığını bildiğimiz için bu bildiriye hazırlamaya karar verdik. Panos Çapar’a ve Vakıflı köyü sakinlerine yakın ilgileri için tekrar teşekkür ediyoruz. Ancak tıpkı Dirmil yöresinde icra edilen çatal sipside olduğu gibi Panos Usta da artık yaşının çok ilerlediğini ve argun çalmak için nefesinin yeterli olmadığını belirtmiştir.

³ Konuyu, özellikle halk inançları ve halkların birbiriyle etkileşimi konusunda başta Dr. Yaşar Kalafat olmak üzere birçok bilim insanı ele almış ve değerli çalışmalar ortaya koymuşlardır.

ziyade insanoğlunun evrensel dili olan müzik ve müzik aletleri arasındaki ortaklıklara değinecek ve çeşitli tespitler yoluyla Türk-Ermeni kültür savaşına değil, Türk-Ermeni kültür barışına katkı sağlamaya çalışacağız.

Birlikte yaşamış halkların dillerinde, kültürlerinde ve kültürel unsurlarında birbirlerinden alınmış, beraber meydana getirilmiş öğelerin yer alması gayet tabiidir. Tarihte ortak kültürler ve ortak tarihler meydana getirebilen halklar, günümüzde ve gelecekte de yine aynı şekilde davranmaya devam edecekler ve Emperyalizmin her türlü yaptırımına rağmen birlikte yaşama ve birlikte var olma bilincini sürdüreceklerdir.

MÜZİK ALETLERİ VE BENZERLİKLER

Türk kültürlü Dirmil yöresinin “*çatal sipsisi*” ile Ermeni kültürlü Vakıflı köyünün “*çifte dilli düdüğü*” nü karşılaştırmadan önce “*sipsi*” ve “*dilli düdük*” terimlerinin anlamlarına ve yapılış-çalınış özelliklerine değinmek yerinde olacaktır. Ayrıca bize göre sipsinin varyantları olan “*argun*”, “*çifte kalval*”, “*zambır*” ve “*düzele*” gibi kamıştan yapılan *ötkülü sazlar*⁴ hakkında da bilgi vereceğiz. Böylece tanımları verildikten sonra aynılıklar ve farklılıklar daha iyi anlaşılacaktır.

SİPSİ

Anadolu’da ağaç kabuğu, ot parçaları gibi maddelerden düdük yapma geleneği, uzun bir geçmişe dayalı bir adettir. Mahmut Ragıp Gazimihal, Türk Ötkü Çalgıları⁵ kitabında Anadolu’daki *çocuk öttürgeçleri* olarak tanımladığı ve Türk Dil Kurumu tarafından derlenen düdükları şöyle açıklıyor:

“*Bızıldık; ince söğüt dalından yapılan düdük, çambuna; kamış düdük, çıpçık; dığlı hububat sapından yapılan düdük, dilli damak; kamış düdük, dilli düdük; düllüce, fişkırık; hordak, hottuk; kamış düdük, kalak; ceviz ağacı kabuğundan yapılan bir çeşit düdük, şudurgu; şüdürgü kamıştan yapılan dilli düdük, simsi; sipsi, zimbun; ağaçtan, buğday sapından yapılan düdük.*”⁶

Bkz. Yaşar Kalafat, 2015, *Anadolu Türk Kültür Coğrafyasında Gregoryen Halk İnançları*, Ankara, Berikan Yayınları, 1. Baskı, s. 122

⁴ Nefesli Sazlar terimi yerine kullanılan “Ötkülü Sazlar” ifadesi ünlü araştırmacı Mahmut Ragıp Gazimihal’e aittir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Ragıp Gazimihal, *Türk Ötkü Çalgıları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975.

⁵ Mahmut Ragıp Gazimihal, *Türk Ötkü Çalgıları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, s. 33.

⁶ Mahmut Ragıp Gazimihal, *a.g.e.*, s. 34.

Sipsiyi, eğlence maksatlı melodi yaratan bu oyuncakların evrim geçirip daha düzenli bir şekil alan bir çalgı olarak tanımlayabiliriz. Gazimihal'in görüşü tezimizi destekler niteliktedir.

“Makine pistonu anlamıyla Amasya tarafındaki “zipçik”i buldunuz mu, “zipçi” ağaç kabuğundan yapıma düdük (Samsun, Erbağa-Tokat’), zipçi zurna kamışı (“marınca” Merzifon-Amasya) sipsi ve başka yansımalar sökün ediyor. Fakat Asya'nın kaynak ve lehçelerinde sızgı, çıpşik, sebezgu gibi aynı diziden karşılıkları bulup yansıtma adları olduklarına derhal inanıyoruz fakat kıdemce derin ve göçlerle ülkelere açmış olduklarını anlıyoruz. Mesela sızgü, ibni mühenne'de Arapça “al-şab-babe”nin Türkçesi olarak muganni çalgıları arasında var. Kaşgarlı Mahmut'a veriyor... Bizdeki “sipsi” bunun incelmışinden başka ne olabilir.”⁷

Sipsinin adı, sipsinin tanımı ve sipsinin mahiyeti konusunda araştırmacılar pek çok görüş öne sürmüşler ve tam anlamıyla bir mutabakat sağlayamamışlardır. Bu görüşlerden belli başlıları şunlardır:

Yörede yıllardan beri gerçekleştirmiş olduğu alan araştırmaları ve derleme çalışmaları ile dikkatleri üzerine çeken ünlü organolog ve araştırmacı Abdurrahman Ekinci'ye göre *“Sipsili Türk Nefesli çalgılarının (Türk ötkü çalgılarının) en tiz, en güzel ve net ses veren bir çalgısıdır. Bütün Türkî yurtlarında tanınıp çalınmaktadır. Anadolu'da adı üzerinde bir kargaşa vardır. Yereleden ulusala, ulusaldan evrensele giderken bu karışıklık giderilmelidir.”⁸*

Türk Halk Müziği'nin en tiz ses veren nefesli çalgısı olan sipsi hakkında Güner Özkan; “Üflemeli çalgılar tarih olarak ilk çağa dayanmaktadır. Bilindiği gibi iliksiz kaval kemiği, içi boş boynuz veya kamış parçası üflendiği zaman ses vermektedir. Nefes seslilerden Türk Dünyasında en yaygın ve en eski çalgı değişik boy ve tipte farklı malzemeler kullanılarak yapılan kavallardır. Sızgı adıyla tanınan eski Türk çalgısı günümüzde sipsi adıyla Türkiye'de yaşamaktadır.”⁹ şeklinde görüşlerini belirtiyor.

Kaval sanatçısı Burhan Tarlabası'nın sipsi hakkında düşünceleri de şu şekildedir: “Geçmiş Hazar Denizi ötesi Türkmenlere uzanan, genelde kamışlardan yapıp çalınan dilli kavalın en eski türüdür. Eski Türkler bu çalgıyı “Sipuzğa-Sıvızga, Sepezge” gibi adlarla yapıp çalmışlardır. Sipsi

⁷ Mahmut Ragıp Gazimihal, a.g.e., s. 34.

⁸ Abdurrahman Ekinci, “Sipsi mi, Sipsili mi?”, yayımlanmamış tarihsiz makale, s. 1.

⁹ Güner ÖZKAN, “Tarihi Türk Musikisi Enstrümanları”, **Türk Halk Müziğinde Çeşitli Görüşler**, Ankara, Turizm Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 153.

bazı dil ve kaynaklarda da geçer. Örneğin Çinliler “şenk” Türkistanlılar “şin”, Arapçada “müstaksini”, Farsçada “bişemuşte” karşılığı ile söylenir. Sipsi tüm üflemelilerin ilk kaynak çalgısı sayılır. Doğadan rahatlıkla sağlanan bu çalgı türü, yurdumuzun çoğunlukla Ege kesimlerinde yaygındır.”¹⁰

Tarihî, süreç içerisinde sipsinin Orta Asya kökenli bir çalgı olduğu ve “*sıbzgı*” adıyla bilinen en eski bir Türk çalgısının günümüzde sipsi adıyla Anadolu’da çalındığı kanısı varsa da bu konuda kesin bir kanıt olmadığı açıktır.

Anadolu’da; zambır, argun, çifte düdük gibi yapı olarak benzerlerinin bulunduğu sipsi, Teke Bölgesi olarak adlandırılan Burdur ve çevresinde oyun eşlikleri ve dinleti müziğinde yaygın olarak kullanılan bir çalgıdır.

Ortalama 1- 1,5 oktav ses sahasına sahip olan sipsi, ağızlık ve gövde olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Önde 5, arkada 1 ses perdesi bulunan sipsinin gövde boyu ortalama 22,5 cm, ağızlık kısmı 22 cm, çapı 10 mm, ağızlık çapı 5,2 mm, perde aralıkları ise 25 mm. civarındadır.¹¹ Sipside sesin oluşmasını sağlayan bölüm ağızlık bölümüdür. Gövdeye göre daha ince olan kısım, birkaç mm. gövdenin içine geçecek şekilde yerleştirilir. Çakı veya bıçak ile ince bir oluk açılır ve sesin oluşması sağlanır.

Sipsinin ses genişliği 1,5 oktavdır. Yarım sesleri çıkarmak için perde bulunmadığından¹² bu sesler nefes yardımıyla çıkarılır.

¹⁰ Burhan TARLABAŞI, **Öz Çalgımız Kaval Metot –I**, Yenigün Basımevi, İstanbul, 1984, s. 17.

¹¹ Ancak bu ölçülerin ortalama değerler olduğunu belirtelim. Zira yörede ve özellikle sipsinin en usta icracılarının bulunduğu Dirmil’de bile sipsilerin bir standardı yoktur. Sipsilerin gövde ve ağızlık boyları değişmekte, kalınlık-incelik oranları farklılaşmaktadır. Bu durum ise Abdurrahman Ekinci hocamızı desteklemekte ve sipsinin ihtiyaca uygun olarak boyutunun ve ölçülerinin değiştiği görüşünü doğrulamaktadır.

¹² Burada araştırmacılar ikiye ayrılmaktadır. Sipsi eksik perdeli bir saz mıdır, yoksa sipsinin sahip olduğu perde sayısı yörenin müzik kültürüne ve türkülerine cevap verecek yeterlilikte midir? Başını Hamit Çine’nin çektiği ve pek çok taraftarı bulunan bir görüşe göre sipsi eksik perdeli bir sazdır. Bkz. Mehmet Bedel, “Teke Yöresi Nefesli Halk Çalgılarından Sipsi ve Kaval”, **I. Burdur Sempozyumu**, s. 1232. Ancak diğer tarafta alan araştırmaları ile ön plana çıkan ve ezber bozan ilmi araştırmaları ile tanınan ünlü organalog Abdurrahman Ekinci bu görüşlere şiddetle karşı çıkar ve sipsinin eksik perdeli olmadığını, yörede eksik perdeli bir türkünün bulunmadığını, en geniş dizili türkülerin Teke Yöresinde bulunduğunu ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Ekinci, “Sipsi nedir, ne değildir?”, Yayınlanmamış tarihsiz makale, s.13. Biz de tam sesler için hocamızla aynı kanaatteyiz.

Sipsiye ses olarak benzeyen çalgıların başında tulum gelmektedir. Bilindiği gibi tulum, Doğu Karadeniz bölgesi halk çalgılarımızdandır ve çoğu zaman sipsi sesi ile ayırt etmekte güçlük çekilir. Tulum, sipsi ve argun ilişkisi¹³ yapılacak devam mahiyetli araştırmalar ile daha bariz bir şekilde ortaya çıkacak ve aynı çalgı aletinin kültürler ve dinler arası geçiş meselesi tam mahiyetiyle aydınlatılmış olacaktır. Özellikle bu türden çalışmalar ile Dirmil ve Vakıflı gibi doğrudan bataklı ve sazlık kenarı olmayan yöreler ile Doğu Karadeniz'in yalçın dağlarında yaşayan insanların niçin ısrarla müzik aleti yapımında su kamışını kullandıkları daha net anlaşılacaktır.

Sipsinin kendine özgü ve çok ilginç bir akortlama sistemi vardır. Ağzılığın gövdeye geçen kısmındaki açılmış olan kapağın üzerine iplik dolanır. Böylece aşağı yukarı oynatmak suretiyle istenilen akort elde edilmiş olur. Yine ağzılığın üzerine açılan kanalın içine saç kılı geçirilerek, ayarlanmış akordun değişmemesi sağlanır. Ancak ağzılığa kıl koyma yöntemi acemi kimseler ve nispeten çok nadir görülen kadın icracılar arasında yaygındır. Usta bir icracı asla kıl kullanmaz, müzik kulağı ile akort ipliğini ayarlar ve ağzılığın arkasına dilini dayayarak aynı zamanda da ağzılığı islatmayarak icrasını gerçekleştirir. Bir ustanın ustalığı tüm bu sıralanan özellikleri layıkıyla yerine getirmesinden anlaşılır.

Sipsi görünüm olarak küçük, çalınış itibarıyla çok zor olan nefesli hak çalgılarımızdan birisidir. Pek çok araştırmacı ve icracıya göre eksik perdeli oluşu çalınmasını bir kat daha güçleştirir.¹⁴ Yine bu görüşü savunan araştırmacılara göre eksik perdeli olması yöre özelliğindedir. Ancak biz sipsinin

¹³ Özellikle tulum-sipsi ilişkisi pek çok araştırmacının dikkatini çekmektedir. Bunlardan bilhassa Karadeniz bölgesine mensup araştırmacılar konuya bizden biraz farklı olarak sipsinin, tulumun atası olduğu görüşündedirler. Örneğin özel bir internet sitesinde "Hemşin ve Tulum Kültürü" adını taşıyan bir sayfada yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir: "Özellikle bizim Tulum yapımında kullandığımız "çift çibunlu" sistemi onlarda "çifte sipsi" olması ve Nav gibi koruması ve derisi olmaması dikkat çekiyor. Bu da Sipsi'nin yüksek dağlara çıkmadan ki ilk durumu gösteriyor olması Hemşin bölgesinde kullanılır ve ses vermesi için toprak kamışından yapılan Tulum'un ilk yapısını gösteriyor olabilir." Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.facebook.com/HemşinKulturu/posts>. Yazının devamında "yüksek dağlarda yaylalara çıkarken, oyun ve türkü havaları çalarken, hayvanlarıyla beraber çobanlık yapan icracıların çalmakta zorlandıkları düşünülüp bu Tulum sistemini geliştirdiklerini düşünebiliriz. Bu değişim de çok yakın zamanları kapsamayıp yüzlerce yıllık belki de binlerce yıllık birikim olarak da düşünmek gerekebilir." İfadeleri ile ilk alıntıda yer verdiğimiz düşüncelerini aslında kendileri çürütmekte ve bizim tezimizi desteklemektedirler. Zira bize göre sipsi, tulumun değil tam tersine tulum, sipsinin atasıdır. Taşıma zorluğu ve kullanım amacının ve alanının genişlemesi Teke Yöresinde, Dirmil'de ve Hatay'da oğlak derisinin ve nav sisteminin zaman içerisinde terk edilmesine ve sadece sipsili kısmın kullanılmasına yol açmıştır.

¹⁴ Ünlü organalog Abdurrahman Ekinci, sipsinin eksik perdeli olduğu şeklinde söylenen tanıma katılmadığı gibi bu ve benzeri görüşlere reddiye mahiyetinde "Sipsi Nedir, Ne Değildir?"

eksik perdeli bir saz olmadığı kanaatindeyiz. Araştırmacılara göre yedi delikli sipsilerin, alttan iki deliği açık olmak üzere diğer delikler kapatılarak çalınır.¹⁵ Ağızlığın baş kısmı dil ile veya herhangi bir madde ile kapatılarak üflenir. Sipsinin kenar seslerinde devamlı olarak üstten beş delik (perde) kapalı olarak tutulur (arka delik dâhil).

En önemli özelliklerinden bir tanesi nefes alıp verme, yani sesi hiç kesmeden sürekli olarak nefes çevirme olayıdır.¹⁶ Bu nedenle sürekli çalındığı için sipsi çalanan dudakları yorulmaktadır ve ağızlık ile gövdenin birleştiği yere bazen zurnada olduğu gibi plastik bir maddeden “lüle” denen araç geçirilir.¹⁷ Bunun görevi ise yorulan dudakları bir lüleyle dayamak koşuluyla dinlendirmek ve daha uzun süre çalınmasını sağlamaktır.

Sipsi çalabilmek için önce güçlü bir nefese ihtiyaç vardır. Tiz ve ince seslere doğru normal şiddetinden daha güçlü bir nefes gerekmektedir. Aynı tonda ve şiddetle üflenildiği zaman sipsi çalınmaz ve yanlış ses çıkar. Genellikle sipsiyi çalan sanatçılar “la-mi” çarpmasını sürekli yaparlar ki bu da sipsinin yöresel özelliğindedir.

Sipsi çalınırken ağızlık uzun süre ağızda kaldığı için ıslanmakta ve tutaklık (tutukluk) yapmaktadır. Tutaklık yapmasını önlemek için mahalli sanatçılar ilginç bir yöntem kullanmaktadırlar:

Kurutmak için öncelikle güvercin kanadındaki tüylerden ağızlığın içine sokularak ıslaklığın giderilmesi, aynı olay büyük tüy ile gövde kısmına da uygulanarak ses perdelerinin açılması sağlanır.

Açılan bu kanalın üzerindeki parçaya “ağızlık kapağı” denilir. Söz konusu kargının içinde çapak ve pislikler olduğundan, yine kesilmiş kargı ile içi temizlenir. Daha sonra bu kapağın üzeri keskin bir çakı ile az miktarda üzeri-

isminde yayınlanmamış bir makale yazmıştır. Bu makalesinde sipsi isimli sazımız ile çok geniş perde aralığında ve yörenin ihtiyacını karşılayacak düzeyde icra performanslarının gösterildiğini ve sipsinin asla eksik perdeli olmadığı görüşünü dile getirmiştir. Biz de bu hususta kendisine katılıyoruz.

¹⁵ Bu tür bir icra performansına biz tesadüf etmedik. Nitekim aynı hususu Abdurrahman Ekinci de bir üst nottaki makalesinde dile getirmiştir.

¹⁶ Dirmil yöresinde bu yöntem “Nefes Döndürme” ismiyle adlandırılmaktadır ve Dirmilli ustalar çok uzun süreler nefes döndürebildikleri için diğer ustalardan ayırt edilmektedir. Bu durum ise bir Dirmil tavrı olarak izah edilebilir.

¹⁷ Bahsi geçen “lüle” isimli yardımcı aracın Dirmil’de sipsi icrasından kullanıldığına hiç gözlemlemedik. Ancak zurna icrasında kullanıldığını ustalardan sadece İsmail Türkkân’da gördük (2015, Veli Cem Özdemir, **Dirmil Derleme Arşivi**)

nin kabuğu alınacak şekilde kazınır. Daha sonra ateşle kızdırılmış demir parçası ile ağızlık kapağının üzeri 2'şer mm. arayla çok hafif bir şekilde yakılır. Bunun nedeni ise ağızlığın çalım sırasında tutaklık yapmasını önlemektir. Eğer ağızlık gövdenin boşluğuna geçmiyorsa keskin bir çakı ile hafif bir şekilde yontulur ve iç içe geçmesi sağlanır. Yapılan bu ağızlığın bişkin (pişkin) olabilmesi yani sesin gür ve net çıkması için bazı işlemler yapılır:

Bir bardak yarısına kadar su ile doldurulur ve yapılan bu ağızlık suyun içine konularak iki gün bekletilir. Daha sonra çıkartılarak kurumaya bırakılır. Böylece de ağızlığın tutaklık yapmasını önüne geçilmiş olunur. Sipsi ağza alınarak çalman bir halk çalgısı olduğu için, haliyle ıslanacaktır. Islanma sırasında ağızlığın sesi değişmektedir. Bu değişikliği önlemek için ağızlık suyun içinde bekletilir. Beklediği süre içinde yeterince su emer ve ağza alınıp çalındığı zaman ıslandığında kabarma veya ses değişikliğine meydan vermez. Ağızlık hem kesik (arık) hem de tarla kargısından yapıldığında iyi sonuç vermektedir. İyi bir ağızlık devamlı olarak 15-20 gün kadar çalıdıktan sonra oluşur. Çünkü ıslanıp kuruyan ağızlık, bulunduğu ortama alışmış ve bundan sonraki günlerde değişime ayak uydurmuş, bişkin bir ağızlık olmuştur.

Genellikle Teke yöresinde sipsilerin, ağızlık ve kılıflarının üzerine çeşitli işlemleri süslemeler yapılır. Sipsinin yani gövdenin delik aralarına (perde aralarına) "*Ala eğri*" denilen kiraz ağacına benzeyen dikenli bir ağaçtan bir kabuk geçirilir. Kabuk bu ağaçtan, gövdenin (sipsi gövdesinin) kalınlığına göre filiz kısmından kesilerek geçirilir. Görünüşte donuk yani kül renginde olan bu ağaç, üzeri çakı ile hafif bir şekilde kazındığı zaman altındaki kırmızı renk ortaya çıkmaktadır. Eskiden sipsi gövdelerinin ve kılıflarının üzerine bu ağaçtan süs olarak kabuk geçirilir. Şimdi ise bu ağacın rengine benzeyen ve kolay bulunduğu için tercih edilen kiraz kabuğu kullanılmaktadır. Düzgün boğumlu filiz dallarından sipsinin gövdesine göre kesilen kiraz, perde aralarına yalnızca kabuğu gelecek şekilde kesilir ve kesilen bu kabuğun üzeri zedelenmeyecek şekilde hafifçe vurularak kabuğun ağaçtan ayrılması sağlanır. Ağaçtan ayrılan bu kabuğun içindeki ağaca özgü madde, söz konusu kabuğun birbirine sürütülmesi sonucu çıkarılır. Daha sonra temizlenmiş olan zar şeklinde ki ince kabuk gövdenin perde aralarına yani delik aralarına zorlanarak geçirilir. Bu süre sonra söz konusu kabuk kurumuş olacağından gevşekliğini kaybederek gövdeyi sıkıca sarar. Böylece bir daha hiçbir şekilde oynama ve kayma olmayıp, bu kiraz kabuklarının da sese uzaktan yakından etkisi bulunmamaktadır.

Ağızlık kısmında, yukarıda değinilen ağacın kabuğundan süs olarak geçirilir. Ağızlığın kapağının üst kısmına gövdede uygulanan yöntemle kiraz kabuğu geçirilir. Yine ağızlığın gövdeye geçen kısmına da kiraz kabuğu geçirilir. Bu bir çeşit süs olmakla birlikte kapağın üzerine çıkarılıp indirilerek sesin değişimi de sağlanır. Yani bir tür akort olayı buradan yapılır.

Sipsi kılıfı, sipsinin kırılmaması için kalın ve içi boş kargıdan yapılır. Sipsi içine konulduktan sonra içi söğüt veya herhangi bir ağaçtan yapılan mantar şeklindeki tıpa ile kapatılır. Bu tıpanın kaybolmaması için de bir ucu da kılıftan ipe bağlanır. Tıpanın üzerine hayvan ve kuş motifleri yapılır. Kılıfın üzerine ise gerek kiraz kabuğu geçirilir, gerekse yine hayvan, kuş ve yöre motiflerini yansıtan süslemeler yakılarak yapılır.

Batı Akdeniz Bölgesi (Teke Yöresi) halk oyunları ve halk müziği denilince, ağır zeybek oyunlarından çok Teke oyunları, kıvrak zeybek oyunları, sipsi havaları ve gurbet havaları akla gelmektedir. Sipsi ile çalman halk ezgilerinin oyunlu alanlarına “sipsi oyunları” da denilmektedir. Genellikle Teke Yöresinde sipsi ile çalınan ezgilerin ölçüleri 9 zamanlıdır. Örneğin 9/4, 9/8, 9/16'lık gibi Ancak şunu da belirtmekte yarar vardır 9 zamanlı ölçülerin dışındaki ezgiler de çalınabilmektedir. Yani kısaca sipsinin karakterine ters düşmeyecek yöre ezgileri sipsi ile çalınmaktadır.

Teke Yöresinde, daha doğrusu sipsinin kullanıldığı bölgelerde karakteristik olarak sipsiye benzeyen (ses olarak) cura bağlamayı gösterebiliriz. Bunun yanında orta boy tambura bağlama, divan bağlama, darbuka, def, sipsiye eşlik eden çalgılardır.

Geçmişten günümüze sipsiyi Dirmil yöresinde yaşatan ve ustalıkla icra eden mahallî sipsi sanatçıları arasında sırayla Poh Mehmedi, Guş Alı (Ali Gül), Gavazlar'ın Topar Şükrü, Etik Mehmet Türköz, Gülden Nasıfı (Nasuh Ertekin), Şerbetçi Mustafa Ertekin, Nalbant Hüseyin Çakar, Şekerci Eyüp Kınalı, Avcı Yusuf Yurdasiper, Osman Evcil, Ali Tekin, Süleyman Kayabaş, Halil Yalçın, Guş Osman Şimşek, Asmalılı Osman Ali Aslan, Zurnacı Mahmut Kılınç, Mehmet Ali Kavçakar, Süleyman Şener, İsmail Evcil, Mehmet Ali Kayabaş, Ömer Erkan, Hüseyin Demir, Erol Kanyıldiran, Aziz Karakaya, Mehmet Canyıldiran, Arif Canyıldiran, Şeref Canyıldiran, Servet Tekin, İsmail Türkkan, Bayram Bayraktar, Nazmi Güngör, Ramazan Yalçın, TRT Ankara Radyosundan Ferhat Erdem, İzmir Radyosundan Şahin Akay sayılabilir.

DİRMİL'DE SİPSİ VE ÇATAL SİPSİ

Dirmilliler, sipsinin anavatanı ve yayılma yeri olarak Dirmil'i görürler. Bu tezleri doğru mudur? Kesin olarak bilinmez. Ancak TRT ilk sipsili kayıtlarını Dirmil'de 1950'li yıllarda yapmıştır. Ünlü Organalog Abdurrahman Ekinci'ye göre en güzel sipsi sesi Dirmil'de çalınan *Sol-sol diyez-la* karar sipsilerdir.

Bize göre sipsi Kuman-Kıpçak Türkleri ile Gregoryen Türklerin ortak bir çalgısıdır ve kökenine gidildiği zaman Karadeniz bölgesinin tulumuna ve Balıkanların gaydasına ulaşılacaktır. Bu alandaki araştırmalarımız devam etmektedir.

Dirmil ve civar köylerinde kullanılan sipsi tınısı *fa diyez-sol-sol diyez-la* akortlarındadır. Bu yörede çalınan sipsi sesleri birbirine çok yakındır, üç beş kişi bir araya geldiğinde aynı sese akort ederek toplu olarak çalabilirler. *Si-do-do diyez* seslerinde bir sipsiyi Dirmil'de bulmak mümkün değildir.

Sipsinin ağızlığında akort ipliği dolanmıştır bu ipliğin görevi ses çıkaran dilciğin üzerinde aşağı yukarı itilerek çekilerek tiz veya pest sesler elde edilmeye çalışılır. Müzik kulak işidir. Çalan usta hangi karar sipsili çalacaksa o karara sipsisini ayarlar.

Halil Bedi Yönetken, Dirmil'e derleme yapmak için geldiklerinde, Dirmil yürük çoban kızlarının davar güderken boğazlarıyla kaval taklidi havalara söylediklerinden söz ediyor ve Dirmil'in "*Çörten Mahallesinin Boğazı*" ismiyle meşhur bir havası olduğunu dile getiriyor (Yönetken, 1966: 124).

Günümüzde icra edilmemesine rağmen çatal sipsinin Dirmil yöresinde bilinen ve sevilen bir çalgı olduğunu yine Halil Bedi Yönetken eserinde şu şekilde anlatıyor:

"Bu yılki gezinin dikkate değer önemli bir olayı, Burdur kazalarından Tefenni'de bir delikanlıdan <<Sipsi>> havaları kaydetmemiz olmuştur. Genç halk sanatçısı <<Çifte Sipsi>> çalıyor. Bu, 20 santim uzunluğunda, ince iki kamışın yan yana bağlanmasından meydana gelmiş bir nefesli çalgıdır. Kamışların üzeri ince kiraz kabuğu ile örtülmüş ve süslenmiştir. Ağızlık ödevini gören baş taraf üstten yarılmıştır. Sipsinin üstte beş çift, altta bir tek deliği vardır, parmaklar bu delikleri birden örtüyor, yani çalgı tek ses çıkarıyor. Güzel, zarif bir alet... Kalın kamış-

tan yapılmış ayrı bir mahfazası var. Sipsi, Dirmil ve dolaylarında çok eskiden beri çalınır, temiz sesler çıkaran bu aletten birçok ezgiler kaydettik (Yönetken, 1966: 125)."

Dirmil müzik geleneğinde Karadeniz'in ve Kıpçak etkisinin izlerine Halil Bedi Yönetken de işaret etmektedir:

"Dirmil, Burdur'da Aziziye gibi canlı ve kıvrak oyunlar bölgesidir. Buralarda Karadeniz sahillerinin o canlı oyunlarına benzer oyunlar mevcuttur. Süratli 7/16'lık yerine 9/16'lık ölçüde ezgiler ve oyunlar folklorla hâkimdir (Yönetken, 1966: 152)."

ARGUN

Klasik Ermeni dinî törenlerinde insan sesine eşlik eden müzik aletleri olarak org, armonyum, zil ve kşotz karşımıza çıkmaktayken¹⁸ Samandağı Ermenilerinde ve özellikle Vakıflı köyündeki törenlerde Arapların "**Argun**" ismini verdikleri "**çifte dilli düdük**" icra edilmektedir.

Yan yana tutturulmuş iki kamış düdükten yapılmış çifte kavala Hatay yöresinde "**Argun**" adı verilmektedir.

İki kavalın yan yana monte edilmesiyle Zonguldak civarı ve güneydoğu Anadolu bölgesinde kullanılmaktadır. Ön kısmında 5-6 adet ses perdesi bulunmaktadır. Boruların her ikisinde perde sayısı eşit olabileceği gibi bir tarafta bir adet ses perdesi de olabilir. Güney Anadolu da özellikle Antakya ve Yayladağı çevresinde Argun adı ile bilinmekte ve çalınmaktadır. Çifte kaval ile argun arasındaki başlıca fark, argunun kavallarından birinin deliksiz oluşudur. Perde deliği olmayan bu kaval, sürekli aynı sesi vererek öteki kavala eşlik eder.

Adını **Orgun**, **Gargin** veya **Argul** olarak da söyleyenler vardır. Yan yana ekli iki kamıştan yapılmış çift kavaldir. **Kargı** sözcüğü Türkçe'de kamış anlamına gelmektedir. Çalgının adını buradan aldığı söylenebilir. Argun adlı kamış çiftinin biri, üzerinde delikleri vardır. Diğerinde ise perde delikleri bulunmamakta ve dem sesi vermeye yaramaktadır. Bu dem borusuna bazen uzun bir kısım eklenir ki bu tip çalgıya, Arapça "**Argun Ebubekere**" adı verilmekte adı verilmektedir. Suriye Arapçasında büyük olanın adına "**Argul-ül kebir**",

¹⁸ Elif Halverson, **Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin Kültürel Sembolleri ile İlgili Antropolojik Yüksek Lisans Çalışması**, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 50.

küçüğüne ise “*Argul-ül sağır*” denilmekle beraber Suriye dışında ki Arap ülkelerinde bu nitelik ya da böyle bir çalgının kullanılmışlığına dair herhangi bir iz yoktur. Bu durum ise Argun isimli ötkü sazının Gregoryen inançlı Ermeniler tarafından bölgede çalınıp kullanıldığına güçlü bir delildir.

ZAMBIR

Hatay’dan doğuya Gaziantep ve Hakkâri dolaylarına doğru gidildiği zaman Argun ismen ve şeklen değişmeye başlamaktadır. Ancak yine de çalgı sistemi ve malzeme değişmez. Gaziantep’te “*Zambır*”, Hakkâri’de “*Düzele*” ismini alır.

İki kamışın yan yana bağlanmasından meydana gelen çifte kamışın (bu kamışlardan sağdakinde altı, soldakinde iki delik bulunur ve biri ezgiyi seslendirirken diğeri dem tutar. Boyu yaklaşık 30 santimdir.) kartal kanadındaki kemikten yapılan şekline *zambır* denir. Zambır esasında, birbirine yan yana eklenmiş veya yapıştırılmış iki adet sipsiden ibarettir.

Kavallardan birinde ses perdesi bulunurken, diğeri boru biçiminde ve perdesizdir. Ses perdeleri olan kavalın üstünde altı, arkada ise diğere nefesli çalgıların aksine ses perdesi yoktur. Fakat dem sesi veren boru biçimindeki kavalın alt bölümüne doğru yan tarafında iki adet *cin deliği* veya *cin perdesi* bulunmaktadır. Dem sesli bu ikinci tür zambır, Gaziantep’te daha çok kullanılmaktadır. Her iki türdeki bu zambırda bulunan cin deliği veya perdesi icra sırasında çok fazla işlevsel olmamakla birlikte, bu perdelerin olmadığı zambır icracıları; “*tat vermiyor, sesi bozuk, ötekiler gibi sesi çıkmıyor veya sesi ayarsız*” diyerek çalmayı tercih etmemektedir. Zambır’ın ses genişliği altı ses civarındadır.

Zambır; klavye, nezik ve kamış olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir. Klavye bölümünün üst tarafında “*Nezik*” adı verilen bölüm bulunmaktadır. Nezik bölümüne ise; 6 cm uzunluğunda, kamıştan yapıldığı için “*Kamış*” denilen ve icra sırasında ağız içinde olan sesin oluştuğu bir bölüm takılmaktadır. Kamışın üzerinde seslerin titreşerek oluşumunu sağlayan ve yarılarak oluşturulan 3 cm uzunluğunda ve 1-2 mm kalınlığında kıskaç şeklinde dil de diyebileceğimiz bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm üzerindeki çatlak arasına seslerin daha rahat titreşimini sağlamak için saç teli veya saç kılı takılmaktadır. Zambırdaki en önemli işlevi bu saç kılı görmektedir. Çünkü kılın yerine ip veya tel gibi herhangi başka bir madde takıldığı zaman kamıştan ses çıkmamaktadır. Bundan başka bu kıl kıskaç üzerinde ileri veya geri götürülerek hem çift olan kamışların kendi arasındaki akordu sağlamakta hem de çalgının genelde sesini az da olsa pes veya tizleştirebilmektedir.

ÇİFT ZURNA

Sesinin arının sesine benzemesinden dolayı Zambır (Zambur) denildiği düşüncesinde olduğumuz bu çalgı; Suriye'nin özellikle Halep ve Latakia civarında çalınmaktadır.

VAKIFLI VE SAMANDAĞ'DA ÇİFTE DİLLİ DÜDÜK

Vakıflı köyünde argun çalınmakta iken, ilçe merkezi olan Samandağ'da zambır icra edilmektedir. Samandağ'da zambırın en önemli ustası ve belki de son Ermeni yapımcısı konumunda bulunan Basil Çapar, Samandağ'da 1927 yılında doğmuştur.¹⁹ Basil usta, Zambır yapımıyla uğraşmaktadır. Zambır ile Argun'un en temel farkı kamışların perdelerinden kaynaklanmaktadır. Her ikisi de perdeli olan ve demsiz olarak adlandırılan çalgıya zambır denilmektedir. Ancak bir tanesi tam perdeli bir tanesi ise sadece karar perdeli olan çalgıya argun ismi veriliyor. Hatay-Samandağ bölgesinde yaşayan Musa Dağı Ermenilerinde her iki çalgı aleti de kullanılmaktadır. Bizim bildiri konumuz çifte dilli düdük ismi de verilen argun ile ilgilidir.

17-19 Aralık 2015 tarihleri arasında Antakya merkezde gerçekleştirilen I. Ulusal Hatay İnanç Turizmi Sempozyumu vesilesiyle Hatay iline gittik. Tebliğimiz sempozyumun son günü olduğu için 17 Aralık 2015 Perşembe günü Antakya merkezden özel bir araç kiralayarak Hatay'ın tarihî ve turistik yerlerini ve bilhassa da Türkiye'nin tek Ermeni köyü tanıtımlarıyla medyada sıkça kendisinden söz edilen Vakıflı köyüne uğrama fırsatımız oldu. Köy kahvehanesinde Ermeni vatandaşlarımız ile otururken birden aklımıza yıllar önce özel bir kanalda seyrettiğimiz Çifte Zurna belgeseli geldi. Bahsi geçen belgeselde zambır adı verilen çalgı ve icracısı olan Basil Çapar usta anlatılıyordu. Yanımızda bulunan yaşlılara ve muhtara köyde kaval, düdük veya çifte düdük icracısı olup olmadığını sorduk. Biraz ilerimizde arkadaşlarıyla okey oynamakta olan zarif bir ihtiyarı işaret ettiler. Panos Çapar ismini taşıyan ustamız köy kilisesinde yıllardan beri çifte dilli düdük çalarak ve ilahiler seslendirerek yaşamını sürdürüyormuş. Biraz sonra oyunun başından kalktı ve yanımıza geldi. Düdüğünün yanında olup olmadığını sorduğumuzda hemen ceketinin cebinden çıkardı ve müzik aleti hakkında bizi bilgilendirdi. Vakıflı köyü ve Musa

¹⁹ I. Hatay İnanç Turizmi Sempozyumu vesilesiyle bulunduğumuz Antakya'da, 17 Aralık 2015 tarihinde gerçekleştirmiş olduğumuz alan araştırması sırasında Vakıflı köyüne uğramamıza rağmen maalesef zaman darlığından dolayı Samandağ ilçe merkezine uğrayamadık. Bunun yanında sanal ortamdan ve televizyondan zambır icracısı olduğunu öğrendiğimiz Basil Usta'ya da ulaşma fırsatımız olmadı. Biz yörede gittiğimizde kendisi hayatta mıydı onu da tespit edemedik. Ustanın doğum tarihini ise yıllar önce özel bir televizyon kanalında yayınlanan belgesel filmde kendi ifadesinden tespit edebildik.

Dağı Ermenileri müzik kültürü hakkında kendisinden tafsilatlı bilgiler derledik.

Kendisinin Vakıflı'da yaşayan tek müzisyen; zurna icracısı ve aynı zamanda muganni (şarkı söyleyen kişi) olduğunu beyan etti. Ardından yöreye ait özel ezgileri dilli düdüğü ile bizi kırmayarak icra etti. İlk çaldığı ezgi “*Vakıflı'nın millî marşı*” olarak bilinen “*Hala Hala Ninnoyi*” idi. Sonrasında şaşırtıcı bir şekilde daha önceden Esmâ Redzepova'dan dinlediğimiz ve bir Trakya ezgisi olarak bildiğimiz “*Oğlan Oğlan Kalk Gidelim*”²⁰ adlı türküyü, arkasından da yine Erzurum yöresine ait olarak bilinen “*Sarı Gelin*” türküsünü Vakıflı repertuarı olarak icra etti. Panos Usta, pek çok müzisyende görmediğimiz bir ahlakî davranış olarak “Sarı Gelin” türküsünün Ermenicede “Sare Gelin” adını taşıdığını ancak bu türkünün kendi yörelere ait değil Erzurum yöresinde yaşayan Türklere ait olduğunu söyledi. Bu ifadeyle ne kadar dürüst bir kaynak kişi olduğunu da bir kere daha ispat etmiş oldu.

Panos Usta, hali hazırda kendisinden başka çifte dilli düdük-argun icracısının kalmadığını ifade etmektedir. Kendisinden önce hatırı sayılır miktarda argun icrasının bulunduğunu, kayınpederinin de yörede yetişen önemli ustalardan olduğunu belirtmiştir. Kendisinin icra ettiği argunu görmek istememize rağmen evinin uzak olması ve bizim de çok fazla vaktimizin bulunmaması sebebiyle bu isteğimiz gerçekleşememiştir. Ancak argun hakkında bizim özellikle çatal sipsiyle mukayese kabilinden sorduğumuz sorulara ayrıntılı cevaplar vermiş ve neticede gerek çatal sipsinin gerekse argunun demli nefesli sazlardan olduğunu, bir tarafta perdesi tam diğer tarafta çoksesliliği sağlayabilmek için sadece bir karar ses deliğine sahip düz bir kamışın bulunduğu tespiti doğrulamıştır.

ÇİFTE KAVAL

Arkeolojik kazılarda tespit edilebilen en eski Türk nefesli musikî aleti *çifte kaval*dır. Bu kaval Macaristan'da Janoshida kazasında bir Avar mezarından çıkarılmıştır. Bu çeşit çifte kavallar şimdi de Kafkaslarda ve bilhassa

²⁰ “*Oğlan Oğlan Kalk Gidelim*” adıyla meşhur olan türkünün ezgisi pek çok yörede varyantlaşma gösterse de hemen hemen aynı makamlarda icra edilmektedir. Özellikle Balkanlarda ve Anadolu'da Hristiyan Kuman-Kıpçak Türklerinin yaşadıkları coğrafyalarda yaygın bir ezgidir. Bu ezginin bir varyantı, bize göre yine Kıpçak Türklerine ait olan müzik aleti çatal sipsinin icra edildiği Dirmil'de “*Oğlanın Elinde*” adıyla tespit edilmiştir. Tulum-sipsi ilişkisinin yanında “*Oğlan Oğlan Kalk Gidelim*” örneğinde olduğu gibi sözlü kültürde, toponomide, tarihî coğrafyada ve her türlü musiki ezgisinde sürülecek izler Anadolu'nun ve Balkanların Türkleşmesi meselesini çok daha eski tarihlere götürecektir ve Balkanlar-Karadeniz-Anadolu-Deşt-i Kıpçak bağlantısı sağlam temeller üzerine oturulabilecektir.

Volga çevresinde yaşayan halklar arasında kullanılmaktadır (Rasonyi, 1993: 39).

Anadolu’da birçok yörede ve özellikle de Kıpçaklar ile Ermenilerin beraber yaşadıkları coğrafyada çifte kavalların çeşitli örneklerine rastlanmaktadır. Nitekim Mahmut Ragıp Gazimihal de Ürgüplü Mehmet isimli bir sanatçının çifte kaval çalışımı dinlediğini, dostu Hulusi Karsel’in de yardımıyla resmini, tarifini ve ölçülerini edindiğini anlatmaktadır (Gazimihal, 1975: 28). Yine bizim tespitimize uygun olarak Anadolu’nun çoğu yerlerinde çifte kavaldan kalıntılara rastlandığını belirterek S. Yaver’in Safranbolu’dan bir iki örnek çıkardığını söylemektedir (Gazimihal, 1975: 28).

Ancak Ankara gibi bazı önemli kültür coğrafyalarında ise çifte kavalın izleri çok daha erken bir dönemde silinmeye başlamıştır. Bu konuya dikkat çeken Gazimihal, organografya dünyasının özel anketler kullanarak bir takım ipuçları elde etmesini ve çifte kavalın izlerini sürmesini istemektedir (Gazimihal, 1975: 28). Çünkü bu konu, müzik âlemini yakından ilgilendiren bir konu durumundadır.

Çifte kaval konusunda diğer görüşlerini ise şu şekildedir:

“Şehir çalgısı olmasa da çocuk oyuncağı da değildir. Köylü ve çoban çalgısıdır. Nitekim çiftkavalcı Mehmet de Ürgüp’ün Şahin Köyünden olup bir rençberin oğlu ve on dört yaşındayken dayısının çifte çaldığını göreyerek kendi kendine öğrenmiştir. Ankara’da odacıydı, 1938’de tanışıp dinledim (Gazimihal, 1975: 28).”

SONUÇ

Biz bu bildirimizde bir Türk çalgısı olan sipsi ile Samandağı Ermenilerinin kullandığı çifte dilli düdüğü (argun) yapılış teknikleri, icra ve tavır özellikleri, usta performansları ve bahsi geçen çalgıların üstlenmiş olduğu kültürel misyon bakımından disiplinler arası bir tahlille ele almaya çalıştık. Ana malzemesi ve icra tekniği birbirine çok benzeyen bu iki kadim müzik aleti, Türk-Ermeni kültürel birlikteliğinde çok önemli bir konuma sahiptir. Türk kültürlü halklar ile beraber yaşayan Ermeniler, ortak coğrafyalarda ortak kültürel değerler üretmişler ve bunun doğal bir sonucu olarak benzer çalgıları kullanmışlardır.

Karadeniz’in ve Kafkasya’nın kuzeyinde tarih sahnesine çıkan Kuman-Kıpçak Türkleri devletleşme başarısı göstermemişlerdir ancak kendilerine özgü geliştirdikleri müzik kültürü ve entelektüel birikim ile özellikle Hristiyan

Türkleri, Gregoryen Ermenileri ve Balkan uluslarını etkilemişlerdir. Bir Kuman-Kıpçak çalgısı olarak ortaya çıkan tulum²¹, zaman içerisinde ve Anadolu'ya inildikten sonra bütün bir oğlak derisinden oluşan ana gövdesini kaybetmiş ancak tulumun uç kısmında bulunan birbirine yapışık haldeki iki kamış varlığını sürdürmüştür. İlerleyen süreçte bahsi geçen bu çifte kamış, Batı Torosların merkezi Dirmil yöresinde “çatal sipsi”; Orta Torosların güneyinde ve Gregoryen Ermeni halkın yaşadığı Vakıflı köyünde ve Samandağ yöresinde “çifte dilli düdük – argun” adını almıştır. Balkanlarda ise gayda şekline dönüşecek ancak oğlak derisinden gövdeyi koruyacaktır. Dirmil ve Vakıflı'da oğlak derisinden gövdenin terk edilme sebepleri olarak taşıma zorluğu, sıcak havanın olumsuz etkisi ve değişen sosyal yapı ile ekonomik faaliyetlerin farklılaşmasını gösterebiliriz. Ancak müzik kulağı kuvvetli ve müziğe meraklı kimşeler ile nota bilgisine sahip müzisyenler sipsi sesini tulum sesinden, argun sesini zambır sesinden çok kolay bir şekilde ayırt edemezler. Çünkü ismi ve cismi coğrafyadan coğrafyaya değişen ve hammaddesi kamış olan bu ötkülü sazlar aynı ailenin birer üyeleridir.

Hristiyan Türkler ile Gregoryen Ermeniler aynı coğrafyalarda aynı kader ve tarihî süreç içerisinde aynı dinin mensubu olarak aynı ailenin kısmen değişmiş bireylerini dinî ve keyfî müzik aleti olarak kullanmışlardır. Alan araştırmalarımız sonucunda hem Dirmil'de hem de Vakıflı'da icracılar bahsi geçen müzik aletlerinde su kamışının kullanılmasının başlıca sebebinin kamışın çıkarmış olduğu yanık ezgilere ve dinleyenleri etkileme gücüne bağlamışlardır. Bu görüş büyük ölçüde doğrudur ve müziğin başlangıçta dinî gereksinimleri karşılamak üzere tapınaklarda ve kiliselerde icra edildiğini görüşünü teyit edici mahiyettedir.

Çalgılarda ve çalınan ezgilerde ortak paydalarda bulunan bu halkların halk kültürlerinde bu çalgıların yeri ve önemi bizim bahsetmeye çalıştığımız

²¹ Tulum'un özellikle Kuman-Kıpçak Türkleri ile olan ilişkisi pek çok araştırmacının dikkatini çekmekte ve son yapılan araştırmalar ile bu ilgi daha da kuvvetlendirilmektedir. Hemşinli araştırmacı Yücel Tanay, araştırmalarını yayınladığı mikroblog sitesinde tezimizi destekleyen şu ifadeleri yer vermektedir: “*Hemşin'de tulum çalınır. Tulum, Çağatay, Kıpçak, Başkurt, Peçenek, Avar ve Kuman Türklerinin çalgısıdır.*” Yine Yücel Bey'in sayfasında tulumla akraba çalgıların çalındığı coğrafyalar şu şekilde sıralanmaktadır: “*Tulum çalınan bazı ülkeler: Bulgaristan, Kazakistan, İran (Şiraz bölgesi), Kırgızistan, Macaristan (Kumana bölgesi), Romanya (Transilvanya bölgesi), Rusya (Yakutistan), Başkurdistan, Polonya (her yıl tulum şenliği yapılır), Filistin (tulum çalıp oynamaya “nanay” denir), Lübnan, Azerbaycan (Gence ve işgal altındaki Dağlık Karabağ köyleri) İrlanda, İskoçya. İskoçya'da tulumla “gayda” denir. Rize ve Trabzon'da, “vur bi gayda” demek, “bir horon havası çal da oynayalım” demektir.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://yuceltanay53.blogcu.com/gizemli-hemsin-tarihi/4924282>

noktaların çok daha ilerisinde bir seviyededir. Tarafsız bir gözle halkları ayırıştırıcı değil kaynaştırıcı bir bakış açısıyla her iki halkın ortak kültürel değerlerinin ele alınacağı benzer çalışmalarla halkların kaynaşmasında ve birlikteliğinde müziğin ve müzik aletlerinin önemi daha kuvvetli bir surette ortaya çıkacaktır.

Böylece son iki asırda gerilen Türk-Ermeni ilişkilerinin yumuşamasında ve kültürlerin kaynaşmasında bahsi geçen çalgılardan da yararlanılarak halkların kültür ve kader birlikteliğine vurgu yapılacaktır ve belki de düzenlenecek ortak etkinliklerde tarihte olduğu gibi bu iki kadim çalgı bir arada icra edilecek ve halklar yine ortak gaydalar ile keder ve kıvançlarını birlikte yaşayacaklardır. Bu çalışmamızın, Türk-Ermeni kültürel birlikteliğine katkı yapacak çalışmalara faydalı olmasını umut ediyoruz.

KAYNAKÇA

- ÇİNE, Hamit, **Burdur'dan Damlalar**, Uyan Matbaası, Özel yayın, 1. Baskı, İzmir, 1989.
- EKİNCİ, Abdurrahman, **Tekeli'nin Dilinden Telinden-1**, Burdur İl Turizm Müdürlüğü Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2010.
- EKİNCİ, Abdurrahman, **Tekeli'nin Dilinden Telinden-2**, Burdur İl Turizm Müdürlüğü Yayınları, 1. Baskı Ankara, 2014.
- GAZİMİHAL, Mahmut Ragıp, **Türk Nefesli Çalgıları (Türk Ötkü Çalgıları)**, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 12, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1. Baskı, Ankara, 1975.
- HALVERSON, Elif, **Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin Kültürel Sembolleri ile İlgili Antropolojik Yüksek Lisans Çalışması**, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- KALAFAT, Yaşar, **Anadolu Türk Kültür Coğrafyasında Gregoryen Halk İnançları**, Berikan Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.
- ÖZKAN, Güner, "Tarihi Türk Musikisi Enstrümanları", **Türk Halk Müziğinde Çeşitli Görüşler**, Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2000.
- RASONYI, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.

TARLABAŞI, Burhan, **Öz Çalgımız Kaval Metot –I**, Yenigün Basımevi, 1. Baskı, İstanbul, 1984.

URHAN, Salih, **Salih Urhan (Hayatı, Eserleri, Derlemeleri...)**, Tezer Matbaası, Özel yayın, 1. Baskı, İzmir, 2014.

YÖNETKEN, Halil Bedi, **Derleme Notları I**, Orkestra Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1966.

KARŞILAŞTIRMALI MUSA DAĞI GREGORYEN ERMENİLERİ HALK İNANÇLARI*

Yaşar KALAFAT**

ÖZET

Bu çalışmada, Hatay-Samandağı'na bağlı Vakıflı köyünde yaşamakta olan Gregoryen inançlı Ermeni toplumunun halk inançları ele alınmakta, onların Müslüman inançlı halkla olan kaynaşmaları ve doğum, evlilik ve ölüm dönemleri ile ilgili halk inançlarındaki ortaklıkları üzerinde durulmakta, inançların arkaik arka planına bakılmaya çalışılmaktadır.

Süveydiye Ermenilerinin menşei, 1895 öncesi Ermenilerin durumu, Osmanlı fetihinden sonra Kebusiye, Hacı Habibli, Hıdır Bey, Bityas, Yoğun Oluk, Vakıf, Zeytûniye, Sürütme, Mişrakiye Ermenilerinin durumları tarihçi gözüyle yapılan çalışmalarda incelenmiştir. Süveydiye Ermenilerinin olaylarına dair de belgesel bilgiler verilmiştir. Musa Dağı Ermenilerinin bu olaylardaki rolleri ve isyanları, ihtilaf devletleri ile olan dayanışmaları da ele alınmıştır. Bu çalışmada Musa Dağında Kırk Gün romanı, operası, filmi ve yankıları gibi konular da ayrıntılı bu çalışmada yer almıştır. (Ahmet Acar, *Süveydiye Ermenileri ve Musa Dağı Olayları*, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013). Bizim çalışmamızda, canlı kaynak olarak görüşülen şahıslar ve konu olarak da Vakıflı köyü halk kültürü ele alınmıştır.

Anadolu halk kültürünün oluşmasında gayrimüslim kesimlerden bilhassa Gregoryen inançlıların ciddi izleri vardır. Bu yapılanmada farklı ana dilli Anadolu halklarının Gregoryen mezhebi ortak kültür paydasında buluşmalarının yanı sıra, bu halkların Musevi, İsevi ve Muhammedi olmadan evvelki dinlerinden taşıdıkları inançların da payı vardır.

Biz bu teşhisi Kars, Iğdır, Bingöl, Tunceli gibi yörelere dair yaptığımız çalışmalardan, halk inanç kültürünün yanı sıra, ödünç kelime alma, mutfak kültürü, halk ta-

* Bu çalışma, 17-19 Aralık 2015 Tarihleri arasında, Hatay'da yapılan İnanç Turizmi Sempozyumu I münasebetiyle bulunulan bölgede Özdemir Ögün ve Oğuz Kılıçoğlu'nun yardımları ile gidilen Vakıflı Gregoryen Ermenilerin yaşadıkları Türk Köyünde yapılmıştır.

** Dr., Halk Bilim analisti, Halk Bilim Araştırmaları Kültür ve Strateji Merkezi, yasarkalafat@gmail.com www.yasarkalafat.info.

babeti, ziraat hayatı gibi alanlardan hareketle de koyabilmiştik. (Yaşar Kalafat, Anadolu Türk Kültür Coğrafyasında Gregoryen Halk İnançları, Ankara, 2015, Berikan) Anadolu Ermeni halk kültüründe, Ermenilerin farklı geliş güzergâhları ve ilk yurtlarından getirdikleri halk kültürü değerleri farklı olabiliyordu. Anadolu’da yurt tuttukları yeni coğrafyalarda kendilerinden evvel var olan yerli kültürün ve Türklerin İslamîyet’ten evvelki ve sonraki inançlarından etkilenmeleri sonucu, bir tek standart Ermeni halk kültüründen bahsedilemeyeceği kanaatine varan çalışmalar Ermeni araştırmacılar tarafından da yapılmıştır. (M.K. Matossian-S.H.Villa, *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, çev. A.Yılmaz, İstanbul, 2006, Aras)

Türk Ermeni ihtilafının haksız ve mağduru aranırken, bu iki ulus birbirlerini itham etmiş ve bu noktadan hareketle karşılıklı kayıpları üzerinde durmuşlardır. Bize göre kayba uğrayan kültürel değerler bakımından, her iki taraf olup mağduriyete uğratan ise emperyalizmdir. Binlerce yılda oluşmuş Anadolu kültürünün mimarisinde muhakkak ki Anadolu’nun yurtluk yaptığı bütün halkların katkısı vardır. Yakılıp, yıkılıp, yağma edilen bu kültürün sahipleri, bu toprakların halklarıdır. Hak aramak noktasında, bu halklar ortak hareket etmeli ve emperyalizme karşı verilecek mücadelede aynı safta yer almalıdırlar.

Anahtar Kelimeler: Halk İnançları, Gregoryen Ermenileri, Musa Dağı-Vakıflı Köyü.

Vakıflı köyü Gregoryen Ermeni köyüdür. Köyde 125 Ermeni yaşamaktadır. Bu bölgeye yüzlerce yıl evvel muhtemelen 1.300'lü yıllarda Kars-Erzurum bölgesinden gelmişlerdir. Köylerinin 200 yıllık bir tarihi vardır. Köylerinin Hıdırlık, Yoğunluk, Erikli, Kapı Suyu, Batıyaz (Bıtyuz) Gregoryen köylerinden birisi olduğunu İstanbul Ermeni Patrikhanesine bağlı olduğunu ifade ederler. Ermeni-Türk ve Müslüman-Hristiyan sınırları giderek netliğini kaybetmeğe başlamıştır. Geçmişte iki toplum arasında evlenme olmaz iken şimdilerde taraflar karşılıklı daha anlayışlı davranmaya başlamışlardır. “Kızına veya oğluna Müslümanla evlenme diye baskı yaparsan onları kaybetme dönemine girilmiştir Artık Gregoryen Ermeniler bu tür olaylar karşısında daha yumuşak davranmaktadırlar.¹ Bu toplumda kız veya erkek istemesi halinde din farklılığı evlilik için engel değildir.

Toros Manco'nun eşi Karanlı bir Malakan olan Nora'dır.² Hristiyan bir toplum olan Malakanlarda yakın evlenme yoktur. Kars'ta Müslümanlarla evlenen Malakanlardan mutlu olan pek fazla değildir. Çok kere ikinci veya üçüncü evlilik yapan Müslüman erkekler Malakan kızları ile evlenmişlerdir. Kars'tan Malakanların gelmiş oldukları Rusya'ya istemeyerek de olsa tekrar dönmelerinin sebebi evlenecek eş bulmakta zorluk çekmeleridir.

Yakın evlilik Vakıflı Gregoryen Ermeni toplumunda da yoktur. Nikâhlar papaz tarafından kilisede kıyılmaz.³

Vakıflı Gregoryen Ermenilerde evlilik yaşı komşuları Müslüman Türk halktan farklı değildir. Evlenme yaşı erkek için 25 den başlar 40 yaşına kadar gidebilir. Evlenilecek erkekte aranılan özellikler karakter sahibi olması ve eşini sevmesidir. Geçmişte Ermeni ailelerin 4-5 çocuğu olurken şimdilerde komşuları Müslüman Türklerde olduğu gibi 2-3' e kadar düşmüştür.⁴

Bu toplumda kız kaçırarak veya kocaya kaçmak suretiyle evlenme yöntemi yoktur. *Kan davası* inanç ve uygulaması da yoktur.⁵

¹ Kaynak kişi: Toros Manco, Vakıflı köyünde yaşayan, çiftçilik ve ticaret yapan, 47 yaşında, Liseden terk, Gregoryen inançlı bir Ermeni.

² Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco'nun birlikte yaşadıkları dul annesi.

³ Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco'nun birlikte yaşadıkları dul annesi.

⁴ Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco'nun birlikte yaşadıkları dul annesi.

⁵ Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco'nun birlikte yaşadıkları dul annesi.

Vakıflı Gregoryenlerinde halk tababeti uygulaması yoktur. Geçmişte yapılan bu tür uygulamaları hatırlayan da yoktur.⁶ Bizim Kars ve Yozgat köylerinden yaptığımız tespitlere göre Ermeni toplumu, *bardak atma*, *hacamat yapma*, *diş çekme* gibi konularda daha ön safta yer almakta idi.

Vakıflı Gregoryenlerinde doğacak bebeğin cinsiyetini tahmin için anne adayının göbeğine bakılır, beklenen bebek erkek olacak ise annenin göbeği sivri ve kız olacak ise yuvarlak olduğuna inanılır. Keza anne adayının canı tatlıya aşerer ise bebeğin kız turşuya aşerer ise erkek olacağına yorumlanır.⁷ Köy halkının inançlarında fal inancının olmadığı söylenmesine rağmen bebeğin doğmadan evvel cinsiyetini halk inançlarından hareketle tahmin etmek de geleceği tahmin kapsamına girer.

Dünyaya gelecek bebeğin cinsiyetini tahminde Anadolu Türk halk inançları kültüründe bu iki inancın yanı sıra başka yöntemler de vardır. Bunlardan anne adayının başına tuz serpilir onun elini anlına veya tepesine uzatmasına, altına makas ve bıçak konulan iki minderden bıçak veya makaslı minderin üzerine oturmasına, yakınlarının rüyada kırmızı veya al gül görmesine, bebeğin cinsiyeti tahmin edilmeğe çalışılır.⁸

Bu toplumda sünnet yapma yoktur.⁹

Vakıflı Gregoryenlerinde genç kızlar kismetlerinin kim olduğunu tahmin için bazı uygulamalar yaparlar. Her yıl Şubat ayının *Kömbe* diye bilinen bir tatlı yapılır. Çok tatlı olan bu yiyecek uzun ömürlüdür. Bunu yiyip yatan bekâr kızın rüyasında evleneceği erkeği göreceğine inanılır. Görülen *rüya* ona göre yorumlanır.¹⁰

Bu uygulama Anadolu ve Azerbaycan Türk kültür dünyasında tatlı yenilerek değil, tuzlu yenilerek yapılır ve genel adı tuzlu klik olmakla beraber,

⁶ Kaynak kişi: Toros Manco, Vakıflı köyünde yaşayan, çiftçilik ve ticaret yapan, 47 yaşında, Liseden terk, Gregoryen inançlı bir Ermeni.

⁷ Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco'nun birlikte yaşadıkları.

⁸ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Berikan, Ankara, 2010, s. 241-258.

⁹ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

¹⁰ Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco'nun birlikte yaşadıkları.

Artvin ve Güneydoğu farklı isimler de bilinir. Uygulama dönemi daha ziyade Nevruz Bayramı dönemine rastlar.¹¹

Vakıflı köyü Gregoryenlerinde genç kızlar kısmetleri açılması için gelin olan arkadaşlarının pabuçlarının altına isimlerini yazarlar. Ayrıca çiftlerin nişan yüzüklerinin kurdelesini kesilirken bekâr kızlar kısmetlerinin açılacağı inancı ile o kurdeleden bir parça alıp saklarlar.¹²

Bekâr kızların kısmetlerinin açılması için Anadolu Türk kültür coğrafyasında yapılan inanç içerikli uygulamalar pabuç altına isim yazma ve yüzük kurdelesinden parça kapma uygulaması da vardır. Bunlar daha ziyade, Anadolu Türk kültür coğrafyasının Müslüm ve gayrimüslim halkın birlikte yoğun olarak yaşamakta oldukları İstanbul gibi şehirlerin ortak etkileşim alanlarının uygulamalarıdır. Ayrıca gelinin başına yapılan saçılan mesela bir bozuk para kapıp onu uğur olarak saklama türünden uygulamalar da vardır. Türk kültürlü halkların halk inançlarında yeni evli çiftlerin özel gecelerinde kut bulduklarına inanılır. Damat o günlerde “beydir” halk inanmalarında bey kültü vardır. Ayrıca bebek sancısı çeken annenin o döneminde yapacağı duanın kabul gördüğü inancı da vardır.¹³

Vakıflı Gregoryenlerinde *başlık parası* alma şeklinde bir uygulama bugün için yoktur, uzak geçmişe dair bilgi sahibi olan kimse de bilinmemektedir..¹⁴

Vakıflı Gregoryenlerinde gelin yeni evinin eşliğinden girerken bardak, tabak türü kırılınca *ses* çıkarabilen bir eşya kırılır. Böylece *şer güçlerin* defolduklarına inanılır.¹⁵

Türk kültürlü halkların halk inançlarında görünmeyen şer güçlerin, kem kuvvelerin, *kara iyelerin* gürültüden kaçtıkları, yüksek sesin, tok sesin onları öldürdüğüne inanılır. Ay ve güneş tutulunca silah atılması, teneke çalınması,

¹¹ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Berikan, Ankara, 2010, s. 290-308.

¹² Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

¹³ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Berikan, Ankara, 2010, s. 270-279.

¹⁴ Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco’nun birlikte yaşadıkları.

¹⁵ Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

“şeytan kulağına kurşun” denilmesi, tahta türü vurulunca ses çıkaran yerlere vurulması bu inançla izah edilmektedir.¹⁶

Bu toplumda da damat veya oğlan evinden birisi tarafından gelin oğlan evinden girmeden evvel başına *saçı* yapılır.¹⁷

Saçıda bulunan elma bol ve güçlü nesli, buğday bereketi, para zenginliği ve şeker ve kuru yemiş tatlılığı temsil eder.¹⁸

Gelinin yeni evinin kapısına, o kapıdan girmeden evvel *hamur* yapıştırılır. Bu uygulama, “Bu eve bu hamurun kapıya yapıştığı gibi gelinde yapışsın” demektir. Bu hamurun üzeri şekerlerle süslenir.¹⁹

Bu uygulama Anadolu Türk kültür coğrafyasının diğer kesimlerinde de az çok farklılıklarla yapılmaktadır. Hamur yapıştırmanın yanı sıra bal da sürülür hamur bereketi *bal* tatlılığı temsil eder. Böylece bolluk içinde mutlu yaşam dilenmiş olunur. Bazı bölgelerde gelinin cebine sembolik bir taş konur. Bununda “yeni evinde taş gibi ağır ol” denilmiş olunur.

Düğünlerde özel *düğün bayrağı* uygulaması ve yeni yapılan evlerin çatısının çatılma döneminde çatıya *bayrak asma* uygulaması yoktur. Bu toplumda, bebeğin kırkı çıkmadan dama, çatıya çıkılmaz, değirmene gidilmez.²⁰

Türk kültürlü halkların halk inançlarında baca etrafında oluşmuş, çıkan dışın bacaya atılması, nevrüz bayramında “baca baca gezilmesi”, bacada ateş yakılması, kirvenin damının üzerine çıkılmaması, dama damadın ateş etmesi için testi konulması, gibi inançların varlığı bilinirken Gregoryenlerdeki bu inanca anlam verilememiştir. Keza Türk halk inançlarında da değirmen etrafında bir inanç yumağı oluşmuştur. Değirmenin daha ziyade tekin olmadığı inancı vardır.

¹⁶ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Berikan, Ankara, 2010, s. 133-138.

¹⁷ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden.

¹⁸ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Berikan, Ankara, 2010, s. 308-316.

¹⁹ Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

²⁰ Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

Geline yeni ev açılınca, gelinin kendi evi olunca “çeyiz açma” uygulaması yapılır. Gelinin çeyizi sergilenir komşuların görmeleri sağlanır.²¹

Geçmişte bu toplumda “gelinlik” yapılır, gelin bir süre kimse ile konuşmazdı. Konuşması için ona hediyeler verilir ve hediyesini alan gelin konuşurdu. Geline verilen hediye “zenginlik” denirdi. Bu uygulamadan hareketle oturmayan kimseye “neden oturmuyorsun gelinlik mi yapmak istiyorsun?” denir.²²

Gelinlik yapma adına konuşmamak ses orucu ile ilişkilendirilebilir. Hediyesini alan gelin, konuşmak suretiyle adeta iftar etmiş olur.²³

Vakıflı Gregoryenlerinde bebek bekleyen anne bebeğinin kime benzemesini istiyor ise onun resmine bakar, böylece bebeğin resmine bakılan kimseye benzeyeceğine inanılır. Hamilelik döneminde görmekten özel olarak kaçınılan bir hayvan yoktur.²⁴

Bu köyün Gregoryenlerinde Kırklama inanç ve uygulaması vardır. Kırkı çıkmamış anne ve bebek evin eşliğinden dışarı çıkarılmaz. Çıkarılması halinde hastalanacaklarına, onlara bir şeyler olacağına inanılır.²⁵

Akşam olup güneş battıktan sonra bebeğin giysileri eşğin dışında bırakılmaz, bunlar eve içeri alınırlar.²⁶

Günün hangi saatinde olursa olsun bilhassa geceleri evden eve *kara kazan* çıkarılmaz, çıkarılmasının sakıncasına inanılır. Akşamdan sonra süpürülmüş evin çöpi, zibili de dışarıya atılmaz. Bu saatlerde dışarıya sofrası bezi silkilmez, evin bereketinin kaçacağına inanılır.²⁷

²¹ Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

²² Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

²³ Yaşar Kalafat, **Türk Kültürlü Halkların Halk İnançlarında Geçmişten Günümüze Kişioğlu**, Berikan, Ankara, 2015, s. 127-149.

²⁴ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden.

²⁵ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden.

²⁶ Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco'nun birlikte yaşadıkları.

²⁷ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

Bu toplumun halk inançlarında da eşikte durmak oturmak hısımlık alameti olarak algılanır. Eşikte durma ‘hısıım mı olacak’ denir.²⁸

Bu toplumun halk inançlarında da eşik kültü vardır. Eşikte oturulmaz, eşikte durulmaz, eşğin işi ve dışı farklıdır.²⁹

Yeni bebek misafir olarak gittiği evden boş çıkarılmaz, ona tatlı olsun diye şeker ve ak olsun diye de *yumurta* türü beyaz şeyler verilir.³⁰

Bebeğin hatta yeni gelinin ilk defa gittiği evden boş çıkarılmaması şeklindeki inanç, bereketli olmak kısmetli olmak inancı ile izah edilir. Böyle hallerde bebelere yumurta vermek Anadolu Türk halk inançlarında da vardır. Yumurta da etrafında inanç yumağı oluşmuş nesnedir.³¹

Bebek kırklı iken yıkanır, evde kiliseye götürülür, papaz onu okur. *Kırklı kadın* kırk gün kimseyle konuşmaz sorulara cevap vermez.³² Bu uygulamadaki konuşmama şekli bize ses saklama, ses orucu ile ilgilidir.

Vakıflı Gregoryenlerinde dökülen saçın ve kesilen *turnağın* saçılmaması için yapılan özel bir uygulama ve bununla ilgili inançlar yoktur.³³

Kına yakma uygulaması Vakıflı Gregoryenlerinde de vardır. Düğünden evvel *kına gecesi* yapılır, kına damada da yakılır. Bu gecede gelin ve damat aynı odada karşılıklı otururlar, ağıt türü türkülerle gelin ağlatılır. Geline kına “eli kırmızı olsun diye yakılır” elin kırmızı olmasında adeta hikmet aranır.³⁴

Kına eldiveni, *kına tülü*, *kına kuşağı* gibi kına merasiminde kullanılan giysi aksamaları Türk kültürlü halklarda da *al/kızıldır*.³⁵

²⁸ Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

²⁹ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

³⁰ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

³¹ Yaşar Kalafat, **Türk Halk İnançlarında Beslenme**, Berikan, Ankara, 2012, s. 101-123.

³² Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden.

³³ Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco'nun birlikte yaşadıkları.

³⁴ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

³⁵ Yaşar Kalafat, “Tire’de kına Etrafında Oluşmuş İnançlarda Mitolojik İzler Aranabilir mi?”, **88 Katılımcı Araştırma 1 tek Konu Tire Araştırmaları Sempozyumu, 12-13 Mart 2015 Tire.**

Bu toplumda da *aşerme* inancı vardır. Aşeren anne adayının canının çektiği yiyeceğin alınmaması halinde anne adayının vücudunu kaşındığı yerlerde, canının çektiği yiyeceğin resminin çıkacağına inanılır.³⁶

Bu uygulama ve onunla ilgili inanç Türk kültür coğrafyasında çok yaygındır. Aşermenin diğer adı yeriklemektir. Yeriklemeği Türk destanlarında da görebiliyoruz. Bu hassas döneminde anne adayının “çekim halinde” olduğu ifade edilir. Annenin bu dönemde tavşan görmesi halinde bebeğinin tavşan dudaklı ve *ay* görmesi halinde de bebeğinin vücudunun kıllı olacağına inanılır.³⁷

Vakıflı Gregoryenlerinde dünyaya gelen bebeğin geleceğine dair temenide bulunma adına *göbek bağı*nı özel bir yere gömme uygulaması yoktur.³⁸

Vakıflı Gregoryenlerinde cenaze olunca ölümün haftasında *helva* kavrulur ikram yapılır. Ölümün kırkı da yapılır. Kırkında yemek verilir. Senesinde de helva kavrulur. Böyle anlar için ölmüşlerin ruhları kastedilerek “yine hepsi topluştılar” gibi sözler söylenir. Ayrıca senesinde de ölü yemeği verilir ve kilisede ruhuna merasim yapılır.³⁹

Helva, pişi, lokma gibi yağda kavrularak yapılırken konu çıkaran yiyeceklerin ölmüş kimselerin ruhlarını mutlu edeceğine inanılır. Böyle hallerde ölmüşlerinin ruhuna değsin denir. Müslüman halkta kandillerde, cuma akşamlarında, ölümün ilk günü 3., 7., 40. senesinde bu uygulama yapılır.⁴⁰

Bu toplumda ölen kimsenin şahsi eşyalarından bir kısmı özel olarak saklanır. Amaç zaman zaman bunları saklayanların ağlayıp yası tekrar canlandırmak için değil hatıra olarak bulundurmaktır. Ölen şahsın elbiseleri yakınları tarafından giyilmez çok kere yakılırlar.⁴¹

³⁶ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

³⁷ Yaşar Kalafat, “Sivas Yöresi Örnekleri İle Türk Halk İnançlarında Aşermek/Yerikleme”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S 10, Aralık 2001, s. 169-172.

³⁸ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

³⁹ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁴⁰ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan, Ankara, 2010.

⁴¹ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

Bu toplumda ölen kimse defnedilirken en güzel giysileri giydirilerek hazırlanır ve bunlarla defnedilir.⁴²

Vakıflı Gregoryenlerinde ölen kimsenin kırkında onun hatırasına hürmetten sevdiği yemek pişirilir.⁴³

Türk kültürlü Müslüman inançlı halkların halk inançlarında sevilen bir yakının çok sevdiği bir yemek yeniyor ise o rahmetle anılır ruhuna Fatiha okunur. Bazı yörelerde bilhassa ölen kimsenin ilk yıllarında böyle yemekler yenilirken ölen şahsın adına da yemek masasına boş bir tabak konulur. Bu uygulama fiziki ölümlle hayatın bitmediği öteki âlemde de devam ettiği, bu âlemden göçen kimse ile kalanlar arasında ilişkinin sürdüğü inancının bir yansımasıdır.⁴⁴

Vakıflı Gregoryenlerinde ölmüş bir yakını rüyasında gören kimse onun ruhu için kilisede mum yakar. Bu uygulamanın evde yapıldığı da olur.⁴⁵

Rüyasında ölüyü gören kimse o ölünün bir şeyler istediğini beklediğini anlar.⁴⁶

Bu inanç Anadolu'nun Müslüman halk sufizminde de vardır. Rüneyı gören kimse gece veya ertesi gün ölmüş olan kimsenin ruhuna Kur'an-ı Kerim okur, sadaka verir hayır işler. Sair zamanlarda Kur'an okuyan kimse sevabını geçmişlerini ruhuna gönderirken o an hatırına birisi daha gelebilir. Böyle hallerde "o da istiyor" denir.⁴⁷

Bu toplumda cenaze çıkmış evin suları cenazenin ardı sıra tamamen dışarı dökülür.⁴⁸

⁴² Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁴³ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁴⁴ Yaşar Kalafat, "Tul İnanç-Geleneği Arkaik Dönemden Günümüze Görüldüğü Haller ve Avanos, Halk İnançlarındaki Yansımaları", **Avanos Sempozyumu 23-25 Ekim 2014, Avanos.**

⁴⁵ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁴⁶ Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁴⁷ Yaşar Kalafat, "Tul İnanç-Geleneği Arkaik Dönemden Günümüze Görüldüğü Haller ve Avanos, Halk İnançlarındaki Yansımaları", **Avanos Sempozyumu, 23-25 Ekim 2014, Avanos.**

⁴⁸ Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

Bu uygulama bazı yörelerde ölüm meleğinin (a.s.) kılıcından kan sıçramış olabilir şeklinde ve bazı yörelerde de su aydınlıktır. Rahmeti bol olsun diye yapılıyor şeklinde açıklanır.⁴⁹

Vakıflı Gregoryenlerinin inancında türbe, türbe anlayışı, ziyareti yoktur. Bu toplumda çeşitli dilekler için kilise *mum* yakılır. Ağaçlara veya benzeri yerlere *adak bezi* bağlama inanç ve uygulaması yoktur. Keza kilisenin duvarına *adak taşı* bağlama inanç ve uygulaması da yoktur.⁵⁰ Kaynağın bu teşhisine rağmen Karabağ Ermenilerinin, kesilen hayvanın kafatasının ayaklarının ağaca asıldığı bilinmektedir.⁵¹

Çocuğu olmayan aileler çocukları olsun diye sadaka verirler.⁵² İslamiyet'te ilk çocuğu veya ilk erkek çocuğu olan aile bir kurban keser.

Çocuğa ismini, çocuğun kırkı çıktıktan sora, *vaftiz baba* ve sağdıcin onayı ile anne ve baba koyarlar.⁵³

Çocuğun ilk dişi çıkınca *Hedik* yapılır, dişin çıktığını ilk gören çocuğa bir hediye alır. Diş değişimi sonucu olarak düşen diş dana atılır ve “köpek bu dişi götür yerine bana yeni diş getir” denir.⁵⁴

İlk diş münasebetiyle yapılan uygulamaya Türk kültürlü halklar arasında Diş Toyu denir. Hedik uygulaması bu kültürde de vardır. Bize göre dağıtılan hedik ile bir nevi saç yapılmıştır.⁵⁵

Ağustos ayının 2. haftasında Gregoryenlerce adak adanır, o gün topluca *keşkek yemeği* yenilir. *Keşkeği* daha ziyade varlıklı bir Gregoryen yapar herkes ondan yer.⁵⁶

⁴⁹ Yaşar Kalafat, **Türk Kültürlü Halklarda Ölüm**, Berikan, Ankara, 2011.

⁵⁰ Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁵¹ Yaşar Kalafat, **Anadolu Türk Kültür Coğrafyasında Gregoryen Halk İnançları**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, s. 25.

⁵² Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁵³ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁵⁴ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁵⁵ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Berikan, Ankara, 2010, s. 58-60.

⁵⁶ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

Paskalyada yumurtalar kırmızıya boyanır, yumurtanın yeni hayatı temsil ettiğine inanılır. *Paskalya bayramı, yumurta bayramı* olarak da bilinir.⁵⁷ Yumurta Türk kültürlü halklarda da çoğalmanın, zürriyetin, bereketin, devamlılık simgesi olarak bilinir.

Bu toplumda da *uğurlu uğursuz* inancı vardır. Sevmediği kimseyi gören birisi o gün işlerinin iyi gitmeyeceğine inanılır.⁵⁸

Uğursuzluk ile hayvanlar ve eşyalarla ilgili inançlar da bu toplumda vardır. Aynanın kırılması uğursuzluk olarak kabul edilir, kırık *ayna* kullanılmaz atılır. Keza *baykuşun* ötmesi de uğursuzluk olarak algılanır. *Köpeklerin* çiftleşme zamanında uludukları inancı vardır.⁵⁹

Kırık aynanın hatta bazı yörelerde kırık herhangi bir şeyin kullanılmaması Türk halk sufizminde de vardır. Hatta Doğu Karadeniz halkında ateşe konulduğu halde kısmen yanan tekrar yakılmaz, bu tür kırık aynaların ve kısmen yanmış odunların sahiplenildiğine inanılır. Onlar artık kırılmaya yol açan veya ateşin payı olduğu sahipli olduklarına inanılır. Sahiplilik Türk kültürlü halkların halk inançlarında adeta bir kült oluşturmuştur. Derinliklerinde yanılmıyorsak sahipsiz hiçbir şey yoktur. Sahip kurallarına göre değişebilir.⁶⁰

Vakıflı Gregoryenlerinde kalp temizliğinin iyi niyetin insanların işlerinin olumlu sonuçlanmasına yansıdığı inancı vardır. Tarlaya ekin veya bahçeye fide eken kimse kalbini temiz tutarsa ekinin bol, bereketli olacağına inanılır.⁶¹

Zeytini hasat zamanında bir kısım sona kalmış zeytinler toplanılmaz onlar dallarda bırakılır ve “bunlarda kuşun payı” denir.⁶²

⁵⁷ Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁵⁸ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁵⁹ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁶⁰ Yaşar Kalafat, “Kocaeli ve çevresi Örnekleri İle Türk Halk İnançlarında Adanmışlık/Sahiplilik”, **Türk Kültürlü Halklarda Tematik Halk İnanlarda Tematik Halk İnanmaları**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, s. 125-140.

⁶¹ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁶² Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

“Kurdun kuşun payı”, “yerin hakkı”, “ateşin payı”, “suyun payı” inancı mistik-mitik inanç kavşağında Türk kültür coğrafyası İslam halkın halk inançlarında az-çok yaşamaktadır. Kurt, kuş gibi cansız bilinenlerin de canlarının olduğuna ve var olan her yaratılmışın bir iyesi sahibi olduğuna inanılır.⁶³

Kurdun kuşun payı inanç ve uygulaması Türk kültürlü halkların halk sufizminde de vardır.⁶⁴

Vakıflı Gregoryenlerinde kurak havalarda *yağmur duasını* papaz kilisede münferiden yapar. Açık havada toplu yapılan bir yağmur ayini yoktur.⁶⁵

Yağmur duası, güneş duası gibi duaların farklı iklimlerin hâkim olduğu değişik coğrafyalarda Türk İslam kültür coğrafyasında da vardır.⁶⁶

Vakıflı Ermenilerinde çok yağmur yağar ve yağmurun durması istenir ise eşikten dışarıya *bıçak* atılır. Böylece yağın yağmur bıçak gibi kesilsin denilmiş olur.⁶⁷

Çok yağın yağmurun durması için yapılan inanç içerikli uygulamalar demir aksamdan yararlanmak Türk kültürlü halklar da vardır. Ancak bu demir nesne daha ziyade ocakla ateşle ilgili olmaktadır.⁶⁸

Bu toplumun inançlarında yabanda kalan çiftlik hayvanlarının kurt tarafından parçalanmasını önlemek için *kurtağzı bağlama* uygulaması yoktur.⁶⁹

Kurtağzı bağlamak Türk kültürlü halklar arasında çok kere açılır-kapanır bıçakla ve bazen da ipe düğüm atılarak yapılır. Kuzey Kafkasya Türk kültür

⁶³ Yaşar Kalafat, “Kocaeli ve Çevresi Örnekleri İle Türk Halk İnançlarında Adanmışlık/Sahiplilik”, **Türk Kültürlü Halklarda Tematik Halk İnanlarda Tematik Halk İnanmaları**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, s. 125-140.

⁶⁴ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Berikan, Ankara, 2010, s. 327-345.

⁶⁵ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁶⁶ Yaşar Kalafat-Necdet Yaşar Bayatlı, **Türk Kültürlü Halklarda Alkışlar-Kargışlar**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 163-2006.

⁶⁷ Kaynak kişi: Lusin Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

⁶⁸ Yaşar Kalafat, **Kodlar-Kültler-1, Türk Kültürlü Halklarda Karşılaştırmalı Halk İnançları**, Berikan Yayınevi, s. 123-139.

⁶⁹ Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden, Ev hanımı.

coğrafyası halklarından Çerkezlerde bu uygulama kamanın kınana sokulup çıkarılması şeklinde olur.⁷⁰

SONUÇ

Bu çalışma ile Anadolu'da, ana dili ve doğma dinî farklı olan bir halkın halk inançlarının yüz yüze derlemesi ve Türk kültürlü halkların halk sufizmi ile karşılaştırılması denemesi ilk defa yapılmıştır. Bu çalışma ile halk biliminin kültürel kodları yeni ilmekler kazanmıştır.

Anadolu halk inançlarını, halkın sadece bir kesiminden yola çıkılarak onu sağlıklı tanıyabilmek oldukça zordur. Bu alanda sağlıklı bir senteze ulaşabilmek için, inancı araştırılan halk kesimi, yöresi, sayısını artırmak gerekmektedir.

Birlikte yaşayan halklardan sadece bir kesimi ile tanış olmakla yetinmek, sadece o kesimin verilerine bağlı kalmak sonucunu doğurmaktadır. Alan çalışmaları havzaları arasında sağlıklı ilişki kurarken yerinde saymamak, patinaja düşmemek için yeni halk kesimlerini inanç kültürleri ile tanımak gerekmektedir.

Bizim çalışmamız görüşülen kaynak şahıs ve görüşme süremiz bakımından yeterli olamamıştır. Ancak edinilen bilgiler ve yapılan karşılaştırmalar ile Anadolu halk inançları yapılanması biraz daha yakından tanınabilmektedir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

ACAR, Ahmet, **Suveydiye Ermenileri ve Musa Dağı Olayları**, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

KALAFAT, Yaşar, **Anadolu Türk Kültür Coğrafyasında Gregoryen Halk İnançları**, Berikan Ankara, 2015.

KALAFAT, Yaşar, **Türk Kültürlü Halkların Halk İnançlarında Geçmişten Günümüze Kişioğlu**, Berikan, Ankara, 2015.

KALAFAT, Yaşar, **Türk Halk İnançlarında Beslenme**, Berikan, Ankara, 2012.

⁷⁰ Kaynak kişi: Özdemir Öğün Sarıkamışlı, 75 yaşlarında Anadili Çerkezce olan orta tahsilli bir kimse.

KALAFAT, Yaşar, **Türk Kültürlü Halklarda Ölüm**, Berikan, Ankara, 2011.

KALAFAT, Yaşar, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Berikan, Ankara, 2010.

KALAFAT, Yaşar, "Tire'de kına Etrafında Oluşmuş İnançlarda Mitolojik İzler Aranabilir mi?", **88 Katılımcı Araştırma 1 Tek Konu Tire Araştırmaları Sempozyumu, 12-13 Mart 2015 Tire**.

KALAFAT, Yaşar, "Sivas Yöresi Örnekleri İle Türk Halk İnançlarında Aşermek/Yerikmelemek", **Türklük Bilimi Araştırmaları**, S 10, Aralık 2001, s. 169-172.

KALAFAT, Yaşar, "Tul İnanç-Geleneği Arkaik Dönemden Günümüze Görüldüğü Haller ve Avanos Halk İnançlarındaki Yansımaları", **Avanos Sempozyumu 23-25 Ekim 2014, Avanos**.

KALAFAT, Yaşar, **Anadolu Türk Kültür Coğrafyasında Gregoryen Halk İnançları**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015.

KALAFAT, Yaşar, "Kocaeli ve çevresi Örnekleri İle Türk Halk İnançlarında Adanmışlık/Sahiplilik", **Türk Kültürlü Halklarda Tematik Halk İnanlarda Tematik Halk İnanmaları**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, s. 125-140.

KALAFAT, Yaşar & Necdet Yaşar BAYATLI, **Türk Kültürlü Halklarda Alkışlar-Kargışlar**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

KALAFAT, Yaşar, **Kodlar-Kültler-1, Türk Kültürlü Halklarda Karşılaştırmalı Halk İnançları**, Berikan Yayınevi, s. 123-139.

MATOSSIAN, M.K. & S.H. VİLLA, **Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı**, çev. A. Yılmaz, Aras, İstanbul, 2006.

Sözlü Kaynaklar

Kaynak kişi: Toros Manco, Vakıflı köyünde yaşayan, çiftçilik ve ticaret yapan, 47 yaşında Liseden terk, Gregoryen inançlı bir Ermeni.

Kaynak kişi: Gül (Vat) Manco, 85 yaşında, ilkokuldan ayrılma, Toros Manco'nun birlikte yaşadıkları dul annesi.

Kaynak kişi: Elena Çapar, 38 yaşında, lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden Ev hanımı.

Kaynak kişi: Kuhar Kartun, 53 yaşında, Lise mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden Ev hanımı.

Kaynak kişi: Lusın Karataş, 64 yaşında, ilkokul mezunu, Vakıflı köyü Gregoryen Ermenilerinden Ev hanımı.

Kaynak kişi: Özdemir Ögün Sarıkamışlı, 75 yaşlarında Anadili Çerkezce olan orta tahsilli bir kimse.

ERMENİ MESELESİNDE DİNİ MOTİFLER

İsa YÜCEER*

ÖZET

İnsanların birbiriyle alakasında din önemli bir faktördür. Konu bir yönüyle Müslüman-Hristiyan ilişkisi ile ilgilidir. Burada iki din mensubunun uzun asırlar boyunca birlikte huzur içinde yaşadığından dış güçlerin etkisiyle batılılarla olan din birliği nedeniyle Ermeniler Müslümanların aleyhine kışkırtılmıştır. Güzel giden alakaların kötüye gitmesinin ve ilişkilerin bozulmasının sebebi hiçbir zaman ve hiçbir ortamda Müslümanlar olmamıştır. Tespitler bunu göstermektedir.

Ermenilerin kilise teşkilatı tüm kurumlarıyla dinî kullanarak sömürgecinin güdümlünde sorunların yaşanmasında öncülük etmiştir. Ardından da Müslümanlar suçlanmış, batılılar bu konuda ellerindeki imkânları özellikle basın yayını kullanarak, Müslümanları itham etme yoluna gitmişlerdir. Gerçek şu ki batı sömürge siyaseti çerçevesinde Müslümanların değerlerini bitirmek ve onları mağdur etmek ve mazlum konuma düşürmek için elinden geleni yapmıştır. İki kesimin alakasının kötüye gitmesinde din adamları ve kilise teşkilatının etkisi bildiride özellikle üzerinde durulacak olan husustur.

Anahtar Kelimeler: Alaka, Huzur Ortamı, Barışık Olma, Birlikte Yaşama, İnançlıların İlişkisi.

* Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Dekanı, Bitlis, myyuceer@yahoo.com.

GİRİŞ

İnsanların birbiriyle alakasında din önemli bir faktördür. Konu bir yönüyle Müslüman-Hristiyan ilişkisi ile ilgilidir. Burada mesele iki din mensubunun uzun asırlar boyunca birlikte huzur içinde yaşadıkdan sonra alakaların bozulmasıyla öne çıkar. Dış güçlerin etkisiyle batılılarla olan din birliği nedeniyle Ermeniler Müslümanların aleyhine kışkırtılmıştır. Güzel giden alakaların kötüye gitmesinin ve ilişkilerin bozulmasının sebebi hiçbir zaman ve hiçbir ortamda Müslümanlar olmamıştır. Tespitler bunu göstermektedir.

Ermenilerin kilise teşkilatı tüm kurumlarıyla dinî kullanarak sömürgecinin güdümünde sorunların yaşanmasında öncülük etmiştir. Ardından da Müslümanlar suçlanmış, batı bu konuda ellerindeki imkânları özellikle basın yayını kullanarak Müslümanları itham etme yoluna gitmiştir. Gerçek şu ki Batı sömürge siyaseti çerçevesinde Müslümanların değerlerini bitirmek ve onları mağdur etmek, mazlum konuma düşürmek için ellerinden geleni yapmışlardır. İki kesimin alakasının kötüye gitmesinde din adamları ve kilise teşkilatının etkisi burada özellikle üzerinde durulacak olan husustur.

İ-İslam ve Hristiyanlığın Ortak İnanç Değerlerinden Kesitler

1-Allah İnancı: İslam tevhit inancını esas almış ve bunun dışındaki teslis inancını kabul etmemiştir. Allah'a "Allah baba" denmesi İslam nazarında doğru bir yaklaşım olarak görülmemiştir. Allah inancı insanda var olan bir temayüldür. Buna göre çocuk fitrat (İslam) üzere doğmakta ve sonra onun inanç dünyasında değişim olmaktadır.¹ Hristiyanların her bir kesimindeki Allah baba ve ilahlıktan bir parçanın bazı varlıklara isnadı inancını İslam doğru bulmamaktadır.

2-Peygamber İnancı; İslam tüm peygamberleri Allah'ın kulu ve elçisi olarak tanıtmıştır. Hz. İsa'ya Allah'ın oğlu denmesi onun nazarında yanlış ve kabul edilemez bir yaklaşım ve inanıştır. Hristiyanlar onun hakkında oğul ifadesini kullanmakta ve "Allah'ın oğlu" şeklinde söylenen bir vasfa yer vermektedirler.² Kur'an ise onun Meryem'in oğlu, kul ve elçi olduğuna özellikle vurgu yapmaktadır.

3-İlahi Kitap İnancı: Kur'an kendisinden öncekileri yürürlükten kaldırmış ve kendini son ilahi mesaj olarak tanıtmıştır. Önce gönderilen kitapların asıl şekline iman etmek zorunludur. Hz. İsa kendisine indirileni tebliğ etmiş

¹ Buhari, Cenaiz 92; Ebu Davud, Sünen17; Malik, Muvatta, Cenaiz, 52.

² Kur'an Allah'ın oğul edinmeye muhtaç olmadığını haber vermiştir (Meryem 19/35-92, Enbiya 21/26, Furkan 25/2; Zümer 39/4).

ve ona inanmaya çağırılmıştır.³ Eldeki İnciller Hz. İsa'dan sonra yazılmıştır. "İncilleri Hz. İsa'nın ref'inden onlarca sene sonra kaleme alanlar onu görmemişler ve yazdıklarını da ondan duymamışlardır."⁴ Asırlar Kur'an'ın aslını koruma titizliğiyle geçmiş ve asıl halini koruma başarılıdır.⁵ Osmanlıda Müslüman olmayan kesimler iç işlerinde serbest kalmışlar ve devlet hizmetinde önemli, çok ileri düzeyde görevler almışlardır.⁶ Batı merkezli olumsuz tutumlar ise sürdürülmüştür.⁷ Hukuk ise Müslümanların ortamında her zaman için işlerliğini korumuş ve hâkim karşısında herkese eşit muamele yapılmıştır.⁸ Çünkü İslam bunu gerektirmiştir. Vakalar incelendiğinde tümüyle mazlumların tecavüze uğraması ve güçlü Batının vicdansızlığından ibarettir.⁹ Osmanlı topraklarında işgal güçlerinin birliklerinin yüzde sekseninin Ermenilerden oluştuğu tespit edilmektedir.¹⁰ Tüm olumsuzluklara rağmen birlikte yaşama ve huzur ortamını sürdürme ilkesi Müslümanların temel yaklaşımıdır.

II-Huzur Ortamının Müslümanların Yönetiminde Paylaşımı

1-İkili İlişkilerde Din Faktörü

Muhatabını yakından tanımak iyi ilişkiler kurmada önemli bir faktördür. Temel düşünce ilişkilerin dinî yönü ve inanç boyutudur. Bu alan düşünüldüğünde farklı inanç mensuplarının asırlarca huzur ortamını oluşturdukları, ayrılıkları değil, birliktelikleri göz önünde tuttıkları görülür. Ortaya çıkan sorunları hoşgörü ile çözmeleri bu yöntemin geçerli olduğunun göstergesidir. Geniş coğrafyada bir arada yaşayan farklı din mensuplarının ayrıcalıkları sorun yapmadıkları görülmüştür. Müslümanların işkence, zulüm ve katliam yapması düşünülemez. Zarar vermek değil, Patrikhane kurmak, kilise açmak ve onu himaye etmek Müslümanların elinde gerçekleşmiştir. Türk-Ermeni ilişkilerinde teşkilatların etkisinde kalanlar belirli kesimdir. Büyük çoğunluğun hâsım olmadığı, asırlardır topluluk olarak kendilerine Osmanlının verdiği nizamnamesine ve kanuna bağlı kaldığı bilinmektedir. Kural tanımayan ve Batının dümen suyunda gidenler, belirli bir kesim ve örgüt mensubu olup onların

³ Al-i İmran 3, 48, 65; Maide 5/46.

⁴ **The Origins of Christianity**, s. 6; Fatih Kesler, **Kur'an- Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar**, TDV, yay., Ank., 1995, s. 217.

⁵ İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, Beyrut, 1979, II, 535.

⁶ Kürekçi, Cahit, **Türk-Ermeni Sosyal Münasebetleri, Tarihte Türkler Ve Ermeniler, İlk Ve Ortaçağ**, TTK Ank., 2014, I, 17.

⁷ Heyet, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1920-1922)**, Ank., 2004, III, 10.

⁸ Taberi, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük**, Kahire, 1952, IV, 197.

⁹ Heyet, **OBE**, II, 143.

¹⁰ Heyet, **OBE**, II, 136.

bir millet adına temsilcilik yapma durumu olamaz. Batının devreden çıkarılması ve bizzat iki tarafın meselelerini kendilerinin çözüme kavuşturması isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Osmanlı döneminin sonunda Doğu Anadolu ve daha başka pek çok yerde acıların yaşandığı bir gerçektir. Bunu başlatan ve buna sebep olanlar Müslümanlar değil, dış güçlerle birlikte hareket eden, onlara alet olan ve kendilerine hizmet sunan kesimlerdir. Bu acıları ve kötü günlere iyi niyetle yaklaşım karşılıklı olmak durumundadır. Osmanlı asayişi ve halkın huzurunu temine çalışırken, huzur ortamını ihlal eden ve isyan çıkaranlar aynı kefeye konamaz. Devleti tehdit eden unsura karşı tedbir alanlar şefkatli davranırken, bunun karşılığı padişaha suikast düzenleme olmuştur. Geçmişte herkesle ve farklı din ve milletlerle birlikte yaşama sanatına vakıf olan Müslümanlar, yeni ortamda da geçmişte kazanılan bu tecrübelerden yararlanma imkânına sahiptir. Asiler, art niyetliler ve kötülük düşünenler bir milletin tümünü temsil etmezler. Düşmanlık, kin ve nefret taşıyan ve bunun devam etmesini isteyenler, belirli sayıda kimselerdir. Az sayıda mensubu bulunan örgütler, tümüyle bir milletin kendisi olamaz. Batının maşası olanlar ve oyuna gelenler, istenmeyen olaylara neden olmuş ve acıların yaşanmasında temel faktör olmuştur. Suçlama yapılırken, suçsuzların istisna edilmesi gerekmektedir.

Ermenilerin ezilmişliği tezi Batıda kabul ettirilmiştir. Kendilerini İsa'nın askerî olarak tanıtmışlardır. Konu tümüyle dinsel içeriklidir. Örgütler kendilerini bu yönleriyle tanıtip taraftar bulmaktadır. Dindar Hristiyanlar onları din yolunda fedakârlık yapan kimseler olarak görmektedirler. Bu yaklaşım onları masum, mağdur ve mazlum rolünü kazandırmaktadır! Ermeni devletinin kurulması projelerinde ileri düzeyde din görevlilerinin hizmet verdiği, halkı organize etme ve faaliyetler düzenleme teşebbüslerinin varlığı dikkat çekicidir. Din basamak olarak kullanılarak devlet kurma planlanmış, bunu da bölgedeki Müslümanları öldürerek azaltma yoluyla gerçekleştirme tasarlanmıştır. Bu yöntemle kendileri çoğunluk Müslümanlar ise onlardan daha az konuma düşürülecektir! Bunun için Ermenilerin millî duygularını tahrik ederek gerçekleştirme faaliyetleri yürütülmüştür.

Bazı kiliselerin isyanların merkezi haline gelmesi ve üst olarak kullanılması ibadet mekânının fonksiyonuyla bağdaşmayan bir uygulamadır. İsyana teşvik ve onun alt yapısını oluşturmak ise inanmış insanın işi olarak düşünülemez. Onların bu mekânlarının ihata duvarlarının çok yüksek ve içerinin görülmesine imkân vermeyecek şekilde oluşunun arkasındaki sebepler araştırılmamıştır. Dil, kültür ve gelenek gibi değerleri korunmuş olan Ermeniler gibi

toplumlar, batının potasında erimeyi göze alarak eski dostlarını hasım bilmelerini tarih affetmeyecektir. Peygamberler Allah'ın elçisidirler. Bu da nübüvvet veya risalet olarak ifade edilen peygamberliktir.

2-Müslüman-Hristiyan İlişkileri Bağlamında Ermeniler -Osmanlı Devleti Örneği

Osmanlı idaresinde yaşayan Müslümanların dışındaki kesimlerden birisi de Ermenilerdir. Bunların Osmanlıların ortamında huzur içinde yaşadıkları ve yöneticilerle onlar arasında karşılıklı güvenin oluştuğu, bu nedenle kendilerinin devlet bünyesinde üst düzey görevler aldıkları bilinmektedir. Asırlarca devam eden huzur ortamı dış müdahalelerle bozulmuş ve mesut insanlar huzursuz hale gelmiştir. Mukayese edildiğinde gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha rahat olduğu tespit edilmektedir. Milletvekilleri ve bakan düzeyine gelmeleri onlara duyulan güvenin göstergesidir. İlişkilerin kötüye gitmesi Ermenilerin örgütlenmesi ve devleti parçalama girişimi ile ilgilidir. Osmanlı vatan-daşları yönetim nazarında eşitti. Tüm işlerinde her kesim eşit ve adil muameleye tabi tutulmuşlardır. Bu güzel muamele ve birinin diğerine tercih edilme-mesi uygulanan adaletin göstergesidir.

Osmanlıya hasım devletler ise Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanları himaye etme, Patrikhaneyi de etkileme yolunu seçmiş ve içten kendileriyle uyumlu hareket edecek kesimleri bulmuşlardır. Dış güçler Osmanlı toprakları üzerinde oyun oynarken, Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlar bilerek veya bilmeyerek bu oyuna alet olmuştur. Gördükleri himaye ve desteği unutmuş, uzun geçmişte sürdürülen güzel münasebetler geride kalmış, çeteler kendi arzuladıklarını ortaya koymuşlardır. Müslümanların müsamahası sayesinde ayakta kalan ve varlığını koruyan kesimdir. Dış güçlere alet olmuşlardır. Her şeyden önce onlara dinî merkezlerini korumaları ve patriklik statüsü verilme-k suretiyle himaye altında tutulmaları sağlanmıştır.

Artık Osmanlı idaresinde Patriklik olarak ve kiliselerini koruyarak dinî ve sosyal hayatlarını sürdürmüşler, bu ortamdan yararlanmak arzu edenler İstanbul'a gelmiştir. Onlar Osmanlı yurdunda dinî kurumlarına bağlı olarak din işleri ve iç meselelerinde serbest kalmışlardır. Kendilerine verilen imtiyaz ve muafiyetler güzel ilişkilerin belirgin örneğidir. Verilmiş, haklar resmî vesikalarla belirtilmiş ve buna tarih boyunca iyi niyetle, samimiyetle riayet edilmiştir.

3-Rusya ve Batı'nın Hristiyanları Himaye Fikri

Ermeni Millî Meclisi gizli toplantı yapıp Rus İmparatoru II. Aleksandr'la irtibata geçmeyi kararlaştırmıştır. 13.2.1878 Ayastefonos Anlaşması, (3.3.1878) Ermenilerin lehine 16. madde konmuştur. Bu zamana kadar Osmanlıya bağlı olduğu bilinen bu kesim, “dün dündü bu gün bu gündür” diyecek düzeyde değişmiştir. Bu anlayış ise Müslümanların nazarında münafıklıktır. Sözünde durmamak, ahde vefasızlık ve va'd'ini yerine getirmemektir. İkiyüzlü tutumdan hiçbir hayır gelmeyecektir. Zira ikiyüzlülükle samimiyet ortadan kalkar. Güven duyguları kaybolur. İnsanlar itibarlarını yitirirler. Kaybolan güveni yeniden kazanmak da kolay olmamaktadır. Müslümanlarla birlikte yaşayan Müslümanların dışındaki kesimler dış güçler tarafından sürekli aldatılmış, oyuna getirilmiş ve sonunda huzurları kaçırılmıştır.

Bir mekânda ikamet eden, huzur ve sükûnetini düşünen değil, menfaatlerinin olduğu tarafa geçme, Osmanlıdan ayrılıp Rusya'ya iltihak etme, İstanbul Ermeni Patriğinin liderliğinde sonu gelmeyen istekler ortaya atma, genel temayül halini almıştır. Osmanlıda üst düzey mevkilerde bulunun Ermenilerden yararlanma yoluna gitmişler, isteklerini alıncaya kadar ayaklanmayı sürdürme fikrinde oldukları anlaşılmıştır. Onlarda kuracakları devleti kendi kendilerine idare edemeyeceklerini biliyorlardı. Onlara eyalet vermeyi vadedenler de kendilerini muhtar halde tutmayacak, ilerleyen yıllarda daha önce içinde buldukları refahı arayacaklardı. Rusya ve Batı devletlerinin desteğini almak onların girişiminin temelini oluşturuyordu.

Anadolu Ermeni vilayetlerinde reform yapılması adı altında ileri sürülen iddia da onları haklı çıkaracak durum yoktu. Çünkü bahsi geçen yerlerde onlar çoğunluk değillerdi. Çoğunluk sürekli Müslümanlardaydı. Buna rağmen batılılar, Batı Ermenistan sözcüğünü kullanmada ısrar ediyordu. Görünen o ki Batı tarafından verilen sözler vardı. Her kesim kendi çıkarlarını öne çıkarıyordu. Çıkarlarına ters düşen işlerle sözlerinin arkasında durmamışlardır. Gelişmeler ise Osmanlının lehine değil aleyhindeydi.

Osmanlının yaptığı bir barış anlaşmasına Ermenilerle ilgili onların lehine madde konması isteklerinin veya Anadolu'da onların lehine ıslahat yapılması isteklerini ısrarla isterken, perde arkasında nelerin döndüğünü görmek kolay değildi. Osmanlı ortamında yaşayan, fakat yabancı bir devletin himayesini talep edecek kadar farklılaşan bir kesim söz konusuydü. Değişen ise Ayastefonos Anlaşmasında ki Ermeni lehindeki 16. madde, Berlin anlaşmasında rakamlar gülünç bir şekilde yer değiştirmiş ve 61. madde olmuş, bunun yanında içerik aynen korunmuştur. Onların Osmanlı idaresinde güven altında olmaları

kendilerini tatmin etmemiş ve isteklerinde ısrarlı olmuşlardır. Ekonomik politik vb. olarak elde ettiklerini hiçbir dönemde yeterli bulmamışlardır. Yabancı ülkeler ise yapılacak reformları kendi çıkarlarına kullanmayı sürdürmüş ve açabildikleri kadar çok vilayette konsolosluk açmışlardır. Anadolu'nun ıslahı adı altında Doğu Anadolu'nun ıslahı değil, bu adla Batı çıkarlarının aksaması söz konusu olmuştur. Dâhili ıslahatın tedbirlerinin alınmasında Batının sürekli devrede olması dikkat çekicidir. Bunun tetkikini yaparken diğer işlerinin iyi gidip gitmediğini takip ediyorlardı. Osmanlı vatandaşı Ermeniler azınlık olarak görülüyor ve dağınık oldukları için onları toplu göstermek gerekiyordu. Onları hiçbir girişim memnun etmiyordu. Hristiyanları korumak Batının vazgeçmediği bir çaba olmuş, onların can ve malları tehlikede gösterilerek iç işlerine karışmışlardır.

Hristiyanların Osmanlı yurdunda kötü muameleye maruz kaldıklarını ileri sürerek Osmanlı makamlarını önlem almaya zorlamada bulunmuşlardır. Ne var ki isyanı kışkırtanların başında papazlar vardı. Kilise sürekli işin içindeydi. Bunu dindarlıklarından dolayı değil, dinî bu tür işlerde kullanılmaya müsait görmüş ve dinin etkin gücünden yararlanmışlardır. Çünkü insanlar bir şekilde kilise ile irtibat halindedir. Onları dinî kullanarak yönlendirme mümkün olmaktadır. Batı ile irtibatlarda ise her dönemde patrikler faaliyet yürütmüşlerdir. Din görevlileri sürekli devrede olmuş, şikâyet konusu ise Ermenilere kötü muamele yapıldığı ile ilgili şikâyet olarak devam etmiştir.

Padişahın hükümler hakkı ve Osmanlı Devleti'nin istediği gibi hareket etme hakkı ihlal ediliyor ve izleyeceği hareket tarzını Batı belirliyordu. Oyun sürekli Ermenilere kötü muamele edildiği şikâyetiyle patriğin devrede kalışı, buna karşı Batı'nın reform isteğiyle hükümete müdahalesi söz konusudur. Ermeniler artık sivil örgütlenmeye gitmiş ve bunlara sürekli yenileri eklenmiştir. "Milliyetçi Kadınlar Cemiyeti (1879)" kurma gibi hızlı örgütlenme başlatılmıştır.

Ermeniler arkalarında Batılı sefirleri ve konsolosları gördüklerinde, artık ele avuca sığmaz ve zapt olmaz hal almışlardır. Suçlular hapse atıldığında da patriğin girişimiyle onların hapiste olduğu yerlerde genel af çıkarılması sağlanmıştır. Her vesile ile İngiliz konsolosu bizzat şikâyet mahalline gidip müdahalede bulunmuştur. İsyân çıkaranlar suçlanmazken, yöneticiler suçlu bulunmuş, onların işten el çekmesi sağlanmış, bu durum pek çok yerde tekrarlanmış, genelde başvurulanan bir yöntem olmuştur. İsyancılar her girişimlerinde galip gelmişlerdir. Suçüstü yakalanan papazların tutukluluğu devam etmemiş ve kısa zamanda serbest bırakılmıştır. Bununla da yetinmemiş, bunlar suç işledikleri görev yerlerine gönderilmişlerdir. Olay çıkan yerdeki vali görevden

alınınca, hapisteki Ermenilerin çıkarılmasıyla işleri düzelmiş göstermişler, resmî görevliyi itham etme sonucuna götürmüş, suçlular ise isyan, fesat çıkarma ve kargaşa ortamı oluşturma faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Doğu Anadolu'da bağımsız Ermeni vilayeti kurulması, Ermeni vali atanması, onun emrinde otonom idare kurulması, Patrikhanenin ısrarla üzerinde durduğu istekti. İngiliz konsolosu ile eşkıya arasında ilişkiler tespit edilince de bir sonuç alınamıyordu. Ermenilere baskı yapıldığı ve buna karşı tedbir alınması gerektiği şikâyetleri İngilizlerin desteğinde merkeze baskı şeklinde aralıksız sürdürülüyordu. İngiliz güçleri sürekli baskı unsuru olarak gösterilmiştir. Ayaklanmalar, bağımsızlık hareketinin belirtisiydi. Destek ve yardım Batıdan gelmiştir. Alınan önlemler ise yeterli olmamıştır. Her fırsatta kazanım elde edip hedefe ulaşmak için cemiyet kurma yoluyla bağımsızlık düşüncesini gerçekleştirmeye hız vermişlerdir. Örgütlenme ve bu yolla fikirlerini geniş kitlelere duyurma bunu da cemiyet kurma şeklinde masum bir istekle gerçekleştirmişler.

Bazı ileri gelenlerin haris fikirli ve tatmin olmaz oluşları dikkat çekicidir. Tatbiki imkânsız fikirleri kendileri için de tehlike içeriyordu. Sürekli olarak bir kesimin gördüğü zararlar dile getiriliyor, buna karşı Müslümanların çektiği çileler ve gördüğü zararlar göz ardı ediliyordu. İyi idarenin olumsuzlukları olumluya çevirme imkânı varken, buna fırsat verilmemiştir. Kendilerine kötü davranıldığı ile ilgili beyanlar abartı ile dile getirilmiştir. Bu yöntem sürekli takip edilmiş, abartı ile yaklaşma sonunda kendilerini dışa karşı kötü durumda göstermeyi başarmışlardır.

Doğuda belirli kesimin maslahatı için reform yapılması ve bu hususta yönetime tazyik yapılması sürekli izlenen bir yol olmuştur. Adına büyük devletler denenler, Osmanlı doğu vilayetlerinde ıslahat yapması işini önemli bulmuş, bu bahane ile devletin en ücra köşesine kadar her yerden bilgi almış ve her fırsatta Hristiyanları özellikle de Ermenileri savunmuşlardır. Gayrimüslimlerle ilişkiler bağlamında Selçuklulardan önce olduğu gibi Selçuklularda da her cemaatle ilişkiler güzel münasebetler olarak devam etmiş, Osmanlıda aynı durum sürdürülmüş, zamanla batının sömürge faaliyeti içindeki bunca kesimi kışkırtması ve Müslümanlara karşı olumsuz tutumları sorunları berabere getirmiştir.

4-Müslümanların Müslüman Olmayan Muhataplarına Yaklaşımı

Merhamet etmek, şefkatle yaklaşım göstermek asileri azdırmıştır. Art niyetli kesimler çeteleri kan döken konuma getirmiştir. Asırlarca Müslümanlar

ve onların yönetimi tarafından Müslüman olmayan kesimlere gösterilen himayenin sonu isyan etmeleri olmuştur. Müslüman kanını akıtma diğer kesimlerin işi olmuştur. Bir millete millî kimliğini koruması ve dinî kimliğini muhafaza etmesi için tüm imkânlar seferber edilse de sonunda aşırı müsamaha bu sonucu vermiştir. Merhamete layık olmayana merhamet göstermek, azgınlara azgınlığını artırmakta ve taşkınlıkları beraberinde getirmektedir. Ermenilerin dışındakilerin onları kullanmalarının en belirgin yönü gâvurlar dedikleri yani Müslümanları öldürtme ile ilgili olarak sağlanmıştır. Bunu kendi sahip oldukları din duygusuyla gerçekleştirmişlerdir.

Farklı din mensuplarının birbiriyle irtibatlarının olması doğaldır. Bu ilişki Müslümanlarla Hristiyanlığın farklı kesimleri ile olunca daha ileri konum almaktadır. Zira Müslümanlar kendilerini dinleri gereği kitap ehli olarak bilinen kesimlere yakın görmektedirler. Ortak inanç ve bakış açılarının çokluğu bunda önemli bir etkidir. Farklı medeniyet ve dinleri temsil edenlerin birlikte aynı mekânı paylaşmalarında Müslümanlar samimi duygularla muhatapları ile iyi geçinmişlerdir. Onların dinî bunu emretmekte, farklı fikir ve felsefi düşünce mensupları, muhtelif yaklaşımlar ve muhalif anlayışlar birlikte aynı ortamda bulunmaktadır. Hz. İsa'dan sonra Hristiyanlık yayılmış, İslam'ın gelişi ile birlikte bu iki dinin mensupları ister istemez komşu olmuş aynı mekânda bir arada yaşamışlardır. Müslümanlar İslam'ı duyurma ve bu dine insanları çağırma faaliyeti yürütürken muhataplarına dinlerini sunmuşlar, doğal olarak iki kesim birbiriyle iletişim kurmuş, hâkim din İslam olurken, diğer dinler de varlığını korumuştur.

Hristiyanlar doğal olarak içte farklılıklar yaşamışlar, Ermeni Kiliseleri mensupları ile Müslümanların irtibatlarında yoğunluk görülmüştür. En temel sorun ise Ermeni kızlarına âşık olan Müslüman gençlerin onlarla birlikte yuva kurmalarına Ermeni ailelerin izin vermemesi ve kızlarını tehdit etmeleri hadiselerinde yaşanmıştır. Bunun pek çok örnekleri yaşanmıştır. Müslümanların yönetimindeki yerlerde diğerleri de varlığını korumuştur. Müslümanlar kendi iradeleri ile İslam'a girenlerle din kardeşi muamelesi yürütmüşler, kendi dinini sürdürenlerle vatandaş olarak güzel münasebetler geliştirmişlerdir hepsi de Müslümanların idaresinde ve İslam'ın farklılıklara bakış açısı çerçevesinde huzur ortamında yaşamışlardır.

Anadolu ve çevresinde oran itibariyle Müslümanların sayısında çoğalma olmuş, bu durum yalnız doğum yoluyla değil, diğer din mensuplarından gelmede de Hristiyanlardan İslam'ı kabul edenler yoluyla olmuştur. Bunlar aynı mekânı paylaşıp, güzel münasebetler geliştirmişler ve asırlarca bunu sürdür-

müşlerdir. Son yüzyıla gelindiğinde huzurun yerini istenmeyen gelişmeler almıştır. Osmanlılarda istenmeyen gelişmelerin olması, zayıflama sürecinin başlaması çevresindeki hasımlarının onu bitirme girişimi gibi dış etkenler yanına içteki bozulmalar çöküşü hazırlamıştır. Bu durum farklı dinleri temsil eden insanların ilişkilerine ve sosyal münasebetlere de yansımıştır. En belirgin farklılık ise güven ortamının ortadan kalkması ve insanların birbirine olan güveni yitirmelerinde görülmektedir. Artık insanlar dine göre değil, sömürgelelerin önerilerine göre hareket etmişlerdir. İçteki bu din farklılığından yararlanan dış faktörler, ayrı din mensuplarından Hristiyan Ermenileri din kardeşi olarak görüp kendi çıkarları uğrunda organize etme yoluna gitmişlerdir. Örgütlü faaliyetler din bünyesinde görünse de dıştan gelen düşünceler çerçevesinde yürütülmüştür. Yetiştirilenler dış etkenlerin isteği doğrultusunda yetişmiştir. Farklı dinlerin mensuplarının Müslümanlara birlikte huzur içinde yaşadığı ortamda artık huzursuzluk başlatılmış, kargaşa ortamı oluşturulmuş, fitne ve fesat taraftarlarına din mensupları alet edilmiştir. Konunun dinle ve fikir dünyası ele alındığında artık eski anlayışlar yok edilmiştir.

Birlikte yaşayan insanlar bu bütünlüğü yitirmiş Müslümanların dünyası karartılmıştır. Adeta bir sanat eseri işler gibi asırlarca işlenen emek verilen birlik, beraberlik, güzellikleri paylaşma, birbirine sahip çıkma, Batı'nın ortaya çıkardığı fitneyle son bulmuştur. O mükemmel eser bitirilmiş, bu sosyal yapının mimarları yok edilmiş ve beklenmedik gelişmeler olmuştur. Artık geçmişte olduğu gibi eski yapıyı ihya edip güven ortamını yeniden oluşturup itimat kazanmak zaman alacaktır. İslam diğer din mensuplarıyla güzel ilişkiler kurma esasını getirmiş ve Müslümanlar bunu büyük oranda başarmışlardır. Onlar birlikte yaşadıkları kesimlerin farklı dinlere mensup olduklarını bilerek, onların kendi dinleri üzere kalmasına müsamaha göstermiş ve her türlü ihtiyaçlarını karşılamalarına imkan sağlamıştır. Aynı ortamı paylaşmak onları rahatsız etmemiş, İslam Ehl-i Kitap olarak andığı Yahudi ve Hristiyanlara önem vermiş, onları bu yapıda değerlendirmiş ve statülerini korumalarına izin vermiştir. Bu sayede Müslümanların galip onların mağlup olduğu mekânlarda maddi ve manevi değerlerini korumaları sağlanmış ve onlara yakınlık göstermiştir.

Müslüman ve Hristiyanların ikili ilişkilerinin önemli bir boyutu Ermenilerle münasebetlerde görülmüştür. Farklılıklar doğal karşılanmış, insanlar birbirlerine güvenmiş, saygı duymuş ve hürmette kusur etmemiştir. Mabetlerin varlığını sürdürmeleri, insanların ibadetlere hürmetle davranması, güzel davranışlardan sadece bir kesittir. Hâkimiyetin Müslümanlarda olduğu ortamda Hristiyanlar varlıklarını korumuşlardır. Hristiyanların farklı mezheplerden birinin hâkim olması durumunda muhatapları zorluklar yaşamıştır. Birbirlerine

karşı sert muameleleri ve hasım görmeleri olumsuzluklara neden olmuştur. Müslümanlar birlikte oldukları insanlara müsamahalı davranmış, onların değerlerini korumuş can ve mal güvenliği, iffetin korunması, dinî inançların himayesi, kültürlerin ve geleneklerin koruma altında tutulması belirgin örnektir. Ermenilerin varlığını devam ettirmiş olması sağlanmışsa, bunda din faktörünün etkisi unutulmamalıdır. Köklü geçmişi olan, birbirini iyi tanıyan kimseler, sağlıklı gelecek kurabilecektir. Tarihî tecrübe bunu göstermektedir. Geçmişten alınan göçle geleceği aydınlık görmek mümkündür.

5-Müslüman-Gayrimüslim Münasebetlerinin İçeriği

Hız. Peygamberin elçiliğinde İslam gönderildiğinde Hristiyanlık Müslümanlara yakın çevrede yaygın din konumundaydı. Roma ve Bizans'a bağlı milletler onu din olarak kabul etmişlerdir. İslam'ın Arap Yarımadasında yayılışından sonra İran ve Bizans'ta yayılmıştır. Bu münasebetler çerçevesinde Hristiyanlarla kurulan ilişkilerde yoğunluk görülmektedir. Bu dinlerin mensupları kendilerini birbirlerinin yakınında bulmuşlardır. İslam dinler arasında Hristiyanlığa ayrı bir statü belirlemiştir. Hristiyanlığı bırakıp İslam'a girenlerin yoğun olması doğal ortamda ve baskı yapılmaksızın gerçekleşmiştir. İnsanlar hür iradeleri ile kararlarını vermiş ve İslam'ı isteyerek seçmişlerdir.

İslam gönülden gelen karara önem vermiş, inanç meselesini bu bağlamda görmüştür. İnsanlar mensubu bulunduğu dinden ayrılıp İslam'a gelince, Müslüman muamelesine tabi tutulmuştur. Kendilerine İslam'ın Müslümanlar hakkında tespit ettiği esaslar tatbik edilmiş ve herhangi bir ırk ayrımı yapılmamıştır. İslam'a girmeyip kendi dininde devam edenler de dinlerine göre hayatlarını sürdürmüşlerdir. Ayetler, Hristiyan ve Yahudilere Ehl-i Kitap¹¹ kavramı bağlamında yer vermiştir. Kitabı olan dinler, ilahi bir kitaba mensup olan ve ona inananlar belirlemesi yapılmaktadır. Bu kategoriye dâhil olanlar onlarla ilgili olarak getirilen hükümlere uymuşlardır, Müslümanlar, bu dinlerin mensuplarının hukukunu gözetmek durumunda kalmışlar ve onlara bu yükümlülük getirilmiştir.

Ermeniler Roma, Sasani ve Bizans'ın idaresinden sonra fetihler sonunda İslam'ın hâkim olduğu ortamda kalmışlardır. Onların ortamı VII. yüzyıldan sonra Müslümanların idaresinde kalmıştır. İslam'ın farklı mekânlarda sunumu

¹¹ Kitap Ehl-i lafzı ayetlerde ifade edilmiştir. Çeşitli münasebetlerle anılmıştır: Bakara 2/105, 109; Al-i İmran 3/64-5, 69-70, 71-2, 75, 98-9, 110, 113, 199; Nisa 4/123, 153, 159, 171; Maide 5/15, 19, 47, 59, 65, 68, 77; Ankebut 29/46; Ahzap 33/26; Hadid, 57/29; Haşr 59/11; Beyyine 98/6. Ayetlerdeki Ehl-i Kitap ifadesinden Yahudi ve Hristiyan olanların kastetmiş olduğu bilgisi bulunmaktadır. Onlarla alakalı olarak İslam'ın belirlediği hükümler konmuştur. Konular ayetle netleştirilmiştir.

sürecinde erken dönemde Müslümanlar kuzeye ilerleyişleri sırasında Anadolu fethedilmiştir.¹² “Huzeyfe b. Yeman Ermenistan ve Azerbaycan fethine Şamlılar ve Iraklılarla birlikte gitmiştir.”¹³ Müslümanlar Azerbaycan ve çevresini Hz. Ömer (22/643)’in halifeliği döneminde fethetmişler ve oralarda İslam’ın yayılmasını sağlamışlardır.¹⁴ Tiflis’e kadar olan coğrafya Hz. Osman’ın halifeliği döneminde Suraka b. Amr komutasında fethedilmiş, Abdurrahman b. Rabia ve kardeşi Süleyman yörede hâkimiyet kurmuştur. Habib b. Mesleme Tiflis’te Hz. Osman döneminde isyan eden Ermenilere karşı savaşmıştır. Hz. Osman döneminde bölgede Müslümanların faaliyetlerinde yoğunlaşma görülmüştür.¹⁵ Emeviler zamanında Ermenistan ve Azerbaycan’da İslam’ın yayılışı ve Müslümanların etkinlikleri sürmüştür.¹⁶ Bir kesim Müslüman olmuş ve Müslümanlara katılmış, onların sahip olduğu haklara sahip olmuş, diğer kesim Hristiyan olarak varlığını korumuştur.¹⁷ Abbasilerin birinci döneminde Azerbaycan ve Ermenistan’da Müslümanların hâkimiyeti sürmüştür.¹⁸ Abbasi halifesi Harun Reşit döneminde o alanda fitne çıkmış ve bunlara karşı birlikler sevk edilmiştir.¹⁹ Sonraki halifelerden Mu’tasım zamanında ortaya çıkan Babek el-Hürremi’nin çıkardığı olaylarda Ermenilerden bu asi ve çevresi destek görmüştür.²⁰

Dört Halife, Emevi ve Abbasi döneminde bölge Müslümanların elinde kalmıştır. X. yüzyılda Türklerin aynı alana gelişiyle iki kesimin irtibatı yoğunlaşmıştır. Farklı kültürlerle mensup ayrı dinî temsil eden iki kesim bir arada yaşamıştır. Aynı dinin mensubu olan Ermeniler Bizanslılardan memnun almazken, bunda maruz kaldıkları kötü muamelenin etkisi vardır. Müslümanlarla ilişkilerde istikrarlı bir dönem yaşanmıştır.

Aynı ortamda yaşarken farklılıklar korunmuş ve kültür ayrılığı istikrara engel olamamıştır. Bizans dönemin Ermenilerin yaşadığı sorunlar biliniyordu. Yeni dönemle mukayese edildiğinde yeni dönemde huzur ortamının her kesime sağlandığı görülmektedir. Yönetimin Bizans’ın elinde olduğu dönemle

¹² Muhammed Ferid Bey, **Tarihu’d-Devleti’l-Aliyyeti’l-Osmaniye**, Daru’n-Nefais, Tahkik, İhsan Hakkı, Beyrut, 1983, 191, 318.

¹³ Kasım b. Sellam, **Kitabu Fedaili’l-Kur’an**, Daru İbn-i Kesir, Beyrut 1999, s. 282. Bkz.: İbn Hacer, **Fethu’l-Bari**, Daru’d-Deyyan, Kahire 1987, IX, 17.

¹⁴ Hasan İbrahim Hasan, **Tarihu’l-İslam es-Siyasi, ve’d-Devli ve’s-Sekafi ve’l-İctimai**, Mektebetu’n-Nahdati’l-Mısıryye, Kahire, 1985, I, 237.

¹⁵ Hasan, **a.g.e.**, I, 258-9, 469.

¹⁶ Mahmud Zakir, **et-Tarihu’l-İslami -8- el-Ahdu’l-Osmani**, el-Mektebetu’l-İslami, Beyrut, 1986/1406, 365.

¹⁷ Zakir, **a.g.e.**, 366.

¹⁸ Taberi, **Tarih**, IX, 147; Hasan, **a.g.e.**, II, 28.

¹⁹ Hasan, **a.g.e.**, II, 51.

²⁰ Hasan, **a.g.e.**, II, 109.

yeni dönem kıyaslandığında farkın büyüklüğü görülecektir. 1071’de Malazgirt Savaşı Türk-Ermeni münasebetlere taraflar muhataplarını yakından tanıma imkânı bulmuş, şefkatli muamele, iyiliği hâkim kılma, refah ve mutluluğu hâkim kılma çabası verilmiş, hak ve hukuk gözetilmiştir. Ermeniler dinlerine bağlı kalma hakkına sahip olmuş ve dinî görevlerini yapmak isteyenler bu imkânları bulmuşlardır. İnanç sahiplerinin seçtikleri tercihlerine engel olunmamış, her kesim kendi sahip olduğu geleneklerini ve törelerini korumuştur. Sosyal hayatta her kesim kendi değerlerini korumuştur. Bizans döneminde Ermenilere güven yoktu. Taraflar arasında hasımlık vardı. Yeni dönemde güzel münasebetler kurulmuş, birbirlerine destek verme, sahip çıkma ve koruma sağlanmıştır. Türklerin savaştığı kesim Ermeniler değil, Bizans’tı. Bu nedenle savaşlarda muhatapları Bizans’tı. Ermeniler Bizans sonrası Selçuklu ve Osmanlıya itaat etmiş, kendilerine hakları verilmiş ve varlıklarını korumaları gerçekleştirilmiştir. Din konusunda hiçbir baskı görmediklerinden tercihlerini eski konumlarını devam ettirmekten yana kullanmışlardır. Müslümanların yönetiminde onların dinî yapısı varlığını korumuştur. Kardeşlik duyguları ve dostluk bağları sürdürülmüştür.

Osmanlıyla irtibatlar henüz erken dönemden itibaren hakların verilmesi şeklinde gelişmeler olmuştur. Osman Gazi (1324) Bursa’yı merkez edinince Ermeni ruhani reislerle irtibatlar kurmuştur. En belirgin gelişme Fatih Sultan Mehmet (1453) zamanında olmuştur. O halkının her kesimine değer vermiştir. Rum ve Ermeni Patrikliği (1461)e verdiği izinle kurmuş, Patrik aracılığı ile Ermenilerin dinî ihtiyaçlarını karşılamış, ruhani işlerinin düzenli yürütmesine imkân vermiştir. Osmanlıya katılan yerlerdeki Ermeniler İstanbul’daki Patriğe dinî işlerinde bağlı kalmış, bu durum ekonomik, sosyal, kültürel ve dinsel özgürlük anlamı içeren bir yapı oluşturmuştur. Çünkü bu kesim işlerini kilise ile yürütmüştür.

Son asırda art niyetlilerin tuzakları, hile ve tezgâhları nedeniyle ilişkiler bozulmuştur. Fitne çıkarıcılar olumsuzluklara neden olmuş ve bunlar dışardan planlı olarak düzenlenmiştir.²¹ İnsanlar kendilerini hazırlanmış tuzağın içinde bulmuş, organize faaliyetler, planlı olarak yetiştirilmiş kesimler, farklı ikna yöntemleri ile halkı kurdukları tuzaklara düşürerek ikna etmiş, vaatlerde bulunmuş ve cehaletten yararlanmışlardır.²²

²¹ Mehmet Ethemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Dicle Üniv. Yay., Diyarbakır 1987, s. 57.

²² Ethemoğlu, *a.g.e.*, 59.

6-İnanç Farklılığını Koruyarak İlişkilerin Kurulması

Osmanlı-Rus Savaşları sonrasında ayaklanmaların yaşanması Osmanlı tebaası durumundaki gayrimüslimlerin düşünce dünyasını değiştirmiştir. Osmanlıya bağlı kalarak varlıklarını sürdürme değil, kendi dindaşlarının düşüncelerini uygulamaya koyma yoluna gitmişlerdir. İlişkilerin bozulması Batı'nın etkisiyle Müslüman Hristiyan ilişkilerinin bozulması düzeyine gelmiştir. Bundan sonra organize olarak Batı hesabına çalışanların yaptığı kötülüklerin sebep olduğu sorunlar sınırsızdır. Günümüzde diğerlerinin yaşadıkları gündemde tutulurken, Müslümanları ve İslam âleminin başına gelen acıları göz ardı edilmektedir. Müslümanların kayıpları, gördükleri zararlar gündem dışı tutulmaktadır. Müslümanlarla gayrimüslimlerin irtibatları kopmuş, istenmeyen gelişmeler yaşanmış ve bundan büyük oranda Batı istifade etmiştir.

İsyancıları Osmanlı'nın çöküşüne ortam hazırladığı bilinmektedir. Geçmişte Rumlarla Ermeniler bitmeyen ihtilaf ve hasımlıklarla yaşarken, onları huzur ortamında koruyan hamilerine artık zarar verme seviyesine gelmişlerdir. Ermeniler Rumların baskısından Müslümanların desteği ile kurtulmuşlardı. Fatih Sultan Mehmet Ermenilerin patrikhane kurmalarını sağlamış, kendi mabetlerinde dinî görevlerini yerine getirmelerini sağlamış, dil ve kültürel değerlerini korumaları mümkün kılmıştı. Askerlik yapmamış, her biri mesleklerinde kendilerini yetiştirmiş ve maddi durumlarını iyileştirmişlerdir. Zenginleşmiş, maddi imkânlar bulmuş, bu fırsatı onlara Müslüman yöneticiler vermiştir. Yönetimde üst düzeylere gelmişler ve devlet onlara güvenmiştir. Sadık vatandaşlar olarak bilinmişler, Hristiyan olmaları buna engel olmamıştı. Son dönemde ise onlar kullanılarak özellikle de Ermenilere Ruslar, Rumlara da Batılılar etki ederek kötü emellerine kullanışlardır.²³

Asırlar boyunca gayrimüslimlere kötü muamele edildiğini savunmazken, devletin zayıfladığı dönemde ayrıcalık yapıldığı, zulmedildiği, haksızlık gördükleri iddiaları ortaya atılmış ve Müslümanlar iftiraya uğramış, töhmet altında tutulmuş ve düzmece yazılar çıkarılmıştır.²⁴ Osmanlı'da Müslüman olmayan tebaanın olumsuz yönü görülmezken, tuzak kuranlar ve kötü niyetliler

²³ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İst., Üniv., Yay., İst., 1984, s. 145.

²⁴ Müslümanların dinsel prensipler için bk.: Ebu Zeyd Şelebi, *Tarihu'l-Hadarati'l-İslamiye ve'l-Fikri'l-İslami*, Mektebetu'l-Vehbe yay., Kahire, 1964/1383, s. 122, 185, 351, 89, 304.

gerçeği yansıtmayan tarafgir tavırlarını sürdürmüşlerdir.²⁵ “Onların garip konumu ise Türklerle tam bir karışma/indimaç sağlamayıp Türkleşmemiş, İslam’a da girip Müslüman da olmamışlardır. Din ve uyruklarına bağlı kalmışlardır.”²⁶ Ermeniler hakkında baskı gördükleri fikirler ileri atılmışsa da, Müslümanlığı kabul edenlerin varlığı ve yaşadığı ortamında uyum içinde olanların yoğunluğu görülmektedir. İstenmeyen faaliyetler daha sonraki dönemlere aittir.²⁷ Osmanlı tebaası içinde millet-i sadıka/sadakat gösteren millet olarak bilinmeleri son asra kadar devam etmiştir.

III-Huzur Ortamını Bozma Çabalarından Kesitler

1- Doğu Anadolu’da Müslüman-Hristiyan (Ermeni) İlişkilerinde Olumsuzluklar

1914’de dış düşmana öncülük ederek işgale destek verdiler. Müslüman halkın öldürülmesi, maddi zarar verilmesi, inanç kullanılarak ve din alet edilerek gerçekleştirilmiştir.²⁸ Müslümanlar gayrimüslimlerle eski ilişkilerini devam ettirmek isteseler de iyi geçinme dönemi, fitne çıkarıcıların girişimiyle sonlandırılmıştır. Hristiyanlar içinde Müslümanlarla uzun birliktelik yapanlar, adetleri itibarıyla Müslümanlarla benzeşen özelliklere sahip olanlar Ermenilerdi. Buna rağmen bu birlikteliği bitirmeyi, fitne ortamını oluşturanlar başarmışlardır. İnanç farklılığı ve ayrı dine mensup olma sorun olmazken, dış güçler bunu sorun yapmayı sağlamıştır. Farklılıklar tabii görülürken her vesile ile insanlar biri diğerinin aleyhine çevrilmiştir.

2-Rusların Ermenilere Destek Vermesinde Dinin Rolü

Şark Meselesi’nin ortaya atılışı ile birlikte farklı din mensuplarının ilişkileri bozulmuştur. Rusya’daki ihtilale kadar devam eden bir Osmanlı’daki dindeşlerini sahiplenme fikri vardır. Osmanlı’nın iç sorunları artık iç mesele olmaktan çıkmış, dıştan içe müdahale devam etmiştir.²⁹ Hristiyanlara buldukları ortamda kendi dinlerini hâkim kılma ve orayı kendi dinlerinin mensuplarının hâkim olduğu bir ortam haline getirme düşüncesi ve desteği dışardan

²⁵ “Osmanlı toplumunda çok büyük servet biriktirmede üstün güce sahiplerdi. Başka yerlerdekilerin Anadolu’dakilerle irtibatları kesilmemiştir. Doğrusu sürekli Osmanlı devletinden ayrılma düşüncesinde olanlara destek vermişlerdir.” (Muhammed Kemaleddin ed-Desuki, **ed-Devletü’l-Osmaniye ve’l-Meseletü’ş-Şarkıye**, Daru’s-sekafe, Kahire, 1976, s. 297).

²⁶ Ed-Desuki, **a.g.e.**, 298.

²⁷ Müreffah oluşları ile ilgili olarak bk. Süslü, **a.g.e.**, 80.

²⁸ Mayevski (Rusların eski Van ve Erzurum Başkonsolosu), **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, (Çev. Azmi Süslü), Ank. Üniv. Bas., 1986, 20, 54.

²⁹ Ed-Desuki, **a.g.e.**, 294-5.

gelmiştir.³⁰ Hristiyanların hedeflerini gerçekleştirmede din faktörü ana mesele olarak gündemde tutulmuş ve insanların dinî duyguları kullanılarak yönlendirme yapılmıştır.³¹ Dıştan yönlendirme ile faaliyet yürütenleri dinde doğru bulunmayan işlerin içinde yer aldıkları görülmektedir.³² Ermeniler Rusların Asya'da ilerleme ve sıcak denizlere inme düşüncesini tahakkuk ettirmede alet ve araç olarak kullanmıştır. Bunlar birbiriyle iç içe ve bağlantılı yürütülmüştür.³³ Rusların Slav birliğini sağlama fikri Osmanlı'daki Hristiyanlara yardım etme ve onlara sahip çıkma anlayışıyla birliktedir.³⁴ Ruslar ihtilalin ardından 1917'de Batı üzerinde yoğunlaşmış olsa da doğudan vazgeçmiş değildir.³⁵

Ortodoksların dıştan gelen baskılarla koruma görmesi bu mezhep mensuplarını himaye adı altında iç işlerine müdahaleyi içeriyordu. Sürekli gündemde kalan bir proje olmuştur. Batı Katolikleri Rusya Ortodoksları koruma görünümü müdahaleyi sürdürmüştür. Din birliği ve mezhep faktörü kendileri açısından himaye konusu olurken, Müslümanları parçalamayı hedeflemişlerdir. Din vasıta olarak kullanılmış ve siyaset öncelik kazanmıştır. Bu mezhep aracılığıyla dış erkenler nüfuzunu hâkim hale getirme çabası vermiştir "Maksadını istediği gibi revaçta tutması için onları alet yerinde tutmuş, geçmişte sürekli Ortodokslar lehine imtiyazlar almıştır."³⁶ Rusların hedefleri güneye inmek, İstanbul'u almak ve Hristiyanların merkezi konumuna getirmek, böylece Ortodoksluğu yaymaktır. Bu yolda Osmanlı'nın parçalanması gerekiyordu.³⁷ Bu yolda kendilerine destek olacakları bulmuş ve onları kullanmışlardır.

3- Kutsal Mekânların Hristiyanların Eline Geçmesi Planı

Kutsal değerlerin korunması ve onlara zarar verilmemesi gerekmektedir. Müslümanlar bu hususta diğer din mensuplarının değerlerini korumaya özen göstermişlerdir. Bu düşünce şahsiyetleri, mekânları ve her türlü kutsalı içine alır. Onlar özellikle dinî değerleri korumuşlardır. Rusya mukaddes mekânlara

³⁰ Abdulaziz Muhammed eş-Şenavi, *Avrupa fi Matlai Usuri'l-Hadise*, Mektebetü'l-Encüli, Kahire, 1977, I, 110-3.

³¹ eş-Şenavi, *a.g.e.*, 114, 119, 217-8, 280, 585.

³² Örnekler için bk. eş-Şenavi, *a.g.e.*, 52 vd.

³³ Muhammed Ali Ebu Derre, *Avrupa fi'l-Karni't-Tasi'aşara ve'l-İşrin (1789-1950)*, Müessesetu Sicilli'l-Arap, Kahire, 1978, Grant ve Temprerly'nin "*Evrope in the nineteenth and twentieth centuries*" adlı eserinin Arapça çevirisi, II, 11.

³⁴ Ebu Dere, *a.g.e.*, II, 12,20, 30-1.

³⁵ Ebu Dere, *a.g.e.*, 306-7.

³⁶ Ferid Bey, *a.g.e.*, s. 491.

³⁷ Ali Hassun, *el-Osmaniyyun ve'r-Rus*, el-Mektebu'l-İslami, Beyrut, 1982/1402, s. 45.

ulaşma ve Ortodoksları nüfuzunda tutma çabasını devam ettirmiştir.³⁸ Dış müdahale girişimleri her fırsatta sürdürülmüştür.³⁹ “Hristiyanların Osmanlıların iç işlerine müdahale etmek için Kutsal Yerler Meselesini gündemde tutmuş ve bu yerlerde Batı hâkimiyetini kurma girişimlerini sürdürmüştür.”⁴⁰

4-Dış Görünümü İyilik Olan Kötülükler

Ruslar yayılma siyasetinde Hristiyan potansiyelden istifade etmiştir.⁴¹ Müslüman kesimde dahi Osmanlıdan ayrılma ve Hristiyanlarla birlikte hareket etme faaliyetleri olmuştur.⁴² Rusların Osmanlıya Ermeniler konusunda baskı yaptığı bilinmektedir.⁴³

Şark Meselesi Osmanlıların zayıflaması, Hristiyan ulusal hareketlerinin yoğunlaşması, dıştan müdahalelerin olması, aynı zamana rastlamaktadır. Osmanlıların Ermeni meselesinde konumu dıştan yapılan müdahalelerle belirlenmiştir. “Osmanlı Devleti Ermeni reayanın hepsine halk olarak hukukuna riayeti ve müsamahalı davranışıyla biliniyordu. Dininde hür Osmanlı raiyesi olarak hiç bir zaman onların işlerine müdahale etmiyordu.” “Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi konusu Osmanlılar üzerinde sürekli baskı unsuru olmuştur.”⁴⁴ “Ermeniler iddia ettikleri mağduriyet konusunda mübalağa etmişlerdir.” “Devletin düşmanlarıyla antlaşmalar yapan, Müslümanlara karşı düşmanlıkta bulunan, Hristiyanlık şiarı taşıyan müstakil devlet kurmayı kararlaştıran isyancı ve Osmanlı Devleti’ne vurmak için dıştan destek alan kesime devlet nasıl çözüm bulabilecekti ki! Osmanlı Devleti’nin buna seyirci kalması makul mudur?”⁴⁵ sorusunu müellif haklı olarak sormaktadır.

³⁸ Ferid Bey, **a.g.e.**, 493.

³⁹ Geniş bilgi için bk. Ferid Bey, **a.g.e.**, 80, 141, 183, 202, 246, 263, 277, 299-300, 308-9, 310, 317, 321, 325, 329, 341-2, 359-60, 370, 375, 387-9, 392, 400-1, 411, 423, 426.

⁴⁰ Ali Hassun, **a.g.e.**, 107.

⁴¹ Zakir, **a.g.e.**, 369.

⁴² Yemen gibi başka yerlerin ayrılış faaliyetleri için bk. Faruk Osman Abaza, **el-Hükmü'l-Osmani fi'l-Yemen**, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire, 1986, s. 183. Valilerin eleştirisi, s. 427-523. Konunun edebi tasviri için bk. Abdu'r-reşit Abdulaziz Salim, **Devletü'l-Hilafe ve şî'ru'l-vataniyyun**, vekalatu'l-matbuat, Kuveyt, 1982/1403, destek veren şiirler için bk. (s. 161), eleştirel yaklaşım (s. 185.)

⁴³ Bk. Abdulaziz Muhammed eş-Şennavi, **ed-Devletü'l-Osmaniye Devletün İslamiyyetün müftera aleyh**, Mektebetü'l-Enculi el-Mısriyye, Kahire, 1980, II, 1071. Osmanlıların bölgede Azerbaycan çevresindeki faaliyetleri ve düşmana karşı konumları için bk. Ahmet el-Karamani, **Tarihi Salatini al-i Osman**, Daru'l-besair, Dımışk, 1985/1405, s. 9.

⁴⁴ Muhammed Kurban Niyaz Molla, **es-Sultan Abdulhamit es-Sani ve Eseruhu fi Neşri'd-Daveti'l-İslamiye**, Mektebetü'l-Menar, Beyrut, 1988/1408, vs. 69-70; Baha Fethi, **Avrupa fi'l-karni's-sani aşara ve'l-işrin (1789-1950)**, Müessesetu Sicilli'l-Arap, Kahire, 1967, I, 327.

⁴⁵ Niyaz Molla, **a.g.e.**, s.71.

5-Arayışlar ve Osmanlı Son Dönemi

Geri kalmışlık durumundan kurtuluş bir beklentidir. Ayrılıkçı düşüncelerin yayıldığı ortamda sağlıklı bir yapılanmanın varlığı düşünülemez. Meşrutiyetin ilanı da çare üretmemiştir. Sabahattinciler, şahsi girişimciler, ademi merkezietçi gibi İngiliz'den öğrendiğini alanlar vardı. Fransız örneği vatandaşlığa dayalı fikrî alanlar hayli fazlaydı. İngilizlere karşı olanlar bir başka arayıştıdır. İngiltere ada ve homojendir. Tabii olarak korunmuştur. Bunlara göre merkezietçilik gerekir. Ademi merkezietçilik parçalar, derin gözle bakanlar ayrılığı görür. Sabahattin ayrı bir yapıyı savunmaktadır. Ahrar'da parti ismin çekirdeğidir. Merkezietçileri kurar 1908'de ele geçirir. İçinde Ermeni komiteciler vardır. Ermeniler Sabahattin dâhil iş birliği yapar. Jön Türkler idare değişikliğini isterler. Rus harbinde meclisin tutumu nedeniyle lağvedilir. Ermeniler yalnız kalınca başarılı olamayacağını anlayınca Sabahattin'le birlik yapar.

Ortak hedef Abdülhamid'i tahttan indirmedi. Devleti federatif yapmadır. Ermeni'ye kendi kaderini tayin noktasına getirir. Baskıyla meşrutiyet yeniden ilan edilir. Osmanlılık yeterli olmaz. Ermeniler ittihatçılara destek verir. Ticaret ve ekonomi Batılılarıdır. İçte de azınlık denetimindedir. 1908'de zengin grup azınlıktır. İttihadın finansmanı Ermeni'dir. Hayati kurumlarda Ermeni vardır. İstatistik Ermeni basındadır. Modernleşmeye destek olurlar. Uzlaşmaz ve iflah olmazlar. Silahlı olanlar galip gelir. 1908-18 arası mecliste çok sayıda Ermeni üye ve bakan vardır. Taşnakçı ve Hışnakçıdır. İttihat listesinde meclise girerler. Baskın düzenleme meşhurdur. Osmanlı bankasını basarlar. Doğuda Müslüman katliamı yaparlar. İdarede vatandaşlığa dayalı Osmanlılık çözüm olmamıştır.

Parayı veren etkili olur. Para ise gayrimüslimlerin elindedir. Batı içteki zenginlerle irtibat kurar. Onlarda gayrimüslimlerdir. İthalat ve ihracatı onlar yapar. Batı'yla onlar muhatap olur. Sonuçta yapılacaklara birlikte karar verirler. Rumlar devletlerini daha önceden kurdukları için onların sorunları bulunmamaktadır. Hedeflerine ulaşmış ve Yunanistan kurulmuştur Girit'in Yunanistan'a katılması karşısında da bir şey yapılamaz. Ermeniler ise henüz devlet kuramamış, devletin dağılması sürecinde pay alma peşine düşmüş, bu uğurda tüm dış güçlerle iş birliği yapmış ve terörizme başvurmuştur. Bu yolla çok sayıda Müslümanı öldürmek suretiyle hedefine ulaşacak, doğu vilayetlerinden ayırabildiğini ayıracak ve hedefine ulaşacaktır. Hiç bir coğrafyada çoğunlukta değildir. Bizans döneminden beri dağıntıktır. Bu nedenle Müslümanları öldürerek kendilerini çoğunluk durumuna getireceklerdir. Bunu da Batı ve Ruslarla birlikte yapar. Para ve silah sorunu bulunmamaktadır. Tüm bu gelişmeler

karşısında Müslümanlar gafil, basiretsiz ve olup bitenlerden habersizdir. Yönetim ise onların desteklerini ve parasal yardım da bulunduğu ittihatçıların elindedir.

Kendi katlettiğini göz önünde bulundurmadan kendilerinin acılarını günde tutmak sürekli başvurdıkları yöntemdir. Kışkırtıcıları tutuklama günü 24 Nisan yer değiştirme kendi topraklarında aynı Osmanlı toprağına Van Vilayetine komşu Musul'a gönderilir. Nerede rahat durmuyorsa, mal, mülk, can güvence altına alınmıyor ve tekrar geri dönmek üzere yanlış yapanlar bir başka yere gönderiliyordu. Gerekli tedbirler alınarak gönderilmiştir. Huzursuzluğun önlenmesi ve güven sağlanması hedeflenmiştir. Altmışın üzerinde Müslüman idareci insan idam edilmiştir. Bunlar içinde üst düzey devlet yetkilileri vardı. Tehcirde üç yüz Ermeni öldüyse altı yüz gösterilmiştir. Onlardan çok çok daha fazlası Türklerden öldürülmüştür. Bunu dile getirmemişlerdir. Halktan olmayan çetelerin halkın arasında ve halktan görünerek faaliyetler yürütmesi Müslümanlara hazırlanmış tuzaklardandır.⁴⁶

Tehcir ile densizlikler önlenmiştir. Ölüme sevinme olmaz. Taziye dileğinde bulunmak doğaldır. Hukuki şartların düzelmesi beklenmektedir. Safiyet, durulma ve birbirini anlama sağlanacaktır. Kökü dışarıda olan Ermeni dışarıdan gelenin içi kışkırtması yaşanmıştır. Dışarıdakilerin de birileri tarafından kullanılması tekrarlanan durumdur. Koruma duyguları gündemde tutulmuştur. Himaye eden, bin yıl bir arada yaşamayı gerçekleştirendir. O da Osmanlıdır. Millet olma böyledir. Kenetlenme olmuştur. Zayıflamayla birlikte ayakta kalma sağlanmıştır. Osmanlının bıraktığı yerde huzur yok olmuştur. Kendi ayağına ateş etme yaşanmıştır. Batı gözünde sömürülecek yeni alanlar vardır. Batı'ya ders olması gereken hususlar yaşanmıştır. Vatanın önemi vatanlılar tarafından çok iyi bilinir. Kırk diplomatın katlini yapmışlardır. Biz yaygara kopartmadık. Doğru durana kimse bir şey yapamaz.

Bizdeki unsurlara tesir etmiştir. Dıştan gelen Katolikler bizdeki Ermenilere siz kafir olmuştunuz derler. Ermeniler nizamnamelere bağlıdırlar. Zamanla ilişkiler siyasallaştırılır. İlişkilerde uluslararası güçler devreye girer. Din adamı politik olmaya başlar. Mesele uluslararası mahiyet kazanır. Yaşadığı bölge sorunlu olduğu için ıslah talebi ve dış müdahale başlar. Onlar her yerde yaşıyorlardı. Çoğunluğu teşkil ettikleri yer yoktu. Bir Ermeni varlığının yoğunlundan bahsedilir. Anadolu'da beklenen bölünme beklentisi Rusya'nın kontrolünde olacaktır. Ermenilerin kaderini İngilizlerin elinde görülür. Uluslararası mahiyet kazanır. İdari ıslahat istenir. Valisi Ermeni, askerî Ermeni,

⁴⁶ Heyet, **OBE**, II, 83-4.

vergesi Ermeniler için toplanır. Sadece Rusya değil, İngilizler baş aktördür. Kilise kayıtlarına göre planlı hareket ederler. Artık eski huzur ortamından eser bırakmamıştır. Her bir gelişmede Ermenilerin, Müslüman halkı rahatsız ettiği ve huzursuzluk çıkardıkları açık olarak tespit edilmektedir.⁴⁷

6- Amaç ve Tutku Uğruna Yaşananlar

Siyasi algılar yaygınlık kazanır. Milliyetçilik akımı yanında doğuyu bölme emperyalistlerin hedefidir. Avrupa'da bloklaşma olur. Anadolu'yu aralarında paylaşırlar. İngiliz misyoner Ermenilere olay çıkartır. Büyük güçlerin dış politikası paralelliği görülür. İstanbul ağırlıklı Ermeni hareketleri yaygındır. Bab-ı Âli olaylarını çıkarırlar. Deniz ve kara gücüyle Ruslar çıkarma yapmayı planlarlar. Önce okul, yetimhane, vb. açanlar birdenbire terör faaliyeti başlatırlar. Uluslararası teşvik vardır. Adı belli ve belirsiz çeteler vardır.

Gördükleri iyilikleri Osmanlı ve İslam'a borçludurlar. Hristiyanlarda bu değerleri koruma, varlığını muhafaza ve hakların himayesi yoktur ve olan da göstermelidir. Çünkü hedefi sömürmeye göre düzenlemiştir. Osmanlıya bağlı kalma düşüncesi haklı çıksa da bu düşünce uluslararası gücün işine gelmemektedir. Ermeni ilişkilerde sorunlar olacaktır. Sorunlar kendi içinde çözülür. 19. yy. milliyetçilik akımıdır. Bir anda eylemler hızlanır. Bütün Ermeniler hareketin içinde değildir. İtiraz edenler, pasif konuma düşürülürler. Bertaraf edilirler. Sağduyulular mahvedilir. Farklı Hristiyan tiplerini Ruslar kabul ederler. Rusçanın dışında eğitim ve ibadeti kabul etmezler. Ruslaştırma yolunu seçerler. Ruslar Ermenileri karşılarına almak istemezler.

24.04.1915'te Ermeniler isyan çıkaracaklardır. Bu gizli komiteler zarar vermesin diye Ankara, Çorum ve Çankırı gibi Ermenilerin az olduğu yerlere dağıtırlar. Soykırım; öldürme ve yok etmedir. Terör çıkaracakları, suikast teşebbüsünde olan yabancılarla iş birliği yapanlar, farklı yerlere dağıtırlar 22, 23 Nisan Van isyanı ve bağımsız devlet kurma faaliyetlerini başlatırlar. Ruslar Erciş üzerinden Van'a girerler. Osmanlı zor durumdadır. 90 bin Rus askerî ve çok sayıda Ermeni asker ve militanlar vardır. 150 bin asker bulunmaktadır.

Ruslar Kafkas Müslümanlarını ordunun önüne katıp sürerler. Bizde ise Ermenileri cepheden savaşız olanları çıkarır. Cephenin gerisine gönderilir. Alandan uzaklaştırılır. Savaş sonrasına kadar bu da bir ay sürer. Hitler gibi topluma kampımız yoktur. Olayların soykırım diye adlandırmanın hukuki zeminini yoktur. Suriye Osmanlı toprağıdır. Oraya gönderilmişlerdir. Bizdeki tehcir iskândır. Bir vilayetten diğerine yerleştirmedir. Onlar sürgün ve soykırım

⁴⁷ Heyet, **OBE**, II, 88.

derler. Sonra da geri gelirler. Mallar kayıt altına alınır. Ermeni'ye kötü davrandı diye idam edilen subay ve kaymakam vardır. Fakat biz hep yanlış anlaşıldık. Acı hatıralar bizde olduğu gibi dikkate alınmamıştır. Devlet garantisindeki tehcir çarpıtılmıştır.

Parçalanma projesi on dokuzuncu asır boyunca devam etmektedir. Vaat edilenlere konmak ve yolda büyük suçlar işlemek insan onuruyla bağdaşmayan anlayıştır. Daha önce suç işlemeyen insan, kışkırtmalara kapılmakta, oyuna gelmekte ve cazip tekliflerden etkilenmektedir. Dinin haram kıldığı Hz. İsa'nın asla razı gelmediği kesinlikle kabul etmediği, dinin özü ve inanan insanın inancıyla örtüşmeyen vurma, kırma ve kan dökmeler yaşanmıştır. Sevginin sembolü, muhabbetin abidesi, güzelliklerinkiler en iyilik rehberi sevgi abidesi Hz. İsa'nın razı olmayacağı işler yapılmış ve din de kötü işlere alet edilmiştir. Artık asla meşru olmayan işler sürdürülmüştür. Akliselimin kaybolduğu, sağlıklı düşünmenin ortadan kalktığı zeminlerde artık insan akıl almaz işler yapabilmekte ve kişi yanlış yönlendirmelerden etkilenmektedir. Sıradan insan aklını kullanamaz hale gelmekte, başkalarının oyuncuğu haline gelebilmektedir.

Kötü işler iyi gösterilmekte, insan Allah korkusunu unutmakta ve şer güçlerin yönlendirmesiyle iş yapar hale gelmektedir. Geçen olumsuzluklardan ders çıkarmak ve geleceğe ümitle bakmak mümkündür. Başlayan bir olumsuzluğun sürdürülmesinin anlam ve gereği bulunmamaktadır. Selim akıl ve sağduyu yönlendirici olmalıdır. Artık Müslümanlarla ilişkilerde istenmeyen gelişmeler yaşanmış, Müslümanlara güçlü kesimler tarafından her türlü acı, felaket, gözyaşı, kan ve acı reva görülmüştür.

Gayrimüslimler girişimleri sonunda yalan, iftira ve dedikodularla Batı'yı ikna etmişlerdir. Asılsız söylentiler üretilmiştir. Bunlar gerçeği yansıtmayan, kendi uydurdukları propagandalardır. Katliam yapıldığı propagandası yürütülmüştür. Peşinden Müslümanlara karşı savaş yapacaklardır. Savaş buna dayanarak yapılamaz. Kararlar yalana dayanarak alınamaz. Müslümanlara reva görülenlerin hiçbir hukuki dayanağı yoktur. Batılı güçler Hristiyan kardeşlerine destek vermeyi hedeflemiştir. Hukuki suç olan dini, ırkı, siyasi sebeplerle bir grubu imha etme ancak Batılıların uygulamalarında vardır. Hristiyan din kardeşine destek için Müslümanları imha etme yoluna gitmişlerdir. Rusların Kafkas Müslümanlarını toplu halde sürgün etmesi ve bunların büyük bir kısmının zayi olması dikkate alınmamaktadır. İftira kampanyası dikkatleri masumlar üzerine çekmek, Batı'nın genel yaygın anlayışıdır.

7- Tehcirden Bir Kesit

Niçin o konuma geldiği insanların göç ettirildiği sorgulanmalıdır. Misyoner okulları, patrikhane, örgütler, Batılılardan özellikle Fransız, İngiliz oyunları Ruslarla birlikte olmuştur. Hasımlarının reva gördüğü Müslüman öldürme tartışılmıyor. Peki, bu kesimler tehciye o zaman niçin seyirciydi? Kendilerini niçin eleştirmiyor, kendi hatalarını görmüyorlar? Öz eleştiri yapmayı ve tek taraflı olarak Osmanlıyı suçlamak ne derece haklılık içermektedir? Geçmişin rahibi, bakkalı, kasabı, manavı, sanatkârı, o hallerini sürdürmüş mü yoksa Batının kışkırtmasıyla katliama mı girişmiştir? Olayları tek taraflı, tek yönlü görmek insafla bağdaşır mı? Müslümanlar Hristiyanların canına kastedecek olsaydı uzun tarih boyunca bunu yaparlardı. Onlar böyle bir şeyi hiçbir zaman yapamazlardı, çünkü din buna müsaade etmezdi. Müslümanlar dine bağlıydı. Allah'ın emaneti olarak gördükleri zimmileri koruma yükümlülükleri vardı. Fakat Batı kendi dindaşını koruma sürecine girmiştir. Bu arada asıl zayi olan, mağdur ve mazlum konumdaki Müslümanlar, Anadolu'nun sessiz sakin halkıydı. Sürekli sineye çekmiş, acılara katlanmış ve suskunlukla karşılamıştır. İnsana bakış açısında senin çocuğun benim çocuğum değil, hepsi Allah'ın kullarıdır. Herkese beşer kardeşi gözüyle bakılır. Hukuk yok sayılmıştır. Osmanlının yok edilmesine karar vermişler ve bunu başarmışlardır.

IV- ANADOLU'DA MÜSLÜMAN HIRİSTİYAN İLİŞKİLERİ

1- Birlikte Yaşama

İki ayrı din mensubunun bir arada aynı coğrafyada yaşadığı bir ortam söz konusudur. Bu durum ayrı yapılanmalara rağmen yaşanmıştır. Ortak kültürün oluştuğu ve birlikte asırlarca aynı mekânda değerleri paylaşma imkânının doğduğu bir realitedir. Bu arada her iki din mensubunun ortak değerleri vardır. İnanç değerleri ve ilkeleri açısından ortak yönleri bulunmaktadır. Bunun yanında Müslümanların karşı karşıya kaldığı olumsuz tutumlar ve felakete uğramaları planlı ve programlıdır.⁴⁸

Bu iki ayrı din mensubu olan kesim, asırlarca huzur ortamında yaşamışlar ve değerleri paylaşarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Müslümanların muhatabı olan kesimler, Bizans döneminde çektikleri sıkıntılardan sonra Müslümanların arasında ve idaresinde güven içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. O dönemde Ermeniler en güvenli dönemlerini yaşamışlardır. Birlikte kararlılıkla huzur ortamını sürdürmüşlerdir. Dıştan gelen müdahalelere kadar, bu farklı din mensupları uzun geçmişte birlikteliği geliştirmiş ve bunu sürdürmüştür.

⁴⁸ Heyet, **OBE**, II, 51.

Burada iyi niyet, samimiyet, doğru algı, sağduyu ve güzel insani ilişkilerin sürdürülmesi kararlılığı güzel gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Art niyetlilerin devreye girmesi birleştirici unsurları gözden uzak tutmuş ve ayrılıkları öne çıkarmıştır. İhtilafların gündemde tutulması kötü sonu hazırlamıştır.

Hiç bir olumsuzluk ve istenmeyen durum, İslam'dan kaynaklanmamıştır. İslam Ermenileri kendi dinleri çerçevesinde kitap ehli/kitaplılar olarak kabul etmiş ve bir kitaba inanan o kitabın gereklerini yerine getiren bir kesim olarak görmüştür. İslam'ın asıl mesajı insanların Hz. Adem'le Hava'nın çocukları olarak beşer oluşta kardeş olmalarıdır. O insanları böyle görmüştür. İslam'ı kabul edenler din kardeşi çerçevesinde görülmüştür. Kitap ehlinden Müslümanların idaresinde yaşamak isteyen Ermeniler ve diğer kitap ehli kesimler, kendi dinlerine bağlı kalarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Kimsenin dinî yaşantısına müdahale edilmemiş, dinin gereği olan ayinler ve yaşantı tarzları devam etmiştir.

Kendi dinî liderlerine ve mabetlerine bağlı kalarak dinî varlıklarını sürdürme yanında, kültürel hayat, şahsi yaşantı ve tercihlerine müdahale edilmemiştir. Dil, etnik yapı, kültürel farklılıklarını korumuşlar ve kendilerine hiç bir baskı yapılmamış, Müslümanların istifade ettikleri haklardan en ileri düzeyde istifade etmişlerdir. Arada akrabalıklar kurulmuş ve evlilikler yaşanmıştır. Komşuluklar en ileri düzeyde ve en istenen seviyede devam etmiştir. Güzel hatıralar yaşanmış ve sayısız anılar korunmuştur. Ne var ki sömürgecinin kötü düşünce ve yaklaşımı tarafların arasını ifsat etmeyi başarmış, eski dostları hasım konumuna getirmiştir. Tüm bu yeni gelişmelerde İslam ve Müslümanlardan kaynaklanan bir problem yaşanmamıştır. Bu iki kesim geçen asrın sonunda yaşananları selim akıl, sağduyu ve iyi niyetle değerlendirirse kimin hesabına neler yaptığını görecektir.

İnsanlar Müslümanları yakından tanırlarsa onlardan bir zarar gelmediğini ve kimseye bir kötülüklerinin olmadığını, kimsenin ziyanına çalışmadıklarını görecektir. Geçmişin iyi okunması, nefis muhasebesi yapmak ve meseleleri doğru algılamak isabetli olacaktır.

2- Ermeni Kiliselerinin Önde Gelen Ruhani Merkezleri

Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin Eçmiyazın Katogikosluğuna tabi olmaları mahzurlu olacağından Sis Katogikosluğu'nun ruhani merkez olarak gösterilmesi 14 Mayıs 1915'te Adana vilayeti tahrirat müdüriyeti umumi

58831, hususi 181 ile İçişleri Bakanlığına bildirilmiştir. Belgeler⁴⁹ ruhani merkez Rusya’da olunca pek çok kimse oraya gidiyordu. Ermenilere ait üç baş riyaseti ruhaniye (Baş Dini Merkez) belirlenmiştir. Rusya’daki Eçmiyazin, Sis Katogikosluğu ve Akdamar Katogikosluğu’dur. Van Akdamar’daki boşaltılmış ve Eçmiyazin’e intikal etmiştir. Artık Osmanlıda yaşayan Ermeniler Sis Katogikosluğu’na tabidir. Böylece onların Rusya’ya bağlılığı önlenecek, ruhani bağlılık Osmanlı toprağındaki merkezi olacaktır. Ruhani baş reislik olarak Sis’teki ruhani makama bağlıdır. Bu makamın yetkilisi Osmanlılarca tayin edilmiştir.⁵⁰ Ermeni ve Rumlara ait kilise ve mekteplerin ilgili cemaatlere teslimi gerçekleşmiştir. (24.12.1918).⁵¹ Zeytun ve civarından Sultaniye’ye gönderilen Ermenilerin dinî ayinleri için bir patrik vekiline ve gereken malzemelere ihtiyaçları olup olmadığının araştırılması sonunda bunlar tedarik edilmiştir.⁵² Yapacakları törendeki yağ, kitap ve kıyafet ihtiyacı dahi devletçe karşılanmışsa, buradaki Müslüman anlayışı doğru okunmalıdır. Sevk sırasında bir kısım kimseler Müslüman olduklarını ileri sürmüştür “bunu memleketlerinde kalmak için” yaptıkları anlaşıldığından, Müslüman olmalarına bakılmaksızın belirlenen yerlere sevk edilmeleri kararlaştırılmıştır (1 Temmuz 1915). Bazıları toplu halde veya münferit olarak Müslüman olduklarını belirtmişlerdi. Verilen emre uymayıp yerlerinde kalmayı planlamışlardır. Müslüman olma kişinin kendi tercihidir. Buna müdahale edilmez. Böyle durumlarda Müslüman olmaya itibar edilmemektedir. Onların sevkini sürdürülmesi gerçekleşirken arada itimatsızlığın meydana geldiği görülmektedir. İslam’a girseler dahi İslam adı altında fesat çıkarmaktan geri kalmayacakları düşüncesiyle tehcir sürdürülmüştür.⁵³

Ermeniler için geçerli olan tedbirlerin diğer Hristiyanları şamil edilme-
mesi emri verilmiştir. (12 Temmuz 1915). Müslümanların farklı yerlerde öldürülmeleri üzerine Müslümanların da onlara karşı bir eylemde bulunmaması için tedbir alınmıştır. Hristiyanların hayatını tehdit edecek bir sorun ortaya çıkmaması için önlem alınmıştır. Müslüman olduğunu iddia edenlerin iddiasına itibar edilmeden 1915 tehcirin sürdürülmesi, kararı verilmiştir (13 Temmuz 1915).

Müslüman olarak kimse daha önce olabilirdi. Bunu yapmayıp da tehcir kararı çıkınca Müslüman görünmeleri onların gerçek manada Müslüman olmadıkları düşüncesini beraberinde getirmiştir. Müslüman olmaları menfaat

⁴⁹ Heyet, **Osmanlı Belgelerinde Sevk ve İskan**, Ank., 2007, s. 136.

⁵⁰ Heyet, **a.g.e.**, s. 137.

⁵¹ Heyet, **a.g.e.**, s. 411.

⁵² Heyet, **a.g.e.**, s. 160.

⁵³ Heyet, **a.g.e.**, s. 185.

sağlamaya yönelik bir girişim olarak görülmüştür. Tehcire gidenler istediklerini götürebilecektir.⁵⁴ Müslüman olan Ermeni kızlarının herhangi bir suistimale meydan verilmeden Müslümanlarla evlendiklerinin uygun olduğu belirtilmiştir (18 Ağustos 1915).⁵⁵ Müslüman olmak isteyen Ermenilerde göz önünde bulundurulması gereken şartlar belirlenmiştir. Sürekli ikamet ettikleri yerlerde bırakılan veya sevkiyat sırasında merkezden gelen özel emirle alıkonularak aslı ikametgâhına iade edilen ya da bir mevkide kalan Ermenilerin Müslüman olmalarının kabul edileceği belirtilmiştir (4 Kasım 1915).⁵⁶ Harp bölgelerine yakın olan yerlerde sevk sırasında firar veya ihtida ederek kalan Ermenilerin düşmana casusluk ettikleri belirlendiğinden bunların sevki gerçekleştirilmiştir (17 Aralık 1916). Burada temel sorun Müslüman görünüp casusluk yapıyorlarmış ilgilidir. Eski patrik Zanen efendinin Bağdat'a sevki sırasında yoluğu dahi verilmiştir.⁵⁷

Müslüman ettirilen iki Katolik Ermeni çocuğun serbest bırakılarak Ermeni yetkililere verilmesi kayıt altına alınmıştır (25 Aralık 1919).⁵⁸ Köylere saldıran Ermeni çetelerin Müslüman köylere tecavüzlerinin tespit edildiği ve bunlara engel olunması için tedbir alınması ile ilgili yazı örnekleri vardır (29 Ağustos 1915).⁵⁹ Sevk edilmeleri ile ilgili yazıdan sonra "Ermenilerin sevk edilmemeleri ile ilgili yazı gönderilmiştir. Evleri Yanan Müslümanlara tamir için gerekli paranın ödenmesi yazısı gönderilmiştir. 27 Ekim 1915).⁶⁰

İstanbul'dan ayrılarak İsviçre'ye yerleşen Ermenilerin beraberlerinde götürdükleri külliyetli bol miktarda paraları Osmanlı hükümeti aleyhine sarf ettikleri tespit edilmiştir (16 Şubat 1916).⁶¹ Devletin aleyhine faaliyet yürütenlerin Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın adamlarıyla münasebetler kuranlar belirlenmiştir.⁶² Gayrimüslimlerden bulunduğu belirlenen silahlar ve mühimmat patlayıcı maddeler bulunmuştur.⁶³ Sevk edilenlerden Halep'te bulunan Maraş Katoliklerinin yerine getirilmesi emri verilmiştir. 2 Mayıs 1916⁶⁴ Halep'teki Katolik ve Protestanların dışındaki, yabancı Ermenilerin belirlenen yerlere

⁵⁴ Heyet, **a.g.e.**, s. 210.

⁵⁵ Heyet, **a.g.e.**, s. 221.

⁵⁶ Heyet, **a.g.e.**, s. 314.

⁵⁷ Heyet, **a.g.e.**, s. 381.

⁵⁸ Heyet, **a.g.e.**, s. 460-1.

⁵⁹ Heyet, **a.g.e.**, s. 228.

⁶⁰ Heyet, **a.g.e.**, s. 310.

⁶¹ Heyet, **a.g.e.**, s. 352.

⁶² Heyet, **a.g.e.**, s. 353.

⁶³ Heyet, **a.g.e.**, s. 258.

⁶⁴ Heyet, **a.g.e.**, s. 365.

sevkleri ve çete teşkilatıyla ilişkisi olanlarla bilgilerine müracaat edilecekleri belirtilmiştir (13 Mayıs 1916).⁶⁵

Eski patrik Zanen hakkında Musul'da bulunan Ermeni eski patriği Zanen'in İstanbul'a gitmek istediği takdirde benzerleri gibi kendisine de izin verilmesinin Musul vilayetine bildirildiği belirtilmiştir (26 Ekim 1918).⁶⁶ Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki Ermeni komitesinin Rus işgalindeki Osmanlı vilayetinde yaşayan Ermeni ahaliyi mukavemete teşvik etmek üzere teşebbüslerde bulunduğu belirlenmiştir (27 Mart 1918).⁶⁷ Burada Ermeni komitesi tarafından Ermeni ahaliyi Osmanlıya karşı koymaya teşvik ettikleri ve yönlendirdikleri Adana başpiskoposu Muşeg gazetisinde bunun yürütüldüğü belirlenmiştir. Ermenilerin bulunduğu bölgelerde bu faaliyetin yürütüldüğü tespit edilmiştir.⁶⁸ Papa'nın Ermenilerin himaye edilmesi ile ilgili talebi hakkındaki mektubuna karşılık olarak gönderilen padişah mektubunun içeriğinde şunlar vardır. Kaderleri antlaşmaya bağlı eyaletlerde yaşayan Ermenilerden doğruluktan ayrılmayan ve memleketlerine karşı vazifelerini yerine getirmekten vazgeçmeyenler hakkında Osmanlı Devleti'nin himayesinin devam edeceği ancak Rus ordularının tahliyesinden sonra Ermeni çetelerinin giriştiği kanlı olayları unutmamanın mümkün olmadığı belirtilmiştir.⁶⁹ Müslüman yetim çocuklarının gayrimüslim zannedilerek Hristiyanlara verilmemesi gerektiği belirtilmiştir.⁷⁰ Saldırılarda yaşananlar hatırlatılmıştır.⁷¹ Çok sayıda Müslüman öldürme vakaları vardır.⁷²

3- Değişim Süreci

11. yy'da Osmanlıda köklü değişim olmuştur. Devlet geçmişten intikal eden geleneği sürdürürken, Fransız ihtilali sonrası milliyetçilik duyguları zirve yapmış ve bu akım Osmanlıda yayılma göstermiştir. Aynı dönemde sanayi devrimi sonrası Avrupa güçlenmiştir. Batılılar dindaşlık düşüncesiyle Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimleri himaye etme sürecini hızlandırmıştır. Bu girişim sıradan bir yardım etme değil, onlara bağımsızlık fikrini telkin etmiş ve bu uğurda dinî inanç ve kurumları kullanmıştır. Pek çok kesim Batı'nın destek ve kışkırtmasıyla Osmanlı'ya isyan etmekle kalmamış, bu des-

⁶⁵ Heyet, a.g.e., s. 367.

⁶⁶ Heyet, a.g.e., s. 238.

⁶⁷ Heyet, a.g.e., s. 391.

⁶⁸ Heyet, a.g.e., s. 392.

⁶⁹ Heyet, a.g.e., s. 392.

⁷⁰ Heyet, a.g.e., s. 354.

⁷¹ Heyet, a.g.e., s. 476.

⁷² Heyet, a.g.e., s. 488-9.

teklerle bağımsızlık kazanmış, Balkan devletleri oluşmuştur. Batılılar Balkanlarda yaşanan bu durumu Osmanlı topraklarının doğusunda da özendirmiştir. Onların desteğiyle azınlıkların akıl almaz sorunlar çıkardığı farklı din mensuplarının da buna alet olduğu görülmektedir.

Ermeni milliyetçiliği tek başına bir düşünce düzeyinde kalmamış, misyonerlik faaliyetlerinin hız kazanmasıyla açılan yabancı okullar ve kilise bu yaklaşıma öncülük etmiştir. Dış güçlerin yardımı ve kışkırtması hiçbir zaman eksik olmamıştır. Azınlıkları güçlendirme ve kiliseyi önder konumuna getirme temel yaklaşımları olmuştur. Artık gelişmeler Osmanlıya karşı isyan etme bu yolda her yola başvurma şeklinde gelişmiştir. Ermeni meselesine bilinçli olarak uluslararası bir boyut kazandırılmış, Hristiyanlar Müslümanların aleyhine azınlıklardan batıda Rumlara, doğuda Ermenilere her türlü desteği verme yolunu izlemişlerdir. Osmanlı yönetimi ise Batı'nın sürekli baskısı altında bırakılmıştır. Yetişen milliyetçi kesim artık bu kışkırtmalardan etkilenerek bağımsızlık faaliyeti yürütmüştür. Batılı güçleri her meselede arkalarında destekçi olarak görmüşlerdir.

Büyük hedef Müslümanların devleti olan Osmanlıyı bitirmek, bunun yanında Hristiyanlara her türlü yardımda bulunarak onların Osmanlıdan ayrılarak Batı'nın birer parçası olmasını sağlamıştır. İşin gerçeği Osmanlı yurdunda yaşayan Müslüman olmayan kesimler kendi patriğine bağlı kalarak her türlü hakkına sahip oluyor, tüm değerlerini koruyor ve kimliğini kaybetmiyordu. Osmanlı'nın onlara en büyük iyiliği kendilerini himaye etmesi, asimile etmemesi, gelenek, dil, örf, adet ve din gibi değerlerini korumalarını sağlamıştır. Herhangi bir baskı görmeden ve zorlamaya tabi tutulmadan hayatlarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti siyaset ve anlayış olarak isyan etmeyen, Osmanlıya itaat eden, tüm kesimler, korumuştur. Sadece isyan edenlere karşı onların itaat etmesinin sağlanması için tedbir alınmıştır. Devlete itaat edenler devletin tüm nimetlerinden yararlanmışlardır. Bakanlık paşalık gibi devletin en üst kademelerinde görev almışlardır.⁷³

Kilise teşkilatı halkın dinî ve sosyal her türlü taleplerine cevap vermiş ve hürriyet içinde faaliyetlerini yürütmüştür. Toplumda mahkemeye intikal eden hadise sayısı pek azdır. Osmanlı vatandaşı olanlar bu devletin aleyhinde faaliyet yürütme ve dış güçlerle birlikte hareket etme yolunu seçmişlerdir. Rusya'yla birlikte hareket ederek doğunun Ruslar tarafından işgaline destek

⁷³ Heyet, a.g.e., s. VII.

vermiş ve yardımcı olmuşlardır. Osmanlı ülkesinin batısında ise Rumların batılılarla birlikte hareketi, işbirliği ve Müslümanlara zarar verme devleti yıkma çabası söz konusudur.

Doğuda silahlı isyanlar Osmanlıyı arkadan vurma, Osmanlıya gidecek yardımı engelleme, yol kesme gibi akıl almaz girişimlerde bulunmuşlardır. Burada kilise teşkilatı önemli bir konuma sahiptir. İsyanlara bağlı olarak alınan tedbirler sükûnu sağlamaya yöneliktir. Ruslarla iş birliği yapanlara karşı devletin tedbirli olması zorunluydu. Sevk ve iskân bağlamında onların korunması yanında, halkın himaye edilmesi hedeflenmiştir. Birçok bölge bundan muaf tutulmuştur. Devlet halkın maslahatı gereği bir yerdekileri alıp bir başka vilayetine yerleştirmiştir. O günün şartlarına göre ve kanuna dayandırarak geçici bir süre için tedbir almıştır. Böylece onların savaşın etkisinden ve çatışmalardan korumak istemiştir. Can güvenliği ve her türlü ihtiyacını, barınmasını sağlamıştır. Mallarını korumaya almıştır. Kurallara uymayan devlet görevlilerini cezalandırmıştır. Burada temel yaklaşım isyan edenlerin etnik ve dinî konumuna bakılmaksızın sürgün cezası verilerek ıslah edilmesi girişimidir.

Tehcir yöntemi devletin vatandaşlarını bir mekândan bir başkasına nakletmesi esasına dayanıyordu. Burada yurt dışına gönderme söz konusu değildir. Güvenlikli bölgelere yerleştirme faaliyetidir. Onlar daha sonra eski yerlerine dönüp dönmeme serbest bırakılmışlardır. Onlara her hususta her türlü kolaylık sağlanmış ve yardım edilmiştir. Ruslarla birlikte hareket edip Müslümanlara büyük zararlar vermişlerdir.

4- Siyasallaşma

Din kurumu olan kilise yapılanması dinî faaliyetlerini yürütmüş ve kendi kilisesine bağlı olan halkın ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Zamanla sorunlar Batılıların kışkırtması sonucu konum değişikliğine gidilmiş, kilise teşkilatı bir din kurumu olarak çalışırken, bunun yanında tam bir siyasi kurum konumu almıştır. Halkın dinî ihtiyaçlarına cevap vErmenin ötesinde bağımsızlık faaliyetlerinin din kisvesi altında yürütüldüğü bir kurum konumuna gelmiştir. Kimsenin beklemediği ve tahmin etmediği şekilde kurum siyasallaşmış ve kurumun başındaki kimseler siyasi etkinliklerin içinde aktif rol almışlardır. Azınlıkları cesaretlendiren, destekleyen, imkân sağlayan, akıl ve güç veren Batılılar, milliyetçilik duygularının zirve yapmasını gerçekleştirmişlerdir.

Genelde azınlıklarda psikolojik olarak bir birine bağlılık, yakınlık ve birlikte hareket etme duygusu vardır. Millî duygular telkin edilince doğuda bağımsız bir Ermeni devleti kurma düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Ermeniler

hiçbir yerde çoğunluk değildi. Bunu da Müslümanları yerinden yurdundan ederek, öldürerek katliamla onları yok etme ve Ermenilere ortam açma yoluna gitmişlerdir. Hristiyan güçler bunu çok sinsice, planlı bir şekilde yapmış, insanları mağdur etmiş ve Müslümanları mazlum konuma düşürmüşlerdir.

Bir kısım Ermeniler ihtilalci silahlı terörist örgüt ve parti kurmuş dernekleşme yoluna gitmişlerdir. Bunlar silahlı eylemlerde yoğunlaşmışlardır. Doğal olarak Osmanlı bunların silahlı faaliyetlerini önleme çabasına girmiş, isyan çıkaranların faaliyetini önleme çabası verilmiştir.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlıya zarar verenler sebebiyle, diğer Ermeni vatandaşların bu ortamdan zarar görmesi tehcirle önlenmiştir. Çünkü zarar verilenlerin yakınları duygusal hareket ederek mukabelede bulunabilirlerdi. Buna karşı tedbir alınmıştır. İsyân çıkaranların dahi cezalandırılmasına Batılı güçler engel olmuş ve müdahale etmiştir. En belirgin şekilde dikkat çeken ise dinî temsil eden din kurumunun görevlisi olan kimselerin de istenmeyen olayların içinde yer almalarıdır. Ermenilerin iddiaları delilsiz ve mesnetsiz sözlere dayanmaktadır. İlmî temellerden yoksundur. Bazı art niyetli kimselerin hatırat olarak abartılarla anlattıklarının kayda alınması şeklindedir. Eser olarak ortaya konanlarda duygusallık içindeki kimselerin anlattıklarını dahi olduğundan çok daha fazla büyük göstererek yapılan nakillerdir.

Müslümanların aleyhine söylenenler dayanaktan yoksun değerlendirmelerdir. Muhatabını dinlemeden, Müslümanların yaşadığı acıları hiçbir şekilde dikkate olmadan anlatılanlardan ibarettir. Tarihi hadiselerin sebep-sonuç ilişkisi dikkate alınarak özellikle de kötü niyetli dış güçlerin kışkırtmaları göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir. Hiç bir tutarlılığı olmayan subjektif yaklaşımlar ve ifadeler delil olamaz. Meseleler bir bütünlük içinde ve ilgili tarafların yaklaşımları da dikkate alınarak tespitler yapılmalıdır.

Onlar meseleye sadece kendi işlerine gelen yönüyle bakarak hiçbir olumlu sonuç elde edemezler. Taraflı yaklaşım, haksızlıkları beraberinde getirir. Onların kendi örgütlerinin çıkardığı isyanlar, verdiği zararlar, kıydığı canlar dikkate alınmaksızın birkaç yaşlının beyanları dikkate alınırsa haksızlık yapılmış olur. Batılıların masum Osmanlı vatandaşı Ermeniler üzerinden yarattığı oyunlar, hazırladığı tuzaklar ve yaptığı kışkırtmalar dikkate alınmayacak mıdır? Tek taraflı yaklaşımlar ve sadece kendi yönlerinden ortaya koydukları değerlendirmeler büyük haksızlıklar içermektedir. Osmanlı Devleti ve Müslümanlar sürekli suçlanmakta, itham edilmekte, her meselede töhmet al-

tında tutulmakta, İslam'ın özüyle örtüşmeyen ve bir Müslümanın asla yapmayacağı bir iş ona isnat edilmektedir. Cana kıyım, soykırım yapma, zarar verme, kötülük yapma, masum halkı tedirgin etme İslam'la örtüşmeyen ve bir Müslümanın asla yapamayacağı işlerdir. Onların örgütlerinin kıydığı canın haddi hesabı bulunmamakta ve Müslümanların mağduriyetinin ölçüsü tespit edilmemektedir. Batılı güçlerin Osmanlıyı bitirme, Müslümanları mağdur etme ve Ermenileri kendi potalarında eritme yoluna gitmeleri dikkate alınmamaktadır. Bu faaliyetleri Ermenilere fayda değil zarar getirmiştir. Asırlarca barış içinde huzur ortamında yaşayanları her fırsatta ve her vesileyle aleyhte kullanmaları mağduriyetleri ve istenmeyen durumları beraberinde getirmiştir.

Meselelerin en doğru ve kesin şahidi belgelerdir. Belgesiz tarih yazılmaz. Komitelerin faaliyetleri göz ardı edilerek sevk ve iskân bir beldeden diğere nakil olduğu gerçeği görülmeden ilişkiler doğru anlaşılabilir. Gönderilenlerin masrafları dahi karşılanmıştır. Geride bıraktıkları mülklerin koruma altında tutulmuştur. Dul ve yetimlerin himayesine kadar tüm ayrıntı düşünülmüştür. O esnada suç işleyenler varsa bunlar soruşturma komisyonları maharetiyle suçları sabit olanlar cezalandırılmıştır. Bir müddet sonra da gidenlerin geri gelmesine izin verilmiştir. Bu farklı iki din mensubu kaderin cilvesi olarak aynı ortamı paylaşmaktadır. Bu gerçek görülmelidir.

KAYNAKLAR

- Abdulaziz Muhammed eş-Şenavi, **Avrupa fi Matlai Usuri'l-Hadise**, Mektebetü'l-Encüli, Kahire, 1977.
- Ali Hassun, **el-Osmaniyyun ve'r-Rus**, el-Mektebu'l-İslami, Beyrut, 1982/1402.
- Abdu'r-reşit Abdulaziz Salim, **Devletü'l-Hilafe ve şî'ru'l-vataniyyun**, vekalatü'l-matbuat, Kuveyt, 1982/1403.
- Abdulaziz Muhammed eş-Sennavi, **ed-Devletü'l-Osmaniye Devletün İslamiyyetün müftera aleyh**, Mektebetü'l-Encüli el-Mısriyye, Kahire, 1980, II.
- Ahmet el-Karamani, **Tarihi Salatini al-i Osman**, Daru'l-besair, Dımeşk, 1985/1405.
- Baha Fethi, **Avrupa fi'l-karni's-sani aşara ve'l-işrin (1789-1950)**, Müessesetu Sicilli'l-Arap, Kahire, 1967.
- Buhari, **Sahih**, Kahire Trs.

Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, İst., Üniv., Yay., İst., 1984.

Enculi el-Mısriyye, Kahire, 1980.

Ebu Zeyd Şelebi, **Tarihu'l-Hadarati'l-İslamiye ve'l-Fikri'l-İslami**, Mektebetu'l-Vehbe yay., Kahire, 1964/1383.

Faruk Osman Abaza, **el-Hükmü'l-Osmani fi'l-Yemen**, el-Mektebetu'l-Arabiyye, Kahire, 1986.

Grant ve Temprrerly, **Evrope in the nineteenth and twentieth centuries**, (Arapça çevirisi), II, 11.

Hasan İbrahim Hasan, **Tarihu'l-İslam es-Siyasi, ve'd-Devli ve's-Sekafi ve'l-İctimai**, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, 1985.

Heyet, **Osmanlı Belgelerinde Sevk ve İskan**, Ank., 2007.

Heyet, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1920-1922)**, Ank., 2004.

İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, Beyrut, 1979.

İbn Hacer, **Fethu'l-Bari**, Daru'd-Deyyan, Kahire, 1987.

Kasım b. Sellam, **Kitabu Fedaili'l-Kur'an**, Daru İbn-i Kesir, Beyrut, 1999.

Kürekçi, Cahit, **Türk-Ermeni Sosyal Münasebetleri, Tarihte Türkler Ve Ermeniler**, İlk Ve Ortaçağ, TTK Ank., 2014.

Mahmud Zakir, **et-Tarihu'l-İslami -8- el-Ahdu'l-Osmani**, el-Mektebetu'l-İslami, Beyrut, 1986/1406.

Malik, **Muvatta**, Beyrut, trs.

Mayevski, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, (Çev. Azmi Süslü), Ank. Üniv. Bas., 1986.

Mehmet Ethemoğlu, **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Dicle Üniv. Yay., Diyarbakır, 1987.

Muhammed Kurban Niyaz Molla, **es-Sultan Abdulhamit es-Sani ve Eseruhu fi Neşri'd-Daveti'l-İslamiye**, Mektebetu'l-Menar, Beyrut, 1988/1408.

Muhammed Ali Ebu Derre, **Avrupa fi'l-Karni't-Tasi'aşara ve'l-İşrin (1789-1950)**, Müessesetu Sicilli'l-Arap, Kahire, 1978.

Muhammed Kemaleddin ed-Desuki, **ed-Devletu'l-Osmaniye ve'l-Meseletu's-Şarkıye**, Daru's-sekafe, Kahire, 1976.

Muhammed Ferid Bey, **Tarihu'd-Devleti'l-Aliyyeti'l-Osmaniye**, Daru'n-Nefais, Tahkik, İhsan Hakkı, Beyrut, 1983.

The Origins of Christianity.

Fatih Kesler, **Kur'an- Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar**, TDV., yay., Ank., 1995.

Taberi, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük**, Kahire, 1952.

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ HAKKINDA KAZAK HALKININ GÖRÜŞLERİ

Vecihi Sefa Fuat HEKİMOĞLU*

ÖZET

Türkiye ile Ermenistan arasındaki olaylarda başlıca meseleyi, 1915 yılı olayları ve sözde soykırım konusu oluşturmaktadır. Bu olaylar hakkındaki bilgiler Kazakistan'a çoğunlukla Rusya üzerinden, Rusça literatür ile ulaştığı için Kazak halkı genellikle Ermeni tezleri hakkında bilgi sahibidir. Tarihi süreçte baktığımızda Türkistan Türkleri de Ermeni Taşnak çetelerinin saldırı ve yağmalarına maruz kalmıştır ancak ileriki yıllardaki Sovyet propagandasının etkisiyle Kazaklar arasında, Ermeni tezini destekler yayınlar yapılmıştır. 1915 yılı olaylarının gerçek yüzünün Kazak halkı tarafından doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kazakça ve Rusça yayınlarla kendi tezini savunmalı; Ermeni Meselesini konu alan uluslararası konferans ve sempozyumlara Kazak bilim insanlarının katılımı daha yoğun bir şekilde sağlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Türk-Ermeni ilişkileri, 1915, Kazaklar, Rusya, Türkiye.

* Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi.

THE OPINIONS OF KAZAKH PEOPLE ABOUT TURKISH- ARMENIAN RELATIONS

ABSTRACT

The main concerns of the events between Turkey and Armenia are the events of 1915 and the so-called genocide issue. Since the information about these events is reached to Kazakhstan mostly through Russia with Russian literature, the Kazakh people have general knowledge about Armenian thesis. Historically, Turkestan Turks have been subjected to attacks and looting by Armenian Dashnak gangs; however under the influence of Soviet propaganda in the coming years, publications supporting the Armenian thesis have been made among the Kazakhs. The Republic of Turkey should defend its thesis with Kazakh and Russian publications; Participation of Kazakh scientists should be provided more intensively in international conferences and symposiums on the Armenian issue in order that the real face of the events of 1915 can be correctly understood by the Kazakh people.

Key Words: Turk-Armenian Relations, 1915, Kazakh People, Russia, Turkey.

Giriş

Türk-Ermeni ilişkileri hususunda, yüz yıldan beri gündemdeki en önemli konuyu, Birinci Dünya Savaşı devam ederken, 1915 yılında gerçekleştirilen Zorunlu Tehcir ve devamında gelişen olaylar teşkil etmektedir. Dolayısıyla Kazakistan kamuoyunda da Türk-Ermeni ilişkileri konusu değerlendirilirken üzerinde durulan mesele, Ermenilerin Doğu Anadolu'dan zorunlu göçe tabi tutulmaları ve sözde soykırım tartışmalarıdır. Kazakistan resmî olarak 1915 yılı olaylarını soykırım olarak tanımamakla birlikte, olaylar hakkında bilgiler çoğunlukla Rusya üzerinde Rusça literatürden edinildiği için, Kazakistan yaygın organlarında Ermeni tezini destekler mahiyette çokça yayın yapılmaktadır.

Tarihî Süreç

Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin zorunlu tehcire tabi tutulmalarına sebep olan olayların, bölgedeki Ermeni Taşnak ve Hınçak çetelerinin Müslüman halka karşı gerçekleştirdiği kıyımlar ve devlete karşı giriştikleri başkaldırıların önemli rolü olduğu bilinmektedir. Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği sıkıntılar ve beraberinde gerçekleşen Ermeni olayları yaşanırken, Türkistan Türkleri de tarihlerinin en kritik dönemlerini başlarından geçirmekteydiler. 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi'nin ardından Çarlık rejimi yıkılmış, Türkistan halkı da ulusal bağımsızlıkları yolunda çeşitli yapılanmalar kurmuştu. Bunlarda biri de Kazak, Özbek ve diğer Türk halklarının ortak girişimleri neticesinde Hokant şehrinde 27 Kasım 1917 tarihinde ilan Türkistan Muhtariyeti idi. Kısa ömürlü olan bu bağımsızlık hareketi, 21 Şubat 1918'de Taşkent'ten gelen Sovyet askerlerinin gerçekleştirdiği saldırı neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Aynı gün Sovyet askerleri ile birlikte hareket eden Ermeni Taşnak çeteleri, Hokant şehrinde yağmada bulunmuş ve büyük bir katliam gerçekleştirmişti. Hokant'ta yaşananlar, o yıllarda Taşkent şehrinde yayın yapmakta olan *Birlik Tu* gazetesinde şu şekilde tasvir edilmişti: “o günler Türkistan tarihine mürekkep değil, kanla yazılmıştır. İnsan görünümü vahşilerin Hokant sokaklarında yaptıkları insanlık dışı hareketleri duyduğunuzda vücudunuz titrer, kanınız donar.” Kazak halkının ulusal bağımsızlık hareketinin liderlerinden Nazir Törekulov'un verdiği bilgilere göre ise Hokant'taki olaylarda ölen ve yaralananların sayısı 200 bine ulaşmıştı.¹ Kazak halkı başından böyle bir tecrübe geçirmesine rağmen, sonraki yıllarda

¹ K. Yesmagambetov, **Mustafa Çokay, Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür**, (Kazakça'dan Çeviren Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu) Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 164.

Sovyet propagandalarının da etkisiyle, Türkiye'deki olayların değerlendirilmesi sırasında Ermenilerin yaptıklarını dikkate almadan, masum Ermenilere karşı Türk hükümetinin zulmettiği fikrini sıkça dile getirmiştir.

Türkistan Muhtariyeti'nin lideri ve Türkistan ulusal bağımsızlık hareketinin eşsiz önderlerinden, Kazak aydını Mustafa Çokay, muhacerette bulunduğu yıllarda Türk-Ermeni ilişkilerinin düzeltilmesi konusu ile de ilgilenmiştir. Mustafa Çokay, 1919-1920 yıllarında Gürcistan'da bulunduğu sırada, St. Petersburg'da Hukuk Fakültesi'nde öğrenciyken tanıdığı bir Ermeni aktivisten, Ermeni liderler arasında Türk-Ermeni meselelerini görüşmeler yaparak çözmek isteyen bir grubun olduğu haberini almıştı. Çokay, Ermeniler arasında böyle bir grubun oluşuna büyük önem vermiş ve Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin katılacağı, bu ülkeler arasındaki sorunların barışçı yollarla çözümünü sağlayacak bir görüşmenin yapılmasını sağlamak için girişimlerde bulunmuştu. O, taraflar bir araya gelmeden önce, Ermenilerle bir ön görüşme yapmış, barış için Türk tarafıyla masaya oturmadan önce Büyük Ermenistan konusunun gündeme getirilmemesini istemişti. Çünkü ona göre Büyük Ermenistan planı mandacı güçlere bağımlılığa yol açacak ve Türk-Ermeni anlaşmazlığının temelini oluşturacaktı. Mustafa Çokay, Türk-Ermeni meselesinin çözümüne katkı sağlamak için yapılacak anlaşmaya katılmak üzere 1920 yılı Ocak ayının ortalarında Bakü'ye gelmişti. Ermenilerle yapılacak anlaşmada Azerbaycan Devleti adına Ahmet Cevat Bey Pepinov, Kemalist grup adına da Baha Said temsilci olarak katılmıştı.² O günlerde Baha Said Bey, Anadolu'daki millî mücadeleye Bolşevik desteğinin sağlanması için görüşmelerde bulunmak üzere Bakü'de bulunuyordu. O ana kadar Anadolu'daki millî mücadeleye, Temsil Heyeti'ne büyük hizmetleri ve katkıları olmuş olan ve hayatının sonuna kadar Türklüğe hizmetleri sürecek olan Baha Said Bey, iyi niyetli ve samimi bir Kuvayı Milliyeci idi. Ancak 11 Ocak 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın onayını almadan, Komünist Partisi Kafkas Yöresi Merkez Komitesi'nde adı anılmayan bir temsilciyle yaptığı 15 maddelik anlaşma, Mustafa Kemal Paşa tarafından reddedilmişti.³

Baha Said Bey'in, yukarıdaki anlaşmadan sonra hazır bulunduğu Ermenilerle görüşmelerden de bir sonuç çıkmamıştır. Mustafa Çokay'ın *Orient et Occident* dergisinde yayınlanan "Ermeni-Müslüman İlişkileri Hakkında" adlı makalesinde de belirttiği üzere görüşmelerde hava durumu, hayat pahalılığı

² K. Yesmagambetov, *a.g.e.*, s. 214.

³ Fethi Tevetoğlu, "Millî Mücadele Kahramanlarından Baha Said Bey", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-16/milli-mucadele-kahramanlarindan-baha-sait-bey-biga-1882-istanbul-16-ekim-1939>

ve diğer lüzumsuz konuşmalardan, planlanan konuların görüşülmesine geçmek kolay olamamıştır. Bu durumda Ermeni liderlerin anlaşma sorumluluğunu almaya hazır olamadıkları ortaya çıkmıştı. Böylece Türk-Ermeni ilişkilerinde nefret duygularının ön planda olduğu anlaşılmıştı. Ermeni liderler arasında zuhur eden Türklerle anlaşma yollarını arayan grup sayılarının az oluştundan ve diğer sebeplerden dolayı fikirlerini net olarak dile getirememişti. Yönetim başındaki Ermeniler ise Türkiye'nin tam olarak yok olmak üzere olduğunu düşünüyor, bu durumda İtilaf Devletleri'nin desteğini alacaklarına güveniyordu. Bu durum karşısında Mustafa Çokay şu uyarıda bulunmuştu: *"Geçmişteki olumsuzluklar ve galip devletlerin bugünkü üstün konumu, geleceğin önünü kapamıştır. Ermeni probleminin bir nihayete kavuşamamasında ve Ermeni halkının yeni sıkıntılara düşmesinde suçun büyük kısmı Ermeni yöneticilerindedir. Ermeni halkını himayesi altına almak isteyenler çok oldu ancak onların da başlıca düşünceleri Ermenilerin mutluluğu değil kendi menfaatleriydi"*.⁴

Böylece, Türk-Ermeni ilişkilerinin barışçıl yollarla çözüme kavuşturma yollarından biri de neticesiz kalmıştı. Mustafa Çokay'ın, daha sonraki yıllarda belirttiği gibi Kazım Karabekir kuvvetleri Ermenileri Anadolu'dan çıkartırken, Ermenilerin çok güvendikleri Avrupalı ülkeler artık onlardan çok uzaktaydılar.

Günümüz Kazakistan'ında Ermeni Meselesine Yaklaşım

20. yüzyılda Sovyet döneminde, tüm Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kazakistan'da da Ermeni meselesi gündeme geldiğinde Raphael Lemkin'in görüşleri etkili olmuştu. Polonyalı bir Yahudi olan Lemkin dünya literatüründe Genosit terimini ilk kullanan kişi olmuş ve yeryüzünde ilk genosite uğrayan halkın da Ermeniler olduğunu dile getirmişti. Bu görüşün etkisi bağımsızlık sonrası günümüz Kazakistan'ında güncelliğini korumaya devam etmektedir. Ermeni meselesi hakkında fikirler dile getirilirken Türklerin 1 milyon ya da 1,5 milyon Ermeni'yi katlettiği peşinen kabul edilip, diğer görüşler bunun üzerine inşa edilir. Elbette bunda konu hakkında çoğunlukla Rus uzmanların görüşlerinin nakledilmesinin payı büyüktür. Mesela, Türkistan Gazetesinde yazılan bir makalede, Rus stratejist Aleksandr Krılov'un görüşlerine yer verilmiş ve bu yazıda Ermenilere karşı Türklerin bir soykırımında bulunduğu gerçek olarak kabul edilmiş ve Türkiye'nin soykırımı tanımayışının sebebinin, Almanları Yahudiler II. Dünya Savaşı'nda yaptığı soykırımdan sonra ödemek zorunda kaldığı tazminatın bir benzerini ödemek zorunda kalacağını,

⁴ K. Yesmagambetov, a.g.e., s. 214-215.

1915 yılı olaylarında 1 milyon Ermeni'nin öldürüldüğü hesaba katıldığında, bu durumun Türkiye ekonomisine büyük bir darbe vuracağı şeklinde belirtilmişti.⁵ Yine aynı yazıda Türk toplum bilimci Taner Akçam'ın Zaman gazetesinde verdiği röportaja yer verilmiş ve onunda Ermeni soykırımını yapıldığını kabul ettiği, Türk hükümetinin bu sorunun çözümü için çalışması gerektiği belirtilmişti. Taner Akçam'ın söz konusu röportajında, Trabzon'da kayıklara bindirilen Ermenilerin kasıtlı batırılarak boğulmalarına sebep olduğu, bazı bölgelerde Ermenilerin sürgüne bile gönderilmeyerek buldukları köylerde öldürüldüğü, Teşkilat-ı Mahsusa veya bazı Kürt aşiretlerinin konvoylara saldırarak katliamlarda bulunduğu ve hatta Suriye'ye ulaşanların da bir kısmının bölgedeki Çerkez çeteler tarafından öldürüldüğünü belirtmiştir. Akçam yolculuk sırasındaki açlık, susuzluk, hastalık ve hava koşulları nedeniyle ölen Ermenilerin sayısının 800.000'e ulaştığını belirtmektedir. Aynı röportajda Taner Akçam, Ermeni sorunu nasıl çözülür sorusuna ise şu cevabı vermiştir:

“Bence bir “Ermeni meselesinden” değil, “Türk meselesinden” bahsetmek daha doğru olur. Her şeyden önce biz Türkler tarihte yaşanmışlar üzerine konuşmayı öğrenmemiz gerekiyor. Hem hakikatin ne olduğunu, hem de bu öğrendiklerimiz üzerine nasıl konuşacağımızı öğrenmeliyiz. Tarihi bilmek ile bilinen üzerine konuşmak iki ayrı şeydir. Bana göre, her şeyin başı acıyı anlamayı ve acıyı paylaşmayı bilmektir. Ermenilerin neleri yaşadıklarını, hem de onların ağzından dinlemeyi ve öğrenmeyi başarmalıyız. Sorunun çözümü için yapılması gerekenleri, devlet düzeyinde ve toplum düzeyinde yapılacaklar biçiminde biri birinden ayırabiliriz. Devlet düzeyinde; bu işi gerçekten çözmek isteyen bir hükümetin önce dilini, konuşma tarzını değiştirmesi gerekir. Kavganın dili ile barışın ve kardeşliğin dili başkadır. Öncelikle yapılması gereken sorunu çözmeye yönelik bir dilin yaratılmasıdır. Bunun için başta Bakanlık internet sayfaları olmak üzere, Ermenilere kin ve nefret kusan yayınlara son vermek gerekir.”⁶

Yukarıdakine benzer başka bir yazıda, Ermenilerin verdiği bilgiye göre 1915'de 1 yılın içinde 1,5 milyon Ermeni'nin öldürüldüğü ancak Türkiye'nin bunu kabul etmediği, o yılların savaş zamanı olduğu ölen Ermenilerin sayısının birkaç yüz bin kişi olduğunu belirttiği dile getirilmektedir. Söz konusu yazıda dönemin hükümeti tarafından Ermenilerin kökten yok edilmesi husu-

⁵ Neziya Joyamergenközü, “Armiyan Genotsidi jane Ankara”, **Türkistan Gazetesi**, 23.04.2013.

⁶ Taner Akçam: “Teheir sırasında 800.000 Ermeni öldü”, http://www.zaman.com.tr/pazar_prof-dr-taner-akcam-teheir-sirasinda-800000-Ermeni-oldu-_2080761.html, 21.04.2013.

sunda bir talimat verilmediği belirtildikten sonra: “şu anda Türkiye’nin doğusunda hiçbir Ermeni yaşamamaktadır, zamanında oralarda bulunan Ermenilerin çoğu öldürüldü. Hiç şüphe yok ki bunun Osmanlı İmparatorluğu’nun askerleri ve bölgedeki yerleşik Kürt aşiretlerinin iştiraki olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir”⁷ denilmektedir. Bu yazıda tartışmanın genosit terimi üzerine yürütülmekte olduğu ve Ermenilere hak verilmesi gerektiği dile getirilmektedir. “*Bu yıllar onların tarihindeki en acı dönemdir, onlar kendi halkına karşı yapılan genositin tanınmasını, adaletin yerine gelmesi olarak kabul etmektedir*” denilmektedir. Bununla birlikte Türkiye’ye de hak vermeliyiz diyerek genositin tanınması halinde doğacak hukuki, mali ve siyasi yükümlülüklerin Türkiye aleyhine olumsuz gelişmelere sebep olacağı üzerinde durulmaktadır.⁸ Bu yazıda son derece hatalı bir şekilde Türkiye’de gerçekleşen 1915 yılı olayları ile 1916 Türkistan Milli Ayaklanması sırasında Kazak ve Kırgız köylerinin Çarlık Rusya askerleri tarafından yerle bir edilişi karşılaştırılmış, Türkiye’de Ermeniler başlarından kaygılı bir dönem geçirirken hemen, hemen aynı yıllarda Kazaklar da benzer sıkıntıları yaşamakta olduğu kaydedilmiştir.

Bunların yanı sıra Türk-Ermeni meselesinde Türkiye’nin tezini destekler mahiyette yazılar da çıkmaktadır. *Türkistan* gazetesindeki başka bir yazı da 1915 yılı olayları mevzu bahis olduğunda, yaşananlar genosit olarak değil Osmanlı hükümetinin Ermenilere karşı uyguladığı zorunlu göç ve göç esnasında yaşanan ölümler olarak dile getirilmiştir. Ayrıca bu Ermeni meselesinin Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne giriş sürecinde yaşadığı önemli engellerden biri olarak gösterilmiştir.⁹ Bununla birlikte bir internet haber sitesi, Ermeni meselesi hakkında tarihçi İlber Ortaylı ile bir söyleşi gerçekleştirmiştir. Prof. Dr. İlber Ortaylı bu söyleşisinde Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’de gerçekten de birçok Ermeni’nin hayatını kaybettiğini ancak bunu “soykırım” olarak adlandırmanın *akıl dışı* olduğunu dile getirmiştir. Bununla birlikte Ermeni soykırımının Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri tarafında asla tanınmayacağını belirtmiştir.¹⁰

⁷ Sultan Akimbekov, “Armeniyadaki Genotsidtin Kazakstanga Berer Sabaktarı”, <http://365info.kz/2015/05/armeniyadafy-genocidtin-kazakstanfa-berer-sabaktary-tarixty-sayasatka-ajnaldyrufa-bolmajdy-2/>

⁸ Sultan Akimbekov, a.g.m.

⁹ Şingis Ergöbek, “Evrazyalık Tujırındamadagı Türkişildik”, *Türkistan Gazetesi*, 17.01.2014.

¹⁰ Sabit Baynazar (söyleşiyi gerçekleştiren gazeteci), “İlber Ortaylı: Türkiye Armiyan Genotsidin Eş Kaşan Moyındamaydı”, <http://jaqsy.kz/article/view?id=498>

Sonuç

Kazakistan Türklerin Ermeni soykırımını yaptığını resmen kabul etme-
mekle birlikte yazılı ve görsel basınında Ermeni tezlerini destekleri mahiyette
çok sayıda görüşler öne sürülmektedir. Kazakistan’da çok büyük öneme sahip
olan ve birçok basına haber kaynağı olan Kaz Inform haber sitesinde “dünya
tarihindeki belirli günler” bölümünde 24 Nisan, Osmanlı İmparatorluğu tara-
fından Ermenilere gerçekleştirilen soykırımın en üst seviyeye çıktığı gün ola-
rak gösterilmiş ve yaklaşık 1,5 milyon Ermeni’nin katledildiği belirtilmiştir.¹¹

Bununla birlikte Kazakistan’ın her şart altında Ermeni tezlerini destekle-
diği sonucunu çıkarmak doğru olmaz. Örneğin, 29 Mayıs 2014 tarihinde Ka-
zakistan’ın başkenti Astana’da, Kazakistan, Rusya ve Belarus Cumhurbaşkan-
larının katılımıyla Avrasya Ekonomik İşbirliği’nin kurulmasına ilişkin anlaş-
manın imzalanması sırasında Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın Erme-
nistan’ın da bu birliğe üye olmak istediğini dile getirmesi üzerine, Kazakistan
Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 2014 yılında Ermenistan’ın Birleşmiş
Milletler (BM) tarafından tanınan sınırlar ile Avrasya Ekonomik Birliği’ne
katılabileceğini söylemiştir. Azerbaycan’ın kadim dostları olduğunu ve onu
asla incitmeyeceklerini belirten Nazarbayev, Ermenistan’ın Dünya Ticaret
Örgütü’ne ve BM’ye katıldığı sınırlar çerçevesinde Avrasya Birliği’ne dâhil
olabileceğini belirten Nazarbayev, “Ermenistan Avrasya Birliği’ne katılmak
isterse bu şartı kabullenmek mecburiyetindedir”¹² ifadelerini kullanmıştır.

Sonuç olarak, 1915 yılı olayları hakkında Kazak kamuoyunda objektif bir
tutum oluşmasında Türkiye Cumhuriyeti’ne önemli görevler düştüğünü söy-
lemenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Ermeni meselesi ile ilgili arşiv bel-
geleri ve konu ile ilgili yazılmış bilim eserlerini Kazak Türkçesine ve Rusçaya
tercüme ederek Kazakistan bilim alemine kazandırmak, konunun Kazaklar ta-
rafından doğru bir şekilde algılanmasına katkı sağlayacağı kesindir. Ayrıca
Ermeni meselesini konu alan uluslararası konferans ve sempozyumlara Kazak
bilim insanlarının katılımı daha yoğun bir şekilde sağlanması ve de bu gibi
bilimsel toplantılar Kazakistan’ın bilim merkezlerinde gerçekleşmesinin,
konu hakkında Kazak halkının Ermeni meselesi hakkında hakikatleri öğren-
mesine yardımcı olacağı düşüncesindeyiz.

¹¹ Kazakparat Küntizbesi, <http://www.inform.kz/kaz/article/2458264>

¹² Ermenistan’a Avrasya Birliği için Karabağ şartı.

<http://www.dunyabulteni.net/haber/300547/Ermenistana-avrasya-birligi-icin-karabag-sarti>

KAYNAKLAR

- AKÇAM, Taner, “Tehcir sırasında 800.000 Ermeni öldü”, http://www.zaman.com.tr/pazar_prof-dr-taner-akcam-tehcir-sirasinda-800000-Ermeni-oldu-_2080761.html, 21.04.2013
- AKİMBEKOV, Sultan, “Armeniyadaki Genotsidtin Kazakstanga Berer Sabaktarı”, <http://365info.kz/2015/05/armeniyadafy-genocidtin-kazakstanfa-berer-sabaktary-tarixty-sayastka-ajnaldirufa-bolmajdy-2/>
- BAYNAZAR, Sabit (söyleşişi gerçekleştiren gazeteci), “İlber Ortaylı: Türkiye Armiyan Genotsidin Eş Kaşan Moyındamaydı”, <http://jaqsy.kz/article/view?id=498>
- ERGÖBEK, Şingis “Evrazyalık Tujırımdamadagı Türıkşıldik”, **Türkistan Gazetesi**, 17.01.2014.
- JOYAMERGENKIZI, Neziya, “Armiyan Genotsidi jane Ankara”, **Türkistan Gazetesi**, 23.04.2013.
- TEVETOĞLU, Fethi, “Milli Mücadele Kahramanlarından Baha Said Bey”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-16/milli-mucadele-kahramanlarindan-baha-sait-bey-biga-1882-istanbul-16-ekim-1939>
- YESMAGAMBETOV, K., **Mustafa Çokay, Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür**, (Kazakça’dan Çeviren Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu) Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Kazakparat Küntizbesi, <http://www.inform.kz/kaz/article/2458264>
- Ermenistan'a Avrasya Birliği için Karabağ şartı, <http://www.dunyabulteni.net/haber/300547/Ermenistana-avrasya-birligi-icin-karabag-sarti>

TÜRKİYE VE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE AZERBAYCAN FAKTÖRÜ: EKONOMİ POLİTİK BİR ANALİZ

Mehmet DİKKAYA* - Shamsi RZALI**

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız olan Güney Kafkasya ülkeleri ile birlikte, Türkiye için eşsiz yeni siyasi ve ekonomik fırsatlar doğmuştur. Bu yeni fırsatlar birçok yapısal sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan en önemlisi, 1990'lardan beri bölgesel istikrarı ve güvenliği tehdit eden Dağlık Karabağ sorunu olmuştur. Türkiye'nin Ermenistan sınırını kapatmasına neden olan bu savaş, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar birliğin iç sorunu olmuştur. SSCB dağıldıktan sonra ise Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'a yönelik farklı politikalar izlemek zorunda kalmıştır. Bunun en önemli nedeni, Azerbaycan'la ortak kültürel ve siyasi bağlara sahip olmasıdır.

Öte yanan Türkiye, bölgesel gücünü pekiştirmek için bu sorunun çözüme kavuşturulmasına öncülük etmiştir. 1990'lı yıllardan beri, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin belirlenmesinde hem iç hem dış faktörler etkili olmuştur. Bu faktörlerin ilkinin, sözde Ermeni soykırımı iddiası oluşturmuştur. Bu tarihi tartışmaya, Sovyet sonrası dönemde Dağlık Karabağ etrafında Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaklaşık 6 yıl devam eden çatışmalar eklenmiştir. Bu çatışmalarda, ilk başta yapıcı ekonomik ve politik aracı bir rol üstlenmeye çalışan Türkiye, daha sonra Azerbaycan politik ortamındaki Türkiye karşıtı artama bir yanıt olarak açıkça Azerbaycan'ı destekleyici politikalar izlemeye başlamıştır.

Bu çalışmanın temel amaçları, 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde iç ve dış dinamikleri değerlendirmek, 2) Azerbaycan faktörü ve Karabağ sorununun Türk-Ermeni ilişkilerdeki önemini analiz etmek ve 3) bu etkenlerin bölgesel politikalara etkisini araştırmaktır. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesine ilişkin atılan adımların sonuçsuz kalması ve buna yönelik Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasi tepkileri çalışmanın hipotezini oluşturmaktadır. Bu ekseninde Türkiye-Ermenistan ilişkileri, ikili dinamiklerle ilgili olduğu kadar, Rusya-Azerbaycan-Karabağ ekseninde de ilişkilidir.

* Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Öğretim Üyesi, mdikkaya@kku.edu.tr.

** Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, shamsi.rzali@gmail.com.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Dağlık Karabağ Meselesi, Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri, Rusya, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri.

AZERBAIJAN FACTOR IN TURKISH-ARMENIAN RELATIONS: A POLITICAL ECONOMY APPROACH

ABSTRACT

After the dissolution of the Soviet Union, both for independent countries of South Caucasus and Turkey, exclusive new political and economic opportunities have emerged. This emergence provided Turkey with unique political and economic opportunities. Besides, these opportunities brought many structural problems. The most chronic problem/issue/conflict called The Nagorno-Karabakh, which has been going on since 1990s, threatens regional sustainability and security. This war that forced Turkey to close its Armenian borders was an internal affair during the period of Soviet Union. With the collapse of this Union, Turkey had pursued different policies towards Armenia and towards Azerbaijan. Turkey's political distinctions towards the two countries have come from common cultural and political ties with Azerbaijan.

Turkey, on the other hand, tried to take a leading role as a peace-maker in this conflict for establishment of its regional power. Turkish-Armenian relations have been determined by internal and external factors since 1990s. So called genocide claims have been first among these factors. This historical debate has been accelerated by the disputes lasting almost six years between Azerbaijan and Armenia about Nagorno Karabakh. Throughout these disputes, Turkey initially undertook a moderator role and finally it pursued pro-Azerbaijani policies in response to radical tendencies in Armenian political environment against Turkey.

The main objectives of this study are 1) to evaluate internal and external factors in Turkish-Armenian relations, 2) to analyze Azerbaijan and Karabakh factors on Turkish-Armenian relations, 3) to investigate the effects of these factors on regional issues. The hypothesis of this work is the relationship between the failure of the normalization process of Turkish-Armenian relations and political economy of Azerbaijani reactions towards this process. In this case, Turkish-Armenian relation is not only interested in bilateral dynamics, but also the relationships in the line of Russia-Azerbaijan-Karabakh.

Key Words: Armenian Relations, Nagorno Karabakh Issue, Azerbaijan-Armenian Relations, Russia, Turkey-Azerbaijan Relations.

GİRİŞ

Ermeni sorunu ve Ermenistan ile ilişkiler Osmanlı döneminden günümüze kadar Türkiye'nin en hassas konularından biridir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ise Türkiye Ermenistan ilişkileri daha karmaşık hale gelmiştir. Birliğin dağılması, bir taraftan Türkiye için ekonomik pazarların ortaya çıkmasına neden olmuş, diğer taraftan birlik dâhilinde ortaya çıkan etnik ve millî çatışmalar güvenlik tehditlerine neden olmuş, üstelik Türkiye bu duruma epeyce hazırlıksız yakalanmıştır. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ çatışması Türkiye'yi zor tercihler arasında bırakmış ve çatışmaya askerî olarak iştirak etme aşamasına gelse bu olasılıktan kısa bir süre içinde vazgeçmiştir.

1993 yılında Kelbecer'in işgaline kadar Türkiye tarafsızlığını korumaya çalışmasına rağmen bu olaydan sonra Ermenistan ile sınırını kapatmış ve açıkça Azerbaycan yanlısı olduğunu göstermiş, bunun sonucunda Ermenistan ile ilişkileri çok büyük oranda kesilmiştir. Türkiye-Ermenistan sınırının kapanması ve Dağlık Karabağ sorununun genişlemesi Ermenistan ile önceden var olan yapısal sorunlara yeni bir boyut kazandırmış ve Türkiye'nin Ermenistan ile olan ilişkilerine Azerbaycan faktörü de eklenmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin Sovyet sonrası seyri detaylıca incelenecek, ikili ilişkilerde hem iç, hem dış faktörlerin etkisi analiz edilecektir. Çalışmada tarihsel kronoloji dikkate alınarak önce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde dikkat çeken gelişmeler vurgulanacak, sonra ikili ilişkileri etkileyen diğer faktörler yanında Azerbaycan'ın Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki yeri incelenecektir. Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkması ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı fırsatlar ve sorunlar ekseninde tartışma alanı genişletilmeye çalışılacaktır.

1. TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE SOVYET SONRASI DÖNEM

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra iki kutuplu dünya düzeni çökmüş, Kafkasya ve Orta Asya bölgesinde bağımsız cumhuriyetler ortaya çıkmıştır. Türkiye Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan bağımsız devletlerin hepsini tanımış ve onlara ilişkin politikalar geliştirmiştir. Sovyetler Birliği döneminde ise Türkiye'nin bölgeye yönelik ayrı ayrı politikası oluşturulmamış, bir bütün olarak Sovyet toprakları olarak algılanmış ve bölgesel sorunlar birliğin iç sorunu olarak değerlendirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türkiye için ekonomik fırsatlar doğursa da beraberinde birçok sorun da getirmiştir. Türkiye'nin bölgeden uzun bir süre uzak kalması, bölge ülkeleri ve halkları ile direkt temas kuramaması, bölgesel politikalar oluşturmasında sorunlar yaratmış ve bu duruma hazırlıksız yakalanmıştır. Buna rağmen Türkiye, yeni bağımsız cumhuriyetleri tanımış ve onlarla diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Ermenistan ile kurulmak istenen diplomatik ilişkiler ise diğer bütün devletlerden daha zorlu olmuştur. 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ufukta görüldüğü zaman, Türkiye, Ermenistan'a bir heyet göndermiş, Osmanlı ve Ermeni ilişkilerinde yaşanan sorunlar nedeniyle beyaz sayfa açma politikası yürütmüş, Ermenistan'ı dışlama ve yardım etme gayreti içerisinde bulunmuş, kısaca bu ülke ile iyi ilişkiler tesis etmeye çalışmıştır.¹ Türkiye'nin bu çabaları, daha ilk dönemlerden itibaren Ermenistan tarafından karşılık bulmamıştır. Nitekim 23 Ağustos 1990 tarihinde, Ermenistan'da kabul edilen Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesinde "sözde soykırım" iddialarına yer verilmiş, bu bildirme, Ermenistan Anayasası'nın temel, ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve sonraki zamanlarda ikili ilişkilerin kurulmasında en büyük engellerden birini oluşturmuştur.² Sonraki dönemlerde Ermenistan fırsat buldukça Türkiye-Ermenistan sınırının belirlenmesinde temel sayılan Gümrü ve Kars antlaşmalarını tanımaktan vazgeçmiş ve ısrarla bu anlaşmaların yürürlükte olmadığını bildirmiştir.

Daha bağımsızlığı ilan etmeden önce "soykırım" iddialarını bağımsızlığın temeli sayan ve Türkiye'ye yönelik toprak iddialarını gündeme getiren Ermenistan'a karşı Türkiye, yine de saldırgan bir tutum sergilememiş ve bu ülkeye heyetler göndermiş, ardından 16 Aralık 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımıştır.

Türkiye, Ermenistan'ı ilk tanıyan ülkelerden birisi olarak bu ülkeye yönelik hiçbir önkoşula sahip olmadığını göstermiştir. Öyle ki, kurucusu ve teorisini olduğu Karadeniz Ekonomik İşbirliği'ne (KEİ) Ermenistan'ı da kurucu üye olarak davet ederek (25 Haziran 1992) üyeliğini desteklemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce başlayan ve daha sonra da devam eden Ermeni-Azeri çatışmalarına (Şubat 1988-Mayıs 1994 arasında Azerbaycan'a

¹ Araz Arslanlı, "Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Stratejisi Dergisi**, 1, 2012, s. 179.

² Bağımsızlık Bildirgesi'nin tam metni için bkz. The Government of the Republic of Armenia, <http://www.gov.am/en/independence/> (25 Şubat 2016).

ait Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı için Ermenilerin Azerilere karşı başlattığı savaşlar) rağmen, Türkiye'nin Ermenistan politikası, bağımsızlığın ilk yıllarında fazla değişikliğe uğramamıştır.³

Buna rağmen, pek çok gelişme ile kanıtlanabileceği gibi, Türkiye-Ermenistan ilişkileri tek taraflı olarak düzeltilmeye çalışılmıştır. Çünkü bağımsızlıktan günümüze kadar, sürekli olarak Ermenistan ile normal diplomatik ve ekonomik ilişkiler kurmaya çalışan Türkiye'nin hamleleri ülkenin bizzat ülkenin kendisi tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Örneğin, Levon Ter-Petrosyan döneminde Ermenistan, Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurmaya yanaşmamış, önce turizm, ekonomik ve ticaret ilişkilerinin kurulmasını istemiştir. Ermeni hükümetinin Ter-Petrosyan döneminde diplomatik ilişkilerden çekinmesinin temel nedeni, devlet içindeki muhalif baskılara yönelik endişeler olmuştur. Buna rağmen, Karabağ sorununun tırmandığı dönemde Türkiye Ermenistan'a insanî yardımlar göndermiş, diğer ülkelerin de Türkiye üzerinden yardım göstermesine aracılık etmiştir. İki ülke arasındaki ilişkileri sonlandıran olay, 3 Nisan 1993'te Kelbecer'in işgali olmuştur. Bu olaydan sonra Türkiye, kademeli olarak ilişkileri sınırlandırmış, sonra sınırı ve hava koridorunu kapatmıştır. Türkiye-Ermenistan ilişkilerine zarar veren önemli olaylardan biri de Mayıs 1992 yılında Ermeni kuvvetlerinin Nahçıvan'a saldırması olmuştur. Bu gelişme ile Türkiye'de, askerî müdahale konusu gündeme gelmiş ve Bakanlar Kurulu toplantısında Ermenistan'ın Nahçıvan'ı işgal etmesine müsaade edilmeyeceği karara bağlanmıştır. Rusya'nın da dolaylı yolla müdahil olduğu bu gelişmelerde Türkiye'nin askerî müdahale olasılığına karşılık Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan gelen açıklamada başka bir ülkenin olaylara karışmasının Üçüncü Dünya Savaşı doğuracağını dile getirilmiştir. Bunun üzerine Türkiye, Rusya'nın içinde bulunacağı bir çatışmadan çekinmiş, diplomatik çözüme yanaşmış, dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'in deyişiyle Ermenistan diplomatik kısıpaca alınmaya çalışılmıştır.⁴ Türkiye'nin Ermenistan ile sınırını kapatması, Ermenistan'ı durdurmak için amaçlansa da beklenen etkiyi yaratmamıştır. Sonuçta Azerbaycan topraklarının %20'si Ermenilerce işgal edilerek 1 milyon Azerbaycan Türkü, uzun zamandır yaşadıkları kendi topraklarından kovulmuştur.

³ Mehmet Dikkaya ve M. Bakır, "Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısının Açılmasının Olası Etkileri", **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası: Uluslararası Dördüncü Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri** (Ed. O. Bahadır Dinçer vd.), ss. 245–262, USAK Yayınları, Ankara, 2010.

⁴ **Ayın Tarihi**, 21, 22 Mayıs 1992, <http://ayintarihi.com/> (25 Şubat 2016).

Buna rağmen Levan Ter-Petrosyan döneminde ikili ilişkiler düzeltilmeye de çalışılmıştır. Gerçekten, bölgede hem Azerbaycan hem de Türkiye tarafından ambargo uygulanan Ermenistan için en akılcı yol Türkiye ile ekonomik ilişkilerin yeniden kurulması olarak dile getirilmiştir. Bunlar sonucunda, yine Türkiye tarafından atılan adımlar eksenli olarak 1995 yılında İstanbul-Erivan arasında hava koridoru açılmış, Türkiye’de birçok Ermeni eserleri restore edilerek jest gösterilmiş ama bu adımlar da sonuçsuz kalmıştır. Levon Ter-Petrosyan’ın Karabağ sorununun kademeli bir şekilde çözüme ulaştırılmasından yana olması, Minsk Grubu’nun önerilerini kabul etmesi ve Karabağ’ın bağımsız bir devlet olması için çaba göstermemesi, dönemin Başbakanı Robert Koçaryan ve muhalif milliyetçiler tarafından eleştirilmiştir. Rusya’nın da baskıları ile Ter-Petrosyan istifaya zorlanmış, yerine bir Karabağ Ermenisi olan Robert Koçaryan gelmiştir. Levon Ter-Petrosyan’ın bu şekilde davranmasının temel nedeni, Azerbaycan’ın Türkiye tarafından desteklenmesini önlemek olarak yorumlanmıştır.⁵

Robert Koçaryan’ın hâkimiyete gelmesi ile Türk-Ermeni ilişkileri git-tikçe gerilemeye başlamıştır. Nitekim Koçaryan göreve gelir gelmez, ilk iş olarak sözde soykırımın uluslararası arenada tanınması için faaliyetlere başlamış, hatta bunu hükümet programına dâhil etmiştir. Koçaryan’ın iktidara gelmesinde Taşnak Partisi’nin büyük yardımı olduğu söylenebilir. Ter-Petrosyan döneminde yasaklanan bu parti Koçaryan tarafından hükümet koalisyonuna dahil edilmiş ve yasakları kaldırılmıştır. Koçaryan, Azerbaycan-Ermenistan savaşında önemli görevlerde bulunmuş, 1988 yılında Karabağ’ın Ermenistan’la birleştirilmesi için çalışan Arstakh Harekatı’nın başkanlığını yapmıştır. Karabağ bölgesinin Başbakanlığı ve Başkanlığı görevlerini üstlenmiş ve Ter-Petrosyan döneminde Başbakan koltuğunda bulunmuştur. Koçaryan’ın Türkiye’ye karşı uyguladığı saldırgan politikalar, milliyetçi geçmişinin ve milliyetçi güçlerin etkisinin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Nitekim 2000 yılı Eylül ayında Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantısında (milenyum toplantısında) beklenmedik şekilde soykırım söylemlerini dillendirmiş ve AGİT zirvesinin İstanbul’da toplanmasına açıkça tepki göstermiştir.⁶

Bu arka plana bağlı olarak Koçaryan döneminde ikili ilişkilerin çözülmesi ve Karabağ Sorunu’nun halledilmesine ilişkin önemli adımlar atılmamıştır. İlave olarak, milliyetçi çevrelerin desteği ile iktidarda olan Koçaryan, hem saldırgan tavırlarını sürdürmüş hem de uzlaşmadan kaçmadığını göstermek

⁵ Ömer Engin Lütem, “Türkiye Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 50, 2015, s. 235-239.

⁶ Aslanlı, a.g.m., s. 181.

için Türkiye ve Azerbaycan resmî heyetleri ile müzakerelere devam etmiştir. Nitekim soykırım iddialarını tanıyan ve Ermenistan'ı destekleyen ülke sayısı 1998 yılında 8 iken 2008 yılında 19'a yükselmiştir. Bu gösterge, Koçaryan iktidarının uzlaşmacı (!) kişiliği ile ilgili önemli bir bulgu olarak kabul edilebilir.⁷

Gelişmelerdeki olumsuzluklara rağmen Türkiye yine uzlaşmacı tavrından vazgeçmemiş ve ilişkilerin kurulmasına çaba göstermiştir. Nitekim 13 Nisan 2005 yılında TBMM Genel Kurul toplantısında Tarihçiler Komisyonu'nun kurulmasına onay verilmiş ve aynı gün Başbakan Erdoğan, Robert Koçaryan'a mektup göndererek bu durumu tebliğ etmiş, üçüncü ülke arşivlerinin açılmasını önermiş ve uzlaşma girişiminde bulunmuştur. Fakat 25 Nisan 2005 tarihinde Koçaryan tarafından gönderilen mektupta, tarih komisyonu kurulmasına sıcak bakılmadığı anlaşılmıştır. Koçaryan'ın bu tavrını belirleyen, Ermeni Diasporası ve milliyetçi kesimlerin, soykırım iddialarını en küçük bir şekilde tehlikeye atacak bir girişimin sorgulanmasının sert tepkilerle karşılanması olmuştur.⁸ Bu dönemde bazı sivil toplum kuruluşları tarafından ilişkilerin normalleşmesine ilişkin gayretler sarfedilse de ileri derecede hiçbir sonuç elde edilememiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde en önemli ve heyecan verici çözümler, yaklaşma girişimleri ise Robert Koçaryan görevden ayrıldıktan sonra olmuştur. Bilindiği gibi, 2008 yılında Koçaryan'ın görev süresi bitmiş onun yerine zamanında Başbakan olan, Karabağ Ermenisi ve Karabağ savaşında bizzat katılmış olan Serj Sarkisyan göreve gelmiştir. Serj Sarkisyan da 1988 yılından itibaren Karabağ'da görevlerde bulunmuş özellikle askerî alanda Ermenistan'ın önemli görevlerini yürütmüş ve 2000-2007 yılları arasında Ermenistan Savunma Bakanı olmuştur.⁹

Sarkisyan'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi, birçok çevrede soru işaretleri oluşturmuştur. Dış politikada tecrübesi olmayan ve genel olarak askerî alanda uzmanlaşmış birinin nasıl davranacağı bilinmemiş ve selefi gibi davranacağı beklenmiştir. Fakat Sarkisyan başkan seçildikten üç gün sonra Türkiye tarafından Cumhurbaşkanı, Başbakan, Dışişleri Bakanı seviyesinde görevliler Ermeni tarafından yetkilileri tebrik etmiş ve gelecekteki uzlaşma girişimlerinin ilk adımlarını atmışlardır. Cevap mektuplarında Ermenistan tarafının ikili iliş-

⁷ Engin, a.g.m., s. 240.

⁸ Engin, a.g.m., s. 243.

⁹ Ermenistan Cumhurbaşkanı Resmî internet sitesi, <http://www.president.am/en/serzh-sarghsyan/#!prettyPhoto> (27 Şubat 2016).

kilerin kurulmasında olumlu hava estirdiği görülse de sözde soykırım iddialarını anma gününde yine Türkiye bayrakları yakılmış ve Türkiye karşıtı agresif söylemler dile getirilmiştir.¹⁰

Türkiye'nin 2008 yılında Ermenistan'a yakınlaşmasının pek çok nedeni bulunmatadır. Bu politik hamlenin temel sebeplerinden birisi, Rusya'nın Gürcistan'a saldırması sonucu Gürcistan'ın güvenilirliğinin sorgulanmaya başlamasıdır. Bu durum, Türkiye'nin Güney Kafkasya denklemine Ermenistan'ı da yanında görmek istemesine neden olmuştur. Türkiye bu girişimle Ermenistan'ı Rusya etkisinden kurtarmak ve bölgede daha aktif rol almak arzusuna yönelmiştir. İlk zamanlarda kapalı kapılar ardında ve gizli yürütülen görüşmeler Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan'ın, Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü 6 Eylül 2008 tarihinde oynanacak Ermenistan-Türkiye futbol maçına davet etmesiyle ortaya çıkmış ve "futbol diplomasisi" adı ile literatüre geçmiştir. Futbol diplomasisi ekseninde iki ülkenin de cumhurbaşkanları karşılıklı ziyaretlerde bulunmuş ve sessiz diplomasi yolu ile müzakereler sürdürülmüştür. İkili hareketliliği dikkatlice gözlemeyen Azerbaycan ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi müzakerelerine yönelik ilk önce sessiz kalmıştır. İmzalanacak protokollerde Dağlık Karabağ Sorunu'nun öncelikli şart olmadığı anlaşıldıktan sonra ise bu görüşmelere karşı çıkmış ve sert tepkiler göstermiştir. Türkiye-Ermenistan yakınlaşması, Türkiye-Azerbaycan gerginliğine dönüşmüş ve iki ülke arasında gerilim yükselmiştir.¹¹ Sancılı süreçler yaşanmış olmasına rağmen, 10 Ekim 2009 yılında Ermenistan ve Türkiye arasında protokoller imzalanmış ve prosedür gereği onaylanmak için her iki ülkenin parlamentosuna gönderilmiştir. Fakat sonraları TBMM bu protokolleri onaylamamış, Ermenistan Anayasa Mahkemesi ise süreci dondurmıştır. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokolleri dondurma sebebi ise protokollerin anayasaya uygun olmadığı ve bazı temel konularla zıt olduğudur.¹²

Bu süreçte Azerbaycan kanadından gelen tepkiler üzerine Başbakan Erdoğan, Azerbaycan Milli Meclisi'nde yaptığı konuşmada, "*Karabağ Sorunu çözülene kadar Türkiye Ermenistan sınırı açılmayacak*" ifadelerini kullanarak Azerbaycan tarafını yatıştırmış ve bu açıklamadan sonra iki ülke ilişkileri yeniden normalleşmeye başlamıştır. Erdoğan'ın bu açıklamaları, Ermenistan ta-

¹⁰ Aslanlı, a.g.m., s.182.

¹¹ Timuçin Kodaman, "Ermeni Açılımı ve Türk Dünyası", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2013, Sayı:30, s. 119.

¹² Fatih Özbay, *Türkiye-Ermenistan İlişkileri*, Bilge Adamlar Kurulu Raporu, Rapor No:25, BİLGESAM Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ocak, 2011, s.4-5.

rafında rahatsızlıklara neden olmuştur. Azerbaycan ise bu dönemde Rusya eksenli politikalar izlemiş ve Türkiye'ye karşı net bir tavır almaya başlamıştır. Buna rağmen, üst düzey ziyaretler sonucunda, aradaki soğuk rüzgarlar yerini yeniden sıcaklığa bırakmaya başlamıştır. 2008-2010 yılları arasında yaşanan bu sıcak gelişmelerden sonra, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde heyecan verici bir gelişme olmamıştır. Genel olarak Ermenistan tarafının toprak ve soykırım iddiaları ve Türkiye'nin de bu iddialara cevap vermesi şeklinde gelişmeler cereyan etmiştir. Protokol sürecinin dondurulmasından sonra Türkiye-Azerbaycan ilişkileri düzelmeye başlamış ve ilişkiler yeniden büyük bir ivme elde etmeye yönelmiştir.¹³

Sovyet sonrası dönemde Ermenistan'a karşı ambargo uygulanmaya başlandığı için bu ülke zorunlu olarak Rusya'ya bağımlı hale gelmiş ve ekonomik olarak kısıpaca alındıkca agresif tutumunu daha da artırmıştır. Bu düzlemde ortaya çıkan ve iki ülke ilişkilerini daha uzun yıllar etkileme potansiyeli bulunan bir çok engelden söz edilebilir. Bunların en önemlileri, soykırım iddiaları ve iki ülke arasında sınırların tanınmaması sorunudur. Ermenistan, her fırsatta tarihi Moskova ve Kars anlaşmalarını tanımadığını beyan etmektedir. Bu iki sorunun dışında, iki ülke ilişkilerini negatif yönde etkileyen başka faktörler olsa da en önemlileri bunlardır. Nitekim bu iki sorunun çözülmesi mümkün olmadan normal diplomatik ve ekonomik ilişkilerin kurulması gerçek dışı görünmektedir.

2015 yılına kadar Türkiye ve Rusya yakınlaşmasının, Türkiye-Ermenistan ve Dağlık Karabağ sorununun çözümüne pozitif etki etmesi beklense de, Rusya ile yaşanan olumsuz gelişmeler, Ermenistan'ın Rusya'ya yakınlaşmasını daha da artırmış Türkiye tarafından bu ülkeye nüfuz edilmesini zorlaştırmıştır.

2. TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Türkiye-Ermenistan ilişkileri, tarihten günümüze kadar oldukça sıkıntılı bir eksen de gelişme göstermiş ve bu zorlukların ortaya çıkmasında dış güçlerin yoğun müdahalesi oldukça etkili olmuştur. Soğuk Savaş bittikten sonra ise, Türkiye için hem yeni fırsatlar, hem de yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Yeni bağımsız ülkelerin ortaya çıkması, Türkiye için yeni ekonomik pazarların doğmasına ve ekonomik yöntemlerle bölgede nüfuzunun artmasına sebep olsa da,

¹³ Cavid Vəliyev, **Regional Hadisələrin Türkiyə-Azərbaycan Münasibətlərinə Təsiri**, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Mərkəzi, Bakı, 2011, s.32-34.

Karabağ sorunu ve Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik saldırgan politikaları, uluslararası arenada Türkiye açısından sorunlar doğurmuş, güvenlik tehditlerinin doğmasına neden olmuştur. Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkileyen faktörler ana hatlarıyla şöyle sıralanabilir:

- Ermenistan'ın yüz yılını doldurmuş bir tartışma alanı olan sözde soykırım iddialarını dünyaya kabul ettirme çabaları,
- Yine yüz yıla yakın bir ömrü olan Ermenistan'ın Kars ve Gümrü antlaşmalarını kabul etmekte çekingen davranması,
- Yaklaşık otuz yıldır devam eden Azerbaycan ve Ermenistan arasında var olan Dağlık Karabağ sorunu.

Bu üç etken ikili ilişkilerin gelişimini engellemiş ve günümüzde bile çözüme kavuşturulamamıştır. İlişkilerin derinden analiz edilmesini için her bir faktörün ayrı ayrı incelenmesinde fayda vardır.

2.1. Ermenistan'ın Sözde Soykırım İddialarını Kabul Ettirme Çabaları

Bilindiği üzere, 1915 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı Tehcir Kanunu ile Osmanlı coğrafyasında bulunan Ermeniler sınır dışı edilmiş ve bu trajik olayda binlerce Ermeni hayatını kaybetmiştir. Türkiye tarafı, asla soykırım iddiasını kabul etmemiş ve yaşanan olayların trajik bir hadise olduğunu ve bir toplumu yok etmeye yönelik kasti bir eylem olmadığını savunmuştur.¹⁴ Ermenistan tarafı ise, bağımsızlığını kazanmaya başladığı ilk dönemlerden günümüze kadar, Osmanlı döneminde yapılan tehcir uygulamasının soykırım olduğunu savunmakta, resmî ve gayriresmî düzeylerde, uluslararası arenada bu meseleyi gündemde tutarak soykırım iddialarının tanıtılmasını anayasal bir hükme bağlamak istemektedir. Bu gün Ermenistan dış politikasını incelediğimizde sözde soykırım meselesinin ve aşırı milliyetçiliğin bu ülkenin dış politikasının temelini oluşturduğunu söylemek mümkündür.¹⁵ Bu meselenin Ermenistan tarafında sürekli gündemde tutulması ve üçüncü ülke parlamentolarında kabul ettirilmeğe çalışılması, ikili ilişkileri büyük ölçüde engellemektedir. Bu sorunun çözüme kavuşturulma ihtimali zayıfladıkça ikili ilişkilerin normalleşmesini beklemek mümkün görünmemektedir. Türkiye ise, bu politikalara rağmen her zaman Ermenistan ile uzlaşmacı tavırlar sergile-

¹⁴ Ermeni sorunu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ömer Faruk An, "Ermeni Sorunu'nun Özet Tarihi", *Yeni Türkiye Dergisi*, S 60, 2014.

¹⁵ Göktürk Tüysüzoğlu, "Güney Kafkasya'da Bölgesel İşbirliğinden Soyutlanan Ülke Ermenistan", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S 44, 2013, s.237-240.

mek istemekte ve bu ülke ile diplomatik ve ticari ilişkiler kurmak istemektedir. Türkiye'nin Ermenistan ile yakın ilişkiler kurmak istemesinin önemli bir nedeni, zaman zaman uluslararası arenada Türkiye'yi zor durumda bırakan soykırım iddialarının yayılmasını engellemek ve bu ülke ile yakın ilişkiler kurmak yolu ile bu yayılmayı engellemek isteğidir.

2.2. Ermenistan'ın Kars ve Gümrü Antlaşmalarına Yönelik Tutumu

Daha önce değinildiği gibi, Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen en önemli tarihi belge olan bu iki anlaşma, Ermenistan tarafından tanınmamakta ve dolayısıyla ikili ilişkilere negatif bir etkide bulunmaktadır. Nitekim Ermenistan Parlamentosu bu iki anlaşmayı 1991 yılında tanımadığını açıkça beyan etmiştir.¹⁶ Ermenistan Anayasası'nın 1. Bölümü'nün 13. paragrafına göre, Türkiye sınırları içinde olan Ağrı Dağı, Ermenistan Devlet Arması olarak kabul edilmiş ve Türkiye'nin Güneydoğu bölgesi, Batı Ermenistan olarak nitelendirilmektedir. Bu şekilde bir tanımlama yapılmasının, Türkiye'ye karşı toprak iddialarında bulunmak ile eşdeğer bir sonuç doğuracağı rahatlıkla tahmin edilebilir.¹⁷ Bu sorun, Ermenistan tarafından ilişkileri engelleyen önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

2.3. Dağlık Karabağ Sorunu Ekseninde Türk-Ermeni İlişkileri

Sorunun ortaya çıkış alanı bulunduğu bölge olan Kafkasya, Stalin, Beria ve Mikoyan gibi anahtar liderlere kaynaklık etmesi açısından Sovyetler Birliği tarihi açısından da öncü rol oynama kapasitesine sahip bir bölge olmuştur. Sovyet Ermenistanı'na bitişik durumda bulunan Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan ile birleştirilmesi taleplerini dillendiren popüler sosyal hareketler Kafkasya'dan Baltık devletlerine ulaşacak şekilde, Sovyet döneminin sonlarına doğru yaygınlaşmaya başlamıştır. Yine Sovyet dönemi sona ererken, birbirini ardına tarihçi ve edebiyatçı kimlikleriyle temayüz etmiş şekilde ardı ardına iktidara gelen bölgesel liderler, bu tür çatışmaların yaygınlaşması için uygun bir siyasal zeminin oluşmasına aracılık etmiştir.¹⁸ Zamanla gelişen olaylar, birbiri içinde düğümlenmiş şekilde, sadece Ermenistan ve Azerbay-

¹⁶ Aybars Görgülü, **Türkiye-Ermenistan İlişkileri Bir Kısır Döngü**, TESEV Yayınları, Dış Politika Analiz Serisi 8, Mayıs, 2008, s.12.

¹⁷ Ermenistan Anayasası'nın ilgili maddeleri için bkz: https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2005.pdf?lang=en (1 Mart 2016).

¹⁸ Vicken Cheterian, **War and Peace in the Caucasus**, Hurst Publishers, London, 2008, p. 11.

can arasında yaşanan bir çatışma olmaktan uzaklaşmış, aynı zamanda, Türkiye, Gürcistan, Rusya, İran ve Hazar bölgesindeki diğer ülkeler için de bir kilometre taşı olma işlevi ifa etmeye başlamıştır.¹⁹

Karabağ Sorunu'nun tarihi, eski yüzyıllara dayansa da bu günkü haliyle karşımıza çıkması 1980'li yıllara uzanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile sorun daha da derinleşmiştir. Karabağ Sorunu'nun ortaya çıkmasında şüphesiz en büyük etken Rusya'nın payına düşmektedir. Bilindiği üzere Ruslar'ın tarihi stratejileri olan güneye inme politikaları sayesinde Azerbaycan toprakları işgal edilmiş ve bögenin kontrol edilmesi amacı ile de özellikle Dağlık Karabağ bölgesine Ermeniler yerleştirilmiştir. Bu şekilde, zamanla kurulacak olan Ermenistan devletinin temelleri atılmıştır. Bunun yanında Sovyetler Birliği'ni kurulduğu ve dağıldığı dönem arasından yaşanan süreçte Dağlık Karabağ'a özerklik statüsü verilmesi, tektaraflı Azerbaycan karşıtı politikaların uygulanması, yapay olarak nüfusun değiştirilmesi ve Azerbaycan Türklerinin bölgeden göç ettirilmesi ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu durum, Sovyetlerin yıkılmasından sonra derin çatışma ve çözümsüzlüklerin temeli olmuştur. Nitekim 1990'lı yıllara gelindiğinde Ermenistan ve Azerbaycan arasında etnik nefret artmış ve 1992 yılında sıcak çatışmalar başlamıştır. Her iki ülke bağımsızlığını kazandıktan sonra ise sıcak savaş başlamıştır.²⁰ Savaşın başladığı ilk yıllarda Karabağ Sorunu, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine fazla etki etmemiş ve Türkiye 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Yine aynı yıllarda Türkiye, Ermenistan'a yardım götüreceği üçüncü ülke araçlarının kendi sınırları içinden geçmesine izin vermiş ve Ermenistan'da ortaya çıkan elektrik enerjisi sorununun çözümlenmesine yardımcı olunmuş ve bu ülkeye buğday satışı yapılmıştır.²¹

1992 yılının 26 Şubat'ında Ermenilerin Hocalı'ya saldırarak burada büyük bir sivil katliamı yapmaları sonucu 613 insan öldürülmüştür. Bunlardan 106'sının kadın, 63'ünün çocuk olması, 150 kişinin kayıplara karışmış olması, 487 kişinin engelli kalması ve 6 ailenin tamamen yok edilmiş olması bu katliamın trajik boyutlarını daha iyi yansıtmaktadır. Hocalı kentinin kuşatılması ile

¹⁹ Thomas de Waal, "Remaking the Nagorno-Karabakh Peace Process", *Survival*, vol. 52 no. 4, August–September 2010, p. 159.

²⁰ Mustafa Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, s. 1113-1118.

²¹ Aslanlı, a.g.m., s.179-180.

Dağlık Karabağ'da bulunan tek havaalanı ele geçirilmiş ve Ermenistan avantajlı duruma geçmiştir.²²

Bu olay dünya kamuoyunun dikkatini Azerbaycan'a ve Karabağ'a yöneltmiştir. Aynı yıl Karabağ'daki çatışmaların Nahçıvan'a yönelmesi ve Ermenilerin bu bölgeye saldırmasına karşılık Türk Silahlı Kuvvetleri Ermenistan sınırına yakın bir şekilde konuşlanmış ve geniş çaplı tatbikatlar gerçekleştirmiştir. Dönemin Başbakanı Tansu Çiller ve 1974'te Kıbrıs'a yapılan askerî harekatta büyük rol oynayan siyasetçi Bülent Ecevit, Ermenistan'a silahlı müdahale yapılabileceğinin sinyallerini vermiştir.²³ Azerbaycan-Ermenistan çatışması alevlendikçe Türkiye-Ermenistan arasında kurulmaya çalışılan ekonomik ve diplomatik ilişkiler de kaybolmaya yüz tutmuştur. Nitekim Türkiye'nin Ermenistan'a elektrik satması ve buğday yardımı yapması Azerbaycan tarafında rahatsızlıklar doğurmuş ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü 8 Aralık 1992 yılında Azerbaycan ziyareti çerçevesinde elektrik anlaşmasının durdurulacağını söylemek zorunda kalmıştır. Aynı şekilde, Ermenistan işgalden vazgeçmedikçe bu ülke ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerin kurulmayacağını deklare etmek zorunda kalmıştır.²⁴

Bu olayları müteakiben Ermeni kuvvetlerinin Kelbecer'e saldırması üzerine Türkiye Ermenistan sınırını kapanmış ve açıkca Azerbaycan'dan yana politikalar izlemeye başlamıştır. Bu olaylar üzerine Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarla Ermenistan'ı işgali durdurmaya çağırılmış ve Azerbaycan topraklarının geri verilmesi gerektiğini karara bağlamıştır. Buna rağmen, günümüze kadar bu kararlar uygulanmamış ve Ermenistan devletinin işgal politikası devam etmiştir. Yine aynı dönemde, Ermenistan'ın işgal ve yayılmacılık politikasını devam ettirdiği ortamda dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, "*Kritik günler yakındır. Eğer Ermeniler Güvenlik Konseyi'nin kararlarını takip etmezlerse sınırımızdaki dar koridoru Nahçıvan'a dek genişletmek durumunda kalabiliriz*" açıklamasını yapmış, ardından MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş, Ermenistan'a karşı askerî müdahaleyi öngören bir tasarıyı TBMM'ye götürmüştür.²⁵

Kelbecer'in düşmesi ile işgaller devam etmiş ve Azerbaycan topraklarının yaklaşık beşte biri işgal edilmiş, 1 milyondan fazla Azerbaycanlı yaşamış

²² Hocalı Katliamı ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Azerbaycan Respublikası Xarici İşler Nazirliyi, <http://mfa.gov.az/content/795?options=content&id=850> (1 Mart 2016).

²³ Görgülü, a.g.m., s.9.

²⁴ Görgülü, a.g.m., s.7.

²⁵ Kamer Kasım, "The Nagorno-Karabakh Conflict From its Inception to the Peace Process" *Armenian Studies*, S 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.

olduğu topraklardan göç etmek durumunda kalmıştır. 1992 yılında, bu kangren haline gelmiş sorunun barışçıl yollardan çözümü kavuşturulması amacı ile Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) dâhilinde Minsk Grubu kurulmuş ve Karabağ Sorunu Rusya, ABD ve Fransa'nın da müdahil olduğu uluslararası bir boyut kazanmıştır. Türkiye'nin, AGİT üyelerinden biri olsa da eş başkanların ortaya çıkması, açıkça Azerbaycan'dan taraf olması, Ermenistan sınırını kapatması nedeniyle bu sorunun çözümüne müdahil olması engellenmiştir.

Türkiye'nin, savaşın çok kızıştığı dönemlerde bazı hazırlıklar yapmış olmasına rağmen Karabağ Savaşı'na askerî müdahalede bulunmamasının birkaç nedeni vardır. İkinci bir Kıbrıs vakasının ortaya çıkma ihtimalinden çekinilmesi, Rusya'nın da dâhil olabileceği bir savaşa girmek istememesi ve diplomatik yollarla daha ileri düzeyde çözüm aramamanın daha akıllıca bir strateji olacağına düşünülmesi bu nedenlerden bazılarıdır.²⁶ Nitekim 1994 yılında Ermenistan ve Azerbaycan arasında ateşkes imzalanmış ve sıcak çatışmalar göreceli de olsa son bulmuştur. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin temel belirleyicilerinden olan Karabağ Sorunu, bölgenin güvenliğine, istikrarına ve ekonomik kalkınmasına en büyük engel olarak günümüzde de çözüm beklemeye devam etmektedir.

Dağlık Karabağ sorununda ateşkes ilan edildikten sonra, bölgesel istikrar ortamı belli ölçüde kurulmuş ve ekonomik aktiviteler artmaya başlamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Ermenistan ve Türkiye arasında imzalanan protokollerde Dağlık Karabağ şartının açık şekilde yer almaması ve Azerbaycan tarafında bu konuyla ilgili yaşanan tedirginlikler, protokollerin uygulamaya geçmesine ve ikili ilişkilerin düzeltilmesine engel olmuştur. Dağlık Karabağ konusunda zaman geçtikçe hem Azerbaycan hem Ermenistan tarafının sabırsızlık ve taşkınlık gösterdikleri dikkate alınarak özellikle Azerbaycan'ın sık sık askerî çözüm yolunu dillendirmesi, bölgenin her an sıcak çatışmalara mesken olabileceğini hatıra getirmektedir. Karabağ sorunu kesin bir şekilde çözümlüncüye kadar bölgede kalıcı bir istikrarın oluşmasını beklemek fazlaca mümkün görünmemektedir.

3. TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE AZERBAYCAN FAKTÖRÜ

Türkiye ve Azerbaycan, dil, din ve etnik özellikleri bakımından “bir” olmasına rağmen siyasi olarak “iki” ayrı ülke görünümündedir. Bu özelliklerine

²⁶ Gökce, a.g.m., s. 1120.

atfen, uzun zamandır bu ikili için “Bir millet, iki devlet” söylemi sıkça dillendirilmektedir. Tarihin birçok döneminde iki devleti oluşturan toplumlar aynı veya farklı devletler içinde yaşamıştır. Safevi ve Osmanlı devrinde iki Türk devleti arasında çatışmalar yaşansa da bu çatışmalar iki toplumu koparmamış, zaman zaman coğrafi ve tarihi fırsatlar oluştuğunda iki toplum bir biri ile iletişime geçmiştir. Nitekim 1918 yılında Azerbaycan’da Mehmet Emin Resülzade öncülüğünde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti adı altında bağımsızlık ilan edilmiş, hemen ardından Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurulmuştur. Buna rağmen, bu cumhuriyetin ömrü oldukça kısa olmuş ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesi ile birlikte iki toplum tekrar birbirinden koparılmıştır.

Yetmiş yıl süren Sovyet demir perdesi ortadan kalktıktan sonra 1991 yılında Azerbaycan tekrar bağımsızlığını kazanmış ve en yakın ilişkilerini Türkiye ile kurmuştur. Sovyetler Birliği’nin dağılması, Azerbaycan için yeni sorunlar doğurmuş ve ülke bağımsızlığın koşullarını oluşturamadan sıcak etnik çatışmalarla karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemlerde Türkiye’den yeteri kadar destek alamayan Azerbaycan daha sonraları Türkiye ile yakın ilişkiler kurabilmiştir. Türkiye ile Azerbaycan diplomatik ilişkileri ise 1992 yılının Ocak ayından itibaren kurulmuştur.

Ortak tarihî ve sosyal yapıya sahip olmaları bu iki ülkeyi stratejik ortağa ve ayrılmaz iki müttefike dönüştürmüştür. Bağımsızlığın ilk yıllarında Türkiye ile duygusal bağlılık daha fazla ön planda olsa da zaman geçtikçe ekonomik ve stratejik müttefiklik diğer bütün alanları geride bırakmıştır. 1990’lı yılların başında Türkiye, Güney Kafkasya’da herhangi bir ayrıma gitmeden bölgeye yönelik politikalarını oluşturmuştur. Özellikle, Karabağ sorunu ekseninde Ermenistan’la sınırı kapattıktan sonra Türkiye’nin Azerbaycan ile ilişkileri diğer bütün devletlerle olan ilişkilerini geride bırakmıştır.

1992 yılında kurulan diplomatik ilişkiler ve imzalanan ikili antlaşmalar bu gün meyvesini vermektedir. Bakü Tiflis Ceyhan (BTC) ham petrol boru hattı ve Bakü Tiflis Erzurum (BTE) doğal gaz boru hattı projelerinin realize edilmesi ile birlikte Azerbaycan ve Türkiye arasında ekonomik işbirliği büyük bir sıçramaya sahne olmuştur. Bu iki projenin realize edilmesi ile birlikte Azerbaycan, Türkiye için stratejik ve ekonomik partnere evrilmiş, Ermenistan’ın Türkiye nezdindeki ekonomik cazibesini çok büyük oranda geride bırakmıştır. 2015 yılında Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerini incelenecek olursa, iki ülkenin dış ticaret hacminin yaklaşık olarak 1,5 milyar dolar olduğu görülecektir. Nitekim Türkiye Azerbaycan’ın dünyadan yaptığı ithalat içinde

birinci sırada yer almakta Azerbaycan ise Türkiye ihracatında 20. sırada bulunmaktadır. Günümüzde Türkiye'nin Azerbaycan dış ticaretindeki payı %7 civarındadır.

Bunların yanında Türkiye-Azerbaycan arasında Şahdeniz-2 sahasında ortak petrol paylaşım anlaşması, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı (TAP) projeleri realize edilmektedir. Nitekim TANAP projesi yaklaşık 10 milyar dolar maliyetinde olması beklenen ve yılda 17 milyar m³ doğalgaz ihraç kapasitesine sahip bir proje olarak devasa bir öneme sahiptir. Resmî olarak devletlerarası bu göz kamaştırıcı ekonomik tabloya özel reel sektör dinamikleri de eklenirse, tablonun ihtişamı daha da artacaktır. Nitekim günümüzde 2500 civarında Türk şirketi Azerbaycan'da, 1100 Azerbaycan şirketi de Türkiye'de faaliyetini sürdürmektedir. Türkiye'nin Azerbaycan'da gerçekleştirdiği doğrudan yatırımların boyutu 6 milyar doları aşmış durumdadır. Azerbaycan'ın Türkiye'deki faaliyetleri için ise 5 milyar doları aşkın sermaye temini gerçekleştirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki rakam, dış ticaret verileri ve diğer alanlardaki ortaklıklarla bir araya getirildiği zaman, Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinin, eski Sovyet cumhuriyetlerinden başka herhangi bir ülke ile olmadığı ölçüde gelişmiş olduğu anlaşılacaktır. 2015 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasında yapılan IV. Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Toplantısı'nda iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin 2023 yılında 15 milyar dolar olarak hedeflendiği düşünüldüğünde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin artan seyirde devam edeceğinin güçlü sinyallerini alınacaktır.²⁷

Azerbaycan, Türkiye ile yakın ilişkiler kurmakla hem kendisinin Avrupa'ya daha kolay entegrasyonunu sağlamakla hem de ekonomik olarak kendisini sigortalamaktadır. Öte yandan Ermenistan, bölgesel projelerden uzak kalmakta ve ekonomik, siyasi ambargolarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Azerbaycan, Türkiye ile yakın ilişkiler kurmakla Türkiye nezdinde kendi itibarını güçlendirmekte ve Ermenistan'a yönelecek olan sermaye akımlarının önünü kesmektedir. Bunun doğal sonucu olarak Azerbaycan, Türkiye-

²⁷ Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, "2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə ticarət əlaqələri", http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=3313:turkiye-2015&catid=122:xt2015&lang=az (2 Mart 2016); "Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri genişlənir", http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=1967:az-turk-11-02-2014&catid=8:news&Itemid=263&lang=az (2 Mart 2016); Rəşad Rəsullu və Kənan Aslanlı, **Azərbaycan-Türkiyə İqtisadi Əlaqələri: Əsas Trendlər və Nailiyyətlər**, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araştırmalar Mərkəzi, Bakı, 2011, s. 65-70.

Ermenistan sınırının kapalı kalmasını istemekte ve bu yöntemle Ermenistan'ı ekonomik anlamda dünyadan izole etmektedir.²⁸ Yukarıda da bahsedildiği gibi, ilk dönemlerde Türkiye hem Azerbaycan hem Ermenistan'la aynı anda ikili ilişkiler kurmak istese de Ermenistan tarafı ile bu mümkün olmamıştır. Bunun üzerine Türkiye, hem ekonomik hem siyasi olarak Azerbaycan'a daha çok öncelik vermiştir.

Bu yakınlaşma analiz edildiğinde, Ermenistan'ın kayda değer doğal zenginliklerinin olmaması, Türkiye'ye sunacak ekonomik imkânlarının çok sınırlı olması ve Rusya'nın bölgesel politik çizgisine aşırı yakın olması Ermenistan'ı Türkiye için cazip bir merkez olmaktan çıkarmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak Türkiye, hem ekonomik hem diğer faktörlerin de kolaylaştırıcı yönlerinin mevcudiyeti nedeniyle Azerbaycan'ı tercih etmektedir. Türkiye Ermenistan sınırının kapanmasının nedeni Dağlık Karabağ sorunu olmuştur. Fakat sınırın kapalı kalması Dağlık Karabağ sorununun çözümünde başarı olmamakta ve bu konuda birçok eleştirel yazılar da yazılmaktadır. Dağlık Karabağ Sorunu bölgenin istikrarına ve ekonomik kalkınmasına engel olmakta ve Türkiye için de güvenlik tehdidi olarak algılanmaktadır. Sorunun çözülmesi halinde ise Türkiye bölgesel güç olarak daha çok manevra kabiliyetini yakalayacak ve Ermenistan'ın Rusya'ya aşırı bağımlılığı ortadan kalkacaktır. Bu durumda da Türkiye, bölgede ekonomik ve siyasi olarak daha da güçlenecektir.²⁹ Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan büyük engel olsa da unutmamak gerekir ki Ermenistan sözde soykırım iddialarını uluslararası arenaya taşıdıkcı ve Türkiye'ye karşı etnik ve millî düşmanlık hisleri besledikçe ikili ilişkilerin sağlıklı bir zeminde kalıcı olarak kurulması ufukta beklenmemektedir.

SONUÇ

Sovyetler Birliği sonrası dönemde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin, Azerbaycan faktörü dikkate alınarak incelendiği bu çalışmanın sonuçlarına göre, iki ülke ilişkilerinin birçok neden ve birçok iç ve dış faktöre bağlı olarak açıklanması gerektiği anlaşılmaktadır. İki ülke ilişkilerini etkileyen en önemli

²⁸ Bu konuda yapılmış bir çalışmada, Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkileri normalleştirme konusunda 2008 yılında atılmış olduğu adımlarda bu izolasyonun önemli etkilerinin olduğu vurgulanmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Bayram Güngör, "Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde?: Jeo-Ekonomik Bakış", **International Journal of Economic and Administrative Studies**, Year:1 Volume:1 Number:1, Summer 2008, ss. 11-34.

²⁹ Mehmet Dikkaya, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Kafkaslar", **Türkiye'nin Değişen Dış Politikası** (Editörler: Cüneyt Yenigün-Ertan Efeğil), Nobel Yayınevi, Ankara, 2010, ss. 339-351.

iki yapısal sorunun olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, Türkiye ve Ermenistan arasında önemli bir sorun olması yönüyle bir asrı deviren sözde soykırım iddiaları ve kırk yıla yaklaşan Dağlık Karabağ sorunudur. Bu iki sorundan biri çözülmeden diğ erinin çözülmesini beklemek mümkün değildir. Eğer Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden Türkiye-Ermenistan ilişkileri düzelirse bu Türkiye'nin Azerbaycan'la olan ilişkilerine ve bölgesel ekonomik anlaşmalara negatif yönde etki edecektir.

Nitekim 2009 yılında protokollerin imzalanması gündeme geldiğinde, Azerbaycan tarafı buna tepki göstermiş ve doğalgaz anlaşmalarında sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu problemlili durum birkaç ay devam ettikten sonra Aliyev protokoller öncesinde, Ankara'nın dış politika yanlıslığınu vurgulayarak doğalgaz ücretlendirmesinin eskisi gibi olamayacağını ifade etmek zorunda kalmıştır. Bir tür açık uyarı anlamına gelen bu yaklaşım üzerine Türkiye'den üst düzey yetkililerin yaptığı ziyaretler ve verilen açık teahhütler ile büyük bir krizin tutuşması engellenebilmiştir. Suriye eksenli olarak düşürülen Rus savaş uçağı bağlamında Türkiye ile Rusya ilişkilerinin ciddi bir türbülansttan geçtiğı 2016 yılının ilk çeyreğinde, Azerbaycan ve Türkiye'nin daha fazla yakınlaşma sinyalleri verdiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu yakınlaşma, Karabağ probleminin tarihsel olarak ortaya çıkmasında ve Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'ın istikrarsızlaştırılarak kendi ekseninden uzaklaşmamasını sağlamak adına Ermeni kanadına açık silah ve teknik destekte bulunan Rusya ile ilişkileri bozulan Türkiye'ye Azerbaycan'ın açık bir jesti olarak algılanmaktadır.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yapısal sorunların var olması, sözde soykırım iddialarının sık sık uluslararası arenaya taşınması ikili ilişkilere zarar vermekte ve Ermenistan'ı bölgesel projelerden uzaklaştırmaktadır. Türkiye'ye sunduğı ekonomik imkanlara ek olarak Batı ve Rusya arasında denge politikası gütmeye çalışması ekseninde gelişen önemi, Azerbaycan'ı Ermenistan'la karşılaştırıldığında daha cazip hale getirmektedir. Dağlık Karabağ sorunu, bölgesel istikrara yönelik tehdit olmakla birlikte ekonomik akışkanlığı da engellemekte ve yabancı sermayenin güvenlik nedeniyle bölgeye gelmesini engellemektedir.

Dağlık Karabağ sorunu çözüme kavuşturulmadığı müddetce Türkiye'nin bölgesel etkinliği potansiyel düzeye ulaşmamakta ve Rusya'nın dondurulmuş sorunların anahtarını kasasında taşımasının verdiği avantaj nedeniyle bölgesel etkisi genişlemektedir. Karabağ sorunu çözüme bağlandığında ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişimini engelleyen en önemli set ortadan kalkacak ve ikili ilişkilerin seyri sadece Ermenistan ve Türkiye'ye bağlı olacaktır.

Buna paralel olarak Rusya'nın Dağlık Karabağ kartı ile Ermenistan ve Azerbaycan'ı etki altında tutarak bölgesel gücünü artırma politikası zayıflayacaktır. En önemlisi, bölgenin ekonomik ve politik istikrarı sağlanacağından güvenliği tehdit eden unsurlar ortadan kalkacaktır. Göreceli olarak küçük bir coğrafi alan olan Güney Kafkasya'nın başka sorunlu alanlarında mevcut olan dondurulmuş sorunlar da (Cevahati bölgesi, Abhazya, Güney Osetya gibi) masaya yatırıldığında, Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan denkleminde çözülecek düğümlerin diğer bölgesel sorunlara pozitif yansımaları ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, <http://mfa.gov.az/content/795?options=content&id=850> (1 Mart 2016).

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, “2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə ticarət əlaqələri”, http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=3313:turkiye2015&catid=122:xt2015&lang=az (2 Mart 2016).

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, “Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri genişlənilir”, http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=1967:az-turk-11-02-2014&catid=8:news&Itemid=263&lang=az (2 Mart 2016).

<http://ayintarihi.com/> (25 Şubat 2016).

https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2005.pdf ?lang=en (1 Mart 2016).

Prezident of the Republic of Armenia, <http://www.president.am/en/serzh-sargsyan/#!/prettyPhoto> (27 Şubat 2016).

The Government of the Republic of Armenia, <http://www.gov.am/en/independence/> (25 Şubat 2016).

AN, Ömer Faruk, “Ermeni Sorunu'nun Özet Tarihi”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S 60, 2014.

ASLANLI, Araz, “Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi** 1(1): 175-196, 2012.

CHETERIAN, Vicken, **War and Peace in the Caucasus**, Hurst Publishers, London, 2008.

- DE WAAL, Thomas, “Remaking the Nagorno-Karabakh Peace Process”, **Survival**, vol. 52 no. 4, August–September 2010, pp. 159–176.
- DİKKAYA, Mehmet and Deniz ÖZYAKIŞIR, “Developing Regional Cooperation Among Turkey, Georgia and Azerbaijan: Importance of Regional Projects”, **Perceptions**, pp. 93–118, Spring-Summer 2008.
- DİKKAYA, Mehmet ve Murat BAKIR, “Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısının Açılmasının Olası Etkileri”, **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası: Uluslararası Dördüncü Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri** (Ed. O. Bahadır Dinçer vd.), ss. 245–262, USAK Yayınları, Ankara, 2010.
- DİKKAYA, Mehmet, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Kafkaslar”, **Türkiye’nin Değişen Dış Politikası** (Editörler: Cüneyt Yenigün-Ertan Efe-gil), Nobel Yayınevi, ss. 339-351, Ankara, 2010.
- GÖKÇE, Mustafa, “Yukarı Karabağ Sorunu Ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Turkish Studies - International Periodical for the Languages**, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1, p. 1111-1126, Winter 2011.
- GÖRGÜLÜ, Aybars, **Türkiye-Ermenistan İlişkileri Bir Kısır Döngü**, Te-sev Yayınları, Dış Politika Analiz Serisi 8, Mayıs, 2008.
- GÜNGÖR, Bayram, “Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gün-demde?: Jeo-Ekonomik Bakış”, **International Journal of Economic and Administrative Studies**, Year:1 Volume:1 Number:1, ss. 11-34, Summer 2008.
- KASIM, Kamer, “The Nagorno-Karabakh Conflict From its Inception to the Peace Process” **Armenian Studies**, S 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.
- KODAMAN, Timuçin, “Ermeni Açılımı ve Türk Dünyası”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 30, s. 111-122, Aralık 2013.
- LÜTEM, Ömer Engin, “Türkiye Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 50, 2015.
- ÖZBAY, Fatih, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri-Bilge Adamlar Kurulu Raporu”, **Rapor No:25, BİLGESAM Stratejik Araştırmalar Merkezi**, Ocak, 2011, s.4-5.

RƏSULLU, Rəşad və ASLANLI, Kənan, “Azərbaycan-Türkiyə İqtisadi Əlaqələri: Əsas Trendlər və Nailiyyətlər”, **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Mərkəzi**, Bakı, 2011

TÜYSÜZOĞLU, Göktürk, “Güney Kafkasya’da Bölgesel İşbirliğindən Söyutlanan Ülke Ermenistan”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Sayı:44, 2013.

VƏLİYEV, Cavid, **Regional Hadisələrin Türkiyə-Azərbaycan Münasibətlərinə Təsiri**, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Mərkəzi, Bakı, 2011.

XIX. YÜZYILDA ERMENİLERİN OSMANLI MALİ SİSTEMİNDEKİ YÜKSELİŞLERİ VE ETKİLERİ

Fatih KALECİ *

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu, bir arada yaşayan çok sayıda etnik grubu ve dinî zümreyi kendi bünyesi içerisinde barındırmakla birlikte, imparatorluğun çeşitli din, mezhep ve etnik kökene mensup tebaası arasında bilhassa Ermenilerin hususi bir yeri vardı. Ermenilerin bu ayrıcalıklı konumu kazanmalarında altında yatan nedenin ise ticaret, zanaat, mimari ve sanat gibi alanlarda sahip oldukları yüksek kabiliyetlerinin olduğu söylenilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayan gruplara pek tanınmayan bazı ayrıcalıklara sahip tek grubu ifade eden “amira” sözcüğü, Ermenicede “emir, prens” anlamına gelen “*işkhan*” sözcüğüyle anlamlandırılmaktadır. Bu sözcük, Ermeniler tarafından, Osmanlı hükümetinin de çeşitli yollarla tasvibini alan, Ermeni cemiyetinin servet sahibi olan aileleri veya kişileri için kullanılmıştır. *Amiraların* ekserisi sermayelerini İstanbul'da yatırıma dönüştürme gereği hissetmişlerdir. Neticede bu sınıfta yer alan insanların bir kısmı kendi mesleklerinde dikkat çeken birer sarraf, kuyumcu, yatırımcı yahut banker olmuşlardır. Büyük servetlere ve geçmişten gelen tecrübelere sahip olan bazı Ermeni aileler (Düzyan, Dadyan, Bezciyan, Cezeyirliyan, Arpiaryan vb.) devlet kademesinde aldıkları görevler arasında en etkili oldukları alan ekonomi alanı olmuş ve Darphane-i Amire Eminliği ve sarraflık gibi vazifelerle Osmanlı sarayında kendilerine imtiyazlı bir mevki edinebilmişler ve bu imtiyazlı durumları neticesinde cemaatleri içerisinde de söz sahibi olabilmişlerdir.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemi ve özellikleri hakkında genel bir çerçeve çizildikten sonra bu sistemin önemli bir parçası olan Ermeni milletinin yeri ve önemi üzerine durulmuştur. Osmanlı – Ermeni ilişkilerinin tarihsel serüvenine bakılarak, Ermenilerin Osmanlı maliye teşkilâtının temel kurumlarından biri olan Darbhâne-i Âmire'deki Ermeni etkisi ve bu etkinin Osmanlı maliyesine yansımaları ele alınacaktır. Bilhassa Ermenilerin darphanedeki varlığı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda

* Araş. Gör., Necmettin Erbakan Üniv., Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, fkaleci@konya.edu.tr.

iyice güç kazandığı için bu iki asra odaklanılarak Ermenilerin Osmanlı toplum yapısındaki sosyo-ekonomik statüleri ve kazandıkları ayrıcalıklarla Osmanlı mali teşkilatındaki yükseliş ve etkilerinin yansımaları üzerine durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Osmanlı Ermenileri, Osmanlı-Ermeni İlişkisi, Düzyanlar, Artin Kazaz.

GİRİŞ

Dünya tarihindeki birçok devletin yönetim biçimi ve örgütsel yapılarının şekillenmesinde içinde buldukları toplumların yapısal özellikleri belirleyici bir unsur olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı toplumu da Osmanlı yönetim şeklini ve anlayışını belirlemiştir denilebilir. Türk-İslam yönetim geleneğinde, yönetici ile yönetilen arasında mutlak bir egemenlikten ziyade sorumluluk temelinde olan ilişkilerin geliştirilmesi ve sürdürülmesi hâkimdir. Bu ilkesel temelde üzerine inşa edilmiş olan yönetim anlayışındaki Osmanlı Devleti, gayrimüslimlere devlet egemenliğini kabul etme ve yönetme erkine ortak olmama karşılığında din/mezhep yaşamında geniş özgürlük alanları tanımıştır.

Osmanlı toplum yapısında farklı milletlerin sosyal, siyasi ve hukuki konumları dinsel ve mezhepsel bağlılıklarına göre şekillenmiştir. Bu noktada, millet kavramı, bir inanç sistemi olarak din anlamından çok, inanç dinamiklerinin belirleyiciliğinde şekillenmiş toplulukları ifade etmektedir. Bu hususta Osmanlı'daki millet kavramı, modern millet (ulus) kavramından farklı olarak, dinsel içerikli bir sistemdir.

İslam ümmet anlayışının izlerini taşıyan bu sistemde, din temelinde belirginleşen halklara kendi kendilerini yönetme imkânı veriliyordu. Sünni Müslümanlar etnik kökenlerinden bağımsız olarak ümmetin asli unsuru kabul ediyor ve yönetim işlerini üstleniyorlardı. Hristiyan ve Yahudiler, zimmet ehli konumunda, din ve vicdan özgürlüğüne sahip olarak özel hukuk ve eğitim faaliyetlerinde devletten bağımsız hareket edebiliyorlardı.¹

Bu çalışmada, ilk olarak Osmanlı Devleti'ndeki millet sisteminin yapısı ve özellikleri hakkında genel bir çerçeve çizilip, bu sistemin önemli bir parçası olan Ermeni milletinin yeri millet sistemi içerisindeki yeri ve önemi üzerine durulacaktır.

Ardından Osmanlı – Ermeni ilişkilerinin tarihsel serüvenine bakılarak, Ermenilerin Osmanlı maliye teşkilâtının temel kurumlarından biri olan Darbhâne-i Âmire'deki Ermeni etkisi ve bu etkinin Osmanlı maliyesine yansımaları ele alınacaktır. Bilhassa Ermenilerin darphanedeki varlığı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda iyice güç kazandığı için bu iki asra odaklanılarak Ermenile-

¹ Gürsoy Akça, "Osmanlı Millet Sisteminin Dönüşümü", *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Elazığ, 2007, C VI, S 1, s. 57- 65.

rin Osmanlı toplum yapısındaki sosyo-ekonomik statüleri ve kazandıkları ayrıcalıklarla Osmanlı mali teşkilatındaki yükseliş ve etkilerinin yansımaları üzerine durulacaktır.

Osmanlı'da Millet Sistemi ve Ermenilerin Yeri

Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimlerin durumlarını anlayabilmek için, öncelikle Osmanlı'nın gayrimüslimlere bakışı ve uyguladığı politika iyi tahlil etmek gerekir. Osmanlı Devleti altı yüz yılı aşkın varlığı boyunca, çeşitli dinî ve etnik gruplardan oluşan toplulukları, XIX. yüzyıla kadar başarıyla yönetmiştir. Bu noktada şu soru karşımıza çıkmaktadır? “Osmanlı'nın bu kadar uzun bir süre boyunca tebaasındaki farklı toplulukları başarıyla idare etmesindeki temel saik neydi? Bu sorunun cevabı Osmanlı'nın yönetim anlayışında yatmaktaydı.

Osmanlı, tebaasını zorla İslamlaştırmak gibi bir amaca sahip değildi ve gayrimüslimlere de güvenlik ve huzur sağlamayı, onları adaletle ve devlet yönetiminden razı olacakları şekilde yönetmeyi amaçlıyordu. Bu amaç için de kullandığı iki temel kavramdan biri “adalet” ve diğeri de “hoşgörü” olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Müslüman Türkler ile gayrimüslimler birlikte iç içe yaşamışlardır. Osmanlı Devleti bu birlik ve beraberliği tarihi boyunca uyguladığı hoşgörü, adalet, huzur, güven, başka din, dil ve milletlere karşı saygı ile İslâm dinindeki “Zımmî Hukuku”² çerçevesinde ve zaman zaman çıkarılan “örfi hukuk” ile birleştirerek oluşturduğu “millet sistemi” sayesinde sağlamıştır.³ Bu sistem, farklı inançlara sahip topluluklara kendi inanç ve haklarının gerektirdiği şekilde yaşama imkânı sağlamıştır. Böylece devletin idaresi altındaki her millet kendi dinî ve sosyal işlerini hür bir şekilde yaşama fırsatı buldu. Dolayısıyla Osmanlı'nın yönetim anlayışına yön veren millet sistemi önem arz etmektedir.

² İslâm hukukuna göre halkı Müslüman olmayan bir bölge/şehir fethedilince bölgenin/şehrin fethinden sonra o bölgede kalarak hayatlarını devam ettirmek isteyen gayrimüslimler için İslam devletin İslam hukuku çerçevesinde “zimmat akdi (sözleşmesi)” denilen bir anlaşma yapılır. Bu anlaşmayı kabul eden gayrimüslimlere “zimmi” denir. Bu sözleşmeyle can, mal, din ve ibadet hakları garanti altına alınmış olan gayrimüslimler birçok konuda Müslümanlarla eşit hale gelir ve Müslümanlar gibi bütün hususi haklardan faydalanarak buna karşılık devlete vergi verirler. Ayrıntılı bilgi için Bkz: “Zimmi” Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Yıl: 2013, C 44, ss. 428-440.

³ Veysel Bilgiç, “Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Nobel Yay., Ankara, 2003, s. 76; Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yay., İstanbul, 1990, s. 15.

Osmanlı Devleti'nin toplumsal, hukuki, siyasi ve idari yapısı ırk esasına göre değil, "Millet Sistemi" denilen inanç temeline göre şekillenmiştir. Osmanlı Devleti döneminde "Millet Sistemi" esasına dayanan azınlıkların büyük çoğunluğunu Rum, Ermeni ve Yahudi toplumları oluşturuyordu. Millet esasına göre azınlık statüsünde bulunan Ermenilerin ve Rumların dinî Hristiyanlık, Yahudilerin dinî ise Musevilikti.⁴ Osmanlı Devleti'nin millet sistemiyle uyguladığı temel politikası, gayrimüslimlerin zimmet sözleşmesiyle kazandıkları statü çerçevesinde devlet otoritesinin tanınması ve bu tanınmanın gereklerinin yerine getirilmesi ilkesine dayanan strateji politikası olmuştur. Bu politikayla birlikte Osmanlı bünyesindeki farklı unsurlar asimile olmadan birlikte yaşama imkânına sahip olmuşlardır. Ayrıca azınlıklar, Osmanlı idaresinde İslam Hukuku'nun kendilerine tanıdığı haklar çerçevesinde cemaat işleminde kamu düzenini ilgilendiren konularda; aile, evlenme, boşanma, miras vb. özel hukukla ilgili konularda çok geniş haklara sahip olmuşlardır. Yani Müslüman halkın sahip olduğu birçok hak ve hürriyetler kendilerine verilmiştir.⁵

Osmanlı'nın klasik döneminde İslam zimmet hukuku gereğince gayrimüslimlerin din, vicdan, can, mal, ırz ve namuslarının dokunulmazlığı devlet güvencesine alınmasına rağmen bir millet sisteminin varlığından söz edilemez.⁶ Devlet kontrolünde işleyen bir millet sistemi İstanbul'un fethinden sonra kilise örgütlenmelerinin devlet tarafından yapılandırılmasıyla oluşturulmuştur.⁷ Fatih Sultan Mehmet, 1453'te İstanbul'u fethettiğinde üç önemli topluluk ile karşılaştı. Bunlar Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Rumlar, Gregoryen Kilisesi'ne bağlı Ermeniler ve bir de Yahudilerdi. Bu topluluklar etnik kökenleriyle anılmayıp din ve mezhep anlamında "millet" olarak tanımlanıyordu.⁸

Fatih Sultan Mehmet, diğer alanlarda olduğu gibi, gayrimüslim Osmanlı reayanın statüsü konusunda da hukukî düzenlemeler yaparak önce Ortodoks Rum reayaya daha sonra da Galata zimmilerine bazı idarî, adlî ve hukukî muh-

⁴ Eryılmaz, a.g.e., s. 15; İlber Ortaylı, **Üç Kıtada Osmanlılar**, Timaş Yay., İstanbul, 2007, s. 59.

⁵ Yuluğ Tekin Kurat, "Çok Milletli Bir Devlet Olarak Osmanlı İmparatorluğu", **Osmanlı**, C 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 221; Taha Toros, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 1010.

⁶ Yusuf Oğuzoğlu, **Osmanlı Devlet Anlayışı**, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 145-147.

⁷ Nuri Adıyke, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı**, (Ed. Güler Eren), C IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 255-261.

⁸ İsmet Miroğlu, "Fatih Devrinde Osmanlı İmparatorluğu", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C 10, Çağ Yay., İstanbul, 1989, s. 218.

tariyetler tanımıştır. Fatih, fetihten hemen sonra “Galata Ahitnâmesi” ile buradaki topluluklara kendi dillerini kullanma ve kendi dillerinde eğitim görme, dinlerini ve inançlarını serbestçe yaşama, kendi kültür ve ananelerini yaşama ve tarihî varlıklarını huzur ve güven içinde sürdürebilme gibi haklar vermiştir.⁹

Osmanlı - Ermeni İlişkilerinin Tarihi Serüveni

Osmanlı ile Ermenilerin ilişkilerinin başlangıcı, Orhan Gazi'nin 1326 yılında Bursa'yı fethedip devletin merkez olduktan sonra, Kütahya'daki Ermenilerin çoğunluğu ve Ermeni ruhani reisliği Bursa'ya nakletmesiyle başlamıştır. Ermenilerin tamamının bulunduğu bölgeler Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı toprakları haline gelmiştir. Ermeniler bu dönemde her yerde azınlık olarak ve küçük beyliklerin, krallıkların yönetimi altında bulunuyorlardı. Siyasî ve sosyal bakımdan bir teşkilata sahip değillerdi. Asırlardır kendilerini yöneten devletlerin baskıları altında ezilen Ermeniler ilk olarak Fatih Sultan Mehmet döneminde din ve vicdan özgürlüklerine kavuşmuşlardır.

Fatih Sultan Mehmet 1453'de İstanbul'un fethinden sonra Ermenilerin Bursa'daki ruhani başkanı Hovakim'i İstanbul'a getirmiş ve 1461'de yayınladığı bir fermanla Ermeni Patrikliği'ni kurdurmuştur.¹⁰ Süryani, Kıptî ve Habeş kiliselerini de bu Patrikhane'ye bağlamıştır. Böylece dağınık durumda olan Ermeniler Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra cemaat haline geldiler, sanat ve ticarete yönelerek Osmanlı'da ayrıcalıklı ve önemli bir statü elde ettiler.¹¹

Yavuz Sultan Selim de 1514-1516 tarihlerinde Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu fethetmesiyle buradaki Ermeniler de aynı cemaat bünyesine alarak İstanbul Patrikliği'ne bağlamıştır. Ardından, Kanuni Sultan Süleyman'ın

⁹ Miroğlu, a.g.m., s. 219; Bilgiç, a.g.m., s. 79; Toros, a.g.m., s. 1011.

¹⁰ Fatih Sultan Mehmet'in atamış olduğu Ermeni Patriği'nin bütün Ermeni cemaati ve kiliseleri üzerinde otorite kurduğu tartışmalıdır. Çünkü Patrik Hovakim, “mezhep farklılıkları ve Ermenilere ait diğer bazı iç meseleler yüzünden, her zaman tüm Osmanlı Ermenilerini kapsayan bir ruhani lider konumuna erişemedi.” Bkz. Mesut Aydınar, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ermenileri ve Bazı Önemli Simalar”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C III, Hazırlayanlar: Metin Hülagü, Gülhadi Alan, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, Erciyes Üniversitesi Yayını-153, İlk Basım, Kayseri, 2007, s. 179, (4) no'lu dipnot. Ermeni milletinin resmen 1461'de kurulduğunu söyleyen yazarlar olduğu gibi ancak XVII. yüzyıldan itibaren Ermeni Patriği'nin Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni cemaati üzerinde hâkimiyet kurduğunu iddia edenler de vardır. Ancak, 1764'te Ermeni Patrikhanesi'ne verilen beratta ilk kez kullanılan “altı cemaat” tabiri ile Patriğin tüm Ermeniler üzerinde söz sahibi olduğundan söz edilmektedir. Bkz: Aydınar, a.g.m., s. 176'daki, Özet'ten. Dolayısıyla 1764 tarihi genel olarak Ermenilerin Osmanlı'da öne çıktıkları 18. yüzyılın ikinci yarısını da işaretleyen bir tarih olarak önemlidir.

¹¹ Ertuğrul, a.g.e., s. 57; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK Yay., Ankara, 1983, s. 37.

saltanat yıllarında, 1554 yılında İstanbul Ermeni cemaati için önemli bir gelişme yaşanmıştır. Revan ve Nahçıvan'ı fetheden Sultan Süleyman, Van'dan İstanbul'a getirdiği ticaret ve sarraflıkla uğraşan birçok Ermeni'nin yanı sıra Ağın'daki (yani Eğin) Ermeni asilzadelerini de İstanbul'a getirtmiştir.¹² Bu tarihsel gelişmeler ışığında kısa bir süre içinde çeşitli yerlerden İstanbul'a göçen Ermeniler büyük bir cemaat oluşturmuş ve tarihlerinde hiçbir devletten ve hükümdardan görmedikleri ilgiyi Osmanlı devletinden görmüşlerdir. Ermeniler de, Türk milletine samimi olarak bağlanarak dünyanın en refah içindeki cemaatlerinden birisi haline gelmişlerdir.

Ermeni Amiralının Ortaya Çıkışı

Uzunca bir dönem süren Ermeni Kilisesi özerk olarak yönetilmiş ve Patrik de milletbaşı konumunda yerini almıştır. Ancak Ermeni Kilisesi'nin kendi cemaati üstündeki etkisi, 17. yüzyıla birlikte önce azalmış ve zamanla da bu etki çöküş eğilimine girmiştir. İşte bu dönemle birlikte Ermeni toplumu içerisinde "Amira" adı verilen ve Ermeni toplumu ve dinî kurumları üzerinde nüfuzları olan grup ortaya çıkmaya başlamıştır.

Etimolojik olarak Arapça 'Emir' kelimesinden kaynaklanan "Amira" ifadesi, kumandan ve prens anlamına gelmektedir. Arap istilası döneminden başlayarak (7. yüzyıl), Müslüman Prenslere verilen bu ad, zaman içinde bu yeni aristokrat grup için söylenmeye başlanmış ve yerleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda yavaş yavaş ortaya çıkan bu amira sınıfı, aralarındaki belirgin farklara rağmen, kendinin Ermeni soylu sınıfının ilk örneği sayılabilecek Nakhararlara (Ermeni Senyörler) benzemektedirler. Ancak iki yüzyıl boyunca güçlerini giderek artıran amiralının Nakhararlardan farklılıkları olarak üzerinde yaşadıkları toprağa hâkim olmamaları ve de askerî bir güce sahip olmamaları gösterilebilir. Amiralının güçlü yanları ise esas olarak ticari üstünlüklerine dayandığı söylenebilir.¹³

Esasen amira unvanının Osmanlı idare veya siyasi hiyerarşi içindeki bir rütbeyi ya da yüksek mevkii gösteren bir unvan değeri olmamakla birlikte, Ermeni halkı bir onursal unvan olarak kendi 'millet'lerine mensup zengin ve etkili kimseleri Amira sıfatı ile onurlandırmıştır.¹⁴ Amira unvanının henüz

¹² <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/Ermeni-cemaatinin-idaresinde-amiralar-ve-amiralar-meclisi/> (18.02.2016).

¹³ Arsen Yanman ve Ara Aginyan, **Sultan II. Mahmut ve Kazaz Artin Amira**, Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Kültür Yayınları.

¹⁴ Abdulkadir Buluş, "Osmanlı sanayinde bir Ermeni direktör: Ohannes Dadyan," **Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri – 1** (Marmara Üniv. İktisadi ve İdari Bil. Fak., İstanbul, 7-8 Eylül 2007), yay. haz. R.D. Özbay vd., İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul, 2010, s. 317-344.

yaygınlaşmadığı dönemlerde, yine Ermeni toplumu zengin ve nüfuzlu Ermenilere “Hoca” (15-16. yy) ya da “Çelebi” (17. yy.) unvanlarını vermiştir.¹⁵ Zaman sürecinde Ermeni liderlerinin bu unvanları 'Amira' unvanı ile yer değiştirdi. Amira unvanı bu iki unvanı geçersiz kılmamış ancak onun yaygınlaşmasından sonra diğer unvanlara daha seyrek rastlanılmıştır. Bunu birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun en nüfuzlu Katolik Ermenileri olan “Düzyan” ailesinin “Çelebi” unvanını kullandığı bilinmektedir.

Amiraların Yükselme Dönemleri

Amiralar kendi iktidar ihtiyaçlarını ve millî işleri karşılayabilecekleri tek yerin imparatorluğun başkenti İstanbul olduğunun bilincindeydiler. Çünkü İstanbul, en önemli ticaret merkeziydi. Ülkedeki en zengin zımmi banker ve finansörler bu şehirde yaşıyordu. Bu sayede, gerek Osmanlı yönetimi, gerek yabancı elçilikler ve gerekse de, patrikhaneleri ile yakın ilişkiler kurabilmişlerdi. Ardından amiralar sahip oldukları ekonomik güce dayanarak Patrikhanelerinin yönetimini ellerine geçirmişlerdi. Zira birçok durumda yeni seçilmiş patriklerin Osmanlı yönetimi tarafından onaylanması için gerekli olan rüşveti bunlar sağladıkları gibi, patrikhaneye yüklü miktarda da bağışlar yapıyorlardı. Böylece patrikhanelerdeki yüksek makamlar da bilfiil bu kişiler tarafından ele geçirilmişti.¹⁶

Bununla birlikte Amiraların patrikleri görevden aldırıp yerlerine başkasını getirmeyerek cemaati kendilerinin yönettiği dönemler de mevcuttu. Patrik tayin edildiği zaman normal şartlarda kayd-ı hayat ve istiklal-i memuriyet şartları ile göreve getiriliyordu. Patriğin görevden azli için ya vatana ihanet gibi büyük bir suç işlemesi ya da sorumluluğundaki cemaate zulmediyor olması gerekirdi. Fakat her iki halin de olmamasına rağmen Amiraların istemedikleri isimleri azlettirmeleri, hatta yeni bir ismi seçtirmeyerek cemaati kendilerinin de idare ettiği vaki idi.¹⁷

1819 yılında yayınlanan kanunname ve 1821 Yunan İsyanı'nın da etkisiyle Amiraların yükselişlerinin hız kazandığı ve güçlerinin iyice arttığı bir

¹⁵ Buluş, **a.g.m.**, s. 321.

¹⁶ Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, 1999, s. 234-235.

¹⁷ Patriğin, siviller tarafından görevden alınması ilk olarak 1612'de yaşandı. O sırada Amiralar meclisine başkanlık eden Sadrazam Nasuh Paşa'nın sarrafı Hoca Asdvadzadur, Amiralar meclisinin artık istemediği Patrik Kirkor'u azlettirmiş ve yerine seçilen Patrik Zakarya'nın patrikliğe getirildiğine dair fermanı da Nasuh Paşa'nın elinden bizzat kendisi almıştı. Bu olaydan sonra sivillerin cemaat idaresindeki güçleri ve baskınlıkları daha da perçinlendi. Bkz: Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu**, Aras Yay., İstanbul, 2004, s. 40.

dönemin başlangıcına işaret etmekle birlikte altın çağlarını İkinci Mahmud döneminde yaşadılar. Bu gelişmeler sonunca amiraların yükselişi Rum Fenerlilerin çöküşüyle doğrudan ilgilidir denilebilir. Zira amiraların yükselişini Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi-iktisadi koşullarıyla birlikte ele almak son derece önemlidir. Amiraların imparatorlukta iktisadi yükselişlerini sadece onların ticari yetenekleri ile açıklamak oldukça sınırlı bir açıklama çerçevesidir. Bu açıklama çerçevesi, daha önce de yoğun olarak ticaretle uğraşan ve imparatorluğun başkentinde önemli bir nüfusa sahip olan Ermenilerin neden daha önce, söz gelimi 16-17. yüzyılda, saray nezdinde bu boyutta bir nüfuz elde edemediğini cevaplayamamaktadır. Hatta 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla birlikte yeniçerilerle kurdukları ticari ilişkilerden dolayı Yahudilerin güç kaybetmelerine sebep olmuştur. Böyle bir ortam da Ermeni sarrafların Osmanlı sarayı ve yöneticileri nezdinde yükselmesi için son derece elverişli koşullar yaratmıştır. Yine tüm bu yaklaşımlar Ermeni sarrafların zenginliğinin bu iki grubun düşüşüyle birebir çakıştığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Ermeni sarrafların 17. yüzyılda oluşmaya başlayan iktisadi gücü 18. yüzyılın başından itibaren belirginleşmiştir. Ancak bu gücün imparatorluğun yöneticileri nezdinde onaylanması ve desteklenmesi, esas itibarıyla 19. yüzyılın başında gerçekleşmiştir.

Amiraların Osman Mali Sistemindeki Yeri

18. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorlukta finans alanında Yahudilerle Ermenilerin rekabet içinde olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak bu iki kesimin zenginliklerinin kaynağı konusunda önemli bir ayrıma dikkat çekmek gerekir. Yeniçeri ocağının ihaleleriyle zenginleşen Yahudi ailelerin aksine, Ermeni sarrafların Osmanlı yönetici sınıfını finanse etmeleiydi.

Gerçekten de Jamgocyanın incelediği 1732-1853 döneminde görev yapan 25 sadrazamdan 23'ünün sarrafi ve bezirgânı Ermen idi. Bunun dışında Sultan ve Valide Sultan, saray erkânı, vezirler ve diğer devlet ileri gelenleri de sarraflarını hep Ermeniler arasından seçiyorlardı. Sonuç olarak bu yükseliş dönemindeki Amiraların çoğu sarraf, yani banker veya borç para verenler olarak Osmanlı mali yaşamında özellikle de, iltizam sisteminde çok hayati rol oynamışlardır. Bu bakımdan Amiralar, “banka prensleri” olarak anılır Ermeniler tarafından ise “prens” anlamına gelen “İşhan” (İşkhan) sözcüğüyle adlandırılırlardı. Bu banka prenslerinden başka, daha ufak ama daha parlak, “Yüksek

Memur” (Grand Commis) denilen farklı bir amira kategorisi daha bulunmaktaydı.¹⁸

18-19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nin en önemli mevkilerinde söz sahibi olan Amira ailelerinin ve bu ailelere mensup amiraların sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bu konudaki araştırmalara göre 19. yüzyılda ortalarına kadar da toplamda 67 Amira ailesi ve 175’e yakın Amiranın olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹

Önemli amira ailelerinin başlıcaları arasında mumculukta Mumciyanlar, Mısır’ın Osmanlıdaki temsilcileri olan Karakâhyalar, mimarlıkta İstanbul’un en önemli yapılarını yapan mimarbaşı Balyanlar, ordudaki yenilikleri gerçekleştiren barutçubaşı Dadyanlar, kuyumcu ve darphane yöneticileri Düzyanlar imparatorluğun ekmekçibaşları olan Noradunkyanlar ve bunların dışında Sofyalıyanlar, Kuleliyanlar, Aznavuryanlar, Tıngıryanlar, Cezayirliyanlar, Çobanyanlar, Azadyanlar, Pişmişyanlar da sayılabilir. Bu amira ailelerinin yanı sıra Kazaz Artin Amira Bezciyan, Dakes Amira, Minas Amira Çerazyan, Hovhannes Amira Yerganyan, Harutyun Amira Yergeryan ve Kevork Amira Papazyan (Bahçivanyan) vb. bazı önemli Amira ve Ermeni sarraflar gösterilebilir.

Burada bütün amira aileleriyle veya bunlara mensup amiraların hepsi hakkında bilgi vermek mümkün değildir. Bu bakımdan çalışmamız çerçevesinde sarraf, kuyumcu ve darphane yöneticileri olan ve Osmanlı mali sisteminde önem teşkil eden darphaneyi Amire idaresinde yöneticili yapan Düzyanlar ailesi ve aynı hususta önem arz eden Amira Artin Kazaz ele alınacaktır.

Düzyanlar (Düzoğulları)

Düzyanlar hem Ermeni toplumu içinde hem de saray nezdinde önemli görevlerde bulunmuş bir Katolik Ermeni ailedir. Ailenin kayıtlarda izine rastlanan ilk üyesi 1600 yılında Sivas Divriği’den İstanbul’a gelen ve Osmanlı sarayında kuyumcubaşılığa yükselen Artin (Harutyun) isminde bir şahıstır, önceleri Yenikapı-Vlanga (Langa) civarına yerleşen aile 18. yüzyılda Kuruçeşme’de yaşamaya başlamıştır. Aile “Düzyan” soyadını Artin’in oğlu Sarkis (ölm. 1721) döneminde almıştır. Sarkis de babası gibi sarayın kuyumcubaşısıdır.

¹⁸ Taner Timur, **Marx-Engels ve Osmanlı Toplumu**, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 118.

¹⁹ Barsoumian, Hagop L., **The Armenian Amira Class of Istanbul**, American University, Yerevan, 2007, s. 16-36.

Sarkis'in oğlu Hovhannes Ağa (ölm. 1744) sarayın kuyumcubaşısı olmanın yanı sıra Sultan I. Mahmud'un kişisel dostluğunu da kazanmıştır. Hovhannes'in oğlu ve Düzyanların en tanınmış olan Hoca (Çelebi) Mikayel (1724-1783) baba mesleğinin yanı sıra kimyayla ilgisi ve iyi resim yapmasıyla tanınmıştır. Sultan I. Mahmud'un sırdaşı olan Mikayel kuyumcu, kimyager ve ressam olarak kazandığı ün ve yüksek kültürü sayesinde dört Osmanlı Sultanı döneminde (I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa, I. Abdülhamid) önemli görevler üstlenmiştir. III. Osman döneminde gözden düşmüş olmasına rağmen, Sultan III. Mustafa döneminde (1757-1774) eski görevine dönmüş ve ayrıca 1758 yılında Darphane yöneticiliğine getirilmiştir. Mikayel Çelebi'nin büyük oğlu Hovhannes Çelebi (1749-1812) babasının görevine devam etmiş ve Sultan III. Selim'in kişisel dostluğunu kazanmıştır. Hovhannes Çelebi Düzyan kuyumcubaşı ve Darphane emini olmuştur. Hovhannes Çelebi'nin ölümünden sonra Darphane onun büyük oğlu Krikor Çelebi'ye (1774-1819), saray kuyumculuğu da ikinci oğlu Sarkis Çelebi'ye (1777-1819) verilmiştir. Hovhannes Çelebi öldükten sonra bu ailenin İktisadî müşaviri olan Kazaz Artin darphanede birçok yolsuzlukların olduğunu görmüş ve yetkililere bu durumu birçok defa arzetmiştir. Fakat hiçbir netice alamamıştır.

Düzoğulları'nın, babaları öldükten sonra darphane işlerinde suiistimal yapmaları, bunların Artin ile aralarının açılmasına sebep olmuştur. 1819'da Sultan Mahmut, Halet efendinin tavsiyesi üzerine hükümette birçok değişiklikler yaparak Hayrullah Efendi'yi de şehremini tayin etmiştir. Hayrullah Efendi Düzoğullarının darphane hesaplarını kontrol ettirmiş ve böylece Düzoğulları'nın zimmeti ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Düzoğulları hapsedilmiş, bütün malları müsadere edilmiş ve darphane ile ilişkileri kesilmiştir. Bu olay sonucunda ailenin dört ileri geleni idam edilmiş, geri kalanları sürgüne gönderilmiştir.

Sonuç olarak, Düzyan ailesinin devletin ekonomisindeki ağırlığının en önemli sebeplerinden birisinin ailenin hem iç hem de dış piyasalarda devlet için borç para bulabilmekteki başarısıdır. Ailenin becerileri ve bağlantıları sayesinde darphane-i âmire, sadece sikkenin denetlenmesi görevini yerine getiren bir kurum olmaktan çıkmış, Düzyan ailesinin etkisiyle Osmanlı mâliyesinin en önemli kurumu haline gelmiştir.²⁰

²⁰ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul, 1999, s. 219, 220.

Kazaz Artin (Harutyun Amira Bezciyan)

Ermeni Amiraların içinde yer alan en ünlüsü Harutyun Bezciyan (1774 - 1843) olduğu bilinmektedir. Harutyun Bezciyan ‘Kazzaz²¹ Artin’ olarak da bilinmektedir. Kazaz Artin, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenileri, tek bir mezhep etrafında toplamaya çalışan ve millî bütünlük hassasiyetleri olan birisidir. Genç yaşta Hovhannes Çelebi Düzyan ile tanıştıktan sonra o da Hovhannes’in yardımıyla devlet hizmetine girmiş ve darphane müfettişi olmuştur.²² Kazaz Artin, Düzyan ailesinin darphaneden tamamen azledilmelerinden sonra ilk olarak “*cebi hümayun sarraflığı*”na ve beş altı ay sonra da Darphaneyi Amire eminliğine getirilmiştir. İşte Kazaz Artin’in Sultan II. Mahmud nezdindeki itibar ve özel durumu bu makama geldikten sonra başlamıştır. Kısa süre içinde iktisadi konularda padişahın en yakın danışmanlarından biri haline gelmiştir. Darphane hesaplarını düzelterek Düzyanların masumiyetini kanıtlamaya çalışan Kazaz Artin bir yandan da II. Mahmud’un Düzyanları affetmesi için çalışmıştır. Daha sonra sürgündeki Düzyanların suçsuzluğu kanıtlayarak 1823 yılında Düzyanların sürgünden İstanbul’a çağrılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Kazaz Artin, Ermeni toplumu için çok önem arz eden kuruluşların tesis edilmesinde etkili olduğunu, Ermenilerin ihtiyacı olan alanlara yatırım yaparak toplumsal gelişmesine katkı sağlamıştır. ‘Bezciyan Mektebi’nin kurulmasını sağlayan Kazaz Artin, II. Mahmud’a olan yakınlığı ile Ermeni toplumunun bazı haklar elde etmesinde rol almıştır.²³

Kazaz Artin'in Mali ve İktisadi Alanlardaki Faaliyetleri ve Katkısı

Kazaz Artin’inin Osmanlı’daki mali ve iktisadi faaliyetlerini üç başlık altında toplayarak o dönemdeki iç ve dış gelişmeler, savaşlar, ekonomik yapı, mali bunalım, enflasyon ve buna bağlı yapılan çeşitli uygulamalar (Borçlanma, Tağış vb.) ekseninde incelenecektir. Bu anlamada o dönemdeki Osmanlı’nın içerisinde bulunduğu siyasi, sosyo-ekonomik durumu bilmekte yarar görüyoruz.

1770 ile 1840 yılları arasında Osmanlı’nın başta Rusya, İran, Mısır ile giriştiği savaşlar Yunanistan ve Sırbistan gibi ayrılıkçı unsurların sebep olduğu ayaklanmalar neticesinde kaybedilen savaşların maliyeti ve elden çıkan toprakların neden olduğu gelir kaybı Osmanlı’da mali yapıyı önemli ölçüde

²¹ Kazz: İpek, Kazzaz ise ipekçi, ipek işleyen, ipek satan anlamına gelir. Burada şunu belirtmek gerekir ki tüm kaynaklarda Amira’nın bu unvanı tek “z” ile yazılmış olduğundan biz de aynı şekilde kullanmayı uygun gördük.

²² Levon Panos Dabağyan, “**Türkiye Ermenileri Tarihi**”, İstanbul, 2005, s. 408 – 422.

²³ Kevork Pamukçyan, “**Biyografileriyle Ermeniler**”, s. 130.

zarara uğratmıştır. Ayaklanmaları bastırmak, kamu otoritesini sağlamak, güçlenen orta düzeydeki âyan ve derebeylerin mahalli idaredeki ve devletin vergi gelirlerinin paylaşımı üzerindeki gücünü kırmak ve toplumsal yenileşmeyi sürdürmek amacıyla başlatılan reform çalışmaları, merkezî hükümet harcamalarını 18. yüzyılın sonlarından 1840'lı yıllara kadar % 250-300 oranında arttırmıştır. Bu harcamaların yarısının ordunun modernize edilmesi için yapılan harcamalar ile savaş giderlerinden oluştuğu söylenebilir.²⁴

Girişilen reformlar nedeniyle, Osmanlı mâliyesi büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kaldı. 1820'lerde ve 1830'larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, vergi kaynakları üzerindeki denetimin artırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermeye çalıştı. Başka yöntemlerin yeterli olmadığı yoğun mali bunalım dönemlerinde ise, tağşişe başvurmak zorunda kaldı. Osmanlı tarihinin en hızlı tağşişleri, reformcu ve merkezîyetçi bir padişah olan II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılmıştır. Bir başka deyişle, gümüş içerikli Osmanlı parası bu dönemde bakır mangıra ya da pula dönüşmüştür. Tağşişlerin zamanlamaları ve büyüklükleri incelendiğinde, devletin tağşişlerin toplumsal ve siyasal maliyetlerine, özellikle de yeniçeriler ve diğer kentli kesimler arasında yol açtığı muhalefet dalgasına karşı duyarlı olduğu anlaşılmaktadır.²⁵

III. Selim ve II. Mahmud'un saltanatları boyunca devlet, yeniçerilerin ve diğer kendi kesimlerin muhalefetine yarattığı sınırlamaların bilincinde olmuşlardır. Bu bilinçle saltanatının erken aşamalarından itibaren II. Mahmud, reformlarının önünde en önemli engeli oluşturan Yeniçeri Ocağı'nı kapatmak için uygun bir fırsat aramış ve 1826 yılında "Vaka-yı Hayriye" olarak bilinen gelişme neticesinde Yeniçeri Ocağı'nı kapatarak, tağşişlerin önündeki en önemli engel de ortadan kalkmış olmuştur. Bu gelişmenin ardından iki yıl sonra, 1828-29'daki Rusya ile girişilen savaşla Osmanlı Devleti, Osmanlı tarihinin en büyük tağşişini başlatacaktır.

Osmanlı gelir arttırıcı önlemler geliştirmekle beraber öte yandan 1938 Baltalimanı Antlaşması sonrası artan İngiliz sanayi malları ithalatı ve neticesinde yerli üretimde meydana gelen olumsuz etkilerin izalesi ile de ilgilenmek zorundaydı. Cephesi günden güne genişleyen savaşlar tarımsal üretimi de

²⁴ Ömer Açıkgöz, "Osmanlı Para Politikasında Reform Çabaları: 1800-1844 Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 6, S 12, 2010, s. 373.

²⁵ Pamuk, *a.g.e.*, s. 205.

önemli ölçüde azaltmış bu ortamda rekabet gücü iyi gerileyen Osmanlı pazarında artan oranda İngiltere menşeli malların yayılması sonucu önemli bir gelir kaybı meydana gelmiştir.

a) Devletin Borçlanmasında Dış Kaynak Sağlaması

1828-29 tarihleri arasında Rusya ile yapılan savaş son bulduğunda Osmanlı imparatorluğu yapılan barış anlaşması gereğince yüklü bir tazminat ödemeye mecbur kalmıştı. Bu borç üç taksidde bölünmüştü. Savaşın ardından büyük hediyelerle Rusya'ya Çar'ın nezdine gönderilen Damat Halil Paşa'ya Çar büyük bir tören düzenlemiş ve iki memleket arasındaki dostluğu kurma çabasının bir girişimi olarak ilk taksidin ödenmesinden vazgeçtiğini bildirmişti. Ancak ikinci ve üçüncü taksitleri ödeyecek para da yoktu. Kazaz Artin o devirlerde yabancı sarraflarla iyi ilişkiler içinde idi. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun Ruslara olan borcu beşyüzbin kese idi ve devletin yıllık varidatının bir kat üstünde idi. Bu durumda ikinci taksitin zamanı geldiğinde yeni kaynak aramak gerekiyordu. Kazaz Artin'in ödenecek ikinci taksidi yabancı sarraflardan borç olarak alabilmesi kendisinin bu yabancı sarraflar nezdinde devletten daha fazla itibarı olması gibi bir fikrin benimsenmesini gerektirmektedir. Nitekim Artin bu parayı bulunca Sultan II. Mahmud dahi hayretini gizlememiş ve kendisine Murassa olarak kıymetli taşlarla süslenmiş "nişanı hümayun", yani büyük devlet nişanını verilerek taltif etmiştir.²⁶

Gösterdiği bu faydalar neticesinde de II. Mahmud, Kazaz Artin'e imparatorluğun en imtiyazlı nişanı olan "Tasvir-i Hümayun Nişanı"nı tevcih etti ki Kazaz Artin, Osmanlı tarihi boyunca bu nişana malik olabilmiş tek gayrimüslimdir. Göğsünde bu nişan olduğu halde tazminatın ödendiğini tebliğ etmek üzere Babiâli'ye giden Amira, vükela odasına girdiğinde kendisine de bir nazır gibi saygı gösterilmiş ve iltifatta bulunulmuştur.²⁷ Özellikle Tasvir-i Hümayun Nişanı'nın verilmesinden sonra Kazaz Artin Amira'nın Osmanlı bürokrasisi içerisindeki mevki bir hayli sağlamlaşmış, resmî törenlere devlet ricali ile beraber katılmaya başlamış ve Sultan Mahmud'un Kapalıçarşı'ya düzenlediği tetkik gezilerinden Çanakkale, Edirne ve Bozcaada'ya düzenlenen seyahatlerine kadar hep padişahın maiyetinde yer almıştır.²⁸

²⁶ Haydar Kazgan, "II. Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri Kazaz Artin", **Toplum ve Bilim**, 11, 1980, s. 115-130.

²⁷ Haydar Kazgan, "Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali", YKY, İstanbul, 1995, s. 56-57.

²⁸ Diran Kelekyan, "Kazaz Artin", **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, sene: 5, numara: 26 (1 Haziran 1330), s. 84-85.

b) Tağşiş Yolu İle Gelir Sağlaması

Osmanlı Devleti bu olağanüstü güç dönemde tağşişlerden de sık sık yararlandı. II. Mahmud 1808 yılında tahta çıktığında, Osmanlı kuruluşunun içinde 5,9 gram gümüş bulunmaktaydı ve bu miktar 1789'dan beri değişmemişti. Ancak daha sonraki otuz yılda, kuruşun içerdiği gümüş miktarı kimi zaman hızlı, kimi zaman da yavaş azaldı. Osmanlı para biriminin gümüş içeriği 1831-1832 yılında 0,5 gram ile en düşük düzeyine indikten sonra 1832'de 0,94 grama, 1844'te de 1,0 grama çıktı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu düzeyde kaldı. Böylece, 1808 ile 1844 arasında kuruş, gümüş içeriğinin yüzde 83'ünü kaybetmiş oldu. Devletin gelirleri açısından bakıldığında, dönemin gözlemcileri 1828- 1831 tağşişlerini çok başarılı buldular. Bu başarıda en büyük pay da sarraflar loncasından yükselerek, padişah tarafından Darphane-i Amire'nin başına getirilen Ermeni sarraf Artin Kazaz'a verilmekteydi.²⁹

Kazaz Artin darphane amiri olduğu zaman bütün bu olan bitenlerin içinden gelmiş bir kişi olarak çareler aramaya koyuldu. Bu savaşın harcamalarına ek olarak, savaş sonrasında Osmanlı Devleti'nin Rusya'yı ödemek zorunda kaldığı 400 milyon kuruşluk tazminat, Osmanlı maliyesi ve para biriminin üzerindeki baskılan yoğunlaştırmıştır. Bu Rus savaşında zamanın Sadrazam ve Seraskeri Reşit Mahmut Paşa savaş müddetince tedavül edecek ve savaştan sonra piyasadan çekilmek üzere bakır sikke darbına padişahı ikna etmişti. Ancak durum darphane amiri Kazaz Artin'e bildirilince padişaha giderek durumu açıklamış ve gümüşe bakır karıştırarak para basmanın daha faydalı olacağını söyleyerek ferman buyurmalarına razı etmişti. Böylece oniki paralık gümüş değeri olan sikkeler 20 para olarak tedavüle çıkarılmıştı. Devlet her sikke için 8 paralık bir varidat sağlamış olacaktı. Bu paranın adı beşlik idi ve savaş parası olarak da anılıyordu. Kazaz Artin'in teklifinin Sadrazam Reşit Mahmut Paşa'nınkine tercih edilmesi' paşayı fena halde kızdırmıştı. Fakat savaş sonrasında İstanbul'a dönen sadrazam, Kazaz Artin'i yanına çağırarak açıklamalarından memnun kalmış ve devletin bu sayede elde ettiği varidat için onu kutlamıştı.³⁰ Yapılan tağşişlerle 1828-1831 arasında kuruşun gümüş içeriği 2,32 gramdan 0,53 grama gerilemiştir ki bu dört yılda yüzde 79 oranında bir azalma anlamına gelmektedir. 1832'den sonra mali koşulların biraz olsun düzelmeye başlamasıyla, kuruşun gümüş içeriği 0,94 grama yükseltilmiştir.³¹

²⁹ Pamuk, a.g.e., s. 210-215.

³⁰ Kazgan, a.g.m., s. 121.

³¹ Pamuk, a.g.e., s. 212.

c) Kıtlıkla Mücadelesi ve Osmanlı'nın Serbest Piyasa Ekonomisine Geçişindeki Katkıları

1828-29 yılları arasındaki Rus savaşından sonra yolların ve İstanbul'a erzak ve mühimmat sağlayan deniz araştırmacılığının Rus ablukasının devamı etmesi başkenti açlık tehlikesi ile baş başa bırakmıştı. Bir tedbir olarak İstanbul'un boşaltılmasına ve her milletten halkın doğduğu memlekete gönderilmesi bile düşünülmüştü. Fakat Kazaz Artin kentin boşaltılması ve bilhassa esnaf ve tüccarının da buna dahil edilmesinin kenti büsbütün fakirleştireceğini, bunun yerine herkesin malını istediği gibi istediği fiyata satmaya izin verilmesini padişahın istemiştir, özellikle gıda maddelerinde öteden beri İstanbul'da narh fiyatlarının uygulandığı ve “Gedik”³² teşkilatının fiyatları değiştirmede yetkili olmadığı için, bu fikir hemen uygulamaya konulamamıştır. Ancak Kazaz Artin bunun bir tecrübe edilmesini yine rica etmiş ve kabul ettirmiştir. Böylece kısa bir zamanda gizlenen mallar ortaya çıktığı gibi, her taraftan İstanbul'a mal gelmeğe başlamıştır. Bu şekilde kıtlığın sona erdiğini gören padişah, Kazaz Artin'e, İsteyan Papazyan efendinin kitabında naklettiği üzere “Ekmeğim sana helâl olsun” sözleriyle iltifatta bulunmuştur. Kazaz Artin'in bu politikasının Fransız Devrimi'nde Turgot'un “Buğdayların Marsseye’ye” adını alan teşebbüsüne benzemektedir. Kazaz Artin'in bu teşebbüsü bir yerden okuyarak öğrenecek kadar kültürü olmadığı söylenmektedir. Ticaret ve sarraflıktaki tecrübesi ile böyle bir politikaya başvurduğu daha gerçekçi bir yorum olur.³³

Ömrünün son günlerini hastalıklarından mustarip bir şekilde geçiren ve en son yatağa düşen Kazaz Artin Amira'nın tedavisi için hekimbaşı ve diğer saray doktorları görevlendirildiler. Ancak hastalığı ağırdı. Kazaz Artin Amira Bezciyan, 3 Ocak 1834 günü kendisinden sonra Darphane-i Amire Eminliği'ne Agop Düzyan'ın getirilmesini vasiyet ederek vefat etti. Agop Düzyan, Amira'nın Tasvir-i Hümayun Nişanı'nı saraya götürerek vefatı Sultan Mahmud'a bildirdiğinde padişah, mutantan bir cenaze töreni yapılması ve tabutun saray iskelesine getirilerek oradan Kumkapı'daki patrikhaneye götürülmesini emretmiş ve vefat eden Kazaz Artin için Sultan Mahmut: “Sadık bir bendemi kaybettim” demiştir. Osmanlı Ermenileri tarihindeki en büyük filântrop olarak

³² Avukat Asaf, “Gedik, sahibi Gedik ve tafsilatı”, **Muhammat Mecmuası**, s. 165-169 ve 235 239 264 266--337. Her türlü Gedik için gerek girdi ve gerek çıktı fiyatları narh sistemi ile yürümekteydi. Fakat adı geçen kıtlık anında fırıncı gediklerinin Kazaz Artin'in aldığı serbest fiyat uygulama kararından sonra, zaman zaman fiyatları arttırmak için tekel durumlarından istifade ettikleri gediklerin ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

³³ Kazgan, a.g.m., s. 123-124.

tarihe geçen Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın yaşadığı yıllar “Bezciyan Dönemi”, bıraktığı onlarca cemaat kurumu ise “Bezciyan Emaneti” olarak anılır.³⁴

1830 senelerine doğru Kazaz Artin hastalanmış ve doktorlar kendisine hava değişikliği tavsiye etmişlerdir. Kendi tabibi Nikolaki ile Bursa'ya gitmek için padişah ferman buyurmuş ve kendisi geçtiği yerlerde törenlerle karşılanmıştı. 3 Ocak 1834 tarihinde vefat eden Kazaz Artin için Sultan Mahmut: “Sadık bir bendemi kaybettim” demiş ve büyük bir cenaze alayı tertip olumasını emretmiştir. Kazaz Artin Kumkapı Ermeni kilisesindeki özel makberrine konmuştur.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, din ve vicdan hürriyeti bakımından muasırlarına göre oldukça geniş haklara sahip olmuşlar, inanç ve ibadet konularında bazı istisnalar dışında herhangi bir zorlukla karşılaşmamışlardır. Osmanlı Devleti, tebaası olan gayrimüslimlerle ilişkilerinde adalet ve hoşgörü prensiplerini esas almıştır. Bu hususta Osmanlı Devleti'nin diğer devletlere kıyasla gayrimüslimlere karşı çok daha fazla hoşgörülü ve adaletli bir tutum içinde olmalarında İslâm hukukunun oldukça önemli etkisi büyüktür. İslâm hukukunun gayrimüslimlere tanıdığı haklılarla yönetimi anlayışını şekillendiren Osmanlı farklı din ve ırk mensuplarına geliştirdiği millet sistemi çerçevesinde uygulayarak günümüzde bile yerli ve yabancılar tarafından hala gıpta ile bakılan “Osmanlı barışı” (Pax Ottomana) kavramının doğmasına sebebiyet vermiştir.

Osmanlı millet sistemi içerisinde bilhassa Ermenilerin hususi bir yeri vardır. Ermenilerin bu ayrıcalıklı duruma gelmelerinde ise zanaat, mimari ve sanat gibi alanlarda sahip oldukları yüksek kabiliyetlerinin olması ve sahip oldukları ticari zekâlarının olduğu söylenebilir.

Ermeni toplumunda “Amira” (emir) olarak adlandırılan ayrıcalıklı bir kesim Osmanlı millet sisteminde önemli rol oynamıştır. İstanbul Ermenilerinin zengin ve müreffeh tabakasını oluşturan amiralar Osmanlı idaresinin üst düzey yöneticilerine kredi açarak güçlendikleri, bazı varlıklı amiraların bizzat Sultan'a bile borç vererek sarayda büyük bir etkiye sahip oldukları bilinmektedir. Bu sınıfta yer alan insanların bir kısmı kendi mesleklerinde dikkat çeken

³⁴ Saro Dadyan, “Osmanlı Ermenilerinin Tarihindeki En Büyük Filântrop Kazaz Artin Amira Bezciyan”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, 225, Eylül, 2012, s. 40-46.

birer sarraf, kuyumcu, yatırımcı yahut banker olmuşlardır. Buna ilaveten devlete olan bağlılıkları, Türk adetlerini benimsemeleri, hatta iyi Türkçe konuşmaları, Ermenilerin devlete ait resmî veya özel işlere atanmalarına sebep olmuştur. Bu bakımdan 16. yüzyılda Ermeni asıllı Mehmet Paşa gibi vezirlik rütbesine kadar yükselen devlet adamları, 18. yüzyılda Düzyan soyundan saray kuyumcuları ve sonradan Darphane bakanları, Sasyan ailesinden saray doktorları, 19. yüzyılda Bezciyan ailesinden Darphane bakanları, Dadyan ailesinden Baruthane bakanları devletin en yüksek kademelerinde görevler yapmışlardır. 19. yüzyılda ve Abdülhamit devrinde ve sonrasında ise Ermeni dış işleri görevlileri ve bakanlar bulunmaktadır. Ayrıca birçok Ermeni de Osmanlı devlet adamlarına danışmanlık yapmıştır.³⁵ Ermenilerin Osmanlı idaresine 33 mebus, 22 bakan, 29 general, 7 büyükelçi, 1 konsolos, 17 öğretim üyesi, 41 yüksek dereceli memur verdiği göz önünde tutulursa, Osmanlı idaresinde ne kadar iyi hayat şartlarına, geniş hak ve özgürlüklere sahip oldukları çok daha iyi anlaşılır.³⁶

Görüldüğü üzere, 18. ve 19. yüzyılda çeşitli amira ailelerinin ve amira unvanına sahip kişilerin yükselişleri ve Osmanlı Devleti'nde çeşitli kademe ve mevkilerde etkin rol aldıkları bir dönem olduğu şüphesizdir. Burada dikkat çeken hususlardan biri de, Amiraların devlet kademesinde aldıkları görevler arasında en etkili oldukları alanın ekonomi alanı olmasıdır.

Düzoğlu ya da Düzyan ailesinin etkili olduğu darphane kurumunda Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde adeta paranın yöneticisi olmuşlardır. 1762 yılından itibaren meşhur Düzyan ailesinin üyelerinden birisi Darphane Nazırı olmuştur. Düzyan ailesinin darphaneyi murakabeleri, 1819–1834 arası istisna edilirse, adeta bir hanedan imtiyazıyla, 1880 yılına kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Parayı yönetme dışında değişik sektörlerde de faaliyette bulunan Düzyanlar, kurdukları fabrikalarla da Osmanlı ekonomisinin ayakta durmasını sağlamaya çalışmışlardır. Düzyanlardan sonra Osmanlı mali sistemindeki diğer önemli bir isimde Kazaz Artin' dir.

³⁵ Nejat Göyünç, “Osmanlı İdaresinde Ermeniler”, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1985, s. 61-69.

³⁶ Ertuğrul, a.g.e., s. 58.

Kazaz Artin Amira, on iki yıl boyunca (1821 -1833) Sultan II. Mahmud'un sözünü en çok dinlediği kişi olarak ün yapmıştır. 1821'de II. Mahmud'un Hazine-i Hassa Nazırı³⁷ olan Kazaz Artin Amira'nın, 1826'da Yeniçeri Ocakları'nın kapatılması olayında da rolü olduğu rivayet edilir. Osmanlı-Rus Harbinde, Çatalca'ya, kadar gelmiş Rus ordularının çekilmesi için gerekli savaş tazminatının ödenmesi için bulduğu çözüm son derece sıkışık bir durumda olan Hazineyi rahatlatmıştır. Bu davranışı üstüne, Sultan onu, Osmanlı tarihindeki ilk Hristiyan örnek olarak kendi boynundaki Tasvir-i Hümayunu takarak onurlandırmıştır. Ölümünde de hizmetkârlığından ötürü özel bir cenaze namazı düzenletmiştir.

Sonuç olarak, Kazaz Artin, Osmanlı'nın bulunduğu mali bunalım durumunda dış borçlanmaya gitmeden dış kaynaklı mali destek bulması, Galata bankerleriyle olan ilişkileri, 1828-29 yılındaki Rus savaşı ve ardındaki yıkıcı etkisi sonucu etkili olduğu mali bunalım ve enflasyonu tağşişlerle gelir sağlayarak bertaraf etmeye çalışması, aynı zamanda oluşan kıtlık sonucu ticari zekâsını kullanarak Osmanlı'nın serbest ekonomiye geçişindeki katkıları sayesinde Osmanlı iktisadi tarihinde müstesna bir yere sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Ömer, "Osmanlı Para Politikasında Reform Çabaları: 1800-1844 Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme", **Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 6, S 12, 2010, s. 373.
- ADIYEKE, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı**, (Ed. Güler Eren), C IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- AKÇA, Gürsoy, "Osmanlı Millet Sisteminin Dönüşümü", **Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Elazığ, 2007, C VI, S 1, s. 57- 65.
- ARTİNİAN, Vartan, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu**, Aras Yay., İstanbul, 2004.

³⁷ Sultanın özel mülk ve gelirlerinin kayıtlarını tutan, gelir gider işlemlerini yürüten saray bürosunun başında bulunan kişi. 1908 yılından sonra "nazır" yerine "müdür-i umumi (genel müdür) olarak adlandırılmıştır.

- AYDINER, Mesut, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ermenileri ve Bazı Önemli Simalar”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C III, Hazırlayanlar: Metin Hülügü, Gülhadî Alan, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, Erciyes Üniversitesi Yayını-153, İlk Basım, Kayseri, 2007.
- BARSOUMİAN, Hagop L., **The Armenian Amira Class of Istanbul**, American University, Yerevan, 2007, s. 16-36.
- BİLGİÇ, Veysel, “Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Nobel Yay., Ankara, 2003, s. 76.
- BULUŞ, Abdulkadir, “Osmanlı Sanayinde Bir Ermeni Direktör: Ohannes Dadyan,” **Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri – 1** (Marmara Üniv. İktisadi ve İdari Bil. Fak., İstanbul, 7-8 Eylül 2007), yay. haz. R.D. Özbay vd., İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul, 2010, s. 317-344.
- DADYAN, Saro, “Osmanlı Ermenilerinin Tarihindeki En Büyük Filântrop Kazaz Artin Amira Bezciyan.” **Toplumsal Tarih Dergisi**, 225, Eylül, 2012, s. 40-46.
- ERYILMAZ, Bilal, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yay., İstanbul, 1990.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “**Osmanlı İdaresinde Ermeniler**”, İstanbul, Gültepe Yayınları, 1985, s. 61-69.
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, TTK Yay., Ankara, 1983..
- İslam Ansiklopedisi**, C 44, 2013, ss. 428-440.
- KAZGAN, Haydar, “II. Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri Kazaz Artin”, **Toplum ve Bilim**, 11, 1980, s. 115-130.
- KAZGAN, Haydar, “**Osmanlı’da Avrupa Finans Kapitali**”, YKY, İstanbul, 1995, s. 56-57.
- KELEKYAN, Diran, “Kazaz Artin”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, sene: 5, numara: 26 (1 Haziran 1330), s. 84-85.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “Çok Milletli Bir Devlet Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, **Osmanlı**, C 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- MİROĞLU, İsmet, “Fatih Devrinde Osmanlı İmparatorluğu”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C 10, Çağ Yay., İstanbul, 1989.

OĞUZOĞLU, Yusuf, **Osmanlı Devlet Anlayışı**, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 145-147.

ORTAYLI, İlber, **Üç Kitada Osmanlılar**, Timaş Yay., İstanbul, 2007.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul, 1999, s. 219, 220.

SOYKAN, Tankut, **Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, 1999, s. 234-235.

TOROS, Taha, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İletişim Yay., İstanbul, 1985.

YANMAN, Arsen ve AGİNYAN, Ara, **Sultan II. Mahmut ve Kazaz Artin Amira**, Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Kültür Yayınları.

<http://turksandarmeniens.marmara.edu.tr/tr/Ermeni-cemaatinin-idaresinde-amiralar-ve-amiralar-meclisi/> (18.02.2016).

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ'NDE ERMENİLERİN VE RUSLARIN VAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Abdulaziz KARDAŞ*

ÖZET

Van, coğrafi özellikleri, askerî-stratejik konumu ve sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynakları nedeniyle tarih boyunca birçok devletin hâkim olmak istediği bir yer olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Van ve çevresinde yaşanan olayların temelinde şehrin bu özellikleri yatmaktaydı. Bu dönemde Batılı devletlerden çok sayıda din adamı ve araştırmacı Van ve çevresine giderek burada istihbarat ve misyonerlik faaliyetlerine başlamış ve bunun sonucunda asırlardan beri "Sadık Millet" olarak tabir edilen Ermenileri isyana teşvik etmişlerdi. 19. yüzyılın son çeyreğinde başlayan Ermeni isyanları aralıklarla Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştü. Avrupalı devletler arasındaki siyasi, askerî ve iktisadi rekabet gibi başlıca sebeplerle çıkan dünya savaşına kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti de katılmıştı. Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi savaş sırasında da isyan halinde olmuşlardı.

Van Vilâyeti'nde Ermenilerin isyanı ve askerî kuvvetlere saldırıları 28 Şubat 1915'te merkeze yakın kaza ve köylerde başlamıştı. İsyân köylere, devlet kurumlarına, jandarmaya ve asker kâfilelerine saldırı şeklinde olmuştu. Buradaki Ermeni isyanları vilâyetin Ruslar tarafından işgalini kolaylaştırmıştı. İşgalden sonra Ermeniler, Rusların destek ve teşvikiyle Müslüman halka yönelik saldırılara başlayarak, Van'ı tahrip etmişlerdi. Bu dönemde Ermenilerle iş birliği yapan Ruslar, işgal ettikleri Van'ın tarihî-kültürel değerleri niteliğindeki eserleri Rusya'ya taşımışlardı. Ruslar ayrıca Van ve çevresinin maden zenginliklerini öğrenmek ve işletmek amacıyla birçok uzmanı bölgeye göndererek önemli faaliyetlerde bulunmuşlardı.

Anahtar Kelimeler: Van, Birinci Dünya Savaşı, Ermeni İsyânları, Ruslar.

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van-TÜRKİYE, a.kardas@yyu.edu.tr.

INCIDENTS OF ARMENIANS AND RUSSIANS IN VAN DURING THE PERIOD OF WORLD WAR I

ABSTRACT

Van has been an attractive place to many states throughout the history thanks to its geographical features, military-strategical location, and the underground and overland treasures. The reasons behind the incidents in Van and in the neighborhood during the late periods of the Ottoman State were due to such characteristics of the city. In this term, many ecclesiastics and researchers from the Western countries came to Van and the neighborhood to start intelligence and missionary activities and consequently encouraged Armenians, known to be the “Loyal Nation”, to revolt against the State. Armenian outbreaks beginning in the last quarter of the 19th century lasted up to the World War I in certain episodes. The Ottoman State soon got involved in the World War I which came out as a result of the political, military, and economic competition among the European countries. Armenians was sustaining their riots during the World War I as in the past.

Uprising and attacks of Armenians to the military forces in the Province of Van started in central district and villages on February 28, 1915. The uprising was in the form of attacks to the villages, state bodies, gendarmerie, and the military groups. Such riots of Armenians in the neighborhood facilitated the Russian occupation of province. Following the occupation, Armenians, with the support and encouragement of the Russians, began to attack the local Muslim public and destroyed Van. Russians who were in collaboration with Armenians at the time conveyed the historical and cultural values of occupied Van to Russia. Russians also brought many experts to the region in order to identify and operate the mining treasures of the Van region.

Key Words: Van, World War I, Armenian Riots, Russians.

GİRİŞ

Van, oldukça eski bir geçmişe sahip olup birçok devletin hâkimiyetinde kalmış geçen zaman zarfında kültür ve medeniyet alanında önemli mesafeler kat etmiştir.¹ Osmanlı Dönemi'nde askerî-stratejik konumunun yanı sıra Van, yer üstü ve yer altı kaynaklarının zenginliği açısından da önemli bir yere sahip olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Van ve çevresinde yaşanan olayların temelinde “*Şark Meselesi*” yatmaktaydı. Bu dönemde Rusya, İngiltere, Fransa,² Almanya ve Amerika gibi devletlerden birçok Hristiyan din adamı ve araştırmacı Van ve çevresine giderek istihbarat ve misyonerlik faaliyetlerine başlamıştı. Yapılan çalışmalar sonunda yüzyıllardan beri “*sadık millet*” olarak tabir edilen Ermeniler, devlete karşı isyana teşvik edilmişti. Bu amaçla çoğunlukla bir şey öğrenemeyen ancak tanınmış komitecilerin parlak sözlerine inanan gençlerden oluşan³ Ermeni çeteleri Akdamar Adası'nda üs kurmuş ve Kafkasya-İran yolunu kullanarak Rusya'dan silahlar getirterek, halkı silahlandırmışlardı.⁴ Böylece Van ve çevresindeki Ermeni hareketlerini ele alarak çetecilik faaliyetlerini⁵ köylere kadar yaymışlardı.⁶

II. Abdulhamid, bu gelişmeler üzerine bölgede Ermeni, Rus ve İngiliz faaliyetlerine karşı devlet ve aşiretler arasında sıkı bir ittifak kurulmasını sağlayan unsurları araştırmaya başlamıştı.⁷ Sonuçta, Avrupalıların “*mahirane ve*

¹ Enver Konukçu, “Van'ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Van, 1990, s. 19.

² Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s. 103.

³ Kâzım Karabekir, **1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezâlimi**, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul, 2000, s. 318-319.

⁴ **Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)**, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Melike Gürler-Çiğdem Aksu, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s. 152.

⁵ Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 161.

⁶ Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1993, s. 301.

⁷ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s. 10-11.

kurnazca bir buluş” olarak niteledikleri “*Hamidiye Süvari Alaylarını*” oluşturmuştu.⁸ Bu alaylardan birisi de Van-Erzurum sınır boylarında yer almıştı.⁹

II. Meşrutiyet’in ilanından önce Van Vilâyeti’ndeki en önemli çetelerin başında Rusya’da idama mahkûm olmuş ve Osmanlı Devleti’ne kaçarak hayatlarını kurtarmış olan Kafkasyalı İşhan ile Karabağlı Aram Manukyan (Aram Paşa) isminde iki kişi bulunuyordu. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihatçıların “*Taşnaksütyun*” ve “*Hınçak*” gibi Ermeni örgütlerini yasal saymaları üzerine meydana gelen olumlu siyasi atmosferde görünürde bir sükûnet havası oluşmuştu. Ancak kısa bir süre sonra İşhan ve Aram Manukyan, Taşnaksütyun komitesinin Van’daki faaliyetlerini iyice yoğunlaştırmışlardı.¹⁰ Bu faaliyetler sonunda Van’da Müdafaa-ı Millîye Komitesi ve Asker Komitesi gibi komiteler kurulmuş ve Aram Manukyan liderliğinde isyanlar çıkarılmıştı.¹¹

a) Birinci Dünya Savaşı’nın Başında Türk-Rus Mücadeleleri ve Van’da Ermeni İsyanlarının Başlaması

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında Avrupalı devletler arasında; siyasi, askerî ve iktisadi rekabet yaşanmış ve bu durum bir dünya savaşının çıkmasına sebep olmuştu. Çıkan bu dünya savaşına kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti de Rusya’ya savaş ilan ederek katılmıştı. Bunun üzerine Ruslar, Osmanlı sınırlarına doğru ilerleyerek, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Ermenileri harekete geçirmişti. Ermeniler, Rusların işgallerini kolaylaştırmak ve onların desteği ile bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla isyanlar çıkarmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti’nin savaşa katılması ile daha önce Doğu Anadolu’da başlatılan ıslahat faaliyetleri durdurulmuştu. Savaş döneminde İngil-

⁸ İlk önce Rus ve İran sınırına yakın kalabalık ve güçlü aşiretlerle IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa vasıtasıyla temasa geçilmiş ve bu temaslar sonunda 1891’den itibaren aşiretlerden alaylar kurulmaya başlanmıştır. (Bayram Kodaman, “Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Aşiretler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 22, Aralık 1986, s. 56.

⁹ Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası**, Eylem Yayınları, Ankara, 2008, s. 55; İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas’ın Hatıratı)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1964, s. 21.

¹⁰ Tuncay Ögün, “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü**, S 462, Yıl: XXXIX, Ekim 2001, s. 592.

¹¹ Enver Konukçu, “Van’ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Van, 1990, s. 20.

tere, Fransa ve Rusya siyasi ve tarihî sebeplerle Osmanlı'nın zararına olan Ermeni meselesine önem vermişlerdi.¹² Ruslar, Kafkasya'ya komşu Osmanlı vilâyetlerini ele geçirmek amacıyla Erzurum, Van, Bitlis ve Bayazıt'taki Rus konsoloslukları ve fenni araştırmalar yapmak bahanesiyle Bayazıt'a gönderilen bilim adamları aracılığıyla bu vilâyetlerde karışıklık çıkarmaya çalışmış ve askerî hazırlıklarda bulunmuşlardı.¹³ Bu amaçla Ruslar, Van'daki Ermenileri isyana teşvik etmiş ve Van Vilâyeti'ne asker sevk etmek istemişti.

Osmanlı Devleti, savaşa girdikten sonra Ermeni komitelerinin düşmanla iş birliği yaparak, Anadolu'da isyanlar çıkarması üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Erzurum Mebusu Varteks Efendi'ye Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmaya devam etmeleri halinde gerekli tedbirlerin alınacağını bildirmişti.¹⁴ Van Valisi Cevdet Bey de, 1 Aralık 1914'te Van'daki Ermeni ileri gelenleriyle bir görüşme yaparak, onlara durumu anlatmış ve Osmanlı sınırları içinde Ermeniler ve Müslümanlar arasında meydana gelecek olayların bütün Ermenileri etkileyebileceği ikazında bulunmuştu.¹⁵ Ancak Türk Ordusu'nun Sarıkamış mağlubiyetinden¹⁶ cesaret alan Ermeniler, Rusların kıskırtmaları ile daha belirli ve düzenli bir şekilde direnişe ve isyanlara başlamışlardı. Tüm bu gelişmelerle ilintili olarak nihayet 25 Şubat 1915'te Bitlis'te ve 27 Şubat'ta da Muş'ta bazı Ermeni çeteleri olaylar çıkarmışlardı.¹⁷

¹² Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s. 103.

¹³ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2006, s. 79.

¹⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995, s. 5-6.

¹⁵ **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 34, S.85, Belge No:1996, Ekim 1985, s. 3.

¹⁶ Rus ordusu Sarıkamış'ta Türk birliklerini püskürttükten sonra 1915 kışı boyunca önemli bir harekette bulunmadı. Bahar aylarında harekete geçen Rusların amacı kuzeyde Tortum'u, güneyde Malazgirt'i alıp cepheyi daralttıktan sonra Türk ordusunu kuşatmaktı. Murat Vadisi ve Van Bölgesi'nde Türk kuvvetlerinin çok zayıf bir halde bulunduğunu bilen Rus komutanlığı bu bölgeye IV. Kolordu'yu sevk etti. Rus birlikleri 11 Mayıs'ta Malazgirt'e kadar ilerlediler. 20 Mayıs'ta Van işgal edildi. Rus ordusunda bulunan Ermeni taburları ve düşmanla birlikte hareket eden yerli Ermeniler, Van ve çevresinde korkunç katliam yaptılar. (Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002, s. 11; **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s. 8; Süvari Albay Recep Balkan, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı**, Yayına Hazırlayan: Kerime Şahiner, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 19.

¹⁷ **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 34, S 85, Belge No:1999 ve 2001, Ekim 1985, s. 23,33.

Rusların gönüllü Ermeni taburlarıyla Osmanlı sınırlarına taarruz etmeleri üzerine Ermeniler Van'daki faaliyetlerine hız vermiş ve 28 Şubat 1915'te merkeze yakın kaza ve köylerde isyanlar çıkarmıştı. Tımar bucak merkezinde koyun sayımı sorunu yüzünden çıkan isyan ile artık olaylar önüne geçilemez bir hâl almış ve Ermeni isyanları Vastan (Gevaş), Şıtak (Çatak), Saray ve Hoşap kazalarına yayılmıştı. İsyancılar, Şıtak-Van-Bitlis telgraf tellerini keserek, hükümet konağı ile Müslüman köylere saldırmaya başlamışlardı.¹⁸ Bu sırada Van'da Hamitağa Kışlası ile jandarma ve milis karakolları da isyancıların saldırılarına maruz kalmıştı. İsyancılar, Van'a kuvvet gönderilmemesi için yolları kapattığından, hükümet buraya gerektiği ölçüde asker gönderememişti. Bu nedenle sayıları 5.000'e ulaşan isyancılar, Osmanlı Bankası, Duyun-u Umumiye, Tekel İdaresi, posta-telgraf ve hükümet binalarını tahrip ederek,¹⁹ Müslümanların yaşadığı mahalleleri ateşe vermişlerdi.²⁰ 7 Nisan 1915'ten itibaren Müslüman halk ve askerler Van Kalesi'ne sığınmıştı. Ancak el bombalarıyla donatılmış 700 kadar Ermeni isyancı kaleye hücum etmişti. Bunun üzerine halkı isyancılardan korumak için Vali Cevdet Bey, 24 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraf; *"Asiler (Ermeniler) yol kesiyor ve civar köylere hücum ederek buraları yakıyorlar. Bunlara engel olmak imkânsızdır. Şimdiden birçok kadın ve çocuk yersiz-yurtsuz kalmıştır. Bunları aşiret köylerinde iskân etmek de uygun ve mümkün değildir. Bunların batıdaki vilâyetlere göndermeye başlanması münasip midir?"*²¹ şeklinde olup Müslüman halkın katliamdan kurtarılması amacıyla onları göç ettirme izni istemişti. Verilen izinle Cevdet Bey kaleye sığınmış olan şehir halkını göç ettirmiş ve böylece zor durumda kalan binlerce Müslüman Bitlis'e sığınmıştı.²² Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'ndeki ilk göç ettirme Ermenilere değil, Türklere uygulanmıştı.²³ Van'daki isyan ve Ermenilerin taarruzu hükümetin aldığı savunma

¹⁸ **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I (1906-1918)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995, s. 92.

¹⁹ Azmi Süslü, "Van-Zeve'deki Türk Katliâmı", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Van, 1990, s. 29-30.

²⁰ **ATASE Arşivi**, BDH, Kls. 2827, D. No. 99, F. 004.

²¹ A. Süslü, a.g.m., s. 30.

²² Muzaffer Erendil, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl: 17, XVII/ 32, s. 103.

²³ A. Süslü, a.g.m., s. 30.

tedbirlerine rağmen Nisan sonuna kadar sürmüştü.²⁴ Ruslar bu durumdan yararlanarak iki koldan Malazgirt ve Van üzerine ilerlemeye²⁵ devam etmiş ve ordularında bulunan Ermeni alaylarına bölge Ermenilerinin oluşturduğu çeteler de katılmaya başlamıştı.²⁶

Van'daki isyan bütün hızıyla devam ederken diğer bölgelerde de Ermeniler isyan ediyor, yol kesiyor ve Müslüman köylerini basarak halkı katlediyorlardı. Türk Ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisinde meydana gelen olayları önleyemiyordu. Başkumandan Vekili Enver Paşa, bu duruma çare olmak üzere 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yollamıştı: *“Van Gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması düşüncesindeyim. Ruslar, kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda bahsettiğim amacı sağlamak için ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek veyahut bu Ermeni ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzuru yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim.”* Bu yazıyla Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Yine bu yazıya göre bu tatbikat yalnızca isyan ve karışıklık çıkarılan bölgelerdeki Ermenilere uygulanacaktı.²⁷

²⁴ **Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)**, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Melike Gürler-Çiğdem Aksu, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s. 153-155.

²⁵ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Sema Kiper vd., Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 88-89.

²⁶ Rus ve Ermenilerin Van'a yaklaşımları üzerine bölgeden Müslümanların göçü başlamış ve 40 gemi dolusu aile Tatvan'a gönderilmiştir. (Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı I**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 682).

²⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995, s. 7.

Van'da Ermenilerin büyük bir tehlike oluşturmaları üzerine Dâhiliye Nezareti, Van Valisi Cevdet Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdulhalık Bey'e gönderdiği şifreli yazı ile Ermeni faaliyetlerine karşı önlem almaları²⁸ ve olay çıkarılanların alınan karar doğrultusunda güneye gönderilmelerini istemişti.²⁹ Sevk işlemini kolaylaştırmak için ilgili birimlere tebligat yapılarak, Erzurum'un güneyi ile Bitlis'e bağlı kazalardaki Ermenilerin de sevke dâhil edileceği bildirilmişti.³⁰ Bunun üzerine Vali Cevdet Bey, Van'daki Kürt aşiretleri ile yaptığı görüşmede durumun önemini anlatarak destek istemiş, birçok Kürt aşireti devletin yanında yer alacağını bildirmişti. Muradiye civarındaki Kürt aşiretleri de 18. ve 19. Aşiret Alayları olarak teşkilatlanmıştı.³¹

Van Jandarma Tümeni'nin önemli kuvvetleri Ermeni isyanlarıyla uğraşmasından dolayı Yarbay Halil Müfrezesi ile birkaç tabur jandarma kuvvetiyle Dilman'a taarruz etmişti.³² Ancak bu harekât başarısız olunca Ruslar kuzeyden Van'ı tehdit etmeye başlamışlardı. Yarbay Halil, Rumiye'nin kuzeyinde Van Jandarma Tümeni'nde³³ 1000 kişilik bir kuvvet bırakarak, 1'inci Seferi Kuvveti ile Bacirge-Gevar-Başkale istikametinden yürüyüşe geçmişti. Fakat hareket çok geç kaldığından Van'ı felaketten kurtaramamıştı.³⁴

Van'da devam eden çarpışmalar bir aydan fazla sürmüştü.³⁵ Bu sırada Osmanlı Ordusu hizmetinde bulunan Güney Amerikalı Rafael de Nögalis, Van'a gitmiş ve isyanla ilgili önemli bilgiler vermişti. Nögalis, "*Hilal Altında Dört Sene*" adlı hatıra kitabında Van olaylarını şu şekilde anlatmıştı: "*Van'a geldiğimde her taraf ölülerle dolu idi. Urartulardan kalma kalede Enver*

²⁸ BOA, DH. ŞFR. D. No: 52. G. No: 282.

²⁹ Recep Karacakaya, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 2001, s. 118.

³⁰ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995, s. 27.

³¹ Suat Akgül, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", **Sekizinci askerî Tarih Semineri Bildirileri 1, (XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, 24-26 Ekim 2001-İstanbul)**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2003, s. 243; askerî **Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 36, S 86, Belge No:2052, Nisan 1987, s. 22.

³² **1'inci Dünya Harbinde Türk Doğu Cephesi III. Bölüm**, Kara Harb Akademisi Yayınları, Ankara, 1967, s. 7.

³³ Van Seyyar Jandarma Tümeni'nin 1. Alayı; Van, Erciş ve Başkale Seyyar Jandarma Taburlarından oluşmaktaydı. Bunların mevcutları eksik, silahları demode ve kuruluşları tam değildi. (Hüseyin Işık, **Birinci Dünya Savaşında Seyyar Jandarma Birlikleri**, Jandarma Basımevi Müdürlüğü, Ankara, 1999, s. 7.)

³⁴ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 90.

³⁵ Halil Tufan, "Van'ın Kurtuluşu", **Van Sesi**, 9 Nisan 1949.

Paşa'nın eniştesi Vali Cevdet Bey'le görüştim. Sonra karargâhımı tepeyi taçlandırarak cami yanında kurdum. Bir ara minareden şehre doğru yapılan topçu ateşini idare ettim. Aram Paşa, şiddetle muhasarada bulunuyor ve ona karşı da Osmanlı askerî demir gibi savunma yapıyordu. Top sesleri Van şehrinde ve batıdaki göl tarafında yankılanıyordu. Ayaklarımızın altındaki şehir bir volkanı andırıyordu. Her yer yanıyor, havaya uçuyor ve barut kokusu da ta kaleye kadar yükseliyordu. Topçu ateşi Rusların yaklaşmalarına rağmen bütünü şiddetiyle devam ediyordu. Bargiri ve Kotur boğazlarından ulaşan haberler de hiç iyi değildi. 30-40 bin Ermeni'nin arasında sıkışıp kalmıştık.”³⁶

b) Van'ın İşgali ve Ermeniler ile Rusların Buradaki Faaliyetleri

Van'daki Ermeni isyanları, Rus ordularının yaklaşımlarıyla daha da şiddetlenmişti. Ermeni ajanlarından Van'daki durumu iyice öğrenen Rus General Yudenich bu durumdan faydalanmaya karar vermiş ve Ermeni gönüllü birliklerden dördünü Bayazıt'a yığmıştı. General Yudenich bu kuvvete General Turukhin'in Kazak Tugayı'nı da ilâve etmiş ve bu subaya Van'a doğru ilerlemesini emretmişti. 8 Mayıs 1915'te Ermeniler Van ve çevresine genel bir saldırıda bulunmuş ve çevredeki Müslüman köylerden alevler yükselmeye başlamıştı. Bunun üzerine Vali Cevdet Bey, şehir halkının bir kısmını 40 gemiyle Tatvan'a göndermişti.³⁷

Ruslar bu durumdan yararlanarak iki koldan Malazgirt ve Van üzerine ilerleyerek,³⁸ 11 Mayıs 1915'te Muradiye'yi işgal etmişlerdi. Tutak'tan gelen diğer Rus kuvvetleri de 12 Mayıs'ta Patnos ve Erciş'i işgal etmişti. Bu sırada Van isyanını bastırmakla uğraşan Vali Cevdet Bey, Rusların yaklaştığını haber alınca, 14 Mayıs 1915'te Van'ı terk ederek³⁹ Yarbay Halil Bey ile birleşmek üzere Başkale'ye çekilmişti.⁴⁰ 17 Mayıs'ta Osmanlı ahalisi Van'ı boşaltmış, aynı gün gelen Ermeniler şehrin Müslüman mahallelerini ateşe vererek kontrolü ele geçirmişlerdi.⁴¹

³⁶ Rafael de Nögalis, **Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap**, Çeviren ve Tenkit Eden Kaymakam Hakkı, Askerî Matbaa, İstanbul, 1931, s. 38-39.

³⁷ Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı I**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 682.

³⁸ Süvari Albay Recep Balkan, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı**, Yayına Hazırlayan: Kerime Şahiner, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 19.

³⁹ **ATASE Arşivi**, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-01.

⁴⁰ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2007, s. 149-150.

⁴¹ Tuncay Ögün, “Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü**, S 462, Yıl: 39, Ekim 2001, s. 605-606.

20 Mayıs 1915'te işgal şartlarının hazır olduğunu gören Ruslar, saldırıya geçerek, Van'ı işgal ettiler. Şehir girişinde Ermeniler tarafından coşkulu bir şekilde karşılanan Ruslara⁴² tuz ve ekmek ikram edilmiş, askerlerin boyunlarına çiçekler takılmıştı. Şehre giren Rus General Turukhin, Ermenileri hoşnut etmek için Aram Manukyan'ı geçici vali tayin etmişti. Ruslar işgal ettikleri yerlere Ermenilerden yönetici tayin ederek,⁴³ onlardan yararlanma yoluna başvurmuşlardı. Van Vilâyeti, işgal edildikten sonra teşkiline başlanan "*Savaş Hukukuna Göre İşgal Edilen Türk Bölgelerinin askerî Genel Valiliği*" sınırları içerisinde yönetilmeye başlanmıştı.⁴⁴ Ancak Ermeni taşkınlıkları devam etmişti. Van'daki Rus Kıtaları Komutanı General Nikolayev, Kafkas Orduları Komutanına çektiği telgrafta Ermenilerin taşkınlıklarını şu şekilde belirtmişti: "*Ermeni gönüllüleri çalınmış ganimetleri götürürken bunları önlemeye memur Rus askerlerine Ermeniler tarafından ateş edilmiştir. Bundan başka gönüllüler de devamlı yağma yapmakta ve her türlü cinayetleri işlemekten zevk almaktadırlar. Bu çoğalan cinayetlere son vermek maksadıyla Van'da Divanı Harp kurulmuştur. Bunlara mani olmak için ayrıca disiplin birlikleri teşkiline lüzum görülmüştür.*"⁴⁵ Meydana gelen olaylar nedeniyle Van ve civarında yaşayan Müslüman halk memleketlerinden göç etmişlerdi.⁴⁶ Bu durum, Van nüfusunu önemli ölçüde azaltmış, hatta bazı köylerde bir tek hane bile kalmamıştı.⁴⁷

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, durumun ciddiyeti karşısında geçici bir kanun çıkmadan ve Meclis-i Vükelâ kararı olmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni göçünü başlatmıştı. Talat Paşa, önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmalarını, ilgili valilerden, 3. ve 4. Ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal icraya koymalarını istemişti. Ancak Talat Paşa, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldükleri iddialarıyla yaptıkları baskılar sonucu göç ettirmenin sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anladı. Bu nedenle Sadaret'e verdiği tezkere üzerine 27 Mayıs 1915'te "*Vakti Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz*

⁴² Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, Çeviren: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 192.

⁴³ Erdoğan Arıpınar, "Ermeni Meselesi", **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl: 1, C II, 1 Ağustos 1965, s. 76.

⁴⁴ Hüsamettin Yıldırım, "Rusların Van Üzerindeki Emelleri", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990**, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van, 1990, s. 248.

⁴⁵ Azmi Süslü, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 1987, s. 27.

⁴⁶ Halil Tufan, "Van'ın Kurtuluşu", **Van Sesi**, 9 Nisan 1949.

⁴⁷ **ATASE Arşivi**, İSH, K. 185, G. No: 142, B. 142-1.

Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat” çıkarılmıştı. Bu kanunla komutanlara, asayiş bozanlara karşı önlem alma yetkisi verildi. Buna göre casusluk ve vatana ihanet edenleri tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân etme yetkileri orduya devredilmişti.⁴⁸ Bu tarihten itibaren cephe gerisinde ciddi bir tehdit oluşturan Ermeniler göç ettirilmeye başlanmıştı. Kanunun yürürlüğe girdiği tarihte Van ve çevresi Rus-Ermeni işgali altında bulunduğundan buradaki Ermeniler uygulamaya tabi tutulmamıştı.⁴⁹

Van'ın işgalinden sonra Nazarbekov komutasındaki Rus kuvvetleri işgal alanlarını genişleterek Başkale'yi ele geçirmişti.⁵⁰ Nazarbekov'un yaptığı işgallerden bir süre sonra Vastan (Gevaş)'dan batıya doğru hareket ederek⁵¹ 6 Haziran 1915'te Kuskunkıran ve 9 Haziran'da Reşadiye'yi; Van Gölü'nün kuzeyinden ilerleyen Rus kuvvetleri de aynı günde Ahlat'ı işgal etmişlerdi.⁵² Yarbay Halil Bey, Rusları durdurmak için elinde yeterli kuvvet bulunmadığından, Bitlis'e doğru çekilmişti.⁵³ Böylece Van Gölü'nün batı kısmı ve Diyarbakır'a kadar uzanan geniş bir alan Rus tehdidine maruz kalmıştı. Diyarbakır'ın Rusların eline geçmesi halinde İskenderun dahi Rus tehdidi altına girilebilirdi. Böylece Rusların, İskenderun Körfezi'ni ele geçirmek suretiyle asırlık Akdeniz'e inme plânları da gerçekleştirilebilirdi.⁵⁴

Ağustos 1915 başlarında Van Vilâyeti kısa bir süre için tekrar Türk hâkimiyetine geçtiğinde,⁵⁵ buraya dönen Vali Cevdet Bey, Rus ordusu ile birlikte bölgeyi terk eden Ermenilerin bölgede yapmış oldukları korkunç yıkıma şahit olmuştu. Cevdet Bey'in 9 Ağustos 1915'teki bir telgrafında Van'ın içler acısı durumu şöyle ifade edilmekteydi: “İslâm mahalleleri tamamen yakılmış, Ermeni mahallelerinin bir kısmı yine Ermeni kıtaları tarafından yağmalanmıştır.” Cevdet Bey'in 10 Ağustos 1915 tarihli telgrafında Van'ın durumu daha tafsilatlı anlatılmaktadır: “1- Hamd olsun Van'a girdik. Dışarıdan görünüşünde bir şey yok, fakat içeri girince, müthiş bir felâket geçirmiş, üzülmemek elde değil. İslâm mahalleleri tamamen yakılmış. 2- Askerin büyük gayreti ile

⁴⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995, s. 7-8.

⁴⁹ T. Ögün, a.g.m., s. 604.

⁵⁰ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 88-90; Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım II**, Güneş Matbaası, Ankara, 1951, s. 223.

⁵¹ **ATASE Arşivi**, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-05.

⁵² F. Çakmak, a.g.e., s. 91.

⁵³ Felix Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Türkçeye Çeviren: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Yayına Hazırlayan: Alev Keskin, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 57.

⁵⁴ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990, s. 286.

⁵⁵ **ATASE Arşivi**, BDH, Kls. 143-477, D. No: 650, F. 023-01.

sürülen düşmanın yanında giden Ermeniler, gitmeden evleri yakıp yıkmayı unutmamışlar. 3- Tahliye sırasında onlarla gitmeyip Amerikan müesseselerinde kalıp sığınanlar da binalarıyla yakılmış, 4- Bin bir türlü ezayı çekmiş bir miktar kadın ve çocuğu kurtardık. 5- Ruslar, Alman yemekhanesini ateşe vermişler. Van büyük bir felâket geçirmiş olup, durum çok acıklıdır. Buraların tamiri ise sanatkâr olmadığından mümkün olmamıştır. 6- Ahalinin durumu çok kötü, zayıf çok, nakliyat diye bir şey yok. Van'dan göçenler de yollarda yüzlerce şehit vermişlerdir.”⁵⁶ Cevdet Bey, 12 Ağustos 1915'te Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği şifrede, Van Gölü'ndeki gemilerin büyük bir kısmının düşman tarafından yakılarak tahrip edildiğini ve göldeki nakliyatın tekrar sağlanması için Erzurum yoluyla iki motorlu geminin gönderilmesini istemişti.⁵⁷ Ancak Ruslar istenen gemilerin gönderilmesine fırsat vermeden tekrar Van Gölü'nün kuzey ve güneyinden Bitlis'e doğru ilerlemeye başlamıştı. Bu nedenle Türk Ordusu, 22 Ağustos 1915'te Vastan'a çekilmişti.⁵⁸ Ruslar ilerlemeye devam ederek 3 Mart 1916'da Bitlis'i işgal etmişlerdi.

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Hükümeti Çanakkale'deki başarılarıyla tanınan Mustafa Kemal'i Bitlis civarındaki 16. Kolordunun Kumandanlığı'na tayin etmişti. Mustafa Kemal, gerekli hazırlıkları tamamlayarak, 2 Ağustos 1916'da taarruza geçmişti. Karargâhı Bitlis Deresi içinde bulunan 5'inci Tümen'e bağlı kuvvetlerin⁵⁹ kapladığı bütün cephe boyunca başlayan taarruz düşmanı tutunabildiği yerlerden söküp atmak suretiyle gelişmiş, 7 Ağustos 1916'da Muş ve 8 Ağustos'ta Bitlis, 10 Ağustos'ta da Tatvan geri alınmış ve düşman bu bölgeden 40-50 km kadar daha gerilere çekilmek zorunda kalmıştı. 16. Kolordu, harekâtını Kasım ayına kadar sürdürerek⁶⁰ Van Gölü'nün güneyinde bulunan Vastan (Gevaş) geri alınmış, ancak ordunun iaşesinin yetersiz olması ve bu yüzden orduda açlık baş gösterdiğinden ileri harekât durdurulmuştu.⁶¹ Muş, Bitlis ve Tatvan'ın geri alınması ile buradaki birlikler Van'ı kurtarmak için Rus ve Ermeni kuvvetleri üzerindeki baskılarını daha da artırmışlardı.

⁵⁶ T. Öğün, a.g.m., s. 600-601.

⁵⁷ ATASE Arşivi, BDH, Kls. 143-477, D. No: 650, F. 003.

⁵⁸ ATASE Arşivi, BDH, Kls. 143-477, D. No: 650, F. 034.

⁵⁹ ATASE Arşivi, BDH, Kls. 130-241, D. No: 603, F. 008.

⁶⁰ ATASE Arşivi, BDH, Kls. 130-226, D. No: 604, F. 056-01.

⁶¹ Fahri Belen, *20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1973, s. 297.

c) Ermenilerin Zeve'de Yaptığı Katliam

Seferberlik ilân edilince, içeride hazırlıklarını tamamlayan Ermeni çeteleri, Kafkaslardaki gönüllü alaylarla birlikte Rus ordusunun öncü kuvveti olarak harekete geçmişlerdi. Van ve Muş civarındaki çeteler, Müslümanlara karşı giriştikleri faaliyetlerle tanınmış Erzurumlu Antranik (General), Muşlu Simbat, Vanlı Hamazasp gibi liderlerin oluşturdukları üçer-dörder yüz kişilik kuvvetlerle Rus ordusunun ilerlemesini kolaylaştırmak ve Osmanlı ordusunu gericilerden vurmak amacıyla faaliyetlere başlamışlardı. Bunların bir kısmı da Van'ı bir merkez haline getirmeye çalışıyordu.⁶²

Van'ın işgalinden sonra Rusların da tahrikleriyle Ermeni isyanları çevreye yayılmış, Ermeni çeteleri birçok yerde katliama girişmiş ve bazı köyleri tamamen yok etmişlerdi. Van'a 18 km mesafedeki Zeve de bunlardan biridir. Ruslarla birlikte Van ve civarında katliam yaparak ilerleyen Ermeni çetelerinden kaçan Derebey, Hakis, Zorava (Yemlice), Hıdır, Göllü, Şeyhayne (Otluca), Şeyhkara (Gülsünler), köylülerinin tamamı Zeve (Zaviye) Köyü yakınlarına geldiklerinde Van'ın Ruslar ve Ermeniler tarafından kuşatıldığını ve halkından birçoğunun katledildiğini öğrenince aynı akıbete uğramamak için 1915 Mayıs başlarında Zeve'ye sığınmışlar ve burada sekiz köy halkının mutabakatıyla köyü müdafaaya karar vermişlerdi.⁶³

İki gün boyunca Van Gölü'nden Mermit Çayı'na kadar olan arazide üç sıralı ve birer adam boyunda mevziler kazmışlardı. Kadın, çocuk ve yaşlı olmak üzere sayıları 2.000'in üzerindeki bu Müslüman köylüler buldukları silah ve kesici aletlerle köyü müdafaaya hazırlanmışlardı. Rus Ermenileriyle (gönüllü alayları) birlikte yerli Ermeniler saldırıya geçmiş ve ummadıkları bir müdafaayla karşılaşınca büyük kayıplar vermişlerdi. Ancak daha sonra takviye edilen Ermeniler, kendilerine verilen Rus silahları ve çaldıkları Osmanlı silahlarıyla saldırmışlardır. Erkekleri şehit olan ve hiçbir cephanesi kalmayan Müslümanlardan kadın ve çocuklar da yer yer köyün içinde direnmişlerse de artık köy tamamen Ermenilerin eline geçmiş ve burada büyük bir katliam yapılmıştı. Doğu Anadolu'nun diğer köy ve kasabalarında yapılan katliam burada da tekrarlanmıştı.⁶⁴

⁶² A. Süslü, a.g.m., s. 29.

⁶³ İbrahim Sargın, "Zeve Katliamından Kurtuluşum", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van, 1990, s. 41.

⁶⁴ A. Süslü, a.g.m., s. 31.

Ermeni çetelerinin yaptığı katliam Van şehir merkezi ile sınırlı kalmamıştı. Civardaki birçok Müslüman köyü bu çeteler tarafından yakılıp yıkılmış ve insanlar acımasızca öldürülmüştü. Van'ın Selimbey Mahallesi'nde, Sağlamtaş Köyü'nde, Bahçesaray'ın Çatbayır Köyü'nde, Çaldıran'ın Kümbet mevkiinde, Alaköy'de ve daha pek çok yerde Zeve'dekine benzer toplu katliam gerçekleştirilmişti.⁶⁵ Bunların dışında Ermeniler Erciş'teki Çavuşoğlu Samanlığı'nda da onlarca masum Müslüman halkı katletmişlerdi.⁶⁶

d) İşgal Döneminde Ruslar'ın Van'daki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı savaşılan ordunun araçları için gerekli mazotun temini konusunda harekete geçmişti. Bu amaçla Harbiye Nezareti'nin isteği ile Avusturyalı Doktor Hernzuk tarafından Muradiye (Bargiri)'nin Kürzot ve Beşparmak köylerindeki petrol alanlarında tetkikler yaptırılmıştı.⁶⁷ Ancak kısa bir süre sonra bu petrol bölgesi Rusların işgaline uğramıştı. Ruslar bu bölgenin maden zenginliklerini öğrenmek ve işletmek amacıyla işadamları ve ajanlarını buraya göndermişti. Kürzot ve Beşparmak köylerindeki petrol kuyuları Rus askerî makamlarının ilgisini çekmişti. Ruslar, petrol kuyularını işletmek için buraya Cenubi Kafkasya Demiryolları'ndan Stoyanof adlı bir uzman göndererek bölge tetkik ettirilmiş ve ilk jeolojik araştırmalar yaptırılmıştı.⁶⁸ Stoyanof'un tetkik sonucunu gösteren raporu Moskova'da 1918'de "*Bulletin du Comité Géologique*"de yayınlanmıştı.⁶⁹ Ruslar, Kürzot'taki petrol sızıntısının yön ve yerini tespit etmek amacıyla galeri usulü denilen yeni bir sistemi uygulayarak petrol arama çalışmalarını yoğunlaştırmışlardı. Rusya'dan sondaj makineleri getirilerek birçok kuyu açılmış ve petrol üretimi artırılmıştı. Bu işlerin yürütülmesi için de Ernis'te 20 kadar bina inşa edilmişti. Ruslar, ayrıca petrol çıkan yere 1917-1918 arasında Şahtahtı'dan İran üzerine, Bayazıt'a ve oradan da Van Gölü sahillerine uzanan bir dekovil hattı

⁶⁵ T. Öğün, a.g.m., s. 601.

⁶⁶ Celal Gazioglu, "Erciş'teki Ermeni Hareketleri ve Yaşayanların Dilinden Çavuşoğlu Samanlığı Katliamı", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van, 1990, s. 108.

⁶⁷ BCA, 030.10.182.258.1.

⁶⁸ Kemal Lokman, **Kürzot Petrol Madeni ve Havalisi Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama(MTA) Enstitüsü Arşivi**, Rapor No: 1670, s. 15.

⁶⁹ Kemal Lokman, "Kürzot Petrol Madeni ve Havalisi", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 1/35, Sene: 11, 30 Temmuz 1946, s. 95; Kemal Lokman, "Türkiye'de Petrol Arama Amacıyla Yapılan Jeolojik Etütler" **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, Yıl: 1969, S 72, s. 221.

(demiryolu) döşemişlerdi.⁷⁰ Bunun yanında karayolu ulaşımı için geniş bir şose yapılmıştı. Ruslar bu petrol kaynaklarından istifade ederek günde 1.000 litre mazot üreterek⁷¹ bununla ordu araçlarının ve Van Gölü'nde çalışan gemilerinin mazot ihtiyacını karşılamışlardı.⁷² Ruslar buradaki petrol kaynaklarını ülkelerinde ihtilâl çıkana kadar kullanmışlardı.⁷³ Ruslar, savaş sonunda çekilirken Kürzot'ta kurdukları bütün tesisatı tahrip ederek,⁷⁴ galeri ağzını kapamış ve sondajı bozmuşlardı. Savaştan sonra yerli halk kendi imkânları ile Rusların kapattıkları petrol kuyularının küçük bir kısmını açarak az miktarda petrol elde etmişlerdi.⁷⁵

Rusya, bölgeye iktisadi siyasetini uygulamak amacıyla Ağrı-Van arasında bir karayolu inşa etmişti. Ulaşımı sağlayan bu karayolu üzerinde birçok köprü inşa edilmişti.⁷⁶ Ruslar, ayrıca işgal ettikleri yerlerin şoselerini tamir ederek, ulaşımında bunlardan da faydalanma yoluna gitmişti. Ruslar, karayolu ulaşımının yanında 4'üncü Kolordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için Şahganî-Diyadin-Karaköse arasında dar demiryolu hattının inşasına başlamıştı. 14 Kasım 1916'da bu hatın Karaköse'ye kadar olan kısmı açılmıştı. Bundan sonra Bayazıt ile Ernis arasındaki dekovil hattının inşasına önem verilmiş ve kısa sürede bu hat büyük ölçüde tamamlanmıştı.⁷⁷

Kara ve demiryolu ulaşımına önem veren Ruslar, bundan sonra Van Gölü'ndeki gemi taşımacılığında faydalanmak amacıyla Ernis, Van, Ahlat ve Tatvan'da iskeleler yapmıştı. Ruslar, Van Gölü taşımacılığı için gerekli gemilerin yapımı amacıyla Ernis'te bir tersane kurmuş ve Van Gölü'nde vapur işletmeye başlamışlardı.⁷⁸ Osmanlı'nın son döneminde Van Gölü'nde Seyri-

⁷⁰ Felix Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Türkçeye Çeviren: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Yayına Hazırlayan: Alev Keskin, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 90.

⁷¹ **BCA**, 310.10.00.65.2552.3459.1.

⁷² Yakup Kuşçuoğlu, "Van ve Çevresi", **Arkitekt Dergisi**, 1945, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945, s. 25.

⁷³ Cevat Eyup Taşman, "Petrolün Türkiye'de Tarihçesi", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, Yıl:1949, S 39, s. 16.

⁷⁴ **BCA**, 030.10.182.258.1.

⁷⁵ John H. Maxson, **Van Gölü Havalisi'nin Petrol İhtimalleri Hakkında Rapor**, MTA Arşivi, Rapor No:682, s. 7. (Rapor Tarihi: II. Kânun /Ocak 1937).

⁷⁶ **TBMM ZC**, II/8/1, İ: 44 (22.4.1340/1924), s. 1022.

⁷⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Van'ın Düşman İşgalinden Kurtuluşunu Anarken", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van, 1990, s. 101.

⁷⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II'nci Cilt, 2'nci Kısım Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978, s. 28-29.

Sefain İdaresi'ne⁷⁹ bağlı olarak çalıştırılan gemiler İstanbul'dan Trabzon İskelesi'ne, oradan da parçalar halinde karayoluyla⁸⁰ Van Gölü kıyısına nakledilmekte⁸¹ ve burada montajları yapıldıktan sonra işletmeye açılmaktaydı. Ruslar, Van Gölü ve çevresini işgalleri altında tutukları dönemde, buradaki ulaşımında⁸² kullanmak üzere dört gemi getirmişlerdi. Ruslar ayrıca Erciş yakınındaki Ernis'te her türlü demir işleri yapabilecek bir fabrika kurmuşlardı. Rusların çekilmesinden sonra Hükümet, İktisat Vekâleti'nin isteğiyle söz konusu gemiler ve fabrikanın yeniden faaliyete geçirilmesi için mahallinde inceleme yapmak üzere uzmanlar göndermişti.⁸³

Doğu Anadolu'nun maddi kültürünü öğrenmek için savaş yıllarında Rusya'nın ilmî güçleri büyük çalışmalar yapmıştı. Ruslar, bu çalışmalar çerçevesinde Toprakkale ve Van Kalesi'nde kazılar yapmışlardı. Ancak sürekli çalışma yapamadıklarından iyi bir sonuç elde edememişlerdi.⁸⁴ Rus İlimler Akademisi ve ülkenin diğer müesseseleri savaş yıllarında Doğu Anadolu'ya ilim adamları ve ilmi gruplar yollamıştı. 1915 Şubat'ında "Eskiçağ eserlerini aramak ve toplamak" ve "bunları İmparatorluk Akademisi'nin elde etmesi için" Van bölgesi sınırlarına Kafkas Müzesi eski idarecisi S.V. Ter Avetisyan gönderilmiştir. 1916 Mayıs'ında Rus Arkeoloji Topluluğu, bir ilmi grubu Van bölgesine yollamıştı. Bu grubun başında ise akademisyen N. Marr ve İ. A. Orbeli görevlendirilmişti. 1916 ilkbaharında Rus Müzesi, ilmi çalışma için Doğu Anadolu'ya bir grup daha göndermişti. Bu grubun yöneticiliğine müzenin etnografya kısmının başkanı A. A. Miller, üyeliğine ise Eçmiyadzin Ruhani Akademisi'nin öğretim elemanları P. N. Makintsyan ve A. G. Aleşo atanmışlardı.⁸⁵ Böylece Ruslar bir taraftan cephelede Türk Ordusuna karşı mücadele verirken, öte taraftan da işgal ettiği yerlerin iktisadi, tarihi ve kültürel kaynaklarını sömürme yoluna başvurmuştu.

⁷⁹ BOA, ŞD. D. No: 1898, G. No: 29.

⁸⁰ Eser Tutel, **Gemiler, Süvariler, İskeleler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 268.

⁸¹ BOA, BEO. D. No: 3294, G. No: 246984; BOA, DH. İD. D. No: 25, G. No:19.

⁸² E. Tutel, **Gemiler...**, s. 268. Ruslar Van Gölü Havzası'nı işgal altına aldıktan sonra, Şah-tahtı'dan İran üzerinden Bayezit'e ve Karaköse'ye ve oradan da Van Gölü sahillerine uzanan bir dekovil hattı döşemişlerdi. Bu demiryolunun sağladığı imkânlar sayesinde Rusların Van Gölü Havzası'nda ilerlemeleri kolaylaşmıştı. (Felix Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Türkçeye Çeviren: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Yayına Hazırlayan: Alev Keskin, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 90.)

⁸³ BCA, 030.18.01.01.5.22.1.

⁸⁴ **Cumhuriyetin 50. Yılında Van**, 1973 Van İl Yıllığı, s. 109.

⁸⁵ Hüsamettin Yıldırım, "Rusların Van Üzerindeki Emelleri", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van, 1990, s. 249.

e) Van'ın İşgalden Kurtuluşu

Van ve yöresindeki Rus-Ermeni işgal ve zulmü 3 yıl sürmüştü. Bolşevik İhtilâlinin ardından 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi⁸⁶ ile Rusların bölgeyi terk etmesi üzerine ileri harekete geçen Türk Ordusu 2 Nisan 1918'de Van'ı işgalden kurtarmıştı. Türk Ordusu, harekât sırasında ciddi bir Ermeni direnişi ile karşılaşmamıştı. Çünkü Ermenilerin çoğu 1915 Ağustos'unda Rus ordusuyla birlikte Van'dan çekilmişti. Geriye kalanlar ise Türk Ordusu'nun önünden kaçan çetelerle birlikte bölgeyi terk etmişti. Van'ın işgali sırasında Ermeni zulmünden kaçarak iç bölgelerdeki Osmanlı vilâyetlerine sığınan Van göçmenleri kurtuluşun ardından akın akın yurtlarına dönmeye başlamışlardı. Bu muhacirlerin durumu da Van'da kalan Müslüman ahalden pek farklı değildi. Bunların çoğu daha Van'a ulaşamadan yollarda açlık ve hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdi.⁸⁷ Van'a ulaşabilenler şehri tam anlamıyla harabe halinde bulduğundan⁸⁸ burayı terk ederek, şimdiki Van kentinin bulunduğu alana yerleşmişlerdi. Bu nedenle göçten hemen sonra ziraat yapılamamıştı. Ticaret ve Ziraat Vekâleti, halkı bu perişanlıktan kurtarmak amacıyla ordunun elinde bulunan hayvanların bir kısmını halka dağıtarak,⁸⁹ onların ziraat ve hayvancılıkla uğraşmak suretiyle geçimlerini temin etmelerine yardımcı olmuştu.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı ve işgal yılları Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Van için tam manasıyla bir yıkım olmuştu. Ermenilerin Ruslarla birlikte hareket ederek, Osmanlı Devleti'ne ihanet etmesi, Van yöresinde yaşayan Türk-Ermeni, Müslüman-Hristiyan hemen her kesimin can ve mal kaybına uğramasına neden olmuştu. Buradaki sosyal ve ekonomik düzen bozulmuştu. Olaylar nedeniyle burada yaşayan Müslüman halk memleketlerinden göç ettirilmişti. Van Kalesi'nin güneyinde yer alan Eski Van şehri tamamen yıkılıp yıkılmıştı. Van'ın işgalinden 3 yıl sonra 2 Nisan 1918'de Osmanlı Ordusu Van'a girdiğinde şehrin tam bir harabe durumunda olduğunu görmüştü. Van'ın kurtarılmasından sonra buradan göç ederek ayrılmış halk, geri döndüğünde evlerini kullanılamaz halde bulmuştu. Bu yüzden bunlar, eski Van'ın bağlar ve bahçeler kesimine yerleşmişti.

⁸⁶ Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2001, s. 28-29.

⁸⁷ T. Öğün, a.g.m., s. 605-606.

⁸⁸ **Son Posta**, 18 İkinciteşrin1934.

⁸⁹ **ATASE Arşivi**, İSH, K. 154, G. No: 20, B. 20-1.

Bütün bu olayların belki de en önemli sonucu olarak şunu söyleyebiliriz: Yüzyıllarca beraber yaşayan halkların Rus ve Batılı devletlerin kışkırtmasıyla yaşadıkları olaylar, bu halkların arasını açmış, ilişkilerde kolay kolay onarılmayacak hasarlara sebebiyet vermiş ve bu olumsuz atmosferin günümüze kadar uzanmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

ATASE Arşivi

ATASE Arşivi, İSH, K. 185, G. No: 142, B. 142-1.

ATASE Arşivi, BDH, Kls. 143-477, D. No: 650, F. 003.

ATASE Arşivi, BDH, Kls. 143-477, D. No: 650, F. 034.

ATASE Arşivi, BDH, Kls. 130-241, D. No: 603, F. 008.

ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2827, D. No. 99, F. 004.

ATASE Arşivi, BDH, Kls. 130-226, D. No: 604, F. 056-01.

ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-01.

ATASE Arşivi, İSH, K. 154, G. No: 20, B. 20-1.

ATASE Arşivi, BDH, Kls. 143-477, D. No: 650, F. 023-01.

ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-05.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, DH. ŞFR. D. No: 52. G. No: 282.

BOA, ŞD. D. No: 1898, G. No: 29.

BOA, BEO. D. No: 3294, G. No: 246984.

BOA, DH. İD. D. No: 25, G. No:19.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 310.10.00.65.2552.3459.1.

BCA, 030.10.182.258.1.

BCA, 030.18.01.01.5.22.1.

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Arşivi (MTA)

MTA Arşivi, Rapor No: 1670.

MTA Arşivi, Rapor No: 682.

Kitaplar

Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)**,
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire
Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001.

TBMM ZC, II/8/1, İ: 44 (22.4.1340/1924), s. 1022.

1'nci Dünya Harbinde Türk Doğu Cephesi III. Bölüm, Kara Harb Akade-
misi Yayınları, Ankara, 1967.

ALTAY, Fahrettin, **10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası**, Eylem Yayınları,
Ankara, 2008.

**Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I
(1906-1918)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı
Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995.

ARVAS, İbrahim, **Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)**, Yargı-
çoğlu Matbaası, Ankara, 1964.

BALKAN, Süvari Albay Recep, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cep-
hesi'nde Sağ Kanat Harekâtı**, Yayına Hazırlayan: Kerime Şahiner,
Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları,
Ankara, 2006.

BELEN, Fahri, **20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitapevi, İstanbul,
1973.

**Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II'nci Cilt, 2'nci Kısım Kafkas Cep-
hesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918**, Genelkurmay Askerî Tarih ve
Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Genelkurmay Bası-
mevi, Ankara, 1978.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Genelkur-
may Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay
Basımevi, Ankara, 2011.

Cumhuriyetin 50. Yılında Van, 1973 Van İl Yıllığı.

ÇAKMAK, Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Sema Kiper vd., Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra), Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Melike Gürler-Çiğdem Aksu, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

GUZE, Felix, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Türkçeye Çeviren: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Yayına Hazırlayan: Alev Keskin, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.

GÜRÜN, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1993.

IŞIK, Hüseyin, **Birinci Dünya Savaşında Seyyar Jandarma Birlikleri**, Jandarma Basımevi Müdürlüğü, Ankara, 1999.

KARABEKİR, Kâzım, **1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezâlimi**, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul, 2000.

KARACAKAYA, Recep, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 2001.

KODAMAN, Bayram, **Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990.

MCCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, Çeviren: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

NÖGALİS, Rafael de, **Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap**, Çeviren ve Tenkit Eden Kaymakam Hakkı, Askerî Matbaa, İstanbul, 1931.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâmı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2006.

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım II**, Güneş Matbaası, Ankara, 1951.

SÜRMEİLİ, Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2001.

SÜSLÜ, Azmi, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 1987.

TUTEL, Eser, **Gemiler, Süvariler, İskeleler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

YÜCEER, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.

Makaleler

AKGÜL, Suat, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri 1, (XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, 24-26 Ekim 2001-İstanbul)**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2003, ss. 242-246.

ARIPINAR, Erdoğan, "Ermeni Meselesi", **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl: 1, C II, 1 Ağustos 1965, ss. 75-78.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 34, S 85, Belge No:1999 ve 2001, Ekim 1985, ss. 22-33.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 36, S 86, Belge No:2052, Nisan 1987, s. 22-23.

- ERENDİL, Muzaffer, “Birinci Dünya Savaşı’nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis’in Kurtuluşu ve Atatürk”, **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl: 17, XVII/ 32, ss. 101-105.
- GAZİOĞLU, Celal, “Erciş’teki Ermeni Hareketleri ve Yaşayanların Dilinden Çavuşoğlu Samanlığı Katliamı”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van, 1990, ss. 105-118.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, “Van’ın Düşman İşgalinden Kurtuluşunu Anarken”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van, 1990, ss. 71-102.
- KODAMAN, Bayram, “Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Aşiretler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 22, Aralık 1986, ss. 54-56.
- KONUĞU, Enver, “Van’ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Van, 1990, ss. 19-23.
- KUŞÇUOĞLU, Yakup, “Van ve Çevresi”, **Arkitekt Dergisi**, 1945, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945, ss. 24-26.
- LOKMAN, Kemal, “Kürzot Petrol Madeni ve Havalisi Hakkında Rapor”, **Maden Tetkik ve Arama (MTA) Enstitüsü Arşivi**, Rapor No: 1670.
- LOKMAN, Kemal, “Kürzot Petrol Madeni ve Havalisi”, **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 1/35, Sene: 11, 30 Temmuz 1946.
- LOKMAN, Kemal, “Türkiye’de Petrol Arama Amacıyla Yapılan Jeolojik Etütler”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, Yıl: 1969, S 72, s. 220-223.
- MAXSON, John H., “Van Gölü Havalisi’nin Petrol İhtimalleri Hakkında Rapor”, **MTA Arşivi**, Rapor No:682.
- SARGIN, İbrahim, “Zeve Katliamından Kurtuluşum”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van, 1990, ss. 37-41.
- Son Posta**, 18 İkinciteşrin 1934.
- SÜSLÜ, Azmi, “Van-Zeve’deki Türk Katliâmı”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Van, 1990, ss. 27-35.

TAŞMAN, Cevat Eyup, “Petrolün Türkiye’de Tarihçesi”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, Yıl:1949, S 39, ss. 15-19.

TUFAN, Halil, “Van’ın Kurtuluşu”, **Van Sesi**, 9 Nisan 1949.

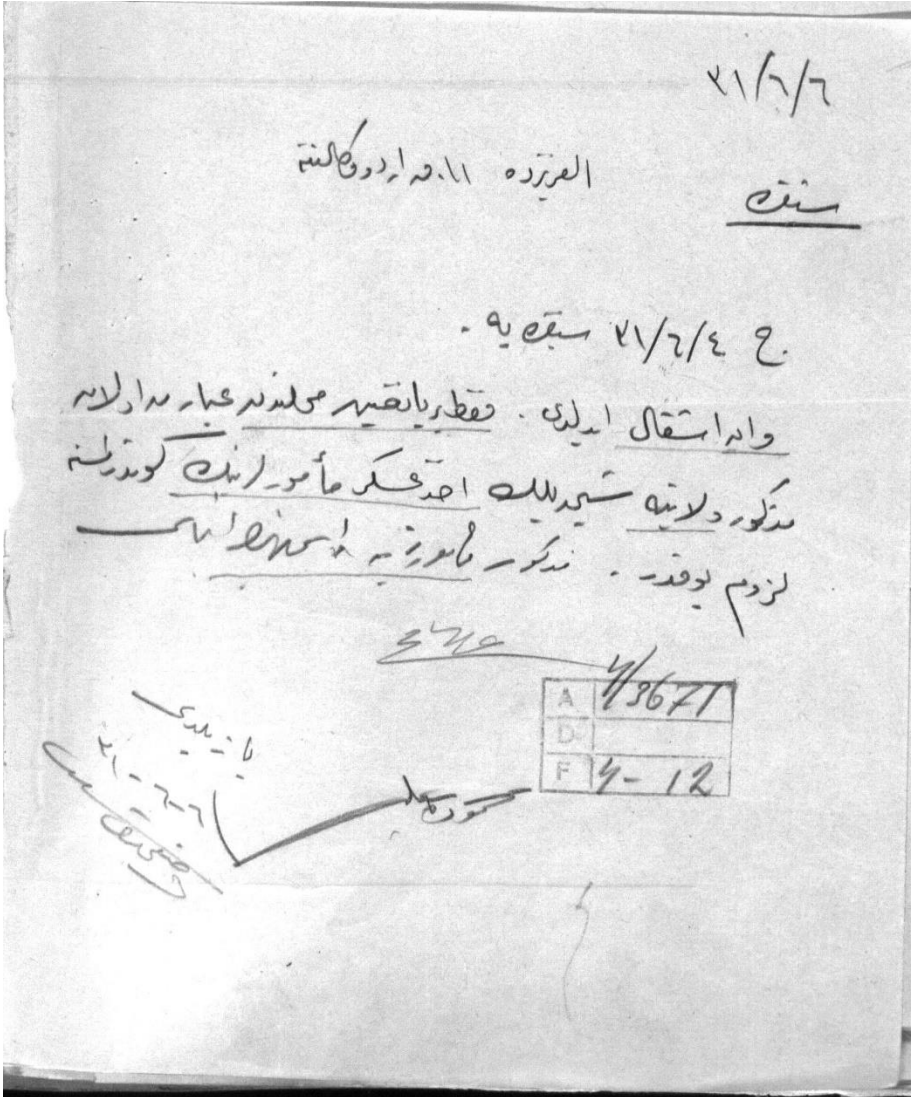
TUNCAY, Ögün, “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü**, S 462, Yıl: XXXIX, Ekim 2001, ss. 590-606.

YILDIRIM, Hüsamettin, “Rusların Van Üzerindeki Emelleri”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van, 1990, ss. 243-249.

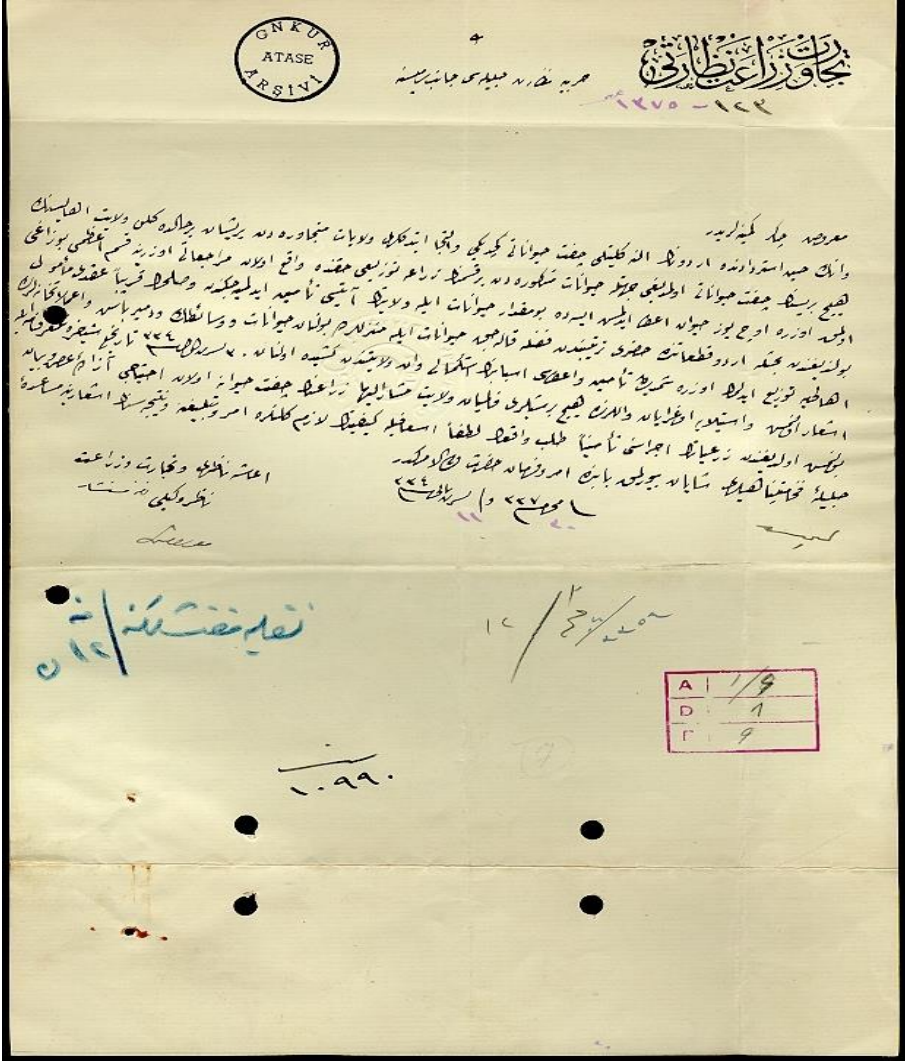
EKLER

EK 1) Van Taşnaksutyun çetelerinden bir grup. (**Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri**, Genelkurmay Yayını, Ankara, 2008.)

EK 2) Van'ın işgâl edildiğini bildiren 6 Haziran 1915 tarihli belge, (ATASE, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 4-012.)

EK 3) Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen Van'ın kurtuluşundan sonra içinde bulunduğu perişanlığı gidermek için ordunun elinde bulunan çift hayvanların halka verilmesini isteyen 11 Kasım 1918 tarihli belge. (ATASE, İŞH, K. 154, G. No: 20, B. 20-1.)

RUSYA-ERMENİSTAN TİCARETİNE RAKİP BİR AKTÖR OLARAK TÜRKİYE: MALATYA PAZARI ÖRNEĞİ

Yiğit Anıl GÜZELİPEK*

ÖZET

1993 yılında Türkiye-Ermenistan sınırında bulunan Doğu Kapı (Tıknis) Sınır Kapısı'nın da kapatılmasıyla beraber Ermenistan ekonomisi son derece zor bir sürece girmiştir. Ermenistan ekonomisi diasporadan gelen maddi değerler hariç tutulacak olursa çok büyük oranda Rusya ve Gürcistan ile olan ticari ilişkilerine bağımlı kılınmıştır. Her ne kadar Ermenistan ve Türkiye arasında resmî ticari ilişkiler uzun süredir dondurulmuş olsa da iki ülke arasındaki gayriresmî ticari ilişkiler artarak devam etmektedir. Bu bağlamda Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın tam merkezindeki Malatya semtinde bulunan ve çok büyük oranda İstanbul'dan getirilen Türk ürünlerinin satılmış olduğu pazar halk arasında "Malatya Pazarı" olarak bilinmektedir. Bu pazarın çalışanları iki ülke arasındaki sınır kapısının açılmasıyla beraber ülkeler arası çok büyük bir ekonomik canlanma yaşanacağını dile getirmektedirler.

Mevcut konjonktürde Ermenistan'ın en büyük ekonomik ve siyasi partneri Rusya olarak görünmektedir. Rusya ile Türkiye arasında yaşanan kriz kısa bir süre içerisinde tarafların ekonomik kozlarını oynamakta olduğu stratejik hamleler silsilesine dönüşmüştür. Rusya ile yaşanan mevcut krizde Türkiye'nin stratejik hamleleri Rusya'ya ekonomik manada olabildiğince zora sokmak üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda, Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınır kapılarının açılması Türkiye ve Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkilere çok büyük bir ivme kazandıracaktır.

Bu çalışma Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınır kapıları açıldığı takdirde bu hamlenin Türk dış politikasına ne gibi kazanımlar sağlayacağı sorusu üzerine kurulmuştur. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre Ermeni halkının büyük bir bölümü ülkenin içinde bulunmuş olduğu ekonomik durum göz önünde bulundurulduğu zaman Türkiye ile sınır kapılarının açılmasını büyük bir memnuniyetle karşılayacaktır. Yaşanması muhtemel bu ekonomik ivmeyle beraber kısa bir süre içerisinde Ermenistan-Rusya ticaret hacmi Ermenistan-Türkiye ticaret hacmine dönüşecektir ve Türkiye'nin en önemli bölgesel rakiplerinden birisi olan Rusya üzerindeki ekonomik baskı daha

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, guzelipek@gmail.com.

da arttırılacaktır. Son olarak ise Türkiye-Ermenistan arasında başlayacak resmî ekonomik ilişkiler, halklar arasında da bir diyalog platformu oluşmasına ve iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine büyük katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, Rusya, Sınır Kapısı, Malatya Pazarı, Ekonomik Rekabet.

TURKEY AS A CHALLENGER TO RUSSIAN-ARMENIAN TRADE: MALATYA BAZAAR EXAMPLE

ABSTRACT

In 1993, as a result of closing the border gate between Turkey and Armenia, Armenian economy has entered in the process of major difficulties. Except receiving financial aid from Armenian diaspora, Armenian economy has become dependent on its commercial relations with Russia and Georgia. Despite the fact that there are no formal commercial relations between Turkey and Armenia; unofficial trading activities increasingly maintain between sides. In this context, Malatya Bazaar, which is exactly located in the middle of capital Yerevan, sets one of the examples of these unofficial trading activities. The employees of Malatya Bazaar whose goods often come from Istanbul, clearly state that commercial relations between sides will rapidly increase in case of a potential border gate opening.

Currently, Russia seems to be the major trading partner of Armenia. After the political crises between Turkey and Russia, the conflict turned into an economic clash between two countries. In this context, Turkey plays its cards in the direction of limiting Russia's financial movement areas.

This study's main argument is set in the direction of Turkish foreign policy's gains against Russia so long as opening the gate borders between Turkey and Armenia. According to the findings of the study, Armenian citizens will welcome this potential development between two countries. As a result of increasing potential trading relations between parties, the trade balance will turn for the benefit of Turkey and this will increase the Turkey's economic pressure on Russia. Finally, this potential economic development between Turkey and Armenia will create a dialog platform between the citizens of both sides and this will set a major step in favour of normalizing process between two countries.

Key Words: Turkey, Armenia, Russia, Gate Border, Malatya Bazaar, Economic Rivalry.

GİRİŞ

Türkiye-Ermenistan ilişkileri modern uluslararası sistemdeki normalleşemeyen devletlerarası ilişkilerin en iyi örneklerinden birisini temsil etmektedir. Genellikle uluslararası ilişkilerde iki devlet arasında kronikleşmiş, ilişki kurmadan kaçınma durumu ülkelerin en az birinin tarihinde yer alan travmatik bir olaydan kaynaklanmaktadır. Her ne kadar bahse konu olan olay geçmişte yaşanmış olsa da olayın nesiller arası aktarımında etkisini ve canlılığını koruması sonucunda ülkeler arası yaşanmış bir olay adeta yaşanmakta olan güncel bir olay gibi algılanır. Bir diğer ifadeyle tarihsel süreç içerisinde belirli bir zaman diliminde yaşanmış olan bir vaka ortak bir kolektif hafızanın oluşmasını sağlar. Türkiye-Ermenistan ilişkilerine konu olan bu travma etkisi yaratan olay da şüphesiz ki Ermenistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerinin birincil konusu olan 1915 Olayları ve soykırım iddialarıdır. İkinci olarak ise Ermenistan'ın Karabağ bölgesindeki askeri varlığı sadece Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki bir sınır sorunu olmanın ötesinde Türkiye tarafından Ermenistan-Türkiye sınırının tekrardan açılabilmesinin ön şartlarından birisi olarak sunulmaktadır.¹ Bu bağlamda Türkiye ve Ermenistan arasında yaşanan sorunların taraflarca uluslararasılaştırıldığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Yukarıda sıralanan dinamikler nedeniyle Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkiler uzun yıllardan beri soykırım iddialarının ve Karabağ Sorunu'nun vesayetinde kalmış ve bazı etkisiz denemeler haricinde beklenen normalleşme sürecine girememiştir. Bu gergin süreçte Ermeni tarafının oynamış olduğu en önemli koz uluslararası sistemin farklı coğrafyalarında yürütmüş olduğu etkin lobicilik faaliyetleri sayesinde soykırım iddialarını uluslararası platforma taşımak olmuştur. Bu sayede Ermeni dış politikasının başlıca amaçları Türkiye'yi uluslararası arenada prestij kaybına uğratmak, iddialarını hukuki bir zemine oturtturarak orta ve uzun vadede Türkiye'den toprak ve tazminat talebinde bulunabilmektir. Bu süreçte Türkiye'nin kullanmış olduğu en etkili enstrüman ise oldukça zayıf bir ekonomiye sahip olan Ermenistan'ı taraflar arasındaki sınır kapılarını açmayarak ekonomik açıdan tecrit etmektir. Bu sayede oldukça uzun bir süredir Ermeni ekonomisinin varlığı ülkenin Rusya ve Gürcistan ile yapmış olduğu ticarete bağlı kılınmıştır. Gazeteci Semih İdiz'in bölgeye yapmış olduğu araştırma ziyaretinin neticesinde ortaya çıkan durum Ermeni halkının bu durumdan son derece rahatsız olduğu ve sınır kapısının

¹ **Hürriyet**, "Karabağ Sorunu Çözülmeden Sınır Açılmaz" <http://web.archive.org/web/20090414053640/http://www.hurriyet.com.tr:80/gundem/11410636.asp>, erişim tarihi 03.03.2016.

açılması yönünde isteklerinin olduğu yönündedir.² Resmî kanallar vasıtasıyla olmasa da çalışmanın konusunu teşkil eden *pazar kültürüyle* iki ülke arasında zaten mevcut durumda gayriresmî ekonomik ilişkiler devam etmektedir.

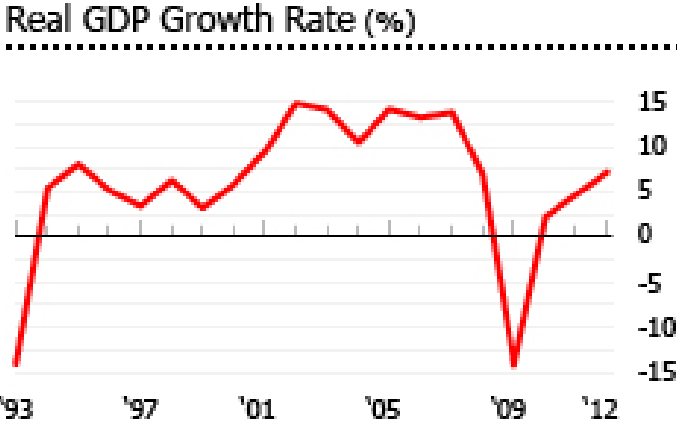
Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınır kapısını açmasını rasyonel bir tercih haline getirebilecek hadise ise 24.11.2015 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) tarafından sınır ihlali yaptığı gerekçesiyle Sukhoi Su-24M tipi Rus savaş uçağının düşürülmesi olmuştur. Olayın hemen ardından Rusya ve Türkiye arasındaki gerginlik had safhaya ulaşmış ve taraflar birbirlerine karşı ekonomi kozu başta olmak üzere çeşitli stratejiler kullanarak gerginliği tırmandırma yolunu seçmişlerdir. Rusya ve Türkiye arasında yaşanan krizin uzun bir süre daha devam edeceği ön kabulünden hareketle taraflar arasındaki *ekonomi savaşının* devamı beklenmektedir. Ermenistan'ın en büyük ticaret ortağının Rusya olduğu düşünülürse Ermenistan-Türkiye sınır kapısının yeniden açılmasıyla beraber canlanacak ticari ilişkiler Ermenistan'ın ticaret potansiyelini Rusya'dan Türkiye'ye doğru değiştirmesi muhtemeldir. Bu sayede hem Türkiye Kafkasya özelinde Rus ekonomisinin hareket sahasına önemli bir kısıtlama getirmiş olacak; hem de Ermenistan ile başlayacak ticari ilişkiler Türkiye'nin doğusunun kalkınmasına önemli bir itici güç olacaktır. Çalışmanın bu bölümünde Ermenistan ekonomisinin yapısı ve ticaret eğilimleri ortaya koyulacaktır.

Ermenistan Ekonomisinin Yapısı ve Sorunları

Ermenistan ekonomisi yapısında birçok paradoksu barındırarak bölgenin en kırılgan ekonomilerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülke bir yandan %32-35'i yoksulluk sınırında yaşayan nüfusla, %18-20 oranındaki işsizlikle ve her yıl 80-000-100.000 kişinin yurtdışına göç etmesi gibi ciddi sosyo-ekonomik sorunlarla mücadele etmeye çalışırken öte yandan da Ermenistan Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) üye olmasına rağmen ülkede ciddi bir tekelleşme sorunu yaşanmaktadır. Bu tekelleşme sorunu ülkenin iç iktisadi yapısının yanında dış ticaret ilişkilerine de yansımıştır. Öyle ki ülkenin dış ticaret hacminin %25'i Rusya Federasyonu ile yapılan ticaretten oluşmaktadır. Bunun yanında Ermenistan'ın GSYİH'nin %70'e yakın bir kısmı da Ermeni diasporasının sağladığı kaynaklardan oluşmaktadır.³

² **Milliyet**, "Ermeniler Sınırın Açılmasını İstiyor", <http://www.milliyet.com.tr/2008/02/15/guncel/axgun01.html>, erişim tarihi, 03.03.2016.

³ Zaur Veliyev, **Ermenistan Ekonomisinin Yapısal Sorunları**, ÜÇ S Basım, Ankara, 2015, s. 99.

Grafik 1: Ermenistan'ın Reel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla Büyüme Oranı

Source: IMF

Kaynak: <http://www.globalpropertyguide.com/Asia/Armenia/Price-History>

Yukarıdaki grafik Ermenistan'ın SSCB'den bağımsızlığını kazanmasının ardından 2012 yılına kadar geçen süre zarfında reel gayrisafi milli hasılasındaki değişimi göstermektedir. Aynı yıl içerisinde Ermenistan'ın dış ticaret hacmi 5,5 milyar Dolar olmuş; bunun 1,4 milyar Doları ihracat olmuştur.⁴ Grafikten anlaşılacağı üzere Ermenistan'ın 2000'lerin ortasında yakalamış olduğu pozitif trend 2008 küresel kriziyle beraber negatif bir trende dönüşmüştür. 2015 yılı itibarıyla %5.2 olarak tahmin edilen reel gayrisafi milli hasıla büyüme oranı beklentilerin aksine %3.4 çıkmış ve ortaya çıkan ekonomik göstergelere bağlı olarak uluslararası finans örgütleri Ermenistan ekonomisi için resesyon uyarısında bulunmuşlardır.⁵ Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli sebeplerden birisi şüphesiz ki Ermenistan'ın dış ticari hacminde meydana gelen keskin düşüşlerdir. 2015'in ilk çeyreğinde Ermenistan'ın ithalat ve ihracat göstergeleri sırasıyla %30.5 ve %23 oranında düşüş yaşamıştır. Buna ek olarak ülkenin en önemli ticaret ortağı olan Rusya ile olan ticaret hacmi de %41.2 oranında azalma göstermiştir.⁶

Son dönemlerde meydana gelen önemli düşüşe rağmen Rusya ile Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkiler birtakım önemli dinamiklerden beslenmektedir. Rus ve Ermeni mallarının dış pazarlarda rekabet zayıflığı, halen

⁴ A.g.e., s. 93.⁵ "Armenia's Economy Drifting Into Recession", <http://asbarez.com/136071/armenias-economy-drifting-into-recession/>, erişim tarihi 08.03.2016.⁶ A.g.e.

Ruşçanın eski SSCB bölgelerinde ticareti kolaylaştırıcı etkisi ve iki ülke arasında seyahati kolaylaştırıcı politikalar iki ülke arasındaki iktisadi ilişkilerin temelini oluşturmaktadır.⁷ Aşağıdaki tablolar Rusya Federasyonu Ekonomi Bakanlığı'nın resmî sitesinden Zaur Veliyev'in aktarımıyla alınmıştır. İlk tablo Rusya'dan Ermenistan'a ihraç edilen birincil kalemleri göstermektedir. Bir sonraki tablo ise Ermenistan'dan Rusya'ya ihraç edilen başlıca ürünleri göstermektedir. Son tablo ise Türkiye'nin Ermenistan ile olası bir dış ticaretinin sektörel uygunluğunu ortaya koymak açısından Türkiye'nin en önemli ihracat mallarını göstermektedir.

Tablo 1: Rusya'dan Ermenistan'a İhraç Edilen Başlıca Ürünler

Ürün	İhracattaki Payı (%)
Mineral Ürünler	42,9
Gıda ve Çiftlik Ürünleri	22,5
Makine, Ekipman ve Ulaşım Araçları	13,7
Metal ve Metalden Hazırlanan Ürünler	7,9

Kaynak: http://economy.gov.ru/minec/activity/sections/foreignEconomicActivity/cooperation/economicsng/doc20120613_01,

Tablo 2: Ermenistan'dan Rusya'ya İhraç Edilen Başlıca Ürünler

Ürün	İhracattaki Payı (%)
Gıda ve Çiftlik Ürünleri	74,1
Değerli Taş ve Değerli Taştan Hazırlanan Ürünler	12,2
Makine, Ekipman ve Ulaşım Araçları	5,5

Kaynak: http://economy.gov.ru/minec/activity/sections/foreignEconomicActivity/cooperation/economicsng/doc20120613_01,

⁷ Turgut Demirtepe, vd., “Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun”, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara, 2011, s. 46.

Yukarıda verilen istatistikler bağlamında Rusya ile Ermenistan arasındaki ticari ilişkilerin yoğunluklu olarak gıda ve köy ürünleri, mineral ürünler, makineler, ekipman ve ulaşım araçları ve bunun yanında değerli taş ve değerli taşlardan hazırlanan ürünlerden oluşmuş olduğunu görmekteyiz. İkinci olarak Rusya ile Ermenistan arasındaki dış ticaret ilişkisi analiz edildiğinde, aralarında endüstriyel açıdan önemli bir gelişmişlik farkı olsa dahi endüstri içi ticaret ilişkisi benzeri bir yapı olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle günümüz uluslararası ticaret eğiliminin genel bir karakteristiği olan benzer mallarda *çift yönlü ticaret eğilimi* bu iki ülke arasında da görülmektedir.⁸ Bu noktada üzerinde durulması gereken husus Türkiye'nin ikame mal ve ürünlerde Rusya-Ermenistan ticaretine rakip olup olamayacağı sorusudur. T.C Başbakanlık Türkiye Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı'nın 157,6 milyar Dolarla Türkiye'nin tarihindeki en yüksek ihracat oranını gerçekleştirmiş olduğu 2014 yılına dair hazırlanmış olduğu göstergeler aşağıdaki tabloda belirtildiği gibidir.

Tablo 3: 2014 Yılında En Çok İhracatı Yapılan Ürün Gruplarından Bazıları

	Ürün Grupları	Milyar ABD Doları	Toplam İhracattaki Payı (%)
1	Demiryolu veya Tramvay Vagonları Dışında Araçlar, Bunların Aksam ve Parçaları	18	11,5
2	Kıymetli Taşlar, Kıymetli Metaller ve Bunlardan Üretilen Eşyalar	8	4,9
3	Mineral Ürünler	6	3,9

Kaynak: <http://www.invest.gov.tr/tr-TR/investmentguide/investorsguide/Pages/InternationalTrade.aspx>

Yukarıdaki tablolar birlikte analiz edildiği zaman ortaya şu sonuçlar çıkmaktadır:

1. Rusya ve Ermenistan arasındaki dış ticaret ilişkisi benzer malların çift yönlü ticaretine dayanmaktadır.

⁸ Ahmet Aydın, "Endüstri İçi Ticaret ve Türkiye: Ülkeye Özgü Belirleyicilerin Tespitine Yönelik Bir Araştırma", **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 25(2), 2008, s. 882.

2. Bu çift yönlü ticaret eğilimi Türkiye'nin lehine görünmektedir. Rusya-Ermenistan arasındaki ticaret mallarının benzerleri 2014 yılı verilerine göre 32 milyar Dolarlık bir potansiyelle Türkiye'nin ihracatının %20,3'lük kısmını oluşturmuştur.
3. Rusya-Ermenistan arasında benzer ürünlerin kalite farklılaşmasından kaynaklandığı düşünülen bu çift yönlü ticaret eğilimi düşünüldüğü takdirde Türkiye, Ermenistan'ın Rusya ile yapmış olduğu dış ticarete potansiyel bir rakiptir.

Ekonomik göstergeler bağlamında Türkiye ve Ermenistan dış ticaret yapabilme potansiyeline sahip iki ülke olarak görünse de elbette ki siyasal ve toplumsal dinamikler de bu potansiyelin hayata geçirilmesi konusundaki esas belirleyici dinamiklerdir. Bir diğer ifadeyle Türkiye ve Ermenistan arasında dış ticaretin başlatılabilmesi için prototip bir ticari ilişkinin varlığı aranmaktadır.

Türkiye-Ermenistan Ticari İlişkileri Bağlamında İtici Bir Güç: Malatya Pazarı

Türkiye ve Ermenistan arasında resmî sınır ticareti olmamasına rağmen ürünlerinin birçoğunun İstanbul'dan temin edildiği Malatya Pazarı Ermenistan'ın başkenti Erivan'daki en canlı pazarlardan biri olarak ön plana çıkmaktadır.⁹ Malatya'dan Ermenistan'a giden Ermeniler tarafından 1927 yılında kurulan pazar 150.000 kişinin yaşadığı bir ilçe konumundadır. TV Malatya'da cuma günleri Sonsöz Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Vahap Güner ve gazeteci Alişan Hayırlı tarafından hazırlanan 4. Kuvvet programında Ermenistan'daki *Nor Malatya* (Yeni Malatya) konusu gündeme yatırılmış ve ilçenin ana geçim kaynağının yerel halkın göç yoluyla Malatya'dan getirdikleri kayısı ağaçlarından yetiştirmiş oldukları kayısı olduğu belirtilmiştir.¹⁰ Ermeni asıllı Türk milletvekili Markar Esayan'ın *Anlayış Dergisi*'nde yayınlanan röportajında Esayan Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırın açılmasının getirilerini şu şekilde izah etmiştir:

“Elbette sınırın açılması her iki tarafta da sosyo-politik hayatı etkileyecektir. Ama Ermenistan'ın Türkiye ile dolaylı yollardan da olsa çok sıkı bir ekonomik ilişkisi var zaten. Gürcistan üzerinden çalışan bir hat

⁹ “Turkish-Armenian Business Development Council”, <http://www.tabdc.org/Ermenistanda-malatya-pazarı/>, erişim tarihi 11.03.2016.

¹⁰ “Ermenistan'daki Yeni Malatya”, http://www.malatyasonsoz.com.tr/haber-26753-Ermenistan%E2%80%99daki_%E2%80%9CYeni_Malatya%E2%80%9D.html, erişim tarihi 11.03.2016.

söz konusu ve Türkiye'den giden mallar Ermenistan'da yoğun talep görüyor. Sınırın açılmasının sadece Kars ve Iğdır'a sağlayacağı yıllık turistik gelir 500 milyon dolar. Ermenistan'ın Rusya'da özellikle enerji firmalarını elinde tutan 2 milyonluk çok güçlü bir diasporası var. Mesela bugün Türkmenistan doğalgazını dünyaya Ermeniler satar. Yani Ermenistan aslında buzdağı yani Ermeni dünyasının görünen yüzü. Bunun altında büyük bir ekonomik ve siyasi güç var, yoksa Ermenistan çapında bir ülkenin var olması öyle kolay olmazdı. Ayrıca Rusya ile sadece Ermenistan'ın gümrüksüz mal geçirme anlaşması var. Mesela Türkiye ile Ermenistan arasında direkt ticaret başlarsa, %90'ı Türkiye'de üretilen malların son üçte biri Ermenistan'da yaptırılıp oradan sıfır gümrükle Rusya pazarına sokulabilir.”¹¹

SONUÇ

1915 Olayları ve Ermeni tarafının soykırım iddiaları Türkiye ve Ermenistan arasındaki tüm ilişkileri belirleyen (önleyen) en önemli dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu Kapısı olarak da bilinen sınır kapısının 1993'ten bu yana kapalı olması özellikle Ermenistan'ı ekonomik açıdan Rusya ve Gürcistan'a bağımlı kılmıştır. 2009'dan bu yana negatif bir trend gösteren Ermeni ekonomisi, başta Türkiye olmak üzere bölge ülkelerinden de büyük oranda izole olmuş olması nedeniyle önümüzdeki dönemler için son derece karamsar bir tablo çizmektedir.

Çalışmaya konu olan Malatya Pazarı örneğinden hareketle Ermenistan-Türkiye ekonomik ilişkilerinin bir türlü başlayamamasının ana nedeni toplumlar arası nefret duygusu değil; tam aksine ülke halklarının olumlu iradesine karşın siyasi aktörlerin konu hakkında uzlaşamamasıdır. Elbette ki iki ülke arasında başlaması muhtemel ticari ilişkilerin yapısını belirleyecek en önemli husus Türkiye ve Ermenistan'ın mevcut dış ticaret ürünlerinin uygunluğudur. Çalışmanın önceki bölümünde istatistiki veriler üzerinden analiz edildiği üzere bu belirleyici faktörde de büyük bir uyum söz konusudur.

Türkiye ve Ermenistan arasında başlaması muhtemel ticari ilişkilerin en önemli sonuçlarından birisi de Ermenistan-Rusya ticaretine Türkiye'nin çok önemli bir rakip olarak dâhil olmasıdır. Bu sayede Türkiye son dönemde kriz halinde olmuş olduğu Rusya'nın Kafkasya ticaret sahasına önemli bir sınırlandırma getirmiş olacaktır. Buna ek olarak Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınır kapısının açılması elbette ki Türkiye'nin doğu bölgelerine kayda değer

¹¹ “Anlayış”, <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?makaleid=2355>, erişim tarihi 11.03.2016.

bir ticari canlanma getirecek ve bu durum da Doğu Anadolu Bölgesi'nin gelişimine büyük katkı sağlayacaktır.

Son olarak ise ekonomi enstrümanı üzerinden gerçekleştirilebilecek bir normalleşme sürecinin iki ülke halkları arasında bir diyalog platformunun oluşmasına ve tarihsel söylemlerin yerini güncel ilişkilere bırakmasını kolaylaştıracağı söylenebilir.

KAYNAKÇA

AYDIN, Ahmet, “Endüstri İçi Ticaret ve Türkiye: Ülkeye Özgü Belirleyicilerin Tespitine Yönelik Bir Araştırma”, **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 25(2), 2008.

DEMİRTEPE, Turgut, vd., “Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun”, **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu**, Ankara, 2011.

VELIYEV, Zaur, **Ermenistan Ekonomisinin Yapısal Sorunları**, ÜÇ S Basım, Ankara, 2015.

Hürriyet, “Karabağ Sorunu Çözülmeden Sınır Açılmaz” <http://web.archive.org/web/20090414053640/http://www.hurriyet.com.tr:80/gundem/11410636.asp>, erişim tarihi 03.03.2016.

Milliyet, “Ermeniler Sınırın Açılmasını İstiyor”, <http://www.milliyet.com.tr/2008/02/15/guncel/axgun01.html>, erişim tarihi, 03.03.2016.

“Armenia’s Economy Drifting Into Recession”, <http://asbarez.com/136071/armenias-economy-drifting-into-recession/>, erişim tarihi 08.03.2016.

“Turkish-Armenian Business Development Council”, <http://www.tabdc.org/ermenistanda-malatya-pazari/>, erişim tarihi 11.03.2016.

“Ermenistan’daki Yeni Malatya”, http://www.malatyasonsoz.com.tr/haber-26753-Ermenistan%E2%80%99daki_%E2%80%9CYeni_Malatya%E2%80%9D.html, erişim tarihi 11.03.2016.

“Anlayış”, <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?makaleid=2355>, erişim tarihi 11.03.2016.

<http://www.invest.gov.tr/tr-TR/investmentguide/investorguide/Pages/InternationalTrade.aspx>, erişim tarihi 10.03.2016.

http://economy.gov.ru/minrec/activity/sections/foreignEconomicActivity/cooperation/economicsng/doc20120613_01, erişim tarihi 10.03.2016.

AZERBAYCAN EDEBİYATINDA TÜRK DÜNYASI-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Fatima DURSUNOVA*

ÖZET

20. yüzyılın başında ve sonunda Türk dünyası ile Ermeniler arasında meydana gelen çatışmalar doğal olarak Azerbaycan edebiyatında da yansıtılmıştır. Bu konu ile ilgili Azerbaycan edebiyatında Sovet döneminden önce, SSCB devrinde ve çağdaş dönemde tam farklı yaklaşım sergilenmiştir. 1905-1905 ve 1918-1920 yıllarında Azerbaycan yazarları iki halkı itidale çağırdıkları halde aynı zamanda bu durumun karşısında aciz olduklarını da ifade etmektedirler. Sovyet döneminde ise Azerbaycan ve Ermeni edebiyatının önemli işlerinden biri Sovyetler Birliği'nde tek ülkenin iki dost halkı gibi yaşamalarını sürdürmek mecburiyetinde olan Ermeni ve Azerilerin arasında yaşanan çatışmaları bir an önce unutturmak idi. Bu dönemde verilen eserlerde iki milletin ortak kültür değerlere sahip olduklarını bildirmekle yanı sıra yazarlar onları birbirlerine karşı koyan Rus otokrasisinin sömürge politikası olduğunu göstermektedirler. 20. yüzyılın sonunda Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında yeniden başlayan çatışmalar ve Karabağ meselesi bu konuyu tekrar edebiyatımızın gündemine getirmiştir. Çağdaş yazarlar Karabağ konusuna geniş yer vermekle toplumun en aktuel problemi olan Ermeni-Türk ilişkilerini kendi eserlerinde yansıtmaya çaba göstermektedirler. Makalede Azerbaycan'ın ünlü yazarları Sabir, Cafer Cabbarlı, Neriman Nerimanov, Celil Memmedguluzade, Mikayıl Müşvik, Mir Celal, Kurban Sait ve döneminin yazarları Günel Anarkızı, Aliabbas Bağirov, Aslan Guliyev ve Akram Aylisli'nin eserleri eleştirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Eserlerin İncelemeleri.

* Dr., Baku Devlet Üniversitesi, fatimad@bk.ru.

TURKIC WORLD-ARMENIAN RELATIONS IN THE AZERBAIJANI LITERATURE

ABSTRACT

Clashes between Turks and Armenians which occurred at the beginning and end of the 20th century were reflected in the Azerbaijani literature. Before the era of Soviet literature, during the Soviet period, and after the collapse of the Soviet Union writers and poets have shown a different approach to this issue. At the beginning of the century before the Soviet era, authors called on Muslims and Armenians to unite and stop bloody clashes, but along with this, they had an understanding that the conflict had gone too far, and it would be difficult to resolve it. In the Soviet era, when Armenians and Azerbaijanis became a part of the single country and ideology, Azerbaijani and Armenian writers had to create works in which two people were presented as two friendly people sharing the same cultural values. Regarding the bloody clashes writers accused the colonial policy of the Russian autocracy. After the collapse of the USSR, when the two nations began new clashes, this issue became one of the most relevant topics in the literature again. The article considers the works of the famous Azerbaijani writers Sabir, Jafar Jabbarli, Nariman Narimanov, Jalil Memmedguluzade, Mikail Mushvik, Mir Jalal, Kurban Said and modern writers Gunel Anarkizi, Aliabbas Bagirov, Aslan Guliyev and Akram Aylisli.

Key Words: Azerbaijani Literature, Azerbaijani Turks, Armenians, Reviews of Works.

Fransız yazar Victor Hugo, “Edebiyat, insan zihninin insan ırkı ile yönetimidir” şeklinde ifade etmiştir. Edebiyatın insan hayatının ve toplumun samsal yansıması olduğu şüphesizdir. Bu açıdan Ermeni-Türk ilişkilerinin edebiyatta yansıma dinamiğinin araştırılması büyük bir önem taşımaktadır. 20. yüzyılın başında 1905-1906 ve 1918-1920 yıllarında, aynı zamanda 1980-1990 yıllarında iki millet arasında meydana gelen çatışmalar Azerbaycan edebiyatında çok büyük yankı uyandırmıştır. Bu olaylara tepki gösteren yazarlar konu üzerine pek çok eser vermiştir.

Fakat Ermeni-Türk ilişkileri bu olaylardan önce de hem yazılı ve hem de sözlü halk edebiyatında kendine yer bulmuştu. 16. yüzyılda karşımıza çıkan halk edebiyatı ürünü “Aslı ve Kerem” destanında Gence Padişahı Ziyad Hanın oğlu Mahmud ile Ermeni keşişinin kızı Meryem arasında geçen aşk hikâyesi buna canlı bir örnektir. Azerbaycan’ın meşhur devlet ve bilim adamı, aynı zamanda büyük roman ve oyun yazarı Neriman Nerimanov, 1896-1898 yıllarında bu olaylar dizisine benzer “Bahadır ve Sona” romanını yazmıştır. Yazar, romanda bir Türk genci Bahadır ile Ermeni kızı Sona arasında olan aşk hikâyesini anlatmıştır. Bu romanın Azerbaycan edebiyatında ilk roman olduğunun kaydedilmesi de gerekmektedir. Eser yazıldığı tarihlerde Azerbaycan’da aydınlanma çağının yaşanması sebebiyle bu konu önemli bir yer almaktadır. Başkahraman Bahadır eğitilmiş, fakat eğitimini daha da pekiştirmek çabasında bulunan bir gençtir. Bir gün Mengilis köyüne giden Bahadır ormanda Sona isimli güzel bir kıza rastlar ve ilk bakışta ona âşık olur. Ermeni kızı Sona da eğitim almakta pek hevesli olan bir gençtir. birkaç dil bilen, Türkçeyi çok iyi konuşan ve yazan Sona Farsça öğrenmek için babasından kendisine bir öğretmen bulmasını rica eder. Böylece tesadüfen Bahadır Sona’nın öğretmeni olur. Bu olay aralarında olan duyguları daha da güçlendirir. Bu durumu anlayan Sona’nın babası çok rahatsız olur, insanların onları kınayacaklarını düşünür, fakat sonuçta Bahadır’a bu ilişkilerine yalnız bir şartla izin vereceğini söyler. Ondan dininden vazgeçerek Hristiyan olmasını ister. Bunun üzerine ne Sona’dan ne de dininden vazgeçemeyeceğini anlayan Bahadır intihar eder. Ölmeden önce bıraktığı notta: “- Ah, insanları birbirinden ayıran uçurum dereler ben sizi yok etmek isterken siz beni yok ettiniz... Fakat emin olunuz muhakkak imha olunacaksınız ...” (Nerimanov, 1913) diye yazar.

Romanın sonu oldukça fecidir, bu olaylara dayanamayan Sona da aklını kaçıır. Zamanımızda insanların bu şartlar karşısında aciz kaldığını söyleyen yazar bu yenilginin geçici olduğunu belirterek bunun mutlaka bir gün değişeceğini kaydetmektedir.

Ancak 1905-1906 yıllarda Ermeniler ile Türkler arasında yaşanan olaylar bu uçurumu daha da derinleştirir. Bu olaylar sonucunda Güney Kafkasya'nın 7 şehri büyük yıkıma uğrar. 12 kazada 252 köy yakılıp viran olur. 100 bin aile kazalardan, birkaç bin kişi şehirlerdeki evlerinden zorunlu olarak göç eder, 10 bin kişi öldürülür. İlk çatışmalar 1905 yılının Şubat ayında başlar ve hemen arkasından Azerbaycan Türk Edebiyatının en meşhur şairlerinden biri olan Mirza Elekber Sabir iki tarafı da itidale çağıran “Müslüman ve Ermeni vatandaşlarımıza” şiirini yazarak 1 Temmuz 1905 yılında Hayat gazetesinde yayınladı:

*Asrımız rica ederken ittifakü ittihad,
Cümlemiz emniyyet içere almak isterken murat,
Beynimizde yok iken bir güne esbabi-tezad,
Bu vatan evladına arız olub büğzü inat,
Müslümanla Ermeniler beynine düşdü fesad,
Yokmu bir sahibhidayet, yokmu bir ahli-reşad?!*

*Ey sühendanan, bu günler bir hidayet vaktidir!
Ülfetü ünsiyyete dair hitabet vaktidir!*

*İki yoldaş, iki komşu bir vatanda hemdiyar,
Asrlarca ömür edib, sülh içre bulmuşken karar,
Fitneyi-iblisi-mel'un oldu nageh aşikâr...
Gör cehaletden ne şekle düşdü vez'i-ruzigar!
Katlü garet bişümarü şehri gerye tarimar...
El'eman, bu fitneye çare gil, ey perverdigar!*

*Ey sühendanan, bu günler bir hidayet vaktidir!
Ülfetü ünsiyyete dair hitabet vaktidir!*

*Fitneler kim, faş olur, bilmem ne haletden törer,
Egl baver eylemez kim, ademiyetden törer,
Müslümiyyetden ve yahud Ermeniyyetden törer,
Şübhe yokdur, cahilden, yainki gafletten törer,
Bu müsibetler bütün büğzü edavetden törer,
Bu edavet mütlaka hali-zelaletden törer;*

*Ey sühendanan, bu günler bir hidayet vaktidir!
Ülfetü ünsiyyete dair hitabet vaktidir!*

*Hakki halka bildirib def'i-zelalet etmeli,
Gün kimi taban edip, pamali-zülmet etmeli,
Nabeca bu işlerin def'inde geyret etmeli,
Hatiri-müğberrden ref'i-küduret etmeli,
Çaresazi-sülh olub def'i-hüsumet etmeli,
Sabira, beynelmilel tedbiri-ülfet etmeli!*

*Ey sühendanan, bu günler bir hidayet vaktidir!
Ülfetü ünsiyyete dair hitabet vaktidir (Sabir, 2004:50).*

Sabir şiirinde kanlı olayların ne Ermenilerden ne de Müslümanlardan değil, cehalet ve gafletten kaynaklandığını kaydederek: “İki halkın bir vatanın oğulları olduklarını, birlik ve beraberlik zamanının geldiğini anlatacak insan yok mu?” diye üzüntüsünü ifade eder. Şair, yüzyıllarca aynı topraklarda barış içinde yaşayan iki milletin birbirlerine düşman haline gelmesini kınayarak her iki tarafa “ülfetü ünsiyyet” çağrısında bulunur.

20. yüzyıl başında Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan ve Müslüman dünyasında büyük bir ilgi ile karşılanan “Molla Nasreddin” haftalık siyasi mizah dergisinin kurucusu ve editörü, Azerbaycan edebiyatının en ünlü temsilcisi, hikâye ve oyun yazarı, gazeteci, fikir adamı Celil Memmedguluzade de Türk-Ermeni çatışması konusuna hem kendi eserlerinde hem de dergide geniş yer vermiştir. Olayları değerlendiren Molla Nasreddin konuya ilişkin bir karikatür yayımlayarak karikatürde Ermeni ile Türk boğuşurken arkalarında şeytanın büyük bir sevinç yaşadığını göstermiştir. Karikatürün altında ise şöyle bir yoruma yer verilmiştir: “Bir varmış, bir yokmuş, dünyada Allah'tan başka kimse yokmuş, fakat bir aptal Ermeni ile aptal Müslüman varmış ve bunlardan başka bir şeytan da varmış. Bir gün bu şeytan... (Daha yer kalmadı)”

Bu karikatüre açıklık getirmek için “Molla Nasreddin” yazarlarının üstü kapalı şekilde Çarlık Rusya’yı “şeytan” olarak adlandırdığını kaydetmek gerekmektedir. Bu olayların arkasında Çarlık Rusya’nın durduğunu ifade etmeye çalışan dönemin aydınları “iki halkın arasına şeytanın girdiğini” söyleyerek olayların planlı şekilde organize edildiğini belirtmektedirler.

Celil Memmedguluzade aynı zamanda “Kemençe” adlı tek perdelik trajedi yazarak 1920 yılında Şuşa’da yaşanan Türk-Ermeni çatışmalarını konu etmiştir. Yazar insanların yaşadıkları duyguları çok farklı bir edebi üslupla göstermiş, ne çatışma ne de katliam sahnelerini takdim etmeden yakınlarını kaybeden ve bu nedenle Ermenilere karşı savaşan bir Türk yüzbaşı ile Ermeni

müziyenin karşı karşıya gelme sahnesini okurlarına sunmuştur. Düğünde kemençe çalan bir Ermeni müzisyen evine dönerken yüzbaşının adamları tarafından tutuklanarak Şuşa kalesindeki üsse getirilir. Ermeni'yi görür görmez yüzbaşının gözü kanla dolar, Ermeniler tarafından öldürülen bütün yakınları bir an gözünün önündün geçer, fakat “bu çolak Ermeni'den dört yüz tane” öldürse bile kaybedenlerinin öcünü alamayacağını söyler. Bu savaşta oğlunu kaybeden Zeynep adlı kadının feryadı, Ermeni'yi “tike-parça” etmeye çaba göstermesi yüzbaşının duygularını daha da keskinleştirir, Bahşinin (Ermeni müzisyeni) elinden kemençeyi alıp yere vurmaya istediği halde Ermeni müzisyen sanki önünde çocuğunu öldürecekler gibi kendisinin ölümünden sonra kemençeyi kırmalarını rica eder. Yüzbaşının taraftarı Aziz Ermeni'nin çok büyük bir “üstat” olduğunu kaydederek onun gibi güzel kemençe çalan görmediğini söyler. Yüzbaşı bunun üzerine ondan ölmeden önce son defa kemençe çalmasını ister. Bahşi “Rast” makamı ile başlayarak “Şikeste-yi-farsa” geçer, bu an her kes susarak büyülenmiş gibi müziği dinler. Savaş zamanında donmuş kalpler erimeye başlar. Müzikten çok etkilenen yüzbaşı ayağa kalkar, kamasını kınından çıkarır ve sert bir şekilde Bahşiye: “Hey, Ermeni, tez kemençeni al ve def ol buradan git! Yoksa babamın mezarına yemin bu kama ile bu an seni de öldürürüm kendimi de öldürürüm!” (Memmedguluzade, 2004:436) diye bağırarak kamasını yere atar.

Büyük yazar Celil Memmedguluzade bu kısa oyunla belki de bir tarih kitabına sığacak bir acıyı anlatır. İnsanların manevi mirasını içeren halk müziği bir arka plan oluşturarak iki halk arasındaki kanlı çatışmaların anlamsız olduğunu göstermektedir. Fakat oyunun sonunda “dünyanın ne kadar namert olduğunu” söyleyen yüzbaşı bu olaylar karşısında aciz olduğunu ima eder.

1931 yılında Azerbaycan edebiyatının ünlü oyun yazarı Cafer Cabbarlı “1905 yılında” oyununu yazar ve tiyatroya sunar. Bu eseri yazma fikrinin nereden kaynaklandığını açıklayan yazar 30 Mayıs 1934 tarihli “Edebiyat Gazetesi”ne şöyle bir açıklama verir:

“Gürcistan, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da iken, farklı milletlerden insanlarla bir araya geldim. Onlar huzurlu bir sosyalist toplum kurmak için çaba gösteriyordular. Bir gün göçebelere rastladım. Sürünün yanında bir Azerbaycan kadını yürüyordu. O kapalı değildi. Daha sonra, başka bir kadına rastladım. O tam önceki kadın gibi giyinmişti, fakat o bir Ermeni idi. İlk bakışta onları birbirinden ayırmak mümkün değildi. Bu iki halkın evleri, tarım aletleri, gelenekleri, şarkıları ve dansları bile aynıydı. Esasen, bu iki halk tek bir halktır. Madem öyleyse, bir zamanlar bu iki halkı kanlı çatışmalara ne itti? Ben bu soru üzerine çok düşündüm, olayları araştırarak bu oyun üzerinde çalışmalara

başladım, böylece iki kardeş halkın dikkatini devrimden uzaklaştırmak için onları karşı karşıya koyan Rus otokrasisinin sömürge politikası olduğunu gösterdim” (Kedrin, 1963:154).

Eserde yazar 1905 yılında yaşanan Ermeni-Türk çatışmalarını arka plan seçerek bir Türk genç Bahşi ile Ermeni kızı Sona'nın aşk hikâyesinden bahseder. Eser yazıldığı tarihlerde Azerbaycan edebiyatında “sosyalist gerçekçilik” adıyla ve ideolojiye hizmet eden kavram ortaya çıkar. Sosyalist gerçekçilik kavramına uygun olarak Cafer Cabbarlı halka örnek olacak Eyvaz Esriyan (Ermeni), Volodin (Rus) ve Bahşi (Azerbaycan Türkü) gibi devrimci kahramanları yaratır. Fakat hem Azerbaycan hem de Ermeni edebiyatının o dönemde önemli işlerinden biri de Sovyetler Birliği'nde tek ülkenin iki dost halkı gibi yaşamalarını sürdürmek mecburiyetinde olan Ermeni ve Azerbaycan Türklerinin arasında yaşanan çatışmaları biran önce unutturmak idi. Bunun için Cafer Cabbarlı da Neriman Nerimanov'un “Bahadır ve Sona” romanındaki aşk hikâyesine benzer olaylar dizisini yaratır.

Eserin başkahramanları Bahşi ve Sona Karabağ'da Türk ve Ermenilerin beraber yaşadıkları köyde komşudurlar. “İki külfet: biri Türk idi, biri Ermeni, fakat onların yaşayışı bir idi, işleri bir, görüşleri bir, dertleri bir, sevinçleri bir, dilekleri bir, emekleri bir idi. Çocukları bir evde büyür, malları bir arada otlar, tavukları bir hinde yumurtlardı...” (Cabbarlı, 2004:151). Sona ile Bahşi çocukluktan beraber büyümüş, yetkin yaşında biri birine âşık olmuşlardır. Fakat Ermeni-Türk çatışmaları, aynı zamanda zenginlerin yoksul insanlara karşı haksız davranışları bu iki gencin beraber olmasını imkânsız kılar. Yazar Türklerle Ermeniler arasında meydana gelen kanlı olaylar senaryosunun Kafkaslarda temsil olunan Rus otokrasisinin temsilcileri tarafından kurulduğunu göstermektedir: Rus polisleri tarafından birer Müslüman ile Ermeni öldürülür, her iki taraftan da birkaç ev ateşe verilir, bu tahrik edici eylemlerden sonra ise her iki tarafa silah dağıtılır. Hatta eserde polis şefi tarafından sorulan “Sonra ne yapmamız gerekiyor?” sorusunu Rus valisi: “Sonra, sonra bırak bir saatten sonra sizin insanların birbirine ateş açsınlar, gerisini onlar kendileri devam ettirecekler. Fakat her tarafa siz kendiniz gitmelisiniz ve belli insanları görevlendirmelisiniz” diye yanıtlar (Cabbarlı, 2004:168). Dönemin talebi üzerine yazar bu çatışmanın Kafkas'larda meydana gelen devrimci hareketini önlemek için organize edildiğini açık şekilde ifade etmektedir. Eserin başkahramanlarından biri olan Bolşevik partisinin üyesi Volodin: “Siz sınıf mücadelesini milletler arası çatışmaya çevirmekle yalnız zamanı uzata bilirsiniz. Lakin onu sonsuza dek susturmazsınız. O mücadele her gün devam ediyor. Bugün değilse, yarın o sizin tahtü-tacınızı kendi amansız baltası altında ezecektir” (Cabbarlı, 2004:175) diye bu fikri bir daha onaylar.

Eserde ilgi çeken sahnelerden biri de çatışmada karşı cephelerde olan, fakat eskiden çok yakın arkadaş ve komşu olan Türk ile Ermeninin buluşmasıdır. Birbirlerini tanıyan dostlar çok sevinir, bu çatışmaya katılmak mecburiyetinde olduklarını anlatarak ellerinde olan 4 kurşunu paylaşarak bu işin başında olanlarda şüphe uyandırmamak için yalandan birbirlerine ateş açacakları konusunda sözleşir. Bunun da yazarın iki milleti mecburen birbirine düşman ettiklerini bir daha kanıtlamak için seçtiği bir yöntem olduğunu söyleyebiliriz.

Eserde bu tarihi olaylara paralel olarak çağdaş dönemde, yani Sovyet Azerbaycan'ında bir Ermeni oğlanı Bahşi ile Türk kızı Sona'nın beraber olmasının bir gerçek olduğu gösterilmektedir, bunun da Eyvaz Esriyan, Volodin ve Bahşi gibi devrimcilerin fedakârlığı sayesinde mümkün olduğu ifade edilmektedir.

Eserin sahnelenmesi için Leningrad şehrinden yapımcı yönetmen V. Lyütse davet edilmişti. Türk Devlet Dram Tiyatrosu 1931-1932 sezonunu bu oyunla açtı. Aynı zamanda Ermeni tiyatrosu da 1931-1932 sezonunu bu oyunla başladı. Hem Ermeni hem de Azerbaycan tiyatro eleştirmenleri bu oyunu çok yüksek değerlendirmişti.

Azerbaycan'ın diğer tanınmış şairi, 1937 yılında Stalin rejiminin kurbanı olan Mikayıl Müşvik "Petrol kuyusu iskeleleri arasında" poemasını yazarak yine iki gencin aşk hikâyesi üzerinden Ermeni-Türk ilişkilerini konu edinmiştir. Poema 1932 yılında ve doğal olarak sosyalist gerçekçilik kavramına uygun olarak yazılmıştı. Eserde Ermeni genci Gurgen ile Türk kızı Gülendâm işçi sınıfından komsomol üyeleridir. Bayıl kasabasındaki petrol tesislerinde çalışıp, akşam saatlerinde ise meslek okuluna devam ederler. Birbirlerine âşık olan gençler kendi sevdaları için mücadele etmek zorundadırlar. Çünkü toplumda hala Ermeniler ile Türkler arasındaki düşmanlık tam olarak giderilmemişti. Mikayıl Müşvik "Kahramanov" ve "Şahbaz" gibi karakterler yaratarak uluslararası bir toplum kurmaya çalışan sosyalist ülkede hala iki halkı karşı karşıya getirecek "üstü kapalı daşnak ve milliyetçi" insanların var olduğunu belirtir ve bu tehlike konusunda uyarıda bulunmaya çalışır.

Gurgeni Gülendâm'dan ayırmaya çalışan Kahramanov (Ermeni):

*"Hani, nasıl oldu büyük meslekin,
Babanın Türklere beslediği kin?
Hani, nasıl oldu büyük Hayıstan?
Gözümden od çıktı, başımdan duman
Vatani, milleti yadırgadın mı?
Fikrini değişen tek kadın mı?"*, (Müşvik, 1988:148)

diye onu ikna etmeye çalışır.

Aynı zamanda Şahbaz (milliyetçi Türk) ve etrafındaki insanlar da Gülen-
dam'a baskı kurar. Fakat iki genç geriye çekilmez. Gurgen:

*“Kahramanov gibi örtülü daşnak,
Evet, Şahbaz gibi milliyetçi, alçak
Olan idarede iş olabilmaz,
Büyük maksadımız gerçekleşemez”, (Müşvik, 1988:150)*

diye sosyalist toplumunun kurulması yolunda buna benzer engellere karşı mü-
cadele edilmesi gerektiğini belirtir.

Yazar eseri, iki gencin “yumru bir çocukla” kol kola verip Aprel isimli
bahçede dolaştıkları sahnesi ile bitirir. Bu bahçeye Aprel (Nisan) adının veril-
mesi de sembolik anlam taşımaktadır, çünkü 28 Nisan, Sovyet ordusunun
Azerbaycan'a girerek iktidarı ele geçirdiği tarihtir. Yazar bu olayların mey-
dana gelmediği halde iki gencin beraber olmasının imkânsız olduğunu göster-
mektedir. Mikayıl Müşvik “Seher” adlı bir diğer şiirinde bunu artık açık şe-
kilde söyler. Seher adında Müslüman bir kadının hayatından bahseden yazar
kısaca Türk- Ermeni çatışmasından da söz eder:

*Türk ile Ermeni kanlıbıcağı,
Göyde şimşek gibi kılıçlar çaktı.
Aprel inkılabı yetişmeseydi,
Bugünkü kardeşlik olmayacaktı (Müşvik, 2004:245).*

Sovyet döneminde, birçok eserde Ermenilerle Azerbaycan Türklerinin
kardeş olduğu belirtilir, yaşanan kanlı olaylarda ise bir taraftan Daşnakların
diğer taraftan da milliyetçi Musavatçıların suçlu olduğu kaydedilir.

Telif hakkı halen belirlenemeyen ve Kurban Said imzası altında ilk kez
1937'de Viyana'da Almanca olarak yayınlanan “Ali ve Nino” romanında da
Ermeni-Türk ilişkileri konu edinmiştir. Doğu zihniyetine sahip olan Ali Han
Şirvanşir ile Avrupa yönlü Gürcü kızı Nino Kipiani arasında olan aşk hikâye-
sinden bahseden romanda Ali Han'ın yakın arkadaşı Ermeni asıllı Nahararyan
kendisinin asıl dost olduğu konusunda zerre kadar şüphe uyandırmamıştır. Bu
nedenle de kendisinden çok sevdiği karısı Nino'yu emanet edecek güvenilir
bir kişiyi düşündüğünde aklına Nahararyan gelir. Fakat Nahararyan bu fırsat-
tan faydalanarak Nino'yu kaçıır. “Müslümanların vahşi bir millet olduğunu
ve hiç bir zaman Avrupalı olamayacaklarını” (Sait, 2012:63) söyleyen Naha-
raryan Nino'yu onunla beraber olmaya ikna etmeye çalışır. “Osmanlı kılıcı

tehdit eden bütün milletler birleşerek birbirlerine el uzatmalıdırlar,” (Sait, 2012:65) diyen Nahararyan aslında hiç bir zaman bir Müslümanın dostu olmayacağını ve senelerdir yalnız rol yaptığını gösterir. Bu romanın Sovyet döneminde Azerbaycan’da yasaklandığını da kaydetmek gerekir. Ancak Sovyetler Birliği dağıldığında roman edebiyatçılarımız tarafından araştırılabilmektedir.

20. yüzyılın sonunda Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında yeniden başlayan çatışmalar ve Karabağ meselesi bu konuyu tekrar edebiyatımızın gündemine getirmiştir. Çağdaş yazarlar Karabağ konusuna geniş yer vermekle toplumun en aktüel problemi olan Ermeni-Türk ilişkilerini kendi eserlerinde yansıtmaya çaba göstermektedirler.

Karabağ savaşının, sıradan Azerbaycan Türklerinin kaderlerine yansımaları temasını “Güzel doğulma” hikâyesinde dönemin yazarı Aliabbas Bağırov işlemiştir. Hikâye Türkçeye tercüme edilerek Almanya’da yayınlanmıştır. Eserde, Şafika isimli genç bir kadın bu savaş esnasında eşi ve iki çocuğunu kaybetmiş, kendisi ise Ermeniler tarafından esir alınmıştır. Fakat yazar hikâyede genellikle kadının esareten kurtulup köyüne dönmesinden sonraki hayatından bahsetmektedir. Esarete kadınların cinsel kölelik yaptıkları konusunda birçok dedikodu duyan köylüler Şafika hakkında da farklı hikâyeler uydurmaya başlar. Hatta kardeşi bile bu utanç verici durumdan dolayı onun ölmesini tercih ettiğini söyler. Sevdiği insanların nefretine maruz kalan kadın en sonunda dayanamayarak intihar eder. Bu hikâyenin Şafikanın yeğeni olan bir çocuğun dilinden anlatılması bu trajediyi daha da keskinleştirir (Bağırov, 2007).

Diğer bir yazar da Aslan Guliyev'dir. “Ağrı” romanını yaratarak her bir Azerbaycan Türkünün kalbinde taşıdığı ağrı, yıllarca halkımıza karşı uygulanan haksızlıklar, Ermenilerin milletimizin maddi ve manevi kaynaklarını sahiplenmelerini, zaman zaman topraklarımızı işgal etmelerinden bahseder eserinde.

Romanın kahramanı, Afganistan’da askerî görevini yapmış bir yazardır. Şehirden Karabağ’a, babasının köyüne gelir. İnsanların şehre göç etmesi nedeniyle köyde yalnız beş altı aile, aynı zamanda dünyanın son Arnavut papazı da kalır. Köyde Müslüman caminin yanı sıra, Arnavut Kilisesi de faaliyet gösterir. Karabağ olayları yazarı burada, köyünde aniden yakalar. İşgalcilere karşı yazar ile Arnavut papazı köy halkıyla birlikte sonuna kadar mücadele ederler. İsa Mesih çarmıha gerilirken: “Ya Rab! Onları affet, onlar ne yaptıklarını bil-

miyorlar” diye dua ettiği halde, Ermenilerin Azerbaycan topraklarında yaptıklarının canlı şahidi olan Arnavut papazı ise “Tanrım, onları affetme, onlar ne yaptıklarını çok iyi biliyorlar” diye dua eder (Guliyev, 2015:273).

Genç yazarlarımızdan Günel Anarkızı da bu konuya yönelerek “Karabağ hikâyeleri” serisini yayınlamıştır. Hikâyeler arasında “Ağaç” eseri önemli yer tutmaktadır. Yazar yine de Aslı ve Kerem hikâyesine benzer bir aşk hikâyesini anlatır, fakat bu eser hem edebi üslup, hem de taşıdığı anlam açısından daha önce bu konuda yazılan eserlerden hayli farklı görünmektedir. Postmodernizm tarzında yazılan hikâyede olayları bir ağaç anlatır. Azerbaycan Türk’ü genç bir oğlan ile Ermeni kızı hep bu ağacın altında buluşurlar, bu ağaç onların birbirlerine verdikleri sözlerin, her şeye rağmen birbirlerini seveceklerine dair vaatlerinin şahidi olur. Fakat Ermenilerin Karabağ’da yaptıkları ile kışkırtılan bir kısım Azerbaycan Türk’ü Ermenileri Bakü’den kovmaya kalkışınca, hikâyenin kahramanı da pek çok Azerbaycanlının yaptığı gibi komşu ve dost olan Ermenileri bu öfkeli insanlardan kurtarmak için evlerinde gizler. Ermeni kızının büyük annesi olaylardan etkilenerek kalp krizinden ölür, sevgilisi ise içinde bulunduğu baskı altında kendisinin asıl yüzünü gösterir. “Sizin yüzünüzden büyükannem öldü! Siz bizim topraklarımızı çaldınız ve halkımızı yok ettiniz. Bunun için sizden nefret ediyorum! Senden de nefret ediyorum,” (Anarkızı, 2009) der. Sevgilisinin duyduğu nefret yüzünden acı çeken genç oğlan her zaman duyduğu sevgi dolu sözlerin yerine bu korkunç sözleri duymamak için yalnız onun ağzını eliyle kapatmaya çalışır. Fakat sevgilisi onu iterek yüzüne tükürür ve dengesini kaybederek düşer, kafası taşa değer ve ölür. Sevgilisinin ölümüne ve daha ziyade onun aslında kendisini sevmediğine katlanamayan genç ne zamansa altında sevgisini ilan ettiği ağacın dalına kendisini asarak intihar eder. Bu hikâyeyi okurlara anlatan ağaç bu olaydan sonra kendisinin de sonunun geldiğini söyler, çünkü her gün bu ağaca bakmaya dayanamayan oğlanın babası onu dibinden keser.

Bu olaylar silsilesinin yanı sıra ağaç yıllar önce, yani iki millet arasında meydana gelen çatışmalar döneminde, bu gençlerin dedesi ile büyükannesi arasında yaşanan aşk hikâyesini de anlatır. Ermeni kızı yüzünden ailesinden, eşinden, çocuklarından vazgeçen dedesi birçok ıstıraplar çektikten sonra hayatını şerefsiz bir yolda bitirir. “Yıllar sonra aynı hikâyenin tekrar yaşandığını” söyleyen ağaç sanki bizleri uyarmaya çalışır: geçmiş tarihimizi unutarak, kimin bize dost kimin ise düşman olduğunu hatırlayamıyoruz, fakat düşmanımız bize sevgisini ilan etse bile tarih boyunca içinde taşıdığı nefreti her zaman koruyarak onu dışarıya çıkarmak için uygun zaman ve mekânı beklemektedir.

Günümüzün meşhur yazarlarından Akram Aylisli'nin yazdığı “Taş rüyalar” romanında da Ermeni-Türk ilişkileri konusu ele alınmıştır. Bu roman Azerbaycan toplumunda büyük bir protesto ile karşılandı. Yazar Ermeni yanlısı olmakla suçlandı. Romanın Azerbaycan Türkçesinde yazılmasına rağmen ilk olarak Rus diline tercüme edilerek Rusya'nın “Drujba Narodov” dergisinde 2012 yılının Aralık ayında yayınlanmıştır.

Eserde iki genel karakter çizilir: çalışmayı seven, kendi emeği ile ekmek parasını kazanan, dürüst bir Ermeni karakteri, diğeri ise zahmetsiz elde edilen paranın peşinde olan ve bunun için suç işlemeye bile hazır olan bir Müslüman karakteri.

Müslümanlar tarafından “öldürülen her bir Ermeni için bir mum yakıldığında o mum ışıklarının Ay ışığından daha parlak olacağını” (Aylisli, 2012:43) söyleyen yazar Ermenilerin Türklere karşı tarih boyunca uyguladıkları katliamlardan romanda bir kelime bile söz etmemektedir. Hatta romanın tek olumlu Müslüman karakteri olan Saday Sadıglı Müslümanlar adına Allah'tan özür dilemek için vaftiz olup Eçmiedzin kilisesinde papaz olmayı düşünmektedir.

Kasıtlı olarak Müslümanları bir vahşi millet gibi takdim eden Akram Aylisli halkını, Türklüğü tahkir etmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla da Azerbaycan kamuoyunun zıddına hareket etmiş olduğu için sert tepkilerle karşılaşmıştır. Tıpkı Orhan Pamuk'un sözde “Ermeni soykırımı”nı tanıdığı gibi Akram Aylisli'nin de Nobel Edebiyat Ödülü'nü almak için milletini aşağılayan bir roman yazdığı iddia edilmiştir.

Çalışmada görüldüğü üzere Ermeni-Türk ilişkileri konusu yıllardır Azerbaycan edebiyatında kendisine geniş yer bulmuştur. Dönem ve politika değişikçe konuya yaklaşım da değişmektedir. Fakat yazar dediğimiz aydınların toplumda bu konuya ilişkin her zaman özgü bir pozisyon savunduğunu da açık olarak iddia edebiliriz.

KAYNAKLAR

Kitap ve Makaleler

BAĞİROV, Aliabbas, **Sonun Başlangıcı**, Bakı, 2007.

CABBARLI, Cafer, **Eserleri**, 4 ciltte, C 3, Bakı, 2004.

MEMMEDGULUZADE, Celil, **Eserleri**, 4 ciltte, Bakı, 2004.

GULİYEYEV, Aslan, **Ağrı**, Bakı, 2015.

MÜŞVİK, Mikayıl, **Seçilmiş Eserleri**, Bakı, 2004.

MÜŞVİK, Mikayıl, **Hayat Sevgisi**, Bakı, 1988.

MİRZA, Elekber Sabir, **Hophopname**, 2 ciltte, C 2, Bakı, 2004.

Ж. КЕДРИН, Г.БАБАЕВ, **Очерк истории азербайджанской советской литературы.** — М.: Издательство Академии наук СССР, 1963.

Elektronik Kaynaklar

Akram AYLİSLİ, “Daş Yuhular”, 2012 <http://vivo-book.com/blog/Kitab/%C6%8Fkr%C9%99m%20%C6%8Fylisli%20-%20da%C5%9F%20yuxular.pdf>

Гюнель АНАРГЫЗЫ, Дерево, 2009 <http://magazines.russ.ru/druzhba/2009/9/ana14.html>

Курбан САИД, Али и Нино. Elektron Kitab N 14, YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri N 14 - 32 (2012)

Mehemmed Emin RESULZADE, “Bahadur ve Sona”, 1913, http://rasulzade.org/articles/2_66.html

ELİF ŞAFAK'IN BABA VE PİÇ ROMANINDA TÜRK VE ERMENİ YAŞAYIŞINA DAİR AYRINTILAR

Esra KÜRÜM*

ÖZET

Elif Şafak'ın en çok konuşulan romanlarından biri olan *Baba ve Piç*, birçok yönü ile oldukça işlenmiş, kurgu üzerinde oldukça çalışılmış bir romandır. Romanın en dikkat çeken yönü ise Türkler ve Ermenileri aynı eserde işlemiş olmasıdır. Paralel katmanlar halinde kurgulanan roman, Türk ve Ermeni ailelerinin yaşayışlarına, bakış açılarına ve dünya görüşlerine ilişkin çarpıcı nüanslar ve bilinçaltı çağrışımları barındırmaktadır. Elif Şafak, romanını her karakterin, her durumun, her davranışın diğer katmandaki karşılığını mutlaka vererek okuyucusuna bir kıyas ortamı hazırlamaktadır. Hatta romanın en başından itibaren okuyucu, sadece bu kıyaslamalar üzerinden olaylar hakkında hüküm sahibi olur. Ancak Elif Şafak burada okuyucusunu ikileme mahal vermeyecek biçimde yönlendirerek vereceği hükmü de satırlarına gizlemektedir. Her ne kadar yazar, romanın görünen yüzeysel manzarasında iki halkın aslında bir bütünün iki farklı parçası olduğu mesajını vermeye çalıştığını vurgulasa da bu iki parça kurguya yerleştirilirken adil davranılmadığı ve parçaların müspet ve menfi olarak ayrıldığı aşikârdır.

Elif Şafak kurguladığı olay örgüsü, mekân ve karakterleri vasıtası ile oldukça etkili bir anlatım yakalamıştır. Ancak roman, her yönü ile bu iki kültürün zıtlıklarını ve ayrılan yönlerini vurgulaması, bu tezatların roman taraflarına adil ve tarafsız bir kurguyla dağıtılamamış olması okuyanları, yazarın siyasi duruşunun tarafsızlığı bakımından düşündürmektedir. Bu yönüyle de, iki kültür arasında barış köprüleri kuran değil olanı da yıkmaya hizmet eder görünmektedir.

Olay örgüsünün büyük oranda Türk – Ermeni meselesi üzerine kurgulandığı romanda, zaman, her ne kadar günümüz ise de yazar okuyucuyu, geri dönüşlerle dört kuşağın yaşadığı devirlere de götürmektedir. Romanda mekân olarak İstanbul ve Amerika seçilmiştir. Karakterleri ise içinde yaşadıkları farklı kültürlerle rağmen özünü ve tarihini unutmayan Ermeni bir aile ile toprağından hiç uzaklaşmadığı halde tarihine ve özüne yabancı bir Türk ailenin dört kuşak fertleri teşkil etmektedir.

Bu çalışmada, Elif Şafak'ın *Baba ve Piç* romanı Türk ve Ermeni yaşayışı ve ilişkilerine bakışı açısından değerlendirilecektir. Öncelikle romanın sanatsal, siyasi ve

* Yrd. Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, esra-kurum@hotmail.com.

akademik yansımaları ele alınacaktır. Ardından romanın olay örgüsü, karakterleri zaman ve mekân kurgusunda Türk ve Ermeni yaşayışına nasıl yer verildiği ayrıntılı biçimde incelenecektir. Bu çalışma ile bir kurgu ve sadece bir hayal ürünü olduğu söylemi ile yaratacağı olumsuz tesirin yumuşatılmaya çalışıldığı bir edebi eserin aslında siyasi ve sosyal açıdan milletlerin hayatında nasıl etkili olabileceği de tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Elif Şafak, Baba ve Piç, Roman incelemesi, Ermeniler, Türkler.

DETAILS ABOUT TURKISH AND ARMENIAN LIFESTYLES IN ELIF SAFAK'S *BABA VE PİÇ* (*THE BASTARD OF ISTANBUL*)

ABSTRACT

One of the most known novels of Elif Safak, *The Bastard of Istanbul* has been studied by many scholars not only in terms of its various characteristics but also in terms of its plot. The most striking aspect of the novel is the fact that it includes both Turks and Armenians in its plot. The novel, which is fictionalised through many layers, covers various spectacular nuances and subconscious associations related with the lifestyles, points of view and worldviews of Turkish and Armenian families. Elif Safak provides her reader with an environment for comparison and contrast through giving the equivalent of each character, situation and behaviour of a layer in another one. Indeed, the reader has already reached a judgment about the events from the very beginning of the novel through these comparisons. However, Elif Safak here, hides this judgment behind the lines and directs the reader to this judgment in a way to prevent any dilemmas. Despite the author's effort to emphasise the fact that she has tried to give the implication that these two peoples are the two different parts of a whole in the superficial panorama of the novel, it is evident that these parts are separated from each other both positively and negatively and it has not been possible for the author to be just in that sense during the inclusion of these two parts into the plot.

Elif Safak achieved an effective narration through the plot, setting and characters she fictionalised. However, the novel leads its readers to question the political objectivity of the author because of the emphasis on the oppositions and discrepancies between these two cultures and of the fact that these oppositions and discrepancies have not been distributed among the parties of the two cultures through a just and objective plot. For this reason, the novel seems to serve for destroying the bridges for peace between the two cultures rather than constructing them.

In the novel, whose plot is based on Turkish-Armenian issue to a large extent, the author makes the reader go back and forth through flashbacks across a timeline covering four generations, though the events in the novel take place now. The USA and Istanbul are chosen as the two settings. Characters are comprised of the members of four generations of an Armenian family, who do not forget their history and culture in spite of the different culture in which they live; and the members of four generations of a Turkish family who are isolated and alienated from their cultural identity and history even though they have never moved from their own lands.

This study is to examine Elif Safak's *The Bastard of Istanbul* in terms of its evaluation of Armenian-Turkish lifestyles and relations. Initially, the artistic, political and academic reflections of the novel will be handled. A detailed analysis will be made then on how the novel reflects the Turkish -Armenian lifestyles through its plot, characters; and through its setting and time. This study will also open the ground for a discussion on how a literary work, the negative effects of which are deemed lower on

the grounds that it is fiction and a product of imagination, may in fact have social and political influences on the nations.

Key Words: Elif Safak, The Bastard of Istanbul, Novel Analysis, Armenians, Turks.

GİRİŞ

Anlatı geleneği bütün toplumların bilgi elde edilebilen en eski dönemlerinden itibaren rastlanan bir ifade biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlu dış dünyadan imgelemine yansıyanları, yaşamı boyunca bilincine ve bilinçaltına yerleştirdiklerini farkında olarak ya da olmayarak kurgulayarak ya da rastlantısal olarak dışa vurma gereği duymaktadır. Bu bakımdan çağdaş anlatıda en önemli türlerden biri olan roman da insanın hayata; hayatın insana yansımasıdır. “*Her roman, farklı gözlerle görülen hayatın, farklı kalemlerden yeniden yorumlanması, demektir. Her romancı, kaçınılmaz olarak, kendi idrak edebildiği, farkına varabildiği ve kuşatabildiği hayatı eserine taşıyabilir.*”¹ Bu bakımdan romanın gerçekliği ve tarafsızlığı daima tartışılmalıdır.

Romanı yazarından bağımsız düşünmek imkânsızdır. “Çünkü en gerçekçi, en tarafsız olduğu iddia edilebilecek bir romana hayat veren yazar bile romanını tecrübelerinden, çevresinden, aile eğitiminden, kültüründen, duygularından, hayallerinden, dininden, ırkından, araştırma ve deneylerinden, dünya görüşünden ve sanat anlayışından hareket ederek yazmıştır.”² Bu, yazarın kurguladığı kahramanlar için de söz konusudur. Bu romanda yazarın özellikle Zeliha karakterini; özgeçmişini, ailesi ve annesine ilişkin anlattıklarından hareketle, karşıt, özgüvenli kişilik özelliklerine bakılarak annesinden esinlenerek kurgulanmış olduğu kanaatine varmak mümkündür.³

Edebi eser, genellikle, “Bir tür felsefe, fikirlerin bir biçim içinde sarılıp sarmalanması olarak görülür; içindeki öncü fikirlerin ortaya çıkarılması için çözümlemeden geçirilir.”⁴ Denilebilir ki roman, yazarın o güne kadar kendisini besleyen bütün kaynaklarla biriktirdiği malzemeyi bir fikri dile getirecek şekilde kurgulaması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bir ideolojiye hizmet eden eserler fikri daha net verebilmek için şematikleşmektedir. Bu şema da daha çok tezada dayanır. İyi- kötü, güzel-çirkin gibi. Bir tarafta okuyucuya verilmek istenen (ikna etmek istenen) dünya görüşü, fikir, ahlak anlayışı; diğer tarafta ise uzaklaştırılmak istenen⁵ düşünce bulunmaktadır. *Baba ve Piç*⁶ e⁶ bu

¹ M. Fatih Andı, **Roman ve Hayat**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2010, s. 8.

² Selçuk Çıkla, “Romanda Kurmaca ve Gerçeklik”, **Hece –Türk Romanı Özel Sayısı**, S 65/66/67 Mayıs-Haziran-Temmuz 2002, s. 120.

³ Onur Bilge Kula, “Elif Şafak Romanı: ‘Pinhan’ ve ‘Baba ve Piç’ Örneğinde Bir Çözümleme Denemesi”, **Frankofoni- Ortak Kitap**- No. 19, 2007, s. 500.

⁴ R. Wellek, A. Warren, **Yazın Kuramı**, Adam Yayınları, Çev: Yurdanur Salman- Suat Karantay, İstanbul, 2001, s. 129.

⁵ İsmail Çetişli, **Edebiyat Sanatı ve Bilimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014, s. 254.

⁶ Elif Şafak, **Baba ve Piç**, Doğan Kitap, İstanbul, 2011. (Bu eserden yapılan bütün alıntılar için eserin bu baskısı kullanılacaktır.)

açından baktığımızda bu tarife tam da uymaktadır. Eser ayrıntılı olarak ele alındığında paralel eksenlere konumlandırılan Türk ve Ermeni tarafı arasındaki keskin tezat hemen göze çarpmaktadır. Bu yüzden eserin özündeki fikri ve ayrıntılara gizlenmiş mesajları çıkarabilmek için çözümlenmesi gerekmektedir.

Tarihi, siyasi ve sosyal açıdan birçok olumlu amaca hizmet edebilecek bir konuyu işleyen Baba ve Piç romanı maalesef iki tarafın da canını acıtan bir yarayı kaşımakta ve yazarının her fırsatta dile getirdiği birleştirme amacına muhalif olarak Ermeni tarafının lehine oluşturulan kurgusuyla Türk ve Ermenilerin yeniden karşı karşıya gelmeleri için kışkırtmaktadır. Bu yönüyle de edebiyat ve sanatın barışı telkin eden yönüne mugayirdir. Şayet Elif Şafak iki millet için birleştirici olmayı gerçekten arzu etseydi ortaya çıkan kurgu gerçeğe daha yakın olan Abdullah Ayata'nın "Anılarda Son Ermeni"⁷ romanı gibi olmalıydı.

OLAY ÖRGÜSÜ

Roman Zeliha adındaki genç kızın kürtaj için bir jinekoloğa gitmesi ile başlamaktadır. Zeliha beş çocuklu Kazancı ailesinin en küçüğü ve en asi olanıdır. Zeliha, kürtajdan son anda vazgeçerek Asya adını verdiği bir kız çocuk dünyaya getirir. Diğer kardeşleri Banu, Feride, Cevriye ve Mustafa'dır. Erkeklerin kısa ömürlü olduğu Kazancı ailesinde Mustafa tek oğlan çocuk olarak kıymetli ve ayrı bir yere sahiptir. Ancak Mustafa sosyal hayatında evdekinin aksine asosyal ve içe kapanıktır. Aile mukadderat olarak gördüğü erkeklerin erken ölümüne bir nevi tedbir olarak Mustafa'yı üniversite eğitimi için Amerika'ya gönderir. Her ne kadar ailesinin bildiği neden bu ise de Mustafa, işlediği günahtan kaçmak için gider. Zira, Zeliha'nın kürtajla aldırma istediği çocuk abisi Mustafa'nın tecavüzünün meyvesi olan Asya'dır. Mustafa, bu hadiseyi takip eden yirmi yıl boyunca Türkiye ile hiçbir bağ kurmaz. Mustafa, Amerika'da Amy adlı bir kız çocuğu sahibi Rose ile tanışıp evlenir. Rose'nin ilk eşi Türkiye'deki Ermeni sevki ile İstanbul'dan Amerika'ya göç etmiş Ermeni bir ailenin Barsam adındaki oğludur. Rose'nin kızı Amy (Armanuş), bazen Arizona'da annesi ve Mustafa ile bazen de Kaliforniya'da babasının aliesi ile kalmaktadır ancak yaşadığı hayat onu kimliği hakkında sorgulamaya sevk etmektedir. Armanuş, üvey babası Mustafa'nın ailesi ile bağlantı kurarak Tür-

⁷ Abdullah Ayata, "Anılarda Son Ermeni", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler - Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği**, C 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, ss. 89-101.

kiye'ye gidip kafasındaki sorulara yanıt bulmaya karar verir. Ailesinden gizlice İstanbul'a gider ve araştırmaya başlar. Yaşları da yakın olan Asya ile arkadaş olurlar. Bu arada Mustafa'nın ablası Banu fal ve büyü ile uğraşmaktadır. Armanuş'un geçmişine dair sorularının cevabını cinlerinden öğrenir. Hikâye şöyledir: Ohannes İstanbullu Ermeni bir aydındır. Evli ve ikisi erkek üç çocuk sahibidir. Yazdığı eserlerden dolayı birgün evinden askerler tarafından götürülür ve bir daha haber alınamaz. Karısı Armanuş'un kardeşi Levon ise bir kazan ustasıdır. Armanuş, Ermeni sevki nedeniyle üç çocuğunu alarak zorlu bir yolculuğa çıkar. Ancak yolculuk esnasında küçük kızı Şuşan'ı kaybederler. Armanuş, ve iki oğlu Amerika'ya gidip yerleşirler. Şuşan bir dizi maceradan sonra, bir yetimhaneye yerleştirilir. Levon ustanın çırağı olan Rıza Selim Kazancı onu tesadüfen bulur ve evlenir. Bu evlilikten Banu, Feride, Cevriye ve Mustafa ve Zeliha'nın babası olan Levent dünyaya gelir. Ancak Şuşan'ın (Şermin) ağabeyi Yervant gelir ve kız kardeşini alıp Amerika'ya götürür. Şuşan Amerika'da Sarkis Çakmakçıyan ile evlenir. Ve bu evlilikten de Armanuş'un babası Barsam Çakmakçıyan dünyaya gelir. Yıllar sonra Banu'nun öğrendiği bu hikâye aslında tesadüfen yolları kesişen iki ailenin bağını da ortaya çıkarır. Armanuş'un İstanbul'da olduğunu öğrenen Rose acilen İstanbul'a gitmeye karar verir. Mustafa bu kararı onaylamasa da onunla gitmek zorunda kalır. İşlediği günahı cinleri vasıtası ile öğrenmiş olan ablası Banu, bunun diyetini ona hazırladığı zehirli aşure ile canı karşılığında ödetir. Romandaki olaylar silsilesi Mustafa Kazancı'nın vefatı ve taziyesi ile sona ermektedir.

İki büyük ve köklü aile iki farklı millet iki ayrı kültür ve şahsına münhasır karakterlerin beklenmedik biçimde birleştiği romanda yazar, olay örgüsü içine önemli sayılabilecek ayrıntılar gizlemiştir.

KİŞİLER

Roman kişileri iki ailenin bir kıyaslamayı mümkün kılacak sayı, yaş ve karakterde kurgulanmış fertlerinden müteşekkildir. Bu ailelerin yaşayışları, hayata bakışları ise Türk ve Ermeni toplumlarını sembolize edecek şekilde düzenlenmiştir. Bu bakımdan roman şahıs kadrosu bakımından da Ermeniler ve Türkler olarak iki katmanlıdır demek yanlış olmayacaktır. Ancak Yazar şahıs kadrosunu kurgularken bu iki milleti temsil eden şahısların müspet ve menfi yönlerindeki dağılımında adil değildir. Ermeni karakterler lehine taraflı görünmektedir. Özellikle ana karakterler üzerinden bile yazarın bu tavrı açıkça görülmektedir. Dahası yazar çizdiği karakterlerin karşı taraftaki karşılığını mutlaka vererek okuyucuyu kıyaslama yapmaya teşvik etmektedir.

Romanın en temel iki kişisi Asya ve Armanuş, karakterleri görünüşleri ve hayata bakışları ile iki milletin temsilcileridir. Yazar bu iki karakterin şahsında mensubu oldukları millete dair imgesindekileri dışa vurmaktadır. Asya sıklıkla tımarhaneye benzettiği, bir ailede büyümüştür ve mutsuz bir çocuktur. Sahibi olduğu hiçbir şeyden memnun olmayan bu kız aslında bir semboldür. Osmanlı İmparatorluğu'ndan koptuktan sonra bütün bağlarından kurtulmak isteyen genç Türkiye'nin sembolüdür. Asya karakteri ile sembolize edilen Yeni Türkiye Cumhuriyeti'dir ve yine Asya açısından okunduğunda bu yeni devlet Osmanlı Devleti'nin gayrimeşru çocuğudur. İçinde yaşadığı aile, yaşamını anlam veremediği bir sürü kuralla sınırlandırmış Asya'ya sık sık "*Burası tam tımarhane*" (s.87) dedirten bir ailedir. Asya'nın kendisini en rahat hissettiği yer Kafe Kundera'dır. Her ne kadar bu kafenin müdavimleri Kundera ismi ile kafe arasında bir bağlantı kuramasalar da Milan Kundera'nın da vatanından uzaklaştırılmış olması, romanın teması ve Türklerin bu duruma yaklaşımlarındaki vurdumduymazlığı anımsatma açısından yazarın bilinçli düşündüğü bir ayrıntı olmalıdır. Kafe Kundera'nın bir diğer özelliği duvardaki yol resimleridir. Bu kafe ahalesinin ve onların temsil ettiği entelektüel kesimin kaçma arzusunun çağrıştırmaktadır. Kafe Kundera'nın bir diğer özelliği de burada Asya dışında kimsenin adının olmamasıdır. Herkes kendisini tanımlayıcı bir özelliğiyle anılmaktadır. Alkolik Karikatürist, Gizli Gay Köşe yazarı vs. neredeyse hiçbir ortak noktası olmayan bu insanlar ülke meseleleri üzerine kendi pencerelerinden sonuca bağlanamayan sohbetler yapan bir grup insandır. Simetrik bir düzlem üzerine kurgulanmış olan romanda Armanuş'un da kendini rahat ifade ettiği bir kafe vardır. Cafe Constantinopolis. Bu kafenin müdavimlerinin diğerinden farklı olarak ortak bir noktaları vardır: "*Hepsi de bir zamanlar İstanbul'da yaşamış gayrimüslim ailelerin torunlarıydı. Hepsi de aileleriyle gurur duyuyor ve Türklerden hazzetmiyordu.*" (s.132) Ancak Armanuş, bu kafenin daha entelektüel merakları olanların bulunduğu bir forum olan Anuş Ağacı bölümüne girmektedir. Yazar, bu iki kafe arasında da bir ortak nokta olarak bu kafe sakinlerini de isimleri ile değil rumuzları ile konuşturmaktadır. Ancak bu kafedekiler genellikle kültür ve tarihleri üzerine çoğunlukla da ortak düşmanları yani Türkler hakkında sohbet etmektedirler.

Elif Şafak, Türkler hakkındaki menfi düşüncelerini roman kişileri ile sınırlı tutmayıp genele yayabilmek için bu kafelerde insanları sohbet ettirir. Böylece okuyucunun bilinçaltında Türkiye'nin genel yaşam atmosferi için oldukça olumsuz ve mutsuz insanlarla dolu bir yer olduğu intibasını pekiştirmiş olacaktır. Ancak romanın tamamında farklılıklara vurgu hâkimken, Asya'nın da Armanuş'un da sevdiği kafelerinde ortak görüşün Türk düşmanlığı olması manidardır. Yazar, Türkleri de Türk olmayanları da Türkler hakkında menfi

konuşturur. Kafe Kundera ahalisi dışarıdaki halktan nefret etmekte ve kendilerini bu kafeye tıklımış hissetmektedir. Bu ahalinin tamamı maganda, hödük ve köylüdür. Üstelik kültürlü ve şehirli oldukları için özlenen İstanbul'un Rumları ve Ermenileridir. Kafe kurtarılmış bölgedir. "Tanrı bizi kendi halkımızdan korusun" (s. 99) cümlesi onların korkularının ifadesidir. Ülkenin modernistler ve gelenekçilerin savaş alanı olduğu iddia edilmektedir. Kundera her anlamda aykırı bir gruptur. En önemli özellikleri de rehavetleridir. Rehavet yazarın Türkiye imgesinin arkasına çizdiği genel bir fon olarak çıkar karışımıza. Aslında, onlar da Türk'tür ve bu bakımdan yazarın menfi sınıfına girmektedir. Yani Türkleri sevmeyen Türkler de sevimli değildir. Kafe Kundera'yı şöyle tanımlar Asya: "*Tek tek farklılıkların sergilendiği ama hiçbir farklılığın diğerlerine baskın çıkmadığı bir organizmaydı bu grup. Tek tek parçalarının toplamından daha fazlasıydı.*" Buradaki insanların bir ortak noktası marjinallikleridir. Romandaki Türk karakterlerin hemen hepsi marjinaldir. Yazarın bu insanların bakışı ile bir Türk algısı yaratmaya çalışması da ilginçtir. Onlara göre bütün olumsuzluklar ve terslikler Türkler ve Türk aileleri için tipik durumlardır. Yazarın Türkler için bir çelişki olarak hem Ermenilere hem Türklere dile getirttiği bir diğer durum alkol meselesidir. Kafe Kundera grubu, alkölü Türkiye'deki demokrasinin müsebbibi olarak görür. Aslında Türkler asla diğer Müslüman ülkeler gibi İslamiyet'i benimsememiştir. On bir ay içki içip bir ay nedamet getiren riyakâr bir din anlayışı olduğu için şükretmektedir Kafe Kundera'dakiler.

Yazar her fırsatta Türk ailelerin yaşadığı çelişkili hayata ilişkin manzaralar sunmaktadır. Türk bir ailenin çocuğunu bale öğrenmeye zorlaması, yazarın Asyalı toplum olarak gördüğü Türkler için çelişki arz etmektedir. Ancak yazar, "*Bir zamanların müreffeh ve debdebeli, şimdininse çoktan miadını doldurmuş harap konağında, tümü kadınlardan oluşan seyirciler önünde Asya Kazancı, ...bale yapmaya başladı halının üzerinde.*" İfadeleri ile bu manzarayı biraz daha çağrışıma açık hale getirmektedir. Hatta bu manzara bir dönem Batı dünyasının zihnindeki kimi zaman tuallere yansıyan harem imajını da çağrıştırmaktadır. Ancak bu harem manzarasının üzerine oturtulan bale tezadı yazarın kafasındaki "Türk yaşantısı" için önemli bir ipucudur.

Asya ve Armanuş'un aile ortamları da birbirinin tersidir. Armanuş, ailesinin sevgi ve ilgi ile kuşattığını düşünüyordu her ne kadar bu ilgi, bağımsızlığını tehdit etse de ailesinin yaşadıkları onca felaketin ardından bu endişelerini haklı görüp karşı çıkamamaktadır. O ailesinin biricik gözbebeğidir.

"Armanuş umutsuz bir bakışla baktı akrabalarına. Ne yapabiliirdi? Bunca sevgi ve ilgi karşısında bağımsızlığını nasıl koruyabiliirdi? Hayata

itimat etmemek ve felaketlerden korkmak için bunca haklı sebebi olan bir sülaleyi nasıl ikna edebilirdi kendisi için endişelenmemeye? Genetik mirasından nasıl kurtulabilirdi, bilhassa bir yanı bu mirasla gurur duyarken? Sevgi ve şefkatle örülmüş bir kuşatmaydı yaşadığı, ama kuşatmaydı işte. O kadar iyi niyetliydi ki karşı çıkamıyordu hiçbirine.” (s. 119)

Oysa Asya'nın sözleri ve yaşantısında ailesine karşı en ufak bir muhabbet kırıntısı sezilmemektedir. Asya ve Armanuş'un "baba" algısı da farklıdır. Armanuş'un muhabbetle bağlı olduğu, sevdiği bir babsı vardır. Oysa Asya babasının kim olduğunu hiç bilmeyerek büyümüştür. Baba kelimesi romanda "boşluk" kavramı ile birlikte ya da çağrışımlı olarak kullanılır. Bu durum, babasını hiç tanımayan yazarın satırlarına iç dünyasının yansımalarıdır. *"Bir baba yoktu. BA-BA yerine BOŞLUK vardı.”*(s. 21) Zeliha'nın kürtaj esnasında bebeğinin babası için aklından geçenlerle karakter olarak kendisine çok benzeyen ve yazarın ve kendisini özdeşleştirdiğini anladığımız Asya'nın sözleri aynı çağrışımdadır: *"İnsanın babasının nasıl bir adam olduğuna dair hiçbir fikri olmadığında, hayal gücü devreye girip boşluğu dolduruyor.”* (s. 194) Aynı konuda röportajlarında Elif Şafak'ın da baba konusunda fikri Asya'nın ağzından kendini anlatmış dedirten cinstendir:

"Sizin için "baba" ne anlama geliyor?

- Boşluk. Baba kelimesinin benim lügatimdeki karşılığı boşluk. İyi ya da kötü değil. Sadece boşluk.

"Babasız kız" olmak, nasıl bir şey?

- Babasızlık kendimi bana piç gibi hissettirdi... Bizimki gibi bir toplumda babasızlık çok büyük bir fark yaratıyor. Ama anne ile baba boşandığı halde, baba kızını yine de görmeye devam etmişse, o başka. Ben de öyle bir şey de yoktu.”⁸

Asya'nın evinde herkesin apayrı bir dünyası vardır. Ve bir bütünlük söz konusu değildir. Sadece aynı evde yaşayan farklı insanlar vardır. Teyzeleri ve annesi hepsi farklı açılardan ona tavsiyelerde bulunmaktadır. Ancak onların bu ilgisini Asya, Armanuş gibi hoşgörü ve anlayışla karşılamaz öfkelenip evden uzaklaşmak ister: *"Of be teyzelerim... diyebilmek isterdi. Hepsine birden aynı anda. 'Valla tam tımarhane bu ev! Hepimiz deliyiz, ben de size çektim, başka şansım mı vardı, hepimiz deliyiz işte' diye şiarını tekrar etti Asya.”*

⁸ Ayşe Arman, "Babasızlık kendimi piç gibi hissettirdi", **Hürriyet**, 13 Ağustos 2006. <http://www.elifsafak.us/roportajlar.asp?islem=roportaj&id=141>

(s.92) Asya ve Armanuş'un cümlelerinden genetik miraslarına bakış açılarını da görebilmekteyiz. Yazar, tarihe gönderme yapabilmek için imkânlar da yaratmaktadır.

Asya ve Armanuş'un arkadaş çevreleri ve ilişkileri de tam bir tezat arz etmektedir. Asya'nın dışarıda kimlerle görüştüğü konusunda ailenin bir fikri yoktur. Oldukça yanlış düzeysiz ve ahlaken düşük seviyeli birliklikler yaşamakta bundan da ailesine karşı sadistçe zevk almaktadır. Oysa Armanuş, basit bir flörtünde bile ailesi ile birlikte karar vermektedir. Bununla birlikte onun hayatı algılayışı Asya gibi her şeyi yaşayıp tecrübe ederek değil okuyup tefekkür edip araştırarak şekillenmektedir. Hatta bu o kadar fazladır ki ailesi Armanuş'un bu kadar çok okuyor olmasından korkarlar. Zira büyük dedesinin sonunu hazırlayan okuyan bir aydın olmasıydı.

Romanda paralel düzlemlere yerleştirilen ve bize karşılaştırma olanağı sunan diğer iki karakter, Şuşan'ın Oğlu Barsam Çakmakçıyan ve torunu Mustafa Kazancı'dır. Hayatlarının keşişen tek noktası roman boyunca sadece Banu'nun öğrenebildiği Şuşan Nine (Şermin)'dir. Bir diğer ortak noktaları, ikisinin de ailenin tek erkek çocuğu olmalarıdır. Evin tek erkek çocuğu olmak Mustafa için hep bir ayrıcalık olmuştur. *"Bu neslin tek erkek çocuğu, dört kızın arasına Allah tarafından bahşedilmiş kıymetli mücevher."* (s. 42) Ailedeki erkeklerin kısa ömürlü olması Mustafa'ya gösterilen ihtimamın daha da artmasına neden olmuştur. Böylece belki de kadere karşı konulabilecektir. El üstünde tutulmak onu şımartmış ev içinde özgüven yüklemiştir. Bu yüzden Mustafa bencil ve hırçındır. Ancak babası Levent Kazancı'nın aşırı baskıcı tutumu Mustafa'nın dışarıda içe kapanık ve neredeyse asosyal olmasına neden olmuştur. *"Evinde kral kesilmeye alışkın olan çocuk, sınıfta nice öğrenciden sadece biri olmayı kabullenemiyordu. Evinde nasıl özel ise, okulda da öylesine ayrıcalıklı ve biricik olmaya kalkışması, en nihayetinde tamamen arkadaşsız kalmasına sebep olmuştu."* (s. 43) Romandaki diğer erkekler gibi Mustafa ve Barsam'ı da çok görememekteyiz hatta onlar hakkındaki tek yargımız sadece kıyas yapmaya yetecek kadardır. Yani Mustafa'nın bencil, asosyal ve hırçın olduğunu, Barsam'ın ise sakin, diğerkâm ve egosuz olduğudur. Mustafa hakkında bildiğimiz bir diğer ayrıntı, yazarın bütün Türkler için özel olarak vurguladığı tarih ve geçmiş konusundaki umursamazlığı, geçmişten kopmak için verdiği uğraştır.

Romanda Kazancı ailesinin kozmopolit yapısı, Türkiye'deki etnik ve yamsal farklılıkların nasıl bir arada ancak birbirinden ayrı yaşam sürdürdükünün sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Asya'nın ailesi birbirinden tama-

men farklı insanlardan oluşan bir bütünlüktür. Herkes ayrı bir devlettir. Hiçbiri diğeri için önemli ya da anlamlı değil gibi görünmektedir. Aile kopuk ve bağları zayıftır. Ailenin yakın ve uzak geçmişiyle de bağları konusunda bir fikri, merakı ve ilgisi yoktur. Annesi Zeliha dinsiz, Banu teyzesi dindardır. Zeliha, ev işlerinden hiç anlamayan, bakımlı ve sürekli dışarıda olmayı yeğleyen sosyal bir kadındır. Oysa Banu tipik Türk ev kadını modelidir. Cevriye Teyze ailede devletin timsalidir. Her daim disiplinli ve kuralcıdır. Feride ise ruh hastasıdır. Türkiye'deki kadın profiline resmedildiği ailede Anadolu'da erkeğin de genel görünümü Mustafa ve babasının şahsında resmedilmiştir. Erkek dışarda munis, hayırsever, hatta içe kapanık oysa evde bencil, hırçın ve sevgisizdir. Oysa Ermeni ailesi her yönü ile bir bütündür. Aile fertlerinin karakter yapıları oldukça normal, aile ortamı da gayet sıcak ve samimidir. Armanuş'un bütün aile fertleri birbirine ve ailelerine ve dahası geçmişlerine bağlıdır. Hatta onları bu kadar birlik ve dirlik içinde tutan geçmiş konusundaki takıntı seviyesindeki tutumlarıdır.

MEKÂN

Romanın mekânı, İstanbul, Arizona ve San Fransisco'dur. Kurguda millî ve kültürel ayrıntıları titizlikle işleyen yazar mekân çeşitliliği ve ayrıntısı konusunda pasif tutum sergilemektedir. Amerika'daki mekânlar hakkında neredeyse hiç bilgi sahibi olamazken, İstanbul, yazarın menfi bakışını yansıtacak biçimde aktarılır. Romanın ilk sayfalarında İstanbul, bilhassa kadınların yaşaması için çok fazla olumsuzluk barındıran ilkel insanlarla dolu geri kalmış bir yer olarak tasvir edilir. Yazar bunu vurgulamak için İstanbullu kadınların el kitabından altın, gümüş, bakır feraset kuralları sıralar. Romanın açılışındaki bu İstanbul manzarası geri kalmış bir Ortadoğu şehriden farksızdır. Ayrıca daha baştan İstanbul ile birleştirilen olumsuz bilinçaltı mesajı da verilmiştir. Okuyucu İstanbul'dan nefret ederek başlamaktadır.

Amerika ile ilgili romanda vurgulanan en önemli ayrıntı kapitalizmin tuzaklarıdır. Ancak bu tuzaklara genellikle alış-veriş yaparken gördüğümüz Amerikalı Rose yakalanmaktadır. Armanuş'un ailesi genellikle evde karşımıza çıkmaktadır ve geleneksel yaşamlarını sürdürüyor olmaları okuyucuda sanki Amerika'da değillermiş intibai uyandırmaktadır. Tabi bu da yazarın tezettan yararlanarak Ermeni aileyi yüce göstermek için seçtiği başka bir yoldur. Şöyle ki Amerika'da insanlar tüketime yönelik bir yaşamı benimsemiştir. Oysa Çakmakçıyan ailesi yüzyıla yaklaşan bir süredir orada olmalarına rağmen asıllarını korumuş, köklerine sadık kalmışlardır. Buna mukabil, Ermenileri yurtlarından (İstanbul'dan) süren Türkler, İstanbul'da aynı kalmayı başaramamış, yoz bir yaşam tarzının içine sürüklenmiştir. Yazarın yine bir tezat

üzerinden müspet – menfi çağrışımlarla Türkleri olumsuz göstermeye çalıştığı bir hususta amacı dışında doğru olduğunu Amerika’da yaşayan Ermeniler üzerinde yapılan bir araştırmanın da gösterdiği bir tespiti de dikkatimizi çekmektedir. Bu tespit Türk ve Ermeni ailelerin yemeklerinin isimleri ve yeme alışkanlıklarıdır. Bu durum iki kültürün mutfağı ve din dışında daha birçok kültürel unsurun ortaklığına işaret etmektedir.⁹ Romanda, yemek isimleri mevzu bahis olduğunda Armanuş’un Türkçe konuşabildiğini düşündürecek kadar bir yakınlıktan bahsedilmektedir. Aslında yazarın burada vurgulamak istediği, ortak gibi görünenin altında da Türklerin menfi yaşam tarzıdır. Zira o yemekleri de Türk ailesinde her fert aşırılıklara ve farklılıklara boğarak pişirmekte, dahası Armanuş, bütün bu yemekleri severek yerken Asya’nın burun kıvrması genç kuşağın kültüre sahip çıkışı konusunda mesaj vermektedir. Yazarın uzun yıllar Amerika’da yaşamış olması bu durumu bizzat gözlemlemiş olması ihtimalini de göstermektedir.

ZAMAN

Roman 19 yaşındaki Zeliha’nın kürtaja gitmesi ile başlamaktadır. Daha sonra zamandaki ileri gidişle Asya 19 yaşına gelir ve romanın asıl olayları da bu zamanda gelişir. Romandaki tek geri dönüş ise Banu’nun cinleri vasıtası ile 1915 olaylarına gittiği zamandır.

DİĞER TESPİTLER

Romanın en önemli vurgularından biri hatırlama ve unutmaya dairdir.¹⁰ Bu menfi ve müspet durumların da kimleri yansıttığı açıktır. Romandaki Türklerin tamamı geçmiş konusunda unutkan ve vurdumduymazdır. Bu, Elif Şafak’ın şahsi olarak gerçek hayatta da savunduğu bir durumdur. “*Tabii Türk tarafı da çok sorunlu. Onlar da tamamen geçmişi silmiş, hatta Osmanlı ile kendisi arasında hiçbir süreklilik olmadığına inanıyor. 20 yaşlarında bir Türk genci Osmanlı son dönem ve kendi arasında en ufak bir bağ bile kurmuyor.*”¹¹ Geçmişle bütün bağlarını koparıp yaşadıkları güne odaklanmışlardır. Oysa Ermeniler geçmişle takıntılı biçimde bağlarını koparmamaktadır. Ermeniler, Türklerin geçmişte onlara soykırım yaptığı ve sürgün ederek büyük maddi ve manevi kayıplar yaşattığı düşüncesine sarılarak benliklerini yaşatmaktadırlar.

⁹ Gürsoy Şahin, “Sosyal Hayatta Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu İlişkilerin Osmanlı Ülkesinden ABD’ye Göç Eden Ermeniler Üzerindeki Bazı Yansımaları”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler - Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği**, C 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, ss. 241-263.

¹⁰ Oğuzhan Karaburgu, “Baba ve Piç Romanı ve Simetri”, **Araştırmalar**, S 20, Yıl:10, ss. 47-62.

¹¹ <http://www.elifsafak.us/roportajlar.asp?islem=roportaj&id=197> Erişim: 16.03.2016

Bütün Ermeniler bu hadise hakkında bilgi ve öfke sahibidir. Oysa Türklerin birçoğu bu hadiseyi bilmemektedir. Bununla birlikte Ciciannenin alzheimer hastası oluşu dikkat çekicidir. Dahası Asya her fırsatta bu duruma imrenmektedir. Çünkü, ancak bağlarını koparırsa kendisini özgür hissedecektir. Buna karşın, Şuşan, ömrünü aynı hikayeyi anlatmakla ve hatırlatmakla geçirmiştir. Bu hatırlatış, Armanuş'ta harekete geçme ve öğrenme isteği uyandırmıştır. Armanuş'un geçmişle bu kadar ilgili ve bilgili oluşu Asya'yı şaşırtmaktadır: *"Asya'yı ilgilendiren başka bir noktaydı: Armanuş'un hafızası. Hiç bu kadar ihtiyar bir belleğe sahip bir gençle tanışmamıştı."* (s. 184) Zira Asya'nın tanıdığı bütün Türk gençler tarih konusunda umursamaz ve unutmayı tercih eden cinstendir.

Türk kültürü ile ilgili birçok malzemeyi temasının hizmetine uyacak biçimde romana ustalıklı yerleştiren Elif Şafak, romandaki isimlendirmeyi de belli bir kurgu dahilinde yapmaktadır. Romanda yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni sembolize eden genç karakter Asya'dır. Asya, daima Avrupalılara özenmekte ve onlar gibi yaşamaktadır. Ancak onun ailesi geçmişi ve kafa yapısı Asyalıdır. Bu bakımdan içinde olduğu ile içinde olmak istediği daima bir çatışma halindedir. Bu da Asya'yı kendi olmaktan uzaklaştırır. Batı ise onu daima Asyalı olarak görmektedir. Bunu Kafe Konstantinopolis'tekilerin söylemlerinden de anlarız. Bir diğer ismi ile mesaj verilen karakter Zeliha'dır. Romanda ailenin asi kızı ve kara koyunudur. Zeliha ismi Kur'an'da en bilinen kıssalardan biri olan Yusuf Kıssası'nda geçen Züleyha'yı anımsatır. Zira o da geleceklere karşı gelerek evli olmasına rağmen gayrimeşru bir ilişki yaşamayı istemiştir. Öte taraftan Mustafa yukarıda da belirttiğimiz gibi baba sembolüdür. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil eden Asya'nın gayrimeşru babasıdır. Mustafa ismi Müslümanlar için önemlidir zira İslam'ın Son Peygamberi'nin adıdır. Yazarın şu çağrışımı yapmaya çalışmış olması muhtemeldir ki Mustafa neslinin son meyvesi Asya'dır. Mustafa yani İslamiyet bundan sonra Asya'nın bildiği yaşadığı gibi sürecek yozlaşıp yok olacaktır. Öte taraftan bir önceki kuşağın temsilcisi ve Mustafa'nın babası Levent Osmanlı Devleti'ni temsil eder ve isim de o çağrışımdadır. Onun da Müslümanlaştırılmış bir Ermeni kız ile evlenmiş olması Osmanlı'daki Batı'nın gördüğü haremî çağrıştırmaları açısından manidardır. Bu örnekler bütün kahraman isimlerine teşmil edilebilir ve yazarın romandaki isimleri rastgele vermediği sonucuna ulaşılabilir.

Elif Şafak romanda dikkati belirli temalara yoğunlaştırabilmek adına leitmotiv tekniğine¹² başvurmuştur. Romanda bölüm başlıkları ve düğümün

¹² Mehmet Tekin, **Roman Sanatı I**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 251.

çözülmesi aşamalarında bir leitmotiv olarak karşımıza çıkan aşure de bir semboldür. Romanda adı geçen birçok millî yemek adına mukabil, ayrıntılı olarak tarif edilen aşure, içinde başka yemeklerin ana malzemesi olan çok fazla farklı malzemeyi bulundurması hasebi ile çok kültürlü yaşayışı ve dolayısı ile Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil etmektedir. Roman boyunca bölüm adlarını oluşturan malzemeler yavaş yavaş kazana düşer roman sonunda potasyum siyanidin de eklenmesiyle, Mustafa'yı zehirleyen aşureye dönüşür.¹³ Aslında babayı öldüren yani temsili ile söylersek Osmanlı Devleti'ni yok eden çok uluslu bütünlüğün içine karışan zehirdir.

Romanın önemli vurgularından biri kazan metaforudur. Aynı zamanda bir leitmotiv olarak da karşımıza çıkan kazan sözcüğü Anadolu'yu sembolize etmektedir. Roman boyunca bölüm başlıklarında sıralanan bütün malzemenin içine dolduğu ve özleşip bütünleşerek yeni ve farklı bir bütünlüğe dönüşmesi Anadolu'da yaşayan çok uluslu yapının bütünlük arz etmesini çağrıştırmaktadır. Ayrıca romanda Anadolu'yu ve Türkleri temsil ettiklerini söylediğimiz Kazancı ailesinin aldığı soyadı bunu doğrulamaktadır. Anadolu bir kazandır. Ancak bu aşamada roman bizi başka bir tespite götürmektedir. Ermeni bir kazan ustasının yanında yetişen Rıza Selim bu yüzden Soyadı Kanunu ile "Kazancı" soyadını almıştır. Bir süre de kazan işi ile iştigal etmiştir. Ancak Milli Mücadele ile ve biraz da piyasayı okuyarak kazancılık işini bırakıp bayrak ticareti ile uğraşmış ve ciddi bir sermayenin sahibi olmuştur. Bu durum romanın çağrıştırdığı semboller ışığında okunursa önceleri Ermeniler ve diğer bütün milletlerle uyum içinde yaşayan Türkler, menfaatleri mevzu bahis olduğunda milliyetçiliğe yönelmiştir. Onların bütün milletleri potada toplayan kazancılıkları sadece isimde ve mazide kalmıştır. Türkler ırkçılığı tercih etmiştir gibi yine Türkler için menfi yorumlanacak mesajlar verilmektedir.

Romanın bir diğer dikkat çekici metaforu nardır. Narın yüzlerce taneyi bir arada tutması ile Osmanlı'daki çok kültürlü ve milletli yapıya göndermede bulunmaktadır. Sevkten hemen önce Kirkor Hagopıyan Ohannes İstanbullu'yu şöyle uyarmaktadır: "*Uyan dostum, artık uyan. Artık birlikte diye bir şey yok. Nar ortadan ayrılıp da parçalara bölünürse, bir daha mümkünü yok yerine koyamazsın saçılan taneleri...*"(s.256)

Bununla birlikte nar sadece aşureyi süslemek için değil aynı zamanda Ohannes İstanbullu'yu yazdığı hikâyesinde konuşan nar ağacı olarak ve Le-

¹³ Oktay Yivli, "Baba ve Piç Romanına Fenomenolojik Bir Yaklaşım", *Turkish Studies*, Volume 8/9, summer 2013, s. 2645.

vent Kazancı'ya annesinden dedesinin tek hatırası olarak kalan nar broşu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, ortasından yarılmış ve içinden kırmızı yakuttan nar taneleri görünen bir broştur. “*Bu broşun açık ağzı, yaranın kapanmayacak olmakla birlikte kan damlatarak açılmaya devam edeceğini göstermektedir.*”¹⁴

Kendisi ile yapılan söyleşilerinde romanı yazmadan önce çok fazla araştırma yaptığını söyleyen Elif Şafak'ın romandaki taraflı tutumuna bakıldığı zaman akla ilk gelen her ne kadar bu araştırmayı Ermeni söylemleri üzerine yapmış olduğu olsa da Ermeniler dahi kendi roman ve öykülerinde Türklere karşı bu kadar menfi bir tutum sergilememekte, bilakis gayet dostane manzarlara çizmektedirler. Baba ve Piç'teki bütün Ermenilerin Türk düşmanlığına karşın Ermenilerin kaleme aldığı birçok romanda bu tutum görülmemektedir. “*Birlikte oturmadan kaynaklanan herhangi bir uygunsuz davranışa, Türklere Ermeniler arasında vuku bulan bir kavgaya öykü ve romanlarda tesadüf olunmamıştır. Aksine iki toplumun birbiriyle ne kadar uyumlu, ne kadar iç içe olduklarını, cenazelerinde ve zor durumlarında nasıl bir dayanışma içinde bulduklarını, birbirlerinin pişirdikleri yemeklerden yediklerini gösteren o kadar çok örnek vardır ki bunlar saymakla bitirilemez.*”¹⁵ Zira gerçek bir araştırmanın sonucu onu Osmanlı tarihi hakkında daha müspet tutum sergilemeye sevk edecekti. Buna bir örnek olmak kaydıyla Şuşan örneği dikkat çekicidir. Romanda Şuşan sevk edilen kafileden bir şeklide kopmuş ve ailesini kaybetmiştir. Şuşan'ın ailesi yollarda açlık, sefalet ve ölümlerle savaşırken bir grup Amerikan misyoneri tarafından kurtarılırlar. Oysa Osmanlı Devleti savaş esnasındaki tüm zorluklara rağmen reisleri olmayan kadın ve çocuklar için özel düzenlemeler yapmıştır. “*Bu konuda yapılan ilk düzenleme, sevinin başladığı günlerde şimdilik kaydıyla, sahipsiz kadın ve çocukları tehirden muaf tutulmalarının öngörülmesidir.*”¹⁶ Bu durum yazarın tamamen hayal ürünü olaylar kurgulayıp genel gerçekler gibi yansıttığını göstermektedir. Elif Şafak'ın trajik bir olay örgüsü ile kurguladığı sözde tarihi gerçekleri bir falcının cinleri

¹⁴ Esra Sazyek, “Elif Şafak'ın Romanlarında Çok Kültürlülüğe Giden Aşamalar”, *Turkish Studies*, Volume 8/4 Spring 2013, s. 1235.

¹⁵ Ahmet Kankal, “Ermeni Edebiyatında Türk ve Ermeni Toplulukları Arasındaki Komşuluk İlişkilerine Bakış”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler - Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği*, C 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, s. 232.

¹⁶ Mehtap Dağcı, “Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Devlet-Toplum Arasındaki İnsani Boyut: Osmanlı Devleti'nin Ermeni Yetimlerine Karşı Tutumu”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler - Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği*, C 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, s. 116.

vasıtasıyla anlatması anlattıklarının arkasında durmadığının en bariz göstergesidir.

SONUÇ

Elif Şafak'ın Anadolu'daki çok kültürlülük ve bunun yol açtığı bir takım tarihi vakalardan yola çıkarak, Türk ve Ermeni aileler ekseninde kurguladığı romanı bu konuya bakış açısına ilişkin birçok ipucu vermektedir. Zira edebi eser yazarının hayatı ve bakış açısından bağımsız düşünülemez. Bu durum Elif Şafak'ın Ermeni meselesine Türkler aleyhine bir tutum takındığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Her ne kadar yazar savunduğunu düşündüğümüz görüşü birebir aşikâr etmese de satırlarına gizlediği nüanslar en dik-katsiz okuyucuda dahi Türkler aleyhinde bir tutum sergilendiği intibasını uyandıracak çoklukta ve netliktedir. Bu tavır, röportajlarında dile getirdiği gibi birleştirici ya da barışçıl bir yaklaşım olmaktan çok, bir Türk vatandaşı olarak Ermenilere haksızlık yapıldığını ulusu adına kabullenmiştir. Bunun yanı sıra, romanda çizilen yaşam tarzları arasındaki bariz farklılık ve Türklerin hayatlarındaki tarihten, ahlaki değerlerden, dinden, kültürel mirastan kopuş ve Batı kaynaklı yoz yaşam tarzı tamamen gerçek dışıdır. Aynı eksenle Ermeni ailenin benimsediği imrenilesi yaşam tarzı arasındaki tezat yazarın ideolojik ve taraflı davrandığını bariz biçimde gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

- ANDI, M. Fatih, **Roman ve Hayat**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2010.
- ARMAN, Ayşe, “Babasızlık kendimi piç gibi hissettirdi”, **Hürriyet**, 13 Ağustos 2006. <http://www.elifsafak.us/roportajlar.asp?islem=roportaj&id=141>. Erişim: 16.03.2016
- AYATA, Abdullah, “Anılarda Son Ermeni”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler - Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği**, C 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, ss. 89-101.
- ÇETİŞLİ, İsmail, **Edebiyat Sanatı ve Bilimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014.
- ÇIKLA, Selçuk, “Romanda Kurmaca ve Gerçeklik”, **Hece –Türk Romanı Özel Sayısı–**, S 65/66/67 Mayıs-Haziran-Temmuz 2002, s. 120.
- DAĞCI, Mehtap, “Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Devlet-Toplum Arasındaki İnsanî Boyut: Osmanlı Devleti'nin Ermeni Yetimlerine Karşı Tutumu”,

Hoşgörü Toplumunda Ermeniler - Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği, C 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, ss. 113-142.

<http://www.elifsafak.us/roportajlar.asp?islem=roportaj&id=197>

KANKAL, Ahmet, “Ermeni Edebiyatında Türk ve Ermeni Toplamları Arasındaki Komşuluk İlişkilerine Bakış”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler - Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği**, C 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, ss. 221-237.

KARABURGU, Oğuzhan, “Baba ve Piç Romanı ve Simetri”, **Arayışlar**, S 20, Yıl:10, ss. 47-62.

KULA, Onur Bilge, “Elif Şafak Romanı: ‘Pinhan’ ve ‘Baba ve Piç’ Örneğinde Bir Çözümleme Denemesi”, **Frankofoni- Ortak Kitap**- No. 19, 2007, s. 500.

SAZYEK, Esra, “Elif Şafak’ın Romanlarında Çok Kültürlülüğe Giden Aşamalar”, **Turkish Studies**, Volume 8/4 Spring 2013, s. 1235.

ŞAFAK, Elif, **Baba ve Piç**, Doğan Kitap, İstanbul, 2011.

ŞAHİN, Gürsoy, “Sosyal Hayatta Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu İlişkilerin Osmanlı Ülkesinden ABD’ye Göç Eden Ermeniler Üzerindeki Bazı Yansımaları”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler - Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği**, C 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, ss. 241-263.

TEKİN, Mehmet, **Roman Sanatı I**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

WELLEK, R. & WARREN, A., **Yazın Kuramı**, Adam Yayınları, Çev.: Yurdanur Salman- Suat Karantay, İstanbul, 2001, s. 129.

YİVLİ, Oktay, “Baba ve Piç Romanına Fenomenolojik Bir Yaklaşım”, **Turkish Studies**, Volume 8/9, summer 2013.

RUSYA ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE TÜRKİYE’NİN KONUMU

Asem NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU*

ÖZET

Rusya Federasyonu ve Ermenistan devletleri arasındaki uzun dönemli tarihî ortaklık günümüzde de devam etmektedir. Bölgesel ve küresel çıkarları doğrultusunda bir birine destek olan bu iki devlet arasında siyasi, ekonomik ve güvenlik alanlarında birçok anlaşmalar imzalanmıştır. Bu iki devletin dış politikalarında, sürekli çıkarları çakışan Türkiye Cumhuriyeti'nin konumu da önem arz etmektedir. Ermenistan ve Türkiye ilişkilerinde halen çözümü beklenen hassas konular mevcuttur. Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasında bazı konularda fikir ayrılıkları olsa da, Ankara ve Moskova'nın iyi ilişkiler sürdürmeleri gerektiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya Federasyonu, Türkiye, Ermenistan, Dış Politika, Uluslararası İlişkiler.

* Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

TURKEY'S POSITION IN RUSSIAN-ARMENIAN RELATIONS

ABSTRACT

The long historical partnership between the Russian Federation and Armenian state has continued up to today. A number of agreements including political, economic and security fields have been signed between these two states to support each other in the direction of the regional and global interests. The position of the Republic of Turkey is also important, which coincides with the interests of these two countries' foreign policies. There are delicate subjects which are still expected to be resolved in the relation between Armenia and Turkey. Although there are disagreements between the Republic of Turkey and the Russian Federation on some issues, Ankara and Moscow need to maintain good relations.

Key Words: Russian Federation, Turkey, Armenia, Foreign Policy, International Relations.

Küreselleşmenin hızlandığı çağımızda devletlerin iç ve dış politikaları arasındaki çizgi şeffaflaşmış durumdadır. Devletler kendi çıkarları doğrultusunda kendilerine uygun dış politika kararları almaktadır. Bunun yanı sıra toplumların etnik, dinî, kültürel yakınlıkları, eski tarihi ortaklık konumları ve buna ilaveten dönemsel ortak çıkarların olması ya da oluşturulması, bu devletleri yakınlaştırmakta ve taraftar konuma getirmekte, bu bağlamda da siyasi kararlar alınmaktadır.

Ruslar ve Ermeniler arasındaki ortaklık tarihten günümüze kadar devam eden bir süreçtir. Yukarıda değinilen sebeplerden dolayı Ermenistan, post Sovyet bölgesinde Rusya Federasyonu'na yakın devletlerden biri olmaya devam etmektedir. Ayrıca Güney Kafkasya bölgesinde de tek ortak devlet konumundadır.

Bu iki devletin, bölgedeki çıkarlarının örtüşmesi onları tarihî stratejik ortak konumuna sokmaktadır. Çarlık Rusya döneminden bu güne kadar, iki devlet arasındaki hoşgörü ve işbirliği, bölgesel ve uluslararası alanda yaşanan çeşitli olaylarda Moskova ve Erivan'ın aynı safta yer aldığı, bir birlerini desteklediği gerçeklerle doludur. Dolayısıyla Moskova Ermenistan'ı Kafkasya bölgesindeki kalesi olarak görmekteyken, Erivan için de Rusya tek büyük stratejik ortak konumundadır. Bu ortaklık sürecinde ne kadar zorluklarla karşılaşsalar da bundan vazgeçmemişler ve uzun vade içinde vazgeçilmeyeceği de anlaşılmaktadır.

Rusya ile Ermenistan Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, SSCB'nin mirasçısı konumundaki Rusya Federasyonu ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında siyasi, askerî, ekonomik ve sosyal yardımlaşma alanlarında 270'e yakın hükümetler arası anlaşmalar imzalanmıştır.¹ İki ülke ilişkilerinin temelini 29 Aralık 1991 tarihinde imzalanan Rusya Federasyonu'nun ilk cumhurbaşkanı olan Boris Yeltsin ile Ermenistan'ın o dönemki lideri Levon Ter-Petrosyan'ın imzaladıkları "Rusya Federasyonu ve Ermenistan Dostluk Anlaşması" oluşturmaktadır. Bu anlaşmanın kapsamına ekonomik işbirliğinin yanı sıra karşılıklı güvenlik konuları da girmektedir. Mevzu bahis anlaşmada " tarafların birinin güvenliğinin tehlike altına düştüğü anda, diğerinden her türlü yardımı isteyebilir" denilmektedir. Ayrıca güvenliğin oluşturulmasında tarafların, birbirlerinin sınırları dahilinde asker bulundurabileceği de karara bağlanmıştır. 1992 yılında Rusya Federasyonu'nun önderliği ile Taşkent'te toplanan

¹ Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.am/ru/country-by-country/ru/>.

Rusya, Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Ermenistan arasında Bağımsız Devletler Topluluğu ortak anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Rusya Federasyonu, kendisini Ermenistan'ın güvenliğinin garantörü olarak kabul etmektedir.² Bunlara ek olarak, Moskova ve Erivan arasındaki ikili anlaşmaların esas temeli ise 29 Ağustos 1997 yılında imzalanan "Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşmasına" dayanmaktadır.³ Geniş kapsamlı olan bu anlaşma iki ülke ilişkilerinde önemli dönüm noktası olmuştur. Bir birlerine kader ortaklığı ile bağlı olan Moskova ve Erivan arasındaki ilişkiler askerî işbirliği, stratejik etkileşim ve ekonomik işbirliği alanlarında gelişmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerde en önemli konu askerî işbirliği konusudur. 1997 yılında imzalanan yukarıda belirtilen ikili anlaşmayla daha da netlik kazanmıştır. Adı geçen anlaşmada " tarafların birinin güvenliğine tehlike oluştuğunda ya da başka unsurlar tarafından topraklarına silahlı saldırı yapıldığında, askerî üsler, ordular ortak kullanımda olacaktır" denilmektedir.⁴ Bu stratejik ortaklık anlayışı 2000'li yıllarda Rusya Federasyonu hükümetinin başına Vladimir Putin'in gelmesiyle de değişmeden devam etmiş hatta 1997 tarihinde imzalanmış anlaşma metnine Kasım 2007 tarihinde eklemeler yapılarak halen, Moskova ve Erivan arasındaki siyasi, ekonomik ve güvenlik alanlarındaki çeşitli işbirliklerinin gelişmelerine ön ayak olmuştur.

Rusya ile Ermenistan'ın stratejik ortak haline gelmesinin nedeni Rusya Federasyonu ve Ermenistan'ın dış politikalarındaki uzun vadeli temel amaçlarda yatmaktadır. Moskova'nın stratejik temel amaçlarını kısaca özetlemek gerekirse bunlardan ilki:

- Rusya'nın Çarlık döneminde 1696 yılında deniz filosunun oluşmasıyla birlikte hayal ettiği sıcak denizlere çıkma gayesi, bu amaca ulaşmak için de çeşitli mücadele ve politikaların yürütülmesi;
- Devamlı değişen uluslararası siyasi konjonktür ışığında Rusya Federasyonu'nun etki alanının arttırılması ve sınırlarının genişletilmesi;
- Uluslararası ilişkiler sisteminde iki kutuplu dönemin yaşanması sırasında süper güç devlet statüsüne sahip olması ve SSCB'nin

² Asem Nauşabay Hekimoğlu, **Rusya'nın Dış Politikası I**, Vadi yayınları, Ankara, 2007, s. 182.

³ Bkz. Dogovor O Drujbe, **Sotrdiçstve i Vzimnoy Pomoşi Mejdu Rossiskoy Federatsiyey i Respublikoy Armeniye** (Договор О Дружбе, Сотрудничестве и Взаимной Помощи Между Российской Федерацией и Республикой Армения) http://www.lawrussia.ru/texts/legal_555/doc555a808x659.htm

⁴ Asem Nauşabay Hekimoğlu, **a.g.e.**, s. 183.

yıkılmasına rağmen hala uluslararası politikada söz sahibi olmak için dış politikasında jeopolitik stratejilere öncelik vermesi gelmektedir.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin var oluşu ve bunun ekseninde uluslararası siyasi alandaki etkinliği kendi dış ve iç politikasındaki belirlenen plan ve adımlarına bağlıdır. Dolayısıyla başta Ermeni kilisesi tarafından oluşturulan ve daha sonra Ermeni Taşnakları başta olmak üzere çeşitli siyasi gruplarca geliştirilen Ermeni millî çıkarlar anlayışı olan Hay Dat doktrinin kesin değişmez, ebedi ve millî hedefler olarak benimsenen üç temel amacı mevcuttur. Özetle bunlar:

- Tarihi Ermeni topraklarının geri alınması ve Birleşik Ermeni Devleti'nin kurulması;
- Dünyanın her tarafına dağılmış Ermenilerin söz konusu topraklara geri dönülmesinin sağlanması;
- Sosyal devletin kurulmasıdır.

Bütün Ermenilerin içinde yaşayabileceği büyük Ermenistan devletinin kurulmasını hedefleyen bu projenin mimarı ve devletleşme sürecine kadarki uygulayıcısı Gregoryen Ermeni kilisesi olmuştur. Günümüzde ise Ermenistan'daki çok sayıda parti, siyasi ve toplumsal grup ile Ermeni lobileri etkisindeki siyasi güçlerin büyük çoğunluğu tarafından benimsenen Hay Dat doktrinin temel özelliği, yukarıda belirtilen hedeflere ulaşabilmek maksadında silahlı mücadelenin gerektiğini kabul etmesidir.⁵

Bu bağlamda Erivan'ın uzun vadeli stratejilerinin en önemlileri, Ermenistan Devletinin sınırlarının, hem Kafkasya bölgesi, hem Anadolu bölgesi ekseninde daha da genişletilmesidir. Dolayısıyla Erivan, komşu devletlerin hukuki sınırları içerisinde bulunan toprak parçalarının Ermenilerin tarihi toprakları olduğunu ve yaşanan tarihi gelişmeler sırasında kaybedildiğini iddia etmektedir.

21 yüzyılda Ermenistan'ın bu amaçlarına ulaşma gayretleri iki önemli olay ışığında gerçekleşmektedir. Günümüz uluslararası politika alanında halen sıcaklığını korumaya devam eden, birçok bölgesel ve uluslararası siyasi olaylar sırasında gündeme sıklıkça getirilen, hatta üçüncü devletlerin iç ve dış politikalarında da kullanılan, Türkiye Cumhuriyeti'ne kabul ettirilmeye çalışıldığı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşen olaylar nezdinde yaşanan

⁵ Mahmut Niyazi Sezgin, **Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet**, Platin Yayınları, Ankara, 2005, s. 106.

“sözde Ermeni soykırımı” iddiası konusudur.⁶ İkinci bir olay ise, SSCB’nin dağılması sonrası alevlenen ve halen taraflarca birçok ateşkes anlaşmalarının imzalanmasına rağmen silahların susmadığı, komşu Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Dağlık Karabağ bölgesi ve bu bölge dışındaki Azerbaycan topraklarının %20’sinin Ermenistan tarafından işgal altında tutulmasıdır.⁷

Sözü edilmekte olan bu büyük eylemlerin, ekonomik açıdan zayıf bir devlet tarafından uzun süredir uluslararası politika gündeminde tutabilmesi sorgulanacak bir durumdur. Bu konuların, Ermenistan dışında, diğer uluslararası arenadaki devletler tarafından başta kendi siyasi, ekonomik, askerî ve diğer çıkarları çerçevesinde destekledikleri aşikârdır. Bu kapsamda Rusya Federasyonu Güney Kafkasya bölgesinde etkili nüfuzunu koruyabilmek ve bu stratejik coğrafyada söz sahibi olabilmek için Erivan’ı dış politika eylemlerinde direk ya da dolaylı olarak çoğu zaman desteklemektedir.

Dolayısıyla siyasi olgulara netlik kazandırmak maksadında, Rusya Federasyonu-Ermenistan ve Türkiye üçgeni şeklindeki geometrik şemaya başvurma ihtiyacı doğmaktadır. Rusya’nın tarihî amaçlarından sıcak denizlere çıkma hayallerinin gerçekleşmesi için bugünkü Ermenistan, Rusya Federasyonu açısından önemli coğrafik ve jeopolitik noktadadır. Moskova’nın hedeflediği jeopolitik amaçlarının bazıları, özellikle Moskova’nın ekonomisinin önemli şah damarlarından olan petrol ve doğal gazın sıcak denizler aracılığı ile uluslararası piyasalara çıkması Türkiye Cumhuriyeti sınırlarından gerçekleşebilecektir.

Üstelik tarihi geçmişte de Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı’nın bölgesel çıkarları hep çakışmıştır. Burada söz konusu, Moskova’nın Avrasya ve Kafkasya bölgelerindeki Türk kökenli Cumhuriyetler ve Rusya Federasyonu içerisindeki Federatif Türk kökenli devletlerin SSCB’nin yıkılmasından sonra dış ve iç politikalarında Türkiye Cumhuriyeti taraflı politika izlemelerini önleyerek ideolojik esası zayıflatmaya girişmesidir. Ayrıca bahsi geçen torakların doğal kaynaklarla zengin olması, petrol ve doğal gaz yataklarının Rusya’nın stratejik hedefine göre Moskova’nın etkisi altında olması gerekmektedir.

Uluslararası alandaki devletlerin çıkar ve eylemleri doğrultusunda aldıkları iç ve dış politika kararları uluslararası siyasi gündemi değiştirmekte ve

⁶ TC. Başbakanlık, Atatürk Kültür ve Dil Tarih Yüksek Kurumu, Bahar Dönemi Konferans, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-55/asilsiz-Ermeni-iddialari-ve-gercekler>. 2013.

⁷ Bkz: Elxan Süleymanov & Vurgun Süleymanov, **Ermenistanın Azerbaycana Garşı Silahlı Tecavüzü ve İşgalin Ağır Neticesi**, Bakı, 2013.

şekillendirmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu'nun ilişkilerindeki inişli çıkışlı dönemleri, bölgesel ve uluslararası alandaki siyasi, ekonomik ve güvenlik alanlarındaki gelişimlere bağlı olarak yaşanmaktadır.

Rusya'nın, Batı modeli yönlü gelişmeyi tercih eden komşu Ukrayna Cumhuriyeti'ne yönelik yürüttüğü politikaları Batı devletleri tarafından Moskova'ya karşı bazı ekonomik, siyasi yaptırımlarla ile karşılandı. Gelişen olaylar eksenine 16 Mart 2014 tarihinde Rusya Federasyonu'nun Ukrayna'ya bağlı Kırım'da referandum yapması ve bu referandum sonucunda da Kırım Yarımadasını kendi sınırlarına dâhil edilmesi, Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkilerini gerginleştirdi. Buna ek olarak 24 Nisan 2015 tarihinde Erivan'da düzenlenen "sözde Ermeni soykırımı" kurbanlarının 100. yıl anma törenine Vladimir Putin'in katılması⁸ da Ankara tarafından tepki ile karşılandı.

Fakat daha sonra Ankara ile Moskova arasındaki doğal gaz ("Türkiye Akımı") anlaşmaları iki ülke ilişkileri tablosundaki göstergenin yükselmesine sebep olmuştur. 24 Kasım 2016 tarihinde Suriye tarafından Türkiye sınırlarını ihlal eden Rusya'ya ait SU-24 uçağının Türkiye tarafından vurulması ve pilotun etkisiz hale getirilmesi, Türkiye'ye ile Rusya ilişkilerinin ciddi şekilde bozulmasına neden oldu. Moskova bu durum karşısında Türkiye'ye yönelik ilk olarak, iki ülke arasındaki vizesiz geçişleri kaldırdı, ticari-ekonomik, kültürel ve başka da alanlarda yapılan anlaşmaların askıya aldı.

Moskova ve Ankara arasındaki soğuk rüzgârların estiği dönemde, Nisan 2016 tarihinde Dağlık Karabağ, özellikle 26-27 Nisan tarihlerinde Terter ilinde, Azerbaycan ve Ermenistan arasında silahlı çatışmaların tekrardan şiddetlenmesi, bölgedeki konuyla ilişkin devletleri aralarındaki ikili ilişkilerini tekrardan gözden geçirmelerine sebebiyet verdi.

Uluslararası ve bölgesel alanda gelişen bu olaylar Ermenistan Cumhuriyeti tarafından nasıl algılandı. Ermeni aydın, ilim adamları ve gazeteciler, bölgede etki gücüne sahip olan iki güçlü devlet, Türkiye ve Rusya arasındaki ikili ilişkilerinin dönem dönem iyileşmesi bazı dönemlerde de kötüleşmesi durumunda, kendilerine ne gibi artı ve eksileri olacağını sıkça tartışma konusu haline getirmektedir. Mesela Türkiye ve Rusya arasındaki SU-24 uçak krizinin gündeme gelmesi sırasında Ermenistan kendi sınır güvenliğinin tehdit altında olduğunu düşünmüştür. Olumsuz olayların tırmanması durumunda Tür-

⁸ Aleksandr Svarans, **Gaotova li Rossiya Podrderjat Armiyanskiye Territorialniye Pretenzii k Turtsii?** (Готова ли Россия поддержать армянские территориальные претензии к Турции?): <https://regnum.ru/news/polit/2100814.html>. 18.03.2016.

kiye'nin, Ermenistan sınırlarına silahlı müdahale olasılığının ihtimali senaryolarını yazılıyordu. Ancak Ermenistan ile Türkiye sınırında bulunan, Erivan'ın sınır güvenliğini muhafaza eden, Gümrü'deki 102. Rusya Federasyonu Askerî Alayı'nın varlığı onlara Türkiye tarafından olası silahlı müdahale durumunun azaltacağına güveniyorlardı. Hatta Moskova'nın yaşanan gerginlik sonucunda Güney Kafkasya bölgesindeki askerî konumunu güçlendirme amacıyla 102. Askerî Alayı'nın askerî araç gereçlerin yenilenmesini de Ermenistan için bir artı olarak algılanmıştır. Çünkü Rusya'ya karşı yaşanan gerginliğe rağmen Türkiye'nin, Ermenistan'a karşı silahlı müdahalede bulunma ihtimalinin zayıflığı yeni askerî teçhizatın kullanılmayacağı ve bu silahların, askerî donanımın daha sonra Ermenistan silahlı kuvvetlerine geçmesi bakımından Erivan için olumlu bir durumdur.⁹ Bunlara ek olarak Moskova ve Erivan ikili ilişkilerinde, devletlerin sadece dış politikasındaki kararlar değil, Ermenistan'ın iç politikasında yaşanan bazı olaylarda da etkili olduğu gözlemlenmektedir. Her ne kadar Ermenistan Rusya'yı kendisinin varoluşsallığı bakımından stratejik müttefik olarak görse de, özellikle yeni kuşak Ermeni vatandaşları kendi ülkelerine ilişkin Rusya'nın samimiyetini sorgulamaktadır. Buna rağmen sosyolog Samvel Manukyan tarafından yürütülen ankette, Ermeni halkının %84'ü Rusya'ya olan sempatisini gizlememiştir.¹⁰ Buna karşın Ermenistan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasındaki stratejik ortaklığın ideolojik zemine dayandırılması gerektiğini savunan Erivan Jeopolitik Kulüp kurul üyesi Ruben Barents, özellikle fundamentalizm bakımından iki ülke arasındaki ortak dinî değerlerin varlığına ve yüzlerce yıla dayanan tarihî ilişkiler bağına dayandırılması gerektiğini savunmaktadır.

Daha öncede vurgulandığı gibi, Moskova'nın Ukrayna'ya uyguladığı dış politika kararlarını onaylamayan Batı Moskova'yı ikinci plana itmiş durumda, aynı zamanda Türkiye'nin de Avrupa Birliği'ne üyeliği konusunda Batı devletlerinin tutumu, Türkiye'yi de Batı'ya karşı olumsuz tavır sergilemeye itmiştir. Oluşan bu durum karşısında Ermeni analizcileri, Ankara ve Moskova'nın uluslararası alanda güç dengesi oluşturma amaçlı iki ülke ilişkilerinin iyileşmesi neticesinde kısa vadeli stratejik ortaklığın oluşturması durumunda, Ermenistan'ın alternatif planlarının hazır olması gerektiği konusunda hemfikirlerdir. Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye olması, bu

⁹ Mark Grigoryan, Rosisko-turetskii konflikt trevojit Armeniyu. http://www.bbc.com/russian/international/2015/12/1512016_armenia_turkey_russian_tensions. 06.12.2015.

¹⁰ "Rosisko-Armyanskiye otnaşeniya tendentsii i vizovi" konulu yuvarlak masa oturumu, <http://www.kavkazgeoclub.ru/content/rossiysko-armyanskiye-otnosheniya-tendencii-i-vizovy>, 2016.

birliğe üye devletleri arasındaki mal ve hizmet dolaşımı serbestliğinin ülkele-
rinin gelişmesine sağlayacak ekonomik yükselmenin karşısında, Ermenis-
tan'ın, Azerbaycan ve Türkiye sınırlarının kapalı olması halinde nasıl gerçek-
leşeceğini merak etmektedirler. Mevcut uyumsuzlukların çözümü için de ge-
rekli girişimlerin olmasını savunanlar da var.¹¹

Rusya Federasyonu ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki güçlü stratejik
ortaklık ilişkilerinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin rolü, Moskova ve Erivan'ın
amaçlarının hayat geçirilmesi isteklerinin var olduğu sürece önemli olmaya
devam edecektir. Türkiye'nin de kendi hukuki sınırlarının bütünlüğü bakı-
mında ve Kafkasya bölgesindeki jeopolitik çıkarları gereği bölgedeki devlet-
lerle rasyonel kararlar alarak ilişkilerini sürdürmesi beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.am/ru/country-by-country/ru/>.

NAUŞABAY HEKİMOĞLU, Asem, **Rusya'nın Dış Politikası I**, Vadi ya-
yınları, Ankara, 2007.

Dogovar, O. Drujbe, Sotrdičstve i Vzimnoy Pomoşi Mejdu Rossiskoy Fede-
ratsiyey i Respublikoy Armeniye (Договор О Дружбе,
Сотрудничестве и Взаимной Помощи Между Российской
Федерацией и Республикой Армения) [http://www.lawrus-
sia.ru/texts/legal_555/doc555a808x659.htm](http://www.lawrus-
sia.ru/texts/legal_555/doc555a808x659.htm)

SEZGİN, Mahmut Niyazi, **Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet**, Platin Ya-
yınları, Ankara, 2005.

TC. Başbakanlık, Atatürk Kültür ve Dil Tarih Yüksek Kurumu, Bahar dönemi
Konferans, [http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-55/asilsiz-Ermeni-iddia-
lari-ve-gercekler](http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-55/asilsiz-Ermeni-iddia-
lari-ve-gercekler). 2013.

SÜLEYMAENOV, Elxan & SÜLEYMANOV, Vurgun, **Ermenistan'ın
Azerbaycana Garşı Silahlı Tecavüzü ve İşgalin Ağır Neticesi**, Bakı,
2013.

SVARANS, Aleksandr, Gaotova li Rossiya Podderjat Armiyanskiye Territo-
rialniye Pretenzii k Turtsii? (Готова ли Россия поддерживать

¹¹ A.g.m., [http://www.kavkazgeoclub.ru/content/rossiysko-armyanskiye-otnosheniya-tenden-
cii-i-vyzovy](http://www.kavkazgeoclub.ru/content/rossiysko-armyanskiye-otnosheniya-tenden-
cii-i-vyzovy), 2016.

армянские территориальные претензии к Турции?):
<https://regnum.ru/news/polit/2100814.html>. 18.03.2016.

GRİGORYAN, Mark, Rosisko-Turetskii konflikt trevojit Armeniyu.
http://www.bbc.com/russian/international/2015/12/1512016_armenia_turkey_russian_tensions. 06.12.2015.

“Rosisko-Armyanskiye otnaşeniya tendentsii i vizovi” konulu yuvarlak masa oturumu, <http://www.kavkazgeoclub.ru/content/rossiysko-armyanskiye-otnosheniya-tendencii-i-vyzovy>, 2016.

**ANADOLU VİLÂYETLERİNDE ERMENİLERİN ÇIKARDIKLARI
İSYANLARLA İLGİLİ BİR TAHKİKAT RAPORU**
(6 Nisan 312 Cumartesi-18 Nisan 1896/4Teşrîn-i sâni 312 Pazartesi-16
Kasım 1896)

Hamit PEHLİVANLI*

ÖZET

Anadolu vilayetlerinde Ermenilerin çıkardığı isyanlarla ilgili bir raporun değerlendirilmesi yapılmıştır. Rapor Ermeni bir hukukçunun başkanlığında dört kişi tarafından hazırlanmıştır. Raporun tamamı elli sekiz sayfadır. Komisyon başkanının bir Ermeni olması Osmanlı Devleti'nin iyi niyetinin göstergesidir. Aynı zamanda isyanların çıkarılması konusunda devletin bir müdahalesinin olmadığına dair kendine güvenini de göstermektedir. Raporda birçok vilayet, kaza, nahiye ve köyde isyanı başlatanların Ermeniler olduğu delilleriyle birlikte ortaya konulmuştur. İsyânların yaklaşık aynı anda her yerde birden başlaması bir tesadüf değildir. Ermenilerin Batılı diplomatlar ile Hınçak ve Taşnak komitelerinden emir aldıkları artık bilinmektedir. Ermeni teröristlerin uyguladıkları zulüm ve işkence metotları insanlığın yüzünü kızartacak derecededir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Hınçak, Taşnak, Zulüm, İşkence, Katliam, İsyân.

* Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

**AN INVESTIGATION REPORT ABOUT THE ARMENIAN
REBELLIONS IN ANATOLIAN CITIES
(6 April 312 Saturday-18 April 1896/4 Teşrîn-i sâni (November) 312
Monday-16 November 1896)**

ABSTRACT

An assessment was made about a report of Armenian rebellions in Anatolian cities. The report was prepared by four people under the chairmanship of an Armenian lawyer. The whole report comprises of fifty eight pages. Being an Armenian of the head of commission is an indication of good faith of the Ottoman Empire. It also shows that the self-confidence as to whether the intervention of the state in the removal of rebellion. In the report, it has been confessed by the evidences that the initiators of the rebellions in many provinces, cities, towns and villages were the Armenians. Initiation of the rebellions everywhere almost at the same time is not a coincidence. It is now known that the Armenians took directions from the Western diplomats, Hinchak and Dashnak Committees. Cruelty and torture methods of Armenian terrorists are discreditable for humanity.

Key Words: Armenian, Hinchak, Dashnak, Cruelty, Torture, Genocide, Rebellion.

GİRİŞ

Ermeni Meselesi, Osmanlı Devleti'nden başlayarak günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti'nin kasıtlı bir şekilde içine çekilmeye çalışıldığı bir meseledir. Ermeniler, uzun asırlar Osmanlı vatandaşı olarak yaşamış, devlet tarafından herhangi bir şekilde baskıya maruz kalmamış “*millet-i sadıka*” sıfatını elde etmiş bir azınlıktır. Ancak 19. asırda dünya dengelerinin değişmesi, bilhassa 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasından vazgeçilerek paylaşılmasına karar verilmesi bazı olayların da başlangıcı olmuştur. Ermenilerin Osmanlı Devleti için mesele olmaya başlaması da bu tarihten sonradır. İşin içine Batılı bazı devletlerin girmesi, Ermeni terör örgütlerinin kurulup desteklenmesi ve bunların faaliyetleri meseleyi iyice azdırmış ve konuyu milletlerarası bir mesele haline getirmiştir. Mesele bundan sonra hem Osmanlı Türkleri hem de Ermeniler için içinden çıkılmaz hale gelmiştir. Özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa ile bilahare ABD'nin işin içine girmeleriyle çözümsüz hale gelmiştir. Daha doğrusu çözülmemesi için adı geçen devletler azami derecede gayret göstermişlerdir. Olaylara klasik “*Şark Meselesi*” çerçevesinde yaklaşan bu devletlerin hedefinde Osmanlı Devleti vardı. Osmanlı vatandaşı başka azınlıkları olduğu gibi bilhassa Ermenileri kendi emel ve planları için bir maşa olarak kullanmışlardır. Ermeni din adamları ile birlikte Avrupa'da eğitim gören Hınçak ve Taşnak militanlarının işbirliği sonucu Ermeni toplumu şiddetin içine çekilmiştir. Bu tarz olaylara hevesli ve teşne olan Ermeniler kendilerini bir anda esas öge durumunda olayların içinde bulmuşlardır. Ermenilerin olayların içine nasıl çekildiğini Rus generali Mayewski gayet güzel açıklıyor. “*Ermeni din adamlarına gelince, bunların din hususunda çalışmaları hemen hiç gibidir. Fakat buna mukabil efkâr-ı milliyenin neşv ü neması hususunda pek çok hizmetleri sebkat etmektedir. Yüzlerce senelerden beri bu gibi efkâr esrarengiz manastırların sakit duvarları arasında neşv ü nema bulmuştur. Mektepler ve kilise mektepleri de ruhani reislerle pek çok yardım etmişlerdir. Zaman geçtikçe dinî taassup yerine millî hisler kaim olmuştur. Ermeni kalbinde dinî hisler pek az yer tutar. Onun için Ermeni komitecileri papazları pek çabuk kendi dairelerine dâhil ettiler. Türk ve Kürtleri son derece nefretle telakki ettiler. Şark Hristiyanları ve kiliseleri Hristiyanlığın esasat ve ananesini bir tarafa bırakarak, din yerine milliyet propagandasını kendilerine meşgale ittihaz etmişlerdir. Garp diplomatları de kendi nokta-i nazarlarına göre bu milliyet*

kavgasından pek gaddarâne surette istifadeye kalkışmışlar, Ermenilerin hissiyat-ı milliyelerini tahrik ederek hiç sıkılmadan Türkiye’de bir Ermeni meselesi icat etmişlerdir.”¹

Osmanlı vatandaşı olarak sade bir şekilde yaşayan, Osmanlı hukukunun azınlıklara tanımış olduğu haklardan azami derecede istifade eden, bilhassa şehir ve kasabalarda sanat ve zanaatla uğraşarak yaşayan Ermeniler, Mayewski’nin de çok güzel bir şekilde açıkladığı sebeplerden dolayı 1890’dan itibaren isyan hareketlerine başlamışlardır. Osmanlı Devleti tabii olarak devletin düzenine karşı gelen bu isyankâr unsurla kanunlar çerçevesinde mücadele edecektir. Tarafsız olarak yapılan araştırmalar olayların gerçek müsebbiplerinin Ermeniler olduğunu açıkça göstermektedir. Önemli olan meseleyi kimin çıkardığı, niye çıkardığıdır. Olaylar başladıktan sonra uygulamada bazı hataların olması, bazı görevlilerin yanlış uygulamaları her zaman ve her işte mümkündür. Birçok belge ve hatıralarda yazılanlar, yapılan araştırmalar Ermeni toplumunun büyük bir kısmının boğazlarına kadar olayların içinde olduğunu göstermektedir. Batılıların desteğindeki Ermeni militanlarının iddia ettiği gibi durup dururken Müslümanların saldırısıyla olaylar başlamamıştır. Ermeni vatandaşların bilinçli bir şekilde meselenin içinde olduğu açıktır. Mesele sadece basit bir asiyaş hadisesi de değildir. Siyasi anlamda bu olayların içinde olan cemiyet yönetici ve militanlarının dışındaki sade vatandaş görünümünde olan Ermenilerin de bilinçli bir şekilde bağımsızlık peşinde oldukları ve olayların içinde buldukları anlaşılmaktadır. Mesela 1909 Adana olaylarını incelemek üzere İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından buraya gönderilen heyet içinde aktif durumda olan ve yazdığı eseriyle olayları çarpıtarak dramatize eden Zabel Yesayan “*Yıkıntılar Arasında*” isimli eserinde Ermeni bir vatandaşla arasında geçen konuşmayı aktarmaktadır. Bu olay da Ermenilerin ne derece olayların içinde ve gerçek maksatlarının ne olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti’nin ne derece zorda kaldığını, isyanları bastırmak için her devletin yaptığını yaptığı halde meselelerin nasıl çarpıtıldığını ve Ermeni niyetlerinin ve yaptıklarının dikkate alınmayıp, hatta masum gösterilmeye çalışıldığının göstergesidir. Yesayan, Eğinli bir anne ile kızının başına gelenleri çok acıklı bir şekilde tasvir ettikten sonra annenin şöyle dediğini aktarıyor: “*Biz geldik gidiyoruz! Ziyarı yok. Bari çektiğimiz acılar bir işe yarayacak mı? Söyleyin! Umut var mı? Siz İstanbul’dan geliyorsunuz, çok şey bilirsiniz, söyleyin, milletimiz için özgürlük mümkün olacak mı?*” Zabel Yesayan bu sözleri aktardıktan sonra kadının sözlerinin kendilerini nasıl etkilediğini de şöyle anlatıyor: “*Hüzünlü sessizliğimiz karşısında dudakları soldu; telaşlı bir asabiyetle*

¹ Mayewski, **Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiki**, (Çeviren Süvari Binbaşı Mehmet Sadık-Tanşu-), İstanbul, 1332, s. 123-124.

gözlerini kırıp duruyordu. Muazzam bir hava sarıp sarmaladı bizi; her birimizin benliğinde sınırsız bir duygu dalgalanıyor, onun sözcükleri, alçak gönüllü kahraman kadının asil kaygıları kulaklarımızda yankılanıyordu: -Özgürlük bizim için mümkün olacak mı?- Arkadaşlarımızdan biri etkilendi: Kan boş yere dökülmez, sizin ıstırap dolu her bir anınız meyvesini verecek.”² Bu sözler de Mayewski’yi teyit ediyor ve Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ile sonraki gelişmeleri gayet iyi izah ediyor. Ermenilerin Osmanlı Devleti’nden bağımsız olmak için olayların içinde olduklarının açık bir itirafıdır. Onlar bağımsızlık için devlete isyan ediyorlar, devlet de ülkesinin parçalanmaması için çaba sarf ediyor. Yani kanın dökülmesine kimin veya kimlerin sebep olduğunu bu sözler gayet net bir şekilde ortaya koyuyor.

Heyetin Tahkikata Başlaması

Bu girişten sonra konumuz olan tahkikat raporuna dönebiliriz. Rapor, 1895-1896 (1311-1312) yılları arasında meydana gelen Ermeni isyanlarının sebeplerini, olayları çıkaranları ve meydana gelen zararların tespiti için görevlendirilen dört kişilik bir heyet tarafından hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti, vatanı olan Ermenilerin çıkardıkları isyanlarda bütün vatandaşlarına yaptığı muamelenin benzerini yapmıştır. Vatandaşları arasında ayırım yapmamıştır. İncelememize mevzu olan raporun birinci sayfasında “*Anadolu Vilâyât-ı Şahanesinden Bazılarında Vukua Gelmiş Olan İğtişâşatın Zuhur ve Esbabı Hakkında Tutulan Zabıt Ceridesini Havidir*”³ başlığı bulunmaktadır. Raporun sonunda ise “*İşbu Zabıt Ceridesi Elli Sekiz Sahifeden İbarettir. 4 Teşrin-i sâni 312 yevmi Pazartesi, An Sivas.*” kaydı bulunmaktadır. Ayrıca raporu hazırlayan Beyoğlu Müstantıkı Zırak Ohannes Torosyan, Yaveran-ı Hazreti Şehriyariden Kaymakam Abdürrahim Nafiz Bin Osman Yaveran-ı Hazreti Şehriyariden Miralay Sadık El Müeyyed ile Dersaadet Müstantık Azasından Esseyid Mehmed Emin beylerin isim ve imzaları bulunmaktadır.⁴ Raporun sonundaki dış kapağında da “*Anadolu Vilâyât-ı Şahanesindeki İğtişâşat-ı Mündefiaya Müteallık Zabıt Ceridesidir*” başlığı bulunmaktadır.⁵

² Zabel Yesayan, *Yıkıntılar Arasında*, Aras yayınları, (Çeviren Kayuş Çalıkman Gavrilof), İstanbul, 2015, s. 73-74.

³ **A.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E), 0.007.0002.001.001.

⁴ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E), 0.007.0002.002.030.

⁵ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E), 0.007.0002.002.031.

Rapor teferruatlı bir şekilde Sivas'ta hazırlanmış olup, 6 Nisan 1312 Cumartesi günü başlamakta ve 4 Teşrin-i sâni 1312 Pazartesi ile son bulmaktadır.⁶ Rapor dört muhakkik tarafından hazırlanmış ve toplam 58 sayfadır. Zabıt ceridesinden anlaşıldığına göre İstanbul'dan gönderilen dört kişilik heyet, öncelikle Pierre Salvador isimli bir Latin (Katolik) rahibinin yanındaki on bir kişi ile birlikte “*Yenice Kale Köyü'nden Maraş'a giderken kendisini korumakla görevlendirilen askerler tarafından öldürüldüğü*” iddiasını incelemek üzere vazifelendirilmiştir. Heyet Başkanı Beyoğlu Müstantıkı Zirak Ohannes Torosyan'dır. Üyeler ise Yaveran-ı Hazreti Şehriyariden Kaymakam Abdürrahim Nafiz Bin Osman, Yaveran-ı Hazreti Şehriyariden Miralay Sadık El Müeyyed⁷ ve Dersaadet Müstantık Azasından Esseyid Mehmed Emin beylerdir. Heyet iki hukukçu ve iki askerden müteşekkildir. Hadisenin incelenmesine Fransa'da müdahil olmuştur. Fransa gayriresmî olarak Fransız Elçiliği çalışanlarından Askerî Ataşe'yi görevlendirilmiştir.⁸ Ancak Fransız askerî Ataşesi henüz Maraş'a ulaşmadığı için rahip soruşturması onun gelişine kadar ertelenmiştir.

Heyet, bunun üzerine Zeytun ve Maraş ile bazı Anadolu vilâyetlerinde (Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbekir, Mamûratü'l-aziz ve Sivas) meydana gelen karışıklıkları incelemek üzere Maraş'a gelmiş, Mutasarrıf Abdülvehhab Paşa ile görüşmüştür. Buradaki inceleme iki şekilde yapılmıştır. Önce Maraş Mutasarrıflığı ile Halep Vilâyeti, kaymakamlıklar ve Dersaadet arasında cereyan eden resmî yazışmalar idari bakımdan incelenmiştir. Daha sonra ise olaylara karışan, gören ve diğer tanıkların ifadeleri alınmıştır. Maraş Mutasarrıflığı'nda bulunan evrak teker teker incelenerek dikkate değer bulunan 14 evrakın tasdikli nüshaları alınıp dosyaya konulmuştur. İncelenen evraktan elde edilen bilgilerden dikkate değer olanlar rapora yazılmıştır. Heyet tarafından Maraş'tan sonra yukarıda adlarını yazdığımız Anadolu vilâyetleri teker teker gezilmiş yerinde incelemeler yapılarak soruşturma tamamlanmış ve 58 sayfalık rapor Sivas'ta tamamlanarak görev sona erdirilmiştir.

Rapor birkaç bakımdan önemlidir. Her şeyden önce heyetin başkanı Ermeni asıllı Beyoğlu Müstantıkı Zirak Ohannes Torosyan'dır. Osmanlı Devleti Ermenilerin isyanlarına rağmen onların isyanlarını incelemek üzere kendi ırkdaş ve dindaşlarından bir vatandaşını görevlendirmiştir. Bu tercih, bazılarının

⁶ Tarihlerin çevirisinde şu eser kullanılmıştır. Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, **Tarih Çevirme Kılavuzu**, Türk Tarih Kurumu yayınları, C V, Ankara, 1997, s. 300-301.

⁷ Kemal Beydilli, “Sadık el-Müeyyed Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, C 35 İstanbul, s. 399.

⁸ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.002.001.

iddia ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin olayların içinde olduğu iddiasını çürütecek mahiyettedir. Yine Fransız askerî Ataşesinin de tahkik heyetine dâhil edilmesi Osmanlıların samimiyet ve iyi niyetlerini ortaya koymaktadır. Bu raporu muhtevası bakımından inceleyerek bazı neticelere varmak mümkündür. Tahkikat komisyonu, vilâyetler ve bunlara bağlı kaza, nahiye ve köylerde meydana gelen olayları teker teker inceleyerek raporu kaleme almıştır. Raporda, olayların sebepleri, hadise çıkaranların milliyetleri ve yapılan işlemler ayrı ayrı ortaya konulmuştur. Ermenilerin Anadolu'daki bazı vilâyetlerde çıkardıkları isyanların isimleri teker teker tespit edilmiştir. Diğer taraftan isyancıların baş vurdukları isyan yöntemleri, uyguladıkları mezalim ve işkence metotları, Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler raporda yer aldığı kadarıyla ortaya konulacaktır.

Ermenilerin İsyan Çıkardıkları Vilâyetler

Ermenilerin isyan çıkardıkları vilâyetler ve bunlara bağlı sancak, kaza ve nahiyeler şunlardır. Bu yerlerin başında Halep Vilâyetine bağlı Maraş ve Zeytun gelmektedir. Rapordan anlaşıldığına göre Ermenilerin Halep Vilâyetine bağlı Maraş ve Zeytun'da çıkardıkları isyan ile alakalı devlet görevlileri arasında yapılan yazışmalar incelenmiştir. İnceleme sonucunda Maraş Mutasarrıflığının idari anlamda bir ihmalinin olmadığı, vaktinde gerekli tedbirleri alarak valilikle temasta bulunduğu ve isteklerini ilettiği anlaşılmıştır. Heyet, Maraş isyanı ile ilgili olarak yaptığı incelemelerde bazı tespitlerde bulunarak dikatlerini çeken hususları dört madde halinde sıralamıştır:⁹

1. Zeytun'da isyanların başlaması, günden güne şiddetlenerek artması ve vahim bir hal alması üzerine Maraş Mutasarrıflığı bölgeye asker sevk edilmesi için defalarca Halep Valiliği'nden talepte bulunmuştur. Ancak Halep Valiliği "*idare-i maslahat*" edilmesi ve mevcut kuvvetlerle yetinilmesi talimatını vermiştir.
2. İsyân ve karışıklıkların günden güne artması ve genişlemesi, Maraş Mutasarrıfı, kumandan paşalar ve kaymakamların emrinde yeteri kadar kuvvet olmamasından dolayı olmuştur. Bu, ilgililerin devamlı Valilikten istekte bulunmalarından anlaşılmaktadır.
3. Halep'teki İngiltere Konsolosunun Maraş'taki isyancılara talimat vermesi de isyanın ortaya çıkmasında ve büyümesinde etkili olmuştur.

⁹ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.,** Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.02.01-2 (s.2, 3).

4. Maraş'ta üç defa vukuat olup, her üçünde de Ermeni asilerin sebepsiz veya çok basit sebeplerle isyan ettikleri anlaşılmıştır. Mutasarrıf tarafından Ermeni Piskoposu Avadis Efendi hadiseleri teskin etmek üzere davet edildiği halde gelmemiştir. Aksine evinde isyancılarla müzakere etmiş ve kapatılan dükkânları açtırmayacağını da söylemiştir.

Raporda isyan çıkarılan Vilâyetler ve bunlara bağlı alt birimler şunlardır:

Mamûratü'l aziz Vilâyetinde Ermeniler, Harput, Malatya, Arabkir, Hısn-ı Mansur ve Urfa Sancağında isyan çıkarmışlardır.¹⁰

Diyarbakir Vilâyetinde Diyarbakir, Siverek, Lice, Silvan, Mardin Sancağına bağlı Nusaybin Kazası;¹¹ Maden Sancağına bağlı Palu, Çermik ile Ergani Nahiyesinde isyan çıkarmışlardır.¹²

Bitlis Vilâyetinde Bitlis, Muş, Siird, Garzan ve Hizan Kazaları ile Genç Sancağına bağlı olan Çapakçur da isyan çıkarmışlardır.¹³

Van Vilâyetinde, Mahmudî, Hamidî, Elbak, Şatak, Mekes, Erciş, Karçıkan, Adilcevaz, Bargiri ve Gevaş'ta isyan çıkarmışlardır.¹⁴

Erzurum Vilâyetinde, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Tercan, Hınıs, Kiğı ve Refahiye'de isyan etmişlerdir.¹⁵

Sivas Vilâyeti ile ilgili tahkikat raporunda biraz daha teferruatlı ve münferit olaylara da yer verilmiştir. Bu bakımdan Sivas Vilâyeti ile ilgili raporda verilen bilgiler tarafımızdan “*Sivas Vilâyeti Dahilinde Muhtelif Yerlerde Ermenilerin İşledikleri Cinayet, Gasp Ve Yaralama Hadiseleri*” şeklinde maddeler halinde aşağıya çıkarılmıştır:

¹⁰ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.04-8, 05-6, 06-7(s.11, 12), 07-8.(s.13, 14).

¹¹ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.08-9.(s.16, 17).

¹² **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.10-11.(s.20);11-12.(s.21, 22).12-13.(s.23).

¹³ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.13-14.(s.25, 26), 14-15.(s.28), 15-16.(s.29, 30).

¹⁴ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.16-17.(s.31-32), 18-19.(s.35, 36), 19-20.(s.37, 38).

¹⁵ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.20-21.(s.39, 40), 21-22.(s.41), 22-23. (s.43,44), 23-24. (s.45, 46), 24-25.(s.47).

1. Tuz Hisar Memleha Kolcusu Ömer Ağa Sivas'a "*emanet-i nakdiye*" götürürken isimleri Sivas Valiliğince bilinen bazı Ermeni eşkıyası tarafından katledilmiş ve götürdüğü para gasp edilmiştir.¹⁶
2. Koçgiri Kazası Keçe Yurdu isimli Ermeni köyünde Divriği Kazasından¹⁷ İbiş'i katletmişler ve naaşını yakmışlardır. Arkadaşı Mahmut'u da öldürmek kastıyla yaralamışlardır.¹⁸
3. İsimleri bilinen Ermeni eşkıyası Sivas Vergi ketebesinden Hacı Mustafa Efendi'nin evine gece silahlı olarak girmişler ve kendisini, zevcesini ve kayın validesini çeşitli yerlerinden yaralamış ve evlerini soymuşlardır.¹⁹
4. Aynı çete Hamparsum'un evine gece girerek katletmişler ve parasını "*Komite Sandığı*" namına gasp etmişlerdir.²⁰
5. Devlete sadık Ermenilerden Vilâyet idare meclisi azasından Potukyan Efendiyi gündüz Sivas'ta yaralamışlardır.²¹
6. Kara Hisar-ı Şarki'de Varcebet Karabet, Tokat'ta Doktor Jojef, Amasya'da Hacakyan Agob ve Ermeni Sıbyan Mektebi Muallimi Agob, Merzifon'da İdare Meclisi azasından Karabet ve Agob ağalar ile Ordulu Sihak ve Gümüş Hacı Köylü Zilam Oğlu Ohannes isimli şahısları katletmişlerdir.²²
7. Amasya'da Mincer Asadur'u katletmeye teşebbüs etmişlerdir.²³
8. Ermeni eşkıyası reislerinden Tomayan Artin ve Rusyalı Semaun ve Leon ve Merzifonlu Şenurak ve İstefan, Melkon ve Mihran, Mehtebar ve Varteres Kırkor isimli şahısları martin rovelver gibi silahlar ile²⁴ ve komiteci elbiseleri ile muhtelif yerlerde canlı veya ölü bulunmuşlar ve üzerlerinde "*evrak-ı muzırır*" yakalanmıştır.²⁵
9. Merzifon Ermenileri, birçok ev ile dükkândan başka içerisinde bekçisi ile beraber Rüştüye Mektebi'ni de yakmışlardır.²⁶
10. İsyancıların ileri gelen reislerinden olmalarından dolayı Avrupa'ya sürülmüş olan Tomayan Karabet ve Kabayan Ohannes isimli şahıslar tarafından tertip ve hususi aletlerle basılan "*hezeyannamelerin*"

¹⁶ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.25-26.(s.50).

¹⁷ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.25-26.(s.50).

¹⁸ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.51).

¹⁹ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.51).

²⁰ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.51).

²¹ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.51).

²² **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.51).

²³ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.51).

²⁴ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.51).

²⁵ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.52).

²⁶ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.52).

Amasya ve Merzifon'da, Gümüş Hacı Köy, Aziziye ve Gemerek kasabalarında birçok yere asılması.²⁷

11. Küreli Hamparsum'un katledilmesiyle ve Hacı Mustafa Efendi'nin ve ailesinin yaralanmalarından dolayı hapiste bulunan Ermenilerin Sivas İstinaf Mahkemesince Muhakemeleri sırasında cezalarının belirlenmesini müteakip mahkûmlardan Hallacyan Karabet'in milli hisleri uyandıracak bazı kelimeler söylemesi üzerine mahkeme odasını hınca hınç doldurmuş olan Ermeni dinleyicilerin birden bire kargaşalık çıkararak mahkûmların firar etmelerini sağlamaları.²⁸
12. Ermeniler Karahisar kasabasında on beş gün kadar dükkânlarını sebepsiz yere kapamışlar ve kabristanda toplanarak "*emelleri uğrunda*²⁹ *canlarını feda edeceklerini*" halka bildirmişlerdir.³⁰
13. Gürün kasabasında birkaç yüz Ermeni isyan ve şakilik bayrağını açmaya hazırlanmaktadır. Bunlar hapisnede bulunan bir Ermeni'yi zorla almak için hükümet dairesi girişinde ve etrafında toplanarak kasaba çevresinde silahlar atarak dolaşmakta ve nümayiş yapmaktadırlar. Trabzon, Erzincan, Erzurum, Ma'murati'l-aziz, Malatya, ve bilhassa Zeyton vukuatını müteakip Sivas vilâyeti dahilinde bulunan sair Ermeniler dahi artık bütün bütün şımararak eşkıya çetelerine ve fesat cemiyetlerine yardım etmek amacıyla sebepsiz yere dükkânlarını kapamak,³¹ silah tedarik etmek ve çarşı ve pazarda kavga ve niza çıkarmak, silah atmak suretiyle Müslüman ahaliyi sonunda galeyana getirmişlerdir. Ermeni teröristler Öldürülen şaki Danilek'in en çok dolaştığı Karahisar-ı Şarki Sancağına bağlı Suşehri kazasının merkezi olan Enderyas Kasabasından başlayarak yavaş yavaş Sivas vilâyetinde karışıklığa sebep olmuşlardır.³²
14. Sivas'ta kavga çıkaran Ermeniler kuyumcular çarşında çoğunlukta olduklarından hükümet tarafından bir umumi katliamdan korkulmakta iken alınan tedbirler sayesinde arbede yalnız çarşıya mahsus kalmış ve diğer mahalleler bu taarruzdan uzak kalmıştır.³³
15. Karahisar'da ve çarşı içinde Ermeniler tarafından birçok silah atılması üzerine karışıklık çıkmış ve derhal bastırılmıştır. Ancak Ermenilerin, Kilise, mektep, Taşhan ve evlerinden Müslümanlar üzerine

²⁷ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.52).

²⁸ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.52).

²⁹ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.26-27.(s.52).

³⁰ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.27-28.(s.53).

³¹ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.27-28.(s.53).

³² **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.27-28.(s.54).

³³ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.27-28.(s.54).

- silahlar atmaya devam etmeleri üzerine bazı uygunsuz haller bağlı köylere de sirayet etmiştir.³⁴
16. Hafik Kazasına bağlı Tuz Hisar Ermeni Papazı Asadur, Oğlu (kötülüğü herkes tarafından bilinen) ile yirmi nefer Ermeni'yi silahlı olarak İslam köylerini basmak üzere sevk etmiş³⁵ ve bunlara başka Ermenilerin de katılmasıyla iğtişaş meydana gelmiştir.³⁶
 17. Gürün Kazasına tabi Hamal isimli Müslüman köyüne Ermeniler hücum ederek koyunlarını gasp ederek köyü muhasara etmişlerdir. Bu olaylar üzerine etraftaki Müslüman köylere sığramış ve Malatya'nın Akçadağ Kazasına aksetmesi üzerine Sivas hududuna doğru giderek bazı taarruzlarda bulunmuşlardır.³⁷
 18. Mancılı Köyü Ermenilerinin çevrelerindeki bazı Müslüman köylerine saldırımları üzerine Müslüman Kürtler yol üzerindeki Darende ve Gürün kasabalarına taarruz edecekleri istihbaratı alınmış, bunun üzerine Sivas'tan yeteri kadar kuvvet gönderilmiştir. Kürtlerin Gürün Kasabasına girmeleri önlenmiştir. Ancak Ermeniler Müslümanlarla kavga çıkarmak niyetinde olduklarından hükümet dairelerini ablukaya almışlar ve bayrak çekerek³⁸ ihtilalci hareketlere devam etmişlerdir. Kürtler dağıtılmış ve buldukları yerden ayrılacakları bir zamanda Ermenilerin saldırımlarıyla kavga ve dövüş çıkmıştır.³⁹
 19. Amasya'da bir Cuma günü Ermeniler dükkânlarını kapatmışlar ve telaşlanmışlardır. Bunun üzerine mutasarrıf çarşıya çıkmış ve korku ve endişelerine gerek olmadığını izah ile dükkânlarını açtırmışsa da bir müddet sonra kiliseden çan çalınmasıyla birlikte tekrar dükkânlarını kapatıp Müslümanlara taarruza başladıklarından karışıklık başlamıştır.⁴⁰
 20. Köprü kasabasında Ermeni Kilisesine yaklaşık kırk adım mesafede bulunan Ruşen Medresesi talebesinden Molla Mehmet yatsı namazını kılmak üzere camiye gitmek üzere yola çıkmıştır. Bu sırada kilise yönünden atılan kurşunla yaralanmıştır. Sabah saatlerinde de bir Ermeni'nin evinden atılan tüfek kurşunuyla Müslüman bir gencin şehit edilmesi ve asayışı bozmak için Merzifon'dan gelen Ermenilerin bir Müslümanı katletmeleriyle birlikte karışıklıklar çıkmıştır.⁴¹

³⁴ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.27-28.(s.54).

³⁵ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.27-28.(s.54).

³⁶ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.28-29.(s.55).

³⁷ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.28-29.(s.55).

³⁸ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.28-29.(s.55).

³⁹ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.28-29.(s.56).

⁴⁰ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.28-29.(s.56).

⁴¹ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.29-30.(s.57).

21. Gümüşhacı Köyü Kasabasında dahi Meclis-i idare azasından Arif Ağa'nın Şehbeziryân Ohannes'in evi önünde Ermeniler tarafından katledilmesi ve devriye gezen kolluk kuvvetlerine silahlar atılmasından dolayı olaylar çıkmıştır.⁴²
22. Zile kasabasında Ermeniler genellikle sarhoş oldukları halde gündüz saat beşte çarşıya çıkıp dükkânlarını açıp Müslümanlardan alacaklarını istemektedirler. Aldıkları parayı kalptir (sahte), züyuftur diyerek beğenmemektedirler. Dükkânlarını da alışkanlıklarının dışında saat yedide kapatıp kahve, gazino gibi yüksek yerlere çıkararak daha hiçbir niza yok iken çarşı içinde bir Müslümanı katletmişlerdir. Bir dükkândan iki papaz ve yedi nefer Ermeni'nin attıkları kurşunla Divân-ı umûmiye memuru ile bir Müslüman çocuğunu ve "*asakir-i redife-i şahane*"den birini yaralamışlardır.⁴³
23. Niksar kasabasında evi reji idaresi yapılmış olan Körikyan Fukas Ağa tarafından reji kolcusu Mustafa'nın ve Demirciyan Avadis tarafından atılan tüfek kurşunuyla da Mehmet isimli bir Müslümanın katledilmesinden dolayı karışıklık çıkmıştır.⁴⁴
24. Divriği Kazasının bazı köylerindeki Ermenilerin⁴⁵ Eğin ve Arapkirli asilerle ittifak ederek bazı Müslüman mekkârecilerini katl ve naklettikleri eşyayı gasp ettiklerinden dolayı Dersim Kürtlerinin infiale kapılarak Divriği ve köyelerine saldırdıkları görülmüştür.⁴⁶

Ermenilerin Mezalim ve İşkence Metotları

Ermeni teröristlerin birçok işkence metotları geliştirdikleri görülmektedir. İnsanları yakmak, kurşuna dizmek, kadınları, erkekleri ve çocukları işkence yaparak öldürmek gibi insanlık dışı uygulamalarda bulunmaktadır. Mesela Zeytun ve Andırın'da Ermeni teröristler isyan çıkararak bu vahşetlerin birçok türünü uygulamışlardır. İsyan çıkardıkları yerlerde kadınları yakmış, gebe kadınların karınlarını yarıp çocuklarını çıkarmışlardır. Bununla da kalmayarak kinlerinin esiri olarak vahşetin zirvesine çıkmaktan utanmamışlardır. Yazarken bile insanın utandığı bir hadise olmakla beraber gerçekleştirmekten hayvani bir zevk aldıkları vahşetlerinden bazıları da şöyledir. Müslüman kadınların göğüslerini kesip "*al sana turunç*" diyerek kocalarına vermekte ve onlara acı çektirmekten zevk almaktadırlar. Dünyanın en masum varlıklarının

⁴² **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.29-30.(s.57).

⁴³ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.29-30.(s.57).

⁴⁴ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.29-30.(s.57).

⁴⁵ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.29-30.(s.57).

⁴⁶ **Zabit Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.29-30.(s.58).

dan çocuklara karşı da vahşetlerini göstermekten utanmadıkları görülmektedir. Annelerinin kestikleri memelerini çocukların ağızlarına sokmak suretiyle emmeye zorlamaktadırlar. Yine bazı küçük çocukları havaya doğru atıp onlar korku içinde yere düşerken hançer veya kılıçlarını altlarına tutup parçalayarak öldürmek gibi vahşi davranışlarda bulunmuşlardır. Benzeri bir vahşeti Sivas Vilâyetinin Hafik Kazasında işlemişlerdir. Burada on dört erkek, iki kadın on altı Müslümanın burun, kulak, el ve ayak gibi bazı uzuvlarını kesmiş, türlü işkencelerle vücudunun bazı yerlerini kesmişlerdir. Başka yerlerde de birçok Müslümanın bu şekilde şehit edildiği görülmüştür. Ermenilerin bu insanlık dışı davranışları, vahşetleri Urfa'da duyulmuş ve 1311 Kânûn-ı evvelinin ortalarında Urfa'da karışıklıklar çıkmıştır. Diğer bir yöntemleri ise Müslümanları iplerle birbirine bağlayarak kurşuna dizmektir.⁴⁷ Ermenilerin vahşet yöntemlerinden biri de öldürdükleri insanların cesetlerini parçalamaktır. Bunun örneklerinden birini Van'da görmekteyiz. Ermeniler Van'da Artuş Aşiretine mensup dört kişiyi şehit, üç kişiyi yaraladıktan sonra her zaman yaptıkları gibi şehitlerin cesetlerini parçalamışlardır. İnsanları öldürmek kin ve nefretlerini azaltmaya yetmemiş olacak ki şehitlerin kalplerini vücutlarından çıkarmışlar, beyinlerini oymuşlardır.⁴⁸ Benzeri bir vahşet ise Gevaş Kazasında meydana gelmiştir. Burada çerçilik yapan iki Müslümanı yakalayan bir Ermeni Çetesi, bunlardan birini öldürmeden gözlerini çıkarmış ve derisini yüzmüş, diğerini ise önce öldürmüş ve sonra cesedini vahşi bir şekilde parçalamıştır.⁴⁹

Ermenilerin Tespit Edilen İsyân Metotları

Ermeniler yukarıda sayılan vilâyetlerin merkez, muhtelif kaza ve nahiye-lerinde isyan ettikleri zaman aşağı yukarı aynı taktikleri uygulamaktadırlar. Birbirinden uzak ve o günkü iletişim ile ulaşım imkânları dikkate alındığında hareket tarzlarındaki benzerlikler bir merkezden yönetildikleri fikrini kuvvetlendirmektedir. Hınçak ve Taşnak komitelerine mensup terörist militanların isyan çıkarılan yerlerde elemanları olduğu anlaşılmaktadır. Sıradan esnaf ve sade vatandaşın her seferinde, hemen hemen her yerde aynı refleksi göstermesi başka türlü izah edilemez. Genellikle kilise ve papazların da işin içinde olması olayların bir merkezden idare edildiğini göstermektedir. Rapordan anlaşıldığına göre Ermeniler her vilâyet ve kazada gereksiz ve sebepsiz yere isyan çıkarıyorlar. İsyânı başlattıklarının ilk işaretlerinden biri hemen dükkânlarını kapatıp evlerine gidiyorlar veya kilisede toplanıyorlar. Arkasından da

⁴⁷ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.07-8.(s.14); 0.007.0002.25-26.(s.50).

⁴⁸ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.17-18.(s.33-34).

⁴⁹ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.19-20.(s.38).

kilise ve evlerinden yoldan geçen Müslümanlara kurşun atarak saldırıda bulunuyorlar. Her isyan mahallinde hücre ile çeşitli ateşli silahların bulunması olayların ve isyanın bir merkezden kasten çıkarıldığını göstermektedir.⁵⁰ Ermenilerin hemen hemen her yerde uyguladıkları metotlardan biri de isyanın başladığını duyurmak için kilise çanlarını çaldırarak haberleşmeyi sağlamaktır. Buna en güzel örneklerden birisi Bitlis'te uygulanan metottur. Raporda ifade edildiğine göre Bitlis'te isyan hareketlerini organize edenlerden biri Amerikalı misyonerlerden George (Corc) ile işbirlikçisi Piskopos Vekili Rahip Şerbazyan Hakuposu'dur (tahkikat tarihinde mahpus bulunuyor). George, isyan öncesi Bitlis'te ikamet ediyor ve mesaisini nifak, fesat çıkarmaya harcıyor, papazla birlikte Ermenileri yönlendiriyor. Yukarıda belirtilen usule göre birinci çan çaldığında dükkânlar kapatılacak, ikincisi çaldığında camilerin kapıları tutulacak, üçüncüsünde silah kullanmak üzere tertibat yapılacaktır. Bu hadise Cuma namazı sırasında çıkarılacaktır. Ermeniler isyandan önce dükkânlarda bulunan kıymetli eşyalarını evlerine nakletmektedirler. Yani bunlar isyan öncesi ve karışıklık çıkarılmadan önce yapılacak temel işlerdendir.⁵¹ Nitekim 25 Ekim 1895 (13 Teşrin-i evvel 1311) Cuma günü bütün Müslümanlar Cuma namazı için camilerde toplanmış ve hiçbir şeyden haberleri yoktur. Misyoner George'un evinin bitişiğindeki çanın çalmasıyla birinci ve ikinci kurala göre hareket edilmiş ve üçüncü çanın çalmasını beklemeden Ermeni teröristler silahlarıyla harekete geçmişlerdir. Zaten daha önce kıymetli eşyalarını evlerine taşıdıkları için kalan adi eşyaları da sağa sola atmış ve eşyalarını ateşe vererek yangın çıkarmışlardır. Bu sırada Müslümanlar hutbe dinlemektedir. Ermenilerin bu hücumları sırasında bazı Müslümanlar yaralanmış ve bazıları da katledilmiştir. Bu vaziyet karşısında pek tabii Ermenilere kızarak nefsi müdafaa için harekete geçen Müslümanlarda mukabelede bulunmuşlardır. Ancak mülki idare tarafından gönderilen zaptiye, polis ve nizamiye askerleri ile yarım saat içinde hadiseler yatıştırılmıştır.⁵²

Ermeni isyancılar, kullandıkları bazı metotların işe yaramadığını görünce taktik değiştirmekte ve mutlaka isyan çıkarmak istemektedirler. Başvurdukları bir başka usûl ise gösteri yürüyüşü yaparak Müslümanları tahrik etmektir. Mesela Diyarbakır Ermenileri gösteriler (nümayiş) yaparak Müslümanları tahrik etmişlerse de asayişin ortadan kalkmadığını, Müslümanların galeyana gelmediklerini görerek nümayişten vazgeçmişlerdir. İsyancılar morallerini bozmamak için hareket tarzlarını değiştirmişlerdir. Bu sefer de açık ve gizli

⁵⁰ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.04-5 (s.7).

⁵¹ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.13-14.(s.26).

⁵² **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.14-15.(s.27).

bazı tahrik edici davranışlarına devam etmişlerdir. Mesela Diyarbakır'da tanınmış ulemadan Hafız Ömer Efendi'nin başındaki sarıgını kaparak elden ele birbirlerine vermek suretiyle tahkir ve tezyife devam etmişlerdir. Böylece Müslümanları tahrik ederek galeyana getirmek istemişlerdir. Ancak Müslümanlar bütün bu saygısız, aşağılayıcı, tahrik edici davranışlar karşısında varklarını koruyarak sakin davranmış, karşı tecavüzde bulunmamış, temkinli davranmışlardır. Bu asil davranış karşısında Ermeniler arzu ettikleri karışıklığı çıkarmaya muvaffak olamamışlardır.⁵³ Ermeni isyancıların Müslümanların mabetlerine ve ibadetlerine tecavüz ederek halkı tahrik etmek ve galeyana getirmek kullandıkları bir başka terör metodudur. Mesela Diyarbakır'da 20 Teşrin-i evvel 1311 (01. 11. 1895) Cuma günü Müslümanlar camilerde buldukları sırada Bazı Ermeni teröristler Cami-i Kebir, Fatih Cami, Behram Paşa ve Ali Paşa camilerine saldırarak ileri gelen bazı Müslümanları camilerin avlularında veya çevresinde öldürmek suretiyle şehit etmişlerdir. Böylece Diyarbakır'da isyan ve olay çıkarmaya muvaffak olmuşlardır. Müslümanlara ait mekânlara kurşun atmak suretiyle isyanlarını 48 saat devam ettirmişlerdir.⁵⁴

Açık yerlerde eğlence ve şenlikler düzenleyerek halkı tahrik bir diğer yöntemleridir. Antep'te "imzalandı" parolası ile telgraf alan Ermeniler bir okulda şenlik düzenlemişlerdir. Burada tüfek, tabancalar sıkarak, nutuklar atarak ve "Yaşasın Kraliçe! Yaşasın Ermenistan" şeklinde sloganlar atarak gece yarısına kadar eğlenmişlerdir. (Bu sloganlardan da kime güvendikleri, kimin kendilerine destek verdiği açıkça anlaşılmaktadır.) Ermeni isyancıların bu davranışları Antep halkını kızdırmış ve karışıklık çıkmasına sebep olmuştur. Bu olaylar Urfa ve Antep'in yakınındaki Birecik ve Rum Kale kazalarına da sıçramıştır.⁵⁵

Mutlaka bir mesele çıkarmak istedikleri ve en basit bir olayı dahi isyan çıkarmak için vesile kabul ettiklerini görüyoruz. Öyle ki birkaç kişi arasındaki basit bir tartışmayı isyan çıkarmaya vesile yapabilmektedirler. Mesela 21 Teşrin-i evvel 1311'de Ermeni tacirlerinden biri ve bir de demirci, Siverek Kazası vergi kâtiplerinden Cemil Efendi'nin Uşağı Mehmet ile tartışmışlar Ermeni tacir, elindeki keseri Mehmet'in yüzüne vurarak onu öldürmüştür. Bir Ermeni Müslümanı öldürdüğü halde bunu bahane ederek Müslümanlara saldıranlar da yine onlar olmuştur. Çarşıda toplanan Ermeniler Müslümanlara saldırmışlarsa

⁵³ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.09-10,(s.18).

⁵⁴ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.09-10,(s.18).

⁵⁵ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.08. 9.(s.15).

da o sırada çarşıda bulunan 15 kadar zaptiyenin müdahalesiyle olaylar güç bela önlenebilmiştir.⁵⁶

Ermenilerin kullandıkları yöntemlerden biri de güvenlik güçlerine suikast düzenlemektir. Bunun en güzel örneklerinden birisi de Erzurum'da çıkardıkları isyandır. 18 Teşrin-i evvel 1311'de öğle namazı vakti bazı Ermeni teröristler hükümet dairesine giderek Tabur Ağasına suikast yapmışlarsa da tuttu-ramamışlardır. Bunun üzerine posta evrakı ile uğraşan jandarma bölük emini rovelver kurşunu ile şehit etmişlerdir. Bu sırada başka Ermeni teröristler çarşıda bulunan dükkânlardan Müslümanlar üzerine kurşun yağdırmaya başlamışlardır. Kurşunlardan biri olayları yatıştırmaya çalışan Vali ve teftiş için orada bulunan Şakir Paşa'nın önüne düşmüştür. Zaten heyecan halinde olan Müslümanlar arasında bunun üzerine bir karışıklık çıkmışsa da vaktiyle gerekli yerlere yerleştirilmiş olan jandarma ve asker sayesinde iki saat içinde kavgaya teskin edilebilmiştir.⁵⁷ Güvenlik güçlerini pusuya düşürerek zarar vermek bir başka yöntemleridir. İran ve Rusya'dan Van'a birçok terörist gelmiş ve evlere girerek buralarda gizlenerek cinayetlere başlamışlardır. Nitekim bu teröristler Van bağlarının Ermeni Mahallesi arkasında devriyeye çıkan askerleri pusuya düşürmüşler kol zabiti Recep Efendi ile bir askerî yaralamışlardır. Yine Ermenilerin evlerine yerleşen bu teröristler sokaktan geçen gardiyan asker Haydar'ı pencereden attıkları kurşunla şehit etmişlerdir. Ayrıca akşam, sabah evlerin pencerelerinden gelen geçen Müslümanlara kurşun sıklmaları halkı galeyana getirmiştir. Ancak Müslümanları teskin için görevlendirilen insanlar sayesinde kargaşa büyümeden bastırılabilmiştir.⁵⁸ Aynı şekilde Ermeniler Van'da isyan çıkarmak için de bahaneler aramaktadırlar. Bu maksatla 24 Şubat 1311'de Ermeni mahallesinde bulunan askerlerden birini tüfek ile şehit etmişlerdir. Diğer taraftan aşiretleri de tahrik ederek kargaşa çıkarmak amacıyla aşiret mensuplarına saldırı düzenlemişlerdir. Mesela Norduz Mevkiindeki Meryem Ana Kilisesi'nde saklanan teröristler 13 Mayıs 1312'de Artuş Aşireti'nden dört kişiyi şehit etmişler, üç kişiyi yaralamışlardır. Ancak Müslümanların itidalli davranmaları karşısında arzu ettikleri kargaşayı çıkaramamışlardır.⁵⁹

Ermenilerin bir başka taktiği de buldukları yerlerde yangın çıkarmak suretiyle hem Müslümanlara zarar vermek, hem de etrafa korku ve heyecan vererek kargaşa çıkarmaktır. Ermeniler önce dükkânlarındaki kıymetli eşyalarını evlerine taşıdıktan sonra Müslümanları tahriklerine devam etmişlerdir.

⁵⁶ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.11-12.(s.22).

⁵⁷ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.21-22.(s.41-42-43).

⁵⁸ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.19-20.(s.38).

⁵⁹ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.17-18.(s.33).

Dükkânların çoğunun mülkiyeti vakıflara ve Müslümanlara ait olduğu için evlerine saklanarak oradan dükkânlara kurşun atmakta ve yangın çıkarmaya çalışmaktadırlar. Diyarbakır'da dükkânlardan binden fazlasında yangın çıkarmaya muvaffak olmuşlardır. Müslümanları tahrik etmek için yangını söndürmeye çalışan mal sahipleri ve askere de kurşun sıkmaya başlamışlardır. Müslümanlar için önemli olan Camii Kebire de yangını sıçratmak istemişlerse de buna meydan verilmemiştir. Ancak 870 dükkân yanmıştır. Bu dükkânlardan 677'si cami, mescit evkafı ve Müslümanlara aittir. İslam mahallelerinde bulunan 500 kadar Ermeni'ye ait evlerden kurşun atılmaması yüzünden herhangi bir zarara uğramamaları önemlidir. Yani isyana katılmayan Ermenilere Müslümanlardan herhangi bir zarar verilmemiştir. Bu da Müslümanların savunmada, Ermenilerin ise saldırıda olduklarının göstergesidir. Diğer taraftan dükkânlarındaki kıymetli eşyaları taşıdıktan sonra evlerinden dükkânlara ateşe başlamaları da saldırganlıklarının açık delillerinden bir başkasıdır. Ermeniler sadece evlerinden kurşun atmakla kalmıyorlar, kiliselerin pencere ve damlarından da ateşe devam etmektedirler.⁶⁰

İsyan çıkarmak istedikleri yerlerde başvurdukları bir yöntem de güvenlik güçlerinin müdahalesini engellemek veya durdurmak için sokaklarda tahkimat yapmalarıdır. Nitekim bunun en güzel örneklerinden biri Ermeni teröristlerin Van'da bazı mahalle ve sokaklarda tahkimat yaparak 14 Mayıs 1312 gecesi isyana hazırlık yapmalarıdır. Ayrıca mahallelerdeki bazı evlerin pencerelerini kerpiçlerle örerek ve damların kenarlarına yine kerpiçten siperler yaparak savunmayı güçlendirmişlerdir. Kerpiçlerle güçlendirdikleri bu siperlerle, evlerin kerpiçten yapılan duvarlarını burgularla delerek mazgallar yapmışlardır. Böylece tahkim edilmiş duvarlarda açılan mazgallarla güvenlik güçlerinin gelişini zayıf vermeden kolayca takip edebilmişlerdir. Nitekim bu maksatla Erk Kilisesinden Haç Puğan'a, oradan Tepebaşı'na kadar olan caddede ve Nurşin Mahallesi'ne giden sokakta bulunan evlerle, Erk Kilisesi'nden Protestan Misyonerlerinin oturdukları evlere ve oradan da Taze Kehriz ve Dere Kilisesine kadar olan yerlerdeki evleri ve sokakları bu şekilde tahkim etmişlerdir.⁶¹ Ayrıca evlerin kapılarının arkaları duvar ile tahkim olunmuştur. Evlerin önlerine ağaç kütüklerinden siperler yapılmış olduğundan Ermeni Mahallesi müstahkem bir hale getirilmiştir. Olayların üçüncü ve dördüncü günleri konsoloslar

⁶⁰ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.10-11.(s.19-20).

⁶¹ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.17-18.(s.34).

aracılığı ile Ermeni teröristlere silahları bırakmaları için nasihatlerde bulunmuş ise de teröristler kabul etmemiştir. Bununla da kalmayarak askerlere ateş açmaya devam etmişlerdir.⁶²

Yol keserek gasp ve hırsızlık yapmak başvurdukları diğer yöntemdir. Bu yöntemle isyancıların ve komitelerin namına para toplamaktadırlar. Mesela Sivas Vilâyetinde bir Ermeni çetesi Tokat civarında Posta arabasını gasp edip paraları ve eşyaları çalmışlardır. Posta arabasının sürücüsünü de (tatarını) feci bir şekilde katletmişlerdir. Yine bir başka hırsızlık ve gasp çetesi Talaslı Gülbek ve arkadaşı Panos tarafından maden postası gasp edilmiş, posta muhafızlarından üç nefer zaptiye katledilmiştir.⁶³ Ermeniler tarafından kullanılan bir yöntem de külliyetli miktarda nakit para temin etmek için tehdit ve şantaj mektupları göndermektir. Böylece hem Müslümanlardan, hem de Ermenilerden kolayca para temin edilecektir. Nitekim Sivas'ta Şaki Danilek Ermeni tüccar ve ileri gelenlerine birer mektup göndermiştir. Mektubunda "*millet uğrunda teşkil eylediği dağ çetesini İngiltere usulüne ve dağ hareketi tertibatına uygun olarak kurduğunu*" ifade etmiştir. Muhataplarını etkilemek ve korkutmak için "*teşkilatı birlikte kurduğu şahsın dahi İngiltereli büyük bir zat olduğundan ve büyük Hınçakyan'ında taht-ı tasdikinde bulunduğundan ve kendisinin dağ seraskeri olup Ermeni kahramanlarını teşci edeceğinden*" bahsetmiştir. Devamında da "*yüklü miktarda*" para talebini içeren "*tehditnâmeler göndererek*" Müslümanları da tahrik edecek birçok teşebbüslerde bulunma cesaretini göstermiştir.⁶⁴

SONUÇ

Ermeni azınlık 19. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti için mesele olmaya başlamıştır. Meselenin ortaya çıkışında Avrupalı devletlerin yardım, teşvik ve tahrikleri bugün bilinen bir gerçektir. Ermeniler de bu destekten azami derecede istifade yolunu seçmiş ve bağımsızlık kazanabilmek maksadıyla isyan hareketlerine başlamışlardır. Osmanlı Devleti son zamanlarında sosyal, iktisadi ve siyasi sıkıntılarıyla uğraşırken bir de Ermeni isyanlarıyla karşılaşmıştır. Bu durum sıkıntılarını daha da arttırmıştır. Ermenilerin bir takım azınlık haklarını iyileştirme isteklerinin altında yatan düşünce gerçek te siyasi bağımsızlıktır. Anadolu'nun doğu ve güney doğusunu içine alan bağımsız bir devlet kurma teşebbüsüdür. Diğer iddia ve isteklerin hepsi gerçek isteklerini perdelemek için kullanılan bir stratejidir. 1895 ve 1896 yılları Ermeni

⁶² **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.18-19.(s.35).

⁶³ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.25-26.(s.50).

⁶⁴ **Zabıt Ceridesi, a.g.a.**, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.27-28.(s.53).

isyanlarının peş peşe ortaya çıktığı önemli yıllardır. Adeta bir merkezden düğmeye basılmış gibi Anadolu’da yedi vilayette isyan çıkarmışlardır. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti isyanların sebeplerini araştırmak üzere komisyonlar kurarak bölgeye göndermiştir. İncelememize konu olan tahkikat raporu da bu amaçla Maraş ve Zeytun’a gönderilen bir heyetin hazırlamış olduğu “*zabıt ceridesi*”dir. Başkanlığını bir Ermeni hukukçunun yaptığı dört kişiden oluşan heyet, isyan bölgesini teker teker gezerek ilgili herkes ile görüşerek raporunu yazmıştır. Heyet, elli sekiz sayfadan oluşan raporunu sekiz ay zarfında hazırlayabilmiştir. Raporda en ufak teferruatın bile gözden kaçırılmamasına azami gayret gösterilmiştir. Rapor hazırlanırken resmî yetkililerin dışında hadiselerin içinde bulunan hem Müslümanlarla hem de Ermenilerle görüşmeler yapılmış, tanıkların ifadelerine başvurulmuştur. Titiz bir çalışmanın ürünü olan raporda olayların çıkış sebepleri, hangi tarafın hadise çıkardığı, kaç kişinin öldüğü, yaralandığı, nerelerin yakılıp yıkıldığı, nelerin gasp edildiği teferruatlı bir şekilde ortaya konulmuştur. Ayrıca asiler tarafından başvuru işkence ve zulüm metotları da örnekleriyle birlikte açıklanmıştır. Yine Batılı diplomatların ve misyoner grupların Ermenilerin isyan çıkarmalarına katkıları delilleriyle birlikte rapora derç edilmiştir. Asilerin isyan çıkarmak için başvurdukları yolların tamamı teker teker raporda yer almaktadır. Rapor her yönü ile araştırmacıların istifade edebileceği bir belgedir. Yukarıda da değinildiği gibi raporun en önemli özelliklerinden biri Emeni isyanlarını araştırmak üzere yine bir Ermeni’nin komisyon başkanlığına seçilmiş olmasıdır. Bu da Osmanlı Devleti’nin iyi niyetinin açık bir göstergesidir.

KAYNAKLAR

Zabıt Ceridesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, 0.007.0002.002.001-31 (s.1-58).

BEYDİLLİ, Kemal, “Sadık el-Müeyyed Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, C 35 İstanbul.

DAĞLI, Yücel – ÜÇER, Cumhure, **Tarih Çevirme Kılavuzu**, Türk Tarih Kurumu yayınları, C V, Ankara, 1997.

MAYEWSKI, **Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiki**, (Çeviren Süvari Binbaşısı Mehmet Sadık-Tanşu-), İstanbul, 1332.

YESAYAN, Zabel, **Yıkıntılar Arasında**, Aras yayınları, (Çeviren Kayuş Çalıkman Gavrilofo), İstanbul, 2015.

TÜRKİSTAN VİLAYETİNİN GAZETİ'NDE TÜRK-ERMENİ KONUSU (1915-1916)

Tahir KAHHAR*

ÖZET

Giriş: Türkistan Vilayetinin Gazeti 1870-1918 yıllarında Taşkent'te yayınlanan Çarlık Rusyası hükümetinin resmî neşridir. Arap harfında yayınlanan, başlıkları Rusça yazılmıştır. Başyazarı Rus, yazarları Türkistanlılar. Özbekistan Millî Kütüphanesi'nin Nadir Fonu'nda saklanmaktadır.

Gazetenin 1915 yılı Mayıs – 1916 yılı Ağustos sayılarını öğrendiğimize göre, Türkiye'deki savaş ve Ermenilerle ilgili haberlere dayanarak bildiri hazırlanacaktır. Gazetede Mayıs'ta ilan edilen ‘‘Sevk ve İskan Kanunu’’yla ilgili yazı bulunmadı. Ama her bir sayıda Türkiyede Savaş başlığı altında makedeler ve haberler var. Özellikle Kafkaz cephesindeki olaylar, Rus ordusunun zeferi, Rus ve Türk esirlerinin faci durumu, Türkiye'deki isyanlar, Türk ordusu, İstanbul, Saray, Sultan, Enver Paşa, Yunanlar, Ermeniler ile ilgili yazılar dikkat çekicidir.

Gelişme: Gazetenin Mayıs sayılarında cephedeki, ‘Dardanel ve Gelibolu’daki durum hakkında yazılmakta. Yunan Sürgünü haberinde ‘‘Türkler iki bin Yunanı Küçük Asya’dan kovmuştur’’ denilir, ‘‘Ermenilerin Kovulması ve Baskı’’ haberinde, İstanbul’daki Ermenilerin kovulduğu, hapis edildiği, cümleten 20 erkek ve 3 kadın ölüme hükmedildiği anlatılmıştır. (21.VI.1915) Sonraki bir aylık sayılarda esasen Yunanlar kovgunu haberleri var. 6 Ağustos’ta, Türkiye’de Ermeniler Takipi haberinde ‘‘İstanbul’da Ermeniler aranıyormuş. Onları gizlice öldürmek, kovmak, hapisetmek örf adet olmuş’’ denilmiştir. ‘‘Muş’’ diye yazıldığına göre, haberdeki olaylar başkalarından duyularak verilmektedir, diyebiliriz. 9 Ağustos’taki «Резня армянъ турками» - Türklerin Ermeni Kıyımı başlıklı habere göre, ‘‘Bitlis vilayetindeki Kürt halkları beş gün devamında durmadan Ermenileri öldürürler. Türkiye hükümetine karşı hareket ediyorlar bahanesi ile on bin Ermeni’yi öldürüp, bir haftada yedi Ermeni memuru da asarlar’’. İşte suçlu Ermenileri yalnız Türkler değil, Türkiye vatandaşı olan Kürtler de cezalandığı Rusya hükümeti gazetesinde böyle yazılmaktadır. Son altı aydaki haberlerde, mesele, İstanbul’daki Ermeni patriği Sultandan, Ermenilerin takip edilmemesine müsaade isteyerek saraya geldiğinde kovulduğu; Ermenilerin Bulgaristan hükümetine sığınarak yardım istedikleri; Bulgaristan’ın Ermeni harp kaçaklarını

* Doç. Dr., Araştırmacı-Yazar, Özbekistan, Taşkent, tahirkahhar@mail.ru.

Türkiye'ye teslim ettiği; Van kaçakları Kürtler tarafından talandığı, o halkların Ruslara şikayet ettiği ve Rusların onlara yardımda bulunduğu; Ermenilerin Bulgaristan'a sığınarak onlardan Türkiye karşılığında yardım istediği; Bulgaristan'ın Ermeni harp kaçaklarını Türkiye'ye teslim ettiği vb. vurgulanmaktadır. 1916 yılı sayılarında genellikle Rus-Türk ve Türk-Arap savaşı hakkında yazılmaktadır. Ermenilerle ilgili bir yazı bulundu, «Зверство туркских властей» - Türk Hükümetinin Vahşeti (24 Mart) haberinde Harp Mehkemesi kararına göre, bomba sakladığı ve İngiltere için casusluk yaptığı suçuyla 2 Ermeni'nin İstanbul'da asıp öldürüldüğü vurgulanmıştır. Bir ülkede savaş varken, onun azınlıkları ona karşı harekette bulunursa, tabii onlar cezalandırılır. Yunanların, Ermenilerin takip edilmesi ve cezalandırılması bu gibi olayların doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu konu tarafsız öğrenilmesi, bugünkü şartları, yarını göz önünde bulundurarak düşünülmesi her bir komşu ülke için yararlıdır.

Sonuç olarak şunları belirtmek lazım: Hükemet neşri olduğu, Rusya her zaman Ermenileri her yönden desteklediği halde, Türk ordusunun Ermenilere soykırım yaptığı hakkında bir söz yok. 1915-1916 yılı sayılarında Ermenilerin takip edildiği, Türk hükümetine karşı işlediği cinayetler için cezalandığı, Yunanlar gibi dışlandığı yazılıyor, ama soykırım yok. Olsaydı, Rusya neşrinde yazılırdı elbette. İşte bu durum düşündürücüdür. Zaten soykırım terimi İkinci Cihan Harbi'nden sonra yaygınlaştığına, Rus-Türk savaşı sonuçlarına, Avrupa-Türkiye-Sovyetler-ABD ilişkilerine ve siyasi çıkarlara bağlı olarak Ermeni soykırımı ortaya çıktı. Niçin Yunan soykırımı yok? İsterseler, onu da düzenlerler. Gerçek şudur: bir ülkedeki azınlıklar savaş zamanında bin yıllardır kullanılıyor. Yaşadığı vatana münasebeti azınlıklar geleceğini belirtir.

Türkiye'de Ermeni meselesi belli. Ama o yıllarda, 1918'de Bolşevik hükümeti Türkistan Muhtar devletini bitirmek için, Ermeni Taşnak ordusunu Kokan'a gönderdi, 20 bin Türkistanlı sivil halk öldürüldü, köyler üç gün yakıldı. Geçmişe hangi yönden bakılması mühim: çıkarıcı gözle bakılırsa, savaş çıkar, bugün ve yarını düşünerek barışçı fikirle bakılırsa, komşuluk, dostluk devam edebilir. Zaten bugünkü dünya çapında orta veya küçük sayılan devletlere, bizlere de barış yolundan yürümemiz doğrudur diye düşünüyorum.

Anahtar Kelimeler: Türkistan Vilayetinin Gazeti, Türkiye- Rusya Savaşı, Türk, Ermeni, İsyen, Takip.

TURKISH-ARMENIAN TOPIC IN “THE NEWSPAPER OF THE PROVINCE OF TURKESTAN” (ISSUES FROM 1915 AND 1916)

ABSTRACT

“The newspaper of the province of Turkestan” published in 1870-1918 is the official publication of the Government of Tsarist Russia in Tashkent. Articles are published in Arabic letters; the titles are written in Russian. Nowadays numbers of the newspaper are kept in the Rare Fund of the National Library of Uzbekistan.

This lecture was prepared after learning issues of the newspaper from May 1915 and August 1916. There are many articles about a war in Turkey in every issue of the paper. The events on the Caucasian front, the victory of the Russian army, tragical situation of Russian and Turkish prisoners, riots in Turkey, informations about Istanbul, Palace, Sultan Envar Pasha, Greeks, Armenians, all these facts given in the paper are noteworthy.

A lot of articles were written about the situation at Gallipoli in the issue of May. “Two thousand Greeks were expelled from Minor Asia by Turks” is written in an article about Greek exile. The article named “The Expulsion of the Armenians” is about Armenians who were killed and imprisoned. News entitled “Turks kill Armenians” on August 9 is about Kurdish genocide of Armenians. These are little parts of articles which can be very useful in researching historical facts about Turk-Armenian relations.

Key Words: The province of Turkestan Newspaper, Turkey, Turkish, Armenians, Rebellion.

GİRİŞ

Türkistan Vilayetinin Gazeti 1870 yılı 28 Nisan'dan Taşkent'te yayınlanan Çarlık Rusyası hükümetinin resmî neşridir. (1) Rus padişahının özel fermanı ile Petersburg'da ilk sayısı yayınlanan, 3. sayısından başlayarak Taşkent'te basılan bu gazete Türkistan'daki Türkçe basının başlangıcıdır. Arap harfinde yayınlanan bu neşrin başlıkları Rusça yazılmıştır. Zaten bu neşir Rusça "Türkestanskoye Vedomosti" gazetesinin yerliler dilindeki ilavesi idi. Başyazarı başta Türkistan Baş Valisi Kaufman, sonra onun özel çevirmenlerinden İbrahimov kardeşler 1877'ye kadar 439 Özbekçe, 240 Kazakça sayısını çıkarmıştır. 1883'te N. Ostroumov Başyazar olmuş ve onun gazetesi 1918'deki en son sayısına kadar Rusya imperyası siyasetine hizmet etmiştir. (2) Günümüzde gazete sayıları Özbekistan Milli Kütüphanesi'nin Nadir Fonu'nda saklanmaktadır.

İşte biz bu bildirini hazırlarken, dayandığımız baş kaynak Rusya imperyasının hizmetçileri tarafından Taşkent'te yayınlandığını, tam Rusçu, Hristiyanıcı bir neşir olduğunu, dolayısıyla her yönde Rusya'nın Türkiye'yle savaşlarında Rusların Türklere karşı kullandığı azınlıkların önünde yer almış Ermeni ve Yunanların yancısı olduğunu da başta vurgulamak isteriz.

Sevk ve İskan Kanunu 1915 yılı 27 Mayıs'ta ilan edildiği dolayısıyla, gazetenin 1915 yılı Mayıs ayından 1916 yılı Ağustos'una kadar sayılarını bir bir tarayarak öğrendiğimize göre, konuyu iki yönde: Türkiye'deki savaş ve Ermenilerle ilgili yazılar olarak anlatmaya çalışacağız.

Gazetede Mayıs'ta ilan edilen Sevk ve İskân Kanunu'yla ilgili yazı bulunmadı. Ama her bir sayıda Türkiye'de Savaş başlığı altında makaleler ve haberler var. Özellikle Kafkas cephesindeki olaylar, Rus ordusunun zaferleri, Rus ve Türk esirlerinin feci durumu, Türkiye'deki isyanlar, Türk ordusu, İstanbul, Saray, Sultan, Enver Paşa, Yunanlar, Ermeniler ile ilgili yazılar basılmıştır.

Gazetede Rusya-Türkiye savaşı konusu geniş olarak yansıtılmıştır. Genel olarak her bir sayıda «Война с Турцией» – Türkiye'yle Savaş başlığı altında haberler ve makaleler basılmıştır. Cümleten Dardanel'deki savaş olayları, Gelibolu'daki Türklerin mağlubiyetleri, Arabistan, Mekke ve Şam'daki Türklere karşı isyanlar önemle ifade edilmiştir. «Зверство немцов» -Almanların Vahşeti, «Зверство турков» - Türklerin Vahşilikleri gibi korkunç başlıklı haberler de ilginçtir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 29 Ekim 1914'ten başlayarak Alman-

Avusturya bloku yanında savaşa girdiği dolayısıyla, Rusya hükümetinin gazetesi burada Almanları da Türklerle bir tipteki vahşi düşman olduğunu Türkistanlı okurlarına anlatmaktadır.

Gazetenin 1915 yıl Mayıs sayılarında Ermenilerle ilgili yazı, hatta cümle bile yok.

Haziran ayı sayılarında Türkiye'deki savaş, Yunanlar ve Ermenilerle ilgili haberler bulunmaktadır. Mesele, neşrin 21 Haziran sayısında «Высылка грековъ» – Yunanların Tehcir Edilmesi başlıklı haberde, iki bin Yunan Türkler tarafından Küçük Asya'dan tehcir edildi, diye yazılmaktadır.

Gazetenin işbu haber basılan aynı sayfasında «Гонение и притеснения армянъ» – Ermenilere Baskı ve Takip başlıklı haber de yer almıştır. Bu yazıyı Sevk ve İskân Kanunu'ndan sonra Rusya hükümeti gazetesinde yayınlanan Ermenilerle ilgili ilk haber diye biliriz. Haberde şunlar vurgulanmıştır: “İstanbul'daki Ermeniler kovulmaktaymış. Birçok insanlar hapsedilmiştir. Ermenilerden 20 erkek, 3 kadın öldürülmeye hükmedilmiştir. Taşradaki ve devlet işindeki Ermenilere de baskı yapılmaktaymış”. (3)

Gazetenin 25 Haziran'daki 54. sayısında «Преследование грековъ въ Турціи» – Türkiye'de Yunanlar Takibi (s. 2), bir az sonra, 57. sayıda ise «Греки въ турецкихъ турмахъ» – Yunanlar Türk Hapishanelerinde başlıklı haberler basılmıştır.

Gazetenin Temmuz ayı sayılarında Ermenilerle ilgili hiç bir yazı yayınlanmamıştır.

Gazetenin 6 Ağustos sayısında «Истребление армянъ» – Türkiye'de Ermeniler Takibi haberinde “İstanbul'da Ermeniler aranıyormuş. Onları gizlice öldürmek, kovmak, hapsedmek örf adet olmuş” denilmiştir. (4)

“Muş” diye yazıldığına göre, haberdeki olaylar başkalarından duyularak verilmektedir, diye biliriz. Çünkü gerçek haberde hangi olay, nerede, ne zaman ortaya çıktığını rakam ve olgularla ifade edilmesi lazım.

9 Ağustos sayısındaki “Резня армянъ турками» – Türklerin Ermeni Kıyımı başlıklı haberde şöyle yazılmaktadır: “İstanbul'dan 25 Haziran'da şu haber verilmiştir. Bitlis vilayetindeki Kürt halkları beş gün devamında durmadan Ermenileri öldürmüşlerdir. Türkiye hükümetine karşı hareket ediyorsunuz bahanesi ile on bin Ermeni'yi öldürüp, bir haftada yedi Ermeni memurunu da asarak öldürdüler”. (5)

İşte Türkiye'nin müstemlekeci devletlere karşı savaşında düşmanlar tarafından kullanılmış, tebaası olmuş bir hükümete hainliği dolayısıyla suçlu Ermenileri yalnız Türkler değil, Türkiye vatandaşı olan Kürtler tarafından da cezalandırıldığı Rusya hükümeti gazetesinde böyle yansıtılmıştır.

Gazetenin 13 Ağustos sayısında yayınlanan “Объ армянскомъ патриархе» – Ermeniler Patriği Hakkında başlıklı haberde, cümleten, İstanbul'daki Ermenilerin patriği Sultandan, Ermenilerin takip edilmemesine müsaade isteyerek saraya geldiğinde, sen büyük işlere karışma, diyerek kovulduğu anlatılmıştır. (6)

Şurada Ermeni Patrikhanesi tarihçesine bakılırsa, Patriğin niçin kovulduğu, kimin haklı olduğu ortaya çıkacaktır. Osmanlı Devleti kurulduktan sonra, ülkedeki başka azınlıklar gibi, Ermeniler de Osmanlı Devleti'ne bağlanmışlar ve onların dinî ocağı önce Kütahya'da, 1324'ten Bursa'da işini yürütmüştür. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur. Saltanatın yükseliş döneminde Patrikhane ve Ermeniler “millet-i sadıka” olarak devlete hizmet etmiş. 1863 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi' onaylanmış. Dolayısıyla “Osmanlı Devletinde Ermenilerden 22 bakan, 33 milletvekili, 29 paşa, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos, 11 üniversite öğretim üyesi ve 41 üst düzey memur işbaşına gelmiştir. Bu kapsamda 1. Meclis'te 10, 2. Meclis'te 11 Ermeni milletvekili görev almıştır.” Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme yıllarında Ermeniler düşmanlarla iş birliği yaparak Türklere çok zarar verdiler. Patrikhaneye ait bir örnek verelim, Ermeni Patriğini Sultan niçin saraydan kovdurduğu belli olacak. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Henry Elliot'un 1876 yılındaki raporunda şu sözler var “Dün Ermeni Patriği bana geldi. Avrupa devletlerinin ilgisini çekmek için ihtilal, isyan çıkarmak gerekiyorsa bunların çıkarmanın katiben zor olmadığını söyledi” (7)

Türkistan Vilayetinin Gazeti'nde, 16 Ağustos'ta yayınlanan «Воззвание армянъ к болгарамъ» – Ermenilerin Bulgarlara Çağrısı başlıklı haberde Ermenilerin Bulgaristan hükümetine sığınarak yardım istedikleri; Bulgaristan'ın Ermeni harp kaçaklarını Türkiye'ye teslim ettiğinin uygun olmadığı, Türkiye hükümetinin Bulgarlardan korktuğu ve dolayısıyla Bulgarlar Ermenileri savunması ve onları desteklemesi zorunluluğu vurgulanmaktadır. (8)

Gazetenin 1915 yılı 3 Eylül sayısındaki «Нападение курдов на Ванский беженцев» – Van Göçmenlerine Kürtlerin Saldırısı haberinde Van vilayetinden Maku (ماكو) taraflara kaçmakta olan halklar Kürtler tarafından talandığı,

onların Rusya konsolosuna şikâyetinde bulunduğu ve konsolosun onlara yardım ettiği anlatılmıştır. (9)

Türkiye-Rusya savaşı konusundaki “Ужасное положение наших пленных в Турции» Rus Harp Esirlerinin Korkunç Durumu haberi gazetenin 72. sayısında basılmıştır. 73. sayıda ise, «Болгария помогает Турции» Bulgaristan'ın Türkiye'ye Yardımı haberi basılmıştır, orada Bulgarlardan Türklere durmadan silah ve cephane gönderilmekte olduğu açıklanmıştır.

Gazetenin 26 Kasım sayısında yayınlanan «Армяне в Болгарии» Ermeniler Bulgaristan'da haberinde şunlar yazılmakta: “Bulgaristan vilayetlerinde yaşamakta olan eski Türkiye vatandaşı Ermeniler askerliğe alınmaktaymış. Türk ordusundan kaçan 15 Ermeni askerî ise, Bulgaristan hükümeti tarafından Türklere teslim etmiştir”. (10)

İşte Türkistan Vilayetinin Gazeti'nde 1915 yılı Mayıs'tan 1916 yılı Şubat'a kadar, yani 9 ay içinde savaş, Türkler ve Ermeniler konusunda yayınlanan yazılar şunlardır.

1916 yıl Ocak ayında konula ilgili hiç bir yazı yok.

Gazetenin 1916 yılı 11 Şubat 12. sayısında «Подробности взятие Арзерума» Erzurum'un İşgali başlıklı makale basılmıştır. 14 Şubat 13. sayısındaki Türkiye ile ilgili makalede ise, Türk sultanı veliahtının gizli ölümü, onun ölümünde Genç Türklerin kolu olduğu hakkında yazılmaktadır.

Aradan 4 ay geçerek, Ermenilerle ilgili haber gazetenin 24 Şubat sayısında “Зверство турецкой власти» Türk Hükümetinin Vahşeti başlığıyla basılmıştır. Bu kısa haberde şöyle yazılmaktadır: “İstanbul'dan gönderilen habere göre, 2 Ermeni bomba sakladığı ve İngiltere için casusluk yaptığıyla suçlanarak yargılanmış ve asarak öldürülmüştür.” (11)

Bir ülkede savaş varken, onun azınlıkları ona karşı harekette bulunursa, tabii onlar cezalandırılır. Yunanların, Ermenilerin takip edilmesi ve cezalandırılması bu gibi olayların doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Bu konu tarafsız öğrenilmesi, bugünkü şartları, yarını göz önünde bulundurarak düşünülmesi her bir komşu ülke için yararlıdır.

1916 yıl Ocak'tan Ağustos'a kadar yalnız şu bir haber basılmış. O da 2 casusun yargılanması ve idam edilmesini anlatıyor. Mantıken bakılırsa, eğer Türkiye'de gerçekten Ermeniler katledilseydi, Rusya imperyasının Türkistan'daki tek neşri olan bu gazetede her bir sayısında yazılırdı. Görüldüğüne

göre, gazetenin 1915 yılının Mayıs'ından 1916 yılının 14 Ağustos'una kadar sayılarında yukarıda ortaya konulduğu yazılardan başka bir şey yayınlanmamıştır.

İşte Türkistan Vilayetinin Gazeti'nde yayınlanan yazılarda, Türkiye-Rusya savaşı döneminde, 1915-1916. yıllarda düşmanla işbirliği yapan Ermeniler Türkiye'den tehcir edildiği, isyancılarının cezalandırıldığı anlatılmakta. Soykırım olayı yok.

Zaten gerçek şu: Soykırım terimi İkinci Cihan Harbi'nden sonra kullanılmaya başlandı ve dolayısıyla Ermeni soykırımını propagandası ortaya çıkmıştır.

Bu olay Türkiye ve Azerbeycan'da iyi biliniyor, ama bize göre, başka Türk ülkelerindeki insanlar hala da eski Sovyet dönemindeki Ermeni yanlısı propagandalar etkisinde kalmaktadırlar.

Örneği, Türkistan Vilayetinin Gazeti'nde, 1915-1916 yıllarda Türkiye ve Ermeniler konusunda yazılmış yukarıdaki haberler, o gazeteler bugünde bir mazi, bir arşiv malzemesidir. Arap harflerinde yazıldığı dolayısıyla, araştırmacılardan başka kimse okumaz. Bu yüzden mi, bilmem, Türkler ve Ermeniler konusundaki düşünce Sovyetler döneminde Özbek ansiklopedisinde yazıldığından bugünlerde de fark etmez. Yani, 1971 da yayınlanan Özbek Ansiklopedisi'nde Ermenistan Cumhuriyeti'nin 1920 da Kızıl Ordu ve Bolşevikler tarafından kurulduğu, geçmişte, mesele, Türk hükümdarlarının 1895-96 ve 1915-16 yıllarında Ermeni halkına karşı katliam teşkil ettiği vurgulanmıştır. (12)

Maalesef, bugünlere kadar Özbek okurları bu gibi yalan düşüncelerle ağulanarak yaşamaktadır. Ermeniler ve Türkler konusu aynı zamanda Türk dünyası ve Türkistan'la bağlantılı olarak, tarafsız, bilimsel olarak öğrenilmesi, tarihi gerçekler ortaya koyulması lazım. 1918 yılı eski Hanlık başkenti Kokan (Hokand) şehrinde Türkistan Muhtar devleti ilan edildiğinde, Rus Bolşevikleri ve Ermeni Taşnaklarının yerli halkı katliam ettiği, şehir ve köyleri yıkıp yakıtığı yeterince öğrenilmemiş, dünyaya anlatılmamıştır. Bu olayları yakından takip edenlerden A. Z. B. Toğan şunları yazmıştır: “Taşkent'ten gelen Bolşevikler ve Ermeniler, Millî Hükümeti devirmiş ve şehri tulumbalardan gaz serpererek ateşe verip harap etmişlerdir... Fergana basmacılarının başkanı Kürşir-met (Şirmehmet) Bek'in hatıratında bu münasebetle, “İrgeş şehit olduktan sonra Ruslar bunun arkadaşlarını bin türlü işkenceler ile öldürdüler, kadınlarının memelerini kestiler. Söz almak için çocukların başlarına çivi çaktılar,” demektedir...” (13)

Dr. Baymirza Hayit'in "Türkistan Rusya ve Çin Arasında" kitabında bu konu daha da derin açıklanmıştır. Onun yazdığına göre, Rus Bolşevikleri ve Ermenilerden oluşan askerler 1918 yılı 18-21 Şubat'ta Kokand şehrini üç gün yakıp yıktılar, 10.000 adam öldürüldü. "Bular Fergana Vadisi'nde tam 130 köyü ateşe verdiler. Ermeni birlikleri Margılan'da takriben 7.000 Türkistanlıyı, Andican'da 6.000, Namangan'da 2.000 Bazar-Kurgan ve Kokand-Kışlak'ta 4.500 civarında Türkistanlıyı yok ettiler". (14)

Bu olaylar ve rakamları müellif Özbek tarihçisi Şuhrat Şamagdiyev'in 1961 yılında Taşkent'te yayınlanan Rusça «Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине» - Fergana Vadisinde Cereyan Eden İç Harbin Tarihine Dair Parçalar kitabına dayanarak yazmaktadır.

O, 20.000 şehit genellikle Özbekler, kısmen Kazaklar, Kırgızlar ve Tacikler idi. İşte, isterlerse, onlar da soykırım yapıldığını dünyaya tanıtarak, tazminat elde edişleri mümkündür belki. Ama bu halklarda ölü satma, kefen satmak gelenek, karakter değil.

SONUÇ

İşte Rusya Hükümetinin neşri olduğu, Rusya her zaman Ermenileri her yönden desteklediği halde, Türk ordusunun Ermenilere soykırım yaptığı hakkında bu gazetede bir söz yok. 1915-1916 yılı sayılarında Ermenilerin takip edildiği, Türk hükümetine karşı işlediği cinayetler için cezalandığı, Yunanlar gibi dışlandığı yazılıyor, ama soykırım yok. Olsaydı, Rusya neşrinde yazılırdı elbette. İşte bu durum düşündürücüdür.

Zaten soykırım terimi İkinci Cihan harbinden sonra yaygınlaştığına, Rus-Türk savaşı sonuçlarına, Avrupa-Türkiye-Sovyetler-ABD ilişkilerine ve siyasi çıkarlara bağlı olarak Ermeni soykırımı iddiası ortaya çıktı. Niçin Yunan soykırımı yok? İsterseler, onu da düzenlerler. Gerçek şudur: Bir ülkedeki azınlıklar savaş zamanında bin yıllardır kullanılıyor. Yaşadığı vatana münasebeti azınlıklar geleceğini belirtir.

Türkiye'de Ermeni meselesi belli. Geçmişe hangi yönden bakılması mühim: çıkarıcı gözle bakılırsa, savaş çıkar, bugün ve yarınları düşünerek barışçı fikirle bakılırsa, komşuluk, dostluk devam edebilir. Zaten bugünkü dünya çapında orta veya küçük sayılan devletlere, cümleten bizlere de barış yolundan yürümemiz doğrudur diye düşünüyorum.

KAYNAKÇA

1. كزيتي توركيستان ولايتي نينك (Туркестанская туземная газета - **Türkistan Vilayetinin Gazeti**) Bak. **Ek – 1** (gazetenin 1915 y. 30 Nisan 32 sayının 1 ve 2.sayfası. 2.s.da «Война съ Турціей» Türkiyele Savaş başlığı altında 7 haber yayınlanmıştır).
 2. Бойбўта Дўстқораев. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. (Тошкент 2009.) Baybota Dostkarayev, **Özbekistan Jürnalistikasi Tarihi**, G. Gulam yay., Taşkent, 2009, Geniş bilgi için bak. 68-95 s.
 3. **Türkistan Vilayetinin Gazeti**, 1915 y. 21 Haziran, s. 3.
 4. **Türkistan Vilayetinin Gazeti**, 1915 y. 6 Ağustos, sayı 59, s. 3.
 5. **Türkistan Vilayetinin Gazeti**, 1915 y. 9 Ağustos, sayı 60, s. 2.
 - EK - 2** Türklerin Ermeni Kıyımı haberi ve Enver Paşa, Gelibolu, Dardanel, Kafkazlardaki savaş, Türk esirleri konulu haberler.
 6. **Türkistan Vilayetinin Gazeti**, 1915 y. 13 Ağustos, sayı 61, s. 2.
 7. **Türk-Ermeni İlişkilerindeki Tarihsel Gerçekler**, <http://www.yenidenergenekon.com/862-turk-Ermeni-iliskilerindeki-tarihsel-gercekler>
- Yayın Tarihi 20 Nisan 2015.
8. **Türkistan Vilayetinin Gazeti**, 1915 y. 16 Ağustos, sayı 62, s. 3.
 9. **Türkistan Vilayetinin Gazeti**, 1915 y. 3 Eylül, sayı 67, s. 3.
 10. **Türkistan Vilayetinin Gazeti**, 1915 y. 26 Kasım, sayı 90, s. 3.
 11. **Türkistan Vilayetinin Gazeti**, 1916 y. 24 Mart, sayı 23, s. 3.
 12. Ўзбек совет энциклопедияси, **Özbek Sovyet Ansiklopedisi**, Taşkent, 1971, s. 455.
 13. A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 388.
 14. Baymirza Hayit, **Türkistan Rusya ve Çin Arasında**, Otağ yay., Ankara, 1975 s. 250-251.

ERMENİ İSYANLARININ AMERİKAN GAZETELERİNDEKİ YANSIMALARI (1894-1896)

İsmail KÖSE*

ÖZET

Osmanlı Devleti yüzyıllar boyu çok kimlikli ve çok dinli yapısını muhafaza edebilmiştir. Fransız Devrimi'nin getirdiği milliyetçilik akımları ve Avrupalı güçler ile misyonerlerin kışkırttığı Osmanlı ekalliyetleri, kendi içlerindeki marjinal grupların toplumu terörize etmeye yönelik faaliyetleri neticesinde imparatorluğun son yüzyılında bütünden ayrılmaya başlamıştır. 1894-1896 yılları arasında Taşnak-Hınçak komitacıları tarafından organize edilen tedhiş ve şakilik faaliyetleri aynı zamanda Osmanlı Ermenilerinin imparatorlukta sorunsuz yaşantısının da sonunu getirmiştir. Komitacılar, hem kendi toplumlarını hem de Osmanlı Devleti'nin terörize etmişlerdir. Amaç, Büyük Güçler nezdinde meşruiyet kazanarak şakilik faaliyetlerine destek sağlamaktır. Misyonerler ve Batılı gazeteler komitacıların kamuoyunu yönlendirme beklentisini fazlasıyla karşılamıştır. Bu çalışmanın konusu 1894-1896 yılları arasındaki isyan denemesinin Amerika'nın önde gelen gazetelerindeki yansımalarını ortaya çıkarmaktır. Ele alınan dönemde Amerikan gazetelerinin tek yanlı, kamuoyunu yanıltıcı ve gerektiğinde sansür uygulamakta tereddüt etmeyen bir yayın politikası takip ettiği görülmektedir. Gazeteler, komitacıların Hristiyan kimliğine sıkça dile getirerek kamuoyu hassasiyetlerini harekete geçirmeye çalışmışlardır. Amerikan menşeli gazetelerin 1894-1896 yılları arasındaki üç yıllık yayın politikası analiz edildiğinde gazetelerin Ermeni komitacıların propaganda aracı haline geldiğini söylemek mümkündür. Oysa imparatorluk coğrafyasındaki hadiseler gazetelerin yayınladığından çok farklıdır ve gerçekler çoğunlukla anlatılanın tam tersidir.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, İsyân, Gazeteler, Osmanlı Devleti, Misyonerler.

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, ismailkosetr@hotmail.com, ismailkosetr@ktu.edu.tr.

ARMENIAN RIOTS AND THEIR REFLECTIONS ON AMERICAN NEWSPAPERS (1894-1896)

ABSTRACT

Ottoman State, throughout centuries preserved its multi-ethnic and multi-faith structure. Ottoman minorities affected by nationalist ideas of French Revolution and provocations of European powers and missionaries, after terrorizing activities of marginal groups in their societies started to disintegrate from the Empire. The riots and terrorizing activities committed by Tashnak-Hıncak bands between the years of 1894-1896 also were an end for Ottoman Armenians living in peace in the Empire. Tashnak and Hıncak bands both terrorized their society and Ottoman State respectively. Their basic aim was to gain support for their terrorist activities and to be legalized by Big Powers of Europe. Missionaries and newspapers misled the public and mostly met what bands asked for. The subject of this paper is to unearth perception of Armenian events of 1894-1896 in the leading American newspapers. It is seen that in that period American newspapers followed a biased, one-sided, misleading and if deemed necessary a censorship policy to provoke the public. Newspapers, to agitate religious sensitivities of the public often preferred to underline Christian identity of Armenian bands. Analysis of American newspapers' publication policy between 1894-1896 shows that during that period they mostly acted as the propaganda machine of Armenian bands. In those days, the events in Ottoman soils were mostly contrary to what the papers showed.

Key Words: Armenians, Riot, Newspapers, Ottoman State, Missionaries.

GİRİŞ

Osmanlı topraklarına ilk ayak basan misyoner 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz *Church of Missionary Society*'ye bağlı bir papazdır. Bu tarihten birkaç yıl sonra Osmanlı topraklarına yerleşen Amerikalı misyonerler Osmanlı ekalliyetlerinin ulus bilincinin uyandırılması ve isyan etmesinde aktif olarak rol aldılar. ABD'li misyonerlerin 1820'li yıllardan itibaren başlayan yıkıcı faaliyetleri ilk olarak Bulgar isyanında ve daha sonra Ermeni olaylarında kendini gösterdi. ABD'li misyonerler isyan öncesi çalışmalara ek olarak isyan esnasında ve sonrasında yoğun bir kamuoyu çalışması yürüttüler. Amerikan menşeli gazeteler bu propagandanın gönüllü aktarıcıları olarak görev yaptılar. Nitekim hem Bulgar isyanında hem de Ermeni isyanı esnasında ABD'li misyonerlerin beslediği propaganda makinesi olayları ters yüz ederek Batı kamuoyuna aktardı.

Fransız Devrimi'nin (1789) yaydığı milliyetçilik akımları ilk olarak Osmanlı ekalliyetlerini etkiledi. İmparatorluğun birliğini sarsan ilk ayrılma isteği Sırp, Yunan ve Bulgar isyanlarından sonra 1894-1896 yılları arasındaki dönem Ermeni isyanlarının başladığı yıllardır. Zeytin, Maraş, Muş, Antep, Halep, Urfa, Haçin, Trabzon, Merzifon, Harput, Erzurum, Van, Mersin ve İstanbul'da yaşayan Taşnak ve Hınçak mensubu Ermeni komitacılar bu dönemde geniş çaplı bir başkaldırı denemesine girişmişlerdir.¹ İsyancılar Taşnak ve Hınçak mensupları tarafından tedhiş hareketleri kapsamında Bulgar Modeli örnek alınarak planlanmış ve uygulanmıştır. Asilerin ilk amacı Hristiyan kamuoyunun dikkatini isyan bölgelerine çekerek katliama, zulme, baskıya ve mezalime maruz kaldıklarına inandırmaktır. Böylece, hem yaptıkları terörist faaliyetler meşru görülebilecek hem de Sırp, Yunan ve Bulgar isyanlarında olduğu gibi Batılı güçler kendilerinin lehinde Osmanlı Devleti'ne müdahale edecekti.

Bu tarihe kadar Ermeniler Osmanlı Devlet katlarında çok yoğun olarak görev almışlardı ve kendilerine karşı herhangi bir ayırım söz konusu değildi. Amerikan gizli belgelerinde ve dönemin gazetelerinde Ermeni ulusunun düşmanı olarak gösterilen II. Abdülhamit, 1889 yılında Hazine'yi Hassa'ya ait olduğunu ilan ettiği Musul dâhil Basra Körfezi'ndeki petrol yataklarının bağlı bulunduğu kurumun başına bir Ermeni olan Agop Ohanes Kazazyan Paşa'yı getirmekte sakınca görmemişti.

¹ **Los Angeles Times**, "Cleaned out the Town", 23 Aralık 1895, s. 8; **San Francisco Chronicle**, "The Armenian Troubles", 4 Aralık 1894, s. 3; "The Plot against the Sultan's Life", 2 Kasım 1895, s. 9.

Kamuoyunu yönlendirme faaliyetlerinin en etkili aracı görsel ve basılı basın organlarıdır. Nitekim kamuoyunun yönlendirilmesinde yazılı ve görsel basın organlarının gücü bilinen bir keyfiyettir. Görsel basın organlarının kullanımında önce kamuoyunu bilgilendirme ve dolayısıyla yönlendirme görevi yazılı basının en etkili araçları olan gazeteler tarafından yürütülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, ABD’li misyonerlerin Osmanlı Devleti topraklarındaki yıkıcı faaliyetlerini irdelemek ve özellikle 1894-1896 dönemi Ermeni isyanları esnasında belli başlı ABD gazetelerindeki kara propaganda çalışmalarını ve bunların halk üzerindeki etkilerini analiz etmektir.

1894-1896 yılları arasında görsel basın olanaklarından bahsetmek olası değildir. Buna karşın Taşnak ve Hinçak komitalarına mensup Ermeni asiler yazılı basın organları arasında en etkili propaganda aracı olan gazeteleri kullanmışlardır. Bu çalışmanın konusu ABD’de yayınlanan ve geniş halk kitlelerine hitap eden gazetelerin Ermeni isyanını ele alma ve kamuoyuna yansıtma şeklinin analiz edilmesidir.

Ele alınan yaklaşık üç yıllık dönemde Amerikan gazetelerinde binlerle ifade edilebilecek rakamlara yakın haber, röportaj, yazı ve köşe yazısı yayınlanmıştır. Zikredilen yazı, haber ve makalelerin tamamının incelenerek bu çalışmaya aktarılması kapsam ve metodolojik açıdan mümkün olmamıştır. Bu nedenle ele alınan dönemdeki, *New York Times*, *Washington Post*, *San Francisco Chronicle*, *Wall Street Journal*, *Los Angeles Times*, *Missioner Magazin* ve dönemin misyoner raporları, ABD kamuoyunun olayları ele alış şekliyle misyonerlerin yaklaşımlarını ortaya koyabilerek ve bir yargı oluşturabilecek yayınlar seçilerek analiz edilmiş ve çalışma bu doğrultuda hazırlanmıştır. Çalışma kapsamının bütünlüğünün korunabilmesi için kullanılan kaynaklar gazeteler ile sınırlı tutulmuştur.

Çalışmanın doğrudan ilgi alanına girmemekle birlikte, Ermeni isyanları araştırılırken Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerden de bahsetmek gerekir. 1894-1896 yılları arasında gerçekleşen Ermeni isyanında Berlin Konferansı’nda (1878) alınan kararlar doğrultusunda Büyük Güçlerin kendi lehlerine Osmanlı Devleti’ne müdahale edeceğine inanan Taşnak ve Hinçak mensubu Ermenilerin toplumu terörize eden faaliyetleri etkili olmuştur.

Ermeni toplumunun Osmanlı Devleti’ne karşı örgütlenmesinde ve şakilik faaliyetlerinin destek bulmasında imparatorluğun hemen her yanında faaliyet gösteren misyonerlerin çalışmaları önemli etkiye sahiptir. Söz konusu keyfiyeti misyoner yayınlarında kendine yer bulan açıklamalar üzerinden okumak

mümkündür: “Misyonerlerimiz Kudüs’ten İstanbul’a tüm doğuya yayılmışlardır. ...”² “Görevlilerimiz sadece imparatorluğun her yanına gitmemektedirler. Aynı zamanda Küçük Asya’nın çok sayıdaki şehrindeki ailelere ulaşarak Protestan ayini yapılmasını sağlamaktadırlar.”³ Misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsız olan Osmanlı Devleti’nin söz konusu faaliyetleri sınırlama planına karşı geliştirilecek eylem şekli misyoner yayınlarında şu şekilde yer almıştır: “... Türkler için [bize sınırlama] ya da Hristiyan dünyasının ayrılığından faydalanmak için çok geçtir. Sosyal, mali ve idari olarak çok zayıftırlar ve Türk İmparatorluğu Avrupalı güçlerin desteğiyle ayakta durabilmektedir.”⁴ Misyonerlerin Osmanlı Devleti’ne karşı tutumunu ve geleceğe yönelik planlarını ortaya koyan bu düşünce yapısı, Osmanlı ekalliyetlerinin isyan etmesini cesaretlendirmekte ve desteklemekte tereddüt etmemiştir.

Ermeni Komitacıların (Taşnak ve Hınçak) İsyan Girişimleri ve Amerikan Basını

Büyük oranda ABD’li misyonerlerin teşvik ve desteğiyle Ermeni komitacılar tarafından gerçekleştirilen ilk geniş çaplı isyan denemesi 1894 yılında şekillenmeye başlamıştır. İsyana teşebbüsünün ilk gününden itibaren ABD menşeli gazeteler “Hristiyan Ermenilerin Müslüman Türkler tarafından katledildiği” temasını işlemişlerdir. Örneğin, San Francisco Chronicle gazetesi 1894 yılı başında casusluk suçlamasıyla İskenderun’da hapsedilen ABD vatandaşlığı kazanmış iki Ermeni komitacının serbest bırakılmasına yönelik neşriyatta: “Türk Hükümeti’yle uzlaşmanın tek yolu güç tehdidinde bulunmaktır” yazmıştır.⁵

Komitacılar Aralık ayı sonunda yardım için papalığa başvurarak Hristiyan kamuoyunun dikkatini çekmeye çalıştılar.⁶ İsyana öncesinde bilinçli ya da habercilik anlayışıyla gerçekleştirilen bu tür yayınlar daha sonra Ermeni komitacılar tarafından yapılan katliamlara meşruiyet sağlamış, olayların tersyüz edilerek servis edilmesini kolaylaştırmıştır. Örneğin San Francisco Chronicle adlı gazete isyanın ilk günlerinden itibaren tek taraflı ve Ermeni eşkıyalığına meşruiyet kazandıran bir habercilik yöntemi izlemiştir. Keyfiyeti 1894 yılı Eylül ayı sonunda birinci sayfadan verilen haberin sür manşetinde kullanılan başlık üzerinden değerlendirmek mümkündür: “Vahşi Türkler, Ermenilere karşı acımasız muameleleri” şeklinde başlayan ve “[Ermeniler] ya Boğaz-

² Baptist Missionary Magazine, Şubat 1873:53/2, s. 62.

³ Baptist Missionary Magazine, Nisan 1875: 55/4, s. 119.

⁴ Baptist Missionary Magazine, Nisan 1875: 55/4, s. 119.

⁵ San Francisco Chronicle, “Calling Turkey to Order”, 14 Şubat 1894, s. 6.

⁶ Washington Post, “Armenians Appeal to Pope”, 1 Aralık 1894, s. 1.

içi'nde boğuldular ya da hapsedildiler” şeklinde devam eden başlık olayların ele alınış şeklini ve yayın politikasını da açıkça ortaya koymaktadır.⁷

1895 yılında Amerikan gazetelerinde Ermeni isyanıyla alakalı yer alan ilk haberlerden birisi Sason olaylarıdır. Haberlerde “Ermeni kadın ve çocukların katledildiği”, “Bitlis’te Kürtlerin askere alınarak Ermenilere karşı zulüm uygulandığı”, “Yirmi dört Ermeni köyünün” yakıldığı gibi gerçekle alakası olmayan propaganda yazılar yer almıştır. Yanlı haberlere karşı Ocak ayı başında Osmanlı Devleti’nin Washington temsilciliği bir açıklama yapmış ve açıklama 9 Ocak günü Washington Post tarafından yayınlanmıştır.⁸

Ermeni isyanı esnasında gerçekleşen hadiseler Amerikan basınında geniş yer bulmuştur fakat haberlerin ve köşe yazılarının hemen tamamı tek taraflı bir yayın politikası takip etmiştir. 1895 yılında “İstanbul’da 500 Ermeni’nin tutuklandığı” ve “Çirkin değnekli softaların ayaklanarak Ermeni göstericilere saldırı tehdidinde buldukları” yazılmıştır.⁹ Oysa Ermeniler etraftaki Türk dükkânlarına saldırarak zarar vermiş, dilekçe vereceğiz bahanesiyle Saraya doğru yürüyüşe geçerek, Jandarma komutanı Servet Bey’i öldürmüş, çok sayıda jandarmayı da yaralamışlardı. Taşnak-Hınçak mensubu Ermenilerin organize ettiği olayların amacı Avrupalı devletlerin dikkatini İstanbul’a çekmek ve Ermenilerin katledildiği izlenimi yaratmaktı. Bu amaca yönelik olarak ayaklanma provası niteliğindeki gösteriler öncesinde Avrupalı devletlerin İstanbul’daki büyükelçiliklerine imzasız mektuplar gönderilerek “Ermeniler’in büyük bir gösteri yapacağı” bildirilmiş ve Babıali’nin “Berlin Kongresi kararlarına mugayir” uygulamalarından şikâyet edilmişti.¹⁰

Elçiliklere gönderilen imzasız mektuplardan da kolaylıkla anlaşılabilceği gibi, İstanbul’da 1895 yılı Ekim ayı başında uygulamaya konulan terörike faaliyetler organize bir planlamanın ürünüdür. Zira İstanbul’dan hemen sonra benzer gösteri ve şiddet olayları doğudaki vilayetlere ve Trabzon’a da yayılmış, büyük kısmı Taşnakçılardan oluşan Ermeni şakiler Osmanlı kolluk güçleriyle sivil halka saldırarak olayları tırmandırmıştır. Buna karşın komitacıların tedhiş eylemleri Batılı ülke gazetelerinde “Özellikle Doğu vilayetlerindeki olaylarla ilgili ABD basınında yer bulan yazıların büyük kısmının haber kaynağı bölgedeki Amerikan misyonerleridir.¹¹

⁷ **San Francisco Chronicle**, “The Brutal Turks”, 26 Eylül 1894, s. 1.

⁸ **Washington Post**, “The Turkish Side of the Affair”, 9 Ocak 1895, s. 4.

⁹ **Los Angeles Times**, “Five Hundred Arrests”, 3 Ekim 1895, s. 1.

¹⁰ **Los Angeles Times**, “Not Spontaneous”, 3 Ekim 1895, s. 1.

¹¹ **Los Angeles Times**, “Americans in Peril”, 5 Kasım 1895, s. 2.

Bitlis ve Diyarbakır'daki misyonerler nadir şekilde olayları olduğu gibi "Ermeniler Müslümanlara ve Osmanlı Jandarmasına saldırdı ve birkaç kişiyi katletti" şeklinde bildirirken, Trabzon'daki Avrupalı konsolosluklar "Ermeniler katlediliyor, kulaklar, gözler, eller, bacaklar ve diller ağır şekilde yaralandı" şeklinde bildirmiştir. Los Angeles Times bu haberi doğruluğunu kontrol etmeksizin, Avrupalı güvenilir bir kaynaktan naklen "Trabzon'da korkunç sahne" sürmanşeti ile yayınlamıştır. Doğu vilayetleri ve Trabzon'a ek olarak Taşnakçılar ayaklanma teşebbüsünü Merzifon ile Erzurum'a da yaymışlar ve Amerikan basınında benzer haberler yer almıştır.¹²

Bitlis'teki isyan teşebbüsü bir sene evvel 1894 yılı sonunda başlamıştı. Komitacıların gerçekleştirdiği eşkıyalık eylemleri San Francisco Chronicle'da "Ermenistan'da Mezalim" şeklinde haberleştirilmiş, haberin devamındaysa "Kürtlerin ve Hükümetin kışkırtılmamış bir saldırı ile Ermenilere mezalim uyguladığı" yazılmıştı.¹³ Aynı gazete bir hafta sonra yine doğrulamaya gerek görmeden "Türk ordusunun Sason'da 2.000 Ermeni'yi katlettiğini" yazmıştı. Haberin devamında "öldürülenlerin cesetlerinin gömülmediği ve bu durumun koleraya neden olduğu" yazılmış ve isyan "Ermeni katliamı" biçiminde sürmanşetle süslenmişti.¹⁴ Aynı dönemde New York Times, "Bitlis, Sason, Muş, Merzifon gibi kentlerde Ermenilerin katledildiğini" bildiren yayınlar yapmaktaydı.¹⁵

Haberlerde Ermenilerin Hristiyanlığına ve bazen ABD vatandaşı olduğuna dikkat çekilerek kamuoyu hassasiyetlerinin harekete geçirilmesi amaçlanmıştır. Ermeni şakilerin propagandasına hizmet etmekle birlikte Amerikan gazeteleri seyrek aralıklarla da olsa bazen olayların gerçek yüzüne de yer vermiştir. Örneğin, 23 Kasım'da ABD'ye gelerek vatandaşlık kazanan ve bu nedenle Osmanlı Devleti'yle ABD arasında krize neden olan Ermeni komitacıları eleştiren bir yazı yayınlanmıştır. Yazıda Senato'nun söz konusu suiistimali engellemeye yönelik antlaşmayı onaylamamasına da değinilerek "vatandaşlık için ABD'de ikamet süresinin uzatılması gerektiği" yazılmıştır.¹⁶ Buna karşın 1894 yılı başında Ermenilerin ABD vatandaşlığı uygulamasını savunan bir yazı yayınlanmıştır.¹⁷

¹² **Los Angeles Times**, "Horrible Scenes at Trebizond", 5 Kasım 1895, s. 2.

¹³ **San Francisco Chronicle**, "Atrocities in Armenia", 18 Kasım 1894, s. 6.

¹⁴ **San Francisco Chronicle**, "Many More Killed", 19 Şubat 1894, s. 1.

¹⁵ **New York Times**, "Massacre of the Armenians", 27 Kasım 1894, s. 5.

¹⁶ **San Francisco Chronicle**, "The Slain Armenians", 27 Kasım 1894, s. 2.

¹⁷ **New York Times**, "President Cleveland and the Armenians", 18 Ocak 1894, s. 4.

San Francisco Chronicle, birkaç gün sonra “Ermeniler Katlediliyor” sürmanşetli bir haber yayınlarak, Amerikan gazetelerinin Osmanlı Devleti’ne girişinin yasaklandığını bildirmiştir. Habere göre “Ermenilerin evleri yağmalanmakta, köyleri basılmakta ve katliam yapılmaktaydı.” Haberin devamında “Diğer Taraf” başlığı altında Washington Elçisi Mavroyani Bey tarafından yapılan açıklamaya yer verilerek, “katliam yapanların aslında Kürt asillerle işbirliği içinde hareket eden ve yabancılar tarafından silahlandırılan Ermeni komitacılar olduğu” yazılmıştır.¹⁸ Olayları objektif değerlendiren ve her iki tarafın görüşlerine de yer veren yansız basın ilkelerine bağlı yayın politikasının Ermeni olayları esnasında terkedildiği görülür.

Nitekim 1894-1896 yılları arasında ABD menşeli gazetelerin sürmanşet ve haberlerinde isyan teşebbüslerinin büyük oranda Ermeni bakış açısına göre nakledildiğini saptamak mümkündür. San Francisco Chronicle 1894 yılı sonuna kadar: “Ermenilere Yardım”, “Ermenilerin Mücadelesi”, “Ermenistan’daki Zorbalıklar”, “Amerika ve Ermenistan”, “Türkiye’deki Mücadele”, “Kürtlerin Cinayetleri”, “Türkiye’yi Protesto”, “Ermeni Meselesi”, “Dostane Kürtler, Canlı bir Hristiyan’ın eti yenildi”, “Yok edilen Millet”, “Türkiye’nin Savunması” ve “Terbiyesiz Türkler” sürmanşeti taşıyan haberler yayınlamıştır.¹⁹ Yaklaşık bir aylık periyoddaki haber başlık ve sürmanşetleri, Amerikan gazetelerinin Ermeni isyanını ve buna bağlı gelişen eşkıyalık faaliyetlerini tek yanlı bir yaklaşımla ele alma şeklini açıkça göstermektedir.

1895 Yılı Olayları ve ABD Gazeteleri

Taşnak ve Hınçak mensubu komitacılar 1894 yılında başlattıkları isyan ve şakilik eylemlerinden bekledikleri sonucu almış olmalı ki, 1895 yılı itibarıyla olayları tırmandırarak ülke sathına yaymaya ve halkı dehşete düşürerek devlete olan güveni ortadan kaldırmayı amaçlayan bir yönetime yönelmişlerdir. Amerikan gazeteleri ve gazetelerin yayın politikasını besleyebilecek şekilde imparatorluğun her yanına yayılmış misyonerlerin Ermeni propagandasını destekleyici tek yanlı propaganda anlayışı isyan teşebbüslerinin Avrupalı devletlerin gündemine alınmasını sağlamıştır. Şöyle ki, 1895 yılı başında, olayları araştırmak üzere Avrupalı Büyük Güçlerin temsilcilerinden oluşan bir heyetin Anadolu’ya ve Suriye’deki vilayetlere gönderilmesi tartışılmaya başlamıştır.

¹⁸ San Francisco Chronicle, “American Citizenship”, 23 Kasım 1894, s. 6.

¹⁹ San Francisco Chronicle, 28 Kasım 1894, s. 2; 4; 8; 10; 4; 12; 15; 17; 21; 5; 31 Aralık 1894.

Bu esnada ABD'deki propaganda çalışmaları hız kesmeden devam ediyordu. 1895 yılı Ocak ayında San Francisco Chronicle, "Ermeni Mezalimleri" sürmanşeti ile verdiği haberde, Orta Pasifik Demiryolu Kumpanyası'nın hissedarlarından Sir Rivers Wilson'un ağzından "Ermeniler, zeki, gelişmiş ve iyi insanlardır. ... Hristiyanlardır ve Müslüman Türkler tarafından katledilerek mezalime uğramaktadırlar" şeklinde propaganda ifadelerinin bulunduğu iki sütun tam sayfa bir röportaj yayınladı.²⁰ İngiltere'nin Ermenistan politikası dikkate alındığında röportajı veren İngiliz vatandaşının amacı açıkça ortadadır ve yazıyı okuyan herhangi bir Amerikan vatandaşının Ermenilerin masumiyetine ve Türklerin sürmanşetin alt başlığındaki "O [Sir Wilson] Türklerin Vahşetini bilmektedir" şeklinde formüle edilen propagandaya inanmaması olası değildir. Gazetenin manşet ve alt başlıktaki dikkat çekici, Hristiyan asabiyesini vurgulayan haber tekniği olayların ele alınış şeklini de açıkça ortaya koymaktadır. Oysa ertesi gün küçük puntolarla, hiçbir açıklayıcı bilgiye yer verilmeyen "Türk tarafı" başlığıyla Washington temsilciliğinin açıklamasına yer verilmiştir. Açıklamada "İmparatorluğun tamamında yaşayan Ermenilerin toplam 900 bin kişiye yakın bir nüfusa sahip olduğu ve bunların 200 bininin İstanbul'da yaşadığı belirtilerek, gazetelerde yer alan bilgilerin büyük kısmının hayal ürünü olduğu" bildirilmekteydi.²¹ New York Times ise, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne müdahale ederek Trabzon, Kars, Erzurum, Bitlis ve Van'daki "mezalimi" durdurmasını talep eden çizgide yayın yapmaktaydı.²²

Komitacıların eşkıyalık faaliyetleri tırmandırılarak 1895 yılında da devam etmiştir. Dolayısıyla, Amerikan gazetelerinin isyana yönelik faaliyetleri Ermeni bakış açısı ve isyan niyetlerine hizmet edecek şekilde haberleştirme politikaları da devam etmiştir. 1894 yılında San Francisco Chronicle'ın "Turkey", "Turks" "Ottoman" "Armenians" anahtar kelimeleriyle tesadüfen seçilerek incelenen nüshalarındaki tek taraflı Ermeni yanlısı haber sayısı: 27, Osmanlı Devleti'nden olumlu bahseden haber sayısı beş ve Ermenilerin davranışlarını eleştiren haber sayısı birdir. Olumlu haberler Temmuz ayında meydana gelen deprem felaketiyle ilgilidir.²³ 1895 yılında aynı gazetenin incelenen nüshalarındaki haber dağılımı şu şekildedir. 1895 yılı eşkıyalık faaliyetlerinin en yoğun olduğu yıldır. Bu dönemde gazetede Osmanlı Devleti ile ilgili kayda değer toplam 55 haber çıkmıştır. Söz konusu haberlerin 48 adedi Ermeni yanlısı, Osmanlı Devleti'ni katliamla ve merhametsizlikle suçlayan sürmanşet ve başlıkla yayınlanmıştır. Söz konusu haberlerin beş tanesi Osmanlı

²⁰ **San Francisco Chronicle**, "Armenian Outrages", 4 Ocak 1895, s. 12.

²¹ **San Francisco Chronicle**, "The Turkish Side", 6 Ocak 1895, s. 13.

²² **New York Times**, "The Armenian Troubles", 30 Mart 1895, s. 5.

²³ **San Francisco Chronicle**, "Earthquakes in Turkey", 13 Temmuz 1894, s. 4.

Devleti lehinde başlık ve sürmanşet içerirken, yıl içinde sadece iki haber Ermenileri yalancılıkla suçlayan ifadelerle yayınlanmıştır.²⁴

Sadece San Francisco Chronicle'da yer alan haber başlık, içerik ve sürmanşetlerin tamamının analiz edilmesi, ya da burada gösterilmesi bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Buna karşın yayın politikası hakkında fikir vermesi amacıyla 1896 yılı başında neşredilen haber başlığının ve eşliğindeki çizimin irdelenmesi ABD'deki Türk algısı hakkında da kaanat oluşturabilecek mahiyettedir. Haber başlığı: "Türk zalimliğine karşı protesto", şeklindedir. Haberin eşliğinde bir de karikatür vardır. Çizim, sağ elinde kılıç, sol elinde şehri yakmak için kullandığı meşale, başında sarık, sol ayağı ile Ermeni bir kadının boğazına, sağ ayağıyla da yere düşmüş olan haçın iki kolunun birleşme noktasına basmakta olan, şalvarlı, sakallı, korkunç yüzlü Türk karakteri çizimi, arka planda harabe, yanmış yıkılmış şehir ve önde sohbet eden Avrupalı beş büyük devletin temsilcisini gösteren bir çizim eşliğinde yayınlanmıştır.²⁵ Gazete, Hristiyan Ermenilerin katledildiği, haçın ayaklar altına alındığı algısı yaratırken, olaylara müdahale etmekte tereddüt eden Avrupalı beş büyük gücü eleştirmektedir.

San Francisco Chronicle'ın 1896 yılındaki yayınları takip edildiğinde yayın politikasının 1895'ten farklı olmadığı görülür. Gazete 1896 yılında da Osmanlı Devleti'nde görev yapan misyonerleri haberlerinde kaynak olarak kullanmıştır. 1896 yılının ilk gününde yayınlanan haberde, misyonerin ismi verilmenden Kürtlerin Harput'u yağmaladığı ve vahşi bir şekilde Amerikan misyonunu yaktığı bildirilmekteydi.²⁶ Aynı ayın sonunda birinci sayfada yayınlanan haberde Rusya, Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerini işgale teşvik edilmiştir.²⁷ Ağustos ayında ise yine birinci sayfada: "İstanbul'da Üç Bin Ermeni Katledildi" başlıklı uydurma bir haber yayınlanmıştır.²⁸ Bir ay önce Washington Post "Amerikan kiliselerinin Ermenilere yardım edeceğini yazmıştı.²⁹ Eylül ayında ise, "Ermenilerin istenmeyen millet olduğu ve sürgün edildikleri bu nedenle Avrupalı güçlerin Sultan Abdülhamit'i tahttan indireceğini" bildiren bir haber yayınlanmıştır.³⁰

²⁴ **San Francisco Chronicle**, 10 Nisan 1895, s. 1; 13 Mayıs 1895, s. 2; 7 Temmuz 1895, s. 14; 31 Ekim 1895, s. 9; 12 Aralık 1895, s. 1;

²⁵ **San Francisco Chronicle**, "Protest against Turkish Cruelty", 14 Ocak 1896, s. 10.

²⁶ **San Francisco Chronicle**, "Horrors of the Harpoot Massacre, the Story of a Women Missinoary", 1 Ocak 1896, s. 5.

²⁷ **San Francisco Chronicle**, "Czar May Occupy Armenia", 30 Ocak 1896, s. 1.

²⁸ **San Francisco Chronicle**, "Slaughter in Turkey", 29 Ağustos 1896, s. 1.

²⁹ **Washington Post**, "Armenians Revolt", 3 Ekim 1895, s. 1.

³⁰ **San Francisco Chronicle**, "The Sultan May Soon be Deposed", 11 Eylül 1896, s. 1.

ABD Hükümeti daha sonra Harput'taki misyon binalarının zararının Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasını istemiştir.³¹ New York Times, Ermeni isyanları esnasında yanlı yayın yapan ve hatta Ermeni propaganda makinesi gibi çalışan gazetelerin başında gelir. 1895 yılında hemen her gün bir, bazı günler iki ve daha fazla sayıda propaganda haberi New York Times'ta kendisine yer bulmuştur. 1895 yılının Ekim ayında gazetede Türkleri "katliam", "mezalim", "toplu öldürme", "yağma" ve "baskıcılıkla" suçlayan 10 haber yayınlanmıştır.³² Böylece gazete haftada en az üç kez Ermeni propaganda haberlerini sayfasına taşımıştır.

Aynı yılın Ekim ayında Washington Post, "Ermeni isyanı" adlı haberinde yüz elli kişinin öldürüldüğünü ve beş yüz kişinin gözaltına alındığını bildirmiştir.³³ Amerikan basınının teyide gerek görmeyen tek taraflı Ermeni yanlısı haberlerine karşın, Los Angeles Times'ın 8 Kasım tarihli nüshasında Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Amerika basınında Ermeni Olaylarıyla ilgili çıkan haberlere karşı yayınladığı bildiriye de yer verilmiştir.³⁴ Aynı gün New York Times, Osmanlı Ermenistanı'nda ABD'nin hakları bulunduğunu ileri süren bir yazı yayınlarak Amerikan Hükümeti'ni müdahaleye teşvik etmiştir.³⁵ Aynı gazete ayrıca 13 Kasım tarihinde Osmanlı Devleti'nin Washington temsilciliğinin Ermeni olaylarının iç yüzünü anlatan bildirisine de yer vermiştir.³⁶ Washington Post ise, "Ermenilerin Amerikan misyonerlerinden ve Rusya'dan yardım istediklerini" yazmıştır.³⁷ Üç farklı büyük gazetenin haber örüğü ve tercihi bakıldığında yayın politikalarının Ermeni komitacılara meşruiyet kazandıracak biçimde şekillendiği görülmektedir.

Amerikan gazetelerinin Ermeni isyanıyla ilgili yapmış oldukları yanlı yayınlar, Amerikan kamuoyunda "Hristiyan Ermenilerin Müslüman Türkler tarafından katledildiği" propagandasının geniş halk kitlelerine yayılmasına ve sorgulanmaksızın bu tür söylemlere inanılmasına neden olmaktadır. Kamuoyunda oluşturulan Ermeni yanlısı Türk karşıtı algı o kadar güçlüdür ki, 1895 yılının 16 Kasım'ında New York'ta kilise temsilcilerinin ve halkın katıldığı Osmanlı Devleti karşıtı geniş çaplı bir protesto gösterisi yapılmıştır. Komita-

³¹ **Wall Street Journal**, "Turkey's Answer Unsatisfactory", 26 Ağustos 1896, s. 1.

³² **New York Times**, 10 Ekim 1895, s. 5; 13 Ekim 1895, s. 5; 18 Ekim 1895, s. 5; 15 Ekim 1895, s. 5; 16 Ekim 1895, s. 1; 18 Ekim 1895, s. 1; 20 Ekim 1895, s. 1; 29 Ekim 1895, s. 5.

³³ **Washington Post**, "Riots in the Orient", 4 Kasım 1895, s. 1.

³⁴ **Los Angeles Times**, "Stories Officially Denied", 8 Kasım 1895, s. 1.

³⁵ **New York Times**, "American Rights in Armenia", 8 Kasım 1895, s. 1.

³⁶ **Los Angeles Times**, "Mussulmans Slaughtered", 13 Kasım 1895, s. 1.

³⁷ **Washington Post**, "The Turkish Side of the Affair", 9 Ocak 1895, s. 4.

cıların propaganda makinesine malzeme taşıyıcısı misyoner kuruluşları gösteriye etkin destek sağlamıştır.³⁸ Benzer gösteriler diğer kentlerde daha sonraki günlerde tekrarlanmıştır.³⁹ Benzer gösteri 14 Ocak 1896'da Detroit'te de gerçekleştirilmiş, göstericiler İngiliz Kraliçesi Victoria'ya İngiliz desteğini isteyen toplu bir dilekçe göndermiştir.⁴⁰ Gösterileri manşetlerine taşıyan New York Times, bu dönemde bazı günler sayfalarında farklı başlık altında üç hatta dört Ermeni propaganda haberine yer vermektedir.⁴¹

1895 yılı Kasım ayı sonunda Ermeni ayaklanması ve toplumu terörize etmeye yönelik eylemler kontrol altına alınmıştır. Amerikan basını da bu tarihten itibaren Ermenilere yönelik reform çabalarıyla İngiltere'nin olayları ele alış şekline yönelik yazılara yer vermiştir.⁴² New York Times ise, "silahsız Ermenilerin Türkler tarafından katledildiğini" yazmıştır.⁴³ Kısa süreli sükûna karşın Ermeni komitacıların faaliyetleri son bulmamıştır. Aralık ayı başında komitacılar Antep'te halkın kullandığı içme suyuna zehir dökmüş ve Sivas'ta yolculuk yapan 14 Türk'e saldırmış, dokuz kişiyi işkence yaparak katletmiş, kafiledeki iki kadını da yanlarına alarak kaçmıştır. Saldırganlar Gürcü kıyafeti giymekte ve Henry Martini tüfekleri taşımaktaydılar. Martini tüfekler döneme göre az bulunur bir silahtı, üretimine 1871 yılında İngiltere'de başlanmıştı. Benzer olaylar Kayseri'de de yaşanmıştır.⁴⁴ Los Angeles Times, Washington temsilciliği tarafından bildirilen bu haberi olduğu gibi yayınlamış fakat habere, misyonerlerden gelen katliam iddialarının aksine hiçbir yorum ya da açıklayıcı bilgi eklenmemiştir.

Amerikan basınında Osmanlı Devleti'nin Washington temsilciliğinin göndermiş olduğu türden lehte haberleri görmek halen mümkündür. Fakat bu tür haberler Ermeni propaganda makinesi karşısında herhangi bir etkiye sahip değildi. Nitekim birkaç gün sonra İstanbul'daki Ermenilerin "insanlık ve Hristiyanlık adına ABD'den yardım istediği, 100 bin Ermeni'nin öldürüldüğü ve 500 bin kişinin dağlara, ormanlara kaçarak ot ve köklerle beslendiği" ve

³⁸ **New York Times**, "To Save the Armenians", 17 Kasım 1895, s. 5.

³⁹ **New York Times**, "Americans Will Protest", 21 Kasım 1895, s. 8.

⁴⁰ **New York Times**, "Cabled to Queen Victoria", 15 Ocak 1896, s. 5.

⁴¹ **New York Times**, "He Would Extinguish Turkey", "Is Time for Interference", "Appeal for Armenia", "Mr. Hoar for Vigorous Action", "Will Protect Armenians", "Claims Good Order Prevails", 25 Kasım 1895, s. 3, 5.

⁴² **Los Angeles Times**, "Mussulmans Slaughtered", 29 Kasım 1895, s. 1.

⁴³ **New York Times**, "Armenians' Sad Plight", 23 Kasım 1895, s. 9.

⁴⁴ **Los Angeles Times**, "Atrocities Charged to Armenians", 8 Aralık 1895, s. 1.

“Türkler ile Kürtlerin Ermeni mallarını yağmaladığı” haberlerine yer verilmiştir.⁴⁵ Ermeniler ve Osmanlı topraklarındaki başkaldırı teşebbüsleriyle ilgili haberler 1895 yılının Aralık ve Ocak ayında da yayınlanmaya devam etmiştir.

Diğer büyük gazetelerden farklı olarak Los Angeles Times’ın olayların başlangıcındaki haberlerinde 1895 yılı Aralık ayına kadar çoğunlukla objektif bir yaklaşım benimsenerek, hem Osmanlı Devleti kaynaklarından hem de Ermeni kaynaklarından gelen haberlere sayfalarında yer verdiği görülmektedir. Buna karşın gazetenin yayın politikası Aralık ayı sonu itibarıyla değişmeye başlamış, kesintisiz şekilde “şehirdeki [Zeytun] herkes [Ermeniler] tamamen yok edildi”, “Müslümanların [Ermenilere] saldırısı”, “Dürziler katlediliyor”, “Abdülhamid, Tanrı’nın Gölgesi”, “Kilis’te on sekiz Ermeni öldürüldü ve yaralandı”, “Yardım Çağrısı”, “Mütecaviz Türkler”, “Avrupa’nın Hasta Adamı” şeklindeki haber başlık ve manşetlerinden, Los Angeles Times’ın Amerikan kamuoyunda Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin katledildiği izlenimi oluşturacak bir yayın politikasına yöneldiğini saptamak mümkündür.⁴⁶

Gazete bu dönemde de Osmanlı Devleti’nin Washington temsilciliğinden gelen açıklamaları yayınlamaya devam etmiştir fakat “İstanbul sokaklarında Ermenilerin kanlarının nehir gibi aktığı ve büyük güçlerin buna müdahale etmediği” şeklindeki kamuoyunun dikkatini çekerek Hristiyan asabiyetini harekete geçirecek sansasyonel ve kışkırtıcı haberlerin doğruluğu teyit edilmeden yayınlandığı görülür.⁴⁷ Los Angeles Times’ın 1895-96 yıllarında incelenen nüshalarındaki haber dağılımı şu şekildedir: Doğrudan Türkiye ile ilgili 52 haber incelenmiştir. Bunların 43 adedi Ermeni yanlısı, Türkleri “katliam yapan”, “konuşulamaz”, “zalim” ve benzeri başlıklarla haberleştirmiştir. Ermeni karşıtı haber sayısı iki, Osmanlı Devleti lehine başlık içeren haber sayısı ise yedidir.⁴⁸

Aynı karşılaştırma örneğin Aralık ayında New York Times için yapıldığında, bir aylık periyot içinde Ermeni yanlısı haber sayısı 63, Osmanlı lehtarları haber sayısı üç ve Ermeni karşıtı sayının bir olduğu görülmektedir.⁴⁹ Aralık ortalamasını, New York Times’ın yıllık yayın politikasının da küçük bir prototipi şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu durumda New York Times’ın

⁴⁵ Los Angeles Times, “At Her Last Grasp”, 13 Aralık 1895, s. 2.

⁴⁶ Los Angeles Times, 23 Aralık, 1895, s. 8; 26 Aralık 1895, s. 3; 19 Ocak 1896, s. 13; 13 Nisan 1896, s. 2; 2 Haziran 1896, s. 9; 30 Ekim 1896, s. 6.

⁴⁷ Los Angeles Times, “The Sick Man of Europe”, 30 Ekim 1896, s. 6.

⁴⁸ Los Angeles Times, 1895-96.

⁴⁹ New York Times, 1; 2; 5; 17; 18; 20; 22; 24; 26; 28; 29; 30; 31 Aralık 1895.

bir yılda her gün iki haber olmak üzere ortalama 756 Ermeni yanlısı, 36 Osmanlı lehtar ve 12 Ermeni karşıtı, isyan nedeniyle Ermenileri sorgulayan haber yayınladığını söylemek mümkündür. Gazetenin 1896 yılındaki manşet/sürmanşet ve haber başlıkları incelendiğinde yukarıda zikredilen saptamanın doğruluğunu teyit etmek olasıdır.

1896 Yılı Olayları ve ABD Gazeteleri

1894-1896 yılları arasında Taşnak ve Hınçak örgütlerinin Ermeniler ile imparatorluğun diğer tebaasını terörize etmeye yönelik isyan ve saldırı eylemlerindeki temel amaçları Avrupa'nın büyük güçlerinin Osmanlı Devleti'ne müdahale ederek, bağımsızlığın ilk adımı olacak özerk bir Ermenistan yolunda destek sağlanmasıdır. Bu amaç için harekete geçirilebilecek kamuoyu desteği yönetimler üzerinde baskı oluşturarak müdahaleyi garanti edecekti. Zikredilen nedenle Ermeniler ile misyonerler Avrupa ve ABD basınına etkin bir biçimde kullanarak hem eşkıyalık faaliyetlerini kendilerine katliam uygulandığı şeklinde göstermiş hem de Hristiyan asabiyeti çerçevesinde yardım sağlamaya çalışmışlardır.

Ermeni isyanının 1896 yılındaki seyrine en çok yer veren gazete New York Times'tır. Öyle ki isyan sürecini New York Times'tan takip etmek olasıdır. 1896 yılı başındaki ilk haberlerden birisi "Amerika'nın talepleri için Sultan'ı [Abdülhamit] donanma ile zorlayabileceği" şeklindeki üstü kapalı tehdittir.⁵⁰ Gazete ertesi günkü haberinde "Ermenilere yardım için İngilizler ve Ruslar'dan destek beklendiğini" yazmıştır. Aynı gün Ermeniler lehine Osmanlı Devleti'ne müdahale edilmemesini eleştirerek "Hristiyanlığımдан Utandım" başlıklı bir habere yer vermiştir. Haberde Hristiyan Ermenilerin İstanbul'da katledildiği anlatılmaktaydı.⁵¹ Bu haberden sonraki gün, "Ermeniler cinayet işledi" başlığıyla küçük bir spotta Washington temsilciliğinin göndermiş olduğu açıklama yayınlanmıştır.⁵²

Önceki sayfalarda da belirtildiği üzere, New York Times 1896 yılının hemen her günü Ermeni isyanı ile ilgili bir ya da daha fazla habere yer veren en etkin kullanılan gazetelerin başında gelmektedir. Gazetede yayınlanan haberlerin tamamının incelenmesi ve analiz edilmesi bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Belli aylardaki belli haberler değerlendirildiğinde ise, yayın politikasının Avrupalı güçleri Osmanlı Devleti'ne müdahaleye zorlamak, Ermeni

⁵⁰ **New York Times**, "May Coerce the Sultan", 5 Ocak 1896, s. 9.

⁵¹ **New York Times**, "Appeal to Foreign Monarchs"; "Ashamed of Christendom", 6 Ocak 1896, s. 4, 5.

⁵² **New York Times**, "Armenians Committed Murder", 17 Ocak 1896, s. 5.

yanlısı bir kamuoyu oluşturmak, isyandaki “Ermeni haklılığını” ve “masumiyetini” kanıtlamak, Osmanlı Devleti’nin “insanlık dışı” uygulamalarını Hristiyan dünyanın gündemine taşımak ve amaca ulaşılıncaya kadar gündemde tutmak olduğunu saptamak mümkündür.

Söz konusu saptama doğrultusunda kullanılan sürmanşet ve başlıklar dikkat çekicidir. 26 Ocak’ta misyoner John P. Peters’e ve Osmanlı topraklarında görev yapmakta olan misyonerlere dayandırılan haber, “Ermenilerin Hristiyanlığa sadakatlerinden dolayı öldürüldükleri, Sultanın katliamlardan sorumlu olduğu ve kıyımın kesintisiz iki ay sürdüğü” söylenerek, “Ermeni kilise ve manastırlarının camiye çevrildiği”, “kiliselerin yakıldığı” şeklinde toplumu ajite etmeye yönelik biçimde aktarılmıştır.⁵³ Ermeni kiliselerinin zorla camiye çevrildiği iddiası önemlidir zira Osmanlı coğrafyasında böyle bir hadise yaşandığını gösteren başka kanıt yoktur. Bu tür haberler Mart ayında daha da ileri taşınarak Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan Ermenilerin zorla Müslüman yapıldığı iddiaları Amerikan gazetelerinde yer almıştır.⁵⁴ Gazeteler, Türklerin Ermenileri katlettiği şeklinde haber yayınlarken, minarelerden “Ermeniler Türkleri katlediyor” şeklinde çağrı yapıldığı ileri sürülmüştür. İddianın sahibi de yine misyonerlerdir. Bu haberi veren New York Times, çarenin Ermenilerin yaşadığı bölgeye bir Hristiyan vali atanması olduğu notunu düşmüştür.⁵⁵ Söz konusu talep, egemen hiçbir ülke tarafından kabul edilebilecek bir istek değildir.

Gazete Şubat ayında, İngiliz piskoposlara dayandırdığı haberinde “Ermenilerin Türkler tarafından katledilmesi durdurulmalı” sür manşetli bir haber yayınlamıştır. Yazının içeriğindeyse artık klişe haline gelmiş “katliam hikâyeleri” aktarılmıştır.⁵⁶ Şubat ayında benzer hikâyeler bu sefer Anadolu’da görev yapan bir misyoner olan Cyrus Hamlin’e dayandırılarak aktarılmıştır.⁵⁷ Bu dönemde Amerika’nın değişik eyaletlerinde Ermeniler için yardım kampanyaları düzenlenmekteydi.⁵⁸ Hamlin’in verdiği bilgilerden, misyonerlerin Osmanlı Devleti’nde sebebiyet verdikleri tahribatı ve Amerikan gazetelerinde yer bulan Ermeni yanlısı propaganda haberlerin boyutunu saptamak olasıdır.

1896 yılı Nisan ayından itibaren Ermeni isyanı kontrol altına alınmıştır. Amerikan gazetelerinde Ermeni propagandasına yönelik haberler yer almaya

⁵³ **New York Times**, “Died for Their Belief”, 26 Ocak 1896, s. 9.

⁵⁴ **New York Times**, “Conversions to Islam”, 6 Mart 1896, s. 5.

⁵⁵ **New York Times**, “Saw Armenians Killed”, 23 Mart 1896, s. 5.

⁵⁶ **New York Times**, “Appeal by the Bishops”, 10 Şubat 1896, s. 3.

⁵⁷ **New York Times**, “Told of Turkey’s Crimes”, 21 Şubat 1896, s. 16.

⁵⁸ **New York Times**, “To Aid Starving Armanians”, 22 Mart 1896, s. 19.

devam etmekle birlikte, “Ermenilerin kıtlıkla karşı karşıya olduğu”, Ermeni mülteciler için “Açlık tehlikesi” gibi başlıklarla daha çok yardım çalışmalarına yönelik yayınlara yer verilmiştir.⁵⁹ Buna karşın Temmuz ayından itibaren New York Times’ın “katliam” haberlerine yeniden geniş yer ayırdığını görmekteyiz.⁶⁰

Enteresan şekilde Amerikan gazeteleri birkaç spot haber hariç, Ermeni isyanının gayrimeşruluğunu, asilerin şakilik faaliyetlerini ve özellikle Osmanlı kırsalındaki katliamları görmezden gelmeyi tercih etmiştir. Dikkat çeken diğer bir durum Osmanlı Devleti’nin Washington temsilciliğinden gönderilen açıklamalarla ilgilidir. Açıklamalar, büyük oranda yorumsuz, küçük başlıkla ve dar bir alanda yayınlanırken, Ermeni yanlısı haberlerin büyük başlıklı ve sütun ya da sütunlar halinde yayınlanmasıdır.

Üç yıl süren isyanın 1896 yılının sonuna doğru kontrol altına alındığı düşünülürken Karekin Pastırmacıyan liderliğindeki Taşnak mensubu bir grup Ermeni terörist İngiltere ve Rusya’nın dikkatini çekebilmek için Osmanlı Bankası’nı işgal etmiştir. Bu terör eylemi görmezden gelinerek Amerikan gazeteleri “İstanbul önüne Amerikan savaş gemisi gönderilmesi” ve “Harput isyanı esnasında zarar gören Amerikan misyon binalarının zararının tazmin edilmesi” tartışmalarına yer verilmiştir.⁶¹ Banka işgal eyleminden bir hafta sonra New York Times, “Babıali’nin ayaklanmalara yönelik öyküsü” başlığıyla Washington temsilciliğinin göndermiş olduğu açıklamayı her zamanki gibi yorumsuz ve küçük başlıkla yayınlamıştır.⁶² Aynı gün gazetenin aynı sayfasında “Ermenilere saldıran Türk ayaklanmacıların yargılanmasına başlandığı” bu sefer büyük başlıklı bir haberle yayınlanmıştır.⁶³ Açıkça görüldüğü gibi New York Times haber seçiciliği ve bir çeşit oto sansür uygulayarak Ermeni propagandasının zarar görmesini engelleyici haberlere yönelmiştir.

Taşnak-Hınçak mensubu Ermenilerin yapmış olduğu terörist faaliyetleri görmezden gelen ve asilerin propagandasının yer aldığı en etkin gazete New York Times’ın Osmanlı Bankası baskınından bir hafta sonra, 2 Eylül’de “İstanbul’da Barış” başlığıyla yayınlamış olduğu haber dikkate değerdir. Haber Taşnakçıların Osmanlı Bankası’na yönelik terörist faaliyetlerinden ve katlet-

⁵⁹ **New York Times**, “Sufferings of Armenians”, 14 Mayıs 1896, s. 5; “Refugees in Zeitoun”, 23 Mayıs 1896, s. 5.

⁶⁰ **New York Times**, “Czar Deserts the Turks”, 29 Temmuz 1896, s. 5.

⁶¹ **New York Times**, “Turkey’s Sultan Warned”, 31 Ağustos 1896, s. 5; “US Ship Sent to Turkey”, 29 Ağustos 1896, s. 1.

⁶² **New York Times**, “The Porte’s Story of the Horrors”, 1 Eylül 1896, s. 5.

⁶³ **New York Times**, “To Try Turkish Rioters”, 1 Eylül 1896, s. 5.

tikleri masum insanlardan hiç bahsetmeden, “bir hafta önce binden fazla Ermeninin katledildiği, Babıali’nin tazminat ödeyeceği, Avrupa yakasındaki Müslümanların ayaklanarak Hristiyanları öldürdüğü ve evlerini, dükkânlarını yağmaladığı” spotuyla yayınlanmıştır. Haberde İstanbul’un artık sakin olduğu belirtilerek, evvelki hafta gerçekleşen olaylarda “Ermenilerin karınlarının deşildiği”, “dükkânların yakıldığı” gibi sansasyonel bilgilere yer verilmiştir.⁶⁴ Gazetenin Banka baskınına geçiştirdiği ve İstanbul’daki terörist faaliyetleri yine Ermenileri masum gösterecek şekilde aktardığı açıkça görülmektedir.

Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştiren Taşnakçılar Rusya Sefareti’nin araya girmesiyle Marsilya’ya kaçmışlardır. New York Times, şakilerin Marsilya’dan ABD’ye gitmek istediklerini ve Osmanlı Devleti’ne iade edilmeyeceklerini yazarken, yine İstanbul’da yaptıkları terörist faaliyet ya da katliamlardan bahsetmemiştir.⁶⁵ Haber, şakileri kahramanlaştıracak bir üslupla yazılmıştır. Bundan sonra da gazetenin Avrupalı güçleri Osmanlı Devleti’ne müdahaleye teşvik eden ve Ermeni masumların katledildiğini iddia eden yayınları devam etmiştir.⁶⁶ Gazete müdahale taleplerini birinci sayfasında yeni bir haçlı seferi isteyebilecek kadar ileri götürmüştür.⁶⁷ New York Times’ın 1896 yılı sonundaki haberi de yine Avrupalı büyük güçleri kışkırtmaya yöneliktir.⁶⁸ Buna göre Sultan maaşlı bir idareci konumuna getirilecek ve Avrupalı güçler Osmanlı Devleti’nin yönetimini devralacaktı.

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nin Asya yakasındaki topraklar üzerinde yaşayan Hristiyan azınlıkları içinde en son isyan edenler Ermenilerdir. İlk isyan denemesi Berlin Kongresi’nden 16 yıl sonra 1894 yılında Taşnak ve Hınçak komitacıları tarafından organize bir şekilde imparatorluğun farklı bölgelerinde senkronize bir şekilde başlatılmış belli aralarlar üç yıla yakın bir süre devam etmiştir. Ermeni tebaanın tamamının ilk isyanda yer aldığını söylemek güçtür fakat marjinal grupların toplamından oluşan Taşnak ve Hınçak mensupları Ermeni toplumu içinde azınlık olmalarına rağmen hem kendi toplumlarını hem de tebası oldukları Osmanlı Devleti’ni terörize ederek uluslararası ortamda zora düşürmeyi başarmışlardır.

⁶⁴ **New York Times**, “Peace in Constantinople”, 2 Eylül 1896, s. 5.

⁶⁵ **New York Times**, “Constantinople is Quiet”, 5 Eylül 1896, s. 5.

⁶⁶ **New York Times**, “Turkey and the Powers”, 12 Eylül 1896, s. 4; “Armenians Sent From Turkey”, 9 Eylül 1896, s. 5.

⁶⁷ **New York Times**, “London Aroused at Last”, 13 Eylül 1896, s. 1.

⁶⁸ **New York Times**, “The Powers Act at Last”, 29 Aralık 1896, s. 5.

Ermeni isyanlarında Amerikalı Protestan misyonerlerin önemli katkısı vardır. Söz konusu keyfiyeti misyonerlerin ABD gazetelerinde yer alan rapor, köşe yazısı ve röportajlarından tespit etmek olasıdır. Misyonerler, imparatorluğun hemen her bölgesine dağılarak Osmanlı ekalliyetlerinin milliyetçilik akımlarıyla tanışmasını sağlamışlar, isyanlar esnasında asilere yardım etmişler ve isyan karmaşası esnasında yaşananları Amerikan kamuoyuna “Hristiyan Ermeniler katlediliyor” şeklinde bildirerek Taşnak-Hınçak mensubu komitacıların propaganda çalışmalarının gönüllü destekçisi olmuşlardır. Misyon teşkilatlarının büyük ölçüde Amerikan halkından toplanan yardımlarla ayakta durduğu ve Ermenilerin masumluluğu ya da Hristiyanlığı vurgulanmadığında yardımların azaldığı keyfiyeti göz önünde bulundurulduğunda misyonerlerin gerçekleri çarpıtma ya da ters yüz etme gerekçesi de anlaşılır olmaktadır.

ABD menşeli gazetelerin bir kısmı isyanın ilk günlerinde tarafsız bir yayın anlayışıyla neşriyata çalışmış fakat birkaç ay gibi kısa bir süre sonra asileri ve faaliyetlerini meşrulaştırmaya yönelik, “korkunç Türk” algısını oluşturacak bir yayın politikasına dönmüştür. 1894-1897 yılları arasındaki üç senelik dönemde önde gelen Amerikan gazetelerinin asileri kahramanlaştıracak ve “katliam”, “yağma”, “masum Hristiyan halk” gibi klişeleri kullanarak lehtar bir algı oluşturacak şekilde yayın yaptığını söylemek olasıdır.

Söz konusu neşriyat ile misyonerlerin destek ve teşvikleri, Avrupalı büyük güçlerin gazetelerin ajite ettiği kamuoyu baskısı altında kalarak Osmanlı Devleti’ne tehditler yönelmesi komitacıların cesaretini artırarak sivil katliamlara yönelmelerine sebebiyet vermiştir. Zira komitacıların imparatorluk topraklarında yapmış oldukları mezalim ve yağma eylemleri Amerikan basınında, “Ermenilere mezalim uygulanıyor” şeklinde yer almıştır. Gazetelerin zikredilen tercihi ve yayın politikası, asilerin pervasızlığını artırdığı gibi, kendilerine itaat etmeyen Ermenilerin ve masum Türklerin acımasızca katledilmesine neden olmuştur.

Ela alınan dönemdeki isyan süresince önde gelen Amerikan gazetelerinin başlıkları incelendiğinde, asiler lehindeki tüm haberlerin büyük başlıklı ve çarpıcı kelimelerle dizili sürmanşetlerin sık sık kullanılarak kamuoyunun haberleştirildiği görülür. Oysa Osmanlı Devleti’nin Washington temsilciliği tarafından gönderilen açıklamalar küçük başlıklı ve kenar kısımlarda yer alacak şekilde yayınlanmıştır. Böylece açıklamaların Taşnak-Hınçak propagandasına zarar vermesi engellenmiştir. Söz konusu yayın politikası Amerikan halkının zihninde “korkunç”, “kara sakallı, eli palalı”, “tecavüzcü”, “yağmacı”, “ilkel”, “katil” “Hristiyanları zorla Müslümanlaştıran Türkler” algısının oluşması sağ-

lanmıştır. Bu algı bir kez oluşturulduktan sonra Ermeni asilerin aleyhine yayınlanabilecek hiçbir haberin inandırıcılığı olası değildir. Böylece Amerikan gazeteleri bilerek ya da bilmeyerek asilerin terörike faaliyetlerini cesaretlendirmiş, meşrulaştırmış, halktan maddi destek almasını sağlamış, bu amaç doğrultusunda Türk halkını aşağılamış, ötekileştirmiş ve karalamıştır.

KAYNAKÇA

Baptist Missionary Magazine, Şubat 1873:53/2.

Baptist Missionary Magazine, Nisan 1875: 55/4.

Los Angeles Times, “Americans in Peril”, 5 Kasım 1895.

Los Angeles Times, “At Her Last Grasp”, 13 Aralık 1895.

Los Angeles Times, “Atrocities Charged to Armenians”, 8 Aralık 1895.

Los Angeles Times, “Cleaned out the Town”, 23 Aralık 1895.

Los Angeles Times, “Five Hundred Arrests”, 3 Ekim 1895.

Los Angeles Times, “Horrible Scenes at Trebizond”, 5 Kasım 1895.

Los Angeles Times, “Mussulmans Slaughtered”, 13 Kasım 1895.

Los Angeles Times, “Mussulmans Slaughtered”, 29 Kasım 1895.

Los Angeles Times, “Not Spontaneous”, 3 Ekim 1895.

Los Angeles Times, “Stories Officially Denied”, 8 Kasım 1895.

Los Angeles Times, “The Sick Man of Europe”, 30 Ekim 1896.

Los Angeles Times, 23 Aralık, 1895.

Los Angeles Times, 26 Aralık 1895.

Los Angeles Times, 19 Ocak 1896.

Los Angeles Times, 13 Nisan 1896.

Los Angeles Times, 2 Haziran 1896.

Los Angeles Times, 30 Ekim 1896.

New York Times, “President Cleveland and the Armenians”, 18 Ocak 1894.

- New York Times**, “The Powers Act at Last”, 29 Aralık 1896.
- New York Times**, “London Aroused at Last”, 13 Eylül 1896. s. 1.
- New York Times**, “Turkey and the Powers”, 12 Eylül 1896.
- New York Times**, “Armenians Sent From Turkey”, 9 Eylül 1896.
- New York Times**, “Constantinople is Quiet”, 5 Eylül 1896.
- New York Times**, “Peace in Constantinople”, 2 Eylül 1896.
- New York Times**, “The Porte’s Story of the Horrors”, 1 Eylül 1896.
- New York Times**, “To Try Turkish Rioters”, 1 Eylül 1896.
- New York Times**, “Turkey’s Sultan Warned”, 31 Ağustos 1896.
- New York Times**, “US Ship Sent to Turkey”, 29 Ağustos 1896.
- New York Times**, “Czar Deserts the Turks”, 29 Temmuz 1896.
- New York Times**, “Saw Armenians Killed”, 23 Mart 1896.
- New York Times**, “To Aid Starving Armanians”, 22 Mart 1896.
- New York Times**, “Conversions to Islam”, 6 Mart 1896.
- New York Times**, “Told of Turkey’s Crimes”, 21 Şubat 1896.
- New York Times**, “Appeal by the Bishops”, 10 Şubat 1896.
- New York Times**, “Died for Their Belief”, 26 Ocak 1896.
- New York Times**, “Armenians Committed Murder”, 17 Ocak 1896.
- New York Times**, “Cabled to Queen Victoria”, 15 Ocak 1896.
- New York Times**, “Appeal to Foreign Monarchs”, 6 Ocak 1896.
- New York Times**, “Ashamed of Christendom”, 6 Ocak 1896.
- New York Times**, “May Coerce the Sultan “, 5 Ocak 1896.
- New York Times**, “He Would Extinguish Turkey”, 25 Kasım 1895.
- New York Times**, “Is Time for Interference”, 25 Kasım 1895.
- New York Times**, “Appeal for Armenia”, 25 Kasım 1895.

- New York Times**, “Mr. Hoar for Vigorous Action”, 25 Kasım 1895.
- New York Times**, “Will Protect Armenians”, 25 Kasım 1895.
- New York Times**, “Claims Good Order Prevails”, 25 Kasım 1895.
- New York Times**, “Armenians’ Sad Plight”, 23 Kasım 1895.
- New York Times**, “Americans Will Protest”, 21 Kasım 1895
- New York Times**, “To Save the Armenians”, 17 Kasım 1895.
- New York Times**, “American Rights in Armenia”, 8 Kasım 1895.
- New York Times**, 10 Ekim 1895; 13 Ekim 1895; 18 Ekim 1895; 15 Ekim 1895; 16 Ekim 1895; 18 Ekim 1895; 20 Ekim 1895; 29 Ekim 1895.
- New York Times**, “The Armenian Troubles”, 30 Mart 1895.
- New York Times**, “Massacre of the Armenians”, 27 Kasım 1894.
- New York Times**, 1; 2; 5; 17; 18; 20; 22; 24; 26; 28; 29; 30; 31 Aralık 1895.
- New York Times**, “Sufferings of Armenians”, 14 Mayıs 1896.
- New York Times**, “Refugees in Zeitoun”, 23 Mayıs 1896.
- San Francisco Chronicle**, 28 Kasım 1894; 4; 8; 10; 4; 12; 15; 17; 21; 5; 31 Aralık 1894.
- San Francisco Chronicle**, 10 Nisan 1895; 13 Mayıs 1895; 7 Temmuz 1895; 31 Ekim 1895; 12 Aralık 1895.
- San Francisco Chronicle**, “The Turkish Side”, 6 Ocak 1895.
- San Francisco Chronicle**, “The Sultan May Soon be Deposed”, 11 Eylül 1896.
- San Francisco Chronicle**, “The Slain Armenians”, 27 Kasım 1894.
- San Francisco Chronicle**, “The Brutal Turks”, 26 Eylül 1894.
- San Francisco Chronicle**, “Slaughter in Turkey”, 29 Ağustos 1896.
- San Francisco Chronicle**, “Protest against Turkish Cruelty”, 14 Ocak 1896.
- San Francisco Chronicle**, “Many More Killed”, 19 Şubat 1894.

- San Francisco Chronicle**, “Horrors of the Harpoot Massacre, the Story of a Women Missinoary”, 1 Ocak 1896.
- San Francisco Chronicle**, “Earthquakes in Turkey”, 13 Temmuz 1894.
- San Francisco Chronicle**, “Czar May Occupy Armenia”, 30 Ocak 1896.
- San Francisco Chronicle**, “Calling Turkey to Order”, 14 Şubat 1894.
- San Francisco Chronicle**, “Atrocities in Armenia”, 18 Kasım 1894.
- San Francisco Chronicle**, “Armenian Outrages”, 4 Ocak 1895.
- San Francisco Chronicle**, “American Citizenship”, 23 Kasım 1894.
- San Francisco Chronicle**, “The Armenian Troubles”, 4 Aralık 1894.
- San Francisco Chronicle**, “The Plot against the Sultan's Life”, 2 Kasım 1895.
- Wall Street Journal**, “Turkey’s Answer Unsatisfactory”, 26 Ağustos 1896.
- Washington Post**, “Armenians Appeal to Pope”, 1 Aralık 1894.
- Washington Post**, “Armenians Revolt”, 3 Ekim 1895.
- Washington Post**, “Riots in the Orient”, 4 Kasım 1895.
- Washington Post**, “The Turkish Side of the Affair”, 9 Ocak 1895.

ERMENİCE BASIN-YAYIN KURULUŞLARINDA MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'E KARŞI SALDIRILAR VE NEDENLERİ

Gaffar Çakmaklı MEHDİYEV*

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, büyük önder Mustafa Kemal Atatürk gerek Cumhuriyet yıllarında, gerekse de hayatının sonraki yıllarında "Ermeni meselesi"ne kendi fikirlerini net olarak bildirmiştir. Buna rağmen bazı ülkelerde, o cümleden Ermenistan'da ona atfedilen bir takım iddialar vardır ki, bunlar da gerçek dışı iddialardır. Bunun belli nedenleri vardır. Osmanlı Devleti'ni ve onun varisi olan Türkiye Cumhuriyeti'ni sözde Ermeni Soykırım'ında suçlamak için Atatürk'ün dilinden çıkmayan ve hiçbir yayında yer almayan fikirler devreye bırakılıyor. Milliyetçi kesim tarafından değişik platformlarda sık sık dile getirilen bu iddialar daha çok propaganda amacıyla ortaya atılmaktadır. Onlardan biri: **Paul du Véou adlı Fransız yazar güya 1938 yılında Paris'te yayınladığı "Lé Désastre d' Alexandrette, 1934-1938" adlı kitabında Mustafa Kemal 27 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfi de şahitlik yapmış ve bu şahitliğinde Türklerin Ermenileri katlettiğini söylemiştir.** Hâlbuki böyle bir ifade olmamıştır ve Fransız yazarın bu fikri Ermenilerin işgal yıllarında İstanbul'da yayınladıkları "Bosfor" (1919) gazetesinden alıntıdır. Ermenistan'da ve yabancı ülkelerde olan Ermeni araştırma kuruluşları ve Türklüğe karşı ideolojik savaş veren örgütler Atatürk faktöründen yararlanmak istiyorlar. Bu çalışmada Ermenice yayın yapan gazetelerden Aravot, Yerkir, Panorama, Avangard, Lragir, Jamanak, Yerkramas ve diğer yayın organlarında olan yer alan Atatürk karşıtı yazılar makalelerden bahsedilecektir. Aynı zamanda Ermenistan'ın araştırma merkezlerinde (Kafkasya Enstitüsü, Mitk, Ararat-Center, Panarmenian, Voskanapat vb.) yayınlanan yazılardan bahsedilecektir. Bu yayınlarda zaman zaman Atatürk'ün soykırımın meydana geldiğini kabul ettiğini yazmak ve iddialarını ortaya koymaktalar ki, Atatürk'ün diğer Türklerce de kabul edilmesi gerektiğini söylediğini belirtiyorlar. Bu tür diğer iddialar da vardır ve sunumumuzda onların bir Ermeni düzmece olduğunu delillerle gösterilecektir. Atatürk aslında bakışı aşağıdaki bu cümlelerle ifade edilmiştir:

"İkinci teklif ki, memleket dâhilinde katliam yapılmaması, Ermenilere karşı bu, gayrivarit idi. Memleketimiz cümlemizce malûmdur. Hangi kıtasında Ermenilere karşı katliam yapılmıştır. Veya yapılmaktadır. Harbi umuminin bidayeti safahatından

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, qafar56@gmail.com.

bahsetmek istemem ve zaten itilaf devletlerinin de bahsettikleri bittabi mâziye ait fazahat değildir. Bu gün memleketimizde bu gibi fecayiin icra edildiğini iddia ederek, bundan sarfınazar etmenizi talep ediyorlardı...”

Ermeni basın-yayın kuruluşlarında, TV ve radyolarda bu propagandanın nedenlerini anlamak o kadar da zor değildir. Onlar sözde “Ermeni Soykırımı” denilen yalanı kabul ettirmek için kara propagandadan bile çekinmemekteler.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Ermeni Sorunu, Ermenice Basın, Tehcir, Sözde “Ermeni Soykırımı”, Propaganda.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, büyük önder Mustafa Kemal Atatürk gerek Cumhuriyet, gerekse de daha sonraki yıllarda "Ermeni meselesi" ile ilgili kendi tutumunu söylemiştir. Onum bakışı o kadar net ve açıktır ki, orada belli yanlışlıklar aramak, onu nede ise suçlamak ve eleştirmek mümkün değildir. Ama buna Ermenistan'da her adımda çaba gösteriliyor. Mustafa Kemal Atatürk 1 Mart 1922'de TBMM üçüncü toplantısındaki açılış konuşmasında söylemişti:

"Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin gerçek çıkarlarından çok dünya kapitalistlerinin ekonomik çıkarlarına göre çözümlenmesi istenen mesele, Kars Anlaşması ile en doğru çözüm şeklini buldu. Asırlardan beri dostluk içerisinde yaşayan iki çalışkan halkın dostluk bağları memnuniyetle tekrar kuruldu." ¹

Elbette bu her kesin kabul edeceği fikirlerdir. Buna farklı yorum yok. Türkiye devleti faaliyetinin sonraki yıllarında da, bugün de bu programa uygun olarak dış politikasını oluşturmuştur. Atatürk'ün çizgisinden asla çıkmamıştır. Eğer Ermeni halkı da bu şekilde gitseydi, Atatürk'ün deyimi ile "kapitalistlerin ekonomik çıkarlarına" göre siyaset belli etseydi, muhakkak ki, kazanmış olurdu. Ne yazık ki, bu yolla gitmediler ve Atatürk'ü de bir Ermeni düşmanı olarak göstermekten çekinmediler. Atatürk'ün bu halka yaklaşımını, dünya siyasetinde yerini ve rolünün nelerden ibaret olduğunu, Ermeni toplumunda Atatürk'ün fikirlerinin nasıl karşılanmasını, kendisine atılan iftiraları, gerçeği ifade etmeyen fikirleri ele alacağız. Anlatmaya çalışacağız ki, Atatürk'e Ermeni saldırıları neden kaynaklanıyor, onların esas gayesi ve öne sürülen amaç nelerden ibarettir?

Ermeni ideoloji merkezlerinin giderek artan soykırım iddialarını Mustafa Kemal Atatürk, uzun yıllar önce "Dünya efkârı, Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı bir ithamda bulunamaz" sözleriyle yanıtlamıştı.

Dünyanın, Ermeni tehciri konusunda Türk devletine karşı haklı bir ithamda bulunamayacağını belirten Atatürk, o dönemde yaşananları, "Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan ekserisi şayet İtilaf Devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi evlerine dönmüş olurlardı" sözleriyle anlatmıştı.

¹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, 1920-1927**, Cilt II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, s. 680-81.

Atatürk Kurtuluş Savaşı'na başlamadan önce 6 Temmuz 1919 yılında söylemişti:

“Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan millî mücadele (yani bağımsızlık) uğrunda milletle beraber olmak için bağımsız olarak işe başlamak için resmî ve askerî sıfatım artık bana engel olmaya başladı. Bu kutsal amaç için milletle beraber sonuca kadar çalışmaya mukaddesatım adına söz vermiş olduğum için çok aşığım olduğum kutsal askerlik mesleğine bugün veda ve istifa ettim.”² Atatürk sevdiği askerî görevden ayrılırken dediklerine fikir versek görürüz ki, o “Yunan ve Ermeni emelini” bu millet için en büyük tehlike olarak görüyordu ve ona göre sevdiği mesleğini bırakıyordu ki, bu tehlikeyi önleyebilirdi. Daha sonra görülecekti ki, Atatürk doğru adım atmıştı. Ve o bu kararı vermeseydi, tablo daha farklı olurdu. Sevr anlaşmasını sık sık gündeme taşıyan Ermeni basınının amacı nedir. Onlar iddia ediyorlar ki, bu anlaşmaya göre şimdiki Türkiye'nin topraklarının büyük bir kısmının Ermenilere verilmesi öngörülmüyordu. Buna ise en büyük engel Atatürk olmuştur.

Ermeni basınında³ sürekli Sevr Antlaşması'nın 88. maddesi dile getiriliyor. Bu maddeye göre o zaman Türkiye, “öteki müttefik devletlerin yapmış oldukları gibi, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını bildirir.” Diğer maddeye göre ise (madde 89) Türkiye ile Ermenistan da, “Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinden, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işi Amerika Birleşik Devletleri Başkanının hakemliğine takdim edilecekti ve bu konuda kararını verene kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı sağlanacaktı. Dolayısı ile sözü geçen araziler, sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının silahsızlandırılması istenilirdi, buna artık karar verilmişti.”⁴

Yunan işgalinin de kabul edilemez olduğunu bildiren, bütün bunların Türkiye'nin tek imhası olduğunu fark eden Atatürk'ün askerî işi bırakarak mücadeleye başlaması da bundandı. Ve bu Ermeni tarihçilerini kızdırmaktadır. . Sevr Antlaşması'nı, bu barışı imzalayan Osmanlı hâkimiyetini Türk milletinin tanımayacağını beyan etmesi onların işine gelmiyor. O yüzden “Yerkir media” televizyonu Sevr anlaşmasının imzalanmasının yıldönümü gününde hazırladığı programda hedef yine Atatürk olmuştur.

² Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele*, I. Cilt, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.

³ “Aravot”, 16.03.13.

⁴ Stepan Abrahamyan, “Bizim haklarımız” 19.09.2012, www.louysworld.com.

“... Düşmanların bütün çalışması, barış esaslarının kararlaştırılacağı şu sıralarda memleketimizi dışarıda ve içeride güçsüz bir durumda bırakarak, istedikleri her şeyi kabul ettirmeyi amaçlıyor...”⁵

O günlerde Sevr Anlaşması gündemdeydi. Sevr ile istediklerini kabul ettirmek için, “Ermenilere kırım yaptınız, yapıyorsunuz” saldırısı ile Türkiye’yi suçlu duruma düşürüp dıştan destek görmesini önlemeyi, hayır deme direncini kırmayı amaçlamışlardı.

“Sevr’e göre Türkiye'nin Kars, Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon vilayetlerinde bir Ermenistan kurulması gerekiyordu. Evet, Sevr’de Ermenistan bağımsız devlet olarak öngörülmüştü. Buna da Atatürk engel oldu.”⁶ deniliyor. O günlerde Atatürk diyordu: “Devlet ve milletimizin parçalanması ve Ermeni ve Yunan esaretine düşmesi tehlikesi ortaya çıktı. Altı yüz elli yıl ağalık eden bir milletin köle durumuna düşmesi kolay bir olay değil .”⁷

Şimdi Ermenistan'da heykeli bulunan ABD Dışişleri Bakanı Wilson sınırların tespitini yaparken Ermenistan'ı Türk toprakları hesabına genişletmek planını ileri sürmüştü.

Bilindiği üzere Ermeniler hayali “Büyük Ermenistan” yaratmak amacına ulaşmak, ya da ona yakın olmak için Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesini fırsat gördüler. Ve bütün Ermeni toplumunu seferber ederek Osmanlı'nın yenilmesine yardım ediyorlardı.⁸ Savaş sırasında Ermeni Kuruluşları hem Doğu cephesinde, hem de Osmanlı'nın savaştığı tüm cephelerde düşmana yardım etmek için plan hazırlamıştılar. Bu plan hem askerî, hem de siyasi anlamda Türk devletine darbe demekti. 1915 yılının Mayıs ayında Ermeniler için verilmiş zorunlu Tehcir Kanunu da Ermenileri bu plandan vazgeçirmedi. Bu planın uygulanmamasında suçlu onlar Atatürk. Güya Atatürk göç ettirilmiş Ermenilerin yeniden Türkiye'ye geri dönüşüne karşı olmuş ve buna izin vermemiştir.⁹ Hâlbuki Atatürk bu topraklarda yaşamak hakkı olan bütün halklara seslenerek kendi topraklarına dönmelerini istemişti.

⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, 1920-1927**, Cilt II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, s. 680-81; 24 Nisan 1920-TBMM konuşması.

⁶ “Aravot”, 3.09. 2012.

⁷ Atatürk Mustafa Kemal, **Nutuk, 1920-1927**, Cilt II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982.

⁸ Azmi Süslü, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995.

⁹ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, 2003թ

Bu konu ile ilgili onun silah arkadaşı İsmet İnönü şunları söylemişti: . “... Gerçekten Ermeniler bakımından Türkiye ile Ermenistan arasında yapılmış antlaşmalarla desteklenmiş dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri, Ermeni devletinin herhangi bir kışkırtmaya girişme imkânını ortadan kaldırmaktadır. Öte yandan, Ermeniler arasında Türkiye’de kalmaya karar verenlerin iyi birer yurttaş olarak yaşamak kesin zorunluluğunu şimdiye kadar anlamış olmaları gerekir”¹⁰

Ermeni iddialarından biri Atatürk’ün güya sözde “Ermeni Soykırımı”nı kabul etmesi, 1915 yılı hadiselerini “soykırım” olarak nitelendirmesi iddialarındır.

Atatürk henüz geçen yüzyılın 20’li yıllarında Ermenilerin sözde “soykırım” iddialarının yalan olduğunu keskin şekilde eleştirerek bu propagandayı götürenleri “hain” adlandırıyordu. Geçmişte Bakan işlemiş bir Türk’ün ihanetini ise şöyle ifade etmişti:

“**Ferid Paşa** kabinesinde İçişleri Bakanı sıfatıyla aziz milletimizin bağımsızlık ve geleceğini yok etmeğe azim gösteren hainlerden biri olan Cemal Bey, ilk icraatına milletin namus ve tarihine iftira ile başlamış, İstanbul’daki Türkçe gazeteler yayınlıyarak Galata’da Fransızca yayınlanan bir gazeteye Türkiye’de 800 bin Ermeni’nin katledildiğini açıklamış... Masum Türk milletinin soyluluğuna çirkin bir iftira lekesi yakmıştır. Erivan’dan göç ettirilerek ve doğu vilayetlerinin enkaz ve harabesi altında Ermeni zulmü ve ihanetinin kurbanları olan yüz binlerce Müslüman kardeşimizin iskeletleri ortadayken, Osmanlı Devleti’nin bir bakanı sıfat ve yetkisiyle Fransızca bir gazeteye... 800 bin Ermeni’nin katlini açıklayan bu akılsız ve vicdansız bu sözleri ile Paris’te çalışan büyük Ermenistan kurma hayallerine hizmet etmiş ve hiç şüphesiz bu hizmet ile ödölsüz de kalmamıştır.” Bak budur Atatürk’ün gerçek görüşü. Bu da ilginçtir ki, Atatürk zamanında Ermenilerin 800 bininin öldürüldüğü konusunda iddialar ortaya atılıyordu. Sonra bu rakam 1 milyona, daha sonraları ise 1,5 milyona ulaştı. Atatürk yaşasaydı, bugün bu Ermeni yalanına Türkiye’de destek verenlere acaba ne derdi? Demişti ki:

“Şüphe edilmemesi gerekir ki, Ermeni soykırımı ile söylenen sözler gerçeğe uygun değildir. Tam tersine güney bölgelerinde yabancı kuvvetler tarafından silahlandırılan Ermeniler, koruyucularından esinlenerek oldukları yerlerdeki Müslümanlara hücum ediyorlardı. İntikam düşüncesiyle her yerde acı-

¹⁰ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

masızca öldürme ve yok etme yolunu tutmakta idiler” O biliyordu ki, Ermeniler yaptıkları katliamları örtbas etmek için bu yolu tutmuşlardı. Atatürk Ermenilerin yaptıkları katliamların tanığıydı. Onun “Nutuk”larında yer alan şu cümleler de dediğimizi ispatlayan değerli fikirlerdir:

“Adana ili içindeki Müslümanlar, tepeden tırnağa kadar silahlandırılan Ermenilerin süngülerinin baskısı altında, her dakika ölüm tehlikesiyle karşı karşıya idiler. Canını ve bağımsızlığını korumaktan başka bir şey istemeyen Müslümanlara karşı uygulanan bu yok etme politikası, kültürel insanlığın dikkatini çekecek, ağrı duygularını uyandıracak nitelikte iken, olayların tam tersini ileri sürmek ve bundan vazgeçmek istemek gibi bir davranışa nasıl güvenilirdi? “¹¹

Atatürk Ermenileri iyi tanıyordu. Onlar .. Naxçıvandan Oltu'ya kadar bütün İslam ahaliye baskı yapıyor ve bazı yerlerde imha ve talancılık ediyorlar. Sınırlarımıza girerek Müslümanları yok olmaya, göçe zorlayarak ve bir yandan da 400 bin Osmanlı Ermenisi'ni bir dayanak olmak için memleketimize sürmek istiyorlar.”¹²

Bu son cümleye dikkat edersek görürüz ki, Ermeniler o zaman bu topraklara ne pahasına olursa olsun ahali yerleştirmek istemişlerdir. Benzersiz katliamların henüz unutulmadığı o yıllarda bu mümkün müydü? Elbette yok. Ermeni ailelerinin birçoğu yeniden bu memleketeye gelmeye utanıyorlardı. Onlar yapılan cinayetler yüzünden bu halkın yüzüne baka bilmezlerdi. Ama Ermenilik İdeolojisi ile silahlı bazı Ermeni örgütleri bu konuda on binlerce Ermeni'yi kurban vermeye bile hazırды. Dünyanın en büyük askerî ve politikacısı olan Atatürk bu Ermeni oyunundan haberdar idi ve son derece titizlikle bu planı alt üst etti. Plan yerine getirilmedikçe iftiralara başladılar.

Atatürk'e Ermeniler tarafından saldırılar onun sağlığında başlanmıştı. Ermeni araştırma merkezi “Ararat Center” Paul du Véou adlı Fransız yazarın 1938 yılında Paris'te yayınladığı “Lé Désastre d' Alexandrette, 1934–1938” adlı kitabının 121. ve 122. sayfasının dipnotuna koyduğu ifadeden yapışarak bir iddiada bulunuyor. Paul du Véou'ya göre Mustafa Kemal 27 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfî de şahitlik yapmış ve bu şahitliğinde Türklerin Ermenileri katlettiğini söylemiştir. Bu kadar yalan olmaz.¹³ **Ermenilerin** izledikleri bu plan bugün de değışmemiştir. “Batı Ermenistan” olarak

¹¹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, 1920-1927**, Cilt II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982.

¹² Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Yeni Matbaası, Ankara, 1950.

¹³ Harut Sasunyan, “Biz ve Çağdaş Türkiye”, **California Couryer Gazetesi**, 30.02.13.

adlandırdıkları bu Anadolu topraklarına nüfus yerleştirmek planı değişmemiştir ve bu politika Ermenistan devletinin de resmî politikasıdır.

Ermeni Diasporası ve onların velileri Türkiye'nin liderinin Atatürk gibi büyük bir şahsiyetin olmasını sindirim edemiyorlardı. Ona iftira ederek dünyada gözden düşürmek Ermeni politikasının temel gayelerinden biri idi.

Ünlü Türk tarihçisi Murat Bardakçı bir makalesinde bu iddiayı ortaya atanlara cevap olarak Atatürk'ün İstanbul'da Divan-ı Harb-i tarafından mahkûm olunanların ailelerine yardım ettiğini yazmıştı ki, Atatürk'ün İttihat ve Terakki Partisi'nin bütün politikalarına karşı çıktığını söylüyor, 1915'te yaşananları “trajedi” olarak adlandırdığını ve sonraki yıllarda “göç meselesine dokunmamak” emrini ileri sürerler. Gönüllü bu iddialarını henüz o zamanlar da sürdürdü ve güya Atatürk, Tehcir kanununu çıkarana hakkında ağır suçlamalarda bulunmuş, 1915'te alınan kararları her zaman eleştirmişti demeye devam ediyorlar. Ermeniler de bu yazılardan yararlanıyorlar. Tarihi konularda araştırmaya gerek görmeden, arşivlere girmeden ve herhangi bir belgeyi incelemeye ihtiyaç duymadan iddiada bulunmak ve karar vererek yorum yapmak bizde eski bir adet idi. Atatürk'ün 1915 olaylarına bakışı olarak ortaya atılan iddialar da bu âdetin devamıdır, Atatürk bile bu oyunlara alet ediliyordu.”¹⁴

Paul du Véounun kullandığı bu dipnotu daha sonra Ermeni papazı Jan Naslyan da kullanmıştır. Bakın ne şekilde: “Bir zamanlar ellerini kana bulamakla iftihar eden Mustafa Kemal, suçu birkaç kişiye yükleyerek 28 Ocak'ta Divan-ı Harbe aşağıdaki itirafta bulunmuştur.” Naslyan da bir Ermeni idi ve yazısında Atatürk'ü Nemrut Mustafa adlandırmıştır. Mustafa Kemal'e atfedilen diğer bir yalan iddia ise 1926 yılında Los Angeles **Examiner** gazetesine verdiği demeçtir. Bu konu Ermeniler tarafından değişik yerlerde, yayınlarında tekrarlanmış, hatta Ermeni lobisi tarafından ABD Kongresi'ne taşınmış ve bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Örneğin 1985 yılında ABD Temsilciler Meclisi'ndeki konuşmasında T. M. Ü. Lehman, Atatürk'ün soykırımın meydana geldiğini kabul ettiğini, hatta diğer Türklerce de kabul edilmesi gerektiğini söylediğini belirtmiştir. 8 Ekim 2000 tarihli “Yeni Bin Yıl” gazetesinde ortaya atılan bir diğer Ermeni iddiasında ise Mustafa Kemal Atatürk'ün 24 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada, Jön Türk liderlerinin soykırım politikalarını kınadığı belirtilmiştir. TBMM'nin açılışının ertesini, yani 24 Nisan 1924 Cumartesi günü Mecliste beş (5) celseli bir oturum yapılmış ve bu oturumda Mustafa Kemal Paşa beşinci

¹⁴ Murat Bardakçı, “Atatürk 1915’e soykırım diyen Hasan Ağabeyin ailesine “kan parası” olarak Ermeni gayri- menkullerini bağışlamıştı”, **Haber Türk Gazetesi**, 11.11.2012.

(5.) celse hariç, diğer ilk dört celsede kürsüye çıkarak uzun konuşmalar yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşma yaptığı ilk üç celse açık görüşmeler şeklinde olmuş, dördüncü celse ise gizli olarak yapılmıştır. Avrupa Parlamentosu'nun bahsi geçen taslağında yukarıda verilen paragrafına ise şöyle bir dipnot düşülmüştür: “Soykırımın tanınması talebi, çoğunlukla Ermeni politikacılar tarafından yapılmaktadır. Bildirildiği üzere Kemal Atatürk 10 Nisan 1921'de TBMM'de yaptığı konuşmada Jön Türk rejiminin Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilere karşı soykırım yaptığını söylemiştir...”

Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde böyle bir konuşma yapmış olması imkânsızdır.

Bu Ermeni kasten konuyu Mustafa Kemal'in üzerine atmıştır. Sonra onun bu iğrenç iftirayı ifşa edilirken ise M. Kemal'i Süleymaniyeli Mustafa Paşa'yla karıştırdık - demişler. Adı geçen papazın kitabı yayınlamamıştan önce durumu öğrenerek söz konusu ifadenin bir hata olduğu söylene de yine onlar bunu devam ettirerek başka bir Ermeni yazarı Grigoryan'ın eserinde tekrarlamışlardı. Devlet tarafından ikaz edilse de ve hatanın kitaptan çıkarılması bildirilmişse de, bu yapılmamıştır. Benzer “hatalar”, bir yıl farkla yani 27 Şubat 1919 veya 28 Ocak 1920 tarihli olarak gösterilen, sonra da birçok Ermeni yazarlar tarafından tekrarlanan yayınlarda da yapılmıştır. Şimdi de Ermenistan basınında bu yalan yayılmakta ve Atatürk'ü karalama kampanyalarında kullanılmaktadır.¹⁵

Mustafa Kemal'e ait diğer bir iddia ise 1926 yılında Los Angeles *Examiner* gazetesine verdiği demeçtir. Bu konu Ermeniler tarafından çeşitli yerlerde, yayınlarda tekrarlanmış, hatta Ermeni lobisi tarafından ABD Kongresi'ne kadar götürülmüştür ve bir propaganda aracı olarak kullanılmaktadır. Örneğin, 1994 yılında ABD Senatosu'nda senatör Levin tarafından ortaya atılan bu iddia Atatürk'ün toplanan tüm eserlerinin hiç birinde yoktur, adı geçen dönemde çıkan gazetelerde de yok böyle bir ifade. Bunu “yazan” Hilderband adlı İsviçreli gazetecinin Türkiye'ye geldiğine dair hiçbir kayıt olmadığı gibi, İsviçre resmî makamları tarafından verilen belgelerde de bu isimde birinin var olduğuna dair herhangi bir ize rastlanmamıştır. Atatürk'ün yabancı basın kuruluşlarına verdiği mülakatlar yukarıda anılan gazetenin ve bu günkü Ermeni kuruluşu “Mithk”in iddia ettiklerinin tam tersini ifade eder: “Soykırımı Ermeniler yapmışlar.”

¹⁵ Ազատ, անկախ, միացյալ Հայաստան. երազա՞նք, թե՛ իրականություն; **Şant TV**, 23.07.13.

Ermeni dilinde Erivan'da çıkan “Yerkir” (Dünya) gazetesinde¹⁶ (12 Ağustos 2000 tarihli sayısı) ortaya atılan bir diğer Ermeni davasında ise Mustafa Kemal Atatürk'ün 24 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada sözde Genç Türklerin liderlerinin soykırım politikalarını kınadığı gösterilmiştir. Bunu Türkiye'de çıkan bir gazete de tekrarlamıştır. (“Yeni bin yıl” 8 Ekim 2000). Hâlbuki Atatürk şöyle demişti: “Bunu müteakip idi ki, İngilizler görünüşte tatlı, tüm efkârı tatyib edecek bir tebliğde bulundular: İngiliz mümessili siyasisi Londra'daki Hariciye Nezareti tarafından Hükümetimize bir tebliğde bulundu ve dedi ki; Yunanlılar da dâhil olmak üzere İtilâf kuvvetlerine karşı başlamış olan harekâtı tatil ediniz, ikincisi Türkiye'de Ermenilere karşı icra edilmekte bulunan katliamdan sarfınazar ediniz! İşte bu iki şeyi yaptığınız halde İstanbul size terk olunacaktır. Fakat bu iki harekette bulunmadığınız takdirde sulh şeraiti fevkalâde fena olacaktır.”¹⁷

Görüldüğü gibi, bu ifade İngiltere'nin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektuptan alıntıdır. İngiltere'nin teklifidir. Yine bu toplantıda Atatürk demiştir:

“İkinci teklif ki, memleket dâhilinde katliam yapılmaması, Ermenilere karşı bu, gayrivarit idi. Memleketimiz cümlemizce malûmdur. Hangi kıtasında Ermenilere karşı katliam yapılmıştır. Veya yapılmaktadır. Harbi genelin bidayeti safahatında bahsetmek istemem ve zaten İtilaf Devletleri'nin de bahsettikleri bittabi maziye ait fazahat değildir. Bugün memleketimizde bu gibi fecayiin icra edildiğini iddia ederek, bundan sarfınazar etmenizi talep ediyorlardı...”¹⁸

Ermeniler onu doğru derler ki, Atatürk bir halk olarak onlara güvenmiyordu, itibar etmiyordu. Ama bunun nedenlerinin nelerden ibaret olduğunu hiç bir Ermeni yazarın dile getirmeye cesaret yetmiyor. Ermeniler Türk milleti önünde güvenlerini kaybetmişlerdir, onlara inanmak olmazdı. Buna rağmen Atatürk bu milletin bir gün akla gelerek hatalarını itiraf edeceğine inanırdı. O zamandan ve olaylardan 100 yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen hala o gün gelmemiştir.

¹⁶ **Yerkir (Dünya) Gazetesi**, 12 Ağustos 2000.

¹⁷ Azmi Süslü, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995.

¹⁸ Yine orada.

KAYNAKLAR

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele**, I. Cilt, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, 1920-1927, Cilt II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Yeni Matbaası, Ankara, 1950.

SONYEL, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

Yerkir Qəzeti, 12 Avqust 2009.

SÜSLÜ, Azmi, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995.

ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları**, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

ABRAHAMYAN, Stepan, “Bizim haklarımız”, 19.09.2012, www.louysworld.com.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, 1992, s. 434–435.

«Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքակրթության փաստաթղթերում (1828-1923թթ.)», Երևան, 1972թ.

Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, 2003թ.

Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996թ.

“Armar” Sitesi, 13.04.2013.

BARDAKÇI, Murad, ”Atatürk 1915”e soykırım deyen hasan Ağabeyin ailəsinə “kan parası “ olarak Ermeni gayri- mankullerini bağışlamıştı”, **Haber Türk Gazetesi**, 11.11 2012.

Ազատ, անկախ, միացյալ Հայաստան. երազանք, թե՛ իրականություն.

Şant TV, 23. 07.13.

“Başsavcının Türkiye’den talepleri”, **Golos Armenii**, 16 Mayıs 2013.

SASUNYAN, Harut, “Biz ve ağdaş Türkiye”, **California Couryer Gaze-tesi**, 30.02.13.

Yerkir- MediaTV, “Tarih” programı,12.09.13.

“Aravot”, 13.04.2013

FOTOĞRAFLAR

